

تصویر ابو عبد الرحمن الكردي

ده وله تی عوسمانی

هوی گه شه سه ندن و پروخانی
نوسینی

دکتور عالی محمد الصلابی

وه رگیزانی

نهاد جلال حبیب الله

احمد عبدالرحمن احمد

کتابخانه ی نارین
مه ولز

دارالمعرفه
به یروت

ناوی کتیب به عهده‌بی: الدولة العثمانية عوامل النهوض والسقوط.

نوو سینى : دکتور علی محمد محمد الصلابی

وه‌رگی‌رانی : احمد عبدالرحمن احمد / نهاد جلال حبیب الله

بلاوکار: کتیب‌خانه‌ی نارین / هه‌ولیر

ژماره‌ی سپاردن (845) ی سالی ۲۰۰۷ پیّ دراوه

جميع الحقوق محفوظة

هذه الطبعة بإذن من المؤلف

ترجمة وإصدار دار المعرفة – لبنان.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
ئیمه‌ی وه‌رگیریش قسه‌یه کمان هه‌یه

سوپاس بۆ خوای گه‌وره که دوا‌ی پرووخانی هه‌ندی قه‌واره ئه‌فه‌رموویت: (فاعتبروا یا اولی‌الابصار) خه‌لکه چاو ساغه‌که! په‌ند وه‌ر بگرن.

سه‌لات و سه‌لامیش بۆ سه‌ر گیانی پیغه‌مبه‌ر (ﷺ) که ئه‌فه‌رموویت: (کانت بنوا إسرائيل تسوسهم الانبياء كلما هلك نبي خلفه نبي وانه لا نبي بعدي، وسيكون خلفاء فيكثر، قالوا: فما تأمرنا؟ قال: فوا ببيعة الاول فالاول، اعطوهم حقهم، فإن الله سائلهم عما استرعاهم).¹

واتا: نه‌وه‌کانی ئیسرائیل پیغه‌مبه‌ران سه‌ره‌رشتی کاروباری سیاسه‌تیان ئه‌کرد له‌ ناویاندا، که پیغه‌مبه‌ریک ئه‌مرد پیغه‌مبه‌ریکی تر ئه‌هاته‌ جیگه‌که‌ی، به‌ دلتیاییه‌وه‌ دوا‌ی من پیغه‌مبه‌ری تر نایه‌ت و له‌ مه‌ودوا خه‌لیفه‌کان ئه‌و کاره‌ ده‌که‌ن و زۆریش ئه‌بن، وتیان: جا فه‌رمانت چیه‌ بۆمان؟ فه‌رمووی: ئه‌مه‌ کدار بن بۆ په‌یمانی یه‌که‌مجار تان پاشان یه‌که‌مه‌که‌ی تر، ئیوه‌ مافی ئه‌وان مه‌خۆن و بیپاریزن، بیگومان خوای گه‌وره‌ش له‌ هه‌موو ئه‌و شتانه‌ ئه‌پرسیته‌وه‌ که خسته‌بوویه ژیر ده‌ستی ئه‌وان..

ئه‌م په‌رتوکه‌ی ئیستا له‌به‌ر ده‌ستی ئیوه‌ی خوینه‌ری به‌ریزدایه‌ وه‌رگیراوی کتیبی "الدولة العثمانية، عوامل النهوض والسقوط" له‌ نووسینی نووسه‌ری گه‌وره‌ی لیبی دکتۆر "علی محمد محمد الصلابی" یه‌. دکتۆر سه‌لابی نوسه‌ریکی به‌توانا و خاوه‌نی خامه‌یه‌کی زۆر به‌ برشته‌ و تا ئیستا زیاده‌ ده‌ به‌رگ کتیبی میژوویی نووسیوه‌ و تییدا هه‌موو ئه‌و گزیازی و بوختانانه‌ی هه‌لوه‌شاندووه‌ته‌وه‌ که خامه‌ گومانایه‌کان له‌ کۆن و نویدا خزاندوویانه‌ته‌ ناو میژووی ئیسلامه‌وه‌...

¹ البخاري، كتاب الانبياء، باب: ما ذكر عن بني اسرائيل

پنج بهرگی گه وره کتییی دهربارهی «خهلیفهکانی راشیدین» نووسیوه دوو بهرگ له ژبانی پیغه مبهەر (عليه السلام) و دوو بهرگ له میژووی ئیسلامی و دوو بهرگ له میژووی (ئه مهوی) و (عهباسی) و کتییی تاییه تیش دهربارهی بزوتنهوی (سهنوسیه کان) و (دهولهتی یه کتاپه رسته کان) و (سه لجوقیه کان) و (زهنکیه کان) و (ئه یوبیه کان) و..... هتد...

نووسینهکانی دکتۆر سهلابی دوو تاییه تمهندی زۆر دیاری ههیه:

یه که میان: بهردهوام له سهراوهوه قسه ئه کات و زۆر کهم قسهی خۆی ئه کات. دووهم: به بهلگه و موناقه شهی لۆژیکانه هه موو زانیاریه کی ناپاست که خراونه ته ناو میژووهوه رته ئه کاتهوه و باز نادات به سهریاندا وه که هندی نووسهری تر ئه یکات و له وهش خراپتر جاری وا ههیه که بهرگریشی لی ده کهن.

ئیمهش کتییی "دهولهتی عوسمانی هوکارهکانی گه شه سهندن و پروو خانی" مان لهو کتیبانه هه لێژاردوه له بهر چه ند هۆیه ک:

یه کهم: خزمه تکردنی قوتابیانی زانکۆ به تاییه ت و خوینه ری کورد به گشتی چونکه ئه وهی دیاره قوتابیان سهراوهی کوردی و باوه رپێکراویان له بهرده ستدا نیه یاخود ئه وهنده که مه له رێزی نه بو ندا یه.

دووهم: راستکردنه وهی هه موو ئه و زانیاریه هه لانه ی دراوه ته پال دهوله تی عوسمانی له بهر هۆیه ک یان زیاتر.

سی یه م: ماده ده یه کی زانستی بدهینه ده ست پۆشنییران بو ئه وهی ببنه خاوه ن (را) و (رای بهرامبه ر) و ته نها به رایه کی تاییه ته وه ده ق نه گن.

ئیمه ئه زانی که ئه م کتیبه هه ندی کهس و نووسهر زویر و توپه ئه کات چونکه ئه بیته هۆی زیان گه یاندن به ئابرووی پۆشنییری و ا بهردووی نووسینهکانی چونکه ئه و دهوله تی عوسمانی وا نه ناساندوه له ناو کوردا و به لکو هه ر ئه وهی تفیوه ته وه که دوژمنهکانی دهوله تی عوسمانی ناویانه ته ده می.

لێره دا راستیه ک ههیه که تو مارکردنی به شتیککی به سوود ئه زانی... هه ندی نووسهر ههیه زانیاریهکانی دهربارهی دهوله تی عوسمانی له چوارچیوهی سهراوهکانی رهقیبانی دهوله تی

عوسمانی دەسورپیتەوه که ئەویش کاریکی نادروست و نازانستی یە... چونکه عەقل نایرپیت که دوژمن بەو وێژدانەوه قسە دەربارەى دوژمنەکەى بکات... ئەمە وای کرد لە نووسەرێکی گەرەمى وەك مەرف خەزەندار که نووسینەکانی دکتۆر کەمال ئەزھەر بختە ژێر پرسیار و بازنەى گومانەوه و بلیت کتیبەکانی کەمال ئەزھەر دەربارەى دەولەتى عوسمانی نرخى زانستیانەیان نى یە چونکه سەرچاوەى نووسینەکانەى بریتىە لە ئەرشىفى پرووسى و پرووسىاش دوژمنىکی سەرەختى عوسمانیەکان بوو و ھەمیشە لە ھەولێ ناشرىنکردن و پرووخانى دەولەتى عوسمانیدا بوو... ئەو ڕاستىەکە زۆر کەس لە ئاستیدا چاو دائەخەن گزى لە خۆیان و خوینەرى کوردیش ئەکەن و ڕەچاوى ناکەن لە کاتى نووسیندا.

ئەکرى میژووى کورد و بزوتنەوهکانى ڕزگاربخوازی کوردستان لە ئەرشىفى بەعسەوه-بۆ نمونە- وەرگیریت؟ یان میژووى ولاتى جەزائىر و بزوتنەوه ڕزگاربخوازهکانى لە ئەرشىفى فەرەنسائە وەرگیریت؟ و...و ھەر ھەوا.

ئەو بەرپزەنەى که تا ئیستا ناھەقى بە دەولەتى عوسمانى ئەکەن و بە ھەموو ھۆکارىک ھەولێ ناشرىنکردنى ئەدەن، بە لە ئیمە زویر نەبن و لە برى خۆ تووڕەکردن بە خۆیان و نووسینەوهکانیاندا برۆنەوه و میژوو لە سەرچاوەى ڕەسەن و دوور لە گومانەوه وەرگیرن و بیلاىەن بن لە نووسیندا چونکه بیلاىەنى سەرەکىترین مەرجى میژوو نووسە و پینەکردن و گزىبازیش بۆ کەس ناچیتە سەر بە بەردەوامى، عەرەب جوان ئەلیت: (تستطیع ان تخدع بعض الناس بعض الوقت ولكن لا تستطیع ان تخدع كل الناس كل الوقت) ئەتوانى ھەندى کەس بۆ ماوہیەك فریو بدەى بەلام ناتوانى ھەموو خەلکى بۆ ھەموو کاتىک فریو بدەى...

لە وەرگیرانى ئەم پەرئووکەدا ھەندى گرفتمان ھاتە ڕیگە لەوانە:

گەر ھەوى کتیبەکە و بوونى ھەندى ڕای نووسەر که لەگەل ڕای ئیمەدا یەکی نەدەگرتەوه و کەمى کات و چۆنیەتى بەچاپ گەیاندى و وەرگرتنى شەرعیەتى ئایینى و یاسایى بۆ وەرگیران و چاپکردن و بلاکردنەوه... بەلام خوا

لێی بەزێاد بێت گرتەکانی ئاسان کرد و ئەم کتێبەش کەوتە بەر دەستی خۆینەرانی کورد.

هەندی تێبینی هەیه لەسەر وەرگیرانهکە و کتێبەکە بە پێویستی ئەزانین کە خۆینەرانی ئی ئاگادار بکەین....

- لە هەندی شوێندا پێویست بوو کە وشەیهک یان پێناسەیهک زیاد بکەین، ئەو ئەماژمان پێداو لە پەراوێزدا یان خستوو مانەتە ناو دوو کەوانەو.
- لەوانەیه هەندی بیروپرای نووسەر هەبێت، ئێمە ی وەرگیر پامان وا نەبێت بەلام بە پێویستمان نەزانوو ئەماژەیان پێ بدەین.
- ئەگەر خوا یاوهریمان بکات بە نیازین ئەو بەرەمه میژوویانە کە هەندیکیان لە پرویهکەو یان زیاتر پەيوهندی بە ئێمە ی کوردیشەو هەیه بە زمانی شیرنی کوردی بخەینە بەر دەستی خۆینەرانی بە پرێز و ئومیدیش ئەکەین کاریکی باشمان کردبێت و خۆینەرانی بە پرێز و قوتابیانی خوشەویست ئەم نۆبەرەیه مان ئی وەر بگرن و هەر هەلەیه کیشیان بینی بە دیاری بۆمانی بنێرن با ئەوانیش بەشداری خیری چاککردنی چاپەکانی داهاتوو بن.

دیاره وهك "عماد الاصفهانی" يش ئەلی:

(شك نابهەم كەسێك هەبێت شتیکی نووسیبێت و بۆ پۆژی دواتر نەبیتێت ئەگەر ئەوهم گۆرپیا چاکتر ئەبوو ئەگەر ئەوهم بۆ زیاد بکردایە خوشتر ئەبوو، ئەگەر ئەویانم لە پیش ئەویانەو بنووسیا جواتر ئەبوو... ئەمەش گەرەترین پەندە و بەلگەیه لەسەر ئەوێ کە کەم و کوری زالە بەسەر هەموو مروڤه کاند... (القران منهل العلوم، ص ۲۲۷).

وصلی الله علی محمد وعلی آله وصحبه اجمعین

أحمد عبدالرحمن أحمد

نهاد جلال حبیب الله

یادی نۆزده ساله ی کیمیا بارانی هەلەبجە ۲۰۰۷

پیشکش

بہ زانایانی ئیشکھرو بانگخووانی دلسۆز و زانستخووانی تیڭۆشەر
ونہوہ دلیړهکانی ئەم ئوممەتہ .

ئەم کتیبہ پیشکش دہکەم و بہناوہ چاک و سیفەتہ بہرزەکان خوا لیی
دەپاریمەوہ کہ لە پیناوی خویدا بییت .

خوا دہفەرمویت : (فمن کان یرجو لقاء ربہ فلیعمل عملاً صالحاً ولا یشرک بعبادۃ ربہ
أحدا) الکہف : ۱۱۰ ، واتە : ھەرکەسێک بەتەمای گەشتنە بہ پەروردگاری خۆی
با کردەوہی چاک بکات و ھاوہلّ بۆ پەروردگاری ٻریار نہدات .

پیشہ کی :

أن الحمد لله ، نحمده ونستعينه ونستعديه ، ونعوذ بالله من شرور أنفسنا وسيئات أعمالنا من يهده الله فلا مضل له ومن يضل فلا هادي له ، وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له وأشهد أن محمدا عبده ورسوله .

(یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ حق تقاہ و لا تموتن إلا و أنتم مسلمون) آل عمران : ۱۰۲
(یا ایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ و قولوا قولا سديدا * یصلح لکم أعمالکم و یغفر لکم ذنوبکم و من یطع اللہ و رسولہ فقد فاز فوزا عظیما) الأحزاب ۷۰-۷۱
یارب لك الحمد كما ينبغي لجلال وجهك وعظيم سلطانك ، لك الحمد حتى ترضى ، ولك الحمد إذا رضيت .

ئەمە كەتیبی شەشەمە (چەند لا پەرەپەرەك لە میژووی ئیسلامی) لەبارەى دەولەتى عوسمانى (فاكتەرەكانى راپەرین و هوکارەكانى كەوتنى) ەو دەدوین ، كە وینەیهكى پوون دەبەخشیت لەمەر پەرەچەك و پەرگ و پێشەى توركەكان و كاتى هاتنیان بۆ نیو ئیسلام لەگەل کردارە چاكسازییەكانیان بە درێژایی میژوو كە چەند پیناسەو تەعریفك لەنیوەندى سەرچاوەو مەرجهەكانەو دەردەهینین بۆ ئەو كەسایەتییه توركەنەى كە لە قورئانى پیرۆز نزیك بوونەتەو بەشدارییان كردوو لە بنیاد نانى شارستانییهتى ئیسلامیدا و پێرەوى ئەهلى سوننەو جەماعەتیان سەرخستوو ، بە وینەى (سولتان سەلجوق ، ئەلب ئەرسەلان ، نیزامولمولك ، مەلیكشاھ)

هەرۆهە ئەم كەتیبە لەمەر جیهادو بانگەوازو خوشەویستی ئەوانەو دەدوین بۆ زانست و دادپەرۆرى و پرونى دەكاتەو كە : ئەو توركەنەى هەستان بە بنیاد نانى دەولەتى عوسمانى ، درێژە پێدەرانى سەلجوقیەكان . بە وێژدانەو لەبارەى سەركرەكانى دەولەتى عوسمانى دەدوین ، وەك : عوسمانى یەكەم و ئورخان و مورادى یەكەم و محمد چەلەبى و مورادى دووهم و موخەممەدى فاتیح و سیفەتەكانیان بە دیار دەخات لەگەل ئەو مەنەجەدا كە لەسەرى پوشتوون .

هەرودها له بونیادنانی دەولەتدا چۆن هەلسوکەوتیان کردوو لەگەڵ سوننەتە خواییەکانی وەک: سوننەتی پلە بەپلە (التدرج) و بەکارخستنی ھۆکارەکان و سوننەتی گۆڕینی دەرونەکان و سوننەتی (تدافع) و دوچار بوون (ابتلاء) ، وەچۆن سەرکردە یەکەمینەکان مەرجەکانی دەسەلات (تمکین) یان بەدی ھیناوە و ھۆکارە ماددی و مەعنەوی یەکانیان خستووەتە کار؟

ئەم کتیبە باس لە ھەمووئەو قوناغانەش دەکات کە دەولەتی عوسمانی پێیدا تیپەری کردوو و چۆن (قوستەنتینیە) پزگار کراوە لە ئەنجامی چەند ھەولێکی زۆری کەلەکە بووی زانایان وشەگرانەکان و سەربازوو سەرکردەکان بوو بە درێژایی ھەموو ئەو سەردەم و ماوەو پوژکارانەی پێشتر ھاتوون . پوشتون بەشدارییان تێیدا کردوو . بۆ خۆینەری بەرپزیش دەردەکەوێت کە پاپەڕینی عوسمانیەکان گشتگیر بوو لە ھەموو بوارە زانستی و سیاسی و ئابووری و پراگەیانندن و جەنگییەکاندا . دەسەلاتداریش چەند سیفەتێکی ھەیە کە پێویستە لەسەر کردو ئومەتیشدا ھاتبێتە دی کە بەلە دەستدانی ئەوانە دەسەلاتیش لە دەست دەچێت .

ھەرودھا راستی دەولەتی عوسمانی و ئەو بنەمایانەش کە لەسەری راوەستاوە ، لەگەڵ ئەو کارە بەرز و بلندانەدا پوون دەکاتەو کە ئەم دەولەتە پێشکەشی کردوو بە ئومەت وەک : پارێزگاری کردن لە شوینە پیرۆزە ئیسلامییەکان لە دەست پیلانەکانی پورتوگالی خاچ پەرست ، و سەرخستنی خەڵکانی باکووری ئەفریقای (موسوڵمانەکانی ئەو) دژ بە ھێرشێ ئیسپانیەکان و دور خستنەوێ پەلامارەکانیان لە ھەریمەکانی شام و میسر و خاکە ئیسلامییەکانی تر .

ئەم دەولەتە ڕینگەیی لەبلاو بوونەوێ مەزھەبی شیعەیی پافیزی دوازدە ئیمامی گرت لە ھەریمە ئیسلامییەکانی سەر بە دەولەتی عوسمانی داھەرودھا ڕینگەیی نەدا جوولەکە نیشتە جێ بێن لە ۰۰ فەلەستین ۹۹ داوییکەنە نیشتەمانی خۆیان ،

ھەرۋەھا پۇلى دەۋلەتى عوسمانى لە بىلاۋىكىدەن ھەي ئىسلام لە ئەۋرۇپادا پۈۈن دەھاتەۋە .

ئەم لىكۈلىنەۋەيە لەبارەي نالەباريەكانى (سىلبىيات) خەلافەتى عوسمانى و ئەۋ ھۆكارانە دەۋىت كە كاريان كىرە سەر لاۋان كىردى فەرمانرەۋايىيەكەي ، ۋەك : پىشتىگۈي خىستىنى زمانى عەرەبى لە كۇتا ساتەكانى دا كە زمانى عەرەبى زمانى قورئانى پىرۈزۈ فەرۋودە بەرزەكانە ، ھەرۋەھا نەۋۈنى ھۆشيارىيە كى راستە قىنەي ئىسلام ۋلادان لە شەرىعەتى ئىسلام ۋكەۋتنە ژىر كاريگەرى بانگەشەي يەپۇژئاۋايى بوون ، لەبارەي راستى مىلمانىي نىۋان بزۈتنەۋەي ۋەھابى و دەۋلەتى عوسمانى و ئەۋ پۇلە گوماناۋىيە دەۋىت كە عەلى محمد پىي ھەستا لە بەرزەۋەندى بەرىتانياۋ فەرەنسادا بەلىدانى رەۋتى ئىسلامى لە مىسر و حىجاز و شام و پونكىردنەۋەي بزۈتنەۋەي بەپۇژئاۋايىكەرەكەي ئەۋ . ھەرۋەھا لە مەر پالپىشتى ماسۈنىي دەۋىت كە لەپىشت سىياسەتە كاولكارى يەكانى محمد عالى دابۈۋ لە دژى ئوممەتى ئىسلامى .

ئەم كىتەبە ئەۋە پۈۈن دەھاتەۋە كە محمد عالى چىنگول و خەنجەرىكى ژەھراۋى بوۋە كە دۈژمنان لە جىبەجى كىردى پىلانەكانىاندا بەكارىان ھىناۋە ، بۇيە لە راپەرپىنە زانستى و ئابۈرى و سەربازى يەكانىدا لەگەلىدا راۋەستان ، پاش ئەۋەي دۇنيا بوون لە كىزى ، و بىرو باۋەرۈ ئىسلامىيەتتەكەي محمد عالى و ھۆكارو سەربازەكانى ، ئەم لىكۈلىنەۋەي باس لەۋە دەھات كە چۈن ئەم پۇلەي محمد عالى بىنى لە ھەموۋ ناۋچەكە دا بويە ھۆي ئەۋەي كە دەۋلەتە ئەۋرۇپى يەكان ھەموۋ ئاگادار بىن لە ئاستى ئەۋ لاۋازىيەي دەۋلەتى عوسمانى تىي كەۋتوۋەدۋاتر خۇساندانىشىيان بۇ دابەشكىردى زەۋىيەكانى عوسمانى لە ھەركاتىكدا كە بارۈدۈخى سىياسى لەبار بىت .

ھەرۋەھا لەبارەي سولتان مەحمۇدى دوۋەمەۋە دەۋىت كە ھەنگاۋ بە ھەنگاۋبە شوپن شارستانىي پۇژئاۋادا ئەپۇشت لەبزۈتنەۋە چاكسازى يەكەي

دا ، له گهل باسی عبدالمجیدی کوږی که له دواى خوۍ دهسه لاتی گرته دهست ، که له ژیر کاریگری په شید پاشای وهزیردا بوو که به هابالاکان و فلهسه فهی خوۍ له ماسوڼیه تدا نه بینیه وه ، وه چوڼ نه وه وزیر له گهل پشتیوانه کانیدا به شکاری کرد له خیراتر کردنی په وږه وهی . به پوژناوایی بوون ۹ دا که به دهوړی سی خالی گرنگ دا نه سوږایه وه :

فیږبوون و وهرگرتنی نه وهی په یوه نندی هیه به پیکخستنی سوږاوه له پوژناوا ، و ناراسته کردنی کوڼه لکه به رهو پیکهاته یه کی عهلمانی ، و چوون به رهو مه رکه زی بوونی دهسه لاتی له نهستانبول و له ویلایه ته کاندا . پاشان نه وه هه ناو له لیږانه ی که تورکه ماسوڼی یه کان گرتیانه بهر به رهو به عهلمانی کردنی ده ولت چوڼ بوو له گهل نیشاندانی دوو هیلی گولخانه و هوماوون و گه شتن به دهستوری مه دحوت پاشا له سالی ۱۸۷۶ ز دا . نه م پرووداوه له میژووی ئیسلام وده ولت ته ته کانی دا یه که م جار بوو که به دهستوری کی وهرگیراو له دهستوری فهره نسی و به لجیکی و سویسری کاروباری بږیت به پړوه ، که نه وانه چه ند دهستوری کی دانراوی عهلمانی بوون . بو خوینه ریش پوون ده بیته وه که چوڼ بزوتنه وهی پیکخستنه کان ده ولته تی عوسمانی به په رسمی خستنه سهر پړگی کوتا پیه اتنی وه که ده ولته تی کی ئیسلامی و یاساکان کران به عهلمانی و چه ند دامه زراوه یه که د انران که به یاساگه لی وه زعی کاریان ده کردو ده ولت له بهواره کانی بازرگانی و سیاسی و ئابووری له یاساکانی ئیسلامی دورکه و ته وه ، به مهش په و ابوونی (شه رعیه ت) ی ده ولته تی عوسمانی له دیدی موسولمانه کانه وه پاشه کشته ی کرد و نه ما .

بو خوینه ری به پړیز پوون ده بیته وه که چوڼ پیوانی به پوژناوا ییکر له سهرده می سولتان عبدالعزیز دا به سهر ده ولته تی عوسمانیدا زال بوون ، کاتیکیش به رهنکاری زوړیک له پیلانه کانیاں بویه وه لایانبرد و دواتریش کوشتیان .

ئەم لىكۆلىنەۋەيە باس لە ھەموو ئەو ھەولە گەورانەش دەكات كە سولتان عبد الحميد وەك خزمەتلىك بە ئىسلام و بەرگرى لە دەولەتەكەى و يەكخستنى ھەولەكانى ئوممەت لە ژىرئالاي خویدا پىي ھەستاو ، وەچۆن بىرۆكەى ،،كۆمەلگەى ئىسلامى،، لەنيوھندى سياسەتى دەولەتى دا لەسەردەمى سولتان عبدال حميد دا بەدەرکەوت ، دريژەش دەدات بە باسى ئەو ھۆکارانەى كە سولتان عبدالحميد لە جىبەجى کردنى نەخشەكەيدا گرتىە بەر بۆ گەشتن بە كۆمەلگەى ئىسلامى وەك پەيوھندى کردن بە بانگخوازن و پرىكخستنى پرىبازە سۆفیزمەكان و كارکردن لەسەر بە عەرەبى کردنى دەولەت و بنياد نانى خویندنگەى ھۆزەكان و دانانى ھىلى سەكەى ئاسنى حىجازو پوچەلکردنەۋەى پىلانەكانى دوزمن .

ئەم كتيبە جەخت دەكاتەۋە لەسەر ھەولە كانى زايونىزمى جىھانى لە پالېشتى دوزمنانى سولتان عبدالحميد ، وەك ياخيپوھەكانى ئەرمن و نەتەۋە پەرسەكانى بەلقان و بزوتنەۋەى حىزبى ئىتىحاد و تەرەقى و راۋەستانيان لەگەل بزوتنەۋە جياخوازىيەكانى نيو دەولەتى عوسمانى ، وەچۆن دوزمنانى ئىسلام توانىيان سولتان عبدالحميد لا بدەن و پالەۋانى قەلب • البطل المزيضە موستەفا كەمال دورست كرا ؟ ئەۋكەسەى كە كارى دەكرد لەسەر دامالينى توركىا لە بىرو باۋەپرو ئىسلامەكەى دەستى دا بەشەپرکردن لەگەل دىنداريداۋرپىگەى تەنگ دەكردەۋە لە بانگخوازن و بانگەشەى بۆ بىحىجابى و تىكەلى ژن وپىاۋ دەكرد .

ئەم كتيبە باسى مژدەى ھاتنەۋەى ئىسلام بۇناۋ توركىاشى فەرامۆش نەكردوۋەوناماژە دەكات بەۋھەولە گەورانەى كە بزوتنەۋەى ئىسلامى لەتوركىا بە كۆمەلە جوربە جورەكانىيەۋە پىي ھەستاۋە . خوینەرى موسولمانىش بەجى دەھىلىت تا بە پووناكى ئيمان پروانىتە داھاتوۋى ئىسلام لە توركىاۋ جىھان بەگشتى .

له كۆتايى كتيبەكەدا تويزەر گرنگى دەدات بە نيشاندانى ھۆكارەكانى كەوتن و داپمان لە ديدىكى قورئانييەو ، تا بۇ خوينەر پوون ببيتەو كە ھۆكارەكانى كەوتن و داپمان زۆرن لەوانە : لايبوونى (انحراف) ئوممەت لە چەمكەكانى ئايينەكەى ، وەك بىروباوهرى (ولاء و براء) ، ھۆگرى و دورەپەريزى ، و چەمكى پەرستش و بلاو بوونەوھى دياردەكانى ، ،شيرك،، و داهيئانە نارەوا (بدعە) ولا ريبوونەكان و دەرکەوتنى سؤفieh تى لا ريبو وەك ھيزىكى پىخراوى نيوكۆمەلگاي ئىسلامى كە چەند بىرو باوهر پوون بىرۆكە و پەرستشيكى دور لەقورئان و سوننەتى پىغەمبەرى (درودى خوائ لەسەر بىت) لە خوگرتبوو ،خوينەرى موسولمانيش ئاگادار دەكاتەو لەو دەستەو تاقمە گومپايانەى كە پۆليان لە لاوازکردنى ئوممەتى ئىسلاميدا بىنى وەك ،،، تاقمى شيعەى پافيزى دوازە ئىمامى ،، و ،،دورزيەكان،، و ،،نوصەبيريەكان،، و ،،ئىسماعيليهكان،، و ،،بەھائيەكان،، و جگە لەوانيش ئەو تاقم و دەستانەى كە لەسەر و ئىسلام ئەزميرين ، ھەر وھا دەدويت لەمەر نەبوونى سەرکردە رەبانىيەكان وەك ھۆكارىك بۇ فەوتانى ئوممەت ، بەتايبەت كاتيك زاناكانيان بوونە ئاميرى ياريکردن بە دەست فەرمانرەوا زۆردارەكانەو ھەريەك پيشپرکيان دەکرد بۇ پلەو پايەكان و پۆلى خوازاوو جى ئوميديان ناديار بوو ، ئىنجا چۆن زانستە ئايينىيەكان لەكۆتايى دەولەتى عوسمانى دا تووشى دۆگايىوگەشە نەکردن ھاتن .

ھەوھا چۆن زانايان گرنگيان دا بەكورت کردنەو ھەو شەرح و پەرەويز و راپۆرتەكان و دور كەوتنەو لە گيانى راستەقىنەى ئىسلام كە لە قورئان و سوننەتى پىغەمبەرە ۰ ص ۹ وەرگىراو و پەفز کردنى دەرگاي ئىجتىھاد لەلایەن زۆرىك لە زانايانەو تاگەيشتنە ئەوھى بانگەوازکردن بۇ کردنەوھى ئەو باسە بوو بە تۆمەتيكى گەرە كە دەگەشتە ئەوھى بەتاوانە گەرەكان ئامازەى پى بکريت و

له لای هه ندى له خه لکه چا و لیگه روود و گماکان دهگه شته ئاستی بى باوه پرى و کوفر ؟!

ئهم کتیبه باسی ئهو ستهم کاربانهش دهکات که له دهولهتی عوسمانی دابلاو بوبوویه وه وه باسی ئهو خوشخوړی و وچوون له ئاره زووبازی و ئهو ناکوکی یه توند و دهسته دهسته وه ستانه وه ئهکات که سهره تای هه لچنی بۆ دوورکه و تنه وه له شهریه تی خوا که شوینه واری ترسناکی گه وریان دروست کردوه : لاوازی سیاسی و جهنگی و ئابوری و زانستی و رهوشتی و کۆمه لایه تی . ههروه باسی ئه وه ئهکات چۆن ئوممهت توانای خوێ له دهست دا بهرگریکردن و زالبوون به سهر دوزمنانیدا و چۆن داگیر کرایرو بیرکردنه وهی خرایه ژیر په لاماریان ، ئه ویش و له ئه نجامی له دهستدانی مه رجه کانی ته مکین و دوورکه و تنه وهی له هوکاره مادی و مه عنه ویه کان و نه زانی بهرامبه ر سوننه ته کانی خوا له پاپه رپین و که وتنی ئوممه ته کاندا ، خوا ده فهرمویت : (ولو ان اهل القرى امنوا واتقوا لفتحنا عليهم بركات من السماء والارض ولكن کذبوا فآخذناهم بما کانوا یکسبون) الاعراف : ۶۹ .

واته : ئه گهر خه لکی شاره کان باوه پریان بهینایاو له خوا بترسانایه ئیمه بهرکه ته کانی ئاسمان و زه ویمان بۆ گوشاد ده کردن ، به لام ئه وان دهستیان دایه درۆ کردن و ئیمه ش به سزای خویمان گرتمانن به هوێ ئه و کارانه وه که دهیانکردن .

ئهم هه و له ملکه چانه ، په خنه و استکردنه وه هه لده گری ، له راستیشدا هه و لیکی راسته قینه ی بۆ کوکردنه وه و پیکخستن و واژه کردن (تفسیر) و لیکو لینه وهی ئه و پروداوه میژوویی یانه ی که له سهرده می دهوله تی عوسمانیدا پرویان داوه که ئه و پروداوانه به هوێ جووله ی میلله کان و ململانیی توندی نیوانیان هه دروست بوو که له ئه نجامی جیاوازی بیرو باوه پروم تیۆدو ئامانج و به هاو شته پیروژه کانیانی هوریه که یانه وه سه رچاوه ی ئه گرت . جا ئه گهر چاک بوو ته نیا له خوا وه یه ، ئه گهر

رېځگاکه شم هه له کردبيټ ئه وه ئی ده گه پريمه وه کاتيک ، ئه وه هه له يه م بۆ پوون بوويه وه . دهر فته تيش کراويه بۆ په خنه وه لامدانه وه و راستکردنه وه .
ئامانج له م کتيبه :

۱. تيشک خستنه سهر سهر کرده کانی دهوله تي عوسمانی يه ، وهک : عوسمانی يه کهم و ئورخان و محمدی فاتح و نهواني تر .

۲. پوښنکردنه وهی ئه وه ميتوده ی که دهوله تي عوسمانی له کاروانه دوورو دريژه کهيدا له سهری دپوښت .

۳. جهخت خستنه سهر ئه وه فاکته رانه ی که به شدار بوون له بنيادنانی دهوله تي عوسمانی و نه وه ھوکارانه ش که پوکانيه وه و به شدار بوون له لاواز کردنی و پاشان که وتن و ئاوابوونيدا .

۴. ئاسانکردنی بنه ماي په ند وهرگرتن و ئاموژگاری کردن به ئاگاداربوون له باری دهوله تان و ووردبوونه وه له سوننه ته کانی خوا له ئاسو و دهر وونه کان و کومه لگاگاندا .

۵. پوونکردنه وهی ئه وه فيله گه وره يه ی که دهوله تي عوسمانی له لايه ن مه سيحی و يه هو دی و تورکه عه لمانيه کان و که سانی تره وه به ره و پووی بوويه وه .

۶. دهر خستنی ئه وه درو و بوختانه ی که دهوله تي عوسمانی له پینووسه ژه هراويه کانه وه به ره و پووی بوويه وه و پوښنکردنه وهی نادروستی ئه وهی که دهوله تي عوسمانی به داگیر کهر ناو ده بات و يه کسانى ئەکات پوژئاواى داگیر کهر به داگیر کهری پوژئاوايى وهک ئيمپرياليزمى فهره نسی و ئينگليزی .

۷. پشتگیری کردن له برايانی ئايينيمان (عوسمانيه کان) که به ره و پووی سته م بوونه وه و چه ندين ناراستی و درو له لايه ن جوله که و مه سيحی و عه رب و تورکه عه لمانيه کانه وه دراوه ته پال ميژوه که يان و مه به ستی ئه وه ش هيه بهرچاوی نه وهی داهاتووش پوښن بکه مه وه تا راستی و دروستی و عوسمانيه کان بزانيټ .

۸. دەرځستنی لاپه‌ره‌کانی نه‌و جیهاده‌گه‌وره‌یه‌ی که عوسمانیه‌کان پیی هه‌ستان له‌گه‌ل نه‌و هه‌مووه‌به‌شداریه‌یان له‌بانگه‌وازکردن بۆلای خوادا . که دوژمنانی نه‌م ئوممه‌ته‌به‌رده‌وام هه‌ولێ سپرینه‌وه‌وگومان دروست کردن نه‌ده‌ن دهرباره‌ی وتانه‌ نه‌خه‌نه‌سه‌ر پاستی ودروستی یه‌که‌ی .

۹. ده‌وله‌مهند کردنی کتیبخانه‌ی میژوویی ئیسلامی به‌لیکۆلینه‌وه‌له‌بیروباوه‌پێکی پاست و دروست و پوانینیکی ساغی دوور له‌ژه‌هری پۆژه‌ه‌لاتناسان و بیروکه‌کانی نه‌و عه‌لمانیانه‌ی که هه‌ولێ هه‌لگیرانه‌وه‌ی راستیه‌ میژوویه‌کان ده‌ده‌ن له‌پیناو خزمه‌ت کردنی ئامانجه‌کانیاندا .

۱۰. دەرځستنی نه‌وه‌ی که نه‌و بزوتنه‌وه‌چاکسازی یانه‌ی که شیاوی پێز لێنانن ، له‌ناو نه‌م ئوممه‌ته‌دا بریتین له‌وانه‌ی که له‌سه‌ر مه‌نه‌جی قورئانی پیروژ و سوننه‌تی گه‌وره‌ی نی‌رراومان محمد (درودی خوای له‌سه‌ر بی‌ت) له‌بیروباوه‌پرو په‌رسه‌ش و په‌وشت و کپین و فروشتن و هه‌موو بواره‌کانی ژیا‌نی محمد (درودی خوای له‌سه‌ر بی‌ت) پۆشته‌وه‌و ده‌روات .

۱۱. ناساندنی هه‌ندی له‌و زانا ئیشکه‌ر و شه‌رعزانه‌پیشه‌دارانه‌ی که به‌شداریان کردوه‌ له‌ بنیاد نانی ده‌وله‌تی عوسمانی و په‌روه‌رده‌ی ئوممه‌تدا وه‌ک شیخ نه‌حمه‌دی گو‌ران و شمس الدین آق (محمد کو‌پی حه‌مزه) و که‌سانی تر .

نه‌مه‌وه‌هه‌ستام به‌دابه‌ش کردنی نه‌م کتیبه‌ بۆ: ده‌روازه‌یه‌ک ، و حه‌وت به‌ش و نه‌نجامه‌کانی لیکۆلینه‌وه‌که :

ده‌روازه : میتۆده‌هاوچه‌رخه‌کان له‌نووسینی میژووی ده‌وله‌تی عوسمانیدا .
به‌شی یه‌که‌م : په‌گ و پیشه و په‌چه‌له‌کی تورکه‌کان که سی‌باس له‌خۆ ده‌گریت:
باسی یه‌که‌م : په‌چه‌له‌ک و نشنیگه‌ی تورکه‌کان .
باسی دووه‌م : دروستکردنی ده‌وله‌تی سه‌لجوقی .
باسی سییه‌م : کو‌تایی هاتنی ده‌وله‌تی سه‌لجوقی .

بەشى دووھەم : دروست بوونی دەولەتی عوسمانی و فتوحاتەکانی کە شەش
باس لە خو دەگریت :

باسی یەكەم : عوسمان دامەزڕینەری دەولەتی عوسمانی .

باسی دووھەم : سولتان ئورخانی كۆری عوسمان .

باسی سییەم : سولتان مורادی یەكەم .

باسی چوارەم : سولتان بایەزیدی یەكەم .

باسی پینجەم : سولتان محمدی یەكەم .

باسی شەشەم : سولتان مורادی دووھەم .

بەشى سییەم : محمد فاتح و پزگار کردنی قوستەنتینیە ، کە حەوت باس لە خو
دەگریت :

باسی یەكەم : سولتان محمدی فاتح .

باسی دووھەم : پزگارکەری مەعنەوی قوستەنتینیە (شیخ ئاق شمس الدین) .

باسی سییەم : کاریگەری پزگار کردنی قوستەنتینیە لەسەر جیهانی ئەوروپی
وئیسلامی .

باسی چوارەم : ھۆکارەکانی پزگار کردنی قوستەنتینیە .

باسی پینجەم : گەنگترین سیفەتەکانی محمدی فاتح .

باسی شەشەم : شتیك لەکارە شارستانییەکانی .

باسی حەوتەم : وەسیەتی سولتان محمدی فاتح بۆ کۆرەکەیی .

بەشى چوارەم : سولتانە بەھیزەکانی دواى محمدی فاتح کە نو باس لەخو
دەگریت :

باسی یەكەم : سولتان بایەزیدی دووھەم .

باسی دووھەم : سولتان سەلیمی یەكەم .

باسی سییەم : سولتان سولەیمانی قانونی .

باسی چوارەم : دەولەتی عوسمانی و باکوری ئەفریقی .

باسى پىنچەم : مۇجاھىدى گەورە حسن ئاغاي طوشى .

باسى شەشەم : مۇجاھىد حسن خىرالدىن بىروسە .

باسى ھەوتەم : سىياسەتى صالح رايىس .

باسى ھەشتەم : سىياسەتى ھەسەنى كوپرى خىرالدىن لە فشار خىستەنە سەر

ئىسپانىدا .

باسى نۆيەم : ،، متوكل على الله ،،ى كوپرى عبداللە غالبى سەعدى .

بەشى پىنچەم : سەرھەتاي شىلۇقى و پەشىۋ بوونى دەۋلەتى عوسمانى ، كەيازىدە

باس لەخۇ دەگرىت :

باسى يەكەم : سولتان سەلىمى دوۋەم .

باسى دوۋەم : سولتان مورادى سى يەم .

باسى سىيەم : سولتان محمد خانى سىيەم .

باسى چوارەم : سولتان ئەھمەدى يەكەم .

باسى پىنچەم : ھەندى سولتانى لاۋاز .

باسى شەشەم : سولتان سەلىمى سىيەم .

باسى ھەوتەم : رەگ وپىشەى ھىرشى خاچ پەرستانەى فەرەنسى .

باسى ھەشتەم : سولتان محمودى دوۋەم .

باسى نۆيەم : سولتان عبدالمجىدى يەكەم .

باسى دەيەم : سولتان عبدالعزيز .

باسى يانزەھەم : سولتان مورادى پىنچەم .

بەشى شەشەم : سەردەمى سولتان عبد الحميد كە ھەشت باس لەخۇ دەگرىت :

باسى يەكەم : سولتان عبدالحميد .

باسى دوۋەم : كۆمەلگەى ئىسلامى .

باسى سىيەم : سولتان عبدالحميد وجولەكە .

باسى چوارەم : سولتان عبدالحميد و دەستەى ئىتىحاد و تەرەقى .

باسى پىنجەم : دارماندى دەسەلاتى سولتان عبدالحمىدى دووھ .
باسى شەشەم : فەرمانرەوايى ئىتىھادىيەكان و كۆتايى دەولەتى عوسمانى .
باسى حەوتەم : مژدەى ھاتنەوھى ئىسلام بۇ ناو توركيای عەلمانى باسى
ھەشتەم : ھۆكارەكانى كەوتن .

لەكۆتايىدا : دەپارپىمەوھ لەخوای گەورە كە ئەم كارە كاريكى دلسۆزانە بىت لە
پىناو خۆيدا وپاداشتم بداتەوھ لەسەر ھەر پىتتىك كە نوسىبىتەم و بىخاتە نىو
تەرازووى چاكەكانمەوھ ، پاداشتى ئەو برايانەشم بداتەوھ كە يارمەتى يان دام
لەپىناو تەواو كردنى ئەم كىتیبە دا بە ھەموو ئەو توانستەى كەھەيانبوو .

(سبحانك اللهم وبحمدك ، أشهد أن لا إله إلا أنت استغفرک واتوب إليك)

وآخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمين .

ھەژار بە لىبوردن و چاوپۆشى پەرورەدگار :

على محمد محمد الصلابى

مىڭۋەدە ھاۋچەرخەكان لە نوسىنەۋەى مىڭۋوۋى دەۋلەتى عوسمانىدا :

مىڭۋوۋ نوسە ئەوروپى و جۈلەكەو مەسىحى و عەلمانىيە كىنە لە دلەكان خۇيان بەدوورناگرن لەھىرش كەردنەسەر مىڭۋوۋى دەۋلەتى عوسمانى داو ھەموو ، شىۋازەكانى تانەو تۈنچ و ناشىرىن كەردن و گومان خستەنەسەر ئەو كارانەى كە عوسمانىيەكان لەپىناو خزمەتكەردنى بىرو باۋەرۋ ئىسلامدا پىي ھەستان ئەخەنە كار . زۆرىك لە مىڭۋوۋ نووسە عەرەبەكانىش بە ئىنتىماو ئاراستە نەتەۋەيى و عەلمانى يەكانەۋە ، لەگەل ئەو مىڭۋوۋ نووسە توركانەش كە كاريگەرۋون بە ئاراستەى عەلمانى كە مستەفا كەمال سەر كەردايەتى دەكەرد ، بەۋرپىبازە چەۋتەدا پۇشتن . ئىدى شتىكى سەروشتى بوو كە ھەستەن بە سەرزەنشتەكەردنى ماۋەى خەلافەتى عوسمانى مىڭۋوۋ نوسە توركەكان كەۋتن بەسەر سامانىكى گەۋرەدا كە بە دەستى گاۋورو جۈلەكەكان نووسراۋىيەۋە بوۋىە پالپشت لە پىگۋرى نەتەۋەيى عەلمانى يان لەتوركىادا پاش لەدۋاى جەنگى جىھانى يەكەم .

لەئاست مىڭۋوۋ نوسانى ئەۋرۋپىدا ، ھەلۋىست لەمەرمىڭۋوۋى عوسمانى بەھۋى كاريگەر بوونىان بەو فتوحاتە گەۋرانەى كە عوسمانىيەكان بەدىيان ھىناۋو بەتايىبەت لە دۋاى ئەۋەى كە قۋستەنتىنيەى پايتەختى دەۋلەتى بىزەنتى كەۋت و دارماو عوسمانىيەكان گۆرپان بە (دار الإسلام) و ناويان نا إسلام بول ، ئىدى دەرونى ئەۋرۋپىيەكان ئەمە كارى زۆرى تىكەردوۋ پىرى كەرد لە كىنەو تال چىڭى و پىق لە دى ئىسلام ، ئەۋ پىق و كىنە يانەش لە قسەۋ كەردارو نوسىنەكانىاندا دىۋاۋدىۋوبۋىيەۋە ، عوسمانىيەكانىش ھەۋلى بەردەۋامى رۇشتىيان دەدا تاكوۋ لەگەل بەردەۋامى جىھاد كەردنەكەياندا پۇما بىخەنە سەر دەۋلەتى ئىسلامى تا باز بەدەنە نىۋەندى ئەۋرۋپاۋ بگەنە ئەندەلوس بۇ پىزگار كەردنى موسولمانەكانى ئەۋى .

ئەوروپاش لە ترس و سام و بيمدا دژيان و دلەکانيان بەمردنی سولتان محمدی فاتح نەبیّت ئارام نەبوویەو . سەرکردە ئایینی یەکانی مەسیحیش بە قەشە و پڕووبان و پاشاکانیانەو شەقامی ئەوروپی یان بەرق و کینە ی دژ بە ئیسلام و موسولمانان پڕدەکرد . پیاوانی ئایینی کاریان دەکرد لەسەر کۆکردنەوێ مال و سامان و خۆبەخت کەران بۆ بەرەنگار بوونەوێ موسولمانە بەرەریەکان —بێ باوەرەکان بە قسە ئێوان — . هەركات عوسمانی یەکان بەسەر ئەو خۆسازدان و ئامادە سازییانەدا سەردەکەوتن ، شەپۆلی بیژاری و کینە و پرق دژ بە ئیسلام و کەسەکانی زیادی دەکرد .

ئیدی سەرکردە مەسیحیەکان عوسمانیەکانیان بە جەردە و دڕندە و دەشتەکی تۆمەتبار دەکرد ، ئەو تۆمەتانەش لەیادەوێ ئەوروپیەکاندا ھەلواسرا . بەپراستی ھێرشە چەرەکانی ڕاگەیاندن لەلایەن سەرکردە مەسیحیەکانەو بۆ پارێزگاری کردن بوو لە دەستکەوتە سیاسی و ماددی یەکان و بیژاری دەرپرین بوو لەئیسلام و ئەھلی ئیسلام . ھەندیک لەفەرمانەرە وابە کری گراوەکانی ئەوروپاش توانیان بۆ ماوەیەکی کاتی درێژخایەن لەدەسەلاتدا دەستبەگرن بەسەر دەروونی کۆمەلگا ئەوروپیەکاندا و چەندین دەستکەوتی گەورە بەدەست بخەن و خۆشییەکی گەورە بخەنە دەروونیانەو کە لەھەموو ئەمانەدا پشتیان بە چە واشەکاری بەستبوو .

لەگەڵ ئەوێ کە دەولەتە ئەوروپیەکان پاش ئەوێ کە چە واشەکاری ئەو دەستەو تاقمانەیان لەگەڵ سەرەتای سەردەمی رینسانس دا بۆ بەدەرکەوت ، بەپرووی ئەو دەستەو تاقمانەدا چوون و سەرەتای قوناقی نوێ لە میژووی ئەوروپا دا ھاتەدی . کەچی وێژدانێ کۆمەلگای ئەوروپی ھەر نەیتوانی پزگاری بیّت لەو خلتەو شتانە لێ ئەو دەستەو تاقمانەو بۆیان ما بوویەو دەربارە جیھانی ئیسلامی بەشیوەیەکی گشتی و دەولەتی عوسمانی بەشیوەیەکی تایبەتی . بۆیە ھیزی (سەربازیەکان بە پالپشتی شارستانیەتە

ماددى يەكان سازدا بۇ تۆلە سەندىنەۋە لەئىسلام و موسولمانانو فەرھود كىردنى خىروو بىرى وولاتەكانيان بەفاكتەرە ئايىنى وئابوورى و سياسى و كەلتورىيەكان . نووسەران وميژوو نووسەكانىشىيان بە تانەۋ تەشەرو ناشىرىن كىردن و گومان دروست كىردن لەمەر ئىسلام و بىرو باۋەرپو ميژوو كەي پىشتىوانيان ئەكىردن و، دەۋلەتى عوسمانى لە م ھىرشە دىندانە داپىشكى زۆر گەۋرەي بەركەۋت .

جولەكە ئەۋروپىيەكانىش بە پىنووسە ژەھراۋى و بۆچۈنە نە خۇشەكانيان بەشدارىيان ئەكىرد كىرد لەۋ ھىرشە بەردەۋامانەدا كە دژ بە دەۋلەتى عوسمانى بەتايىبەتى و ئىسلام بەگىشتى . دۋاي ئەۋەي پىلانەكانيان بە دىژئايى چۋار سەدەۋ كە تەمەنى سۈنى عوسمانى يە ۹ لەدەست بەسەرداگىرتنى ھەر بىستىك لە زەۋىيەكانى ئەۋ دەۋلەتە شىكىستى خۋارد بۇ بىنياد نانى قەۋارەيەكى سياسى بۇخۇيان . ئىدى دۋژمنايەتى جۋولەكە بۇ دەۋلەتى عوسمانى پۋوى لەزىياد بوون كىرد .

جولەكە بەيارمەتى دەۋلەتە خاچ پەرىستەكان و دەۋلەتە داگىركەرە پۇژئاۋايىيەكان و لە پىگەي كۆپرەكانى ماسۇنىيەتەۋە توانيان ئامانجەكانيان لەسەر حسابى ئەۋ پىژمە نەتەۋەيىيەنە بەدى بەيىنن كە لەجىھانى عەرەبى و ئىسلامىدا ھەبوون . ئەۋ پىژمانەي كە خۇيان بە پىشكەۋتوو و مەدەنىيەت ۋەسەف دەكىرد و خەلافەتى عوسمانىشىيان بە دىژئايى ميژوو بە لادان و دۋاكەۋتۋويى و دۋگماۋدا پۋوخا ۋىشتى تر تۆمەتبار دەكىرد . كۆپرە ماسۇنىيەكان و وپىكخراۋە نەيىيەكان سەر بە جولەكە و ھىزە جىھانى يەكانى دژ بە ئىسلام و موسولمانان ، وايان دەرەبىرى كە ناشىرىنكىردنى سەردەمەكانى ميژوۋيى دەۋلەتى شىكۋدارى عوسمانى لەگىرنگىرتىن ئامانجەكانىيەنە .

ميژوو نووسە عەرەبەكانىش لە جىھانى ئىسلامىدا ، لەگەل ئاراستەي ئەۋ كارۋانى نەدابوون كە ھىرشىيان دەرگەسەر سەردەمى خەلافەتى عوسمانى ، پالئەرىشىيان بۇ ئەۋە چەند ھۆكاريك بوو كە پىش ھەموۋيانەۋە ئەۋدەست پىش

خهرييهی تورکيهکان بوو بهسه رکردايه تی موسته فا ئه تاتورك بو هه لوه شانده وهی خه لافه تی عوسمانی له سالی ۱۹۲۴ ز ۱۰ ، پاشان ده ست پيشخه ری حکومه تی عوسمانی تورکی دیت له وهرچه خانی ته وای بو مه نه جی عه لمانی له لایه نه کو مه لایه تی و ئابوری و سیاسیه کان دا وه ده ستیان به رداله شه ریه تی ئیسلامی که به دريژایی ته مه نی ده ولته تی عوسمانی ده ستی به سه ر ئه و کو مه لگه یه دا کيشابوو. ئه م حکوومه ته ۰ ناسیولسته ۹ ده ستی تیکه ل کرد له گه ل سیاسه ته ئه و روپاییه کاندای که دژ به ده ولته ئیسلامی وعه ره بیه کان بوون وبه شداری زنجیره یه ک هاوپه یمانی سه ربازی ئه وروپاییان کرد دوا ی جهنگی جیهانی دوهم.

ئه و جهنگه ی که گه له عه ره بی و ئیسلامیه کان و هه ندی له حکوومه ته کان په تیان کرده وه . تورکیا له و ده ولته یه که مانه بوو که دانی نا به بهرپابوونی قه واره یه کی سیاسی ئیسرا ئیلی له فه له ستین له سالی ۱۹۴۸ دا ، که وای له گه له عه ره بی یه ئیسلامیه کان کرد بو کویرانه بچن به دوا ی حکوومه ته نه ته وه ییه که یاندا له دوا ی نه مانی ئه و ده ولته ته عوسمانیه ی که به گژ هه موو که سی کدا ئه چوو ئه گه ر نیازی ئه وه ی بکردایه بستی ک له خاکی موسو لمانان داگیر بکات . لاسایی کردنه وه ی لی کۆلینه وه کانی قوتابخانه ی میژووی عه ره بی بو متیۆدی پوژئاوایی یه کان پالنه ریکی گرنگه بو ئه و ئا راس ته یه ی هی رش بکری ته سه رخ یلا فه تی عوسمانی ، به تایبته دوا ی ئه وه ی که گو شه نگای میژوو نوسه ئه وروپیه کان و میژوو نووسه عه ره به کان له یه ک خا لدا یه کیان گرت ئه ویش شیواندنی خیلا فه تی ئیسلامی عوسمانی یه "

به راستی زوړیک له میژوو نووسه عه ره بیه کان که وتنه ژیر کاریگه ری شارستانی ه تی مادی ئه وروپی بویه هه موو شتیکی پرشن گداریان له میژووی وولاته که یاندا ده دایه پال سه ره تای کاریگه ربوونیان به و شارستانی ه ته ی که ته واو دوور بوو له مه نه جی خوا یی . سه ره تای میژوو ه تازه که شیان به گه شتی

ھېرشى فەرەنسى بۇ مىسرو شام و دارماندىنى دىۋارى جياكارى نىۋان پۇژھەلات و پۇژئاۋا دىارى دەكەن كە بە دۋاى ئەمەدا دەۋلەتى نەتەۋەيى لەسەردەمى محمد على لەمىسردا ، دروست بوو ھاۋپى لەگەل ئەمەشدا دەستيان دايە مەحكوم كەردنى دەۋلەتە عوسمانى ئەو دەۋلەتەى كە بەرگرى ئەكرد لەيىرو باۋەپرى گەلە ئىسلامىيەكان و ئايىن و ئىسلامەكەيان لەو ھېرشە دېندانەى كە ئەۋروپاى مەسىحى پىيى ھەلئەستا .

ھىزى ئەۋروپى ئاراستەى راپەپىنەكانى دژ بە خىلافەتى ئىسلامى گرتە خۇ و ھەستا بە پالپىشتى كەردنى مېژو نووس و بىريارەكانى مىسر وشام تارەگ وپىشە بدەنە چۈرچىۋەى ناسىو نالىزىمى وئەو ئاراستەى قول بىكەنەۋە وەك (بوستانى و يازەجى و جۇرچ زەيدان و ئەدىب ئىسحاق و سەلىم نەقاش و فەرەج ئەنتوان و شەبلى شەىمل و سەلامە موسى و ھەنرى كوربىل و مەلىل شىفارتز و ھى تىرىش) ئەۋەى تىببىنى دەكرىت كە زۇربەى ئەۋانە مەسىحى و جولەكەن . ھەروەك تىببىنى ئەۋە ئەكرىت كە ئەگەر ھەمويان نەبىت ، ئەۋازۇرىنەيان ئەۋانەن كە سەر بە ئەو بزوتنەۋە ماسۇنىيەتەن كە لە سەردەمى محمد على يەۋە لە پۇژھەلاتدا پەرەى سەندبوو و لە گەل پىشپەرەى ناپلىۋن لە ھېرشە فەرەنسى يەكەيدا تۋۋى يەكەمى ئەم بزوتنەۋەىە داكرا .

لەراستى دا دۈژمنانى ئوممەتى ئىسلامى دىتيان پالپىشتى ئاراستەى نەتەۋەيى و راۋەستان لەگەل بانگخۋازانى ئەو ئاراستەىەدا بەسە بۇ لاۋاز كەردنى ئوممەتى ئىسلامى و زالبوون بەسەر دەۋلەتى عوسمانىدا .

كۆپرە ماسۇنىيەكانىش توانىيان كە دەست بگرن بەسەر ھۇش و عەقلى سەر كەردە كانى ئاراستەى نەتەۋەيى نىۋو گەلە ئىسلامىيەكان دا . ئەو سەر كەردانەش ئەۋەندەى ملكەچى ئاراستەى كۆپرە ماسۇنىيەكان بوون ئەۋەندە خواستى گەلەكانيان نەبوون ، بەتايبەت ھەلوئىستيان لەپروۋى ئايىنى ئىسلامدا ، كە وىنەى چۈرچىۋەىەكى راست و دروستى شارستانى و پۇشنىبرى و زانست و زانىارى

موسولمانانی دهنواند ، به شیوهیه کی گشتیش ئهو مهنهجه لاپیووه له لای میژوو نووسه عهره به کانییش له دوا ی سهره لدان و کوده تای سهربازی میسری له سالی ۱۹۵۲ ز دا ، به بی گوپرانگاری مایه وه و چه سپا ، حکومه تی سهربازی له میسرداو له سهره تای دهست به کار بوونییه وه ، زۆربه ی حکومه ته سهربازییه کانی تریش دایانه پالی بو پشیتیوانی کردنی رهوتی ناسیو نالیزمی ، ههروهک چۆن زۆربه ی ئهو حکومه تانه جهختیان کرده سهر چه ند بنه مایهک ، له هه موو بواره کاندایا که زیاتر بنه ماگه لیکی عهلمانی بوون ، له وانهش بواری پۆشنیری و فیکری ، جا خیلافه تی عوسمانی و حوکمی عوسمانییه کان بو گهلانی ئیسلامی و عهره بی وهک : شه پ فروشی و داگیر کهری سهیر ده کرد ، به مهش هه موو هوکاره کانی دواکه وتوویی و لاوازی ودوگمایی و ئهو شله ژانه یان دایه پال که جیهانی عهره بی و ئیسلامی پیوه ی دووچار بوو بوون . بزوتنه وه جودا خوازه کان ویاخی بووه کانیان که له سهرده می عوسمانیدا سهریان هه لدا که زۆربه یان ، ته ماعی شه خسی یان به پالپشتی هیژه دهره کیه کان که دوژمنی خیلافه تی عوسمانی بوون ئه جو لێنران ئه مانه یان ناو ئه نابزاقه کانی سهر به خوویی که سرووشتیکی ناسیو نالیزمیان هه بوو ، وهک : بزوتنه وه ی عه لی به گی گه وره له میسر و قهرمانلی یه کان له لیبیا و زاهر العمر له فه له ستین و حوسه یینی یه کان له تونس و موعینییه کان و شه هابی یه کان له لوبنان و هتد . ئه مهش بو ئه وه بوو رهگ و پریشه بده نه ئهو ئاراسته ناسیو نالیزمه ی که که خستبوویانه ناو خه لکی نهک هه ره ئه مه ، به لکو بانگه شه ی ئه وه شیان ده کرد که محمد علی سهر کرده یه کی ناسیو نالسته هه ولی یه که خستنی جیهانی عهره بی داوه بو بهش شکستی خوواردووه چونکه خو ی عهره ب نه بووه ."

ئه مانه ئه وه یان له بیر نی یه که محمد علی خاوه ن ته ماعی شه خصی بووه و هه ره ئه مهش وایلی کرد په یوه ست ببیئت به و سیاسه ته داگیر که رانه ی که پالپشتی بوونی ئه وه یان ده کرد و ئه وانیش ئامانجه شه پره نگیزییه کانی خو یانیان پی جی

بەجى ئەكرد وەك: لىيدانى دەولەتى سەلەفى سەئودىيە و لاواز كىردنى خىلافەتى
عوسمانى و پشتىوانى كىردن لە كۆرە ماسۇنىيەكان بۆلىيدانى ھىزە ئىسلامىيەكانى
ناوچەكە وئامادەكردنى بۇ داگىركەرى مەسىحى پۇژئاوايى كىنە لە دل .

بەپراستى كۆرەكانى جولەكەى ماسۇنى ھاوپەيمانى يان بەست لەگەل ھىزە
داگىركەرە پۇژئاوايى و ئەو ھىزە ناوچەيى يە ئىشكەرانەدا كە لە پىناو
تەماعەكانياندا خۇيان بەخت دەكرد ، بەمە ھەموو لەپىناو كاوكىردنى ھىزى
ئىسلامى و دەستبەسەردا گىرتنى سەربەستىيەكانى گەلانى ئىسلامى و
تالانكردنى خىرو بەروبومەكەيان و دانانى فەرمانرەوايىيەكى دىكتاتورانەى
پالپىشت كراو بە چەكى نوئى پۇژئاوايىدا بوونەيەك ھەروەك چۆن محمد على
نىشانى دا .

ھەندى لە مىژوو نووسە سەلەفىيەكانى پۇژھەلاتى عەرەبىش لەو ھىرشەدا
بەشدان كە ئەكرىتە سەر ماوہى حوكمرانى عوسمانىيەكان وئەوش پالى پىوہ
نان بۇ ئەم كارە ئەو كۆمەلەھەلۆيىستە. دوزمنكارانەى خىلافەتى عوسمانىدا كە
بەرانبەر بانگەوازى سەلەفىيەت ھەيبووہ لە زۆربەى قۇناغەكانى دەسەلاتىدا ، كە
ئەويش دەرئەنجامى پىلانكى پىلانكى دەولەتە ئىمپىريالىزمە پۇژئاوايى يەكان
بووپالى ئەنا بە سولتانه عوسمانىيە كانەوہ بۇ ئەوہى ھەلبىگىژىن بەو ھىزە
ئىسلامىيەى لە نجد دا دروست بوو كە بە دلى سەلەفىيەت دا ئەنرا، ئەم پىلانە
بۇ ئەوہش بووكە خىلافەتى عوسمانى بەرەو ئاراستەى سۆنىگەرى بىبات
سەلەفىيەكان ئەوہش ئەكەنە بىانووكە ھەندى دياردە كە كەلەبەر زۆر لايەنى
شەرىعەتى ئىسلامى دا دروست دەكات لەناو خىلافەتى عوسمانى دا ھەبووہ
، زياد لەمەش دەولەتى خىلافەت لە كمۇتا سالىەكانى دەسەلات دارى دا
بانگخوازانى نەتەوہ پەرستەكانى تورك دەستيان گىرت بەسەر دەولەتەكەداو
بەتەواوہتى لە مېتۇدى ئىسلامى دوريان خستەوہ كە لەوہو پىش دەولەتى

عوسمانی بهو میتیۆدوه گەردنگیر بووهو موسلمانانی بۆ ئه‌و مه‌به‌سته هانداهو پشتیوانی لی‌کردوهو له‌ گه‌لیدا وه‌ستاوه...

میژوو نووسه‌ مارکسی یه‌کانیش شه‌رێکیان به‌رپا کرد که هیچ سوۆز و نه‌رمی و نه‌وازشیکی له‌ پرووی ده‌وله‌تی عوسمانیدا نه‌بوو به‌وه‌ی ماوه‌ی فه‌رمانه‌روایی یه‌که‌یان به‌ بناغه‌ی سه‌رکردایه‌تی گرتنه‌ ده‌ستی ئه‌و پڕی‌بازه‌ ده‌ربه‌گایه‌تییه‌ ناوزه‌د ده‌کرد که به‌سه‌ر میژووی سه‌رده‌مه‌ ناوه‌راسته‌کانی پێش‌شودا زال‌ بووبوو . عوسمانیه‌کان هیچ گه‌شه‌سه‌ندنێکیان له‌ ئامی‌ر یان هی‌زه‌کانی به‌ره‌مه‌یناندا نه‌هینایه‌ دی ، میژووی نویش به‌ ده‌رکه‌وتنی چینی بۆرجوازی ده‌ست پێده‌کات . پاشان سه‌رمایه‌داری دیت که به‌شدار بوو له‌ هی‌نانه‌دی گو‌پرانکاری له‌ بواره ئابووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی ۱۹ دا . بۆ ئه‌مه‌ش له‌گه‌ل میژوو نووسه‌ خاوه‌ن ئاراسته‌ لی‌برالی و تی‌پروانینه‌ نه‌ته‌وه‌ییه‌کاندا یه‌ک ده‌گرن .

هه‌ندیک له‌ میژوو نووس و بیریاره‌ مه‌سیحی و جوله‌که‌کان ، هه‌ستان به‌ په‌واج دان به‌ هه‌ردوو دوو ئاراسته‌یی پوژئاوایی و مارکسی ، ئه‌مه‌ش به‌ هۆی نویینی کتیب و وه‌رگی‌رانی نویینه‌کانیان ، کو‌په‌ ماسو‌نیه‌کانیش پش‌تگیری ئه‌مه‌یان ده‌کرد و هه‌ولیان ئه‌دا له‌ هه‌موو ئه‌و بازنه‌ ئیسلامیانه‌ی بۆ یه‌کی‌تی ئیسلامی پێش‌نیار ئه‌کری‌ت خو‌یان به‌دوور بگرن وباری په‌وته ناسیونالیزمه‌کان به‌ هه‌ردوو چه‌مکه‌ ناوچه‌یی یان عه‌ره‌بی یه‌که‌ی بده‌ن به‌سه‌ر ئه‌و پڕی‌گه‌ ئیسلامیه‌دا وه‌ک پڕوژه‌ی هیلال خه‌صیب له‌ شام یان پڕوژه‌ی یه‌که‌بوونی دو‌لی نیل له‌ نیوان می‌سرو ئه‌مه‌ جگه‌ له‌وه‌ی په‌واجی‌کی زو‌ریان دا به‌ په‌وتی ناسیو نالیزمی به‌ر ته‌سکی وه‌ک بانگه‌وازکردن بۆ فرعه‌ونی‌هت له‌ می‌سرو بو‌ئا‌شوری‌هت له‌ عیراق وبو‌فینی‌قی‌هت له‌ شام و.....هتد .

له‌مه‌ر ئه‌و میژوونووسه‌ تورکانه‌ش که له‌ماوه‌ی بانگه‌وازی نه‌ته‌وه‌یی تورکی‌دا ده‌رکه‌وتن هی‌رشیی‌کی زو‌ر ئه‌که‌نه‌ سه‌ر ماوه‌ی خیلافه‌تی عوسمانی ئیتر ئایا له‌ به‌ر پێ‌کرده‌یی ئه‌و ئاراسته‌ سیاسی و فیکرییه‌ بی‌ت ، که پێ‌شه‌نگی و لا‌ته‌که‌یانی

دهکرد له گهل ټو ماوه پيشينه ي که هه موولايه نه کاني لاوازي و دارماني له خو گرتبوو ياخود ، له بهرکاريگه ر بووني تورکه کان بټ بهو هه لويسته نه نگانه ي که دهسه لاتي خيلافهت له دواي ټابلوقه داني سولتان عبدالحميد له سالي ۱۹۰۹د دهستي پي کرد و بوو به شيوه ي ، پاش ټوه ي له چهند شه پيکي جوړاوجوردا له دواي چوونه نيو جهنگي جيهاني يه که مه وه شکستي خوارد و به دواي يه کدا زوريک له زهويه کاني له دهست دا ، له گهل خو به دهسته وه داني له داناني په يماننامه ي سيقهري سالي ۱۹۱۸ د که له راستي دا شکستي بوو بو پياواني نيتيحادو ته ره قي و ټه نجاميک بوو بو سياسي ته وان .

له کاتيکدا بزوتنه وه ي نه ته وايه تي به سه رکردايه تي مسته فا که مال تواني تورکيا لهو سه رشوپړيه پزگار بکات ، و زوريک له زهويه کاني تورکيا بگيرپته وه ، يونان و ټو هيزهش که يونان دالده ي دهاد ناچار بکات بو هاتنه ناو بوارو لايه ني کاريگه ر بووني بيرياره تورکه کان بهه لويستي هه ندی لهو عه ره بانه ي که له ماوه ي جهنگي جيهاني يه که مدا دالده ي هاوپه يمانه پوژناواييه کانيان ددا ، دژ به دهوله تي خيلافهت له گهل راگهياندي شوپرش کردن به سه ر ټو دهوله ته دا له سالي ۱۹۱۶ ز دا ، به هو ي جياوازي هوکاره کانه وه زوريک له ميژوو نووسه کان دووچاري سه رلي شيوان و ته زوير کړدي ميژووي خيلافه تي ئيسلامي عوسماني بوون ، ټو ميژوو نووسانه ي که کاريان ده کرد له سه ر شيواندي دهوله تي عوسماني پشتيان ده به ست به ته زوير کړدي راستيه کان و دروو قسه هه لواسين و گومانسازي و داوو ته له نانه وه که تييدا موړکي راستي کوپر بوويه وه و پالنه ره لاپريبو ه کان به دوور له بابه تي (وضوعي) بووني ټو باسه زال بوون به سه ر ټو کتيب وخويندانه دا . ټه مهش بوو به هو ي ده رکه وتني کاردانه وه يه کي ئيسلامي بو بهر په رچ دانه وه ييي ټو تومت و گومانانه ي که ئاراسته ي دهوله تي عوسماني کرانه وه . له گرنگرين و ديار ترينيشيان ټو نوسينه په رش و بلاوانه بوون که دکتور عبد العزيز له سي به گي گه وره دا پي

ههستا له ژیر ناو نیشانی (الدولة العثمانية دولة مفتی علیها له گهل ئه وه وه وهی که داویه تی وبه پالنه ریکی ئیسلامیانهش وپا پهنه بوون به باته نیانهش له زۆربهی نووسینه که یداکه چی دکتۆر نهیتوانی وه باسی هه موو لایه نهکانی دهوله تی عوسمانی چاره سهر بکات وچه ند تیبینی له سهر نووسینه که ی ههیه وهک قسه کردن له سهر راستی و دروستی -ئینکشاریه کان- که به راستی له بهردهم لیكۆلینه وهی پاکی زانستی دا خو ی ناگریت.

یه کیکی تر له وه وه ولانه ی شایانی سوپاسکردنه له م مهیدانه دا ئه وه وه وهیه که لیكۆله ری گه وره و مامۆستای ناسراوی تایبه تمه ند له میژووی دهوله تی عوسمانی دا ، "محمد حرب" پیی هه ستا وه چه ند کتییکی به نرخی بۆ ئوممه تی ئیسلام نووسیوه ، وهک : (العثمانيون في التأريخ والحضارة) و (السلطان محمد الفاتح ، فاتح القسطنطينية وقاهر الروم) و (السلطان عبدالحميد آخر السلاطين العثمانيين الکبار)¹

له کاره به نرخیه کانی تر که ده رباره ی میژووی دهوله تی عوسمانی نو سراوه ئه وهیه که "موفق الدين المدحة" له نامه یه کی زانستیدا پیی هه ستا وه بۆ به ده ست هیئانی نمره ی ماسته ر له ژیر ناو نیشانی (صحة الرجل المريض أو السلطان عبدالحميد أو الخلافة الإسلامية) ئه م کتیبه توانی زۆریک له راستیه پشت به ستوه کانی به به لگه نامه و به لگه مۆرکرا وه کان پوون بکاته وه جگه له وهش چه ند نوسه ریکی تری هاو چه رخ هه بوون ، به لām لی ره دا چه ند لایه نیکی میژووی خیلافه تی عوسمانی و ئیسلامی سه رده می نو یمان ههیه که پیویستی به پید ا چوونه وه ههیه له دیدیکی ئیسلامیه وه به به شداری کردن له ده رخستنی راستیه کان و ساریژکردنی ئه وه درزو شکاویانه ی که له ئه نجامی ریکخستنه وه ی میژو وماندا

¹ ئه م کتیبه وه رگیڕا وه ته سه ر کوردی و نو سینگی ته فسیر له ژماره (۲) ی زنجیره ی پیا وه ناو داره کانی ئیسلامدا بلاوی کردوه ته وه . وه رگیڕ: ن .

دەرکەوت له تېروانينىكى نه ته وهىي عهلمانيه وه که به پلهى يه کهم خزمهتى دوژمنانى کرد وهک هۆکارىک له هۆکارهکان له تـوانـه وه و نه مانى گه له ئىسلاميهکاندا به کاريان هينا .

پيوستته له سه زمان کاتى ميژووى نووى دنوسينه وه پۆلى کوژهکانى ماسونيهت و نهخشه و پلانه پوژناو اييهکان له دارشتن و پيکخستنه وهى پيسى ميژوودا پوون بکهينه وه و به دهربخهين .

ئهو دارشتنه وهى که ههندى به کريگيرايى جوله که و نه صااکان پيى ههستاوون ولافى متيوڊى ليبرالى و عهلمانىش لىي ددهن . له کاتيکدا کاره کهيان ئه وهيه پۆلى بهر چاو بدهنه ئه وه که سه ماسونياتنهى که له مهيدانى ميژوودا ههبوون ووايان بناسيىنى که پۆلى گرنگيان هه بوو له ناو ماسونيهت داو پشتيوانيان له پاپه پينه ئازادىخوازهکان کردوه .

له راستى دا ميژووى ئىسلامى کوون و نووى زانستىکه هه موو هيژه دوژمنهکان به ئىسلام قهرهوليان لى گرتوووه چـونـکه بـه کهشـکـۆلى عه قيده و بيروباوه پرو . مـيتـوـڊى پـهـروهـدهى ئه زانن بوڊروسـتـکرـدنه وه و دارشتنه وهى ناسنامهى ئىسلامى هه موو گه لان .

ئهمهش ههوليكى ملکه چانهيه بو ليکولينه وه له ميژووى عوسمانى به شيوهيهكى گشتى ، گرنگيش دهات به پۆلى خيلافهتى عوسمانى له باکورى ئه فريقي دا ، ئهم ليکولينه وهيه خوى دهکيشيت بو ئه و پهگ و پيشه کوئانهى که دهولهتى عوسمانى له سهري ههستاوه دامهزراوه ، تائه و کاتهى که خيلافهت له سهر دهستى به کرى گيراوى ئينگليزى و کينه له دلى گه وره مستهفا که مال کهوت و شکستى خوارد ، له لايه نهکانى ئهم ليکولينه وه دا ليکولهر پووبه پرووى هۆکارهکانى هيژو تواناو لاوز بوونى عوسمانيهکان و سيفهتى کهس و سولتانه به هيژهکان و گرنگى دانيان به زانايان و جى به جى کردنى شهرعى خواو جيهادى

گه وره يان بۇ بلاو كردنه وهى ئيسلام و بهرگري دژ به هيرشى خاچ پهرسته كان كه هيشتا كۆتايى پى نه هاتووه ده بئته وه .

نووسهر له كاتى خستنه پرووى پروداوه كاندا پابهنده به مهنه جى ئه هلى سوننه وه وههول ئهدات گهردينگر بئت به دادپهروهري وئينسافه وه له كاتى برياردان له سهه پروداوه كان ، به هيواي ئه وهى به شداربئت له راست كردنه وهى زۆريك له و بريارو چه مكه هه لانهى كه توشى دهولهتى ئيسلامى عوسمانى بووبوون .
خواس له پشت ئامانجه وهيه ، ههرئه ويش پى نيشانده ره بۇ پيگاي راست .

بەشى يەكەم

رەگ و پىشەو پەچەلەكى توركەكان

باسى يەكەم : (پەچەلەك و نشىنگەى توركەكان)

لە ناوچەى ئەودىو پروبار ، ئەودى كە ئەمپۇ بە توركستان ناوى دەبەين و لەبانى مەنغۇلىاۋ باكورى چىن لەپۇژھەلاتەۋە بۇ دەرياي خەزەر (دەرياي قەزوين) لە پۇژئاۋاۋە و لەدەشتايى سىبىريا لە باكورەۋە بۇ نىمچە دورگەى ھىندى و فارس لە باشوورەۋە ، خىلەكانى غەز^۱ و تىرە گەورەكانى لە وناچەيەدا نىشتەجى^۲ بوون كە بە تورك يان توركەكان ناسراون^۳ .

پاشان ئەو ھۆزانەى لەنيوہى دووہى سەدەى شەشەمى زايىنىيەۋە لەچەند كۆچىكى گەورەدا كەوتنە خۇگواستەۋە لەنشىنگەى سەرەكيانەۋە بەرەۋە ئاسىاي بچوك . مېژوونوسان بېيىك لەو ھۆكارانەيان باس كردوۋە كە بەشدار بوون لە ھۆى كۆچكردىناندا . ھەندىك وادەيىن كە ئەو كۆچە بەھۆى ھۆكارە ئابورىيەكانەۋەبوويىت ، جا وشكى و بى پىتى توند و بەھىز وزۆر بوونى ۋەچەۋ نەۋە وايكرد كە ئەو ھۆزانە لەناوچەكەى خۇياندا شوينيان تەسك بىت ، بۆيە كەوتنە كۆچ كردن بۇ گەپان بەدۋاي لەۋەرگاۋ پاۋەن و ژيانى خۇشگوزەرانىدا^۴ . ھەندىكىش ئەو كۆچانە دەگىرپنەۋە بۇ ھۆكارە سىاسىيەكان ، كاتىك ئەو ھۆزانە كەوتنە بەر چەندىن فشارى گەورەى ھۆزەكانى تر كەژمارەۋ تۋانايان لەۋان زياتر بوو ، كە مەغۇلىيەكان بوون ، بەمە ناچارىان كردن بە كۆچكردن تاكوۋ بگەرپن بە

^۱ تاريخ الترك في آسيا الوسطى - بارتولد / ۱۰۶

^۲ اخبار الأمراء والملوك السلجوقية / ۲۰۴ .

^۳ قيام الدولة العثمانية / ۸ .

دوای نشینگه یه کی تر دا و زهویه کانیان به جی بهیئن^۱ بۆ گه پان به دوای به خشتی ئارامش و سه قامگیری .

دکتور عبداللطیف عبدالله ی کوپی دهیش^۲ بۆ ئەم رایه دهچیت .

ئەو هۆزه کۆچه ریانه ناچار بوون که به رهو پۆژئاوا ئاراسته وهربگرن و له نزیک که ناره کانی پووباری جهیخوندا دابه زن . پاشان ههندی کات له ته بهرستان و جورجان سه قامگیر ده بوون^۳ .

بۆیه نزیککی ئەو زهوی یه ئیسلامیانه بوونه وه که موسولمانان له دوای شه پری نه هاوهند و کهوتنی ده ولته تی ساسانی له وولاتی فارس له سالی ۲۱ ک ، ۶۴۱ ز دا فه تخیان کرد .^۴

په یوه ندیان به جیهانی ئیسلامیه وه : له سالی ۲۲ ک ، ۶۴۲ ز . دا سوپا ئیسلامیه کان به رهو وولاتی پاپ کهوتنه پری بۆ پزگار کردنی ئەو ناوچه یه . ئەو زهویانه ش تورکه کانی تییدا نیشته جی بوون .

لیره دا سه رکرده ی سوپای ئیسلامی عبدالرحمان کوپی ره بیعه گه شت به شه هر برازی پاشای تورک ، جاداوا ی پیککه وتنی له عبدالرحمان کرد و ئاماده یی خوی دهربری بۆ به شداری کردن له سوپای ئیسلامیدا بۆ جهنگان دژ به ئهرمه ن .

عبدالرحمانیش ناردی بۆ لای سه رکرده سوراقه ی کوپی عه مر ، شه هر براز هه ستا به دانیشتن له گه ل سوراقه دا و به شدارییه که ی ئی قه بوول کرد و نامه یه کیان نووسی بۆ خه لیفه عومه ری کوپی خه تاب ۷۰ ر . ض له م پیکه وتنه ئاگا داریان کردو ئه ویش په زامه ندی له سه ر ئەم کاره داو پاش ئەم په زامه ندییه ئاشتی نامه که

^۱ کتاب السلوک - احمد المقریزی : ۱ / ۳ .

^۲ قیام الدولة العثمانیه / ۸ .

^۳ الکامل فی التاریخ : ۲۲ / ۸ .

^۴ شوقی ابو خلیل : نهاوند / ۷۰-۵۵ .

بهستراو، بهمه هيچ جهنگيک له نيوان تورک و موسولمانهکاندا پرووی نه دا . بهلکو ههمو چوون بو پزگار کردنی وولاتی نهرمن و بلاو کردنه وهی ئيسلام تيیدا ^۱ . سويا ئيسلاميهکان پيشره وييان کرد بو پزگار کردنی وولاتهکانی باکوری پوزههلاتی وولاتی فارس تاکوو بانگهوازی خواي تيیدا بلاو ببيتته وه له دواي پروخانی نهو دهولهته فارسهی که له بهردهم سويا ئيسلاميهکانی نهو وولاته دا وهک بهربهستيکی گه وه راده وهستان . به نهمانی نهو پيگريانه وه له نهجامی پزگاری خوازيه ئيسلاميهکاندا ده رگای پاپ له بهردهم جموجولهکانی گه لهکانی نهو وولات و هريمانه دا کرا وه بو ، له وانهش تورکهکان .

ئیدی په يوهندی کردن به گه له ئيسلاميهکانه وه هاته دی و تورکهکان ئيسلاميان گرته خو و هاتنه پيزی موجهيدهکانه وه بو بلاو کردنه وهی ئيسلام و سه رختنی ووشهی الله ^۲ .

له سه رده می خهليفهی راشيد ، عوسمانی کوپی عه ففاندا ۹۱ ، وولاتی ته به رستانيش پزگار کرا ، پاشان موسولمانان له سالی ۳۱ ک . دا به پرووباری جهيچوندا تيپه ربوون و دابه زينه نيو وولاتی نهو ديو پرووبار . ئيتير زوريک له تورکهکان هاتنه ناو ئيسلام و بوونه پشتيوانی و به شدار بوون له جيهاد کردن بو بلاو کردنه وهی بانگهوازی خوا له نيو جيهانياندا ^۳ .

به رده وام سوپاکانی ئيسلام له وههريمانه دا به ره و پيشه وه ده چوون تاله سه رده می موعاويهی کوپی نه بو سويفياندا ، وولاتی بوخارا پزگار کرا . نهو سوپاسه رکه و توهانه هينده پوچوون تاکوو گه شتنه سه مه رقه ند .

^۱ تاريخ الأمم والملوك - محمد بن جرير الطبري : ۳ / ۲۵۶-۲۵۷ .

^۲ الدولة العثمانية والشرق العربي : محمد انيس / ۱۲-۱۳ .

^۳ فتوح البلدان - البلاذري / ۴۰۵-۴۰۹ .

سەردهمی دهولهتی ئیسلامی هیئده دهرکهوت تاوولاتی ئهودیو پروبار هه مووی کهوته ژێر دادپهروهری دهسهلاتی ئیسلامیهوه . ئهوه گهلانهش لهشارستانیهتیکی قولی ئیسلامیدا ژیان ^۱.

ژمارهی تورکهکان له کوشکی خیلافهت و سهرکرده عهباسیهکاندا زیادی کرد . دهستیان کرد به گرتنه دهستی پایه سهرکردهیی و بهپێوه بهیهکانی دهولهت . ئهمانه سهربازو سهرکردهو نوسهریان تێدابووو خۆیان به ئارامی و لهسه رخۆیی و گوپراههلی یهوه پابهند کرد تاکوو گهشتنه بهرزترین پلهکان .

کاتیك موعته سیمی عهباسی خهلیفایهتی گرته دهست ، دهرگاكان له بهردهم گوزهری تورکیدا کرانه وهو پله سهرکردهیهیهکانی دهولهتیان درایه پال ، به وهش به شداری یان دهکرد له گوپینی کاروباری دهولهتدا . سیاسهتی موعته سیم ئامانجی بنپکردنی گوزهری فارسی بوو که دهستی په های هه بوو له به پێوه بردنی دهولهتی عهباسی له سهردهمی خهلیفه مه ئمونها ^۲.

گرنگیدانی موعته سیم به په گهزی تورکی بووه هۆی باریکی پق و تورپیی توند له نیو خهك و سهربازاندا ، بهمه موعته سیم ترسا له تۆلهی خهك له دژی ، بۆیه شاریکی نویی بونیاد نا که سامه پرا بوو نزیکه ی ۱۲۵ کم له بهغداوه دووره ، خۆی و سهربازو پشتیوانهکانی تیایدا نیشته جی بوون .

بهه جۆره تورکهکان ههر له میژوه دهستیان کرد به دهرکهوتن له سهر شانۆی میژووی ئیسلامی له بواره گرنگهکاندا ، تاکوو دهولهتیکی ئیسلامی گه وره یان دامه زراند به هۆی په یوهستی به هیزیان به خهلیفهکانی دهولهتی عهباسیهوه که به دهولهتی سه لجوقی ناسرابوو ^۳ . *

^۱ خراسان — محمود شاکر / ۲۰-۳۵ .

^۲ قیام الدولة العثمانیه / ۱۲ .

^۳ هه مان سهرچاوه / ۱۲ .

باسی دووهم

ههستانی دهولهتی سهلجوقی

دهرکهوتنی سهلجوقیهکان لهسه‌ر شانۆی پووداو دهکان له پۆژهه‌لاتی عه‌ره‌بی ئیسلامیدا ، کاریگه‌ری یه‌کی گه‌وره‌ی هه‌بوو له گۆڤرینی بارودوخه‌ سیاسیه‌کانی ئه‌و ناوچه‌یه‌ که خه‌لافه‌تی عه‌بباسی سوننی لایه‌که‌وه‌و خه‌لافه‌تی شیعه‌ی فاتیمی له لایه‌نی دووهمه‌وه‌ ناکۆکیان هه‌بووله‌ سه‌ری . .

سه‌لجوقیه‌کان ده‌وله‌تیکی تورکیکی گه‌وره‌یان بنیاد نا که له‌سه‌ده‌ی ۵ ی کۆچی له ۱۱ زاینیدا ده‌رکه‌وت و تاکوو خوراسان و ئه‌و دیو پووبارو ئی‌ران و عێراق و وولاتی شام و ئاسیای بچوک له‌ خۆ بگریت . سه‌رکرده‌یه‌ تیشیان له‌ ئی‌ران و پاشان له‌ عێراق له‌ به‌غداد پیگه‌ی ده‌سه‌لاتی سه‌لجوقیه‌کان بوو ، هاوکات چه‌ند ده‌وله‌تۆکه‌یه‌کی سه‌لجوقی له‌ خوراسان و ئه‌ودیو پووبارله‌ کرمان و وولاتی شام —سه‌لجوقیه‌کانی شام— و ئاسیای بچوک —سه‌لجوقیه‌کانی رۆم— دا په‌یدا بوون که پاشکۆو شوینکه‌وته‌ی سولتانی سه‌لجوقی بوون له‌ ئی‌ران و عێراق دا .

سه‌لجوقیه‌کان پاش ئه‌وه‌ی نزیکێ دارمان بوونه‌وه‌ له‌ نیوه‌ندی ده‌سه‌لاتی بوه‌یه‌ی شیعه‌ له‌ عێراق و ئی‌ران و ده‌لاتی عه‌بییدی فاتیمی له‌ میسر و شامدا ، دایانه‌ پال خه‌لافه‌تی عه‌بباسی له‌ به‌غداد و مه‌زه‌به‌ی سوننی خۆیان سه‌رخست . سه‌لجوقیه‌کان به‌ ته‌واوی زال بوون به‌ سه‌ر ده‌سه‌لاتی بوه‌یه‌یدا و پێگایان گرت له‌ خه‌لافه‌تی عه‌بییدی فاتیمی ^۲ .

¹ * ئیستا سه‌رقالی وه‌رگێرانی کتیی (تاریخ دولة آل سلجوق) ین که عماد الدینی ئه‌سفه‌هانی که له‌ ۵۹۲ ک دا کۆچی دوا‌یی کردوه ، نویسیویه‌تی و سه‌رچاوه‌یه‌کی ره‌سه‌نه‌ به‌ نزیکه‌ی ۷۰ سال دوا‌ی سه‌لجوقیه‌کان نویسیویه‌تی . وه‌رگێر:ن .

² السلاطین فی المشرق العربی / ۱۷۱ .

توغرول بهگ سهرکردهی سهلجوقیهکان توانی که دهولهتی بوهیهی له سالی ٤٤٧ ک له بهغداد دا شکست پی بهینیت و بیخات . ههوهها زال بیت بهسهر ئاژاوهگیر و گیرهشیوینی دا . ئهو جنیو دان به ٠ صحابه ٩شکه به دهرگای مزگهوتهکاندا داکوترا بوو ، ههمووی لابردن ونهیهیلان و ئهبو عبدالله ی جهلابیشی کوشت که شیخی رافیزهکان بوو له بهر ئهوهی زور پوچووبوو له پهرز کردندا ^١.

بهراستی دهسهلاتی بوهیهی شیعی پیشتر زالبوو بهسهر بهغداد و خهلیفه ی عههباسیدا . دواي ئهوهی سهلجوقیهکان دهولهتی بوهیهی یان له بهغداد لابرد و توغرول بهگی سولتانان چوو نیو پایتهختی خیلافهتی عههباسی یهوه . خهلیفه ی عههباسی (القائم بأمر الله) پیشوازییهکی گهورهی لیکرد و بهرگیکی پایه داری به بهردا کردو له که ژاوهی خویدا داینیشاندا و ههندی نازناوی گهورهی بهسهر دا بری ، له وانه نازناوی سولتان روکنه دین توغرول بهگی لینا . ههوهک خهلیفه ی عههباسی فهرمانی دهکرد که ناوی سولتان توغرول بهگ له سهر دراو ههلبکو لریت و ناوی لهوتاری له مزگهوتهکانی بهغداد دا بهینریت و هتد ، ئه مهش له پایه ی سهلجوقیهکانی زیاد کرد . لهوکاته وه ئیتر سهلجوقیهکان شوینی بوهیهیهکانیان گرته دهست له زالبوون بهسهر کاروباری عیراق و بهکارهینانی خهلیفه ی عههباسیش به پیی خواستی خویان ^٢.

توغرول بهگ خاوهن که سایه تی به هیژ بوو بیرکی تیژ و ئازایه تی یهکی زور بوو . ههروهها که سیکی دیندار و خاوهن نه وازش ٠ وهرع ٩ و دادپهروهی بوو . له بهر ئه مهش بوو که پشتگیری و پشتیانیهکی گهورهی له لایه ن گه له که یه وه

^١ (ایعید التاریخ نفسه - محمد عبده / ٦٧ .

^٢ قیام الدولة العثمانیه / ١٩ .

به دهست هیئا و سوپایه کی به هیزی ناماده کرد و ههولی یه کخستنی سه لجوقی یه تورکه کانی دا له نیو دهوله تیکی به هیزدا ^۱.

به هوی به هیزی په یوه ندی یه کانی نیوان خهلیفه ی عه عباسی قائم بامر الله و توغرو له به گی سهر کرده ی دهوله تی سه لجوقی یه وه ، خهلیفه کچیکی جفری به گی براگه وره ی توغرو له به گی خواست . ئه مهش له سالی ۴۴۸ك ، ۱۰۵۹ز دا بوو . پاشان له شه عبانی سالی ۴۵۴ك ، ۱۰۶۳ز دا ، توغرو له به گی کچیکی خهلیفه ی عه عباسی قائم بامر الله ی خواست . به لام توغرو له به گی له دوی ئه مه وه زور نه ژیا و له شه وی هینی ۸ی مانگی په مه زانی سالی ۴۵۴ك ، ۱۰۶۲ز دا کوچی دوی کرد که له و کاته دا ته مه نی ۷۰ سال بوو . دوی ئه وه ی له سهر دهستی ئه ودا سه لجوقیه کان له ناوچه کانی خوراسان و ئیران و باکوری پوژه لاتی عیراق دا زال بوون ^۲.

یه کهم : سولتان محمدی ناسراو به (ئه لب ئه رسه لان) واته : (شییری دلیر) :
ئه لب ئه رسه لان له دوی مردنی توغرو له به گی ، جله وی دهسه لاتی له ولاتا گرتنه دهست ، چهند ناکوکی یه که له ولاتا له سهر گرتنه دهستی دهسه لات پووی دا ، به لام ئه لب ئه رسه لان توانی که زال بیت به سهریاندا . ئه لب ئه رسه لان وه که توغرو له به گی مامی سهر کرده یه کی لیها تووی هه لمهت بهر بوو ، سیاسه تیکی تایبه تی گرتنه بهر که پشتی ده به ست به جیگیر کردنی پایه کانی حوکه مه که ی له ولاتا نه دا که ملکه چ بوون بو دهسه لاتی سه لجوقیه کان پیش ئه وه ی بیر له وه بکاته وه هه ریمی تازه تر بخاته < یر دهسه لاتی خو یه وه بیداته پال دهوله ته که ی . ههروه که شهیدای جیهادی پیگه ی خواو بلاو کردنه وه ی یانگه وازی ئیسلام بوو ، له ناوئه دهوله تی مه سیحی دراوسییدا ، وه که ولاتی ئه رمه ن و پوم . پوخی

^۱ هه مان سهرچاوه ی پیشوو / ۱۷ .

^۲ تاریخ الدولة العلیة العثمانیة / ۲۵ .

جیهادی ئیسلامی بزۆینه‌ری ئەو بزۆتنه‌وه پزگاریخوازانە بوو که ئەلب ئەرسەلان پێی هەستاو مۆرکیکی ئایینی بەدەست خست که بوو سەرکرده‌ی سەلجوقیه‌کان وەک سەرکرده‌یه‌کی جیهادی . سوریش بوو لەسەر سەرخستنی ئیسلام و بەرزکردنه‌وی له و وولاتانه‌دا و بلاو کردنه‌وی ئالای ئیسلام و شه‌کانده‌وی به‌سەر ناوچه‌یه‌کی زۆری زه‌وی‌یه‌کانی ده‌وله‌تی بیزه‌نتی دا ^۱ . ماوه‌ی ۷ سال مایه‌وه‌و به‌شه‌کانی ده‌وله‌ته‌ پهرش و بلاوه‌که‌ی به‌سەر ناوچه‌کاندا به‌سەرئێکرده‌وه‌ و پێش ئەوه‌ی هیچ جوړه فراوانخوازیه‌کی دهره‌کی تر بکات .

کاتیکیش د‌ل‌نیا بوو له‌سه‌قامگیری و ئاسایش و خو‌سازدانی حوکمی سەلجوقیه‌کان له‌هه‌موو هه‌ریم و وولاته‌ ژێر ده‌سته‌کانیدا ، نه‌خشه‌یه‌کی دانا بو‌ هینانه‌دی ئامانجه‌ دووره‌کانی که بریتی بوو له‌ ئازاد کردنی وولاته‌ مه‌سیحی یه‌ کانی دراوسی‌ ده‌وله‌ته‌که‌ی و خستنی ده‌وله‌تی فاتیمی (عه‌بیدی) له‌میسر ویه‌خستنی جیهانی ئیسلامی له‌ژێر ئالای خیلافه‌تی عه‌باسی سوننی و ده‌سه‌لاتی سەلجوقیه‌کاندا . به‌مه‌ سوپایه‌کی گه‌وره‌ی ئاماده‌ کردو به‌ره‌و وولاتی ئهرمه‌ن و جو‌رجیا که‌وته‌ پ‌ی و پزگاری کردن و به‌ستنی‌وه‌ به‌ مه‌له‌که‌ته‌که‌یه‌وه . هه‌وه‌ک کاری ئە کرد بو‌ بلاو کردنه‌وه‌ی ئیسلام له‌وناوچانه‌دا ^۲ .

ئەلب ئەرسەلان په‌لاماری باکوری شام داو ده‌وله‌تی (مرداسیه) ی له‌حه‌لب دا خسته‌ <ی‌ر ئاب‌لوقه‌وه‌و ئەو ده‌وله‌مه‌نه‌ی که که صالحی کوپی مرداسی به‌ پ‌ی مه‌زه‌بی شیعە له‌سالی { ۱۴ک - ۱۰۲۳ز } دا دایمه‌زراند ، پاشان ئەمیره‌که‌ی ئه‌وی که محمودی کوپی صالحی مرداسی بوو ناچار کرد بانگه‌شه‌ بو‌ خه‌لیفه‌ی

¹ قیام الدولة العثمانية / ۲۰ .

² قیام الدولة العثمانية / ۲۰ .

عەبباسى بىكاتلە جىڭگەي خەلىفەي فاتىمى (عەبىدى) لەسالى {٤٦٢ك - ١٠٧٠ز} دا^١.

پاشان ئەتەنسەر كۆپى ئوقى سەر كەردەي توركى خوارزمى نارد بە ھىزىكەوہ بۆپە لاماردانى باشورى شام و پەملە و بەيتولمە قەدىسى لەدەستى فاتىمىەكان (عەبىدىەكان) سەندەوہ ، بەلام نەيتوانى دەست بگىرت بەسەر عەسەقەلان دا كە بەدەرگاي چوونەناو مىسر دادەنرا . بەمەش سەلجوقىەكان نزيك بوونەوہ لە سەربازگەي خەلىفەي عەبباسى . سولتانى سەلجوقىش لەناوخوى بەيتولمە قەدىسا^٢. لەسالى ٤٦٢ك دا نىردراوى گەورەي مەككە محمدى كۆپى ئەبو ھاشم ھاتە لاي سولتان و ھەوالى وتاردان بۆ خەلىفە سەردەم و سولتانى پى دا لەگەل لا بردنى وتاردان بۆ گەورەي مىسر (عەبىدى) و لا بردنى (حى على خير العمل) لە بانگدا . سولتانىش {٣٠} سى ھەزار دىنارى پىداو و پىي ووت ئەگەر ئەمىرى "مەدىنە" ش ۋەك ئەو بىكات ئەوہ {٢٠} بىست ھەزار دىنارى پى دەبەخشىن^٣.

لە راستى دا جەنگە ئازادىخاۋەكانى* ئەلب ئەرسەلان ، "دومانوس دىوجنسى" ئىمپراتورى پۆمى توۋرەكرد ، بۆيە كەوتە ھەولى بونىاد نانى بزوتنەوہىەكى دژ بۆ پارىزگارى كردن لەئىمپراتورىەتەكەي ، چەند جاريك كەوتنە ناو شەروپىكدادان لەگەل ھىزەكانى سەلجوقىەكاندا . گرنگترىنيان شەپرى (ملازگرد) بوو لەسالى ٤٦٣ك ھاۋكاتى ئوغسۇسى سالى ١٠٧٠ز*٢.

"ابن كثر" دەلىت : (لەوسالەدا ئەرمانوسى پاشاي پۆم بە خوى وھىزىكى بىشومارەوہ كەۋەك شاخ ئەيانواند لە وىنەيى مىللەتانى رۆم و پەخ و فەرەنج

^١ السلاطين في المشرق العربي / ٢٥ .

^٢ مرآة الزمان - ابن الجوزي / ١٦١ .

^٣ ايعيد التاريخ نفسه - محمد عبده / ٦٨ .

پیکهاتبوون و ژمارهیهکی گه و ره و چه ندين که ره سه ی جهنگی له گه لدا بوو
 {۲۵} هزار "باتریک" ی له گه لدا بوو. هر باتریاییکیش {۲۰۰} دووسه ده هزار
 فرهنجی له گه لدا بوو ، له و جهنگا وهرانهش که له قوسته ننتینه نیشته جی بوون
 {۱۵} پانزه هزار سواری هینا بوو. ههروه ها {۱۰۰} پوژ جاری و
 {۴۰۰} عه ره بانه ی پیبوو که پیلاوو بزماریان هه لگرتبوو . هزار عه ره بانه ی که
 چهک و زین و عه راده و مه نجه نیقیان پیبوو . یه کیك له مه نجه نیقه کان
 {۱۲۰۰} هزار و دووسه د پیاوی پی تاییهت کرابوو . نیازی ته وای ئه م
 کابرایه {خوارووی پرش بکات} ئه وه بوو که ئیسلام و شوینکه و توانی هه موو
 له ناو به ریئت و هه موو وولاتی به خشی بوویه به تریاکه کانی تائه گه یشته به غداد .
 وه سیه تیشی کردبوو بو جیگره که ی که له گه ل خه لیفه دا باش بیئت و پیی ووت :
 له گه ل ئه و پیاوه دا نه رم و نیان به ، چونکه ئه و هاوړیما نه ، جا ئه گه ر پاشاکانی
 عیراق و خوراسانی کرده جیگه ی متمانه ی خو ی ، ئه و ئه و یه که هه لمه تیش
 ئه به ن بو شام و خه لکی شام له دهستی موسولمانان ده سه ننه وه .

خوای گه و ره ئه فره رمویئت : (لعمرک إنهم لفی سکرتهم یعمهون) الحجر : ۷۲ .

واته : " به گیانی تو ئه ی پیغه مبه ر به د نیا ییه وه به رده وام سه رگه ردان ئه بوون
 له مه ستییه که یاندا "

سولتان ئه لب ئه رسه لان به سوپاکه ییه وه له شوینی کدا که پیی ده وتریئت زه هوه له
 پوژی چوار شه ممه له ۲۵ ی زی القعه دا به رهنکاری بوویه وه . سولتان له زوړی
 سه ربازانی پوم ترسی لی نیشت . به لام شه رع زان "ابونصر محمدی کوپی
 عبدالملیکی بوخاری" ئا ماژهی پی دا که با پوژی ههینی و دوا ی نیوه پوکه ی
 دیاری بکریئت بو شه ره که ئه و کاته ی خوړ لائه دات و تار خوینه کان دووعا ئه که ن
 بو مو جا هیده کان . کاتیك دوا ی نیوه پوژی ههینی هات ، هه ردوو ده سته
 پووبه پرووی یه کدی وه ستانه وه و به رانه ر یه که وه ستان ، سولتان له سه ر
 ئه سپه که ی دابه زی و کړنوشی برد بو خوا و ده موچاوی له نیو خو لدا گه وزاند و

كهوته پارانهوه له خواو داواى سهركهوتنى ليكرد ، خواش سهركهوتنى خوئى داباراند به سهر موسولماناندا ملى كافرانى خسته بهر دهستيان وئەوانيش زوريكيان لى كوشتن و "دومانوسى" پاشايان به دهستى كويله يهكى پومي به ديلى گيرا ، جا كه له بهردهمى ئەلب ئەرسه لاند وستانيان ، به دهستى خوئى سى قامچى لىدا و پيئى ووت : ئەگەر من له بهردهستى تودا ديل بوومايه توچيت ده كرد ؟ ووتى : هه موو ناپه سهندى يهك . ووتى : ئەى تيپروانين و گومانن له مه پمن چى يه ؟ ووتى : يان بمكوژى و بمگه پينيت به وولاته كه تدا ، يان ليپوردننت هه بيت و "فيديه م" لى وهربرى و بمگيپريته وه . ئەويش ووتى : جگه له ليپوردن و "فيديه" *هيچ نيازىكى ترم نيه . بويه به ١,٥ مليونو نيويك دينار پزگارى كرد . دومانوس له بهردهستى ئەلب ئەرسه لانى پاشادا هه ستايه وه ، ئەويش برىك ئاوى دهرخوارد دا . "دومانوسيش" زهويبه پيئى پاشاى ماچ كردئو زهوييهيشى ماچ كرد كه پووى له خهليفه بوو ، وهك پيزوو شكودارييهك شكودارى بؤ پاشا ، پاشاش ١٠ ههزار دينارى بؤ تهرخان كرد بؤ ئەوهى خوئى پى بخاته پى . دهسته يه كيش به ترياكى له گه لدا بهردا و فرسه خيكيش له گه لياندا بؤ خواحافيزى ، له شار دوور كهوته وه و سوپايه كيشى له گه لدا نارد بؤ ئەوهى تاكوو بيباريژن تاده گاته وولاتى خوئى . ئالايه كيشيان پى بوو كه له سهرى نوسرلبوو (لاإله إلا الله محمد رسول الله)^١.

به راستى سهركهوتنى ئەلب ئەرسه لان بهو سوپايه كى كه له ١٥ ههزار جهنگاوهر تينه دهپه پى به سهر سوپاي ئيمبراتور دومانوس دا كه ٢٠٠ ههزار دهبوون ، پرووداويكى گه وهو خالى وهرچهرخانى نيو ميژووى ئيسلامى بوو ، چونكه پيگهى خوشكرد بؤ دهسه لاتی لاواز كردنى گوزه رى پومي له زوربهى هريمه كانى ئاسيائى بچوكدا ، ئەوناوچانهى كه زور گرنگ بوون و پايله ئيمپارايهتى

¹ البداية والنهاية - ابن كثير : ١٢ / ١٠٨ .

بیزهنتی بوون ، ئەمەش یارمەتی عوسمانیەکانی دا زال ببن بەسەر دەولەتی بیزهنتی دا.

بەپراستی ئەلب ئەرسەلان کەسیکی پیاویکی چاک بوو، ھۆکارە مەعنەوی و ماددی یەکانی سەرکەوتنی بەکار دەخست و زانایانی لەخۆی نزیک دەکردەو و ئامۆژگاری یەکانیانی وەرەگرت . ئەو ئامۆژگاریە زانای خواویست ئەبو نصر محمدی کوپی عبدالملیکی بوخاری حەنەفی چەند جوان وشیرینە کە لەشەری مرازگرد دا بەسولتان ئەلب ئەرسەلانی ووت : (تۆ لەسەر ئاینیک شەر دەکەیت کە خوا پەیمانی سەرکەوتنی داوہ زالی ئەکات بەسەر ھەموو ئاینەکاندا . خوازیارم کە خوای گەورە ئەم پزگارکردنە بەناوی تۆوہ نویسییت . جا پۆژی ھەینی لەوکاتە ی کە ووتاریژەکان لەسەر مینبەرن دووعا بۆ موحاھیدەکان دەکەن پووبەروویان ببەرەوہ) .

جا کە ھەینی ھات لە وکاتەدا نویژی بۆ کردن و سولتان گریا و خەلکیش بە گریانەکە ی ئەوگریان و پاراپەوہ و خەلکەکەش ئامینیان بۆ کرد . جا پێی ووتن : ئەوہی دەیەوئیتلیرە بروات بابروات . لیرەدا سولتانیک نییە فرمان و پزگارییەک بکات . ئنجا شمشیرو تیروکەوانەکە ی فریداو شمشیرەکە ی ھەلگرت وکلکە ئەسپەکە ی بەدەستی خۆی گریدا . سوپاکەیشی وەک ئەویان کردو جلی سپی لەبەرکرد وبۆنی خوشی دا لە خۆی و ووتی : ئەگەر کوژرام ئەمە کفمنە^۱ . الله اکبر بەسەر ئەوجۆرەکەسانە دا سەرکەوتنی خوا دادەبارییت .

ئەو سولتانە لەسەر دەستی یەکیک لە یاخی بووەکان کوژرا کەناوی یوسفی خوارزمی بوو ، ئەمەش لەپۆژی ۱۰ ی رەبیع الاولی سالی ۴۶۵ ک ، ۱۰۷۲ ز .

¹ تاریخ الإسلام - الذہبی - حوادث ووفیات / ۴۶۰-۴۷۰

*فیدیە وەرگرتن شتیکیە لە بەرانبەر ئازادکردنی دیلیکدا وەک { دیل بە دیل } یان پارە یان ھەر بەرانبەریکیە تر . وەرگیر

دابوو . لهشاری (مرو) لهپال گوږی باوکی دا نیژرا . ننجا مهلیکشاهی کوږی هاته جینگهکهی^۱ .

شتیک له رهوشتی سولتان ئهلب ئهرسهلان :

ئهلب ئهرسهلان کهسیکی دل نهرم و نهرمونیان بوو لهگهڵ ههژارندا . زور له خوا دهپارایهوه بو بهردهوامی ئهو بهخششهی که بهسهريدا پرشتبووی . پوژیکیان له {مرو} داتی پهږی و چاوی به ههندی ههژاری کهږو لال کهوت دهستی کرد بهگریان وداوای لهخوای گهوره کرد که بهفهزلی خوی دهولههندی بکات . شتی زوری دهبهخشی ، لهپهههزانداندا ۱۵ ههزار دیناری دهبهخشی ، لهدیوانهکهیدا ناوی خهلیکی زوری ههژارانی ههموو ههريمهکانی وولاتهکهی ههبوون ، بهردهوام خيرووبیڤری ئهپرشت بهسهرياندا . لهههموو وولاتهکهیدا تاوان یان مال داگیر کردن نهبوو ، قهناعهتی کردبوو که خهلیکی ، سالانه دووجار باجی سهرهکی خویان بدهن بهدووجار بوئهوهی سووک بیټ لهسهريان وناپهههت نهبن^۲ .

ههندی کهسی فیتنه شتیکیان دهربارهی {نظام الملك} یوهزیری بونوسی وتییدا باسی مولک وسامانهکانی ئهویان کردبووه لهکاتی دهسهلاتداریهکهیدا ، ئهویش بانگی کرد و ووتی ، که ئههمی ووتراوه راسته دهی رهوشنت پوخت بکهروهو حالی خوت چاک بکه ، ئهگهريش ئههه درویه لهگوناهی ئهو کهسه خوش به .

سور بوون لهسهه پاریزگارکردنی مال و سامانی هاوولاتیهکانی :

ههوالی پیدرا که یهکیک له کویلهکانی وهږی له هاوږیکهی دزیوه ، ئهویش ئهو کویلهیهی له خاچ دا ، بهمه ههموو کویلهکانی تر لهترسی توندی تولهی ئهلب ئهرسهلان سهههینهوه^۳ .

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۲۱ .

^۲ الكامل في التاريخ — ابن الأثير : ۲۵۲/۶ .

^۳ البداية والنهاية — ابن کثیر : ۱۱۴ / ۱۲ .

زۆر جارمىژوو وئاكارى پاشاكان و ياساكانى شەرىعەتى بۇ ئەخوينرايهو، كه له ناو پاشاكانى سەردەمى خۆيدابە ژيان پاكي و چاكي ناوي دەرکردو زانيان پارىزگارى له خۆي دەكات هەموو ملان بۇ كه چ کردوودەستيان دايە گوپرايهلى کردنى ودواي ئەوهى كه مازەيهك نكوئيان ئى دەکرد، وای ئى هات له ئەو پەپى {پشترووبارەوه} وتا ئەمپەپى شام هەموولای ئامادە ئەبوون ^۱.

دوهم : "مەلیکشاه" و شکستیی لهیهکخستنی خیلافەت و دەسەلات دا :

له دواي ئەلب ئەرسەلان دەسەلات كهوتە دەست (مەلیکشاه) ی کوپى ئەلب ئەرسەلان . بەلام قاوهردى کوپى جغرى مامى كه حوکمرانى سەلجوقیهکانى کرمان بوو . بوویه نهیارو پیگری و خوازیاری دەسەلات بوو . له نزیک هەمه دان پیکدادان له نیوانیاندا پروی دا كه تییدا قاورد شکستی خوارد و کوژرا . بهمش مەلیکشاه زال بوو بهسەر دهولەتى سەلجوقی یهکانى کرماندا . وهله سالی ٦٤٨ك، ١٠٧٣ز دا سولتان شاهی کوپى ئەلب ئەرسەلانی به فرمانه وای ئەوی دەست نیشان کرد .

دهولەتى سەلجوقی له سەردەمى سولتان مەلیکشاهدا فراوان بوو ، تاكوو گەشتنه ئەوپەپى کشانی له ئەفغانستان له پۆژههلاتهوه بۇ ئاسیای بچوک له پۆژئاواوه ، وه وولاتى شام له باشوورهوه . ئەمش له دواي ئەوهى كه له سالی ٦٨٤ك ، ١٠٧٥ز دا دیمەشق له سەردەستى سەرکرده توتسز شکستی هیناو بانگهواز بۇ خیلافەتى عەبباسی بهر قەرار بوو .

له سالی ٧٠٤ك ، ١٠٧٧ز دا ، مەلیکشاه ئەو ناوچانهی دایه پال "تاج الدوله تتمشی" برای خۆی كه له وولاتى شامدا به سەریاندا زال بووبوو . ئەمش له پیناو درێژەدان بهو جهنگه ئازادیخوازانەى كه دواتر دهولەتى سەلجوقی یهکانى شامی دامەزراند . مەلیکشاه یهکیك له نزیکهکانى خۆی وهك والی

¹ الکامل فی التاریخ — ابن الأثیر : ٢٥٣ / ٦ .

دەستنيشان كرد بەسەر ئاسيای بچوكەوہ كەپيى ئەووترا سولەيمانى كوپى قتلەشى كوپى ئيسرائيل دەناسرا . ھەروەھا بۆ دريژەدان بە جەنگە ئازادىخوازانە لە ساڵى ٤٧٠ ك ، ١٠٧٧ز دا پيگەي پۆمى گرتەبەر . بەمەش دەولەتى سەلجوقىيەكانى پۆمى دامەزراند .^١

ئەم دەولەتە ٢٤٢سال بەردەوام بوو ، تائەوہى ١٤كەس لە بنەمالەي ئەبولفەوارس قتلەشى كوپى ئيسرائيل بە دووى يەكدا ھاتن ، كەيەكەميان سولەيمانى كوپى قتلەش بوو كە بە دامەزريئەرى ئەو دەولەتە دادەنرى^٢ . كە لەساڵى ٤٧٧ ك ، ١٠٨٤ز دا ئەنتاكىيەي ئازاد كرد . ھەروەك داودى كوپى دەستى گرت بەسەر قونىيەدا ، لەساڵى ٤٨٠ ك ، ١٠٨٧ز ، تاكوو بيكاتە پايتەخت بۆ خۆي .

قونىيە لەدەولەمەندترين و جواترین شارە بيزەنتىيەكان بوو لە ئاسيای بچوكدا . سەلجوقى يەكان لە شارىكى مەسيحى بيزەنتىيەوہ گواستيانەوہ بۆ شارىكى سەلجوقى ئيسلامى . ئەو دەولەتەش لە ساڵى ٧٠٠ ك ، ١٣٠٠ز دا لەسەر دەستى مەغولەكان كەوت و لەناو چوو .^٣

سەلجوقىيەكانى پۆم سووربوون لەسەر بەتورك كرنى ئاسيای بچوك و بلاوكردنەوہى ئيسلام تيايدا لەسەر مەزھەبى سوننى . ھۆكارىكى گواستەنەوہى ژياري ئيسلاميش بوون بۆ ئەو ھەريمانە . ھەروەھا ئەو ھيئە بەرگريەيان شكاند كە بۆ پاراستنى مەسيحىيەكانى ئەوروپا دژ بە ئيسلام لە پۆژھەلاتدا دروست كرابوو .^٤

^١ السلاطين في المشرق العربي / ٢٨ .

^٢ السلاطين في المشرق العربي / ٢٩ .

^٣ السلاطين في المشرق العربي / ٢٩ .

^٤ السلاطين في المشرق العربي / ٢٩ .

لهگه‌ل ئه‌و ده‌سه‌لاته به‌هه‌یزه‌ی سه‌رده‌می مه‌لیکشاه یشدا ، به‌لام سه‌رکرده ئوتسز سه‌رکه‌وتوو نه‌بوو له‌یه‌ک‌خستنی وولاتی میسرو شام ، له‌دوای ئه‌وه‌ی سه‌لجوقیه‌کان شیوه‌یه‌کی هه‌ره‌شه ئامیزی کرداری‌یان له‌پرووی ده‌وله‌تی عه‌بییدی فاتیمی‌دا نواند له‌ناوخۆی میسر‌دا .

کاتی‌ک ئوتسز ویستی له‌گه‌ل میسر جه‌نگ بکات ، له‌سه‌رده‌ستی هه‌یزکی عه‌ره‌ب‌دا له‌په‌جه‌بی ٤٦٩ک ، ١٠٧٦ز له‌په‌یش ئه‌وه‌ی به‌ره‌نگاری ئه‌و سوپا گه‌وره‌یه بی‌یته‌وه که وه‌زیر بدر الجمال ئاماده‌ی کردبوو ، شکستی هه‌ینا .

شکستی ئوتسز بووه هۆی زیاتر بوونی پشیوی و په‌یزال بوونی سیاسی و ململانیی خویناوی تاکاره‌که سه‌ری کیشا بو کوشتنی ئوتسز له‌سالی ٥٧١ک ، ١٠٧٨ز دا^١ .

هه‌روه‌ها مه‌لیکشاه نه‌یتوانی خیلافه‌تی عه‌بباسی بگۆڕیت بو خه‌یزانی سه‌لجوقی له‌کاتی‌ک‌دا که له‌سالی ٤٨٠ک ، ١٠٨٧ز دا که‌چه‌کی شوی کرد به‌خه‌لیفه‌ی عه‌بباسی مقتدی بأمر الله و دواتر منالیکی بوو ، هه‌روه‌ها که‌چه‌کی تری شوی کرد به‌مستظهر بالله ی عه‌بباسی . که‌چی نه‌یتوانی خیلافه‌ت و ده‌سه‌لات له‌نیونه‌وه‌کانی‌دا قۆرخ بکات^٢ .

مردنی :

سولتان مه‌لیکشاه مردو پۆلی توانا و شکو‌داری له‌سالی ٤٤٧-٤٨٥ک ، ١٠٥٥-١٠٩٢ز دا کو‌تایی پی‌هات .

ده‌وله‌تی سه‌لجوقی به‌سه‌رده‌می سی سولتانه‌که ده‌ناسرا (توغرل به‌گ ، ئه‌لب ئه‌رسه‌لان ، مه‌لیکشاه) پاشان قوناغی لاوازی و ململانی ده‌ستی پی‌کرد .

^١ مرآة الزمان - سبط ابن الجوزي / ١٢٨ .

^٢ السلاطين في المشرق العربي / ٣٠ .

له سهرده می ئهلب ئه رسه لان و مهلیکشاه دا نیزامولمولکی وه زیر ناوی دهرکهوت که گرنگه شاره زای ژیان وړوئی ببین له بهیژکردن دهوله تی سه لجوقیدا .
سی یه م : نیزامولمولک :

زه هه بی له باره یه وه ده لیت : (وه زیری گه وره نیزامولمولک قوام الدین ، باوکی عه لی حه سه نی کوړی عه لی کوړی ئیسحاقی طوسی ، پیاویکی ژيرو سیاسه تمه دارو پسپوړ و پایه بلند و وابسته به دین و خاکی و بی فیزبوو کوړه کانی به قورئان خوین و زانایان گهرم ده کرد .

نیزامولمولک خویندنگه یه کی گه وره ی له به غداد و یه کیکی تریشی له نه یسابوور و یه کیکی تری له "طوس" دروست کرد . ئاره زوومه ندی زانست بوو و به رده وام یارمه تی وهاوکاری ئه پرشت به سهر زانست خوازاندا فهرمووده ی ئه نووسی یه وه و ده نگ وباسی دونیای گرته وه .^۱

قوناغ به قوناغ گه وره تر ده بوو تا کوو بوو به وه زیری سولتان ئه لب ئه رسه لان و پاشان مه لیکشاهی کوړی . ئه وکات له سهر چاکترین شیوه ی شیاو ناوچه کانی رکخست و سته می که م و سوک کرده وه و به زه یی به ژیرده سته کانی دا دهاته وه و وه قفیکي* زوری دامه زراند وچه ند پیاوی گه وره و ناودار کوچیان کرد بو لای .^۲

نیزامولمولک پیشنیاری کرد بو مه لیکشاه ده دا ، به دامه زراندنی ئه و سهر کرده و بهرپرسانه ی که ره وشت و دین و نه بهر دیان تیدایه . شوینه واری ئه و سیاسه ته ش له دواتر دهرکهوت . له و سهر کردانه ی که هه لی بژاردن (ئاق سنقر)

^۱ سیر اعلام النبلاء — الذهبی : ۹۴ / ۱۹ .

* "وهقف" و "ئهوقاف" بریتین له و مولک و سه روه تانه ی که بریار ئه دریت خیره که ی بو هه ژاران یا زانستخوزان یا خه لکی نه خوش... هتد دابنریئتوتایبه ت بکریئت {وهرگیر}

^۲ سیر اعلام النبلاء — الذهبی : ۹۵ / ۱۹ .

باپیری "نورالدین محمود" بوو که کردیه والی حه‌له‌ب و دیار به‌کر و جزیره . ابن کثیر له باره‌یه‌وه ده‌لیت : (باشتین وچاکترین پاشاکانه له پړووی خووپړه‌وشت و دلسوزی و نیازپاکی یه‌وه‌بووه .^۱)

عمادالدین زهنگی کوپی هه‌ستا به به‌رپاکردنی جیهاد له دژی خاچ په‌رستان ، پاشان دواي ئه‌و نوره‌ددین محمود پیی هه‌لده‌سا ، ئه‌و خیزانه بوو بناغه‌یان بو سهرکه‌وته‌نه‌کانی صلاح الدین و ظاهر بیه‌رس و قلاوون له دژی خاچ په‌رسته‌کان دانا . ئیدی سهرده‌می یه‌کخستن ویه‌کبوون له جیهانی ئیسلامی‌دا ده‌ستی پی‌کرد .^۲

"ناق سنقری برسقی" یه‌کیک بوو له‌سهرکرده‌کانی سولتان مه‌حمودی سه‌لجوقی که ئه‌میری موسل بوو و سهرقالی جیهاد کردن بوو دژ به خاچ په‌رسته‌کان که له‌سالی ۵۱۰ ک دا (باتینی^۳) یه‌کان کوشتیان له‌کاتی‌کدا که له مزگه‌وتی گه‌وره‌ی موسل دا نویژی ده‌کرد .

"ابن الاثیر" له باره‌یه‌وه ده‌لیت : مه‌ملوکیکی تورکی زور چالاک بوو ، ئه‌هلی زانست و پیاوچاکانی خویش ده‌ویست ، دادپه‌روه‌ری به‌دی ده‌کردو جی‌به‌جی ده‌کرد چاکترین کاربه‌ده‌ست بووه‌نویژه‌کانی له‌کاتی خویان دانه‌کردله شه‌ویشدا شه‌و نویژیکی زوری‌ده‌کرد^۴ .

^۱ البداية والنهاية — ابن کثیر : ۱۲ / ۱۵۷ .

^۲ اعييد التاريخ نفسه / ۶۸ .

^۳ باتینی یه‌کان : ده‌سته‌یه‌کی شیعیه مه‌زه‌ب بوون له‌میژوودا هه‌ولی کوشتنی که‌سانی هه‌لکه‌وتووی سوننه‌یان ده‌دا . وهرگیر "ن" له ، که له { اعييد التاريخ نفسه } ی وهرگیراوه .

^۴ الكامل في التاريخ : ۱۰ / ۶۳۳ .

ابو شامەى مېژوو نووس لەبارەى شوینەوارى سەلجوقىيەکانەوہ بۆمان دەدویت بەتایبەت لەسەردەمى نىزامولمولىك دا دەلیت : (كاتىك سەلجوقىيەكان بوونە دەسەلاتدار ، ئەوسام و شكۆيەى خىلافەتیان نوێ كردهوہ كە نەمابوو . بەتایبەت لەوەزارەتى نىزامولمولىك دا ، چونكە ئەو ناموس و سام و شكۆى بۆ چاكترين بارودۆخەكانى خۆى گىرايەوہ^١) .

رێكخستنى بۆ كاروبارەكانى دەولەت : كاتىك مەلىكشاھ كاروبارى دەولەتى گرتە دەست ، كاروبارى سەربازى بەرەللابوو ، سەربازان دەستیان خستە ناو مال و سامانى خەلكەوہ و ووتیان : جگە لە نىزامولمولىك هېچ كەس پىگى سولتان نى يە كە مال و داراييمان پى ببەخشیت ، خەلكى بەرەو پووى ئازارىكى توند بوونەوہ ، نىزامولمولىكىش ئەوہى بۆ سولتان باس كردوئەوہى بۆپوون كردنەوہ كە ئەم كاترەيان لاوازی و نەمانى سام و شكۆ و ترس و كاول بوونى شارەكان و نەمانى سياسەتى بە دوادادیت . ئەويش پى ووت : چى بەبەرژەوہندى دەزانیت لەوكارەدا بىكە .

نىزامولمولىك پى ووت : ناتوانم هېچ بكەم بەفەرمانى تۆ نەبیت . سولتان ووتى : ھەموو كاروبارەكانم بەگەورەو بچوكەوہ گىراوئەتەوہبۆ تۆ ، جا تۆلە جىي باوكيت و سويندیشى بۆ خوارد و زياتر لەو بەشەى كە ھەيبوو بۆى بپىوہ پلەو پاىەى زياترى داىەوچەند نازناوئىكىشى پى دا . لەپىزى ئەوانەدا : "ئەتابەگ" بە واتاى "باوكە ئەمىر" دیت ، ئەوئەندە پىكى و پىكى و نەبەردى و ژيان چاكى بەدەرکەوت دلى خەلكانى زۆرخۆش كرد . بۆ نمونە : ژنىكى لاواز و بى ھىز داواى فرىاكەوتنى لى كرد ، ئەويش لەگەلىدا راوہستا و پىكەوہ قسەيان كرد . دەرگاوانەكەى ئافرەتەكەى دەرکرد ، ئەويش لۆمەو سەرزەنشتى كرد و ووتى :

^١ الروضتان في اخبار الدولتين : ٣١ / ١ ، كەلە كتيبي ايعيد التاريخ نفسه وەرگرتووہ .

من تۆم بۆخزمەت کردنى ئەم جۆرە كەسانە داناۋە، چونكە كاربەدەست و بەرپرسان پىيوستيان بە تۆنى يە . پاشان دەرگاۋانەكەى لەسەر ئەو كارە لا برد .

خۆشەويستنى نيزامولمولىك بۇ زانست و ريزگرتنى لە زانايان و بىفیزی خۆى :
 نيزامولمولىك زانستەكانى خۆش دەويست بەتايبەت فەرمودەكانى پىغەمبەر {صلى الله عليه وسلم} كە زۆر ھۆگرو شەيدای بوو . دەيووت : من دەزانم كە ئەھلى گىرپانەۋەى فەرمودە نيم ، بەلام حەز دەكەم لە شەمەندەفەرى كاروانى ھەلگرانى فەرمودەى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) بىم* . جا لە "قشیری" كە {ئەبوموسلىمى كۆرى مەريزید} ەولە ئەبو حامیدى ئەزھەبىيەۋە فەرمودەى ۋەردگرت و دەيبیست .^۲

ھەروەھالەسەر ئەۋە سوور بوو كە ئەو خويندنگاينەى بنيادی نابوون پىيوستە پەيامى خۆيان ، بەدى بەينين . جا كاتىك ئەبو حەسەن محمدى كۆرى ەلى واستى شەرزا لە فيقھى شافىعى داچەند دىپرە شىعەرىكى بۇ ناردو ھانى دا بۇ ئەۋەى بەپەلە ئەۋفیتنەۋ ئاژاۋانەى كە لەنيۋان حەنبەلى و ئەشعەرىيەكاندا پرووى داۋە چارەسەر بكات ، نيزامولمولىك ھەستاۋ ئەو ئاژاۋەيەى نەھىلا . ئەۋەى كە ئەبو حەسەنى واستى لەشىعەرەكەيدا پىي ووتبوو برىتى بوو لە :

يانظام الملك قد حلّ	بەغداد النظام
وابنك القاطن فيها	مستھان مستضام
وبها أودى له قتلى	غلام و غلام
والذي منهم تبقى	سالمًا فيه السهام

¹ بېروانە: الكامل لابن الاثير {۲۵۶/۲}

* بېروانە الكامل فى التاريخ {۲۷۶/۶} . *

² بېروانە {سير اعلام النبلاء} ى الذهبى {۹۵/۱۹}

ياقوم الخطب وللحر	ب اتصال و دوام
فمتى لم تحسم الدأ	أياديك الحسام
ويكفّ القوم في	بغداد قتل وانتقام
فعلى مدرسة فيها	ومن فيها السلام
واعتصام بحريم	لك من بعد حرام

کۆپرەکانی ئەم پیاووە هەمیشە ئاوەدان بوو بە شەرەزان و زاناکان زۆربەى کاتەکانى پوژى له گەڵدا بە سەر دەبردن ، پىی ووترا : ئەوانە تۆيان لە زۆربەى بەرژەوهندیەکان سەرقال کردوو . ئەویش ووتى : ئەوانە جوانى دونیاو دواپوژن . ئەگەر لە سەر سەرىشم دایان بنیّم وانا زانم شتیکی زیادم کردیّت .

کاتیك ئەبو قاسمى قشیری و ئەبولمەعالی جوهرینی بچوونایەتە لای ، لەبەریان هەڵدەستاو لە شوێنەكەى خۆیدا و لە گەل خۆیدا دایئەنیشانندن ، خو ئەگەر { ئەبو عەلى فارەندى } بەاتایە ژوورەو و ئەو لەبەرى هەڵدەستاو لە جیگەكەى خو دایئەناو خوێ لەبەر دەمیدا دانهنیششت . جالەسەر ئەو سەر زەنشت کرا . ئەویش ووتى : ئەو دوانە کاتیك دینەلام دەلین : تۆئەمەو و تۆ ئەوێ و بەسەرما هەل دەدەن و بەگەرەم دەگرن و شتانیکم دەربارەى دەلین كە تیا ما دانی یە ، بۆیە بەهۆى ئەوانەو ئەوێ لە دەرونى مروڤیكدا هەیه لەلام زیاد دەكات . بەلام کاتیك " ئەبو عەلى فارەندى " دیتە لام هەلەو سستەمەكانم باس دەكات ، بۆیە دەشكێم و لە زۆریك لەو كارانەى كە تیا ئیدام پەشیمان دەبمەو و تۆبە دەكەم)^۱ .

ابن الاثیر لەبارەى ئەو دەلیت : (بەلام دەنگ و باسەکانى ئەوێە كە پیاویکی زاناو دینداروبەخشنده و دادپەرور و لەسەر خو بوو . زۆر لیبوور دەبوو بەرامبەر

¹ البداية والنهاية — ابن کثیر : ۱۲ / ۱۵۰ .

بەتاوانباران . زۆرترین كات بى دەنگ بوو . كۆپرەكانى بەقورئان خوین و فېقھ زان و ئىمامانى موسولمانان و ئەھلى چاكە و چاكە خوازى ئاۋەدان بوو)^۱ .

پىاۋىك بوو ھەموو قورئانى لەبەر بوو لەتەمەنى يازدە سالى دا ھەموو قورئانى خەتم كرد ، سەرقالبوو بەمەزھەبى شافىعى يەو ، ھەرگىز بەبى دەستنويز دانەدەنىشت ، ئەگەر دەستنويزى بگرتايە ، ئەۋادەبوو نويزى سوننەتى بگردا^۲ .

و ئەگەر گوڭى لەبانگدەر بوايە دەستى لەھەموو سەرقالىيەك ھەلدەگرت و لىنى دور دەكەوتەو ، كە لە بانگىش دەبوويەو ، ھىچى نەدەكرد لەپيش نويزدا . ئەگەر بانگدەر بىئاگا بوايە و كاتى بانگ بەھاتبايە ، ئەۋا فەرمانى پى دەكرد بانگ بدات ، ئەۋەش لووتكەى حالى ئەۋ كەسانەيە كە خوڭيان يەك لا دەكەنەو بۆ عىبادەت كردن وە كاتەكانيان ئەپارىزن و پاپەند ئەبن بەنويزەكانەو^۳ وە ئەم پىاۋەپەيوەندىيەكى بەھىزى لەگەل خوادا ھەبوو . جاريكيان ووتى : شەۋىك لەخەۋمدا شەيتانم دىت و پىم ووت : قوربەسەر ، خوادروستى كردىت و بە دەمى {بە شەفەھى} فەرمانى پى كردىت كرنووش بەرىت ، بەلام تۆنەتەرد ، من بە دەمىش فەرمانى پى نەكردم بەكرنووش بردن بۆى و كەچى لە پوژىكدا چەندىن جار كرنووشى بۆ دەبەم . ئەم شىعرەشى بەم جۆرە ھۇنيەو :

من لم يكن للوصال أهلا فكل إحسانه ذنوب^۴

ئەۋەى شاھەنى دىدار نەبىت ھەموو چاكەكانى تاوانن
خوازيار بوو مزگەوتىكى ھەبىت كە تيايدا پەرستش بكات ، و پۆزى داين كرابىت
لەم بارەيەو دەيووت : من خوازيارم كە گوندىكى تايبەت بە خۆم ھەبىت لەگەل

^۱ الكامل في التاريخ — ابن الأثير : ۶ / ۳۳۷ .

^۲ سير أعلام النبلاء — الذهبي : ۱۹ / ۹۶ .

^۳ الكامل في التاريخ — ابن الأثير : ۶ / ۳۳۷ .

^۴ البداية والنهاية — ابن كثير : ۱۲ / ۱۵۰ .

مزگه وتيک که تيايدا که نار بگرم بؤ پهرستشي پهروردگارم ، پاش ماوه يه که خوازيار بووم که هه موو پوژيک کوليړه يه کم هه بيت ، له گه ل مزگه وتيکدا پهرستشي خودای تيدا بکه م^۱ .

يه کيک له ۰ بينه فی يه کانی : نه وه بووشه ويک نانی ده خوارد و له پالایدا نه بولقا سمی برای دانیشتبوو ، له ولاشه وه پاگری خوراسان وله لای پاگریسه وه مروقيکی هه ژاری ده ست براو هه بوو . نیزامولمولک سه يری کردو بينی که پاگری خوراسان له کاتی نان خواردن دا خوئی به دور نه گريت له کابرای ده ست براو نیزامولمولک فهرمانی پی نه کات بچيته لایه کی تروکابرای ده ست براو له خوئی نزیک بکاته وه نان له گه ل نه ودا نه خوات خوو و نه ریتی وابوو که هه ژاران ناماده ی خواردنی بکړين و له خوئی نزیکيان بکاته وه و نه يردنه تهنیشتی خوئی^۲ .

هه نديک له شيعره کانی بریتين له :

بعد الثمانين ليس قوة قد ذهب شهوة الصبوة
کأنني والعصا بكفي موسى ولكن بلا نبوة^۳

(باس له وه ده کات ته مه نی گه یشتو وه ته هه شتا سالی وه یزی لاوییه تی نه ماوه وه ک موسی گاچونیکی گرتو وه به ده ستيه وه به لام به بی پیغه مبه رایه تی) .
هه روه ها نه م شيعره ی ده دریته پال :

تقوس بعد طول العمر ظهري وداستني الليالي أي دوس
فأمسي والعصا تمشي أمامي کأن قوامها وتر بقوس

^۱ الکامل في التاريخ - ابن الأثير : ۶ / ۳۳۸ .

^۲ الکامل في التاريخ : ۶ / ۳۳۸ .

^۳ تاریخ الإسلام حوادث ووفیات (۴۸۱-۴۸۹) / ۱۴۷ .

واته: پشتم وهك كهوان دواى ته مه نيكي زور چه ماوه ته وهو شهويش خستوميه ته
 ژير پيى خوى ووام ليها تووه گاچون له پيشمه وه نه پوات وهك نه وه يه تيرو
 كه وانه كه يه كيان راگرتبي شيعر زور كاري تي ده كرد ، كاتيک نه بو عهلى
 قومه ساني له نه خوشي يه كدا كه توشي بوو سهرداني كرد ، نه شيعره ي بو
 خوينده وه :

إذا مرضنا نرينا كل صالحة فان شفينا فمنا الزيف والزلل
 ترجو الإله إذا خفنا ونسخطه أمنا فما يترك لنا عمل

واته {كه نه خوش نه كه وين نيه ته هه موو كاريكي چاك دينين وكه چاكيش
 بووينه وه چي خراپه و لادان هه يه ليما نه وه دهرده چيت، كه ترسيكيش پرومان تي
 دهكات نوميده نه دهينه خواو كه نارام نه بينه وه خودا عاذر دهكه ين
 نيزامولمولى گرياو ووتى : وايه كه ووتت ^۱.

مردنى : له سالى ٤٨٥ كه له پوژي پينج شه ممه ١٠ ي مانگي رهمه زان و له كاتي بهر
 بانگ كردنه وه دا ، نيزامولمولى نويزي ئيواره ي كردو له سه رخوان دانيشت و
 خه لكىكي زور له فيقه زان و قورئان خوين و سوڤي و خه لكى هه ژاري له لايان ،
 دهستي كرده باس كردنى بهنرخى نه و شوينه ي كه له زه ويه كاني نه هاوه ند دا لايان
 دا بو ي و هه والي نه و شه رهي له نيوان فارس و موسولمانه كاندا نه گيرايه وه كه
 له سه رده مي نه ميري باوه رداراندا + عومهرى كوپي خه تتاب ٩ (خوالي پازى بيت
) پرويدا بوو باسى نه و كه سه ناودارانه يده كرد كه له وي شه هيد بوو بوون ، پاشان
 دهيووت : خوشبه ختي بو نه و كه سه ي نه گات به خزمه تي نه و كه سانه ..
 له بهر بانگه كه ي بوويه وه ، به مه بهستي چوونه وه بو ناو خيزانه كه ي هاته دهرووله پر
 لاويكي "دهيله مي" ي هاته ري . وهك نه وه ي په ناي بو هينا بيت وداواي شتيكي لي
 بكات، لاوه دهيله مييه كه هه لزي پيداو دايه بهر {خه نجر} وبرايه وه به ره و مالى

¹ طبقات الشافعية الكبرى - السبكي : ٣٢٨ / ٤ .

خۆی، ئەلین نيزامولمولوکیە کە مین کەسە کە بە دەستی ئیسماعیلە باتینیەکان تیرۆر کرابێت . هەوالە کە لەناو سوپادا بلاو بوویە و دەنگەکان بەرزبوونە وە سولتان مەلیک شاھ کە هەوالە کە ی پێگەشت بە پوخساریکی غەمبارانە وە هات و گریان و شینی لی بەرز بوویە وە کاترژمیریکی لای نيزامولمولوکی دانیششت و سەیر ئەکات گیان ئەدات ولای مایە و تا گیانی دەرچوو .

نيزامولمولوکی بەبەختە وەری ژیاو بەشەهیدی مردووە موو کەس بیی دەکرده وە سوپاسگوزاری بوو .^۱

بکۆژە کە ی پێی هەلکەوت لە پەتی خەیمە کە ی و کاربە دەستەکانی نيزامولمولوکی ش پێی گەشتن و کوشتیان . هەندیک لە خزمەتگوزارەکانی دەلین کۆتاقسە ی نيزامولمولوکی ئەو بوو کە ووتی بکۆژە کە مەکوژن ، چونکە من لیی خوش بووم . پاشان شایەتومان ی هیئاو مرد^۲ . کاتیکی خەلکی بەغداد هەوالی کوژرانی نيزامولمولوکیان پێگەشت ، بۆی دلگران بوون و سی پۆژ وەزیر و سەرکردهکان پرسەیان بۆ داناو شاعیرەکان بە قەسیدەکانیان شینیان بۆ گێرا ، لەوانە موقاتیلی کوپی عەتییه کە دەلیت :

کان الوزير نظام الملك لؤلؤة
یتیمە صاغها الرحمن من شرف
عزت فلم تعرف الأيام قيمتها
فردّها غیرة منه الى الصّدف^۳

(باس لە سودبەخشی و بەنرخ ی نيزامولمولوکی و دالدهی خوا دەکات بۆی و بەزانیی نرخی لەلایەن کەسانی کە وە دەکات .)

ئین عەقیل دەلیت : ژیانی نيزامولمولوکی لە پرووی دەستگوشادی و دادپەرورە ی بەخشەندە یی یە وە هەولدان بۆ زیندووکردنە وە ی پێبازەکانی دینداری عەقلەکان

^۱ طبقات الشافعية الكبرى - السبكي : ۴ / ۳۲۲ - ۳۲۳ .

^۲ طبقات الشافعية الكبرى : ۴ / ۳۲۳ .

^۳ البداية والنهاية - ابن كثير : ۱۲ / ۱۵۱ .

سەرسام دەكات سەردەمى ئەو سەردەمى دەولەتى خەلكى زانا بوو پاشان بە
كوشتن ژيانى تەواو كرد له كاتيك دا بۆ حج دەپوشت له مانگى پەمەزانیش دا
بوو ئەم پیاویش شاھاتنە لە دنیا دا ژیاو شاھانەش لە ئاخیرەت دا ئەژى بەر
پەحمەتى خوا بکەویت^۱.

باسى سىيەم

كۆتايى دەولەتى سەلجوقى

سولتان مەلىكشاھ لەكاتى مردنى دا چوار كۆپى ھەبوون كە بریتی بوون لە :
بركيارق ، محمد ، مسنجر ، محمود - كە دواتر بە ناصر الدین محمود ناسرا -
، ئەو كاتە منداڵ بوو. بەلام لەبەر ئەوەى توركان خاتونى دايكى لە پوژانى
مەلىكشا دا خاوەن پینگەيەكى گەورەو بەرز بوو بەیەتى دەسلەت داريتيان پى
دا، فەرمانرەوايىيەكەى ماوەى دوو سال بەردەوام بوو ، لە ٤٨٥ك ، ١٠٩٢ز ھە
بۆ ٤٨٧ك ، ١٠٩٤ز . كە لەوسالە دا خۆى و دايكيشى مردن . پاشان لەدواى ئەو
پوكنەدين ئەبوالموزەففەر بركيارقى كۆپى مەلىكشاھ ھات كە فەرمانرەوايىيەكەى
تا ٤٩٨ك ، ١١٠٥ز خایاند . پاشان بەدوايدا مەلىكشاھى دووھم ھات . لەھەمان
سالدا غياسەدين ئەبوشوجاع محمد دەسلەلاتى گرتەدەست و فەرمانرەوايىيەكەى
تا ٥١١ك ، ١١٢٨ز بەردەوام بوو . ئەمە دوا فەرمانرەواى دەولەتى گەورەى
سەلجوقى بووكە دەسلەلاتيان لە ولاتانى لە ئەودىو پووبارەو ھەبوو، ھەروەك
بەسەر خوراسان و ئىران و عىراقیشدا دەستیان زال بوو . دەولەتەكەشيان لە
سالى ٥٢٢ك ، ١١٢٨ز دا لەسەر دەستیشاھانى خوارەزمى پوكايەو.

بەكەوتنى دەولەتى گەورەى سەلجوقى لەودىو پووباردا ، شیرازەى سەلجوقیەكان
تيكچوو و یەكبوونەكەيان توایەو ھەيژيان لاواز بوو بوونە چەند حیزب وتاقم و
سەربازگەيەكى جیاواز، لەناو خۆیاندا لەسەر كورسى دەسلەلات ململانیان

¹ سیر اعلام النبلاء - الذھبی : ٩٦ / ١٩.

دەکرد . لە ژێر پۆشنایى ئەمەدا دەولەتى گەورەى سەلجوقى دا بەش بوو بۆ چەند دەولەت و میر نشینی بچووک . ئەودەولەت و ھەریمانەش ملکەچى فەرمانرەوایی تاکە سولتانىک نەبوون ، بەوجۆرەى کە لە سەردەمى ھەریەک لەسولتان توغروڵ بەگى یەكەم و سولتان ئەلب ئەرسەلان و سولتان مەلیکشاه ە ئەوانى پێش ئەوانیشدا ھەبوون . بەلکو ھەموو بەشیك لەبەشەکانى دەولەتى سەلجوقى لەژێر سەرکردایەتى یەكی جوداخوازدا سەربەخۆکاریان دەکرد ، کەھیچ ھاوکارییەك شیاوى باسکردن بێت لەنیوانیاندا نەبوو^۱ .

لە ئەنجامى ئەمەدا ، دەولەتى خوارزمى لە ئەودىو پووبارەو سەرى ھەلدا ئەو دەولەتەى ، کە ماوەیەكى باش لەبەرەمبەر ھێرشەکانى مەغول دا خۆى گرت ولەگەل ئەویشدا چەند ھەریم و میرنشینیكى سەلجوقى لەباکورى عیراق و شامدا پەیدا بوون کە بە "ئەتابەگى یەکان" ناسران . لەو ماوەیەدا دەسەلاتى سەلجوقى یەکانى پۆم سەرى ھەلدا کە لەپرووى ھێرشە خاچ پەرسەتىیەکاندا پارووستا و توانى لەقۆلى باکوورى پۆژئاواى ئاسیای بچووکەو گەمارۆى بدات . ئەم دەسەلاتەى سەلجوقیەکانى پۆم شالاو یەك لە دواى یەكەکانى مەغولى تىكىشکاندو لەناوى برد .

لەپراستى دا چەند ھۆکاریك بوونەھۆى كەوتنى دەسەلاتى سەلجوقى كە پێگە یان خۆشکرد بۆ كەوتنى خىلافەتى عەبباسى .
لەھۆکارانە :

۱. ململانێى نیو بنەمالەى سەلجوقى لەنیوان براو مام و کوپ و کوپەزاکانیدا .
۲. دەست تێوھردانى ئافرەتان لەكاروبارى فەرمانرەوایی دا .
۳. ھەلگیرساندنى ئاگرى ئازاو و فیتنە لەنیوان کاربەدەست سەلجوقیەکاندا لەلایەن ھەندى لە مىرو وەزیر و ئەتابەگەکانەو .

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۲۳.

٤. بیهیزی ئو خلیفه عەباسی یانە ی کە بەلاوازی لە بەرامبەر هیژە سەربازییە سەلجوقیەکاندا دەرکەوتبوون ، ئیدی سلیان لەو نەدەکردو دانیان ئەنا بەشەرعیەت و پەوا بوونی هەموو کەسیک کە لەسەر کورسی دەسەلاتی سەلجوقی دابنیشیت و پێگەیان ئەدا و وتار بۆ هەموو کەسیکی زال و بەهیز بدری^١.

٥. دەسەو سانی دەولەتی سەلجوقی لەیەكخستنی وولاتەکانی شام و میسرو عێراق ، لەژێر ئالای خیلافەتی عەباسی دا .

٦. ئو دابەش بوونە ناوخوازییە ی نیوان سەلجوقی یەکان خوشیان کەگەشتە ئاستی پوبە پرووبونەوێ سەربازی بەردەوام کە مەهیژی سەلجوقی یەکانی هەموو هەلۆه شاندار گەیشته ئوێ دەسەلاتەکانیان لەعێراق دا نشوستی هینا .

٧. فیل و تەلەکە ی پیسی باتینی یەکان پیسەکان لە پرووی دەولەتی سەلجوقی دا ، ئەمەش لەهیژشی پاکتاو و هەولە بەردەوامەکانیان بۆ (تیروور) کردنی سولتان و سەرکرده و پێشەوا سەلجوقی یەکاندا خوازی دەبینیتەو .

٨. هیژشی خاچ پەرستی لەودیو پرووبارەکان و ململانیی دەولەتی سەلجوقی لەگەل سوپا دپندە شالۆ بەرەکاندا کەلە ئەوروپاوە ئەهاتن و چەند هۆکاری تریش . لەگەل ئەوێش دا سەلجوقی یەکان چەند کاری چاک و جوانیان هەبوو ، لەگرنگ ترینیان :

١- نزیکە ی دووسەدە پرووخانی خیلافەتی عەباسی یان دواخست ، کەلەپیش هاتنی ئەماندا لەژێر سایە ی بوەییە ی شیعە پافیزیەکاندا ئو دەولەتەخەریک بوو . بەرەو فەوتان و پوکانهو دەچوو .

^١ السلاطين في المشرق العربي / ٥٠ .

ب- دهوله تی سهلجوقی ریځای له دهوله تی عه بیدی له میسر گرت له به دیهینانی
ئو نامانجه دا که مه بهستی بوو پوژه لاتی عه رهبی ئیسلامی له ژیر ئالای
عه بیدی باتینی پرافیزی داهه موو بکاته یهک .

ج- ئو هه ولانه ی که دهوله تی سهلجوقی خستیه گهر ، پځو شکهر بوو بو
یه کخستنی پوژه لاتی ئیسلامی که له ژیر دهستی سه لاهه ددینی ئه یوبی و
له ژیر ئالای خه لافه تی سوننی عه بیاسی دا هاته دی ^۱.

د- سه لجوقیه کان پو لیککی دیاروبه رچاویان گیرابوو له زیندوو کردنه وهی ئو
ناوچانه ی له ژیر دهسه لاتی خو یان دا بووله پرووی زانست وبه پړوه بردنه وه و
ئاسایش و سه قامگیری یان تیدا بلاو کرده وه .

ه- له پرووی بزاوتنه خاچ په رستی یه کانی ئیمبراتوری یه تی بیزه ندی دا راوهستان و
تائاستیککی زور به ربه ستیان له ریځه ی مه ترسیه کانی مه غول دا دانا
و- شان و شکوی مه زه به ی سوننی و زاناکانی ئو مه زه به یان له و ناوچانه دا
به رز کرده وه ^۲.

ئه مه پوخته یه کی کورته له مه پ سه لجوقی یه سوننیه کانکان ، و پو لیان
له سه رخستنی ئیسلام دا . به راستیش ئه وه سته م و دروو بوختانه ئه گهر
له و کوومه له دلیر و نه بهردانه ناوینرین خه لکانی په راکه نده و تاقمی بچووک
بچووک، هه روهک ماموستا نه جیب زه بیب له کتیبی {الموسوعة العامة لتأریخ
المغرب والاندلس} دا ئه م کاره ی کردوه ^۳.

به شی دووه م

به ر قه رار بوونی دهوله تی عوسمانی و جهنگه ئازادیخوازه کان

^۱ السلاطین فی المشرق العربی / ۵۱ .

^۲ قیام الدولة العثمانیة / ۲۴ .

^۳ الموسوعة العامة لتأریخ المغرب والاندلس : ۱۰ / ۳ .

عوسمانىيەكان دەدرېنە پال ھۆزىكى تورك كە لەسەرەتاي سەدەى ۷ى كۆچى بەرامبەر بە ۱۲زايىنى لە "كوردستان" دا دەرژيان و پيشەى شوادىيان ھەبوو .
لەئەنجامى شالاولى مەغۇل بەسەرکردايەتى جىگىزخان بۆسەر عىراق و ناوچەكانى باكوورى ئاسىيائى بچووك ، سلىمان كە باپىرى عوسمان لەسالى ۶۱۷ك ، ۱۱۲۰ز لەكوردستانەو لەگەل ھۆزەكەىدا كۆچىدەكات بۆ وولاتى ئەنادۇل و لەشارى (اخلاط) نىشتەجى ئەبىت^۱ .

لەدواى مردنى خۆى لە سالى ۶۳۸ك ، ۱۲۳۰ز دا توغرولى كۆرە ناوەرەستىنەكەى شوينى گرتەو و درىژەى بە جموجولەكەى دا بەرەو باكوورى پوژئاواى ئەنادۇل كە نزىكەى ۱۰۰ خىزان و زياتر لە { ۴۰۰ } چوار سەدسوارى پىبوو^۲ . كاتىك توغرولى باوكى عوسمان لەگەل ئەو خىلەكەىدا كە لە ۲۰۰ خىزان تىنەدەپەرى ، كە لە چەرمەسەرى ھىرشى مەغۇل رايكردبوولە دوورەو دەنگى ھەلاو ھەرايەكى دەبىست . وكە لىيى نزيك بوويەو سەير دەكات شەپكى گەرمە لەنيوان موسولمانان ومەسىحىيەكانداو . تاي تەرازووى شەكەش بەلاى بىزەنتى يەكان داقورسە ئەو توغرولىش ھىچى بۆ نەما ئەو نەبىت بەھەموو ھەماسەتیکودلقايمىكەو كە ھەیبوو ھەلمەتى برد بۆ فرىاكەوتنى برا ھاودىن وھاو ەقىدەكانى وئەم بەشدارى يەى ئەویش بۆيە ھۆى سەركەوتنى موسلمانەكان بەسەر نەصاراكاندا^۳ .

دواى كۆتايى ھاتنى شەپ ، سەركردەى سوپاي ئىسلامى سەلجوقى ئەو ھەلوئىستەى ئەو توغرولى بەرز نرخاندو لەسنورى پوژئاواى ئەنادۇل و لەسەر

^۱ اخلاط شارىكى پوژھەلاتى توركيائى ئەمروئە لەنزيك دەرياچەى وان لەئەرمىنيا .

^۲ قيام الدولة العثمانية / ۲۶ .

^۳ جوانب مضيئة في تاريخ العثمانيين / ۳۶ ،

سنوری پۆمهكان دا پارچه زهويه كي پى به خشين^۱. به مهش ههلى به رفر اوانىيان له سهر حسابى پۆمهكان بو پر خساو سه لجوقيه كانيش هاوپه يمانىكى به هيزو هاو كارىيان له جيهادى دژ به پۆمهكان د اروس ت بوو.

له نيوان ئەم دهوله ته تازه پيگه شتووو سه لجوقيه كانى پۆمدا ، په يوه ندى يه كي گهرم و گوپر پهيدا بوو له ئەه نجامى بوونى دوژمنىكى هاوبه شى به بىرو باوه پرو ئايينيان .

ئەو په يوه ندى يه به دريژايى ژيانى ئەو توغرو ل به رده وام بوو ، تائه وهى له سالى ٦٩٩ ك ، ١٢٩٩ز^٢ دا عوسمانى كوپى له دواى خوى شوينى فرمان پره وايى گرته وه و له فراوانخوازى نيو زهويه كانى پۆم دا له سهر سياسه تى پيشووى باوكى ده رۆشت^٣.

باسى يه كه م : عوسمانى دامه زرينه رى دهوله تى عوسمانى : له سالى ٦٥٦ ك ، ١٢٥٨ز دا ئورتوغرل عوسمانى كوپى له دايك ده بىت كه دهوله تى عوسمانى ده دريژه پال ئەم كوه^٤. ئەمهش ئەو سائه بوو كه تييدا مه غول به سه ركردايه تى هولاكو شالاوى برده سهر به غدادى پايته ختى خيلافه تى عه بباسى و چه ندان ووداوى دلته زين وليقه ومانى گه وه وويان دا .

ابن كثير : ده لىت : (دايان به سهر شاره كه دا و هه رچى پياوو ئافره ت و مندا ل و په ككه وته و هه رزه كارىيان كه وته به رده ست كوشتنيان و زوريك له خه لك چوونه ناو بىرو كايه ن و جوگه پيسه كانه وه ، به وجوره چه ندروژييك خويان دائه شار دو

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٥٣ .

² تاريخ سلاطين آل عثمان / ١٠ .

³ تاريخ الدولة العلية العثمانية / ١١٥ .

⁴ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام عبد العزيز / ١٢ .

دەرنەئەكەوتن ، كۆمەلېك لەخەلكانىش لەناو {خان} ەكاندا^۱ كۆدەبوونەو دە
 دەرگاكانيان لەسەرخۆيان دادەخست ، تەتارەكانىشيان دەرگاكانيان دەشكاند
 يان ئاگريان تى بەر ئەداو ئەيانكردنەو ، پاشان دەچوونە ناو دەو ، ھەيانبوو
 رايدەكردو ھەلدەزىنە شوینە بەرزەكان و ئەوانىش لەسەر بانەكان دا
 دەيانكوشتن واى لى ھات فاوى خوین جۆگەلەى ئەبەست وبە كوچەكاندا
 دەپۆشت (إنا لله وإنا إليه راجعون) بەو جۆرە لەمزگەوت وتەكیەو شوینی
 كۆبونەو ەكانىش دا خەلكيان ئەكوشت و ، جگە لە ئەھلى زىممەى لەجوولەكەو
 نەصاراكان وئەوانەى كە پەنايان بۆ ئەوان بربوو كەسى تر پزگار نەبوو
 لەدەستيان)^۲ .

كارەساتەكان زىاديان كردو پووداوەكان تا ئەھات گەورە دەبوون و ئوممەتىش
 بەھۆى ئەو ھەموو گوناھ وتاوانەو كە ئەكرا لاواز و ترسنوك بوو ، بۆیە
 مەغۇلەكان زالى بوون بەسەريانداو ناموسیيان ئەتك كردن و خوینیان پژاندن ومال
 و سامانیان تالان كردن ومالەكانيان ويران كردن .

لەو ھەل ومەرجه سەختەداو لەكاتى ئەو لاوازییەدا كە بە جەنگەكانى ئوممەتى
 ئىسلامیدا بلاو بووبویەو ، عوسمانى دامەزىنەرى دەولەتى عوسمانى لەدايك
 بوو لیژەدا مانایەكى جوان ھەيە ئەویش ئەوھەيە سەرەتای دەسەلات وبەھیز
 بوونى ئوممەت لەوپەرى خالى لاوازی و دارماندا دەست پى ئەكات ، كە ئەمەش
 سەرەتای سەرکەوتن بوو بەرەو عیززەت و دەسەلات و سەرکەوتن . ئەوھش
 ویست دانایی و خواستى پەرەردگار بوو . خوا دەفەرمویت : ﴿إن فرعون علا في

^۱ {خان} بەو شوینانە ئەوترا كە غەریبەومیوان لە ویدا لایان ئەداوتییدا
 ئەحەوانەو ، بەو شوینانەش ئەوتریت كە {مەرى} تییدا ئەفروشا . وەرگیڕ :
 سەیری {المنجد} ووشەى {خان} بكە .

^۲ البداية والنهاية - ابن كثير الدمشقي : ۱۳ / ۱۹۲-۱۹۳ .

الأرض وجعل أهلها شيعة يستضعف طائفة منهم يذبح أبناءهم ويستحيي نساءهم إنه كان من المفسدين ﴿ القصص : ٤ واته : فیرعهون له سهر زهوی دا خوی قیت کرده وهو دهستی دایه لهت وپهت کردنی خه لکی سهر ئهم زهوی یه هه ندیکي لی لاواز ئه کردن وکوره کانی سهرده برین وژنه کانی ده هیلا نه وه ، فیرعهون یه کیك بوو له خه لکه گنده له که .

ههروه ها ده فهرمویت : ﴿ ونريد أن نمنّ على الذين استضعفوا في الأرض وجعلهم أئمة وجعلهم الوارثين، ونمكن لهم في الأرض ﴾ القصص : ٥-٦ واته : ئیمه ئه مانه ویت دهستی پریز بخهینه سهر ئه وانیه که لاواز کراون له سهر زهوی داوبیانکه ینه پیشه واو سهر دارو میراتی {سته مکارانیان} پی بدهین ودهسه لاتیان قایم بکهین له زهوی دا .

گومانی تیدانی یه که خوای گه وره ده توانیت له شه وو پوژیکدا ، به لکوو له چاوتروکاندنی کدا هیزو دهسه لات بداته بهنده کانی وهك ده فهرمویت : ﴿ إنما قولنا لشيء إذا أردناه أن نقول له كن فيكون ﴾ النحل : ٤٠ واته : قسه ی ئیمه به دلنیا ییه وه هه ر ئه وهنده یه که شتی کمان ویست پی ئه لئین : ببه ، یه کسه ر ئه بیت .

جا ئه هلی راستی په له له به لئینی ده ستنیشانکراوی خواداناکه ن که پاده ی سهرخستن وهینانه دی دهسه لاتیان پی ئه دات ، بویه ده بیت ره چاوی سوننه ته شه رعی و گهر دوونی یه کان و خوږاگری له سهر ئهم ئایینه ی خوابکریت ﴿ ولو يشاء الله لانتصر منهم ولكن ليبلو بعضكم ببعض ﴾ محمد : ٤ واته : ئه گهر خوا بیه ویت توله له کافران ده سه نیّت . به لام خوای گه وره ئه یه ویت هه ندیکیان به هه ندیکي تریان تاقي بکاته وه .

جائه گهر خوای گه وره شتیکی بویت ، هوکاره کانی بو ئاماده دهکات و هه نگاو به هه نگاو ده یه نیّت ده یان به یه کجار ئه یه نیّت ده ی . چیروکی دهسه لات ی دهوله تی له و کاته وه ده ست پی دهکات که عوسمانی سهر کرده به دهرده که ویت

که سالی ۶۰۶ کوچی له به‌غداد خیل‌افه‌تی عه‌باسی نوشوستی ئه‌هینیت ئه‌م له‌و ساله‌دا له دایک ئه‌بیت.

یه کهم : گرنگترین سیفه ته رابه رییه کانی له عوسمانی یه کهم دا :

کاتیک رادهمینہ ژیان عوسمانی یہ کہم ، ہندی سیفہ تی بنہ رہ تی عوسمانان
وہک سہر کردہ یہ کی سہربازی وپیایکی سیاسی لہ کہ سایہ تی یہ کہ یدا بو
دہر دہ کہ وبت کہ لہ گرن گرتینان نہ مانہن :

(۱) نازایه‌تی : کاتیڤ له‌سالی { ۷۰۰- ۱۳۰۱ز } دا میره‌کانی نه‌صارا بیژنه‌نتینی‌ه‌کان بۆرسه و مادانوس و ئه‌دره‌نوس و کت‌ه‌و کست‌له داوای‌پیکه‌ینانی هاوپه‌یمانی‌یه‌کی خاچ په‌رستی یان کرد بو‌ دژایه‌تی کردنی عوسمانی کوپی ئورتوغ‌رلی دامه‌زین‌ه‌ری ده‌وله‌تی عوسمانی ، و هه‌موو نه‌صارا‌کان وه‌لامی ئه‌و بانگه‌وازه‌یان دایه‌وه‌و هاوپه‌یمانی‌ه‌تی‌یان به‌ست بو‌ له‌ناوبردنی به‌سه‌ر ئه‌و ده‌وله‌ته‌ کۆرپه‌یه‌ ، عوسمان به‌ سه‌ربازه‌کانیه‌وه پیش‌په‌روی کرد و خو‌ی جه‌نگه‌کانی گرته‌ ده‌ست و سوپا خاچ په‌رسته‌کانی تیڤ شکاند و نه‌به‌ردی و به‌جه‌رگی و لی‌ هاتوویی لی‌ به‌ده‌ر که‌وت و لای عوسمانی‌یه‌کان بو‌و په‌ندی سه‌ر زمانیان .^۱

۲) دانایی : پاش ئه‌وه‌ی عوسمان پېښه‌ریتی هۆزه‌که‌ی گرتە‌ده‌ست ، دانایی له‌وه‌دا ده‌بینیه‌وه که دژ به مه‌سیحی‌یه‌کان له‌گه‌ل سولتان عه‌لئه‌ددین دا پاره‌ستی و له‌ ئازادکردنی ده‌سته‌یه‌ک له‌شاره سه‌خته‌کان و هه‌ندیک له‌قه‌لایه پته‌وه‌کان دا یارمه‌تی یه‌کی باشی دا . بۆ ئه‌مه‌ش پله‌ی میرایه‌تی له‌ لایه‌ن سولتان عه‌لئه‌ددینی سه‌رۆکی ده‌وله‌تی سه‌لجوقی‌یه‌کانی رۆمه‌وه پێ‌دراو

¹ جوانب مضيئة في تاريخ العثمانيين الأتراك / ١٩٧ .

رېښه‌شې دا ناوې خوږى له‌سهر سكه هه‌لېكوليت وله هه‌موو نه‌و ناوچانه‌دا كه له‌ژېرده‌سه‌لاتى خوږى دايه له‌پوژانې هه‌ينيش دا دوعاى بو بكريت^۱.

(۳) دلسوزى (الإخلاص) : كاتيك دانىشتوانى زهوى‌يه نزيكه‌كانى ميرنشينى عوسمان ، هه‌ستيان كرد به دلسوزى ودلپاكى عوسمان بو ئىسلام ، كه‌وتنه يارمه‌تى‌دان و پراوه‌ستان له‌گه‌ل عوسمان دا له‌پيناو به‌هيز كردنى پايه‌كانى ده‌وله‌تيكى ئىسلامى‌دا بو نه‌وه‌ى وه‌ك به‌ربه‌ستىكى گه‌وره له به‌ردهم نه‌و ده‌وله‌ته دا بوه‌ستيت كه‌دزايه‌تى ئىسلام وموسلمانان ده‌كات^۲.

خوپراگرى : نه‌م په‌وشته له‌و كاته‌وه له‌كه‌سايه‌تى عوسماندا ده‌ركه‌وت كه ده‌ستى كرد به ئازادكردنى قه‌لاو شاره‌كان . له‌سالى ۷۰۷ك دا قه‌لاكانى (كته و لفكه و ئاق حصار و قوج حصار) و له‌سالى ۷۱۲دا قه‌لاكانى (كبوه و يكيجه طراوقلوا و تكرر بيكارى) و چه‌نديكى‌ترى ئازاد كرد . جه‌نگه ئازادىخوازه‌كانى به‌ئازادكردنى شارى (بروسه) تاجيان خرايه سهر پاش نه‌وه‌ى بو چه‌ند ساليك ، به‌لكو له‌سه‌خترين كاريك كه عوسمان له‌جه‌نگ ئازادىخوازه‌كانيدا به‌ره‌و پرووى بوويه‌وه ، نه‌و ململانى تونده بوو كه له‌نيوان عوسمان و نه‌قرينوسى پاريزه‌رى شاره‌كه‌دا — شارى بروسه — پوى دا و چه‌ن ساليكى خاياند تاخوږى دا به‌ده‌سته‌وه و شاره‌كه‌ى دايه ده‌ست عوسمان ، خوا ده‌فه‌رمويت : ﴿ياأيهاالذين آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا الله لعلكم تفلحون﴾ آل عمران: ۲۰۰

واته نه‌ى ئيمانداران، ئارام بگرن وئارام به‌يه‌كترى بده‌ن وپاسه‌وانى بكه‌ن وله‌خوا بترسن به‌لكوسه‌ركه‌وتن به‌ده‌ست به‌ينن

(۴) يه‌كانگيرى ئيمانى : نه‌م په‌وشته‌ى عوسمان نه‌وكاته ده‌ركه‌وت كه نه‌قرينوسى سه‌ركرده‌ى بروسه دايه پال عوسمان و موسولمان بوو ،

^۱ قيام الدولة العثمانية / ۲۵ .

^۲ قيام الدولة العثمانية / ۲۶ .

سولتانیش نازناوی بهگی پی‌دا و له‌دواتردا بووبه‌یه‌کیک له‌سه‌رکرده دیاره‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی . زۆریک له‌سه‌رکرده بیزه‌نتی‌یه‌کان کاریگهر بوون به‌که‌سایه‌تی و ئه‌و پێبازهی عوسمانی له‌سه‌ر ده‌رۆیشت . تاوا‌لی‌هات ریزه‌کانی سوپای عوسمانی پربوو له‌و سه‌رکرده‌نه^۱ . به‌لکو زۆریک له‌کۆمه‌له‌ ئیسلامیه‌کان هاتنه‌ ژێر دروشمی ده‌وله‌تی عوسمانی‌یه‌وه . وه‌ک کۆمه‌له‌ی (غزیاروم) واته "جه‌نگاوه‌رانی پۆم" که کۆمه‌لیکی ئیسلامی سه‌نگه‌رنشیننی به‌رامبه‌ر به‌ پۆمه‌کان بوون و هه‌ر له‌سه‌رده‌می عه‌بباسی‌یه‌وه رێگری هێرشه‌کانی پۆمیان ده‌کرد له‌پرووی موسولماناندا . ئه‌م سه‌نگه‌رنشینانییه‌ چه‌ندین ئه‌زمونی پێدا‌بوون له‌ جیهاد کردنی دژ به‌ پۆم که به‌مه‌ لایه‌نگری و پابه‌ندی‌یان بۆ هه‌موو یاساکانی ئیسلام قوول بووبوو‌یه‌وه تیا‌ياندا .

هه‌روه‌ها کۆمه‌له‌ی (ئیخیان) واته "برایان" ، که کۆمه‌لیکی چاکه‌ خواز بوون و پالپشتی و میوانداری موسولمانانیان ده‌کردو له‌گه‌ڵ سوپاکانیاندا ده‌رۆیشتن بۆ ئه‌وه‌ی خزمه‌ت به‌ جه‌نگاوه‌ران بکه‌ن .

زۆبه‌ی ئه‌ندامانی ئه‌م کۆمه‌له‌یه‌ ، له‌و گه‌وره‌ بازرگانانه‌بوون که مال و سامانی خۆیان وه‌گه‌ر خستبوو بۆ خزمه‌تگوزاری ئیسلامی‌یه‌کان وه‌ک بنیاد نانی مزگه‌وت و خان و ته‌کیه و میوانخانه . ئه‌مانه‌ پیگه‌ی به‌رزیان هه‌بوو له‌نیو ده‌وله‌تدا . له‌م ناو کۆمه‌له‌یه‌دا چه‌ندین زانا هه‌لکه‌وتن که کاریان بۆ بلاو کردنه‌وه‌ی پۆشنه‌یری ئیسلامی ده‌کرد و خه‌لکیان پاده‌کیشا بۆ پابه‌ند بوونیان به‌ئایینه‌وه .

هه‌روه‌ها کۆمه‌له‌ی (حاجیات الروم) واته حاجیه‌کانی خاکی پۆم ، که کۆمه‌لیکی شاره‌زا به‌ ئیسلام بوون و تیگه‌شتنیکی ووردیان هه‌بوو بۆ یاساو

¹ قیام الدولة العثمانية / ۲۸ .

پيساکانی ، ئامانجيان يارمه‌تی‌دانی موسولمانان بوو به‌گشتی و موجهیده‌کان به‌تایبه‌تی . هه‌روه‌ها چهند کۆمه‌له‌یه‌کی تریش جگه له‌مانه ^۱ .

۵) دادپه‌روه‌ری : زۆربه‌ی ئه‌و سه‌رچاوه‌ تورکیانه‌ی که میژووی عوسمانی‌یان تۆمار کردووه ده‌گیژنه‌وه که : ئورتوغرول ده‌سه‌لاتی قه‌زاوه‌تکردنی له‌ شاری "قرجه" دا به‌عوسمانی کوپی که دامه‌زیننه‌ری ده‌وله‌تی عوسمانی‌یه . له‌پاش ئه‌وه‌ی له‌سالی ۶۸۴ ک ، ۱۲۸۵ز دا له‌بیزه‌نتیه‌کانی سه‌نده‌وه ، عوسمان بریارێکی ده‌رکرد بۆ بیزه‌نتی‌یه‌کی مه‌سیحی له‌ دژی موسولمانی‌کی تورکی ، کارای بیزه‌نتی ئه‌مه‌ی له‌لا نامۆبوو ، و پرسیاری کرد له‌عوسمان : ئه‌ی چۆن له‌به‌رژه‌وه‌ندی من بریار ده‌رده‌که‌یت له‌ کاتی‌کدا من له‌سه‌ر ئایینی تۆ نیم ؟ عوسمانیش وه‌لامی دایه‌وه : چۆن له‌به‌رژه‌وه‌ندی تۆ بریار نه‌ده‌م له‌کاتی‌کدا ئه‌و خوایه‌ی که ده‌یپه‌رستین ، پیمان ده‌فه‌رمویّت : ﴿إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ أَنْ تُوَدِّعَ الْأَمَانَاتَ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتَ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ﴾ النساء: ۵۸ . واته : به‌بی گومان خوا فه‌رمانتان پی ده‌کات که سپارده‌کانیان بگه‌رپیننه‌وه بۆ خاوه‌نه‌کانیان و کاتی‌کیش داوه‌ری نیوان خه‌لک ئه‌که‌ن، ئه‌وه به‌داد داوه‌ریان بکه‌ن ..

ئه‌م کاره جوان و پیزدارانه‌یه بوویه هۆی هیدایه‌تی کابراو --- گه‌له‌که‌ی بۆ ئیسلام ^۲ .

به‌پراستی عوسمانی یه‌که‌م دادپه‌روه‌ری له‌گه‌ل ژێر ده‌سته‌کانی و ئه‌و ناوچانه‌شدا په‌یڤه‌و ده‌کرد که ئازادی کردبوون ، ئه‌و هه‌لویستی زۆرداری و سته‌م و خۆسه‌پاندن و سه‌رکه‌شی و برسی کردنی له‌گه‌ل گه‌له‌ شکست خواردوه‌کاندا نه‌بوو . به‌لکو به‌م ده‌ستووره‌ خوایی‌یه په‌فتاری ده‌کرد له‌ گه‌لیاندا ﴿أما من ظلم

^۱ التراجع الحضاري في العالم الإسلامي - د. علي عبدالحليم / ۳۳۱-۳۳۲ .

^۲ جوانب مضيئة / ۳۲ .

فسوف نَعَذِبُهُ ثُمَّ يَرُدُّ إِلَىٰ رَبِّهِ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نَّكَرًا ، وَأَمَّا مَنْ آمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جِزَاءُ الْحُسْنَىٰ وَسَنُقُولُ لَهُ مِنْ أَمْرِنَا يُسْرًا ﴿٨٧﴾ الكهف : ٨٧-٨٨ واته : ئه‌وهی سته‌میکی کردبیت سزای ئه‌ده‌ین پاشان ئه‌دریته ده‌ست خوداوئه‌ویش سزایه‌کی خراپی ئه‌دات، وئه‌وانه‌ش که پروایان هی‌ناوه‌و کاری چاکه ده‌که‌ن ئه‌وه پاداشتیکی چاکیان ئه‌دریته‌ی وئی‌مه‌ش کاریکی چاک وئاسانی به‌رانبه‌ر ده‌که‌ین.

کارکردنیش به‌م یاسا خواییه به‌لگه‌یه له‌سه‌ر ئیمان و له‌خواترسان و هو‌شیاری و زیره‌کی و داد په‌روه‌ری و چاکه وپه‌رحمه‌ت .

٦) وه‌فاداری : عوسمان وه‌فادار بوو به‌رانبه‌ر به‌ه‌موو په‌یمانیک ، کاتیکی میری "قه‌لای ئولوباد"ی خو‌ی دا به‌ده‌ست سوپای عوسمانی‌یه‌وه ، ئه‌وه‌ی به‌مه‌رج دانا که هیچ عوسمانی‌یه‌کی موسو‌لمان به‌سه‌ر پرده‌که‌دا تیپه‌ر نه‌بیته نیو قه‌لاکه‌وه ، عوسمانیش و سو‌لتانه‌کانی دوا‌ی ئه‌ویش پا‌به‌ند بوون به‌و مه‌رجه‌وه ^١. خوا ده‌فه‌رمو‌یت : ﴿وَأَوْفُوا بِالْعَهْدِ إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا﴾ ﴿إِسْرَاءَ﴾ : ٣٤. واته : وه‌فاتان به‌په‌یمان‌ه‌وه ه‌به‌یت ، چونکه په‌یمان پرس‌یاری له‌سه‌ره‌ده‌کریته .

٧) خو‌یه‌کلاکردنه‌وه بو‌ خواله ئازادکردنی ولاتاندا :

کارو جه‌نگه ئازادیخوازه‌کانی عوسمان له پی‌ناو به‌رژه‌وه‌ندی ئابووری و سه‌ربازی یان شتی تردا نه‌بوو ، به‌لکو ه‌لی گه‌یانندی بانگه‌وازی خواو بلاو‌کردنه‌وه‌ی ئایینه‌که‌ی بوو . بو‌یه ئه‌حمه‌د په‌فیک له‌ئه‌نکسلو‌پیدییه که‌یدا به‌ناوی (التاریخ العام الکبیر) وه‌سفی عوسمان ده‌کات به‌وه‌ی که : (عوسمان ئاین‌داریکی خوا‌هن ئامانج بووه و ده‌یزانی که بلاو‌کردنه‌وه‌ی ئی‌سلام و گشت‌گیرکردنی پی‌ویستی‌یه‌کی پی‌روژه . ه‌روه‌ها خوا‌ه‌نی بیریکی پامیاری فراوانی به‌ه‌یز بوو ،

^١ التراجع الحضاري في العالم الإسلامي - د. علی عبد‌الحلیم / ٣٣١-٣٣٢ .

عوسمان دەولەتەكەى لەبەرخۆشەويستى بۇ دەسلەلات بىيات نەنا ، بەلكو لەبەر
خۆشەويستى بوو بۇ بلاو كردنەوہى ئىسلام)^۱ .

مىصرئوغلۇ دەلىت : (بەراستى عوسمانى كوپى ئوتوغرول ئىمانىكى قوولى
مەبوو بەوہى كە تاكە ئەركى لەژيان دا برىتى بوو لە جىھادلە پىناوى خوادا بۇ
بەركردنەوہى ووشەى خوا لەسەر زەوہىدا ، بۇيە بەمەموو گوپو تىنىكەوہ
دەستى پىكرد ، بۇيە بەوپەرى ووزەو توانايەككىيەوہ كەمەيبوو لە پىناو
بەدىھىنانى ئەوانامانجەدا تىدەكوشا)^۲ .

ئەمانە ھەندىك لەو سىفەتانەى عوسمانى يەكەم بوو كە بەرھەمىكى سىروشتى
بوو بۇ ئەو بىرو باوہروئامادە سازى يەى كە بۇ پۇكى پەستقا خىز وەرى
گرتبوو،خۆشەويستى بۇ ئەھلى ئىمان ورق وبىزارى لە گوناھ وئەھلى كوفرو
خۆشويستنى بە دل بۇ جىھادى پىگەى خوادا خەلك بانگ كردن بۇ لاي ئەو ئەو
عوسمانى كرده خاوەنى ئەو ھەموو سىفەتە جوانە . بۇيە عوسمان لەجەنگە
ئازادىخوازەكانىدا لەناوچەكانى ئاسىيائى بچوكدا . داواى لەسەر كردهكانى پۇم
دەكرد كە يەكىك لەوسى بوارە ھەلبىژىرن كە ئەمانەن : چوونەناو ئىسلام يان
پىدانى سەرانە يان شەر . بەمەش ھەندىكيان موسولمان بوون و ھەندىكى تر
دايانە پالى و سەرانەيان قىبول كرد . ئەوانىش كە دوزمنايەتىيان دەكرد ، ئەم
جىھادىكى بىپرانەوہى لەدژيان بەرپاكرد و بەسەريان دا زال بوو وبەمەش توانى
ھەندى ناوچەى گەورەى تر بداتە دەم دەولەتەكەى .

بەراستى كەسايەتى عوسمان بەھوى ئىمانە گەورەو بەھىزەكەى بەخوای گەورەو
پۇژى دوايىيەوہ سەنگىن و دلپرفىن بوو . بۇيە نەھىزى بەسەر دادپەرورەى و
دەسلەلاتى بەسەر مېھربانى و نەدەولەمەندى بەسەر ملكەچىكەيدا زال نەبوون .

¹ جوانب مضیئة / ۳۳ .

² جوانب مضیئة / ۳۳ ،

بۆيە بوويە شياوى پىشتىگىرى و پاپىشتى خوايى . خواي گەورەش بەپيىدانى دەسلەت و سەرکەوتن پىزى لىنا . ئەمەش فەزلىكى خوايىيە بەسەر عوسمانى بەندەيدا . بەمەش توانا و لىھاتوويى ھەلسوگەوت کردنى لەئاسيائى بچوکدا پيدا لەپرووى بىرلىکردنەو و بىروپا و زۆرى سەربازو سام و شکو و نەرم و نىانىيەو بەپراستى سەرپەرشتىارى خوايى بۆ عوسمان زۆر بوو . ھەريۆيە دەرگاي تەوفىقى بۆکردەو و ئەو ئامانچ و مەبەستەبەرز و بىلدانەي بۆ بەدىھيئا كە بە دوايدا دەگەپا . كاروکردەو ھەكەنى عوسمانىش بەھوى خوشەويستى بۆ بانگەوازکردن بۆ خوا شکۆداربوون ، توانى ئازادکردنى ولاتان بە زۆرى شمشىروو ئازادکردنى دلان بەكارى چاکەو دىندارى پىكەو گرېبىدات و . ئەگەر بەسەر گەلىكىشدا سەربكەوتايە ، ئەو بانگى دەکردن بۆلای پراستى و ئيمان بەخواي گەورە . سوريش بوو لەسەر كاروکردارە چاكسازىيەكانى لەھەموو ئەو ھەرىم و شارانەدا كە ئازادى کردبوون . ھەولى ئەدا پراستى و دادپەرەرى بال بکيشى بەسەر گشت لايەكداو خوشەويست ولاگىرى ئەھلى ئيمان بوو وەك چۆن دژو دژمنى ئەھلى عصيان بوو .

دووەم : ئەو دەستورەي كە عوسمانىيەكان لەسەرى دەروشتن :

سەر پاكى ژيانى مير عوسمان دامەزىنەرى دەولەتى عوسمانى برىتى بوو لە جىھاد كردن وخەلك بانگکردن بوو بۆپىگەي خوا . زانايانى ئايىنىش چواردەورى مير عوسمانيان دەگرت و سەرپەرشتى نەخشەي كارگىرى و جىبەجى کردنى شەرى نىو مىرنشینهكانيان دەکرد . بىگومان مىژوو وەسىيەتەكەي عوسمانى بۆ ئورخانى كورپى پاراستوو بۆ ئىمە .

ئەو وەسىيەتە ماناي ژياري و بەرنامەيى شەرى زۆرى تىدايە كە ديارەدەولەتى عوسمانى لەودوا لەسەر ئەو مەنھەجە پۆشتوو ، عوسمان لەو وەسىيەتەكەيدا دەلىت : كورپى شىرىنم : وريابە سەرقال نەبىت بە شتىكەو كە خواي

پهروردگاری جیهانیان فرمانی پئی نه کردبیت ، نه گهر له حوکمرانیشدا گرفتیکت بهروپوو بوویهوه ، نهوا پراویژ کردن به زانایانی ئایینی باقه لای قایمت بی .
 کوپی شیرینم ، نهوهی گوپراه لیت دهکات بهرز رایبگروهبا بهخششت هه میشه برژیت به سهر سهربازهکاندا ، وریابه شهیتانیش بهسهربازو مال و سامانت فریوت نه دات . وریابه ئاگات له خوت بیت ههرگیز دورنه که ویتتهوه له خزمهت کاری شهریهت .

کوپی شیرینم : تو دهزانیت که تاکه مه به ستمان پازی کردنی خوای پهروردگاری جیهانیانه ، بهراستیش به جهاد کردن پوناکی ئایینه که مان هه موو لایهک دهگریتهوه . جا به دووی پهزامهندی خواشمان بو به دهست دی .

کوپی شیرینم : ئیمه له وانه نین که بو ئارهزووی فه رمانپه وایی و زالبوون به سهر تاکهکاندا جهنگ ده نینهوه ، ئیمه به ئیسلامهوه دهژین و بو ئیسلامیش دهمرین ، نه مهش نهو شتهیه کوپم که تو مهردی مهیدانی بو)^۱ .

له کتیبی (التاریخ السياسي للدولة العلیة العثمانية) دا گیرانه وهیهکی تری نهو وهسیهته دهبینین :

کوپی شیرینم : نهوه بزانه که بلاو کردنه وهی ئیسلام و پینمونی خه لک بولای ، و پاراستنی ئاپروو ومالی موسولمانان ، سپاردهیه که له گهر دنت دا که دواتر خوای گه وره له بارهیهوه پرسپارت لی دهکات)^۲ .

له کتیبی (مأساة عثمان) دا چهند دهسته واژهیهکی تری وهسیهته که ی عوسمان بو ئورخانی کوپی دهبینین که ده لیت : (نهی کوپی شیرینم : من وا دهگوازمهوه بولای خوا ، من شانازی به تووه ده کهم که له مه وودا دادپهروهر ده بیت له ناو هاو لاتیانداو موجهیدیکی پیگهی خوا ده بیت بو بلاو کردنه وهی ئایینی ئیسلام ،

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة - د. محمد حرب / ۱۶ .

^۲ جوانب مضيئة / ۲۱ .

ئەى كوپى شىرىنم : لەبارەى زانايانى ئوممەتەو ئامۆزگارى ئەوت دەكەم كە بەردەوام خاتريان بگەرە زۆر گەرە سەريان بگەرە كە پراوئىثيان پى دەكەى ئەوان چى يان ووت تۆ وا بگەرە ، چونكە ئەوانە جگە لەچاكە فەرمانى شتى تىرتپى ناكەن .

كوپى شىرىنم : وريابە كاريك نەكەيت كە خوا نارازى بىت پىي ، ئەگەر كاريكىشت لەسەر گران بوو ، ئەوا پرسىار بگەرە لەزانايانى شەرىعت ، چونكە ئەوان پىگەى چاكەت نىشان ئەدەن .

كوپى شىرىنم : بزانه كە تاكە پىگەى ئىمە لەم ژيانەدا برىتىيە لەپىگەى خوا ، تاكە مەبەستىشمان برىتىيە لە بلۆ كردنەوئى ئايىنى خوا ، ئىمە بەدواى پلەو پايەدونىادا ناگەرپىن)¹ .

لە (التارىخ العثمانى المصور) يشدا چەند دەستەواژەيەكى تر لە وەسىيەتەكەى عوسمان هەيە كە دەلىت : (وەسىيەتەم بۆ پۆلە و هاوپىكانم ئەوئەيە ، درىژە بدەن بەبەرەزە بلىندى ئايىنى پىرۆزى ئىسلام ئەوئەيش بەو دەبىت بەردەوام جىهاد بگەن لە پىگەى خوادائالائى پىرۆزى ئىسلام بە شاكاوئەيى و بلىندى بەدەستەو بگەن بە هۆى جىهادى راستەقىنەو . هەمىشە خزمەتگوزارى ئىسلام بن ، چونكە خواى گەرە بەندەيەكى لاوازى وەك منى بەكار هئنا بۆ ئازادكردنى وولاتان ، بەوشەى يەكتاپەرستىوبانگى جىهادكردنەو لەپىيى خوادا بچن بۆ ئەو پەرى دونيا ، هەركەسىش لە بنەمالەكەم لاىدا لە راستى و دادپەرەرى ، ئەوا لەپۆزى قىامت دا بىبەش دەبىت لەشەفاعەتى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) . كوپى شىرىنم : كەس نىيە لەم دونيايەدا گەردنى بۆ مردن كەچ نەكات ، دلنماش بە فەرمانى

¹ جوانب مضیئة / ٣ .

خوامەرگم نزيك بوويه وه ، ئەم دەولەتەت دەدەمە دەست و بەخوات دەسپېرم ،
لەهەموو کاروباریکتا دادپەرورەبە (.....) ^۱.

بەپراستی ئەو دەسیەت و پراسپاردەیه ، بەرنامەیک بووکه عوسمانییهکان
لەسەری دەپۆشتن بۆیه ، گرنگی یان ئەدا بە زانست و دامەزراوە زانستییهکان و
سوپا و دامەزراوە سەربازییهکان و زانایان و پێزگرتنیان وەک چۆن گرنگیان ئەدا
بە ئەو جیهاده که ئازادکردنی گەیانده ئەوپەری شوین کەئالای سوپای
موسولمانانی بەسەردا شەکایەوه، بە چاوی گرنگیهوه ئەیانپروانی بۆحوکمپرانی
وشارستانیەتی ^۲.

عوسمانی یەکهەم دەولەتی عوسمانی بەجی هیشت که پروبەرەکهی دەگەشتە
۱۶۰۰ کم دوجا ، توانیشی که پێرەویک (منفذ) بدۆزیتەوه بۆ دەولەتە تازە
پینگەشتوووەکهی لەسەر دەریای مەرمەرە ، هەرەها توانی بەسوپاکەیهوه هەرەشە
بخاتە سەرگرتنگترین دووشاری بیزەنتی لەوسەردەمەدا ، که ئەزنیق و بورصە
بوون ^۳.

باسی دووهم : سولتان ئورخانی کۆری عوسمان (۷۲۶-۷۶۱ ک ، ۱۳۲۷-)

(۱۳۶۰ز)

لە دواى مردنى عوسمان ، ئورخانی کۆری فەرمانرەوايی گرتەدەست ، لە
فەرمانرەوايی و جەنگە ئازادیخوازەکانی دادا لەسەر هەمان سیاسەتی باوکی
دەپۆشت ، لەسالی { ۷۲۷ ک - ۱۳۲۷ ز } دا "نیقومیدیا" کەوتە دەستی ،
کەدەکەوێتە باکوری پۆژئاواى ئاسیای بچوک نزيك بەشاری ئەستانبول که شاری
ئەزمیتی ئەمرویه . یەکهەم زانکۆی عوسمانی تییدا دامەزراند و بەرپۆهبردنی

¹ السلاطين العثمانيون / ۳۳.

² بېروانه: العثمانيون في التاريخ والحضارة، ص ۲۶.

³ هەمان سەرچاوه ل ۱۵.

زانكۆكەى دايە دەست داودى قەيسەرى كە يەكك بوو لەو زانا عوسمانيانەى كە لەميسر خويندبوويان .^۱

هەر وەها گرنكى دا بەبنیادنانى سوپا لەسەر چەند بنەمايەكى سەردەمى و كرده سوپايەكى نيزامى .^۲

سولتان ئورخان لە سەر ئەو سەور بوو كە ئەو مۆژدەيەى پيغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) دەربارەى پزگار كردنى قوستەنتينيە دا بۆى بهيئيتە بۆيە دى پلانىكى ستراتيجى داناكە ئامانجى ئابلوقەدانى پايتەختى بيزەنتى بوو لەيەك كات دا لەپۆژئاواو پۆژھەلاتەو ، بۆ بەدى هيئانى ئەو ش ، سولەيمانى وەلى عەھدى نارد تا لە تەنگاوى {دەردە نيل} دەو بپەرنەو دەست بگرن بەسەر ئەو ناوچانە دا كە دەكەونە قۆلى پۆژئاواو .

لەسالى ۷۵۸ك دا سولەيمان لەگەل ۴۰ پياو لەسوارچاكانى ئيسلام دا بەشەو لە تەنگاوى دەردەنیلەو دا تپپەربوون ، كاتيك گەشتنە كەنارى پۆژئاواى ، دەستيان گرت بەسەر ئەو بەلەمە پۆميانە دا گرت كە لەویدا لەنگەريان گرتبوو وە بەو بەلەمانەو گەرانەو بۆ كەنارى پۆژئاوا چونكە ، لەوسەردەمە دا عوسمانىيەكان هيج كەشتيگەليكيان نەبوو ، لەبەرئەوہى هيشتا دەولەتەكەيان لەسەرەتاي دامەزراندنى دا بوو ، سولەيمان لەكەنارى پۆژئاوا دا فەرمانى كرد بەسەربازەكانى سوارى بەلەمەكان ببن تا بيانگويزيئەو بۆ قۆلە ئەوروپى يەكەى وئەوہوو . كە بەندەرى قەلاى {ترتب} و {غاليبول} ييان پزگار كرد كە قەلاى "جناقلى" و "ئەبسال" و "رودستوى" تپداوو ، و ھەمووئەو ناوچانەش دەكەونە سەر تەنگاوى دەردەنیل لەباشوورەو بۆ باكور ، بەمەش ئەم سولتانە

^۱ قيام الدولة العثمانية / ۲۹ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۷ .

ههنگاویکی گه وره ی بړی که که سانی دواي خوۍ له فه تحکردنی قوسته ننتینیه دا سودی زوریان لی بینی^۱ .

یه کهم : دامه زړاندنی سوپای نویی (ینی تتاری) : له گرنګترین ئه وکارانه ی که په یوه ندی هیه به ژیانی سولتان ئورخانه وه ، دامه زړاندنی سوپایه کی ئیسلامی یه له گهل سوربوونی له سهر داهینانی یاسایه کی تایبته تی بو سوپا ، هات سوپاکه ی دابهش کرد بو چهند یه که یهک ، هه موو یه کیک له و یه کانه له ۱۰ یان ۱۰۰ یان ۱۰۰ کهس پیک هاتبوو ، پینچ یه کی دهستکه وته کانیشی تایبته کرد به به خشش به سهر سوپادا ، به مه کردی به سوپایه کی هه میشه یی پاش ئه وه ی که پیشتر ته نها له کاتی شهردا کوده بوویه وه . هه روه ها چهند بنکه یه کی تایبته تیشی بو داپشت که تیایدا مه شق دهکرا^۲ . هه روهک سوپایه کی تری بو زیاد کرد که به "ئینکیشاری یه کان"^۳ ئه ناسرین که له و تازه موسولمانانه ی پیکهینا که ژماره یان پاش فراوان بوونی خاکی دهولت و سهرکه وتنه گه وره کانیا ن له شه پره کانی له گهل دورژمنه ناموسولمانه کانیا ندا ، زیاد ی کرد ، له گهل هاتنه ناوی ژماره یه کی زور له نه وه کانی ئه و ولاته ئازاد کراوانه بو ئیسلام و پاشان وابسته بوونیان به ریزه کانی موجهیدانه وه ، له پینا و بلاوکردنه وه ئیسلامدا ، پاش ئه وه ی که موسلمان ئه بوون وئیسلا میان وهرگرت و ئه خرا نه ژیر په روه رده یه کی ئیسلامی یه وه له ووی { فکر ی و { سهر بازییه وه } په روه رده دهکران وئو به سهر بازی له بنکه جورا و جوره کانی سوپادا دامه زړان ، هه وه ها زانا و فیه ناسه کان له گهل ئورخانی سولتانیاندا دهستیان دایه چاندنی خوشه ویستی جیهاد و پاریزگاری له ناین و

^۱ الدولة العثمانية - د. جمال عبدالهادي / ۲۲ .

^۲ قیام الدولة العثمانية / ۳۰۲ ،

^۳ قیام الدولة العثمانية / ۳۰۲ .

تامه زړوځي بوسه رکه وتن يان شهيد بوون ، له پيښاوي دين دا ، تائه وي له کاتي چونيان بؤ مهيداني شهر دروشميان بوو بوو به (جهنگاوهری يان شهيدی)^۱ .
 زوریک له ميژوو نووسه بيگانه کان لافي ئه وه ليده دهن گوايه سوپاي ئينکيشاري له و مناله نه صريانه دروست ئه کران که له که سو کاريان ئه سهران وناچاريان ئه کردن موسلمان بن به پيئي ياسايه ک يان سيستمیک { به قسه ی ئه وان } گوايه ناوي سيستمی ده خشهری يه بووه ، به قسه ی ئه وان ئه م سيستمه له بناغه دا باجيکی ئيسلامي يه و ناويان ليئاوه باجي کويله کان هندیگ جار ناوي ئه تين باجي کور که باجيکه به قسه ی ئه وان بؤ موسلمان ه عوسمانيه کان حلاله له هه موو شاروو گونديکی نه صرانی دا پينج يه کی مناله کانيان وهر بگرن به و حسابي ئه وه پينج يه کی غنيمه يه و پشکی بيت المال موسلمانانه له و ميژوونو وستنه ی ئه و بوختانه ئه که ن وراستی ئه شيوينن { کارل بروکلمان } و { جيبونس } و { جب } ن^۲ .

راستی واده ليئت : که ئه و سيستمه هه لبه ستراوه جگه له درويه ک زيارتر شتيکی تر نی يه و دراوه ته پال ميژووي ئورخانی کورې عوسمان و مورادی کورې ئورخان ، له وه دوا ئه و بوختانه کيشی پي هينراو هه موو می ووی عوسمانيه کانی تيپه ر کرا .

ئهم سيستمه ش جگه له گرنگی دان به منالانی بي سه رپه رستی ني و ده وله تی عوسمانی له و منداله مه سيحی يانه ی که جهنگه به رده و امه کان به هه تيوی يان بی سه رپه رستی ئه هيلانه وه ، هيچی تر نييه ، جا ئيسلام که ده وله تی عوسمانی کرد بوويه ريبارزی خو ی ، بی دو دلی ئه و باجه ی که پي باجي مندالان به گشتی رت ده کاته وه که ميژوو نووسه بيانی يه کينه له دله کان ئه يده نه پال ئه و ده وله ته .

^۱ قيام الدولة العثمانية / ۳۰۲ .

^۲ جوانب مضيئة / ۱۲۲ .

پاستی یه که یی ئه وه یه ژماره یه کی زۆر مندال به هوی شهرو پیکدادانه کانه وه باوک و دایکی خویان له دهست ئه دا موسلمانان عوسمانیه کانیش چوون به هانایانه وه و باوهشیان بۆ کردنه وه چونکه ئه و مندالانه سه رگه ردان بوون وله پینگه و کوچه و کۆلانه کاندانمانه وه له ولاته ئازادکراوه کاندانمانه وه بهر ئه وه ی باوک و دایکیان نه ما بووه عوسمانیه کان سوربوون له سه ر ئه وه ی داهاتوویه کی باش دابین بکه ن بۆ ئه م مندالانه باشه داهاتوو له وه باشتر ئه بیته که فییری ئیسلام بکرین ئه ری ئه گه ر موسلمان هه ولی ئه وه بدات مندالی بی سه ره رشت و سه رگه ردان ناو کۆمه لگه فییری ئیسلامه تی بکات ئه بی بوختان چی یه کان راست ببنه وه و بلین موسلمانان مندالانیان له باوهشی دایک و باوکیان ده ره یناوه و به زۆر کردونیان به ئیسلام؟.

ئه وه ی جیی داخه : ئه م بوختانه پرکینه یه ، ئه م درۆ ئاشکرایه ، ئه م نه هانه تییه گه وره یه که هه ندیک له میژوونوسه موسلمانان ده م به ده م وه ریان گرتوو وه له خویندنگه و زانکۆکانیاندا به وانه و ده رس ده یلینه وه ، وه که ئه وه ی شتیکی به لگه نه ویست بیت . واش بۆ زانست خوازان ده خریته پروو که ئه مه پاستی یه که له پاستیه کانی میژوو . کۆمه لیک له میژوو نووسه موسولمانان کاریگه ری کتیه کانی میژوو نووسه بیانییه کانیان له سه ره ، هه ندی له وانه شایه تی ئه وهشیان بۆ ده دریته که به رانه ر ئیسلام خاوه نی غیره تن، که چی ، و له کتیه کانیاندا ئه و بوختانه ی به رده وام ئه لیینه وه ، وه که میژوو نووس محمد فرید به گی پاریزه ر که له کتیبی : (الدولة العثمانية العلية) و د . علی حسون له کتیبه کی (تاریخ الدولة العثمانية) و میژوو نووس { محمد کود عه لی } له کتیبی (خطط الشام) و د . عمر عبدالعزیز له کتیه که یدا (محاضرات في تاریخ الشعوب الإسلامية) و د . عبدالکریم غریبه له کتیبی (العرب والأتراك) دا .

پاستیش ده لیته : هه موو ئه وانه ی باسی باجی مندالان ئه که ن و ئه لین به زۆر له که س و کاریان وه رگیراون به پیی یاسای وه رگرتنی پینج یه کی مندالانی

شارولادیگان ، هیچ بەلگەییەکیان نی یە کتیبەکانی پۆژەهلاتناسانی وەك جب و میژوونووسی مەسیحی سوموفیل یان بروکلیمان نەبیّت ، ئەوانەش لە نووسینەوێ میژووی ئیسلامی و نیازیان بەرامبەر بە ئیسلام و میژووی ئیسلامداجیگە دنیایی و متمانە نین ، ئەوانە پەرورەدییەکی تایبەتی کران لەسەر جیهاد کردن مەسیحی نەبوو ، بەلکو منالی باوکی موسولمانەکانیان بوون و وازیان لە مەسیحی یەت هینابووپوویان کردبوو ، ئیسلام ، و بەپێی خواستی خۆیان و بە دلّ هاتووبون نەك بەزۆر ، ئەوان منالەکانیان پیشکەش بە سولتان دەکرد تاکوو بەپەرورەدییەکی تەواوی ئیسلامی پەرورەدیان بکات ، بەلام ئەومندالی تریش ، ئەو بریتی بوو لەو منالە بی باوک و سەرگەردانانەکی دەرھاویشتەکی ئەنجامی شەرەکان بوون دەولەتی عوسمانیش باوەشی سۆزی یۆ کردنەو .

پراستی ئەو سوپایەکی کە ئورخانی کوپی عوسمان دای مەزراند بریتی بوو لە سوپایەکی نیزامی نزیک لە خۆی تاهەمیشە سازوو ئامادە بیّت چ حالەتەکە ناشتی بیّت یان حالەتی شەربیت ، سوپاکە لەسوارەکانی خیلەکی خۆی و لەو موچاھیدە تاودراونە ریکخرابوو کە پیشپرکییان دەکرد لەو لامدانەو بەدەمەوچوونی بانگەوازکەری جیهاددا لەگەڵ ئەو سەربازە پۆمی یانەش کە ئیسلام و چووبوو نۆو دلەکانیانەو موسلمانیکێ چاکیان لی دەرچوو بوو .

ئورخان هەرکە ریکخستنی ئەو سوپایەکی تەواو کرد ، بەپەلە چوو بۆ لای زانای باوەرداری لەخواترس (حاجی بەگتاش) و داوای لی کرد کە نزای خیریان بۆ بکات ، ئەویش بەجوانی پیشوازی لی کردن و دەستی خستە سەرسەری یەکیک لەسەربازەکان و نزای خیری بۆ کردن تاخوا پووسپی یان بکات و شمشیرەکانیان تیژو بپرنە بکات . و لەهەمووشەریکدا کە لەپیناو خوادا بیگرنەبەر خوا سەریان بخات ، پاشان پووی وەرچەرخاند بەلای ئورخان داو پرسپاری لیکرد : ئایا هیچ ناویکت داناوہ بۆ ئەم سوپایە ؟ ووتی : نەخیر ،

ووتی : دەى باناوى (ینى جری) بیټ کەبە ینی { تشرى } دەردەپریت ، واتە : سوپای نوێ .

ئالای سوپای نوێ لە قوماشی سوور بوو ، لەناوەراستی دا مانگیك بوو لەژێر مانگە کە شدا و ینە یەکی شمشیر بوو کە ناوی (ذوالفقار) یان لی نابوو ، وەك بەرەكەت وەرگرتنێك لە شمشیرهكەى ئیمامى عەلى خواى لی پازى بیټ ^۱ .

علاءالدینی کوپی عوسمان برای ئورخان خاوەنى بیروکە کە بوو ، زانایەکیش بوو لە شەریعەت دا و بە دنیا نەویستی و تەسەوفی راستەقینە ناسرابوو ^۲ . پاش ئەوەی کە ئەرکەکانی جیهاد و پووبونە وە لە گەل بیزەنتی یەکانی زیادى کرد ئورخان دەستی دایە زیاد کردنى ژمارەى سوپا نوێیە کەى ، بۆیە ژمارە یەك لە گەنجە تورکەکان و ژمارە یەکیش لە و گەنجە بیزەنتی یانەى هەلبژارد کە موسولمان بووبوون و ئیسلامیان بە چاکى وەرگرتبوو . ئەمانیشی خستە سەر سوپاکە و گەنگی یەکی زۆرى دا بە پەرودە کردنیان بە لەپووی پەرودە یەکی ئیسلامی جیهادی یە وە . سوپای نوێ زۆرى نەبرد ژمارەیان زۆر زیادى کردو هەزاران موجاهیدی پێی خواى لەخوگرت .

ئورخان و عەلانی دین کۆک بوون لە سەر ئەوەى کە ئامانجى سەرەکی پێکخستنى سوپای نوێ بریتی بیټ لە درێژە پێدانی جیهادی دژ بە بیزەنتیەکان و ئازاد کردنى زیاتری خاکەکانیان بە ئامانجی بلۆک کردنە وەى ئیسلام تێیاندا و سوود بینین لە موسلمانە بیزەنتیانە وەرگیریت لە بلۆک کردنە وەى ئیسلامدا چونکە ئەوان گەشتبوونە پەرودە یەکی ئیسلامی جیهادی باش و ئامانجەکانی ئیسلام لە ئاکارو جیهاددا لەنیو دلیاندا داچەسپى بوو .

¹ جوانب مضیئة / ۱۴۷ .

² جوانب مضیئة / ۱۴۴ .

پوختهی قسه ئه وهیه که : سولتان ئورخان تاکه مندالیکى مه سیحیشی له مالى باوکی دا دهرنه هیناوه، ههروه ها تاکه مندالیکى مه سیحی به زۆر موسلمان نه کردوووه . هه رچیش که برۆکلما و جب و جیبونز بانگه شهی بۆ ده کهن ، درۆو هه لبه سته یه و پیویسته شوینه واریان له کتیبه کانی میژووی ئیسلامیماندا بسپینه وه^۱.

به راستی ئه مانه تی زانستی و برایه تی ئیسلامی له گه ردنی هه موو موسولمانیکى دلیرداو ، به تایبه ت زانا و پۆشنیرو بیریارو میژوو نووس و ماموستا و لیکۆله رو پیاوانی پراگه یاندندا ئه وه ئه خوازیت که ئه و بوختانه برۆخیتریت و ئه و گومانه به تال بکریته وه که دراوه ته پال عوسمانییه کان و وای ئی ها تووه هه ر وه ک راستی یه ک بیّت ، که ده لیئى موناقه شه و گفتوگۆو پیداجوونه وه ی ناویت .

دووهم: سیاسه تی ناوخویى و دهره کی ئورخان: په لاماره کانی ئورخان پووبه پوی پۆمه کان کرابوویه وه ، میری {قره سی} که یه کیك له میره کانی میرنشینی ده ولته تی سه لجوقیه کانی پۆم بووله سالی {۷۳۶ک- ۱۳۳۶ز} دا مرد ، له دواى خوی دوو کورپه که ی ناکوکی یان تیکه وت وله سه ر میریتی بوه ناخۆشیان ، ئورخان سوودی له وه هه له وهرگرت و دهستی وهر دایه نیو ناکوکیه که وه و زال بوو به سه ر میرنشینه که دا . ئه وه ش که ده ولته تی ساواى عوسمانی کردبووی به ئامانجى ئه وه بوو که ببیته میراتگری ده ولته تی سه لجوقیه کانی پۆم له ئاسیای بچوک و ناوچه کانی تری سه لجوقی دا . ململانیکه به رده وام بوو له نیوان ئه وو میرنشینه کانی تردا تا پۆژانی محمد فاتح هاتن ئه وه بوو هه موو ئاسیای بچوک ملیان بۆداو هاتنه ژێرده سه لاته که یه وه .

ئورخان گرنگی به توندکردنی پایه کانی ده ولته ته که ی ئه دا، جاده سستی دایه چاکسازی و ئاوه دانی دروست کردن و کاروباره کانی به پێوه بردنی کوئترۆل کرد

¹ جوانت مضیئة / ۱۵۵.

و سوپای به هیژ کرد و دهستی دایه مزگهوت کردنه وه و دروستکردنی پهیمانگهی زانستی دامه زراند^۱ و چاکترین زاناو ماموستا کانیئو کاتهی کرد به سهرپه رشتیکه ری ، ریژیکی زوریان هه بوو له لایه ن دهوله ته وه . هه موو گوندیک خویندنگای خوئی هه بوو ، هه موو شاریکیش کولیزژیکی خوئی هه بوو که وانه کانی نه حوو و ته رکیبی زمانه وانی و مه نتیق و میتافیزیک و فیهی زمان و زانستی داهینانی زمانه وانی و په وانبیژی و ئەندازیاری و گهردوون ناسی تیدا ئەخوینرا^۲ بیگومان له بهرکردنی قورئان و خویندنی زانسته کانی قورئان و سوننه ت و فیه و بیرو باوه ریش ئەخوینرا .

ئورخان پاش زالبوونی به سهر میرنشیننی { قره سی } دا بیست ۲۰ سال به بی هیچ شه ریك كوزه راند ، به لكوئه مبیست ساله ی له ده مه زهر دکردنه وه ی سیستمه مه دهنی و و سهر بازی یه کاندای برده سهر که دهوله ت به دیهینا بوون هه روه ها خه ریکی به هیژکردنی ئاسایشی ناوخوویی و بنیاد نانی مزگه و ته کان و دانانی ئەه وقافی پیویست بویان و بنیادنانی دامه زراوه ی گشتی فراوان بوو له و ماوه یه دا که ئەمانه شایه تی گه وره یی و له خواترسی و و دانایی دووربینی ئەده ن بو ئورخان . ئەم پیاوه له بهر ته ماعی فراوانخوازی شه ر له دوا ی شه ری ئەنجام نه ده دا . به لکو سوور بوو له سهر ئەوه ی هه موو خاکیکی نو ی به مۆرکی دهوله تی شارستانی و سهر بازی و په روه رده یی و پو شنبیری مۆر بکات . به مه ش ئەو ولاتانه ده بوو به به شیك له ومولکه کانی دهوله ت ولیی جیا ده بوونه وه و به و شیوه یه مولکه کان له ئاسیای بچوکدا هه موو وه ک یه کیان لی هات وئارامی پووی تی کردن . ئەمه ش به لگه یه له سهر تیگه شتن و هه ست پی کردنی ئورخان به سوننه تی پله به پله (التدرج) له بنیاد نانی دهوله ت و ژیاره کان و زیندوو کردنه وه ی گه لاندای .

^۱ محمد الفاتح - دسالم الرشیدین / ۲۵ .

^۲ في اصول التأريخ العثماني - محمد عبدالرحيم / ۴۰ .

ئورخان ھېشتا بنيادی ناوخۇى تەواو نەکردىبوو لە ناوخۇى دەولەتى بيزەنتى دا
 ململانئىيەك لەسەر حوکم و دەسلەت پروىدا ، و ئىمبراتۇر كونتاكوزىنوس
 داواى يارمەتى لە سولتان ئورخان کرد لە دژى پکەبەرەكەى ، سولتانىش چەند
 ھىزىكى لە عوسمانىيەکان نارد بۆ بەھىز کردنى قەلەمپەرى عوسمانى
 لەئەوروپادا . قالەسالى ۱۳۵۸دا بومەلەرزەيەك شارى تراقىيای گرتەو و بەشى
 پيشەوہى غالىبولى دارمان و خەلکەكە شارەكەيان بەجىيان ھىشت . ئەمەش
 کارى چوونە ناو شارەكەى بۆ عوسمانىيەکان ئاسان کرد . ئىمبراتۇر ناپەزايى
 لەمەدەربەرى ، وەلامى ئورخاننىش ئەوہبوو كە يارمەتى خوايى دەرگاكانى
 شارەكەى لەبەردەم ھىزەكەىدا کردۆتەوہ ، زۆرى نەبرد غالىبولى بوو بەيەكەم
 بنكەى عوسمانى لەئەوروپادا . ئىدى لەويۆہ ھىرشە يەكەمەكانى دەست پى کرد
 كەكۆتايىيەكەى بەوہ هات دەستگير كرا بەسەر ھەموو نيمچە دورگەى بەلقاندا .
 كاتىك ھەنناى پىنجەمى باليولوجنس تا كپەواتە فەرمانپەرەوايى بيزەنتەى گرتە
 دەست ، دانى نا بەھەموو جەنگە ئازادىخوازەكانى ئورخان لەئەوروپادا
 بەرامبەر بە بەلئىندانى سولتان بە پىخۆشکردنى گەشتنى خۆراك و دەستگروى
 بۆ قوستەنتىنيە . ئورخان ژمارەيەكى زۆرلە ھۆزە موسولمانەكانى نارد لەبۆ
 ئەوہى بانگەواز بکەن بۆ ئىسلام و بەربەستىك دروست بکەن دواتر نەصاراكان
 نەتوانن عوسمانىيەکان لەئەوروپادا دەرېكەن^۱ .

سىيەم : ئەو ھۆکارانەى يارمەتى سولتان ئورخانى دا بۆ بەدھيئەنى
ئامانجەكانى :

۱. ئەو قۇناغەندىيەى كە ئورخان لەسەرى دەرپۆشت لەگەل سود بينىنى
 لەھەولەكانى عوسمانى باوكى و بوونى ئەو توانست و ئىمكانىيەتە ماددى
 ومەعنەوىيانەى كە يارمەتىدان لەئازا کردنى خاكە بيزەنتىيەکان لەئەنادۆلدا ،

¹ اصول التاريخ العثماني / ۴۷ .

و قايىمكىردنى دەسەلاتىيان لەو شوپىنانەدا ، ھەولەكانى ئورخان بەھو دەناسرىتەھو
كە ھەنگاوى لە سەرخۆوبى دودلى ئەنا بۆ فراوان كىردنى دەولەتەكەى و كىشانى
سەنورەكەانى ، جىھانى مەسىحىش پىريان بولای مەترسى دەولەتى عوسمانى
دانەئەپۆيشت ، ئەو كاتە نەبى كە عوسمانىيەكان لە دەريا وە پەرىنەھو دەستىيان
گرت بەسەر غالىبولى دا^۱ .

۲. يەك پىزى ويەك ئامانجى ويەك مەزھەبى كە مەزھەبى سوننى بوو بە
عوسمانىيەكانەھو دىاربوو لەكاتى ئەو پروپەروپونەھو شەپانەدا كە لەنيوان
ئەوان وگەلانى بەلقان داپروويان ئەدا

۳. دەولەتى بىزەنتى گەيشتبوو لوتكەى شەكەت بوون و كۆمەلگەى بىزەنتىش
دوچارى ھەلۆشانىكى سىياسى و توانەھەيكى ئايىنى و كۆمەلەھەتى بوو بوو ،
بۆيە بۆ عوسمانى يەكان ئاسان بوو ھەرىمەكانى ئەودەولەتە بدەنە پال خويان .

۴. لاوازى بەرھەى مەسىحى لەئەنجامى نەبوونى متمانەى نيوان
فەرمانرەھادەسەلاتدارەكانى دەولەتى بىزەنتى و بولغارىيا و ولاتى صىرەكان و
مەجھەردا ، بۆيە زۆرەھى كات نەيانئەتوانى ھەمامەنگى تەواو بكەن لە نەخشە
سىياسى و سەربازىيەكانىندا لە يەك بەرھەدا دژ بەعوسمانى يەكان^۲ .

۵. جىاوازى ئايىنى نيوان پۇماو قوستەنتىنيە ، واتە لەنيوان "كاسۆليك" و
"ئەرسەزوكس" دا كە ھەموو ھەلقەكانى ئەو جىاوازى يە دروست بووبوو .
ئەمەش شوپنەھارىكى قول و پىشەدارى لەدەروونى ئەو دوو كۆمەلەدا بەجى
ھىشتبوو .

^۱ الدولة العثمانية فى التاريخ الإسلامى الحديث / ۲۲ .

^۲ الدولة العثمانية فى التاريخ الإسلامى الحديث / ۲۲ .

٦. دەرکه و تنى سیستى نوڤى سهربازى که له سەر چەند بنه مایه کی عه قائیدى و بهرنامه ی پەرهرده یی و ئامانجى خواویستی یانه دروست بووبوو چاکترین سەرکرده کانی عوسمانیش سەرپهرشتى یان ده کرد .

باسى سئیه م

سولتان مורادى یه که م (٧٦١-٧٩١ ك ، ١٣٦٠-١٣٨٩ ز)

مورادى یه که م که سیکی دلیرى موجهیدی به پیزی دینداربوو ، زۆر یاسای خوشدهویست و پابه ندیش بوو پیوهوی . دادپهروه ربوو له گه ل ژیر دهسته و سهربازه کانی دا . عاشقی جهنگ و بنیادنانی مزگهوت و خویندنگه و په ناگان بوو ، له پالیشیدا کۆمه لیك له سەرکرده و پسپوړو سهربازه ههره چاکه کان هه بوون ، نه نجومه نیکی لی پیک هینان بو پراویژ پی کردنیان . له یه ک کاتیشدا فراوانخوازی له ئاسیای بچووک و ئه وروپادا دهست کرد .

له ئه وروپادا سوپای عوسمانی هیرشی کرده سەر مۆلکه کانی دهوله تی بیزهنتی ، پاشان دهستی گرت به سەر شاری ئه درنه دا له سالی { ٧٦٤ ك - ١٣٦٠ ز } که ئه و شاره گرنگی یه کی ستراتیژی هه بوو له به لقانداو دووهم شاری ئیمبراتوریه تی بیزهنتی بوو له دوای قوسته نینیه ، مورا د له و شاره دا پایته ختیکی بو دهوله تی عوسمانی دانا له سالی { ٧٦٨ ك - ١٣٦٦ ز } به مهش پایتهخت گوازیه وه بو ئه وروپا ، و "ئه درنه" بوو به پایتهختیکی ئیسلامی ، ئامانجی مورا د له م گواستنه وه یه دا بریتی بوو له :

١. به کارهینانی شوینه جهنگی یه قایمه کانی "ئه درنه" ونزیکیه که ی له شانوی چالاکی یه جیهادی یه کان .

٢. خواستی مورا د بو له خوگرتنی ئه و ههریمه ئه وروپی یانه ی که له جیهاد داگرتبوویان پیی خو یان تی دا قایم کردبوو .

٣. مورا د له و پایتهخته دا هه موو که ره سه کانی بهر قه رار کردنی دهوله ت و بنه ماکانی فه رمانره وایی کو کردبو یه وه ، له و پایتهخته دا کۆمه لیکی زۆر کارمه ند

وله شكري سوپايى وكۆمهلىك ياساناس و زانايانى ئايىنى دروست كران ،
ههروه هاچهند خانەى داد و خویندنگەى شارستانى و پەيمانگەى سەربازى
يەكان دامەزراند بۇ مەشق پيكرى ئىنكىشارى يەكان .

ئەدرنە لەسەر ئەو بارە سىياسى و سەربازى و ئىدارى و پۆشنىرى و ئايىنى يە
بەردەوام بوو تائەوكتەى عوسمانى يەكان لەسالى { ٨٥٧ ك - ١٤٥٣ ز } دا
قوستەنتىنيەيان فەتح كرد و بووبە پايتەختى دەولەتەكەيان ^١.

يەكەم : هاوپەيمانيەتەكى خاچ پەرستى دژ بەموراد :

سولتان موراد لە بزوتنەوەى جيهاد و بانگەواز و ئازادکردنى هەريەكان لە
ئەوروپادا بەردەوام بوو ، وەسوپاکەى نارد و "مەكدونيا" يان ئازاد
کرد ، سەرکەوتنەكانى موراد زۆريان دايشەو ، بەو ھۆيەو ھاوپەيمانيەتەكى
ئەوروپى بەلقانى خاچ پەرستى پيکھات كە پاپا ئورباى پينجەم پيرۆزباى لى كرد
و صربەكان و و بولغارى يەكان و مەجەريەكان و دانىشتوانى هەريى "والاشيا"
شى گرتە خو ، دەولەتە ئەندامەكانى نيو ھاوپەيمانيەتەى خاچ پەرستى يەكە
توانيان سوپايەك كۆيەنەو كە ژمارەى دەگەشتە ٦٠ شەست ھەزار سەرباز ،
"لالاشاھين" كە سەرکردەى عوسمانى يەكان بوو لالاشاھين بەھيزىك
بەرەنگاريان بوويەو كە ژمارەى ھيزەكە كەمتر بوو لە ھيزى ھاوپەيمانەكان .

لە نزيك "تشيرومن" ي سەر پووبارى "مارتيزا" بەرەنگاريان بوويەو شەريكى
توقينەر پرووى دا و سوپاي ھاوپەيماني شەكستى خوارد و ھەردوو ئەميرەكەى
صربى ھەلھاتن ، بەلام لە پووباي "مارتيزا" دا خنكان . پاشاي مەجەريش بە
شيۆەيەكى زۆر سەير پزگارى بوو ، سولتان موراديش لەو كاتدا سەرقالى جەنگ
بوو لەوولاتى ئاسياى بچوكدا و چەند شارىكى پزگار كرد ، پاشان گەرايەو بۇ

^١ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ٣٨ .

پيڭگه‌ي ده‌سه‌لاته‌كه‌ي بۆ پيڭخستنى ئەو ھەريم و شارانه‌ي كه‌ پرزگاري كردبوون ،
ئەو ھەش كاري ھەموو سەركرده‌يه‌كي دانايه^۱ .

سەركره‌وتنى عوسمانى‌يه‌كان لەسەر پووباري مارتيزا بەرھەمي گرنكي زۆر ھەبوو ،
لەوانه :

۱. ھەريمي تراقيا و مەكدونيان ئازاد كرد و گەشتنە باشوري بولغاريا و
پۆژھەلاتى صيربيا .

۲. شارو مەملەكەتەكانى دەولەتى بيزەنتى و بولغاريا و صيربيا وەك گەلای پاييز
لەبەردەستياندا دەكەوتن^۲ .

يەكەم پەيماننامەي نيوان دەولەتى عوسمانى و دەولەتى مەسيحى :

كاتيڭ بازووى دەولەتى عوسمانى ئەستور بوو، دراوسيڭانى بەتايبەت
لاوازەكانيان ترسيان ئى نىشت ، كۆمارى "راجوزە" دەستى پيشخەرى كردبوو
چەند نوينەريڭكى نارد بۆلای سولتان موراڭ پەيماننامەيه‌كي دۆستانەو
بازرگانيانە ببەستن لەگەل سولتان موراڭدا ، پەيمانى ئەويان دا سەرانه‌يه‌كي
سالانە بەبرى ۵۰۰ دۇقيەي ئالتون بەدن، ئەمەش يەكەم پەيماننامە بوولە نيوان
دەولەتى عوسمانى و دەولەتى مەسيحى دا ببەستريت^۳ .

"جەنگى قوصوھ" : سولتان موراڭخودى خۆي و لەپيڭاي سەركرده‌كانيه‌وه
چوونە ناو قولايى بەلقان و ئەمەش صيربەكانى وروژاند چەندىن جار ھەوليان دا
ھەلى ئامادەنەبوونى سولتان لە ، ئەوروپادا بقۆزنەو ھيرش بکەنە سەر
سوپاي عوسمانى‌يه‌كان لە بەلقان و دەوروبەرى دا ، بەلام شکستيان ھيئا لەبەدى
ھيئانى سەركره‌وتنيڭ بەسەر عوسمانى‌يه‌كان دا كە جيڭگەي باسکردن بىت .

^۱ تاريخ الدولة العثمانية العلية / ۱۳۱ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۳۷ .

^۳ تاريخ الدولة العلية العثمانية — د . محمد فريد / ۱۳۲ .

صربیا و بۆسنەییە بولغارییەکان ھاوپەیمانی یەکیان بەست و سوپایەکی خاچ
پەرستی ئەوروپی چڕو پریان ئامادە کرد بۆ شەڕکردن لەگەڵ ئەو سولتانە ی کە
بەسوپایەکی ئامادەو ، پاشا خۆسازدانیککی بەھێز ھاتبوو یە ناوچە ی کۆسۆقا
لەبەلقاندا ، لەوڕیکەوتانە ی باس دەکریت ئەو یە کە وەزیرەکە ی سولتان مورا
قورئانیکی بەستەو ئەبێت ھەر لەخۆو ئەوقورئانە ئەکاتەو بەبێ مەبەست
و چاوی ئەکەوێتەسەر ئەم ئایەتە ﴿يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضَ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ إِنْ
يَكُنْ مِنْكُمْ عَشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِثْلِينَ وَ إِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِثَّةٌ يَغْلِبُوا أَلْفًا مِنَ الَّذِينَ
كَفَرُوا بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ﴾ الأنفال : ٦٥ . واتە : ئە ی پیغەمبەر ھانی
موسلمانان بدە باجەنگن ئەگەر بیست کەسی بە ئارامتان تیدا بیّت زال ئەبن
بەسەر دووسەد کەسداو ئەگەر سەد کەستان بیّت زال ئەبن بەسەر ھەزار کەسی
کافردا چونکە ئەوانە میللەتیکن نافامن .

بەمە خوۆشی و موسولمانانیش ئومیدی سەرکەوتنیان بۆ دروست بوو زۆری نەبرد
شەرلەنیوان ھەردوو لادا ھەلگیرسا و گەرم و تووند بوو ، شەرکە بەسەرکەوتنی
موسولمانان کۆتایی ھات سەرکەوتنیکی زۆر جوان و یەکلاکەرەو^١ .

دووم : شەھید بوونی سولتان مورا : پاشا سەرکەوتن لە "قوصر" دا ، سولتان
مورا دەستی کردە گەپان بەنیو مەیدانی جەنگەکە و پیزەکانی کوژراوانی
موسولماناندا و دوای خیری بۆدەکردن . ھەرەک دەگەرا بەسەر بریندارەکاندا ،
لەوکاتەدا سەربازیکی صربی ھەستایەو کەخۆی وەک مردوو نیشان دا بوو ،
بەپەلە چوو بەرەو پووی سولتان . موسولمانەکان توانیان بیگرن ، بەلام ئەو
واخۆی نیشان دا کە ھاتوو دەیەوێت گفتوگۆ بکات لەگەڵ سولتان و موسولمان
بوونی خۆی لەسەر دەستی ئەو رابگەییەنیت . ئەو کات سولتان ئامارە ی بۆ

^١ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٨٩ . و : محمد الفاتح — د. سالم الرشیدی / ٣٠

پاسه‌وان کرد که به‌ری بدن. ئه‌ویش واخو‌ی نیشان دا که ده‌یه‌وئیت ده‌ستی
سولتان ماچ بکات ، که‌چی هه‌ستا به‌جوله‌یه‌کی به‌په‌له و خه‌نجه‌ریکی ژه‌هراوی
ده‌ره‌یناو دای له‌سولتان ، سولتانیش {به‌رحمه‌ت ببیت} به‌مه‌له ۱۵ ی شه‌عبانی
{۷۹۱ک} دا شه‌هید بوو^۱.

۱- کۆتا ووتەکانی سولتان موراڤ : (لە کاتی مائناواییمدا جگە لەو هی سوپاسی خوا بکەم هیچی تر ناتوانم بڵێم ، چونکە هەر ئێو زانایە بە شتە نادیارەکان و نزای هەژار وەردەگریت ، شایەتی دەدەم هیچ پەرستراویک نییە جگە لە "الله" کە سیش جگە لە ئێو شیایوی سوپاس و پێزانین نییە . ژيانم نزيك بە کۆتایی هاتن بوەتەو و سەرکەوتنی سەربازانی ئیسلامم بینی ، گوێرا یەلێ یەزیدی کوێم بن و دیلەکان سزا و ئازار مەدەن و تالانیان مەکەن ، لەو کاتە و ساتەدا مائناواییتان لێ دەکەم و ئێو سوپا گەورەو زالە کەمان ئەدەمە دەست خوا . چونکە هەر خوا دەوڵەتە کەمان لە هەموو خراپە یەک دەپاریزێت) ۲ . ئێو سولتانە باش ئەو هی ۶۵ سال ژیا بە شەهیدی سەری نایەو .

ب- نزای سولتان موراڊ له پېښ به جی هیشتنی شه پری قوصره : سولتان موراڊ دهیزانی که ئەم له پیناو خوادا شه پرده کات ، و سهرکه وتنیش له لای نه وه ، بویه زور نزای ده کردو له خوا ده پاپرایه وه و هه ژاری خوی بو ده رئه پری و پشستی پی ده به ست ، جا له و نزاو خوژه لیل نیشاندانانه ی که ده بیته به لگه له سهر نه وه ی سولتان موراڊ باش په روهردگاری خویناسیوه و اتاکانی به ندایه تی له خویدا به دی هیناوه و ، سولتان موراڊ له موناجاتی په روهردگاری دا ئەلیت : (خودایه ! ئەی میهره بان ! ئەی په روهردگاری ئاسمانه کان ! ئەی نه وه ی نزا قه بول ده کهیت ، سهرم شوڕمه که ! ئەی میهره بان و سوژیار ، ئەم جاره نزای به نده ی هه ژاری

¹ تاريخ سلاطين آل عثمان -القرماني / ١٦ .

² الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٩١ .

خۆت وەلام بەدەرەو! بارانی ئاسمانمان بۇ دابارینە ، پەردەکانی تارکیمان بۇ
 بېرەوینەو دوزمنمان ببینن ، ئیمە جگە لە بەندەگەلی تاوانباری تۆ هیچی تر نین
 ، تۆ بەخشندەیت و ئیمەش هەژاری بەر بارەگاتین ، من جگە لە بەندەیهکی
 هەژاری سکاڵاکاری بارەگای تۆ هیچی تر نیم ، هەر تۆش زانایت ئەی زانا
 بەنادیارەکان ونهیننی نیو دلەکان {خوایە خۆت ئەزانی} من هیچ ئامانج
 و بەرژەوێندی یەکی خودی خۆم نی یەو غەنیمەت و دەستکەوتیش پالە
 پیوێنانی ، من جگە لە پەزنامەندی تۆ هیچ خواستیکی ترم نی یە ، یا الله یا علیم .
 ئەی ئامادەبووی لای هەموو بوویەك ، پۆحی خۆمت فیدادەکەم ، دەی تۆش
 پارانەو کەم وەر بگرە و بیئومیدم مەکە . موسولمانانیش وا لێنەکە ی سەر شوپری
 بەردەم دوزمنان بن ! خودایە ، ئەی میهرەباتترینی میهرەبانان ، مەکە بە
 هۆکاریک بۆ مردنی موسولمانان ، بەلکو بیانگیرە بەسەرکەوتوان ! پۆحم بەخت
 دەکەم بۆ تۆ ئەی پەرەردگارم ! من خوازیار بووم و تائیسناش خوازیارم بگەم بە
 پلە ی شەهیدی لە پینا و سەربازانی ئیسلامدا . دە ی خوایە چەرمەسەری
 موسولمانانم پیشان مەدە ! ئەم جارە پێم بۆ والا کە تالە پینا و تۆو پەزنامەندی تۆدا
 شەهید بێم ئە ی پەرەردگارم !)^۱ .

لە پریوایەتییکی تردا هاتوو: ئە خوای خۆشەویست، بێ دوودلی سویند دەخۆم بە
 : عیززەت و جەلالی تۆ، کە مەبەستم بەم جیهاد کردنە دونیای خانى نى یە بەلکو
 مەبەستم پازیکردنی خوایە، جگە لە پەزنامەندی تۆش هیچ مەبەستیکی ترم نی یە
 ئە ی پەرەردگارە خۆشەویستەکەم ، سویند بە {عیززەت و جەلالی تۆ} ئەخۆم کە
 من پێگە ی تۆم گرتوو تە بەر پێزوو حورمەتی زیاترم بەدەری بە شەهید بوون
 لە پینا و پێبازەکی تۆدا .

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۹۰ .

لە گێرپارەنەوێهەکی تردا هاتووە : (ئەو خەوێ گەورەوێ من ! نزاو سکاڵام قبول بکەو بەرەحمەتی خۆت بارانیکی رەحمەت دابارینە سەرمان ، تاوەکو تۆزی گەردەلوولەکانی دەورووبەرمان دامرکێنیتەوێ . وە پووناکیە کمان بۆ بنێرە تاریکی یەکانی دەورووبەرمان لابدات ، تاکوو بتوانین شوینی دوژمنانمان ببینین . تا لەپێناو بەرزکردنەوێ ئایینە خۆشەوێستە کەتدا جەنگیان لەگەڵدا بکەین ، ئەوێ خواو گەورەوێ من ! مۆلک و هیزهەر هێ تۆیە ، ئەیدەیتە هەریەک لە بەندەکانت کە بتەوێت ، منیش بەندەوێهەکی دەستەوسان و هەژاری تۆم ، نەینێ و ئاشکرام دەزانیت ، سویند دەخۆم بە { { عیزەت و جەلالی } } بەشکوومەندی و بەرزو بڵندی تۆ کە مەبەستم لەم جیهادەدا کۆکردنەوێ ئەم دونیالەناوچووێ نێیە ، بەلکوو مەبەستم رەزامەندی تۆیەو هیچ شتیکی ترم جگە لە رەزامەندی تۆ مەبەست نێ یە^۱ .

ئەوێ خودای خۆشەوێست گەورەوێ من ! بەبەرزو بڵندی خۆت لێت دەپاریمەوێ کە بمرکەیتە فیدا بۆ هەموو موسوڵمانێک و نەمرکەیتە هۆکاریک بۆ لەناو بردنی هیچ موسوڵمانێک لە پێناو رێگەوێهەکی جگە لە رێگا راستەکەوێ تۆدا ! ئەوێ خودای گەورەوێ من ! ئەگەر لەشەهید بووندا رزگارییەک بۆ سەربازانی موسوڵمانان هەوێ ئەوا بێبەشم مەکە لە شەهیدی لەپێناو تۆدا تا بەشداریم لەبەخششی پەناوێ تۆدا ، چاکترین پەناش پەناوێ تۆیە .

ئەوێ خەوێ گەورەوێ من ! شەرفمەندت کردم بەوێ رێنمونیت کردم بۆ رێگای جیهاد لەپێناو تۆدا ، جا شەرفمەندییشم زیاد بکە بەمەرگ لەپێناو تۆدا^۲ . ئەم نزاکلۆلانە بەلگەوێهە لەسەر ئەوێ سۆلتان موراوپیاوێکی زۆر خواناس بوو ، بەلگەشە بۆ ئەوێ کە سۆلتان مەرجهکانی (لا إله إلا الله) ، ووشەوێ

¹ جوانب مضیئة / ۱۹۰ .

² جوانب مضیئة / ۴۰-۴۱ .

یه کتاپه رستی به دی هیئاوه ، مهرجه کانیشی له ناکارو ژیانی خویدا کو کردوه ته وه
ئه وله سهر ئه مانه بووه :

• زانیاری هه بووه ده رباره ی مانای {ئهری} و {نهری} ی {لا اله الا الله} هکه و بی
ناگانه بووه لیی ، خواده فهرمویت ﴿فاعلم انه لا اله الا الله﴾ محمد : ۱۹ ، واته :
بزانه هیچ په سترایک نی یه جگه له خوا . ههروه ها ده فهرمویت ﴿إلّا من شهد
بالحق وهم يعلمون﴾ الزخرف : ۸۶ ، واته : که سانی که نه بیته که شایه تی به هه
ئه دهن و مانای شایه تیه که شیان ئه زانن ، زانایان ئه فهرموون : شهد بالحق واته
شایه تی به {لا اله الا الله} ئه دهن و {يعلمون} یانی به دلش ئه زانن مانای ئه
شایه تی یه چی یه که به زمان ده ری ئه برن .

• دلنیا بوون له {لا اله الا الله} که گومان ناهیلئیت . جا سولتان مورا د زور
دلنیا بوو له مه به سته کانی ووشه ی (لا اله الا الله) . چونکه ئیمانیک به که لک دیت
که یه قین و دلنیا یی تیدا بیت نه ک گومان و دوو دلی . خوا ده فهرمویت : ﴿إنما
المؤمنون الذين آمنوا بالله ورسوله ثم لم يرتابوا وجاهدوا بأموالهم وأنفسهم في سبيل الله
، أولئك هم الصادقون﴾ الحجرات : ۱۵ . واته : به دلنیا ییه وه ئیمانداران ئه وانه
که بریویان به خوا و پیغه مبه ری خوا هه یه و پاش ئه وه دوو دلی پرویان تی
ناکات لاوتیئه کوشتن به مال و نه فسی خویان له پیگه ی خوا دا ، ئه وانه و ته نیا
ئه وانه راستگۆن .

• ئه م ووشه یه داوای هه رچی لیبکات قه بوئی ئه کات به دل و به زمانی و ملکه چ
ئه کات بۆ هه موو {حه لال} و {حه رامیک} که ئه و ووشه یه بۆ دیاری ئه کات ، خوا
ده فهرمویت : ﴿ومن يسلم وجهه الى الله وهو محسن فقد استمسك بالعروة الوثقى وإلى الله
عاقبة الأمور﴾ لقمان : ۲۲ . واته : هه ر که س پروی ته سلیم به خوا بکات ئه وه

¹ معارج القبول : ۴۱۹/۲ .

چا که کارو دہستی گرتووہ بہ ہلقہی قایمی سہر خوازییہوہ دا ہاتوی
ہموو کاریکیش ہر بہرہو خوا ئہبیٹہوہ .

ہروہا دہفہرمویٹ : ﴿ فلأربك لا يؤمنون حتى يحكموك فيما شجر بينهم ثم لا يجدوا
في أنفسهم حرجا مما قضيت ويسلموا تسليما ﴾ النساء : ۶۵ . واتہ : سویند بہ خوا
تو، نابنہ ئیماندار تا لہ ہموو کیٹنہیہکی ناو خویندا تو نہکہنہ داوہروپاشان لہ
دلدا بیٹاقہتی نہبین، لہو بریارہی تو ئیدہیت و بہتہواوہتی تہسلیمی ئہبن .

• لہگہل پەرہردگاری خویدا راستگوو نیازپاک بوو ، بہنیازپاکییہک کہ
پہلہکانی ہاوجل دانانی لہ دہروونی دا پاک کردبووہوہ . خوا دہفہرمویٹ : ﴿
وما أمروا إلا ليعبدوا الله مخلصين له الدين ﴾ البينة : ۵ . واتہ : ئیمہ ہیچ فہمانیکی
ترمان پی نہکردوون ئہوہ نہبی کہ تہنیا خوا بپہرہستن بہ دلیکی پاکہوہ
دینداری بو خوا بکەن .

• نیازپاک بوو بہرامبہر دروستکەرہکە ی . ئامادہی بہخت کردنی گیانی بوو لہ
پیناوی خوادا ، خوا ی گہورہ دہفہرمویٹ : ﴿ ومن الناس من يتخذ من دون الله
أندادا يحبونهم كحب الله والذين آمنوا أشد حبا لله ﴾ البقرة : ۱۶۵ . واتہ : ہندی
کەس ہہیہ کہ جگہ لہ خوا، ہاوبہشی تر بو خوا دائہنی ووە خوا خوشیان
ئہویٹ بہلام ئیماندارہکان خوین زورتر خوش ئہوی .

ہروہا دہفہرمویٹ ﴿ یاأيها الذين آمنوا ... لومة لائم ﴾ المائدة : ۵۴ . واتہ : ئہی
ئہو کہسانہی ئیمانتان میناوہ ہکەس لہ ئیوہ پاشگہز ببیٹہوہ لہ ئایینہکە ی
ئہوہ خوا میللہتیکی تر ئہہینیت کہ خوشی ئہون و ئہوانیش خویان خوش
ئہویٹ . ملکہچی لہ پرووی ئیماندارانداو بہ عزیزہتن لہ پرووی کافراندا جیہاد لہ
پیگہی خودا ئہکەن و لہ لومہی لومہکەران ناترسن ئہمەش فہزلی خوایہو
ئہیدات بہ ہر کەس بیہویٹ خواش فراوان و زانایہ .

لہ فہرموودہی صہحیحیشدا ہاتووہ (ثلاث من كن فيه وجد بهن حلاوة
الایمان... الخ) البخاري .

واته: سى شت هەن ھەرکەسىك بەدەستى خستىن چىژى ئىمانى چەشتوۋە ، خواو پىغەمبەرى لەھەموو كەس خۆشتر بویت ، ھەرکەسىكى خۆش ويست يان رقى لىي بوو لەبەرخوا بىت ، حەز نەكات بچىتەو نىو كوفرو بىدىنى يەوۋەك چۆن حەز ناكات بچىتە نىو ئاگرەو .

بەراستى سولتان موراڧ لە راستى ئيمان و وشەى يەكتاپەرستى تىگەشتبوۋە ، شويىنەوارەكانىشى لە ژيانىدا رەنگى دابويەو ، جالە دەروونى دا ھەستى بە عىززەت و سەربلەندى ئەكرد كە ئەو ش ھەلپاويشتەى ئىمانى بوو بەخوا ، دۇنيا بوو جگە لەخوا ھىچ سوود بەخشىك نىيە ، ئەو ژيىنەرو مريىنەرە . ئەو خاۋەنى حوكم و دەسلەت و سەرۋەرييەى ، پاشان ھەموو ترسيك لە دليدا جگە لەترسى خوا ، لە بەردەم ھىچ دروستكرائىكى خواڧا سەرى شۆرپنەدەكرد و لىي نە دەپارايەو لەبەرى نەدە لەرزى ، چونكە دۇنيا بوو لەوۋى ھەر خوا بەتواناۋ گەۋرەيە ، ئيمان بەخوا ، ھىزىكى گەۋرەى واى پىداۋو مكوپو ھەلمەتبەرۋو بە ئارام ونەبەردوۋ پشت ئەستور بوو بەخوا ھەمىشە بۆ كارى گەۋرەو رەزامەندى خوا بەرز ئە بوويەو . بۆيە لە ھەموو جەنگەكانيدا ەك شاخى سەقامگىر و چەسپاۋرادەو ەستاۋ دۇنياۋو لەوۋى كە تاكە خاۋەنى خۆى و مالى ھەر خودايە . بۆيە گوئى لى نەبوو كە بەھەموو شتىكى گران و ھەرزان لەپىناۋ رەزامەندى پەرۋەردگارىڧا قوربانى بدات .

سولتان موراڧ لەگەل ئىمانى راستەقىنەدا ژيا ، بۆيە پاى دايە نىو مەيدانەكانى جىھاد و ئەوۋى لەدەسلەلتىدا بوو لەپىناۋ بانگەۋازى ئىسلامدا بەختى كرد . سولتان موراڧ ۳۰ سال بە ھەموو دانايى و لىھاتنىكىيەو كە ھىچ سەرۋىكىكى سەردەمى خۆى شانى نەيئەدا لە شانى توانى رابەرايەتى .

مىژوونوۋسى بىزەنتى ، مالكوندىلاس لە بارەى موراڧى يەكەمەو دەلىت :
موراڧ چەند كاريكى زۆرو گرنگى كرد : ۳۷ شەرى لەئەنادۆل و بەلقاندا كرد ،

لهه مووشياندا به سهرکه وتوویی دهرچوو ، له گهل هاوالاتيانيدا* هه لسوکه وتيکی پر به زهیی نواندوه به بی گویدانه جياوازی له ره گه زوناييندا)^۱ .
 ميژوونووسی فره نسی "کرينارد" له باره يه وه ده لیت : (موراد يه کيک بوو له گه وره ترين پياواني ئالی عوسمان ، نه گهر پيوه ريکی شه خسی بو بکھين ، ده بينين ئاستی به رزتر بووه له ئاستی هه موو فره مانره واکانی نه وروپا له سه رده می خویدا)^۲ .

(مورادی يه کهم له باوکيه وه ميرنشينيکی گه وره ي به ميرات وهرگرت که ده گه شته ۹۵۰۰۰ نه وه دو پينچ هه زار کم دوجا ، له کاتی شه هيد بوونی دا نه و ميرنشينه عوسمانی يه ي دا يه ده ست بايه زیدی کورپی پاش نه وه ي گه شته ۵۰۰۰۰۰ پينچ سه د هه زار کم دوجا ، به واتای نه وه ي له ماوه ي ۲۹ سالداله چاو نه وه ي که ئورخانی باوکی به جی هيشتبوو زیاتر له پينچ نه وه نده ي زيادی کرد)^۳ .

نه و ئامانجانە ي که له سه رکه وتنی موسولمانه کان له شه ری قوصره دا هاتنه دی :

۱. بلاو بوونه وه ي ئيسلام له ناوچه ي به لقان و وهرچه رخانی ژماره يه کی زوری خانه دانه کۆن و گه وره کان بو نيو ئيسلام به پيی خواستی خويان .

۲. ژماره يه کی زوری ده ولته ته نه وروپيه کان ناچار بوون دلای ده ولته ي عوسمانی به لای خوياندا رابکيشن ، جابه نديکیان به دابين کردنی سه رانه بو عوسمانی يه کن ده ستپيشخه ری يان کرد ، هه نديکيش هه ستان به راگه ياندنی دۆستايه تی و پشتيوانيان بو عوسمانی يه کان له ترسی به هيژيان بو نه وه ي خويان بپاريژن له توورهي يان .

*ووشه ي {رعية} کاتی خو ی بو {هاولاتيان} به کار هاتوه

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۹ .

² العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۹ .

³ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۰ .

۳. دەسلەتلىرى عوسمانىيەكان گەيشتە سەر مېرەكانى مەجھەر پۇمانييا و ناوچە نزيكە كانى ئەدرياتيک تەنانت دەسلەتلىرى گەشتە ئەلبانياش^۱.

باسى چوارەم

سولتان بايەزىدى يەكەم (۷۹۱-۸۰۵ ك ، ۱۳۸۹-۱۴۰۲ ز)

دواى شەھىد بوونى سولتان مورا ، بايەزىدى كوپرى فەرمانرەوايى گرتە دەست كەكەسىكى دليرى مەردى بەخشندەى بە وورە بوو بۇ فتوحاتى ئىسلامى ، بۇيە گرنگىيەكى گەورەى دا بە كاروبارى سەربازى ، بۇيە مېرئىشېنەكە مەسىحىيەكانى لە ئەنادول كرده ئامانچ و لەماوەى سالىكدا توانى بيانكاتە پاشكوى دەولەتى عوسمانى ، بايەزىد لە جموجولەكانى نيوان ھەردووبەرەى بەلقانى و ئەنادوللى دا وەك بروسكە بوو ھەر بۇيە نازناوى (ھەرە بروسكەيان) ئى نا^۲.

يەكەم : سياسەت لەگەل صربيا : بايەزىد دەستى كرد بە دروستكردنى پەيوەندى دۇستانە لەگەل صەربەكاندا ، ھەرچەندە ئەوان ھۆكەرى بەرپابوونى ھاوپەيمانىيەكى بەلقانى بوون دژى بە دەولەتى عوسمانى ، مەبەستى بايەزىد لەم پەيوەندىيە بەكارھيئەتى دەولەتى صەرب بوو وەك بەربەستىك لە نيوان خوى و مەجھەر ، ھەستى بەوە كرد كە زۆر پىويستى بە ھاو پەيمانىك ھەيەلەو سياسەتە سەربازىيە چالاكەى كە ئامانجە مېرئىشېنە سەلجوقىيە توركىيە ئىسلامىيەكان بوو لە ئاسياى بچوك ، بۇيە بايەزىد پىككەوت لەسەر ئەوەى ھەردوو كوپرى پاشا (لازار) بكات كە لەشەرى قوصەرداكوژا بوو فەرمانرەوايى صەرب بكەن و ، وەپىويستى كرد لەسەريان كە ھەردووكانى بېنە فەرمانرەوا لەسەر صەربياو ، بەپىيى ياساو داب و خوو ونەرىتەكانى ولاتى صەرب

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور - د. عبدالعزيز العمري / ۳۸۸ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۰ .

فەرماندەوایی بکەن ، ھەرودھا لایەنگری خۆیان بۆ پاشا بنوینن و سەرانیە بدەن^۱ و ژمارەییەکی دیاری کراو لەسەربازان لە تیپییکی تایبەت بە خۆیاندا بەشداری شەپەکان بکەن^۲ . دواى ئەو بەیەزد کچەکەى پاشا "لازار" ی خواست . دووهم : سەردانەواندنی بولغاریا بۆ سەرودەری عوسمانیەکان : پاش ئەوێ لیڤگەشتن لەگەڵ صرب تەواو بوو ، بایەزید گورزیکی بەپەلەى دالە بولغاریا ، لە ۷۹۷ ک ، ۱۳۹۳ زدا و دەستی گرت بەسەری دا و دانیشتوانەکەى خستەژێر رکیفی خۆى ، بەمەش وولات سەربەخۆیی سیاسى خۆى لەدەست دا ، کەو بولغاریا کەوتە دەست دەولەتى عوسمانى دەنگیكى گەورەى دایەو لە ئەوروپادا ، ترس و بیم بێقەرارى ھەموو لایەکی ئەوروپادا بلأو بوویەو ، ھیزە مەسحیدیە خاچ پەرستەکانیش کەوتنە ھەولێ لەناوبردنی دەسلالەتى عوسمانى لەبەلقاندا^۳ .

سێیەم : کوتلە گەرایى مەسیحی خاچ پەرستى لەدژی دەولەتى عوسمانى : "سیجسموند" پاشای مەجەر لەگەڵ پاپا بونیفاسى نۆیەم دەستیان دایە بانگەواز بۆ کردن بۆ دروستکردنی بەریەکی ئەوروپى خاچ پەرستى مەسیحى لەدژی دەولەتى عوسمانى . ئەم بەرەش لەگەورەترین ئەو کوتلە گەراییانە بوو کە دەولەتى عوسمانى لەسەدەى ۱۴ دا بەرەنگارى بوویەو ، لەپرووی ژمارەى ئەو دەولەتانەى بەشدارییان تیدا کرد ، پاشان بەچەک و تفاق و مال و ھیز پشکداریان تیدا کرا و ژمارەى نزیکى ئەو ھێرشە خاچ پەرستى یە ۱۲۰۰۰ سەدویست ھەزار جەنگاوەر بوو لەھەمە چەشنەى پەرگەزەکان)

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۰ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۱ .

ئەلمانیا، فەرەنسا، ئینگلترا، سكوتهلەند، سويسرا، ئوكسمبورگ، خاكە
نشيوەكانى باشوور و هەندى مىرنشینی ئیتالیاش (۱).

هیزەكە لە سالى { ۸۰۰ ك، ۱۳۹۱ز } بەرەو مەجەر كەوتە پرى بەلام سەركردهو
پىبەرانی هەلمەتەكە پىش دەست پىكردى شەر لەگەل سىجسموند ناكوكيان
تىكەوت، سىجسموندواى بەباش ئەزانی چاوەروان بىت تا عوسمانى يەكان
دەست بەهېرش كردن ئەكەن، بەلام سەركردهكانى هېرشەكە دەستيان كرده
هېرش بردن و بەكەنارى پووبارى دانوب دا لیژ بوونەو تەگەشتنە نىكوپولیس
لەباكورى بەلقان و گەمارۆيان خستە سەرى، لەیەكەمجاردا سەرکەوتن بەسەر
هیزی عوسمانىیەكاندا، بەلام لەناكاو بايەزید بەخۆی و نزیکەى ۱۰۰۰۰ سەد
هەزار سەربازەو دەركەوت كە بەژمارە كەمتر بوون لەژمارەى كوتلەگەرایىیە
ئەوروپى یە خاچ پەرسىیەكە، بەلامبە یاسا و بەچەك لەوان زالتربوون، بۆیە
زۆربەى مەسیحى یەكان داپوخان و پەنایان بردهبەر پاكردن و هەلەاتن، زۆرىك
لەسەركردهكانیان كوژران و بە دىل گیران.

عوسمانىیەكان بەدەستكەوتىكى گەورەو زۆرەو لەجەنگى نىكوپولیس هاتنە
دەرەو و دەستیان گرت بەسەر جەبە خانەكانى دوژمن دا (۲).

لە ترويكە سەرکەوتن و خوشى داسولتەن بايەزید ووتى: ئەمەوئیت ئیتالیا ئازاد
بكەم و لە كوشتارگەكەى قەشە "بترس" دا لە "پوما" تىر جو بدم بە ئەسپەكەم. (۳).

زۆرىك لە خانەدانەكانى فەرەنسا لەوانە {كونت دى نیقر} خۆی بەدیلى گیران،
سولتان بايەزیدیش پیدانى فیدیهەدانى ئى قبول كردن و دیلەكانى لەگەل {كونت
دى نیقر} دا ئازاد كرد، جا پابەندى كرد بە سویند خواردن كەئیدى نەگەریتەو.

¹ تأريخ الدولة العثمانية - د. على حسون / ۲۴-۲۵.

² الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۲.

³ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۳۳.

بۆ جەنگ كردن لەگەڵیدا ولەگەل ئەو هیش دا پێی ووت : من مۆلەتت دەدەم كە ئەو سویندە بشكێنی ، تۆش بۆت هەیه بگەرێیتەو بۆ شەركردن لە دژی من ، چونكە هیچ شتێك لەلای من لەوەخۆشتەری یە لە بەرانبەر هەموو مەسیحییەكانی ئەوروپا بگەنگم و سەرکەوتن بەسەریان دا بە دەست بهێنم ^۱ .

بەلام سێجسمۆندی پاشای مەجەر كە ئەو نەندە بە هیژوو سوپا كەیدا ئەنازی و تەوشی لوتبەرزى بووبوو ، ئەو ووت : ئەگەر ئەو ئاسمانە لەو بەرزى یەوە دا بڕمێت ئەوا بە نێرەكانمان پائەگیرنەو كەچی لە شەركەكە هەلات و پرایە كرد ، كە پودسی سەر كردهی سوارەكانیشی لەگەڵ دا بوو ، ئەو نەندە دوور كەوتنەو تەگەشتنە دەریای پەش ، كەشتی گەلیكى مەسیحیان لەویدا بینی

قونینە ناو یەكێك لەو بەلەمانەو

، وەبەپەلە و بێ لاكردنەو لەهیچ تێی قووچاند ، پێگەى مەجەر لەبەرچاوى كۆمەلگەى ئەوروپى لەدواى جەنگى نیکوبولیس زۆر كزی كردو ئەو سام و ترسەى هەیانبووبووبە هەلم و چوو بەهەوادا ^۲ . ئەو سەرکەوتنە یەكلاکەرەوە کاریگەرى لەسەر بایەزیدو كۆمەلگای ئیسلامی زۆر دروست كرد ، بۆیە بایەزید دەستی دایە بە ناردنی نامەگەلیك بۆ گەورە کاریبە دەستەكانی پۆژەهەلاتی ئیسلامی و مۆژدەى سەرکەوتنی گەورەى بەسەر نەصاراكاندا پێدان ، ئەم نوینەرانیە كە ئەچوونە كۆشكى پاشا موسوڵمانەكان هەریەكەیان كۆمەلێك دیلى هەلبژاردەى مەسیحی لەگەل بوو وەك دیاری دەستی كەسیكى سەرکەوتوو بۆ ئەو وەش و بەلگە یەكی ماددى بن لەسەر سەرکەوتنەكانی ، بایەزید نازناوى "سۆلتانی پۆمى" وەرگرت وەك بەلگە یەك لەسەر میراتگری دەولەتى سەلجوقی یەكان و زالبوونی بەسەر نیمچە دورگەى ئەنادۆلدا .

^۱ تاریخ الدولة العثمانية العلية - محمد فرید بك / ۱۴۴ .

^۲ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۳۳ .

ههروهه نوینه رینارد بۆ لای خهلیفه ی عهباسی که له قاهره دانهیشت داوای لیکرد که دان بهو نازناوه دا بنیت سیفه تی پرهمی شهرعی بداته نهو دهسه لات ه ی که نه م باو باپیرانی مومار سه یان کردووه ، بهو شیوه یهش سام وترسی له جیهانی ئیسلامیدا زیاد نه کات . شتیکی سرووشتی بوو که {بروق} ی مهملوکی خاوه ن دهسه لات که پارێزه ری خهلیفه ی عهباسی بوو پرهمه ندی دا له سه ر نهو داواکاری یه ، چونکه نه م {بروق} ه سه یر دهکات تاکه هاوپه یمانی له دژی هیزهکانی تهیمووری لهنگ که هه پرشه له دهوله تی مهملوکی ودهوله تی عوسمانی دهکات {باهه زید} ه و بهس دوای نه مه ، هه زاران موسولمان کۆچیان کرد بۆ نه نادۆل تا خزمهت به دهوله تی عوسمانی بکه ن، کۆچه که پرپوو له وسه ربازانه ی به شداری له ژیا نی ئابووری و زانستی و دهوله تیان هه بوو له ئییران و عیراق و نهو دیو پروباردا . نه مه جگه له و کۆپه وه ی که له ترسی هی رشهکانی تهیمووری لهنگ له ئاسیای ناوه راس ت رایان کردو هه لاتن ¹.

چواره م : ئابلقه دانی قوسته نتینییه :باهه زید توانی له پیش شه ری نیکوبولیس فشاری له سه ر ئیمبارتۆری بیزه نتی توند بکات ، وه نه وه به سه ر ئیمبارتۆردا به سه پینیت که نه بنیت قازی یه ک-دادوه ری ک-له قوسته نتینییه دادابه زینیت تا بریار له کاروباری موسولماناندا . بدات وزۆی نه برد پایته ختی بیزه نتی ئابلقه دا ، ئیمبارتۆریش نه وه ی قه بولکرد که دادگایه کی ئیسلامی دادابه زینیت و مزگه وتیک بکریته وه و هه وت سه د ۷۰۰ مالی ناوشاری تایبه ت بکریت به ره وه ندی ئیسلامیه وه ههروهه دهستی هه لگرت له نیوه ی گه ره کی غلطة (حي الغلطة) که سه ربازگه یه کی عوسمانی تی دا بوو که ژماره یان ۶۰۰۰ شهش هه زار سه رباز نه بوون ، ههروهه سه رانه ی دانراوی له سه ر دهوله تی بیزه نتی زیاد کردو خه زینه ی عوسمانی باجی خسته سه ر ره زه کان وکی لگه سه وه زهکانی

¹ في اصول التاريخ العثماني - احمد عبد الحليم / ۵۴-۵۵.

دەرەوہی شار بَلندگۆی مزگەوتەکان دەستیان کردەگواستەوہی بانگ بۆ ناو پایتەختی بیژەنتی^۱. داوی ئەوسەرکەوتنە گەورەیی عوسمانی یەکان لەشەری نیکوبولیس بە دەستیان هینا ، عوسمانی یەکان پییان لە بەلقان قایم کردوو ، ترس و بیم لەنیوگە لە بەلقانی یەکاندا بڵاو بوویەو و بۆ سنەو بولغاریا ملیان کەچکرد بۆ دەولەتی عوسمانی ، سەربازە عوسمانی یەکانیش شوین هیژە نەصرانیە بەزیوہکان کەوتبوون ، سولتان بایەزیدش فەرمانرەواکانی نیمچە دورگەیی مورەیی سزادا لەبەر ئەوہی ، کە یارمەتی سەربازیان پیشکەش بە ھاوپەیمانی خاچ پەرستان کردبوو^۲، وەک تۆلە سەندنەوہیەکیش لە ئیمبراتۆری بیژەنتی لەسەر ئەو ھەلویستە ددوژمنکارانەیی کە ھەیبوو بایەزید داوی لیکرد قوستەنتینیە بدات بەدەستەوہ ، بەھۆی ئەمەوہ ئیمبراتۆر مانویل داوی ھاوکاری لەئەوروپا کرد بەبۆ هیچ سوودی، راست ئەوہیە : دەست گرتن بەسەر قوستەنتینیە دا ئامانجیکی سەرەکی بوو لەبەرنامەیی جیھادی سولتان بایەزیدی یەکەم دا .

بۆ مەبەستە {بایەزد} بە خۆی وسوپایەکەوہ بزات وگەمارۆیەکی توندی خستە سەر بیژەنتەیی پایتەخت و پالەپەستۆیەکی وای خستە سەری کە دەرچوونی بۆ نەبوو ، گەمارۆیەش دەوامی کیشا تا خەریک بوو بکەوێت، لەکاتی کدا کە ئەوروپا چاوەڕپی ئەم پایتەختە دیرینەیی ئەکردلە ئەمپرو بە یانی دا کەچی سولتان پاشەکشەیی کرد لەفەتح کردنی قوستەنتینیە ، لەبەرئەوہی مەترسیەکی نوێ لەسەر دەولەتی عوسمانی لە قۆلیکی ترەوہ سەری ھەلدابوو^۳.

^۱ في اصول التاريخ العثماني — احمد عبدالحليم / ۵۳،

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۲ .

^۳ الدولة العثمانية — د. إسماعيل احمد / ۴۳.

پنجهم پيكدادانى نيوان تهمورى لهنگ و بايهزيد : تهمور لهنگ سهر به خيزانه خانه دانه كانى وولاتى ئه وديو پرووباره ، له سالى { ۱۳۹۹ ز } دا ، له سهر ته ختى خوراسان دانيشت كه سهرمه رقه ند بنكه كهى وولاته كه بوو ، به سويا ترسيئنه ره كانى يه وه توانى فراوان خوازى يهكى زور بكات ، دهست بگريئت به سهر زوربهى جيهانى ئيسلاميدا ، جاهيزه گهره كانى به ناوئاسيادا له دلهى يه وه بو ديمه شق و له دهريانى ئاراله وه بو كنداوى عهره بى بلاو كرده وه ، وفارس وئهرمينيا و بهرزييه كانى فورات و ديجه وئو ناوچانهى دهكه و نه نيوان دهرياي قهزوينه وه تا دهرياي رهش هه موو داگر كرد ، ههروه ها له پوسيدا دهستى گرت به سهر ناوچه دريژه وه بووه كانى نيوان پرووباره كانى فولجاو دؤن و دنيبره ،

وهرايگه ياند كه زور نابات دهست به سهر هه موو ئه و شوينانه دا ئه گريئت كه خهلكى تيدايه دهيكاته مولكى تايبه تى خوى ، هه ميشه ئه وهى دووباره ئه كرده وه : (پيوسته له يهك گهره زياتر له سهرزه ويدا نه بيت وهك چؤن جگه له يهك خوا له ئاسمان دانى يه)^۱.

تهمور لهنگ به وه ده ناسريئت كه پياويكى دليروو خاوهن ليها توويهكى سهر بازى و به هره يهكى سياسى بووه ، پيش ئه وهى برپاريكى بدايه زانيارى ته واوى بوو كوده كرده وه و سيخوه كانى بلاوه و پى ده كردو ، پاشان له دواى تيپرامان و تياوه ستانيكى زورو دور له پهله ، برپاره كانى ده رده كرد ئه وه نده سامى هه بوولاي سهر بازه كانى هه ر فه رمانىكى ده ربكر دايه خيرا جى به جيان ده كرد ، ئه و فه رمانه هه رچى بوايه ، تهمور به و پييهى موسولمان بوو خاترى زانايان و پياوانى ئاييىنى زورده گرت به تايبه ت شوينكه و توانى رپبازى (ته ريقه ت) ي نه قشبه ندى^۲.

^۱ في اصول التاريخ العثماني / ۵۶.

^۲ في اصول التاريخ العثماني / ۵۶.

چەند ھۆكاریك ھەبوون كە بەشداریان كرد لە دروستبوونی مەملانیی نیوان تەیموری لەنگ و بایەزیددا ، لەوانە :

۱. ئەوسەرکردانەى عیراق دابوون و تەیمور دەستى گرت بەسەر وولایتەكەداياندا ، پەنایان برده بەر بایەزید ، ھەرەك ھەندیک لەسەرکردەكانى ئاسیای بچوك پەنایان برده بەر تەیمورى لەنگ ، جا پەنابەرانی ھەردوولا ھانى خانە خوێكانیان ئەدا بۆ ئەوێ شە ڕدژ بەلایەنى بەرامبەر ڕابگەییەنیت .

۲. ھاندانى مەسیحی یەكان بۆ تەیمورى لەنگ و پالپۆھەنانى بۆ لەناو بردنى بایەزید .

۳. نامە ئاگرینەكانى نیوان ھەردوولا ، جا یەكێك لەوانامانەى كە تەیمور ناردبووى بۆ بایەزید كە بەشیوھىەكى ناپاستەوخۆ سوکایەتى پى دەكات ، كاتیک بە ناپوونى باسى شەجەرەى بنەمالەكەى دەكات ، وەلیبوردنى بۆ خستۆتە ڕوو بە بیانووى ئەوێ كە ئالى عوسمان چەند خزمەتگوزاریەكى بەنرخیان پێشكەش بەئیسلاام كردوو ، وەئەگەر چى نامەكەى بەسیفەتى سەرکردەىەكى تورك كۆتایی پى ھیناوە ، بەبچوك كردنەوێ شان و شكۆى بایەزیدیک كە ئەو تەحەددایەى قبول كردو ڕپاری دار كرد كە بەزوویى تەیمورى لەنگ پاشەكشە پى دەكات بۆ تەبریژو سولتان نىیە^۱ .

ھەریەك لەو دووسەرکردە ، تەیمور لەنگ و بایەزید ھەولیان بۆ فراوان كردنى دەولەتەكەى خویان ئەدا .

شەشەم : دارمانى دەولەتى عوسمانى : تەیمورى لەنگ بەسوپاكانى یەوہ پێشپەرەوى كرد و سیواسى داگیر كرد و ئەو سەربازگەییەى لەناو برد كە ئەمیر ئورتوغرلى كۆپى یەزید سەرکردایەتى دەكرد ، ھەردوو سوپا لەنزیك ئەنقەرە لەسالى ۸۰۴ ك ، ۱۴۰۲ ز دا بەیەك گەشتن ، سوپای بایەزید دەگەشتە

^۱ في اصول التاريخ العثماني / ۵۷ .

۱۲۰۰۰ سەدو بیست ھەزار مۇجاھید و كە ئامادە بوون بۇ پۈۋبە پۈۋبە ھەل گەل دكەھیدا ، تەمورلەنگیش بە پۈۋبەرایەتی ھېزىكى بېشۇمار ، لە ۲۰ ى يوليوى ۱۴۰۲ ز واتە ۸۰۴ ك دا ، كشاو سەرئەنجام مەغۇل سەرکەوتنى بەدەست ھېناو ، بايەزیدیش بەدیل گىرا ، لەناو كۆت و زنجیری دېلىنىدا مایەو ھەتا سالىك دواى ئەو ھەرگ بوۋبە مېۋانى و كۆچى دواىى كرد^۱. ئەم نشۈستى يە بە ھۆى ھەلپەو پەلە پەلكردىنى بايەزیدەو ۈۋیدا ، چونكە ھەلېژاردنى ئەو شۈینە گونجاو نەبوو كە ئەم سوپاكەى تېدا مۇلدا، كە لە ۱۲۰ سودو بیست ھەزار جەنگاۋر زیاترى نەبوو ، لە كاتىكدا كە سوپای بەرامبەرى لە ۸۰۰ ھەزار كەمتر نەبوون ، زۆرىك لە سەربازەكانى بايەزید لە شۈینىكدا لەبەر نەبوونى ئاۋ لو ە تىنۈیتىدا مردن ، كاتەكەش ھاۋىنىكى زۆر گەرم بوو ، ھەر كەدووسوپاكە لەئەنقەرەدا بەيەك گەشتن ، ئەو سەربازەى تەتارىانەى لە سوپای بايەزید بوون لەگەل ئەو سەربازانەى لە مىرنشینە ئاسىايیەكانەو كە زۆر نەبوو ئازاد كرابوون ۋەاتبوونە ناۋ سوپای بايەزد پايان كرددایانە پال تەيمورى لەنگ جا سولتانی عوسمانى دواى ئەو ەى نە خۆى و نە سوپاكەى ئەو ئازايەتى وشە پى مان ونەمان لە جەنگەكەدا تېدا نەما^۲.

دەۋلەتە نەصرانىەكان لە پۇژئاۋادا دلخۇش بوون بە سەرکەوتنى تەيمورى لەنگ ، و توشى گەشكە بوون بەفەۋتانى بايەزید و ئەو لەيەك ھەلۋەشان و پەرشو بلاۋ بوونەو ەى كە دەۋلەتەكەى دوۋچارى بوو . پاشاكانى ئىنگلتر و فەرەنساۋ قشتالەيش و ئىمبراتۆرى قۈستەنتىنىە نوینەريان نارد بۇ لای تەيمورلەنگ تا پىرۈزبايى لى بكن لەسەر ئەو سەرکەوتنە گەرەۋ زالبونەگەرەى كە بەدەستى ھېناۋە ، ئەۋروپا باۋەپى وابوۋ كە بۇ ھەتايى پزگارى بوۋ لەمەترسى عوسمانى

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث.

^۲ محمد الفاتح — د. سالم الرشيدى / ۳۵.

که بهردهوام دهیترساندن و هه‌په‌شهی لی ده‌کردن^۱. ته‌یموری له‌نگ دواى پوخانی بایه‌زید دهستی گرت به‌سه‌ر ئه‌زنیق و بروسه‌و چه‌ندین شارو قه‌لای تردا ، پاشان قه‌لاکانی ئه‌زمیری کوتا و له‌ژێر چنگی سواره‌کانی رۆوس (سواره‌کانی قدیس یوحه‌ننا) پزگاری کرد بو ئه‌وه‌ی پاساو بنیته‌وه له‌به‌رامبه‌ر پای گشتی ئیسلامی دا که تۆمه‌تباریان ده‌کرد به‌وه‌ی گورزیکی توندی ئاراسته‌ی ئیسلام کردووه ، به‌له‌ناو بردنی ده‌وله‌تی عوسمانی ، ته‌یمورله‌نگ له‌ په‌لاماردان وکوشتنی سواره‌کانی قدیس یوحه‌ننا مه‌به‌ستی ئه‌وه‌ بوو مۆرکی جیهاد بدات له‌ جه‌نگه‌کانی خو‌ی له‌ ئه‌نادو‌لدا^۲. هه‌روه‌ها ته‌یموری له‌نگ میره‌کانی ئاسیای بچوکی گێ‌رایه‌وه بو‌سه‌ر مو‌لکه پێ‌شووه‌کانی خو‌یان ، ئه‌و میرنشینه‌ش که دابو‌یا نه‌ پال بایه‌زید سه‌ربه‌خو‌یی خو‌یانی گێ‌رانه‌وه‌و هه‌روه‌ها ، ته‌یمورله‌نگ تۆوی دووبه‌ره‌کیشی چاند له‌نیوان نه‌وه‌کانی بایه‌زیدا چاند که له‌سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات ناکۆکیان تی‌که‌وتبوو^۳.

حه‌وته‌م : جه‌نگه‌ ناوخو‌ییه‌کان : له‌پراستی دا ده‌وله‌تی عوسمانی پووبه‌ پووی مه‌ترسی‌یه‌کی ناوخو‌یی بوویه‌وه که له‌ شیوه‌ی جه‌نگی‌کی ئه‌هلی دایه‌ خو‌ی ده‌نواند ، له‌نیوان کوپه‌ه‌کانی بایه‌زید دا له‌سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات ، ئه‌وجه‌نگه‌ش ۱۰ سالی‌ خایاند ، (۸۰۶-۸۱۶ ک ، ۱۴۰۳-۱۴۱۳ ز) ، بایه‌زید پینچ کوپی هه‌بوو ، که‌له‌جه‌نگدا به‌شداریان له‌گه‌لدائه‌ کرد.

موسته‌فا یه‌کیکه‌ له‌کوپه‌ه‌کان گومان ده‌بری‌ت که له‌شه‌ره‌که‌ دا کوژرابی‌ت ، موسی له‌گه‌ل باوکیدا به‌دیل گیرا ، سیانه‌که‌ی تره‌له‌هاتن و پزگاریان بوو ، گه‌وره‌که‌یان

^۱ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۳۶.

^۲ في اصول التأريخ العثماني / ۵۹.

^۳ في اصول التأريخ العثماني / ۵۹.

^۴ الدولة العثمانية في التأريخ الإسلامي الحديث / ۴۳.

سولهيمان بوو كه چوو بۆ ئه درنه و خۆى به سولتانی ئه وى پراگه ياند ، عيسى چوو بۆ بروسه و به خه لکی پراگه ياند كه ئهم خه ليفه ی باوکیتی ، محمدیش كه بچوکترينيان بوو له گه ل هه ندی سهربازدا پاشه كشه ی كرد بۆ ئه ماسيا له باكوری پۆژه لاتی ئاسیای بچوك ، جهنگ له نیوان ئه وسى برايه دا هه لگيرساو هه ريه كه يان له لایه كه وه له نیوان خویاندا گۆشه يه كى ده و له ته هه لوه شاوه كه يان بۆ خۆى ده كیشا ، دژمنانیش له هه موو لایه كه وه خویان بۆ مڵاس دابوون . پاشان تهيمورى لهنگ مير موسای بهردا بۆ ئه وه ی ئاگرى فیتنه ی پى خوش بكا توشه پله نیوانياندا بلیسه ی زیاتر بسینیّت ئاگره كه خوشتر بیّت و ده سستی كرده دنه داى ئه میان دژ به ئه ويان به شه پروو هه ندیكیانی به هه ندیكى تريان فروو ئه دا ^۱ . پاش سالیك تهيمورى لهنگ دواى ئه وه ی ته پروو ووشكى پیکه وه سوتاند ، به سوپا كه يه وه كۆچى كردو وولاتى به دواى خۆیدا به جى هیشت له سه ر خراپترین بارى ده مارگیرى و ویرانه یى و پشیوى به جى هیشت ^۲ . ئهم قوناغه له میژووی ده و له تی عوسمانى دا قوناغى تاقیكرده وه ی به لآبوو ، كه سه ره تا بوو بۆ پهیدا بوونی ده سه لات كه خۆى له ئازادکردنى قوسته ننتینیه دا بینیه وه ، سوننه تی خوايیش بهردهوام وابوو كه ئوممه ت ناگاته ده سه لات تا تاكو به قوناغه جیاوازه كانى تاقى كرده وه دا تیپه رنه بیّت یان تا كانزاكه ی له بوته ی پروداوه كاندا نه تویته وه ، ئه و كاته خواى گه وره ش پیس له پاك جیا ده كاته وه ، ئه مه ش سوننه تیكى بهردهوام بووه له سه ر ئوممه تی ئیسلامی و پیچه وانه كه ی پوونادات ، خواى گه وره ویستی باوه رداران توشى به لآ و تاقى بكات تا ئیمانیا ن بژار بكات ، پاشان له دواى ئه مه له سه ر زه وى دا ده سه لات و ته مكینیا ن ده سته كه ویت .

^۱ محمد الفاتح / ۳۶ .

^۲ محمد الفاتح / ۳۶ .

تاقیکردنه‌وه‌ی باوه‌پداران له پێش ته‌مکین کاریکی حاشا هه‌له‌نگره‌و بو بژار کردنی ئیماندارانه تابونیادیان قاییم بی‌ت و پڕیشک دابکوتن پێش ته‌مکین ، خوا ده‌فه‌رمووت : ﴿احسب الناس ان يتركوا ان يقولوا امنا وهم لا يفتنون﴾ {٢} ولقد فتنا الذين من قبلهم فليعلمن الله الذين صدقوا وليعلمن الكاذبين ﴿العنكبوت : ٢-٣ .
واته : خه‌لکی واده‌ئەنێن که وازیان لیبه‌یهێنریت که وتیان ئیمه ئیمانمان هیناوه‌و ئیدی تاقی نه‌کریته‌وه * ئیمه خه‌لکانی پێش ئیوه‌شمانت تاقی کردووه‌ته‌وه‌و تا خوا ده‌ری بخات کی راستگو‌یسه‌و کی درۆزنه‌.

فیتنه به‌واتای تاقی کردنه‌وه به ئه‌رکی قورس و گران دیت وه‌ک به‌جی هیشتنی نیشتمان و جیهاد کردنی دوژمنان و هه‌موو گو‌پراه‌یه‌ییه قورسه‌کان و وازه‌ینان له ئاره‌زووه‌کان و تاقیکردنه‌وه به هه‌ژاری و هه‌موو جو‌ره‌کانی لیقه‌ومان چ له‌که‌س و کاردا بی‌ت وچ له کارو و باردا بی‌ت ، هه‌روه‌ها کی‌به‌رکی کردن له‌گه‌ل کافراندا له سه‌ر ئازارو و فرت و فیلیان ^١ . وه‌خو‌پراگری له‌پرووی بی‌باوه‌پان له‌سه‌ر ئازارو فیلیان .

ابن کثیر په‌حمه‌تی خوای لی بی‌ت ده‌لیت : پرسیارکردن له‌ئایه‌تی ﴿احسب الناس﴾ پیی ئه‌وتری {ئیه‌ستفه‌امی ئینکاری واته {پرسیارکردنی نکوتی کردن} ، واتاشی ئه‌وه‌یه که خوای گه‌وره هه‌رده‌بی‌ت به‌نده باوه‌پداره‌کانی به‌پیی ئه‌و ئیمانه‌ی که له‌لایانه تاقی بکاته‌وه ، هه‌روه‌ها له ده‌فه‌رمووده‌ی صه‌حیحدا هاتووه : (اشد الناس بلاء الانبياء ثم الصالحون ثم الامثل فالامثل يبتلى الرجل على حسب دينه فان كان في دينه صلابه زید له في البلاء) رواه الترمذي وقال حديث حسن صحيح .

پیغه‌مبه‌ر (درو‌دی خوای له‌سه‌ر بی‌ت) پرونی کردو‌ته‌وه تاقی کردنه‌وه سیفه‌تیکی پی‌ویسته بو باوه‌پدار کاتیک ده‌فه‌رمووت : (مثل المؤمن كمثل الزرع لا

¹ تفسیر النسفی : ٢٤٩ / ٣ .

تزال الرِّيح تميله ، ولايزال المؤمن يصيبه البلاء ، ومثل المنافق كمثّل شجرة
الأرز لا تهتز حتى تستحصد) رواه مسلم .

سوننه تی به توشبوون به بلاوو تاقیکردنه وه له نیو هه موو ئوممهت و ده ولّهت و
گه ل و کۆمه لگه یه کدا هه بووه ، بۆیه سوننه تی خوا بییش توشی ده ولّه تی
عوسمانییش بوو ، عوسمانی یه کان ، له گه ل ئه وه شدا که دیاننا لاند به ده ست
ناکۆکی یه ناو خۆیی یه کانه وه که چی خپراگربوون له بهردهم ئه و لیقه ومانه دا که اه
ئه نقه رده دا توشیان هات ، تا کو محمدی یه که م له سالی ۱۴۱۳ز دا حوکمی
گرته ده ست و توانی هه موو ئه و زه ویانه کۆیکاته وه و یه کبخات که پیشتی هی
ده ولّهت بوون و له ده ستی دابوون ، به ئاگاها تنه وه ی ده ولّهت له کاره ساتی
ئه نقه ره ده گه ریته وه بۆ ئه و بهرنامه خوایی یه ی که له سه ری ده پوشتن که
عوسمانی یه کانی کرده ئوممه تیکی به ئاگادا له پرووی بیرو باوه ری و ئاینی و
په وشتی و ئاکاری جیهادی وه ، به فه زلی خواش عوسمانی یه کان گه رم
گوپی دینداری و په وشته بهرز و بهرپزه کانیان خۆیانیان پاراست^۱ . پاشان به هۆی
لیهاتوویی و که م وینه یی ئورخان و عه لئه ددینی برای که ده ولّه ته نویکه یان پی
ریکخستنه وه به هۆی ئه و کارگی پی یه ی جیگه ی سه رسوپمان بوو ههروه ا به هۆی
ئه و فیڕکردنه بهرده وامه ی نه وه و گه نجه عوسمانی یه کانیان وهریان ده گرت
وهۆکاری تری زۆریش هه موو وای کرد که هیژیکی زیندووی ته وای بۆ
عوسمانی یه کان بگه ریته وه ، زۆری نه برد ئه و ده ولّه ته له دای کاره ساتی
ئه نقه ره سه رله نوی له نیو ئه و داپمان و که لا وانه دا سه ر له نوی ژایه وه و گه شایه وه و
ئاوی ژیان و پوخی شه ریعه ت به په رگ و ریشهیدا ده ستی به هاتوو چۆکردن

¹ في اصول التاريخ العثماني / ٦١ .

کرده وزه و سهرله نوی دهستی کرده وه به ریگه برین و به ره و پیشه وه چوون که دوزمنان و دوستانی سهرسام کرد^۱.

باسی پینجه م

سولتان محمدی یه که م

سولتان محمدی یه که م له سالی { ۷۸۱ ک - ۱۳۷۹ ز } ، له دایک بووه^۲ و کاروباری ئوممه تی له دواي مردنی بایه زیدی باوکی گرته دهست ، له میژوودا به (محمدچه له بی) یش ناسراوه ، بالای مام ناوه ند بووه ، دهم و چاوی خر و ئه برۆکانی پیکه وه نووسا و پیستی سپی ، پرومه تی سورو سینگى فراوان و خاوه نی جهسته یه کی به هیژ بووه ، ئه و په ری چالاکی و ئازایه تی دابووه موماره سه ی زۆرانبازی ده کرد ، به هیژترین په تی که وانی راده کیشا ، له کاتی فه رمانره واییدا به شداری ۲۴ جهنگی کردووه ۴۰ جار بریندار بووه^۳ سولتان چه له بی توانی که زال بیّت به سهر شه ری ناوخویی دا به هوئی ئه و وریایی و دووربینی یه ی که هه یبوو ، هه روه ها یه ک یه ک به سهر براکانی دا سهرکه وت تا کو هه موو کاره که بو خوی مایه وه و بوو به سولتان . حوکمی هه شت سال ته مه نی له ناو ده سه لات دا بو سهر له نوی بنیادنانه وه ی ده ولّت و پته وکردنی پایه کانی برده سهر^۴. هه ندیک له میژوو نووسان به دامه زینهری دووه می ده ولّه تی عوسمانی داده نی^۵. ئه وه ی له و سولتانه به جیماوه ئه وه یه که : وره و له سه رخویی پیکه وه به کار ده ینا له کاتی هه لسوکه وتی له گه ل دا که دهستی

¹ محمد الفاتح / ۳۷ .

² (خطا يجب أن تصحح (الدولة العثمانية) / ۳۳ .

³ السلاطين العثمانيون / ۴۱ .

⁴ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۳۷ .

⁵ السلاطين العثمانيون / ۴۱ .

ئەگرتەو بە سەریاندا پاش ئەوہی داری گوپرایەلی دەولەتیان ئەشکاند ،بۆ نمونە کاتیک دەستی گرتەو بەسەر میری وولاتی (قەرمان) دا کہ سەربەخۆیی خۆی پاگەیاندا بوو،ئەوہ بوو گەردنی ئازا کردوو سوینی بەقورئان پی خوارد کہ لەمەودا ناپاکی لەدەولەت نەکات دواي ئەوہش کہ سویندەکەي شکاند بۆ جاری دووہمیش لیی خوش بوو ^۱. ئامانجی سیاسەتەکەي بنیادنانەوہی دەولەت و بەهیز کردنی بوو لەناوخوادا لەبەر ئەوہی ئاشتیی لەگەل ئیمبراتۆری قوستەنتینیە پاگەیاندوو و هاوپەیمانی لەگەل بەست و هەندی لەشارەکانی سەرکەناری دەریای ڕەش و شالیای بۆگەراندەوہ ، {بوندوقیە} شی ئاشت کردەوہ لەدواي پوخانی کەشتیگەلەکەي لەبەرەمبەر کیبتولی و ئازاوەکان و شوپرشەکانی ئاسیا و ئەوروپای دامرکاندەوہو ملی بە هەندی لەو میرنشینە . هەندی لەو ئیماراتە ئاسیاییانەش کەچ کرد کہ تەیمورلەنگ زیندووی کردبوونەوہ ،ملیان دانا بۆ گوپرایەلی و لایەنگری کردن ^۲. لەسەر دەمی سولتان محمد داکابرایەک بەناوی "بدرالدین" کہ سیفاتی زاناکانی ئایینی ئیسلامی لە خۆی نابوو لەناو خەڵکدا ناوی دەرکرد کہ پیشتر لەسوپای موسای برای سولتان محمد دابوو ، پلەي دادوهریی {قازی} و سەربازی گرتەدەست کہ بەرزترین پلەکانی ئەوکاتەي دەولەتی عوسمانی بوو ، ئەو قازیەش لەلایەن موسای کوپی بایەزیدەوہ باوەشی بۆ کرایەوہ . خاوەنی (الشقایق النعمانية) دەلیت : (شیخ بدرالدین محمودی کوپی ئیسرائیلی ناسراو بە " ابن قاضي سیماونە " ، لەقەلای سیماونە لەولاتی پۆم لەدایک بووہ کہ یەکیکە لە لادیکانی ئەدرنە کہ دەکەویتە بەشە ئەوروپی یەکەي تورکیا ، باوکی دادوهری ئەوی بوو ، هەرەها میری سەربازگەي موسولمانان بوو لەوی ، ئازادکردنی ئەو قەلایە لەسەر دەستی ئەودا

¹ تاریخ الدولة العلية العثمانية / ۲۴۹ .

² محمد الفاتح - الرشیدی / ۳۷ .

بوو ، له دايك بوونی شیخ بدرالدین له کاتی سولتانی غزاکهر (خوداوهندکار)
 واته: {مورادی یه کهم} دابوو که یه کیك بوو له سولتانه کانی ئالی عوسمان ، پاشان
 ئه م شیخه ههر له مندا لیه وه زانستی له باوکیه وه وهرگرت و قورئانی له بهر کرد
 له لای ماموستانیه که دهستی کرد به خویندن به {شاهیدی} ناوبانگی دهر کرد بوو
 "صهرف" و "نه حو"یش له لای مه ولانا یوسف فیئر بوو ، پاشان کوچی کرد
 بوو ولاتی میصر ناوچه میسریه کان ، له وی له گهل بهر یز شه ریفی جورجانی دا
 له لای {مه ولانا موباره ک شاهی مه نتیقی} که ماموستان بوو له قاهره دا هندیکی
 تری خویند ، پاشان له گهل "موباره ک شاه" دا حه جی کردو له لای "شیخی
 زه یله عی" له مه که که خویندی پاشان چوو بو قاهره وله گهل جورجانی دا لای
 "شیخ اکمل الدینی بایبور"ی خویندی وکه له سهر دهستی ئه م { شیخ بدر
 الدین} ه دا سولتان فهره جی کوپی سولتان بهرقوقی پاشای میسر (سولتان
 بهرقوقی مه ملوکی میسر) پیگه ییوه .

پاشان ئه م { شیخ بدر الدین} ه فیئر جه زبه ی خودایی ئه بیّت ، دواتر ئه چیته لای
 شیخ سعیدی اخلاطی که له وکاته دا له میسر نیشته جی بوو ، ئیتر ئه وه پروئه دات
 که پرووی دا (واته بووبه موریدی) ، "شیخی اخلاطی" ناردی بو ته بریز بو
 {ئیرشاد کردنی} {سوفیزم ، دهگیرنه وه کاتی که ته یموری له نگ هاته ته بریز ،
 بدرالدین له لایه ن ئه میری ناوبراوه وه - واته ته یموری له نگ - مالیکی زورو ئه و
 په ری گه وره ی پیدرا، پاشان شیخی بدر الدین هه موان به جی دیلی وئه چیت بو
 به دلیس ، پاشان ئه چیت بو میسر ، ئینجا بو حه له ب دواتر بو قونییه ، پاشان بو
 {تبره} له ولاتی پوم ، پاشان سه روکی دورگه ی ساقز - که کابرایه کی مه سیحی
 بوو - بانگی دهکات و ئه ویش له سهر دهستی شیخ موسولمان ئه بیّت... ، موسا
 که یه کیك بووه له له کوپه کانی {عوسمانی غزاکهر} که ده سه لاتی په یدا کرد
 به شیخ بدرالدینی کرده داوه ری سه ربازه کانی ، پاشا محمد موسای برای گوشت

و شیخی له گهل خیزانه کهیدا له شاری نه زنیق ده ست به سهر کرد^۱. شیخ بدرالدین محمودی کوپی ئیسرائیل له نه زنیق که شاریکه له تورکیا ، دستی کرد ه بانگه شه کردن بو ریبازه گنده له که ی ، بانگه وازی یه کسانی مال و کهل و پهل و ئایینه کانی ده کرد و جیا وازی نیوان موسولمان و ناموسولمانی له بیرو باوه پدا نه ده کردو ، ده یووت : خهک بران هه رچه نده بیرو باوه پرو ئایینیان جیا واز بیّت ، نه وهش نه وهیه که ماسو نیه تی جوله که بانگه وازی بو ده کات ، بویه زوری که له گیل و نه زان و خاوهن مه به سته نزمه کان دایانه پال بانگه وازه پرو پوچه که ی ، بدرالدین چهند خویندکاریکی هه بوو که بانگه وازیان بو به رنامه و ریپروه خراپه که ی ده کرد . له ناودارترین نهو بانگخوازان که سیکی ناسراو به (بیر قلیجه مسته فا) بوو هه روه ها یه کیکی تریشی هه بوو به ناوی {طوره کمال} که نه لّین له بنه پرت دا جوله که مه زه ب بووه ، دیاره جوله کهش هه می شه له پشت پیلانه کاندایه ، هه رله کاتی پیغه مبه روه (ص) تائهم سهرده مه ی خوشمان ، نهو ریبازه خراپه بلاو بوویه وه و شوینکه وته ی زور بوو ، سولتان محمدی چه له بی به رهنکاری نهو ریبازه پرو پوچه بوویه وه ویه که له سهرکرده کانی به سوپایه کی گهره وه نارد بو شهر ی بدرالدین ، به داخه وه سهرکرده "سیستمان" که محمد چه له بی نارد بووی له سهر دهستی (بیر قلیجه) ی ناپاک کوژراو سوپا که ی نشوستی هیئا ، سولتان محمد چه له بی سوپایه کی تری ئاماده کرد ، به سهرکرده تی بایه زید پاشای وه زیری یه که می ، نهویش جهنگی له گهل "بیر قلیجه" دا کردو له ناوچه ی (قره بورنو) به سهریدا سهرکه وت ، و دواتر سزای جهنگی درا به سهر "بیر قلیجه مسته فا" دا وهک جی به جی کردنی ئهم فرمانه خواپی یه^۲ که ده فهرمویت : ﴿انما جزاء الذین یحاربون عذاب عظیم﴾ المائده

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۳۳-۱۳۴ .

^۲ اخطاء يجب ان تصحح (الدولة العثمانية) / ۳۵ .

۲۳ : واتە : به بى گومان پاداشتى ئىوانىيەنى كە شەپ لەگەل خواو پىغەمبەردا ئەكەن وھەمىشە خەرىكى ئىوانىيە كە گەندەلى لە زەويدا بەر پابىيەت ئىوانىيە كە بە خراپترىن شىۋە بكوژرىن يان چوار مىخە بكوژرىن يان دەست و قاچيان بە پىچەوانە يەكتىرىيە بەرپىت يان دووربىخىنەنە لە وولات لە زەوى ، با ئىوانىيە سەر شوپرىيەك بىت بۇيان لە دونىادا سزايەكى سەر سەختىشىيان لە ئاخىرەت دا بۇ ئامادە كراۋە . شىخ بىرالىدىن بەردەوام بوو لە گومپاىيەكەيدا ، وايدەزىنى كە چەند وولاتىكى بەدەست دەكە وىت بەھۇى ئىوانىيە پەرتەوازە پىشۋىيە كە ھەموو لايەكى وولاتى گرتىۋىيە ، بىرالىدىن دەيووت : (من بۇيە شوپرىش دەكەم تا ھەموو جىھان بخەمە ژىرپكىفى خۇمەۋە ، بەپىيى بىرۋىياۋە پەركانى من كە پەرن لە ئامادە نادىار جىھان دابەش دەكەم بەنىۋ مورىدەكاندا ، بەھىزى زانىست و نەينى يەكتا پەرسى . ۋەياساكانى ئەھلى چاولىگەرى و پىيازەكەيان پوچ دەكەمەۋە . بەبۇنەى فراۋانى سەرچاۋەكانمەۋە ھەندى لە ھەرامەكان ھەلەل دەكەم)^۱ . مىرى {ئەخلاق} لە پۇمانيا پالپىشتى ماددى و سەربازى ئەم جودا خوازى بىدە چى يە زىدىقەى* كىرد ، سولتان محمد چەلەبى لە قەرەۋلداۋو بۇ ئىۋە بانگەۋازە خراپە و پەتى خىنكانى لى توند كىردەۋە ، تاكو بىرالىدىن ناچار بوو كە بىپەرىتەۋە بۇ ناۋچەى دلى ئورمان كە ئەكەۋىتە بولغارىيائى ئىستا^۲ - ، محمد شىرف الدىن دەربارەى ھەلھاتنى شىخ بىرالىدىن بۇ دلى "ئورمان" دەلىت (ئىۋە ناۋچەىيە و ھەموو ئىۋە ناۋچەىيە دەروۋەر مۇلگەى باتىنىيەكان بوو ، ئىۋە ناۋچەىيەكە جەمەى دەھات لە شوئىنكەۋتوانى شوپرىشى بابا ئىسحاق كە لەدەرى

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

*زىدىق/بەكەسىك ئەۋترىت كە بە پىۋكەش ئىمانداربىت ۋە ناخەۋە بىدىن بىت سەيرى {المنجد} بىكە . "ۋەركىپ" ۱

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

دوله‌تی عوسمانی له‌نیوه‌ی سه‌ده‌ی چه‌وته‌می کۆچی دا به‌ریابوو بوو پرووکردنی شیخ بدرالدین بۆ ئه‌و ناوچه‌یه‌ و سه‌رکه‌وتنی له‌ کۆکردنه‌وه‌ی هه‌زاران وابه‌سته‌و پشتیوان بۆ خۆی و بزوتنه‌وه‌که‌ی له‌وناوچه‌یه‌دا به‌لگه‌ی ته‌واوه‌ که‌ له‌به‌ر چی شیخ ئه‌و ناوچه‌یه‌ی هه‌لبژارد ^۱. له‌ دلی "ئورمان" هاوکاری یه‌ ئه‌وروپیه‌کان بۆشیخ ده‌ستی پێ کرد ، سنووری راپه‌رین له‌دژی سولتان محمدی یه‌که‌م فراوان بوو ، ده‌سته‌ی جودا خوازه‌کان که‌ دوژمنی ئیسلامی راسته‌قینه‌ بوون تا ده‌هات زیادی ده‌کردو گه‌یشته‌ {۷} تا {۸} هه‌زارجه‌نگاوهر ^۲.

سولتان محمدی یه‌که‌م به‌وریایی و هۆشیاریه‌وه‌ کاروباره‌کانی جی به‌جی ده‌کردو بۆ ئاگا نه‌بوو له‌وه‌ی که‌ ئه‌و راپه‌ریوانه‌ ده‌یانکرد ، سولتان خۆی هه‌ستا به‌شه‌پکردن دژ به‌ شیخ بدرالدین و ، ئه‌وه‌ش به‌ رێبه‌ری کردنی سوپایه‌کی گه‌وره‌بوو له‌ {دلی ئورمان} .

سولتان محمد مه‌له‌به‌ندیکی بۆ سه‌رکردایه‌تی له‌سیروز-یۆنانی ئه‌مرو- دانا ، سولتان هیزه‌کانی نارد بۆ راپه‌رینه‌کان و تیکی شکاندن و بدرالدینی سه‌رکرده‌ی راپه‌ریوه‌کان دوا‌ی شکاندنه‌که‌ی له‌ناوچه‌ی {دلی ئورمان} خۆی شارده‌وه‌و رای کرد تا نه‌که‌ وێته‌ له‌ده‌ست سولتان ^۳. هه‌والگیری سولتان محمدی یه‌که‌م توانی ریزه‌کانی خه‌لکه‌ راپه‌ریوه‌که‌ له‌یه‌ک بترازینیت و نه‌خشه‌یه‌کی ووردو به‌هیزیان بۆ دابنێ ، که‌ ئه‌نجامه‌که‌ی ئه‌وه‌ بوو که‌ بدرالدینی بیدعه‌ چی سه‌رکرده‌ی راپه‌ریوه‌کان به‌ دیل گیرا ^۴. کاتیکی سولتان محمدی یه‌که‌م بدرالدینی بینی پێی ووت : ئه‌وه‌ چی‌یه‌ ده‌بینم ده‌مو چاوت زه‌رد بووه‌ ؟ بدرالدین وه‌لامی دایه‌وه‌ و

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

^۳ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ .

^۴ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۴۰ - ۱۴۲ .

ووتى : گەورەم خۇر كاتىك لەئاوابوون نزيك دەبىتەو زەرد ھەلدەگەرى .
 زانايانى دەولەت دەستيان كرد بە مونازەرەيەكى زانستى ئازاد لەگەل بدرالدين دا ،
 پاشان دادگايەكى شەرعى دانرا ، وەحوكمى لەسیدارە دانى دەرکرد پشت
 ئەستور بەفەتوای ئەو زانايانەى كە بەپىي ئەم بەر چاو پوونىەى پىغەمبەر
 (صلی اللہ علیہ وسلم) كە ئەفەرمویت { من اتاكم وامركم جميعا على رجل واحد
 يريد أن يشق عصاكم و يفرق جماعتكم فأقتلوه } واتە: { ھەر كەسك ھات و لە
 كاتىكىشدا كە كارووبارەكان يەكپارچەو ھەموو لەدەورى يەك كەس كۆبوونەتەو
 ئەوئەيەوى داری دەسەلاتتان بشكىنى و كۆمەلەكەتان لەت و پەت بكات ئەو
 بىكوژن . رواه مسلم : ۱۸۵۲

ئەو پىرەو خراپەى كە بدرالدين بانگەشەى بۆ دەرکرد ھەرھەمان پىرەوى
 ماسۆنى جولەكەى سەردەمى ئەمپۇيە —سەدى ۱۵ى كۆچى ، ۲۰ى زاینى —كە
 كارى ئەوئەى سنوور لەنيوان نيوان ھەوادارانى بىرو باوەرە ئىسلامىيە
 دروستەكان و ھەوادارانى بىرو باوەرە خراپەكاندا نەھيلىت چونكە چۆن
 پىئەكەويتى براپەتى لەنيوان ئەونەى دژاپەتى خواو پىغەمبەردەكەن وئەوانەى ،
 باوپردارى يەكتاپەرستى دروست بىت !^۱

سولتان محمدى يەكەم حەزى لە شیعرو ئەدەب و ھونەر بوو ، دەوترىت : ئەو
 يەكەم موسولمانى عوسمانىيە كە ديارى سالانەى ناردوو بۆ ئەمىرى مەككە بەو
 ديارى ئەوترا {كيسه زير} كە برىتى بوو لە برىكى ديارىكراو پارە دەنیردرا بۆ
 ئەمىر تا دابەشى بكات بەسەر ھەزارەكانى مەككە و مەدینەدا^۲ . گەلى عوسمانى
 سولتان محمدى يەكەمیان خوش دەويست و نازناوى {بەھلەوان} واتە پالەوانیان
 بەسەردا برىبوو . ئەمەش بەھوى نازاپەتى و چالاكى زۆرەيەو بوو . جا لەبەر

^۱ اخطاء يجب ان تصحح في التاريخ (الدولة العثمانية) / ۳۸ .

^۲ تأريخ الدولة العلية العثمانية / ۱۵۲ .

ئەو ھەمكارە گەورانەى كە پىيى ھەلئەساو لەبەر ئەو لىھاتوىيە تايبەتى كە لەو ماوھىيەدا سەرکردابەتى دەولەتى عوسمانى پىيى كرد و دەولەتەكەى گەيانەدە كەناوى ئارامى ولەبەر پەوشت و ئاكارى جوان و پەوشت و ئاكارو دلىرى و خوشەويستى بۆ داد وپراستى خوشەويستى چوويە دلى گەلەكەى ديسان نازناوى (چلبى) بەسەردا پرا كە ئەو نازناويىك بۆرپىزوو قەدر زانى بەكارديت ، واتاي دلىرى و پياوھتى تىدايە .

لەپراستىدا : ھەندى لە كار بەدەستانى ئالى عوسمانى لە ئەم زياتر ناودارن وباسيان زياتر ئەكرىت،بەلامدەكرىت محمدى يەكەم بەخانەدانترين كاربەدەستى عوسمانى دابنرىت ، جا ميژوو نووسە پۆژھەلاتى و يونانىيەكان دانيان بە مروقدوستى ئەودا ناو ، ميژوو نووسە عوسمانىيەكانيش^۱ بەوينەى كەشتىيەوانىكى لىھاتوو ئامازھى پىيى دەكەن كە پارىزگارى لەسەرکردايەتى كەشتى دەولەتى عوسمانى كردبىت لەو كاتەدا كە، كاتىك لە لافاوى ھىرشەكانى تەتەر و جەنگە ناوخويى يەكان وفيتنەى {باتنى يەكان} و ھەپەشەيان لەو دەولەتە دەكرد .

پاش ئەوھى كە سولتان محمدى يەكەم ئەو پەپرى ھەولى خستە كار بۆ سىپىنەوھى شوينەوارەكانى ئەو فیتنەو ئاژاوانەى كە دەولەتى عوسمانى پىدا تىئەپەپرى و دەستى دايە پىكخستنى كارەكانى ناوخوى دەولەت كە گرنتى پرونەدانى بشيوى ئەدات لە داھاتوودا ،لەو كاتەدا كە سولتان سەرقالى ئەم كارە گرنگانە بوو لە ھەل و مەرجىكى ئارامدا ھەستى بە نزيكبوونەوھى "ئەجەل"ى كردو ، ھەستى كرد بە نزيك بوونەوھى مەرگى بۆيە پاشا بايەزىدى بانگ كردو پىيى ووت من مورادى كوپم بەجىگىرى خۆم دەستنيشان كردوو ، جا گوپرايەلى بكوو لەگەلیدا پراستگۆبە ، وەك چۆن لەگەل منداراستگۆ بوويت ، ئىستا دەمەويت

¹ في اصول التاريخ العثماني / ٦٢ .

مورادى بۇ يىنن چۈنكى مەن ئاتىلىم مەھمۇددا لە جىگەكەم دا ھەستىم ، جانئەگەر لە
پىش ھاتنى ئەو فەرمانى خوا پۈيىداو مەن مەردىم وريابىن مەردنەكەم رامەگەيەنن تا
ئەو دىت^۱ .

مەرگى لە ئاكاو لەسالى { ۸۲۴ك - ۱۴۲۱ز } داھاتە سەرى و ، لەشارى ئەدرنە
ولەتەمەنى { ۴۳ } سالىدا رۇحى دايەوۋە دەست دروستكەرەكەي .

لەترسى پۈيىدەنى ھەندىك شت كە بۇ داھاتوۋ باش نەئەبوۋ ئەگەر مەردنى سولتان
مەمىدىان ئاشكرا ببوايە بزانىبا ، ھەردوۋ ۋەزىرەكەي (ئىبراھىم و بايەزىد)
پىككەۋتن لەسەر شارەنەۋەي ھەۋالى مەردنى سولتان لاي سەربازە كان تا
مورادى دوۋەمى كۈپى دىت بۇيە و ايان بلاۋ كەردەۋە كە سولتان نەخۇشە و
ھەۋالىان ئاردا بۇ كۈپەكەي ئەۋىش لەدۋاي ۴۱ پۇژ ھات كىلىلى ھوكمەرنى گرتە
دەست^۲ . سولتان مەمىدى يەكەم ھەزى لە ئاشتى بوۋ زانست و فىقھ زانەكانى
خۇش دەۋىست . ھەربۇيە پايتەختى دەۋلەتى لە ئەدرنەۋە (كە شارى
جەنگاۋەران) بوۋ گۈاستەۋە بۇ بروسە (كە شارى فىقھ زانانەكان بوۋ)^۳
، كابرەيەكى پەۋشەت بەرزو پىيار بەدەست و لەسەرخۇيى يەكى كەم وىنە و
سىياسەتتىكى بەھىزو ئاۋازە بوۋ لە ھەلسۈكەۋتيدا لەگەل دوزمەنن ولەگەل
دۇستانيدا .

باسى شەشەم

مورادى دوۋەم

سولتان مورادى دوۋەم كاروبارى وولاتى لەدۋاي مەردنى مەمىد چەلەبى باۋكىلە
سالى { ۸۲۴ك - ۱۴۲۱ز } دا گرتەدەست ، كە تەمەنى لەۋ كاتەدا لە ۱۸ سال

^۱ السلاطين العثمانيون / ۴۱ .

^۲ تاريخ الدولة العلية العثمانية / ۱۵۲ .

^۳ في اصول التاريخ العثماني / ۶۳ .

تېنەدەپەرى ، نۆر حەزى لە جىھاد كىرگەن لەپىرى خاۋا بانگەواز كىرگەن بۇ ئىسلام بوۋە لەبەشەكانى ئەۋروپادا ^۱ . لەناۋ ھەموو ژۇر دەستەكانى بەۋە ناسراۋ بوۋە كە پىاۋىكى لە خواتىرس و دادپەرۋەرۋە بەبە زەيى-يە ^۲ . سولتان مۇراد تۋانى سەربكەۋىت بەسەر بىزۋىنەۋە ناۋخۇيىيە ياخىبۋەكان دا كە مۇستەفائى مامى درۋىستى كىرگەن ۋە ھەرلەيەن دۈژماننى دەۋلەتى عوسمانىيەۋە پىشتىۋانى دەكران ، {مانۋىلى دۋەمى ئىمىراتۋرى بىزەنتى} لەپىشت ھەموو ئەۋ ئاۋاۋەۋە پىلان ۋ چەرمەسەرىيەنەۋەبوۋ كەسولتان تۋىشى سولتان مۇراد بوۋىپىشتىۋانى وىارمەتۋەۋە بۇ مامى سولتان مۇرادى كە ناۋى مۇستەفابوۋاۋى كىرگەن ، شارى غالى بولى ئابلۇقەبدات لە پىناۋ سەندەنەۋە لەسولتان ۋ كىرگەن بە بىنكەيەك بۇخۇى ، بەلام سولتان مۇراد تۋانى مامى دەستگىر بىكات ۋ پەۋبەپروۋى سىدارەۋى بىكاتەۋە ، لەگەل ئەۋەدا ئىمىراتۋر مانۋىلى دۋەم بەردەۋام پىلانى لە سولتان دەكرىد ۋ باۋەش بۇ بىرايەكى مۇرادى دۋەم كىرگەۋەۋە كىرگەن سەۋكى ھىزىك ۋ پەلامارى {نىقىيا} ى لە {ئەنادۇل} دا دەستى گىرت بەسەر شارەكەداۋ ، مۇرادىش چۈۋ بە رەۋ پروۋى ۋ تۋانى ھىزەكانى دالەناۋ بەرىت ۋ ناخەزەكەۋى ناچار كىرگەن خۇ بەدەستەۋە بدات ، پاشان كۈژرا ، جا ھەربۇيە سولتان مۇراد بىرپارىدا كە ۋانەيەكى كىرگەن بداتە ئىمىراتۋر ، بۇيە بەپەلە {سالونىك} ى داگىر كىرگەن ۋ ھىزىشى كىرگەنەۋە بەشەۋە لە مۇرسى ۱۴۳۱ز ، ۸۳۳ دا چۈۋىيەناۋى شارەكەۋە بوۋىيە بەشىكى جىيانەكرەۋە لە دەۋلەتى عوسمانى .

سولتان مورد به رده و ام گورزی به ئیشی ئاراسته ی بزوتنه وه یاخیبوه کانی نیو
وولاتی به لقانی ده کرد ، مکور بوو له سه ر پشتیوانی کردنی ده سه لات ی عوسمانی
له و وولاته دا ، سوپای عوسمانی رووی کرده باکور بو ملکچه چ کردنی هه ری می }

¹ اخطاء يجب ان تصحح (الدولة العثمانية) / ٣٨ .

2 السلاطين العثمانيون / ٤٣ .

ولاشيا } ، وهسه رانه‌ی سالانه‌ی به‌سهردا سه‌پاند وپاشای نوی صرب (ستیف لازارمیتش) ی ناچاری ملکه‌چ کردن کرد ، بو عوسمانی یه‌کان و چوویه ژیر دسه‌لاتیان و لایه‌نگری خو‌ی بو سولتان نوی کرده‌وه و پاشان سوپای عوسمانی روی کرده باشور و هستا به‌پته‌وکردنی پایه‌کانی حوکمی عوسمانی له ولاتانی یونان دا ، زوری نه‌برد سولتان له ریگه‌ی ئهم جیهاده بانگه‌واز ئامیزه‌یه‌وه توانی هرچی په‌رچی ریگه‌ی هه‌یه ئه‌لبانیا و مه‌جه‌ردا له ناوی به‌ریٚت ، عوسمانی یه‌کان توانیان ئه‌لبانیا له‌سالی ۸۳۴ک ، ۱۴۳۱ ز دا ئازاد بکه‌ن و هی‌رشه‌که‌یان چر بکه‌نه‌وه بو‌سهر به‌شی باشوری ولاته‌که له باکوری ئه‌لبانیاش عوسمانی‌یه‌کان جیهادیکی ئالیان به‌ریاکرد و ئه‌لبانی یه‌کانی باکور توانیان له‌شاخی ئه‌لبانیادا دوو سوپای عوسمانی‌یه‌کان تی‌ک بشکینن ، هه‌روه‌ک نشوستیان به دوو هه‌لمه‌تی تر عوسمانی‌یه‌کان به‌ینن که خودی سولتان مورا‌د سه‌رکردایه‌تی ده‌کردن ، عوسمانی‌یه‌کان زیانیکی قورسیان لی‌که‌وت له‌کاتی پاشه‌کشه‌دا ، ده‌وله‌ته نه‌صرانیه‌کانیش له‌پشت ئه‌لبانه‌وه وه‌ستابوون و پشتیوانیان ئه‌کردن دژ به عوسمانی‌یه‌کان ، به‌تایبه‌ت ده‌وله‌تی {بوندوقیه} که هه‌ستی به‌مه‌ترسی جه‌نگه ئازادیخوازه‌کانی عوسمانی ده‌کرد بو‌ئه و هه‌ریمه‌ گرنگه به‌هه‌ردوو ناره‌ده‌ریایی یه‌که‌ی و به‌نده‌ره‌کانیه‌وه که {بوندوقیه} ی ده‌به‌ستیت‌ه‌وه به‌حه‌وزی ده‌ریای ناوه‌راست و جیهانی ده‌روه ، ئه‌وان ده‌یان‌توانی که که‌شتی‌یه بوندوقیه‌کان له‌نیو ده‌ریایه‌کی داخراودا گه‌مارو بدن ، که‌ده‌ریای ئه‌دریاتیکه ، به‌و جو‌ره سولتان مورا‌دی دووهم هی‌چ سه‌قامگیری‌یه‌کی له‌ئه‌لبانیا بو حوکمی عوسمانی نه‌دیت ^۱. ئه‌وه‌ی په‌یوه‌ندی به‌به‌ره‌ی مه‌جه‌ره‌وه هه‌یه ، ئه‌وه‌یه عوسمانی‌یه‌کان توانیان ، له‌سالی {۸۴۲ک-۱۴۳۸ ز} دا شکست به‌مه‌جه‌ری یه‌کان به‌ینن ، حه‌فتا ۷۰هه‌زار سه‌ربازیان لی‌به‌دیل بگرن و ده‌ست

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۶.

به سهر هندی پیگه دا بگرن ، پاشان پیشره ویان کرد بو به نگرادی پایته ختی صرب ، به لام لهه وه له کهیدا سهرکه وتوو نه بوون و به په له هاوپه یمانیه تییه کی خاچ په رستی گه وره پیک هیئرا که پاپا پیروزیایی لیکرد ، نهو هاوپه یمانییه ئامانجی وه دهرنانی عوسمانییه کان بوو له هه موو نه وروپادا ، هاوپه یمانییه تییه که ولاتی پاپاو مه جهری پوله ندهو صرب و ولاتی {ئه خلاق} جنوه و بوندوقیه و ئیمبراتورى بیزهنتى ودوقیه ی برجندیای گرتة خوئی هه روه ها چهند له شکرکی ئه لمانیای و چیکیش دایانه پال هاوپه یمانییه تییه که ، سهرکردایه تی هیزه کانى هاوپه مانى خاچ په رستی درایه سهرکرده یه کی مه جهری به توانا که یوحه ننا هنیادی بوو .

هنیادی هیزه ووشکانیه خاچ په رسته سهرکردایه تی کردو به ره و باشور کشا و له دانوب په ریه وه ، دوشکستی قورسی دا له عوسمانییه کان له سالی { ۸۶۶ ک - ۱۴۴۲ ز } و عوسمانییه کان ناچار داواى ریککه و تنیان کرد . په یماننامه ی ریککه وتن له { سیزهادن } بو ماوه ی ۱۰ ده سال به سترا ، نه مهش له مانگی یولیوی سالی ۸۴۸ ک ، ۱۴۴۴ ز دابوو ، دهستی له صرب کشانده وه و دانى نا به جورج برانکوفیتش وه ئه میری نهوئ ، هه روه ک سولتان مورات دهستی کشانده وه له {ئه فلاق} بو مه جهر و هاوسهری کچه که ی (محمود شبلى) به بری ۶۰ هه زار دوقیه ی پزگار کرد که ریبه رى گشتى سوپای عوسمانییه کان بوو ، نهو په یماننامه یه به هه ردوو زمانى عوسمانى و مه جهرى نوسرایه وه ، و دیسلاسى پاشای مه جهر به ئینجیل سوینی خوارد ، هه روه ک چون سولتان مورات به قورئان سویندى خوارد که مه رجه کانى گریبه سته که به وه فادارى و شه رفه وه بیاریزن . کاتیك مورات له گهل دوزمنه نه وروپیه انیدا له به ستنى ئاشتینامه که بوویه وه گه رایه وه بو ئه نادول و هات به سهر مه رگی میر عه لای کوپى دا ، زور خه فته تی بو

¹ الدولة العثمانية في التاريخ الإسرائمي الحديث / ۴۶ .

خوارد و له دونياو مولك دور كهوتته وه و دهسه لاتته كهى دابهزى ودايه محمدى كوپى كه نهو كاته له ته مه تى ١٤ سالى دابوو ، له بهر كه مى ته مه نى باوكى هه ندى له پياوانى دهوله ته كهى كه خاوه نى پراو بۆچوون بوون له چوارده ورى كۆكرده وه ، پاشان چوو بۆ مغنيسيا له ئاسياى بچوك ، تائه وهى ماوه له ژيانى دا به ته نيايى و ئارامش بيباته سهر و لهو چۆله وانیه دا خۆى يه كلا بكا ته وه بۆ په رستنى خواو تيرامان له مه له كوتى * خوا ، ئه مه ش دواى ئه وهى كه دلنيا بوو له سه قامگير بوونى ئاسايش و ئاشتى له به شه كانى دهوله ته كهى دا ، سولتان زۆر خوشى لهو چۆله وانى و په رشتشه نه برد ^١ ، چونكه كاردينال سيزارينى و هه ندى له هاوكارانى دهستيان دايه بانگه واز كردن بۆ هه لوه شانده وهى په يماننامه كان له گه ل عوسمانى يه كاندا و ده ركردنيان له ئه وروپا به تاييه ت كه كه سيكى بى ئه زموون... كه سيك ترسى لى نه بوو كورسى ده سه لاتى عوسمانى له لايه ن موراده وه بۆ كورپه گه نجه كهى به جى مابوو كه كه سيكى بى ئه زموون... كه سيك ترسى لى نه بوو ، پاپا ئۆجيينى چواره م به م بىرۆكه شه يتانى يه قايل بوو ^٢ و داواى له مه سيحى يه كان كرد په يمانه كه و هه لبوه شيننه وه و هيرش به رنه سهر موسولمانه كان و بۆ مه سيحيه كانى پروون كرده وه كه نهو په يماننامه ي له گه ل موسولمانه كاندا به ستراره نادرسته چونكه به بى مؤله تى پاپا به ستراره ، كه وه كىلى مه سيحه له زه ويدا ، "كاردينال سيزارينى" زۆر چاك بوو به رده وام ده جولا ، له كار نه ده سواو بيزار نه ده بوو ، كوششى ده كرد و هه ولئى ده دا بۆ له ناو بردنى عوسمانى يه كان ، بۆيه سه ردانى پاشا نه صرانيه كان و پي به ره كانى

* "مولك" و "مه له كوت" دوو زاراوه ي لاهونى يه و مه به ست به "مه له كوت" شوينى

قه شه كانه له ئاسمانه كاندا و وشه يه كى سريانى يه

¹ محمد الفاتح - الرشيدى / ٤٢-٤٣ .

² محمد الفاتح - الرشيدى / ٤٢-٤٣ .

دهکردو هانی دهدان له سهر پوچهل كردنه وهی پهیماننامه که له گهل موسولمانان دا ، وهه موو که سیکی قایل دهکرد که په خنه ی له شکانی گریبهسته که دا هه بوايه ، وهپی دهووت : نهو به ناوی پاپاوه گهردنیان نازاد نهکات نه گهر پهیماننامه که بشکین ، بهر که ت نه خاته ناو سهر بازه کان وچه که کانیا وپیویسته شوین ریگه که ی بکه و تنایه ، چونکه نهوه ریگه ی شکومه ندی و پرزگار بوونه ، ههر که سیکیش دوا ی شکاندنی پهیماننامه که ویزدانی نازاری بدات وههست به گونا هباری بکات نهوه نهه له جیاتی نهو دا گونا هه که هله ده گریټ^۱ . نه صرانیه کان پهیمان که یان شکاندو دهستیان کرده کوکړدنه وهی سوپا بو دژایه تی کردنی موسلمانان و شاری (فارنا) ی بولغاریان گه مارو داکه ده که ویتته سهر که ناری دهریای پرهش نهه شاره له سهر دهستی موسولمانان نازاد کرابوو ، پهیمان شکاندن دیاردهیه کی ناشکرایه له دوزمنانی نهه نایینه دا ، بویه خوی گه وره له سهر موسولمانانی پیویست کردو وه که له گه لیاندا بجهنگن وهک ده فهرمویت : ﴿فَقَاتِلُوا أُمَّةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أِيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهِمْ يَنْتَهُوْنَ﴾ التوبه : ۱۰ . واته : بجهنگن له گهل سهرانی سهرانی {بی دینی} دا ، نه وانه گوی به پهیمان نادهن تا کوو به لکو دهست لهوه هه لبرگن . پاریزگاری له پهیمان وسویندی خویان ناکه ن وهک سرووشتی هه میشه ییان خویان له پهلاماری هیچنوممه تیك ناپاریزن بیهیزیان له ههر که سیکا شک برد نه یکوژن و سهری نه برن ، خوی گه وره زور راست وینه یان دهگریټ و ده فهرمویت { لا یرقبون فی مؤمن الا ولا ذمه وأولئك هم المعتدون } التوبه / ۱۰ واته : بهرانبهر موسلمانان نه خزمایه تی و نه پهیمان ناکه ن و نائه وانه ن سنوور به زین .

کاتیک مه سیحی یه کان دهستیان به جولان وهه لمه تبردن بو ده ولته تی عوسمانی کرد موسولمانان له نه درنه نهو بزوتنه و کشانه ی خاچ په رسته کانیا بیست ،

^۱ محمد الفاتح / ۴۴ .

ترس و بيم دايگرتن و پياوانى دهولت نارديان بۇ لاي سولتان مورد و داوايان
 ليكرد پەلە بكات لە هاتنى بۇ بەرەنگار بوونەوھى ئەو مەترسىيە ، سولتانی
 موچاھیدیش لەخەلۆهتگەكەى دەرچوو بۇ ئەوھى سەرکردایەتى سوپا
 عوسمانىيەكان بكات دژى مەترسى خاچ پەرسىتى ، مورد توانى لەگەل
 كەشتیگەلى {جەنەوى} دا پىك بکەوئیت تاكوو ٤٠ چل هەزار سەربازى لەسوپای
 عوسمانى لە ئاسياوہ بۇ ئەوروپا بۇ بگوئىزىتەوہ بە ديارى چاوو گوئى
 كەشتیگەلى خاچ پەرستانیشەوہ و لەبەرامبەر دینارىك بۇ ھەر سەربازىك .
 سولتان مورد زۆر پەلەى دەکرد لە پۆشتندا و لەھەمان ئەو پۆژەى خاچ
 پەرستەكان گەشتبوونە {ادرنە} ئەویش گەشتە ئەوئى ، لەپۆژى داھاتوودا شەر
 لەنيوان ھەردوو سوپای نەصرانى و ئىسلامىدا ھەلگىرسا كە شەپىكى زۆر توند
 و گەرم بوو ، سولتان مورد ئەو گرىبەستەى كە دوژمنەكانى شكاندبوويان
 خستە سەر پىك تا بيبينن وئاسمان و زەویش شاىەتى بدن لەسەر ناپاكى و
 سنور بەزاندنيان ، ھەرۋەھا بۇ ئەوھى وورەى سەربازەكانى خوڤشى زياد بكات
 ھەردوو تاقم دايان لەيەكترو شەپىكى ترسناك لەنيوانياندا پووى دا كە خەريك
 بوو سەرکەوتن بۇ مەسىحىيەكان دروست ببيت ، لە ئەنجامى زياترى گوپوتىنى
 ئايىنىيان ، بەلام ئەو گەرمى و وورە زيادەيان پووبەپووى ئەو گيانە جىھادى يە
 بوويەوہ كە عوسمانىيەكان ھەيانبووپاشا لاديسلاسى پەيمان شكين لەگەل
 سولتان موردى بەوفا بۇپەيماننامەكانى پووبەپوو وەستانەوہوہلگزان بەيەكدا
 ، جەنگىكى ترسناك لەنيوانياندا پووى دا و سولتان موردى موسولمان توانى
 پاشاى نەصرانى مەجەپى بكوژييت ، بەوھى بەپەلەپمىكى بە ھىزى تى بگرييت
 ولە ئەسپەكەى خستىيە خوارەوہو ھەندى لەموچاھیدەكان بەپەلە سەريان لە

لاشەي كردهو و به ته هليله و ته كبر كردنه و به پرميك به رزيان كرده و و زور
دلخوش بوون^۱.

يه كيك له موجهيده كان به نيو دوژمنه كاندا هاواري كرد :ئه ي بيباوه پان ! ئه و
سهري پاشا كه تانه .

ئه و ديمه نه كاريگهري يه كي گه و ره ي هه بوو له سه ر هه مو نه صرانيه كان و ترس و
پارايي دايگرتن و موسولمانه كانيش هه لمه تيكي به هي رزيان كردنه سه ر و
پريزه كانيانى تيگشكاندو به خراپترين شيوه شكستيان پي هينان ،
مه سيح يه كانيش به هه له اتنه و وه رچه رخان و هه نديكيان پاليان به هه نديكي
تريانه وه دهنه ، سولتان مورا د شوين پي هه لنه گرتن به لكو به و هينده سه ركه و تنه
وازي هينا ، به راستيش ئه و سه ركه و تنيكي گه و ره بوو^۲ ، ئه و جهنگه له
كه ناره كانى قوصره و له ۱۷ ي ئه كتوبه ري ۸۵۲ ك ، ۱۴۴۸ ز پوويدا ، كه جهنگه كه
سي پوزي خاياند و به سه ركه و تنيكي پشتبشكين بو عوسمان يه كان كو تايي
پي هات^۳ . ئه و شه ره وولاتي مه جه ري به لايه ني كه مه وه بو ماوه ي ۱۰ سال له
پريزي ئه و وولاتانه دا ده ر هينا كه ده يتواني هه ستيت به جهنگ و هيرش بردن دژي
عوسمان يه كان .

سولتان مورا د ده ستبه رداري دونيا نه ويستي و پاشايه تي نه بوو ، به لكو
جاريكي تر له سه ر كورسي ده سه لات دابه زي بو محمدي كوري و چويه وه بو
كه نارگيري يه كه ي خو ي له مه غنيسيا ، هه روه ك چو ن شي ري سه ركه و توو
ده گه پريته وه بو نيو لانه كه ي خو ي ، ميژوو كو مه ليك له پاشا و فه رمان په و اكا نمان
بو باس ده كات كه له سه ر كورسي ده سه لاتيان دابه زيون و له خه لك دا بپاون و

^۱ محمد الفاتح — عبدالسلام عبدالعزيز / ۲۲ .

^۲ محمد الفاتح — عبدالسلام عبدالعزيز / ۴۶ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۴۷ .

پاشان چوون بۆكەنارگىرى ، ھەندىك لەوپاشايانەش گەراونەتەوہ بۆكورسى دەسەلات ، بەلام باسى ئەوہ نەكراوہ كە ھىچ يەككىيان دوو جار لەكورسى دەسەلات دەبەزىبىت ، جگە لە سولتان موراد ، زۆر نەبوو چووبوو بۆ خەلوەتگەي لە ئاسىيائى بچوكدا ، ئىنكىشارىيەكان لە ئەدرنە پاپەرىن و دەستيان دايە ئازاوہ نانەوہ و ياخيبيوون و گەندەلى و پياو كوشتن ، سولتان محمدىش گەنجىكى تازە پىگەشتووى كەم تەمەن بوو ، ھەندى لەپياوانى دەولەت ترسان كە كارەكە ئالۆز بىت ، و مەترسىيەكە گەرۈە تربىت و خراپەكە تەشەنە بكات و ئەنجام خراپ بگەوئتەوہ ، بۆيە نارديان بە دواي سولتان مورادداو داواي ھاتنيان لى كرد تاخوى كارەكە بگريتە دەست^۱. ئىنكىشارى يەكانىش ملكەچ بوون بۆي و محمدى كوپرىشى نارد تا بىيتە فەرمانەرۋا لە ئەنادول دا ، سولتان مورادى دووہمىش لەسەر كورسى دەسەلاتى عوسمانى مايەوہ ، تا كۆتا پۆژى ژيانى و ھەموو تەمەنى لە ئازادكردنى وولاتاندا بردە سەر^۲.

يەكەم : مورادى دووہم و خۆشەويستى بۆ شاعيران و زانايان و كارى چاك : {محمد حرب} دەليت : (مورادى دووہەم ئەگەر ھەزارىش بىت وئەو پىژە شىعەرەشى كە لە وەستاندا يەكەم بىت و {زۆر نەبىت} ھەر خاوەنى فەزەلە بەسەر ئەدەب و شىبەرەوہ و نكولى لەمە ناكرى ، چونكە نىعمەتلىك بوو بەسەر شاعيرانەوہ، و لەھەفتەيەكدا دوو پۆژ بانگى دەكردن بۆ كۆپرەكانى خوى تا ئەوہى لەلايانە بىلئىن و قسەو دەمە تەقى لە نيوان ئەوان و سولتان دا بگەن ، ئەويش يان بەچاكى دادەنا يان بەخەوشدار يان ھەلى دەبژارد يان نەيدەويست ، زۆر جار دەستى دەستكورتانى دەگرت و جل و بەرگى بۆ دەكردن يان پىشەي بۆيان ئەدۆزىيەوہ تا بەو پىگەيە كە خويان دەست بخەن وئەمەش بۆ ئەوہ بوو

^۱ محمد الفاتح / ۴۷ .

^۲ محمد الفاتح / ۲۳ .

له خه مه كانی ژيان پزگاریان بێت و خویان تهرخان بکهن بۆ توانستی و وتنی شیعر ، سه رده می نه وشاعیرانیکی زۆری هه لّ خست) ^۱. کۆشکی فه رمانه وه گۆرابه وه بۆ جوړیک له نه کادیمیای زانستی تائاری گه شته نه وهی که شاعیران له کاتی جیهاد کردنیدا هاوده می یان ده کرد ^۲. یه کی له شیعره کانی بریتیی ه له وه رن بایادی خوا بکهین چونکه ئیمه هه می شه له دونیادا نایین ^۳. موړادی دووه م سولتانیکی زانای ژیری دادپه روه ری دلیر بوو ، له مالی تایبه تی خوی هه موو سالیک ۳۵۰۰ دیناری ده نارد بۆ خه لکی مه که و مه دینه و قودسی پیروژ ، و گرنگی زۆری نه دا به کارووباری زانست و زاناو شیخ و پیاوچاکان ، میرنشینه کانی ریک خست و پیکه و بانه کانی ئاسایش و ئارام کرده وه وشه رع و ئایینی چه سپاندو بیباوه و مولحیده کانی سه رشو پ کرد ^۴ ، "یوسف ئاساف" ده رباره ی ده لیت : که سیکی پیاو چاک و له خوا ترس بوو، پاله وان و به ریز بوو، هه زی له خیر بوو خوازیاری به زهیی و چاکه بوو ^۵.

دووه م : مردن و وه سیه ته که ی : خاوه نی (النجوم الزاهرة) له باسی نه و که سانه دا که له سالی ۸۵۵ دا مردوون له مه ر موړادی دووه مه وه ده لیت : (باشترین پاشای سه رده می خوی بوو له پوژنه لات و پوژئاوا دا به هوی نه و هه مووه عه قل و ووره و بیباکی و به خشنده یی و ئازایه تی و پله به رزی یه ی که هه یبوو، ته مه نی له جیهادی ریی خوا دا به سه ربه رد ، چه ندين شه ری کرد ، و چه ندين وولاتی ئازاد کرد و چه ندين قه لای قایم و قوله به رزو شاری له چنگ دوژمنی سه رشو پ ده ر هینا ،

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۴۶ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۴۶ .

^۳ السلاطين العثمانيون / ۴۳ .

^۴ تأريخ سلاطين آل عثمان / ۲۵ .

^۵ تأريخ سلاطين آل عثمان / ۵۵ .

ھەرچەندە ئەو زۆر خەرىكى ئەو خوشيانە ئەبوو كە دەروونەكان دەيانخواست ،
 پىدەچىتت حالى وەك حالى ھەندىك لە پىاو چاكان بويىت كە پرسىيار لە
 حالىدىنى كرا ، ووتى : ھەموو جارى دىنم بە گوناھ كردن ئە دىنم بەلام بە
 تۆبەكردنىش پىنەى دەكەمەو. سولتان مورادى دووھەم شىاوترىن كەسە
 بەلىخۇش بوون و كەرەمى خوا ، چونكە ئەو چەندان ھەلويىستى بەناو بانگى
 ھەبوو و لە پىشخستنى* ئىسلام و بەزاندنى دوزمندا دەستىكى بالاي ھەبوو ،
 ئەوھتا لەبارەيەو دەووترىت ، ئەو پەرژىنىك بوو بۇ ئىسلام و موسولمانان ،
 {خوا لىى خوش بىت} ، و گەنجىتى لەبەھەشت دا بۇ بگىپررىتەو ،^۱ سولتان
 لەكۆشكى {ئەدرنە} لە نزىكەى ۴۷سالى تمەنى دا وفاتى كرد ، لەسەر
 وەسىيەتى خوى -بەرەحمەت بىت - لە نزىك {مژگەوتى مورادىيە} لە {بورسە}
 نىژرا ، وەسىيەتى كرد كەھىچ لەسەر گۆرەكەى بونىاد نەنن و تەنيا چەند
 نشىنگەيەك دروست بكەن لە چواردەورى گۆرەكەيدا بۇئەوھى {حافز} و قورئان
 خوينەكان تيايدا دابنىشن و قورئانى پىرۆزى لەسەر بخوينن وو لىتتىشى دابوو
 لە پۆزى ھەينىشدا بنىژرىت ، ئەوھبوو وەسىيەتەكەى جىبەجى كرا .^۲
 لەوەسىيەتەكەيدا شىعەرىكى بەجى ھىشت ، وزۆر دلى لاي ئەو ترسە بوو كە
 لەگۆرپىكى گەرەدا بنىژرىت چونكە ئەو دەيوست ھىچ شتىك لەسەر گۆرەكەى
 دروست نەكرىت و شىعەرىكى لى بنووسن كە بلىت : پۆژىك دىت خەلك تيايدا
 خۆلەكەم دەبينن .^۳

^۱ النجوم الزاهرة - جمال الدين تغري : ۱۶/۳ .

^۲ السلاطين العثمانيون / ۴۳ .

* {باله خانه يان باله كۆن} مان بۇ {شرقة} ى عەرەبى داناوھ "وەرگىر"

^۳ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۴۶ .

سولتان موراد له سهردهمی خوی دا مزگهوت و خویندنگه و کۆشک و پردی زۆری بنیات نا، له وانه مزگهوتی ئه درنه که سی باله خانهی *مهزنی هه بوو، له ته نیشته ئه و مزگهوته شدا خویندنگه یه که و ته کیه یه کی دروست کرد که بهردهوام هه ژارو که مدهسته کان خۆراکیان پێده درا^۱.

بهشی سێیه م

محمدی فاتح و فهتخ کردنی قوسته ننتینه

باسی یه که م : سولتان محمدی فاتح

سولتان محمدی دوهم (۸۳۳-۸۸۶ ک، ۱۴۲۹-۱۴۸۱ ز) له زنجیره ی ئالی عوسماندا به هه وته م سولتانی عوسمانی داده نریت و به فاتح و باوکی چاکه کان ناوزه ده کریت . نزیکه ی ۳۰ سال فرمانهروایی کرد که ئه و ماوه یه خێرو سه ره برزی بوو بۆ موسولمانان^۲. له دوا ی مردنی باوکی له ۱۶ ی موچه پرهمی سالی ۸۵۵ ک به رامبه ره به ۱۸ ی فبرایه ری سالی ۱۴۵۱ ز دا فرمانهروایی دهوله تی عوسمانی گرت ه ده ست .

سولتان محمدی فاتح که سایه تی یه کی تایبه تی و ناوازه ی هه یه هیژو داد په روهری پیکه وه گریدابوو . ههروه که هه ره له سه ره تای پیکه شتنیه وه ئیشی زۆریک له هاوه لانی دا بوو یه وه له زۆریک له و زانستانه دا که له خویندنگه ی میره کاندای ده خویندرا و به تایبه تیش زۆریک له زمانه کانی سه ره ده می خوی ده زانی و زۆر هه زی له خویندنه وه ی کتیبه کانی میژوو بوو ، هه ره ئه مه یارمه تی دا له ده رکه وتنی که سایه تی یه که ییدا له بواری کارگێری و مه یدانه کانی جه نگدا، تائه وه بوو له کۆتاییدا له میژوودا به نازناوی {محمدی فاتح} ناسرا به بۆنه ی فهتخ کردنی قوسته ننتینه وه .

^۱ السلاطين العثمانيون / ۴۳ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۵۳ .

سولتان ئەو بەرنامەيەي گرتەبەر كە باوك و باپیرانی لە فەتح كردهكانیاندا لە سەری دەوێشتین. لە دواي ئەوێ دەسەلاتی گرتە دەست لە دەوڵەتی عوسمانی دا بە وە ناوی دەرکرد كە هەستاو بە دووبارە پێكخستنهوێ بە پێوبەراییەتی یە بردنە جیاوازهكانی دەوڵەت. زۆریش گرنگی بە کاروبارەدارایییەکان . بۆیە كەوتە کارکردن لەسەر دیاری کردنی سەرچاوەکانی دەوڵەت و پێگاكانی خەرج کردنی بەشیوہیەك كە پێگە بگريّت لە زیادە رۆیی و بەرزفەری و مالّ بە فێۆردان ، ھەروەھا جەختی كردهوہ لەسەر گەشە دان بە لەشکرەکانی سوپا و دووبارە پێكخستنهوہیان و دانانی لیستی تاییبەت بە سەرباز و زیادکردنی مووچەکانیان و پشت قایم کردنیان چەکی دەستكەوتو لەو سەردەمە دا .

"محمد الفاتیح" لەسەر گەشە پێدانی بە پێوہ بردنی ھەریمەکان دەکردو ھەندیّ لە کاربەدەستە پێشینەکانی لە ھەریمەکانی خۆیاندا ھێشتەوہ و ئەوانەي لا برد كە كەموکورتی یان كەمتەرخەمی یان لیّ بە دیار كەوتبوو .

پاشان دەستی كرده گەشەدان بە كۆشكە سولتانێیەکان و پەرچەكکردنیان بەئەزمونە ئیداری و و سەربازییە باشەکان كە ئەمانە لە سەقامگیربوون و بەروہ پێشەوہ چوونی دەوڵەتدا پۆلی گرنگیان گێرا.

پاش ئەوێ چەند قونایغی بەرھەمداری لە چاکسازی ناوخۆیی دا بپری ، ئینجا خولیای فەتح کردنی ناوچە مەسیحیەکانی نیو ئەوروپا و بلاو كردهوہی ئیسلام تێیاندا . كەوتە سەری چەند ھۆکاریك یارمەتی سولتان محمدی فاتیحیان دا لە بەدیھینانی ئامانجەکانی دا ، لە وانە : ئەو لاوازی یەي كە ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی تووشی ھاتبوو بەھەوێ ئەو ھەمووہ كێشە كێشەي لەگەڵ دەوڵەتە ئەوروپیی یە كانی تردا ئەیکرد، ھەروەھا بە ھوێ ئەو ناكۆکیە ناوخۆیی یەي كە ھەمو ناوچەکان و شارەکانی بیزەنتەي گرتبوویەوہ .

سولتان محمد بەمەوہ نەوہستا ، بەلكوو بە "جیدی" کاری لە پێناو ئەوہدا ئەكرد كە فەتھی قوستەنتینیەي پایتەختی ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی بكاتە تاجی سەر

سەرى جەنگە ئازادىخۈزەكانى ئەو پايتەختەى كە قەلەى گىرنگو ستراتىژ بوو بۇ
 جموجوۋلە خاچ پەرسىيەكانى دژ بە جىھانى ئىسلامى بۇ ماۋەيەكى زۆر كە
 ئىمىراتۆرىيەتى بىزەنتى بە شىۋەيەكى تايبەتى و مەسىحى يەت بەگشتى
 شانازى بەو پايتەختەو دەكرد محمد فاتىح ھات كىردى پايتەخت بۇ دەۋلەتى
 عوسمانى و ئەۋەى بەدىھىنا سەركىردە پىششىنەكانى سوپا ئىسلامىيەكان لەۋەو
 پىشش نہ يانتوانى بەدى بهيئن ^۱.

يەكەم : فەتە كىردنى قوستەنتىنيە :

قوستەنتىنيە لە گىرنگىزىن شارە جىھانىيەكان ئەژمار دەكرىت ، كە لەسالى ۳۳۰
 ز دا لەسەر دەستى ئىمىراتۆرى بىزەنتى قوستەنتىنى يەكەم بىيات نراۋە ^۲. ئەم
 شارە پىگەيەكى جىھانى بىۋىنەى ھەيە ئەۋەتا لەبارەيەۋە دەۋىرىت (ئەگەر
 دۇنيا يەك مىرنشېن بوايە ، ئەۋا قوستەنتىنيە لە بارتىرىنى شارەكان بوو تابىيەتە
 پايتەختەكى) ^۳. لەگەل دامەزران و بىياتنانىدا بىزەنتىيەكان كىردىان
 بەپايتەختى خۇيان ، ئەۋ شارە لەگەۋرەترىن و گىرنگىزىن شارەكانى جىھانە .

كاتىك موسولمانەكان لەگەل دەۋلەتى بىزەنتىدا چۈۋنە نىۋ جىھادەۋە ، ئەۋ
 شارە لەۋ مىلانىيەدا پىگەى تايبەتى خۇى ھەبوو ، بۇيە پىغەمبەر ﷺ چەندىن
 جار موزدەى بە فەتە كىردنى ئەۋشارە ، لەۋانە : ئەۋەى كە لەكاتى جەنگى
 خەندەقدا پروویدا ، بۇيە خەلىفە و سەركىردەكانى موسولمانان بە درىژايى
 سەردەمە جىاۋازەكان بۇ فەتە كىردنى ئەۋ شارە كىپر كىيان دەكرد ، لە خۇشى
 ئەۋەى ئەۋ فەرمۇدەيەى پىغەمبەر ﷺ لە خۇياندا بەدى بهيئن : (لتفتحن

¹ قيام الدولة العثمانية / ۴۳ .

² اوربة في العصور الوسطى - سعيد عاشور / ۲۹ .

³ فتح القسطنطينية وسيرة السلطان محمد الفاتح - د. محمد مصطفى / ۳۶-۴۶ .

القسطنطينية على يد رجل ، فلنعم الأمير أميرها ، ولنعم الجيش ذلك الجيش) رواه أحمد : ٣٣٥/٤ . واته : به دلنیا یییه وه قوسته ننتینیه له سهردهستی پیاویکدا فه تح دهکریّت ، میری ئه و سوپایه چهند میریکی باشه و ئه و سوپایه ش چهند سوپایه کی باشه { که ئه و شاره فه تح دهکن } .

بۆیه هه ر له پوژانی مو عاو یه ی کو پری ئه بو سو فیانه وه له سهر دهستی هیژه موسو لمانه موا هیده کان یه که م هی رشی ئیسلامی به ره و پووی قوسته ننتینیه له سالی { ٤٤٤ ک } دا که وته پری . ئه و هی رشه ش سه رکه وتوو نه بوو ، چه ندین هی رشی تر له سهرده می ئه و دا دووباره بوویه وه که هه مان ئه نجامی پیشووی هه بوو ، هه روه ها ده ولّه تی " ئومه وی " دهستی دایه هه ولیکی تر بو فه تح کردنی قوسته ننتینیه ، ئه و هی رشه به به هی زترین هی رشه کان ی ئومه وی داده نریّت بو سه رئه و شاره ، ئه ویش ئه و هی رشه بوو که له سهرده می سوله یمانی کو پری عبدالملک دا له سالی ٩٨ ک دا پووی دا ^١ .

هه ولدان به رده وام بوو بو فه تح کردنی قهسته ننتینیه ، هه روه ک سهرده می یه که می عه بباسی چهند هی رشیکی چرو پری جیهادی دژ به بیزه نتی به خو وه بی نی ، به لام نه یتوانی بگاته خودی قوسته ننتینیه و هه ره شه بخاته سه ری ، هه ر چه نده شاره که ی که هه ژاندی و کاریگه ری خسته سهر پوودا وه ناو خوی یه کان به تایبه ت ئه و هی رشه ی که له پوژانی هارونه ره شیدو له سالی { ١٩٠ ک } دا پووی دا ^٢ .

له وه ودوا چهند ده ولّه تو که یه کی ئیسلامی له ئاسیای بچوکدا به رپابوون ، گرنگترینان ده ولّه تی سه لجوقیه کان بوو که ده سه لاتی در یژ بوویه وه تا ئاسیای بچوک ، هه روه ک سه رکرده ئه لب ئه رسه لان (٤٥٥ - ٤٦٥ ک ، ١٠٦٣ - ١٠٧٢ ز) توانی نوشوستی به ینیت به سهر دیمۆنسی ئیمبراتوری پۆم له ناوچه ی ملازگرد

^١ ابن خلدون : ٧٠/٣ .

^٢ تاریخ خلیفه ابن خیاط / ٤٥٨ .

له سالی ٤٦٤ك ، ١٠٧٠ز دا به ديلي بيگريټ وتيرى لى بدات وبيخاته به نديخانه و
 ، پاش ماوه يهك له دواى په يمان به ستنيك له بهرام بهر سهرانه ي سالانه بو سولتاني
 سه لجوقى نازادى كرد ، نه وهش نيشانه ي نه ي ملكه چى به شيكى گه وړه ي
 ئيمبراتوريه تى پومانى يه بو ده ولته تى سه لجوقى ئيسلامى . دواى لاواز بوونى
 ده ولته تى گه وړه ي سه لجوقيه كان ، چه ند ده ولته تيكى سه لجوقى دهر كه وتن ،
 له وانه ده ولته تى سه لجوقى يه كانى پوم له ناسيائى بچوكدا كه توانى ده سه لاتى له
 پوژن او اوه دريژ بكا ته وه بو كه ناره كانى دهر يائى ئيجه و ئيمبراتوريه تى پومانيش
 لاواز بكات .

له سهره تاي سه ده دى ٨ى كوچى ١٤٠ى زايىنى عوسمانى يه كان شوينى
 سه لجوقى يه كانى پوميان گرته وه .^١

هه وله ئيسلامى يه كانيش بو فته تح كردنى قوسته نتيڼيه سهر يان هه لدايه وه ،
 سهره تاش به وه بوو كه هه وليك له پوژانى سولتان بايه زيد (هه وړه بروسكه) دا
 ده ستى پيكر د ، كه هيزه كانى له نابلقه دانى شاره كه دا له سالى ٧٩٦ك - ١٣٩٣ز
 دا سهر كه وتن .^٢ سولتان ده ستى كرد به دانيشتن له گهل ئيمبراتورى بيزه نتي دا بو
 به ده سته وه دانى شاره كه به ناشتى يانه بيداته ده ستموسولمانان ، به لام
 ئيمپراتورى بيزه نته كه وته فيل كردن وده ستى ده ستى پيكر د و به رده وام هه ولى
 ددها يارمه تى نه وروپى يه كان لى بگات تا ريگا بگريټ له هيرشه ئيسلاميه كه ي
 سهر قوسته نتيڼيه .

هاوكات سوپاكانى مه غول به سهر كړدايه تى ته يمورى له نگ گه شتنه نيو
 خاكه كانى عوسمانى و ده ستيان دايه ناز او وه گنده لى نانه وه سولتان بايه زيد
 ناچار بوو هيزه كانى پاشه كشه پى بكات و گه ماروى سهر قوسته نتيڼيه

^١ قيام الدولة العثمانية / ٤٦ .

^٢ تاريخ سلاطين آل عثمان / ٤٦ .

هه‌لبوه‌شینیته‌وه بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌ی مه‌غۆل به‌ خو‌ی و هی‌زه‌کانی تری عوسمانی یه‌وه‌و له‌نیوان هه‌ردوولا‌دا شه‌ری به‌ ناوبانگی ئه‌نقه‌ره‌ پ‌رووی‌دا که‌ تیا‌یدا بایه‌زید "هه‌وره‌ بروسکه‌" به‌دیل گیراو دواتر له‌سالی ١٤٠٢ز دا له‌ به‌دی‌لی دا مرد^١. ئه‌وه‌بوو که‌ ده‌وله‌تی عوسمانی به‌شی‌وه‌یه‌کی کاتی هه‌له‌وشایه‌وه‌و بیرک‌ردنه‌وه‌ش له‌ فه‌تح کردنی قوس‌ته‌نتینی‌ه بۆ ماوه‌یه‌ک پ‌راوه‌ستا .

کاتی‌ک بارود‌و‌خی ده‌وله‌ت سه‌قامگیر بوویه‌وه ، سه‌ره‌له‌نوی پ‌و‌خی جیهادی گه‌پ‌رایه‌وه‌و له‌پ‌و‌ژانی سول‌تان مورادی دووه‌مدا که‌ له‌ماوه‌ی (٨٢٤-٨٦٣ ک ، ١٤٢١-١٤٥١ز) ده‌سه‌لاتی گرت‌ه‌ده‌ست ، چه‌ند هه‌ولیک درا بۆ فه‌تح کردنی قوس‌ته‌نتینی‌ه ، له‌ پ‌و‌ژانی ئه‌ودا سوپا‌کانی عوسمانی چه‌ندین جار ئاب‌لو‌قه‌ی قوس‌ته‌نتینی‌ه‌یان دا . ئیم‌برات‌و‌ریش له‌ کاتی ئه‌و هه‌ولانه‌دا له‌پ‌ری‌گه‌ی ئه‌وانه‌وه‌که‌ یا‌خی بووبوون له‌سول‌تان کاری ده‌کرد بۆ ئا‌ژاوه‌ نانه‌وه‌ له‌نی‌و پ‌یزه‌کانی عوسمانی دا^٢ . به‌وپ‌ری‌گه‌یه‌ش سه‌ره‌که‌وتووبوو له‌سه‌ره‌قال‌کردنی سول‌تان له‌و ئامانجه‌ سه‌ره‌کی‌یه‌ی که‌ هه‌رده‌م له‌سه‌ری سوور بوو ، بۆیه‌ عوسمانی‌یه‌کان نه‌یان‌توانی له‌وسه‌رده‌مه‌دا ئه‌و خواسته‌ به‌دی به‌ینن تا سه‌رده‌می محم‌دی فات‌حی پ‌ۆله‌یان که‌ دواتر هات و خواسته‌که‌ی هی‌نایه‌ دی .

محمد فات‌یح هه‌ر له‌ ژیا‌نی باوکیدا خه‌ریکی کاروباری سول‌تانی ده‌بوو هه‌ر له‌و کاته‌وه‌ له‌ گه‌ل مل‌ملانی یا‌نه‌دا ئه‌ژیا که‌ ده‌وله‌تی بی‌زه‌نتی هه‌یبوو له‌ هه‌ل و مه‌رجه‌ جو‌ر به‌ جو‌ره‌کاندا ئا‌گاداری‌یه‌کی ته‌واویشی هه‌بووه‌ له‌و هه‌موو هه‌وله‌ عوسمانیا‌نه‌ی پ‌یشت‌ر درابوو بۆ فه‌تح‌کردنی "قوس‌ته‌نتینی‌ه". به‌ل‌کو هه‌وله‌ دوباره‌بووه‌کانی پ‌یش‌ووی نی‌و ده‌وله‌ته‌ ئیسلامی‌یه‌ پ‌یش‌وه‌کانی ده‌زانی . دواتر

^١ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٥٨ .

^٢ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٥٩ .

له و کاته‌ی له‌سائی { ۸۵۵ ک - ۱۴۵۱ ز } دا ده‌سه‌لاتی عوسمانی گرت‌ه ده‌ست^۱ .
 به‌دووی فه‌ت‌ح کردنی قوس‌ته‌نتینی‌ه‌دا ده‌گه‌راو بی‌ری له فه‌ت‌ح کردنی ده‌کرده‌وه .
 په‌روه‌رده‌ی زانایان پو‌لی به‌شدار یان هه‌بووله پی‌گه‌یان دنی محمد فات‌ح دا له‌سه‌ر
 خو‌شه‌ویستی ئی‌مان و ئی‌سلام و کارکردن به‌قورئان و سوننه‌تی پی‌غه‌مبه‌ر ﷺ .
 بو‌یه‌ پابه‌ند بوو به‌ خو‌شه‌ویستی شه‌ریعه‌تی ئی‌سلامه‌وه و به‌له‌خواترسی و
 خواپه‌رستی و خو‌شه‌ویستی زانست و زانایان نه‌ناسراو زو‌ر بلاو بوونه‌وه‌ی
 زانسته‌کان ، نه‌م دینداریه‌ به‌رزه‌ی ده‌گه‌پیت‌ه‌وه بو‌ نه‌و په‌روه‌رده ئی‌سلامی‌یه
 کامله‌ی که هه‌ر له‌منالی یه‌وه له پ‌ینومایی یه‌کانی باوکی و هه‌وله‌کانی
 که سایه‌تی‌یه زانستی‌یه به‌هیزه‌کانه‌وه وه‌ری گرت‌بوو که له سه‌ره‌پرشتی
 په‌روه‌رده‌کردن یان ده‌کرد ، هه‌روه‌ها پاکی و دونیا نه‌ویستی نه‌و مامو‌ستا
 گه‌ورانو بی‌فیزی و جیهادکردنی به‌رده‌وامی ده‌رونی خو‌یان { که سه‌ره‌پرشتی د
 پی‌گه‌یان‌دنی محمدیان ده‌کرد }^۲ پو‌لی گه‌وره‌یان هه‌بوو

محمدی فات‌ح هه‌ر له‌مندالیه‌وه له ژ‌یر کاریگه‌ری زانا خواپه‌رسته‌کان‌دا بووه ،
 که تایبه‌ت‌ترینیان بریتی بوو له { نه‌حمه‌دی کو‌ری ئی‌سماعیلی گو‌رانی } که
 به‌که‌سیکی ته‌واو گه‌وره‌ ناسراوه . نه‌و له‌سه‌رده‌می سول‌تان مو‌رادی دووه‌می
 باوکی فات‌ح دا وانه بی‌ژی محمدی فات‌ح بووه . له‌وکاته‌دا که محمدی فات‌ح نه‌میری
 شاری مه‌گن‌سیا بوو . باوکی‌شی ژماره‌یه‌ک له‌مامو‌ستایانی بو‌ نار‌دووه . به‌لام نه‌و
 گو‌پ‌رایه‌لی فه‌رمانه‌کانی نه‌کردن و هیچی نه‌ده‌خو‌یند و ته‌نانه‌ت قورئانی‌شی خه‌تم
 نه‌کرد ، سول‌تانی ناو‌براویش مو‌رادی دووه‌م داوای کرد پیاو‌یکی به‌هه‌یبه‌ت و
 توندو تی‌ژبی‌ت ، نه‌وانیش مامو‌ستا (گو‌رانی) یان پی‌ نشان دا . نه‌میش کردی
 به‌مامو‌ستای کو‌ره‌که‌ی و شو‌لیکی پ‌یدا تا‌کوو به‌وه لی‌ی بدات نه‌گه‌ر هاتوو

^۱ الفتوح الإسلامیة عبر العصور / ۳۵۹ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانیة - د. علی حسون / ۴۲ .

لهفه‌رمانی دەرچوو . مامۆستا گۆران چوو بۆ لای محمد وپۆشته ژووره‌وه‌وشولێكه‌شی هەر به‌ ده‌سته‌وه‌ بوو. ئینجا ووتی : باوكت منی ناردووہ بۆ فیركردنت و لیّدانت ئەگەر له‌قسە‌ی من لاتدا . سولتان محمد خانپێكه‌نی به‌وقسە‌یه‌ هات. مامۆستا گۆرانیش له‌ ودانیشتنه‌دا زۆر به‌توندی به‌شولێكه‌ هات به‌سولتان محمد داو ئەوه‌ بوو سولتان محمد خان ترسی لیّ نیشته‌ و له‌ماوه‌یه‌کی كه‌مدا قورئانی خه‌تم كرد ^۱.

ئەو په‌روه‌رده‌ ئیسلامی‌یه‌ راسته‌ قینه‌وو ئەو په‌روه‌رده‌كه‌ره‌ گه‌وره‌و به‌رپێزانه‌ی كه‌ هه‌بوون به‌تایبه‌ت زانای گه‌وره‌ی وه‌ك گۆرانی كه‌ فه‌رمانی نیشان ئە‌دپاند ئە‌گه‌ر بیانبینایه‌ ناكو‌كه‌ له‌گه‌لّ شه‌رعدا هه‌رگیز بۆ سولتان نه‌ئه‌ چه‌مایه‌وه‌ وبه‌ ناوی خۆی بانگی ئە‌كردو ته‌نیا ته‌وقه‌ی له‌گه‌لّ ده‌كردو ده‌ستی ماچ نه‌ده‌كرد نه‌ك ئە‌وه‌ به‌لكو سولتان ده‌ستی ئە‌وی ماچ ئە‌كرد ،زانای به‌رزی وا زۆر سروشتی یه‌ كه‌ كه‌سانێکی گه‌وره‌ی وه‌ك محمدی فاتیح له‌سه‌ر ده‌ستی دا په‌روه‌رده‌ ده‌بیته‌ و موسولمانیکی باوه‌رداری پا‌به‌ند به‌سنووری خوایی و فه‌رمان و نه‌ه‌یه‌كه‌انه‌وه‌ بیته‌ ، وگه‌وره‌ سه‌یری شه‌ریعه‌ت بكات وپشتیوان وبه‌رگری كه‌ر بیته‌ له‌ دانانی رێو په‌سم بۆ جێ‌به‌جێ‌كردنی به‌سه‌ر خۆی دا پێش ئە‌وه‌ی به‌سه‌ر خه‌لكدا جێ‌به‌جێ‌ بكات. سروشتی به‌قوتابی ئە‌و پیاوه‌ گه‌ورانه‌ به‌ كه‌سانی له‌خواترس و پیاو چاك بن و داوا‌ی نزای خێرله‌ زانا ئیشكه‌ره‌ چاكه‌كان بكات ^۲.

هه‌روه‌ها رۆلی شیخ ئاق شه‌مه‌دین له‌ ته‌واوو كامله‌ كردنی كه‌سایه‌تی محمدی فاتیح دا ئاشكرا دیاره‌ كه‌ هه‌ر له‌منداڵیه‌وه‌ مه‌سه‌له‌ی تێدا چاند كه‌ بریتین له‌ : ۱- دووقات كردنه‌وه‌ی بزوتنه‌وه‌ی جیهادی عوسمانی . ۲- به‌رده‌وام و هه‌ر له‌و منالی یه‌وه‌ خه‌یالی بۆ ئە‌وه‌ پاده‌كێشا كه‌ تو‌ ئە‌و میره‌ی كه‌ فه‌رموده‌كه‌ی

^۱ كتاب الشقائق النعمانية / ۵۲ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية - د. علي حسون / ۴۳ .

پیغمبر ﷺ باسی ئەکات و ئەفەرموی { لتفتحن القسطنطينية على يد رجل ، فلنعم الأمير أميرها ، ولنعم الجيش ذلك الجيش } رواه أحمد : ٣٣٥/٤ . واتە : بەدنیای ییەو قوستەنتینیە لەسەر دەستی پیاویکدا فەتح دەکری (بۆیە محمەدی فاتح خوازیاری ئەو بوو کە فەرموودە کە پیغمبر ﷺ لە ئەودا کۆتایی بیته دی^١ .

دووهم : ئامادەسازی بۆ فەتح کردن : سولتان محمەدی دووهم هەولە هەمەجۆرهکانی خستە گەر لە پیناو نەخشەکیشان و خۆپێکخستن بۆ فەتح کردن قوستەنتینیە . لەمەشدا کۆمەڵە هەولێکی زۆری بەخەرج دا بۆ بەهێز کردن سوپای عوسمانی لەرێگەیی هێزە مڕۆیی یەکانەو تائەوێ ژمارەیان گەشتە ٢٥٠٠٠ دووسە دوو پەنجا هەزار موحامید^٢ . ئەمەش بەبەرورد کردن لەگەڵ سوپاکانی دەولەتانی ئەوکاتەدا ژمارەییەکی گەورەبوو . هەرەک گەریگی یەکی تایبەتی دەدا بە مەشق پێکردنی ئەو هیزانە لەسەر هونەرە جۆراوجۆرهکانی جەنگ . و مەشق کردن لەسەر چەکی هەمەچەشنە کە سازیان بکات بۆ چالاکی یە سەربازی یە چاوەرێکانراوەکان . هەرەک فاتح گەریگی ئەدا بە ئامادەسازی یەکی بە هیز و تەواو لە پرووی مەعنەوی یەو و گیانی جیهادی تیدا ئەپواندن و ئەوێ ئەهینا یەو بیریان کە پیغمبر ﷺ چ مەرجییکی گەورەێ ئەو ئەو سوپایەیی کردووە کە فەتح قوستەنتینیە ئەکات بۆ ئەوێ ببنە ئەو سوپای کە مەبەستە . ئەمەش هیزیکی مەعنەوی و دلیری یەکی بێ وینەیی پێ بەخشین . وەک چۆن بلاوکردنەوێ زانایان لەنیو پیزهکانی سوپادا کاریگەری یەکی گەورەێ هەبوو لەسەر بەهێز کردن عەزەمی سەربازەکان و پەییوەستی یان بە جیهادی راست و دروستەو بە پێی فەرمانەکانی خوای گەرە . هەرەها لەقۆلی ئەوروپی یەو

^١ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٥٩ .

^٢ تاریخ الدولة العثمانية العلية / ١٦١ .

سولتان گرنگى زۆرى دا به بنياد نانى قەلاى (روملى حصار) لەسەر تەنگاوى
بەسفور لە تەسكترين خايدا لەبەرامبەر ئەو قەلايەووە كە لەسەردەمى سولتان
بايەزىد لە وشكانى ئاسيايدا بونيات نرا .

ئيمپىرانورىيەتى بيزەنتى هەولئى زۆرى دا بۆ ئەوھى سولتان دەست لە
دروستکردنى ئەو قەلايە ھەلبگرئى لە بەرامبەر پاپەند بونىكى داراي زۆرەووە كە
پەيمانى دا ئەو بىداتە سولتان . بەلام فاتح ھەرسور بوو لەسەر بنياتنانەكە لە
بەر ئەوھى گرنگى سەربازى ئەوشوینەى ئەزانى ، ئەووە بوو قەلايەكى بەرزى
بەتەو بەھىزى تەواوکرد كە بەرزىيەكەى دەگەشتە ۸۲م و دوو قەلاكە لە بەيەك
وہستان و تەنيا ۶۶۰ شەست سەدو شەست مەتر لەنيوانياندا ھەبوو ئەم دوو
قەلايە ھوكمى ھاتن و پوشتنى كەشتىيە تيپەرپووەكانيان دەکرد لە پۆژھەلاتى
{بەسفور} ھوہ تا پۆژئاواى كە ئاگرى تۆپەكانى ئەم دوو قەلايە دەيتوانى پڭا
بگريئ لە گەشتنى ھەركەشتىيەك لەوناوچانەووە كە دەكەوتنە پۆژھەلاتەووە بۆ
قوستەنتىنيە ، ھەك ميرنشىنى تەرابزۆن و جگەلەويش كە دەيانتوانى لەكاتى
پيويستدا پشتيوانى و پالپشتى شارەكە بكەن .^۱

۱ : گرنگى دانى سولتان بە كۆكردنەوھى چەكى پيويست : سولتان محمد
گرنگىيەكى تايبەتى دا بەكۆكردنەوھى چەكى پيويست بۆ فەتھکردنى
قوستەنتىنيە ، لە گرنگترينيان ئەو تۆپانەبوون كە گرنگىيەكى تايبەتىيان
ھەبوو ، بۆيە ئەندازيارىكى مەجەپى ھيئا كە بە "ئوربان" بانگ دەكرا و
لەدروستکردنى تۆپدا ھەلكەوتەو ليھاتوو بوو . ئەويش پيشوازييەكى چاكي لئى
كرد و ھەموو توانا دارايى و مروئى و ماددىيەكانى بۆ دابىن كرد ، ئەو
ئەندازيارە توانى لەپرووى نەخشەيەكەووە ژمارەيەكى تۆپى گەورە دروست بكات
كە لەسەروو ھەموويانەووە تۆپى ناودارى سولتانى بوو كە ئەلئىن : كيئشى

¹ سلاطين آل عثمان / ۲۶ .

دەگەشتە سەدان تەن و بۇ جولاندنى پېۋىستى بە سەدان گاي بەھىز ھەبوو .
 سولتان خۇي سەرپەرشتى دروستکردن و تاقىکردنەوھى ئەو تۇپانەى دەکرد ^۱ .
 ب: گرنگىدان بە كەشتىگەل : زياد لەم خۇئامادەسازىيەش سولتان فاتىح كەوتە
 گرنگيدانىكى تايبەت بە گەشتىگەلى عوسمانى دا بەوھى كارى كرد لەسەر بەھىز
 كردنى و زۆرو زياد كردنى بە جۆرەھاكەشتىگەل ، تا ئامادەى ئەو ەيىت بە پۇلى
 خۇي لە كاتى ھېرش كردنە سەر قوستەنتىنيەدا، ئەوشارە دەريايىيەى كە
 گەمارۇدانى بەبى بوونى ھىزىكى دەريايى نەدەھاتەدى تاهەستىت بەئەو ئەركە
 گرنگە . باس دەكرىت : ئەو كەشتيانەى بۇ ئەو كارە ئامادەكرابون گەشتبوونە
 زياتر لە ۴۰ كەشتى ^۲ .

ج: بەستنى پەيماننامەكان : ھەرەك چۆن فاتح لەپېش ھېرشى بۆسەر
 قوستەنتىنيە ، كارى لەسەر بەرستنى گەلىك پەيماننامە كردلەگەل دوزمەنە
 جۇراوجۆرەكانىدا تاخۇي بۇ تاكە دوزمەنىك يەكلا بكاتەو ە بۇ ئەمە
 پەيماننامەيەكى بەست لەگەل مېرنشىنى غەلتەى دراوسىنى قوستەنتىنيە لە بەرى
 پۇژھەلاتەو ە كە تەنگاوى {قرن الذهبى} لەيەكى جىادەكردنەو ە . ھەرەھا چەند
 پەيماننامەيەكى لەگەل {مەجد} و {بوندوقىيە} دا بەست كە دوو ھەرىمى
 دراوسىنى ئەوروپى بوون .

بەلام ئەو پەيماننامانە لەو كاتەدا كە ھېرش كرايە سەر قوستەنتىنيە خۇيان
 نەگرت ونەمانەو ە . ئەو ەبوو چەند ھىزىك لەو شارانەو جگە ئەو شارانەشەو ە بۇ
 بەشدارى كردن لە پارىزگارى كردنى لە قوستەنتىنيە ^۳ . خۇيان گەياندە ئەو ەو ەك

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۶۱ .

² محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۹۰ .

³ تاريخ سلاطين آل عثمان / ۵۸ .

بەشدارىيىكىرىدىن ئىككىيان بۇ ھاۋا دىنەكانىيان لە نەصرانىيەكان ھەموو ئەۋە بوو پەيمان و گرىبەستەكانىيان لەگەل موسولماناندا لە يىرى خۇيلن بىردەۋە .

لەۋكاتەدا سولتقان ھىزى ساز دەدا بۇ فەتھ كردن ، ئىمىراتۋرى بىزەنتى ھەۋلى مان ونەمانى ئەدا بۇ ئەۋەى سولتقان لە وئامانجەى لابتات بەناردنى دىارى جۇراۋجۇر بۇ خۇى وناردنى "بەرتىل" بۇ ھەندى لە راۋىژكارانى سولتقان بۇ ئەۋەى كار بىكەنە سەر بىريارەكەى ^۱ . بەلام سولتقان سوور بوو لەسەر جىبەجى كردنى نەخشە دارپىژراۋەكەى و ھىچ كام لەۋانە دەستى پى ھەلنەگرت لەئامانجەكەى .

ئىمىراتۋرى بىزەنتى كە بىنى سولتقان سورە لەسەر جىبەجى كردنى ئامانجەكەى پەناى برد بۇ داۋاكردنى يارمەتى لە دەۋلەتە جۇراۋجۇر شارە ئەۋرۈپىيەكان ، لەسەرۋى ھەموويانەۋە پاپاى سەرکردەى رېبازى كاسۋلىكى ، ئەمە لە كاتىكدا كە كەنىسەكانى دەۋلەتى بىزەنتى و لەسەرۋو ھەمووشىيانەۋە شارى قوستەنتىنيە شوينكەۋتەى كەنىسەى ئەرسەزۈكسى بوون كە دوزمنايەتىيەكى توند ھەبوو لەنيوان "كاتولىك" و "ئەرسەزۈكس" دا...

ئىمىراتۋر ناچار بوو دلى پاپا رابگرىت وخۇى لى نزيك بىكاتەۋەۋە ئامادە بى خۇى دەرېخات بۇ كار كردن لەسەر يەكخستنى كەنىسەى ئەرسەزۈكسى پۇژھەلاتى تا ملەكەچى بىكات بۇى . ئەمە لە كاتىكدا ئەرسەزۈكسى يەكان ھەزىيان بەۋە نەدەكرد . لەسەر ئەمە پاپا ھەستا بە ناردنى نوينەرى خۇى بۇ قوستەنتىنيە و لەكەنىسەى ئەياصۇفيا ووتارى دا و دوعا كرد بۇ پاپا و يەكخستنەۋەى ھەردوۋ كەنىسەكەى راگەياند ، ئەمەش بوۋە ھۇى توۋپەكردنى جەماۋەرى ئەرسەزۈكسى لەۋشارەداۋ ھەستان بە بزوتنەۋەيەكى دژايەتى كردنى ئەۋكارە ھاۋبەشەى ئىمىراتۋرى كاسۋلىكى، تەنانەت ، تائەۋەى ھەندى لەسەر كىردە

¹ فتح القسطنطينية - محمد صفوت / ٦٩ .

ئەرسەنۇكسىيەكان دەيانوت : (من پىم باشترە لە شارەكانى بىزەنتەدا
مىزەرەكانى تورك بىينم نەوك كلوى لاتىنى)^۱ .

دووم : ھىرشەكە : قوستەنتىنيە لەسى بەرەو بەئوى دەريايى گەمارۇ درابوو ،
لەتەنگاوى بسفۇرۇ دەريايى مەرمەرەو (قرن الذهبى) كە بەزنجىرەيەكى تەواو
گەورە و بەھىز پارىزگارى دەکرد لە ھاتنە ناوہوہى گەشتى بۇ نىو قوستەنتىنيە
 . زياد لەوہش دووھىلى پەرژىن كراو لە ناوچەى ووشكانى كەنارى دەريايى
مەرمەرەو چواردەورى { قرن الذهبى } دابووكە پوبارى "ليكۇس" لە نىوانياندا
بوو لە نىوان ئەم دوو شورايدا بۆشايىك ھەبوو پانيەكەى ۶۰ شەست پى ئەبوو
شوراكەى ناوہوہش ۴۰ چل پى بەرز بوو ، چەند بورجىكىشى لەسەر بوو كە
بەرزىيان دەگەشتە ۶۰ پى ، شوراى دەرەوہش بەرزىيەكەى دەگەشتە نزيكەى
۲۵ پى ، چەندبورجىكى تريش كە پر كرابوون لەسەربازى^۲ .

شارەكە لەپرووى سەربازىيەو بەباشترىن شارەكانى جىھان دەرژمىردا لەپرووى
توندو تۆلييەو ، بەھوى بوونى ئەو ھەموو شوراوقەلەنەو زیادلەو قايمكارىيە
قەلاسروشتى يانەيش كە خويان ھەبوون ، بۆيە پىداتىپەپىنى سەخت بوو ،
لەبەر ئەمە بوو لەدەيان ھىرشى سەربازى كە بۇ داگىر كردنى ئەو شارە ئەكرا
پزگارى بوو ، لەوانە ۱۱ ھەولى پىشووئى ئىسلامىي .

سولتان فاتح خۇئامادەسازىيەكانى قوستەنتىنيەى كامىل كردو ھەوالى زانى و
نەخشە پىويستىيەكاي ئابلۇقەدانەكەى ئامادەكرد . ھەرەك خوى ھەلدەستا
بەسەردانە ھەوالگىرىيەكان كە تىيدا قايمكارىيەكان و شوراكانى قوستەنتىنيەى
دەبىنى^۳ .

^۱ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۸۹ .

^۲ تاريخ سلاطين آل عثمان / ۲ .

^۳ محمد الفاتح - الرشيدى / ۸۲ .

سولتان كه و ته هه ولى خوشكردنى پښگاكانى نيوان ئه درنه و قوسته ننتينيه ، تا له باربيت بۆ راکيښانى تۆپه گه وړه و زه به لاهه كان له ويوه بۆ قوسته ننتينيه . بۆپه كان له ئه درنه وه به ره و نزيكى قهسته ننتينيه جولان و له ماوه ۲ مانگدا پاراستنى به شى سوپايان ته واو كرد . تائه وهى له پوژى پينج شه ممه ۲۶ى رهبيعولله و وهلى ۸۵۷ ك ، ۶ى ئه بريلى ۱۴۵۳ز دا سه ربازه عوسمانى يه كان به سه ركردايه تى خودى فاتح گه شتنه چوارده وړى قوسته ننتينيه .

سه ربازه كان كه نزيكه ۲۵۰ دووسه دو په نجاهه زار سه رباز بوون كۆبوونه وه ، فاتحيش و تاريكى به هيژى بۆ دان و تيايدا هانى دان له سه ر جيهاد كردن و خواستى سه ركه وتن يان شه هيدى . تيايدا خۆيه خشين و قوربانى دان و ، شه پرى راستگو يانه ى له كاتى به يه ك گه شتندا وه بير هيئانه وه .

ئهو ئايه ته قورئان يه شى به سه ردا خويندنه وه كه هانيان ده دات له سه ر ئه و كار ه . هه روه ك ئه و فهرموودانه ى پيغه مبه رى ﷺ به بير هيئانه وه كه موژده ى ده دا به فته تحكردنى قوسته ننتينيه و گه وړه ى و به رپىزى سوپا پرگار كه رو ئه مير كه ى و ئه وه ى وه بير هيئانه وه له و فته تحكردنه دا چه نده عيززه ت و سه ربلىندى ئيسلام و موسولمانانى تيدايه . سوپاش ده ستى كرد به (لا اله الا الله) و وتن و (الله اكبر) و دوعا كردن ^۱ . زاناكانيش له نيو رپىزى سوپاو جهنگاو هرو موجهيده كان دا له گه لياندا بلاو بوونه وه كه ئه مه ش كاريگه رى خسته سه ر مه عنه ويه ت و ده رونى هه موان تائه وه بووه موو سه ربازيك چاو هروانى جهنگى ده كرد زۆر به خۆراگرانه ، به لكوو ئه وه ى پيويسته له سه رى به جى ى به ينييت ^۲ .

^۱ سلاطين آل عثمان / ۲۴-۲۵ .

^۲ الفتوحات الإسلامية عبر العصور / ۳۶۴ .

له پوژی داهاتوودا سولتان دهستی کرد به دابه شکردنی سوپا ووشکانی یه که به بهردم شورا دهره کی یه کانی شاردا که له سی بهشی سهره کی پیکهینا بوو ، بهمه له ههموو لاکانه وه به توندی گه مارۆی ووشکانی دروست کرد .

ههروهک فاتح سوپا گه لیکی یه ده کیشتی له پشت سوپا سهره کی یه که وه پیکهینا . ههروه ها هه ولی دامه زانندی توپه کانی دا له بهردم شورا کاندای . گرنگترینیان توپی گه ووه زه به لاحی سولتانی بوو که له بهردم دهرگای "طب قابی" دا دانرا . ههروه ها له پیگه نزیک و بهرزو جوړبه جوړه کانی شاریشدا چهند دهسته یه کی دانا بو چاودیږی کردن ، هاوکات که شتی یه عوسمانی یه کانی به نیو ئاوه کانی چوارده وری شاره که دا بلاو کرده وه . به لام به هوئی بوونی زنجیره یه کی گه ووه که ریگه ی دهگرت له ههر که شتی یه ک بو چوونه ناوه وه ، نه یتوانی بگاته (قرن الذهبی) نهک ئه مه

به لکوو ههموو که شتی یه کی تیکده شکاند که هه ولی چونه پیش و نزیک بوونه وه ی بدایه . که شتی گه لی عوسمانی توانی له دهریای مه پمه پهدا دهست بگریت به سهر دوورگه کانی میواندا (جزر الأمراء)^۱.

بیزه ننتی یه کان هه ولیاندا ئه وپه پری هه وله کانیان بخه نه گه پ بو پاریزگاری کردن له قوسته ننتینییه ، بو ئه مه سهر بازه کانیان دابهش کرد به سهر شورا کاندای قه لاکانیان پته وو توندوتول کرد .

سوپای عوسمانی توانی دهست بگریت به سهر شاره که دا ، له پوژانی یه که می ئابلوقه دانه که دا ره وشه که پروودانی جهنگی نیوان عوسمانی و بیزه ننتی یه بهرگریکه ره کانی به خووه نه دیت . دهرگا کانی شه هیدی کرانه وه و ژماره یه کی زوری عوسمانی یه کان شه هید بوون به تایبته ئه و که سانه ی که کاری نزیک بوونه وه له دهرگا کانی پی شپیږدرابوو .

^۱ العثمانیون والبلقان / ۸۹ .

تۆپە عوسمانىيەكان لەشويئە جۆربەجۆرو جياوازەكانەو دەستيان كرده
 تۆپبارانى شارەكە دەنگە ترسینای پۆلىكى گەورەى هەبوو لە دروستكردنى
 ترس لەدلى بيزەنتىيەكان دا . ئەم تۆپبارانە بوو بەهۆى پوخاندنى هەندى لە
 شوراكانى چواردەورى شارەكە ، بەلام بەرگرىكەرەن لەگەل ھاويشتنى تۆپەكان دا
 بەپەلە شوراكانيان بنياد دەنايەو . كۆمەكى يە مەسىحىيەكانىش لە ئەوروپاوە
 بەردەوام ئەهات و ھاوکاریەكى زۆر لە پینچ كەشتىدا كۆكرانەو و گەشتن بە
 قوستەنتىنيە كە سەركردهى ئەو كەشتىيانە جستينيان جەنەوى لەگەل ٧٠٠
 جەنگاوەرى خۆبەخشى نىو دەولەتە جياوازەكانى ئەوروپاوە بوون و
 ھاودەمىيان دەكردن . كەشتىيەكان توانى يان بگەنە پايتەختە دىرينەكەى
 بيزەنتە لەپاش بەرەنگاربوونەو يەكەى دەريايى لەگەل كەشتىگەلە
 ئابلقەدەرەكەى عوسمانىيەكاندا . گەشتنى ئەو هيزە كاريگەرىيەكى گەورەى
 هەبوو لەسەر بەرز كردنەو و وەرەى بيزەنتىيەكان . جەستينيانى سەركردهى
 كەشتىيەكان كرا بە سەركردهى هيزە بەرگرىكەرەكانى شارەكە ^١ .

هيزە دەريايىيە عوسمانىيەكان هەولێ برينى ئەو زنجيرە بەرزو گەورەيان دا كە
 لە (قرن الذهبى) دا دەستپەرەو بوو بۆ ئەو كەشتى يە ئىسلامى يەكان بەدى
 نەهينا ، بۆيە تيرەكانيان وەشانە بەسەر كەشتىيە ئەوروپى و بيزەنتىيەكاندا .
 بەلام هەرلەسەرەتاوە شكستيان هينا لەبەديهيئەنانى ئامانجەكەياندا . بەمەش
 پۆحى مەعنەوى بەرگرىكەرەكانى شارەكە بەرز تىربوويەو ^٢ .

قەشە و پياوە ئايىنىيەكان بەبى بىزاربوون بە كۆلانەكانى شارو شويئە
 قەلايىيەكاندا دەگەرەن و مەسىحىيەكانيان لەسەر سەقامگىرى و خۆپاگرى
 ھاندەداو خەلكيان ھاندەدا بچن بۆ كەنىسەكان و ھاوار بكەن مەسىح و)

^١ العثمانيون والبلقان / ٩٢ .

^٢ محمد الفاتح - الرشيدى / ١٢٠ .

حه زره تی مه ریه م) به لکو شاره که پزگار بکه ن . ئیمبراتۆر قوسته ننتین بۆ ئه و مه به سته ، به رده وام خۆی ده چوو بۆ که نیسه ی ئایا صوفیا ^۱ .

سێیه م : دانیشته کانی نیوان محمدی فاتح و قوسته ننتین :

عوسمانی یه هه لمه تبه ره کان بۆ سه ر شاره که قاره مانانه شه پریانده کردو له سه روو هه موویانه وه محمد فاتح خۆی . بیزه ننتی یه کانیش به سه روکایه تی قوسته ننتین به رگرییه کی قاره مانانه یان کردو . ئیمبراتۆری بیزه ننتی هه ولێ دا (شار و گه له که ی به هه موو فیل و پێگه یه که پزگار بکات که له توانیدا هه بیّت . بۆیه خواسته گه لیکی جوړاوجۆری خسته به رده م سولتان محمد له خشته ی به ریّت و پاشه کشته ی پی بکات له یه رانه به ر پێک مال یان گوپراهه لی کردندا جگه له مانه ش شتی تری زۆری خسته به رده م . به لام له به رامبه ردا فاتح (به ره حمه ت بیّت) یه که وه لامی ئه دایه وه : به ده سته وه دانی شاره که ^۲ . له و حاله ته شدا هیچ که سیکی وه ییچ که نیسه یه کی شار ئازاریان توش نابێ .

ناوه پۆکی نامه که بریتی بوو له مه : با ئیمبراتۆره که تان شاری قوسته ننتینه بدات به ده سته وه ، منیش سویند ده خۆم سوپاکه م ده ست بۆ مال و گیان و ناموسی هیچ که س نابات . کییش ویستی باله شاره که دا بمینیته وه و به ئاسایش و ئارامش تیایدا بژیت . کییش ویستی شاره که به جێی به نیلێت وکوچی لی بکات ، ئه و بۆ کوێ هه ز ده کات با بچیت و ئارامه و ئاشتی پارێزراوه ^۳ .

به مانه وه ی ته نگاوی "قرن الذهبي" له ده سته ی هیزی ده ریای بیزه ننتی یه کاند ، ئابلقه دانه که ناته و او بوو . له گه ل ئه وه شدا هیرشه ی عوسمانی به بی پسان به رده وام بوو سه ربازانی "ئینکیشار"ی دلیری یه کی زۆرو نه به ردی یه کی که م

¹ محمد الفاتح / ۱۰۰ .

² تاریخ سلاطین آل عثمان / ۵۸ .

³ محمد الفاتح — عبدالسلام فهمی / ۹۲ .

وینەیان نواند . ئەوان بەبێ ترس بەشوینەواری ھەر بۆمبارانیکی تۆپەکاندا بەرھەو پووی مەرگ دەچوون . لە پۆژی ۱۸ ی 'ئەبریل دا تۆپەعوسمانیەکان توانییان لەبەشی پۆژئاوای شوراکیوە لەلای دۆلی لیکۆس کونیک بکەنە شورای بیزەنتی-یەکان . سەربازە عوسمانی-یەکان بەھەموو نەبەردی و گەرموو گۆپی-یەکیوە دەستیان کرد بە ھەولێ داگیرکردنی شارەکی لە پڕیگای ئەو کونەو . ھەرەکی ھەولێ داگیرکردنی شوراکانی تریان دا لەپڕیگای ئەو پەیزانەو کە نابووین بە دیوارەکانەو . بەلام بەرگریکەرانی شارەکی بەسەرکردایەتی "جستنیان" لە پارێزگاری کردنی شوراو ئەو کونەکی مانەو و پاوەستان و لەنیوان ھەردوو لا دا شەپۆکوشتار توند بوویەو . کونەکی بچوک بوو . تیروپم ئەو شتانە تریش کە ئەگیرانە سەربازە موسوڵمانەکان زیادیان کرد . لەگەڵ تەسکی شوینەکی و توندی بەرگری دوژمنان و ھاتنی شەودا ، لەپاش ئەو ترسیان لە دۆلی دوژمنە مەسیحی-یەکاندا بەجێ ھێشت ، سولتان فاتح بیریاری کشانەوێ بۆ ھێرشبەران دەرکرد ، بەمەبەستی ھەلیکی تر بۆ ھێرش بردن .^۱

ھەر لەو پۆژەدا ھەندی لە کەشتی-یە عوسمانی-یەکان بەشکاندن زنجیرە بەرەبەستی "قرن الذهبی" ھەولێ گرتنی "قرن الذهبی"یان دا . بەلام کەشتی-یە بیزەنتی و ئەوروپی-یە ھاوبەشەکان لەگەڵ دەستە بەرگریکەر بەئاگاکی پشت زنجیرە کە پاراستنی کەنادوی گەرەکیان لە ئەستۆدا بوو . بەھەموویانەو توانییان پڕیگا بگرن لەو کەشتی-یە ئیسلامی-یانەو ھەندیکیان تیک بشکێنن ، لەبەر ئەوێ ئامانجەکی نەھاتە دی کەشتی-یەکانی تر ناچار بوون بگەڕێنەو .^۲

چوارەم : لە کارلادانی سەرکردە کەشتیوانی عوسمانی و دلیری محمدی فاتح :

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۶۷ .

^۲ محمد الفاتح — عبدالسلام فهمي / ۱۲۳ .

^۳ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۶۸ .

پاش دوو پوژ له پروودانی نه و شه پره ، جه نگیکی تر له نیوان هیزه دهریایی یه کانی عوسمانی و هندی له و کشتی یه نه وروپی یاندا پرووی دا که هه ولی گه شتن به که نداوه که یان دها و کشتی له ئیسلامی یه کانیش هه ولیکی گه وریان خسته گه پ بو پښه لیگرتن لیان . محمدی فاتح له که ناروه خوئی سهرپه رشتی شه پره که ی ده کرد . هه والی نارد بو سهر کرده ی که شتی وانه کانی و پیی ووت : یان ده ست نه گریت به سهر نه و کشتی یاندا ، یان ده یانکه یت به ژیر ئاودا ، نه گهر له وهدا سهر که وتوو نه بوویت ، نه واهه زیندوویی مه گه پښه بو لامان^۱ . به لام که شتی یه نه وروپی یه کان له گه شتن به ئامانجه که یاندا سهر که وتوو نه بوون . که شتی یه عوسمانی یه کانیش له گه ل هه موو نه و هه ولی گه ورا نه ی له و پښا وهدا به گه پښان خست ، نه یان توانی پښگری یان لی بکه ن ، دواتر سولتان محمد زور به توندی تووړه بوو و له پاش نه ووی گه پښه و بو پښه ی سهر کرده ی یه که ی سهر کرده ی که شتی کانی له سهر لابرده^۲ . داوای کرد بانگی بکه ن بوئی، ئینجا محمدی فاتح زور توند سهرزه نشتی ماته ی ئو غلی سهر کرده ی که شتی کانی کردو به ترسنوک تومه تباری کرد ، نه و توندو تیژییه کاری کرده سهر سهر کرده ی که شتی وانی و ووتی : (من به دلکی قاییمه وه پښشوازی مهرگ ده که م ، به لام نه ووی جیگه ی داخه نه ویه که بمرم و به و جوړه تومه ته تومه تباریم ، من و پیاو ده کانم به هه موو توانایه کی و پښه یه که که هه بوو نه توانیمان شه پښان کرد . ئیجا سوچی میزه ره که ی له سهر چاوه برینداره که ی لابرده^۳) . محمدی فاتح زانی

^۱ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۱ .

^۲ مواقف حاسمة - محمد عبدالله عنان / ۱۸۰ .

^۳ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۳ .

بۆی دەرکەوت کە ئەو پیاوێش عوزری خەلکی بڕیو ، بۆیە بە لەسەر کار لا بردن وازی لی هینا و پرێگە ی دابروات و حەمزە پاشای لە شوینە کە ی دا دانا ^۱ .

سەرچاوە میژوویی یەکان باس لەو دەرکەن کە سولتان محمدی فاتح بە سواری ئەسپە کە یەو ، چاودیری ئەو جەنگە دەریایی یانە ی دەرکەو بە وەرە بەرزی یە کە وە بەرەو دەریا پیشەرە ی کرد ئەو بوو ئا و تا سەر سنگی ئەسپە کە هات ماوێ ئەم و کە شتیە شەر کەرەکان ئەو دەرکەو بوو بە پروو هەل دە ی بیگاتی هاواری ئە کردە {بالبطة ئوغلی} و بە دەنگی بەرز ئە یقیراند کە شتیە وان ! کە شتیە وان ! هەرە شە ی لی دەرکە .

عوسمانی یەکان بە بی ئەوێ کاریگەر یەکی دیاریان هە بیّت بو کە شتی یەکان هە و لە کانی هیّرش بردن یان زیاتر دەرکە ^۲ .

شکستە دەریایی یەکانی کە شتیوانی عوسمانی پۆلێکی گەرە ی هە بوو لەسەر هەندی لە راویژکارەکانی سولتان ، لە پیش هەموو شیانە وە ، "خەلیل پاشای وەزیر" بو ئەوێ واز لەو بێنیّت کە دەست بە سەر شارە کە دا بگریّت و داوای لی کرد کە ، بە پەیمان بەستن لە گەل خەلکی شارە کە دا پازی بیّت و واز لە ئازا کردنی شارە کە بهیّنی و ئابلقە ی سەر شارە کە هەل بگریّت ، بە لام سولتان سوور بوو لەسەر هەو لی فەتح کردنی شارە کە و لە هەموو لاو بە تۆپە کانی بەردەوام بوو لەسەر بۆمباران کردنی بەرگری کەرانی شارە کە . هاوکات بە ووردی بیری دەرکەو بە هەر پرێگە یە ک بوو کە شتیە ئیسلامیە کان بەریتە ناو {قرن الذهبی} قو ، بە تایبەت کە شوراکانی لای قرن الذهبی هەموو هاتبوونە خوارە وە ، بیزەنتی یەکانیش ئەو کاتە ناچار ئەبن پاشەکشە بکەن بە هەندی لە هیّزە بەرگری کەرەکانیان لە شوراکانی پۆژئاوای شارە کە . بەم بەش بەش بوونە ی

¹ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۳ .

² محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۳ .

هينزه بهرگري كه ره كان ، هه ليكي گه وره ده پر خسييت بو هيرش كردنه سهر ئهو شورايانه پاش ئه وهى ژماره ي بهرگري كه ره كانى كه م ده كات ^۱.

پينجه م : ليها تووييه كي جهنگي ناوازه :

سولتان بيروكه يه كي زور جواني بو هات ئه ويش ئه وه يه كه شتیه كان له "بشكطاش" وه كه شوييني وه ستانيان بوو- له ريگه ي ووشكانيه وه بگه يه نيته "القرن الذهبى" ئه م كارهش له و ريگه ووشكانيه ي نيوان هه ردوو به نده ره كه وه ئه نجام بدات بو ئه وهى له {حي الغلطة} خوى به دور بگرييت وكه شتي يه كان له مه ترسي باشوريه كان پياري زيت ، ماوه ي نيوان ئه م دوو به نده ره نزيكه ي سى ميا ئه بوو ، زه وي يه كي ته ختيش نه بوو به لكو پر بوو له به رزايي ونشيوي و ته ختاني كه م بوو. محمدى فاتح سه روك جهنگي يه كانى خوى كوكرده وه و بيروكه كه ي خوى بو خستنه پروو و شوييني جهنگي داها تووشى بو ده ستنيشان كردن و ئه و په رى هاندانى له هه موو يانه وه به دي كردو هه موويان سه رسوپمانى خويان بو بيروكه كه ده ربهرى وجى به جى كردنى پلانه كه ده ستى پيكرد.

سولتان محمد فه رمانى ده ركرد بو چا ككردن و ته ختكردنى زه ويه كان ، له ماوه ي چهند كاتر مي ريكدا ته خت كرا ، پاشان چهند پارچه داريكيان هيناو به زه يت و چه وري ئازهل چه وريان كردن ، پاشان به شيويه ك كه راكيشاني كه شتیه كان به هويه وه ئاسان بييت ، ئه و پارچه دارانه يان له سه ر ريگه له باره كه دا دانا سه ختترين به شى پروژه كه بريتي بوو له گواستنه وهى كه شتي يه كان به سه ر هه ورازو ته پولكه به رزه كاندا ، هه رچه نده به شيويه كي گشتى كه شتي يه كانى عوسمانى له قه باره دا بچوك وله كي شييدا سو ك بوون ^۲.

¹ الفتوح العثمانية عبر العصور / ۳۶۹ .

² محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۰۰ .

کەشتی یەکان لە بسفۆرەو بەسەر دارە چەرەکاندا بەوشکانی دا ڕاکێشرا و بەماوەی سێ میل پالیا ن پێوەنرا تا گەشتنە خاڵێکی ئارام و خرا نە ناو "قرن الذهبي" وەو. عوسمانی یەکان توانی یان لەو شەو دا ٧٠ کەشتی ڕاکێشن و بەبێ ئاگایی دۆژمنان لە "قرن الذهبي" دا بەرێگە یە ک دا یان بەزینن ، کە پێشتر سولتان محمد رێگە ی وای نە یگرتبوو بەر ، سولتان خۆ ی سەر پەرشتی ئەو پڕۆسە یە ی دە کرد کە بە شەو و دوور لە چاودێری دۆژمنەو بەر پێو دە چوو .^١

ئەم کارە بەراورد بە سەردەمە ی کە ئەو پڕووداوە ی تیدا بوو دا ، کاریکی گەرە بوو ، بە لکوو موعجیزە یە ک بوو ، کە خیرایی بیر کردنەو و خیرایی جی بەجیکردنی تیدا دەر دەکەوێت . ئەمەش بە لگە بە لەسەر وەر بەرزی ویری نایاب و ئەو پەری لێهاتووی عوسمانیەکان .

کاتی ک پۆمەکان ئەمە یان بینی تەواو واقیان و پرا ، کەس نەیدەتوانی بپرا بەو بکات کە پووی دا بوو ، بە لام راستە قینە {واقع} وای کرد کە دان بنین بەو پلانە نایابە دا . شیوە ی ئەو کەشتیانە کە بە چارۆکە بەرزەکانیانەو بەناو ئەو کیلگانە دا رێگە یان ئە کردو ئەرویشتن وە ک ئەو و ابوو بە ناو دەریایەکی لی پەیدا بڕۆشتنایە دیمە نیکی تەواو دلرفین و سە یرو جوان بوو گەو رەیی و فەزلیش لەمە دا دەگەر پێتەو بو خوا پاشان بو زۆر زیرەکی و وورە بەرزی و عەقڵییە تی گەرە ی سولتان و توانای ئەندازیارە عوسمانی یەکان دەگەر پێتەو هەر وە ک بو بوونی ئەو برە زۆرە ی {دەستە ئیشکەرەکان} {الآیدی العاملة} ئەگەر پێتەو کە ملیان بو ئەم کارە داو دەستیان دایە هەموو ئەم کاه لە یە ک شەو دا تەواو کرا هەموو ئەمانە لە ماوە ی یە ک شەو دا پوویان داو خە لکە شارە هە کەرە کەش لە بەرە بە یانی پۆژی {٢٢/ئیبیریل دا} بە دەنگی بەرزی الله اکبر هیتا فکی شانی بەردەوام و سروودی ئیمانی پرا مانای عوسمانییەکان خە بەریان بوویەو کە لە القرن الذهبي

^١ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٧٠ .

وه ئه هات ، شتیکی کتو پری بوو که شتییه عوسمانیه کان ده ست بگرن به سهر ئه و پرده ئاوی یه دا ، وای لی هات له نیوان عوسمانیه کان و بهرگریکه ران له شاری قوسته نتینه دا هیچ جوړه بهر به ستیکی ئاوی نه ما ^۱.

یه کیك له میژوو نووسه بیزه نتییه کان سه رسو پرمانی خو ی دهرده بریت له مه پئه و پرو دا وه ده لیئت : (پیشت هر هیچ شتیکی وهك ئه و شته سه یروسه مه ره یه مان نه بیزی بوو و نه بیستبوو . محمدی فاتح زهوی بگوړی به دهریاو که شتییه کان له بری شه پوله کان به سهر شاخه کاند ا برد ، به راستی محمدی دووم بهم ئیشه ی پیشتی ئه سکه نده ری مه کدونی گه وره ی دا وه ته وه) ^۲.

بئ هیوایی به خه لکی قوسته نتینه وه دهرکه وت و پرو پا گه نده ی زوړ به ناو خه لکدا بلاو بوویه وه یه کیك له و پرپا گه ندانه که له نیوانیاندا بلاو بوویه وه ده یووت : ههرکات بینرا که شتی به سهر ووشکانیدا ئه پروات ئه وه "قوسته نتینه" ئه پرووخت ^۳.

بوونی که شتییه ئیسلامی یه کان له {قرن الذهبی} دا پۆلیکی گه وره ی هه بوو له لاواز کردنی پوځی مه عنه وی بهرگریکه رانی شاره که که ناچار بوون هیژیکی گه وره ی بهرگریکه رانی شوراکانی تر بکشینه وه بتوانن بهرگری بکه ن له شوراکانی سهر {القرن الذهبی} ، چونکه ئه و شورایانه لاوازترین شورا بوون ، به لام پیشت ئاوه که ئه یپاراستن ، ئه مهش بشیوی خسته نیو بهرگریکه رانی شوراکانی تره وه ^۴.

^۱ الفتوح العثمانية عبر العصور / ۳۷۰ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية - یلما اوزنتونا / ۱۳۵ .

^۳ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۶ .

^۴ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۰۶ .

ئىمپىراتورىيەنى بېزەنتى چەند ھەوللىكى زۆرى دا كەشتىگەلى عوسمانى لە {القرن الذهبى} دا تىك بشكىنى، بەلام عوسمانىيەكان لە كەمىندا بوون بۇ ھەموو ئەو ھەول و پەك قازە كردنەيان وتوانيان نوشوستى بە ھەموو نەخشەو ھەولەكانيان بەين.

عوسمانىيەكان بەردەوام خالەكانى بەرگرى و شوراكانى شارەكە يان بە تۆپ ئەكوتاو ھەوللى ھەلزنينيان ئەدا بەسەر شوراكاندا ، ھاوكلات بەرگرىكەرانى شارەكە لە لايەكەو ھە سەرقال بوو بوون بە بنياد نانەو ھە چاكسازى ئەو بەشانەى شوراي شارەكەيان كە پووخابوون لە لايەكى ترەو سەرقال بوو بوون بە بەرپەرچ دانەو ھەولە چرو پرەكانى ھەلزنين بەسەر شوراكانداو گەمارۆش لە سەريان بەردەوام بوو ئەمانە بوون ھۆى زياد بوونى زەحمەت وماندويىتى وشەكەتبون و وايان ليھات شەو بدەنە دەم پۆژوو بەردەوام ئيش بكەو ئەمەش توشى بى ھىوايى كردبوون .^۱

ھەرەك چۆن عوسمانىيەكان تۆپگەلىكى تايبەتيان لەسەربانە نزيكەكانى بسفۆر {قرن الذهبى} دانا كە گرنگى و ئەركى ئەمانە كاو لكردن و شكاندن كەشتى يە كانى بيزەنتىو ھاوكارانى بوو ، لە {قرن الذهبى} و بسفۆر و ئاۋە دراوسىكانى دا بوون وبەمەش گرڭى لە جولەى كەشتىيەكانى دوزمندا دروست كردو توشى گۆجى كردن بەتەواوى .^۲

شەشەم : كۆبونەو ھى نيوان پاشاي قوستەنتىنيە و ياريدەدەرەكانى :

پاشا قوستەنتىن و ياريدەدەرەو راويژكارەكانى و پياوانى ئايىنى شارەكە كۆبونەو ھىيەكان بەست كە تيايدا ئامازەيان بەو كەرد پاشا خۆى بچيۋە دەرەو ھى شارەكەو داواى يارمەتى و فرياكەوتن لە گەلە مەسىحى و دەولەتە

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۱ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۱ .

ئەوروپىيەكان بىكات ، بەلكو سوپا مەسىھىيەكان بىن و محمدى فاتح ناچار بىكەن گەمارۆى لە سەر شارەكەيان ھەلبىگرىت، بەلام پاشا ئەو راىھى پەت كردهو و سوور بوو لەسەر ئەوھى تاكو تاسات بەرگرى بىكات و گەلەكەى لەشارەكەدا بەجى نەھىلئىت تا سەرەنجامى خۆى و ئەوانىش يەك سەرەنجام بىت ، ئەوھشى بەئەركى پىرۆزى سەر شانى دەزانى . ھەرۋەھا فەرمانى پىئى كەرن كە ھەرگىز ئامۆزگارى نەكەن بەچوونەدەرەوھى لەشارەكەدا ، بەلكو تەنھا ھەستا بە ناردنى چەند ۋەفدىك ۋەك نوینەرى خۆى بۆ ھەموو ناوچە جىاجىاكانى ئەوروپا بۆ داواكردنى يارمەتى ^۱ . ئەو ۋەفدانەش بە بىئومىدى ۋەستى خالىەو ھەگەرەنەو ، دەزگاكانى ھەوالگى دەولەتى عوسمانىش چىلئىسى خۆيان لە قوستەنتىنىو چوار دەورى شارەكەدا كەرد بۆيە ۋاى لىھاتبوو سەر كەردايەتى عوسمانى زانىارى تەۋاوى ھەبوو كە چى لە چوار دەورىدا پروودەدات .

ھەوتەم : جەنگى دەروونىي عوسمانىيانە : سولتان محمدى فاتح ھىرشى سەر شوراكانى توند كردهو كەردى بە جىمەبەستى تەۋاوى لەنىو پلانىكدا كە بۆ لاواز كەردنى دوزمن ئامادەى كەردبوو ، ھىزە عوسمانىيەكان بەشىۋەيەكى پالەوانانە چەندىن جار چالاكى ھىرش بەردن بۆ شوراكان و ھەولى ھەلزنىنپىياندا دووبارە دەر كەردەو كە ئەوپەرى دلىرى و خۆبەخت كەردن و تەۋەوھى تىدا ئەبىنرا ، ئەوھى زىاتر سەربازەكانى ئىمبراتۆرى قوستەنتىنى دەرساند ، ھاۋارى موسولمانەكان بوو كە ئەگەيشتە كەشكەكانى فەلەك و دەيانووت (الله اكبر الله اكبر) ئەو ھاۋارانە ۋەك ھەورە بروسكەى كاۋلكەر دەبارىن بەسەرياندا ^۲ .

سولتان محمد دەستى كەرد بە جىگىر كەردنى تۆپە بەھىزەكانى لەبانەكانى پشت {غەلتە} دا ، ئەو تۆپانەش دەستيان كەرد بە تۆپبارانىكى چىروپىرى بەندەرەكە ،

¹ محمد الفاتح / ۱۱۶ .

² محمد الفاتح / ۱۰۶ .

يەك لەتۆپەكان دای لەكەشتی یەكی بازرگانی و یەكسەر ژێرئاوی خست ، بۆیە كەشتی یەكانی تر ترسان و ناچار بوون بەپاكردن ، شوراكانی {غەلتە} یان كرده پەناگە بۆ خۆیان ، هیژشی وشكانی عوسمانیش بەچەند پەلاماریکی خێراو كتوپرو هیژش لەدوای هیژش بەردەوام بوو . سولتان محمدی فاتح بە بێ پچران و بەشەوو پوژ لەدەریاو ووشكانی دا خۆی هاودەمی هیژشكردن و وەشانندی تۆپەكانی دەكرد بۆ ئەوەی هیژی گەمارۆ ماندوو بكات و بواری حەسانەو و بیخەم دانیشتنیان نەدات . بە وشێوەیە بەرگریكەران و وەرەو عەزیمەتیان لاواز بوو و دەروونیان ماندوو و بیزار و دەماریان گرژ و هیلاك بە پادەیهك بە هەموو شتێك توپە ئەبوون . هەر یەك لە وسەربازانە دەپروانی بۆ هاوپیكە و هیماكانی سەرشۆپی و داڕمان و شكست خواردنی تیدا ئەبینی . كارگەییە ئەوەی بەناشكرا دەستیان كرد بە قسەكردن لەبارەي پیگەي دەربازبوون و پرزگاركردنی گیانیان لەوسەرەنجامەي كە لەعوسمانی یەكانیان چاوەڕپیی دەكەن كاتیك كە شارەكەیان دەگرن .

ئیمبراتۆر قوستەنتین ناچار بوو بۆبەستنی كۆنگرەي دووھەم كە تیايدا یەكێك لەسەركردهكان پیشنیاری ئەوەي كرد كە لە پریكدا هیژشیکی توند بكەنە سەر عوسمانی یەكان ، تارپیگەیهك بكەنەو كە بیانبەستیتەو بەجیهانی دەرەو . لەوكاتەي كە لەكوپرەكەیاندا لیكۆلینەوێ ئەو پیشنیارەیان دەكرد ، یەكێك لەسەربازەكان كۆبوونەو كەیان ی پی بپرین و ناگاداری كردنەو كە عوسمانی یەكان هیژشیکی قورسی چرو پریان دەست پی كردووە بۆ سەر دۆلی لیکونس . بۆیە قوستەنتین كۆبوونەو كەي بەجی هیشت و سواری ئەسپەكەي بوو و داوای كرد سەربازەكانی بانگ بكەن و بردنی بۆ شوینی جەنگەكە ،

كوشتار وجهنگ تاكوٽايى شهو بهردهوام بوو تا عوسمانى يه كان پاشه كشه يان
كرد^۱.

سولتان محمد {بهرحمەت بىټ} هر جارهى ناجاريك دوژمنه كهى توشه شتى
كتو پرى نه كرده ك داهينانى هونه ريكي تازهى شه پ كردن يان گه مارو دروست
كردن يان جهنگى نه عصاب* يان به كارهينانى شيوازي نويو ريگهى تازه
داهينراوى واكه دوژمن پييان ئاشنا نه بوو^۲.

له قوناغه پيشكه وتوو ه كانى گه مارو دانه كه دا عوسمانى يه كان په نايان برده بهر
ريگايه كى سهرسوپهينه رى بو چوونه ناوه و هى شاره كه ، هاتن دهستيان كرد به
هه لكه ندى تونيل به ژير زه وى دا بو ناو شاره كه و دانىشتوانى شار گوپيان
له تهقه ته قىكى زور بوو له ژير زه وى يه وه و ههستيان نه كرد كه تهقه تهقه كه پله پله
له شار نزيك نه بىته وه . جا ئيمبراتور خوى و چهند سهر كرده و راويژكارىكى
به پله چوون به دهم دهنگه كه وه بويان دهر كه وت كه عوسمانى يه كان بو گه شتن
به نيوشاره كه هه لدهستن به هه لكه ندى تونيل به ژير زه وى دا ، بويه بهر گريكه ران
برپارى خوئاماده كړدنيان دا بو بهرنگار بوونه و هيان به هه لكه ندى تونيل
هاوشيوه و نه وان له بهرام بهر تونيله كانى هيرش بهر اندا بو بهرنگار بوونه و هيان
به بى نه وه و عوسمانى يه كان بزائن ، نه وه بوو عوسمانى يه كان گه شتنه نه و
تونيلانه وى كه بو نه وان ئاماده كړابوون ، و ايان زانى پييان له ژير زه وى و گونجى
تايبه تى ونه ينى نيو شاره كه كه وتوو . به مەش دلخوش بوون ، به لام
دلخوشى يه كه دريژه و نه كيشا و نه وه بوو پومي يه كان بهرنگاريان بوونه وه و
وهسيه ت يان كرده ئاگر باران كړدنيان و و نه وتى سوتينه رو ماده
گرگرتوو ه كان يان به سهر دا باران دن ، نه وه بوو زور يكيان خنكان و بريكي تريان

¹ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۰۸ .

² السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۰۸ .

سوتان وئەوانەش پزگاریان بوو ، بەشوین پیی خویاندا گەپانەوہ بو ئەو شوینە ی لیی ھاتبوون^۱ .

بەلام ئەو شکستە بازووی عوسمانی یەکانی لاواز نەکرد ، بەلکو گەپانەوہ بو لیدانى تونیلگەلیکی تر لەچەند شوینیکی تر لەناوچە ی درێژەوہبووی نیوان "ئەکرى فبو" و کەنارى "القرن الذهبى" ، کە شوینیکی لەبارە بوو بو ئەو کارە ، بەوجۆرە تا کۆتا پۆژەکانى ئابلقەدانە کە بەردەوام بوون ، خەلکی قوستەنتینیە تووشى ترس و سامیکی گەورە ی وابوون کە وەسف ناکریت تائەو بارە ی کە دەنگی پیی خۆشیان لەکاتى پۆشتنەپیدا ببیستایە ، توشى دلە خورپە دەبوون و لییان دەبوو بەو دەنگ گەلە ترسناکە ی ئەو ھەلکەندنە ی کە عوسمانی یەکان پیی ھەلدەستان . زۆریکیان واخە یالیان دەکرد کە زەوی یە کە کەرت دەبیّت و سەربازە عوسمانی یەکان دینە دەری و شارە کە پردە کەنەوہ ، ئیدی بەلای راست و چەپ دا لایان دەکردەوہ لە ترساندا ئاماژە یان بەملاولای خویان دەکرد و دەیانووت : (ئەوہ تورکیکە ! ئەوہ تورکیکە !) . لەپى پۆشتنیاندا لەسیبەری خۆشیان دەترسان و وایان دەزانى دەیانفرینن . زۆر جاریش واپووی دەدا پىرو پاگەندە یە کە بلۆ دەبوویەوہ و وای لی دەھات کە وە ک راستی یە کە واییت و یەکیکیان بە دووچاوی سەری خوی دیتبیّتى ، ھەر وەھا لەناو دانیشتوانی قوستەنتینیە دا ترسیکی توند و زۆر چوو بووہ دلیانەوہ ، وە ک ئەوہ ی سەرخۆش بن ، کەو سەرخۆشی ش نەبوون ، دەستە یە ک دەپۆشتن و دەستە یە کیش دەیانپروانى یە ئاسمان و کۆمە لیکی ش زەویان دەپشکنی و ھەنیکیش دەیانپروانیە دەم وچاوی یە کتر وە ک کەسیکی خراپ دۇپاوی وزۆر توپە .

* شەپرى ماندوو کردنى میثک بە رادە یە ک دوژمن شپىرزە بکە ی نەزانى بەرەنگارى کام نەخشە بیّتەوہ "وەرگىر." ۱

۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۲ .

ئەو ئىشەى عوسمانىيەكان ئاسان نەبوو ، چونكە ئەو تونىلانى ھەليانكەند ، ئەو بوويە ھۆى مردنى زۆرىكيان لەنيو زەوىيەكەدا بەھۆى خنكانەوہ يان سوووتانەوہ . ھەرۈك لەھەندى ھەولدا زۆرىكيان دەكەوتنە ژيىر دەستى پۆمىيەكان و سەريان دەبىرىن و كەللەكانيان فرى ئەدانەوہ بۆ سەربازگەى عوسمانىيەكان ^۱ .

پەلامارىكى لەناكاوى عوسمانىيەكان : عوسمانىيەكان بۆ دەست گرتن بەسەر شارەكەدەپەنايان بىرە بەر شيوازيكى نوئى ترھاتن قەلایەكى دارىنى گەورەى بلىدى بزواويان دروست كرد كە لەسى قات پىك ھاتبوو ، كە بەرزتر بوو لەبەرزى شوراكان و بە زرى و پىستى تەپ كراو بەئاو داپوشرابوو بۆ ئەوہى بىپارىزىت لەئاگر ، ھەموو قاتەكانى ئەم قەلایە پىكرابوون لە پىاو ، ئەوانە يان كەلە قاتى سەرەوہ بوون ئىشيان ئەوہ بوو ھەركەسىك سەرى لەشوراكەوہ بەرز بىكردايەتەوہ ، تىر بارانيان دەكرد .

كاتىك عوسمانىيەكان بەو قەلایەوہ كشان و بەھۆيەوہ لەلای دەرگەى "رۇمانوس" ھەو لەشوراكە نزىك بوونەوہ ، ترس و بىم كەوتە دلى بەرگرى كەرانى شارەكەوہ ، عوسمانىيەكان توانىيان قەلەكە بلىكنن بەشوراكەوہ ، لەنيوان ئەوانەى نيو قەلەكو مەسىحىيەكاندا جەنگىكى توند پووى دا ، ئىمپىراتۆر خۆى وسەر كىردەكانى سوپاكەى چوون بۆ ئەوہى پاشەكشە بەو قەلایە بكەن ولە شوراكانى دوور بخەنەوہ تائەوہى ھەندى لەو موسولمانانەى لەقەلەكەدابوون ، توانيان ھەلزنن بەسەر شوراكانداو لەوہدا سەركەوتووبوون ، قوستەنتىن وایزانى شكستى خواردووە تائەوہى بەرگرىكەران بەچىرى ئاگربارانى قەلەكەيان كرد ئەوہ بوو كارى تىكرد و ئاگرى تىبەربوو و سووتاو كەوت بەسەر بورجە

¹ السلطان محمد الفاتح — عبدالسلام فهمي / ۱۱۰ .

بیزەنتىيەكانى پالۋىدا ، ئەوانەى لەبورجەكەدابوون كوژران و خەندەقەكەى پالۋى
پېر بوو لە بەرد و خۆل^۱.

عوسمانىيەكان بى ھىوا نەبوون لەھەولدان ، بەلكوو محمدى فاتح كە خۆى
سەرپەرشتى پروداوھەكەى دەكرد ، ووتى : بەيانى چواری تر دروست دەكەين^۲.
گەمارۆكە زیاد و توندو بەھىز بوويەوھ ، وئەوھى لەناو شارى بیزەنتىدا بوو
شەكەت و ماندوو بوو بوو ، بۆيە سەركرەھەكانى شارەكە لە ۲۴ى مايۇدا
كۆبوونەوھىەكەيان لەنىو كۆشكى ئىمبراتۆردا بەئامادەبوونى خودى ئىمپراتۆر
بەست ، لەسەر وھەمووشتەكانەوھ بى ھىوايى كۆبووھەكان لە پزگاركرەنى
شارەكە بەدياركەوت . تاھەندىكەيان پيشنيارىئەوھىان بۆ ئىمبراتۆر كرد كە پيش
ئەوھى شارەكە بكەوئىت ، با ئىمبراتۆر بچيئە دەرەوھ بەلكوھەولى كۆكرەنەوھى
يارمەتى و فرياكەوتنى بۆ بدات ، يان لەدواى شكست و كەوتنى بيگيرئەوھ و
بەدەستى بەنيئەوھ ، بەلام ئىمبراتۆر دووبارەئەوھى بەرپەرچ دايەوھ و سوور بوو
لەسەر مانەوھى لەناو شارەكەدا وريبەرايەتى كردنى گەلەكەى . پاشان
چوويەدەرى بۆ سەردانىكرەنى شوراو قەلاكان .

واى لى ھات پېرو پاگەندە دەستى كيشا بەسەر شارەكەداو لەبەرگى
بەرگريكەرانى شارەكەى كەم دەكرەوھ ، بەھىزترينى ئەو پېروپاگەندانە ئەوھ بوو
كە لە پۆژى ۱۱ى جەمادى بە ۲۵ى مايۆ پووىدا كە خەلكى شارەكە پەيكەريكى
مريەميان (سەلامى خواى لەسەربىت) بەرز كردهوھ و بەناو بەشەكانى شارەكەدا
دەيانگيرپراو لى دەپارنەوھ و ملكەچى خويان بۆ دەنواند ، تا سەريان بخات
بەسەر دوژمنەكانياندا ، لەناكاو پەيكەرەكە لەدەستيان كەوت و شك ، ئەوانيش
ئەمەيان بە شوم و ئاگاداركرەنەوھىەكى ترسناك ھاتە بەر چاو ، ئەمە كارى كرده

^۱ محمد الفاتح — سالم الرشيدى / ۱۴۴ .

^۲ السلطان محمد الفاتح — عبدالسلام فهمى / ۱۲۲ .

سەر دانىشتوانى شارەكە بەتايبەت بەرگريكەرەكانى . لەپۆژى دواتردا ٢٦ى
مايۆ بارانيكى توندى هاو دەم بەهەرە بروسكە دای کردو یەكێك لەهەرە
بروسكەكان دای لە كەنيسەى ئەياصوفيا ، بەترياكى كەنيسەكە بەمە پەشبين
بوو و چوو بۆ لاى ئيمبراتۆر و هەوالى پێدا كە خواى گەرە وازى لى هیناون و
شارەكە بەم زوانە شكست دەخوات و بەدەستى موحاھیدە عوسمانىیەكان
دەرمیٔ . ئەمە زۆر كاری كرده سەر ئيمبراتۆرو بوورایەو^١ .

تۆپە عوسمانىیەكان لەكاری خۆیان نەدەوستان و بەردەوام شوراو قەلاكانیان
ئەكوتا ، و بەشیكى گەرەى شوراو بورجەكانى پوو خاند ، خەندەقەكانیش
بەودارو پەردوانە پربوونەو ، كە بەرگريكەرەكان بى هیوا بووبوون لە لابردنیان ، بەمە
توانستى دەستبەسەردا گرتنى شارەكە لەهەر چركەساتیكدا هاتەدى تەنها ئەو
نەبیٔ كە كاتى دەستبەسەرا گرتنەكە هیشتا دیارى نەكرا بوو^٢ .

هەشتەم : دانىشتنە كۆتایىیەكانى نیوان محمدى فاتح و قوستەنتین :

محمدى فاتح دانیابوو كە شارەكە خەريكە نشوستى دینىٔ . لەگەڵ ئەو دا
هەولیدا كە چوونە ژوورەو دەى بەناشتى بیٔ ، بۆیە نامەیهكى نوسی بۆ ئيمبراتۆر
بۆ بەدەستەوێدانى شارەكە بەبى ئەو دەى خۆین پڕیٔ ، هەرەها پاراستن
و دانیایى چوونە دەرەو دەى خۆى و خیزانى و هاوکارەكانى و هەر كەسیكى تری
دانىشتوانى شارەكەى بۆ خستە پوو كە بۆ كۆى دەیانەو یٔ بەئاسایش و
دانیایىیەو بچن^٣ . خوینى خەلكەكەش لەشارەكەدا پارێزراو دەبیٔ و
بەرەنگارى هیچ ئازاریك نابنەو ، سەر بەستیش بن لە مانەو لەشارەكەیان یان
كوچ كردن لى ، كاتیك ئەو نامەیه گەشت بە ئيمبراتۆر ، پراویژكارەكانى

^١ محمد الفاتح - الرشیدی / ١١٨ .

^٢ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ٣٧٥ .

^٣ محمد الفاتح - الرشیدی / ١١٩ .

كۆكردهۋە و ئەو باسەى بۆ خستنه پرو ، بهمه هەندىك لايەنگرى
خۆبە دەستەۋەدان بونوھەندىكى تىرىش سووربون لەسەر بەردەوامى
بەرگرى كردن لەشارەكە تا مردن ، ئىمىراتۆرىش بەپال پاي ئەوانەى ئەتانوت
تاكو تاسات شەر دەكەين .

بۆيە ئىمىراتۆر پەيامنیرەكەى محمدى فاتحى بە نامەيەك ناردەۋە كە تىيدا دەلىت
: (ئەو سوپاسى خوا دەكات كە سولتان پەناى بۆ ئاشتى بردوۋەو ، ئەو پارى
دەبىت جزیە بدات ، بەلام بۆ قوستەنتىنیە ئەو سویندى خواردەۋە كە تا كۆتا
هەناسەى ژيانى بەرگرى لى بكات ، جا يان دەسلەلاتى دەپاریزىت يان لەژىر
شوراكاندا دەنىژىت)^۱.

كاتىك نامەكە گەشت بە فاتح ، ووتى : (زۆر باشە كەواتە يان بەزوویى لە
قوستەنتىنیەدا دەسلەلات بۆ من دەبىت يان گۆرەكەمى تىدا دەبىت)^۲.
سولتان پاش بى هیوابون لە بەدەستەۋەدانى شارەكە بە ئاشتیاڤە ، دەستى دایە
چەركدەنەۋەى هیرشەكە ، بەتایبەت بۆمبارانکردنى شارەكە ئەو بوو تۆپە
گەرەكەى سولتانى لە ئەنجامى زۆر بەكارهینانى تەقیەۋە هەموو ئەوانەشى
كوشت كە کاریان لەسەرى كرد لەسەروو هەموویانەۋە ئەندازىارى مەجەپى
"ئوربان" كە سەرپەرشتى نەخشەسازى تۆپەكەى گرتبوو دەست . لەگەل
ئەمەدا سولتان رینمایى دا بە جى بەجى كردنى كارى سارد كردنەۋەى تۆپەكان
بەپۇنى زەیتون ، تەكنىككارەكانى لەمەداسەركەوتوو بوون و جارىكى تر
تۆپەكان درىژەيان دا بە بۆمبارانکردنى شارەكە ، بەلكو توانیان ئاراستەى

^۱ محمد الفاتح - عبدالسلام / ۱۱۶ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور ۳۷۶ .

تۆپەكان بەشىۋەيەك دابىنىن كە لە ناوہ پراستى شارەكەدا بکەونە خوارەوہو
تۆپبارانى شور او قەلاكانىش ھەر بەردەوام بوونى تۆپەكان ^۱.

نۆيەم / سولتان محمدى فاتح كۆبۈنەوہيەك بۇ ئەنجۈمەنى راويژ دەبەستىت :

سولتان محمدى فاتح كۆبۈنەوہيەكى بەست كە راويژكارو گەورەسەر كىردەكانى
خۆى لە خۆ دەگرت ، زياد لە زاناو بەتەمەنەكان . محمدى فاتح داواى لە ھەمويان
كرد بەھەموو پاشكاويەك و بەبى دوودلى و پاشكەز بوونەوہ راو بۆچوونەكانيان
بلىن ، ھەندىكيان ئامارەيان دا بەپاشەكشەكردن ، لەوانە خەلىل پاشاى وەزىر كە
بانگەوازى دەكرد بۆ پاشەكشە و نەپژانى خويىن و ترسان لە توورەبوونى
ئەوروپاى مەسىحى ، ئەگەر بىت و موسولمانان دەست بگرن بەسەر بەسەر
شارەكەدا ، جگە لەوہ چەندىن پاساوى تىرى خستەپروو . ئەو تۆمەتباربوو بەوىە
لەگەل بىزەنتى يەكاندارپىكەو تووہوہەولى ئەوہ ئەدات كە خەلكى لەجياتى ئەوان
سارد بكا تەوہ ^۲.

ھەندى لە ئامادەبوانىش دەستيان داىە ھاندانى سولتان لبۇ دريژە پيدانى
ھىرشى سەر شارەكە تافەتە كىردنى و دەستگرتن ن بەسەر ئەوروپا و ھىزەكەىدا
. ھەوہك ئامارەيان كرد بۆ وورەو ھەلچوونى سەربازانى ئىسلام بۆ فەتەتە
كردنەكە ، لەگەل باسكردنى ئەو پووخانى مەعنەوياى جىھادىيەيان كە
لەپاشەكشەكردن و گەرانەوہياندا توشيان دەبىت .

لەوانە يەككە لەسەر كىردە دليزەكان بوو كە بە (زوغنوش پاشا) بانگ دەكرا ، بە
رەچەلەك ئەلبانى بوو و پيشتر مەسىحى بوو موسولمان بوو بوو ، مەسەلەى ھىزە
مەسىحى يەكانى ئەوروپاى لەبەرچاوى سولتان زۆر ئاسان كرد ^۳.

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور ۳۷۶ .

^۲ فتح القسطنطينية - محمد صفوت / ۱۰۳ .

^۳ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۷ .

سهرچاوه میژووی یه کان باسی هه لویسته که ی "زوغنوش پاشا" ده که ن و ده لێن :
 (که سولتان پرسپاری له پای ئه و کرد ، له جیگای خوی راپه پری و به زمانیکی
 تورکی که زمان قورسی یه که ئه پنه ئوتی تی که ل بوو ، هاواری کرد : ئه ی سولتان
 ! حاشا و هه رگیز من ئه وه قبول ناکه م که خه لیل پاشا ووتی ، ئیمه جگه بو
 مه رگ بو هیچی تر نه ها تووینه ته ئیره و ناشگه ریینه وه) . ئه و ده نگ هه لپرینه
 کاریگه ری یه که قوولی ده روونی ئاماده بووان و ماوه یه که بیده نگ ی با لی کی شا
 به سه ر کو په که دا . پاشان زوغنوش پاشا درێژه ی دا به قسه کانی و ووتی : خه لیل
 پاشا به و قسه یه ی که کردی ، ویستی ئاگری گه رمو گو پیتان تی دا دامرکینیته وه و
 دلیری تان بکوژی ت ، به لام جگه له هیوا بران و مال ویرانی هیچی تری بو
 نامینیته وه . سوپای ئه سکه نده ری گه وه که له یونانه وه هه ستاو تاهیندستان
 کشا و نیوه ی ئاسیای گه وه ری به ری نی به زاند ، سوپا که ی له سوپا که ی ئیمه
 گه وه تر نه بوو ، ئه گه ر ئه و سوپا یه توانی زال بیت به سه ر ئه و زه وی یه گه وه رو
 به ری نانه دا ، ئایا سوپای ئیمه ناتوانیت ئه و که له که به رده فشوله تی په ری نیت !!
 خه لیل پاشا رایگه یاند که ده وله ته پوژئاوای یه که کان به ره و پوومان ده کشین و
 توله ده ستیننه وه ، به لام ئه و ده وله ته پوژئاوای یه که کمانه ن ؟ مه به ستی
 ئه و ده وله ته لاتین ی یانه نی یه که له نیو خویاندا سه رقالی پق و کینه و رکه به رین ؟
 یان مه به ستی ئه و ده وله تانه ی ده ریای ناوه راسته که جگه له دزی و جه رده یی ،
 توانای هیچی تریان نی یه ؟ ئه گه ریش ئه و ده وله تانه بیانویستایه بیرهننه
 سه رخن ، ئه و ده یان کرد و سه ربازو که شتیگه لیان بو ده ناردن ، با وادابنین
 پوژئاوای یه که کان له دوا ی ئه وه ی فه تحی قوسته نتینی هه مان کرد ، ده ست ئه ده نه
 جه نگ و شه پریان له گه لدا کردین ، ده ئایا ئیمه به ده ست به سترای و به بی جولان
 له پوویاندا راده وه ستین ؟ ئایا سوپا یه که مان نی یه به رگری ئا پروو و شه ره فمان
 بکات ؟ ! ئه ی خاوه ن شکو ، تو له باره ی پای منه وه پرسپارت لی کردم ، وامنیش
 به قسه یه که راشکا وانه ده ری ده برم ، پیویسته دله کانه مان وه که به رد و ابن و به بی

ئەوھى بچوكتىن لاوازى و دله خورپى يەكمان لى دەرېكە وىت ، دريژە بەجەنگەكە
 بدهين ، بەراستى ئىمە دەستمان كردووه بە كاريك و دەبىت تەواوى بكەين ،
 پىويستە ھىرشەكانمان بە توندى و ھىزەوھ زىاد بكەين و دەلاقەى نوئى فەتھ
 بكەين وبە دليرىيەوھ زال بين بەسەر دوژمندا ، جگە لەوھ ھىچى تر نازانم و
 ناتوانم ھىچى تر بلىم ...)^۱ .

بەمە و بەبىستنى ئەو قسەيە روخساريكى موژدەو دلكرانەوھ بەنيو دەم و چاوى
 سولتاندە دەرکەوت ، پاشان لاى كردهوھ بەلاى ئورخان و پرسىياري لەبارەى پاى
 ئەويشەوھ كرد ، ئەويش خيرا وەلامى دايەوھ : بەراستى زوغنوش پاشا بەوھى
 كەوتى پىكاي ، ئەى سولتانم ، منيش لەسەر پاى ئەوم ! پاشان پرسىياري كرد
 لەئاق شەمسەددىن و مەولاي گوراني لەبارەى پاى ئەوانەوھ ، چونكە فاتح
 بەتەواوى متمانەى بەو دووانە ھەبوو ، ئەوانيش وەلاميان دايەوھ كە لەسەر
 راكەى زوغنوش پاشان و ووتيان : (پىويستە دريژە بدهين بە جەنگەكە ، چونكە
 بەئامانجى نەمرانەو ھەميشەيى ، سەرکەوتن و زال بوونمان دەست دەكەويت)^۲ .
 گەرم و گوپى و وورە كەوتە نيو ھەموو ئامادەبووانەوھ ، سولتان فاتحيش
 دلخوش بوو بەھوى نزاى ھەردوو زاناي گەورەوھ - ئاق شەمسەددىن و مەولاي
 گوراني (موژدەى زالبوون و سەرکەوتنى دەخواست ، ئىنجا خوى نەگرت و
 ووتى : لە نەژادى مندا كى ھىزى واى ھەبووھ ؟)^۳

زانايان پاى قايل بوونى بەردەوامى جىھادىيان پشتگىرى كرد ، ھەرەك سولتان لە
 دەرېپىنى پاى خوىدا ، دريژە پىدانى ھىرش تافەتھ كردنى دەرېپى ،
 كۆبوونەوھكە بەچەند پىنمايىيەكى سولتان كۆتايى ھات ، كەدەيووت : ھىرشى

¹ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۲۲ .

² محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۲۲ .

³ محمد الفاتح - د. سالم الرشيدى / ۱۲۲ .

گشتی و پښنمايي يه کاني دهست به سهر داکرتني شاره که نزيک بووه ته وه ، به زوويش فهرماني دهرخستني هلي گونجاو ددات ، پيويسته له سهر سهربازه کانيش خويان ناماده بکهن بو ئه وه ^۱ .

دهيم : محمدی فاتح پښنمايي يه کاني ناراسته دهکات و خوی شوين پيی سهربازه کاني هله ده گريټ : له پوژي يه کشه ممه ، ۱۸ ی جه مادی ولئو هل ، ۲۷ ی مایو ، دا سولتان محمدی فاتح پښنمايي سهربازه کاني کرد به له خوا ترسان و پاک کردنه وهی دهر وونه کان و نزيک بوونه وه له خوا به نويژو هه موو گوپراهی و خوکه م نواندنیک له پروی خوا و پیکه وه پارانه وه ، به لکو خوی گه وره فه تحکردنه که يان بو ئاسان بکات ، ئه و فرمانه به نيو هه موو موسولماناندا بلاو بوويه وه ، هه روه ک ئو پوژه سولتان فاتح خوی هه ستا به چاوديري کردنی شوراکاني شاره که و ئاگادار بوونی کوټا ئه و بارودوخه ی ئه و ی له گهل ئه و هه والهی بارودوخی خاله جياوازه کاني برگريکه راندا که پيی گه شت بوو ، چهند پيگه يه کی ديارى کراويشي دهستنيشان کرد که ده بوو بومباراني عوسماني جه ختی بخاته سهر ، تيايدا چاوديري بارودوخه که ی ده کرد و هانی ددان بو جیددی بوون و خو به خت کردن له کوشتاری دوزمندا . هه روه ک نوينهری نارد بولای غه لتي يه کان که هه لويسيستی بي لايه نيان هه بوو تا ده ست وهرنه دهنه ئه و باره ی که پرو ددات .

به مهش ده سه بهری پابه ند بوون به په يمانی خوی دهکات بويان ، هه روه ها هه رزه ره رو زياننيک که به و هوپه وه توشيان ده بيت ، هه موويانی بو قهره بوو ده کاته وه .

له ئيواره ی ئه و پوژه دا عوسماني يه کان ئاگريکی چروپريان به ده وری سهربازگه که ياندا نايه وه و هاوارو دهنگی (لا اله الا الله) و (الله اکبر) کردنيان بهرز

^۱ تاريخ الدولة العلية - محمد فريد ۱۶۴ .

دەبوویەو^۱ . تائەوہی پۆم وایان زانی ئاگر بەربووہتە سەربازگە ی
 عوسمانی یەکانەوہ ، بەلام بۆیان دەرکەوت عوسمانی یەکان ئاھەنگ دەگیرن بۆ
 سەرکەوتنیکى نزیکى خۆیان ، کە ئەمەش ترسی خستە دلى پۆمەکانەوہ .

لە پۆژى داھاتوودا ۲۸ ی مایۆ ، خو ئامادەسازی یە عوسمانی یەکان بەتەواوی
 ئامادەبوون و تۆپەکان بەئاگر بارانیان بیزەنتەیان تۆپ باران دەکرد . سولتانیش
 خوی وەك چاودیڤرى و پینمایى کردن و بیرخستەوہی نیاز پاکى و نزا و
 قوربانىدان و جیھاد کردن ، بەنیۆ پیگە سەربازی یە جیاوازەکاندا دەسورایەوہ

فاتح ئەگەر بەلای ھەر سەربازگەلىدا تىپەر ببوایە ، ئەوا ووتارى بۆ دەدان و گەرم
 و گورپی تىدا بەجى دەھىشتن و ووریاى دەکردنەوہ کە بە فەتەح کردنى
 قوستەنتینیە شەرەفیكى گەورە و شکۆمەندى یەكى ھەمیشەیی و پاداشتیكى
 نەبراوہیان لەلای خوا دەست دەکەویت ، بەزووییش پیگە لەو ئازاوەگیرانەى
 شار دەگریت کە ھىشتا پر بوو لە دوژمن و پیلان گیران ، یەكەم سەربازیش کە
 لەسەر شوراكانى قوستەنتینیە ئالای ئىسلام داچەقینیت ئەوا گەورەترین
 پاداشت و زەویەكى بەرفراوانى دەبیّت^۲ .

زاناو کەسە پایەبەرزەکانى موسولمانانیش ، بەنیۆ سەربازگەکاندا دەگەران و
 ئایەتە جیھادی و جەنگى یەکان و سورەتى ئەنفالیان بەسەر موچاھیدەکاندا
 دەخویندو گەورەیی شەھیدی پیگای خواو شەھیدە پیشووەکانى
 قوستەنتینیەیان بەبیر دەھێنانەوہ ، لەسەروو ھەمووشیانەوہ شەھیدی
 قوستەنتینیە ئەبو ئەییوبى ئەنصارى ، بە موچاھیدەکانیشیان دەووت: کە

^۱ تاریخ سلاطين آل عثمان / ۶۰ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۶۸ .

^۳ محمد الفاتح - الرشیدی / ۱۲۵ .

گەرەمان محمد ﷺ لەكاتى كۆچى بۆ مەدينە لەمالى ئەبو ئەيىوبى ئەنصارى دابەزى و ئەبو ئەيىوبى نارد بۆ ئەم ھەريەمە ن ئەويش لىرە دابەزى ، ئەو قسەيە سەربازەكانى كۆپە پى دەسەندو گۆرپو تىنى لەدەرونياندا زىندوو دەكردهوه ^۱.

پاش ئەوھى محمدى فاتح گەرايەوھ بۆ چادەرەكەى خۆى ، گەرە پياوانى سوپاكەى خۆى بانگ كرد ، و كۆتا پىنمايىيەكانى بۆ خویندەوھ . پاشان ئەم ووتارەى بۆ خستەنەرۆو : (ئەگەر فەتھى قوستەنتىنيەمان كرد ، ئەوا فەرموودەيەك لە فەرموودەكانى پىغەمبەر ﷺ و موعجىزەيەك لە موعجىزەكانى لەئىمەدا دىتە دى ، بەمەش لەوھدا بەختمان دەبىت كە پىغەمبەر ﷺ لەو فەرموودەيەدا لە لەبەرزو بۆندى و پىز لىنانەوھ ئامارەى پى داوھ ، بۆيە بەتاكە تاكەى نەوھ سەربازەكانمان بگەيەنن كە ئەو سەرکەوتنە گەرەيەى كە بەم زوانە بەدەستى دىنين ، لە پىزو شەرەفى ئىسلام زياد دەكات ، پىويستە لەسەر ھەموو سەربازىكىش ، پىنمايىيەكانى شەرەفەتە بەرزو بۆندەكەمان بخاتە سەر ھەردوو چاوانى و ھىچكاميان ئىشيك نەكەن كە ئەو پىنمايىيانە بسپىتەوھ ، خوشيان لەكەنيسەو پەرستگاكان بپارىزن و زيانيان پى نەگەيەنن ، وازيش لەو كەناگىرە مەسىحى ولاوازو بى توانايانە بەيىنن كە شەركەن) ^۲.

لەوكاتەدا ئىمىراتۆرى بىزەنتى خەلكى شارەكەى كۆكردهوھ ، بۆ ھەستان بە پارانەوھەكەى گشتى ، تا تيايدا پياوو منداڵ و ئافرەتان بپارىنەوھ و لەپرووى خوادا ملەكەچ بكەن و لەسەر پىبازى مەسىحىيەت لەكەنيسەكاندا بگريىن ، بەلكو دوەكەيان گىرابىت و شارەكە پزگارى بىت لەگەمارۆكە . ئىمىراتۆر ووتارىكى پەوانبىزانەى بۆ دان كە دووپاتى كردهوھ بەرگرى بكەن لەشارەكە ، تەنانەت ئەگەر ئەويش مرد ، لەگەل بەردەوامى پارىزگارى كردن لە مەسىحىيەت لەپرووى

¹ محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۲۶ .

² محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۲۶ .

موسولمانه عوسمانییهکاندا ، ئەوه ووتاریکی بئوینە بوو کە هەک میژوونوسان دەلێن : هەموو ئامادەبووان گریان ، هەروەک ئیمبراتۆر و هاو دەمه مه سیحییهکانی له که نیسه ی ئایا صوفیادا کۆتا نویژیان کرد که پیرۆزترین که نیسه بوو له لایان ^۱ .

پاشان ئیمبراتۆر چوو بۆ کۆشکه که ی و کۆتا سەردانی کرد و مائناوایی و تهوقه ی کرد له هەموو ئەوانه ی که لهوین ، دیمه نیکی کاریگەر بوو ، میژوونوسه مه سیحییهکان له باره ی ئەو دیمه نه وه نوسیویانه و ده لێن : (ئەوه ی لهو دیمه نه دا ئاماده بوو ، هه رکه سیکیان که دلێشی وه ک تهخته یان به رد بوایه ئەوا چاوه کانی به و دیمه نه پڕ ده بوونه فرمیسک) ^۲ .

قوسته نتین و ئەوانی دیکه ش چوون به ره و پووی وینه یه که که به وینه ی مه سیح ناوزه دیان ده کرد و له یه کیك له ژوره کاندا هه لواسرابوو ، قوسته نتین له ژێردا داچه می و هه ندی نزا ی بۆ خویند .

پاشان هه ستاو کلاوه که ی کرده سه ری و له نیوه ی شه ودا له گه ل هاو ده م و هاو پڕی و پارێزه ره میژوویییه که ی دا -فرانتزس- له کۆشکه که چوونه ده ری . پاشان هه ردوکیان پیکه وه هه ستان به سه ردانیکی چاوه دیری و پشکنینی هیزه به رگریکه ره مه سیحییه کان و تیبینی بزوتنه وه ی سوپای چالاکی عوسمانی ئاماده بوونی هیرش ووشکانی و ده ریاییان ده کرد ، که میك به نزیکي ئەوشه وه ، ئاسمان به بارشتیکی هیواش -نمه باران- دهستی کرده بارشت ، هه روک ئەوه ی ئاو پڕژینی زهوی بکات ، سولتان محمدی فاتحیش له چادره که ی دا هاته ده ری و چاوی به رزکرده وه بۆ ئاسمان و ووتی : (خوای گه وه ره حمه ت ویا رمه تی خو ی

¹ محمد الفاتح -الرشیدی/ ۱۲۹ .

² محمد الفاتح -الرشیدی/ ۱۲۹ .

بۇ پېش خستىن ، جا ئەو بارانە پېرۇزەي لەكاتى خۇيدا بۇ باراندىن ن چونكە تۆز
لادەبات و بزاوت و جولانى ئىمەش ئاسان دەكات)^۱ .

يانزەھەم : نصر من الله وفتح قريب : لەيەكەم كاترئىرى سەرلەبەيانى پۇژى
سىشەممە ۲۰ى جەمادى لئولاي سالى ۸۵۷ك ، ۲۹ى مايۇى ۱۴۳۵ز دا ھېرشى
گشتى بۇ سەر شارەكە دەستى پىكرد ، پاش ئەوھى فەرمان بۇ ئەو موحاھىدانە
دەرچوو كە دەنگيان بە (الله اكبر) بەرز دەبويىوھ و بەرەو شوراكە دەچوون .
بىزەنتىيەكان زۇر ترسان و دەستيان كرد بە لىدانى دەرگەي كەنيسەكان و
زۇرىك لە مەسىحىيەكان پەنايان بۇ ئەوى برد .

ھېرشە وشكانىيەكە لەيەك كاتدا لەپرووى دەريايى و وشكانىيەوھ بەپىئى ئەو
نەخشە ووردەي كە بەتوندى تۆلى ئامادەكرابوو ، ئامادەو سازو لەبار بوو .
موجاھىدەكان تامەزىو شەھىدى بوون ، بۇيە بەوپەرى دلىرى و خۇبەخت كردن
و ھەنگاونانىكەوھ بەرەو پرووى دوژمن پىشپرەوييان دەكرد ، زۇرىك لە
موجاھىدەكان گەشتن بەشەھىدى . ھېرشەكە دابەش كرابوو بەسەر زۇرىك
لەناوچەكان دا . بەلام بە پلەي يەكەم جەختى لەسەر ناوچەي دۆلى لىكۆس بوو
بەسەركردايەتى خودى سولتان فاتح . دەستەي يەكەمى عوسمانىيەكان بۇ
ھەولى لەپىشخستنى بزوتنەوھى بەرگرىكەران ، شوراو مەسىحىيەكانيان دايە
بەر لىزمەيەكى تۆپ و تير ، لەگەل نەترسى و ئازايى بىزەنتىيەكان و دلىرى
عوسمانىيەكاندا كە بەمە قوربانىيە كانى ھەردوولا بەژمارەيەكى زۇر داكەوتن
۲ .

پاش ئەوھى دەستەي يەكەمى ھېرش پەكى دەكەوت ، سولتان دەستەيەكى تىرى
ئامادەكردبوو . دەستەي يەكەم دەكشانەوھو دەستەي دووھمى ئاراستە

¹ محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۳۰ .

² الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۰ .

پئەدەکردن . بەرگریکەرەن توشی ماندوویی بووبوون . دەستەئە تازەش توانی یان بگەن بەشوراکان . لەهەولئیکە نوئی دەستبەسەرداگرتن دا سەدان پەیزەیان بەسەر شوراگاندا دانا ، بەلام مەسیحییەکان توانی یان پەیزەکان هەلگێرنەووە هەولە بیکۆتاکانی موحاھیدەکانیش بەردەوام بوو ، پاش دووسەعات لەو هەولانە ، فاتح فەرمانی کەمێک حەسانەووەی دەرکرد بۆ سەربازەکانی . لەدوای ئەوێ کە لەو ناوچەیدا بەرگریکەرەکانیان ماندوو کردن ، هاوکات فەرمانی بۆ بەشی سییەمی هیژشەبەرەن دەرکرد بەهێرش کردنە سەر شوراگانێ ئەو ناوچەییە ، پاش ئەوێ بەرگریکەرەن وایان زانی کە بارودۆخەکە ئارام بوووتەووە و ئەوانیش تەواو ماندوو بووبوون ، توشی ئەو شەپۆلە نوئیە بوونەووە ، ئەو هیژشەبەرەنە هەناسەییەکی تازەئە ئامادەسازی یان هەبوو و حەسابوونەووە تەواو خوازیاری بەدەستخستنی بەشی خۆیان بوون لەجەنگەکەدا^۱ .

جەنگەکە لە ناوچەئە دەریاییدا بەدەست و بردی بەرپۆوە دەچوو ، کە هیژە بەرگریکەرەکانی پەرش و بلۆه پێ کرد و لە زیاتر لەیەک بەرەووە لەیەک کات دا سەرقالیان کردبوون .

لەگەل هەلەتانی بەرەبیاندا هیژشەبەرەن توانیان بەوپەری ووردییەووە پێگەکانی دوژمن دەستنیشان بکەنو دەستیان کرد بە زیاد کردنی هەولەکانی هیژشە بردن . موسوڵمانەکان لەگوپو تینیکی تەواو دا بوون و سووربوون لەسەر سەرکەوتویی هیژشەکە ، لەگەل ئەویدا سولتان محمد بریاری پاشەکشەکردنی دەرکرد بۆ سەربازەکانی بەنیازی ئەوێ هەلیکە بقۆزنەووە بۆ تۆپەکانیان ، تاکوو جاریکی تر هەستن بە کارەکیان ، ئیدی شوراگان و بەرگریکەرەکانی بەشەپۆلی تۆپەکان تۆپباران دەرکرد . ئەمەش پاش ئەو بیدارییەکان بەدریژی شەو ماندووی کردن ، پاش ئەوێ تۆپەکان هیژبوونەووە ، بەشیکی تازەئە دلیژە

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۱ .

ئىنكىشارىيەكان بەسەرکردايەتى خودى سولتان تىرو پىمى ئەو مۇجايىدانە داي پۇشنىن كە بە ھەوللى پىگىرى بەرگىرىكەرەكان لىك ھەلنەدەدەوشان . سەربازە ئىنكىشارىيەكان دىلورىيەكى سەرکەوتوو و نەبەردىيەكى كەم وىنەيان لە ھىرشەكەدا نواند و ۳۰ كەسىيان توانيان ھەلزنن بەسەر شوراكەدا لەبەرامبەر پاچىلەكىن و سەرسوپماوى دوزمناندا ، ھەرچەندە كۆمەلىكىيان كە سەرکردەكەشيانى تىدا بوو شەھىد بوون . ئەوان توانىيان پىگا ئاسان بكن بۆ چوونە نىو شارەكەو ھەبەرەى طوب قاپىيەو و ئالاكانى عوسمانى بەرز بكنەو ۱ . كە ئەمە وورەو گوروتىنى سوپاكەى ترى زياد كرد بۆ دەستبەسەردا گرتن ، ھەرەك ھىزى لەبازووى دوزمنانى پىرى .

ھاوكات جستنيانى سەرکردەى بەرگىرىكەرەكان توشى برىنىكى توند بوو كە ناچارى كرد بە پاشەكشە لەمەيدانى جەنگدا ، ئەمەش كارى كرده سەر بەرگىرىكەرەكانىتر . ئىمىراتور قوسىتەنتىنىش خۆى سەرکردايەتى بەرگىرىكەرەكانى لە جىئى جستنيان گرتە دەست . جستنيان بەمەبەستى پاكردن لەمەيدانى جەنگەكە سوارى يەك لە كەشتىيەكان بوو .

ئىمىراتور ھەولگەلىكى زورى خستەگەر بۆ سەقامگىركردنى ئەو بەرگىرىكەرەكانى كە بىھىوايى و بىسودى بەرگىرى كەلەكە بوو بوو بەسەر دلىانەو ، لەكاتىكدا ھىرشەكە بەتوند ترين شىو ھەبوو بەسەرکردايەتى خودى سولتان ، بەمەبەستى بەھەل ھەرگرتنى لاوازى پۇجى مەعنەوى بەرگىرىكەرەكان .

عوسمانىيەكان لەناوچەيەكى شارەكەو ھىرشەكەيان درىژە پىدا تاكوو توانىيان دەست بگرن بەسەر شوراكاندا و زال بن بەسەر ھەندى لە بورجەكان و سەرکەون بەسەر بەرگىرىكەرەكانى لاي دەگاي ئەدرنەو ئالا عوسمانىيەكانى بەسەرەو بەرز بكنەو . ئىدى لەو ناوچەو سەربازە عوسمانىيەكان دەپەپىن

¹ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۲ .

بەرەو شارەكە ، كاتىك قوستەنتىن ئالا عوسمانىيەكانى بىنى ، پاي كىرد بەرەو بورجەكانى باكورى شارەكە ، ئىدى دۇنيا بوو لە بى سوودى بەرگرى ، جلەكانى لابرە تاكوو نەناسرىتەو ، ئىجا لەئەسپەكەى دابەزى و جەنگى كىرد ھەتاكو لە مەيدانى جەنگەكەدا كوژا ^۱.

بلاو بوونەوھى ھەوالى مردنى ئىمىراتۆر پۇلىكى گەورەى ھەبوو لە زیاد كىردنى وورەو گوپرو تىنى مۇجەھىدە عوسمانىيەكان و كەوتن و پەمانى عەزىمەتى مەسىحىيە بەرگرىكەرەكان .

سوپا عوسمانىيەكان توازىيان لەناوچە جىاجىاكانەو ە بچنە نىو شارەكەو ، بەرگرىكەرانىش دواى نەمانى سەر كىردەكان ، پايان كىرد ، بەمە موسولمانەكان توازىيان بەسەر شارەكەدا زالبى .

لەوساتانەدا محمدى فاتحىش بەشدارى دەكرد لە خوۋشى و چىژى سەر كەوتنى سەربازەكانى بەسەر كەوتن بەسەر دوژمناندا بەوپەرى سەربلندىيەو . سەر كىردەكان پىرۇزباىيان لىدەكرد و ئەویش دەىووت : (سوپاس بوخوا ، خوا پەحم بكات بەشەھىدەكانمان و شەرەف و سەربلندى بكاتە بەشى مۇجەھىدەكان ، شانازى و سوپاسىش بوگەلەكەم) ^۲.

لىرەدا ھەندى سوگە بەرگرى لەناو شارەكەدا ھەبوو كە بوو بەھوى شەھىد بوونى ژمارەيەكى مۇجەھىدەكان . زۆربەى خەلكى شارەكەش پايان كىرد بو كەنىسەكان . دىمەنى ئەو پۇژەى سى شەممە ۲۰ى جەمادىلئەوھلى ۸۵۷ك ، ۲۹ى مايوى ۱۴۵۳ز ، وابوو كە سولتان فاتح لەناو پراستى شارەكەدا بوو كە سەربازو سەر كىردەكانى چواردەورىيان دابوو بە ماشاءالله وەلامى دەدانەوھو لای دەكردەوھ بەلايانداو دەىووت : بەپراستى ئىوھ بوون بەفەتەر كەرى قوستەنتىنىيە . ئەوانەى

¹ محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۳۹ .

² محمد الفاتح - الرشيدى / ۱۳۱ .

که پیغهمبەر ﷺ هه‌والی له باره‌وه دابوون . ئینجا پیروزیایی سه‌رکه‌وتنی لیکردن و نه‌هی لیکردن له کوشتن و فه‌رمانی پیکردن له‌گه‌ل خه‌لکدا به‌نه‌رمی و چاکه له‌گه‌ل کردندا بجولینه‌وه . پاشان له‌ئه‌سه‌په‌که‌ی دابه‌زی و له‌سه‌ر زه‌وی کړنووشی سوپاس و پێزانین و ملکه‌چی برد بو‌خودا^۱.

دوانزه‌هه‌م : هه‌ل‌سوکه‌وتی محمدی فاتح له‌گه‌ل مه‌سیحی‌یه به‌سه‌رزالبوه‌کاندا :
 محمدی فاتح چوو به‌ره‌و که‌نیسه‌ی ئایا صوفیا ، خه‌لکیکی زۆری تیدا کو‌بووبویه‌وه له‌گه‌ل ئه‌و قیس و په‌ه‌بانانه‌ی نو‌یژو نزاکانیان به‌سه‌ردا ده‌خو‌یندنه‌وه . مه‌سیحی‌یه‌کانی ناوه‌وه زۆرت‌رسان . یه‌کیک له‌ په‌ه‌بانه‌کان هه‌ستا به‌کردنه‌وه‌ی ده‌رگا‌که بو‌سول‌تان ، ئه‌ویش داوای له‌ راهیبه‌که کرد خه‌لکه‌که هی‌ور بکاته‌وه و دل‌نیا‌یان بکات و به‌ئارامشه‌وه بگه‌رینه‌وه بو‌ماله‌کانیان ، خه‌لکه‌که‌ش دل‌یان ئارام و هی‌ور بوویه‌وه ، هه‌ندی له‌ راهیبه‌کانیش له‌ ژێرخانی که‌نیسه‌که‌دا خو‌یان شار‌دبوویه‌وه . کاتی‌ک نه‌م و نیانی و لی‌بور‌دی فاتحیان بینی ، هاتنه‌ ده‌ری و موسول‌مان بوونی خو‌یان را‌گه‌یان‌د . دوا‌یی سول‌تان فه‌رمانی کرد به‌ گو‌رپینی که‌نیسه‌ی ئه‌یا صوفیا به‌مزگه‌وت . ئه‌وانیش واخو‌یان بو‌ئه‌و‌کاره ئاماده‌ساز کرد که بو‌یه‌که‌م هه‌ینی دا‌هاتووی تیدا بکری‌ت . کری‌کاره‌کان خو‌یان ئاماده‌کرد بو‌ئه‌و‌کاره و خا‌چ و په‌یکه‌ره‌کانیان لا‌برد و وینه‌کانیان به‌چینی‌ک قس‌ل دا‌پو‌شی . مینه‌به‌ری‌کی‌شیان دروست کرد بو‌ووتاربیژ .

هه‌ندی جار دروسته‌ که‌نیسه بگو‌رپری‌ت به‌مزگه‌وت چونکه‌ شاره‌که به‌زۆر فه‌تح کرا ، له‌شه‌ریعه‌تی ئیسلامدا به‌زۆر فه‌تح کردن حو‌کمی خو‌ی هه‌یه .

سول‌تان ئازادی به‌ریاکردنی دروشمه‌ ئایی‌نی‌یه‌کان و هه‌لب‌ژاردنی سه‌رکرده‌ ئایی‌نی‌یه‌کانی به‌مه‌سیحی‌یه‌کان به‌خشی که مافی حو‌کمدانیان هه‌بوو له‌ باس و

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۳ .

خواسه شارستانییه‌کان دا . هه‌روه‌ک ئه‌و مافانه‌ی له هه‌ریمه‌کانی تریشدا به‌خشی به‌پیاوانی که‌نیسه . به‌لام له‌وکاته‌دا سه‌رانه‌ی سه‌پاند به‌سه‌ر هه‌موویاندا ^۱.

میژوونووسی ئینگلیزی ئیدوارد شیردکریسی له‌کتیبه‌که‌ی‌دا (میژووی عوسمانییه‌تورکه‌کان) هه‌ولی دا وینه‌ی فه‌تکردنی عوسمانییه‌کان بو قوسته‌نتینییه‌تیک بدات ، سولتان محمدیشی به‌کۆمه‌له‌سیفه‌تیکی ناشیرین وه‌سف کرد له‌رقی فه‌تکردنی شکۆداری ئیسلامی دا) ^۲.

مه‌وسوعه‌ی ئه‌مریکی چاپکراو له‌سالی ۱۹۸۰زدا له‌قوڤو چلپاوی کینه‌ی خاچ په‌رستی دژ به‌ئیسلام ده‌چوو ، که‌وا بانگه‌شه‌ی ده‌کرد : سولتان محمد هه‌ستاوه به‌کۆیله‌کردنی زۆرینه‌ی مه‌سیحییه‌کانی قوسته‌نتینییه‌و له‌بازاره‌نایابه‌کانی شاری ئه‌درنه‌دا بازاری پیوه‌کردوون و دواتر له‌وی فروشتوونی ^۳.

پاستی پوونی میژوویی ده‌لیت : سولتان محمدی فاتح به‌هه‌لسوکه‌وتیکی میهره‌بانانه‌له‌گه‌ل‌خه‌لکی قوسته‌نتینییه‌دا هه‌لسوکه‌وتی کردووه‌و فه‌رمانی کردووه‌به‌سه‌ربازه‌کانی که‌به‌چاکی له‌گه‌ل‌دیله‌کاندا هه‌لسوکه‌وت بکه‌ن و نه‌رمونیان بن له‌گه‌لیاندا ، ژماره‌یه‌کی زۆری دیله‌کانیشی به‌مالی تایبه‌تی خۆی ئازاد کردووه‌به‌تایبه‌ت سه‌رکرده‌یۆنانییه‌کان و پیاوانی ئاینی . له‌گه‌ل‌ئوسقوفه‌کانیش دا کۆبووه‌ته‌وه‌و ترس و بیمیانی هیور کردۆته‌وه‌و دنیای کردوون له‌پاریزگاری بیرو باوه‌ر و شه‌ریعت و ماله‌کانی په‌رستشیان ، فه‌رمانیشی پیکردن به‌دانانی به‌ریکیکی نوێ . ئه‌وانیش ئه‌جنادیۆسیان به‌به‌تريک هه‌لبژارد . ئه‌ویش له‌پاش هه‌لبژاردنی له‌مه‌راسیمیکی ئاهه‌نگگیریدا

^۱ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۸۳ .

^۲ جوانب مضيئة / ۲۶۵ .

^۳ جوانب مضيئة / ۲۶۷ .

که به پیکهاته‌ی ئوسقوفه‌کانه‌وه به‌ره‌و مه‌ل‌به‌ندی سولتان به‌ریکه‌وت . سولتان محمدیش به‌پیشوازی‌یه‌کی گه‌وره‌وه ئه‌وپه‌ری ریژی لی گرت ! له‌گه‌لیشی‌دا نانی خوارد و له‌باره‌ی چه‌ندین باب‌ه‌تی هه‌مه‌لایه‌نه و ئایینی و سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی دوا

به‌تريک له‌دیمانه‌ی سولتان چووه‌ ده‌ری و به‌ته‌واوی بیرۆکه‌ی به‌رام‌به‌ر سولتانه‌ عوسمانی و تورکه‌کان گۆرا . به‌لکو به‌گشتی به‌رام‌به‌ر به‌موسولمانان ، وه‌هه‌ستی کرد که : ئه‌و له‌به‌رده‌م سولتانیک‌ی رۆشن‌بیری خاوه‌ن په‌یام و بیروباوه‌ریکی ئایینی چه‌سپاوو مروّقایه‌تی به‌رز و پیاوته‌تی ته‌واودایه .

رۆمه‌کانیش له‌به‌تريکه‌که‌یان که‌متر کاریگه‌رو سه‌رسوڤماو نه‌بوون ، ئه‌وان چاوهرپیی ئه‌وه‌یان ده‌کرد که : کوشتاری به‌کۆمه‌ل هه‌ر ده‌بیّت بیانگریته‌وه . ئیدی چه‌ند رۆژیک‌ی که‌م تینه‌په‌ری تاکوو خه‌لک له‌ ناشتی و ئارامش و دل‌ئارامی‌دا ژيانی ئاسایی شارستانی‌یان به‌سه‌ر ده‌برد .^۱

عوسمانی‌یه‌کان سوربوون له‌سه‌ر پا‌به‌ند بوون به‌ بنه‌ماکانی ئیسلامه‌وه . به‌مه‌ له‌نیوان خه‌لک‌دا دادپه‌روه‌ری گرنگترینی ئه‌و بو‌ارانه‌بوو که‌ سووربوون له‌سه‌ری . هه‌لسوکه‌وتیان له‌گه‌ل مه‌سیدی‌یه‌کان‌دا دووربوو له‌ هه‌رشۆیه‌یه‌کی سته‌م و توپه‌یی و ده‌مارگیری . به‌خه‌یالی عوسمانی‌یه‌کانیش‌دا نه‌ده‌هات که‌ مه‌سیدی‌یه‌کان به‌هۆی ئایینه‌که‌یان‌وه بچه‌وسینه‌وه .^۲

به‌راستی میله‌ته‌ مه‌سیدی‌یه‌کانی ژێر ده‌ستی فه‌رمان‌په‌وایی عوسمانی هه‌موو مافه‌ ئایینی‌یه‌کانی خۆیان به‌ده‌ست هیئا . هه‌رگه‌لیک‌یش سه‌رکرده‌ی ئایینی خۆی هه‌بوو که‌ راسته‌وخۆ به‌بێ حوکمی عوسمانی بریاری به‌سه‌ردا ده‌دا .

^۱ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمي / ۱۳۴، ۱۳۵ .

^۲ جوانب مضيئة / ۲۷۴ .

ههريهك لهوگه لانهش خویندنگای تایبه تی و شوینی په رستن و دیریان هه بوو . ههروهك كهس دهستی وهرنه ده دایه دارایی یه وه . ههروه ها له قسه کردن بهه رزمانیک كه ده یانه ویت سه ربهستی پی دابوون ^۱ . به راستی سولتان محمدی فاتح نهو نه رمی نوانده ی له گهل مه سیدی یه کانی قوسته نتینییه دا نه نواند ته نها له بهر هانده ری پابه ندبوونی راستگو یانه ی نه بیت به ئیسلامی پیرو زو به پیشهنگی کردنی پیغه مبه ری پیزدار ﷺ و پاشان به خلیفه راشیدی نه کانی دوا ی پیغه مبهروه ﷺ ، نه وانه ی كه لاپه ره کانی میژوویان پر بووه له هه لویستگه لی نه رموونیانی پیزدار له گهل دوزمنه کانیاندا ^۲ .

باسی دووه

فاتحی مه عنهوی قوسته نتینییه (شیخ ئاق شه مسه ددین) :

ناوی محمدی کوپی حه مزه ی دیمه شقی پۆمی یه . له گهل باوکی دا کوچی کردوه بو پۆم و له دوا ییدا هونه ری زانسته کانی خویندووه و پسپوپی تیا ییدا وهرگرتووه و بووه به ناسراویکی نیو ناسراوانی شارستانی ئیسلامی له سه رده می عوسمانی دا . ماموستا و پهروه رشیاری محمدی فاتح بووه . په چه له کی ده گه ریته وه بو خلیفه ی راشید نه بوبکری صدیق ﷺ . له دایک بوونی له دیمه شق بووه له سالی ۷۹۲ک ، ۱۳۸۹ز . له ته مه نی ۷سالی دا قورئانی له بهر کردوه ، له نه ماسیا و پاشان له حه له ب و ئینجا له نه نقه ره خویندوویه تی . له سالی ۱۴۵۹ز یشدا کوچی دوا یی کردوه .

شیخ ئاق شه مسه دین زانسته بنه ره تیه کانی نهو سه رده مه ی به میر محمدی فاتح وتوو ته وه كه بریتی بوون له مانه : قورئانی پیرو ز ، حه دیسه کانی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) ، فیهقی ئیسلامی ، زمانه کان (عه ره بی و فارسی و تورکی) و له

^۱ جوانب مضیئة / ۲۸۳ .

^۲ جوانب مضیئة / ۲۸۷ .

بوارى زانسته کرداریه کانیشتدا «بیرکاری و فهلهکیات و میژوو و هونهری جهنگی» پی و توه.

شیخ ئاق شه مسه دین لهو زانایانه بووه که سه ره پهرشتی سولتان محمدیان ده کرد له و کاته ی سولتان محمد میرنشینی مه گنسیای له ده ستدابوو ، بۆ ئه وه ی له سه ره به پیره بردنی میرنشین و بنه ماکانی فه رمانه وایی مه شقی پی بکات و رای به یئیت . شیخ ئاق شه مسه دین توانی ئه میری بچکوله رازی بکات به وه ی وا هه ل سوکوه و بکات که مه به ست و به فه رمووده ی پیغه مبه ر ﷺ (لتفتح القسطنطینیه) ئه و و سوپاکه ی ئه وه .

کاتی که محمد بوو به سولتانی ده ولته تی عوسمانی ، گه نجیکی که م ته مه ن بوو ماموستاکه ی خیرا پینومایی کرد بۆ بزواندن سوپاکه ی بۆ هیئانه دی فه رمووده ی پیغه مبه ر ﷺ ، ئه وه بوو عوسمانی یه کان له وشکانی وله ده ریا وه گه ماروی قوسته ننتینیان دا و ۵۴ پوژ جه نگیکی توند به پیره چوو . کاتی که بیزه ننتی یه کان سه رکه وتنیکی کاتی یان به ده ست هیئاو گه لی بیزه ننتی به هاتنه ناوه وه ی چوارکه شتی که پاپا بۆی نارده بوون دلخوش بوون و به مه پوخی مه عنه ویی یان به رز بوویه وه . سه رکرده و وه زی ره عوسمانی یه کانیش کو بوونه وه و به ره و پووی سولتان محمدی فاتح بوونه وه و پییان ووت : (تو پالت ناوه به و ریژه گه وره یه ی سه ربازانه وه بۆ ئه م گه مارویه ، ته نها له به ر قسه ی یه کی که له ماموستایان — مه به ستیان ئاق شه مسه دین بوو — ئه وه تا سه ربازه کان به هیلاکدا چوون و زۆربه ی چه که کانیش له که لک که وتوون و کاره که ش گه یشتوو ته ئه وه ی له وولاتی ئیفره نجه وه کو مه کی بۆ بی باوه رانی ناو قه لاکه بیئت ، ئیدی لی ره دا هیوا یه که نه ماوه بۆ فه تح کردن)^۱.

^۱ البطولة والغذاء عند الصوفية / ۱۴۶ .

سولتان محمدیش ولی الدین احمد پاشای وهزیری خوئی نارد بۆ لای شیخ شاق شه مسه ددین له چادره که ی دا تا کوو له باره ی چاره سه ره وه پرسیار ی لی بکات ، شیخیش وه لای دایه وه : (هه رده بی خوای گه وه به وه فه ته منه ت ب خاته سه رمان)^۱. سولتان به و وه لای مه قایل نه بوو ، بۆیه جاریکی تر وه زیره که ی نارد وه تا کوو داوای پوو نکر د نه وه ی زیاتری لی بکات ، ئه ویش ئه م نامه یه ی بۆ محمد فاتحی خویندکاری نارد که تییدا ده لیت : (خوا هه ر خوئی خوا وه نی عیززه ته و هه ر خوئی سه رخه ره ، راسته هاتنی ئه و که شتیانه کاری تی کردوون و تووشی دلشکان و بیزاری کردوون ، بی با وه ره کانیشی دلخوش کردووه ، به لای ئه وه کی شه ی که هه رگیز ناگو ریت بریتیه له وه ی به نده ته گیر نه کات و خوای گه وره ش به رنامه دائه نیت و بریاریش هه ر هی خوایه ، ئیمه په نامان بۆ لای خوا بردووه و قورئانی پیرو زمان خویند وه ته وه . ئه مه ش ته نها وونه وزیکه و به س ، تائه وه ی میهری خوایی پوو ده دات و موژده گه لی واده رده که ویت که له مه و پیش پووی نه داوه . .)^۲. ئه م ووتاره ی دا بۆ حه سانه وه و دلئارامی سه ربازه کان ، یه کسه ر ئه نجومه نی جهنگی سه ربازی بریاری درێژه پی دانی جهنگی دا بۆ فه ته کردنی قوسته نتینیه . پاشان سولتان چوو به ره و چادره که ی شیخ شه مسه ددین و دهستی ماچ کرد و ووتی : گه وره م دو عایه کم فی ر بکه که له لای خوا داوای سه رکه و تنی پی بکه م . شیخیش نزایه کی فی ر کرد . سولتان له چادره که ی مامۆستا که ی چوویه ده ری بۆ ئه وه ی فه رمان بکات به هی رشی گشتی^۳. سولتان ویستی له کاتی هی رشه که دا مامۆستا که ی له لای بیت . بۆیه که سیکی نارد تا داوای هاتنی لی بکات به لای شیخ داوای کرد که س نه چیته چادره که یه وه بۆ

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۳ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۳ .

^۳ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۳ .

لاى . پاسهوانهكانى چادرهكەش پىڭيان گرت لە نىردراوهكەى سولتان بۆ چوونە ژووره . محمدى فاتح تووپە بوو و خۆى چوو بۆ چادرهكەى تاكوو داواى لى بكات كە بىت ، ئەوكات پاسهوانهكان لەسەر بىريارى شىخ پىڭريان كرد لە سولتان بۆ چوونەناو چادرهكەى . محمدى فاتحيش خەنجەرەكەى ھەلگرت و چادرهكەى لەلایەكەى ھە دپاندو سەيرى ناوھەى كرد ، بىنى وا مامۇستاكەى لە كپنوشىكى دوورودىژدايە بۆ خواى گەرھەو مىزەرەكەى لەسەرى كەوتۆتە خواری و قژى سپى و پەشى لەسەر زەوىيە ، پىشى سپىشى ھەك قژەكانى پوناكى دەداتەو . پاشان سولتان بىنى مامۇستاكەى لەكپنوشەكەى ھەستايەو لەكاتىكدا فرمىسكەكان لەسەر كولمەكانى دەخلىسكان ، لەخواى خۆى دەپارايەو داواى داباراندنى سەرکەوتن و فەتحىكى نزيكى لى دەكرد .^۱

بەداوى ئەو ھەدا سولتان محمدى فاتح گەرايەو بۆ پىڭەى سەرکردايەتىيەكەى و سەيرى شورا گەمارۆ دراوھەكانى دەكرد ، كە سەربازەكانى چەند كەلىنىكيان كەردبوو شوراگەو و سەربازەكان پىيدا تىدەپەرىن بۆ نىو قوستەنتىنيە .^۲ سولتان زۆر بەو دىخۆش بوو و دەيووت : ھۆى دىخۆشىم ناگەريتەو بۆ فەتحى قوستەنتىنيە ، بەلكو دەگەريتەو بۆ بوونى كەسيكى ھەك ئەو پياوھ موبارەكە لەم سەردەمەى مندا .^۳

شەوكانى لە (البدر الطالع) باس لەو ھەكەت كە شىخ شەمسەددىن بەرەكەت و فەزلى لە ناو خەلكدا بوو ئەو پۆژەى بۆ سولتان دەستنيشان كەردو كە تىيدا قوستەنتىنيە لەسەر دەستيدا فەتح دەكرىت .^۴

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۴ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۴ .

^۳ البدر الطالع : ۱۶۷ / ۲ .

^۴ البدر الطالع : ۱۶۶ / ۲ .

کاتیک سوپای عوسمانی به هیژو گوپو تینیکه وه پژانه شاره که وه ، شیخ پیشرپه وی کرد بو لای محمدی فاتح بو ئه وه ی یاساکانی شه پری له شه ریعه تی خوادا بیر بخاته وه ههروه ها له گه ل مافه کانی گه لی فه تحکراوی بیر بخاته وه به و شیوه یه ی له شه ریعه تی ئیسلامی دا هاتوو ه^۱.

پاش ئه وه ی محمدی فاتح به دیاری و به خشین پیزی نا له سه ربازه کانی و سفره و خوانیکی گه و ره ی بو کردنه وه و سی پوژ به رده وام بوو ، و تی ی دا دیمه نی خوشی و جوانی و ئاههنگ گپرانی تیدا به رپاکران . خودی سولتانی ش هه لده ستا به خزمه تکردنی سه ربازه کانی ، وه ک به جی گه یاندنی ئه و فره مووده یه ی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) که ده فره موویت (سید القوم خادمهم) واتا : (گه و ره ی گه لی ک خزمه تگوزایانه) . پاشان ئه و ماموستا زانا لی ها توو هه ستا و ووتاریکی بو خویندنه وه و ووتی : ئه ی سه ربازانی ئیسلام ! بزانی و له بیرتان بی ت که پیغه مبه ر ﷺ له باره ی ئیوه وه فره موویه تی : (لتفتحن) داوا له خوا ی گه و ره ده که ی که سه رکه و توومان بکات و لی مان خوش بی ت . وریا بن زی ده پو ی نه که ن له و مال و ده سکه و ته ی به ده ستان که و تووه به فپو ی نه دن . له چاکه و خیردا بی به خشن وه به سه ر خه لکی ئه م شاره دا . گو ی له سولتانه که تان بگرن و گو پرایه لی بن و خوشتان بو ی ت . پاشان پووی کرده فاتح و ووتی : ئه ی سولتانم ! تو بووی ته بیل بیل ه ی چاوی بنه مال ه ی عوسمان ، جا به رده وام مواهیدی کی ری گای خوابه ، پاشان به ده نگیی کی زور به رزی نی رانه دهستی کرده (الله اکبر) کردن^۲.

پاش فه تحی قوسته نتینی ه ، شیخ ئاق شه مسه ددین چوو بو لای گو پری ها وه لی پایه به رزی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) ئه بو ئه ییوبی ئه نصاری ، که له نزیک

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۴ .

^۲ محمد الفاتح / ۱۴۹ .

شوراكهی قوسته نئینییه وه بوو^۱. شیخ یه كه م كه س بوو له مزگه وتی ئایا صوفیا دا ووتاری پوژی ههینی پیشكه ش كرد^۲.

* شیخ ئاق شه مسه ددین له وه نه ترسیت كه سولتان سهركهش ببیت : سولتان محمد زور ئاق شه مسه ددینی ماموستای خوئی خوش دهویست ، پیگه یه کی گه ورهشی له دهروونی دا هه بوو ، پاش فه تحکردنه كه سولتان چوارده وره كهی كۆكرده وه و ووتی : (ئیه ده مبینن دلخوشم ، دلخوشیم ته نها به فه تحکردنی ئه و قه لایه نییه ، به لكو دلخوشیم خوئی له بوونی شیخیکی به هه یبه تدا خوئی ده نوینیت كه له سهرده می مندا نهژی كه نه ویش شیخ ئاق شه مسه ددینی په روهرده كه رمه) . سولتان ترسی خوئی له قسه یه كدا له مه رما موستا كهی ده رده بری كه له گه ل محمود پاشای وه زیری دا قسه ی ده كردوو دهیووت : (به راستی ریزم بو ئاق شه مسه ددین ریزگرتنیکی خونه ویستانه یه ، من كاتیك لای ماموستا كه م دانه نیشم هه یبه ت و گریان ده مگری) ^۳.

خاوه نی (البدر الطالع) باس دهكات كه : (پاش پوژیک سولتان هات بو چادره كهی ئاق شه مسه ددین كه شیخ پاكشابوو و له بهری هه لئه ستایه وه . سولتان دهستی ماچكرد و ووتی : هاتووم بو لات بو پیویستییهك . نه ویش ووتی : چییه ؟ ووتی : پیگه م بدهی بیمه خه لوه تگه له گه ل تدا كه میك له چوله وانید! به لام شیخ پازی نه بوو . سولتان چه ند جاریك ئه م داوایه ی لیكرد . نه ویش دهیووت : ناء! سولتان توو ره بوو ووتی : یهك له توركه كان دیت بو لات و به یهك قسه له گه ل خوتدا نه یبه یته خه لوه تگه ، به لام پیگه به من نادهیت ؟! شیخ ووتی : تو كه چو یته خه لوه تگه ، تام و چیژیکی لی ده بهیت و ئه و كاته ده سه لات و كورسیت

¹ محمد الفاتح / ۱۴۹ .

² العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۴ .

³ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۵ .

لەبەر چاودەكەوێت و بەمەش تەرازووی دەسەلات كۆن و كەلەبەری تێدا دەكەوێت خواش لیمان عەدز ئەبێت، مەبەست لە خەڵوەتکردن بەدیھێنانی دادپەرورەرییە ، تۆش پێویستە ئاواو ئاوا بكەیت . چەند ئامۆژگارییەکی بۆ باس كرد . دواتر سولتانی ش ١٠٠٠ دیناری بۆ نارد ، بەلام شیخ قبوڵی نەكرد ، كاتیك سولتان چووێ دەری ، بەھەندی لەوانە ی ووت كە لە دەوروبەریدا بوون! شیخ لەبەرم ھەلنەسا ، ئەوانیش پێیان ووت : پێدەچێت سەرکەشییەکی تێدا بەدی كەربیت بەھۆی ئەو فەتھكردنە ی كە ھاوشیووی ئەو بۆ سولتانە گەرەكان ساز نەدراو ، بۆیە ویستووێت بەو ھەندیك لەو لەخۆبایی بوونەت لەسەر ھەلگری)^١ . بەوجۆرە ئەو زانا پایەبەرزی سوور بوو لەسەر پەرورەدی محمدی فاتح ، لەسەر واتاكانی ئیسلام و چاكە ، ئەو شیخە تەنھا لەزانستەكانی ئایین و دەرون پاكی دا دەریا نەبوو، بەلكو زانایەكیش بوو لە گژوگیاو پزیشکی و دەرمان دروستكردندا .

لەسەردەمی خوێدا ناسراو بوو بەو ھە ی كە شارەزایەکی زانستە دنیایییەكان و لێكۆلینەوكانی زانستی گژوگیا و كام گیا بۆ كامە نەخۆشی ئەشییت، ناوداری لەو كارەدا گەشتە ئەو ھە ی لەناو خەلكدا بەنموونە دەیانووت : گژوگیا قسە بۆ ئاق شەمسەددین دەكەن^٢ .

شەوكانی لەبارەییەو دەلیت : لەگەل ئەو ھە ی پزیشکی دلەكان بوو بەپزیشکی جەستەكانیش ، چونكە ئەو واناسرابوو كە درخت بانگی دەكەن و دەلین : من شیقام بۆ فلانە نەخۆشی ، پاشان فەزل و بەرەكەتی لە ھەموو كەسیكەو بەدیاركەوت^٣ .

^١ البدر الطالع : ١٦٧ / ٢ .

^٢ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٣٧٥ .

^٣ البدر الطالع : ١٦٦ / ٢ .

شیخ به هیندەى گرنگى دان به نه خوشى به دهروونى به کان گرنگى به نه خوشى به جهسته یی به کان دەدا ، ، شیخ گرنگى به کی زۆرى دەدا به نه خوشى به ساریه کان که له سهرده مى ئەودا ئەو نه خوشى یانه بووبوون به هۆى مردنى هەزاران کەس . له م باره يشه وه کتیبى به تورکى داناوى به ناوى (مادة الحياة) که تییدا ده لیت : ئەو پروانینه هه له یه که نه خوشى به کان خۆبه خو له که سه کانه وه ده رده که ون ، نه خوشى به کان به هۆى میکرو به وه له که سی که وه بۆ که سی که تر ده گو یز رینه وه ، ئەو میکرو به به ئاستى بچوک و وورده که به چاوى ئاسایى نابینریت ، به لام ئەمه به هۆى چه ند توویکی زیندو وه وه پروئه دات) ^۱ . به مه شیخ ئاق شه مسه ددین له سه ده ی ۱۵ ی زایینى دا یه که م که س بوو که پیناسه ی میکرو بى دانا ، که تا ئەو کاته میکرو سکۆب نه دۆزرا بو وه وه ، به لکو پاش ۴ سه ده دواى ئاق شه مسه ددین ، کیمیا زان و زانای بایولۆجى فه ره نسى ویس با ستیر هات ، ده ستى دایه لی کۆلینه وه کانى و که شیت هه مان ئەو ئەنجامه ی ئاق شه مسه ددینى پى گه یشت . هه روه ها ئاق شه مسه ددین گرنگى دا به شیر په نجه و نو سینى که له باره یه وه نوسى ، شیخ له باره ی پزیشکى به وه دوو کتیبى نویوه که بریتین له : (مادة الحياة) و (کتاب الطب) که هه ردووکیان به زمانى تورکى عوسمانین . جه وت کتیبیشى به عه ره بى هه یه که بریتین له (حلّ المشكلات) و (الرسالة النورية) و (مقالات الأولیاء) و (رساله فى ذکر الله) و (تلخیص المتائن) و (دفع المتائن) ، نامه یه کیشى نویوه له باره ی شه رح و پیناسى حاجى بایرامه وه ^۲ .

مردنى شیخ شه مسه ددین: شیخ پاش ئەوه ی به پى نویستى زانى گه رایه وه بۆ (کونیوکى) زیدى خو ی ، هه رچه نده سولتان زۆر داواى لی کرد که له ئەستانبول بمینیت هه وه . ئەوه بوو له سالى ۸۶۳ ک ، ۱۴۵۹ ز دا وه فاتى کرد (په حمه ت و

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۶ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۶ .

ليخوشبوون و په زای خواي ليبيټ)، ئه وهی سوننه تی خوايی یه له دروستکراوه کانی دا ئه وه یه که هه رسه رکړده یه کی خواناس و پزگار که ریکی پال هوان سهر هه لبدات ، کومه لیک له زانا خواناسه کان له ده ورو به ری دا دهن و به شدار دهن له فی کردن و په روه رده و پیگه یاندنی دا . نمونه له م باره یه وه زوره وه که له ده وله تی مورابیته کان دا باسی پولی عبدالله ی کوری یاسینمان کرد ، له گه ل یه حیای کوری ئیبراهیم دا ، وقازی ابوالفضل له گه ل صلاح الدینی ئه ییوی دا . ئه وه ش له ده وله تی عوسمانی دا ئاق شه مسه ددین له گه ل سولتان فاتح دا . په حمه تی خوا له هه موویان ، خوا هه ول و کاره کانیان قبول بکات و له نیو چاکه کاراندا ناویان پایه بلند بکات ^۱.

باسی سی یه م

کاریگه ری فه تی قوسته ننتینه له سهر جیهانی ئه وروپی ئیسلامی

قوسته ننتینه له پیش فه تی کردنی دا به ربه سستی کی گه وره بوو له پرووی بلاو بوونه وهی ئیسلام له ئه وروپا دا ، بویه که وتنی ئه و شاره یانی ده رگای چوونه ناو ئه وروپا به ناشتی و قاره مانانه کراوه ته وه له به رده م ئیسلام دا ، به شیوه یه کی زیاتر بو ئه وانه ی ئیسلام و ده رده گرن . فه تی قوسته ننتینه به گرن گترینی پروداوه کانی میژووی جیهانی داده نریټ ، به تایبه ت له میژووی ئه وروپا و چوڼیه تی په یوه ندی به ئیسلامه وه ته نانه ت میژوو نووسه ئه وروپی ه کان و ئه وانه ش به شوین ئه واندا ئه پون ئه م پروداوه به کو تایی سه ده کانی ناوه پراست و سهره تای سه ده ی نوی داده نیټ ^۲.

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۷۶ .

^۲ تاريخ الدولة العثمانية - يلماز أوزنتونا / ۳۸۴ .

دوای ئه وهی سولتان ههستا به پیکه خستنی کارو به شه جیاوازه کانی شاره که و بنیاد نانه وهی قه لاکانی و کردنی به پایته ختی دهوله تی عوسمانی و نازناوی (ئیسلام بول) ی لینا ، واته شاری ئیسلام^۱.

پوژئاوای نه صرانی به هه والی ئه وه تحکردنه کاریگه ربوون و ههستیان به ترس و دلگرانی و سه رشوپی کردو مه ترسی سوپا کانی ئیسلامیان له ئه ستمبول بو ده رکه وت . به مه شاعیرو ئه دیبه کانیان هینده ی له توانایاندا بوو بو هه لگیرساندنی ئاگری کینه و گرکانی توپهیی له دهروونی مه سیدی یه کاندادا دژ به موسولمانان خستیا نه گهر ، ههروه ها سه رکرده و پاشاکان چه ندین کو بوونه وهی دووروو دریزو به رده وامیان به ست و مه سیدی یه کانیان بانگ کردن بو پشتگو ی خستنی نا کوکی و شه ره قسه کانیان له نیوان خو یاندا.

پاپا نیقولا ی پینجه م له هه موو خه لک زیاتر کاریگه ربوو به وهه والی که وتن و پرو خاندنه ی قوسته نتینییه . بو یه هه ولی خوی خسته کارو کاتی خوی سه رف کرد له یه که خستنی دهوله ته ئیتالی یه کان و هاندانیان بو کوشتاری موسولمانان . سه رکردایه تی کونگره یه کی کرد که له پوما به ستراو تییدا دهوله ته هاوبه شه کان ئاماده یی خو یان ده ربپی بو یارمه تیدانی یه کترو ئاراسته کردنی هه موو هه ول و توانا کانیان دژ به دوژمنی هاوبه شیان . خه ریک بوو ئه و هاوپه یمانی تی یه ته واو بیته و سه ربگریته که چی مه رگی کتوپر هاته سه ر پاپا و به هو ی ئه و خو رپه لی که وتنه تونده ی که پرو خانی قوسته نتینییه به ده ستی عوسمانی یه کانه وهی بو ی دروستکرد ، که بو یه هو ی خه م و خه فه تی پاپا له مه راقاندا له ۲۵ ی ماریی سالی ۱۴۵۵ زدا مرد^۲.

^۱ تاریخ الدولة العلیة — محمد فرید بك / ۱۶۴ .

^۲ السلطان محمد الفاتح — عبدالسلام فهمی / ۱۳۷ ، ۱۳۶ .

میر فیلیپ طیبی که دوقی^۱ بۆرگه‌ندیا بوو و هه‌لچوون و گه‌مبوونی زیادی کردو پاشاکانی مه‌سیحی بانگ کرد بۆ کوشتنی موسولمانان ، به‌مه‌ش سوارچاک و خوینگهرم و دهمارگیره مه‌سیحییه‌کان په‌یره‌وی‌یان کرد تا‌کوو بیروکه‌ی کوشتنی موسولمانان گۆرا بۆ بیروباوه‌ریکی پیروژ که پالی پیوه‌ده‌نان بۆ داگیرکردنی وولاته‌که‌یشیان ، پاپاکان له‌پروما سه‌رکردایه‌تی جه‌نگه‌کانی مه‌سیحییان ده‌کرد دژ به‌موسولمانان ، سولتان محمدی فاتحیش له‌قه‌ره‌ولدابوو بۆ هه‌موو جموجوولیکی مه‌سیحییه‌کان ، به‌هه‌رجوړیک که به‌باشی ده‌زانی بۆ وزه‌پی‌دانی ده‌وله‌ته‌که‌ی و داروخاندنی دوژمنه‌کانی ، نه‌خشه‌ی بۆ ده‌کی‌شاو جی‌به‌جی ده‌کرد . به‌مه‌ئو مه‌سیحییانه‌ی دراوسی سولتان محمد بوون یان سنوریان له‌ئاماسیاو وولاتی مۆره و ته‌رابزۆن وه‌ی تره‌وه‌له‌پال یه‌کدا بوون ، ناچار بوون هه‌ستی راسته‌قینه‌ی خو‌یان بشارنه‌وه و خوشی و خوشحالی پیشان به‌ده‌ن و وه‌فده‌کانیان بنی‌رن بۆ ئه‌درنه‌بۆلای سولتان بۆ ئه‌وه‌ی له‌سه‌ر سه‌رکه‌وته‌نگه‌وره‌که‌ی پیروزیایی لی‌بکه‌ن^۲.

پاپا (پیۆسی دوهم) به‌هه‌موو توانایه‌کی وتاریژی و ژیرییه‌کی سیاسییه‌وه ، هه‌ولی کلپه‌پی‌سه‌ندنی رق و کینه‌ی خاچپه‌رستی ده‌دا له‌نیو‌ده‌روونی مه‌سیحییه‌کاندا به‌گه‌ل و پاشاو سه‌رکرده‌و سه‌ربازیانه‌وه .

هه‌ندی له‌ده‌وله‌ته‌کان ئاماده‌ی جی‌به‌جی کردنی بیروکه‌پاپابوون ، که ئامانج لی‌له‌ناوبردنی عوسمانییه‌کان بوو. که‌چی که‌کاتی ده‌رچوونی ئه‌و کاره‌هات ، ده‌وله‌ته‌ئهوروپییه‌کان به‌بیانوی چه‌رمه‌سه‌رییه‌ناوخۆیییه‌کانیان‌ه‌وه

^۱ دوق: به‌رزترین پله‌ی پیداریه‌دوای پله‌ی (میر)، بۆ یه‌که‌مجار له‌فه‌ره‌نسادا به‌کاره‌ینرا و ئیستا له‌ئینگلت‌ه‌را به‌کارده‌هینریت و مه‌به‌ست پیی (پیش‌ه‌وا)یه‌ وشه‌که‌له‌بناغه‌دالاتینییه‌(ن. وه‌رگی‌).

^۲ السلطان محمد الفاتح — عبدالسلام فهمی / ۱۴۰.

بەشداری شەریان نەکرد، چەنکە جەنگی سەد سائە فەرەنسائ ئینگلتەرای هیلاک کردبوو، ھەروەھا بەریتانیا سەرقال بوو بە کیشە و سەرقالی یە دەستوری و جەنگە ناوخییەکانیەو ، ئیسپانیاش سەرقالی بنەبەکردنی موسولمانانی ئەندەلوس بوو. کۆمارەکانی ئیتالیاش بە ناچاری و لەبەر خۆشویستنی مال و سامان ، گرنگی یان بە پتەوکردنی پەییوەندی یان لەگەل عوسمانی یەکاندا ئەدا .

پەرۆژی ھێرشى خاچ پەرستى بەمردنى پاپای سەرکردەى پەرۆژەکە کۆتایى پى ھات و ھەریەکە لەمەجەر و بوندوقیە بە تەنھا پرووبە پرووی دەولەتى عوسمانى بوونەو ، بوندوقیە بۆ دەستەبەرکردنى بەرژەو ەندیەکانى خۆى گریبەستىكى دۆستایەتى و چاک ڕەفتارى لەگەل دراوسێداى لەگەل عوسمانى یەکاندا بەست ، مەجەپىش لەبەردەم سوپای عوسمانى دا داپماو عوسمانى یەکان توانى یان وولاتى صرب و یۆنان و ئەفلاق و قەرەم و دورگە سەرەکی یەکانى ئەرخبیل بدەنە پال دەولەتەکەى خۆیان ، ئەمەش لەماو یەکی کەمدا کۆتایى پى ھات ، ئەو بوو سولتان محمد فاتح لەناکاودا داى بەسەریانداو پیزەکانیانى تىک شکاندن و بەتەواوى لەناوى بردن ^۱.

پاپا بیۆسى دووھ بەھەموو لیھاتووی و توانایەکی سیاسى یەو ھەولیدا کە ھەولەکانى لە دوو ناوچەو توند بکاتەو :

یەکەم : ھەولیدا تورکەکان قایل بکات بەو ەى ئاینى مەسیحى وەر بگرن ، بۆ ئەم مەبەستەش نیردراوى مۆژدەدەری نەدەنارد ، بەلکۆھەستا تەنیا پەیمانیریکی نارد بۆ سولتان محمدى فاتح کە داواى لى کرد یارمەتى مەسیحى یەت بدات و بەھیزی بکات ھەروەك چۆن پيشتر قوستەنتین و کلؤفس یارمەتیا داو بەھیزیان کرد ، پەیمانیشى دا ئەگەر بیئت و بە دلسۆزى مەسیحیەت وەر بگریئت ، ئەوا لەتاوانەکانى خۆش دەبیئت ، ھەروەھا پەیمانى ئەو ەى پيدا کە بەرەکەتى بۆ

¹ السلطان محمد الفاتح – عبدالسلام فهمي / ۱۴۰.

بنیریت و باوہشی بو بکاتہوہ و کارتی چوونہبہہشتی پیبدات!! جا کہ لہم نہخشہیہیدا شکستی خوارد ، پهنای برده بہر نہخشہی دووہم : کہ نہخشہی ہرہشہکردن و بہکارہینانی ہیژ بوو ، نہجامہکانی ئہم نہخشہی دووہمہش بہشکست ہینان و بہدارمانی سوپا خاچ پهرستیہکان دہستی پیکرد کہ ہونیای مہجہری سہرکردایہتی دہکرد ^۱ .

لہبارہی شوینہواری ئہو فہتخہ پوونہ لہپوژہہلاتی ئیسلامیدا ، دہلین : خوشی و شادی لہ پارچہکانی ئاسیاو ئہفریقیدا موسولمانانی داگرت . ئہو فہتخہکردنہ خہونی بابوپیران و ہیوای ہہموو نہوہکان و دہستہو تاقمہ یہک لہدوای یہکہکان بوو ، ماوہیہکی دریژ بہدوویدا گہران ہاتہدی .

سولتان محمدی فاتح چہند نامہیہکی نارد بو فہرمانرہواکانی ناوچہ ئیسلامیہکان لہمیسر و حیجاز و وولاتی فارس و ہیند و ... ہتد ، کہ ہہوالی ئہو سہرکہوتنہ گہورہیہی پیدہدان ، ہہوالہکانی ئہو سہرکہوتنہ لہسہر مینبہرہکانہوہ بلاو کرانہوہ و نویژی سوپاسگوزاری بہرپاکراو مال و دوکانہکان رازینرانہوہ و پوسترہو لافیتہی رہنگاوپرہنگ بہ دیوارو حہوشہکانہوہ ہہلواسران ^۲ .

ئین ئیساس خاوہنی کتیبی (بدائع الزہور) دہربارہی ئہو پرووداوہوہ دہلیت : (کاتیک ئہو فہتخہکردنہ پروویدا و وہفدی فاتح گہشت ، موژدہکان لہ قہلاکاندا دادہکوتران و لہقاہیرہ دا بانگہوازکرا بو ئاھہنگ ، پاشان سولتان برسبای ئہمیر ئاخوری دووہمی وہک نوینہر دہستنیشان کرد بو لای (ئین عوسمان) تا پروژبایی ئہو فہتخہکردنہی لی بکات) ^۳ .

^۱ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فہمی / ۱۴۱ .

^۲ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فہمی / ۱۴۲ .

^۳ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فہمی / ۱۴۲ .

ئەبولمەھاسىنى كوپى تىغرى بىردى مېژوو نوس ، ھەست و ھالى خەلكى قاھىرە
 ۋەسەف دەھكات لە ۋەكاتەىدا كە ۋەفدى فاتح لەگەل دوو دىل دا كە لەگەۋرەكانى
 پۇا ئەگەنە قاھىرە، و دىارى و خەلاتيان پى يە ، دەلىت : (دەلىم : سوپاس و
 مەنەت بۇ خوايە لەسەر ئەو فەتخە گەۋرەيە ، ئىنجا نىردىراۋى ناۋبراۋ ھات و دوو
 دىلى لە گەۋرەكانى ئەستانبولى پىبوو كە ھىنانى بۇ لاي سولتان ئىنالى
 سولتانى مىسر . ئەو دوانە ھەردوكان خەلكى قوستەنتىنەيە بوون كە
 گەۋرەترىن كەنىسەى ئىستانبول بوو، سولتان زۇر دلخۇش بوو ، خەلكىش بەو
 فەتخەردنە گەۋرەيە سەرسام بوون ، تەپلى خوشى لە شاردا لىدرا، بەۋھۆيەۋە
 چەند پۇژىك قاھىرە پازىنرايەۋە ، پاشان لە پۇژى ۲ شەممە ۲۵ى شەۋۋالدا
 نىردىراۋەكە لەگەل دو دىلەكەى بەردەستىدا پاش ئەۋەى بە كۆلانەكانى شاردا
 تىپەربوون چوو بۇ قەلا ، خەلكى بە جوانكردنى دوكان و شوئىنەكان ئاھەنگيان
 دەگىرا ، لەم مەبەستەشياندا چوست و چالاك بوون ، سولتانىش لەقەلاى جەبەل
 لە ھەۋشەى كۆشكى سولتانىدا خىزمەتگوزارى خستە پوو)^۱
 ئەۋەى (ئىبن تىغرى بىردى) لەۋەسەفى ئاھەنگ گىپران و دلخۇشى خەلكى قاھىرە
 بەفەتخەردنى قوستەنتىنەيە باسى كرد، تەنھا وئىنەيەكە لەو دىاردانەى كە
 لەۋولاتە ئىسلامىيەكانى تردا بەرپاكرا .
 ھەروەھا سولتان مەمدى فاتح چەند نامەيەكى سەبارەت بەم فەتخەردنە نارد بۇ
 سولتانى مىسرو شاى ئىران و شەرىفى مەككە و ئەمىرى قرمان ، ھەروەك
 ھاۋشىۋەى ئەۋنامانەى نارد بۇ سەركردە مەسىحىيە دراۋسىكانى لە مۇرە و
 ئەفلاق و مەجەر و بۇسنە و صىربىيا و ئەلبانىيا و ھەموو دەۋرۋەرى خاكى
 دەسەلاتەكەى^۲ .

^۱ النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة : ۷۱/۱۶ .

^۲ محمد الفاتح - سالم الرشيدى / ۱۴۲ .

*هەندى بىرگە لەنامەكەى فاتح بۆ سولتانی مىسر : ئىستاش چەند پارچەيەكى
 نامەكەى فاتح دەخەينە پوو كە بۆ براكەى خۆى سولتانی خانەدانى مىسر
 ئىنالى نارد كە لە دارشتنى شىخى گۆرانىيە : (يەككە لە چاكتىن نەريتى
 پيشنيەكانمان - پەحمەتى خويان لى بىت _ ئەوئەيە كە موحاھىدى پىگەى خوابوون و
 لەلۆمەى لۆمەكاران نەترساون ، ئىمەش لەسەر ئەو نەريتە دەپۆين و لەسەر ئەو
 ئومىدەش بەردەوامين ، صىپرەوى ئەكەين قسەى خوا كە دەفەرموويت ﴿قاتلوا
 الذين لا يؤمنون بالله﴾ التوبه: ٢٩ ، و پابەندين بە فەرموودەى پىغەمبەر ﷺ)
 من اغبرت قدما في سبيل الله حرمة الله على النار - واتە: هەركەس پىكانى لە
 پىى خوادا تۆزيان لى بنىشى خوا ئاگرى دۆزەخى لى حەرام دەكات - كە
 بەفەرمانى خوا فەرمانى بەسەردا داوين ﴿قاتلوا الذين يلونكم من الكفار﴾
 ھەروەھا سەربازو موحاھىدەكانمان لە وشكانى و دەريادا ئامادەكردوو بۆ
 فەتھكردنى شارىك كە پىر بوو لە خراپەو بىباوهرى و لە نىو مەملەكەتە
 ئىسلامىيەكانىشدایە و شانازى بە بىباوهرى خوشيەو ئەكات و كەش و فشى
 دەكات:

كانها حصف على الخد الأغر وكأنها كلف على وجه القمر
 ئەو شارەى لایەكى لە سەردەريایە و لایەكەى ترى لەسەر وشكانى، ئىمەش
 ھەروەك خوا فەرمانى پىكردوين ، خۆمان ئامادەسازس كردوو ﴿واعدوا لهم
 ما استطعتم من قوة﴾ ھەموو تفاقىكىش كە ھىرشى پى بكريت و ھەموو چەككە
 كە پشتى پى دەبەستى چ ئەوئەى پووناكى بداتەو و ئەوئەى بگرمينى ھەروەھا
 مەنجەنيق و بىرھەلەكەن و دیوار كونكەر و ھى تريش كە لە وشكانىدا كەلك
 بگرى، لەگەل كەشتىيە بارھەلگەرەكان و ئەوانەى وەك بەيداخ ھاتوچۆدەكەن ،
 ھەموو ئەمانەمان ئامادە كردوو، لە ٢٦ى رەبىعولئەوھى سالى ٨٥٧ك دا
 دابەزینە ناوشارەكە .

قلت للنفس جدي الآن فاجتهدي وساعدني فهذا ما تمنيت

ئەمانە ھەركات بانگ بكرايەن بۆ پاستى لووتيان بەرز ئەكردەو و لەسەر
بى باوەرى بەردەوام ئەبوون خويان ئەبردە پىزى بى باوەران. ئىمەش بەتەواوى
گەمارۆمان دان و جەنگمان لەگەلدا كردن ، ئەوانىش جەنگيان لەگەلدا كردىن
وليمان كوشتن و لىيان كوشتىن ، و ٥٤ شەو پوژ جەنگ لەنيوانماندا بەردەوام
بوو .

إذ جاء نصر الله والفتح هين على المرء معسور الأمور وصعبها
ئىنجا لەپوژى ٣ شەممە ، ٢٠ى جەمادى ولئەو وەل دا گزنگى پاستى ھەلھات و
ئىمەش لەو کاتەدا بەوینەى ئەستىرەکان تىربارانى سەربازانى شەيتانمان
کردوھىر شمان کردنەسەر ، حوکمى صدیقی - واتە ئەبوبكرى صدیق (ع) -
بەبەرەكەتى دادپەرەوى فاروقى - عمرى كۆپى خطاب (ع) - بەلیدانى ھەیدەرى
- على كۆپى ابوطالب (ع) - ئالى عوسمان ئامادى كرد ، خوى گەورەش پىش
ھەلھاتنى خۆر لەخۆرھەلاتەو بەو فەتھە منەتى خوى دابەسەرماندا ﴿سپھزم
الجمع ويولون الدبر * بل الساعة موعدهم والساعة أدهى وأمر﴾ القمر : ٤٥-٤٦ ،
يەكەم كەسپش كەكوژا و سەرى لى كرايەو ، سەركردە سپلە نەفرىن
لىكراو كەيان بوو ، بەمە وەك گەلى عاد و ثمود لەناوچوون و فرىشتەكانى سزا
چواردەورىان دان و ئاگرىيان بەسەردا باراندن و سەرەنجامىكى خراپىيان تووش
بوو ، ئەوھى كوژا كوژا ، ئەوش مايەو بەدیل گىرا ، ئىنجا تاويان دا بۆ لای
خەزىنەكانىيان و زىپرو زىوھەكانىيان دەرھىنان ، بەمەش بارودۆخىكانىيان بەسەردا
ھات كە ناويان نەما ، ﴿فقطع دابر القوم الذين ظلموا والحمد لله رب العالمين﴾
الأنعام : ٤٥ ، ئەو پوژە باوەرداران دلخۆش بوون بەو سەرکەوتنە خوايىيە ،
جاكەوتىن بەسەر ئەو پىسە گلاوھە دوپراوانەدا و ئەو بازنە و ناچانەمان پاك
كردەوھە و قەشەو خەچپەرست و زەنگەكانمان - لەجئى بانگى موسولمانانە -
دەركردن ، پەرستگای بت پەرستەكانمان گۆپى بەمزگەوتى دارو دەستەى

ئىسلام ، ئەو نەخشەيە بەھۆى دراوو وتاردانەو سەرپەرشتى كرا ، بەمەش
 فەرمانى خويى ھاتەدى و ئەو ش ئەوان دەيانكرد پووچەل بوويەو (۱) .
 ھەرەھا سولتان فاتح نامەيەكى نارد بو شەرىفى مەككە لە رېگاي سولتانی
 مىسرەو ، سولتانی مىسریش پەيامەكەى سولتان محمدى بەديارىگەلىكى
 پارچە پەخشانیكى ئەدەبى شكۆمەند وەلام دایەو ، چەند دېرە شیعريكىشى
 تیدا ھاتبو ، وەك قسەى شاعیر كەدەلئیت :

خطبتها بكرا وما أمهرتها	إلا قنا و قواضبا و فوارسا
من كانت السمر العوالى مهره	جلبت له بيض الحصون عرايسا
الله أكبر ماجنيت ثمارها	إلا وكان أبوك قبلك غارسا ۲

ھەرەھا لە نامەكەى سولتانی مىسردا ئەم دېرە شیعەرە ھاتوو كە دەلئیت :
 الله أكبر النصر والظفر هذا هو الفتح لايزعم البشر ۳

شاعیرەكەى سولتانی مىسریش بەبۆنەى فەتح كردنى قوستەنتینیەو دەلئیت :
 كذا فليكن في الله جل العزائم وإلا فلا تجفون الجفون الصوارم
 كتائبك البحر الخضم جياها إذا ما تهدت وجه المتلاطم
 تحيط بمنصور اللواء مظفر له النصر والتأييد عبد وخادم
 فيا ناصر الإسلام يامن بغزوه على الكفر أيام الزمان مواسم
 تهنّ بفتح سار في الأرض ذكره سرى الغيث يحدوه الصبا والنعائم ۴

نامەى سولتان محمدى فاتح بو شەرىفى مەككە :

بەبۆنەى فەتح كردنى قوستەنتینیەو سولتان محمدى فاتح نامەيەكى ئاراستەى
 شەرىفى مەككەى پیرۆز كرد كە تئیدا مۆژدەى ئەو فەتھكردنەى پى دابوو ، و
 داواى دوعاو نزای لى كردبوو و چەند دیارىيەكى ناردبوو لەگەڵىدا لەو

¹ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۱۶۳ ، ۱۶۷ .

² محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۱۷۵ .

³ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۱۷۶ .

⁴ محمد الفاتح - د. سالم الرشیدی / ۱۷۷ .

دەستكە وتانەى بە دەستيان خستبوو ، ئەمەش جەند بېرگە يەككە تى كە لە پاش
 پېشەكە يەككى پېداھەلەدان و سوپاسى شەرىفى مەككە ، دەلىت : (ئەم
 نوسىنە مان وەك مۆژدەيەك ناردووە بەوھى خۆى گەورە لەم سالاھەدا ئەو
 فەتھكردنەى پى بەخشىن كە هېچ چاوىك نەيىبىنىوہ و هېچ گوئيەك نەيىبىستووہ ،
 ئەویش ژىربارخستنى شارى بەناوبانگى قوستەنتىنيەيە ، ئەوھى لە مەقامى
 موبارەكى ئىوہ چاوەروان دەكرى ، ئەوھى كە مۆژدەى ئەو دلخۆشى و
 سەر سۆرمانە گەورەيە بەدن بەدانىشتوانى ھەردو ھەرمى پىرۆزو زاناو
 سەر كەردە پىنمۆنى كراو و دنيا نەويست و بەندە چاك و شىخ و مامۆستا و پاىە
 بلىندەكانى ئەوئى و خەلكى چاكى لەخواترس و گەورە و بچوك ھەموويان كە
 دەستيان بە گوئەى چادر و خىوھتى مالى خواوھىە و وەك ئەوھى گرئەكى
 مەحكەم بن و جىابوونەوھيان لىئى نىيە و مۆژدەبە ھەموو ئەوانەش بەدن كە
 سەرپەرشتىارانى زەمزم و مەقامى پىرۆز ئەكەن ھەروھە بە ئىعتىكاف كەرانى
 نزىكى پىغەمبەر ﷺ بۆ ئەوھى لە بەردەم خوادا و لە ھەر فەتەدا نزاى
 سەر كە وتنمان بۆ بكەن بۆ بەردەوامى دەولەتەكەمان ، تاخوا بەرەكەتى ئەوانمان
 پى بدات و پلەيان بەرز بكاتەوہ ، لەگەل ئەم شانەشدا ديارىيەكى تايبەتمان بۆ
 ناردوون كە ۲۰۰۰ سەكەى ئالتوونى رەشى كىشى عەيارقورسە كە لەو دەسكەوتە
 بە دەستھاتوھىە كەبە دەستمان ھىنا ، ۷۰۰۰ تىرىشى بۆ ھەژاران و لەوھەشدا
 ۲۰۰۰ ى بۆ سەر كەردەو نەقىبەكان و ۱۰۰۰ بۆ خزمەتگوزارە تايبەتەىيەكانى
 مزگەوتى كەعبە و مزگەوتى پىغەمبەر ﷺ ، ئەوئى تىرى بۆ ھەژارە موحتاجەكانى
 نىو مەككە و مەدىنە ، خوا شكۆى ھەردووكيان زىاد بكات . جا ئەوھى چاوەروان
 دەكرى لەتۆ دابەشكردنى ئەم لەنىوانياندا بەپىي پىوېستى و ھەژارىيان ، لەگەل
 ناردنى راپۆرتىك بۆمان لە چۆنىەتى بەرپۆھ چوونى ئاو كارە . ھەروھە
 بە دەستخستنى نزاى بەردەوامى ئەوان بۆ ئىمە بە داواكردنى مېھرو چاكەى خوا

به‌یستی خوئی ، خوا بتانپاریزیت و به‌کامهرانی هه‌میشه‌یی و سه‌روه‌ری به‌رده‌وام و تارپوژی قیامت بتانه‌یلێته‌وه)^۱ .

شهریفی مه‌که‌کش وه‌لامی نامه‌که‌ی سولتان محمدی فاتحی دایه‌وه : (به‌وپه‌ری پیزه‌وه نامه‌که‌مان کرده‌وه و له‌به‌رامبه‌ری که‌عه‌بی گه‌وره‌و له‌نیو خه‌لکی حیجازو نه‌وه‌کانی عه‌ره‌بدا خویندمانه‌وه ، ئه‌وه‌ی شیفاو په‌حمه‌تی نیو قورئانه‌ بو باوه‌رداران له‌نیو نامه‌که‌دا دیتمان ، له‌ ناوه‌پوکی نامه‌که‌تانه‌وه ده‌رکه‌وتنی موعجیزه‌یه‌کی پیغه‌مبه‌رمان ﷺ دیت کوتایی به‌ پیغه‌مبه‌ران هی‌ناوه ، ئه‌مه هه‌رئه‌و فه‌تکه‌ردنه‌ گه‌وره‌یه‌ی قوسته‌نتینییه‌و ناوچه‌کانی سه‌ر به‌و شاره‌ن له‌نیو خه‌لکه‌دا قاییمی قوله‌ و قه‌لاکانی ناودارو به‌ناوبانگه‌ و ، پته‌وی شوراکانی لای که‌سانی تایبه‌ت و خه‌لکی ئاساییش ناسراوه ، سوپاسی خواشمان کرد به‌ ئاسان کردنی ئه‌و ئیشه‌ قورسه‌ و به‌ده‌سته‌هینانی ئه‌و گرنگی‌یه‌ ترسناکه ، به‌ته‌واوه‌تی گه‌شاینه‌وه و به‌زیندووکرده‌وه‌ی رپو په‌سمی باوباپیرانی گه‌وره‌ و کاری پپه‌وه‌ی باپیرانی به‌ریزتان دلخۆش بووین ، خوا پو‌حیان به‌ه‌وینیته‌وه و چاکترین کۆشکی به‌ هه‌ستیان بکاته‌ نسیب و که‌ بووه‌ هو‌ی دروستبوونی ئه‌و هه‌موو خۆشه‌ویسته‌یه‌ له‌ مخاکه‌ پیرۆزانه‌دا)^۲ .

باسی چواره‌م

هۆکاره‌کانی فه‌تکه‌ردنی قوسته‌نتینییه :

به‌پراستی فه‌تخ کردنی قوسته‌نتینییه‌ له‌لایه‌ن موسو‌لمانانه‌وه هه‌رله‌خۆوه‌ نه‌بوو ، به‌لکوو له‌ئه‌نجامی چه‌ندین هه‌ولی که‌له‌که‌بووه‌ بوو که‌ موسو‌لمانان هه‌ر له‌سه‌رده‌مه‌یه‌که‌مه‌کانی ئیسلامه‌وه داویانه‌ به‌هو‌ی خواستی ئه‌و نه‌وانه‌وه‌ بو هی‌نانه‌دی موژده‌ی که‌ پیغه‌مبه‌ر ﷺ . گرنگی دان به‌فه‌تکه‌ردنی قوسته‌نتینییه

^۱ الدولة العثمانية - د. جمال عبدالهادي / ٤٧ .

^۲ الدولة العثمانية - د. جمال عبدالهادي / ٤٨ .

له گه‌ل دهر که وتنی ده‌ولته‌تی عوسمانی‌یه‌کاندا زیادی کرد ، تی‌بینی ده‌که‌ین که سولتانه عوسمانی‌یه‌کان له‌به‌کاره‌یینانی هو‌کاردا خاوه‌ن لی‌زانی و شاره‌زاییه‌کی قول بوون ، محمدی فاتحیش نه‌و شاره‌زایی‌یه‌ی خسته‌کار ، نه‌وش له‌ماوه‌ی ژیانی جیهادی و سوربوونی له‌سه‌ر ئایه‌تی خوادا دهرده‌که‌و‌یت ، که ده‌فه‌رمو‌یت ﴿واعدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخيل﴾ الأنفال : ۶۰ . واته‌:) نه‌وه‌ندی له‌توانا‌تان‌دایه‌ ئاماده‌سازی بکه‌ن بو‌ دو‌ژمنانتان له‌ئه‌سپ و) .

محمدی فاتح له‌م ئایه‌ته‌وه‌ تی‌گه‌شتبوو که بواری ته‌مکین و ده‌سه‌لات بو‌ ئه‌م ئایینه‌ پی‌ویستی به‌ هه‌موو جو‌ره‌کانی هی‌زه‌یه‌ ، نه‌میش به‌ شی‌وه‌یه‌کی کرداری له‌ نی‌و جیهاده‌ موباره‌که‌که‌ی هه‌ستا به‌ را‌قه‌ و شیک‌ردنه‌وه‌ی نه‌و ئایه‌ته‌ و ده‌ستی دایه‌ کو‌کردنه‌وه‌ و یه‌ک‌خستنی سو‌پایه‌کی گه‌وره‌ بو‌ گه‌مار‌ودانی قوسته‌نتینییه‌ ، که‌مه‌ترخه‌میشی نه‌کرد له‌به‌ده‌ست‌خستنی هه‌موو چه‌کی‌کی ناوداری نه‌و سه‌رده‌مه‌ی وه‌ک تو‌پ و سواره‌و تیرو هتد .

نه‌و سو‌پایه‌ی که‌ به‌سه‌ر کردایه‌تی محمدی فاتح ئاب‌لو‌قه‌ی قوسته‌نتینییه‌ی دا ، خواناسانه‌ ساز و ئاماده‌کرا‌بوو له‌سه‌ر واتاکانی ئیمان و له‌خواترسان دامه‌زرا و چو‌وه ژیر باری نه‌م ئیسلامه‌ و نه‌و په‌یامه‌ی خرابویه‌ سه‌ر شانی به‌ نه‌نجامی گه‌یاند و له‌سه‌ر واتاکانی بیرو باوه‌ری راست په‌روه‌رده‌ بو‌بوو .

زانایانیش سه‌ره‌په‌رشتی نه‌و په‌روه‌رده‌یان ده‌کرد و له‌قورئان و سوننه‌تی پی‌غه‌مبه‌ره‌وه‌ ﷺ به‌رنامه‌یه‌کی په‌روه‌رده‌کردن‌یان بو‌دانان تا تاکه‌کانیان په‌روه‌رده‌ بکه‌ن له‌سه‌ر نه‌مانه‌:

۱) خوا تاکه‌و هاوه‌لی ن‌ی‌یه‌ و هاوده‌م و کو‌ری بو‌ خو‌ی دانه‌ناوه‌ و دو‌وره‌ له‌ که‌م و کورتی و هه‌رچی سیفه‌تی (که‌ماله‌) به‌ بی‌ سنو‌ور له‌ خوا هه‌یه‌.

۲) خوا دروستکه‌رو پادشای هه‌موو شتی‌که‌ و خو‌ی کاره‌کانی پ‌یک ده‌خات ﴿الا له‌ الخلق والأمر﴾ اعراف : ۵۴ .

۳) لهم بئونه دا خوای گه وره سهرچاوه ی هه موو شتی که که که می بکاته وه یان زیاد ی بکات ، به دیاری بخات یان بیشاریته وه ﴿وما بکم من نعمة فمن الله﴾ النحل : ۵۳ .

۴) زانستی خوا گه مارۆدرو زاله به سهر هه موو شتی کدا ، هیچ شاراو هیه کی له ئاسمان و زهوی دا لی ناشاردریته وه ، مروقیش نه خو ی پی دشاردریته وه و نه خو ی به دیار ده خات ﴿ان الله قد احاط بكل شيء علما﴾ الطلاق : ۱۲ .

۵) خوای گه وره به هو ی فریشته وه له کتیبی کدا کاره کانی مرو ف تو مار ده کات که بچووک و گه وره به جی ناهیل ی و ده یژمی ریت ، ئه وه ش له کاتی پیویستدا بلاو ده کریته وه ﴿ما یلفظ من قول إلا لديه رقیب عتید﴾ ق : ۱۸ .

۶) خوای گه وره به چه ند شتی که به نده کانی تا قی ده کاته وه که پیچه وان ه ی ئه وه یه ئه وان هزی پی ده که ن و خه یالیان بو ی ده چیت ، تا کوو خه لک کانگای خو یان بناسن که کامیان پازی یه به قه زاو قه ده ری خواو به نا شکرا و نه ینی خو ی ده دات به ده ستیه وه ، ئه وه شیاو ی خه لیفایه تی و پی شه نگ ی و سهر کردایه تی یه ، هه روه ها بزائن کامیان تو وره و سهر که ش ده بی ت و هیچ نا ژ ی و بو ئه وه ناشیت هیچ کاریکی بدریته ده ست ﴿الذي خلق الموت والحياة لیبلوکم ایکم احسن عملا﴾ الملك : ۲ .

۷) خوای گه وره پالپشتی هه موو که سی که ده کات و سهر ی ده خات که په نای بو ده بات و خو ی ده داته په نای خوا وه هه موو ئه و فه رمانانه ی خوا به کار ده هی نیت بو هه ر شتی ویستی بی کات یان وازی لی به ینی ﴿إن ولیی الله الذي نزل الكتاب وهو یتولی الصالحین﴾ الأعراف : ۱۶۹ .

۸) خوای گه وره مافی به سهر به نده کانی یه وه هه یه که بی په رستن و به تا کی دابن ین و هیچ ها وه لیکی بو دانه نین ﴿بل الله فاعبد وکن من الشاکرین﴾ الزمر : ۶۶ .

۹) خوای گه وره واتای ئه و په رستش و یه کتا په رستی یه ی له قورئاندا ده شتی شان کردوه ، جا زانا کانی ده ول ه تی عوسمانی له په روه رده کردنی تاک

و سهربازهکاندا له پراستی سهره نجام و پړگای پزگاری دا بهرنامه ی پیغه مبهری
 ﷺ په پړه و ده کړد، جه ختیشیان ده کړد وه له سهر خستنه پروی ئه م لایه نانه :

۱- ئه م ژيانه چنده بخايه نيټ هر بهرو ئاوابوونه ، خوشيه كه شى چنده
 زوربيت هر كه مه ﴿ إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أُنْزِلْنَا مِنْ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ
 نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ ۚ ﴾ يونس : ۲۴ .

ب- هه موو كه س ده گه پړته وه بو لای خواو هه موو بهر پرسن له كار ه كانيان ولييان
 ده پرس پړته وه و له به هشت يان دوزه خ دا سه قامگير دهن ﴿ اِحْسَبِ الْإِنْسَانَ إِنْ
 يَتْرَكَ سِدًى ﴾ القيامة : ۳۶ .

ج- خوشى و به خششى به هشت هه موو ماندوويى و تالۍ يه كى دونيا له بير
 ده باته وه ، ئاگرى دوزه خيش هه موو حه سانه وه و چيژيكي ئه م دونيا يه له بير
 ده باته وه ﴿ أَفَرَأَيْتَ إِنْ مَتَعْنَاهُمْ سِنِينَ * ثُمَّ جَاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَ مَا أَغْنَى عَنْهُمْ
 مَا كَانُوا يَمْتَنِعُونَ ﴾ الشعراء : ۲۰۵-۲۰۷ .

د- خه لك له گهل ئاوابوونى دونيا و جيگير بوونيان له به هشت يان دوزه خدا به
 زنجيره يه كى دوورودر يژى سه ختى و توندو تيژى دا تيده پهر يټ ﴿ يَا أَيُّهَا
 النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ إِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ * يَوْمَ تَرَوُنَّهَا تُذْهِلُ كُلُّ مَرْضِعَةٍ
 عَمَّا أَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمَلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارَى وَمَا هُمْ بِسُكَارَى
 وَلَكِنَّ عَذَابَ اللَّهِ شَدِيدٌ ﴾ الحج : ۱-۲ . ﴿ سَأُرْهِقُهُ صَعُودًا * إِنَّهُ فَكَّرَ
 وَقَدَّرَ ﴾ المزمل : ۱۷-۱۸ .

ه- پړگای پزگاری له و سه ختى و توندی يانه و زه فه بر بدن به به هشت و دوورى
 له ئاگر^۱ به بر و ابوونه به خواو ئيشى چاك له پيناو په زامه ندى خوا دا ﴿ إِنْ الَّذِينَ

^۱ منهج الرسول في غرس الروح الجهادية / ۱۹، ۳۴ .

آمنوا وعملوا الصالحات لهم جنات تجري من تحتها الأنهار ذلك الفوز الكبير ﴿١١﴾
البروج : ١١ .

زانا خواپه رسته كانی نیو دهو له تی عوسمانی له بو پړیپیشاندانی تاك و
سه ركرده و گهل و پوډل و په یامیان له زهوی داو پیگه یان له لای خوا ، له سهر
به رنامه ی پیغه مبه ر ﷺ ده چون ، له سهر نهو باره له پړیپیشاندان و بیرخستنه وه
به رده وام بوون تائه وه ی له لای خوا وه هاتبوو له بیراندان نه خشی ده گرت و پوډل و
په یامیان له سهر زهوی دا چی یه ، به هو ی کاریگه ری ئه م په روه رده به رزه وه ووره و
گوږو تین له نیو دهر وونی تاك و سهر یازو سهر كرده كاندا په یدابوو ، نه وه محمدی
فاتحه كه له سهر نهو به رنامه یه په روه رده بوو ، له شیعره كانیدا و شانازی به و واتا
و چه مك و ئاكارانه وه دهكات وهك ده بینین ده لیټ :

هه لچون و حماسه تم : هه و لدانمه ، بو خزمه تی ئایینه كه م ، ئایینی خوا .
عه زم و سوربوونم : نه وه یه كه هه موو داروده سته ی بی باوه ران ببه زینم
به سهر یازه كانم ، سهر یازه كانی خوا .

(تفكیری) بیركردنه وه م : دامه زراوه له سهر فه تحكردن و له سهر سهر كه و تن و
له سهر بردنه وه له ریگه ی میهری خوا وه .

(جیهادی) جیهادم : به گیان و مالمه وه ، له دونیا دا جگه له جی به جی كړدن
فه رمانه كانی خوا چی تر چا كتره ؟؟

(اشواقي) شه یداییم : جهنگه و هه ر جهنگه و سهدان هه زار جار هه ر جهنگه .
(ارجائی) داخوایم : هه ر نه وه یه خوا سهرم بخات ئه م دهو له ته پاییه دار بكات
به سهر دوژمنانی خوا دا^۱ .

كاتیك سولتان محمد ویستی شاری ته رابزوون ئازاد بكات كه فه رمانه واكه ی
مه سیحی بوو ، دهیویست كتوپر بدات به سهری دا ، بو یه له گهل ژماره یه کی زوری

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٢٥٨ .

كړيکارانی درهخت برين و پړيگاچا کړنددا که هاوډه می بوون ، خوساز دانيکی خسته پرو ، فاتح له پړيگا که ی دا توووشی هندی شاخی بهرزی قورس و گران بوویه وه ، بویه له نه سپه که ی دابهزی و وه که هه موو سهریازه کانی تر به ددست و پيکانی هه لده زنی ، (ههروه ها دایکی حه سهن ئوزونی سهرکرده ی هوزه تورکمانه کانی له گه لد ا بوو که هاتبوو بؤ ناشته وایی نیوان سولتان محمد و کوپړه که ی) به سولتانی ووت : ئه ری کوپړم له پیناو چیدا! ئه م هه موو سه ختییه دده دیته بهر خوت و ئه م هه موو چه رمه سهرییه ده چی ژیت ؟ ئایا ته رابزون ئه م هه موو زه حمه ته ئه هیئی ؟ سولتانیش وه لامی دایه وه : دایه گیان .. خوای گه وړه ئه و شمشیر ه ی خستوته دهستم تا کوو له پیناو خو ی دا جهنگی پیبکه م ، جائه گهر من له پرووی ئه م سه ختی یانه دا خوم نه گرم و مافی ئه م شمشیر ه نه دم ، ئه وه شیاوی نازناوی (غازي) نیم که هه لمگرتووه ، پاشان له پوژی قیامه تدا چو ن پروم بی بگه م به خوا ؟^۱ به هه مان شیوه زوړ به ی سهریاز و سهرکرده کانیش به هو ی ئه م په روه رده ئیمان ییه قوله وه هه ر و ابوون .

به راستی سوپای محمدی فاتح له ئابلوقه دانی قوسته نتینییه دا له سهر لایه نیکی گه وړه ی پابه ندبوون به بیرو باوهری راست و په رسته شه کان و هه ستان به دروشمه کانی ئایین و ملکه چی نواندن بوخوا بوون .^۲

میژوونووسان له فه تحکردنی قوسته نتینییه دا هوکاری زوړ باس ده که ن ، وه که لاوازی ده وله تی بیرهن تی و ململانی مه زه بیه ناو خو ییه کان و یه کتر خواردنه وه ی نیو خو یی ده وله ته نه وروپی یه کان به هو ی ئه و کوشتاره ی که بؤ ماو هیه کی زوړ

^۱ به سولتان محمدیان ئه ووت: سولتانی غه زا که ر.

^۲ محمد الفاتح — د. سالم الرشیدی / ۲۶۳ .

^۳ الحسبة في العهد المملوكي / ۲۰۶ .

دوورو دریژ له نیو ده ولته نه وروپی یه کانداسه ری هه لدابوو، له گهل چه ند هوکاري تريشدا:

*کاريگه ری حوکم کردن به شهرعی خوا له سهر ده ولته تی عوسمانی له سهرده می سولتان محمدی فاتح دا: پامان له قورئان و سوننه تی پیغه مبه ری خواو ﷺ ژيانی گه لان، شاره زایی راست و ته و او کاريگه ری سوننه ته خوایی یه کان له نیو دهروون و بوون و هوژدا به ده ست ده خات، قورئانیش پره له سوننه ت و یاسا بلاوه کانی خوا له نیو کوومه لگاو ده ولته و گه لانداسه، خوا ده فهرمویت: ﴿یرید الله لیبین لکم ویهدیکم سنن الذین من قبلکم ویتوب علیکم والله علیم حکیم﴾ النساء.

واته: خوای گه وره نه یه وی بهرچا و پرونیان بداتی و ریچکه و ری بازی نه وانه ی پیش خوتان تان بو پوشن بکاته وه و لی تان خوش بییت و خواش دانا و زانایه. سوننه ته کانی خوا به بیرکردنه وه له قورئاندا و هرچی یه که به راستی له پیغه مبه ره وه ﷺ هاتووه پروون ده بنه وه، پیغه مبه ره ﷺ هه له کانی به هه ند وهرده گرت و سودی له پرووداوه کان وهرده گرت تا کوو هاوه لانی ری نیموونی بکات بو به شیک له سوننه ته کانی خوا، له وانه و شتره که ی پیغه مبه ره ﷺ ناوی (عضباء) بو، هیچ و شتریک پیشی نه ده که وت، جاریکیان و پرووی دا ده شته کیه که به جوانه حوشتریکه وه پیشی که وت، نه و باره به لای هاوه لانی پیغه مبه ره وه ﷺ گران بو، بویه پیغه مبه ره ﷺ به مه به سستی دهرخستنی سوننه تی که له سوننه ته کانی خوا پیی فهرموون (حق علی الله ان لایرفع شیء من الدنیا الا وضعه)، و اتا: خوای گه وره له سهر خوئی دانا وه که له دونیا دا ههرچی به رزکرایه وه، دایبه زینیتته وه) رواه البخاری¹.

ههروه ها قورئان ری نیموونیمان ده کات تا کوو شوین شوینه واری سوننه ته کان بکهوین و بیان دوزینه وه به هه ولدان و پوشتن چ نه وانه ی له سهرده می خوماندا و

¹ رواه البخاري، كتاب الجهاد والسير، باب ناقة رسول الله (صلى الله عليه وسلم).

چ ئەوانەش بوونەتە مێژوو لە سەر دەمە پێشووەکاندا، خوا دەفەرموێت : ﴿ خَلَّتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَنَظَرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمَكْذِبِينَ ﴾ * هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ ﴿ آل عمران.

واتە : پێش ئێوە- بە دڵنیاوییە- زۆر سونەت و یاسای خواى گەورە هاتوووە و پێشستوووە دەى بپۆن بە زەویدا بگەرێن و بیدۆزنەووە و سەیر بکەن بزانن سەرەنجامى خەڵكى درۆزن چۆنە* ئەمە بەرچاوپروونیەكە بۆ خەلكى و هیدایەت و ئامۆژگاریشە بۆ خەلكى خواناس.

لە پوانگەى ئایەتەكانى قورئانەووە بۆمان دەردەكەوێت كە سوننەتە خواىیەكان چەند تایبەتمەندىیەکیان هەیە :

یەكەم : ئەو یاسا و بپاری پێشتری خوایه : خواى گەورە دەفەرموێت : ﴿ مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرْجٍ فِيمَا فَرَضَ اللَّهُ لَهُ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ قَدَرًا مَّقْدُورًا ﴾ الأحزاب : ۳۸.

واتا : شتێ كە خوا بەرنامەى بۆ دانا و بپاری لەسەردا هەر ئەبێ ببێ، ئەوەى خوا ویستى ئەبێت و ئەوەى خوا نەویست نابێ ببێت.

دووەم : ئەمەش وەرچەرخان و گۆرانی تێدا نیه : خوا دەفەرموێت : ﴿ سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا ﴾ الأحزاب : ۶۲.

هەرودەها دەفەرموێت : ﴿ وَلَوْ قَتَلْتُمْ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلُوا الدِّبَارَ ثُمَّ لَا تَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا ﴾* سنە الله التى قد خلت من قبل ولن تجد لسنة الله تبديلاً ﴿ الفتح ۲۲- ۲۳.

واتە : ئەگەر ئەوانەى كافرن جەنگیان لە دژتان بکردایە بێگومان تێك دەشكان و پاشان هیچ پشتیوانێکیان دەست نەدەكەوت* ئەوەش یاسا و بەرنامەى خوایه و پێشتریش هەر وا بوو و قەت بەرنامە و یاسای خواش گۆرانی بەسەردا نایەت.

سێیەم : ئەمە بەردەوامە و ناوەستیت : خوا دەفەرموێت : ﴿ قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَأْقَدٌ سَلَفٍ وَإِنْ يَعَادُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّةُ الْأَوَّلِينَ ﴾ انفال : ۳۸.

واته: به‌وانه بلی که بی باوه‌رن که کوتایبی بهینن به بی باوه‌ریه‌کیان خوا له گونا‌هی پیشوویان خوش ده‌بیئت به‌لام نه‌گه‌ر بگه‌رینه‌وه بو بیباوه‌ری به‌راستی باو و یاسای پیشینه خراپه‌کان چی بوو بو نه‌مانیش وا ده‌بیئت.

چواره‌م: نه‌مه لانادات و لادانیشی سودی نابییئت، خوا ده‌فه‌رمویتی: ﴿أَفَلَمْ

يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ كَانُوا أَكْثَرَ مِنْهُمْ وَأَشَدَّ قُوَّةً وَءِثَارًا فِي الْأَرْضِ فَمَا أَغْنَى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٢﴾ فَلَمَّا جَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِءُونَ ﴿٨٣﴾ فَلَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا قَالُوا ءَامَنَّا بِاللَّهِ وَحَدُّهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهِ مُشْرِكِينَ ﴿٨٤﴾ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا سُنَّتَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ فِي عِبَادِهِ ۚ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ ﴿٨٥﴾ غافر: ٨٢-٨٥.

پینجه‌م: لاساره‌کان سودی لی نابینن، به‌لام له‌خواترسان ناموژگاری لی وهرده‌گرن:

خوای گه‌وره ده‌فه‌رمویتی: ﴿قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌ فَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَانظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكْذِبِينَ ﴿١٣٧﴾ هَذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ

لِّلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٨﴾ آل عمران

. ١٣٧-١٣٨.

واته: پیش ئیوه-به دنلیاییه‌وه- زور سونه‌ت و یاسای خوای گه‌وره هاتووه و پویشتووه ده‌ی برۆن به زه‌ویدا بگه‌رین و بیدۆزنه‌وه و سه‌یر بکه‌ن بزائن

سەرەنجامی خەلکی درۆزن چۆنە* ئەمە بەرچاوپروونیەکە بۆ خەلکی و هیدایەت و ئامۆژگاریشە بۆ خەلکی خواناس.

شەشەم : ئەمە بەسەر چاکەکارو بەسەر لادەریشدا دەپوات و جی بەجی دەبیّت ، باوەردار و پیغەمبەران کە زۆرتەین پێزیان هەیە ، سوننەتە خوایی یەکانیان بەسەردا جی بەجی دەبیّت ، خوای گەورە چەند سوننەتیکی بەردەوامی هەن کە پەيوەندیان بە شوینەواری یەك بەدوای یەكەکانەو هەیە بەرامبەر هەركەس کە فەرمانی خوا جی بەجی بکات وازی لی بهیّنیت ، جابەوای عوسمانی یەکان لەهەموو کارووبارەکانیاندا پابەندی شەری خوابوون ، بەچەند قوئاغیکی ئاسایی ژیاانی دەولەتاندا تیپەربوون ، بۆیە کاریگەری حوکمی خواتیااندا پوون و دیاربوو ، حوکم کردن بە پەيامی خوا کاریگەری دونیا ییشی هەیە و هەندیکی دواپوژیشی هەیە ، ئەو کاریگەریە دونیا یانە ی کە لەماوای لیكۆلینەو کەمدا لەسەر دەولەتی عوسمانی بۆم دەرکەوتن ئەمانەن :

یەكەم : بوون بە خەلیفە و دەسەڵاتدار :

دەبینین عوسمانی یەکان هەر لەسەر کردە یەكە میانەو کە عوسمانە تاكو محمدی فاتح و دوای ئەویش سور بوون لەسەر بەرپا کردنی دروشمەکانی خوا بەسەر خوایان و کەسوکاریان دا . لە حوکم کردنی شەری خواش دا نیازیان بۆ خوا پاک بوو ، بۆیە خوای گەورەش بەهیزی کردن و پشستی گرتن و لەزەوی دا جیگیری کردن ، عوسمانی یەکانیش لەو زەویانە دا کە فەرمانرەواییان دەکرد ، بەرنامە ی خوایان بەرپا دەکرد ، بۆیە خوای گەورە سەقامگیری کردن و سولتانی پی بەخشین ، ئەمەش سوننەتیکی جی بەجی کراوی خوای گەورە یە لەنیو ئەو میللەتانە دا کە هەولێ بەرپا کردنی بەرنامە ی خوا دەدەن و ناگۆریت .

خوای گەورە باوەردارانی ئەم ئوممەتە ئەدوینیت و پەیمانێ ئەو هیان پی دەدات کە باوەردارانی پیشوو پەیمانیاان پی دراو . وەك خوای گەورە لە سورەتی نوردا دەفەرمویت : ﴿ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لِيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي

الأرض كما استخلف الذين من قبلهم ﴿النور: ٥٥﴾ . بهراستی عوسمانی یه کان زۆر گویان به ئیمان هئدهدا دهست خستبوو و به بهرنامه ی خوا فه رمانه وایان ده کرد ، بویه بهرهم و شوینه واری ئه وکاره یان به دهست کهوت : ﴿ولیکنن لهم دینهم الذی ارتضى لهم﴾ النور : ٥٥ .

که ئه وان خو یان دایه دهستی ئایینی خوا، خواش سه قامگیری و ده سه لاتداری دایه دهستی ئه وان.

دوهم: ئاسایش و سه قامگیری : وولاتی ئاسیای بچوک پشیوی تیکه وتبوو، میرنشینکی زۆری تیدا دروست بوو بوو که له ناو خو یاندا ناکۆک بوون، پاش ئه وه ی خوای گه وره پی یزی له عوسمانیه کان گرت له سه ر دهستی ئه واند ئه و میرنشینانه یه کیان گرت، عوسمانیه کان هه موویان خسته ری بۆ جیهادکردن له پی ناوی خوا دا، خوای گه وره ش ئاسایش و به رقه راری به خشیه ده ول ته ی عوسمانی له هه موو ئه و شو یانه دا ه به یاسای خوا حو کمیان ئه کرد.

ده بینین ده ول ته ی عوسمانی پاش ئه وه ی به رقه رار بوو خوای گه وره هوکاره کانی ئاسایش و سه قامگیری پی به خشین و بۆی به دیهینا ، تا پار یزگاری له پی گه ی خو یان پی بکات، ئه مه ش سو ننه تیکی به رده وامی خوای گه وریه گره نتی داوه به دارو دهسته ی ئیمان و ئه وانه ی به بهرنامه و حو کمی خواکار ده که ن که ئه و ئاسایش و ئارامی یه یان بۆ ئاسان بکات که له ژیان و ده رو نیاندا به دوا ی دا ده گه پین ، جا خوای گه وره کللی کاروباره کانی پی یه و گو پانی قه ده ری تاکه کان به دهستی ئه وه ، ئه وه که ده توانی ت دل ه کان بگو ری ت ، خوای گه وره ش ئاسایشی ته و او به که سی ک ده به خشی ت که له سه ر یه کتا په رستی به رده وام و چه سپا و بی ت و له هه موو جو ره کانی ها وە ل دانان خو ی پاک بکاته وه ، خواش ده فه رموی ت : ﴿الذین آمنوا ولم یلبسوا ایمانهم بظلم اولئک لهم الأمن وهم مهتدون﴾ الأنعام : ٨٢ . واتا : ئه وانه ی به روا دارن و به روا که یان تیکه ل به زو لم و (شیرک) ناکه ن، ئاسایشی ته و او یان پی ئه دری ت و هه ر ئه وانیش بهر چاو پوون ئه بن.

ئەوانە دل و دەروونیان لەبارەى ترس و سزاو سەختییەوه دانیاو ئارامە ،
 بەمەرجێک بەدوور لە هاوێل دانانی بچوک و گەورە و دڵسوژ بن بۆ خوای گەورە ،
 بەپراستی جێبەجێکردن و حوکم کردن بە بەرنامەى خوا ئارامی دەروونەکانی
 تێدایە ، چەنگە ئایینی دادپەرەرى و پەرحمەت و دانایییە کى خوا دووپات
 دەکاتەوه . خوای گەورە دواى ئەوهى پەیمان و بەلێن دەدات بە باوەرداران کە
 بیانکاتە خەلیفە و دواتریش دەسەلاتیان بداتى، ئیتر دیارە بى بەشیان ناکات لە
 ئاسایش و دل ئارامی و دووری لە ترس و دڵخوڕپى . عوسمانیەکان کاتی
 بەندایەتى خویان هینايەدى و هەموو جوړەکانى هاوێل دانانیان دابەرى ،
 ئەوکات خوای گەورەش لەسەر ئاستى گەل و دەولەت ئاسایشی دەروونەکانی
 هینايە دى .

سێیەم : سەرکەوتن و فەتح کردن : عوسمانیەکان بەهەموو توانایەک کە
 لە دەسەلاتیاندا بوو کاریان ئەکرد بۆ سەرخستنی ئایینی خوا ، بەمەش سوننەتى
 خوا بۆ ئەوانیش هاوەى بەوهى سەریان بخت تیاياندا هاوەى ، چونکە خوای
 گەورە گرەنتى ئەوهى داوه هەرکەس لەسەر پەيامى خوا جیگیرو چەسپاو بیّت ،
 ئەوا بەعیزەت و توانای خوێ سەرى دەخات بەسەر دوژمنەکانىدا ، خوا
 دەفەرموێت : ﴿الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ﴾

وَلَوْلَا دَفَعُ اللَّهُ النَّاسَ بَعْضُهُمْ بِبَعْضٍ هُدًى مِّنْ صَوَامِعٍ وَبَيَعٍ وَصَلَوَاتٍ وَمَسْجِدٍ
 يُذَكِّرُ فِيهَا أَسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا وَلَيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ

عَزِيزٌ ﴿٤٠﴾ الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَآمَرُوا
 بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُؤْمِنِينَ ﴿٤١﴾ الْحَجَّ : ٤٠-٤١ .

(هیچ کات له میژووی مروڤایه تی دا پروی نه داوه که کۆمه لیک له سهر پینموونی خوا مکور بوون و بن ، له کوتایی پئی دا خوا ی گه وره هیژ و بهرگری و سه رکردایه تی پئی نه به خشین ، زور کهس به زه ییان دیته وه به و که سانه دا که شوین بهرنامه ی خوا ده که ون له ژیر پو شنایی هیدایه تی شه ودا پئی ده که ن له بهر شه وه ی دوژمنانی خوا و فیل و ته له که ی شه وان گه له کۆمیی دوژمنان له سه رریان و گه ماروی ماددی و مه عنه وی چاوه پروانیان شه کات !! شه مش جگه له وه هم و خه یالۆکه ی زیاتر هیچی تر نییه ، وه شه و پوژهی قوره یش به پیغه مبه ریان ﷺ ووت : ﴿ إِن تَتَّبِعِ الْهْدَىٰ مَعَكَ نَتَخَفُ مِنْ أَرْضِنَا ﴾ القصص : ۵۷ .

واتا : شه گهر ئیمه شوین شه ئایین و هیدایه ته بکه وین له نیشتیمانی خۆماندا شه مانرفینن .

که چی شوین بهرنامه ی خوا ی گه وره که و تن ، له ماوه ی چاره که سه رده یه ک یان که متردا ده ستیان گرت به سه ر پوژه لات و پوژناوای جیهان دا) .

خوا ی گه وره پالپشتی عوسمانیه کانی کرد به سه ر دوژمنان دا ، و به پئی به خشینی فه تکردنی زه وی یه کان و ملکه چ کردنیان بو حوکمی خوا و فه تکردنی دلله کان و پینموونی یان بو ئایینی ئیسلام ، منه تی خوی دابه سه رریان دا . کاتی که عوسمانی یه کان ناماده باشی و هه ستانه وه یان هه بوو بو حوکمی خوا ، فه تکردن بوو به به شیان و سه رخستنی خوایی دابه زی بو سه رریان ، شه و گه له ئیسلامی یانه ی له شه ریه تی خوا دوور ده که ونه وه ، شه و له دونیا و دوا پوژدا خۆیان زه لیل ده که ن .

به راستی کاری فهرمانده وادادوهر و زاناو بانگخوازان بو شه وه ی خه لکی به شه ریه تی خوا حوکم بکه ن بهرپرسیاری یه تیه کی گه وره یه که له روژی دوایی دا له بهردهم خوادا له و باره یه وه پرسیا رریان لی ده کریت (شه گهر کاربه ده ستان

¹ فی ظلال القرآن : ۴ / ۲۰۷۴ .

به بهرنامه يهك جگه لهو بهرنامه ي خوا دايبه زاندووو حوكم بكه ن ، ئهوا شه پ و شوپ ئه كه ويته نيوان خويان...) ، (ئه مهش گه وره ترين هوكاره كانى گوپان و نه مانى دهوله ته كانه كه جار دواى جار له سه رده مى ئيمه و له سه رده مانى تريشدا پروو ده دات ، خواى گه ورهش به خته وه رى هه ركه سيكى بوويت ، واى لى دهكات په ند وه ربگريته له كه سانى تر كه تووشى چه رمه سه رى بوو ون) ، ئه وكات پيره وى ئه كه سه ده گريته به ر كه خواى گه وره پالپشتى كردوه و سه رى خستوه ، دووريش ده كه ويته وه له پيره وى ئه كه سه ي خوا ريسواو سه رشوپى كردوه .

خوا له قورئاندا ده فهرمويت ﴿وَلْيَنْصُرَنَّ اللَّهُ مَنْ يَنْصُرُهُٓ إِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ

عَزِيزٌ ﴿٤٠﴾ الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّهٖمُ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا

بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ ۗ وَاللَّهُ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ ﴿٤١﴾﴾ الحج ٤٠-٤١

واته: هه ر كه س دينى خوا سه ربخات خواش ئه و سه رده خات به راستى خوا به هيز و خاوه ن عيزه ته* ئه وانه ي خوا به رقه رارى كردن له زه ويدا، نويزيان ده كرد و زه كاتيان ئه دا و فه رمانيان به چاكه ئه كردو له پوو خهراپه دا ئه وه ستان و داها تووى هه موو كاريكيش هه ر به ده ستى خوايه .

جا خوا په يمانى سه رخستنى داوه به و كه سه ي كه خوا سه ر بخات بخات ، سه رخستنى خواش بريتييه له سه ر خستنى قورئان و ئاين و پيغه مبه ره كه ي ، ئه وه سه رخستن نى يه كه كه سيك به بهرنامه ي جگه له خوا حوكم دهكات و قسه به شتيك دهكات كه نايزانيت)^١ .

چواره م قه درو سه ره به رزى : سه ربلندى و شه ره فى گه وره ي عوسمانى يه كان كه له كتيبه ميژووى يه كاندا توماركراوه ، ده گه پريته وه بو ده ستگرتنيان به قورئان و سوننه تى پيغه مبه ره وه ﷺ ، ئه وه ي شانازى به قورئان و سوننه تى پيغه مبه ره وه

¹ مجموع الفتاوى - الإمام ابن تيمية : ٣٨٨/٣٥ .

ﷺ بکات که به هوییه و نوممت قهر پیدایه کات و ناوی ده مینیتیه وه ، ئهوا پئی له سهر ریگای راست داناوه و پئی که وتوو له سوننه تی به ده وامی خوا له سهر بئندو شهره فدارکردنی ههر که سیك که ده ستبگریت به قورئان و سوننه تی پیغه مبه ره وه ﷺ . خوا ده فهرمویت : ﴿لقد انزلنا إلیکم کتابا فیه ذکرکم افلا تعقلون﴾

واتا : ئیمه کتیبیکمان بو دابه زاندوویت که باس و یادی خوتانی تیدایه ، دهی ژیر بن .

ابن عباس له تهفسیری ئهم ئایه ته دا ده لیت : (فیه شرفکم) واتا : (قه درو پیتانی تیدایه)^۱ .

عوسمانیه کان قه درو پیزی خویان له ده ستگریتیان به حوکه مهکانی ئیسلامه وه وهرگرت ، وه ک عومهری کوپی خه تخاب ﷺ ده فهرمویت : (ئیمه سهر شوپرتین گه ل بووین که خوا به ئیسلام سهر بئندی کردین ، جاهه رکات به شتیك سهر بئندی مان بوویت جگه له و شته ی که خوا سهر بئندی کردوین پئی ، ئهوا خوا سهر شوپمان ده کات)^۲ .

جا عومهر ﷺ به و وشانه ی چونیته تی په یوه ندی نیوان سهر برزی و سهر کزی بو ده رختووین سه باره ت به هه لویستی به رامبه ر به قبول کردنی به رنامه ی خوا یان پشت لی کردنی . ئهم نوممه ته پوژیک به جگه له ئایینی خوا سهر بئند نه بووه ، هه یچ پوژیکیش به جگه له لاپیوونی ئهم ئایینه سهر شوپ نه بووه . خوا ده فهرمویت : ﴿من کان یرید العزة فله العزة جمیعا﴾ فاطر : ۱۰ . هه روه ها ده فهرمویت ﴿والله العزة و لرسوله وللمؤمنین ولكن المنافقین لا یعلمون﴾ المنافقون : ۸ .

^۱ تفسیر ابن کثیر : ۳ / ۱۷۰ .

^۲ رواه الحاكم في المستدرک ، کتاب الإیمان : ۶۲ / ۱ .

ژیاننامەى سولتانه عوسمانىيەكانى وهك عوسمانى يەكەم و موراد و محمدى فاتح . سەربلەندبوونى ئەوانە بە ئىسلام و خوشەويستىيان بۆ قورئان و ئامادەبونيان بۆ مردن لە پىگاي خوادا پروون دەكاتەوه بۆمان .

بەپراستى ئەمانە لەژيانىكى پىر پىت و فەپرو بەرەكەت و بەسەربردنى ژيانىكى خوش و كامەراندە بوون ، تەنها بە بەرپاكردنى ئايىنى خواش گەشتن بەوه ، خوا دەفەرموئە ﴿ ولو ان اهل القرى آمنوا واتقوا لفتحنا عليهم بركات من السماء والأرض ولكن كذبوا فأخذناهم بما كانوا يكسبون ﴾ الـعراف : ٩٦ . واتە : (ئەگەر خەلكى شار و گوندەكان باوەرپريان بەئىنايەو لە خوا بترسايەن ئەوا لەئاسمان و زەوىيەوه بەرەكەت گەلىكمان بەسەردا دەکردنەوه ، بەلام درۆيان كرد بۆيە بەهۆى ئەو كارەى بەدەستيان خستبوو لەناومان بردن) .

پىنجەم : بۆ بوونەوهى رەوشتە باشەكان و گرمۆلە بوونى رەوشتە خراپەكان :
لەسەردەمى محمدى فاتح دا هەرچى شتى چاكەو باش هەيە بۆ بوونەوهى خراپەش تووشى گۆشەگىرى بوو ، لە ئەنجمى ئەمەشدا بەرەيەك دروست بوو كە خانەدانى و پىرز و دلىرى و بەخشندەيى و قوربانيدانى لە پىناوى بىروباوەر و شەريەتدا لى^٢كەوتەوه ، كە چاويان بىرپووه پاداشتى خوا ولە عەرزى ئەو ئەترسان ، ئەو كۆمەلگايە بەگەل و دەولەت و فەرمانرەواكانيانەوه چوون بەدەم ئەو پەيامەوه كە خوا پىيى خوشەو پىنمايەكانى ئىسلامە .

شۆينەوارى جى بەجىكردنى بەرنامەى خوا لەو گەل و دەولەتانەدا كە فەرمان و نەهەيەكانى خواى تىدا جى بەجى دەكرىت ، بۆ لىكۆلەرى مېژوو پروون و ديارە ، ئەو شۆينەوارە پاك و جوانەش كە دەولەتى عوسمانى بەدەستى كەوت ، لە پىگەى ئەو سوننەتە بەردەوامانەى خواوە بوو كە ناگۆردىن ، جا هەرگەلىك هەولى بۆ ئەو مەبەستە بەرز و كارە گەورەيە بدات ، ئەوا هەر پىي دەكات ، ئەگەر ماوەيەكى دواتریش بىت ، هەروەها شۆينەوارى ئەو حوكم پىكردنە بەسەر تاك و كار بەدەستان دەولەتەكەيەوه دەبينىت .

ئامانچ لە تويژئىنەو مېژوويىيە ئىسلامىيەكان ، سوود وەرگرتنى تەواو و
 لەوانەى كە لە پېش ئىمەو بە ئىمانەو پويشتوون، سوود وەرەگرن لە جيهاد و
 زانست و پەرەردە و هەولئ بەردەواميان بۆ حوكمپرانكردنى بەرنامەى خوا و
 بەركارھيئانى سوننەتەكانى بەرقەراربوون و دەسلەت گرتنە دەست چۆنيەتى
 تىگەيشتن و پەچاوکردنى پلەبەندى و قوناغ بېرىن، تا بزاني چۆن تاكەكانى
 گەليان پالائوتوو بەرەو ئەو كەمال و پىگەيشتنەيان بردوون كە ئىسلام ئەيەويئ.
 سەرکەوتنە گەرەكانى نيو مېژووي ئوممەتەكەمان ، خواى گەرە لەسەر دەستى
 كەسيك دەيبات بەرپۆه كە نيازى پاكە بۆ خواو ئايين و بەرنامەى شەريعت
 پائەگريئ و دەروونى خوى پاك كردۆتەو ، بۆيە هەرگيز فەتح و پزگارى گەرە
 و پروون نايەت ، مەگەر بۆ كەسانىك نەبيئ كە ئەو سيفەتانەى بەرەى خاوەن
 دەسلەت و تەمكىنيان تىدائيئ كە خواى گەرە لە قورئاندا باسى كردوون.

باسى پيئنجەم

هەندئ سيفەتى رېبەريم لە كەسايەتى محمدى فاتح دا لەكاتى ليكۆلئىنەو و
 بەدواداچوندا بەدەرخستن كە لەگرنگرتىنى ئەو سيفەتانە ئەمانەن :

(١) خاوەن بېريار بوون: ئەمە لەكاتىكدا دەكەوت كە گومانى زۆرى بۆ دروست
 بوو كە كەمتەرخەمى و خاوو خليچكيەك هەيە لەلايەن (بالطة اوغلى)
 سەرکردەى كەشتى گەلى عوسمانىيەو هەيە، لەكاتى ئابلقەدانى
 قوستەنتىنيەدا ، بۆيە نوينەرى نارد بۆ لای و ووتى : يان دەست بەسەر ئەو
 كەشتىيانەدا دەگريئ يان نوقميان دەكەيت ، ئەگەر لەوهدا سەرکەوتوو
 نەبوويت ، ئەوا بەزىندوويى مەگەرپۆه بۆ لامان^١. ئەو بوو نەيتوانى كارەكەى
 جىبەجئ بكات ، لای بردو حەمزە پاشاى لەشويئى ئەودا دانا .

^١ محمد الفاتح / ١٠١ .

(۲) دایری: محمدی فاتح خوئی به شداری نیو جهنگه کانی ده کردو به شمشیره کهی خوئی له گهل دوزمنان ده جهنگا ، له یه کیك له شه پره کان له وولاتی به لقان دا سوپای عوسمانی به ره و پرووی که مینیك بوویه وه له لایه ن سهر کرده بوغدان اسفان ، له کاتی که دا له گهل سوپا کهی دا له پشت دره خته چرو پره پیگدا چوو و هه لزنیه وه کان دا خوئیان شار دبوویه وه ، که موسولمانه کان دایان به لای نه و دره ختانه دا ، توپ بارانی توندی توپه کان له نیو دارو دره خته کانه وه پرژا به سهریاندا و سهر بازه کانیش شالوویان بردنه سهر ، خهریک بوو پیگدا دانه که ریزه کانی سوپا له یه که بترازینیست ، نه گهر بهاتب و سولتان محمد په لهی نه کردایه و له توپ بارانی توپه کان دوور نه که وتایه ته وه ، محمد فاتح هه لشاخا به سهر سهر کرده ی ئینکشاری یه کاند (محمد ترابزوئی) که بوچی سهر بازه کان نه وهنده کهم وره بوون جا خوئی به نیویاندا هاواری کرد: (نهی جهنگا وهره موجهیده کان ! سهر بازی خوابن ووره و غیره تی ئیسلامه تیتان تیدابیت ^۱ .

قه لغانه کهی گرته دهست و شمشیره کهی هه لگرت و سواری نه سپه کهی بوو ، به ره و پیش چوو به بی نه وهی هیچ شتیك بیگه رینیته وه ، به مه ناگری ووره و حه ماسه تی له نیو سهر بازه کانی دا کلپه ی سهند و هه موو به دوا ی دا چوون و جهنگه له که یان دارماند به سهریاندا له نیو دره خته کاند جهنگیکی توندی شمشیری پرووی دا له نیوانیاندا که له چیشتنگا وه تائیواره به رده وام بوو .

عوسمانیه کان سهر بازه بوغه ندیه کانیا ن به خراپترین شیوه تیك شکاند و استفان له سهر نه سپه کهی که وته خواره وه و زور به زه حمه تی پرزگاری بوو ، به پرا کردنه وه پرووی وهرگی پرا له جهنگه که ، عوسمانی یه کانیش سهرکه وتن و دهستکه وتیکی زوریان به دهست هیئا ^۲ .

^۱ محمد الفاتح / ۲۴۶ .

^۲ محمد الفاتح / ۲۴۷ .

۳) زیرهکی : ئەم سیفەتەى لەو بیروکە ھەلکەوتویدا دەردەکەوێت کە ئەویش گواستەوێ کەشتی یەکان لە پیگەى خۆیانەو لە بشکطاش بۆ قرن الذهبی ، ئەویش بەپراکیشانیان بەسەر پێگای ووشکانی نیوان ھەدوو بەندەرەکەو ، بەدوور لە ناوچەى غەلتە لەترسى کەشتى (جەنەوى یەکان). ئەو نیوەندەش نزیکەى ۳ میل ماوہى ھەبوو ، زەوى یەکەشى ئاسان و فراوان نەبوو ، بەلکو گردۆلکەو چالایی سەخت و ناسازى تێدابوو ، دەستى کرد بە جى بەجى کردنى نەخشەکەو زەوى یەکەى پێککردو لەماوہى چەند کاتر میړیکدا تەخت کرا و پارچەدار ھینرا و بەپیوى ئاژەل و زەیت چەور کرا و بە شیوازیک خزانە سەر ئەو پێگایە کە خلیسکان و پراکیشانى کەشتى یەکان ئاسان بێت لەسەرى ، بەراستى ئەو ئیشە لەچاو سەردەمى خۆى دا کارىکى گەورە بوو ، بەلکو خیرایى بیرکردنەو جى بەجى کردن تێیدا بە جوانى دەدەکەوێ کە ئەویش بەلگەى لەسەر زیرەکی و ھەلکەوتەى محمدى فاتح ^۱ .

۴) عەزیمەت و سوربوون : کاتیک سولتان محمدى فاتح نوینەرى نارد بۆ لای ئیمبراتۆر قوستەنتین و داواى بەدەستەوێدانى قوستەنتینیەى لى کرد تاکو خوینى خەلکەکە لەشارەکەدا نەپژێت و دوچارى ئازار نەبن و سەر بەست بن لەمانەو یان بەجى ھێشتنى شارەکەدا ، جاکاتیک قوستەنتین بە دەستەوێدانى شارەکەى بەرپەرچ دایەو ، سولتان محمد ووتى : زۆر باشە !! بەمزوانە لە قوستەنتینیەدا یان تەختیک دەبێت یان گۆرێک ^۲ .

کاتیکیش بیزەنتى یەکان توانى یان قەلادارینە گەورەکە ئاگر تى بەردەن ، وەلامى محمدى فاتح ئەو ھەبوو کە ووتى : بەیانى چوارى تر دروست دەکەین ^۳ . ئەو

^۱ السلطان محمد الفاتح - عبدالسلام فهمی / ۱۰۲ .

^۲ الفتوح الإسلامية عبر العصور / ۳۷۶ .

^۳ السلطان محمد الفاتح / ۱۲۲ .

هه‌لۆیستانه‌ش به‌لگه‌ن له‌سه‌ر عه‌زیمه‌ت و سوور بوونی له‌سه‌ر گه‌شتن به
ئامانجه‌که‌ی .

٥) دادپه‌وره‌ری : ئه‌مه له‌کاتی‌کدا که به‌پێی شه‌ریعه‌تی ئیسلام له‌گه‌ل ئه‌هلی
کیتاب دا وه‌ک (خاوه‌ن په‌یامه ئاسمانی‌یه‌کان هه‌لسوکه‌وتی ده‌کرد ، مافه
ئایینی‌یه‌کانی پێدان ، هیچ یه‌ک له‌مه‌سیحی‌یه‌کان پووبه‌پرووی سته‌م و ده‌ست
دریژی نه‌بوویه‌وه ، به‌لکو پێزی گه‌وره‌کانیانی ده‌گرت و چاکه‌ی له‌گه‌لدا ده‌کردن
، دروشمی ئه‌وه‌بوو (دادپه‌روه‌ری بناغه‌ی ده‌سه‌لاته)^١ .

٦) له‌خۆبایی نه‌بوون به‌توانای خۆی و زۆری سه‌ربازو فراوانی ده‌سه‌لاتی :
ده‌بینین سولتان محمد له‌کاتی چوونه نیۆ قوسته‌نتینییه‌دا ده‌لیت : سوپاش بو
خوا ، خوا په‌حم به‌شه‌هیدانمان بکات و شکۆو پایه‌بلندی بکاته به‌شی
موجاهیده‌کانم ، شانازی و سوپاسیش بو‌گه‌له‌که‌م^٢ . به‌لێ ئه‌و فه‌زل و
گه‌وره‌یی‌یه‌که‌ی ده‌دایه پال خوا ، بۆیه زمانی به‌سوپاس و پێزانین ده‌دا
به‌رامبه‌ر ئه‌و هاوده‌مه‌ی که سه‌ری خست و پالپشتی کرد ئه‌ویش به‌لگه‌یه
له‌سه‌ر قولی ئیمانی محمدی فاتح به‌خوای گه‌وره .

د‌لسۆزی : زۆربه‌ی ئه‌و هه‌لۆیستانه‌ی له‌ میژووی محمدی فاتح دا تۆمار کراون ،
به‌لگه‌ن له‌سه‌ر قولی د‌لسۆزی محمد بو‌ ئایینه‌که‌ی و بیرو باوه‌ری له‌شیعه‌ره‌کانیدا
و مونا‌جاتی له‌گه‌ل خوای خۆی دا له‌کاتی‌ک دا ده‌لیت : نیه‌تم : ملکه‌چکردنه‌ بو
فه‌رمانی خوا ﴿ وجاهدوا فی سبیل الله ﴾ البقرة: ٢١٨ .

هه‌لچون و حماسه‌تم : هه‌ول‌دانمه ، بو‌ خزمه‌تی ئایینه‌که‌م ، ئایینی خوا .
عه‌زم و سو‌ربوونم : ئه‌وه‌یه که هه‌موو داروده‌سته‌ی بی‌باوه‌ران بی‌ه‌زینم
به‌سه‌ربازه‌کانم ، سه‌ربازه‌کانی خوا .

^١ السلطان محمد الفاتح / ١٥٢ .

^٢ محمد الفاتح / ١٣١ .

(تفکیری) بیرکردنه و هم : دامه زراوه له سهه فه تحکردن و له سهه سهه رکه و تن و له سهه بردنه وه له پیگه میهری خواوه.

(جیهادی) جیهاد : به گیان و مالمه وه ، له دونیادا جگه له جی به جی کردنی فه رمانه کانی خوا چی تر چاکتره ؟؟

(اشواقی) شهیداییم : جهنگه و هه جهنگه و سه دان هه زار جار هه جهنگه .
(ارجائی) داخواییم : هه ئه وه یه خوا سهه رم بخت ئه م ده وه له ته پایه دار بکات به سهه دوژمنانی خوادا ^۱.

(۷) زانستی محمد فاتح : باوکی هه له مندالێ یه وه گرنگی پی ده دا ، به مهش سولتان محمدی فاتح ملکه چی سیسته میکی پهروه ده یی بوو که کومه لیک له زاناو ناو داره کانی سهه ده مه که ی سهه په رشتی یان ده کرد ، به مهش قورئان و فه رمووده و فیه و زانسته سهه ده می یه کانی وه ک بیرکاری و گهردونناسی و میژوو و وانه گهلی زوری سهه ربازی چ تیوری (نظری) و چ کرداره کی فیڕ بوو ، ئه وه ی که خوا پیژی له سولتان محمدی فاتح نا ئه وه بوو که کومه لیک گه وره و زانا کانی سهه ده مه که ی سهه په رشتی یان ده کرد ، له پیش هه موویانه وه شیخ ئاق شه مه سه ده دین و مه لای گوړانی ، (که زانایه کی ئایینی بوو له لای عوسمانیه پیشینه کان و ده ریایه ک بوو له زانیاری ^۲) له زانسته ناو داره جوړاو جوړه کانی ئه و سهه ده مه دا) ، محمدی فاتح پیشوازی پهروه ده ی ماموستا کانی کاریگه ریان له سهه دانا بوو ، شوینه واری ئه و پهروه ده یه ش له پروانگه پوښنیری و سیاسی و سهه ربازی یه کانی دا ده ده که و تن ^۳ . محمدی فاتح له سی زمانه سهه ره رکی یه

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۵۸ .

^۲ فرههنگی زمانه وانی کوردی له جیاتی وشه ی (موسوعة) وشه ی (دهریای زانیاری) به کار دینئ (وه رگیږ:ن).

^۳ السلطان محمد الفاتح / ۱۳۱ .

ئىسلامىيەكاندا تەۋاۋ پۇچۇبۇۋ ، كە پۇشنىپىرانى ئەۋ سەردەمە لە كەسىان بىۋ منەت نەبۇۋ ، ئەۋىش عەرەبى و فارسى و توركى بۇۋ ، سۇلتان محمدى فاتىح شاعىر بۇۋەۋ دىۋانىكى بە زمانى توركى بەجىۋ هېشتۇۋە^۱ .

باسى شەشەم

شتىك لەكارە ژىارىيەكانى

❖ گرنگى دانى بە خۇيىندىنگە و پەيمانگاكان: سۇلتان محمدى فاتىح زانست و زانايانى خۇش دەۋىست بۇيە گرنگى ئەدا بە دروستكىردنى خۇيىندىنگە و پەيمانگاكان لە ھەموو بەشەكانى دەۋلەتەكەيدا، (سۇلتان ئورخان) يەكەم كەس بۇۋ كە خۇيىندىنگەي نمونەيى لە دەۋلەتى عوسمانيدا دامەزىراند، لەدۋاى ئەۋىش سۇلتانەكانى دەۋلەت لەسەر پىبازەكەي ئەۋ چوون و خۇيىندىنگە و پەيمانگاكان لە پروسە و ئەدرنە و شارەكانى تردا بۇۋ بۇۋنەۋە.

محمدى فاتىح لەۋ پروانگەيەۋە باۋباپىرانى خۇي لە بىرنەكىردو ھەۋلگەلىكى زۇرى خستەپروو بۇ بۇۋكىردنەۋەي زانست و دامەزىراندنى خۇيىندىنگە و پەيمانگا، چەند چاكسازيەكىشى خستە نىۋ پروسەي فىركىردنەۋە ، ھەروەھا سەرپەرشتى پوختەكىردن و گەشە پىۋدانى بەرنامەكانى دەكىرد و سوور بۇۋ لەسەر بۇۋ كىردنەۋەي خۇيىندىنگەۋ پەيمانگاكان بەھەموو شارە گەۋرەۋ بچوكەكان و ھەروەھا لادىكانىشدا، بۇ سەرپەرشتى ئەمەش چەند ۋەقفى گەۋرە گەۋرەي تايىبەت كىردىيىانەۋە.

ھەروەھا ئەۋ خۇيىندىنگەيانەي پىكخست و كىردنىە چەند پلە و قۇناغىك و بەرنامەيەكى بۇ ھەموو ئەۋ قۇناغانە دانا و ئەۋ زانست و بابەتانەي دەستنىشان

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٢٥٤، ٢٥٩ .

کرد که له ههریه که له قوناغه کاندای ده خویندراڼ، یاسای بۆ تاقیکردنه وه کانیښ دانا و هیچ خویندکاریک له قوناغیکه وه نه ده چوو قوناغیکى تر تا له زانسته کانی قوناغى پيشوودا شاره زایى پیدانه کړاى وه و ملکه چى تاقیکردنه وه یه کی وورد نه بوايه. سولتان محمد خوى چاودیرى و سهرپه رشتى ئه و کاروبار نه ی ده کرد ، هندی جاریش ناماده ی تاقیکردنه وه کانی خویندکاران ده بوو و ساته و ناسات سهردانى خویندنگاگانى ده کرد ولای عییب نه بوو گوئى له و وانانه بگریت که ماموستاکان پیشکه شیان ده کردن و ناموژگارى خویندکاره کانی ده کرد بۆ کوشش کردن و هولدان. دریغى نه ده کرد له دیارى نارندای بۆ ماموستا و خوینکاره هه لکه وتوه کان. خویندنى له هه موو خویندنگاگانى ده ولته دای کرد به خوړایى. ئه و وانانه ی که له و خویندنگایانه دای ده و ترانه وه ئه مانه بوون: ته فسیر ، فه رموده ، فیه ، ئه ده ب ، په وانبیژى ، زانسته کانی زمان ، له (معانى ، بیان ، بدیع) و ئه دازیارى و هتد .

له پال ئه و مزگه وته ی که له قوسته نتینیه دای دروستى کرد ، هه شت خویندنگای دامه زراڼد که له هه رلایه کی مزگه وته که وه چوار خویندنگه هه بوو که هه وشه یه کی فراوانى له ناوه راستدا دروست کرابوو ، تییدا خوینکار قوناغى کوٹایى خویندنى ده برده سهر . له گه ل ئه و خویندنگایانه دای شوینى نیشته جى بوون بۆ خوینکاران هه بوو که تییدا ده خه وتن و نانیاڼ ده خوارد ، موچه یه کی مانگانه ی داراییشى بۆ بریپوونه وه ، ماوه ی خویندن له و خویندنگایانه دای به دریژایى سال به رده وام بوو ، له پالیشىدا کتیبخانه یه کی تایبه تی دامه زراڼد ، که مه رج بوو ئه و که سه ی ئه و خویندنگایه ده گریته ئه ستو له ئه هلى زانست و له خواترسان بیټ و شاره زای بیټ له ناوی کتیب و نووسه ره کاندای .

سهرپه رشتیاری کتیبخانه که به شیوه یه کی وورد و دروست بۆ ماوه یه کی کاتى کتیبى ده دای به لای خویندکارو وانه بیژه کانه وه به پپی داخوازی ئه و کتیبه ی ده یانه ویت. ناوی کتیبه به ماوه وه رگریاوه کانی له ده فته ریکی تایبه ت دای تومار

دەکرد، ئەو ئەمىندارەش بەرپرسىيار بوو لەو کتیبە و پاراستنى لاپەرەکانى که لەلایەتى^۱. ئەو کتیبخانە بەلایەنى کهمەو دەبوو سى مانگ جاريك بيشکنايه، بەرنامەى ئەو خویندنگایانەش بریتى بوو لە سیستەمى پسپورى هیئانەو، بۆ نمونە بەشى تايبەت هەبوو بۆ زانستە عەقلى و نەزەرییەکان، زانستە جى بەجیکارییەکانیش بەشى تايبەتیان هەبوو، وەزىرو زانا خاوەن سامانەکان کيپرکييان دەکرد لە دامەزراندنى پەیمانگا و خویندنگا و مزگەوت و دانانى ماله وەقفیەکاندا^۲.

❖ گرنگیدانى سولتان محمدى فاتيح بە زانایان: بەراستى زانایان و ئەدیبهکان پینگەیهکی تايبەتیان هەبوو لەلای سولتان محمدى فاتيح، زانایانى لەخوى نزیک دەکردهو و پريزىانى بەرزادەگرت، هانى دەدان لەسەر کاروبەرەمهيان، مال و سامانى پيئەدان و دیارى و خەلاتى ئەرشت بەسەریاندا، تاکوو خويان یەکلایکەنەو بۆ زانست و فيرکردن، ئەوپەرى پريزى لى دەگرتن ئەگەر لە دریشى بوونایە! جا کاتيک هەريمى قرمان خرايه سەر دەولەتەکهى، فەرمانى دەرکرد بە گواستەنەوى کريکار و پيشەگەرەکان بۆ قوستەنتينيه، که بیستى (روم محمد پاشا)ى وەزىرى ستەمى لەخەلکە کردوو لەوانەش که ستەمیان ليکراوه هەنديک لە زانا و پياوماقووليشى تيئدابوو وەك زانا: محمد چەلەبى کوپرى سولتان ئەميرەلى، کاتيک سولتان بەم کارەى زانى، داواى ليئوردنى لى کرد و لەگەل ھاوپريکانيدا بەسەر بەرزى و بەپريزليئانەو گيپرايهو بۆ نيشتمانى خوى، پاش ئەوہى ئوزون حەسەنى سەرکردەى تورکمان شکستى خوارد، ئەو سەرکردەیهى که پابەندى هيچ پەيمانیک نەدەبوو و بەردەوام يارمەتى دوژمنانى عوسمانیەکانى دەدا لە هەرگەلى بوونایە، جا که سولتان محمدى فاتيح شکستى

^۱ محمد الفاتح / ۳۸۴، ۳۸۵.

^۲ محمد الفاتح / ۳۸۴.

پئ ھینا ، ژماره یه کی زۆر دیلی کهوته بهردهست ، سولتان محمد فهرمانی کرد به کوشتنیان جگه له زانا و خاوهن مه عریفه کانیان نه بیئت وهك قازی محمد شوره یجی که یه کیك بووله پایه داره کانی سهردهم ، ئه وه بوو سولتان پیرزیکی زۆری لیگرت .

سولتان فاتیح پیرزی زانا و خاوهن وهرع وپیاهو له خواتر سه کانی دهگرت ، ئه گهر هندی کات هه لپه یه کی سه رکیشی و توپه بوونیکی له نا کاوی توش بهاتایه ، به په له دهگه رایه وه سهر نه رمونیانی و له سه رخویی و پیرز لیگرتنیان .

کتیبه کانی میژوو ئه وه مان بو باس ده کهن که سولتان محمد له گه ل یه کیك له خزمه تگوزاره کانی دا نو سراویکی ناردوو بو لای شیخ احمد گورانی که له و کاته دا دادگای سه ربازانی به دهسته وه بوو ، شیخ فه رمانیکی تی دا دیت که پیچه وانهی شه رعی ئیسلام بوو ، بۆیه نامه که ی دراندو دای له خزمه تگوزاره که ، ئه وه سه خت بوو له سه ر سولتان محمد له و کارهی شیخ احمد گورانی توپه بوو و له پله که ی لای برد . به مه دل ئیشان و لیكدووری کهوته نیوانیان و شیخی گورانی چوو بو میسر ، سولتانی ئه وی (قیتبای) پیشوازیه کی گهرمی لی کرد و پیرزی لینا . له وی ماوه یه که مایه وه ، زوو به زوو سولتان له و کارهی په شیمان بوویه وه و نامه یه کی بو سولتانی (قیتبای) نووسی و داوای لی کرد که شیخی گورانی بنیریت بو لای ، سولتان (قیتبای) نامه ناردنه که ی سولتان محمدی بو شیخی گورانی گیرایه وه و پاشان پی ووت مه پۆ بو لای ، من زیاد له ئه و پیرزی ئه و پیرزت ده گرم ، ئه ویش ووتی به لی وایه ، به لام له نیوان من و ئه ودا خوشه ویستییه کی گه وره هه یه ئه و خوشه ویستییه ی وهك له نیوان باوک و کوپدا هه یه ، ئه وهش له نیوانماندا پوویدا شتیکی تره و ئه و لی م تی ده گات و ئه زانی به رده وام دلم لایه تی ، جا ئه گهر نه چم ده زانی ت که به هو ی تو وه یه و به مهش دوژمنایه تی ده که ویتته نیوانتانه وه ، سولتان (قیتبا) یش ئه و قسه یه ی به باش زانی و مالیکی زۆری پیداو هه موو ئه و پیو یستیانه ی بو ناماده کرد که بو سه فه ر

پیوستن ، چەند دیارییەکی گەورەشی لەگەڵدا نارد بۆ لای سولتان محمد خان ، سولتان محمدی فاتحیش کاری دادوەری و دواتر فەتوادیانیشی دایە دەستی و دیاریەکی زۆری پێبەخشی و بەشیوەیەکی بۆینە پرێزی لیگرت^۱ .

شەوکانی لەبارەییەو دەلیت : (لەبۆاری دادگای سەربازیەو گواستیەو و بەردەوام پیاو گەورەکان هاتووچۆیان ئەکرد و کتییی (جمع الجوامع) ی رافەکرد و پەراویزیکی زۆریشی لەسەر کتییی (المحلی) ی (جلال الدینی محلی تەفسیرکەری قورئان) نووسی زیادی تەفسیر و شەرحیکی بۆ صەحیحی بوخاریش کرد و قەسیدەیک لە شەش سەد بەیتیشی لە زانستی (عروض) دانا . مزگەوتیکیشی لە ئەستانبول دامەزراند لەگەڵ خۆیندنگەیک کە ناوی نا (دار الحديث) . دنیا لیی کۆبوویەو و ئاوەدانی خستە وولات و زانستی بەهەموو لەیه کدا بۆ بوویەو و زانا گەورەکان ئەهاتنە خزمەتی بۆ وەرگرنتی زانست ، لەسالی ۷۶۱ ک حەجی مالی خۆی کرد ، بەردەوام پایەبەرز بوو تا لەکۆتاییەکانی سالی ۷۹۳ ک دا وفاتی کرد و سولتان و کەسانی تری خوار ئەو نوێژیان لەسەر کرد . هەندیک لەسەرەتای قەسیدەکانی لە پیاھەڵدانی سولتانەکیددا دەلیت :

هو البحر الا انه مالک البر

هو الشمس الا انه الليث باسلا

واتا: سولتان خۆرە هەرچەندە شێریکی نەبەرد ، ئەو دەریایە هەر چەندە خاوەنی گشت ووشکانیە .

خاوەنی کتییی (الشقائق النعمانیة) ژیاانامەییەکی پازاوەی نویسیوەتەو... شیخی گۆرانی سولتان بەناوی خۆیەو بانگ دەکرد و پیایدا هەلی نەئەداو دەستی ماچ نەدەکرد ، بەلکو تەنها تەوقەیی لەگەڵ دەکرد ، هەروەها نەدەچوو بۆ لای سولتان مەگەر بیناردایە بەشوینیدا . بەسولتان دەرەوت : خواردن و جل و بەرگت حەرامە ، بۆیە پیویستە ئاگات لە خۆت بیّت .

¹ محمد الفاتح / ۳۸۹ .

چەند شتى جوانى زۆرى تىرى باس كىردۈۈە كە بەلگەيە لەسەر ئەۋەى يەكك
بوۋە لە زانا ئىشكەرەكان..^۱

سولتان لەھەر شوئىنىكدا بىبىستايە كە زانايەك ھەژارى يان كەمدەستى تووش
بوۋە يەكسەر دەچوۋ بە ھانايەۋە ئەۋەى لە بوارى دنيايدا پىۋىستى پىۋى بوايە
بۆى دابىن دەكرد .

سولتان سىروشتى وابوۋە كە لە مانگى رەمەزاندە لە دواى نوپىژى نىۋەرۇ كۆمەلئىك
لە زانا تەۋاۋ شارەزاكانى قورئانى دەھىنا بۇ كۆشكەكەى و ھەر جارەى يەككىيان
تەفسىرى ئايەتلىك لە ئايەتەكانى قورئانى ئەكرد و ھەموو زانايان گىفتوگۆيان
لەسەرى دەكرد . سولتان محمد خۇشى بەشدارى لەگەلدا دەكردن و ئەو زانايانەى
بەردەۋام ھان ئەدا لەسەر كارەكەيان بەخەلات و دىارى و دەستگروۋى زۆرى
مادى بۆيان .

❖ گرنگيدانى بەشاعىرو ئەدىبەكان : مېژوو نوسى ئەدەبى عوسمانى باس
دەكات كە سولتان محمدى فاتىح (سەرپەرشتىارى راپەرپىنى ئەدەبى بوو،
شاعىرىكى پاىيە بەرز بوو ۳۰ سال ھوكمى كىرد، كە ئەو سالەيان پىر پىت و
بەرەكەت و خۇشگوزەرانى گەشەى بەردەۋام بوو، بە (ابو الفتح) ىش ناۋى
دەركىرد، چونكە بەسەر دوو ئىمىراتۆرىيەتى گەۋرەدا زالبوو ھەرۋەھا ھەوت
مىرنشىنى ئازادكرد و دەستى گىرت بەسەر ۲۰۰ شاردا ژمارەيەكى زۆر خانەى
زانست و خانەى پەرستشى دروستكرد و ھەرۋەھا بە (ابو الخيرات) ىش
ناسرا^۲ .

محمدى فاتىح بەشۋەيەكى گىشتى گرنگى بە ئەدەب و بەشۋەيەكى تايىبەتى بە
شيعر دەدا ، ھاپىيەتى شاعىرانى دەكرد و ھەلى دەبژاردن و زۆرىكىيانى دەكردە

^۱ البدر الطالع : ۱ / ۴۱ .

^۲ العثمانىون فى التاريخ والحضارة / ۲۴۷ .

وهزير ، لهوانه : (احمد پاشا محمود ، محمود پاشا ، قاسم جزري پاپا ، كه هه بوو شاعير بوون ^۱ . ههروهك له كوشكى پاشادا ۳۰ شاعير هه بوون كه ههريه كه يان مانگانهى به پرى هه زار درههم موچهى دهدرايه ، بۆيه له دواى ئه و گرنگى پيڊانه ئاساييه كه شاعير و ئه ديبه كان له مه دحى سولتان محمدا بكه ن له پادا شتى ئه و هه موو خزمه تهيدا كه به رامبه ر زانست و ئه دهب كردى به وهى زۆر جوان هانى شاعيران و ئه ديبانى ئه داو زۆر به خشندانه سه ره شتى ئه كردن .

سولتان ريگري له شاعيره كان ده كرد كه خويان سووك بكه ن و ده ست بده نه گالته وگه پ و بى بى نه زاكه تى ، ئه وه ش له نه زاكه ت و ئه دهب لايبدايه به زيندان كردن يان ده ركردنى له كو شك سزاي ده دا ^۲ .

❖ گرنگيدانى به وه رگيڤران : سولتان محمدي فاتيح تواناي قسه كردنى به زمانى پۆمى هه بوو ، له پي ناو ئه وهى كه پا په پرينيكي فكري له گه له كهيدا به رپا بكات فه رمانى كرد به وه رگيڤراني زۆربهى ئه و كه له پوورانهى به زمانى يونانى و لاتينى و عه ره بى و فارسى نووسرا بوون بۆ زمانى توركى . له وانه يش كتيبي (مشاهير الرجال) ي بلوتارك ، ههروه ها كتيبي (التصريف فى الطب) ي ابو قاسم زه هراوى دكتورى ئه نده لوسى وه رگيڤرا بۆ توركى ، له گه ل هه ندى زياده يه كا ري دا له وي نهى ئاميره كانى بريني پچى و بارى نه خو شان له كا تى ئه نجامدانى نه شته رگه ري دا .

❖ كا تي ك كتيبه كهى به تليمۆسى ديت له جو غرافيا دا كه نه خشه يه كيشى له گه ل دابوو هه ستا به مو تاله وه و ليكۆلينه وهى له گه ل (جو رچ اميروتزوس) زاناى پۆمى دا ، پاشان فاتيح داواى له خو ي و كو په كهى كرد كه دوو زمانى پۆمى و عه ره بى به باشى ده زانى هه ستن به وه رگيڤراني كتيبه كه بۆ عه ره بى و دوو باره كي شان وهى نه خشه كه له گه ل به دوا دا چوون و ليكۆلينه وه له مه ر ناوى شاره كان و نو سينى

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٢٤٧ .

² محمد الفاتح / ٣٩٣ .

بههردوو زمانی عهره‌بی و پۆمی ، بۆ ئهو ئییشه‌یش خه‌لاتیکی گه‌وره و زۆری کردن، زانای گه‌وره‌یش علی القوشچی که گه‌وره‌ترین زاناکانی سه‌رده‌می خۆی بوو له بیرکاری و گه‌ردونناسیدا، هه‌رکاتیک به فارسی کتیبیکی دانابنایه خیرا وه‌ریده‌گیرایه سه‌ر عهره‌بی و پێشکه‌شی فاتیحی کرد.

❖ فاتیح گرنگی به زمانی عهره‌بی ده‌دا، چونکه زمانی قورئانی پیروژ بوو ، هه‌روه‌ک له زمانه زانستیه بلاوه‌کانی ئهو سه‌رده‌مه بوو ، به‌لگه‌ش بۆ گرنگی دانی فاتیح به زمانی عهره‌بی زیاتر ئه‌وه‌یه که داوای له مامۆستاکانی هه‌ر هه‌شت خویندنگه‌کی شار کرد که له کاتی وتنه‌وه‌ی زانستی زمانه‌وانیدا هه‌ر شه‌ش کتیبه (سه‌حیحه‌که‌ی) زمانی عهره‌بی وه‌ک، وه‌ک صحاح ، التکملة ، القاموس ، و هاوشیوه‌کانی^۱ پیه‌که‌وه بلینه‌وه، فاتیح پالپشتی بزوتنه‌وه‌ی وه‌رگیران و دانانی کتیبی کرد له پیناو بلاو بوونه‌وه‌ی هۆشیاری له نیو ژێرده‌سته‌کانیدا، ئه‌ویش به زیادکردنی کتیبخانه گشتیه‌کان، له کۆشکه‌که‌یدا خه‌زینه‌یه‌کی تایبه‌تی به کتیب دروستکرد که چ کتیبی سه‌یر هه‌یه له هه‌موو زانستی‌کدا له‌و کتیبخانه‌دا هه‌یبوو، شیخ لوتفی کرده ئه‌م‌ینداری و کتیبخانه‌که ۱۲ه‌زار به‌رگ کتیبی تی‌دا بوو. مامۆستا (دیزمان) ئهو کتیبخانه‌یه به‌وه وه‌سف ده‌کات که خالی وه‌رچه‌رخانه له پووی زانسته‌وه له نیوان پۆژه‌ه‌لات و پۆژئاوا^۲.

❖ گرنگیدانی به ئاوه‌دانی و ته‌لارسازی دروستکردنی خه‌سته‌خانه: سولتان محمدی فاتیح زۆر که‌یفی ئه‌هات به بنیاد نانی مزگه‌وت و په‌یمانگا و کۆشک و

^۱ شه‌ش کتیبی ناسراو هه‌یه له زانستی زمانه‌وانیدا (فه‌ره‌ه‌نگی عهره‌بی) وه‌ک: الصحاح که هی ئیمامی جه‌وه‌ه‌ریه‌و ئیمامی رازی له ناو (مختار الصحاح) کورتی کردوه‌ته‌وه‌و (القاموس المحیط)یش هی (فه‌یروز ئابادی)یه، وه هه‌روه‌ها (وه‌رگیر: ن).

^۲ محمد الفاتح / ۳۹۶ .

خهسته خانه و بنكه و حه مام و بازاري گه وره و باخچه گشتيه كان. به هوي لوله كيشتي تايبه ته وه ئاوي هيئايه نيو شاره كه وه. ههروه ها وه زيره كان و گه وره يواني ده ولت و ده ولته مەندان و ناسراواني هان دها بو دامه زانندي بيناو دروست كردني دوكان و حه مام و بيناي تر كه نرخ و جوانيه كه دهادت به شاره كان. گرنگيه كي تايبه تيشي به ئهستانبولي پايتهخت داو سوور بوو له سه ر ئه وه ي بيكات ه جواترين پايته خته كان ي جيهان و سه رچاوه ي زانست و هونه ر. له سه رده مي محمد فاتح دائاوهداني زور زيادي كردو په رهي سه ند و گرنگي به خهسته خانه دهاو ياسايه كي نمونه يي بو دانا كه ئه و په ري ورد ي و سه رسامي وجواني تيدا بوو. جا هه ر بنكه يه كي ئه سپارد به پزيشكيك و دواتر كرديه دوو پزيشك له پزيشكه ليها ته وه كان ئيدي له هه ر په گه زيك بوونايه، له گه ل ئه و دوو دكتور هدا (كحال)¹ و برين پيچي ك و سه يده لانيه ك و كو مه ليك له خزمه تگوزارو ده رگاوان يارمه تيان دها ن. مه رج بوو بو هه موو كارگوزاريكي خهسته خانه قه ناعه ت و نه رمونياني و مرو ف دؤست بي ت. له سه ر پزيشكه كانيش پيويست بوو كه له پوژيكد ا دوو جار سه رداني نه خو شه كان بكه ن و ده رمان بو نه خو شه كان نه نوسن تا له ئاماده كردنه كه ي ورد نه بنه وه. له سه ر چيشت لينه ري خهسته خانه يش پيويست بوو كه شاره زا بي ت به جو رو شيوه ي ئه و خواردنانه ي كه له گه ل نه خو شه كاندا ده گونجي ت. چاره سه رو ده رمان له و خهسته خانه دا به خو پراي بوو، خه لكيش هه موو سود ي ليوه ده گرت به بي جياوازي له په گه ز و ئاينياندا².

¹ كحال: پي ده چي مه به ست پي ئه و كه سه بي ت كه (كحول) (واتا پيسقرو ت) بدات له برين و پاكي بكاته وه (وه رگير: ن).

² محمد الفاتح / ٤١٣.

❖ گرنگیدان به بازرگانی و پیشه‌سازی : سولتان محمد گرنگی به بازرگانی و پیشه‌سازی ئەداو ئیشی زۆری کرد له پیناو بوژاندنه‌وه‌ی‌اندا به‌هه‌موو ئامیرو هۆکاریک. به‌مه‌ش پێبازی باوباپیر و سولتانه‌کانی گرت‌ه‌به‌ر که به‌رده‌وام له هه‌ولێ ئاماده‌سازیدا بوون بۆ بوژاندنه‌وه‌ی پیشه‌سازی و کری بازرگانی، له نیو ژێرده‌سته‌کانیاندا . زۆریک له شاره‌گه‌وره‌کان گه‌شه‌سەندنی گه‌وره‌یان به‌خۆوه دیت پاش ئەوه‌ی فه‌تتحی عوسمانی پرزگاری کرد له‌وه‌ی که له‌سه‌رده‌می بێزه‌نتیه‌کاندا توش بووبوو به‌هۆی ئەوه‌ی سامانی ده‌وله‌تی ده‌ستی گرت‌بوو به‌سه‌ر هه‌موو بواریکدا و ته‌گه‌ره‌ی خسته‌ نیو پاپه‌رینییه‌وه‌و بزاونتی له‌پێ خست‌بوو ، له‌وشارانه : نیقیه‌ بوو، عوسمانیه‌کان زۆر شاره‌زایی بازاره جیهانیه‌کان و پێگه‌ ده‌ریایی و وشکان بوون و پێگه‌ کۆنه‌کانیان گه‌شه‌ پێده‌داو پێگه‌ی بازرگانی نوییان داده‌مه‌زراند که بزوتنه‌وه‌ی بازرگانی له هه‌موو به‌شه‌کانی ده‌وله‌تدا خسته‌ جووله‌. ده‌وله‌ته‌ بیانیه‌کانیش ناچار بوون که مه‌رزه‌کانیان به‌پرووی خه‌لکانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا بکه‌نه‌وه‌ تا‌کوو پیشه‌ی بازرگانی له ژێر سیبهری ئالای عوسمانیدا موماره‌سه‌ پێبکه‌ن و فێربن .

کاریگه‌ری سیاسه‌تی گشتی ده‌وله‌ت له‌ بواره‌کانی بازرگانی و پیشه‌سازیدا ئەوه‌بوو که خوشگوزه‌رانی و ئاسانکاری ب‌الی کیشابوو به‌سه‌ر هه‌موو به‌شه‌کانی ده‌وله‌تدا ، به‌مه‌ش ده‌وله‌ت دراوی تایبه‌تی زی‌پرینی ده‌ستکه‌وت ^۱. هه‌روه‌ها ده‌وله‌ت دامه‌زراندنی پۆلی پیشه‌سازی و پیشه‌سازیه‌کانی زه‌خیره‌و چه‌کی پشتگۆی نه‌خست به‌لکو قه‌لاو شورا‌کانی له هه‌موو ناوچه‌ گرنگ و سه‌ربازیه‌کانی و لاتدا بنیاد نا ^۲.

^۱ محمد الفاتح / ٤١٤ .

^۲ محمد الفاتح / ٤١٠ .

❖ گرنگیدانی به پیکخستنه کارگیږیه کان : سولتان فاتح ئیشی ئه کرد بۆ گه شه پیدانی دهوله ته که ی، بۆ ئه مه ش چه ندیاسایه کی دانا تا بتوانیت کاروباری کارگیږی خوجییی له دهوله ته کهیدا پیک بخت . ئه م یاسایانه له شه ریعه تی ئیسلامه وه سه رچاوه یان گرتبوو . سولتان محمد لیژنه یه کی له چاکترینی زاناکان پیکهینا بۆ سه ره په رشتی دانانی (قانون نامه) که له شه ریعه تی پاکی ئیسلامه وه سه رچاوه ی ده گرت . و کردی به بناغه ی حوکه ی دهوله ته که ی ، ئه و یاسایه له سی به ش پیک هاتبوو، که په یوه ندی به پایه ی کارمه ندان و هه ندی داب و نه ریته وه هه بوو له گه ل ئه وه ی که پنیویسته ریو په سم و ئاهه نگه سولتانیه کاندای بکریت . ههروه ها سزاو غه رامه کردنی دانا و به راشکاوی دهوله تی به حوکه ته یکی ئیسلامی ناوزه ند کرد که له سه ر بالاده ستی په گه زی ئیسلامیدروست ئه بیئت و ئیتر له هه ر په گه ز و بنچینه ک بیئت .^۱

محمدی فاتح گرنگی زوری به وه دا که یاسایه که هه موار بکات په یوه ندی دانیشتوانی ناموسولمان پیک بخت به و دهوله تانه وه که دراوسیانیان و موسولمانن، ههروه ها په یوه ندی ئه و دانیشتوانه رییک بخت له گه ل ئه و دهوله تانه دا که حوکه میان ده که ن و سه ره په رشتی ئه وانیان له ئه ستودایه ، هات دادی خسته ناو دانیشتوان و زور به (جیدی) که وته راوه دونانی دز و پیگرو ئه وه ی بریاری ئیسلام بوو به سه ریاندای جیه جیی ئه کرد، به مه ش هیمنی و ئاسایش بالی کیشا به سه ر هه موو لایه کی دهوله تی عوسمانیدا . سولتان محمد هه موو ئه و یاسایانه ی هیشته وه که بۆ فه رمانراوایی کردنی هه ریمه کان به کارده هات له پییش خویدا، به لام چه ند گوڤرانکاریه کی که می تیدا کرد که له گه ل سه رده م و دهوله ته کهیدا بگونجیت، دهوله ت دابه ش ده بوو بۆ چه ند میرنشینیکی گه وره، که میری میران فه رمانره وایی ده کرد که به (به گله ربه گ) ناوده برا و

^۱ السلطان محمد الفاتح / ۱۵۴ .

ههروه‌ها چهند میرنشینیکى بچوك كه (میری لیوا) فه‌رمان‌پره‌وایی ده‌کرد و به (سنجق به‌گ) ناوده‌برا، هه‌ریه‌كه له‌م دوو فه‌رمان‌پره‌وایه هه‌لده‌ستان به‌چهند کاریكى شارستانی و سه‌ربازی له‌یه‌كه كاتدا ، هه‌ندى له‌میرنشینه‌كانى (سه‌قالیبه) هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه جوړیك له‌سه‌ربه‌خوئى ناوخوئیان پى ده‌درا كه هه‌ندى له‌سه‌ركرده‌كانى خوئیان فه‌رمان‌پره‌واییان ده‌کردن، به‌لام پاشكووى ده‌ولت بوون و فه‌رمانه‌كانى سولتانیان به‌وردی جیبه‌جى ده‌کرد، خو ئه‌گه‌ر له‌فه‌رمانى سولتان لایان بدایه یان بیریان له‌شو‌رش بكردایه‌ته‌وه به‌سه‌ر حكومه‌تى عوسمانى دا ئه‌وه له‌سه‌ر كار لای ئه‌دان و تۆله‌ى لى ئه‌سه‌ندن، كاتیك ده‌ولت جیهادى راگه‌یاندایه و میرى میرنشین و لیواكانى بانگ بكردایه له‌سه‌ریان پیویست بوو بچن به‌ده‌م بانگه‌وازه‌كه‌وه‌و به‌و سوارانه‌ى كه چاك ئاماده‌یان كردبوون به‌شداری له‌جه‌نگدا بکه‌ن ، ئه‌مه‌ش به‌پى پى ژه‌یه‌كى دیارى كراو، كه به‌چه‌كى ته‌واوو به‌توانای جه‌نگ كردنه‌وه سواره‌یان ئاماده‌سازى پیده‌کرد له هه‌موو (۵) هه‌زاریك یه‌كه له‌ئهن‌دامانى هه‌رىمه‌كه‌ى جا ئه‌گه‌ر هه‌رىمه‌كه‌ى ۵۰۰ هه‌زار بوايه پیویست بوو سه‌د سواره به‌شداری پى بكات . سه‌ربازانى ناوچه‌كان له‌سواره‌وه پیاده پىك هاتبوو ، پیاده‌كانیش له‌ژیر سه‌ركردایه‌تى و كارگى‌رى پاشاو به‌گه‌كانى ناوچه‌كه‌و لیواكاندا بوون^۱.

سولتان محمد هه‌ستا به‌پاكسازیه‌كى فراوانى هه‌موو كارمه‌نده كو‌نه بی‌تواناكان و كه‌سى لی‌هاتووى له‌شوینیاندا داناو به‌ته‌نها لی‌هاتووى كرده بنه‌مای هه‌لب‌ژاردنى پیاوان و یاریده‌ده‌رو والیه‌كان ، هه‌روه‌ها گرنكى به‌نیزامى مال و دارایی داو بنه‌ما گه‌لیكى پته‌وى له‌پاریزگارى مال و دارایی ده‌ولته‌دا دانا و كه‌مه‌رخه‌مى باجگران و یاریکردن به‌سامانى ده‌ولته‌تى له‌ناو برد كه‌ئهم كه‌مه‌رخه‌مى و یاریکردنه به‌سامانى ده‌ولت سه‌روه‌تیكى زۆرى له‌کیسى

^۱ السلطان محمد الفاتح / ۱۵۵ .

دەولەت دەدا ، بەراستی سولتان محمد لیھاتوویی و توانستیکی وای لە لایەنی کارگیریهوه نیشاندا که هیچی که مەتر نەبوو لەو لە لیھاتوویی و توانایەیی که لە لایەنی پامیاری و جەنگیدا نیشانی دابوو^۱.

❖ گرێکێدانی بە سوپا و هیزی دەریایی : سوپای نیزامی هەر لەسەر دەمی سولتان ئورخاندا دامەزرا ، ئەو سولتانانەیی دواي ئه‌ویش هاتن گرێگیان بە گەشەپێدانی سوپا زۆر ئەدا بەتایبەت سولتان محمد که گرێنگیەکی تایبەتی ئەدا بەسوپا . لە پوانینی ئەودا سوپا بنագەیی دەولەتە و یەکیکە لە پایە گرێنگەکانی بۆیە دوبارە پێکی خستەووەو دایمەزراندەووە و بۆ هەر دەستەییەکی (ئاغا)یەکی دانا که سەرکردایەتی بکات ، مافی پێشڕەویشی دا بە سەرکردایەتی ئینکیشاری بەسەر هەموو سەرکردەکانی تردا ، ئەویش فرمانەکانی لەسەرەووە پێدەگەشت لە کەسیکەووە بەناوی (الصدر الأعظم) که سولتان کردبوویە سەرکردەیی گشتی سوپا .

سەر دەمی سولتان محمدی فاتیح بەووە جیا دەکریتەووە که هیزی میرۆیی سوپا زۆر بەهێز و بە ژمارەش زۆربوون ، ئەمەش بەهۆی دامەزراندنی چەندین سەربازگەیی جۆراو جۆرەووە هاتە بەر ، هەروەها پێشەسازی سەربازی هاتە کایەووە بۆ دابین کردنی پێویستیەکانی سوپا لە جل و بەرگ و پەخت و قەلغان و پێشەسازی زەخیرەو چەک . قەلاکانیشی لە ناوچە خاوەن گرێگیە سەربازیەکاندا بنیاد نا ، لیژەدا پێکخستنی سەربازی جۆراو جۆر بەوردەکاری و دروستی هەبوو لە سوارەو پیادەو توپ و دەستەیی هاوکاری که پێویستی ئازوقەو چەک و ئالیکێ ئازەل و سندوقی خەزینەکانی دەگەیاندا هیژە جەنگاوەرەکان لە مەیدانی جەنگ دا . لیژەدا دەستەییەکی لە سەربازان هەبوون که بە (لغمچیە) ناسراو بوون و کاریان چاندنی مین و لیّدانی تونیل بوو بەژێر زەویدا لە کاتی

^۱ محمد الفاتح / ٤٠٦ ، ٤٠٧ .

ئابلوقەدانى قەلەيەكدا كە بىنانوئىستايە ئازادى بىكەن . ھەرۈھە ئاۋگىرەكان لەسەريان بوو ئاۋ بگەيەنن بەسەربازەكان .

لەسەردەمى فاتىح دا زانكۆى سەربازى گەشەى سەندو دەستە لە دواى دەستە ئەندازيارو پزىشك و بەيتال و زانايانى كەش و ھەوا و پووبەرەكان پىدەگەياند و دەرى دەچاندن (تخرج) . ھەرۈھە بەردەوام سوپاي پەرچەك ئەكرد بە كەسانى پسپۆر لە بوارى تەكنىكدا ئەم عوسمانىيە شۆرەتيكى بەرفراوانيان لە وردەكارى و رىكخستندا بەدەست ھىنا ^۱ .

سولتان محمد سور بوو لەسەر گەشەپىدانی سوپاي ووشكانى و ھىزى دەريايى ، ئەو گرنكى پىدانەيشى لە كاتى فەتى قوستەنتىنيەدا دەرکەوت كاتىك كە كەشتىگەلى عوسمانى پۆلىكى ديارى ھەبوو لە بەھىز كەردنى ئابلوقەدانى شارەكە و چواردەودانى لە دەريا ووشكانىيە ھە .

لەدواى فەتى قوستەنتىنيە پشت بەستن بە چەكى دەريايى دووبەرامبەر بوويە ھە ، بۆيە ماۋەيەكى كەمى نەبرد كە كەشتىگەلى عوسمانى زال بوو بەسەر ھەردوو دەرياي پەش و سپى دا . كاتىك كتيبي (حقائق الأخبار عن دول البحار) ي ئىسماعيل سەرھەنگ دەخوينىنە ھە ، تىبىنى گرنگيدانى سولتان محمد دەكەين بە دەرياۋانى عوسمانى . ئەوھىش گرنكى پىدانىكى گەورەبوو كە شياۋى ئەوھىە مېژوو نوسان بە دامەزىنەرى كەشتىگەلى دەريايى عوسمانى دابىن . ھەرۈھە محمدى فاتىح سودى لەو دەۋلەتەنە ھەرگرت كە گەشتبۈنە ئاستىكى بالا لە دروست كەردنى كەشتىگەلدا ، ۋەك كۆمارە ئىتالىيەكان بە تايبەت (بوندوقىيە) و (جەنەوا) كە گەورەترىن دەۋلەتە دەريايىيەكانى ئەۋكاتە بوون ^۲ . كاتىك سولتان لە (سىئوب) كەشتىيەكى گەورەى كەم وئىنەى بىنى فەرمانى كەرد بە

^۱ محمد الفاتح / ۱۶۳ .

^۲ محمد الفاتح / ۴۱۱ .

هينانى ودروستکردنى چه ندين كه شتى له سهر شيوازي ئهو ، له گهل چه ندى چاكسازييهك كه تيايدا كرديان^۱.

كه شتيگهلى عوسمانى به ئه سكه لهى چاك كردنى كه شتى سهرپهر شتى بهرپوه بردنى دهكرا ، يهك له به شه تايبه تيه كانيشى كه به (طائفة الغرب) دهنا سرا و ژماره يان نزيكه ۳ هزار سهر بازي دهريايى ده بوو كه له كه شتیه وان و سهر كردهى كه شتى و ئه فسه ر و دهريوان پي ك هاتبوو^۲.

❖ گرنگيدانى به دادپهروهري : هينانه دى دادپهروهري له نيو خه لكدا له ئهركه كانى سولتانه عوسمانيه كان بوو ، سولتان محمد يش له مه دا له سهر روللى باو باپيرانى ده چوو به سوربوون له سهر جي به جي كردنى دادپهروهري له به شه كانى ده وله ته كهيدا . بو دلتيا بوونيش له وه جار به جار هه ندى پياوانى ئاينى مه سيحى وهك نوينه رى ده نارد بو گه ران و سهر داني به شه كانى ده وله ت و نوسراوئيكى ره سمى پي ده دان كه ئهك و ده سه لآتى ره هايانى پى ئه دان له پشكنين و گه ران و لي كوئينه وه تا ئاگادارى ئه وه بن چو ن كاروبارى ده وله ت بهرپوه ده بري ت و ته رازووى دادپهروهري له نيو خه لكيدا چو ن بهرپوه ده چي ت له دادگا كاندا .

ههروه ها سهر به ستى ته واوى به و ني رد راوانه دا به ره خنه گرتن و تو مار كردنى ئه وهى كه ده يان بينى و پاشان هه مووى به رز بكه نه وه بو لاي سولتان . هه ميشه ش راپور ته كانى ئه و ني رد راوه مه سيح يانه به چاكى باسى كارى دادگا كان و بهرپوه چوونى دادپهروهري ته واويان و وورده كارانه يان له نيو خه لكدا باس ده كرد به بى ئه وهى خزم خزمينه بكرى يان جياوازي بكرى ت له نيوان خه لكدا . سولتان محمد له كاتى ده رچوونى بو جهنگه كان له هه ندى له

^۱ محمد الفاتح / ٤١١ .

^۲ محمد الفاتح / ١٦٢ .

هەریڤمەکاندا ڕادەووەستا و چادری هەڵدەدا تا خۆی دابنیشییت بۆ لابردنی ستەم و هەركەس شكایەت و مافیکی خوراوی هەیه بەرزى بكاتەوہ بۆ لاى.

محمەدى فاتىح بەتەواوى هەستى بەوہ دەکرد كە پىاوانى فىقھ و شەرىعەت شارەزاترین و بىنەرترینى خەلكن بەدادپەروەرى و پىگەكانى و لە هەموو كەس مكوپترن لە جىبەجىكردنىدا. ئەو واى دەبینى كە زانایان لە دەولەتدا وەك دل وان لە جەستەدا. ئەگەر ئەوان چاك ببن دەولەتیش چاك دەبێت، بۆیە گرنكى زۆرى ئەدا بەزانست و یاوەرانى زانست و پىگای زانستى بۆ خاواىارەكانى ئاسان كرد و بژىوى ژيانى و دەستكەوتى بۆ دابىن كردن تاكوو یەكلا ببنەوہ بۆ خویندن و بەدەستھێنانى زانست . پىزى زانایانىشى ئەگرت و پىگەيانى بەرز ئەكردەوہ. فاتىح بە شیوہیەكى تايبەتى گرنكى بە قازى و پىاوانى دادوہرى ئەدا كە حوكم و یەكلاكردنەوہى كاروبارى خەلكیان دەبرد بەپۆه بۆیە لاى ئەو ئەوہ بەس نەدەبوو ئەو زانایانە دەستى بالایان هەبێت لە فىقھ و شەرىعەت و دەستپاكى و نەدۆراویدا، بەلكوو دەبوو لەگەڵ ئەوہشدا جىگەى پىزو خوشەوېستى بن لە نىو خەلكیشدا، دەولەتیش ئەبوو پىوېستىیە ماددىەكانیان بگىرتە ئەستۆ تا هەموو رىگەكانى بەرتىل و فریودان دابخات و هەر بۆیە خۆى بارى گوزەرانیانى زۆر خوش كرد و پلە و كارەكەيانى بە سام و هەیبەت و پىرۆزى دەوہردا^۱.

كتىبەكانى مێژوو باسماں بۆ دەكەن كە : یەك لە غولامەكانى محمەدى فاتىح هەندى گەندەلى لى دەرکەوت لە (ئەدرنە)دا، ئەوہبوو دادوہر هەندى لە خزمەتكارەكانى نارد بۆ پىگە لیگرتنى ، ئەویش وازى نەھىنا، دادوہر خۆى چوو، غولامەكەیش هیرشى كردهسەرى و بەتوندى لییدا ، كەسولتان محمەد ئەمەى بیست توپەهى گرتى و بەرچاوى رەش كردو فەرمانى كوشتنى ئەو

^۱ محمد الفاتح / ۴۰۹ .

غولامەى دا لە بەر بېرىزى نواندن لە پروى جىگىرى شەرىعەتدا ، وەزىرەكان سكالايان بۆ ئەو غولامە كرد لە لاى سولتان فاتىح ، بەلام ئەو سكالاكەى قبول نەكردن ، بۆيە تەكايان كرد لە مەولا محى الدين محمد كە ئەو كىشەيە لە لاى سولتان چارەسەر بكات بەلام فاتىح لە پويىدا وەستاو قسەكەى بەرپەرچ داىەو ، مەولا محى الدين پىي ووت : دادوهر بەهەستانى لە كۆپى دادوهریدا بەهوى تورەيىەو لە پلەى دادوهرى كەوتو و بەمە ئەو لە كاتى لىدانەكەدا دادوهر نەبوو ، بۆيە ئەمە ئەمە نابىتە سوکايەتى كردن بە شەرىعەت تا كوشتنى ئەو مندالە رەوابىيت ، بەمە سولتان محمد بىدەنگ بوو ، پاشان مندالەكەيان هينا بۆ قوستەنتىنيە و برديان بۆ لاى سولتان محمد خان تا لەپاداشتى لىبورديدا ، دەستى سولتان ماچ بكات ، سولتانىش داريكى گەورەى هەلگرت و بەتوندى هات لە غولامەكەى داو بەو بۆنەيەو مندالەكە ٤ مانگ نەخۆش كەوت .

دوايى چارەسەريان كرد وا چاك بوويەو . دوايى ئەو غولامە كە ناوى (داود پاشا) بوو ، بوو بە وەزىرى سولتان بايەزىد . لە دوايىدا ئەم كۆپە نزاى خىرى بۆ سولتان دەكرد و دەيوت : ئەم پىگەشتەم تەنها بەهوى لىدانەكەى ئەووەو بوو . بەلام هەر دادوهرىكىش بەتيلى بخواردايە لە لاى سولتان جگە لە كوشتن سزايەكى ترى بۆ نەبوو .

سولتان فاتىح لەگەل سەرقال بوونى بە جىهادو ئازادکردنى ولاتانەو ، چاودىرى هەموو لايەنەكانى دەولەتى دەكرد بەبىدارى و گىرنگى پىدانەو ، ئەوەى يارمەتى دەدا لەمەدا ئەووەبوو كە خوا زىرەكەى بەهيزو چاوپونىەكى جىبەجىكەرانەو بىرەوهرىەكى پارىزەرو جەستەيەكى بەهيزى پى بەخشيىوو . زياتر بەشەواندا

¹ محمد الفاتح / ٤٠٩ .

دادەبەزىيە نىۋوپېڭاۋ كۆلەنەكان تا بۇ خۇي شارەزاي بارى ژيانى خەلك بىت و سكالايان بىيىستىت^۱.

ھەرەك دەزگاي ئاسايشى دەولەت يارمەتى دەدا لە شارەزايى بارى خەلكدا كە زانيارى و ھەوالەكانى كۆ دەكردەۋە كە پەيۋەنديان بە دەسەلاتەۋە ھەبوو و بەرزيان دەكردەۋە بۆلای سولتان كە سوربوو لەسەر بەدواداچوونى بارودۇخى ژىردەستەكانى و چاودىرى كاروبارەكانيان و ئاگاداربوون لە لايەنى ھەلەو كەم و كورتى تاك و كۆمەلەكەي. سولتان فاتىح ئەم چاودىرى كردن و بەدواداچوونەي لە بارودۇخى (سولەيمان عليە السلام) دەرگرتبوو كە خوا دەفەرموئىت: ﴿وتفقد الطير﴾ ئەمەش بەپىيى ئەۋەي كە كاروبارەكانى پاشاكان ئەيخوزن و پىۋىست ئەبى لەسەريان كە گرینگى بە ھەموو بەشىكى مەملەكەت بدەن و چاودىرى ھەموو حالەتتەك بكن، بەتايىبەتى خالى لاۋازەكان^۲.

باسى ھەۋتەم

ۋەسىيەتەكەي سولتان محمد بۆ كۆپرەكەي

ئەمە ۋەسىيەتى محمدى فاتحىيە بۆ كۆپرەكەي لەناۋ جىگاي مردنيدا كە راستتىن دەرپرېنە بۆ بەرنامەۋ ئاكارو ئامانجىك كە باۋەرى پىيى ھەبوو لە ژيانداۋ خوازياربوو لە خەلىفەكانىش كە لە دواي خۇي لەسەر بېرۇن : (ئەۋامن دەمرم ، بەلام خەم نىيە ، چونكە تۆم لە دواي خۆم بەجى ھىشتوۋە . دادوۋەرو پياۋچاك و مېھرەبان بەۋ بەبى جياۋازى كردن با بەرگريكدنت لە ژىردەستەكانت بە ھەموو لايەك بىت ، كار بكة بۆ بلاۋ كردنەۋەي ئايىنى ئىسلام ، چونكە ئەۋە ئەۋ ئەرکە گەۋرەيە لەسەر زەۋيدا لە ھەموو كەسەۋە ديارە ، گرنگيدان بەكاروبارى ئايىن لە پىش ھەموو شتتەك دابنى و مەپسى و ماندوۋ مەبە لە پارىزگارى

¹ محمد الفاتح / ۴۰۹.

² تفسير القرطبي : ۱۷۷/۱۳.

کردنیدا، ئەو کەسانە بەکار مەهینە کە گرنگی نادن بە کاروباری ئایین و لە تاوانە گەورەکان دوور ناکەونەو و لە خراپەکاریدا پۆچون و خۆت لە (بیدعە) گەندەل بەدوور بگرە. ئەوانیش لە خۆت دوور بخەرەو کە هانت دەدن بۆ کردنی ئەو بیدعانە، خاکی وولات بە جیهاد کردن فراوان بکە و پاسەوانی مال و سامانی (بیت المال) بکە لەوێ کە پەرش و بلاو بیتەو، دەخیلت بم دەستت نەبەیت بۆ مائی هیچ کەسیک لە رەعیەتە کەت مەگەر بە مافی ئیسلام نەبیت. خۆراکی بی دەرەتان و پەککەوتەکان دااین بکەو، پێز لە هەموو ئەو کەسانە بگرە کە شایەنی ئەو پێزیان ئی بگری، لەبەر ئەوێ کە زانایان پێگەی هیزی بلاو بوەو و لە جەستە دەولەتدا، بۆیە پشتیان بگرە و هانیان بدە، ئەگەر هەوایی یەکیکیانت زانی کە لە شارێکی تردایە ئەو بنێرە بە پیشوازی داو بیهینە بۆ لای خۆت و بە مال و سامان پێزی بنی، وریابە! وریابە! سەرۆت و سامان و سەرباز لە خۆت نەکەن. دەخیلت بم! هەرگیز ئەهلی شەریعت لە دەرگا کەت دوور نەخەیتەو! دەخیلت بم! دل نەدەیت بە کاریک کە پێچەوانە یاساکانی شەریعت بیت، چونکە ئایین ئامانی ئیمەیه و هیدایەتی خوا بەرنامەمانەو هەر بەو هیش سەرکەوتوو دەبین.

لە منەو ئەم پەندە وەر بگرە : کە هاتمە ئەم ولاتە وەک میروڵەیهکی بچووک وابووم، خوای گەورە ئەم هەموو بەخششە گەورانە ی پێبەخشیم ، دەی تۆیش بە پێگە کەمی مندا برۆو جی پێکانی من هەلبگرە، کار بۆ ئەو بکە ئەم دینە بلند و بە دەسەلات بیت، ئەهلی ئەم دینە بە پێز و حورمەت گیراو بن، وریابە سەرۆت و سامانی دەولەت لە خوشگوزەران و گالتە و گەپدا خەرج مەکە یان زیاد لە پێژە ی پێویست لە کارە کە خەرج بکە! چەنکە مال بە فیڕۆدان لە گەورەترین هۆکارەکانی تیاچوونە^۱.

^۱ السلطان محمد الفاتح / ۱۷۱-۱۷۲.

۱. دادپه‌روه‌رو پیاوچاک و میهره‌بان به : به‌پراستی محمدی فاتیح ئەو بنه‌مایه‌ی به چاکی جیبه‌جی کرد له‌گه‌ل ئەو مه‌سیحیانه‌ی که که‌وتبونه ژیر چاودی‌ری ده‌وله‌ته‌که‌یه‌وه ، کاتی‌ک چویه نیو قوسته‌نتینه‌ی که به پیی پینمایه‌ه‌کانی ئیسلام جه‌نگی ده‌کرد (واته وه‌ک ئیسلام داوای ده‌کات) که تیایدا: ئابروی که‌س ناتکینری و مندال و پیر و ئافره‌ت ناکوژری و کیلگه‌ی کشتوکالی ناسوتینری و هیچ لاوازی‌ک له‌ناو نابرایت و سوکایه‌تی به جه‌سته‌ی هیچ کوژراوی‌ک ناکری‌ت و جگه له‌و جه‌نگاوهرانه‌ی چه‌کیان له‌ پروی موسولماناندا هه‌لگرتوو هه‌که‌س تووش هیچ زیانی‌ک نابیت) ۱. محمدی فاتیح که نوینه‌رایه‌تی ئیسلامه‌تی و بیرو باوه‌رو مه‌نه‌جه ئیسلامی ئە‌کرد له جه‌نگدا له‌سه‌ر پینمونه‌ه‌کانی هه‌زه‌تی (ابو بکر) په‌زای خوای له‌سه‌ر بیت بوو له هه‌لسوکه‌وتی له‌گه‌ل پومدا که ئە‌یفه‌رموو: (ناپاکی مه‌که‌ن و ته‌ندپه‌رو مه‌بن و غه‌در مه‌که‌ن سوکایه‌تی به جه‌سته‌ی کوژراو مه‌که‌ن، مندالانی بچوک و پیره به‌ته‌مه‌نه‌کان و ئافره‌ت مه‌کوژن و دارخورما مه‌پرن و مه‌یسوتینن و هیچ دره‌ختیکی به‌ردار مه‌پرن ، مه‌رو و شتر سه‌رمه‌پرن بو خواردن نه‌بیت، ئە‌وه‌ی بزائن له‌مه‌ودوا به‌لای گه‌لانی‌کدا ده‌ده‌ن که خویان یه‌کلا کردوو هه‌ته‌وه بو کلیسا و خه‌لو هه‌تگه‌کان ئیوه‌یش واز له خویان و ئە‌و کلیسا و خه‌لو هه‌تگه‌کیانه به‌ینن، به‌ناوی خواوه هه‌لمه‌ت به‌رن) ۲.

محمدی فاتیح چوو نیو دلی پایته‌ختی بیزه‌نتی و وانه گه‌لیکی له دادپه‌روه‌ری و میهره‌بانی به‌خشی به جیهانی پوژئاوای مه‌سیحی . ئە‌مه‌ش بوویه مه‌شخه‌لیک له مه‌شخه‌له‌کانی میژوی عوسمانی ، ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سه‌ر به‌رنامه‌ی ئیسلام ده‌رویشیت، به‌مه‌ش دادپه‌روه‌ری و میهره‌بانی بو ئە‌وانه‌ی که فه‌رمان‌په‌رواییان ده‌کردن لیوه وه‌رگرت (عبدالرحمن عه‌ززام) له‌مه‌ر میهره‌بانی و دادپه‌روه‌ری

¹ المسألة الشرقية / ۱۰۴ .

² المسألة الشرقية / ۱۰۶ .

عوسمانیەکان دەدویتی لە بەرامبەر ئەو گەلانەدا کە حوکمیان دەکردن، وەدەلیت:
 (هەندی کەس بپروا ئەکات بەو قسەو شوخیانە ی کە دەیگوینە وە دەربارە ی
 سەردەمەکانی دەولەتی عوسمانی کە ئەلین: دەولەتی عوسمانی دەولەتیکی
 گەورەبوو، بەلام سیفەتی میهرەبانی لە تاییبەتمەندیەکانی ئەو نەبوو، ئەمە
 هەلەیهکی بلۆه کە لەبەردەم لیکوئینەو و وردکردنەو ودا خوئی ناگریت من خۆم
 باسی ئەو میهرەبانیەم لە (بسرائیا) لە (پۆمانیا) و لەسەر پوباری (دنێستز)
 بیستووە کە پێیان ووت: نمونە ی جوتیارانی ئەم دەورەو بەرە ی جیماوی
 دەسەلاتی عوسمانی هیشتا ئاماژە بە میهرەبانی و دادپەروری تورکی دەکەن ،
 ئەو قسانە ئاماژە ی بۆ ئەو دەکرد کە دادپەروری لە تورکەکانەو کەوتوو تە
 سەرزەوی ، سەیرم کرد لە پۆلۆنیا و پۆمانیا و ولاتی بەلقانداو لەو سەفەرە
 جۆراو جۆرانەدا ئەمکردن، چەند نمونەو ئەفسانە ی زۆریان ئەوتەو کە بەردەوام
 ئاماژەیان بەو ریزگرتە ی تورکی موسولمان دەکرد وە ک میهرەبانیکی دادپەرور
 کە لە دەرونی ئەو گەلە مەسیحیانەدا جیگە ی گرتبوو ، لە سالی ۱۹۱۷دا من لە
 (قیەننا) بووم، بۆم گیردرا یەو کە پۆلۆنییەکان مۆژدەیان بە یەکتەری داو
 بەگەیشتنی سەربازی عوسمانیەکان دەدا بۆ گالیسیا وە ک کۆمەکیک بۆ
 نەمساویەکان^۱.

(بە دُنیا ییەو دەپەروری و میهرەبانی ئیسلامی ئەو دووشتەبوون کە لە
 ئەوروپادا پێشە ی عوسمانی داکوتا، بە هۆی دادپەروری و میهرەبانی شەو بوو
 کە ئەو ئوممەتانە لەبەر بەریەت و کەللەرەقی پزگاریان بوو یەکسانی و ویزدان
 بە خەرچدان فیربوون، ئەوئەندە بەسە کە بزانی: بەکۆیلە کردنی دەستەو
 تاقمەکان بەناشیرینترین شیوہ یاسایەکی نیو دەولەتی پەیمانبەستوی ئەوروپای
 ناوەرەاست و ئەوروپای باشور بوو، تائەو کاتە ی عوسمانیەکان هەلیان

^۱ الرسالة الخالدة / ۲۲، ۲۴.

وہ شاندوہ چہ ندین پھیمانی نیودہ ولہ تی لہ نیوان (مہ لدا ف) و (پولونہ کان) و (مہ جہ پ) دا ہہ بوو بہ تہ سلیم کردنہ وہی ہہ موو جوتیاریک کہ لہ کیلگہی کشتوکالی گہ ورہ کہی ہہ لبہا تایہ بویہ کیک لہ و ولاتانہ کوچی بکر دایہ! ئەو کیلگہ کشتوکالیانہ بہ ئازہ لو جوتیارہ کانیانہ وہ ئە فروشران! عوسمانیہ کان کہ ہاتنہ ئە وروپا ہہ لگری ئەم سۆز و میہرہ بانیہ بوون ہہ روہک چۆن پیغہ مہر (صلی اللہ علیہ وسلم) ئە وہی دەویست، تورکہ کان بہ ژمارہ یان بہ چہک و تفاق لہ ہیچ گہ لیک لہ و گہ لانہ زیاترنہ بوو کہ زال بوون بہ سہریاندا و لہ پیگہی ئە وانہ وہ گہ یشتنہ قیہ ننا ہہر پڑوشتی میہرہ بانی بوو کہ پیگہی سہختی شاخ و دہریا و چالاییہ کان بۆ ئاسان دہ کردن، ہہ روہک پیشتەر ئەو سیفہ تہ فہ تحکردنی ئە فہریقیا و ئاسیای بۆ عہرہ بہ کان ئاسان کرد^۱. محمدی فاتیح لہ سہر بہرنامہی میہرہ بانی و دادپہرہری دہچوو و وہ سییتی بۆ نہ وہ کان دواي خویشی ہہر ئەوہ بوو کہ پابہندی ئەو بہرنامہیہ بن کہ راستی ئیسلامی دہر دہ خات.

۲. بہ بی جیاکاری کردن با بہرگری کردن لہ ژیردہستہ کانت بۆ ہہ موو لایہک بیت: ئەمہ ئەو کارہ بوو کہ سولتان محمد خوئی پیی ہہ لئہستا زور سور بوو لہ سہر ئەوہی پاریزگاری ہہ موو ژیردہستہ کان دہ ولہت بکات، ئیدی موسولمان بن یاخود مہ سیحی، لہو چیروکہ خوشانہی لہم بارہ وہ ئە یگپرتہ وہ ئەوہیہ کہ خەلکی دورگہی (خیوس) قہرزی یہ کیک لہ بازرگانہ کان (غہلتہ) یان لہ سہر بوو و بہ بری ۴۰ ہہزار دوقیہ کہ ئەو بازرگانہ ناوی (فرانسسکو ادراپیریو) بوو، کاتیک ئەو قہرزدہرہ نہیتوانی قہرزہ کہی و ہر بگریتہ وہ لہ خەلکی دورگہ کہ سولتان فاتح وای ئە بینی کہ ئە بیت ئەو ہہ ستیت بہو کارہ چہنکہ ئیستا ئەو بازرگانہ یہ کیکہ لہ ژیر دہستہ کان ئەم و پاراستنی مافہ کان یہ کیکہ لہ ئەرکہ کان دہسەلاتی عوسمانی، بویہ محمد فاتح ہہستا بہ ناردنی چہند کہشتیہک بۆ دورگہ کہ

^۱ المسألة الشرقية / ۱۰۷ .

به سه رکړدایه تی حه مزه پاشا . هرچه نده خه لکی دورگه که هندی له سربازه کانیان کوشتن و ملکه چ نه بوون و ناماده نه بوون گوی بؤ داواکانیان بگرن! بویه محمدی فاتح به (دراپیریو) ی بازگانی ووت (من قهرزه که ی تو له خه لکی دوگه که وهرده گرم به دووکان و داوای پارهی خوینی نه و سربازانه ش ده که م که له ناوچوون)^۱. سولتان محمد که شتیگه لیکی به ریخت بؤ نه و دورگه یه و خوی سه رکړدایه تی سوپاکه ی کرد بؤ دورگه نزیکه کانی و (دورگه ی خیوس) ی به بی جهنگ و کوشتار نازادکرد و هردوو دورگه ی (نیمبروس) و (ساموتراسی) ناچار به خوده سته وهدان کرد و هردوو ده رگا که ی به گرتنیان کرانه وه بؤ عوسمانیه کان، بویه دورگه ی (خیوس) ناچار بوو به دانه وه ی نه و قهرزه ی بازگانه جه نه ویه ی که له سهری بوو له گهل پیدانی سهرانه یه کی سالانه به سولتان به پری ۶هزار دوقیه له گهل دانه وه ی قهره بووی نه و که شتی عوسمانیه که که ووتنه ژیر ده ریاوه . راسته به رگریکردن له ژیرده سته و پاراستنی مافه کانیان یه کی که له نه رکه کانی ده وله تی عوسمانی .

۳. نیش بکه بؤ بلاوکردنه وه ی ئایینی ئیسلام چونکه نه وه نه و نه رکه گه وره یه له سهر زه ویدا له هه موو که سه وه دیاره : سولتان محمد له جهنگه کانیدا نه وه ی له بیر نه ده کرد که نه و بانگخوازیکی ئیسلامیه ، بؤ نه مه ییش سه رکړدو سربازه کانی هانده دا بؤ بلاوکردنه وه ی ئایین و بیرو باوه رو ئیسلامه تی، سوپاسی نه و سه رکړدانه ی ده کرد که له سهر ده ستیان شاره کان نازاد ده کران، کاتیک فرمانی کرد به عمری کوپی طرخانی سه رکړدو بؤ نه وه ی به سوپاکه یه وه به ره و نه سینا بکشی و له نه جامدا ده ستی گرت به سهر شاره که دا و به ستیه وه به ده وله تی عوسمانیه وه، سه رکړدو عومهر که به سوپاکه یه وه به ریکه ووت و شاره که ی

^۱ محمد الفاتح / ۲۱۷ .

ناچار به خۆبه دهسته وهدان كرد ، سولتان له دواى دوو سال له ئازاد كردنى شاره كه سهردانى شاره كهى كردو ووتى: ئىسلام چهند قهرزاري ئيين طرخان بوو). دهوله تى عوسمانى گرينگى زورى ئەدا به بانگه واز كردنى خەلك بۆ لای خوا و جى پهنجەى خۆى به پوونى و به چاكى له بواری بلاو كردنه وهى بانگه وازدا به جى هيشتوو له ئه وروپادا، به دريژايى سه ده كان و يه كبه دوا دا هاتنى سال و سه رده مه كان چه ندين كۆمه لى ئىسلامى به رهنگارى هه موو جوړه فشاريكيان ده كرد بۆ ئه وهى بگه رپينه وه بۆ مه سيحيه ت. به رده وام ئه و كه مينه ئىسلاميانه تا ئه مپوش له بولغاريا و رۆمانيا و ئه لبانيا و يونان و يوغسلافيا دا هه ن كه ژماره يان ده گاته مليونه ها كه س¹.

ئهمه ش ده گه رپيته وه بۆ فه زلى خوا به سه ر ئه و گه لانه وه و پاشان بۆ ئه و سولتانه عوسمانيانەى كه سوور بوون له سه ر رپنمونی خەلك و هينانيان بۆنيو ئىسلام. ٤. گرنگيدان به كارو بارى ئايين له پيش هه موو شتيك دابنى ماندوو مه به له پاريزگارى كردنيدا: سولتانه عوسمانيه كان چ پيش سه رده مى محمدى فاتيح و چ پاش ئه ويش پاك و ئىسلاميانه په روه رده بوو بوون په روه رديه ك تيكه ل به باوه رپكى قوول كه ئاراسته كرابوون بۆ به ده سه ته ينانى چهند ئامانجيكى بيروباوه رى راشكاو، كه له پيناو ئه و ئامانجانەدا چه ندين جهنگى توندى ئاييىن يان ئه نجام دا. جوانترين ده سه ته واژه ي سه ر زمانى عوسمانيه كان له كاتى هه لمه ت بردن و جيهاددا ئه وه بوو: (اما غاز او شهيد) و اتا: يان جهنگاوه رى يان شه هيدى. ئه وه بوو له سه ره تاي دامه زرانديندا نازناوى (غازى) نرا له سه ركرده كه يان كه به واتاى (موجاهيدى رپى خوا) ديت، ئه و نازناوه به رده وام له پيش هه موو نازناوه كانى تره وه بوو له لای سولتانه گه وره كان. ئامانجى دهوله تى

¹ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ٢٩ / ١ ، ٣٠ .

عوسمانیش بریتی بوو له: (بهرگریکردن له ئیسلام و بهرزکردنه وهی ئالای بهسهر ههموو خه لکدا).

بویه دهولت وهك گهل و سولتان وهك حكومت و سوپاو وهك پوشنییری و یاسای دهولت و وهك بهرنامه و ویزدانی خه لکه كه وهك ئامانج و په یامیان ههمووی پیکه وه بهرهنگیکی ئیسلامی بیگهرد هر له سهره تاوه و بهدریژی ههوت سهده رهنگ کرابوون. بهرپاستی گرنگیدانی سولتانه کان به بواری ئایین زور گه وره بوو و پیش ههموو شتیکیان دهخست و له سهری نه پویششت تاهو په پری سنوور، دوپاتیشیان ده کرده وه كه نه وان ئیمانیان ته نها بو ئیسلام و كه له پورو ژیارى ئیسلام ده گهریته وه. نیشتمانیش له لایان ههموو زهویهك بوو كه موسولمانانی تییدا نیشته جی بیّت، وشه ی میلله تیش لایان واتای ههموو ئوممهت و ئایینی ده دا پیکه وه، نه و ئامانجه ی بهرنامه ی په روره دیی هه یبوو له ههموو خویندنگه و زانکوو په یمانگه كاندا كه دهرونه تازه پیگه یشتوو هکانی هر له سهره تای فیركردنیانه وه له نویسنه كاندا پی رهنگ ده کرد هر ئیسلام بوو، ههموو موسولمانان له دهزگاكانی باری تاكه كه سیدا تومار ده کران و له شوناسنامه عوسمانیه كانیشدا وهك پسوله ی پیناسی ته نیا ناسنامه ئیسلامه كه نهوسرا. بی نه وهی له گهل نه مه دا باسی نه و لایه نه نه ته وه ییه كه بكریت كه توركه یان عهر به یان شهركه سیه یان نه لبانه یان كورده. نه وهی لای دهولت گرنگ بوو و له میللهت و ئایینیاندا ببوو جی مه بهست نه وه بوو كه موسولمانن و بهس. عوسمانیه كان ههموو جهنگاوه ریکی موسولمان كه له پیناو خوادا جهنگی بكردایه به كه له پوری پاله وانیتی و خه لیفه ی میژووی خویان ده زانی، با ره گه زه كانیش جیاواز بوونایه و سهرده مه كانیش لیك دور بوونایه.

له وانه: (عبدالله البطل) ی مواهید كه له جهنگی نه گرتیون دا له ئاسیای بچوك له سالی ۱۲۳ كه له سهرده می دهولته ی ئومه ویشدا شهید بوو، كه طبری كاتیك باس له رووداوه كانی سالی ۱۲۳ وه نه كات و ده لیّت: تیایدا (عبدالله

البطال) له گەل کۆمەلێکی موسوڵماندا له خاکی پۆمدا کوژرا^۱. عوسمانیهکان به پالەوانی نهتهوهیی خۆيانی دهزانن له کاتی کدا (عبدالله البطال) عه‌ره‌ب بووه دامه‌زراندنی ده‌وله‌تی عوسمانی نزیك به ۷۰۰ سال دواي ئه‌وه بوو، به‌پراستی میژووی عوسمانیه‌کان و پالەوانه عوسمانیه‌کان بریتی بوو له په‌گه‌ز و په‌چه‌ی ئیسلام و میژوو و موجهیدانی ئیسلام^۲.

سولتانه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌زۆر نازناو ناو‌زده ده‌کران که ده‌رده‌که‌وێت ئامانجی گه‌وره‌و مه‌به‌ستی سه‌ره‌کیان خزمه‌تی ئایینی خوابووه .وه‌ک نازناوی : سولتانی (غه‌زا که‌ره‌کان) و (موجهیده‌کان)، (خزمه‌ت گوزاری دوو چه‌ره‌مه‌ پیرو‌ن)ه‌که، خه‌لیفه‌ی موسوڵمانان^۳.

۵. ئه‌و که‌سانه به‌کار مه‌هینه که گرنگی به‌بواری ئایین ناده‌ن و له تاوانه گه‌وره‌کان دوور ناکه‌ونه‌وه و له خراپه‌کاریدا پۆچوون: سولتانه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی گرنگی زۆریان ئه‌دا به دامه‌زراندنی زانکۆگه‌لیک بۆ ده‌رچواندنی کۆمه‌لێک سه‌هرکرده بۆ سوپا و ئه‌رکه گرنگه‌کانی ده‌وله‌ت ، به‌رنامه‌یه‌کی په‌روه‌رده‌ییشیان بۆ ئاماده سازی سه‌هرکرده‌کان و به‌تایبه‌ت له نێو سوپادا دانا . سوربوون له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی که که‌سه ده‌ستپاک و لی‌هاتوو و خاوه‌ن عه‌قل و ژیری و له خواترسی هه‌لبژێرن بۆ ئه‌و پله‌و پایه‌یه‌کانی ده‌وله‌ت و له پاشاندا ئه‌وه بوو که هه‌ریمه‌کان و سه‌هرکرده‌یه‌کانی نێو سوپا و پایه‌یه‌کانی دادوهریان دایه ده‌ست ئه‌وانه . هه‌رچی شتیکیش که گرنگی به‌ کاروباری ئایین نه‌دایه لی‌ی دوور ئه‌که‌وتنه‌وه هه‌روه‌ها دورکه‌وتنه‌وه له تاوانه گه‌وره‌کان و داوین پیسی و خراپه‌کاری. سولتانه پێش‌وه‌کانیش هه‌روابوون.

^۱ تاریخ الطبري : به‌شی دووهم پووداوه‌کانی سالی ۱۲۲ک .

^۲ المسألة الشرقية / ۵۷ .

^۳ المسألة الشرقية / ۵۷ .

٦. دوورکه وهره وه له ئهوانه ش هانت ددهن بۆ ئه و بیدعانه له خۆتی دوور بخه وه: سولتانه پیشینه کانی عوسمانی له سهر بهرنامه ی ئه هلی سوننهت و جهماعهت ده چوون و مه ترسی بیدعه (داهینراو) و نزیک خستنه وه ی ئه و که سانه یان ده زانی. خویان وابه سته ی قورئان و سوننه تی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) و یه کدهنگی زانایان و ئیجتیهاده سه قامگیرو دروسته کانی زانایان ده کرد .

٧. پووبه ری وولات به جیهاد کردن فراوان بکه: به پاستی سولتانه پیشینه کانی عوسمانی ههستان به فراوان کردنی پووبه ری وولات به جیهاد کردن ، وه ئاساییشیان بلآو کرده وه و ئه و مه ترسیانه یان له ناوبرد که هه ره شه یان له ده ولته که یان ده کرد ، کاریشیان کرد له سهر پته وکردنی سنوورده کان به چهند به ربه ست و هیژیکی پیگر تا کوو دوژمنان له و سنوورانه وه دزه نه که ن یان سنور نه به زینن و خوینی موسولنان و په یمانده ران نه ریژن . سولتان محمد و ئهوانه ی پیش کاریان کرد له سهر ئاماده کردنی ئوممهت به ئاماده سازیه کی جیهادیانه و ههستان به ئه رکی خویان له جیهادکردنی بیباوه ره نکۆلی که ره کان له ئیسلام تا موسولمان بن یاخود بینه نیو (په یمان) ی موسولمانانه وه. کۆمه لگه ی عوسمانی به رهنگیکی جیهادی بانگه وازی په نگ کرابوو ، تاکه کانی سوپایش هه ر له سه ره تای پیگه یشتنیانه وه به ئاماده سازیه کی وورد وته واو ئاماده ی ژیانیکی توندی جیهاد کرابوون .

به پاستی سوپا عوسمانیه کان چه ندین سه رکه وتنی به رز و بلندیان له مه یدانه ئه وروپیه کاند به دی هیئا^١.

ده ولته ی عوسمانی تا سه رده می سوله یمانی قانونی چه ندین هیوای به رزیان به دی هیئا که موسولمانان ماوه ی ٩ سه ده بوو کردبوویان به ئامانج ،

^١ المسألة الشرقية / ٦٠ .

بەبەرزکردنەوێ ئالای محمد لەسەر قەڵاگەلیکی پایتەختە گەورەکان لە ئەوروپا و ملکەچ کردنی زۆریک لە دەسەلات و ھەریمەکان بۆ حکومەتی ئیسلامی و سیبەری ئیسلام درێژ دەبویەوێ تائەوێ سوپای موسوڵمانان خەریک بوو پۆژھەلات و پۆژئاوای بەتەواوی بگرن و بگەنە زەوی گەورە^۱.

لە کۆنگرەیی ھەوتەمی وەزیرانی دەرەوێ دەولەتە ئیسلامیەکان لە ئەستانبول موحاھیدی پروفیسۆر ئەندازیار (نجم الدین ئەرەبەکان) ووتاریکی پیشکەش کرد کە تیایدا خوازیاری گەڕانەوێ پۆلی پیشووی ئیسلام بوو کە دەولەتی عوسمانی نوینەرایەتی دەکرد . لە ووتارەکیدە ووتی : (... ئەم کۆشکەیی کە خوا ویستی تیایدا کۆنگرەیی گەورەیی ئیسلامی تێدا بھەستریت و ووشەیی (لاإله إلا الله) لەسەر دەرگاکی نەخشینراوێ ئەو ووشەیی کە ھەموو ئیسلامی تێدا جی ئەبێتەوێ ، ئەو کۆشکی محمدی فاتیحە کە لە دواي فەتھکردنی ئەستانبول بنیادی نا ئەم شوینە چۆن میژووی نەبی لە کاتیکی کاروباری جیھانی ئیسلامی بۆ ماوێیەکی زۆر لیژەوێ نەخشەیی بۆ دانەنرا ؟ چۆن میژووی نەبی لە کاتیکی تیایدا سوپاکانی موسوڵمان بەرەو ھەموو ناوچەکانی جیھان بەمەبەستی جیھاد کردن لە پێی خوادا دەرچوون و پووناکی و پینمونی و دادپەرەریان لە ھەریکۆی لە بارو لە چەندە توانرابییت بلۆ کردۆتەوێ . چۆن میژووی نەبی لە کاتیکی لەسەر ئەو بەردەیی کە مایکروفۆنەکی لەسەر چەسپاوە ئالاکانی سوپا ئیسلامیەکان لەسەر دانەکوێ و ھەریەکیان بۆ بەرگریکردن لە وولاتانی موسوڵمانان ھەریەکەو لە تۆلیکەوێ دەرەچوو ، بۆ وینەش چەند دانەییەکیان باس دەکەم : لیژەدا بپیری ناردنی گەلە کەشتی عوسمانی بۆ بەرگریکردن درا بۆ ئەوێ ئەندەنوسیا و فلیپین نەکەوێ ژێر چنگی داگیرکەری ھۆلەندیەوێ ،

^۱ المسألة الشرقية / ۶۳ .

ھەرلیرەدا چەندان بېریاری تر درا بە ناردنی سوپا و گەلە کەشتیی عوسمانی بۆ پارێزگاری کردنی باکورێ ئەفەریقا لە جەنگاوەرە چا و چنۆکەکان.

لەسەر ھەموو ئەمانەو ئەو بنیادە میژووییە لە نیوەندی دیوارەکانیدا ئالای پیغەمبەری گەورە (صلی اللہ علیہ وسلم) لە خوگرتبوو لەگەڵ عەبا پیروژەکە و شمشیر و زۆریک لە شوینەوارە پیروژەکانی^۱.

۸. پاسەوانی مال و دارایی (بیت المال) بکە لەوێ پەرش و بلاو ببیتەو: سولتانە عوسمانیەکان وایان دەدیت کە: دەولەت دەستەبەرکی جیبەجێکاری و دەمراستی پای ئوممەت و ئەرکباری پارێزگاری بەرژەوێ کانیەتی. جا بەرپرسیاریتی دەولەت تانیا دابینکردنی ئاسایش و پارێزگاری نەبوو، بەلکوو بەرپرسیار بوو لە چاودیاری بەرژەوێ کانیە کۆمەلایەتیەکان و پارێزگاری (بیت المال) لە زیادە خەرج کاری و بەفیڕۆدان، ھەرەھا پاراستنی سەرچاوە و داھاتەکانی بیت المال.

۹. وریابە دەستت درێژ نەکە بۆ مالی ھیچ کەس لە ژێر دەستە کانت مەگەر بە مافی ئیسلام نەبێت: ئەرکی دەولەت جیبەجێکردنی فەرمانەکانی شەریعەتە ، شەریعەتیش بۆ پاراستنی مال و سامانی خەلک ھاتوو کە پاگری ژیا نیانە ، ئیسلامیش ھەموو ھۆکاریکی مال بردنی بەبێ مافی شەریعی حەرام کردوو. ئەرکی فەرمانرەوایش پارێزگاری مال و سامانی ژێر دەستە کانیەتی لە دزی و تالانکاری، نە دەست پراکیشیت بۆ مالی خەلکی و دەستدریژی بکاتە سەر سامانیان، بەبێ ھیچ مافی.

۱۰. خۆراکی بێدەرەتان و پەککەوتەکان دابین بکە و پێز لە ھەموو ئەوانە بگرە کە شایەنی ئەو پێزیان ئی بیگری: سولتانە عوسمانیەکان پێشپڕکییان دەکرد لە بەخشین بۆ ھەزاران و کەمدەستان و پێبواران و ھەر کەسیک پێویستی

^۱ المسألة الشرقية / ۶۳، ۶۴، ۶۵.

بەچاكو بەخشين بىت ، دەولەت لەو بواردەدا ھەستا بە چەند كاريكى گەرە ، بەلكو سولتان و ھەزىرەكان بەشىكى زۆر لە ھەقفىيان تايبەتكر بۆ زانستخوزان و ھەژارو كەمدەست و بىوھژنان و ... ھتد ، ھەقف كردنیش پاىەيەكى سەرەكە لە ئابورى دەولەتدا . مامۇستا محمد حرب دەليّت : (... بزوتنەوھى زانستى لە زانكۆكانى ئەستەنبولدا زۆر چالاک بوو ... بۆ نمونە صقوللى محمد پاشا داھاتى ھەقفى نزىكەى ۲۰۰۰ گوندى چىكۆسلوفاكيا واتە بەلقان بوو كە پاشكۆى دەولەتى عوسمانى بوون ئەبەخشى بە بزاقى زانستى لە ئەستەمبۇلدا! ئەسەد ئەفەندىش كە دادوھرى سەربازى پوملى دوو ھەقفى گەرەى تايبەت كرد بۆ ئەو كچۆلە نەدارانەى كە گەيشتبوونە تەمەنى شووكردن ، عوسمانىەكان ھەقفگەليكى گەرەو جۇراوجۇريان ھەبوو . نمونەيەكى تر : ھەقفگەليك ھەبوون بۆ دابەشكردنى موچەى مانگانە بۆ خىزانە پەككەوتەكان - جگە لە خواردن - چونكە خواردنى بەخۇپايى ھەقفگەلى ترى گشتى ھەبوو كە بە (عمارات وقفى) ناودەبرا . واتە : ھەقفى چىشتخانە خىريەكان . ئەو (عمارات) ھە خواردنى بەلاشى پيشكەش دەكرد بە برى ۲۰۰۰ كەس لە ھەر پۇژيكدە بە خۇپايى ، ئەمەش لە ھەموو ھەريمەكانى تردا ھەبوو^۱ . چىشتخانەى خەيرى لە مزگەوتى سولەيمانىە ميزانىەى سالى ۱۹۵۸ ى دەگەشيتە ۱۰ مليون دۆلارى ئەمەريكى تۆزى كەتر^۲ . سياسەتى دەولەتیش لەسەر ئاستى سولتان و ئەمىرو ھەزىرەكان خۇراكى پەككەوتەكانى دابىن دەكرد و بەتەواوى پىزى كەسانى شىاويان دەگرت .

۱۱ . لەبەر ئەوھى زانايان بىچكەى ھىزى بلۆ بووھەن لە جەستەى دەولەتدا بۆيە پشتيان بگەرەو ھانىيان بەدە ، ئەگەر ھەوالى يەكيكيانت زانى لەشاريكي تردايە ئەوا

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۴۴۲ .

^۲ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۴۲۲ .

بنيړه به شوينيدا و بيهينه بو لای خوټ و به مال و سامان پړزی لی بنی: سولتان محمدی فاتیح ههستا به پیکخستنی ئه رکه کانی زانایان له زانکوگه وهرکاندا، چه ند یاسایه کی پیش وهختیشی بو دانا و به نوسراویکی تایبه تی ئه و یاسایانه ی پیک خست. گرنګترین پله کانی مزګه و ته گه وره کان بریتی بوون له ووتارییژ، بهرنویژ، راګر، بانګدهر، کهسانی هه لېژېردراو بو ئه و ئه رکانه هه لدهستان به خویندن له و خویندنگه گه وره ئایینیانه ی که سولتان و وهزیره کان به رده و ام کیپرکییان ده کرد بو دامه زراندن و پیشخستنیان به کیپرکییه کی خانه دانانه. ئه م کار به دهسته ئایینیانه له پایته ختدا راسته وخو ملکچه بوون بو دهسه لاتی مو فتی. له هه ریمه گه وهرکانیشدا دادوهری سهربازی ئه بویه جیګری (مو فتی)، له هه ریمه بچکوله کانیشدا ئیمامی مزګه وت هه لدهستا به هه موو کاره گرنګه ئایینیانه کان به تایبه ت له لادیکاندا. ئه و خویندنگایانه ی که کارمهنده ئایینیانه کانی پیئه گه یاند سی چین زانستخوازانی هه بوو که (سوفتا) نزمترینی بوو له دوا ی ئه وه دهسته ی (میعده) هکان بوو که له کاتی ده رچووندا نازناوی (دانشمند) یان (زانا) ی لیده نرا، به زرتترین چین وانه بیژ (مدرس) بوو. ژماره ی (سوفتا) له سه رده می سولتان مورادی دووهدا گه یشته ۹۰ هه زار کهس، زورجار ئه وانه پو لیان هه بوو له کاروباری ده ولته د^۱.

۱۲. وریابه، وریابه که مال و سامان و سهرباز له خوټ بایی نه کهن، ده خیل ت بم! هه رګیز ئه هلی شه ریعه ت له ده رګاکه ت دوو ر نه خه یته وه، ده خیل ت بم! دل نه ده ی ت به کاریک که پیصچه وانه ی یاسا کانی شه ریعه ت بیټ، چونکه ئایین ئامانی ئیمه یه و هیدایه تی خوا به رنامه مانه و هه ر به وهیش سه رکه وتوو ده بین: سولتان محمدی فاتیح هو شیاری به خه لیفه ی دوا ی خو ی ئه دات که مال و سهرباز له خو بایی نه کهن. مه ترسی دورخستنه وه ی زانایان و فیه ناسانی له فه رمانر ه و بو

¹ تاریخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۴۰۵ .

پوون كر دۆتته وه ، ههروهك ووشيارى دهكاتته وه له وهى پيچهوانهى حوكمهكانى شەريعت نهكات چونكه دهبيته هۆى پاكيشانى سەرگەردانى و چه مه سه رى بۆ تاك و ئوممهت له دونيادا و به هيلاكدا چوون و سزا له قيامهتدا ، ئاسه وارى خراپى دووركه و تنه وه له شه رعى خواو حوكمهكانى له ژيانى ئوممهتدا له مه يدانهكانى ئاييىنى و كۆمه لايه تى و پاميارى و ئابوريدا پەنگ ئەداتته وه . نه ينى ووزهو تواناو عيزهت و شكۆدارى عوسمانيه كان له گوپرايه لى خواو جيبه جيكردى حوكمهكانى و پابه ند بوون به شەريعت و جيهاد كردن بۆ خوا و بانگه واز بۆ كردنى دا مۆلى دابوو . بۆيه محمدى فاتيح به كورپه كه ي ده لىت : چونكه ئايين ئامانى ئيمه يه هيدايه تى خوا به رنامه مانه و هه ر به وه يش سه ركه و توو ده يين).

۱۳. كار بۆ ئەوه ئەم دينه بكه بلىند و به ده سه لات بيّت و ئەهلى ئەم دينه به پريزو حورمهت گيراو بن : به راستى سه ر بلىند كردنى ئەم ئايينه و سه قامگير كردنى له زهويدا ئانجامگه لىكى باش له ژيانى ئوممهت و ده ولّهتدا دي نيّته دى . له و ئەنجامانه يش پوخت كردنه وهى ده رونه له خراپه و تاوانه كان . و پازاندنه وه يه تى به چاكه ، بۆيه سام دروست كردن بۆ ئايين به ره مه ميّكه له به ره مه كانى سه ر بلىند كردنى ئەم ئايينه و پريگريّك ده بيّت له به رده م تاوان و سه رگيرى ده رون له سه رى ، له به رده م چاويشدا ده بيّته ويّنه يه ك كه ده روون واليّه كات له خوا بترسيّت به هه ميشه يى ، هه وهك سه ر بلىند كردنى ئەم ئايينه و سه قامگير كردنى شه رعى ئيسلام يه كسانى نيّوان سه ر په رشتيارو سه ر په رشتيگراودا دي نيّته دى له ماف و ئەركه كانداو دادپه وه رى له ده ولّه تى ئيسلاميدا بۆ هه موو دانيشتوانه كه ي بلاو ده بيّته وه ، ههروهك جيبه جيكردى شەريعت هۆى دابه زىنى به ره كهت و يه كبه دوايه كدا هاتنى به خششه كانه ، چونكه پريگه يه كى سه ر به خو نيه بۆ پاداشتى خير وه رگرتنه وه له پوژى دواييداو پريگه يه كى تريش هه بيّت بۆ به رژه وه نديه كانى ژيان له دونيادا . به لكو يه ك تاكه پريگه هه يه كه دونياو دواپوژى

پى چاك دىكرىت و له جىبه جىكرىدنىدا بەرەكەتى تىدايه بۇ دەروون و ھەستەكان و خوشىيەكانى ژيان. كە ئەوئىش پىگەى دىنە ھەندى جار بەرەكەت لە شتى كەمدايە ئەگەر چاك سود لىبىبىنىنى. يەككە لە ئەنجامەكانى خەلپژاردنى ئىسلام برىتتە لە بنىادنانى كۆمەلگەيەكى ئىسلامى كە شانازى بە ئايىن و بىرو باوەرپەو ئەكات بەوئى پابەندە بە ئاكارگەلەك كە سەرچاوەكەى قورئان و سوننەتى پىغەمبەرە (صلى الله عليه وسلم)، ئەم سەرچاوەيە ھەموو كەرەستەپىويستەكانى تىدايه بۇ بنىادنانى تاكى موسولمان و كۆمەللى ئىسلامى و ئوممەت و دەولەتى موسولمان. ھەروەك لە ئەنجامەكانى ئەم پەپرەوكرىدە لە ئىسلامدا ئەوئىە ورە بە مروؤ ئەدات و دەرونەكان زىندوو ئەكاتەو بۇ دەست گرتن بە ھۆكارەكانى زانست و ژيارو پىشپرەوتى و پىشكەوتنەو كە ئەم شەرىعەتە لە بانگەواز بۇ ژياندا ئەگرىتە خوئى و ھەر ئەم شەرىعەتە باس و خواستىكى زورى دەربارەى ژيانى شارستانىتى ئەو كۆمەلگە خراپانە لە خوگرتوو ھەرچى بن و لە ھەر كوى بن^۱.

خەلك پىويستيان بە زانا خواويستەكان ھەيە تا ئايىنەكەيانيان فىر بكن و دەرونەكانيان لە سەر گوپرايەللى خوا پەرورەدە بكن ، بۆيە پىويستە لەسەر سەركرىدەتى ئىسلامى كە پىزىيان بگرىت ، چونكە ئەوانن كە حوكمى خواو پىغەمبەرەكەى واژووئى (تەفسىر) دەقە شەرىعەكان بۇ خەلك پوون دەكەنەو بەپىئى بنەما گشتىيەكانى ئىسلام ، خوا دەفەرموئىت : ﴿ فاسألوا أهل الذكر إن كنتم لا تعلمون ﴾ النحل: ۴۳.

۱۴. وريابە سەرەوت و سامانى دەولەت لە خوئخوئى و گالتەو گەپدا خەرج مەكە يان زياد لە پىژەى پىويست لە كارەكە خەرج بكنەى، چونكە مال بەفپوؤدان لە گەوەرترىن ھۆكارەكانى تياچوونە: ئەم وەسىيەتە جىگىرى سولتان (ولى

¹ تطبيق الشريعة الإسلامية ، الطريقي / ۶۰ ، ۶۱ .

العهد)ی محمدی فاتیح پَینموونی دهکات بۆ دادو میانپرهوی له خهرجکردندا، ئهم وهسیهتەش ئهو تیگه‌یشتنه‌یه له فهرمانی خوا و پیغه‌مبه‌ره‌که‌ی که موسوآمانان بانگ ده‌کری‌ن بۆ میانپره‌وی. سولتان محمد وای ده‌بینی که پتویسته فهرمانپره‌وا و ده‌وله‌ته‌که‌ی دوره‌په‌ریزی بکه‌ن له زیاده‌پۆییدا چونکه نیگویی خاوا پیغه‌مبه‌ری تیدا به‌دی ده‌کری‌ت.

مردنی محمدی فاتیح و کاریگه‌ری له‌سه‌ر پوژئاوا و پوژه‌ه‌لات :

له‌مانگی په‌یعی له‌ سالی ٨٨٦ك - ١٤٨١ز . دا سولتان محمدی فاتح قوسته‌نتینی‌یه‌ی به‌جی هیشت به‌ره‌و ئاسیای بچوک که‌وته‌ پری، له (إسکدار)دا سوپایه‌کی تری گه‌وره‌ی ئاماده‌ کردبوو ، سولتان محمد پیش ده‌رچونی له ئیستانبول توشی ئازاریکی ته‌ندروستی بوو به‌لام به‌هوی خوشه‌ویستی زوری بۆ جیهاد کردن و شه‌یدایی به‌رده‌وامی بۆ جه‌نگ و غه‌زا ، گرنگی پینه‌دا، به‌ سوپاکه‌یه‌وه ده‌رچوو که خوی سه‌رکردایه‌تی ئه‌کرد ، عاده‌تی وابوو که له تیوه‌گلانی نیو گه‌رمه‌ی جه‌نگه‌کاندا شیفاو چاره‌سه‌ری ده‌بینی بۆ ئه‌و نه‌خوشیانه‌ی . به‌لام ئه‌مجاره نه‌خوشیه‌که‌ی له‌ سه‌ری توند بوو ، و له‌دوای گه‌یشتنی به‌ (إسکدار) نه‌خوشیه‌که‌ی ته‌واو قورس بوو له‌سه‌ری ، داوای له‌ پزیشکه‌کانی کرد بۆ چاره‌سه‌ر، به‌لام کار له‌ کار ترازابوو ، نه‌چاره‌سه‌رو نه‌ده‌رمان سودی نه‌بوو ، سولتان محمد له‌ نیو سوپا بی شوماره‌ید له‌ پوژری پینج شه‌مه‌ ٤ی ربیع الاول ی ٨٨٦ك - ٣ی مایوی ١٤٨١ز دا وه‌فاتی کرد ، که‌له‌ته‌مه‌تی ٥٢سالیدا بوو پاش ئه‌وه‌ی سی و شتی سال حوکمی کرد^١. پاش ئه‌وه‌ی هه‌والی مردنی له‌ پوژه‌ه‌لات و پوژئاوا دا بلاو بوویه‌وه ، شله‌ژانیکی کوت و پپ‌پویدا که مه‌سیحیه‌ت و ئیسلامی هه‌ژاند ، مه‌سیحیه‌کان له‌نیو خوشی و

^١ محمد الفاتح / ٣٧٢ .

دلخۆشبوون و مزگینیدا پۆچوون و له پۆدس ههستان به ئهجامدانی نویژی سوپاس به پزگاربوونیان له دوژمنه ترسینه ره ^۱.

سوپاکانی دهولهتی عوسمانی گهیشتنه باشوری ئیتالیا بو ئازادکردنی ههموو ئیتالیا و نوساندنی به دهولهتی عوسمانیه وه ، که ههوالی مردنی محمدیان پیگه یشت ، پهژارهیهکی توند و خهفتهیکی قول سهربازهکانی داگرت و عوسمانیهکان ناچار بوون بچنه نیو چهند دانوستانیکه وه (مفاوضات) له گهل پاشای (ناپولی) دا تا به دلنیا بوون له ژیان و کهلو پهل و چهکیان وه پاشه کشه بکه ، ریکه وتن له سهر ئه وه کرا . به لام مهسیحیهکان به رامبه ره به یمانه یان وه فایان نه بوو و ههندی له سهربازه به جیما وه کانیان گرتن و به ئاسن که له بچه یان کردن و به ستنیانه وه ^۲. کاتی که ههوالی مردنی سولتان گه یشت به پوما ، پاپا دلخۆش بوو و فرهمانی کردنه وهی که نیسهکانی داو تیایدا نویژ و ئاههنگهکان به رپاکران و جموجوله گشتیهکان کۆلان و ریگاکانی داگرتبویه وه که سرودهکانی سهرکه وتن و خوشیان دهوته وه توپیان تهته قاند به ئاسماندا ، ئه و ئاههنگ و میهره جانانه له پوما دا به دریژیایی ^۳ پۆژ بهردهوام بوو ، به راستی مهسیحیهت به مردنی محمدی فاتیح له گه ورهترین مهترسیهک پزگاری بوو که هه ره شهی لیده کرد ^۴. کهس شتیکی له ولایه نه نه ده زانی که محمدی فاتیح بهم سوپایه وه به نیازی کوی بوو، گومانهکانی خه لک له مه دا بو چه ندین لاده چوو ، ئایا مه بهستی ئه وه بوو بچی و پۆدس بکات ئه و دورگه یه ی که ریگره له بهر ده م مهسیح پاشادا که یه کی که سهرکردهکانی ئه م ؟ یان بۆ لای به سوپا سهرکه وتووه که ی ئه روات له باکوری ئیتالیا دا تا یه ک بگرنه وه ، و دواتر بکشین بۆ

¹ محمد الفاتح / ۳۷۳ .

² محمد الفاتح / ۳۷۳ .

³ محمد الفاتح / ۳۷۴ .

پۆما و باکورى ئىتاليا و فەرەنسا و ئىسپانيا ؟^۱ ئەو نەينىەك بوو كە محمدى فاتىح لە دلى خويدا پىچابوويه و كەس پەي پىنەدەبرد ، پاشان لە دواى ئەو مەرگىش ئەم نەينىەي پىچايەو . بەراستى محمدى فاتىح عادەتى (خوى) وابوو كە پارىزكارى بكات لەو جىگەيەي بۆي ئەروات و بەتەواوەتى بىشارىتەو و دوژمنەكانى لە بىناگايى و سەرسورمانى كارەكەياندا بەئىلتەو و هىچكاميان نەزانن كەكەي گورزى داهاتوويان تى ئەسرهوينى . پاشان ئەو تەواو شارەدەو و هەنگاوى كتوپرى بەپەلەي بەدوادا دەهات ، بەمە بواريكى بۆ دوژمنەكەي نەدەهيشتەو تا خوڤسازدان و ئامادەسازى بكات . جاريكيان يەك لە (قاضي)ەكانى پرسىارى لىكرد : بەم هەموو سوپاوه نيازت كويە ؟ فاتىح وەلامى دايەو : ئەگەر تاللىك لە ريشم بەو بزانىت ئەوا هەلى دەكىشم و ئەيخەمە نيو ئاگرەو .^۲

لە ئامانجەكانى فاتىح ئەو بوو كە هەستىت بە بزاڤى فتوحاتى ئىسلامى لە باشورى ئىتالياو بۆ ئەو پەرەكەي لە باكورەو ، و بەردەوام بىت لەم فتوحانەدا تا فەرەنسا و ئىسپانيا و ئەو دەولەت و گەلانەي لەویشدا هەن هەموويان ئازاد بكات .

بەراستى موسولمانان لە جيهانى ئىسلاميدا بەمردنى سولتان محمد كاريگەر بوون زۆر خەفەتيان پى خوارد و موسولمانان لە هەموو لايەكەو بۆي گريان كە سەرکەوتنەكانى سەسامى كردبوون و ژيانى موحاهيدە يەكەمەكانى لە پيشينهى سالىحى ئەم ئوممەتە بۆ گەرانەو .^۳

¹ محمد الفاتح / ۳۷۳ .

² محمد الفاتح / ۲۶۰ .

³ السلطان محمد الفاتح / ۱۶۸ .

عبدالحی کوپی عماد الحنبلی له مردووه کانی له سالی ۸۸۶ ک دا له مهر مردنیه وه دهلیت: (... له گه وره ترین سولتانه کانی نه وهی عوسمان بوو ، پاشایه کی به رزو به ریز و هه لکه وته و گه وره و شکو دار بوو . له هه موو پاشاکان زیاتر جیهادی ده کرد و له پیش پره وی و نیجته هادا له هه موویان به هیژ تر بوو ، له هه مووشیان دامه زراوتر بوو له پرووی نازییه تی و هه له ت بردندا . له هه موویان زیاتر پشتی به خوا ده به ست و ده یکرده وه کیلی خوئی ، نه و بوو ده سه لاتی نه وهی عوسمانی دامه زراند ، و چه ند یاسایه کی بو دانان که وه ک ملوانکه کردیه ملی سه رده مه کانی دوا ی خویشی . چه ند هه لویست و جوامیریه کی جوان و تایبه تمه ندی به رز و بلندی شکو دارو شوینه واری به جیماوی له نیو لاپه ره کانی شه وو پوژده کانداهیه ، له گه ل چه ند ئاسه واری به جیماو که به هاتن و پویشتنی ساله کان نایسرپه ته وه و چه ندین داستانی قاره مانیتی هیه که پشتی خاچیه رست و بت په رستانی تی دا شکاندووه ، له گه وره ترینی ئه ی و داستانه : فه تحی گه وره ی (قوسته ننتینیه) یه ، که تونای به ناو ده ریاو به ناو وشکانیدا گه له که شتیه ک به ریته شاره که به سه ربازو پاله وانه کانیه وه هیژشیان برده سه ر شاره که و به ئه سپ و پیاوه کانیانه وه پیش پره ویان ده کرد . توندترین ئابلوقه ی بو ماوه ی ۵۰ پوژ خسته سه ری و گوشاری برد بو ئه و بیباوهره لاده رانه ی که تیایدا بوون ، شمشیری هه لکی شراوی خوا ی له پوودا ده ره یانان و قه لغانی پته وی خوا یی به کاره ی ناو دای له ده رگای سه رکه وتن و به سواری ئه سپی نارامگرته وه و له ده رگای داو چووه ژووری و تا خوا ی گه وره هات به هانایانه وه و ده رووی ئی کردنه وه له پوژی (۵۱) ه می ئابلوقه دانه کهیدا ئه ستامبولی فه تح کرد که پوژی چوارشه ممه ۲۰ ی جمادی الآخره سالی ۸۵۷ بوو ، له ناو گه وره ترین که نیسه کانی مه سیحیدا نویژی هه یینی کرد که که نیسه ی (ئایا سوفیا) بوو که گومه زیه کی هه بوو و به گومه زی ئاسمان ده ناسراو تیایدا شیوازی پته وکاری

گومەزى ھەپەمەكانى دوبارە دەكردەو و پرىشكى گەورەيى دەدايەو و ھەرمەكانىش پىيى نەدەگەيشتن .

لەئەستانبول بناغەيەكى پىشەدارى بۇ زانست دانا كە ترسى ئەو ى ئى نەكرى خۆرى ئاوابىت، چەند خويىندنگەيەكى دامەزاند لە شىو ى ھەوزىكى گەورەدا وەك (جفان) كە ھەشت دەرگاي ھەبوو ئاسان لىو ى ئەپويشتىتە ژوورى، چەند ياسايەكى دانا بۇ ئەو قوتابخانەكە گونجاو بوو لەگەل (شەرع) لەگەل (عەقلىشدا) چونكە كاريكى وای كرد خوای گەورە لە جياتى ئەو زانستخووانە پاداشتى بداتەو و دەستمايەو پاداشتى گەورەي پىبەخشيىت، زانستخووان تووشى ھەژارى و كەمدەستى نەبن لە پوژانى خويىندندا و ئەو ھاوكارىانەي بۇ قوتابيان ئامى ھىنايەو بە بەرياندا و لە دوای ئەو ەيش چەند قوناغىكى دانا كە پلە پلە بوى سەردەكەوتن و بۇ بەديھىيان و پىگەيشتنى ھەنگاويان ئەنا تا بگەنە كامەرانى لە دونيا و بيكەنە ھۆكاري پەيوەندى بۇ كامەرانى پوژى دوايىش ، ھەروەھا زانا گەورەكانى لەوپەرى شارەكانەو رادەكيشا و بەخششى بەسەردا دەپژاندن و چاكەي زۆرى لەگەلياندا دەكرد، وەك (مەولانا عەلى قوشجى) و (طوسي) و (گۆرانى) و زانايانى ترى ئىسلام و پياو ماقولانى نىو خەك ، بەمە ئەستانبول بويان بوو بەدايىكى جىهان و كانى شانازى و سەربەرزى . ئەھلى كەمالى لە ھەموو ھونەر و بەشەكان تيايدا كۆ بويەو . تائىستاش زاناكانى ئەو شارە گەورەترين زاناكانى ئىسلامن ، پىشەگەرەكانىشى تايبەتمەندترين ھەلكوتەي نىو خەلكين ، سەرپەرشتيارانى دەولەتەكەيشى خاوەنى كامەرانى بىويىنە بوون ، ئەم پياو پىرۆز كۆچكردو و زنجيرەيەك مەنت و سەروەرى ھەيە لە گەردنى موسولماناندا بەگشتى و زانا بەپىزەكان بە تايبەتى كە نايەتە ژمارە^۱.

^۱ شذرات الذهب : ۷ / ۳۴۵ .

پەرحمەت و لىبۇدون و پەزنامەندى خوا بېرژى بەسەر سولتان محمدى فاتىحدا و باسى لە نىو چاكسازاندا نەمر و شكۆدار بىت .

بەشى چوارەم

سولتانە بەھىزەكانى دواى محمدى فاتح

باسى يەكەم : سولتان بايەزىدى دووهم

پاش مردنى سولتان محمدى فاتح ، بايەزىدى دووهمى كۆپى (۸۸۶-۹۱۸ ك) لە وولاتدا دەسەلاتى گرتەدەست . بايەزىد سولتانىكى نەرمونيان بوو ، بەخوشويستنى ئەدەب پىگەشتبوو . لە زانستى شەرىعەتى ئىسلامدا شارەزابوو ، ھۆگرى زانستى فەلەك بوو ، لە چاككردى تۆپى پىگەو پرەكاندا بۆ پىگەو بەستەنەوھى ھەرىمەكان بەيەكتەرەوھ ، پشتى دەبەست بە تەكنىككارە شارەزاكانى يۇنانى و بولغارى ^۱ .

يەكەم : ململانى لەگەل براكەيدا لەسەر دەسەلات :

مىر(جەم) كاتىك ھەوالى مردنى باوكى پىگەيشت ، ئەو كات ئەو لە بروسە دادەنيشت ، توانى وەك ھەر سولتانىكى دەولەتى عوسمانى ، متمانەى دانىشتوانى ئەو ناوچانە بەدەست بەيىنىت كە لە ژىر دەسەلاتىدابوون ، پاش ئەوھى لە (بروسە) و دەوروپەريدا كاروبارى كەوتە دەست ، ناردى بەدواى بايەزىدى برايدا تا داواى گرىبەستى ئاشتى لى بكات و پيشنيارى ئەوھى كرد كە ئەو دەست لە دەسەلات ھەلبگرى بۆ ئەم ، سولتان بايەزىدش بەرپەرچى ئەوھى دايەوھ ، چونكە باوكى وەسىيەتى دەسەلات گرتەدەستى لە دواى خوى بۆ ئەم كردبوو ، بەلام مىر (جەم) بەوھ قەناعەتى نەكرد ، بۆيە جاريكى تر پيشنيارى بۆ بايەزىدى براى كرد كە دەولەتى عوسمانى بكەنە دووبەش ، بەشى ئەوروپى بۆ بايەزىد ، و بەشى ئاسىيائى بۆ ئەو ، بەلام دووبارە بايەزىد ھەر

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۵۰ .

له بنه پره ته وه بیرۆکه ی دابه شکردنی ده ولته ی عوسمانی به رپه رچ دایه وه ، چونکه دواتر نه وه ده بیته هوی له ناوچوونی نه وه ده ولته ی که پیشینان له پیناو بنیادنان و یه کخستنی دا چه ندین شه ونخونیان کیشاوه ، له سه ر نه وه سوربوو که ده ولته به یه کگرتووی له ژیر ده سه لات ی خویدا بمینیتته وه ، بویه سوپایه کی گه وه ی سازداو به پیری خست بو (بروسه) و هیرشی کرده سه ری (جهم) هه لات بۆلای (قابتای) سولتانی مه مالیکه کان له میسر^۱ . نه ویش به خیره اتنی کردو ریزی لیگرت و به هه موو جوړه پیویستی ه کی مال و سامان یارمه تی دا تا له گه ل خیزانه کهیدا سه فهر بکات بو حیجان به مه به سستی به جیهینانی فه ریزه ی چه ج .

پاش نه وه ی که له خاکه پیروژه کان گه رایه وه بو میسر ، سولتان بایه زید نوینه ری نارد بۆلای و پیری ووت : (تو که نه مړو له چه جدا گه راویته ته وه هه ستاویت به پیویستی ه ئایینی ه کانت ، ده ی ئیتر بوچی هه ولی شته دنیا یه کان ده ده ییت ! ؟ خوت نه زانی که ده سه لات به فه رمانی خوا به شی منه* ، ئیدی بوچی رپگری له خواستی خوا ده که ییت ؟) نه ویش به م قسه یه وه لامی دایه وه : ئایا نه وه دادپه روه ری ه که تو له سه ر بییشه کی هه سانه وه و خوشگوزهرانی راکشییت و پوژه کانت به ئاسوده یی و چیژه وه به ریته سه ر ، منیش بیبه ش بم له و چیژو هه سانه وه یه و سه رم له سه ر درک دابنیم ؟^۲

دوای نه مه (جهم) هه ستا به په یوه ندی کردن به گه وه ره شوینکه وتوه کانیه وه له (نه نادول) دا و دژ به بایه زید هانی دان و له گه ل شوینکه وتوه کانیدا پیشه وه ی کرد تا ته ختی خیلافه ت داگیر بکات ، به لام نشوستی هیئا و جاریکی تریش هه ولی دایه وه ، به لام دیسان نوشوستیه کی تریشی به سه ردا هات .

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۵۷ .

^۲ تاریخ سلاطین آل عثمان ، یوسف آساف / ۶۳ - ۶۵ .

(جهم) په نای برد بۆ (پۆدس) که سواره کانی (قدیس یوحه نناي) تیدا بوون و له گهل سهرۆکی سواره کاندای گریبه ستیکی به ستا به لام له ژیر فشاری بایه زیددا گریبه سته که ی هه لوه شانوه ، (جهم) له دورگه ی پۆدسدا به دیل گیرا ، سواره کانی (قدیس یوحه ننا) به م بارمه گرینگه چهند ئیمتیا زیکیان جاریک له بایه زیدی دووهم و جاریکیش له هه وادارانای (جهم) له قاهره دا به ده ست هیئا ، پاش ئه وه ی مال و سامانیکی زوریان به ده ست که وت هاتن ئهم بارمه یان فروشت به پاپا (انوستی هه شته م)، کاتیك که ئه و پاپایه مرد ، له دوا ی خوی (جهم) ی به جی هیشت بۆ ئه سکه نده ری شه شه م ، به لام ئه سکه نده ر زور (جهم) ی پرانه گرت و کوشتی، له مه شدا بایه زیدی دووهمی تۆمه تبار کرد که پزگاری بوو بوو له مه ترسی براکه ی^۱.

دووهم : هه لویستی سولتان بایه زید له گهل مه مالیکا :

سنوری شامدا چه ندين شه ر له نیوان عوسمانی و مه مالیکه کاندای پوویدا ، هه رچه نده ئه مه نه گه یشته ئاستی هه ره شه ی پوودانی جهنگیکی هه مه لایه نه له نیوانیاندا ، هه رچه نده بووه هوی ئه وه ی بی متمانه یی بال بکیشی به سه ر هه ردوو لادا ئه مه وایکرد گفتوگو ی ئاشتی له سال ی ۱۴۹۱ ز دا سه ر هه لبدات له نیوانیاندا، هه رچه نده (قیبتای) سولتانای مه مالیکه کان چهند ترسیکی لی نیشت له ئه گه ری به رپابوونی جهنگیکی فراوانی نیوان ئه و و ده و له تی عوسمانیدا .

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۴۹ ، ۵۰ .

* مه به ستی بایه زید ئه وه یه که وه ک بزیری یاسای شه ریعه ت: هه ر که س موسولمانان هه لیان بژاردو کردیان هه لایه نه خه لیفه و به یعه تیان پیدای ئه وه ئیتر خواش به وه رازییه ، ئیمامی عه لی ئه فهرموویت: (فان اجتمعوا علی رجل و سموه اماما کان ذلک لله رضی) و اتا: که موسولمانان ریککه وتن له سه ر که سیك و ناویان نا ئیمام (خه لیفه) ئه وه خواش به وه رازییه . (وه رگیژ:ن).

ئىدىيە بەھۇي ھەستىكرىنى بەھۇي ھىزە بىت كە عوسمانىيەكان ھەيانبوو ، يان بەھۇي سەرقال بوونى بەشىكى گەورەي ھىزەكانى خۇي بىت لە بەرەنگارى پورتوگالىيەكاندا . بەلام سولتانى عوسمانى بايەزىدى دووھم ئەو مەترسىيەنى پەواندەو ھەستە بە ناردنى نوينەريك لە لاينەن خۇيەو ھەو بۇلاي سولتانى مەمالىكەكان لە سالى ۱۶۹۱ ز دا كە كىلى ئەو قەلانىيە پىبوو كە عوسمانىيەكان لەسەر سنور دەستيان بەسەردا گرتبوو ، ئەم كارە لە لاينەن سولتانى مەمالىكەو پىشوازي لىكرا ، بۇيە ھەستە بەبەردانى دىلە عوسمانىيەكان . ئەم سىياسەتە ئاشتىخوازىيە بايەزىد ئامارەيەك بوو بۇ گرىبەستى ئاشتى نيوان عوسمانى و مەمالىكەكان ، كە لەو سالى ۱۶۹۱ز - ئەو ئاشتى تاسالى ۱۵۱۲ز بەردەوام بوو كە كۆتايى سەردەمى سولتان بايەزىدى دووھمە . ئەو پروداوھىش مكوورى سولتان بايەزىد دوپات دەكاتەو لەسەر سىياسەتى ئاشتى لەگەل مۇسولماناندا .^۱

سىيەم : سولتان بايەزىدو دىپلوماسىيەتى پوژئاوايى :

بەدرىژايى سەردەمى سولتان بايەزىد ، ئالاي جىھاد بەردەوام بەرزو بلند بوو ،
بەمە دورژمان زانيان كە ناتوان لە جەنگى نىزامىدا بەرەنگارى ھىزە جىھادىيەكان
بىنەوە تىايدا چاۋچىنۇكىيەكانيان بەيىنەدى . بۆيە پەنايان بىردە بەر ئاكارىكى تر
كە لە ژىر ناوى پەيوەندىيە دىبلۇماسىيەكاندا دايانپۇشيبوو ، تا وەك خۆرە
ئىسكى ئوممەت بىكرۇژن و كۆمەلگەى ئىسلامى و لە ناوەوە بىروخىنن .
لەسەردەمى سولتان بايەزىددا و لەسالى ۸۹۸ك - ۱۴۹۲ز ، يەكەم بالۆيىزى
رووسى گەيشتە ئەستانبول .

به‌پراستی گه‌یشتنی بالوینی پووسی له سالی ۱۴۹۲ز له‌سه‌رده‌می دوق موسکو (**ایقان**) که به‌دوایدا پته‌وی و جیگیری و چه‌ندین ئیمتیازی به‌خشی به دوق

¹ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ٦٦.

موسکو و کهسانی تری که دەرگای له‌به‌رده‌م دوژمنانی ئوممه‌تی ئیسلامیدا کرده‌وه بو دەرخستنی که‌م و کورتی و ناسینی خاله‌ بیه‌یزه‌کانی و کارکردن بو گه‌نده‌لکردن و پیلانگی‌پران له‌ دژی و بیه‌یزکردنی ده‌سه‌لاتی بیروباوه‌ر له‌ ده‌رونی نه‌وه‌کانیدا .

هه‌ر له‌سه‌رده‌می بایه‌زیدی دووه‌مدا له‌ ۸۸۶ ک دا دوق موسکو ئیقانی سییه‌م توانی میرنشینی موسکو له‌ ده‌ستی موسولمانه‌ عوسمانیه‌کان بسه‌نیته‌وه ، له‌سه‌ر حیسابی هه‌ریمه‌ ئیسلامیه‌کان ده‌ستی کرده‌ فراوانخوازی^۱ . ئه‌مه‌ ئه‌وه‌ ناگه‌یه‌نیت که‌ سولتان بایه‌زید هه‌لوێستیکی لاوازی له‌به‌رده‌م ئه‌م بارودۆخانه‌دا به‌ خه‌رج داییت به‌لکو مه‌سه‌له‌که‌ ئه‌وه‌ بوو که‌ ده‌ولت به‌ هه‌ل و مه‌رجیکی ناله‌باردا ئه‌پۆییشت و له‌ شه‌رپکی گه‌وره‌دابوو له‌گه‌ل دوژمنانی ئیسلامدا له‌ نیمچه‌ دورگه‌ی ئه‌نادۆل و هه‌موو ئه‌وروپای پۆژه‌ه‌لاتدا و به‌وانه‌شه‌وه‌ سه‌رقال بوو^۲ .

چواره‌م: وه‌ستانی له‌گه‌ل موسولمانانی ئه‌نده‌لوسدا :

له‌گه‌ل سه‌ره‌له‌دانی سه‌رده‌مه‌ نویکاندا ، پووداوه‌کان له‌ نیمچه‌ (دورگه‌ی ئیبریه‌)دا گه‌شه‌یان سه‌ند ، ئیدی ته‌نیا کاری ئیسپانیا بوو به‌ یه‌کخستنی خاکه‌کانی و دارنینی ئه‌و شوینانه‌ی تر که‌ هیشتا موسولمانه‌کانی تیایدا مابوون ، به‌تایبه‌ت دوا‌ی هاوسه‌رگیری (ئیزابیلای) شارنی (قشتاله‌) له‌گه‌ل (فردیناندی) پاشای (ئارگوئ) دا که‌ که‌وته‌ ژێر یه‌ک ده‌سه‌لاته‌وه‌ ، ئیدی میرنشینه‌ یه‌کگرتوه‌وه‌کانی ئیسپانیای تۆزیک پێش پوو‌خانی (غه‌رناته‌) که‌وتنه‌ پاکتاوکردنی بوونی ئیسلامی له‌ هه‌موو ئیسپانیادا بو‌ ئه‌وه‌ی له‌وه‌و دوا‌ خۆیان یه‌کلا بکه‌نه‌وه‌ و

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۴۹-۵۰ .

^۲ الدولة العثمانية — د. جمال عبدالهادي / ۵۰ .

گرنگيان بخنه سەر تاکه میرنشینى ئىسلامى که غەرناتەيە ئەو میرنشینەى که
هیمایەك بوو بۆ مەملەكەتى ئىسلامى ئەو کاتە^۱.

ئىسپانیا توندترین و ناپەرترین پەرپەسى سەپاند بەسەر موسولمانەکاندا بۆ
ئەو موسولمانان بکەنە مەسیحى و پەتى خنکان تەند بکەن لە مى
موسولمانەکاندا تا لە نیمچە دورگەى ئیریە کۆچیان پى بکەن.

لە ئەنجامى ئەمەدا موسولمانە (مورسکیەکان) پەنایان بردە بەر چەندین شۆرش
و راپەرین لە زۆرینەى شارە ئىسپانیەکان و ئەو شوینانەى که مەمىنەى
موسولمانانى تیدا بوون ، بەتایبەت (غەرناتە) و (بلنسیە)، ئەو شۆرشانەیش بەبى
هیچ سۆزو رەحمىک سەرکوت کران لەلایەن ئەو دەسلەتە ئىسپانیانەو که وەك
هۆکارىک بۆ قۆلکردنەو دەى بیزارى و کینەى دژ بە موسولمانان بەکار دەهینران .
لە لایەكى ترەو سەروشتى و ئاسایى بوو که ئەو موسولمانە مورسکیەکان وەك
پزگارکەرێک برواننە پاشایانى موسولمانانى لە پۆژەلەت و لە پۆژئاوادا . چەند
جار نوینەر و نامەیان بۆ ناردن تا کاربکەن بۆ پزگار کردنیان لەو ستەمکارانەى
که نازاریان دەدان بەتایبەت پیاوانى که نیسەوئەو دەزگا و دیوانانەى دانرابوون
بۆ بە دوا دا چوون و لیکۆلینەو، که بەردەوام خراپەو گەندەلیان دەنایەو و
هەموو جۆرەکانى سزاو خووسەپاندنیان بۆ خویمان حەلال کردبوو دەرەق بە
موسولمانان^۲.

هەوالەکانى ئەندەلوس گەیشتنە پۆژەلەت و جیهانى ئىسلامى هەژاند^۳.
ئەشرف پاشا (پاشای موسولمانەکان) چەند شاندىكى نارد بۆ لای پاپا و پاشا

^۱ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ۱۲۵ .

^۲ رسالة من مسلمي غرناطة للسلطان ، سليمان التميمي ، مجلة المغربية ، العدد

۳ : س : ۳۸

^۳ خلاصة تاريخ الأندلس ، شكيب أرسلان / ۲۱۳ .

مه‌سیحیه‌کان و به‌ناگای هی‌نانه‌وه که ئەو مه‌سیحیانه‌ی له ژێر چاودی‌ری ئەودان به‌نازادی ده‌یگوزهری‌نن ، له کاتی‌کدا نه‌وه‌کانی ئایینه‌که‌ی ئەم له‌شاره ئی‌سپانی‌ه‌کاندا به‌ده‌ست توند‌ترین جو‌ره‌کانی سته‌مه‌وه‌ ده‌نالی‌نن ، هه‌روه‌ها هه‌ره‌شه‌ی کارکردنی به‌سیاسه‌تی ته‌ندو تیژی تۆله‌سه‌ندنه‌وه‌کرد له‌به‌رپرسه مه‌سیحیه‌کان ئەگه‌ر بی‌ت و پاشای (قشتاله) و (ئارگۆن) له‌و دو‌ژمنایه‌تی‌ه‌و وه‌ده‌رنانی موسو‌لمانان له‌خاکه‌کانیان ده‌ست هه‌ل‌نه‌گرن هه‌موو ئەو زه‌ویانه‌یشیان که‌ داگیرکرا‌بوون نه‌گێرنه‌وه‌ بۆیان، به‌لام پاپا و دو‌وپاشا کاسو‌لیکیه‌که‌ وه‌لامیان بۆ ئەو هه‌ره‌شه‌یه‌ نه‌بوو که‌ له‌لایه‌ن ئەش‌ره‌ف پاشاوه لی‌یان کرا ، وه‌به‌رده‌وام نه‌خشه‌کانیان جی‌به‌جی ده‌کرد له‌پاکتاو‌کردنی بوونی ئیسلامی له‌ئهن‌ده‌لوس دا .

به‌رده‌وامیش نامه‌ی سکا‌لا و هانا بردن بۆ سو‌لتان بایه‌زیدی دو‌وه‌م ئەهات بۆی تا ئەم نامه‌یه‌ی پی‌گه‌یشت: (جه‌نابی شکو‌دار ، خوا کامه‌رانی بکات و به‌رزی بکاته‌وه‌و سنو‌ری هه‌ری‌مه‌که‌ی در‌یژتر بکاته‌وه‌و و پشتیوانانی سه‌ربخات و دو‌ژمنانی پ‌یسوا بکات . جه‌نابی گه‌وره‌مان پایه‌ی د‌ونیاو ئایینمان ، سو‌لتانی پاشای سه‌رخه‌ری دین و د‌ونیا ، سو‌لتانی ئیسلام و موسو‌لمانان و سه‌رکو‌تکه‌ری دو‌ژمنه‌ بی‌باوه‌ره‌کانی خوا ، په‌ناگه‌ی ئیسلام و سه‌رخه‌ری ئایینی پی‌غه‌مبه‌رمان محمد (صلی الله علیه وسلم) و زیندو‌که‌ره‌وه‌ی داد‌په‌روه‌ری ، داد‌گه‌ری سته‌ملیکراو له‌و که‌سه‌ی که‌ سته‌می لی‌کردو‌وه‌ ، پاشای عه‌ره‌ب و عه‌جه‌م و تو‌رک و ده‌یله‌م ، سایه‌ی خوا له‌زه‌ویدا که‌ هه‌ل‌ده‌ست‌یت به‌سو‌ننه‌ت و فه‌رزه‌کانی ، پاشای هه‌ردوو ووشکانی و سو‌لتانی دوو ده‌ریاکه‌ ، پار‌یزه‌ری شته‌ پی‌رو‌زه‌کانی موسو‌لمانان سه‌رکو‌تکه‌ری بی‌باوه‌ران ، گه‌وره‌و پایه‌ی ژیا‌نمان و فریاد‌په‌سمان که‌ مو‌لکه‌که‌ی به‌رده‌وام پشتیوانی هه‌یه‌ و هاو‌پ‌یی سه‌رکه‌وتنه‌ ، ئەو سو‌لتانه‌ی که‌ شا‌کاره‌کان و شو‌ینه‌واره‌کانی هه‌میشه‌ زیندو‌ون و سه‌روه‌ری و کاره‌ پر شانازی‌ه‌کانی به‌ناو‌بانگه‌ ته‌نیا ئەو خه‌ریکی ئەو چاکانه‌یه‌ که‌ له‌ پو‌ژی د‌وا‌ییدا

پاداشتی زیادی له سهر وهرده گریټ، له دونیايشدا سوپاسگوزاری جوان و پړیک و سهرکه وتنی ده بیټ ، بهرده وام خو سازدانه به رزو بلنده کانی به فه زله کانی جیهاده وه تایبه تمه ندن ، پروته نه له پرووی دوزمنانی ئاییندا و خراپه و توندی له پرووی دلانی بهر به بیان و چاکدا نابیټ ، زمانی چه که خوازیاری نه و کوگیانه ن که له دونشینگانهدان که تییدا چاکه کان وابه سته ی جیا خوازی جهسته کانن له پوچه کان ، شوینپی هه لگری پړیگای پیشینه براوه کانه له پوژی دوايیدا به رهمه ندی و گوپرایه لی خوا .^(۱)

له نیو نامه که دا چهند دی پړیکی قه سیده یه که هیه که پیا هه لدانی خاوه نه که ی بوو بو سولتان بایه زیدی سییه می سولتانی دهوله تی عوسمانی ، و دوعا نه کات بو بهرده وامی و مانه وهی دهوله تی عوسمانی، که ده لی:

سلام کریم دائم متجدد	اخص به مولاي خير خليفة
سلام على مولاي ذي المجد والعالا	ومن البس الكفار ثوب المذلة
سلام على من وسع الله ملكه	وايده بالنصر في كل وجهة
سلام على مولاي من دار ملكه	قسطنطينية اكرم بها مدينة
سلام على من زين الله ملكه	بجند واتراك من اهل الرعاية
سلام عليكم شرف الله قدركم	وزادكم ملكا على كل ملة
سلام على القاضي ومن كان مثله	من العلماء الاكرمين الاجلة
سلام على اهل الديانة والتقى	ومن كان ذا رأي من اهل المشورة

پاشان قه سیده که باسی نه و بارودوخه ی دهکات که موسولمانانی پیرو ئافرهت تییدا نه ژیان به ره و پرووی نه و ناموس شکینی نه بوونه وه و ئایینه که یان تووشی نارهمه تی نه بوو، نه وه تا ده لی:

سلام عليكم من عبید تخلفوا	باندلس بالغرب في ارض غربة
احاط بهم بحر من الردم زاجر	وبحر عميق ذو ظلام ولجة
سلام عليكم من عبید اصابهم	مصاب عظیم یا لها من مصیبة
سلام عليكم من شیوخ تمزقت	شیوخهم بالننف من بعد عزة
سلام عليكم من وجوه تكتشفت	على جملة الاعلاج من بعد ستره
سلام عليكم من بنات عوائق	یسوقهم اللباط قهرا لخلوة

¹ (زهار الرياض في اخبار الرياض/ التلمساني (١/ ١٠٨، ١٠٩).

سلام عليكم من عجائز اكرهت
 دواى ئه ودهسفه قهسیدهكه پیرهویکی تر دهگریته خو به وهی ههستی
 موسولمانان بهرامبر به دهوله تی عوسمانی پوون دهکاته وه و سکالا پییشهش
 به سولتان دهکات و دهلی:

نقبل نحن الكل ارض بساطکم
 ادام الاله ملککم و حیاتکم
 و ایدکم بالنصر والظفر بالعدا
 شکونا لکم مولای ما قد اصابا
 و ندعو لکم بالخير في كل ساعة
 و عافاکم من كل سوء و محنة
 و اسکنکم دار الرضا و الکرامة
 من الضر و البلوی و عظم الرزية
 پاشان قهسیدهكه دهگه ریته وه بو راقه ی چه رمه سه ریبه کان وئه و گوړانانه ی به سه ر
 ناییندا هاتووه و هه ندی لهو بابه تانه دهلی:

غدرنا و نصرنا و بدل دیننا
 و کنا علی دین النبی محمد
 و نلقى امورا في الجهاد عظيمة
 فجانت علينا الروم من كل جانب
 و مالوا علينا كالجراد بجمعهم
 فکنا بطول الدهر نلقى جموعهم
 و فرسانها تزداد في كل ساعة
 فلما ضعفنا خيموا في بلادنا
 و جاءوا بانفاض عظام كثيرة
 و شدوا عليها الحصار بقوة
 فلما تفانت خيلنا و رجالنا
 و قلت لنا الاقوات و اشتد حالنا
 و خوفا علی ابنائنا و بناتنا
 علی ان نكون مثل من كان قبلنا
 پاشان قهسیدهكه باس له وه دهکات له وه ها حاله تی کدا پیو یستداجی بکری، ئه بییت
 یان ملکه چ بکریت بو ئه و بارود و خه ی پییشوو، یان ئه بی هه موو ره و بکه ن، جا
 فريا ئه که ویت و ئه لییت:

و نبقى علی اذاننا و صلاتنا
 و من شاء منا الجر جاز مؤمنا
 و لانترکن شیئا من امر الشريعة
 بما شاء من مال الى ارض عدوة

الى غير ذلك من شروط كثيرة
فقال لنا سلطانهم وكبيرهم
فكونوا على اموالكم ودياركم

تزيد على الخمسين شرطا بخمسة
لكم ما شرطتم كاملا بالزيادة
كما كنتم من قبل دون اذية

هه چهنده دوپاشا کاسولیکیه که وه فایان بو په یمان نامه که نه بوو و دهستیان
کرد به ناپاکی له پرووی موسولماناندا قه سیده که نه لی:

فلما دخلنا تحت عقل امامهم
وخان عهودا كان قد غرنا بها
وكل كتاب كان في امر ديننا
ولم يتركوا فيها كتابا لمسلم
ومن صام او صلى يعلم حاله
ومن لم يجيء منا لموضع كفرهم
ويلطم خديه ويأخذ ماله
وفي رمضان يفسدون صيامنا

بدا بدرهم فينا بنقص العزيمة
ونصرنا كرها بعنف وسطوة
ففي النار القوه بهزة وحقرة
ولا مصحفا يخلى به للقراءة
ففي النار يلقيه كل حالة
يعاقبه اللبّاط شر العقوبة
ويجعله في السجن في سوء حالة
بأكل وشرب مرة بعد مرة

بهو شیویه مه سیحیهت بهرده وام بوو له ئابروو بردن و زهلیل کردنی
موسولمانان هه ره له دهستخستنه نیو په رستشی موسولمانان تا قسه ووتنیان به
ئیسلام و قه سیده که نه لی:

وقد امرونا ان نسب نبينا
وقد سمعوا قوما يغنون باسمه
وعاقبهم حکامهم وولاتهم
ومن جاءه الموت ولم يحضر الذي
ويترك في زبل طريقا مجدلا

ولا نذكرنه في رخاء وشدة
فادركهم منهم اليم المضرة
بضربوتغريم وسجن وذلة
يذكره لم يدفنوه بحيلة
كمثل حمار ميّت او بهيمة

، پاش نه وه پاشا کاثولیکیه کان دهستیان کرد به تواندنه وهی کومه لگای
ئیسلامی ، نه ویش به گوړینی پیناسی ئیسلامی قه سیده که نه لی:

وقد بدلت اسمائنا وتحولت
فاه على تبديل دين محمد
واه على اسمائنا حين بدلت
واه على ابنائنا وبنائنا
يعلمهم كفرا وزورا وفرية
واه على تلك المساجد سورت

بغير رضا منا وغير ارادة
بدين كلاب الروم شر البديلة
باسماء اعلاج من اهل القيادة
يروحون للباط في كل غدوة
ولا يقدر ان يمنعوهم بحيلة
مزابل للكفار بعد الطهارة

واه على تلك الصوامع علقت
واه على تلك البلاد وحسناها
وصارت لعباد الصليب معاقلا
وصرنا عبيدا لا اسارى ففتدي
نواقيسهم فيها نضير الشهادة
لقد اهدمت بالكفر اعظم ظلمة
وقد امنوا فيها وقوع الاغارة
ولا مسلمين منطقم الشهادة
دواتر قه سيدهكه ئامارژه دهكات به داخوازی فرياکه وتن له سولتان بؤ فرياکه وتن و

پزگارکردنيان له وچه رمه سه ريه وهك ئه لى:

فلو ابصرت عيناك ما صار حالنا
فياويلنا يا بؤس ما قد اصابنا
سألناك يا مولاي الله ربنا
عسى تنظروا فينا وفيما اصابنا
فقولك مسموع وامرك نافذ
ودين النصرارى اصله تحت حكمكم
فبالله يا مولاي منوا بفضلكم
فانتتم اولوا الافضال والمجد والعلا
اليه لجادت للدموع الغزيرة
من الذل والبلوى وثوب المذلة
وبالمصطفى المختار خير البرية
لعل اله العرش يأتى برحمة
وما قلت من شيء يكون بسرعة
ومن ثم يأتيتهم الى كل كورة
علينا برأى او كلام بحجة
وغوث عباد الله في كل افة

، پاشان موسولمانه كان داوا له سولتان بايه زيد دهكهن تا بكه ويته نيوان ئه وان و
پاپای پؤما . چهنكه سه لتان قورساىى سياسىى خوى لای پاپا له ئه وروپا
هه ييبوو قه سيدهكه ئه لى:

فسل بابهم اعني المقيم برومة
وما لهم مالوا علينا بغدرهم
وجنسهم المقلوب في حفظ ديننا
ولم يخرجوا من دينهم وديارهم
ومن يعط عهدا ثم يغدر بعده
ولاسيما ان الملوك فانه
وقد بلغ المكتوب منكم اليهم
وما زادهم اعتداء وجرئة
بماذا اجازوا الغدر بعد الامانة
بغير اذى منا وغير جريمة
واحسن ملوك بوفاء اجلة
ولا نالهم غدر ولا هتك حرمة
فذلك حرام الفعل في كل ملة
قبيح شنيع لا يجوز بوجهة
فلم يعلموا منه جميعا بكلمة
علينا واقداما بكل مساءة

، موسولمانه كان ئامارژه يان به وه دهكرد كه كه وتنه نيوان پاشاكانى ميسر له لای
مه سيحيه كان هيجى له مه سه له كان نه گوږى، به لكو كه له ره قىى و لاساريانى زياتر
کرد ، و ده لىن:

وقد بلغت ارسال مصرا اليهم
وما نالهم غدرا ولا هتك حرمة

وقالوا بتلك الرسل عنا باننا
وساقوا عقود الزور ممن اطاعهم
لقد كذبوا في قولهم وكلامهم
ولكن خوف القتل والحرق رونا
ودين رسول ما زال عندنا

رضينا بدين الكفر من غير قهرة
ووالله ما نرضى بتلك الشهادة
علينا بهذا القول اكبر فرية
نقول كما قالوه من غير نية
وتوحيدنا لله في كل لحظة

، دواى ئەوه موسولمانه كان ئەوه بۆ سولتان بايه زید پوون دىكه نه وه كه له گهـ
ئەمەيشدا هيشتا ئەوان پابه نندن به ئاييىنى ئيسلامه وه ، ئەمەيشيان به وقسه يان
دوويات دىكرده وه كه ده لئىن:

ووالله ما نرضى بتبديل ديننا
واين زعموا انا رضينا بدينهم
فسل وحرنا عنهم كيف اصبحوا
وسل بلفيقا عن قضية امرها
وضيافة بالسيف مزق اهلها
واندرش بالنار احرق اهلها بجامعهم

ولا بالذي قالوا من امر الثلاثة
بغير اذى منهم لنا ومساءة
اسارى وقتلى تحت ذل ومهنة
لقد مزقوا بالسيف من بعد حسرة
كذا فعلوا ايضا باهل البشارة
صاروا جميعا كفحمة

موسولمانه كان بهرده وام داواى يارمه تيان له ده ولته تى عوسمانى دووباره
دىكه نه وه و له دواى پيشكه شكر دنى ئەو سكالايه كه ده لئىت :

فها نحن يامولاي نشكو اليكم
عسى ديننا يبقى لنا وصلاتنا
والا فيجلونا جميعا عن ارضهم
فاجلاؤنا خير لنا من مقامنا
فهذا الذي نرجوه من عز جاهكم
ومن عندكم نرجو زوال كروبنا
فانتم بحمدالله خير ملوكنا
فنسأل مولانا دوام حياتكم
وتهدين اوطان ونصر على العدا
وتم سلام الله قلته ورحمة

فهذا الذي نلناه من شر فرقة
كما عاهدونا قبل نقل العزيمة
باموالنا للغرب دار الاحبة
على الكفر في عز على غير ملة
ومن علمكم تقضي لنا كل حاجة
وما نالنا من سوء حال وذلة
وعزتكم تعلوا على كل عزة
بملك وعز في سرور ونعمة
وكثرة اجناد ومال وثروة
عليكم مدى الايام في كل ساعة

ئەمە ئەو نامەيه بوو كه موسولمانانى ئەندهلوس نارديان وداواى كۆمه كيان
ئەكرد بۆ ئەوهى هەلويسته كهى پى پرگار بكهـ، سولتان بايه زىديش گيرۆدهى
دهست ئەو ريگريانه بوو كه ريگه يان دهگرت له ناردينى موجهيدان بۆ ئەوى .

زىاد لەوەيش كيشەى ناكۆكى لەگەڵ مێر (جەم)ى براى لەسەر دەسەلات ، لەگەڵ ئەو شوێنەوارانەيش كە ئەو كيشەى نايەو^١ لەگەڵ پاپاي پۇما و ھەندى لە دەولەتە ئەوروپىيەكان و ھېرشى پۇلەندىيەكان بۆسەر مالدىفيا و جەنگەكانى لە ترانسلفانيا و مەجەر و بوندوقىيە و سازدانى ھاوپەيمانى نوێى خاچپەرسى لە دژى دەولەتى عوسمانى لە لايەن پاپا جويلسى دووھم و كۆمارى بوندوقىيە و مەجەر و فەرەنساو . كە لە ئەنجامى ئەمەدا ھاوپەيمانى لە ئاراستەکردنى ھېزە عوسمانىيەكانى لىكەوتەو بۆ ئەو ناوچانە . لەگەڵ ئەمەيشدا سولتان بايەزىد ھەستا بە پيشكەش كردنى يارمەتى و ھودنەى ئاگرەبەستى لەگەڵ سولتانى گەورەى مەمالىكەكاندا بەست بۆ يەكخستنى ھەولەكان لە پېناو يارمەتيدانى (غەرناتە) و گەيشتنە رېكەوتنىك كە دەبوو سولتان بايەزىد گەلە كەشتىكە بنيريت بۆ سەر كەنارەكانى (سەقلىيە) لەبەر ئەوەى كە پاشكۆى مێر نشىنى ئيسپانى بوو ، سولتانى مەمالىكەكانىش چەندىن ھېرشى تر ئامادە بكات بۆ سەر ناوچەى ئەفريقى^٢ . ھەر بەو جۆرە سولتان بايەزىد كەشتىگەلىكى عوسمانى نارد و كەوتنەپرى بۆ كەنارەكانى ئيسپانيا ، سەرگردايەتەكەيشى دايە دەست كەمال پريس كە ترس و بيم و سامى خستە نيو كەشتىگەلە مەسىحىيەكان لە كۆتايىيەكانى سەدەى پانزەھەمدا^٣ .

ھەرۆك چۆن سولتان بايەزىد موچاھىدەكانى لە كەنار دەريادا ھان دەدا بەدەستپيكردى گرنكى بۆيان و بوونى سۆزى لە پروياندا ، موچاھىدە عوسمانىيەكانىش دەستيان كرد بە جوولەو بەرپيكتەوتن بۆ بەدەمەو چوونى برا موسولمانەكانيان ، لە ھەمان كاتدا زۆرىك لە دەستكەوتى ئاسانيان بەدەستكەوت

^١ الدولة العثمانية دولة إسلامية مفترى عليها : ٩٠٣/٢ .

^٢ علاقات بين الشرق والغرب ، عبدالقادر احمد / ٢٥٦ .

^٣ خلاصة تاريخ الأندلس ، شكيب ارسلان / ٢١٣ .

لە مەسیحیەکانەو، بەو جوۆرە ژمارەییەکی زۆری موحاھیدە موسوڵمانەکان لە کاتی دامەزراندنی کەشتیگەلی عوسمانیدا پیراگەشتن و چوونە ژێر خزمەتیەو، دواى ئەو عوسمانیەکان لە پوژئاواى دەریای ناوەراستدا هیزی دەریایی نوێیان بەکار دەهینا بە هانی ئەم موحاھیدانەو^۱. ئەمەیش ئەو بوو کە سولتان بایەزیدی دووھم توانی بیكات .

بیگومان هەلسوکهوتە نەنگەکانی (جەم) بوو بەھۆکاریک کە بزوتنەوێ فراوانخوازی ھەریمی لەنگ کردو تەگەرەى خستە بەردەم کارە دروستکەرانی سولتان بایەزید ، بەمە گرنگی و کاری سولتان گوڤا بوگەرەن بەدواى ھەوائى براکەى و کارکردن لە سەر پزگار بوون لیى بەھەموو ھۆکاریک^۲.

بەگشتى بایەزید توانی لەسالى ۱۴۹۹ز دا لە کەنداوی (لەبانتو) لە وولاتى یۆنان سەرکەوتنیکی دەریایی بەدەست بەیئیت بەسەر (بوندوقیەکاندا) ، لەسالى داھاتوویشدا شارى (لەبانتو)ی گرتەدەست ، کە عوسمانیەکان دەستیان گرت بەسەر ناوچەى بوندوقیەکان لە یۆناندا ، پاپا ئەسکەندەرى شەشەم لەسەر داواى بوندوقیەکان ھەستا بە دروستکردنی ھاوپەیمانیتیەک لە دژی عوسمانیەکان کە پیکھاتبوو فەرەنسائى ئیسپانیا ، ئیدی عوسمانیەکان پوو بەپرووی ھیرشی ھەرسى گەلە کەشتى فەرنسائى و ئیسپانیا و پاپا بوونەو .

دەولەتى عوسمانى توانى کە پیککەوتنیک بەستیت لەگەل بوندوقیەکاندا^۳، بایەزید زۆر خوازیارى ناشتى بوو ، پیشتەر پەیوەندیە دیبلۆماسیەکانى نیوان دەولەتى عوسمانى و ئەوروپا تەنیا لەگەل ئەو شارانەدا بوو کە کەوتبۆنە سەر سنۆرەکانى دەولتى عوسمانى، بەلام پاشتر پرووی لە پاپایی و فلۆرەنسائى ناپۆلى

^۱ في اصول التاريخ العثماني / ۷۴ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۵۲ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۵۲ .

و فەرەنسادا کردوو پۈتكە وتنىكى لەگەل بوندوقىيەكان و مەجەپدا بەست ، بايەزىد گىرنگى بە داپشتەنەوہى پۈگە گشتى و كارە خيىر خوازىيەكان ئەدا، مزگەوت و خويىندنگە و بىناى بەرزو شويىنى ميواندارى و تەكيەو نەخوشخانەكانى بۆ نەخوشەكان و حەمام و پردەكانى كىردەوہ ، بۆ موفتى وئەو زانايانەى لە پلەى ئەودا بوون لەسەردەمى ئەمدا موچەى ھەموو سالىك ۱۰ ھەزارى عوسمانى بېرپەوہ ، بۆ ھەموو مامۇستايەكى خويىندنگە سولتانيەكانىش لە نيوان ۷ بۆ ۱۲ ھەزارى عوسمانى ، ھەروەھا بۆ شىخەكانى پېبازە سۆفەيەكان و مورىدەكانىشيان لەگەل (زوايا) كان ھەريەكەو بەپيى پلەكەى ، ئەوھيش بېيارو فرمانىكى لە كارنەكەوتوو و بەردەوام بوو ، خەلكى مەككەو مەدينەى زۆر خوش دەويست .^۱

لەسەردەمى ئەودا چەند بومەلەرزەيەكى گەورە لە قوستەنتىنيەدا پروياندا كە ۱۰۷۰ مالى كاول كرد لەگەل ۱۰۹۹ مزگەوت و لايەكى گەورەى كۆشك و شوراكانى شارەيش ، جۆگە ئاويەكانى لەكار خست و دەريا ھەلزنى بۆ سەر وشكانى ، شەپۆلەكانى ئاوەكە سەركەوتن بەسەر شورەكانىدا ، ئەو بومەلەرزەيش پۆژانە ئەھاتەوہو ۴۵ پۆژى خاياند ، كاتيك كاروبارەكان ھيۆر بوونەوہ ، سولتان ۱۵ ھەزار لە كرىكارەكانى خستەكار بۆ چاككردنەوہى ئەوہى كاول بوو بوو .^۲

بايەزىد ۷۶ سال ژيا و پياويك بوو بنياديكى بەھيىزى ھەبوو ، لوتى چەماوہو قرى پەش و سروشتى نەرم و نيان بوو، زانستەكانى خوش دەويستن و دەرسى نەئەفەوتاند، شاعىرىكى ھونەرمەند و خاكى و لە خواترس بوو ، دەپۆژەى كۆتايى پەمەزانى بە پەرسشتش و زيكرى گويىرايەلى بەسەر دەبرد ، لەوھشاندىنى

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۵۳ .

^۲ تاريخ سلاطين آل عثمان ، يوسف آساف / ۶۶ .

تیرو پرمدا هه لکه و ته بوو ، خوئی به شداری شه په کانی ده کرد^۱. برؤیشتایه ته هه ر شوینیک توژی سهر جل و بهرگه که ی ناو شه په کانی تیډا کوئه کرده وه و هه لی ده گرتن، که کاتی سهرمه رگی هات ، فرمانی کرد ئه و ته پوتوزه یان هیئا و خشتیکی بچوکیان لی دروست کرد ، پاشان فره مانی کرد که له گه لیډا بخړیته نیو گوړه که ی و له ژیر پروومه تی راستیدا دایبنین ، ئه و کاره یشی بویه کرد مه به سستی بوو ئه و ناوه پوکی فره مووده یه ی پیغه مبه ری (صلی الله علیه و سام) بینیته دی که ده فره موویت: (من اغبرت قدماه فی سبیل الله حرم الله علیه النار).

واته: هه رکه س پیکانی له پیناوی خوادا توژاوی بووین ئه و ا خوا ئاگری له سهر حه رام ده کات .

ماوه ی ده سه لاته که ی ۳۱ سال بوو و چه ند پوژیکی که م نه بیټ^۲.

سولتان بایه زید زانا بوو له زانسته عه ره بی و ئیسلامیه کاندا ، وه ک چوئن له گه ردون ناسیدا شاره زابوو ، گرنگی ده دا به ئه ده ب و پړزی شاعیر و زانایانی ده گرت ، موچه ی تایبه تی بو زیاتر له ۳۰ شاعیرو زانا بریه وه ، خویشی شاعیریکی چاک بوو ، شیعه رکه کانی به وه ده ناسرانه وه که زور قول هه سترکردن به گه وره یی و توانای خویان پیوه دیار بوو ، چه ند شیعه ریکیشی هه بوو له حیکمه تدا ، وه سیه تی ده کرد به هه ستانه وه له خه وی بیناگایی و پوانین له جوانی ئه و سروشته ی که خوا دایه یینابوو ، له و باره یه وه ئه لیټ:

وانظر الى زينة في الأشجار
انظر الى رونق الأزهار
حياة الأرض بعد الممات^۳

إستيقظ من نوم الغفلة
انظر الى قدرة الله الحق
وافتح عينيك لتشاهد

^۱ تاریخ سلاطین آل عثمان ، یوسف آساف / ۶۶ .

^۲ تاریخ سلاطین آل عثمان ، القرمانی / ۳۶ .

^۳ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۲۴۹ .

واته : له‌خه‌وی بیئاگایی رابه‌و سه‌یری جوانی دره‌خته‌کان بکه ، سه‌یری ده‌سه‌لاتی خوای بالاده‌ست بکه ، سه‌یری په‌ونه‌قی گوله‌کان بکه ، چاوه‌کانت بکه‌روه تا ژیانه‌وه‌ی زه‌وی پاش مردنی ببینیت .

له ۱۸ ی سه‌فه‌ری ۹۱۸ ک دا هاوکات به ۲۵ ی ئه‌بریلی ۱۵۱۲ ز فه‌رمان‌په‌وایی ده‌وله‌تی به‌جیه‌یشت بو کوپه‌که‌ی که سه‌لیمی یه‌که‌مه (۹۱۸-۹۲۶ ک ، ۱۵۱۲-۱۵۱۹) ئه‌وه‌یش به پالپشتی سوپا ، که‌وای بو ده‌روانی که جیگه‌ی هیوایه له زیندوو کردنه‌وه‌ی چالاکی جه‌نگی بو ده‌وله‌تی عوسمانی به‌شیوه‌یه‌کی فراوانتر و پالنان به بزوتنه‌وه‌ی پرگاریخوازیه‌که‌نه‌وه بو پیشه‌وه ، بویه سوپا په‌له‌ی کرد له لابردتی باوکیداو دانانی سه‌لیمی کوپی له شوینه‌که‌یدا^۱ .

سولتان بایه‌زید له‌کاتی‌کدا بو دیمتوقه ده‌چوو وه‌فاتی کرد و تهرمه‌که‌ی گوازیه‌وه بو ئه‌ستانبول و له پال مزگه‌وته‌پیروزه‌که‌یدا نیژرا^۲ .

باسی دووهم

سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م

(۹۱۸-۹۲۶ ک ، ۱۵۱۲-۱۵۲۰ ز)

سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م له سالی ۹۱۸ ک دا کورسی ده‌سه‌لاتی عوسمانی گرته‌ده‌ست و هر له‌سه‌ره‌تای فه‌رمان‌په‌واییه‌وه خواستی بو پاکتاوکردنی نه‌یاره‌کانی به‌ده‌رکه‌وت ، ته‌نانه‌ت ئه‌گه‌ر نه‌وه‌کانی خویشی بن ، چه‌زی له ئه‌ده‌ب و شیعی فارسی و میژوو بوو ، له‌گه‌ل ئه‌و دل‌په‌قیه‌یدا که هه‌یبوو به‌لام چه‌زی له هاوه‌لایه‌تی پیاوانی زانست بوو و میژوونووس و شاعیره‌کانی له مه‌یدانی جه‌نگدا ده‌کرده هاوده‌می خو‌ی تا قو‌ناغه‌کانی جه‌نگه‌کان تو‌مار بکه‌ن و ئه‌و قه‌سیده شیعیانه به‌و‌ننه‌وه که سه‌روه‌یه‌کانی رابردوو ده‌گی‌رنه‌وه .

^۱ قیام الدولة العثمانية / ۵۸ .

^۲ تاریخ سلاطین آل عثمان ، یوسف آساف / ۶۶ .

كاتيڭ سولتان سەلىمى يەكەم چوۋە سەر كورسى دەسلەلاتى عوسمانى ، دەولەتى عوسمانى توشى دوو پىانەيەك ھات، ئايا لەم بارودۇخەو ئاستەدا كە دەولەتتىكى بەلقانى ئەنادۇلى فراوانە بمىنىتەو؟ يان بەردەوام بىت لە فراوانخوازى ھەرىمى لە ئەورۇپادا ؟ يان پووبكاتەو پۇژھەلاتى ئىسلامى ؟

پاستى ئەوئەيە كە سولتان سەلىمى يەكەم گۇپانكارىيەكى پىشەيى لە سياسەتى جىھادى دەولەتى عوسمانىدا ھىنايە دى ، لەسەردەمى ئەودا كىشانى عوسمانى بەرەو پۇژئاۋاي ئەورۇپى پادەستتا يان نىزىك بوو لەو پادەستىت ، دەولەتى عوسمانى ئاراستەى خۇي گۇپرى بەرەو پۇژھەلاتى ئىسلامى، ھەندى لە مېژو نوسان ئەو ھۇكارانە باس دەكەن كەبوو ھۇي گۇپرانى سياسەتى عوسمانى، لەوانە :

۱ . تىربوونى سەربازى عوسمانى لە ئەورۇپا . خاۋەنى ئەم پايە وا دەبىنىت كە دەولەتى عوسمانى لە كۇتايى سەدەى ۱۵ دا گەيشتە پلەى تىر بوون لە بزاقە ئازادىخوزىيەكانىدا لە پۇژئاۋادا، بۇيە دەبوو لەسەرەتاكانى سەدەى ۱۶ دا بگەپىت بەدۋاي مەيدانگەلىكى تىرى نويدا بۇ چالاكى و فراوانخوازى . ئەو پايەش دژى پاستىيە ، چونكە بزاقى ئازادىخوازى عوسمانىيەكان بە تەۋاۋى لە بەرەى پۇژئاۋاييەو ھەر بەردەوام بوو، ھەرچەندە مەلبەندى قورسايى لە فراوانخوازى عوسمانىدا بە يەكجارەكى لە پۇژئاۋاۋە گوزارايەو بەرەو پۇژھەلات بە ھۇكارى تىربوون نەبوو ، ھەرەك ھەندى لە سەرچاۋەكان كە شارەزاي بارودۇخى پاستى نىن دەيلىن .

۲ . بزاقى دەولەتى عوسمانى بەرەو پۇژھەلات لە پىناۋ پزگار كردنى جىھانى ئىسلامى بوو بەشېۋەيەكى گشتى و پىرۋزىيە ئىسلامىيەكان بە شېۋەيەكى تايبەتى لە بەرامبەر ئەو بزاقە نوپىيەى خاچپەرستىدا كە لە لايەن ئىسپانيا (لە دەرياي

¹ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۲۶ .

ناوەراست) و پورتوگالیەکان (لە زەریای هیندی و دەریای عەرەب و دەریای سوور) هە دەستی پێکردبوو، ئەمانە کە گەمارۆی جیهانی ئیسلامیان داوێو ئابڵۆقەییەکی ئابووریان سەپاندبوو بە سەریدا تا قوتدانی ئاسان بێت^۱.

۳. سیاسەتی دەولەتی سەفەوی لە ئێران و پەیوەند بە هەولی فراوانکردنی دەسەلاتی مەزەهەبی شیعە لە عێراق و ئاسیای بچوکدا کە پالی نا بە دەولەتی عوسمانیەوه بۆ دەرچوون بەرەو پۆژەهەلاتی عەرەبی بۆ پارێزگاری لە ئاسیای بچوک بە شیۆهەییکی تایبەت و جیهانی سوننی بە شیۆهەییکی گشتی^۲.

سیاسەتی دەولەتی عوسمانی لە سەردەمی سولتان سەلیمدا لە سەر ئەم بنەمایانە دەروێشت: لە ناو بردنی دەولەتی سەفەوی شیعە، دەولەتی مەملوکی بخاتە سەر خۆی و پارێزگاری لە زەویە پیرۆزەکانبکات و گەلە کەشتیەکی بورتوگالیەکان راوبنیت و پالپشتی بزوتنەوهی جیهادی دەریایش بکات لە باکووری ئەفریقیدا بۆ ئەوهی ئیسپانیەکان لە ناو بەرن و بەردەوامی دان بە جیهادی دەولەت لە پۆژەهەلاتی ئەوروپادا.

یەكەم : جەنگان لە گەڵ دەولەتی سەفەوی شیعەدا :

رەگەزی سەفەویەکان دەگەرپێتەوه بۆ شیخ صفی الدین ئەردەبیلی (۶۵۰-۷۳۵) ، ۱۲۵۲-۱۳۳۴)ن کە باپیرەگەرەوی شا ئیسماعیلی سەفەوی دامەزێنەری دەولەتی سەفەویە .

ژمارەییەکی زۆر لە شوینکەوتووە مۆریدەکان لە دەوری شیخ صفی الدین ئەردەبیلی کۆبوونەوه دایانە پالی لە ئەنجامی ئەو بانگەوازه بەهێزە هەیانبوو، ئەو بانگەشه کاریگەرە کە خۆی و شوینکەوتووەکانی لە سوۆی و دەروێشەکان

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۲۶ .

^۲ ئیسلام لە ئاسیا / ۲۴۰ .

پښی ههستان و توانیان بانگه‌وازه‌کەیان نه‌ک له ته‌نیا ئی‌ران به‌لکو له هه‌ندی له هه‌ریمه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی و عی‌راق و ولاتی شامدا بل‌او بکه‌نه‌وه^۱.

شیخ صفی الدین توانی له پښگه‌ی یه‌کیک له ده‌ستانه‌ی که سه‌رکردایه‌تی ده‌کرد پښگه‌ی خو‌ی له کو‌مه‌لگه‌ی ئی‌رانیدا بپ‌یت بج‌یتته ناویانه‌وه هه‌وه‌ک توانی پشتگیری و متمانه‌ی زو‌ربه‌ی ئی‌رانیه‌کان به‌ده‌ست به‌ینی که بویه هو‌ی نه‌وه‌سته‌یه یه‌کجاری ببه‌ شیهه و بانگه‌واز بو مه‌زه‌بی شیعه بکه‌ن له کاتی‌کدا وا بل‌وی بکه‌نه‌وه که شیخ صفی الدین و منداله‌کانی له نه‌وه‌ی (ئیمامی عه‌لی کو‌پی نه‌بو تالیب)ن په‌زای خوای لی‌بیت، هه‌ر بویه په‌وایه بو‌یان داوای ده‌سه‌لات بکه‌ن. صفی الدین په‌نا‌ی برد بو (توقیه‌کردن، به‌رواله‌ت نه‌یوت من (سوونی مه‌زه‌ب)م و له‌سه‌ر پ‌پ‌ره‌وی ئیمام شافیعیم، که پښگه‌ له‌به‌ر ده‌م نه‌م بانگه‌وازی به‌ شیعه‌کردنه والا‌بو بو‌یان یه‌کیک له کو‌پ‌ره‌زا‌کانی نه‌م صفی الدینه به‌ ناوی (شا ئیسماعیل)ه بانگه‌وازی شیعه‌گه‌رای‌ی را‌گه‌یاند، نه‌ک هه‌ر نه‌وه به‌لکو سو‌ل‌تان (حیدر) به‌ نا‌شکرا له‌ناو خه‌ل‌کدا نه‌یووت من له نه‌وه‌ی (ئیمام موسای کاظم)م و ئیتر به‌و شی‌وه‌یه ده‌وله‌تی سه‌فه‌وی له ئی‌راندای خو‌ی وا نه‌ناساند که ده‌وله‌تی نا‌لو به‌یتی پی‌غه‌مبه‌ری خوایه (صلی الله علیه وسلم).

ئیسماعیلی سه‌فه‌وی سو‌ور بوو له‌سه‌ر سه‌پاندنی مه‌زه‌بی شیعه به‌سه‌ر گه‌له‌که‌یدا و وه‌ک مه‌زه‌بیکی په‌سمی ده‌وله‌تی را‌گه‌یاند له ئی‌راندای و به‌زه‌بری چه‌ک هه‌موو نه‌یاره‌کانی له‌ناو برد، سه‌فه‌ویه‌کان توانیان ژماره‌یه‌کی بی‌شومار له شو‌ینکه‌وته‌و موری‌ده‌کان به‌ده‌وری خو‌یاندای کو‌بکه‌نه‌وه و بانگه‌شه‌ی به‌ه‌یزی شیعه را‌بگه‌یه‌نن چ له‌ناو پاشما‌وه‌کانی (عه‌بیدییه) فاتیمییه‌کانی میسر‌دا و چ له‌ناو ئیسماعیلییه‌کان و چ له‌ناو خو‌دی ببه‌ماله‌ی سه‌فه‌ویداو به‌واته توانیان

¹ ب‌روانه (الإسلام في آسيا الوسطى منذ الغزو المغولي) د. محمد نصر،/ص ۲۴۰.

مەزھەبى شىيە لە ئىراندا جى بىكەنەو دواى ئەو ئىران بەگىشتى لە مەزھەبى سوننىيەو بىنە شىيە مەزھەب كە مەزھەبى پەسىمى دەولەتە نوپىيەكە بوو .
پەرچەكردارى توند هەبوو بەتايبەت كە زۆرىنەى دانىشتوانى شارە سەرەكىيەكان لە ئىراندا وەك تەبرىز لە سوننەكان بوون ، بەلكوو خودى زاناكانى شىيە لە مەزھەبەكە دەترسان بەپەرەزكردنى سوننە و پاگەياندىنى ياخيبيوونيان دژ بە فەرمانپەرەواى سەفەوى شىيە مەزھەب .

شائىسماعىلى سەفەوى هەولپىكى زۆرى خستەگەر بۆ سەپاندنى مەزھەبى شىيە لە ئىراندا ، جا لەگەل ئامادەبوونى پۇحى بۆ بانگەوازی شىيەدا لە نيو ئەو دانىشتوانە ئىرانىيانەدا كە زۆربەيان سوننەبوون ، ئىسماعىلى سەفەوى واى دەبينى كە ئەو هەلۆپستە بە لەكارخستنى پەرگەزى شىيەكان ئاراستە بكات بۆ ئەو مەبەستە ، لەمەدا پشتگىرى و سەرخستنىكى بەدى كردو ئەو گەرموگۆرپەى سەرخستنىيانى بەهەل قۆستەو و پالى پيوە نان بۆ ليدانى بەرەنگارەكانى و دووپات كردنەو دى مەزھەبەكەى لەئىراندا .

شائىسماعىلى سەفەوى پەناى برد بۆ سىياسەتپىكى لپهاوانە لە دوپاتكردنەو دى بانگەوازه سىياسى و مەزھەبىيەكەى ، هات پشتى بە ھۆزەكانى تورلباش بەست كە لە بنەپەتدا توركن تاكوو ببپتەناوكپك بۆ ھيزە سەربازىيەكەى ، ئەوئيش ئەوئەيە كە كۆلەگەى ئىرانى لەو كاتەدا لە چەند پەرگەزپىكى جۇراو جۇر پپك هاتبوو كە لە ئەندامى چەندىن پەلامارى سەربازى يەك بەدواى يەكدا بۆ ئەو ولاتە دروست بووبوو ، كە زۆر زەحمەت بوو ھەموو ئەو پەرگەزانە لە بۆتەيەكدا بتوئپتەو .
بەراستى ئىسماعىلى سەفەوى توانى بەو سىياسەتەى ئەو ووزە مەزھەبىيەى لە لاى ئەو پەرگەزانەو ھەبوو لەكار بخات تا ببپتە تەوەرەيەك و بە دەوریدا كۆببنەو دەستە ھەلكەوتەكانى تر تيايدا بتوئپنەو و شوپىنى خوئى وەك

یەكبونیکی مەزەهەبی جیگیر بکات و ئەوەی بۆ بیته دی که قەوارەییەکی سیاسی نوێی لەسەر بنیاد بنیّت^۱.

بەراستی ئیسماعیلی سەفەوی زۆر درنده بوو لە جەنگەکانیدا و بیبەزەیی بوو بەرامبەر نەیارانی، بەتایبەت ئەگەر ئەو نەیارانە ی لە ئەهلی سوننە بونایە (.. هەموو میرنشینهکانی عەجەمی داگیرکردو هەموو کەسیکی دەکوشت که بەسەریاندا زال ببوایە و هەموو ئەو مال و سامانە ی که تالانی کرد دابەشی دەکرد بەنیو هاوڵەکانیدا و هیچی لی هەلنەدەگرت ، لەوانە ی که دەستی بەسەریدا گرت: تەبریز و ئازەربایجان و بەغداد و عێراقی عەجەم و عێراقی عەرەب و خوراسان بوو ئەم شا ئیسماعیلە گەیشته ئەوە ی خەریک بوو بانگەشە ی خواپەتی بکات و سەربازەکانی کپنوشیان بۆ دەبرد و بەفەرمانەکانی ئەو کاریان دەکرد ، قوتبەدینی حەنەفی لە (الأعلام) دا دەلیت : شا ئیسماعیل زیاتر لەیەک ملیۆن کەسی کوشت بەمەرجیک لە سەردەمی نەفامی و لە ئیسلامی و لە گەلە پیشووەکانی تریشدا هەرگیز ئەوەندە خەلک نەکوژراوە که شائیسماعیل کوشتونی ، ژمارەییەکی زۆریشی لە زانا گەوهرکانیش کوشت بە جۆریک که لە ولاتانی عەجەمدا کەسیک لە ئەهلی زانست نەمایەو و هەموو کتیب و قورئانەکانیشی سوتاند ، ئەو بە پیچەوانە ی باباپیری زۆر توندپەر و بوو لە شیعه گەریدا، لەوینە ی بەگەورە نواندنی لەلایەن هاوڵەکانیەو ئەوەبوو که جاریک دەستەسپریک لە دەستی کەوتە ناو دەریاو ، که لەسەر شاخیکی بەرزدا بوو لەسەر ئەو دەریایەدا ، خۆی بەدوای ئەو دەستەسپردا فریدایە ناوی دەریاکە که هەزار کەس لە مورییەدەکانی پیش ئەو خۆیان هەلدا یە ناو ئاو و هەموویان تیاچوون و خنکان ، ئەوان خواوەندی تیان تییدا دەبینیەو ، قوتب ئەمەش دەگیریتەو ، هیچ

¹ الإسلام في آسيا .. / ٢٤٢، ٢٤٣ .

ئالايەكى شىكسىتى نەخواردوۋە تاكوو سولتان سەلىم (كە پىشتەر باسما ن دەکرد) جەنگى لەگەلدا كىردو تىكى شكاند).^۱

شا ئىسماعىل بەپراستى سەرکردايەتى مەزھەبى شىعەى ئەكرد و سوور بوو لەسەر بلاو كىردنەوەى شىعەگەرى، بانگەوازەكەى گەيشتە ھەرىمە پاشكوكانى دەولەتى عوسمانى، ئەو بىرۆكەو بىروباۋەپرانەى كە لەو ھەرىمانەدا بلاو دەبوۋىيەو، كۆمەلگەى سوننى عوسمانى پەفزى دەكردەو، لەو بىروباۋەپرا خراپانەيان ھەيانبوو بەكافردانانى صەحابەكان، نەفرىن كىردن لە بەرەى يەكەمى موسولمانان وەك، بزوایان وایە كە قورئانى پىرۆز تەحرىف كراو و چەندىن بىرۆكەو بىروباۋەپرى تر. جا سىروشتى بوو كە سولتان سەلىمى سەرکردەى دەولەتى سوننى بەرەنگارى ئەو بانگەوازە بىيئەو و پىگىر لىبكات، لە كۆبوونەوەيەكى گەورە پىاۋانى دەولەت و دادوۋەرو پىاۋانى سىياسەتمەدار و دەستەى زاناياندا لەسالى ۹۲۰ ك، ۱۵۱۴ز دا پرايگەياندا كە ئىران بە حكومەتە شىعەگەرايى مەزھەبە شىعەكەيەو مەترسىيەكى گەورە دەنويىن نەك بەتەنھا لەسەر دەولەتى عوسمانى بەلكو لەسەر ھەموو جىھانى ئىسلامى، بۆيە جىھادى پىرۆزى دژ بە دەولەتى سەفەوى بەباش دەزانى، پراى سولتان سەلىم پراى زاناكانى ئەلى سوننە بوو لە دەولەتدا، شائىسماعىل كاتىك چوۋە نىو عىراق ھەستا بەسەرپرېنى موسولمانە سوننىيەكان بە شىۋەيەكى فراوان و مزگەوت و گوپرستانەكانيانى كاۋل كىرد، دېندەيى و مەترسى شىعە لە سالانى كۆتايى سەردەمى سولتان بايەزىدا زۆر زيادى كىرد، كاتىك سولتان سەلىم دەسەلاتى گرتە دەست، دەزگا ئاسايشىيەكانى دەولەتى عوسمانى ھەستان بە ئابلوقەدانى ئەو شىعەنەى كە ھەۋادارى شائىسماعىل و نەيارانى دەولەتى عوسمانى بوون.

^۱ البدر الطالع : ۲۷۱ / ۱ .

پاشان ههستا به پاكتاوكردنى شوينكه وتوانى شائيسماعيل و پيژيههكى زورى پشتيوانانى شائيسماعيلى له ئه نادۆل به ديل گرتن و له سيډارهى دان ، پاشان ههستا به هيرش كردنه سهر خودى ئيسماعيل ، جا چهند نامهيهكى زهبر له نيوانياندا گوازيهوه ، بهو شيويهيهى كه ئه يخواست .

سولتان سهليم نامهيهكى بو شا ئيسماعيلى سهفهوى نوسى كه تيايدا ئه لئيت : (.. ئه ي ئيسماعيل ، زاناكانمان و پياوانى ياسا بريارى كوشتنيان به سهر تودا داوه له بهر ئه وهى كه پاشگه زبوويته وه ، له سهر هه موو موسولمانيكى راستيشيان پيوست كردوه كه بهرگري له ئاينهكهى بكات و ئهم بيدعهيهى له ديندا توو شوينكه وتوووه گه مژهكانت دروستتان كردوووه ، وردو خاش بكه ن ، به لام پيش ئه وه جهنگ له گه ل ئيوه دا دهست پى بكات ، ئيمه بانگتان دهكهين بو هاتنه وه بو نيو ئاييى راسته قيينه پيش ئه وهى شمشيره كانمان ده ربكيشين ، له مهش زياتر پيوسته له سهرت كه ئه وه هريمانه چۆل بكهيت كه له ئيمهت داگير كردوووه ، ئه و كات ئيمه ئامادهين دلنياييت بكهينه وه كه ژيانته پاريزراوه ...)^١ . وه لامى شائيسماعيل بو ئه و نامهيه ئه وه بوو كه هه ندئ تلياكى به ديارى بو نارد و بوى نووسى : ئه و پيى وايه كه ئه و دهقهى له ژير كاريگه رى مادهى سهرخوشكه ردا نوسيوه^٢ .

^١ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٤٣٥ .

^٢ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٤٣٥ .

*دارى ده سه لات: به عه ره بى پيى ئه وتريت (صولجان) كه هه ر ميو شايه ك له شيويههكى تايبه تيدا دروستى ده كه ن ، هه يه وهك سهرى مار دروستى ده كات و هه يه وهك گوچان و هه يه وهك شيويهى ئه ستيره ، سه يرى المنجد / وشه ي (صلح) بكه (وه رگير: ن).

هەروەها لە دەقیکی تری هاوشیۆەدا هاتووە کە : (... من سەرکردەو سولتانی ئالی عوسمانم ، من گەورەو سوارچاکانی ئەم سەردەمەم ، من خاوەن دلییری و توندی ئەفریدۆنی خاوەن شکۆداری ئەسکەندەر و هاوشیۆەو دادوهری کیسرام من بت شکین و لەناوبەری دوژمنانی ئیسلامم . من ترسی زۆرداران و سامی ستەمکارو خو بەزل زانەکانم، من ئەوهم کە پاشا دکتاتۆرو خو سەپینەکان لە بەردەمیدا سەرشۆر دەبن. من ئەو کەسەم کە داری دەسەلات* لەتاو هیزی من فەرمانرەوایی دەکات و ملکەچ ئەبیّت بۆم، من پاشای جوامیر سولتان سەلیم خانی کوپی سولتانی گەرە موراد خانم ، ئایا بە نامازەیهک بۆ تۆ ئەو شا ئیسماعیل سەردانەوینم؟! ئەو سەرکردەو سەربازە فارسیەکان !! جا کە من یەکیکم لە موسولمانە تاییبەتیەکان و سولتانی کۆمەلی باوەرداران یەکتاپەرست و سوننی پێباز... ئەو بزانه ئەو زاناو فیه ناسانەو کە لە نیوانماندان فەتوایان داووە بە پیویستی کوشتنی خو و جەنگان لە دژی گەلەکەت ، بۆیە هەقمانە کە زۆر چالاکانە شەر بەکەین دژ بە تۆو خەلکی لە شەرەنگیزی تۆ پزگار بەکەین) .
سولتان سەلیمی یەکەم نامادەبوو بۆ جەنگی درێژخایەنی یەکلاکەرەو لە گەل دەولەتی سەفەویدا ، کە گەیشتە ئەستانبول و دەستیکرد بە لەشکر کیشی بەرەو خاکی ئێران، (اسکرترای) بە جیهیشت، نامە یەکی هەرەشەو ناردە سەر شا ئیسماعیلی سەفەوی و تیایدا دەلیت: (بەناوی خاوی گەرەو میهرەبان خاوی گەرەو دەسەلاتداری زانا دەفەر مویت : (إن الدين عند الله الإسلام) آل عمران:

۱۹

﴿وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْإِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ وَهُوَ فِي الْآخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ ﴿٨٥﴾ آل عمران : ﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ

¹ فتح العثمانيين عدن / ۱۱۳ .

إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا
 إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا ۗ وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا ۚ فَمَنْ جَاءَهُ
 مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَىٰ فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ ۗ وَمَنْ عَادَ
 فَأُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ ۖ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٧٥﴾ البقرة : ٢٧٥ .

خوایه بمانکه یته رینمونی کهرونه مانکه یته نه وانهی سهریان لی شیواوه و سهر له
 خه لکیش نه شیوینن درودی خواش له سهر گه ورهی جیهان محمدی پیغه مبهری
 هه لبریز دراوو هه موو یارانی بیټ) ^۱.

ههر له و کاته دا سولتان سه لیمی یه کهم نامه یه کیشی نارد بو یه کیك له نه ندامانی
 خیزانی (ناق قویونلو) که (محمدی کوری فهرج شابه گ) بوو و هانی دا بو
 نه وهی به شداری بکات له گه لیدا له جهنگی ئیسماعیلی سه فه ویدا ، جهنگی
 هه والگری له نیوان هه ردوو سهر بازگه جهنگاوه ریه که دا دهستی پیکرد ، به لام
 سولتان سه لیمی یه کهم دهستی کرد به سهرقا هه لچنین بو چوونه نیو
 جهنگه که وه و له بیابانی (یاس جمن) له نزیکي نازهربایجان سهر بازگهی داکوتا ،
 نه وه والانهی که هه ولگرهکانی (یاس جمن) پییان دهگه یاند دهیانووت شا
 ئیسماعیلی سه فه وی نیازی شه ری نیه و دوا ی نه خات بو وهرزی زستان تا
 سوپای عوسمانیه کان له تاوسه رماو برسیټی له ناوچن ^۲.

^۱ الإسلام في آسيا / ٢٤٦ .

^۲ الإسلام في آسيا / ٢٤٦ .

سولتان سەلىمى يەكەم پەلەى دەکرد لە بزواندى مەملانىي نيوان خوئى و شا ئىسماعىل ، بۆيە بۆ جارى دووهم كەسيكى نارد بۆ لاي و لەگەل نامەكەدا خەرقەيەك* و تەزىيەك و كەشكۆلك و داريكى بۆ نارد هيماي دەستەى درويشانه مەبەستى ئەوەبوو پەچەلەكى خوئى و بنەمالەى سەفەوى بەير بەينيتهوه كە ناتوانييت لە جەنگدا خوئى رابگرييت، لەگەل ئەمەدا شا ئىسماعىل وەلامى نامەكەى بەو دايەو كە ئەو خواستى هودنەکردن و نوێکردنەوئى پەيوەندىەى دۆستانە و ئاشتيانەى هەيە لە نيوان هەردوو دەولەتەكەدا، سەلىم ئەمەى لە شاي سەفەويەكان قبول نەکرد و بەلكو سوكاىەتيشى كرد بە نيردراوەكەى شا ئىسماعىل و فەرمانى كرد بە كوشتنى، سەلىم ئەيزانى كە پلانى دوزمنەكانى لە هودنەکردندا لەمەدا كورت ئەبيتهوه كە كاتى شەپەكە دوابخەن تابگاتە وەرزی زستان، سولتان سەلىم پەلەى كرد لە بزاونيدا . هەوالى پيگەيشت كە ئىسماعىلى سەفەوى دەستى كردو بە خوئامادەسازى بۆ جەنگ نەك ئەو بەلكو خەريكە ئەگاتە بيابانى (چالديران)، بۆيە سەلىمى يەكەم دەستى كرد بە رپيرين بەرەو لاي چالديران، لە ئوغسگسى سالى ۱۵۱۴ ز دا پيى گەيشته ئەوئى و شويىنە گرنگەكانى داگير كرد و سەرکەوت بەسەر پيگە بەرزايىەكانى كە دەيتوانى شكست پيەينانى ئىسماعىلى سەفەوى و سەربازەكانى بۆ بەدى بەينييت ، لە ناو خاكى خویدا شكستىكى توند توشى سوپاي سەفەوى شيعە بوو^۱.

شا ئىسماعىل ناچار بەپاكردن بوو لەو كاتەدا كە سەلىمى يەكەم ئامادەبوو بۆ چوئە نيۆ تەبريز كە پايتەختى سەفەويەكان بوو، سەلىم چووه نيۆ تەبريز و مالو

¹ الإسلام في آسيا / ۲۴۶ .

دارایی شای سهفهوی و پیاوه قزلباشیهکانی ئابلقه‌داو کردیه مه‌لبه‌ندی چالاکیه جه‌نگیه‌کانی^۱.

ململانی له‌نیوان سوننه‌ی نیو ده‌وله‌تی عوسمانی و شیعه‌ی نیو ئیراندا کۆتایی پی‌ نه‌هات به‌ جه‌نگی چالیدی‌ران، به‌لکو دوژمنایه‌تی به‌شیوه‌یه‌کی به‌رچاوو ململانی به‌توندی زیادی کرد، هه‌ردوولا قه‌ره‌ولی ده‌گرت بو‌ ئه‌وی تریان. به‌فه‌زلی خوا سولتان سه‌لیم و بیرو باوه‌رپه‌ساغه‌که‌ی و به‌رنامه‌ پوخت و چه‌که‌ پێشکه‌وتوو و سوپا عه‌قائیدییه‌ مه‌شق پیکراوه‌که‌ی سه‌رکه‌وت و گه‌رایه‌وه‌ بو‌ ولاته‌که‌ی خو‌ی پاش ئه‌وه‌یده‌ستی گرت به‌سه‌ر کوردستان و دیاربه‌کر و مه‌رغه‌ش و ئیبلسین و مو‌لکه‌کانی تری (دلفاود) دا، به‌مه‌ ئه‌نادۆل بیترس بوو له‌ دوژمنایه‌تی له‌ پوژژه‌لاته‌وه‌و پێگه‌کان بو‌ ئازمه‌ربایجانی قه‌وقاز له‌به‌رده‌م عوسمانیه‌کاندا کرانه‌وه‌^۲.

که‌ فارس له‌ پێگه‌ی چالیدی‌رانی پێشوو‌دا له‌به‌رده‌م سولتان سه‌لیمدا شکستیان خوارد زیاتر خو‌یان ئاماده‌ کرد و چونه‌ پێش بو‌ هاوپه‌یمانی‌تی له‌گه‌ل پورتوگالیه‌کان، ئه‌م خو‌سازدانی په‌یوه‌ندییه‌ به‌ پورتوگالیه‌کان له‌دوای زالبونی (بوکرک) به‌سه‌ر (هورمن)دا ده‌ستی پیکرد دوای ئه‌وه‌ نو‌ینه‌ریک له‌ لایه‌ن شا ئیسماعیله‌وه‌ نی‌ردرا و پێکه‌وتنیکی سنوردار له‌ نی‌وان پورتوگالی و سه‌فه‌ویه‌کاندا به‌سترا که‌ به‌م ده‌قه‌ هاتبوو: پورتوگال گه‌له‌که‌شتیه‌که‌ی به‌ره‌و پێش به‌ری‌ت بو‌ یارمه‌تی فارسه‌کان له‌جه‌نگی به‌حه‌رین و قه‌تیفدا، هه‌روه‌ک

^۱ الإسلام في آسيا / ٢٤٧، ٢٤٨.

^۲ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٤٣٦.

* خه‌رقه: جلیکی هه‌ژارانیه‌ زۆرتر سو‌فیه‌کان له‌به‌ری ئه‌که‌ن بو‌ به‌زاندنی نه‌فسی خو‌یان، ئه‌وتری فلان خه‌رقه‌ی سو‌فی‌تی کرده‌ به‌ر، یان فلان خه‌رقه‌ی سو‌فی‌تی فری‌دا.. (وه‌رگی‌ر:ن).

يامه تی پيشكهش بكات به شائيسماعيل بو سهرکوتی شوپش له مهکران و بلوچستان . وه ههردوو گهلی پورتوگالی و فارسی يهکیتیهک پیک بهینن له دژی عوسمانیهکان ، بهلام مردنی (بوکرک) که له دواي ئهوههات ئهوپیکهوتنه ی پهک خست^۱.

بهراستی پورتوگالیهکان خوشهویستیهکیان بو شائيسماعيل نواند پیش جهنگی چالديران که له پشت ئهوخوشهویستی نواندنه بو سهفهویهکان ئامانجیان ئهوهبوو که ههلی بهدی هیانی ئامانجهکانیان بو ههلهکوهیت له بهدیهیانی چهند مهلبهندیک بو خویان لهکهنداوی عهرهبيدا ، چونکه دهیانزانی که ئهگهر ئهویهکانگری و خوشهویستیهی سهفهویهکان به دهست نههینن ئهوکات یارمهتی هیزهکیان لهگهله هیزه خوچی ییهکانی کهنداودا دهبیته هوی فهشلهی پورتوگالیهکان له بهدیهیانی ئامانجهکانیاندا ، بهتایبهت که پرۆژهکانیان له بهدیهیانی مهلبهندهکانی تیپهپوون به دهریای سورد تاناستیکی زور شکستی هیئابوو^۲.

سیاسهتی ئاراستهکراوی پورتوگال بو هاوپهیمانی لهگهله فارسهکاندا له نامهیهکدا دهردهکهویت که (بوکرک) ناردبووی بو (شا ئيسماعيلی سهفهوی) و تیایدا هاتبوو : (من ریزگرتنی مهسیحیهکان له ولاتهکهدا له بهرچاو دهگرم و کهشتیگهله و سهربازو چهکت بو دهسته بهر ئهکهم بو بهکارهیانی له دژی قهلاي تورک له هیندستان ، گهر ویستیشته پهلاماری ولاتانی عهره بدهیت یان هیرش بکهیته سهر مهککه ئهوا من له لای دهریای سورهوه له بهرامبهه (جهدده) یان (عهدهن) یان (بهحرهین) و (قهتیف) یان (بهسره) دا دهبینیتهوه . با(شا) ئهوه

¹ جهودالعثمانیین لإنقاذ الأندلس / ۴۳۷ .

² قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۶۳ .

بزانى به دريژايى كه نارى فارسيدا ده ميينيٽه وه و له گه ليدام و هه موو نه وهى دهيه ويٽ بوى جيبه جى ده كه م)!!^۱.

به راستى شكستى شائيسماعيل له بهردهم عوسمانيه كاندا بووه هوى سوربوونى ته واوى بو هاوپه يمانيتى له گه ل مه سيحيه كان و دوژمنانى دهوله تى عوسمانيدا. بو نه مه يش هاوپه يمانى له گه ل پورتوگاليه كاندا به ست دانى نا به ده ست گرتنيان به سهر ته نكاوى هورموزدا له به رامبه ر يارمه تيدانى بو شه رى به حره ين و قه تيف و له هه مان كاتدا په يمانيان به سه فه ويه كان دابوو كه هاوكاريان بن دژ به هيژه عوسمانيه كان (له هه موو شوينيكد). (پروژه ي هاوپه يمانيتى پورتوگالي سه فه وي) دابه شكردنى پروژه له تى عه ره بى له خوگرتبوو ناوچه كانى ده سه لآتى نيوانيان وهك برا به ش بكه ن پيشنيارى نه وه بوو سه فه ويه كان ميسر و پورتوگاليه كان فه له ستين داگير بكه ن^۲.

د. عبدالعزيز سليمان نواز ده لٽ : (شا له گه پان نه وه ستا به دواى هاوپه يمانانى دژ به ده وله تى عوسمانى كه بوونه هيژى گه وره كه له نيوان نه وان وگه يشتنيان به ده رى اى ناوه راست. شا ئيسماعيل ئاماده بوو كه هاوپه يمانى به ستيت ته نانه ت له گه ل پورتوگاليه كان كه ترسناك ترين هيژى مه ترسيدارى سهر جيهانى ئيسلامى بوون له وكاته دا. له كاتيكد كه پورتوگاليه كان له بوونى به ره يه كى به هيژى ئيسلامى ده ترسان له ناوه ئيسلاميه كاندا ، ديتيان كه له ويد كه سانيك هه ن ده يانه ويٽ يامه تيان بده ن!

هه رچه نده هورمز نه وه دورگه بچوكه زيانى ئابوورى زورى لى كه وت به هاتنى پورتوگاليه كان به لام شائيسماعيل به رژه وهنديه تايبه تيه كانى خوئى و رقى توندى به رامبه ر توكه عوسمانيه كانى خسته پرو هه ر پيكه وتن و

¹ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ٦٣ .

² قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ٦٤ .

هاوپه یمانیه تیه که له گه‌ل پورتوگالیه کاندای بیبه‌ستیت. جا گرنگ نه‌بوو که هورمز له ژیر ده‌سه‌لاتی پورتوگالیه کاندای بمینیتته‌وه له به‌رام‌بهر ده‌ستکه‌وتنی (احساء) دا، هه‌رچه‌نده پورتوگالیه‌کان ئه‌و هه‌له‌شیان له بار برد بو شای هاوپه‌یمانیان، ئه‌نجام ئه‌وه‌بوو که ئه‌م سیاسه‌ته‌ی شا بوو به‌هۆی به‌هیزکردنی پورتوگالیه‌کان و توانیان ده‌ست به‌سه‌ر که‌نداودا بگرن...^۱.

سولتانی عوسمانی به‌سه‌رکه‌وتنی له چال‌دی‌راندای وازی هیناوا ناچار بوو به‌گه‌رانه‌وه بوو وولاته‌که‌ی خۆی دوا‌ی سه‌پا به‌زیوه‌که‌ی شائیسماعیل نه‌که‌وت له‌بهر چه‌ند هۆیه‌ک:

۱. پروودانی جوړیک له یاخیبوون له‌ریزی ئه‌فسه‌ره‌کانی سوپای عوسمانیدا به‌هۆی به‌رده‌وام بوونی جه‌نگ له‌گه‌ل فارسدا دوا‌ی ئه‌وه‌ی سولتان ئامانجه‌که‌ی به‌دی هینا و سام و شکۆی شائیسماعیلی سه‌فه‌وی بیهیز کرد.

۲. ترسی سولتان سه‌لیم له‌وه‌ی که سوپاکه‌ی بکه‌ویته‌که‌مینه‌کانی سه‌فه‌وییه‌کانه‌وه ئه‌گه‌ر بچه‌نیو وولاته‌که‌یانه‌وه.

۳. وایده‌بینی که گرنگی به‌له‌ناوبردنی مه‌مالیکه‌کاندا بدات باشته‌چونکه ده‌زگای ئاسایشی ده‌وله‌تی عوسمانی چه‌ند نامه‌یه‌کی نیوان مه‌مالیک و سه‌فه‌ویه‌کانی ده‌ستکه‌وتبوو که ئاماره‌ی به‌بوونی یارمه‌تی نیوانیان ده‌کرد دژ به‌ده‌وله‌تی عوسمانی.^۲

ئه‌نجامی ململانی نیوان عوسمانی و سه‌فه‌ویه‌کان ئه‌مانه‌ی ئی که‌وته‌وه:

۱. باکووری عیراق و دیاربه‌کر درایه‌پال ده‌وله‌تی عوسمانی.

۲. عوسمانیه‌کان ئاسایی‌شیان له‌سنوری پوژه‌ه‌لاتی ده‌وله‌ته‌که‌یان ده‌سته‌به‌رکرد.

^۱ الشعوب الإسلامية / ۲۲۶.

^۲ الشعوب الإسلامية / ۲۲۵.

۳. زالبونی مەزھەبی سوننی لە ئاسیای بچوکدا دواى ئەوەى شوینکەوتەو
هەوادارانى ئیسماعیلی سەفەویان لەناو برد وپاشان نشوستیان هیئا بەسەر
شیعەدا لە چالدىران. بەمەش هەستى دەولەت بەرامبەر جیهانى ئیسلامى
زیندووکردهوه بەتایبەتى دواى ئەوەى خوێ وەك پارێزەرى موسولمانان
پراگەیانذبوو.^۱

۴. هەست کردنى دەولەتى عوسمانى بەوەى پيوسته ئەم هیزی دووهەمە که
مەمالیکەکانە نەهیلئیت.^۲

۵. پیکدادانى چەکدارانەى نیوان دەولەتى عوسمانى و سەفەویەکان کاریگەرى
خراپى دروستکرد لەسەر نرخى باجى گومرگى دەولەتى عوسمانى لە ڕیگە
کۆنەکانى ئەنادۆلدا. بەپاستى لە دواى سالانى ۹۱۸ ک- ۱۵۱۲ ز ڕیژەى ھاورده
زۆر ھاتە خوارەو ئەویش لە ئەنجامى جەنگى نیوان سەفەوى و
عوسمانیەکانەو بوو که زۆربەى ڕیگە کۆنەکانى بازرگانى داخست و مەترسیان
کەوتە سەر و ئالوگۆڤى بازرگانى لە نیوان ھەریمە ئیرانى و عوسمانیەکاندا
سنورداربوو، لەوانە اوردنى ئاوریشمى فارسى بوو دەولەتى عوسمانى زۆر
دابهزى.^۳

۶. پورتوگالیەکان سودى زۆریان وەرگرت لە ململانیى سەفەویەکان لەگەڵ
دەولەتى عوسمانیدا و ھەولیاندا کە ئابلقەییەکی گشتى بسەپینن بەسەر
دەریاکانى پۆژھەلاتدا لە ھەموو ڕیگە کۆنەکانى نیوان پۆژھەلات و پۆژئاواو.^۴

¹ تاریخ الدولة العثمانية / ۵۶، ۵۷.

² تاریخ العرب / ۳.

³ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ۴۳۷.

⁴ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ۴۳۸.

۷ . كامه رانى پووى له ئوروپىيەكان كرد به هوى جەنگەكانى نيوان عوسمانى و سەفەوى ، ئوروپىيەكان كاريان لەسەر ئەو ئەكرد كه له گەل شيعه‌ى سەفەويدا بن له دژى دەولەتى عوسمانى بۆشپرزەكردنى تا نەتوانيت بەردەوام بىت له كشانى بەرەو ئوروپا^۱ .

دوهم : پراكيشانى دەولەتى مەمالىك : پاش ئەوى سولتان سەلىمى يەكەم سەرکەوت بەسەر سەفەويه‌كاندا له باكوو پوژئاواى ئيراندا ، دەستى كرد به خو نامادەكردن بۆ لەناوبردنى دەولەتى مەمالىك . چەند هۆكاريك بەشدار بوون له ئاراستە بوونى عوسمانىيەكان بۆ پراكيشان و پيکه‌وه‌لكاندنى شام و ميسر ، له‌وانه :

۱ . هەلويستى دوژمنكارانه‌ى مەمالىك له دەولەتى عوسمانى ، ئەو‌ه‌بوو قانصوى الغورى (۹۰۷-۹۲۲ ك ، ۱۵۰۱-۱۵۱۶ ز) سولتانى مەمالىكى هەستا به پشتگيرىكردنى هەندى له ئەميرە عوسمانىيە هەلها توكان كه له سولتان سەليم ياخى بوون ، له‌پيش هەموويانە‌وه احمدى براى سولتان سەليم ، دەسەلاتە مەملوكيه‌كان دەيانويست ئەو ئەميرانە وهك ئاميريك به كاريان بهيئن له لايان خويانە‌وه بۆ دروستكردنى زەحمەتى زياتر بۆ سولتان سەليم ، هەروەها هەلويستى ناباش (سلبى) دەولەتى مەمالىك لەدا كه پالپشتى مەعنه‌ويان له شا ئيسماعيلى سەفەوى ئەكردو نەيانتوانى بەتەواوى بى لايەنى خويان له نيوان عوسمانى و سەفەويه‌كاندا پابگرن ، هەلويستىكى دوژمنكارانه‌ى پوونيان له مەرسولتان سەليم وەرئەگرتبوو!!

۲ . جياوازى و ناكوكى له نيوان هەردوو دەولەتدا لەسەر سنورى له گرسوس له ناوچه‌ى نيوان لاى باشورى پوژئاواى ئاسياى بچوك و باكوورى شام ، لەو ناوچه‌يه‌دا چەند ميرنشين و هۆزيك هەبوون كه له نواندى (ولاو) هۆگرى بۆ

^۱ القوة العثمانية بين البر والبحر / ۱۱۱ .

دەولەتى عوسمانى و مەمالىك دا ئەملاولايان بوو ، پارايىنەو خىلانە مايەى نا ئارامى پەيوەندى نىوان ھەردوو دەولەت بوو بوويە سەرچاۋەى مەملانىيەكى بەردەوامىش . سولتان سەلىمى يەكەم ويىستى سەرەتا كىشەى سنور يەكلا بىكاتەو بەو دەست بەسەر تەواۋى ناۋچەكە و دانىشتوانەكەيدا بگريّت .

۳ . بلاۋبونەوۋەى ستەمى مەملوكى لەناو خەلكيدا و خواستى خەلكى شام و زانايانى مىسر لە پزگار بوون لە دەولەتى مەملوكى و لكانيان بە دەولەتى عوسمانىەو . جا زانايان و قازىەكان ناوداروپپاۋ ماقوولان و خاۋەن پاكەن لەناو جەماۋەردا كۆبونەوۋەو لە بارى خۇيان دەكۆلىنەو ، پاشان بپريان دا كە قازىەكانى ھەرچوار مەزھەبەكە پياۋماقوولان ، عەريزەيەك كە جىي پەزماەندى ھەموان بىت بنوسن و تيايدا لەگەل سولتان سەلىمى يەكەمى عوسمانيدا قسە بكن و بلىن : بەراستى گەلى سوريا لەستەمى مەملوكى بىزارو بارگران بوو و فەرمانرەۋاكەنى مەمالىك پىچەۋانەى شەرى پىرۆز پەفتار دەكەن ، جائەگەر سولتان بپريارى پەلامار بۆ سەر دەولەتى مەملوكى بدات ، ئەوا (گەل) پىشۋازى لى دەكات و خۇشى دەرەبىت بە ھاتنى ھەموو چىن و تويژەكانى بۆ عىنتاب – كە لەدوورى ھەلەبەوۋەيەو – تەنھا بە پىشۋازى كردنيان بۆ ۋولاتەكەيان ناوەستن ، داوايان لە سولتان سەلىمىش كرد كە نوينەرى بنىريّت بۆ لايان ، ۋەك ۋەزىرى كە جىگەى باۋەربىت تا بەنھىنى گفتوگۇيان لەگەلدا بىكات و پەيمانى ئەمانيان بداتى تادلى خەلك ئارام بگريّت و لە سەر و مالىيان دلىيا بن^۱ .

(د. محمد حرب) ۋا باس دەكات: كە ئەو بەلگەنامەيە لە ئەرشىفى عوسمانيدا ھەيە لە مۆزەخانەى (طوب كابي) لە ئەستانبول بە ژمارە ۱۱۶۳۴ (۲۶) پوونى دەكاتەو كە ۋەرگىراۋى بەلگەنامەكە لە عوسمانىەو بۆ عەرەبى بەم شىۋەيەى خوارەو: (ھەموو خەلكى ھەلب زانايان و ناودارو ناسراۋان ، خانەدان و

¹¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۷۰ .

خەلکانی ولات، بەبێ ھەلاویژکردنی گوێپرایەلی و پشتیوانیان بە خوشی خۆیان
 بۆ سولتان (خوا سەربلندی بکات) دەدەپەرن و بەمۆلەتی ھەموو خەلکی ئەم
 نامەیە دەنوسن : ئێمە ئەم نامەیەمان نوسی تا بنیۆردریژت بۆ لای جەنابی
 سولتانی گەورە و دلنیاتان ئەکەینەووە کە ھەموو خەلکی (حەلەب) کە لە
 پشتیوانانی ئێوەن داوا ئەووە لە جەنابتان دەکەن کە ئەمانیان پێ بدەن، ئەگەر
 ئێوەش بپریارتان دا ئەوا ئێمە ئەو شەپکەسیانە دەگرین و دەیان دەینە دەستان
 یان پراویان دەنێن ، ھەموو خەلکی حەلەبیش ئامادەیی ھاتنە دەم و پێشوازی تان
 تەنھا بەوێ پێ بخەنە نیۆ خاکی عینتاب ، ئەو سولتان! پزگارمان بکە لە دەستی
 حوکمی تاوان و زۆرداری (شرکسی) ھەروەھا لە دەستی بیباوەران بمانپاریژە
 پێش ئامادەبوونی تورکمان، با سولتانی گەورەمان ئەووە بزانی: کە شەریعەتی
 ئیسلامی لێردا پێرەوی خۆی نەگرتوووە کاری پێ ناکرێ، مەمالیکەکان حەزیان
 لە ھەرشتیک بیئت یەکسەر دەستی بەسەردا دەگرن، ئیدی مائو سامان بیئت یان
 ئافرەت و خیزان. پەحم بە کەسیان مەکەن ھەریەکەیان زۆرداریکە بۆ خۆی. ئەوان
 لە ھەرسی سالیک داوی پیاویکیان لێدەکردین، ئێمەیش بە دەم خواستەکیانەووە
 نەچووین ، ئەوانیش دەستیان دایە دوژمنایەتی کردنمان و حوکمی ناپەروا
 دەربارەمان. (دەمانەویت) پێش ئەوێ تورکمان بپروات وەزیریکی خۆتان بیئت
 بۆ لامان ئەو سولتانی خاوەن دەولەت ، ئارامش و ئەمان بەخۆمان و کەسوکارو
 خیزانمان بدەن و کەسیکی جیباوەرو متمانەیی خۆتان بنێرن بۆ لامان تەبە نەین
 بیئت و پیمان بگات و پەیمانی ئەمان و پارێزراویمان بداتی تا دلێ ئەو ھەژارانە
 ئارام بگریژت . و صلی اللہ علی محمد و علی آلہ اجمعین^۱ .

دەربارەیی زاناو فیکھ زانەکانی میسریش (عبدالله ی کوری رچوان) لە کتیبەکەیدا ()
 تاریخ مصر) بە پێی دەستنووسی ژمارە (٤٩٧١) کە لە کتیبخانەیی بایەزید لە

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ١٧٠ ، ١٧١ .

ئەستانبول ھاتوو ھاسى ئوھ دەكات: كە زانايانى مىسر (كە خودى خەلكى مىسر و نوینەرانى ئوئى بوون) بە نھىنى بەھەموو بالیوزىكى عوسمانى دەگەشتن كە دەھاتە مىسر ، وەگلىی و گازندەى خوئان و (سكالای پەواى خوئان) لاس دەكرد و (داواى پاپەپىنى دادى سولتانی عوسمانیان دەكرد تا بىت و مىسر بگىت، بەراستى زانایانى مىسر بەردەوام نامە گوپىنەوھیان ھەبوو لەگەل سولتان سەلىمى يەكەمدا تا بىت بو مىسر بە سوپاكەيەوھ و دەست بگىت بەسەرىدا مەمالىكەكانى لىدەر بكات^۱.

۴ . پاي زانايانى دەولەتى عوسمانى ئوھبوو كە يەكگرتنەوھى شام و مىسر لە بەرژوھەندى ئوممەتە و سوود بە ئامانجە ستراتىژىيەكانى ئەگەيەنىت، چونكە مەترسى پورتوگالى لەسەر دەريای سورو ناوچە پىرۆزە ئىسلامىيەكان و ھەروھە مەترسى سوارەكانى (قدیس یوحەننا) لە دەريای ناوھراست ھۆى سەرەكى بوو كە سولتانی عوسمانى ھاندا تا پوو لە پۆژھەلات بكات و لەگەل ھىزە مەملوكىيەكاندا بو ئو مەبەستە لەسەرھەتاوھ ھاوپەيمانى بېستىت و دواتر ھەموو قورسايىيەكە بگىتە ئەستۆ بو بەرھەنگارى ئو مەترسیانە كاتىك كە ھوكمى مەملوكى پەماو نەما^۲.

بو ئەمەيش ئوھ بەبەلگە دىننەوھ كە سولتان سەلىم بە (تومان باى) كۆتا سولتانەكانى مەمالىكى وئوھ پاش ئوھى لە جەنگى رىدانىيەدا شكستى پىھىنا (من تەنھا لەسەر فەتواى زانايانى سەردەم و ئەم ولاتانە) ھاتووم، من بەرھە جىھادى پافىزەكان (واتە سەفەويەكان) و خراپەكارو لادەرەكان (واتە پورتوگالى و سوارەكانى قدیس یوحنا) پووم نابوو بەلام كاتىك كە (میر غوری) سەرکردەتان ياخیبوونی راگەیاندا بەسەربازەكانىوھ ھات بو ھەلب و لەگەل

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۱۶۹ .

² قراءة جديدة في التاريخ العثماني / ۷۰ .

رافيزيه كاندا پيڭكهوت و ئه وهى ههلبژارد كه بچيٽه مهمله كه تي من كه له باوو باپيرانه وه بۆبه جيماوه، كه ئه مهه بۆ دهركهوت، رافيزه كانم واز ليهيناو ملي پيڭم به رهو ئه و گرت).^۱

۱: پروودانى پيڭدادانه كه: پاش ئه و په ره سه ندانه ي نيوان دهوله تي عوسمانى و سه فه ويه كان پرووى دا، له سه ر سولتان قانسوه ي مه ملوكى پيوست بوو كه يه كيڤ له م هه لويستانه به رامبه ر پروداوه كه وه رگريٽ، يان:

۱. بداته لاي عوسمانيه كان له دژى سه فه ويه كان.

۲. بداته لاي سه فه ويه كان دژى عوسمانيه كان.

۳. يان بيلايه نى ههلبژيٽ له نيوان هه ردوولا دا.

(غورى) ئه وهى به چاك ئه زانى كه به بى لايه نى خوى نيشان بدات، به لام ده زگاي زانيارى عوسمانى ده ستي گرت به سه ر ده قى هاوپه يمانيه كى نه يني دا كه په يوه ندى نه ينى نيوان مه ماليك و فارس دووپات ده كاته وه. ده قه كهش له ئه رشيفى مؤزه خانه ي (گوب قابو) له ئه ستانبول پاريزاوه، سولتان سه ليم ده يويست هيرش بكاته سه ر شيعه ي سه فه وي له وولاتى فارسدا، له گه ل ناجيگيرى پروداوه كاندا، سولتان سه ليم ئه وهى به باش زانى كه پشته وهى خوى ئارام و دنيا بكات، ئه وه يش به وه ده بوو كه ده وله تي مه ملوكى بخاته سه ر مولكى خوى.

هه ردوو كۆمه ل له ده وروبه رى (حه له ب) له (مه رج دابق) له ساى ۱۵۱۷ز دا به يه ك گه يشتن و عوسمانيه كان سه ركه وتن و (غورى) سولتانى مه ماليك كوژرا. له دواى مردنى غورى عوسمانيه كان پيژى ته رمه كه يان گرت و نويزى جه نازهيان له سه ر كرد و له ده وروبه رى حه له ب ناشتيان. سه ليم چووه حه له ب، پاشان ديمه شق و

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۷۱.

۱. لەمژگەوتەکاندا دۆغای بۆ کراو دراو بەناوی ئەوێوە وەك سولتان و خەلیفە لیڤرا

لە شامەوێ سولتان سەلیم نامەیهکی نارد بۆ (گومال بای) کە سولتانی مەمالیکەکان بوو لە میسر تا پابەندی گوێڕایەڵی دەولەتی عوسمانی بێت، وەلامی مەمالیکەکان ئەوێبوو تێر گالتهیان بە نوێنەری سولتان کرد و دواتر کوشتیان. سولتان سەلیم جەنگی پاگەیاندا و بەرەو میسر کشا و بیابانی فەلەستینی بەرەو میسر بێی و قەدەری خوا باران داباری بەسەر شوێنەکان گەشتی هێرشەکەدا کە بێینی بیابانی لماوی بۆ ئاسان کردن چونکە بارانەکە لەمەکە ی تەرپو پاراو و توندکردهوێ کە تیپەربوون بەسەریدا ئاسان بوو.

(سلام نوری) میژوونوسی خاوەنی دەستنوویی (فەتح نامە دیار العرب) کە هاوێمی سەلیم بوو دەگێڕتەوێ کە: سەلیمی یەکەم لە مژگەوتی (صخرە) لە قودس بەتوندی و گەرمی دەگریا و نوێژی پێویستی* کرد وەك پارانەوێ لە خوا کە میسری بۆ فەتح بکات.

عوسمانیەکان سەرکەوتنیکی تەواویان بەسەر مەمالیکدا بەدەست هێنا لە جەنگی (غەزە) پاشان لە جەنگی زیدانیە دا.

ئەوێکارانە ی بونە هۆی شکستی مەمالیک و کوئایی پێهینانی دەولەتەکیان و سەرکەوتنی عوسمانیەکان و بەرزبوونەوێ ئەستێرەیان چەند شتێک بوو:

۱. پێشکەوتنی سەربازی لەلای عوسمانیەکان: چەکی تۆپهاوێژی مەملوکی پشتی بە تۆپگەلیکی گەورە ی جیگری نەجولای دەبەست، لە کاتیکی چەکی تۆپهاوێژی عوسمانی پشتی بە تۆپی سوکی شیاو بۆ جولان دەبەست بەرەو هەموو ئاراستەکان.

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ٢٩.

۲ . سەلامەتى نەخشە و پلانى سەربازىيەكانى عوسمانىيەكان : لەگەڵ ئەوھى عوسمانىيەكان بۆ بېرىنى ماوھىيەكى زۆر كە ناچار بوون بە بېرىنى و جەنگيان لە زەوىيەكدا كە ھى دوزمن و بەرامىيەرەكەيان كە مەمالىك بوون كەچى كتوپر دايان بە سەرياندا و شەپەرەكەيان ھەلگىرساند، ھەموو ئەمانە دەچوونە نىو ھۆكارەكانى سەرکەوتن. سەلامەتى نەخشە و پلانى عوسمانى لەو دابوو كە ھىزە عوسمانىيەكان لە پشت تۆپە قورسەكانى مەمالىكەو ھىرشيان كردنەسەر كە ئەگەر بويسترايە بجولئىنرئىن نەئەتوانرا بجولئىنرئىن چوونە ناوھوھى ئەو ھىزە عوسمانىيە بەتوانايە لە پىگەى ھەلمەت و بېرىندا كە رولئى تۆپى مەملوكى لە كار خست، دواتر شىپىزى لە نىو سوپاي مەملوكيدا پرويدا و تواناي بەرگريان نەما لە پشت عوسمانىيەكانەو بە نارىك و پىكى ھەر ئەھاتن بەيەكدا.

۳ . مەعزەوياتى بەرزى سوپاي عوسمانى و پەرورەدە بەرزە جىھادىيەكەى و بېروا بوونى بەوھى كە جەنگەكەى دادپەرورەرانەيە ، بەپىچەوانەى ھىزە مەملوكىيەكان كە ئەو سىفەتانەيان لە دەست دابوو.

۴ . سوور بوونى دەولەتى عوسمانى لەسەر پابەند بوون بەشەرع لە ھەموو لايەنەكانى ژيان و گرنگيدانى زۆريان بە دادپەرورەرى لە نىو پىزى ئەندامانى دەولەت دا ، بە پىچەوانەى دەولەتى مەملوكى كە لايدابوو لەو شەرىعەتە بىويئە بەرزەو ھەر خەرىكى ستم بوون بەسەر تاك و ئەندامانى دەولەتەكەياندا^۱.

۵ . بوونى كۆمەلىكى سەركردايەتى لە كار بەدەستانى مەمالىك كە بېروايان وابوو بدەنە پال سوپاي سولتان سەلىم و ئامادەى ھاوكارىكردن بوون لەگەڵ دەولەتى عوسمانى و ھەلگرتنى بەرپرسىيارىتى فەرمانرەوايى لە چوارچىوھى حوكمى

¹ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۳۱ .

عوسمانیدا ، له نمونەى ئەوانە: (فایر بەگ) که سولتان سەلیم حوکمی میسری دایە دەست، (جان بردی غەزالی) که دواتر حوکمی دیمەشقی گرتە دەست^۱.

بەپراستی مەمالیک تووشی شکست و دارمان بوونەو لەسالی ۱۵۱۶- ۱۵۱۷ ز ، لەکاتیکیدا که له تەمەنی پیری دەولەتەکیان و کۆتا لاپەرەکانی میژوویاندا بوون وەک هیزیکی ئیسلامی گەورە لە پۆژەلاتی ناوەپراستدا یان لە جیهاندا، ئەوان زیندویتی و توانای خوێان لە دەست دابوو نەیانئەتوانی گەنجیتیان تازە بکەنەو ئەوەبوو دەولەتەکیان ئاوابوو و ئەو ولاتانەى لەژێر فرمانەرەواییاندا بوون کەوتنە ژێر دەسەلاتی عوسمانی^۲.

(د. علی حسون) که له (جبرتی) وەرگرتوو لە کتیبەکیدە (تاریخ عجائب الآثار فی التراجم والأخبار) لە بەرگی یەکەمدا وەسفیکى بۆ سەر دەمی حوکمی عوسمانیەکانی کردوو لە میسردا لەکاتی سولتانە بەهیزەکانیاندا که بریکى لى وەر دەگرین: (میسر گەرایەو بۆ سەر دەمی نوینەرایەتى، هەر وەک لە سەر دەمی ئیسلامدا هەبوو. کاتیکیش سولتان سەلیم کاروباری میسری کەوتە دەست، لە هەموو ئەوانە خوێش بوو که جەرکەسى و منالی جەرکەسى بوون، دەستی نەبرد بۆ وەقفەکانی سولتانە میسریەکان، بەلکو بریاری کارکردنی پەمووچەری و وەقفەکان و شوینە خەیریەکان و ئالیک و کریی دوو شارە پیروژەکە و گەنجینەکاندا وە موچەى بۆ هەتیوان و پیرو خانەنشینەکان و بەپیو بەرانی قەلاو سەنگەرنشینان بریەو وە بریاری هەلوەشاندنەوێ داگیرکاری و سەرانی و باجی دا. کاتیکی که مرد کوپە جەنگاوەرەکەى که سولتان سولەیمانە (بەرەحمەت بیّت) هاتە جینگەى که پێسا و یاسای دەمەزراند و مەبەستى دانا بۆ شتەکان و هەریمەکانی پێک خست و تاریکیەکانی چراخان کردەو و بانگوێ ئایینی بەرز

^۱ الشعوب الإسلامية / ۹۳ .

^۲ الشعوب الإسلامية / ۹۲ .

کرده وه و ئاگری بیباوه پانی کوژانده وه.... دواى ئه وان بهرده وام ولاته کان ریکوپینکی بهرپوه نه پویشتن و گوپرایه لی حوکمی ئه وان بوون... عوسمانیه کان به تایبته له سهره تای دهوله ته که یاندا که سانی وایان هه بوو چاکترین که سانیک بوون که دواى خهلیفه کانى راشیدین کاروبارى ئه م ئوممه ته یان گرتبیته دهست، چاکترین که سیک بوون که بهرگریان له م ئایینه کردبیته، قاره ماترین که سیک بوون که جیهادی بیباوه پانیان کردبیته، هه ربویه خوا له سه ره دهستی ئه وان و نوینه رانی ئه واندا ئه وه هه موو ولاته ی ئازادکرد.... له گه ل ئه مانه دا هه رگیز کاروبارى دهوله تیان فه راموش نه ئه کرد و ههروهک ناوچه وه سنوره کان و بهرز راگرتنی دروشمه ئیسلامیه کان و سوننه ته محمدیه کانیشیان پشتگوى نه ده خست و حورمه تی زوری زانیان و ئه هلی ئابین و خزمه تگوزارانی که عبه و مزگه وتی پیغه مبه ر (صلی الله علیه وسلم) لایبو¹.

ب : باسی گواستنه وه ی خیلافه ت: باسی گواستنه وه ی خیلافه ت بو ئالی عوسمان په یوه ندی به ئازادکردنی میسروه هیه له لایه ن عوسمانیه کانه وه، ووتویشیان ه : کوئا خهلیفه ی عه بباسیه کان له قاهره نه وازشی له خیلافه ت کردوه بو سه لیم . ههروه ها میژوونووسی هاوچه رخ (ابن ایاس) له باسی راکیشان و پیکه وه لکانی میسر به دهوله تی عوسمانیه کانه وه باسی شتی وای نه کردوه، ههروه ها ئه و نامانه ی که سولتان سه لیم ناردی بو سوله یمانی کوپری هه یچ ئاماژه یه کی تیدا نه ها تووه به نه وازش پیکردنی خهلیفه له نازناوی خو ی بو سولتان . ههروه ها سه رچاوه هاوچه رخه کانیش ئاماژه به مه سه له ی گواستنه وه ی خیلافه ت بو ئالی عوسمان به ریکه ی نه وازش کردن ناکه ن ، که له نه وه وه چه ی پیغه مبه ریش نین (صلی الله علیه وسلم).

¹ تاریخ الدولة العثمانیه / ۶۳ .

پراستی میژوویی دهلیت : سولتان سەلیمی یەكەم نازناوی (خەلیفە ی خوا لە هەموو زەویدا) ی لە خووی نا ، لە ساڵی ۱۵۱۴ ز ، ۹۲۰ ك ، واتە : پیش فەتەکردنی شام و میسر و پراگەیانندی حیجاز بە سەردانەوانندی بو ئالی عوسمان . جا سولتان سەلیم و باباپیرانی پیگەیهکی گەورەیان بە دەست هیئا که لە بار بوو بو بە کارهێنانی نازناوی خەلیفە ، لە کاتی کدا مەزکەزی خەلیفە لە قاهرەدا هاوشیۆی نەبوو ، هەرۆک فەتەکردنەکی سەلیم توانا و دەسەلاتیکی مەعنەوی و ماددی بو بە دەست خست بە تاییبەت دواي چوونی مەککە و مەدینە بو ژێر دەسەلاتی سولتان . سولتانی عوسمانی بوو بە پەناگەیهک بو ئەو موسولمانە لاوازانە ی که دەگەران بە دواي یارمەتیدانیدا لە دواي ئەو ی پورتو غالیەکان هێرشیان کردە سەرد ناوچە ئیسلامیەکان لە ئاسیا و ئەفریقا دا .

پوختە ی باسە که ئەو یە که سولتان سەلیم گرنگی بە نازناوی خەلیفە نە دەدا ، هەرۆها سولتانەکانی تری عوسمانی دواي خویشی و ابوون ، گرنگی دان بەو نازناوەش هەندی لە لاوازیەکانی دەولەتی عوسمانی گەراندهوه .^۱

ج : هۆکارەکانی پرووختانی دەولەتی مەملوکی : لیژەدا چەند هۆکاری کۆبوونەوه و یارمەتیان دا لە کۆتایی پی هیئانی دەولەتی مەمالیک ، گرنگترینیان :

۱ . گەشەنەدانی مەمالیک بە چەک و هونەرە جەنگیەکانیان ، مەمالیکەکان پشتیان دەبەست بە نیزامی سوارەیی که لە سەدەکانی ناوەراستدا زال و بەرچاو بوو . عوسمانیەکان پشتیان دەبەست بە بەکارهێنانی چەکی ئاگرین و بە تاییبەت تۆپ .

۲ . زۆری ئاژاوە و پارایی و پیکدادانەکان لە نیوان مەمالیکدا لە مەر ویلایەتی حوکم که بوویە هۆی نەبوونی جیگری فەرمانڕه‌وایی حوکم لە سەرختترین کاتەکاندا .

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۶۱-۶۲ .

۳. بېئىزى ژېردەستەكان لە سولتانه مەمالىكەكان ، كە چىنىكى ئەرستۆكراتى سەرەۋەى دورەپەرىز لەگەلەكانىيان پىك ھىناۋو .

۴. لىدانى ھەندى ناكۆكى و بەش بەشى لە نىۋرېزەكانى مەمالىكدا ، ھەرەك والى ھەلەب (خايرىك و جانبرد الغزالى) كەردى كە بوۋىە ھۆى پەلەيى پروخانى دەۋلەتى مەملوكى .

۵ . خراپى بارودۇخى ئابوورى و بەتايىبەت كاتىك رېگەكانى نىۋ مىسر گۆران و دۇزىنەۋەى رېگەى لوتكەى ھىۋاى چاك (رأس الرجاء الصالح) پرويدا .

۶. ھۆكارى كەرەۋەى ھۆكارە پىششىنەكان : لاۋازى پابەندى مەمالىك بوۋ بە بەرنامەى خواۋ لە

بەرامبەرىدا بەھىزى دەست پىۋەگرتنى عوسمانىيەكان بەشەرىى خوا^۱ .

د : ملکە چى حىجاز بۇ عوسمانىيەكان : حىجاز شوپىن كەۋتەى مەمالىك بوۋ ، كاتىك شەرىفى مەككە زانى بەكوژانى سولتان غورى و تومان باى جىگرى ، شەرىفى مەككە (بەرەكاتى كورى محمد) ى نارد بۇ نواندى گويپرايەلى خۆى بۇ سولتان سەلىمى يەكەم و كلىلەكانى كەعبە و ھەندى شوپىنەۋارى دايە دەست ، بەمە سولتان سەلىم دانى نا بە شەرىفى حىجازدا ۋەك ئەمىرى مەككە و حىجاز و چەند توانستىكى (صلاحيات) بەرفراۋانى پىبەخشى^۲ .

بەمە سولتان سەلىم بوۋ بە خزمەتگوزارى ھەردوۋ ھەرەمى پىرۆز و پىگەى تەۋاۋ بەھىز بوۋ لە لاى گەلانى ئىسلامى و بەتايىبەت دەۋلەت چەند ۋەققىكى زۆرى دانا بۇ ناۋچە پىرۆزەكان ، دەسكەۋتەكانى لە خەزىنەيەكى سەربەخۆى كۆشكى سولتانىدا دادەنرا ، پىكەۋەلكانى حىجاز بە عوسمانىيەكان بوۋە ھۆى فراۋانى دەسەلاتدارىتى عوسمانى لە دەرياي سورد كە بوۋ بە ھۆى لابرەنى مەترسى

¹ تأريخ العرب الحديث / ۴۰ .

² تأريخ العرب الحديث / ۴۰ .

پورتوگالی له حىجاز و دەريای سووردا. ئه وهىش تا كۆتايى سەدهى ١٨
بەردەوام بوو.^١

ه: يەمەن: دواى شكستى مەمالىك فەرمانرەواى مەملوكى چەركەسى يەمەن
(إسكندر) وه فديكى نارد بۆ لای سولتان سەلىم تاكوو ھۆگرى و گوپرايەل بوونى
خۆى بۆ بخاتە پرو، سولتانى عوسمانىش رازى بوو بەمانەوى له پايەى خۆيدا
، يەمەن پىگەيەكى ستراتىژى پىكدەھىنا و بەكليلى دەريای سوور دادەنریت ، له
سەلامەتیدا ، سەلامەتیه بۆ پىگە پىرۆزەكان له حىجازدا ، دەسەلاتدارى
عوسمانى له سەرەتادا لاواز بوو ، بەھوى مەملانىي ناوخۆيى نيوان سەرکردەكان
و مەمالىك له بوارى قەلەمپەرى ئىمامەتى زەيدىيەولە نيو ھۆزەكانى شاخدا .
ئەمە و لەگەل مەترسى پورتوگالى كە ھەپەشەى كەنارە يەمەنيەكان دەکرد ،
ئەمەش سولتانى پال پيوەنا بۆ ناردنى ھىزىكى دەريايى ، بەلام بەھوى ئەو
مەملانىيەو سەرئەكەوت كە له نيوان سەرکردەكەيدا (حسين رۆمى) تەواو
سەربەست له جموجولدا و (رەيس سلمان) يەك له سەرکردە عوسمانىيە
دەرياوانەكاندا پوویدا.^٢

پاشان سولتان سلیمان (سلیمان پاشای ارناؤوگى) ھىرشىكى نارد لەسالى
٩٤٥ ك ١٥٣٨ ز ، ھىرشەكە ٧٤ كەشتى و ٢٠٠٠٠ كەسى له خوگرتبوو كە
ئامانجى ھىرشەكە داگیرکردنى يەمەن و بەتايبەت عەدەن بوو ، پاشان داخستنى
گەرووى بابولمەندەب له بەردەم كەشتیە پورتوگالىيەكاندا . عوسمانىيەكان له
سالى ٩٤٦ ك ١٥٣٩ ز دا چوونە عەدەن و له ٩٥٢ ك ١٥٤٥ ز چوونە تعر ، سەنعائىش
له سالى ٩٥٤ ك ، ١٥٤٧ ز دا كەوتە نيو دەستيان ، سلیمان پاشا بە
كەشتىگەلەكەيەو پويشت تاكوو دەست بگريت بەسەر ھەندى ناوچەى عەرەبى

^١ تاريخ العرب الحديث / ٤١ .

^٢ تاريخ العرب الحديث / ٤١ .

لە حەزەرەمەوت ، لەوانە (السحر، المكلا) و كەنارى حەبەشە و سەواكىن و
 مصوعى لە سەر كەنارى پوژئاواى دەريای سوورى گرتەوە لە ٩٦٤ك ، ١٥٥٧ز .
 يەمەن لە ماوەى ملكەچبوونیدا بۆ حوكمى عەباسى (١٥٣٨ ، ١٦٣٥ز) بەردەوام
 لە مەملەتەى هیزە عوسمانیەكان و ئیمامەتە زەیدىيەكاندا بوو . جا عوسمانیەكان
 نەیانتوانى كە تەواو زالبەن بەسەر شارەكاندا لە ئەنجامى ئەو بزوتنەوە بەرگریەى
 كە بەرەنگاریان بوویەو^١ .

بەپراستی يەمەن لە ماوەى زالبوونى دەولەتى عوسمانى بەسەريدا (١٥٣٨ -
 ١٦٣٥ز) هیزەكانى عوسمانى و ئیمامەتە زەیدىيەكەى مەملەتەىيان بوو لەسەرى ،
 جا عوسمانیەكان نەیانتوانى بەتەواوەتى زالبەن بەسەر شارەكانیدا بەهۆى
 هەلگیرانەوێ هەندى لە هۆزەكان^٢ .

عوسمانیەكان لە بونیان لە يەمەندا سودیان وەرگرت و هەستان بە چەند
 هێرشىكى دەريایى بۆ سەر كەنداو بەمەبەستى پزگارکردنى لە فشارى
 پورتوگالى^٣ .

سێيەم : مەملەتەى عوسمانى پورتوگالى : دەولەتى پورتوگال لەسالى ١٥١٤ ز دا
 هەستا بە بزواندى هێرشىك بۆ سەر پوژئاواى دوور كە سەركرده هەرى گەشتیار
 سەركردايەتى دەكرد . ئەو هێرشە توانى بەندەرى سەبتەى پوژئاوايى داگیر
 بكات . ئەمە سەرەتايەك بوو بۆ زنجیرەيەك لە كارە دوژمنكارىيە يەك بەدواى
 يەكدا هاتووەكان^٤ .

^١ تاريخ العرب الحديث / ٤١ .

^٢ تاريخ العرب الحديث / ٤٢ .

^٣ تاريخ العرب الحديث / ٤٢ .

^٤ التاريخ الأوروبي الحديث في عصر النهضة الى مؤتمر فينا / ٤٨ .

پاشان پورتوگال هیژ شه‌کانی گه‌یاندە باکوری ئەفریقی تاکوو زالبوو بەسەر ئەصیل و ئەرائیش و دواتر تەنجه له سالی ١٤٧١ زدا^١.

دوای ئەو چاوچنۆکیه‌کانی گه‌یاندە مه‌لبەندە ته‌واو گرنگه‌کانی وه‌ك به‌نده‌ری (اسفی ، ئەغادیر ، ازموه ، ماسه)^٢.

ئەو ئاراسته‌ی پورتوگال كه به‌ره‌و زه‌ریای ئەتله‌سی و هه‌ولی چوارده‌وردانی جیهانی ئیسلامی بوو ئەوا به‌پله‌ی یه‌كه‌م به‌ پالپشتی خاچپه‌رستی دله‌رقانه دژ به‌ موسوڵمانان کاریکرد. کاتیك پورتوگال وای ده‌رده‌بری كه ئەو سه‌رخه‌رو پارێزه‌ری مه‌سیحیه‌ته و دژی موسوڵمانان و كوشتنی موسوڵمانانی به‌پیوستیه‌کی گرنگ و یه‌كلایی داناو ئیسلامی واده‌یت كه دوژمنی ناحه‌زیه‌تی و پیوسته له هه‌موو شوین كوشتاری بكه‌یت^٣.

هنری گه‌شتیار ده‌مارگیری توندی هه‌بوو بو مه‌سیحیه‌ت و ته‌واو رقی بوو له موسوڵمانان ، هنری ئەمه‌ی له‌لای پاپا نیقولای پینجه‌م به‌ده‌ست هی‌نابوو وه‌ك مافیك له هه‌موو دۆزینه‌وه‌كانیدا هه‌تا گه‌یشه‌ته هی‌ند ، به‌وه‌ی ده‌لیت : (به‌خته‌وه‌ری گه‌روه‌مان ئەوه‌یه كه ده‌زانین هنری كو‌رمان ئەمیری پورتوگال ریبازو جیپی باوکی گه‌وره‌ی پاشا یوحه‌ننا ده‌نوینی ، ئەو غیره‌ته‌ی قوتداوه و لوش داوه كه ده‌رونه به‌رزه‌كان ده‌بنه خاوه‌نی وه‌ك سه‌ربازیکی نه‌به‌ردی سه‌ربازانی مه‌سیح ، به‌ناوی خواوه به‌ره‌وپیش چوو بو ئەوپه‌ری وولاته‌كان و دورترین شوینه‌کانی جی‌ماوه‌ی زانیاریمان ، هه‌روه‌ك له نیو كۆشکی كاسۆلیکیه دلیره‌كاندا دوژمنانی خواو مه‌سیحی وه‌ك عه‌ره‌ب و بیباوه‌رانی ده‌ركرد ..)^٤.

^١ الكشف الجغرافية / ٩٩ ، ١٠٠ .

^٢ الكشف الجغرافية / ٩٩ ، ١٠٠ .

^٣ آسیا الوسطی المغربیة / ٢٤ ، ٢٥ .

^٤ دراسات متمیزة من العلاقات بین الشرق والغرب / ٥٨ .

بوكرك له ووتارهيدا كه دای بۆ سهربازەكانی له دواى گەيشتنى به (مەلقا) بهم دهقه ووتى : (دورخستنه وهى عەرب له بازىرگانى (افاويه) ئەو ھۆكارەيه كه پورتوگاليەكان بۆ لاوازكردنى ھىزى موسولمانان خوازيارىنى) .

لەھەمان ووتاردا ووتى : (ئەو خزمەتە بەرزو بەنرخەى كه پيشكەش بە خواى دەكەين وەدوونانى عەرب لەم وولاتانەو كوژاندنە وهى پوناكى يارانى محمد بەجۆرىك كه جاريكى تر كاپەو گرپكى تر نەبينيت بەخووه ليڤەدا ، ئەو ەش چونكه من دلنيام ئەگەر ئيمە بازىرگانى (مەلقا) مان له دەستيان دەرکرد (واتە موسولمانەكان) ئەوا ھەريەك له قاھيرەو مەككە دەبنە شوينە واريكى دوور له چاو ، له بوندوقىەش ھەموو بازىرگانيەكى لى بيبەش دەبيت گەر بازىرگانیەكانى نەچن بۆ پورتوگال بۆ شەركردن ليڤەدا)^۱ .

پۆژيكي تريش ووتى : (ئامانجمان گەيشتنە بە شوينە پيرۆزەكانى موسولمانان و كاولكردنى مزگەوتى پيڤەمبەر و بردنى لاشەى پيڤەمبەر محمد وەك پەھينە تاكوو بەرەنگارى عەربى پيڤەكەين له پيناو گەپاندنە وهى قودس)^۲ .

عەمانوئيلي يەكەمى پاشاى پورتوگال بە ئاشكراكردنى ئامانجى ھيرشە پورتوگاليەكان دەلييت : مەبەستى دۆزينە وهى ريگەى دەريايى بۆمينا بلاوكردنە وهى مەسيحيەت و بەدەستخستنى سامانى پۆژەلاتى بوو^۳ .

ھەر ەھا بۆ تويژەرى بەويژدان دەر دەكەوييت : كه پالەنەرى ئاييىنى بۆ دۆزينە وه جوگرافىەكان له گرنگترين ئەو ھۆكارانە بوو پورتوگالى ھاندا بۆ تپپەپاندنى دەرياکان و سوپانە وه بە دەورى جىھانى ئيسلاميدا . بوكرك بپيارو فرمانەكانى دەرکردو ويڤەى خاچ و تۆپەكان نەخشينرا وەك دروشمى ھيرشەكان ، ئامانج

^۱ دراسات متميزة من العلاقات بين الشرق والغرب / ۵۹ .

^۲ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۲ / ۶۹۸ .

^۳ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۳۷ .

لەو ھەيش ئەو ھەبوو كە لەسەر موسولمانانە مەسحىيەت لەكۆش بگرن ، ئەگەر نا دەبىت بەرھەنگارى تۆپەكان ببنەو .

پاڤنەرى ئابورى لە پلەى دووھەدا ھەبوو ، وەك ھۆكاريكى كاريگەر لە گەپانى دۆزىنەو ھەجوگرافىيە پورتوگالىيەكان ، كە دۆزىنەو ھەپىگەى لوتكەى ھىواى چاك (راس الرجاء الصالح) ى لە سالى ٩٠٤ك ، ١٤٩٧ ز ئاسان كرد بەھوى فاسكودى ماجا جيگرنكى گەيشتنى بەرھەمەكانى پۆژھەلاتى دوور بە بازارە ئەوروپىيەكان بەبى پىويستى تىپەپوونى بەپىگەى مىسردا . ئەمەش يارمەتى گۆپىنى ھىلى بازركانى دا لە ناوچەكانى تىپەپوونى عەرەبى و ئىسلامىيەو ھەبو بەدەھىنانى ئامانجى ئايىنى . ئەمەش بەھوى كە ھوارى ئابورى كاريگەرى بەھىزى ھەبوو لە لاوازكردنى ھىزى ئىسلامى كە كاريگەرىيەكەى گەيشتە لە راندن و شۆكاندنەو ھەئەروپا ھەبو چەند سەدەيەك بەھوى ئەو لاوازى بازركانىيەى كە دەولەتى مەمالىكى بەھوى ئەو گۆپانە لە ناكاوھەو توشى ھەبوو .^١

ئەھوى شىاوى باسكردنە ئەھويە : پورتوگالىيەكان لە ھىرشەكانىندا داواى يارمەتى و پالپشتيان لە جولىكەكان كرد كە وەك جاسوس بەكارىان دەھىنان . لەمەشدا شارەزاىيان لە زمانى عەرەبى يارمەتى دان ، ھەنمۇنە پاشاى پورتوگال يوحەنناى دووھەم خزمەتگوزارە تايبەتيەكەى خوى نارد ھەمىصرو ھىندىستان و ھەبەشە كە ھاورپىيەكى جولىكە ھەبو لەگەلیدا . ئەنجامى كۆچ و سەفەرەكەيان پىشكەشكردنى پەيامىك ھەبو كە ھەندى نەخشەى عەرەبى و سەر زەرياي ھىندىيان گرتبەو ھەبو .^٢

ئىبن ئىياس باس دەكات : لە سەردەمى شەريف بەرەكاتى ئەمىرى مەككەدا سى كەس چوونە نىو مەككەو بەدەورى كەعبەدا دەسورپانەو كە جل و بەرگى

^١ دراسات متميزة / ٦٠-٦١ .

^٢ اورية في مطلع العصور الحديثة : ١ / ١٢٣ .

عوسمانیان له‌به‌ربوو و به‌عه‌ره‌بی و تورکی قسه‌یان ده‌کرد ، ئه‌ویش فه‌رمانی کرد به‌گرتنیان و ده‌رخستنی جه‌سته‌یان . پوون بوویه‌وه که مه‌سیحین ، چونکه ئه‌وان خه‌ته‌نه نه‌کرا‌بوون ، پاش لی‌کۆلینه‌وه‌یان ده‌رکه‌وت که ئه‌وان جاسوسن و نی‌ردراون بۆ کارکردن وه‌ک پینیشاندهری سوپای پورتوگالی خاچیه‌رستی له‌کاتی چونه‌نیو مه‌که‌که پاش ئه‌وه نی‌ردران بۆ لای سولتان قانصوه‌ی غوری .

بۆ به‌دییه‌نانی ئامانجه‌ پورتوگالیه‌کان ، سیاسه‌تمه‌دارو گیره‌وه دۆزینه‌وه‌کان پیویستی ده‌سته‌سه‌رداگرتنی گه‌روی (هورمن) یان داده‌نا تاکوو دوزمنانی ئیسلام هی‌رشه‌که‌یان له‌ پشته‌وه بۆ سه‌ر جیهانی ئیسلامی ده‌ستپیکه‌ن و ده‌ماری بازرگانی له‌ناوچه‌عه‌ره‌بی و ئیسلامیه‌کاندا وه‌لاخه‌ن و دواتر مه‌سیحیه‌ت له‌هه‌موو ئه‌و شوینانه‌ بڵاو بکه‌نه‌وه که پینی ده‌گه‌ن ^۱ .

پورتوگالیه‌کان له‌ پلانه‌کانیاندا سه‌که‌توو‌بوون و توانیان زالبین به‌تیپه‌رگه‌ بازرگانیه‌کانی له‌ که‌ناری ئه‌فریقی و که‌نداوی عه‌ره‌بی و ده‌ریای عه‌ره‌بدا و هه‌ستان به‌ پیرگی گه‌یشتنی به‌ره‌مه‌ پوژه‌ه‌لاتیه‌کان بۆ ئه‌وروپا له‌و پیرگیه‌وه . بۆ به‌دییه‌نانی ئه‌وه‌یش نه‌بوونی هی‌چ پکه‌به‌ریکی ده‌ریایی یان یارمه‌تیدان تا زالبین به‌سه‌ر مه‌لبه‌نده‌ گرنگه‌کاندا . پاشان پورتوگالیه‌کان ده‌ستیان نه‌گرته‌وه له‌ به‌کاره‌ینانی توندو تیژی دژ به‌ ئه‌و ناوچانه‌ی که پینیان ده‌گه‌یشتن و داگیریان ده‌کردن ، قه‌سابخانه و خستنه‌وه‌ی ئاگرو کاوول کردن و ده‌ستدریژی کردنه‌ سه‌ر ئابروی خه‌لک و پیرگی موسوڵمانان بوو چون بۆ حه‌ج و پوخاندنی مزگه‌وته‌کان به‌سه‌ریاندا له‌و دیمه‌نانه‌ بوون ^۲ .

هه‌لویستی موسوڵمانان له‌و جه‌نگه‌ دله‌ره‌قانه‌دا ئه‌وه بوو که مه‌مالیکه‌کان له‌و کاته‌دا له‌ باریکی ناله‌باردا بوون چونکه لاوازی ئابووری و سیاسیان توش بو‌بوو

^۱ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۳۸ .

^۲ علاقة ساحل / ۱۹ .

و سولتانهكان سهرقال بوون به كيّشه ناوخوييهكان و سهنگه رگرتنى دژبه دهوله تي عوسمانى و سهركوت كردنى چالاكى سواره ئيسپارتيهكان له پوژژهلاتى دهرياي سپى ناوهراستدا ^۱.

بويه دانيشتوانى كه نارى ئه فريقى و كه نداوو يه مهن سهره نجاميان به رهو پووى خويان بوويه وهو له هه موو شوين له پوژژهلاتى ئه فرىقياو له مه سقه ت و به حرهين و قريات و عه دن هيرشيان ده كرده سهر پاريزگه پورتوگاليهكان به بى گويدانه جياوازي كيّشى توانايان ^۲.

پاشان مه ماليهكان هه ستيان كرد به بهرپرسياري تي له گهل بوونى ئه و كيّشانه ي كه دهوله ته كه يان تيايدا ده ژيا ، جيّش له تواناياندا بوو خستيانه گه ر بو سنوردار كردنى گه يشتنى پورتوگاليهكان به پيگه پيروزهكان ، جا سولتان قانصوه الغورى هه ستا به ناردنى هيرشيكي دهريايى پيكهاتوو له (۱۳) كه شتى كه ۱۵۰۰ كه سى تيدا بوو به سهركردايه تي حوسه ينى كوردى و گه يشته كه نداوى (ديو) پاشان (شول) و له گهل كه شتيگه لى پورتوگالييدا به يه كه گه يشتن به سهركردايه تي (الونزدي الميدا) ئه وه يش له سالى ۹۱۴ ك ، ۱۵۰۸ ز دا و سهركه وتن بوو به بهش وهاوده ميان . پاشان پورتوگال هيزه كانيان به هيز كرد و جاريكى ترزه ويان گه پرانده وه بو خو كه بووه هوى شكستى كه شتيگه لى ئيسلامى له سالى ۹۱۵ ك ، ۱۶۰۹ ز له جهنگى (ديو) به ناوبانگ له ميژوودا ^۳. دهوله تي عوسمانيش له سه ره تادا دووربوو له مه يدانى جهنگه كه و نيوانى ئه و و پورتوگال دهوله تي مه ماليك و دهوله تي سه فه وى بوو ، له گهل ئه وه يشدا سولتان بايه زيدى دووهم داواى يارمه تي سولتان غورى په سه ند كرد دژ به پورتوگاليهكان

¹ دراسات في ... / ۱۱۴ .

² موقف اوروبا من الدولة العثمانية / ۳۸ .

³ النفوذ البرتغالي في الخليج العربي / ۱۰۶ .

له مانگی شه‌والی سالی ۹۱۶ک ، ۱۵۱۱ز چەند کەشتیەکی هەلگری تیرو پم و چل سندوقی باروت و چەندین پێداویستی تری سەربازی و مال و سامانی پێویستی نارد^۱. بەلام ئەو یارمەتیه بەتەواوی نەگەیشت بەهۆی بەرەنگاربوونەوه‌ی لەگەڵ سوارەکانی قدیس یوحەننادا^۲.

پاش ئەوه‌ی عوسمانیەکان وولاتی میسرو شامیان گرتەخۆو وولاتانی عەرەبی چوونە ژێر باری فەرمانڕەوایی عوسمانی دەولەتی عوسمانی بەرەنگاری پورتوگالیەکان بوو، ئەو بە دلیریەکی کەم و ینەوه و توانی هەندی بکەو شوینی ئیسلامی لە دەریای سوربگیرێتەوه وەک (مصوع ، زەیلەع) هەرەك توانی هێزێکی دەریایی بەسەرکردەیی میرعەلی بەگ بنیڕیت بۆ کەناری ئەفریقی بەمەیش پزگارکردنی مەقدیشۆ و مەسە هاتەدی و سوپا پورتوگالیەکان کەوتنە ژێر باری زیانگەلیکی گەورەوه^۳.

لەسەر دەمی سولتان سوله‌یمانی قانونی ۹۲۷-۹۷۴ک ، ۱۵۲۰-۱۵۶۶ز ، دەولەتی عوسمانی توانی پورتوگالیەکان لە دەریای سور دوور بخاتەوه و هێرشیان بکاتە سەر لەو مەڵبەندانەیی کە لە کەنداوی عەرەبیدا بوون و تیایدا نیشتەجێ بووبون . سولتان سوله‌یمان هەستی کرد کە بەرپرسیاریتی پارێزگاریکردنی پێگەپێرۆزەکان ئەرکی دەولەتی عوسمانیە ، بۆیە پێککەوتنیکی بەست لە گەڵ هەردوو فەرمانڕەوا (قالیقوگ) و (کامبای) کە دوو فەرمانڕەوای هیندی بوون و کاریگەری جەنگی پورتوگالیان بەرکەوتبوو. ئەو پێککەوتنە جەختی لەسەر کاری هاوبەش دەکردهوه دژی پورتوگال ، لەدوای ئەو پێککەوتنە دەقه‌کەیی نێردرا بۆ سوله‌یمان پاشای خادم والی میسر کە ئەمە دەقه‌کەیی بوو :

¹ الممالیک الفرنج / ۱۱۵ .

² تاریخ کشف افریقا / ۱۷۲ .

³ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۳۹ .

ئەى بەگى بەگەكان سولەيمان پاشا لە مىسر پيويستە بەپەلە ھەستىت بە جيبەجى کردنى ئەم فەرمانانە ، بە ئامادەکردنى جانتاۋ پيويستىەكانت و خو ئامادەکردن بو جيهاد لە پيى خوادا لەسويس ، دەبى بەرەو ھىند دەربچىت و زال بىت و بارىزگارى لەو بەشانە بکەيت ، چونکە تو ئەگەر پيگەکەت بپى و ئابلوقەى پيگەكانى سەر مەککەى پيروزت دا ئەوا ئەو خراپانە دور دەخەيتەوہ کە پوتوگاليەكان دەیکەن و ئالو دروشميان لە دەريادا کوٹايى پى دينيت)^۱ .

سولەيمان ھەستا بە جيبەجى کردنى فەرمانەكانى سولتانى عوسمانى و پاشا ھوت پوژگەيشتە جەدەدە و پاشان بەرەو کەمران چوو ، دواتر دەستى گرت بەسەر عەدەن داو يەککە لە کاربەدەستە سەربازىەكانى (چاگ) لەسەر داناو بەژمارەيەكى سەربازەكانى کە دەگەيشتنە ۶۰۰ سەرباز پارىزگارى ليکرد، پاشان دريژەى دا بە پويشتنى بەرەو ھىند ، لەکاتى گەيشتنى بە (ديو) نەيتوانى بەسەريدا زال بىت ، و پاشەکشەى کرد پاش ئەوہى نزیکەى ۴۰۰ سەربازى لەدەست دا جاريكى تريش ھەولى دا زالبيت بەسەر قەلاكانى پيشەوہ تاكوو يەکيكان خوى بەدەستەوہداو ۸۰ پورتوگالى گيران ئەگەر يارمەتى نوپى پورتوگالى نەبوايە ئەوا ھەموو قەلاكان دەگيران ، بەمە دەرکردنى پورتوگاليەكان لە ھىند ھاتەدى و قەلاى ديو بەتەواوى ملکەچى عوسمانىەكان بوو^۲ .

بەمجۆرە عوسمانىەكان توانيان پيگە لە پورتوگاليەكان بگرن و بەدور لە خاکە ئىسلامىەكان بيانوہستين و سنوردابنن بو چالاكيان ، ھەرۋەھا دەولەتى عوسمانى سەرکەوتنى بەدەست ھينا لە ئاسايش پيدانى دەرياي سوور و پارىزگارى شوينە پيروزەكان بەرامبەر فراوانخوазى پورتوگالى خاوہن ئامانجى

¹ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۴۰ .

² صراع المسلمين مع البرتغاليين / ۲۲۶ .

داگیرکاری و مەبەست نزمخاوەن ھەولێ زالبوون بەسەر ئیسلام و موسولماناندا بەھەموو جۆرە پێگەیکە .

ئەو سەرکەوتنە ی دەولەتی عوسمانی بەدیھینا بە لادانی مەترسی پورتوگالی لەسەر جیھانی ئیسلامی شیاوی ھەموو پێزلینان و دەستخۆشیەکە ، چونکە دەولەتی لاواز و ماندووی مەمالیکی لەسەر لیواری دارمان بوو ، لە ئاستیکی ھیزیکی وایشدا نەبوو کە بتوانیێت لە بەردەم ھێرشی پورتوگالیدا بوووستی . دەولەتی عوسمانیش ئەرکی بەرگریکردنی لە ماف و مولکی موسولمانانی گرتە ئەستۆ بەتەواوی سەرکەوت لە سنوردانان بۆ چاوچنۆکی جەنگاوەرو ھێرشبەران و گەیشتنیان بە شوینە پیروژەکان بەو جۆرە ی دەیانویست ^۱ .

لەمەر دەولەتی سەفەوی ، ئەوا ئەو دەولەتە بیروۆل بوو لە یارمەتی دانیشتوانی ئەو ناوچانەدا ، کە ھێرشی بەریتانی پێگەیشتبوو ، ئەو وازی ھینا لە شارەکانی کەنداوی عەرەبی تا بۆ خویان بەرھو سەرەنجامیێک بپۆن ، زیاتر لەوھیش دەولەتی سەفەوی بەپێگە ی کەشتی دوژمندا دەپویشتن و بەلێیان بۆ خواستەکانیان دەکرد بەتایبەت لە کاتیێکدا کە ئەو لە باری دوژمنایەتی و ناکوکی مەزھەبیدا بوو لەگەڵ مەمالیک و دەولەتی عوسمانیدا ، بۆیە دەبینین سەرکردە ی پورتوگالی بوکیرکلە ئەو ھەلویستە بە ھەند و دەدگریێت و لەسالی ۹۱۵ک ، ۱۵۰۹ ز دا نوینەری خۆی (روی جومیری) دەنیریێت کە نامە یەکی پێیەو تیایدا ھاتووہ (من پێزی ئەو پێز لیئانەت دەگرم کە لە مەسیحیەکانی ولاتەکەت دەگری و کەشتیگەلەکەم و سەربازو چەک دەخەمە خزمەتت تا دژ بە قەلای تورک لە ھیندستان بەکاری بەیئیت ، ئەگەریش ویستت قەرەول بگریێت بۆ ولاتانی عەرەب ، یان ھێرش بکەیتە سەر مەککە ئەوا من لە لای دەریای سورەوہ لە بەرامبەر جەدە یان لە عەدەن یان لە بەحرەین یان لە قطیف یان لە بەسرە دەبینیەوہ و شا من لە لایەن

^۱ موقف أوربة من الدولة العثمانية / ۴۰ .

خۇيەۋە دەبىنىيەت بۇ بەر فراۋانكرىدى كەنارى فارسى ، ھەرچىيەكىش ئۇ بىيەۋىت جىيەجىي دەكەم).^۱

ئۇ خىستىنە پرويان ئۇ ھەلۋىستە ھاۋكاتى ئۇ ماۋىيەبوو كە ھىزە عوسمانىيەكان تىيادا بەرەنگارى سەنگەرى سەفەۋى بوۋبوۋنەۋە لە سەر سنوردا ، كە لە دۋاي ئۇ جەنگى چەلدىران پرويدا لە سالى ۹۲۰ ك ، ۱۵۱۴ز دا كە تىيادا فارس بەشكىستىكى توند لە بەرامبەرى عوسمانىدا شكاۋ واي لە فارس كرد زياتر ئامادەى ھاۋپەيمانى بىت لەگەل پورتوگالىيەكان دژ بە عوسمانىيەكان ، پورتوگالىيەكانىش ھەليان بۇ نەدەرەخسا كە نەدەھاتەۋە بەتايىبەت كە ئۇۋان ئاستى ئۇ مەترسىيەيان دەزانى كە ھەرەشەى لىدەكردن و ئاسايشىيانى لەق دەكرد لەلايەن دەۋلەتى عوسمانىيەۋە ، بۇيە داگىر كردنى ھورمزىيان لەسالى ۹۲۱ ك ، ۱۵۱۵ز قۇستەۋە و يەكسەر لە دۋاي ئۇ پەيوەندىيەيان لەگەل سەفەۋىيەكاندا بەست بە گرىبەستىك كە لە گرنگترىن خالەكانى برىتى بوۋ لەۋەى پورتوگال كەشتىگەلەكەى پىشكەش بە شا بكات بۇ يارمەتى دانى لە ھىرشەكەى بۇ بەحرەين و قطيف لە بەرامبەرداننانى شا بە پارىزگارى و بوۋنى پورتوگالى لەسەر ھورمز و يەكخستنى ھەردوۋ ھىزەكە لە كاتى بەرەنگار بوۋنەۋە لەگەل دەۋلەتى عوسمانى دوزمنى ھاۋبەشياندا.^۲

دەردەكەۋىت پورتوگال لە ھاۋپەيمانىيان لەگەل سەفەۋىيەكاندا ھۆكەرى بەدەيھىنانى يەكنەگرتنى دەۋلەتە عوسمانىيەكانىيان بەدى دەكرد ، كە ئەگەر يەكيان بگرتايە لە دژى نەيدەتۋانى زال بىت بەسەر توانستەكانى گەلەكاندا لە ناۋچەى كەنداۋو دەرياي سۈرۈ عەدەن و ئۇ ناۋچانەى تر كە چۈنە ژىر بارى پورتوگالى ، لەلايەكى ترەۋە ھاۋپەيمانى سەفەۋى پورتوگالى و بارى سياسى و

¹ التيارات السياسية / ۱۷ .

² التيارات السياسية / ۹۸ .

ئابوری شکست خواردووی مه مالیکه کان هه موو ئه مانه وای کرد که ده وله تی
عوسمانی بهرپرسیاریتی ته وای بهرگریکردنی له پیگه ئیسلامیه کان له هه موو
شوینیکدا بگریته ئه ستۆ که پورتوگالیه کان هه ولیان دها پیی بگهن و به سه ریدا
زال بن .

له به ره مه کانی ململانی عوسمانی پورتوگالی بریتی بوو له وهی که :

۱. عوسمانیه کان پاریزگاریان له شوینه پیروزه کان و پیگه ی چه ج کرد .
۲. پاریزگاری سنوره وشکانیه کانیاں کرد له هیرشى پورتوگالیه کان
به دریژایی سه ده ی ۱۶ .
۳. به رده وامی ئه و پیگه بازرگانیا نه ی که هیندستان و ئه نده نوسیای
ده به سه ته وه به پروژه لاتى نزم له پیگه ی که نداوی عه ره بی و ده ریای
سوره وه .
۴. به رده وامی چالاکیه کانی ئالوگوپى شمه که هیندیه کان له گهل بازرگانانی
ئه وروپا له بازاره کانی چه لب و قاهره و ئه ستانبولدا . جاله سالی ۱۵۵۴
دا بوندوقیه کان ۶هزار سندوقی ته واییل یان کپی له کاتیکیدا که ۲۰
که شتی هه لگری شمه کی هیندی (به هارات و پیسته و قوماش) که یشته
به نده ری جه دده .

مردنی سولتان سه لیم :

له ۹ی شه والی سالی ۹۲۶ له شه وى شه ممه دا سولتان سه لیم وه فاتى کرد ،
وه زیره کان مردنه که یان شارده وه و نارديان به دواى سولتان سوله یمانى کوپیدا ،
کاتیکی که یشته قوسته نینیه مردنی سولتان سه لیمیاں راگه یاندو له مزگه وتی
سولتان محمد نویژیان له سه ر کرد و پاشان هه لیان گرت و له گوڤه کهیدا ناشتیان
، سولتان سوله یمان خان فه رمانی کرد به بنیادنانی مزگه وتیکی که وره و بینایه ک
بو خوڤاک دان به هه ژاران وه ک خیریکی بو باوکی .

سولتان سەلىم بەر پەرحمەتى خوا بکەوئیت، کەسیکی شکۆدار و زیرەك و ئاکار جوان بوو، سەرکەش نەبوو، خاوەن راو بیرکردنەو و بپیار بوو، ھەرسی زماڤی عەرەبی و فارسی و تورکی دەزانی، نيزامیکی ھەلکەوتەى باشى دانا، ھەمیشە بیرى لە بارودۆخى ژيێر دەستەو وولاتەکەى دەکردەو، پاشاکانى گوێپێنەدەدا و لە ناوی دەبردن، کاتیك لە میسر بوو لەسەر لیواری دیواری ئەو کۆشکەى کە تیادابوو بە دەستنوسی خوێ نووسی :

الملك لله من يظفر بنيل منى
لوكان لي او لغيري قدر انملة
یردە قهرا ويضمن بعده الدرا
فوق التراب لكان الامر مشتركا
لە تەمەنى ٥٤ سالییدا مرد، ماوەى فەرمانرەواییەکەى ٩ سال و ٨ مانگ بوو.^١

باسى سێیەم

سولتان سولهیمانی قانونی

سولهیمانی قانونی لە شارى (تەرابزۆن) لەدايک بوو کە لەوکاتەدا باوکی والى ئەو شارە بوو، باوکی گرنگیەکی گەورەى پێداو و بەخۆشەویستى زانست و ئەدەبو زانایان و ئەدیب و فیقه زانەکان پێگەیشیت، ھەر لە گەنجیەو بەکەسیکی ووردو جیددی و لەسەرخۆ ناسراو بوو، لە ٢٦ سالییدا چوو سەرکۆرسی دەسلەلات، لە ھەموو کاروبارەکانیدا لەسەرخۆبوو، پەلەى لەوکارانەدانەدەکرد کە دەیویست جێبەجێیان بکات، بەلکو بەقوولێ بیرى دەکردەو و پاشان بپیارى دەدا. ئەگەر بپیاریکیشى بدایە لی پاشگەز نەدەبویەو.^٢

یەكەم : ئەو کێشانەى لەسەرەتای فەرمانرەواییدا بەرەو پووی بوونەو : سولهیمان لەسالانى یەكەمى فەرمانرەواییدا توشى چوار ھەلگەرانەو بویەو کە دوايخست لە بزوتنەوێ جیھادکردن، کاتیك والییە چاوچنۆکەکان وایان دیت

^١ تاریخ سلاطين آل عثمان / ٤٠ .

^٢ السلاطين / ٥١ .

که هه‌لی سه‌ربه‌خوویی له هه‌ریمه‌کانیادا کاتی هاتوو ، بۆیه جان بردی غه‌زالی والی شام هه‌ستا به هه‌لگه‌پارانه‌وه له ده‌وله‌ت و سه‌رکه‌شی خووی راگه‌یاند و هه‌ولی دا ده‌ست بگریئت به‌سه‌ر چه‌له‌بدا به‌لام له‌وه‌دا شکستی خوارد ، سولتان سه‌لیم فه‌رمانی کرد به‌سه‌رکو‌تکردنی کیشه‌که و کیشه‌که سه‌رکو‌ت کراو سه‌ری جان بردی هه‌لگه‌پاوه‌ بر‌دراو نی‌ردرا بۆ ئه‌ستانبول و هه‌لگه‌له‌سه‌ر کو‌تایی پی‌هینانی هه‌لگه‌پارانه‌وه‌که .

هه‌لگه‌پارانه‌وه‌ی دووهم ئه‌حمه‌د شاه‌ی ناپاک له‌میسر پیی هه‌ستا که له‌سالی ۹۳۰ک ، ۱۵۲۴ز بوو ئه‌و پاشایه‌ چاوچنۆک بوو له‌مه‌ر پله‌ی (صدرا‌لعظم) به‌لام له‌ به‌ردیهینانی ئامانجه‌که‌یدا سه‌رنه‌که‌وت و داوای له‌ سولتان کرد و هه‌ک والی دایبنیئت له‌سه‌ر میسر ، ئه‌ویش ده‌ستنیشانی کرد به‌ والی میسر ، که گه‌یشته میسر هه‌ولی راکیشانی خه‌لکی بۆ لای خووی دا ، خووی به‌ سولتانیکێ سه‌ربه‌خۆ راگه‌یاند ، به‌لام ئه‌هلی شه‌رع و سه‌ربازانی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ ئینکیشاریه‌کان له‌ دژی والی هه‌لگه‌پاوه‌ هه‌ستان و کوشتیان ، ناویشی له‌ میژوودا به‌ناپاک و خیانه‌تکار نوسرا .

هه‌لگه‌پارانه‌وه‌ی سییه‌م دژی خه‌لیفه‌ی موسولمانان ، هه‌لگه‌پارانه‌وه‌یه‌کی شیعه‌یی رافیزی بوو که پاپا ذوالنون پیی هه‌ستا له‌ سالی ۱۵۲۶ز له‌ناوچه‌ی یوزغاد ، کاتی‌ک ئه‌و پاپایه‌ نزیکه‌ی ۳بۆ ۴ هه‌زار شو‌ر‌شگی‌ری کو‌کرده‌وه و خه‌راجی به‌سه‌ر ناوچه‌که‌دا سه‌پاند و بزوتنه‌وه‌که‌ی به‌هیز بوو تائه‌وه‌ی توانی هه‌ندی له‌سه‌رکرده‌ عوسمانیان به‌شکست پیی به‌ینیئت که به‌ره‌و سه‌رکو‌تکردنی بزوتنه‌وه‌که‌ی ده‌چوون ، فیتنه‌ی شیعه‌ به‌شکستی پاپا ذوالنون کو‌تایی پیهات و سه‌ری نی‌ردرا بۆ ئه‌ستانبول .

هه‌لگه‌پارانه‌وه‌ی چواره‌م دژی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سه‌رده‌می سوله‌یمان قانونیدا هه‌مدی هه‌لگه‌پارانه‌وه‌یه‌کی شیعه‌یی رافیزی بوو له‌سه‌رو هه‌مویشیه‌وه قه‌له‌نده‌ر چه‌له‌بی بوو له‌ دووناوچه‌ی قونیه‌و مرعش که ژماره‌ی شوینکه‌وتوه‌کانی ۳۰۰۰۰

شیعه بوون ههستان به کوشتنی موسولمانه سونیهکان لهو دوو ناوچهیهدا ، ههندی له میژوو نوسان دهلین : قهلهندهر چهلهبی دروشمهکهی ئهوهبوو کهههرکهس موسولمانیکی سوننی بکوژیت و دهستدریژی بکاته سهر ئافرهتیکی سوننی بهوه گهورهترین پاداشتی بهدهست خستوو . بههرام پاشا چوو بۆ سهرکوتهکردنی ئهو سهرکهشیه ، بهلام سهرکهشهکان کوشتیان ، پاشان فیل کردن لهگهلیاندا سهرکهوتوو بوو بهوهی ابراهیم پاشای (الصدر الأعظم) ههندی له پیاوانی قهلهندهر چهلهبی لهلای خودا راکیشاو هیزهکانی کهمبونهوه و شکستی خوارد و کوژا .

دوای ئهوه کاروبارهکان له دهولهتی عوسمانیدا هیور بوونهوه و سولتان دهستی کرد به پلان دارشتن بۆ سیاسهتی ج یهاد له ئهوروپادا ^۱.

دووهه : فهتحرکردنی پۆدس : پۆدس دورگهیهکی نالهبارو تهخت بوو ، که قهلایهکی پتهوبوو بۆ سوارهکانی قدیس یوحهنا که ریگهی حاجیه موسولمانه تورکهکانیان بۆ حیجاز دهبری بههوی کرداره دوژمنکاریهکانیان دژ به هیلهکانی گهیانندی دهیریایی عوسمانی ، بۆیه سولتان سولهیمان گرنگی دا بهفهتحرکردنی و هیرشیکی گهورهی ئاماده کرد که چهند هوکاریک یارمهتی دا لههینانهدییدا :

۱. سهرقالتی ئهوروپا بهجهنگی گهورهی نیوان شارلی پینجهه (کنت) و

ئیمبراتۆری دهولهتی پیروزی پۆمانی و فرانسوای پاشای فهرهنا .

۲. بهستنی ئاشتینامه له نیوان دهولهتی عوسمانی و بوندوقیهدا .

۳. گهشهسهندنی دهیریایی عوسمانی لهسهردهمی سهلیمی یهکههدا .

سولهیمانی قانونی جهنگیکی گهورهی دژی پۆدس بهرپاکرد له نیوهندی سالی ۱۵۲۲ ز دا ، وفهتی کرد ، مافی گواستنهوه و جیهیشتنی به سوارهکان دا ،

^۱ العثمانيون في التاريخ والحضارة / ۹۱ ، محمد حرب .

ئەوانىش چوون بۇ (مالطة) و شارل كنت مافى فەرمانرەوايى ئەو دورگەيەى
پيدان ^۱.

سىيەم : كوشتارى مەجەر و ئابلۇقەى قىيەننا : پاشاى مەجەر (فيلاديسلاف
دووم گاگيلو) بوو كە سوور بوو لەسەر ھەلۋەشاندىنەوھى ھەر پەيماننامەيەك كە
لە پىشتىردا درابوو بە سولتانهكانى دەولەتى عوسمانى ، تاگەيشتە كوشتنى
نيردراروى سولتان سولەيمان بۇلاى ئەو ، نيردراروھكە داواى سەرانەى سالانەى
سەپينراوى سەرمەجەپرى دەكرد ، بۇيە سولەيمان لەسالى ۱۵۲۱ز بە ھيرشيكى
گەرە دژى مەجەر وەلامى دايەوھ ، بەلام جەنگەكان بەردەوام بوون تا توركەكان
سەرکەوتنەگەرەكانيان بەدەست ھىنا لەناوچەى موھاكس لە سالى ۱۵۲۶ز .
سولەيمانى قانونى لە ۱۱ى سەپتىمبەرى ۱۵۲۶ز دا چووه ناو (بودا) لەگەل
ئەوھيشدا بەرەنگاربوونەوھى ھەنگارى بەردەوام بوو ، سولتان فشارەكەى خوى
دريژە پيدا تائەوھى سوپاكانى گەيشتنە شوراكاني قىيەنناى پايتەختى
ئيمبراتوريەتى پىروزي پۇمانى لەسالى ۱۵۲۹ز بەلام دوورو دريژى ھىلەكانى
پەيوەندى و ھەلگەرەنەوھى شارل كنت لە جەنگى فرانسوا بۇ ئاشتىبەستن
لەگەلى تاهەلى جەنگى عوسمانىيەكانى ھەبيت ، لەگەل پزگاركردى مایسبورجى
پايتەخت ، واياكرد سولتان سولەيمانى قانونى نەتوانيت ئەو پايتەختە فەتھ
بكات و پاشەكشەى لى كرد ، لەكاتيكدە كە ململانى لەنيوان سولەيمان و ھيزە
ئەوروپىيە پالپشتەكانى پاشاى مەجەر بەردەوام بوو لە پىناو زالبوون بەسەر ئەو
ولاتەدا تامردنى سولەيمان . ديارترين پروداوى ميژوويى لەسياسەتى دەرەكى
عوسمانى لەسەردەمى سولەيمانى قانونيدا برىتى بوو لە پەيوەندى لەگەل
فرانسوا ، ئەو پەيوەنديەى كە گۇرا بۇ ھاوپەيمانى بەستن ^۲.

¹ الشعوب الإسلامية / ۱۴۷ .

² الشعوب الإسلامية / ۱۴۷ .

چوارەم : سیاسەتی نزیکبونه‌وه‌ی عوسمانی فەرهنسی : سەرده‌می سولتان سوله‌یمانی قانونی وەك سەری هەرم وابوو لەمەڕ هیڤو پیڤگە‌ی دەولەتی عوسمانی لەنیو دەولەتانی ئەو سەرده‌مه‌ی جیهاندا ، سەرده‌می سولتان سوله‌یمان بەسەرده‌می زیڤینی دەولەتی عوسمانی دادەنریٲ کاتیك كه سالانی حوكمی له ٩٢٦-٩٧٢ ك هاوكات به ١٥٢٠-١٥٦٦ ز فراوانخوایه‌کی گه‌وره‌ی به‌خووه‌ دیت كه پڤشتر وڤنه‌ی نه‌بوو ، هەریمه‌كانی دەولەتی عوسمانی له سیٲ كیشوهری جیهانیدا بلاو بوونه‌وه .

ئەو دەرکه‌وتنه‌ کاریگه‌ری خو‌ی له‌سەر دەولەتانی ئەو سەرده‌مه‌ی جیهان هەبوو به‌تایبەت له‌سەر دەولەتانی ئەوروپا كه له‌ دابه‌شبوئیکی سیاسی و ئایینی مه‌ترسیداردا ده‌ژیان ، بۆیه هەلویسته‌كانی دەولەته‌ ئوروپیه‌كان به‌رامبه‌ر دەولەتی عوسمانی به‌پڤی بارودو‌خی هەرده‌وله‌تیکیان جیاوازبوو . تشارلزی پڤنجه‌می پاشای ئیمبراتوریه‌تی پیروزی پۆمانی کیپرکیٲی له‌گه‌ل فرانسوای یه‌که‌می پاشای فەرهنسادا ده‌کرد له‌سەر کورسی حوکمرانی ئیمبراتوریه‌تی پۆمانی ، پا‌پا لیوی ده‌یه‌میش کیپرکیٲی له‌گه‌ل راهبی ئەلمان‌ی ماتن لوسه‌ری سەرکرده‌ی به‌ره‌نگاری پرۆتستانتی ده‌کرد ^١.

به‌لگه‌راده‌ینالاند به‌ده‌ست پڤکدادانه‌ نیوخو‌ییه‌کانه‌وه‌ به‌ه‌وی بچوکی ته‌مه‌نی پاشاکه‌یه‌وه‌ لویسی دووهم كه‌ بوویه‌ ه‌وی په‌یدابون و که‌وتنه‌وه‌ی ناکوکی له‌نیوان ئەمیره‌کاندا ^٢.

بۆیه فرانسوای یه‌که‌م وای به‌باش زانی پڤگه‌و هیڤی دەولەتی عوسمانی بقو‌زیته‌وه‌ و بیکاته‌ دۆستی خو‌ی ، بۆیه هەلویستی دۆستانه‌و خواستی یه‌که‌گرتنی له‌گه‌لدا نواند به‌و ب‌روایه‌ی دەولەتی عوسمانی سنور بو‌

^١ دراسات متمیزة / ٩٢ .

^٢ دراسات متمیزة / ٩٢ .

چا و چنۆکیه کانی تشارلزی پینجه م داده نیت و له سنوری خویدا رایده وه سستینیت .
 ئه وهی ئه و تیروانینه فهره نسیه به دیارده خات ئه وهیه که نوینه ری قینیسی
 باسی ده کات کاتی که ده لیت : (به خته وه ری نوینه ر وام لیناکات که ئه وه ده رنه برم
 که من به ته واوی ئه وه به باش ده زانم تور که کان به ته واوی به به هیزو ئاماده ی
 جه نگ بز انم ، ته نها له بهر به رژه وه ندی تایبه تی سولتانی عوسمانی نا ، به لکو بو
 لاواز کردنی هیزی ئیمبراتور تشارلزی پینجه م و به و په ره وه سکالا لی کردنی و
 پیدانی ئاسایش و دلنیا یی هه موو حکومه ته کان دژی دوژمنی کی گه وه ری وه ک)
 ئیمبراتور تشارلز)^۱.

دانوستانه کانی فهره نسا له گه ل ده ولته تی عوسمانی له دوا ی جهنگی (با فیا)
 دهستی پی کرد که تیایدا پاشای فهره نسی فرانسوای یه که م له سالی ۱۵۲۵ ز دا
 گیرا ، بویه دایک و جیگره که ی که له سه ر کورسی ده سه لات بوو نوینه ری خو ی
 نارد (جون فرانجیبانی) که ده قی کی ئه وی پی بوو له گه ل ده قی کی پاشای گیرا و دا
 که تیایدا داوا ی هیرش کردنه سه ر هیزه کانی بنه ماله ی هایسبوج و پرگار کردنی
 پاشای گیراویان ده کرد .^۲

له گه ل ئه وه ی پاشای گیرا و به پی پی په یماننامه یه ک به ردرا که له مه درید له نیوان
 فهره نسا و خیزانی هایسبورج دا به ستر له سالی ۱۵۲۶ ز ، به لام فرانسوا له دوا ی
 به ربونی له سالی ۱۵۴۱ ک ، ۱۵۳۵ ز (جان دی لافوریه) ی سکرتری خو ی نارد بو
 لای سولتان سوله یمان به ئامانجی به ستنی هاوپه یمانیه ک له شیوه ی
 په یماننامه یه کدا .^۳

^۱ موقف أوربة / ۴۷ .

^۲ موقف أوربة / ۴۷ .

^۳ موقف أوربة / ۴۷ .

که دهواتر به (په یماننامه ی ئیمتيازاتی عوسمانی فەرهنسی) ناوړا ، له گهل
ئوهی نهو په یماننامه یه گرنګیه کی گه وړه ی هیه ، دواتر لیړه دا گرنګترین
دهقه کانی دهینین :

۱. نازادی ته وای ئالوگوږ و بهیه کګه یشتن له نیو که شتیګه لی چه کداری و
ناچه کداری.

۲. مافی بارزګانی کردن له هه موو به شه کانی دهوله تی عوسمانیدا له مهر ژیر
دهست و که سانی پاشای فهره نسا .

۳. یاسا گومرګیه کان و باجه کانی تر یه کجار له دهوله تی عوسمانیدا
دهسه نریټ .

۴. نهو باجانه ی فهره نسیه کان دهیدن به دهوله تی عوسمانی هه مان نهو
باجانه یه که ژیر دهسته تورکه کان دهیدن .

۵. مافی کاری قونصولی ، له گهل قه لایه کی قونصولی بو خوی و نزیکان و
کاره که ره کاندا .

۶. قونصولی فهره نسی مافی نهو ی هیه لهو کاروباره شارستانی و تاوانیانه
بروانیت که له لای ژیر دهسته کانی پاشای فهره نساوه دهبن ، وه
دهتوانیت حوکم بدات به سهر نهو کاروبارانه دا ، به لکو قونصول بو ی هیه
پشت به دهسه لات ه ناوچه ییه کان ببه ستیت بو جیبه جیکردنی بریاره کانی
.

۷. له وهسه لهو کاروباره جوړاو جوړانه ی که یه که له لایه نه کانی
ژیردهسته کانی عوسمانی تیدایه ، نهوا ژیر دهسته ی پاشای فهره نسی
بانگ ناکریت بو لیپرسینه وه و دادګایی ناکریت مه گهر به ناماده بوونی
نوینه ری قونصولی فهره نسی .

۸. ئیفاده ی ژیردهسته ی پاشا له کاروبارو مهسه له کاندا وهرگیراوه و
دهرکردنی بریاری پیوهرده گیریت .

۹. ئازادى پەرسىتىش پارىژراۋە بۇ ژۇر دەستەكانى پاشا .

۱۰. رېڭىرى بەبەندە كىردى ژۇردەستەكانى پاشا .

لە بەرھەمەكانى ئەو پەيماننامەيە زىادبۇونى يارمەتى نىۋان دوو كەشتىگەلى
فەرەنسى و عوسمانى بوو لەگەل ئەۋەى كەشتىگەلى عوسمانى چەند ھېرشىكى
بەھىزى دەستپىكىرد بۇ سەر كەنارەكانى مەملەكەتى ناپۇلى كە پاشكۆى شارل
كىت بوو ، ۋەلە سالى ۱۵۴۳ زىدا يەكەكانى كەشتىگەلەكانى عوسمانى و
فەرەنسى كۆبۇنەۋەو ھېرشىيان كىردە سەر (نىسېر) ى پاشكۆى دوق سافۆى
ھاۋپەيمانى شارل كىت ^۱ .

فەرەنسا لە نىزىكبۇنەۋەى لە دەۋلەتى عوسمانى لە بوۋارى سەربازى و ئابورى و
سىياسىيەۋە سودى بىنى ، لە ۋەپەيماننامەيەى پېشۋىش ھۆكارى كىردنەۋەى
دەرگاكانى بازىرگانى لەگەل پۇژھەلاتدا دەستكەۋت بەبى سەردانەۋاندن بۇ
قۇرخكارى بازىرگانى كە پورتوگال لە دۋاى دۇزىنەۋەى رېڭەى لوتكەى ھىۋاى
چاك (راس الرجاء الصالح) سەپاندبۇوى . ھەرۋەك بەھۋىيەۋە مافى تايىبەتى
پارىژگارى لە ژۇر ئالاكەيدلا بەدەست خىست بۇ ژۇردەستەكانى دەۋلەتانى ترى
پۇژئاۋاى . كە بەمە پېڭەيەكى بلىندى ناسراۋى لە نىۋ دەۋلەتانى پۇژئاۋاى
ئەۋرۇپادا بەدەست خىست .

بەھەمۇۋ پەژارەيەكەۋە ئەۋ پەيماننامەيە لە لايەن ژۇردەستەكانى دەۋلەتى
عوسمانىيەۋە سودى لىنەبىنرا ، ۋەك ئەۋەى تەنھا بۇ بەلى كىردن بۇ خواستەكانى
پۇژئاۋاى و بەدىھىننى بەرژھەۋەندىيەكانى دۇژمن بەستراپىت بەبى بەرامبەرىك كە
جىنى باس بىت . ئەۋ پەيماننامەيە ئەۋ بىنەمايەبوو كە لەسەرى بىنئاد نرا ، زۇرىك

¹ موقف اوریة / ۴۷ .

لەو پەیماننامەى تریش لەسەر هەمان پێرەوى بەستران کە دواتر لەنیوان دەولەتى عوسمانى و دەولەتە ئوروپىەکاندا بەشیوەیهکی گشتى بەسترا^۱.
 پاشای فەرەنسا نەیتوانى پابەند بێت بە پەیمانەکانى لەگەڵ دەولەتى عوسمانیدا بەهۆى پرای گشتى مەسیحیەو بەیە ناچاربوو بە پاشەکشەو هەلۆشانەوێ پەیمانەکان، پاشان سەرلەنوی دەستپێدەکاتەوێ خوازىارى سۆزو پشتگیری عوسمانیەکان دەبێتەو. بەلام پرای گشتى لە دژى رادەپەریت، راستى میژوویى دەلیت: خاچەرستانى دوزمانى ئیسلام ناتوانن هەندیکیان لە هەندیک بپین لە بەردەم هەرەشەى توندی بەرامبەریاندا، ئەگەر بەروخساریش ناکۆک بن لەبەر شوینکەوتنى بەرژەوێندى و ئارەزوێکانیان.

بەراستى دوزمانى ئیسلام لە خاچەرستە کینەلەدەکان هیچ هاوپەیمانى و گریبەستیکیان بۆ نیە لە هەلسوکەوتیان لەگەڵ موسوڵماناندا، وەك خاوى گەرە لە قورئاندا ئەوێمان بۆ پوون دەکاتەو (الأنفال ۵۶، البقرة ۱۰۰) هەرکە خالیکی لاوازی موسوڵمانیان بۆ دەرێکەوێت، ئەوا بەپەلە یارمەتى دانى یەکتریان بەهێز دەکەن تا خۆیان ئامادەکەن بۆیان و لییان دەن، لە کاتیکی ئەوان نەوازشیان بۆ هیچ فەرمانەرەوایەکیان نیە باهەر جوړە تیروانینیکی هەبێت یان بیەوێت لەگەڵ موسوڵماناندا هاوکاری بکات. هەرچەندە بەرژەوێندى کانیش جیاواز بن، بەلام ئەوان بۆ دژایەتى کردنى ئەم ئایینەو کوشتنى خەلکەکەى لە هەموو کات و شوینیکیدا ریکدەکەون^۲.

بەراستى ئەو ئیمتیازاتانەى درا بە دەولەتى فەرەنسى یەکەم (إسفين) بوو کە نرا بە تابوتى دەولەتى عوسمانیەو کە کاریگەریە دورەکانى لە دواتردا دەکەوتن.

^۱ موقف اوربة / ۴۷.

^۲ تاریخ الدولة العثمانية / ۷۵.

لە كۆتا پۇژەكانى دەولەتى عوسمانىدا دەولەتە مەسىحىيە ئەوروپىيەكان دەستيان
وهردهدايه كاروبارى دەولەتى عوسمانى لە ژيئر چاوديرى ئىمتيازاتەكانەو و
پاريژگارى و پالپشتى ئەو مەسىحيانەيان دەکرد كە دەگەرپنەو بۇ ژيئر دەستەيى
و ئەندامى دەولەتە بيانىيەكان بەتايبەت لە وولاتى شامدا .

باسى چوارەم

دەولەتى عوسمانى و باكورى ئەفريقى

لە كارىگەرەكانى كۆچكردنى بەكۆمەلى موسولمانان لەئەندەلوس و كشانى
ژمارەيەكى گەورەيان بۇ باكورى ئەفريقى كيشەيەكى زۆرى كۆمەلايەتى و ئابورى
لە هەريمەكانى باكورى ئەفريقيدا پويىدا ، لەگەل ئەوەى لە نيو موسولمانە
كشاوكان بۇ ئەو ناوچانەدا ژمارەيەكى زۆرى دەرياوان هەبوو ، بۆيە پيوست بوو
كە بگەرپت بە دواى ھۆكارە لەبارەكانى جيگيربوونى ئەوانەدا ، بەلام هەندى لە
ھۆكارەكان لە باربوون بۇ پالنان بە ژمارەيەكى ئەو دەرياوانانە بۇرپىگەى جيهاد
دژى ھيزە مەسىحىيەكان لە دەرياي ناوەرەستدا ، لەپيشەكەكانى ئەو ھۆكارانەدا
پالنەرى ئايىنى دپت بەھوى ململانپى نيوان ئىسلام و مەسىحىيەت و دەرکردنى
موسولمانان لە ئەندەلوس و بەدووكەوتنى ئىسپانيا و پورتوگاليش بە دواى
موسولمانان لە باكورى ئەفريقيدا . بزوتنەوەكانى جيهادى ئىسلامى دژى
ئىسپانيا و پورتوگاليەكان پىكخراو نەبوو تا دەرکەوتنى هەردوو برا خىرالدين و
عروج بربروسا ، كە توانيان ھيزە ئىسلامىيەكان لە جەزائىر كۆبەنەو بەرەو
ئامانجى ھاوبەشيان ببەن بۇ پىگىرى لە دوژمنانى ئىسلام لە فراوانخوازی بۇ
كەنارو شارەكانى باكورى ئەفريقى .

ئەو ھيزە ئىسلامىيە نوپپە لە جيهادەكەيدا شىوازی (كر و فر) ی لە دەريادا بە كار
دەھينا بە ھوى نەبوونى توانستى چونە نيو جەنگىكى پىكخراوہيى دژى ھيزە

¹ قراءة جديدة في تاريخ .. / ٧٧-٧٨ .

مه‌سیحیه‌کانی ئیسپانیا و پورتوگالیه‌کان و سواره‌کانی قدیس یوحه‌ننا ، ئەو
موجاهیدانه‌ سەرکه‌وتنیکیان به‌ده‌ست هی‌نا که کاریگه‌ری پارایی بو سەر هی‌زه
دوژمنه‌کان هه‌بوو پاشان کونه‌به‌ریکیان دۆزیه‌وه تا له ژێر سەرپه‌رشتی و
سەرکردایه‌تی ده‌وله‌تی عوسمانیه‌وه بچنه ژووری بو یه‌کخستنی هه‌وله‌کانی
موسولمانان دژی مه‌سیحیه‌ کینه له ده‌له‌کان .

میژوو نوسه ئەوروپیه‌کان هه‌ولی دوودل و پارا کردنی سروشتی بزوتنه‌وه
جیهادیه‌که‌ی نیو ده‌ریای ناوه‌راستیان داوه ، به‌ پۆلی جه‌رده‌یی وه‌سفیان ده‌که‌ن ،
هه‌روه‌ها دوودلی ده‌خه‌نه نیو بنچینه‌و په‌چه‌له‌کی گ‌رنگ‌ترین سەرکرده‌کانیه‌وه که
خیرالدین و عروجی برای بوون ، ئەو به‌واره‌ی که پیو‌یستی ده‌کات تیشک بخ‌ریته
سەر پۆلی ئەو دوو براو بنچینه‌یان له‌گه‌ل کاریگه‌ری ئەو بزوتنه‌وه یه له سەر پۆلی
خاچپه‌رستی له ده‌ریای ناوه‌راست له‌سه‌رده‌می سولتان سه‌لیم و سولتان
سوله‌یمانی قانونی دا .

یه‌که‌م : په‌گه‌زی دووبرا که (عروج و خه‌یره‌دین) : بنچینه‌ی ئەو دووبرا موجاهیده
ده‌گه‌رپه‌ته‌وه بو تورکه موسولمانه‌کان ، که‌باوکیان یه‌عقوبی کوپی یوسف بوو له
پاشماوه‌ی فه‌تکه‌ره موسلمانه‌کانی تورکیا که له دورگه‌ی (مدلی) یه‌کیک له
جه‌زیره‌کانی ئەرخه‌بیل نیشته‌جی بوونه^۱.

دایکیشیان موسولمانیکی ئەنده‌لوسی بوو که کاریگه‌ری هه‌بوو له‌سەر مندا له‌کانی
له‌گۆرینی چالاکیان له که‌رتی وولاتی ئەنده‌لوسدا که له وکاته‌دا له‌ژێر چاوچنوکی
و برسیه‌تی ئیسپان و پورتوگالیه‌کاندا بوو^۲.

عروج و خه‌یره‌دین دووبرای موجاهیدیان هه‌بوون که ئیسحاق و محمد‌إلیاس
بوون ، میژوو نووسه موسولمانه‌کان بنچینه‌یان ده‌ده‌نه پال ئیسلامی به‌م به‌لگانه :

^۱ المغرب العربي بداية العصور الحديثه / ۳۷ .

^۲ حرب الثلاثمائة / ۱۶۰، ۱۶۱ .

۱. ئه وهى ميژوو نوسى جه زائيرى (احمد توفيق مدنى) باسى دهكات به پشت بهستن به دو شوينه وار كه تائيستايش له جه زائير هه ن ، يه كه ميان : (مه پرمه پيكي نه خشينراوه كه له سهر ده رگاي قه لاي شرشال دانراوه . دو وه ميشيان : مه رمه پيكي كه له سهر ده رگاي مزگه وتى شه و واس له پايته ختي جه زائيريده هه يه له سهر مه پرمه پي يه كه م نه مه نه خشينراوه : (بسم الله الرحمن الرحيم وصلى الله على سيدنا محمد وآله ، نه مه بورجي شهرشاله كه محمودى كوپى فارسى توركى موجهيد له خيلافه تى نه ميرى حاكم بامر الله موجهيدي پيگه ي خوا (ئوروجى كوپى يه عقوب) به مؤله تى نه وه له ميژووى ۲۵ى دواى نوسه د (۱۵۱۸ ز) بنياد نراوه . له سهر مه پرمه پي دو وه نه مه نه خشينراوه : (ناو) ئوروج) ي كوپى نه بو يوسف يه عقوبى توركى) . هه روه ها مه پرمه پيكي تر هه يه كه هه ندى له و شتانه ي له سهر نووسراوه كه خه يرالدين له جه زائير له سالى ۱۵۲۰ ز دا بنيادي ناوه ^۱ .

۲. ناوى عوروج (ئوروج) له پوداوى ئيسراو ميعراج وه رگيراوه كه پاى زياتر وايه له و شه وده دا له دايك بووه ، كه تورك به (ئوروج) ده رى ده بپن پاشان كرا به (عروج) .

۳. ئه وهى له و پۆله باس ده كريت كه هه ردوو براگيرايان ، دووپاتى سوربونيان دهكات وه له سهر جيهاد كردن له پيى خوا و به رگرى له مهمله كه ته ئيسلاميه كانى باكورى نه فريقي له پووى چاوچنو كيه كانى ئيسپانيا و پورتوگال .

به پراستى نه وه دوو براهيه داهينانيان كرد له جيهادى دهريايى دژى مه سيحيه كان و بزوتنه وهى جيهادى دهريايى له سه ده ي ۱۶دا چه ند مه لبه نديكى گرنگى له شرشال و وه هران و جه زائير و دلى و بجايه و پاشماوه كانى پراوه دونانى موسولمانان له نه نده لوسدا دانا . له راستيدا بزوتنه وه كه به هوى دانه پالى

^۱ حرب الثلاثمائة / ۱۶۰ ، ۱۶۱ .

^۲ الدولة العثمانية العلية / ۹۵ .

موسولمانه پاكردوه كانى نهندهلوس و شاره زايانى دهرياوانى و هونه ره كانى و پرايینه رانى دروستكردنى كه شتى به هيژ بوو^۱.

دووه م : پۆلى دووبرا كه له جيهاد كردن دژ به جهنگى مه سيحى : ههردوو برا ، عوروج و خهيره دين هه ره له منداليه وه كه وتنه جيهادى دهريايى ، له سه ره تاوه و له سالى ۱۵۱۰ ز دا چالاكى يان به ره و دهريايى ئه رخه بيلي سه ره كيان بوو ، به لام ئالۆزى ململانى نيوان هيژه مه سيحيه كان له وولاتى نهندهلوس و له باكورى ئه فريقيه له نيوان موسولمانان نه وه يش كه ئه و ئالۆزىه ي توند كرد له سه ره تاى سه ده ي ۱۶ ، ههردوو برا كه ناريان گرت تاكوو چالاكى يان به ره و ئه و ناوچانه بگويزنه وه به تاييه ت پاش نه وه ي ئيسپانيا و پورتوگاليه كان توانيان ده ستبگرن به سه ر ژماره يه ك له مه لبه ندو كه ناره ده رىاييه كانى له باكورى ئه فريقيه دا^۲.

ههردوو برا ژماره يه ك سه ركه و تنيان به ده ست هيئا به سه ر جه رده مه سيحيه كاندا ، ئه و كارى كه سه رسوپرمانى هيژه لاوازه ئيسلاميه كانى ئه و ناوچه ي ئى كه وته وه ، ئه مه يش له و ماويه دا ده رده كه ويئت كه سولتان (حفصى) مافى جيگيربوونى پيدان له دورگه ي جوربه ي تونسيدا . ئه وه يشى خسته پروو بو هيژ شيكى به رده وامى ئيسپانى كه ناچارى كرد به قبول كردنى پاريزگارى ئيسپانى به زه برو هيژ ههروهك له داخوازي پرزگارى خه لكى ئه و ناوچانه دا ده رده كه ويئت كه له و دوو برا يه يان كرد له گه ل كاريگه ريان له ناو وولاته كه ياندا كه به شداربوو له به ديهيئانى بنكه يه كى جه ماوه رى بو دوو برا كه چونكه فه رمانه رهاى جه زائير و هه ندئى ناوچه ي دراوسينى بو به ديده هيئان . هه ندئى له ميژوو نوسان وا ده بينن كه چوونى عوروج و براكه ي بو جه زائير و فه رمانه رهاى يان به لگه نيه له سه ر خواستى دانىشتوانه كه ي ، به لكو ئه وانه ده ريئه پال بوونى هه ندئى هيژ كه چاو ديئى

¹ قراءة جديدة في التاريخ العثماني / ۷۹-۸۰ .

² الدولة العثمانية / ۵۳ .

ههله كانيان ده كرد بۆ دهركردنى ئەو دوو برايه و توركه پشتگيره كانيان ، به لام ههنديكى تروا ده بينن كه گهيشتنى عروج و براكهى له سهرداخوازي و بانگكردنى دانىشتوانهكهى بنياد ده نريت بۆ پزگار كردنيان له هيرشى شه پهنگيزانهى ئيسپانى . ئەو هيزه ساكارانهيش كه بهرەنگارى بونياني ده كرد ، شوين پيى هه ندى له و فه رمان په وايانه يان ده گرت كه له فه رمان په وايى دوور خرابوونه وه له بهردهم هه و له گرنگه كانى هه ردوو براكه دا بۆ يه كخستنى و لات كه پيش هاتنى ئەو دوو برايه له شيوهى ده و له تى (ملوك الطوائف) پاشاى هۆزه كانى ئەندهلوس ده چوو .

زوربهى خه لكى وولات دا يانه پال هه و له كانى دوو براكه و ژماره يه كى زوريان له و هيرشانه دا به شداريان كرد ، هه روه ك ژماره يه ك له و فه رمان په و ناوچه يى يانه يش دا يانه پاليان كه هه ستيان به مه ترسى هيرشى خاچپه رستى ئيسپانى كرد بوو .¹ پۆلى ئەو دوو برايه ده رده كه ویت له هه و لدان بۆ پزگار كردنى (بجايه) له حوكمى ئيسپانى له سالى ۱۵۱۲ز دا ، بۆ ئەو مه به سته يش بنكهى چالاكيه كانيان گواسته وه بۆ به ندهرى جيجل له پۆژه له لاتى جه زائيردا دژ به هيزه ئيسپانيه كان دواى ئەوهى توانيان بچنه ناوى و پاريزه ره جه نه ويه كانى بگوژن له سالى ۱۵۱۴ز دا ، تاكوو ببیتته ويستگهى وزه پيدان بۆ پزگار كردنى (بجايه) له لايه ك و هه ولى يارمه تى موسو لمانانى ئەندهلوس له لايه كى تره وه . ده رده كه ویت كه هه ردوو براكه به رهنگارى هاوپه يمانيه كى به هيز بوو بوونه وه كه له ئە نه جاميدا ژماره يه ك جهنگى ري كخراوه يى ليكه وته وه . ئە و يش كاريك بوو كه خويان بۆ ئاماده نه كرد بوو ، به لكو پيى ناچار بوون به هۆى جيگيربونی حوكميان له جه زائيردا . كوشتنى عروج له يه كي ك له جهنگه كان له سالى ۱۵۱۸ز باره كهى خراپتر كرد كه خه يره دينى ناچار كرد بگه ريت به دواى هاوپه يمانيه كا كه جيگيرى و به رگرى و

¹ المغرب في بداية العصور الحديثه / ۳۸/۳۷ .

بەردەوامى جيهادى بۇ دەستەبەر بىكات . دەولەتى عوسمانىش بەھىزىتىن ھىزە پالاوتەكان بوو بۇ ئەو ھاوپەيمانىيتىيە ، ئىدى بە ھۆى پۆلى دەركەوتووى بىت لە مەيدانى دەرياي ناوہراستدا يان بەھۆى ئەوہى ھىزە ناوچەيىيەكانى باكورى ئەفريقيا سۆزيان ھەبوو بۆى ^۱.

سەرکەوتنەكانى عوسمانى درىژەى كىشا بۇ سەر مەيدانى ئەوروپى ھەر لە فەتھکردنى قەستەنتىنيەوہ چوونە ھاوپەيمانىيەتى ئەو دوانەيش پۆلى زياترى خەيرەدىنى تىابوو لە پالپشتى كردن لە لايەن ئەو ھىزانەوہ ، لە پال ئەوہيشدا دەولەتى عوسمانى بەلى و وەلامدانەوہى ھەبوو بۇ يارمەتيدان ھەر كاتىك دووبراكە داوايان لىبكردايە ، ھەرەك خواستى خۆى دەربىرى بۇ زياتر يارمەتيدانى پۆلى ئەو پاشماوہى موسولمانەكانى ئەندەلوس . لە پوانگەيەكى ئاينىشەوہ بەشدارى كرد لە بەدەستەيىنانى پۆلى وەك پالپشتىيەكى جەماوہرى و بەديھىنانى ھەوللى لى نزيك بوونەوہ يان نرخ پيدانى ھاوپەيمانى لە گەلياندا ^۲.

لە لايەكى ترەوہ بارودۇخەكانى نيو دەولەتى عوسمانى لە سەردەمى سولتان سەلىمى يەكەمدا لە باربوو بۇ قبول كردنى ئەو ھاوپەيمانىيتىيە ، بەتايبەت دواى ئەوہى ھىزە عوسمانىيەكان دەچوون بەرەو پۇژشەلاتى عەرەبى ، لە ديارتىن ئامانجەكانى دەولەتەكەى لەو ئاراستەيەدا —وہك پىشتىر پرون كرايەوہ — برىتى بوو لە پىگريكردنى لە پۆلى پورتوگايەكان و ئىسپانياو سوارەكانى قديس يوحەننا لە ناوچەكەدا . شتىكى مەنتىقيشە كە ھاوپەيمانى ھەبىت لەگەل ھەريەك لە و ھىزە ناوچەيىيەكەى كە يارمەتى بەديھىنانى ئەو ئامانجانەيان دەدا ^۳.

^۱ الدولة العثمانية دولة اسلامية : ۹۰۲ / ۳ .

^۲ الدولة العثمانية دولة اسلامية : ۹۰۲ / ۳ .

^۳ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۳ .

سييه م : هاوپه يمانى له گهل عوسمانيه كاندا : زانايانى ميژوو ناكوكى يان هيه له سر سه ره تاي هاوپه يمانى نيوان عوسمانيه كان و هه ردو و برا عوروج و خيرالدين . هه ندى له سه رچاوه كان باس ده كه ن كه سولتان سه ليمى يه كه م له پشت ناردنيانه وه بوو بؤ كه ناري ئه فريقي وهك به لى كردن بؤ داخوazy يارمه تيدانى دانىشتوانى باكورى ئه فريقي و كار كردن بؤ له كارخستنى ئامانجه كانى پورتوگاليه كان و ئيسپانيا له ناوچه ي ده رىاي ناوه راس تدا . له گهل نه بوونى گشتگيرى ئه وه سه رچاوه له لاي ميژوو نوسان ئه وه پوون ده كاته وه كه عوسمانيه كان به دوور نه بوون له و پرووداوانه ي كه له سه ر مه يدانى ده رىاي ناوه راس ت پويان داوه ^۱.

هه ندى له ميژوو نوسان هاوپه يمانى نيوان هه ردوولا ده گيرنه وه بؤ سالى ۱۵۱۴ ز له دواى ئه وه ي عوروج و خه يره دين به نده رى (جيگل) يان فه تح كرد كا تيك هه ردو و برا كو مه لىك له و شمه كه گرانبه هايانه يان نارد بؤ سولتان سه ليمى يه كه م كه له دواى فه تح كردنى شاره كه ده ستىان به سه ردا گرتبوو . سولتانىش قبولى كردن و دياريه كى بؤ ناردن به ناردنى ۱۴كه شتى جهنگى پرچه ك و سه رباز ^۲. ئه م وه لامه ي سولتانى عوسمانى په نگدانه وه ي خواستى بوو له سه ر به رده وامى چالاكى پؤلى دوو براكه و پالېشتى كردنى ئه و چالاكيه . له گهل ئه وه ي هه ندى له ميژوونووسان باس ده كه ن كه پالېشتى عوسمانى بؤ ئه و بزوتنه وه يه له دواى مردنى (عوروج) بووه له سالى ۱۵۱۸ ز دواى گه رانه وه ي سولتانى عوسمانى له ميسره وه بؤ ئه ستانبول له سالى ۱۵۱۹ ز دا ^۳.

¹ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۳ .

² قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۴ .

³ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۲ / ۹۰۹ .

له گه‌ل ئه‌وه‌دا پرای دروستت ئه‌وه‌یه که په‌یوه‌ندیه‌کانی نیوان عوسمانیه‌کان و ئه‌و بزوتنه‌وه‌یه پیش مردنی عوروج و فه‌تخی شام و میسر بووه له لایه‌ن عوسمانیه‌کانه‌وه . ئه‌وه‌یش ده‌گه‌رێته‌وه بو ئه‌وه‌ی که دووبراکه له ئه‌وپه‌ری پیویستی پالپشتی کردن یان هاوپه‌یمانیدابوون له‌گه‌ل عوسمانیه‌کاندا پاش سه‌رنه‌که‌وتنیا له فه‌تکردنی (بجایه) هه‌روه‌ک له (جیجل) ئابلقه‌ درابوون له نیوان ئه‌و هه‌فصیا نه‌دا که بووبوونه شوینکه‌وته و پاشکۆی ئیسپانیا له گه‌ل (سالم تومی) فه‌رمانه‌وای جه‌زائیر که فه‌رمانه‌واییه‌که‌ی به‌خت کرد بو پالپشتی ئیسپانیا به‌هۆی هی‌زی ئیسپانیا و سواره‌کانی قدیس یوحه‌ننا که له ده‌ریادا ئابلقه‌ی دابوون . جا گه‌یشتنی پالپشتی عوسمانیه‌کان کاریگه‌ری خۆی هه‌بوو له‌سه‌ر پالپشتی پۆلیان و ده‌ستکردنیا به‌چونه نیو جه‌زائیر به‌هۆی ئه‌و هۆکارانه‌وه ، کاتی‌ک عوسمانیه‌کان له‌گه‌ل دووبراکه دا رێک که‌وتن له‌سه‌ر پیویستی په‌له‌کردنیا بو چوونه ژووره‌ویان له پیش هی‌زه ئیسپانیه‌کان به‌هۆی نایابی ناوچه‌که‌یان له لایه‌ک و تاپیش ئیسپانیه‌کان بکه‌ون تابیکه‌نه بنکه‌یه‌ک بو کاولکردنی پی‌گه ئیسلامیه‌کانی ژیر داگیرکاری ئیسپانی وه‌ک (بجایه) و هتد ، له‌لایه‌کی تره‌وه .

عوروج توانی به‌هۆی ئه‌و پالپشتیه‌وه بجێته ناو جه‌زائیره‌وه فه‌رمانه‌واکه‌ی بکوژیت پاش ئه‌وه‌ی دُنیا بو له هه‌وله‌کانی ئه‌و فه‌رمانه‌وايه بو پشت به‌ستن به هی‌زه ئیسپانیه‌کان . هه‌روه‌ک توانی بجێته به‌نده‌ری شرشال و کاروباری جه‌زائیری له‌ده‌ستیدا کۆبوویه‌وه و له هه‌مان سا‌لدا که تیایدا هی‌زه مه‌ملوکیه‌کان له‌شام له سا‌لی ۱۵۱۶ ز دا له پووداوی مه‌رج دابق له به‌رده‌م هی‌زه‌کانی عوسمانیدا شکان . به‌یعه‌تی پێدرا^۱.

^۱ حرب الثلاثمائة سنة بين الجزائر وإسبانيا / ۱۷۴، ۱۷۵ .

ئەو دووبرايە نەياندەتوانى ھەستەن بەو فەتھەردانە ئەگەر ھاندانى سولتانی
 عوسمانى و پالپشتى نەبوايە بۆ پالپشتى گەلانى ناوچەكە . پيشتر باسكرا كە
 شكستيان خوارد بۆ چوونە ناو بجايە لە بەرامبەر ھەمان ئەو ھیزە دوزمانە دا ^۱ .
 پاش ئەو ھى خەيرەدين لە جەزائىر بەلپنى پيدرا لە دواى ئەو سەرکەوتنە ھى كە
 بەسەر ئيسپانيا و سەرکردە ناوچە ھى ھاوپەيمانەكانى ئيسپانيا بە دەستى ھىنا .
 بوو ھى وىستگە ھى ھىواى زۆرىك لە و ويلايەت و ناوچانە ھى كە ھىشتا ملكەچ بوون
 بۆ ئيسپانيەكان يان بەكرىگىراو ھى ئيسپانيەكانيان .

يەكەمىنى ئەوانە ھى داواى سەرخستنيان لىكرد ، خەلكى تلمسان بوون ، لەگەل
 ئەو ھى دا دەرگا داخووزى پزگاركردن و فرىاكەوتنى خەلكەكە كە بەست بىت بۆ
 دەستپووردانى (خەيرەدين) لەگەل ئەو ھى پىگە ھى ستراتىژى تلمسان بوونى
 خەيرەدينى لە جەزائىر دەرگە ھى لاواز نەبوون و لە ناو نەچوونى ، ئەمە وای لە
 خەيرەددىن كە بىر بكا تەو ھى دەستپووردان پيش ئەو ھى خەلكى ناوچەكە داواى
 پزگاركردن و فرىاكەوتنى لىكەن . داواكارىەكانىش دەبوونە ھى پەلە كەردنى لەو
 كارەدا ^۲ .

خەيرەدين سوپايەكى گەورە ھى ئامادەكرد و پىي كشا بۆ تلمسان لە سالى ۱۵۱۷ز
 و پىگەكە ھى بۆ ئارام و بىتەرس كرد ، دواى ئەو ھى توانى سەرکەوتىت بەسەريدا ،
 ئيسپانيا و بەكرىگىراوكانيان توانيان بە ھى بەنوحەمودەو ھى بىگىرنەو ھى يەك لە
 براكانى خەيرەدين لە ناو بجىت كە ئىسحاق بوو ، ھەرەك عوروج و زۆرىك لە
 پياوەكانى لە كاتى ئابلوقە ھى شارەكەدا كوژران ، ئەو ئابلوقە ھى كە بۆ ماو ھى ۶
 مانگ يان زياتر درىژە ھى كيشا تا سالى ۱۵۱۸ ز .

^۱ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۵۸ .

^۲ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۶ .

ئەو پۇداۋانە كاريگەر يەككى گەۋرەى لە دەرونى خەيرەدیندا بەجیھىشت كە پالى
 پىۋە نا بۇ بىر كەردنەۋە لە بەجیھىشتنى جەزائىر ئەگەر بىت و خەلكەكەى زۇریان
 لىنە كەردايە بۇ مانەۋە . پازى بوونى لە سەر مانەۋە وای لىكرد ھەوللى زياتر بە
 خەرج بدات لە ترسى ئەۋەى ئىسپانیا و ھاۋدە مەكانى ھىرشى نەكەنە سەر .
 ھەروەك ئەۋە بوۋە ھۆى ئەۋەى زياتر ئاراستەى بەرەو پەيوەندى بە دەۋلەتى
 عوسمانى ببات بە تايبەت دواى ئەۋەى مىسرو شامى گرتە دەست . ئەۋەىش
 پىۋىستىبۇنى ھەردولا دوپات دەكاتەۋە بە زياتر پەيوەندى لەگەل ئەۋى تریاندا .
 چوارەم : دانىشتۋانى شارى جەزائىر نامەيەككى فرياكە وتنيان نارد بۇ سولتان
 سەلىمى يەكەم ، مامۇستا دكتور عبدالجىلىلى تەمىمى ھەستا بە ۋەرگىپرانى
 بەلگە نامەيەككى توركى پارىژراۋ لە (دار المحفوظات التاريخية) لە ئىستانبول ، -
 طوب قابى سىراى - لە ژمارە ۶۵۶ ئەۋ بەلگە نامەيە ئامارەيە بە نامەيەككى
 ئاراستە كراۋ لە لايەن خەلكى شارى جەزائىرەۋە بە ھەموو پاىەو ئاستە كانيانەۋە ،
 كە مېژۋى سەرەتاكانى مانگى ذى القعدة ى سالى ۹۲۵ك پىۋەيە لە ماۋەى ۲۶ ى
 مانگى ئۆكتوبەر (تشرىنى يەكەم) بۇ ۳ى مانگى نۆۋەمبەر (تشرىنى دوۋەم) ى
 سالى ۱۵۱۹ ز ، كەبە فەرمانى خەيرەدین نوسرابوۋ بۇ سولتان سەلىم دواى
 گەرانەۋەى لە مىسرو شامەۋە بۇ ئەستانبول ، مەبەست لەم نامەيە بەستەنەۋەى
 جەزائىر بوۋ بە دەۋلەتى عوسمانىيەۋە . لە نامەكەدا ھاتبوۋ كە خەيرەدین تەۋاۋ
 خوازىارى ئەۋەيە خۆى بچىت بۇ ئەستانبول تاكوۋ خۇدى خۆى لايەنەكانى باس و
 خواسى جەزائىر بخاتە پرو بۇ سولتان سەلىمى يەكەم ، بەلام سەر كەردەكانى شارى
 جەزائىر داوايان لىكرد لەۋى بمىنىتەۋە تابتوانىت بەرەنگارى دوژمنان بىتتەۋە
 ئەگەر جولان . داوايشيان لىكرد بالۆيزىك بنىرىت لە جياتى خۆى ، ئەۋ نامەيەى
 كە دەستەيەككى نىردراۋ بەناۋى دادۋەرۋ وتارىيژ و فيقھ زان و خەلكەكەۋ بازركان و

¹ قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين / ۸۶ .

ناوداران و هه موو دانیشتوانی نیشتته جیی شاری جه زائیره وه هه لیان گرتبوو .
هۆگری قولی بۆ دهوله تی عوسمانی ده نواند ، نه وه یش سه رکردایه تی بالۆیزه که ی
ده کرد (فیه زانی زانا مامۆستا ابو العباس احمدی کوپی قاضی) بوو که له
گه وره ترین زاناکانی جه زائیر بوو هه روه که سه رکرده یه کی سه ربازی و پی شه وایه کی
سیاسیش بوو ده یتوانی بارودوخی وولاته که ی و نه و مه ترسیانه بخاته پوو که له
هه موو لاهه چواره وریان دابوو .

باسی جههاد کردنی (عروج) له به رگری بیباوه پاندا کرد له گه ل نه وه ی ناصر
الدین چۆن بووه به پارێزگاری موسولمانان ، هه روه ها باسی نه وه یان کرد که چۆن
جههادی کردوو تاکو شه هید بووه له ئابلۆقه ی شاری تلمسان له لایه ن
ئیسپانیایه کانه وه ، وه چۆن براکه ی (موجهیدی پیگای خوا ابو التقی خیرالدین)
جیگه ی گرتوه که چاکترین جیگیر بوو و به رگری لی کردین ، جگه له دادپه روه ری و
به ویرژدانی و شوینکه وتنی په یامی پیروزی پیغه مبه رایه تی هیچی ترمان لینه دیتوه
، نه و به چاویکی گه وهره شکوو ده روانیت بۆ پایه ی ئیوه و مال و سامان و گیانی
خوی بۆ جههاد له پینا و په زامه ندی خوا و به رزکردنه وه ی قسه ی خوا دا ته رخان
کردوو ، سه ری هیوا یشی ده سه لاتی به هیژتانه که شکۆداری و گه وره یه که ی
دیاره ، هه روه که خو شه ویستیمان بۆی پاک و پوونه و ئیمه ش له گه لیدا
پاده وه ستین ئیمه و نه میره که مان خزمه تگوزاری ده رگای ئیوه یان ، خه لکی هه ری می
بجایه و پوژئاوا و پوژه لات له خزمه تی پایه ی به رزی ئیوه دان ، نه وه ی جیبا سه
هه لگری نه و نامه نوسراوه نه وه تان بۆ ده خاته پوو که چی پودا و و ئاشتی له و
ولاته دا پوونه دات)^۱.

نه و نامه ی پیشوو پای جه زائیره کان پوون ده کاته وه بۆ لی کۆله ر به رامبه ر به
ده وله تی عوسمانی ، له و رایانه نه وه یه که خه یره دین وه که حاکمیکی موسولمان له

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۹۱۰ / ۲ .

باکوری ئەفریقادا رەفتار دەکات ، ئەو پێزی پێبازی شەریعەتی ئیسلام دەگریت و جێبەجێی دەکات ، وە بە دادپەروری بەرنامەو یاسای لیوێدەگریت لە فەرمانرەواییدا :

– چالاکی ئەو جەخت دەکاتەو لەسەر سەرکردایەتی چالاکی جیهادیەکان دژ بە مەسیحیەکان .

– ئەو هەموو پێزو پێزانینیکی دەخاتە پوو بۆ دەولەتی عوسمانی و پاشاکەیی .

– نامەکە بەلگەیه لەسەر پابەندی و یەکانگیری بەرەو ناوخوازی و پونی نامانجی بەرامبەر موسوڵمانانی جەزائیر^۱ .

پێنجەم : وەلامدانەوێ سولتان سەلیمی یەکەم بۆ خەلکی جەزائیر :

سولتان سەلیم بە پەلە پایەیی بەگلەربەگی دا بە خەیرەدین پەرپۆسە ، بەمە بوو سەرکردەیی هەرەگەورەیی هیژە چەکدارەکان لە ناوچەکەیدا ، وەک نوێنەری سولتان ، بەمە جەزائیر کەوتە ژێر حوکمی دەولەتی عوسمانی و هەر دەستدریژیەکی دەرەکی بۆ سەر خاکەکانی بەواتای دەستدریژی بوو بۆ سەر دەولەتی عوسمانی ، سولتان سەلیم ئەو بڕیارە پالێشتی کرد بەوێ هیژیکی لە چەکی توپ و ۲۰۰۰ سەربازی ئینکیشاری نارد بۆ جەزائیر لەو کاتەو (۱۵۱۹ز) ئینکیشاریەکان لە ژێانی سیاسی و سەربازیدا دەرکەوتن لە هەریمەکانی عوسمانی لە باکوری ئەفریقادا و بوونە رەگەزیکی دیار و کاریگەر لە پوودانی پوودەکاندا پاش ئەوێ رێژەیهکی زیاتریان لێنێردرا بۆ ئەو هەریمانە .

سولتان مۆلەتی دابە هەریەک لەو ژێر دەستە موسوڵمانانەیی کە بیویستایە گەشت بکەن بۆ جەزائیر و چوونە نیو پێزی موحایدەکان ، بڕیاری پێدانی دەستکەوت (ئمتیان) ی دا بۆ ئەو خۆبەخت کەرانیە کە دەچن بۆ جەزائیر بۆ نیو فەیلەقە ئینکیشاریەکان وەک هاندانیکیان بۆ چوونە نیو کەتیبەیی موحایدەکانەو .

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۲ / ۹۱۱ .

دانیشتوانی ئەنادۆل له پڕۆژە لاتەوه کۆچیان کرد بۆ جەزائیر بۆ جیهاد کردن دژی مه‌سیحیه‌کان ، ئەو بېریانە ی که سولتان سه‌لیمی یه‌که‌م ده‌ری کردن چه‌ند ئەنجامیکی گرنگی لیکه‌وته‌وه ، له‌وانه :

۱. جەزائیر به‌ره‌سمی چووێ ژێر سه‌رکردایه‌تی عوسمانی له‌ سالی ۱۵۱۹ ز دای، وه‌له‌سه‌ر مینه‌به‌ره‌کان دۆعا بۆ سولتان سه‌لیم کراو به‌ناوی ئەوه‌وه دراو لیدرا .

۲. ناردنی هی‌زه عوسمانیه‌کان له‌ ئەنجامی داخوازی فریاکه‌وتنی خه‌لکی جەزائیره‌وه بوو له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی و وه‌لامدانه‌وه‌ی خواسته‌که‌یان، بۆیه چوونه‌ ناوی هی‌زه عوسمانیه‌کان به‌ جه‌نگ یان فه‌تح کردن سهربازی نه‌بووه دژ به‌ خواستی خه‌لکی ولاته‌که .

۳. هه‌ریمی جەزائیره‌که‌م هه‌ریم بوو له‌ هه‌ریمه‌کانی باکوری ئەفریقا که چووێ ژێر سه‌رکردایه‌تی عوسمانی ، جەزائیریش بووه جیگه‌ی جه‌ختی بزوتنه‌وه‌ی جیهادی ده‌وله‌تی عوسمانی له‌ ده‌ریای ناوه‌راستا^۱ .

که دوا‌ی ئەوه سوربوو له‌سه‌ر کشانی قه‌له‌مه‌وه‌ی بۆ هه‌موو هه‌ریمه‌کانی باکوری ئەفریقا بۆیه‌که‌خستنی له‌ ژێر ئالای ئیسلام و کارکردن بۆ پزگاکاری کردن موسوڵمانانی ئەنده‌لوس له‌و کاره‌ درندانه‌ی که ئیسپانیای مه‌سیحی پێی هه‌لده‌ستا .

به‌راستی سه‌رده‌می سولتان سه‌لیم سه‌ره‌تایه‌کی نه‌وازشی بوو بۆ کشانی قه‌له‌مه‌وه‌ی عوسمانی بۆ هه‌ریمه‌کانی باکوری ئەفریقا له‌ پیناو پارێزگاری کردن له‌ ئیسلام و موسوڵمانان ، سوله‌یمانی کوریشی ئەو پڕۆژه جیهادیه‌ی درێژه پێدا .

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۹۱۳ / ۲ .

سولتان سەلىمى عوسمانى ۋەلامى ئەۋ بانگەۋازەى برا ئايىنىيەكانى دايەۋە بۇ جىھاد كە ھەر لەسەرەتاۋە پەيۋەست بوو بە ناۋى دوو براكەۋە ، عوروج و خەيرەدىن پىرپروسە^۱ .

شەشەم : ئەۋ ھەرەشانەى لە بەرامبەر خەيرەدىندا ھەبوون :
خەيرەدىن دەبوو لە بارودۇخى سىياسى و سەربازى نوپىدا جەنگ لە دژى دوو بەرە بكات :

۱. بەرەى ئىسپانى بۇ ۋاۋە دوۋنانى ئىسپانىيەكان لەۋ شوپىنانەى كە تىايدا جىگىر بووبوون و دەستەۋ كەمىنەيەك لە پوژھەلاتى جەزائىر دايانە پالىيان و سەرکەۋتنىكى دىارىيان بەسەر ئىسپانىيەكاندا بەدەست ھىنا كاتىك لە سالى ۱۵۲۹ ز دا زالبوون بەسەر قەلاى بىنۋنى ئىسپانى لە سەر جەزىرەى بەرامبەرى وولاتى جەزائىردا . بەردەۋام ئەۋ قەلايەى بە گوللەى تۆپەكانى تۆپباران دەکرد بە درىژايى ۲۰ پوژ تاكوۋ لاكانى كەۋتن و پوخان ، پاشان قەلاكە تىكشكا لەگەل ھىزىكى ژمارە چىردا كە ۴۵ كەشتى ھەلىيانگرتبوون كە لە كەنارەۋە ھاتبوون ، ئىنجا سەر كەردەى قەلاكە لەگەل گەۋەر ئەفسەرەكانىدا گىرا .

زالبوۋنى خەيرەدىن بەسەر بىنۋن دا لەسالى ۱۵۳۹ ز دا بەسەرەتاي ئەۋ دامەزراندنە دادەنرىت كە بە ناۋى (نيابة الجزائر) ناسراۋە ، لەۋ مىژۋەۋە بەندەرى جەزائىر بوۋىە پايتەختىكى گەۋرەى پوژئاۋاي ناۋەپاست ، بەلكو دواتر ھەموۋ باكورى ئەفريقايى عوسمانى بوو ، بەمە بەكارھىنانى چەمكى جەزائىر بۇ نامازە بۇ ھەرىمەكانى جەزائىر بوو تاكوۋتايى سەدەى ۱۸ز .

۲. بەرەى ناۋخۋىي : ئەمەش خۋى دەنۋاند لە ھەۋلى يەكخستنى پوژئاۋاي ناۋەپاستدا كە بىبەش نەبوو لە پىلانەكانى بەنى زىيان و حەفصىيەكان و ھەندى لە ھۆزەبچۈكەكان ، بەلام تۋانى كە ناۋچەى قەلەمپەۋى بەناۋى دەۋلەتى

¹ المشرق العربي والمغرب العربي / ۹۷ .

عوسمانى بەۋە دريژە پيبدات ، ئىمارەتە بچوگەكان چوونە ژيىر قەلەمپەۋى
عوسمانىيەۋە تاكوۋ بەۋە ھيژەۋە پارىژگارى لە چاۋچنوگىيە خاچپەرسىتىيە
ئىسپانىيەكان ولە كۆش نەگرتنى مەسىحيەت بكات. خەيرەدين بەردەۋام بوۋ تا
قەلەمپەۋى عوسمانى گەياندە ھەندى شارى گىرنگى ناۋخويى ۋەك قوسىتەنتىنيە

بەپراستى خەيرەدين سەركەۋتوۋ بوۋ لە دانانى پالپىشتى بەھيژدا بۇ دەۋلەتى
گەنجى جەزائىر ، يارمەتىيە عوسمانىيەكانىش بەبەردەۋامى لە لايەن سولتان
سولەيمانى قانۇنيەۋە دەگەيشتن كە بەھويىيەۋە توانى ھەزاران موسولمان لە
ئىسپانيا پرزگار بكات .

لە سالى ۹۳۶ك ، ۱۵۲۹ ز ھەستە بە ئاراستەكردنى ۸۶كەشتى بەھەۋت جار بۇ
كەنارە ئىسپانىيەكانى دەۋلەتى عوسمانى لەھەۋزى پۇژھەلاتى دەرياي
ناۋەپراستدا ، بەفەزلى خواۋ پاشان بەھويى يارمەتىيەكانى دەۋلەتى عوسمانى و
دەستكەۋتەكانى خەزىنە جۇراۋجۇرەكانى جەزائىر لە باج و (سبى) و
دەستكەۋت و زەكات و دەيەك و سەرانەۋ فەيى و خەراجەۋە، ھەروەھائەۋ
دابىنكارىيە دەسكەۋت و شتى ترلەلەيەن فەرمانپەرۋاۋ سەرۋك ھۆزۈ
عەشپەرەتەكانەۋە ھەبوۋ، دەۋلەتى جەزائىر بىنكەيەكى ئابورى بەھيژى بۇ دروست
بوۋ .^۲

بەپراستى ئىسپانيا بە سەركەۋتنى خەيرەدين لە باكورى ئەفريقىدا زىيانى ليكەۋت
كە ئىسپانيا لە لايەن شارلى پىنچەمەۋە ئىمبراتورى دەۋلەتى پۇمانى پىرۋزەۋە
سەركردايەتى دەكرا ئەۋ كاتەيش ئىسپانيا و بەلجىكاۋ ھۆلەندا و ئەلمانىا و
نەمساۋ ئىتالىيالى لە خۇ دەگرت ، ئەۋ دەۋلەتە پۇمانىيە پىرۋزە بەرگى لە

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ۹۱۳ / ۲ .

^۲ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ۳۱۱ .

ئەوروپاي مەسىحى دەکرد دژ بە مەترسى عوسمانى لەسەر پۇژھەلات و ناوھراستى ئەوروپا ، بۆيە دەكرىت بلىين ململانئى نىوان شارلى پىنجهم و نىوان بەگلەربەگى جەزائىر كوردنەوھى بەرەيەكى جەنگى نوپىيە دژى دەولەتى عوسمانى لە باكورى ئەفريقيدا، بۆيە شارل بەھيرش بردنى لەناكاو بۆ سەر كەنارەكانى جەزائىر نەوھەستا بەلكو لەسالى ٩٤٠ ك ، ١٥٣٣ ز دانيردراويكى نارد بۆ ھەوالگى لە باكورى ئەفريقيا ، كە (اوشوا دوسلا) ى ئەفسەر بوو دوسلا چواردەورى تونس گەرا ، لىرەدا ئامادەيى ھەفصىيەكان دەرەكەويت بۆ يارمەتيدانى شارلى پىنجهم ، كە دەترسا لە فراوانبوونى قەلەمپەھى عوسمانى بۆ سەر تونس ، باس دەكرىت كە ئەو زالبونە دەبىتە ھۆى ئاسان زالبونى عوسمانىيەكان بەسەر ئەفريقيدا ، پاشان دواى ئەو دەكەونە پى بۆ گەرانەوھى ئەندەلوس ئەوھيش ئەوھبوو كە جىھانى مەسىحى لىي دەترسا .

سياسەتى مەملەكەتى ھەفصى لە تونس بەرەو دواكەوتنىكى بەدەوام دەچوو ، سولتانی ھەفصى ھەسەنى كوپى محمد خراپەكارى ئەنجام دەدا لە وولاتدا و ژمارەيەك لە براكانى خۆى كوشت بەمە بارودۇخەكان لە تونسدا پىكىيانداو ھەندى كەس لە گوپراپەلى سولتانی ھەفصى دەرچوون .

براكەى ھەسەن ناو دەبرا بە (الامير الرشيد) لە ترسى كوشتن لە براكەى رايكردو پەناى برد بۆ لاى عەرەب لە بادىيە ، پاشان چوو بۆ جەزائىر بۆ لاى خەيرەدين و داواى پاراستن و يارمەتيدانى لىكرد دژ بە براكەى .^١

خەيرەدينىش ئامادەيى خۆى نواند بەو ھۆيەى كە گرینگيدانى ئەو جەختى دەكردەو لەسەر تونس بەھۆى لاوازی ھەفصىيەكان و ئەو ناكۆكيە ناوخويانەى كە بنەمالەى ھەفصى تواندەو . ھەرەكە لە پوانىنى ئەودا تونس گرنگىيەكى ستراتىژى گەورەى ھەبوو بۆ سەرپەرشتى كردنى گەرووى سەقلىيە بەجۆريك

^١ جهود العثمانيين لإنقاذ الأندلس / ٣١١ .

زالبون به سهریدا سنوردارکردن و برینی په یوه نډیه کانی نیوان هه ردوو هه وزی ناوه پراستی پوژه لاتى و پوژناوایى یان بۆ له بار بکات .

ئهمه له گهل خواستی خهیره دیندا بۆ یه کخستنى ولاتانى پوژناوا له ژیر حوکمی دهوله تى عوسمانیدا تاکوو گه پاندنه وهى ئه نده لوسیان بۆ به دهست بهیښیت .

حه و ته م : سه فه رى خهیره دین بۆ ئه ستانبول : سولتان سوله یمانى قانونى پاش ئه وهى دهستى گرت به سهر به لگرا د سوروبو له سهر به پرکردنى سهر بازه کانی بۆ ئیسپانیا تاکو سهر که ویت به سهر ئه و ییشدا .

سولتان سوله یمان پای وابوو که ده بیٹ که سیك هه بیٹ که پشتی پیببه ستریت بۆ چوونه نیو ئه و ولاتانه به وهى شاره زای بارودوخه که ی بیٹ . بۆیه خهیره دینی هه لبرارد چه نکه ئه و دلیربوو و ئاماده بوو شاره زای هیرش کردنه سهر ئه و ناوچه یه شى هه بوو جگه له وهى که هه ستابوو به فه تحکردنى ولاتانى عه ره ب له باکورى ئه فریقیدا و حوکمی عوسمانى تیدا چه سپابوو . بۆیه ده قیكى ئاراسته کرد که تیايدا داواى ئاماده بوونى لى ده کات و فه رمانى پیده کات تا که سیك له وانه بکاته جیگیر له جه زائیدا که جیى متمانه ی ئه و ن، ئه گهر که سى نه دوزیه وه بۆ له بارکردتى ئه و کاره ئه و سولتان جیگیرى بۆ ده نیږیت . ئه و ده قه ی له گهل پیاویکدا نارد که به (سنان جاوشى) بانگ ده کرا . ئه ویش گه یشته جه زائیر و ده قه که ی سولتانى گه یاند به خهیره دین و ئه ویش قبولى کرد . کاتیك خویندیه وه و شاره زای مه به ست و خواستى ناو ده قه که بوو ، دیوانیكى گه وهى سازدا و هه موو زانایان و ناودارانى ولاتى ئاماده کرد و ده قه که ی سولتانى بۆ خویندنه وه که سولتان ئاراسته ی کردبوو . وه تیگه یاندن که ناتوانیت له فه رمانه که ی سولتان لابات، کاتیك ئه ندريا دوریا پیشه وای که شتیه وانى مه سیحی له ده ریای ناوه پراست ئه و سووربونه ی سولتانى بیست

لەمە پەرەتە کردنی ئیسپانیا هاوکات بە دەمە وە چوونی خەیرەدینیش لە جەزائیردا
 بۆ ئەو کارە، ویستی کە خەیرەدین سەرقال بکات تا نە چیت بۆ لای سولتان^۱.
 لە نیو دیلە مەسیحیەکانی جەزائیردا بانگەشە بۆ بوو و لە بارە ی سوربونی
 حکومەتی ئیسپانی لەمە پەرەتە کردنە سەر بۆ سەر جەزائیر و پزگارکردنیان لە
 دیلی . بۆیە دیلەکان دڵخۆش بوون بەو هەوڵە و لە خەیرەدین هەلگە پانەو کە
 وایەدەبینی بەرژەوەندی گشتی وایە کە ئەو دیلانە لە سیدارە بدات تا کوو دنیاییت
 لە زیاد نە بوونیان ، پاشان هەستا بە بەهیز کردنی قایمکاریەکانی جەزائیر ،
 ژمارە ی قەلاکانیشی بە شیۆه یەکی دیار زیاد کردو گوێ پرایەلی بۆ سولتان
 هینایەدی^۲.

خەیرەدین سوربوو لە سەر چوونی بۆ ئەستانبول لە ۹۴۰ ک ، ۱۵۳۳ ز و حەسەن
 ئاغا طووشی لە شوینی خۆیدا دانا کە پیاویکی ژیر و پیاوچاک و خاوەن
 زانستیکی فراوان بوو^۳.

خەیرەدین لە دەریای ناوەرەستەو بە هاو دەمی ۴۴ کەشتی پووەو پۆژەلات چوو
 ، لە پێگە کەیدا دەستە یە ک لە کەشتیەکانی ئالی هایسبوجی لە نزیک مۆرە
 تیکشکاند ، خەیرەدین لە گەشتە کەیدا بەردەوام بوو و گەیشته بیروزان ، خەلکی
 شارە کە بە هاتنی خۆشحال بوون ، چونکە ئەوان لە هێرشێ ئەندریا دوریا
 دەترسان کاتی کە خەیرەدینی هات ، هێرشە کە دورکەوتەو ، پاشان خەیرەدین
 درێژەیدا بە گەشتە کە ی ، تا کوو گەیشته قەلای (اوارین) (اناواریه) لەویدا
 گەیشته بە کە شتیگە لیکی سولتان سولەیمانی قانونی هەموان بەمە خۆشحال
 بوون ، پاشان هەموو پێکەو دەرچوون تا گەیشتنە چەند شیلانی ک (قرون)

^۱ سیرة خير الدين باشا ، ق ۸۱۴۸ ب .

^۲ حقائق الأخبار عن دول البحار : ۱ / ۳۶۱ .

^۳ فتوحات خير الدين ، ق ۱۲۷۰ ، ۲۷۰ .

پاشان خەيرەدىن نامەيەكى نوسى بۇ سولتان و ئاگادارى دەكرەوۋە بە گەيشتنى و داواى وەرگرتنى مۆلەتى ئامادەبوونى لیدەكرد ، سولتانىش دەقيكى ئاراستەكرد كە شەيدايى خوى نیشان دەدات بە هاتنى ^۱ .

خەيرەدىن لەو شىلانانەو بەرپىكەوت و لەگەشتەكەيدا بوو تاكووگەيشتە ئەستەنبول و لەوى وەستا ، لەوى وەك نەريتيان تۇپيان وەشانە بەئاسماندا (لەخۇشىدا) خەيرەدىن چوۋە لای سولتان بوو و لەبەردەستيدا راوەستا ئەويش فەرمانى كرك خوى و هاوئە تايبەتيەكانى لە (الجرايات الوافره) سەگە هاوۋەمەكانيان دوور بگرن و لەيەكيك لە كۆشكەكانيدا دايبەزانەن و لە (دار الصناعه) چاوخشانەن بە كاروبارەكانى پى سپارد ^۲ و نازناوى (قبودان پاشا - وزيرى دەريايى) پيىبەخشى تاكو دەسەلاتى تەواوى يارمەتيدان و دەستگروۋى هەيىت .

(الصدر الأعظم) سەدرى گەورە لەو كاتەدا لەشارى حەلەب بوو كەهاتنى خەيرەدىنى بىست بۇلاى سولتان ، ئەو هەوالى جەنگەكانى بەرەنگارى مەسيحىيەكانى پىي گەيشتبوو ، بۇيە تامەزروۋى بىينىنى خەيرەدىن بوو ، بۇيە دەقيكى ئاراستەى سولتان كرك كە تيايدا تىكاي لى دەكرد خەيرەدىن بىيرىت بۇ لای تا بىبينىت ، سولتانىش هەوالى نارد بۇ لای خەيرەدىن لەمەر تامەزروۋى سەدرى گەورە ، خەيرەدىنىش بەرەزامەندى وەلامى دايەوۋە ، خەيرەدىن بەرەو حەلەب بەرپىكەوت ، سەدرى گەورە بەهاتنى خەيرەدىن بۇ حەلەب ئاھەنگيكي گىپراو لە هەندى كۆشكى سەرسورھىنەردا دايبەزانەن ، لە پۇژى دوۋەمى گەيشتنى خەيرەدىن دا نىردراويك لە لايەن سولتانەوۋە گەيشت كە جليكى پىبوو تيايدا فەرمانى بەوۋە كرك كە خەيرەدىن لە وەزيرەكانى سولتانەوۋە ئەو جل

¹ فتوحات خيرالدين ، ق ۲۷۰ ، ۱ ، ۲۷۰ .

² فتوحات خيرالدين ، ق ۲۷۰ ، ۱ ، ۲۷۰ .

لەبەردەكات ، ئەو كات چوو دىوانى گەورە و جل و بەرگى وەزارەتيان لەبەركرد و ئاھەنگىكى سەرسوپھىنەريان بۆ گيڤرا و پيژيڤكى گەورەيان ليڤگرت بەو ھۆكارەى ئەو لە ھەوزى دەرياي ناوہ لە راستيدا چەندىن خزمەتگوزارى پيشكەش كردبوو بە ئىسلام و موسولمانان.

پاشان خىرەدين گەرايەوہ بۆ ئەستانبول و سولتان پيژى ليڤگرت ، خەيرەدين دەستى كرد بە پوانىنە نيۆ كاروبارى (دار الصناعة) ھەروەك سولتان ئەو ئەركەى پى سپاردبوو^١.

پاش ئەوہى ئامادەكردنى كەشتىگەلى نوڤى عوسمانى تەواو بوو ، خەيرەدين بربروسە بە كەشتىگەلە بەھيژەكەيەوہ لە دەردەنيڤلەوہ دەرچوو بەرەو كەنارەكانى ئىتاليانى باشور و توانى زۆريڤيان بگريڤت و شارو كەنارەكانى دەست بەسەردا بگريڤت ، پاشان بەرەو دورگەكانى صەقلىيە چوو و كورون و ليبانتيوى گەراندەوہ (بۆ دەولتى عوسمانى)^٢.

سولتان سەليم لەگەل خەيرەدين بربروسەدا گفتوگۆى لەسەر گرنگى تونس و پيويستى چونى تونسى دەكرد نيۆ چوارچيۆھى ستراتيژى دەولەتى عوسمانى لە پيناو بەدەيھينانى ئامانجەكەى بەرەو گەراندەوہى ئەندەلوسدا. گرنگى تونس لەمەر دەولەتەوہ بەپيى پيڤگە جوگرافىيەكەى ديڤت كە دەكەوتە نيۆھندى كەنارى باكورى ئەفريقى و نيوان جزائير و تەرابلوسەوہ ، ھەروەھا لەبەر نزيكى لە ئىتاليا كە يەكيكە لە بالەكانى ئيمبراتوريەتى پۆمانى پيروز لە كاتيڤدا بالەكەى ترى ئيسپانيابوو ، لەسەرە ئەوہيشەوہ ، ھاوسينيەتى لەگەل دورگەى مالتەى پيڤگەى سوارەكانى قديس يوحەنناى ھاوپەيمانى ئيمبراتۆر شارلى پيڤنجەم و توندترين ھۆزە مەسيحيە دوژمنكارەكانى موسولمانان و پاشان ئەو توانا لە بارانەى كە

^١ جهود العثمانيين لإسترداد الأندلس / ٣١٧ .

^٢ ليبيا بين الماضي والحاضر / ١٦٦ .

شویننهکانی تونسسی دهگرتوه له حوکم پیگردنی په یوه نډیه ده ریاییه کانی
ده ریای ناوه پاستدا. بهو جوړه نهو هوکارانه بوونه مایه ی بالکیښانی گرنکی
سهر بازی به سهر تونسدا^۱.

قوناغی دووهم له باره ی خهیره دینه وه له دوا ی هیژشه که ی بو سهر که نار هکانی
باشوری ئیتالیا و دورگه ی صه قلیه تونس بوو ، نه مه یش بو جیبه جیکردنی
پلانی ده ولت بوو که پاککردنه وه ی باکوری نه فریقای له خو دهگرت له
ئیسپانیه کان وه که سهره تایه که بو گه پرانډنه وه ی نه نده لوس که پیشتتر ناماژه
به وه کرا خیره دین بربروسه ناماژه ی بو سولتان سه لیمی قانونی کرد لهو ده قهیدا
که بو سولتانی نارد که که میځ پیښ داواکاری و بانگکردنه که ی سولتان بوو له
۹۶۰ ک ، ۱۵۳۳ ز ، تیایدا ووتی: (... نه گهر پایه ی به شداریم پیدرا نامانجی من
بریتیه له ده رکردنی ئیسپانیا له نه فریقیا له کورترین کاتدا ، ده شکریت دوا ی
نهو بیستیت که پوژنا واییه کان سهر له نو ی دهن به سهر ئیسپانیا دا تا کوو
مه له که تی قرتاجه بگيرنه وه ، و تونس بکه ویتته ژیر ده سه لات ی تو وه ، من
له پشت نه مه وه ناتوانم نیوانی تو و ناراسته کردنی هیژه کانت له به ره ی
پوژنه لاتوه لیځ جیا بکه مه وه ، نه خیر ، چونکه نه وه پیویستی به وه نده هیژ نه ،
به تایبته کاتیځ جهنگه کانت له ئاسیا یان نه فریقیا زیاتر پشت به وه ده به ستیت
که به هیژ ی ووشکانی پشتی به ستیت ، له مهر نه م به شی سییه مه ی جیهانیش
نه وه ی من داوا ی ده که م به شی که له که شتیگه له که ت و نه وه یش به ست ده بیت ،
چونکه نهو به شه پیویسته ملکه چی ده سه لات ی تو بیت ..)^۲.

که شتیگه لی عوسمانی له ژیر سهر کردایه تی خهیره دین دا گه یشته که نار ه
تونسیه کان و له سهر شاری عه نابه وه ستاو هندی فریاگوزاری نه نجامدا ، پاشان

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية مفتري عليها : ۹۱۵-۹۱۶ .

^۲ فتح العثمانيين عدن / ۱۲۷ .

بهره و بنزرت پیشکوت پاشان بهره و خلق الواد چوو ، که به بی سهختی و گرفت دهستی گرت به سهریدا^۱. خهیره دین له لایه و تاربیژو زانایانه وه پیشوازی لیکراو ریژیان گرت ، له و کاته دا بهره و تونس چوون ، سولتانی چه فصی چه سهنی کوپی محمد رایکرد بو ئیسپانیا ، پاشان خهیره دین رهشیدی برای چه سهنی کوپی محمدی له سهر تونس دانا و لکانی تونس راگه یاند به مهمله که تهکانی عوسمانیه وه له کاتی که قهله مروهی عوسمانیه کان له چهوزی پوژئاوای ده ریای ناوه پراستدا بلاو بوو بویه وه^۲.

هه شته م : کاریگه ری جیهادی خهیره دین له سهر پوژئاوای دوور:

سولتان احمد اعرجی سه عدی سودی بینی له و هه لانه ی که دهوله تی عوسمانی و گه لی جه زائیری خسته گه پ به سهر کردایه تی خهیره دین بربروسه ، بویه هه ستا به گه مارو دانی شاری ئاسفی له ئه زموور ، ئه وه یش له سالی ۹۴۱ک ، ۱۵۳۴ز بوو که خه ریک بوو شاره که بکه ویتته دهستی سه عدی هه کان ئه گه ر بیّت و ئه و فریا گوزاریانه نه بوایه که پورتوگالیه کان ناردیان بو شاره گه مارو دراوه که ، وادیار بو هاوکاریه که له نیوان عوسمانیه کان و هیژه ئیسلامیه کان پوژئاوادا دژ به مه سیحیه کان و مه لبه نده کانیاں له باکوری ئه فریقی هاته دی ، کاتی که پاشای پورتوگالی جانی سییه م هه والی گه یشتنی که شتیگه لی عوسمانی بیست له ۳ی ره بیعی یه که می ۹۴۱ک ، ۱۳ی سیبته مبری ۱۵۳۴ز به سهر کردایه تی خهیره دین بربروسه بو باکوری ئه فریقی ، ییری کرده وه له دهست بگریّت به سهر هه ندی له مه لبه نده کانداه که سه بته و ته نه که به پای ئه و ناوچه ی زیندوی به رگری بوون له به رژه وه ندیه کان مه سیحیه کان له پوژئاوای ده ریای ناوه پراست و به رگری هیّرشی عوسمانی له نیمچه دورگه ی ئیبیری هه و پاشا یوحه ننای سییه م

^۱ حرب الثلاثمائة سنة / ۲۳۰ .

^۲ فتح العثمانیین عدن / ۱۲۸ .

پاپرسیه کی نارد بۆ هه موو دهسته و ناوداران و ئوسقوفه کان له ولاته کهیدا که
 پاپرسی پێده کردن له مه پ باس و خواسی دهستگرتن به سه ره هندی له
 مه لبه ندهکانی بونی پورتوگالیه کان له باشوری پوژئاواوه . ئه وهیش جیی
 داخوای بوو بریتی بوو له وه لامدانه وهی ئه م پرسیارانه ئایا شیاوه که ئاسفی و
 ئه زمور به جی بهیڵین بۆ پوژئاواییه کان ؟ ئایا شیاوه به سه ریاندایان به سه ره
 به شیکیاندا زال بین ؟ ئه گهریش شیاوی پارێزگاری لیکردنیان ، ئایا نه گوپین
 بۆ قه لا تا کوو کیشی تیچونیان که م بکریته وه ؟ پاشان ئه و زیانه دهره نجامهکانی
 چین و چۆن چاره سهریان بکهین ؟.

پاشای پورتوگالی وه لامگه لیکی پێگه یشته وه له نیو هوگرانیدا له باره ی مانه وه له
 ناوچه باشوریهکانی هه وزی پورتوگالییدا . له گه ل بوونی نه یارانیککی ئه م رایه دا ،
 وه لامی پیاوانی ئایینی بۆ پاشا جانی سییه م ئیوه یه کده نگ بوونیک بووکه
 ناموژگاری پاشایان ده کرد به چۆل کردنی مه لبه ندهکانی باشورو پاشا هه موو
 هوکارهکانی به رگری ئه وی بگوازیته وه بۆ مه لبه ندی باکور بۆ ریکری مه ترسی
 عوسمانی به سه رکردایه تی خهیره دین بربروسه . ئوسقوفیش ناموژگاری ده کرد
 به چۆل کردنی سانتاکروز و ئاسفی و ئه زمور . چونکه گرنگیان که مته له
 زۆربه ی ئه و تیچونانه ی که تیایدا به خه رج ده دریڤ ، ههروه ها ئاراسته ی
 هیزهکانی دژ به فاس به چاک ده زانی ، هه وه ک ناموژگاری ده کرد به چاک کردنی
 هوکارهکانی به رگری کدن له سه بته له ترسی هیڤشی خهیره دین بربروسه ¹.

بونی عوسمانی له جه زائیدا کاریگه ری نواند له سه ره هه لویستی پاشای
 پورتوگالی له پوژئاوادا به وه ی پاشه کشه ی کرد له هه ستانی به چالاکی سه ربازی
 له و ناوچه یه دا ههروه ک زالبوونی عوسمانیه کان به سه ره تونسدا سامیککی خسته
 نیو دهرونی پاپاو ئیمبراتۆر شارلی پینجه مه وه پاپا که ئه وه ی به هه ره شه یه کی

¹ جهود العثمانیین / ۳۲۰ .

راسته وخۇ دادەنا بۇ سەر مەسحىيەت و ھىلەكانى پەيوەندى دەريايى لەگەل دەوروپەرى مەملەكەتەكەيدا^۱.

ھەرەشەى عوسمانى گەيشتە ئەوپەر ، بەو ھۆيەى كە دەولەتى عوسمانى زمانەتى زالبون بەسەر پېرەو تەسكەكانى نيوان صەقلىو ئەفريقايى كىردبوو^۲.
نۆيەم : دەستگرتنى شارلى پىنچەم بەسەر تونسدا : ھەلۆيستەكە بۇ ئىسپانيا لەباربوو ، ئەو ھىش بۇ ھەستان بە وەلامدانەو ھەكى توند ، چونكە دەولەتى عوسمانى سەرقال كىردبوو بەجەنگ لەگەل شىعە لە وولاتى فارسدا و زال بووبو بەسەر مەملەكەتى نيوان ئەوروپادا ، فرانسواى يەكەمى پاشاى فەرەنسايىش پەيمانى بە شارلى پىنچەم دا بى لايەن بوەستن ، شارل دوودل بوو لە ھەلبراردنى ئەو شويىنەدا كە بوى بىرەت بۇ ليدانى جەزائىر يان تونس لە باكورى ئەفريقادا ، بەلام پىزگارخوۋى سولتانى ھەفصى ھەسەنى كورى محمد و خواستى لە دەرچوون لە ئىستانبول ، شارلى پىنچەمى پال پيوەنا بۇ ھەلبراردنى ھىرش كىردنە سەر تونس^۳.

شارلى پىنچەم سەر كىردايەتى چالاكىەكى سەختى دەريايى كىرد كە لە ۳۰ ھەزار جەنگاۋەرى ئىسپانى و ھۆلەندى و ئەلمانى و ناپولى و صەقلى پىك ھاتبوو لە نيوان ۵۰۰ كەشتىدا . ئىمىراتور لە بەندەرى بەرشەلۆنەو چوۋە نيوان دەريا ، كاتىك كەشتىەكانى لە بەرامبەر تونسدا وەستاند ، جەنگانىكى توندو قورس لە نيوان ھەردوۋ لادا بەرپابوو^۴. ئەو ھۆكارەى كە زالبونى ئىسپانىايى بەسەر تونسدا

^۱ رسالة غرناطة الى سلطان سليمان ، العدد : ۳ تونس .

^۲ جهود العثمانيين لاسترداد الأندلس / ۳۲۱ .

^۳ تاريخ الجزائر الحديث / ۳۴ .

^۴ حقائق الأخبار عن دول البحار : ۱ / ۴۳۰ .

گه‌پرانده‌وه له ساڵی ٩٤٢ك ، ١٥٣٥ز^١ ئه‌وه‌بوو كه هه‌یزی خه‌یره‌دین هه‌نده‌ی په‌یوست نه‌بوو بۆ وه‌لامدانه‌وه‌ی ئه‌و هه‌یره‌شه ، سوپای ئه‌سلامی ژماره‌ی سه‌ربه‌ازه‌كانی ٧هه‌زار سه‌ربه‌ازی عوسمانی بوو كه له‌گه‌ڵ خه‌یره‌دیندا هاتبوون له‌گه‌ڵ ٥هه‌زار تونسیشدا ، هه‌روه‌ك عه‌ره‌به‌كان له‌ جیهادكردنه‌كه‌ دواكه‌وتن ، بۆیه ئه‌نجامی به‌دڵنیایه‌وه ئه‌وه‌بوو كه شارل ده‌ستی گرت به‌سه‌ر قه‌لا‌ی (حلق الواد مرسی تونس) دا^٢.

ئه‌سپانیا هه‌سه‌نی كو‌ری محمدیان به‌فه‌رمانه‌وه‌دا دانا تاكوو به‌په‌ی ئه‌و گه‌یه‌سته كار بکات كه هه‌سه‌نی كو‌ری محمد (بونه‌و مه‌دییه) بدات به‌ ده‌ستی شارلی په‌نجمه‌وه ، به‌لای ده‌ستی گرت به‌سه‌ر (بونه‌دا) ، به‌لام له‌به‌ر ئه‌وه‌ی كه مه‌دییه له‌ هه‌زه‌ی عوسمانیه‌كاندا بوو ، بۆیه هه‌سه‌ن نه‌یتوانی په‌یمانكه‌ی بپه‌یته‌دی ، بۆیه ئه‌سپانیه‌كان مه‌رجیان له‌سه‌ر دانا كه ببه‌یته‌ هاوپه‌یمان و یارمه‌تیده‌ری سواره‌كانی ق‌دیس یوحه‌ننا له‌ ته‌رابلوس^٣ و هه‌ستیه‌ت به‌ دژایه‌تی كردنی عوسمانیه‌كان و به‌لایه‌نی كه‌مه‌وه ئه‌رك و خه‌رجی ٢هه‌زار ئه‌سپانی بگه‌یه‌ته ئه‌ستۆ كه وه‌ك پارێزه‌ر له‌ قه‌لا‌ی حلق الواد دا به‌جی ده‌مینن ، شارلی په‌نجمه‌ گه‌رایه‌وه بۆ ئه‌سپانیا و په‌یشوازی كرا جه‌نگاوه‌ره‌ فه‌تكه‌ره‌كان له‌ كاتیكه‌دا كه سولتان جه‌نگی له‌گه‌ڵ سه‌فه‌وی شه‌عه‌ی رافه‌یزی دا ده‌كرد له‌ وولا‌تی فارس^٤.

ده‌یه‌م : گه‌پرانده‌وه‌ی خه‌یره‌دین بۆ جه‌زائیر : خه‌یره‌دین له‌ دوا‌ی شکانی له‌ تونسا گه‌رایه‌وه بۆ جه‌زائیر و یه‌كه‌م جار له‌ قوسته‌نتینه‌دا جیه‌گیر بوو ، لێره‌وه‌ خۆی ئاماده‌ كرد بۆ به‌رپاكردنی جیهاد دژ به‌ ئه‌سپانیا له‌و به‌رانه‌وه‌ كه ده‌ست نیشانی

^١ جهود العثمانيين / ٣٢١ .

^٢ حرب الثلاثمائة / ٣٢١ .

^٣ الأتراك العثمانيون في الأفريقية الشمالية / ٣٨ .

^٤ فتح العثمانيين عدن / ١٣٠ .

دەکردن و بە خەیرەدینەو پەیوەست بوون، بۆ ماوێهەکی کاتی لە شاری جەزائیردا جیگیر بوو لەبەر ئەو پابەند بوونانەى که نه‌خشه‌ نوێیه‌که‌ به‌سه‌ریدا ده‌چه‌سپاند ، وه‌ك به‌هەنى قبودان پاشا بۆكه‌شتیگه‌لى ئیسلامی عوسمانی که شارلی پینجه‌م هه‌ستی به‌ بوونی ده‌کرد تا به‌ لیدانیکی هاویشیوه‌ به‌رپه‌رچی ئەو لیدانه‌ی تونس بداته‌وه‌. بۆیه‌ هه‌ستا به‌ هی‌رش کردنه‌ سه‌ر دورگه‌ی ئیسپانیه‌کانی بلبار و که‌ناره‌کانی باشوری تاگه‌یشتنه‌ گه‌روی جبل تاریق ، عه‌ننان خۆی هه‌ستا به‌ هی‌رش بردنه‌ سه‌ر که‌شتیه‌ ئیسپانی و پورتوگالیه‌که‌راوه‌کانی زه‌ویه‌کانی ئەمریکا که‌ هه‌لگری زی‌و زیو بوون ، ئەم پروداوانه‌ هه‌موو نی‌وه‌نده‌کانی مه‌سیحیه‌تی هه‌ژاند و شارل دودلی و پارایی تیکه‌وت له‌ کاتی‌کدا وای ده‌زانی خه‌یره‌دین هه‌رگیز خۆی به‌هێز ناکاته‌وه‌ پاش پروداوی پیشووی تونس له‌ ٩٤٢ک ، ١٥٣٥ز دا ^١.

له‌لایه‌کی تره‌وه‌ ده‌وله‌تی عوسمانی چووه‌ نی‌و هاوپه‌یمانی‌تیه‌کی په‌سمی له‌گه‌ڵ فه‌ره‌نسا دا له‌سالی ٩٤٣ک ، ١٥٣٦ز که‌ ئەمه‌یش به‌ دژ هه‌لوێستی‌ک داده‌نری‌ت به‌سه‌ر ئەو هی‌رشه‌ دژایه‌تیه‌ی که‌ ئیسپانیا پی‌ی هه‌ستا بۆسه‌ر تونس ^٢. بۆیه‌ واهاته‌ پی‌ش که‌ ئیمبراتۆیه‌تی پی‌روزی پۆمانی له‌لایه‌ن نه‌یار فه‌ره‌نساو عوسمانیه‌کانه‌وه‌ گه‌مارۆ دراوه‌ ، که‌ بوویه‌ هۆی سه‌رله‌نوێ سه‌ره‌له‌دانه‌وه‌ی جه‌نگه‌کانی نی‌وانیان ، هه‌روه‌ك ئامانجه‌کانی ئیسپانیا و پورتوغال بووبه‌یه‌ك ، ئەمه‌یش له‌ داگیر کردنی مه‌لبه‌نده‌کانی پۆژئاوا دا له‌گه‌ڵ بوونی ترسیان له‌ پی‌شپه‌روی عوسمانیه‌کان بو نیمچه‌ دورگه‌ی ئیبیری .

^١ حرب الثلاثمائة عام / ٢٢٧ ، ٢٣٦ ، ٢٤١ ، ٢٤٢ .

^٢ جهود العثمانيين / ٣٢٣ .

ديبلۇماسىيەتى پورتوگالى و ھەلۋەشاندىنەۋەى يەك رېزى لى باكورى ئەفرىقىادا :
 ئەحمەد ۋەطاس لى ۹۴۳ك ، ۱۵۳۶ز لى پۈۋى سەعدىيەكاندا لى ناۋچەى (بىرەقبە)
 لەنزيك (وادى العبيد) توشى شىكىست بوو . پىشۋى لى ھەموو سوپادا بىلۋ
 بوويەۋە ، بەھۋى ئەۋ شىكىستەۋە ئەحمەدى ۋەطاسى لى پورتوگال نزيك بوويەۋە
 ، ئەمەيش لى ئەنجامى ھەستىكردى بوو بە سەرقال بوۋنى عوسمانىيەكان لى
 جەنگەكانياندا دژ بە ئىسپانيا ، بۈيە لى گەلياندا گرىبەستىكى بەست بۇ ماۋەى
 ۱۱سال كە بارودۇخى پۇژئاۋاييە نىشتەجىكانى ناۋچەكانى ئەھىلا و طنجة و
 القصر الصغیر) ى دەخستە ژىر دەسەلاتى قەلەمپەۋى پاشاى فاسەۋە ، ھەرۋەك
 بۇ ژىردەستە بازىرگانە دەريايىيەكانى پاشاى ۋەطاسى ھەبوو كە بچنە ئەۋ
 ناۋچانەۋە بە مەرجى نەبۈنى بازىرگانى چەك و شىمەكە مەترسىدارەكان .
 ئەگەر پاپۇرە عوسمانى يان فەرەنسى يان شۋىنكەۋتۈەكانى مەسىحيەكانى جگە
 لى ئىسپانيا و پورتوگالىيەكان ھاتن بۇ خاكى پورتوگالىيەكان بە شىمەكەۋە ، ئەۋا
 پۇژئاۋاييەكان ھىچيان لىناكرن ، ھەرۋەھا لەمەپ پۇژئاۋاييەكان دەبىت شىمەك لى
 عوسمانىيەكان نەكرن تادەست بەسەر دەستكەۋتەكاندا بگىرىت و لەلەيكەۋە بۇ
 لايەكى تر بنىردىن تا ھىزەكانى دۈژمن ھەلى ھىرش كىردنە سەريان بۇ
 نەپەخسىت^۱ .

بەشى پىنچەم

سەرەتاي پوكانەۋەى دەۋلەتى عوسمانى

مىژۋونوسان لەسەر ئەۋە يەكەدەنگن كە پاش مردنى سولەيمانى قانونى كە
 سولتانىكى عوسمانى بوو ، دەۋلەتى عوسمانى شەۋكەتى نەما كە دروست
 ئەكاتە سالى ۹۷۴ك ، ۱۵۶۶ز ، بەلى سەرەتاكانى بىھىزى دەۋلەتى عوسمانى
 لەسەردەمى سولتان سولەيماندا دەرەكەۋتن ، سەرەتاكەش ئەۋەبوو كە سولتان

¹ جهود العثمانيين / ۳۲۳ .

سولهيمان كهوتە ژيئر كاريگهري (پوكسلانا) ي ژنيهوه كه دهستي كرده پيلانگيران دژ به (ئه مير مستهفا) بو ئه وه ي له جيئي ئه وه سهليمي دووههم {كه كوپري خوئي بوو} دواي باوكي خيلافهت بگريته دهست، {مستهفا} سهركردهيهكي گه وره و خوشه ويست بوو له لاي ئه فسهرو دهرجه دارهكاني سوپا، ئه م دهستي وهردانه ي ژنه كه ي بوو به هوي ئه وه ي كه (ئينكيشاره يه كان) توورپه بين و شوپرشيك دژ به سولتان دروست بكنه ئه وه بوو {سولتان سولهيمان} داي مركانده وه و {مستهفا} و كوپره شيره خوره كه شي له م شوپرشه دا تياچوون، ههروهها به دهسكيسه ي ههندي له وهزيره كان سولتان (بايه زيدي كوپري و چوار كوپري ئه ويشي) له ناو برد^١.

ههنديك له نيشانه و دياردهكاني بيهيزي دهوله تي عوسماني ئه وه بوو له سهرده مي سولتان سولهيماندا كه سولتان خوئي به شداي دانيشتنهكاني ديواني نهئه كرد، ژن و منال دهسه لاتيان به سه ر حوكمدا پهيدا كرده بوو، دهسته وسان مابوون له بهرامبه ر كيشه ئابووري و كومه لايه تيه كاندا، به راده يه ك ريگه يان خوش كرد بو ياخي بووني جه ماوه ري له (روميلي) و (ئه نازول) دا^٢.

باسي يه كه م

{سولتان سهليمي دووههم}

له ٩ي ربيعي يه كه مي ٩٧٤ي كوچيدا حوكمي گرته دهست، به لام نه يتواني پاريزگاري له سهروه ري و فتوحاتهكاني سولتان سولهيمان بكات، خو ئه گه ر {محمد پاشاي صقللي}^٣ كه وهزيريكي تيكوشه رو ليوه شاوه و پياويكي ورياو سياسه تمه دار بوو نه بوايه ئه وه ههرزوو دهوله ته كه ي ئه پوخا، ئه م وهزيره

^١ في اصول التاريخ العثماني / ١٠٢ .

^٢ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ٩٤ .

^٣ تاريخ الدولة العثمانية، د. علي حسون / ١٢٣ .

هه‌رزوو هه‌ستا به دروستکردنه‌وهی سام و هه‌یبه‌ت بۆ ده‌وله‌ت له دلی دوژمنه‌کانیدا و ناشتینامه‌یه‌کیشتی مۆر کرد له‌گه‌ل (نه‌مسا) له سالی ۹۷۵ی کۆچیدا که به‌رامبه‌ر ئه‌وه‌ستی له‌گه‌ل سالی ۱۵۶۷زاینیدا ، به‌پیی بره‌گه‌کانی ئه‌و ناشتینامه‌یه (نه‌مسا) ده‌ست ئه‌گریته‌وه به‌سه‌ر مۆلکه‌کانیدا له وولاتی (مه‌جه‌ر) دا و سالانه‌ش ئه‌و بره‌ باجه ئه‌دات به ده‌وله‌تی عوسمانی وه‌ک له پێشه‌وه بریاری له‌سه‌ر دراوه به‌پیی دان پیا‌نانه‌کانی میروکانی هه‌ریه‌ک له (تراسلفانیا) و (ئه‌فلاق) و (به‌غدان)^۱.

یه‌که‌م : نوێ کردنه‌وه‌ی (شه‌ر پاگرتن و ئاگر به‌ست - هه‌نه -) له‌گه‌ل شارلی نۆیه‌می پاشای فه‌ره‌نسا دا :

ئاگر به‌ست له‌گه‌ل پۆلۆنیا شارلی نۆیه‌می فه‌ره‌نسا تازه کرایه‌وه له‌سالی ۹۸۰ی کۆچی به‌رامبه‌ر به ۱۵۶۹ی زاینی ، هه‌روه‌ک (ئه‌م‌تیا‌زات) زیاده‌کرا بۆ قونصولی فه‌ره‌نسا و (هنری دی فالوا) که برای پاشای فه‌ره‌نسابوو کرایه پاشای پۆلۆنیاو به‌پیی رێکه‌وتنه‌نامه‌یه‌ک له‌گه‌ل فه‌ره‌نسادا به‌و پێیه فه‌ره‌نسا بوویه پاشای بازرگانی له ده‌ریای ناوه‌راستدا ، هه‌روه‌ها به‌پیی ئه‌و رێکه‌وتنه‌نامه‌یه‌ی پێشوو فه‌ره‌نسا بۆی هه‌بوو که شاندی هه‌مه‌جو‌ره‌ی نه‌صرانی بنی‌ریت بۆ ئه‌و شوینانه‌ی که نه‌صرانیه‌کانی تێدا‌یه له ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، به تایبه‌ت وولاتی شام ، ئه‌م شاندانه هه‌له‌سه‌ن به‌وه‌ی که فه‌ره‌نسیان لای نه‌صرانیه‌کانی وولاتی شام خۆشه‌ویست ئه‌کرد ، که ئه‌م خاله‌یه‌که‌ له‌و خالانه‌ی باس ئه‌کریت ده‌رباره‌ی بیه‌یز بوونی ده‌وله‌تی عوسمانی چونکه ده‌ستی فه‌ره‌نسا گه‌یشه‌ نه‌صرانیه‌کانی شام و به‌و شیوه‌یه‌ش گوێرا‌یه‌لی نه‌کردن ده‌ستی به‌زیاده‌کردن کرد و گه‌یشه‌ یاخی بوون له ده‌وله‌ت ، دیارترین ئاسه‌واری ئه‌م ده‌ستکێشانه‌و نه‌صرانیانه ئه‌وه‌بوو به هه‌موو شیوه‌یه‌ک پارێزگاریان له (ره‌گه‌ز) و (زمان) ی که‌مه نه‌ته‌وه‌یه‌یه

^۱ تاریخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۱۲۳.

نەصرانیەکان ئەکرد تا سازو ئامادەبن بۆ ئەو پۆژەى دەولەتى عوسمانى تەواو لاواز ئەبێت و ئەم کەمە نەتەوهییانە داواى سەربەخۆیى ئەکەن و دەست ئەدەنە شوپش کردن ، ئەو کاتە ئەوروپاش پشتیوانیان لى ئەکات بە هەموو دەولەتە نەصرانیەکانەوه ^۱.

بونى ئەو قەناعەتە لەناو دەولەتە ئەوروپییەکاندا کە وەرگرتنى (ئىمتیازات) لە ناو دەولەتى عوسمانیدا یەکیکە لە مافە سروشتیەکانى خۆیان ، وای کرد لە فەرەنسا کە سوپایەك بنیڕیت بۆ (بوندوقیە) کە سولتان موراى چوارەم (۱۶۲۴-۱۶۴۰ ز) شەپى لەگەڵ ئەکردن ، نەك هەرئەمە بەلکو سەفیرەكەى خۆشى بە هاوپییهتى هیژیکى سەربازى دەریایى نارد تا دەولەتى عوسمانى پى چاوترسین بکات و داواى دیارى کردنى (ئىمتیازات) ی تر بکات ، بەلام (صەدرى ئەعزەم) هەرئەوکاتە کە هیشتا بریارى سیاسى لەدەستى خۆیدا بوو ، خیرا پى راگەیاندا کە ئەو پیکەوتننامانە ئیلزامى نین بەو شیوهیهى کە هەرئەبى جیبەجى بکرین . چونکە (ئىمتیازات) تەنیا بەخششیکی سولتانیه و بەس ، ئەمە وای کرد کە فەرەنسا دەست هەلبگرى لەو هەرەشەو گۆرەشانەى خۆى و دەستبکاتە فرت و فیل لە بەردەم سولتاندا بۆ ئەوهى سولتان سەرلەنوی یاسای (ئىمتیازات) هەکان مۆر بکاتەوه لەسالى ۱۶۷۳ ز ، جا ئەمە قۆرەكەى خەستەر کردوه ، بەلام دەولەتى عوسمانى لە برى ئەوهى دەرس وەرگرى لەوهى پوویدا ، هات سولتان محمدى چوارەمى (۱۶۴۸-۱۶۸۷ ز) پاسپارد کە مافى سەرپەرشتى کردنى (قدس) بدات بە (فەرەنسا) ^۲ !!

فەرەنساش دەستى دایە داواى تازەترو (امتیازات) ی زۆرترو هەرجارەش کوۆتیکی زیاترى لەسەر سولتان دائەنا ، لەکاتى تازەکردنەوه (ئىمتیازات) دا

^۱ تاریخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۱۲۳.

^۲ الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، جواد العزاوي / ۲۶.

لهسالی ۱۷۴۰ ز سولتان (امتیازات) ی بازرگانی تازهتری دایه فهره نسا ، ههرچهنده ئەم (امتیازات) انه به تهواوی توشی هه پره شه هاتن له کاتی داگیرکردنی میصردا له لایه ن (ناپلیون پونا بارت) هوه ، چونکه سولتان کارکردن بهو (امتیازات) انه ی پاگه یاند ، به لام ناپلیون بو ئه وه ی په یوه ندی له گه ل سولتاندا وهك خوی بمینیت هوه خیرا پاشه کشه ی له میصر کرد و له گه ل سولتاندا پیکه وتننامه ی تازه کردنه وه ی (امتیازات) هکانی به مهرج گرت بو پاشه کشه ی له میصر و له راستیشدا له ۹ ی تشرین یان ئوکتۆبه ری ۱۸۰۰ ز ئه و پیکه وتننامه یه ئیمزاکرا و سولتان (امتیازات) یکی تری تازه ی دایه فهره نسا ئه ویش ئه وه یه : فهره نسا بو ی هه یه که بازرگانی له ده ریای سوردای به ئازادی بکات .^۱

دانی ئەم (امتیازات) انه دهره نجامیکی ره شی هه بوو بو ده وله تی عوسمانی ، (ویمیتری کیستیکس) میژوو نوی یونانی ئه لی : (... پیدانی ئەم (امتیازات) ه زۆرانه ئابوری ئیمبراتۆریه تی عوسمانی تیك شکاند چونکه یاسای باجی ده وله تی عوسمانی پوخاند ، که یاساکه پاریزگاری له بازرگانی خوجیی ئه کرد له بهرامبه ر بازرگانیه بیانیه کاندا که بهردهوام پیشبرکیی بوو له گه لیدا)^۲ ، نهک هه رئه مه ، به لکو ئەم (امتیازات) دانه بوویه په رچیکی گه وره له بهردهم ده وله تی عوسمانیدا که نه ی توانی پرۆژه یه کی ئیصلاحی جیبه جی بکات یان سه رچاوه ی دارای تر به ده ست به ی نیت بو خوی تا پووبه پرووی ئه و هه موو خه رجیه بیته وه که ده ولت له حوکم و به ریوه بردندا ئه ی کات ، بو یه به راستی ئه و په یماننامه ی که ئیمتیازاتیان ئه دا به ده وله تانی تر هه مووی بوونه مایه ی زه لیلکردنی

^۱ الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، جواد العزاوي / ۲۶ .

^۲ الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، جواد العزاوي / ۲۷ .

عوسمانیه‌کان ده‌ولّه‌ته ئه‌وروپیه‌کانیش که ملکه‌چ نه‌بوون بۆ ده‌ولّه‌تی عوسمانی وایان لیّهات بوونه حکومه‌تیک له‌ناو حکومه‌تی عوسمانیدا ^۱.

دووه‌م : سه‌رۆکی (خوارهزم) داوای هییزی پارێزه‌ری (الحمايه) ئەکات له سولتان سه‌لیمی دووه‌م : سه‌رۆکی خوارهزم شکاتیکی به‌رز کرده‌وه بۆ سولتان سه‌لیمی دووه‌م و تییدا ئەلی^۲ : پاشای فارسه‌کان ده‌ست ئەگریت به‌سه‌ر هه‌موو ئەو حاجیانهدا که له تورکستانه‌وه دین هه‌ر له‌به‌ر ئەوه‌ی که ئەده‌ن به سنوره‌کانی ئەودا ، هه‌روه‌ها مۆسکۆ پاش داگیرکردنی (استراخان) نایه‌لی نه حاجی و نه‌بازرگانی ئیমে‌ بچنه وولاتی ئەو و چه‌ندان پیگری داناوه له‌به‌رده‌ماندا ، بۆیه‌ چ سه‌رۆکی خوارهزم و چ سه‌رۆکه‌کانی (بوخارا) و (سه‌مه‌رقه‌ند) داوا ئەکه‌ن له سولتان سه‌لیمی دووه‌م که هه‌رچی کردووه (استراخان) بگێڕێته‌وه تا پیگه‌ی چه‌ج کردن والابیّت له‌به‌رده‌میاندا ^۲.

ئهم داوايه جیگه‌ی قه‌بوڵی ده‌ولّه‌تی عوسمانی بوو ، بۆیه (صوفلی باشا) که (صه‌دری ئەعه‌زم) بوو له ده‌ولّه‌تدا هیژیکی په‌لامارده‌ری گه‌وره‌ی پیکه‌وه‌نا ، له‌سالی (۹۷۶-۹۷۷هـ ، ۱۵۶۸-۱۵۶۹ز) تا (استراخان) پزگار بکات و بیکاته بنکه‌یه‌کی سه‌ربازی عوسمانی بۆ ئەوه‌ی هه‌موو ئەو ناوچانه‌ بپاریزێت و له نیوان دوو پووباری (قولجا) و (دون) دا که‌نداویکی گه‌وره‌ ببه‌ستێت به‌را‌ده‌یه‌ک بپیته‌ پیگه‌یه‌کی چاک بۆ هاتوچۆی گه‌له‌ که‌شتی عوسمانی به‌ئاسانی بۆ ناو ده‌ریای خه‌زه‌ر (قه‌زوین) له پیگه‌ی ده‌ریای سوره‌وه ، تا عوسمانیه‌کان له‌لایه‌ک بتوانن پێ بگرن له فراوان خوازی و کشانی روسیا به‌ره‌و باشور ، و له لایه‌کی تریشه‌وه نه‌ک هه‌ر فارسه‌کانیش له قه‌وقاز و ئازهربایجان ده‌ربکات به‌لکو پیگه‌ی ئەوه‌شیان لی‌بگریّت که به‌ره‌و باشور بکشین ، جگه‌ له‌مانه‌ پیگه‌ش بۆ سوپای

^۱ الدولة العثمانية دولة إسلامية مفترى عليها : ۷۵ / ۱ .

^۲ في اصول التاريخ العثماني / ۱۴۴ .

عوسمانى خوش ئەو بى ۋ ناچار نابىن كە بە زەھى نازەربايجاندا پى بىكەن كە زەھىيەكى سەخت ۋ پىركەندەلەنە ، ھەرۋەھا پەيۋەندى كىردىشىيان بە ئۆزبەكىيەكانەۋە بۇ ئاسان ئەكات كە دوزمنى سەرسەختى دەۋلەتى سەفەۋى ۋ تەتارەكانى (قىرم) بوون ، ھەموو ئەمەش پىگەى كارۋانىيە كۆنەكان كە لە ئاسىيائى ناۋەپراستەۋە بەرەۋ پۇژەلەت ۋ بەرەۋ پۇژئاۋا ئەپۇيشتىن زىندوۋ ئەكاتەۋە ^۱ .

عوسمانىيەكان دەستيان دايە جىبەجى كىردى پىرۇژەى بەستىنەۋەى دەريايى (دون) بە (قولجا) ۋە ، ۋ مانگى جەمادى يەكەمى سالى ۹۷۷ ك ، ئۆكتۇبەرى ۱۵۶۹ ز ھاتە پىشەۋەۋە سىيەكى پىرۇژەكە تەۋاۋ بوو بوو ، ھەرچەندە ۋەرزى زىستان بوويە ھۋى پاكىرتنى پىرۇژەكە بەلام سەروكى ھىرشەكە پىشنىيارى ئەۋەى كىرد كە شىتى بچوك بەكار بەيىرىت لە ھىرشەكەدا بۇ پىزگار كىردى (استراخان) ، بەۋەى چەك ۋ تفاق ۋ تۆپەكان بگۈزىنەۋە پىيان ۋ ھىرش بىرىتە سەريان ، بەلام بە بۇنەى نەگۈنجاۋى ھەلومەرجە سىروشتىيەكانەۋە ئەم شەپە سەرى نەگىرت ، لەگەل ئەۋەشدا (صۇقلىلى پاشا) تۋانى ھەندى دەستكەۋت بە دەست بەيىنى لەۋانە سنوردانان بۇ سەروكەكانى (مولدافىيا) ۋ (ولاشيا) ۋ (پۇلندا) ۋ بەۋ شىۋەيەش دەۋلەتى عوسمانى تۋانى پىگە لە فراۋان خۋازىيەكانى پوسىيا بەرەۋ باكور ۋ خۇرئاۋاي دەريايى سور بەشىۋەيەكى كاتى بگىرت ^۲ .

سىيەم : پىزگار كىردى (قىرەس)

ئىتالىيا ۋ ئىسپانىا گىرنگى دورگەى قىرەسىيان چاك ئەزانى ، لە ئەۋرۇپاشدا ھەۋالىك بىلۋ بوويەۋە گۋايە دژ بە سۇلتانى عوسمانى (ھاۋپەيىمانىيەتيەك) دروست بوۋە ، ھەرچەندە ئەۋ ھاۋپەيىمانىيەتيە نەيتۋانى (قىرەس) لە دەستى

^۱ فتح عدن ، محمد عبداللطيف البحراوى / ۱۴۵ .

^۲ جهود العثمانيين / ۴۴۷ .

عوسمانییه‌کان بېسه‌نیټه‌وه که به هیڅیکې بی‌شوماره‌وه چوونه ناوی ، عوسمانییه‌کان به ئاسانی چوونه ناو دورگه‌که‌و پووبه‌پووی هیچ ناره‌حه‌تیه‌ک نه‌بوونه‌وه ، ته‌نها شاری (فامرجستا) که قه‌لایه‌کی سه‌خت بوو له به‌رده‌م عوسمانییه‌کاندا وه‌ستان به‌سه‌رؤ‌کایه‌تی (باحلیون) و (براجادنیو) و هیڅی عوسمانییه‌کان نه‌وکاته نه‌گه‌یشته سه‌د هزار سه‌ربازی شه‌پرکه‌ر ، عوسمانییه‌کان هه‌رچی که‌ره‌سته‌ی (ئابلؤ‌قه‌دان) له‌وکاته‌دا هه‌بوو به‌کاریان هی‌نا وه‌ک (کرّ و فرّ) و چاندنی (مین) ، به‌لام هیچ کاریگه‌ری له‌سه‌ریان دروست نه‌کرد ، هه‌رچه‌نده نه‌گه‌ر هیڅیکې مه‌سیحی به‌اتایه به‌هانایانه‌وه نه‌وه حالی عوسمانییه‌کان نه‌که‌وته مه‌ترسیه‌وه ، به‌لام نه‌وه‌بوو که برسیتی کاریگه‌ری خوی له‌سه‌ریان به‌جی هی‌لاو ناچار شاره‌که‌یان ته‌سلیم کرد له‌په‌بیعی دووه‌می ۹۷۹ک ، اغسگی ۱۵۷۱ز دا . ده‌وله‌تی عوسمانی خه‌لکیکې زوری نه‌نازؤ‌لی گواسته‌وه بو‌ئوی که تائی‌ستاش نه‌وه‌یان هه‌ر له‌و دورگه‌یه‌دا هه‌یه ، هه‌رچه‌نده قوبروسییه نه‌رسه‌نؤ‌کسه‌کان زور دلخۆش بوون به‌حوکمی عوسمانییه‌کان چونکه له‌ژیرسته‌م و چه‌وسانه‌وه‌ی کاسؤ‌لیکه‌کان پزگاریان کردن که (بوندوق‌داره‌کان) بو‌چه‌ند سه‌ده نه‌وه چه‌وسانه‌وه‌یان خسته‌بوونه‌سه‌ر ، له‌گه‌ل نه‌وه‌دا داگیرکردنی { قبرص } له‌لایه‌ن عوسمانییه‌کانه‌وه ده‌وله‌تی (کاسؤ‌لیکی) وروژاند ^۱.

گه‌له‌که‌شتی عوسمانی دواي ئه‌م کاره‌ی له (ابن‌انجني) دا دامه‌زرا و زۆربه‌ی سه‌ربازه‌کانیشی به‌بۆنه‌ی وه‌رزی زستانه‌وه گه‌رانه‌وه شوینی خویان ، چونکه شه‌ر له‌و وه‌رزه‌دا نه‌وه‌ستی و خه‌لک خوی بو‌سالی داهاتوو ئاماده ده‌کات ^۲.
چواره‌م : شه‌ری لیبانتؤ ^۳

^۱ في اصول التاريخ الإسلامي : ۱۴۶-۱۴۷ .

^۲ فلسفة التاريخ العثماني ، محمد جميل بيهم / ۱۴۲ .

^۳ نه‌که‌ویته پووی باکوری ده‌روازه‌ی که‌نداوی (کورنت) له‌یۆنانی نه‌مپؤ‌دا .

میللەتە مەسیحیەکان بە گشتی ترسی ئەوەیان لێ نیشتمانی ئەم مەترسیە ئیسلامیە دوورنە هەموو ئەوروپا بگرێتەو ئەگەر هەر ئاوا سوپای عوسمانی لە وشکانی و لە ئاوەو دابەزنە ئەوروپا ، بۆیە (پاپا بیوسی پینجەم ، ۱۵۶۶- ۱۵۷۲ز) سەرلەنوێ کەوتەو هەولێ کۆکردنەوێ دەولەتە ئەوروپیەکان کە ناوکی زۆر لە نیوانیاندا هەبوو ، بەمەبەستی ئەوەی هیژیکێ یە کگرتوویان لە ژێر ئالای (پاپا)^۱ دا لە ئاواو لە وشکانیدا لێ دروست بکات ، بۆ ئەم مەبەستەش نامەیهکی نوسی تییدا دەلیت : (... بەراستی سولتانی تورک لەبەر خۆپریهتی و بینرخێ ئیمە تەواو گەشەئێ کردووو دەسەلاتی فراوان بوو)^۲ .

{ پاپا بیوسی پینجەم } و { فیلیپی دووهم } ی پاشای ئیسپانیا و کۆماری بوندو قدارەکان پەیماننامەیهکیان لە نیوان خۆیاندا مۆر کرد لەسەرەتای (۱۴۷۹ ک ، ۱۵۷۱ز) کە تییدا پەیمانیا بەیهکتری دا کە هیژشیکێ گەرەو بەرفراوان بکەنە سەر عوسمانیەکان لە دەریاوە ، لەم هیژشەدا هەندی لەشارەکانی ئیتالیاش بەشدارییان کرد چونکە { پاپا بیوسی پینجەم } گیانی هاوپەیمانیهتی تییدا بزواندن و بەبوونەیهو (توسکانی) و (جنوه) و (سافوی) و هەندی لە ئیتالیەکانیش هاتنە ناو ئەم هاوپەیمانیهتیە پێرۆزەو^۳ .

{ پاپا } نامەیهکیشی نارد بۆ پاشای فەرەنسا و داواى کۆمەك و یارمەتی لێکرد ، بەلام { شارلی نوێهم } داواى لێبوردنی کرد و ووتی : من لەگەڵ عوسمانیەکاندا چەند رێکەوتننامەیهک هەیه لەنیوانماندا . پاپا لە وەلامدا داواى ئەوەی لێکرد کە پەیمانەکانی لەگەڵ عوسمانیەکاندا بشکێنێ ، چەند پوژیکێ کەمی خایاند ئەوەبوو ئیمبراتۆر هەموو پەیمانەکانی لەگەڵ عوسمانیەکاندا هەلوەشاندەو و

^۱ حرب الثلاثائة سنة / ۳۹۶ ص ۹ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية / ۱۲۵ .

^۳ جهود العثمانيين / ۴۵۲ .

چوويه ناو هاوپهيمانيهكه و پووى له (ايغان) يش كرد كه پاشاي روسهكان بوو
 پيى راگهياند كه ئهويش بيټ بهدم ئهم جاري شهپوه كه پاپا داويټى ، خاوو
 خليچكيهكى له پاشاي پولونيا دا بينى و ئهوهبوو (دون جوان) ي نه مساوى كرا
 به سهركردهى ئهم سوپا پهلاماردهره ، لهيهكيك له برگهكانى ئهم پهيماننامه
 نه صرانيه دا هاتوو : (پاپا بيوسى پينجهم و فليپ پاشاي ئيسپانيا و كومارى
 بوندوقدارهكان شهپرى پهلاماردان و شهپرى بهرگرى دژ به توركهكان رادهگهيەنن ،
 بهمه بهستى ئهوهى ههموو ئه و شويئانهى كه ئهوان له ژيړ دهستى مه سيحيهكاندا
 دهريان هيناهه له دهستيان بسه نريتهوه ، بهناوچهكانى تونس و جه زائير
 ته رابولسيشهوه)^۱.

(دون جوان) بهخوى و سوپاكهيهوه بهرهو دهرياي (ئه درياتيك) كشاو تاگه يشته
 تهنگه لاني كه نداوى كورنت نزيك (باتراس) كه زور دوورنه بوو له (ليبانتيو) كه
 پاشان شهپهكه بهم ناوه ناونا .

راي سهركردهكانى كه شتيگهلى ئيسلامى ئهوهبوو كه كه نداوهكه بپاريژن و
 مهكه مكارى تيڊا بكهن و هه نه گژين به كه شتيگهلى صهليبيهكاندا ، تهنيا (على
 پاشا) نه بيټ كه سهرۆكى گشتى بوو ، ئه و بريارى ئهوهى دا كه له دوژمن بچنه
 پيشهوه و شهپرى له گه لدا بكهن چونكه به زورى كه شتيهكانيدا نهينازى ، به لى (
 على پاشا) سوپاي ريكخست و ههموو كه شتيهكانى بهيهك شيوه له باكورهوه بو
 باشور دامه زراند ، به شيويهك به ندهرلاى (ليبانتيو) ئهكه وته لاي راستى
 سوپاكه و ناوه راستى دهرياكهش له بهردهم سوپاكه دا بوو ، جا (على پاشا)
 سوپاكه ي كرده دوو بال و چهقيك ، خوى له چهقى سوپاكه دا بوو ، (سيروكو)
 له بالى راستيدا داناو بالى چهپيشى سپارد به (قلچ على) ، سوپاي
 صهليبيهكانيش به بهرانبهريانوه به ههمان شيوه سوپاكهيان كرده سى به شهوه

¹ تاريخ الدولة العثمانية / ١٢٥ ، ١٢٦ .

ههروهك سوپای ئیسلامی ، بالی چهپی سوپاکه (دوریا) سهرکردایهتی دهکرد به بهرامبهر (قلج علی) یهوه و سهروکایهتی لای چهپیش درا به (بربوريجو) له بهرامبهر { سیروکو } هوه ، و (دون) خووشی سهروکایهتی چهقی سوپاکه ی ئهکرد و کهشتیگه لیکی (یهدهك) یشی به سهروکایهتی (سانت کروز) له دوروهوه دانا ^۱ .
پینجه م : گهرمبونوی شهپره که :

شهپره که له پوژی ۱۷ ی جهمادی یهکه می ۹۷۹ ک ، ۱۷ ی اکتوبری ۱۵۷۱ ز هه لگیرسا ، سهرهتا گه له کهشتی ئیسلامی گه ماروی گه له کهشتی مهسیحی دا و عوسمانیه کان دریان به کهشتیهکانی دوژمن داو زور چوونه ناوهوه و شهپره گهرم بو ، ههردوو سوپاکه ئهلهق قارهمانیه تیهکی بهرچاویان نواند و شهپریکی پیاوانه یان کرد ^۲ ، ویستی خوا وابوو که موسولمانه کان بشکین و لهو شهپره دا سی ههزار { ۳۰۰۰۰ } پیاوی شهپره کریان لی بکوژریت و ئه شوتریت بیست ههزار کهس ، (۲۰۰) کهشتی جهنگیشیان له دهست دا که { ۹۳ } دانه یان ژیرناو کهوت و ئهوانی تریان کهوتنه ژیر دهستی دوژمن وگه له کهشتی یه کهگرتووه نه صرانیه که له ناو خویاندا دابهشیان کردن ^۳ .

دههزار کهسیشیان به ئه سیر لی گیرا ، به لی (قلج علی) توانی کهشتیهکانی لای خوی پزگار بکات و هه موو ئه و کهشتیان ههش که به غه نیمه ت گرتبونوی له دوژمن لای خوی بپاریزی که یه کیک لهو کهشتیان هه کهشتی تایبه تی (پاپا) خوی بو ، (قلج علی) ئه م کهشتیه ی پاپای هینا یه وه بو ئهسته نبول که له ویدا پیشوازیه کی سهرکه وتوانه ی لی کرا ، له گه ل ئه وه شدا ئه و شکسته تاله ی به سهردا هاتبوو ، سولتان سهلیمی دووه م له پاش ئه م شهپره ههستا به بهر زکردنه وه ی پله ی (قلج

^۱ حرب الثلاثمائة سنة / ۳۹۶ .

^۲ جهود العثمانيين / ۴۵۴ .

^۳ تاریخ الدولة العثمانية / ۱۲۶ .

(علی) بۆ (سەرۆکی دەریایی عوسمانیەکان) (واتە:قبودا ن پاشا) لەگەڵ مانەوێی کارەکەیی خوێش کەبریتی بوو لە (کبیرلربک) ی وولاتی جەزائیر^۱.

شەشەم : شوینەواری (لیبانتۆ) لەسەر ئەوروپا و لەسەر دەولەتی عوسمانیش : کیشوهری ئەوروپا ئاھەنگیان دەگیرا بە بۆنەی سەرکەوتنیان لە (لیبانتۆ) چونکە بۆ یەکەمجار لەسەرەتای سەدەیی (۱۵) دا کە عوسمانیەکان شکست بخۆن^۲ ، ئەوروپاییەکان دەستیان دایە ھەلھەلە کێشان و ئەوەندە ئەم سەرکەوتنەیان بە گەورە دایە قەلەم لە ھەموو شوینێکدا دەستیان دایە پازاندنەوێ شارەکان و ئەوەندەش موبالەغیان لە سوپاسکردنی (دون جون) دا کرد کە رابەراییەتی ئەم ھێرشەیی کردبوو گەیشتنە ئەوێ کە تەنانەت پاپا خوێش لەو نەپاراست کە لە کاتی ئاھەنگ گیراندا لە کەنیسەیی (قدیس بترس) دا کە بە بۆنەی ئەم سەرکەوتنەو گیرا بلی : (ئینجیل مژدە ئەدات بەوێ لە لایەن خواوە پیاویک بەناوی (حنا) وە دیتە بوون بە دُنیاوییەو مەبەستی بەو پیاو (دون جون) ه ، لەو پۆژەو ئیتەر دُنیا ی مەسیحیەت بەردەوام ئەو سەرکەوتنە دەریاییە باس ئەکەن و پیاویدا ھەلئەدەن ، تەنانەت لە فەرھەنگە تازەکانی قوتابخانەکانیاندا کاتیک کە باسی (لیواری لیبانتۆ) ئەکریت ، یەکسەر بەدوایدا باسی (دون جون) ئەکریت وە کەسیک کە مەسیحیەتی لە ترسناکیەکی گەورە پزگار کردبیت کە گەمارۆی داوہ لە پۆژگاریکدا^۳.

پاپا زۆر زۆر دلخۆش بوو بەم سەرکەوتنە ھەرچەندە ھەر لە دڵە راوکیدا بوو چونکە دوژمنەکەیی ھیشتا ھەر مەزنەو سامی تایبەتی خوێ ھەبوو ، بۆیە ھەولێ دا کە شیعە دوانزە ئیمامیەکانی صەفەوێ دژ بە عوسمانیەکان ھان بدات و ئەو

¹ جهود العثمانيين / ۴۵۴ .

² في اصول التاريخ العثماني / ۱۴۷ .

³ فلسفة التاريخ العثماني / ۱۴۳ .

جياوازی بىرو باوەره‌ی که شيعه هه‌يبو له‌گه‌ل ده‌وله‌تى عوسمانيدا بقو‌زي‌ته‌وه ، بۆيه نامه‌يه‌کى بۆ (ته‌ماسب پاشا) نارد که پاشاى عه‌جه‌مه‌کان بوو تىیدا نووسى : (... هه‌يچ کاتيک هه‌لى له‌مه‌ باشت‌رت بۆ پى ناکه‌ويک بۆ په‌لاماردانى عوسمانيه‌کان ، چونکه ئىستا له‌ هه‌موو لايه‌که‌وه گومانى په‌لاماردانىان هه‌يه ^١ . هه‌روه‌ها پاپا کاغه‌زيکيشى بۆ پاشاى حه‌به‌شه‌و ئه‌ميرى يه‌مه‌ن نارد تا هانىان بدات له‌ ده‌وله‌تى عوسمانى به‌لام مه‌رگ يه‌خه‌ى پى گرت و مرد ^٢ .

ده‌ره‌نجامى شه‌رى لي‌بان‌تۆ ئوميد‌ه‌کانى ده‌وله‌تى عوسمانى کو‌ژانده‌وه ، چونکه ترسناکى ده‌وله‌تى عوسمانى له‌ ده‌رياي ناوه‌راستدا نه‌هيش‌ت ، که ترسناکى نه‌ما ئه‌و ترسه‌ش نه‌ما له‌لای خه‌لکى تاده‌ست بگرن به‌و هاوپه‌يمانيه‌تى يه‌ پيرۆزه‌وه که هه‌مووى کو‌کردبوويه‌وه ، بۆيه له‌برى ئه‌وه سه‌ر له‌ نوى ئيره‌يى بردن و غيره‌تکيشى ده‌وله‌ته مه‌سيحيه‌کان ده‌ستى پي‌کرده‌وه ^٣ .

له‌ راستيدا گرنگى (لي‌بان‌تۆ) نکولى لى ناکرى و ئه‌و ئه‌فسانه‌شى نه‌هه‌يلا که گوايه عوسمانيه‌کان هه‌رگيز ناشکين ، هه‌يچ نه‌بي‌ت بۆ شه‌رى ناو ده‌ريا ئه‌و ترسه‌ى په‌وانده‌وه ، په‌وينه‌وه‌ى ئه‌م ترسه‌ش له‌دلى کاربه‌ده‌ستانى ئيتالياو ئيسپانيا دا شتيکى گرنگ بوو ، هه‌ر ئه‌م شه‌ره‌ى وای کرد که کارىگه‌رى ده‌وله‌تى عوسمانى له‌سه‌ر سياسه‌تى هه‌يزه‌ پو‌ژئاوايييه‌کانى ئه‌وروپا نه‌مىنى ، چونکه ئه‌وه راسته‌قىنه‌يه‌ک بوو بوو که هه‌يزى عوسمانى هه‌يزى زال و گه‌وره‌يه‌ چ له‌ وشکانيدا بي‌ت يان له‌ ده‌ريادا بي‌ت ^٤ .

^١ تاريخ الدولة العثمانية / ١٢٦ .

^٢ تاريخ الدولة العثمانية / ١٢٦ .

^٣ جهود العثمانيين / ٤٥٥ .

^٤ جهود العثمانيين / ٤٥٥ .

ھەر ئەم سەرکەوتنەى لىبانتۇ بوو لەسالى ۱۵۷۱ ز كە پىگەى خوش کرد بو خو
 ئامادەكارى بو ھاوسەنگ کردنى ھىزە دەريايەکان لە دەرياي ناوہراستدا ،
 ھەرەك چۆن قوناغىكى كۆتايى پيھينا كە بەردەوام لە دەريادا شەپ ئەکرا و
 ئەوہش خەرجى و ئەركىكى گەورەى خستبوہ سەر ھەموو لايەك^۱ .

دواى ئەمە ئيتەر عوسمانىەکان پىريان لەوہ ئەئەکردەوہ كە سەرورەى زياتر زياد
 بکەن بو ئەو زنجيرە سەرورەىەى تۆماريان کردبوو لە دەريادا^۲ . بۆيە ئەم
 تىکشکانە بە خالى وەرچەرخان و سەرەتا دائەنرى بو ٲاوەستانى سەرەدمى
 گەشەى ھىزە دەريايەکانى دەولەتى عوسمانى^۳ .

حەوتەم : چاوتىپرپىنى فەرەنسا بو کيشوہرى ئەفريقا دەرەدەکەوئت :
 شەپرى لىبانتۇ ھەلىكى چاک بوو بو ئەوہى فەرەنسا چاو بپرپتە ٲوژئاواى دونياى
 ئىسلامى ، ئەوہبوو ھەرکە ھەوالى شکستى گەلە کەشتى عوسمانى لەو شەپەدا
 بلاو بوويەوہ خيرا پاشاى فەرەنسا (شارلى نويەم) ٲروژەيەكى نارد بو
 سولتانى عوسمانى (۹۸۰ ک ، ۱۵۷۲ ز) لە پىگەى بالويزەکەيەوہ لە (استنبول)
 ، ئەم ٲروژەيە داوا ئەکات كە دەسەلات بدريتە فەرەنسا لە (جەزائير) دا بە
 بيانوى پاراستنى ئىسلام و موسولمانان لەو وولاتەدا ، بەرامبەر ئەمەش فەرەنسا
 ئامادەيە كە باجيک بداتە (باب العالى) ى لە دەولەتى عوسمانيدا ، سەرەتا
 سولتان ئەم ٲروژەيەى ٲەت کردەوہ و ٲشتى تىکرد ، بەلام فەرەنسا ھەر کولى
 نەداو سوربوو لەسەر ئەو داوايەو چەندەھا پىگەى ديبلوماسى گرتەبەر تا
 ئەوہبوو چەند (امتيازات) يکى تايبەتى وەرگرت و لە (سقالە) و چەند

¹ جهودالعثمانيين / ۴۵۵ .

² بداية الحكم المغربي في السودان / ۹۴ .

³ فلسفة التاريخ العثماني / ۱۴۳ .

شویئییکی تری که ناری جه زائیر و فه رمانیکی سولتانیشی بۆ ئه و مه به سته
وه رگرت که چه ند بنکه یه کی بازرگانی دابنی تیئاندا ^۱.

هه شته م / دروستکردنه وهی سهر له نوی گه له که شتی عوسمانی:

قبودان پاشا قلج علی به ووره و چالاکیه کی زۆره وه سهرله نوی دهستی دایه وه
تازه کردنه وهی گه له که شتی عوسمانی تا قهره بووی ئه وه بکاته وه که له
شهره که دا له دهستی دابوو ، هاوینی سالی ۹۸۰ ک ، ۱۵۷۲ ز ، هاته پیش و تائه و
کاته توانی دوسه دو په نجا که شتی تازه سازو ئاماده بکات ، {قلج علی} به م
که شتی تازانه وه له ناو ده ریادا خۆنواندنیکی گهره ی ئه نجام داو
{بوند و قداره کان} له م ئاماده باشیه ی گه له که شتی عوسمانی زۆر ترسان و ناچار
به په له داوای ئاشتی نامه یه کی سهر شوپانه یان له عوسمانیه کان کرد به وهی (
قبرص) یان بۆ جیه یلآن و سی سهد هه زار (دوکه) ^۲ ش باجیان دا به ده ولته ی
عوسمانی ، به لām ئه م به خه بهر هاتنه وهی گه له که شتی عوسمانی وه که په له فرته ی
پیش مهرگ بوو ، چونکه ده ولته له هه موو لایه که وه توشی شهره هاتبوو له
لایه که وه نه مساو هاوپه یمانه کانی شهریان تی ئالاندبوو ، له لایه کی تریشه وه
فارس و له لایه کی تریشه وه سهرقالی دامرکاندنه وهی شوپشه ناو خوییه کان
بوو بوویه وه و هیزی له بهر چنرابوو ^۳.

نویه م : داگیر کردنی تونس :

{فلیپی دووه م} ته ماگیری تونس بوو دوا ی ئه وهی که (سولتانی حفصیی
ئه بولعه باسی دووه م) که حوکی تونس ی ئه کرد (۹۴۲-۹۸۰ ک ، ۱۵۳۴-۱۵۷۲
ز) داوای ئه وهی لی کرد که هاوکاری بکات بۆ دامرکاندنه وهی ئه و شوپرشانه ی دژ

^۱ تأریخ الجزائر العام : ۹۷ / ۳ ، ۹۸ .

^۲ حرب الثلاثمائة سنة / ۳۹۹ .

^۳ جهود العثمانيين / ۴۵۶ .

به ئەم ئەکرا، ئەویش لەبری ئەم هاوکاریەدا داوای (امتیازات) یکی زۆری کرد
 کە بیداتی^۱، لەوانە بۆیان ببیت لە هەرشوێنیکی تونسا نیشتهجی^۲ ببن، و
 دەستیش لە {عینایە} و {بنزرت} و (حلف الواد) یش هەلبگری^۱، (ئەبۆلەباس
) ئەم مەرجانە ی پەت کردەووە بەلام (محمد بن الحسين) ی برای مەرجەکانی قەبول
 کرد^۲. دواى ئەمە (دون جون) لە رەجەبى ٩٨١ك، اکتوبرى ١٥٧٣ ز لە
 دوورگەى {صقلیە} وە بەخۆی و سەدو سى و هەشت کەشتى و بیست و پینج
 هەزار سەربازەووە پووی کردە تونس و لە قەلاى (حلق الواد) کە ئیسپانیا داگیرى
 کردبوو نیشتهجی^۳ بوو، جا دون جون لە ناکاودا دای بەسەر تونسا و داگیرى
 کرد و خەلکە کەشى لە ترساندا لە دۆلى تونسهووە رایان کرد، لە پینا و پاراستنى
 دینی خۆیان لە شەپەرەنگیزی ئیسپانیهکان^۴. و حاکمە کەى تونسیش پای کردو
 خۆی گەیانده (قەیرەوان)^۵ و ئەوروپاش ئەوێ باش ئەزانى کە تا کۆنەبنەووە
 ناتوانن زال^۶ ببن بەسەر دەولەتى عوسمانیدا^۷.

دووەم : {قلج علی} زۆر گرنگی بەووە ئەدا کە هیزی دەریایی دەولەتى عوسمانى
 فیری شەپکردن بکات لەسەر چەکی تازه، ئەم گرنگى دانەى (قلج علی)
 سەرنجى هەموو ئەو بیگانانەى پراکیشا کە لە دەولەتى عوسمانیدا ئیقامەیان پى
 درابوو، هەروەها پلەى {قلج علی} شى لای خەلک بەرز کردەووە بەپرادهیهک (پاپا)
 نامۆزگارى فلیپی دووهمى کرد کە پاشای ئیسپانیا بوو تا هەول بدات بە شتی

¹ تاریخ الجزائر الحديث / ١٤٣ .

² جهود العثمانيين / ٤٥٧ .

³ حرب الثلاثمائة سنة / ٣٩٩، ٤٠٠ .

⁴ تاریخ الجزائر الحديث / ٥٠ .

⁵ جهود العثمانيين / ٤٥٧ .

له خشته ی بهریت^۱، به وهی که مووچه یه کی دهه زاری بۆ بپریتته وه و ناوچه یه کی گه وره شی له میرنشینی نابلس یان هه رشوینیککی تر بۆ دیاری بکات، له مولکه کانی شانشینى ئیسپانیا که ببیتته مولکی خووی و نه وه کانی دواى خووی وه پله ی (کونت) یان (مارکین) یان (دوق) یشی پی بدری، ئەم پرۆژیه ی پاپا ئه وه شی تیدابوو که هه مان (امتیازات) بدریت به دوو که سی تر له یاریده دهره کانی^۲.

پاپا لەوەباش حالێ بووبوو کە ئەم ھەولە ئەگەر سەریش نەگرت خۆ سولتانی عوسمانی دڵ کرمین ئەکات لە {قلج علی} کە تاکە کەسیکی بە توانایە لە پشتیوانی کردنی دەولەتی عوسمانیدا ، بەلام ئەم ھەولە سەری نەگرت ، و لەبری ئەوەی کە {قلج علی} لە پاپا نزیک بکاتەو ئەوەندە تر پرقی لێی ھەستا ، چونکە ووتی پێی تیناچی موسولمانی تیکۆشەری دەستپاک خۆی بفرۆشی لەکاتی کدا ئەو بوونی لەناو دەولەتی عوسمانیدا بەو ئەزانی کە نەفسی خۆی فروشتو بە خواو لە پێگەی خوادا بەنیازە پیشکەشی بکات ، ئەمەش یەکێک بوو لەو سیاسەتانەی کە دەولەت بە درێژایی فتوحاتی ئیسلامی کاری لەسەردەکرد ، پێی تی ئەچی کە ئەم پوڤحیەتە پوڵی گرنگی بینییەت لە سەرخستن و خیرا کردنی پرۆسە ی فتوحاتدا ، لە ھەموو ئەو ھەریم و مەیدانانەدا کە دەولەتی عوسمانی ئەچوو یە ناوی ، لەبەر ئەوە ھەر عوسمانیەک کە لە شوینی کدا کاری دەکرد بە ھەموو دلیکەو کارەکە ی ئەکردو وای ئەزانی کە خزمەتی ئەم خزمەتە بە ئیسلام .^۳

یازدهم : {سولتان سهلیم} فرمانی گرتنه وهی تونس در دهکات :

¹ تاريخ الجزائر الحديث / ٥١ .

² أطوار العلاقات المغربية العثمانية / ٢٨٠ .

3 جهود العثمانيين / ٤٥٨ .

{سولتان سهليمى دووههم} فهرمانيكى دهرکرد بو {سنان پاشاي} وهزيرو {قلج على قبودانى} ، تاخويان ناماده بکهن و پيويسته که تونس به ته واوه تی بزگار بکهن و دهسه لاتی دهوله تی عوسمانی بگيرنه وه به سهريدا ، به همان شيوه فهرماني دهرکرد بو هه موو هه ريمه کان که سهريازو نازوقه ناماده بکهن بو نه و مه به سته ، و له گه ل سهريازه کانيشدا پيويسته (۲۸۳) که شتی قه باره جورا وجور ناماده بکهن ، ههروه ها فهرماني کرد به هه موو نه و سهريازانه ی که له نه رکي سهريازی (نه نازول و پوم يلى) دا بوون له ريگه ی دهرياو به گه ريئه وه و به شداربين له و شه ردها ، ههروه ها فهرماني کرد به هه موو نه و سهول ليده رانه نه بي له گه ل گه له که شتی عوسمانيدا به شداربين و ناگاداريشی دا به وه ی هه رکه سيک به شدار نه بيت دهرئه کريت و شوينه که ی لی نه سه نريتته وه و له داهاتوويشدا ناخريته سه ر هيج کاريک ، که که شتيگه لی عوسمانی که وته جو له (حيدر پاشا) حاکمی عوسمانی له تونس { نه وه ی که رايکرد بو قه يره وان } دهستی دايه کوکرده وه ی (موجهيده کان) له هه موو نه و خه لکه ی که دهوريان لي دابوو ^۱.

گه له که شتی عوسمانی به سه روکايه تی سنان پاشا و {قلج على} له ۲۳ ی محرمی ۹۸۲ ک ، ۱۴ ی مايوی ۱۵۷۴ ز دا له دهريادا دهستيان به جووله کرد و له ته نگه لانه کانيان هاتنه دهر وه و جاروکهيان هه لدا له ناو دهريای سپی دا ، و دهستيان کرده توپبارانکردنی که ناره کانی (کالابريا مسينا) و هه رزوو دهستيان گرت به سه ر گه له که شتيه که ی مه سيحيه کاندا ، و له ماوه ی پينج پوژدا چوونه ناوه راستی دهريا ^۲ و له همان کاتدا {حيدر پاشا} ی حاکمی تونس و هيژيکی خه لکی جه زائير به سه روکايه تی (رمه زان پاشا) و هيژيکی ته رابولسی به

^۱ الأتراك العثمانيون في افريقيا الشمالية / ۲۵۱ .

^۲ الأتراك العثمانيون في افريقيا الشمالية / ۲۵۰ .

سەرۆكايه تی موستهفا پاشا و ژمارهیه کیش خه لکی خۆبه خشی میسری گه یشتنه ئه وی^۱.

شهر له ره بیعی یه که می ۹۸۱ک ، ۱۵۷۴ ز دهستی پیکرد ، عوسمانیه کان توانیان دهست به سهر (حلق الواد) دا بگرن پاش گه مارۆیه کی توند^۲ ، هیژیکی تر له ولاره گه مارۆی شاری تونسسی داو ئیسپانیه کان ناچار هه لاتن و شای حه فصیه کان {محمد بن الحسن پاشا} ش هه لات بو {بستیون}^۳ ، که قه لایه کی مه حکمه می ئیسپانیه کان بوو زۆر تییدا خه ریک بوو بوون و کرد بوویانه به هیژترین قه لاه مه لبه ندی خویان له باکوری ئه فریقیدا .

عوسمانیه کان پاش ئه وه ی هیژه کانی خویان سهر له نوی کۆکرده وه به ره و قه لای {بستیون} کشان و له هه رچوارلاه گه مارۆیان خسته سهر و تینیان بو خه لکه که ی هیئا ، {سنان پاشا} ی وه زیر خوی وه ک یه کی که له سهر بازه کان شه پی ئه کرد ، ته نانه ت فه رمانی دا که قه لغانیکی گه وره ی بو دروست بکه ن بچیته سه ری و به رز بکریته وه تا له و به رزاییه وه دريژهی شه پی ناو {بستیون} ببینی ، هه روه ها خوی به ردو خۆلی ئه نا به شانیه وه وه ک هه موو سه ربازی که ، سه ربازی که ئه ینا سیته وه و پی ئه لئ : جه نابی وه زیر چی ئه که ی ؟ ! ئیمه پیویستیمان به بیرو پای جه نابت هه یه نه ک دهست و بازوت ، {سنان پاشا} پی ووت : جا بوچی له خیر و پا داشت بیبه شم ئه که ی ؟

{سنان پاشا} تا ئه هات گه مارۆکه ی له سهر توند ئه کردن ، ئه وه بوو قه لاکه ی پرگار کرد^۴ . حه فصیه کان رایان کرد بو (صقلیه) و له وی مانه وه و ئیتر دهستیان دایه

^۱ حرب الثلاثمائة سنة / ۴۰۰ .

^۲ تاریخ الجزائر الحديث / ۵۱ .

^۳ بروانه : {بستیون قلعة بناها الاسبان بجانب تونس} .

^۴ حرب الثلاثمائة سنة / ۴۰۱ .

فرت و فيلّ و پيلانگيرى و مامه‌مه‌يى كردن بۆ پاشاكانى ئيسپانيا تا به‌لكو ده‌سه‌لاته‌كه‌يان بۆ وهرىگرنه‌وه ، ئيسپانه‌كانيش كردنيان به خزمه‌تكارو دهربارى خويان و بۆ خويان به‌كاريان ده‌هيئان ، له ده‌ستدانى تونس چى ئوميدو نه‌خشه‌ي ئيسپانه‌كان هه‌يه له ئه‌فريقادا هه‌مووى دا به‌ئاودا و كه‌مكه‌م ده‌سه‌لاتيان كز بوو تاواى ليّهات ته‌نيا ده‌سه‌لاتيان به‌سه‌ر چه‌ند كه‌ناريكدا مايه‌وه وهك (مليله) و (وهران) و (مرسى گه‌وره) ئه‌و خه‌وه‌ي ئيسپانيش ئه‌يبيني گوايه ده‌وله‌تيكى ئيسپانى له باكورى ئه‌فريقادا دروست بكات به ته‌واوى به‌رباد بوو و چووه ژيّرلمى ئه‌و بيابانانه ^۱.

دوانزه‌هه‌م : { سولتان سه‌ليم } سوپايه‌كى گه‌وره ئه‌نيّریت بۆ يه‌مه‌ن :

بارودۆخى يه‌مه‌ن ئازاوه‌ي تيكه‌وت چونكه (مگهر) كه ريبه‌ريكى زه‌يديه‌كان بوو ده‌ستى كرده نامه‌نوسين بۆ خه‌لكى يه‌مه‌ن تا له حاكمه‌ عوسمانيه‌كه‌ي ئه‌وى راپه‌ه‌پن و ده‌رى بپه‌رينن ، پاش چه‌ند سه‌ركه‌وتنيكى به‌سه‌ر عوسمانيه‌كاندا ئه‌م (مگهر) ه چووه (صنعاو) ^۲. حكومه‌تى عوسمانى هه‌ستى به‌ ترسناكى هه‌لويسه‌ته‌كه‌ي كرد بۆيه‌ برياريدا كه سوپايه‌كى گه‌وره به‌سه‌روكايه‌تى { سنان پاشا } بنيّریت بۆ يه‌مه‌ن ، { سولتان سه‌ليم } گرنگيه‌كى زۆرى دا به‌م سوپايه چونكه ئه‌يزانى يه‌مه‌ن شوينىكى ستراتيژى گرنگى هه‌يه بۆ عوسمانيه‌كان له ده‌رياي سورتا ، چونكه ئه‌توان هه‌ركه‌ي ويستيان ئه‌و ده‌ريايه‌ داخه‌ن به‌ پووى ترسناكى پورتوگاليه‌كاندا ^۳.

له‌سه‌روو ئه‌وه‌شه‌وه يه‌مه‌ن قه‌لغانىكى به‌هيز بوو بۆ حيجاز و بنكه‌يه‌كى هه‌لمه‌تبردنیش بوو به‌ره‌و ئوقيانوسى هيندى .

¹ جهود العثمانيين / ٤٦٠ .

² البرق اليماني في الفتح العثماني ، قطب الدين النهرواني / ١٧٣-١٧٧ .

³ دراسات في تاريخ العرب القديم ، عمر عبدالعزيز / ١٠٢ ، ١٠٣ .

{سنان پاشا} ی وهزیری عوسمانی گه‌یشته میصر بۆ جیبه‌جیکردنی ئەم
 فرمانه‌ی سولتان ، و له‌ویدا له‌ هه‌موو لایه‌که‌وه سهربازی بۆهات و لێی کۆ
 بوونه‌وه ، ته‌نانه‌ت له‌ میصردا وای لێهات جگه‌ له‌ پیرو په‌که‌که‌وته‌کان هه‌موو
 ده‌ستان دایه‌ چه‌ک^۱ .

سوپاکه‌ که‌وته‌ پێ و گه‌یشته (ینبع) و (قاجی القچاه) ی مه‌که‌که‌ هاته
 پیشوازی {سنان پاشا} و که‌ سوپاکه‌ گه‌یشته مه‌که‌که‌ هه‌موو خه‌لکی مه‌که‌که‌
 هاته‌نه‌ پیشوازیان و له‌ویدا سوپا میصریه‌که‌و سوپاکانی {شام} و {حه‌له‌ب} و
 {فه‌رمان} و {مرعش} یه‌که‌نگیر بوون ، {سنان پاشا} سوپاکه‌ی سه‌رله‌نوێ پێک
 خسته‌وه و ده‌ستی کرده‌ دابه‌ش کردنی زه‌کات و تفاق به‌سه‌ریانداو پێزی
 تایبه‌تی بۆ زاناو فه‌قیهه‌کان نواند ، چه‌ند پوژیک له‌ مه‌که‌که‌دا مایه‌وه‌و پاشان
 به‌ره‌و (جازان) که‌وته‌ پێ و که‌ له‌وشاره‌ نزیک بوویه‌وه ئەو حاکه‌مه‌ی که‌ (مگهر)
 ی زه‌یدی داینابوو ، هه‌لاتن و سنان پاشا له‌ {جازان} ماوه‌یه‌که‌ مایه‌وه‌و
 عه‌ره‌به‌کانی ئەوی هه‌موو هاته‌نه‌ لای گوێپرایه‌لی خوێان بۆ نواند ، له‌وانه‌ی که‌
 هاته‌نه‌لای (خه‌لکی صیبا) بوون که‌ له‌ راستیدا {سنان پاشا} پێزی زۆری
 لێگرتن و فه‌رمانی دا که‌ جل و به‌رگ و کالای باشیان پێ بدریت ، هه‌روه‌ها
 نوینه‌رانی عه‌ره‌به‌کانی یه‌مه‌ن هه‌موو هاتن و گوێپرایه‌لیان ده‌ربیری بۆ ده‌وله‌ت و
 داوای (ئه‌مان)یان بۆ خه‌لکه‌که‌ کرد .

{سنان پاشا} به‌ په‌له‌ خوێ نابه‌ (تعن) وه‌ پاش ئەوه‌ی که‌ (جازان) ی
 کۆنترۆل کرد و دایمه‌زrand ، هۆکه‌شی ئەوه‌بوو که‌ هه‌والی پێگه‌یشت حاکه‌می
 عوسمانی (ته‌عه‌ن) ئەو سهربازانه‌ی که‌ له‌گه‌لێدان ئابلقه‌یه‌کی توندیان
 که‌وتووته‌ سه‌ر چونکه‌ (عه‌ره‌به‌ شاخیه‌کان) ی ئەوی پێگه‌ی خواردن و
 ئازوقه‌یان لێ گرتوون و توشی گرانی و برسیتی بوون ، {سنان پاشا} ئەو

^۱ غایة الأمانی فی اخبار القطر الیمانی ، یحیی بن الحسین : ۲ / ۷۳۳ .

ماوهیه‌ی به خیراییه‌کی پیوانه‌یی بری و له دهره‌وه‌ی (ته‌عن) سوپاکه‌ی مۆلدا و سهربازه‌کانی به شاخه‌کاندا بلآو کرده‌وه ، که زهیدیه‌کان ئهو سوپا بی‌شومارهیان بینن ناچار هه‌لاتن و خو‌یان له شاخی (ئه‌غبه‌ر) دا قایم کرد .

{سنان پاشا} به هیزیک‌ی بچوکه‌وه په‌لاماری زهیدیه‌کانی دا له شاخی (ئه‌غبه‌ر) دا و ناچاری کردن که له هه‌شارگه‌کانیان بی‌نه دهره‌وه‌و ده‌ست بکه‌نه‌وه له عوسمانیه‌کان ، به‌لام زۆری نه‌برد شکان و هه‌لاتن و هه‌ریه‌که‌ی به لایه‌کدا پو‌یشتن ، {سنان پاشا} ش له پادا‌شتی ئهم نه‌به‌ردیه‌دا هه‌موو ئهو سهربازانه‌ی خه‌لات کرد که به‌شداری ئهم شه‌ره‌یان کردبوو^۱ .

سیازده‌هه‌م : گرتنی (عه‌دن) :

{سنان پاشا} دوو سوپای بۆ گرتنی عه‌دن ئاماده کرد ، یه‌که‌میان له‌ریگه‌ی ده‌ریاوه به‌سه‌رۆکایه‌تی {خیرالدینی که‌شتیه‌وان} که به (قووت اوغلی) ناوبانگی ده‌رکردبوو ، له‌گه‌ل برایه‌کی {سنان پاشا} خویدا ، سوپای دووهم له‌ریگه‌ی ووشکانیه‌وه بوو به‌سه‌رۆکایه‌تی {ئه‌میر حاجی} که چه‌ند سوارچاکیک‌ی له‌گه‌لدا بوو .

{قاسم کوپی شوه‌یع} که حاکی عه‌دن بوو له لایه‌ن مگه‌ره‌وه دانرابوو که ئیمامی زهیدیه‌کان بوو، ده‌ستی دابوویه بانگه‌شه بۆ مه‌زه‌به‌ی زهیدی ، خه‌لکی عه‌ده‌نیش له‌به‌ر ئه‌وه‌ی شافیعی مه‌زه‌به‌ی بوون و له‌سه‌ر قورئان و حه‌دیس ئه‌پو‌یشتن هه‌موو رقیان لی هه‌لگرتبوو ، ئهم کابرایه قوتا‌بخانه‌یه‌کی له عه‌ده‌ندا کردبوو به‌ناوی (مطهر) وه‌وه‌ وانه‌ی مه‌زه‌به‌ی زهیدی تی‌دا ئه‌وته‌وه، جگه له‌مه‌ داوای کۆمه‌ک و هاوکاریشی له پورتوگالیه‌کان کردو هی‌نانه‌ ناو عه‌دن و ئاگاداری کردن به‌سه‌ر هه‌رچی له ناو قه‌لاکه‌دا هه‌بوو ، هه‌موو ئهو توپ و ئازوقه‌یه‌ش که هه‌بوو له عه‌ده‌ندا دابوو‌یان به پورتوگالیه‌کان بۆ ئه‌وه‌ی ئه‌وان له

^۱ البرق الیمانی فی الفتح العثماني / ۲۱۸ - ۲۲۸ .

دەریاوە بەرگری لە عەدەن بکەن و زەیدیەکان و ئەوانەش لە گەلیاندا لە
 ووشکانیەوه بەرگری بکەن ، بەلام {خێرەدینی کەشتیەوان} ھەرزوو خۆی
 گەیانە عەدەن و سەیر ئەکات لە ناوەرەستی دەریادا بیست کەشتی چارۆکەداری
 مەسیحیەکان بەرەو عەدەن دێن کە {خەیرەدین} لەو دُنیاو بوو بەرەو ئەو
 کەشتیانە کشاو ناچاری ھەلاتن و پارکردنی کردن و بە شوینیاندا ھەر پویشت تا
 تەواو لە دوور کەوتنەوێان دُنیاو بوو .

{خەیرەدین} گەپایەووە بۆ کەناری دەریا و تۆپەکانی پووکرده قەلای عەدەن و
 چاوەروانی ئەوێ ئەکرد کە سوپاکە و وشکانیش {کە ئەمیر حاجی
 سەرۆکایەتی ئەکرد} بگەنە ئەوێ و پیکەو پەلاماری عەدەن بدەن ، بەلام
 زەیدیەکان توشی ھێرشێکی کتوپری یان کردن و شەر دروست بوو زۆری نەبرد
 ئەمیر حاجی بەخۆی و سوپاکەییەو ھاتن و لە ھەموو لایەکەو گەمارۆی
 عەدەنیان داو لەیەک کاتدا لە ھەموو لاکانەو پەلاماریان دا و خەیرەدین (ئەمان)
 ی دا بەو خەلکە ی کە (قاسم کوپی شوێع) و کوپەکەو نزیکەکانیان ھینایە
 بەردەستی ، یەکیک لەوانە ی کە لەناویاندا بوو دانەویەو کەدەستی خەیرەدین
 ماچ بکات لە ژێرەو خەنجەرێکی دەرھیناو بە پەلە کردی بە سکی خەیرەدیندا و
 برینداری کرد ، ئەمیر حاجی ھاتە پێشەو قاسمی کوپی شوێعی کوشت ،
 چونکە ئەو ناپاکییە بە پیلانی ئەو زانی ، و یستی کوپەکە ی و ھەموو
 ھەوادارەکانیشی بکوژی بەلام {میر خەیرەدین} نەبھێشت و لییان خوش بوو ،
 {سنان پاشا} ی وەزیر دلخۆشی زۆری بەم سەرکەوتنە دەرپری و
 سەربازەکانیش بەھەمان شیوہ ، ئەو بوو ھەموو شارەکانی (تەعن) و (زبید) و
 ھەموو میرنشینەکانی عەدەنیان پازاندەو و دەستیان کردە ئاھەنگ گیران .

سنان پاشا (خوشکه زاکه ی) خۆی که ناوی { ئه میر حسینی } بوو دانا به حاکمی عه ده ن و دووسه د سهربازیشی له گه لدا داناو ، هه موو ئه و سهربازانه ی که به شداری ئه م شه پهری عه ده نیان کرد پله ی به رز کردنه وه ^۱.

چوارده هه م : گرتنی (صنعاو)

{ سنان پاشا } که دهستی خالی بوو له خوارووی یه مه ن ، به ره و (ژمار) که وته پری و فره مانی دا که توپه کان بکشینرینه وه بو گه مارۆدانی (صنعاو) ، { مگهر } که به مه ی زانی هه رچی تفاق و چه ک هه یه کو ی کرده وه و پاشه کشه ی کرد له (صنعاو) ، که { سنان پاشا } به ره و (صنعاو) که وته پری واده ی (ئه مان) ی دا به خه لکی ، که خه لکه که له وه دلنیا بوون ژماره یه کی زۆریان کرده نوینه ری خۆیان و ناردیانه لای { سنان پاشا } ، ئه ویش پیرزی زۆری لیگرتن و به بی شه پ چوویه ناو شاره که هه رچه نده له شاره که دا نه مایه وه و به لکو ئه و سوپا بی شو ماره ی خسته پری بو شه پری (کوکبان) و (پلا) . چونکه سنان پاشا ئه یزانی بارودوخی یه مه ن دانا مه زری ئه و کاته نه بی که مگهر و شوینکه وتوه کانی سه رکوت ئه کرین ، ئه وه بوو که هی ز دوا ی هی ز ئه ینا به یه کتره وه و والی عوسمانیه کانیش به شوینیاندا هات و شه پری ئه م مگهره نزیکه ی دوو سالی خایاندو جاریک ئه م و جاریک ئه و ئه یبرده وه ، تا کوو له کو تاییدا و له سالی ۹۸۰ ک ، ۱۵۷۳ ز ، ئیمام { مگهر } له (پلا) وه فات ئه کات و بزوتنه وه که ی کز ئه بی ت ، مردنی ئه م { مطه ره } پیگه یه کی زۆری خو ش کرد بو عوسمانیه کان تا به ته وا وه تی ده سه لات بکی شن به سه ر ئه و وولاته دا ، به را ده یه ک (حسن پاشا) که والی عوسمانیه کان بوو توانی ده ست بکی شی به سه ر هه ری که له (ثلا) و (مدع) و (عفار) و (دی مرمر) هه ردوو (شرفینی) سه رو و خواروو هه روه ها (صعه) که بنکه ی سه ره کی ئیمامانی زهیدی هه کان بوون ، به م شیوه یه بو ما وه یه ک توانرا که

¹ البرق الیمانی فی الفتح العثماني / ۲۴۹ - ۲۵۵ .

بزوتنه وهی بهرگری یه مهنی دابمرکیښنه وه و {حسن پاشا} ش توانی که (ئیمام
حه سه نی کوپی داود) که دواي {مطهر} بوویه پښه ری زهیدیه کان به نه سیری
بگریټ ^۱.

دواي شه پی لیباننؤ (۹۷۹ ک - ۱۵۷۱ ز) ده وله تی عوسمانی غه می گه وره ی
نه وه بوو که پاریزگاری له شوینه ئیسلامیه پیروژه کان بکات به پله ی یه که م و
پاشان ده ریای سوورو که نداوی عه ره بی قایم بکات وه ک پشتنیه کی نه منی
به ده وری نه شوینانه دا ، نه مه ش وای نه خواست که که شتیگه لیکی به هیزیان
تیدا دابنی تا پیگه له پورتوگالیه کان بگریټ ^۲.

به لی ده وله تی عوسمانی توانی قه لغانیکی به هیز به ده وری نه شوینه ئیسلامیه
پیروژانه دا دابنی له به رامبه ر هیرشه مه سیحیه کانه دا ، له گه ل نه مه شدا سولتان
توانی که هیزیکی تایبه تی عوسمانی له (مه ککه) و (مه دینه) و (ینبع) دا
به یلیته وه ، هه روه ها ده وله تی عوسمانی چه ند قولله و قه لایه کیشتی بو پاسه وانی
دانا به دریژایی پیگه ی میسرو سوریا و مه ککه بو پاراستنی بیره ناوه کان و
کاروانه کانی بازرگانی ، هه روه ها ده ولت نه و بریاره شتی دا که پیویسته والی (
جده) نوینه ری {باب العالی} بیټ له حیجاز دا ، حیجاز یه کیك بوو له و
ولآتانه ی له سه رده می عوسمانیه کانه دوو جوړ کار به ده سستی هه بوو ، بویه
برپاری ده ولت و ابوو که نه و گومرگ و باجه ی له مینای {جده} دا له که شتی
وه رده گیری بگریټه دوو به شه وه به شیکیان بدریټه والی عوسمانیه کان و
به شه که ی تری بدریټه شه ریفی مه ککه ^۳.

پازده هه م : بهرگری یه که له سولتان سه لیم و مردنه که ی (بهرچه مه ت بیټ) :

^۱ الفتح العثماني لليمن ، فاروق اباطة / ۲۳ .

^۲ جهود العثمانيين / ۴۸۴ .

^۳ جهود العثمانيين / ۴۸۷ .

(كارل بروكلمان) ^۱ ی پۆژھەلاتناس وا وەسفی سولتان سەلیم ئەكات گوايه به (پیاو سەرخۆشەكە) خەلك ناویان بردو ، ھەروەھا كابرایەکی گوناھكار و ئەھلی كەبیرە بوو و ھاودەمی خەلكی خراپ و گوناھبار و بەرەللا بوو ، (د. عبدالعزیز الشناوی) ^۲ یش -بەرھەمەت بیّت - ھەمان قسە ی بروكلمان ئەكات ، بەلام {د. جمال عبدالھادی} ، بەبەلگەو وەلامی ھەموو ئەو تۆمەتانە ئەداتەو و ئەلی :

۱۰ شایەتی كافر دژ بە موسولمان وەرناگیرئ ، ئیتر نازانم نووسەری ئیسلامی چۆن پێگە بە خۆی ئەدات كە ئەم جوړە درۆ و شایەتیانە بجوێتەو دەربارە ی كاربەدەستانی موسولمانان بەبی ئەو ی بەلگەیان ھەبیّت ، ئایا لە قوتابخانە ی ئیسلامدا فیڕی ئەو نەبوو كە خوای گەورە ئەفەرموئ : ﴿لولا إژ سمعتموه قن المؤمنون والمؤمنات بأنفسهم خیرا﴾ النور : ۱۲ ، یان ئەفەرموئ ﴿یاایھا الزین ئمنوا إن جائكم فاسق بنبا فتبینوا﴾ الحجرات : ۶ .

۲۰ پۆژھەلاتناسان و ئەوانە ی كە لەسەر ھەمان بەرنامە ی ئەوان ئەپۆن ، خوویان بەو وە گرتوو كە ھەركات ھاتنە سەر باسی كاربەدەستانی ئیسلامی بە تاییبەتی ئەوانە یان كە موچاھیدو تیكۆشەربوون خیرا پەنا ئەبەن بۆ ئەو ی وای نیشان بدەن كە پیاویكی مەشروب خۆربووو و خۆی لە خراپە و خراپەكاری نەپاراستوو ، نەك ھەر ئەمە بەلكو ئەو كەسانە راھاتوون كە ھاتنەسەرباسی دین ئیتر ئەو ی نەشی بەرامبەری دەلیئن ، ھەروەك بەرامبەر بە پیغەمبەران ھەموو شتیکی نارەوا دەلیئن ، دە ی ئیتر چۆن ئەبیّت ئیئمە قسە لەمانە وەرگیرین پاش ئەو ئەزانین ئەم پۆژھەلاتناسانە دەستپاك و ئەمین نین ؟

^۱ الأتراك العثمانيون ، كارل بروكلمان : ۱۳۷ / ۳ .

^۲ الدولة العثمانية دولة مفترى عليها : ۱ / ۶۷۹ .

پاشان دیتته سهر باسی گرنگترین کارهکانی سولتان سہلیمی دووہم کہ بہلگہن
 لہسہر ئوہوی ئو کابرایہ دوورہ لہ ہہموو ئو توئمہتانہی ئودرینہ پالی ، دواي
 ئوہ ناموژگارہیہکی ہہموو ئو ماموستایانہی میژوو ئوکات کہ گوی بہ پاستی و
 رادہی زانستی زانیاریہکان نادہن و ئہلی : (ناموژگارہیہکم ہہیہ بو ہہموو
 ئوانہی کہ بہدواي راستیدا ناگہرین و خہلکی بہردہ باران ئوکہن بہبی بہلگہ و
 بہرچاوو پرونی ، باہرچیان بیست دواي بہلگہ بکہن بوئی و بہبی بہلگہش
 خوئیان شت نہلین ، ئوہشیان ہہمیشہ لہبہرچاوو بیٹ کہ ناشیرین کردن و (قذف
) جینایہتیکی گہورہیہ ، و سزای لہسہر دانراوہ (لہشہرع و لہ یاساشدا) ،
 نومیدہوارم کہ ماموستایانی میژوو بہ تاییبہتی زور ناگایان لہمہ بیٹ و خوئیان
 لہوہ بیاریزن کہ کاتیگ گومانیک یان توئمہتیگ ئودریتہ پال ہہرکہسیگ بہبی بہلگہ
 نہوہری بگرن و نہبیشی لینوہ .

با ئوہشیان لہبہر چاودا بیٹ کہ خواي گہورہ کیشانہ بو کردہوہی چاک و
 کردہوہی خراب دائہنیٹ ، خو خواي گہورہ ترازوو تہنہا بو خراپہکان دانانیٹ و
 چاکہکان پشتگوی بخت ، میژوو نوس ئہبیٹ ئہمہی ہہمیشہ لہیاد بیٹ ،
 ئہبیٹ ئوہش بزانی کہ وشہ سپاردہو ئہمانہتیگہ و شایہتیدانیگہ لہبہردہم
 خوادا (خوا لیئ ئہپرسیتہوہ) ، ئالیڑوہ پیویستہ کہ سہرہتا لہ ہہموو
 قسہکانی دلنیا بیٹ پاشان بیٹ و لہ کتیبہکیدا بینوسی)^۱ .

ہہموو ئوانہی کہ لیکولینہوہ دہربارہی دہولہتی عوسمانی دہکہن ئوہیان بو
 دہردہکہویٹ کہ دہولہت چہند ہیژو پیژی بووہ لہسہردہمی سولتان سہلیم دا .
 جیگری بوندوقدارہ صہلیبیہکان لہ (استانبول) دواي شہری { لیبانتو } و
 تیگشکانی کہشتیگہلی عوسمانی ، داواي کرد کہ چاوپیکہوتنیگ لہگل
 { صہدری ئہعزہم محمد صوقلو پاشا } دا بکات ، تا لہو چاوپیکہوتنہدا بہناخی

^۱ اخطاء يجب ان تصحح في التاريخ ، جمال عبدالهادي / ۶۵ .

{صه درى ئه عزم} دا بچيټه خواره وهو سياسته به بالاو ئاراسته كانى دهوله تى بو
 دهركه ويټ بهرام بهر بوندوقداره كان ، به لام {صه درى ئه عزم} هه رزوو پيى ووت
 : من دلنيام كه تو بو ئه وه هاتووى سيخوړى بكهيت به سه رمانه وه و ئه ته وي
 بزاني ئيمه ئه م ئازايه تيه مان له كوي بوو له كويوه سه رچاوه ده گري ، به لام هه
 ئه كه م ئه وه چاك بزاني دوړاندنى ئيمه و دوړاندنى ئيوه زوريان جياوازه ! ده ست
 به سه راگرتنى ئيمه بو (قبرص) وهك ئه وه وابوو كه باليكي ئيوه مان شكانديټ و
 بريبيټمانه وه ، به لام ئيوه كه شتيگه له كه ي ئيمه تان تيك شكاندووه وهك ئه وه وايه
 ريشمانتان تاشيبيټ و ريشيش زور نابات ديته وه و پر ئه بيټه وه ، زور له وه
 به په له تر كه بو يه كه مجار له ده موچاودا ئه پرويټ !!^١

له راستيدا {صه درى ئه عزم} قسه و كرده وه ي وهك يهك بوو : هه رزوو ده ستى
 دايه دروست كرده وه ي كه شتيگه لى عوسمانى ، له پرووى ويژدانيشه وه قسه بكهين
 كه سولتان سه ليمى دووه ميش زور به هه ماسه ته وه هه ولى دابو دروست
 كرده وه ي ئه م كه شتيگه له ، ئه وه بوو زور ده سكر اوانه و له مالى تايبه تى خو
 شتيكى زورى به خشى بو ئه و كارو ده ستيشى نا به ئه و هه موو مافه ي هه يبوو
 له باخه كانى كوڅكى سولتانيدا تا كو مه ليكي زور هه وزى تيډا دروست بكرىټ و
 به په له كه شتيه كان دروست بكرينه وه و يه كه يه كى دريايى تازه بنيات بنريته وه ،
 ئه وه بوو كه شتيگه ليكي تازه ي عوسمانى ده ستى كرده وه به هاتن و پويشتن له
 ناو ده رياي ناوه راستدا .^٢

ئه م هه لويس ته ئه وه ده رده خات كه به پيوه بردن ته نيا به هه ماسه ت نابى ، به لكو
 ئه بى له گه ل ئه وه شدا كارى جيډى بو بكرىټ ، ئه وه بوو له ماوه يه كى زور كه مدا
 سه رله نوى كه شتيگه ليكي تازه بنيات نرايه وه ، ئه مه ش به لگه يه له سه ر ئه وه ي كه

^١ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ٦٧٨ / ١ .

^٢ الدولة العثمانية دولة إسلامية : ٦٧٧ / ١ - ٦٧٨ .

لهو سەردەمەدا خەلك له خۆشگوزەرانیدا ژیاوه ، ئەوهبوو نه باجیان دانا لهسەر خەلك و نه مالى كەسیش دەستی بەسەردا گیراو نه به خەلكیشیان ووت ئەبى له برساندا بمرن چونكه نابى دەنگى كەس له دەنگى شەپ بەرزتر بیّت ، {سولتان سەلیم} خۆى و له مالى تایبەتى خۆى و خیزانەكەى ئەركى مەسەلەكەى گرتە ئەستۆ چونكه له قوتابخانەى ئیسلامەوه ئەوه فێر بووه كه خوای گەوره ئەفەرمویّت : ﴿وما تنفقوا من شيء في سبيل الله يوفّ إليكم وأنتم لا تظلمون﴾^١ النفال : ٦٠ .

مردنەكەى :

میژوونووسە پۆژئاواییەکان واباس ئەكەن كه {سولتان سەلیمی دووهەم} به هۆى مەشروب خواردنەوهى زۆرهوه مردووه ، بەلام میژوو نووسە موسولمانەکان ئەلین : هۆى مردنەكەى ئەوهبوو كه پۆژیکیان له (گەرماو) دا پیى ئەخلیسكى و زۆر خراپ ئەدات بەزەویداو بهو بۆنەیهوه چەند پۆژیک نهخۆش ئەكەویّت و پاشان ئەمریّت لهسالى ٩٨٢ ك دا^٢ .

باسى دووهەم: سولتان مورادى سیهەم (٩٨٢-١٠٠٣ ك ، ١٥٧٤-١٩٥٤ز)

پاش مردنى باوكى تەختى پاشایەتى گرتەدەست كەوتە گرنگیدان به زانیاری و ئەدەب و شیعر ، سى زمانى به چاكى ئەزانى ، توركى و عەرەبى و فارسى ، پیاویك بوو حەزى له (تصوف) بوو ، بهوه بهناوبانگ بوو كه پیاویكى له خواترسەو حورمەتى زانایانى زۆر لایه ، بۆهەموو سەربازىكى (دانیشتوو) برى (١١٠٠٠٠) سەدو دە هەزار لیرەى ئالتونى بریەوه ، ئەمەش بوویه هۆى ئەوهى پشیوى نەمىنى كه زۆر جار بههۆى دواكهوتنى خەلات و موچهوه پرووى ئەدا^٢ . یەكەم : هەستا به یاساغ كردنى عارەق :

^١ تأريخ الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي / ١٢٨ .

^٢ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ١١٠ .

يەكەمىن كارىك پىيى ھەستە ئەو ھوبو عارق خواردەنەو ھى ياساغ كىر چۈنكە خەلكى سەرى كىرەبوو ھەو كارە خراپە ، تەنەت سەربازەكانىش و بە تايىبەتى (ئىنكىشارىيەكان) ، بۆيە بەرگە ھى ئەم فەرمانەيان نەگرت و لەسولتان راپەرىن و ناچارىيان كىر كە لەو فەرمانە پاشگەز بىتەو ھەو ئەو ھىش مىلى بۇدان ، ئەو ھەش بەلگەيە لەسەر ئەو ھى كە دەولەت نىشانەكانى بىھىزبۈونى لىو ھەركەوتبۈو ، چۈنكە يانى چى سولتان نەتوانىت عارق ياساغ بىكات و ياساكانى شەرى بەسەر خەلكىدا بىسەپىنى ؟ ھەرو ھە ئەمە بەلگەشە لەسەر ئەو ھى كە (ئىنكىشارىيەكان) لە ئىسلامى راستەقىنە لايان داو ھە و لە ياسا بەرزەكانى پەرۋەردە ھى ئىسلام دور كەوتۈنەتەو ھە و خۆشەو ھىستى و عەشقى جىھاد لە دلىاندا نەماو ھە .^۱

دو ھەم : بىرىرى پاراستنى { پۇلۇنىيا } و تازە كىرەنەو ھى (امتىيازات) :
 { سولتان مورادى سىھەم } لەسەر ھەمان سىياسەتى پىشۈى باوكى ئەپۇشىت ، ئەو ھوبو لەسەر دەمى ئەمىشدا چەندان شەرى ئەملاولای كىر ، لەسالى ۹۸۲ك ، ۱۵۷۴ز پاشاى پۇلۇنىيا (ھىرى دى فالوا) ھەلات و پۇشىت بۇ فەرەنسا ، خەلىفە ھى عوسمانى گەورە پىاوانى پۇلۇنىياى ئاگادار كىرەو ھە كە ئەمىرى (ترانسلفانىيا) بە پاشاى خۇيان ھەلېژىرن ، ئەوانىش بەگۈىيان كىر ، ئىتر پۇلۇنىيا (پۇلۇندا) بەيەكجارى و لەسالى (۹۸۳ك ، ۱۵۷۵ز) ھاتە ژىر چاودىرى دەولەتى عوسمانى و دەولەتى (نەمسا) ش لە پىكەوتنامەيەكى ئاشتىدا كە لەگەل دەولەتى عوسمانىدا مۇرى كىر بۇ ماو ھى (۸) سال دانى بەمەدا نا ، تەتارەكان لەسالى (۹۸۴ك ، ۱۵۷۶ز) پەلامارى سنورەكانى پۇلۇنىيان داو ئەو ھىش ھانى بىر بۇ دەولەتى عوسمانى و بەرەسمى ئەو ھە راگەيەنرا كە (پۇلۇنىيا) لەژىر پاراستنى دەولەتى عوسمانىدايە .^۲

^۱ تاريخ الدولة العثمانية العلية / ۲۵۹ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۱۰۰ .

{سولتان موراد} سەرلەنوی له گەل فەرەنسای بوندوقدەرکاندا (امتیان) هەکانی تازە کردەوه و هەندی له (امتیان) ی زیاتر تری دابە قونسولگەری و بازرگانیه‌کانیان له گەل زیاد کردنی چەند بڕگەیه‌ک بۆ پیکه‌وتننامە ی ئاشتی نیوانیان که له به‌رژه‌وه‌ندی ئەوان بوو، گرنگترینیان ، ئەبی بالۆیزی فەرەنسا له‌پیش هەموو بالۆیزه‌کانی تری ولاتانه‌وه بی‌ت له ئاهەنگه‌ پەسمیه‌کان و چاوپیکه‌وتنه حکومه‌تیه‌کاندا ، ئەمه‌ وای کرد که هاتوو چۆی بالۆیزه‌کانی فەرەنسا زۆر به‌ چری چاوپیکه‌وتن و سەردانی (باب‌العالی) بکەن و هەریه‌که‌ی له‌ لایه‌که‌وه‌ په‌یماننامە ی بازرگانی له‌گەلدا مۆر بکات و ئەوه‌ش بوویه‌ هۆکاریک بۆ دەستخستنه‌ ناو کاروباری ده‌وله‌ته‌وه ، له‌سەرده‌می {سولتان موراد} دا بوو که (ئیزابیلا) شارژی ئینگلیز (امتیان) ی تاییه‌تی وەرگرت بۆ بازرگانه‌کانی وولاتی خۆی که‌ که‌شتیه‌ ده‌ریاییه‌کانی ئینگلیز ئالای (به‌ریتانیا) یان ئەکرد به‌ که‌شتیه‌کانیان‌وه و به‌ئازادی ئەهاتنه‌ ناو به‌نده‌ره‌کان و پۆخه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیه‌وه^۱.

سیه‌هم : ململانی له‌گەل شیعه‌ی صه‌فه‌ویدا :

له‌ سالی ٩٨٥ ک ، ١٥٧٧ ز دا پاش ئەوه‌ی که‌ وولاتی فارس ئاژاوه‌ی تیکه‌وت به‌ مردنی (طهماسب) ، عوسمانیه‌کان هی‌رشیکی سەربازیان کردە سەر ئەو وولاته‌و توانیان پوبه‌ریکی زۆر فراوان داگیر بکەن له‌ وولاتی قه‌وقاز و شاری (تفلیس) و گورجستان (که‌ره‌ج) بگرن ، پاشان عوسمانیه‌کان چوونه‌ناو شاری ته‌وریز له‌ سالی ٩٩٣ ک ، ١٥٨٥ ز ، سوپای {سولتان موراد} توانی ده‌ست بکێشی به‌سەر ناوچه‌کانی (ئازەربایجان و که‌ره‌ج و جۆرجیا و شیروان و لوزستان دا ، به‌لام که‌ شاعه‌باسی گه‌وره‌ حوکمی وولاتی فارسی که‌وته‌ ده‌ست هات له‌گەل عوسمانیه‌کاندا ئاشتینامه‌یه‌کی مۆرکرد و به‌پیی ئەو ئاشتینامه‌یه‌

^۱ تاریخ الدولة العثمانية العلية / ٢٦٠ .

دهستی له هه موو ئه و ناوچانه هه لگرت که که وتبوونه ژیر دهستی عوسمانیه کان و هر به پئی ئه و ریکه و تننامه یه ش په یمانی ئه و هیان دا که له وه و دوا به هیچ شیوه یه که له شانیشینی ئه و دا قسه نه و تریت به خه لیفه کانی راشیدین (ابوبکر و عومر و عوسمان "خوایان لی پازی بیت" ، (حیدر میرزا) که ئاموزای خووشی بوو به (بارمته) ناردیه (استنبول) وه که گرنتیه که بو جیبه جی کردنی ئه وهی ریکه و تبوون له سه ری ^۱.

چوارهم : یاخیبوون و بیگوویی له سه ر دهستی "ئینکشاریه کان" دا دهست پی دهکات :

پاش ئه وهی جهنگ راوه ستا ئینکیشاریه کان له ویلایه ته عوسمانیه کاندایاخیبوون و لاساریان راگهیاند ، ئه ویش ئه وه بوو سولتان فه رمانی پی کردبوون که له گه ل (مجر) دا به شه ربین ، که چی ئه مان هر له به رده م (نمسا) دا که هاوکاری (مجر) بوو شکان و هه لاتن ، و چهند قوله و قه لایه کی قایمیان له عوسمانیه کان گرت و ئه وه بوو (سنان پاشا) هه مووی له ژیر دهست دهره یانه وه ، له هه مان کاتدا ئه میره کانی { ئه فلاق } و { به غدان } و (ترانسلفانیا) ش یاخی بوون و دایانه پال نه مسا دژ به عوسمانیه کان ، سنان پاشاش له سالی ۱۰۰۳ ک ، ۱۵۹۴ ز هیرشیکی بردنه سه ر به لام نه که هر تییدا سه رکه وتوو نه بوو به لکوو چهند شاریکیشی له دهست دا ^۲.

پینجه م : کوژرانی { سه دری ئه عزم صو قللی محمد پاشا } :

به پیلانی هندی له نزیکه کانی سولتان که دهستی دوژمنیان پیگه یشتبوو - ئه وانه ی که چاویان هه لنه ده هات به م وه زیره به پریره - سه دری ئه عزم کوژرا ، که پیاویکی تا بلی نه گوڤ بوو ، له سه ر به رنامه یه کی پر حیکمه ت هه نگاوی هه لده نا

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۱ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۱ .

، و هه‌وێی بنیادنانی ده‌وله‌تی ئه‌داو پیاویکی لیوه‌شاوه‌ش بوو بۆ سه‌رکردایه‌تی کردن ، و له‌ به‌رنامه‌دانان و کو‌تترۆڵکردنی به‌رپوه‌به‌رایه‌تی و به‌دواداچوونی کاربه‌ده‌ستان و قو‌ستنه‌وه‌ی هه‌لدا هه‌ناسه‌یه‌کی درێژی هه‌بوو ، بۆیه له‌ راستیدا مردنی ئه‌م پیاوه گورزیکی کوشنده و لیقه‌ومانیکێ گه‌وره‌بوو بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی و دوا‌ی ئه‌م ده‌رگای فیتنه‌یه‌کی گه‌وره‌ کرایه‌وه له‌پرووی پله‌ی (سه‌دری ئه‌عزه‌م)یدا و کی‌به‌رکیۆ مملانیی له‌سه‌ر ردوست بوو ، که ئه‌و میللانیانه ده‌وله‌تی عوسمانی زۆر بیهێز کرد و پشیوی له‌ وولاتدا نایه‌وه ، هه‌ندی له (فرق) هکانی سوپای فی‌ری لاساری و یاخی بوون کرد و حکومه‌تیش نه‌یتوانی به‌سه‌ر ئه‌و یاخی بوونانه‌دا زال بی‌ت و له‌ ئه‌نجامی ئه‌م یاخی بوون و شو‌رشه ناوخویانه‌شدا {پۆلۆنیا} له‌ژێر ده‌سه‌لاتی عوسمانی هاته‌ ده‌ره‌وه و ده‌ستی دایه هه‌ندی ده‌رگیری له‌گه‌لیدا ^۱.

شه‌شه‌م : جووله‌که‌و {سو‌لتان مو‌راد ی سی‌هه‌م} :

جووله‌که‌ وای بۆ ئه‌چوون که هه‌ل هه‌لکه‌وتوو بۆ هاتنه‌دی ئه‌و شته‌ی ماوه‌یه‌کی زۆر بوو خه‌ویان پیوه‌ ئه‌بینی ، بۆیه ده‌ستیان دایه کو‌چکردنی پ‌چ‌ر پ‌چ‌ر و به‌دوا‌ی یه‌کدا بۆ {سینا} و له‌ ویدا نیشته‌جی ئه‌بوون ، به‌رنامه‌که‌ی خویان وابوو که له‌ قو‌ناغی یه‌که‌مدا هه‌ولیان له‌وه‌دا چ‌ر بکه‌نه‌وه که له‌ شاری (گور) دا زۆرت‌رینه‌ی کو‌چکه‌ران نیشته‌جی بکه‌ن و هه‌ل‌بژاردنی ئه‌م شاره هه‌روا له‌ گو‌تره نه‌هاتبوو ، به‌لکو ئه‌وان ئه‌یانزانی که ئه‌م شاره ئه‌که‌ویته که‌ناری رۆژه‌لاتی {که‌نداوی سویس} که به‌نده‌ریکی چاکی لییه بۆ ئه‌وه‌ی که‌شتیه بازرگانیه‌کان له‌نگه‌ری تی‌دا بگرن و هه‌موو ئه‌و که‌شتیانه‌ش که له (جده) و (ینبع) و (عقبه) و (قلزم) هه‌و ئه‌هاتن هه‌ر له‌ویدا له‌نگه‌ریان ئه‌گرت ، هه‌روه‌ها ئه‌وه‌شیان ئه‌ زانی

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۲ .

حهوتەم : مردنى {سولتان مورادى سيھەم} :

{سولتان مورادى سيھەم} لە ۱۹ى كانونى دووھى ۱۵۹۸ز و كە تەمەنى بەرەو ۴۹ سالى ئەپرۆيشت كۆچى دوايى كرد و {بەرھەمەت بىت} لە ھەوشەى (ئايا صوفيا) دا نىژرا^۱.

باسى سيھەم

{سولتان مورادخانى سيھەم}

لە سالى ۹۷۴ك دا لەدايك بوو، ولەسالى ۱۰۰۳ك لەسەر تەختى پاشايى دانىشتوو، لەپاش مردنى باوكى بە دوازە پوژ، چونكە لە (مغنىسيا) دائەنيشت^۲. دايكىشى لە بنەرەتدا خەلكى {ئىتاليايە} و ناوى (صفىە) بوو^۳. ھەرچەندە بىھيزى و داپوخان پوى كردبوويە دەولەتى عوسمانى كەچى ئالاي (جىھاد) دژ بە خاچەرستەكان ھەر ئەشەكايەو، يەكيك لەو سەرورىانەى بۆ ئەم سولتانە باس ئەكرىت ئەوھىيە ئەم كە دەركى بەو دەكرد بەشيك لە بىھيزى دەولەتى عوسمانى بۆ ئەو ئەگەرپىتەو كە بەرپرسە بالاكان خويان ناچن بۆ شەر و سەرگردايەتى شەرەكان بكەن، ئەم ھات ئەو باوھى شكاند و خودى خوى ئەچوو بۆ شەر و ھەمان شوينى {سولتان سەلىم} و {مورادى سيھەم}ى بۆ خوى ھەرگرتەو لە ناو خەلكدا، ئەويش ئەوھبوو پيشەوايەتى ھەموو سوپاي ئەكرد بەخودى خوى و بەرەو (بلغراد) كەوتەپرى و لەويو بەرەو مەيدانى شەر و جىھاد كردن، كە خەلكى ئەمەى لى بىنى بە جاريك وورەو غىرەتى ئايىنى و سەربازى گرتنى و گيانىكى تازەيان ھاتەو بەبەردا، ئەوھبوو لەسالى ۱۵۵۶ز دا قەلا سەختەكەى (ئارلو) ى گرت كە تەنانەت {سولتان سولەيمان} نەيتوانى

^۱ السلاطين العثمانيون / ۵ .

^۲ تاريخ سلاطين آل عثمان ، يوسف آصاف / ۸۶ .

^۳ الدولة العثمانية / ۷۰ .

بیگری که له ۲۶ ی ئۆکتۆبهری ۱۵۵۶، ئەم توانی سوپای (مجر) و (نەمسا) له دۆلی (کوزن) تیک بشکینیت که نزیک بەم قەلایە مۆلیان دابوو، ئەوەبوو پاشان ئەم شەپەریان هاوشیوەئە کرد بەشەپری (موهاکزی) ^۱ که لهسالی ۱۵۲۶ز دا {سولتان سەلیم} تییدا سەرکەوتنی بەدەست هینا، دواى ئەم شەپە بەردەوام شەپەر پووینەدا بەلام شەپری گەورەى وا پووى نەئەدا که یەکلاکەرەوه بێت.

لهسەردەمى {سولتان محمد خانى سیهەم} دا دەولەتى عوسمانى تووشى شۆپرشى ناوخویى زۆر بوویەوه که (قەرەیازىجى) پێبەرایەتى ئەکردن، هەندیکیشیان ئەسپ سوارەکان پێبەرایەتیا ئەکردن، هەرچەندە سولتان زۆر بە ناپەرەتیش سەرکوتى کردن، ئالەم ئاژاوه زۆرانەوه لیکۆلەرەوهى وورد بۆی دەرئەکەوێت که تاچ رادەیهک پشیوى له یاسای سەربازى دەولەتدا دروست ببوو بەرادەیهک بۆ ئەوه نەئەشیا مەوۆ بەو جۆرە یاسا سەربازیا ئە بلی سوپای وولاتپاریز لەپرووی دوژمنەکانیدا.

یهکەم : {شیخ سعدالدین ئەفەندى} :

ئەم زانا بەرزە یەکیک بوو له مامۆستاکانى {سولتان محمدى سیهەم} و هەرئەمیش بوو که هانیدا خودى خۆى سەرکردایەتى سوپا بکات و بەسولتانی فەرموو : (منیش حەز ئەکەم لهشەپدا لهگەڵ تۆدا بەشداری بکەم تا گوناھەکانم بسپرمەوه چونکە بەراستى بوومەتە ئەسیریان) ^۲، له یەکیک له شەپەکاندا زۆرى نەمابوو سولتان بکەوێتە دەست دوژمن و ئەسیر بکریت و چى سەرباز و هاوپیکانى هەیه رایان کرد و بەجیا ئەهشت ئەم شیخە بەپێزە نەبیت، پرووی تیکرد و فەرمووی : سولتانى بەپێز خۆراگرە و دۇنیابە کەسەرکەوتن بەدەست دینی لەسایەى فەزلى ئەو خواپەوه که فەزلیکی زۆرى بەسەرتا پرشتوو و لای لى

^۱ تاریخ الدولة العثمانية العلية / ۲۶۸ .

^۲ تاریخ سلاطین آل عثمان ، القرمانی / ۶۳ .

کردویتیته‌وه ، سولتان بهم چهند قسه که‌مه ووره‌ی هاته‌وه به‌رو سواری
ئەسپەکه‌ی بوو به‌دهم دووعا کردنه‌وه شمشیر‌ه‌که‌ی له کیلان ده‌رکیشا و
په‌لاماری دا ، زۆری نه‌برد خوای گه‌وره‌ بی‌ دلای نه‌کرد و سه‌رکه‌وتنی بو‌ نارد،
ئەم شه‌ره‌ دوای شه‌ری گرتنی قه‌لای (ئاکری) بوو ^۱.

دووه‌م : هه‌ندی له شیعره‌کانی :

{سولتان محمدی سیه‌م} ئاستیکی به‌رزی هه‌بوو له‌ پرووی ئەده‌بی و پۆشنه‌یری
و خوینده‌واریه‌وه، پیاویکی زۆر به‌دینیش بوو ، هه‌زی له (تصوف) بوو،
ئەمه‌ش نمونه‌یه‌که‌ له شیعره‌کانی که‌ چه‌ندین مانای به‌رزی تیدا‌یه :

(ئیمه‌ هه‌زمان له‌سته‌م نیه‌ به‌لکو ئەوینداری دادو یه‌کسانین ^۲ ، ئیمه‌ بو‌ ئەوه
کارده‌که‌ین خه‌لک خوای خو‌ش بو‌یت ، خو‌شمان به‌وردی گو‌ی پادیلین بو‌
فه‌رمانه‌کانی ئەو خوایه ^۳ ، ئاواتمان ئەوه‌یه ئەو خوایه لی‌مان پازی بی‌ت ^۴ ، ئیمه
خه‌لکیکی خواناسین و دل‌یشمان ئاوینه‌ی هه‌موو دونیا‌یه ، هه‌ر له ئەزه‌له‌وه ئیمه
دل‌مان به‌ئاگری عه‌شق سوتاوه، ئیمه‌ دورین له‌ فرت و فی‌ل و خه‌لکیکی بی‌گه‌رد و
دل‌پاکین ^۵)

سیه‌م : مردنه‌که‌ی :

{سولتان محمدی سیه‌م} پاش ئەوه‌ی که‌ هه‌موو ئەو شو‌پشه‌ توندو بزاقی یاخی
بونانه‌ی سه‌رکوت کرد، و باوی سه‌رکردایه‌تی کردنی سوپای له‌ لایه‌ن
سولتانه‌کان خویانه‌وه زیندوو کرده‌وه، خو‌ی وه‌فاتی کرد، مردنه‌که‌شی له‌ پۆژی

^۱ تاریخ سلاطین آل عثمان / ۶۳ .

^۲ السلاطین العثمانيون / ۵۷ .

^۳ تاریخ الدولة العثمانية / ۱۳۱ .

^۴ السلاطین العثمانيون / ۵۷ .

^۵ السلاطین العثمانيون / ۵۷ .

یهك شەممە ۱۸ی پەجەبی ۱۰۱۲ ك دا بوو، ماوەی فەرمانپەرەوایی ئەم سولتانه (نۆ) سال و دوومانگ و دوو پۆژیو، تەمەنیشی ئەوكاتەى كەمرد (۳۸) سال بوو^۱، ئەم سولتانه سیفەتییكى سەیری هەبوو، هەركات ناوی پیغەمبەر {صلی الله علیه وسلم} بپرایە هەلئەسایە سەری و سلاوی لە دیداری ئەدا وەك زیاده پیزو زیاده بەگەورە زانیینیکی پیغەمبەری گەورەى كائینات^۲.

باسی چوارەم

{سولتان ئەحمەدی یەكەم} (۱۰۱۲ - ۱۰۲۶ ك ، ۱۶۰۳ - ۱۶۱۷ ز)

پاش مردنی باوكی حوكمپرانى كەوتە دەست و ئەوكاتە تەمەنى (۱۴) سال بوو، جگە لەم كەس لە سولتانهكانى عوسمانى لە ئەم تەمەنە كەمەدا حوكمپرانى نەكەوتوو تەدەست ، لەكاتى ئەمدا دەولەت زۆر شپىز بوو بوو بە دەست شەپى {نەمساه} لە ئەوروپادا و هەروەها بە دەست شەپى ئێرانەو ئەمە بیجگە لە شۆرشە ناوخۆییەكانى ئاسیا ، ئەم سولتانهش هەروەك باوكى دەستى دایە كۆكردنەوێ تفاقەكانى شەپ^۳.

یەكەم : شەپ لەگەڵ {نەمسا} و دەولەتانی ئەوروپیدا:

{سولتان ئەحمەد} ، {لالا محمد پاشا} ی بە {صەدرى ئەعزەم} دانا ، لەپاش (یمشجى حسن پاشا) ، كە سەردارى گشتى هەموو ئەو سوپایە بوو كە جیهادیان دژ بە {نەمسا} ئەكرد ، ئەم پیاو لە باشتەین سەركردە سەربازیەكان بوو ، گەرنگیەكى زۆرى بە سوپای عوسمانى ئەداو قەلاى (استراغون) ی گەمارۆ داو لە كۆتاییدا ئازادى كرد ، هەروەك چۆن لە هەمان كاتدا هیرشى كردە سەر میرنشینهكانى (ئەفلاق و بەغدان و ئەردەل) و پێكەوتننامەیهكى لەگەڵیاندا

¹ تاریخ سلاطین آل عثمان ، القرماني / ۶۴ .

² السلاطین العثمانيون / ۵۷ .

³ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۵ .

ئىمزاكرد ، كه (لالا پاشا) ش مرد (قبوجى مراد پاشا) جيڳهه گرتته وه و بوويه { صه درى ئه عزهم } كه پيشتر سهركرده يه كيڭ له تپه كانى سوپا بوو ، سوپاى عوسمانى شه پرى له { نه مسا } برده وه و توانى هه موو قه لاسه خته كانى له شاره كانى (ياتق) و (استراغون) و (بلغراد) و هه نديكى تريشى لى بگرى ، هه روه ها له سوپاى عوسمانى به سهر سوپاى نه مسا دا له مه جه ريشدا هه سهر كه وتنى به ده ست هيئا ، سهره نجامى ئه مه ش ئه وه بوو كه نه مسا ئاشتينا مه ي قه بول كرد و بريارى دا كه باج بداته ده ولته تى عوسمانى كه بره كه ي بريتى بوو له (دووسه د هزار دو كه ي ئالتون) ، به پيى ئه م ريگه و تننا مه يه ش وولاتى مه جه ر بوويه وولاتيكي پاشكو بو ده ولته تى عوسمانى ^۱ هه روه ها له چند شه ريكي ناو ده رياش له نيوان كه شتيگه لى عوسمانيه كان و كه شتيگه لى ئيسپانيا و راهيبه كانى (قديس يوحه ننا) له { مالتة } و ميرنشينه { ئيتاليه كان } دا پرويان داو سهر كه وتن هه رجاره ي ده ستى لايه كيان ئه كه وت ^۲ .

دووه م : تازه كردنه وه ي (ئيمتيازاته كان) :

له م ماوه يه دا ده ولته تى عوسمانى (امتيازات) ي بو { فهره نسا } و { به ريتانيا } تازه كرده وه ، وهك خوئى ، هه روه ها (امتيازات) ي پوئونيائى تازه كرده وه بهو شيوه يه كه ده ولته تى عوسمانى پرى له ته تارى { قهره م } بگرى و نه يه لى په لامارى { پوئونيا } بدات ، و { پوئونيا } ش ريگه بگرى له هيرش و په لامارى (كازاق) بو سهر ده ولته تى عوسمانى ^۳ .

{ هو له ندا } توانى چهند (امتيازات) يڭ بو خوئى وهر بگرى و بهو ريگه يه كه وته بلاو كردنه وه ي { جگه ره } له ناو وولاتانى ئيسلاميدا و سهر بازه كان سهريان

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ العثماني / ١٠٥ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ العثماني / ١٠٥ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ العثماني / ١٠٥ .

کرده جگهره کییشان ، مفتی وولات فهتوای هه رامبونی جگهره ی ده رکرد ،
سه ربازه کان که وتنه هات و هاوار و فرمانبه ره کانیش پشتیان گرتن و زانایانیش
ناچار بوون که له مه سه له که بیده نگ بین ^۱.

به م شیوهیه سه ربازان ده ولت که وتنه شوین هه واو ناره زوی خویان و که وتنه
ره خنه گرتن و بهر په رچدانه وهی زانایان !

هیزه بیدینه کان به هه موو شیوهیه که له هه ولی ئه وه دان که هه رچی هه رام ههیه
ناسانی بکه ن له لای گهلانی ئیسلامی .

راسته خوای گه وره هه رشتیک که لکی ببیت بۆمان بۆی هه لال کردوین به لام
هه رشتیکیش زیانمان پی بگهیه نی حهرامی کردوه لیمان ، ئیتر ئه و زیانه له
(هه قل) مان یان له (لهش) مان یان له (مال) مان بکه ویت وه که یه که ، هه ربویه
زانایان ره حهرامی خوایان لی بیت ، جگهره خواردن و فروشتن و کرینی به حهرام
ئه زانن ، له بهر ئه وهی که له هه موو پوه کانی (ئایینی) و (دوونیایی) و
ته ندروستی) و (کو مه لایه تی) یه وه زیان ئه گهیه نیّت پیمان ، بۆ نمونه :

۱. ئه م دوکه له ، مروّف نه گوشتی پی ئه گری و نه برسیّتیشی له کول ئه خات .
۲. ئه م دوکه له پیسه زیان به م له شه به نرخه ی مروّف ئه گهیه نیّت و هه رچیش
حالی وابی که واته حهرامه به کار بهیّنریت .

۳. جگهره له وشته پیسانهیه که خوای گه وره ئه فهرموی (ویحل لهم الطیبات
ویحرم عليهم الخبائث) الأعراف : ۱۵۷ . واته : هه موو شتیکی پاکتان
بۆ هه لال ئه کات و هه موو شتیکی پیس و زیان به خشیشتان لی حهرام
ئه کات

۴. بۆنی جگهره زۆر ئازاری خه لک ئه دات به تایبه ت ئه وانیهی که ناخۆن و
به کاری ناهینن ، نه ک ئه وه به لکو مه لائیکه ی خواش ئازار ئه دن ، چونکه

¹ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۲ .

مهلائیکه به هه موو ئه وانه ئازار ئه خوون که مروژ ئازاری پی ئه خوات ،
 خوای گهرهش ئازاردانی موسولمانانی حه رام کردوو وهك ئه فهرموی : (
 والذین یؤذون المؤمنین والمؤمنات بغير ما لکتسبوا فقد احتملوا بهتانا
 واثما مبینا) الـ حزب : ۵۸ . واته : ئه و که سانهی ئازاری موسولمانان
 ئه دهن به بی ئه وهی کاریکی وایان کردبی شایه ن بیّت به و ئازاردانه ، ئه وه
 بوختان و گوناھیکی ئاشکرا ئه که ن به کوّله وه له ئه نجامی ئه و ئازار
 دروست کردنه یاندا .

ئه مه و چه ندين به لگهی تریش هه یه زانایان باسی ئه که ن دهرباره ی حه رامبونی
 جگهره ، به لام له بهر ئه وهی خه لک دینی لاواز بووه و سولتانی ده ولّه تیش کزه و
 ناتوانی یاساکانی ئیسلام جیبه جی بکات ئاوه ها سه ربازه کان و خه لکی تریش
 ده ست ئه دهنه یاخی بوون .

سییه م : شه ر له گه ل { شیعه صه فه ویه کان } دا (فارسه کان) :
 { شا عه باسی صه فه وی } ئه وهی به هه ل زانی که ده ولّه تی عوسمانی پشیوی
 که وتوته ناوی بویه په لاماری عیراقی عه جه می داو (ته بریز) و (وان) و چه ن
 شوینیکی تریشی داگیر کرد ، هه روه ها توانی (به غداد) و شوینه پیروزه کانی
 شیعه له (نجف) و (کربلا) و (کوفه) داگیر بکات و خو ی له ناو ئاپوره یه کی
 گه ورده ها هه ستا به زیاره تکردنی ئه و شوینانه ، میژوو نووسان ئه لّین { شا
 عه باسی صه فه وی } له م سه ردانه ی دا (ده) پوژ له نه جه ف مایه وه و خو ی
 خزمه تی حاجیانی له و شوینه دا ئه کرد ، هه روه ها باسی ئه وهش ئه که ن که بو
 زیاتر دهربرپینی گه ردنگیری به مه زه بهی شیعه گه ری و پشتیوانی له پافیزیه ت
 ئه مه ی کردوو ، به لام له گه ل ئه وه شدا زو ر ده مارگیر بووه به مه زه بهی
 شیعه گه ریه وه که چی نه یه یلاوه پیاوانی ئایینی ده ست بجه نه کاروباری سیاسه ت
 و حوکمرانیه وه و خو ی به ته نیا جوړیک له ده سه لات ی ره های بو خو ی بریار داوه .

{شا عەباسى صەفەوى} سەختترین سزای بۆ دوژمنانى دەولەتەكەى لە ئەھلى سوننەت بېرىداراوە ئەویش يان كوشتنى بەكۆمەل يان چاۋ ھەلكۆلین و لەگەل كەسدا نەرمى نەواندووہ كاتىك نەبىت كە دەستبەردارى مەزھەبى سوننى بووبىت و خوشەويستى و پشتيوانى بۆ مەزھەبى شيعە پاگەياندىت !^۱ ، دەولەتى عوسمانى ناچار بوو كە ھەموو ئەو قەلاۋ شارو ناوچانە بۆ دەولەتى صەفەوى شيعەى پافىزى مەزھەب جى بھىلت كە لەكاتى سولتانى غەزاكەر سولەيمانى يەكەمدا فەتھكرايون ، بەغداد يەكك بوو لەو شارانە ، ئەمەش بە يەكەمىن پەيماننامەيەك دائەنرىت كە دەولەتى عوسمانى دەستى لە وولاتى فەتھراۋ ھەلگرتبىت و ھەرئەمەش بە سەرەتاي تياچوون و بھىزى دائەنرىت و ئەو پەيماننامەيەش بەيەكەمىن پەيماننامە دائەنرىت كە بھىزى دەولەتى عوسمانى دەرختبىت^۲ .

{شا عەباسى صەفەوى} زىادەپرەوى زۆرى لە دوژمنايەتى كردنى مەزھەبى سوننىدا كردو پەيوەندى كرد بەپاشاكانى مەسيحىيەوہ و بۆ زياتر پۆچوون لە لىدانى دەولەتى عوسمانى كە پاسەوانى مەزھەبى سوننى بوو ، ھات پەيماننامەيەكى لەگەلياندا مۆركرد (بەرگرى ھاوبەش لە يەكترى) بۆ ئەوہى بە ھەردوولاوہ كۆلەكەكانى دەولەتى عوسمانى سوننى لەبن و بىخ بھىنن ! بۆ ئەمەش ھىچ گوئى بەو ھەمووہ دابەزىنە نەدا بۆ دەولەتانى ئەوروپا لە پىناوى ئەوہى ئەم ھاوپەيمانيەى سەربگرىت و دوژمنان ھان بدات لە دەولەتى عوسمانى {شاعەباسى صەفەوى} لەگەل مەسيحىيەكانى ئىراندا زۆر باش مامەلەى دەكرد بە پىچەوانەى مامەلەى لەگەل ئەھلى سوننەتى ئىران دا ، ھۆى ئەم مامەلە باشىيەى لەگەل مەسيحىيەكاندا بزافى بەمەسيحىكردن (تېشئير) لە ئىراندا زىادى

¹ الإسلام في آسيا ، د. محمد نصر مہنا / ۲۴۹ - ۲۵۰ .

² تاريخ الدولة العثمانية العلية / ۲۷۲

گه لیدا جو لایه وه و کردیه په ند و صه دری ئه عزم (قبوجی مراد پاشا) توانی که نه نازول له خه لکه راپه ریوه که پاک بکاته وه ^۱.

پینجه م : بزوتنه وهی {فه خره دین دورزی کوپی مه عنی دووه م} :

{فه خره دینی کوپی مه عنی دووه م} له سالی ۹۹۹ ک دا دهسه لاتی له لوبناندا گرته ده ست ، پیاویکی دورزی گه وره ی هه لپه رست بوو ، توانی ژماره یه کی زوری دوژمنانی ئیسلام له {نه صاری} و {دورزی} و {نوصه یری} و له و هاوچه شنانه له خوی کو بکاته وه ^۲.

کورته یه ک ده رباره ی دورزیه کان :

تاقمیکی بابی مه زه بن (حاکم بأمر الله) که خه لیفه ی فاطمیه کان بوو - به خوا ئه زانن {والعیاذ بالله} ، ئه م تاقمه زوربه ی بیروپاکانیان له (ئیسماعیلیه کان) وه رگرتووه ، دورزیه کان خو یان ئه دهنه پال (نشتکین دورزی) ، ئه م تاقمه سه رته تا له میصردا دروست بوو پاشان هاتنه وولاتی شام ، ئه م پیړه مه زه ب و بیرو باوه پریان تیکه له یه که له هه موو بیرو باوه پرو دینه کان ، بروایان به کاری نه یینی هه یه و بیرو پای خو یان له خه لک ئه شارنه وه ولای خه لک باسیان ناکه ن ^۳.

له گرنگترین بیرو پاکانیان ئه مانه ی خواره وه یه :

- {حاکم بأمر الله} که خه لیفه ی فاطمیه کانه ، به خوا ئه زانن و کاتیکیش که مرد وایان راگه یاند که (غه یب بووه) و زور نابات ئه گه ریته وه بو دنیا .
- نکولی له پیغه مبه ران و خاوه ن په یامه خوداییه کان ئه که ن و به (شه یتان) ناویان ئه به ن .
- بروایان وایه (حه مزه) که ریبه ریکی خو یانه بریتیه له حه زره تی مه سیح .

^۱ تاریخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون / ۱۳۲ .

^۲ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۱ .

^۳ الموسوعة الميسرة في الأديان : ۴۰ / ۱ .

- رقیان له خه لکی هه موو ئایینه کانی تر ئه بیته وه ، به تایبه تی موسولمانه کان ، هه موو شتیکی ئه وان به حه لال ئه زانن وه ک خوین و مالیان و گزی لی کردنیان ئه گهر هه لیان بو هه لکه وت .
- بریایان وایه ئه م دینه ی ئه وان هه موو دینه کانی تری پیش خوی سپیوه ته وه و نکولی له هه موو ئه و عیبادت و یاسا و بنه مایانه ئه که ن که ئیسلام دایناون .
- هه رکه سیك که (په یمانی تایبه ت) نه نوی یان نه خوینیته وه به {دورزی} نازانن .
- بریایان به (تناسخ الارواح)¹ هه یه ، و بریایان وایه که (پاداشت) و (سزا) ی مروؤ ئه وه یه ئه و گیانه ی که ده رئه چی ت ئه پواته له شی گیانداریکی تر که تییدا یان (نارحه ت) یان (ئاسوده) ئه بی ت .
- نکولی له به هه شت و دوزه خ و پاداشت و سزای قیامه ت ئه که ن .
- نکولی له قورئان ئه که ن و ئه لئین گوایه سه لمانی فارسی قورئانی داناوه و خویان قورئانیکی تایبه تیان هه یه که پیویسته مروؤ که ته نیا بوو ئه و جا دهستی لی بدات .
- بیروپاکیان ئه به نه وه سه ر سه رده مه زور کۆنه کان و شانازی به وه وه ده که ن گوایه ئه مان نه وه ی فیرعه ونه کۆنه کان و فه یله سوفه کۆنه کانی هیندستانن .

¹ بیروپای (تناسخ الارواح) واته : ده رچوونی گیان له له شی مروؤ و چوونه ناو له شی گیاندارانی تر ، ئه م تاقمه بریایان وایه که گیانی مروؤ که له له شی دیته ده ره وه ناچیته دونیای پۆحه کان (عالم الارواح) به لکو ئه گهر گیانیکی پاک بی ت ئه چیته له شی ئاژه لیکی مالی بی زیان و ئه گهر گیانی که سیکی خراپیش بی ت ئه چیته له شی ئاژه لیکی به زیان ((وه رگی))

- میژوو له لای ئەوان له سالی ٤٠٨ کۆچییه وه دەست پی ئەکات ، که ئەکاته ئەو سالی (حمزه) ی پێبهریان (خوایه تی) { حاکم بامر الله } ی راگهیاند { سبحان الله عما یشرکون } .
- بیروپایان وایه که قیامهت بریتیه له گه پانه وهی حاکم بۆ دونیا و رابه رایه تی کردنیان تا ئەیانبات که عبهیان پی ئەپوخینی و موسولمانان به جاری هه موو تی که شکینی و له ته وای سهرزه میندا و پاشان ئیتر تا هه تاهه تایه فرمانر وهایی خویان رانه گهیه نن و (جزیه) ی کزۆلی به سهر موسولماناندا ئەسه پیئن .
- بروایان وایه که حاکم پینج پیغه مبهری ناردوو بۆ خه لکی که (حمزه) و (ئیسماعیل) و (محمد الکلمه) و (ابو الخیر) و (بهاء) ن .
- ژن هیان له جگه له خویان به حهرام ئەزانن ههروهک هاوکاری کردن و خیر پیکردنیان به حهرام ئەزانن ، فره ژنی و هیانانه وهی ژنی ته لاق دراویش ههر به حهرام ئەزانن .
- کچان بیبهش ئەکه ن له میرات .
- خوشک و برای شیر ی به حهرام نازانن بۆ یه کتری .
- قسه ی خراپی زۆر به رامبه ر به هاوه لان ئەکه ن بۆ نموونه ئەلین : (فحشاء) و (منکر) واته : (ابو بکر و عمر) - په زای خویان لیبت -
- له په مه زاندا به پۆژوو نابن و حه جی مائی خواش ناکه ن ، به لکو سهردان کردنی (خلوة البیاضه) له هه ری می حاصیه ی لوبناندا به حه ج ئەزانن .
- په گ و پیشه ی بیروپاکانی دور زیه کان ئەگه پیته وه بۆ مه زه به ی باتنی به تایبه ت { فیساغورس } که ئەوان به پێبه ری پۆحی گه وهی خویانیان ئەزانن ، زۆریه ی بیروبا وه په کانیان هه مان بیروبا وه ی تاقمی ئیسماعیلیه کانن ، کاریگه ری مولحید و ده هریه کانیان له سهر به تایبه تی له وه دا که ئەلین ژیان ته و او بوونی بۆ نیه ، ههروه ها کاریگه ری (

بوگيه)كان و (فەيلەسوفەكانى فارس و هيندو فيرعهونه كوڤنهكان)يان زۆر بهسەرەوه دياره ^۱.

ئەمە كورتهيهكى گرنگ بوو دەربارەى يەرپاكانى دورزیهكان بۆيەش باسەم كرد تا ئەوێ داهاوو بزانی كێ دوژمنیانە و چۆن هەمیشە لە هەلیك ئەگەرین كە قەلاچۆی ئیسلام و ئەهلى ئیسلام بكەن .

ئەم {فەخرەدینی كورپی مەعنى دووهەم} هەخۆی لە خەلیفەى عوسمانیەكان نزیک كردهوهو بە دەم ڕایگەیاندا كە گوێ لەمشتی خەلیفەیه تادەسەلاتی بەسەر شاخەكانى لوبنان و كەنارەكانى فەلەستین و هەندى پارچەى سوریا دا پەیدا كرد ، كە دەسەلاتەكەى دامەزراند و بەهیزی كرد دەستی كرده دانوستان لەگەڵ ئیتالیەكان دا ئەوانیش پشتیوانیەكى گەورەى ئابوریان لێكرد و بەو ھۆیەوه توانی قۆلەو قەلاى زۆر دروست بكات و سوپایەكى گەورەى پێكەوهنا كە خۆى ئەدا لە زیاتر لە (چل ھەزار)كەس و پاش ئەمە یاخی بوونی خۆى لە دەولەتى عوسمانى ڕاگەیاندا لەسالى ۱۰۲۲ ی كۆچیدا ، بەلام سوپایەكى عوسمانى تێكیان شكاند و ھەلات و ڕای كرد بۆ ئیتالیا ، ئەم {فەخرەدین دورزیه} كۆمەكى لە میرنشینی فلورنسا ی ئیتالی و پاڤا و ڕاھیبەكانى دوورگەى مالتە (سوارەكانى قەیس یوحەننا) وەرئەگرت ^۲.

لە سالى ۱۶۱۸ ی زایینیدا فەخرەدین گەڕایەوھ بۆ لوبنان ، پاش ئەوێ كە سولتان فەرمانێكى لیبوردنى بۆ دەرکرد ، كەچى ئەم بانگەشەى بۆ بەپۆژئاواكردنى وولات ئەكرد و سەرلەنوێ و جارىكى تریاخی بوونی ڕاگەیانداوھ و ھەلى شەپى نیوان دەولەتى عوسمانى و شیعەى صەفەوى قۆستەوھ ، بەلام ئەم جارەش دۆراندی و بەئەسیرگیرا و ڕاپیچ كرا بۆ ئەستەنبول

¹ الموسوعة الميسرة في الاديان : ۱/ ۴۰۰-۴۰۴ .

² الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۱ .

و پاشان شوږشى سالى ۱۰۵۶ ك پرويدا و ئيتړنهم جاريان كه به ئه سيري گيرا
له سيداره دراو ، شوږشه چه كداريه كه ي دواي خوښي كه (ملحم) ي براي بو
توله سهندنه وه سهروكايه تي نه كړد هر ئاشبه تالي پي كرا و نه گه يشته نه نجام ^۱
شه شه م : مردني { سولتان نه حمه دي يه كه م } :

{ سولتان نه حمه د } بهرهمه ت بيت پياويكي تا بليي خواناس بوو ، بهرهمه وام
خه ريكي عيبادت كردن بوو ، راسته وخو كاروباري دهوله تي به خودي خوي
نه برد بهرپوه ، پياويكي خاكي بوو له جل و بهرگداو راويژي زوري به زانايان و
پوشنفكران و سهركرده كاني سوپا نه كړد ، پيغهمبهري { صلى الله عليه وسلم }
زور خوش نه ويست ، له سهرده مي نه مدا بوو كه له نهسته نبوله وه په رده بو
كه عبه ي شهريف نه نيردرا ، پيش نه م له ميصره وه بوي نه برا ، له سالي ۱۶۱۷ ي
زاينيدا وه فات نه كات و له مزگهوتي (سولتان نه حمه د) دا نه خريته ناو قه بر ^۲

نه م چهند دپره شيعرانه ي داناوه و له ژير عه مامه كهيدا هلي نه گرتن :

ارغب دوما في حمل صورة انطباع اقدام النبي عالي المقام
من هوسيد الأنبياء فورد حديقه الأنبياء ملكة هذه الأقدام الشريفة
فيا أحمدي لا تتردد ولو للحظة ومرغ وجهك بأقدام الورددة الرفيعة الشريفة ^۳

باسي پينجه م

هه ندي له سولتانه بيهيژه كاني عوسماني

يه كه م : { سولتان موسته فاي يه كه م } :

پاش مردني براكه ي له سالي ۱۲۰۶ ك دهسه لاتي گرته دهست ، له سهرده مي
نه مه وه به ئاشكرا دياره كه دهستيكي شاراوو پولی نه بيني له دانان و لابردي

^۱ تاريخ الدولة العثمانية / ۱۴۳۳ .

^۲ السلاطين العثمانيون / ۵۹ .

^۳ تاريخ الدولة العثمانية / ۱۳۳ .

خەلیفەکانی عوسمانیدا ، ئەم سولتانه هەردوای سێ مانگ لەسەر کار لابرا ، و برازاکیان هیڤا هێنا سەر تەخت کە ناوی (عوسمانی دووھەم) بوو ، کە ئەو کاتە تەمەنی نەئەگەیشتە سیازدە سال^۱ .

دووھەم : { سولتان عوسمانی دووھەم } (۱۰۲۶ - ۱۰۳۱ ک ، ۱۶۱۷ - ۱۶۲۱ ز) : پاش ئەوێ { موستەفای یەكەم } یان لەسەرکار لابرد ئەمیان خستە جیگەكە ، ئەم زۆر منال بوو هیشتا سیازدەسالی پرنەکردبوو یەو ، کەچی جیھادی دژ بە { پۆلۆنیا } راگەیاندا چونکە دەستی کیشابوو یە ناو کاروباری میرنشینی (بغداد) ، لە ئەنجامدا و لەسەر داوای پۆلۆنیا ئاشتینامە یەك لە سالی (۱۰۲۹ ک ، ۱۶۲۰ ز) لە نیوان هەردوولادا مۆر کرا ، (ئینکیشاریەکان) توانای درێژەدانی شەریان نەما بوو و بۆیە داوای ئاشتیان ئەکرد و خەلیفەش زۆر لییان توو پرە بوو^۲ ، چونکە ئەوێ بە تەمبەلی و بەزین و پالدا نەو ئەزانی کە زۆری لی دەکەن قەبولی ئاشتی بکات لەگەڵ پۆلۆنیادا ، بۆیە بریاری هاتە سەر ئەوێ کە پۆژیک زووتر لەم تاقمە یاخیە خوێ پرگار بکات ، جا بۆ جیبەجیکردنی ئەم کارە ترسناکە دەستی کردە راهیڤان و دروست کردنی سوپایەکی تازە لە ویلايەتەکانی ئاسیادا تا جیگە ئەمانی پی بگریتەو و کە ئینکیشاریەکان بەمەیان زانی هارو شیت بوون و دەستیان دایە هات و هاوارو لەسەر ئەو پیکەوتن کە ئەبی سولتان لەسەر کار لابەرن ، ئەو بوو لە ۹ ی پرەجەبی ۱۰۳۱ ک کە ئەکاتە ۲۰ ی مایۆ ۱۶۲۲ ز کارەکیان ئەنجام دا و { سولتان موستەفا } یان سەرلەنوێ خستەو جیی خوێ و { سولتان عوسمانی دووھەم } یان کوشت . هەندی شیعی لە دوای خوێ بۆ جی هیشتووین کە ئەمە نموونە یەکیانە :

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۲ .

^۲ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۰۶ .

كانت نيتي الخدمة لحكومتى ودولتى وللعجب ان الحسود يعمل لنكبتى^١
 {سولتان موستهفا} بۇ جارى دووهم دەسلەلاتى گرتەو دەست بە ھۆى ئاژاۋە
 گېڭى ئىنكىشارىيەكانەو و دولەت بوويە يارى دەستيان و بە ئارەزوۋى خۇيان
 ئەم وەزىريان دائەناو ئەو وەزىريان لەسەر كار لائەبىر ، و واى لىھات
 وەزارەتەكان بە ئاشكرا سەوداۋ مامەلەيان پىۋە ئەكراۋ جۆرەھا زولمىيان لى
 ئەو شايەو^٢.

(وەزىرەكانى صەدر) لەسەردەمى ئەمدا و لە ماۋەى سالىك و چوار مانگ دا
 ھەوت جار گۆڭرانكارىيان بەسەردا ھىنان ، ناكۆكى لە نىۋان مىرانى ئەنازۇل و
 تاقمى (سىباھىيە) دەستى پىكرد لەسەر ماۋەى وەزىرەكانى (صەدر) ، چونكە
 ھى وايان ھەبوو مانگى پىر ئەئەكرەو لەسەر كارەكەى لائەبرا ، بەھۆى لاۋازى و
 بەكارنەھاتوۋى سولتان بۇ بەپىۋە بىردىنى كاروبارى وولات ئەو بوو لەسەر كار
 لايان داۋ {مىر مورادى چوارەم} يان كىردە خەلىفە كە كۆپى {سولتان ئەھمەدى
 يەكەم} بوو^٣.

سىيھەم : مورادى چوارەم (١٠٣٢ - ١٠٤٩ ك ، ١٦٢٢ - ١٦٣٠ ز) :

دواى لادانى موستەفاى مامى لە سالى (١٠٣٢ ك ، ١٦٢٢ ز) كاروبارى سولتانى
 گرتە دەست ، ئەم مورادە براى {عوسمانى دووھەم} بوو ، لەبەر ئەوۋى زۆر
 مندال بوو ، ئىنكىشارىيەكان بەتەواۋەتى دەستيان زال بوو بەسەرىدا ، بارودۇخى
 دولەتى لەوپەرى خراپىدا بوو ، ئەم سولتانە سەرەتا گىرنگى دا بەپىكخستنى
 كاروبارى ناوخۆى تا دواتر بۇ كاروبارى دەرەو خۆى يەكلا بىكاتەو ، يەكەم
 كاريك كە پىۋى ھەستا ئەو بوو ھەموو ئەو سەربازە ياخيانەى لەناو بىرد كە

^١ السلاطين العثمانيون / ٦١ .

^٢ تاريخ الدولة العلية العثمانية / ٢٧٩ .

^٣ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ١٠٧ .

دەستیان لە کوشتنی عوسمانی برابردا هەبوو^۱. هەروەها ئەوانەشی کە لە ئەستەنبول و تەواوی ناوچەکانی دەولەتدا دەستیان دابووێه دەمدریژی و دەستدریژی هەموویانی گرت و لەناوی بردن و دەستی دایه دروست کردنی توپیکێ هەواڵگری توندوتۆڵ و ناوی هەموو ئەوانە کە دەستیان دابووێه تاکرەوی لە ناو دەولەتدا کوکڕدەوه و هەریم بە هەریم کە ئەگەر ئەو ناوانە کە لەگەڵ خۆی ئەبرد و یەک یەک بانگی ئەکردن و لەناوی ئەبردن^۲.

لەسەر دەمی ئەمدا جگەرە خواردن و عارەق خواردنەوه قەدەغە کراو هەركەسیش لە ئیسلام پاشگەز ببوایه تەوه ئیعدام ئەکرا^۳.

شەپکردن لەگەڵ شیعە کە صەفەویدا :

لە سالی (۱۰۴۴ ک ، ۱۷۶۳ ز) شەپ لەنیوان دەولەتی عوسمانی و شیعە کە صەفەویدا لە عێراق هەلگیرسا ، {سولتان موراڤ} خۆدی خۆی سەرکردایەتی سوپای عوسمانیەکانی گرتە ئەستۆ و بەرهو بەغداد کەوتە پێ ، ئەوکاتە {شا عەباسی فارسی} پاشا کوشتنی والی عوسمانیەکان دەستی بەسەر بەغدادا گرتبوو دەستی دابوو زەلیل کردنی ئەهلی سوننەت و کاری زۆر خراپی دەرەقیان ئەکرد ، سولتان موراڤ ئابڵۆقە کە بەغدا کەوتە پێ گەورە کەوتە پێ شۆرای شارەکە کە بە توپ پوختا و لە سالی ۱۰۴۸ کوچیییدا چووێه ناو شارەکە و بیست هەزار سەربازی شیعە کە تیڤا کوشت و ماوهیه کە باشیش لە بەغدا مایه وه و دەستی کردە ئاوه دانکردنەوه کە شارەکە و هەموو شۆراکانی بو دروست کردەوه و هەزیریکێ بو دانا ، ئەم سولتانە راستەوخۆ خۆی بەشداری شەپکردن ئەکرد و

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي الحديث / ۱۰۷ .

^۲ السلاطين العثمانيون / ۶۳ .

^۳ تاريخ الدولة العثمانية / ۱۳۶ .

سەرپەرشتی ئەکردن ، لەگەڵ سەربازەکاندا بە تێکەڵ دائەنیششت و جاری واش
 ھەبوو لە ھەندێ لەشەریدا بەسەر ئەسپەکیەو ھەخەوت^۱ .
 مردنەکی :

{سولتان موراڤ} لە ساڵی ۱۶۴۰ی زاینیدا نەخۆش ئەکەوێت و زۆر لێی ئەترسن
 کە بمریت بەلام چاک ئەبێتەو ، زۆرنابات جاریکی تر نەخۆش ئەکەوێتەو لە
 ۸ی شوباتی ۱۶۴۰ی زاینیدا بە نەخۆشی پێ ئیشتە^۲ وەفات ئەکات^۳ ، ماوەی
 دەسەلاتی ئەم سولتانە شانزە سال و یازدە مانگ بوو ، کە ئەم خەزینە
 دەوڵەتی گرتە دەست بە خالیتی و ھریگرت کە مرد {بەرھمەت بیٹ} خەزینە
 دەوڵەت لێی ئەپرژا^۴ .

ئەم سولتانە پیاویکی ژێرو ئازاو خاوەن پرا بوو ، گەندەلی لە پەرگ و پێشە
 دەرھینا و خەلکی لاساری تەمی کرد ، {سولتان موراڤ} بە دامەزرێنەری
 دووھەمی دەوڵەتی عوسمانی ناو ئەبڕیت ، چونکە بۆ جاریکی تر دەوڵەتی
 زیندوو کردەو کە خەریک بوو ئەپرووخوا ، ھەروەھا خەزینە دەوڵەتی ئاوەدان
 کردەو کە خەریک بوو ئیفلاسی ئەھینا^۵ .

چوارەم: {سولتان ئیبراھیمی کوپی ئەحمەد} (۱۰۴۹ - ۱۰۵۸ ک ، ۱۶۳۹ -
 ۱۶۴۸ ن) :

¹ السلاطين العثمانيون / ۶۳ .

² توشی نەخۆشی (نقرس) ئەبێت کە نەخۆشیەکی قاق ئەخوات و ئەداتە
 جومگەکانی لەش (وەرگێڕ)

³ السلاطين العثمانيون / ۶۳ .

⁴ السلاطين العثمانيون / ۶۳ .

⁵ الدولة العثمانية / ۱۳۶ .

پاش مردنی مورادی برای که هیچ کوپیکی له دواى خوئ جى نه هیشت ئەم دەسه لاتی گرتە دەست ، پاش مردنی {سولتان مورادی چوارەم} یش له نه وهی ئالی عوسمان جگه له {سولتان ئیبراهیم} ی برای هیچ نه وهیه کیان نه مابوو ، {سولتان ئیبراهیم} یش له ماوهی دەسه لاتی مورادی برایدا له زینداندا ژیانى به سەر ئەبرد ، که {سولتان موراد} مرد گه وره بهرپر سه کانی ده ولەت چوونه لای {ئىبراهیم} له زیندانه کهیدا وهه والی مردنی براکه یان پى راگه یاند ، کاتیک هاتنه ژووره وه بۆلای وای گومان برد هاتبوون بۆ کوشتنی ، بۆیه ژۆر ترساو که وته ئەملاولاکردن و برپاى به قسه که یان نه کرد و ده رگای زیندانه که ی داخست و بۆی نه کردنه وهو ئەوانیش ناچار ده رگا که یان شکاند و چوونه ژووره وه و پیرۆزبا ییان لى کرد ، که چی هەر برپاى نه ئە کرد و وای ئە زانی فیلى لى ئە که ن تا بزانی چی له دلیدا هیه پى ده ربه یینن ، بۆیه پى ووتن : لیم گه رین من ئەم ته نیاییه م ناده م به هه موو مو لکی دونیا ، ئە وه بوو کاتیک ئەم گه وره بهرپر سه نه نیانتوانی قه ناعه تی پى بکه ن ، چون دایکیان هینا بۆلای و مه ییتی براکه یان پیشان دا بۆ راسه تی قسه که یان و ئە وکاته قه بو لى کورسی دەسه لاتی کرد ، و فه رمانی کرد جه نازه ی براکه ی ئە سپه رده ی خاک بکه ن له مه راسیم یکی گه وره و پر شکۆدا که سى ئە سپ له چاکترین ئە و ئە سپانه ی که بۆ شه ری (بغداد) سواریان ئە بوو له پیش جه نازه که وه رپیان ئە کرد ، که له به خاک سپاردنی براکه ی بوویه وه ، به ره و مزگه وتی (ئە بو ئە یوبی ئە نصاری) که وته ری و له ویدا شمشیری خیلافه تیان له ناوقه د به ست و بوون به خه لیفه ییان راگه یاند له ناو خه لکدا ^۱.

که چوویه سه ر عه رشی خیلافه ت ئە یووت : سوپاس بۆتۆ خوایه ، خواى پهروه ردار عه بدیکى لاوازی وه ک منت به شیاو زانیوه بۆ ئەم پله و پایه یه ، ده ی

¹ تاریخ سلاطین آل عثمان ، یوسف آصاف / ۱۰۵ .

خوای گه وره چاکهم بهرامبهریکه و له ماوهی حوکمرانی مندا خێرو خوۆشی بخهره ناو ئەم میلله ته وه و امان لی بکه له یه کتری پازی بین^۱.

نوسهری کتیبی (السلاطین العثمانيون) بهرگری زۆر له م سولتانه ئەکات و ئەلی : (ئەو درۆو بوختانانهی بهرامبهر ئەم سولتانه ئەکری ههره مووی ههلبه ستر او درۆی شاخدارن و ئەوانه بۆیان ههله به بهست که له دواییدا له سهر کار لایان بردو کوشتیشیان^۲، بارودۆخی ناوخوا له سهردهمی ئەمدا تا پادهیهک هیمن و ئارام بوو چونکه {سولتان موراد} ی برای چاکسازی زۆری کردبوو به تایبته بهرکه نارکردنی (ئینکیشاریهکان) و تازه گهری کردنی ناو سوپا ، بۆیه ئەم توانی پرووی خووی بکاته چاکسازی له ئابووری و بودجهی سوپا و کشتیگهه و پیکهستنی دراو و دانانی بناغهیهکی تازه بۆ باج وهرگرتن له سهر چهند بنه مایه کی تازه^۳.

{صه دری ئەعزه م} که (قهره موسته فا پاشا) بوو توانی دهستیوهردانی ژنان له کاروباری خیلافهتدا رابگریت ، ههروهک توانی سنوریش دابنیت بۆ هه موو ئەو پیاوانه ی کۆشکی سولتانی که بۆ گهنده لکردنی ده ولته هه ولیان ده دا ، له ولشه وه ئەم صه دری ئەعزه مه توانی له هه ریمه جوړبه جوړه کاندایا زالی بیت به سهر هه موو ئەوانه دا که گهنده لیان ئەکرد و گالته یان به ئاسایشی خه لک ئەکرد و ریگه یان لی ئەگرتن و پوتیان ئەکردنه وه^۴.

شهر دژی {بوندوقدارهکان}

^۱ السلاطین العثمانيون / ۶۴ .

^۲ السلاطین العثمانيون / ۶۴ .

^۳ الدولة العثمانية ، د . اسماعیل یاغی / ۱۰۸ .

^۴ تأریخ الدولة العثمانية ، اسماعیل سرهنط / ۱۵۰ .

كۆماری بوندوقدارهكان دەسەلاتیان بەسەر دوورگەى (كریت) و جولەى بازرگانى
 لە ناو دەریان ئیجەدا ھەبوو ، ئاشتیان لەگەڵ دەولەتى عوسمانیەکاندا بەھەل
 ئەزانى بۆ ئەمە ، بۆیە عوسمانیەکان بریارى ئەوھیان دا کە دەسەلاتى
 بوندوقدارهكان نەھيئن و بۆ ئەم مەبەستەش سوپایەکیان پیکەوھناو
 کەشتیگەلیان پیک خست و شەریان دژ بە بوندوقدارهكان پارگەیاندا ، و ھەرچى
 بوندوقدار ھەيە لە تەواوى وولاتدا دەستگیر کران و مال و مولکەکانیشیان
 دەستى بەسەردا گیرا ، و پاشان ھێرشیکیشیان برد بۆ (دوورگەى کریت) لە
 سالى ۱۰۵۵ک ، ۱۶۴۵ ز و چەند پارچەيەکی دوورگەکەیان داگیرکرد^۱ ، بەلام
 سەربازەکان یاخى بوونیکیان دەست دایە لە ئەستەنبولدا و ھاروشیت بوون و
 بریارى ئەوھیان دا کە {سولتان ئیبراھیم} لەسەر کار لابدەن و {محمەدى
 چوارەم} کە کۆپىھەتى کە ھیشتا تەمەنى ھەوت سالى پرنەکردبووبەوھە بیکەنە
 خەلیفە لە جىى باوکی ، ئەوھبوو {سولتان ئیبراھیم} کوژراو ماوھى
 حوکمرانیەکەشى ھەشت سال و نو مانگی خایاند و تەمەنى ھیشتا لە سى و
 چوار سالیدا بوو^۲ .

پینجەم / {سولتان محمەدى چوارەم} (۱۰۵۱ - ۱۱۰۴ک ، ۱۶۴۲-۱۶۹۲ ن) :
 ئەم سولتانە لەسالى ۱۰۵۱ک دا لە دایک بوو ، لە ھەوت سالاندا لەسەر تەختى
 دەسەلات دانیشتووھ ، ئەورویا لەکاتى ئەمدا وایان ئەبینى کە کاتى ئەوھ ھاتووھ
 دەست لە دەولەتى عوسمانى بوەشیئن ، بۆیە ھاوپەیمانیەکیان لە ناوخۆیاندا
 پیکەوھنا کە ئەم وولاتانەى لە خو گرتبوو : نەمسا ، پۆلۆنیا ، بوندوقدارهكان ،
 راھیبەکانى مالتە ، پاڤا ، روسیا ، ئەم ھاوپەیمانیەشیان ناونا (ھاوپەیمانى
 پیروز) مەبەست لەمەش ئەوھبوو لەبەردەم ئەو ھێرشە ئیسلامیەدا بوەستن کە لە

^۱ الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي / ۱۰۹ .

^۲ تاريخ الدولة العثمانية / ۱۳۷ .

هه موو مالئىكى ئه وروپى پوژه لات نزيك بوو بوويه وه له ئه نجامى ئه وه مووه جيهادهى كه عوسمانيه قاره مانه كان بهرده وام تييدا ئه ثيان ، هيرشى خاچ پهستان بو سهر وولاتانى دهوله تى عوسمانى دهستى پيكره ، خواى گه ورهش بو ئه م ماويه (بنه مالهى كوبريللى) نارد كه به شدارى بهرچاويان هه بوو له به هيز كردنى دهوله ت و پوچه ل كردنه وهى ئه م هيرشانهى دوژماندا ، { محمد كوبريللى } كه صه درى ئه عزمه بوو له سالى (۱۰۷۲ ك ، ۱۶۶۱ ز) وه فاتى كردوه ، توانى سام و هه يبه ت بو دهوله تى عوسمانى دروست بكاته وه ، ئه حمه دى كوپيشى له سهر هه مان ريچكه ي باوكى ئه پويى ، ئه ميش ئاشتى له نيوان دهوله تى عوسمانى و بوندو قداره كان و نه مسادا ره ت كرده وه و به سه رو كايه تى سوپايه كه وه په لامارى نه مساي دا و له سالى ۱۰۷۴ ك توانى گه وره ترين قه لا له نه مسادا پرگار بكات كه پيى ئه وترا قه لاي (نوه زل) كه ئه كه ويته پوژه لاتي (قيينا) وه دروست له پوژى (۲۵ ي صه فهرى ۱۷۰۴ ك كه به رامبه ر به ۲۸ ي سبتي مبه رى ۱۶۶۳ ز ده كات ، هه رله سه رده مى ئه م صه درى ئه عزمه دا بوو كه فه رهنسا خو ي له ده وله تى عوسمانى نزيك كرده وه و هه ولى دابوو كه (امتيان) هكانى خو ي تازه بكاته وه ، به لام { صه درى ئه عزمه } ره تى ئه مه ي كرده وه ، فه رهنسا ويستى هه ره شه ي لى بكات به وهى { لويىسى چواره م } بالويى فه رهنساي به سوپايه كه وه نارد هاوپرى له گه ل كه شتيگه ليكى سه ربازيدا ، به لام ئه مه زياتر صه درى ئه عزمه ي له سه ر ئه وه سوور كرد كه خو ي پابگرى و وتى : (ئه و) امتيازات) انه ي دراوه به فه رهنسا وه ك به رات و خه لات بووه و په يماننامه نه بووه كه پيويست بيت گه ردن گيرين پيوه ي)^۱.

فه رهنسا ناچارى پاشه كشه بوو له به رامبه ر ئه م ويسته پولا يينه دا و سيا سه تى نه رمى نواندن و سه ردا خستنى بو ده وله تى عوسمانى پي ره و كرد و ده وله تى

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۳ .

عوسمانیش په‌یمانە کۆنەکانی له‌گه‌ڵدا تازه‌کرده‌وه ، که پاراستنی (بیت المقدس) ی سالی ١٠٨٤ ک تیڤدا بوو ^١.

به‌ مردنی { احمد کوبریللی } که صه‌دری ئه‌عزه‌م بوو پزئیمی عوسمانی لاوازی پووی تیگرد ، و نه‌مسا په‌لاماری (مجر) ی داو قه‌لای (نوه‌زل) و شاری (بست) و (بودا) ی لی گرت ، پاشای پۆلۆنیا په‌لاماری (بغداد) ی داو که‌شتیگه‌لی بوندو قداره‌کانیش په‌لاماری که‌ناره‌کانی (موره) و (یونان) یان داو (اپینا) و (کورننه‌) و چه‌ند شارێکی تریان له‌ سالی ١٠٩٧ دا گرت .

کتیبه‌ میژوویییه‌کان باسی ئه‌وه‌ ده‌که‌ن که زانایان و پیاوانی ده‌وله‌ت له‌سه‌ر ئه‌وه‌ پیکه‌وتن که (سولتان محمدی چواره‌م له‌سه‌ر ته‌خت لایه‌دن و ئه‌وه‌بوو سالی ١٠٩٩ له‌سه‌ر کار لایان برد و { سوله‌یمانی دووه‌م } ی برای هاته‌ جیگه‌که‌ی ^٢.

شه‌شه‌م : { سولتان سوله‌یمان خانی دووه‌م } :

له‌سالی ١٠٥٢ ی کۆچیدا له‌ دایک بووه‌ و پاش محمدی چواره‌می برای و له‌سالی ١٠٩٩ ی کۆچیدا حوکمی گرتوه‌ته‌ ده‌ست و له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا ده‌وله‌تی عوسمانی به‌به‌رده‌وامی به‌ره‌و دارمان ئه‌پۆیشت و دوژمنانیش له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا زیاتر ه‌ار و درنده‌ بوون ، { نه‌مسا } زۆریک له‌ شوین و شاره‌کانی داگیر کرد له‌وانه‌ (به‌لگراد) له‌سالی ١٠٩٩ کۆچی ، بوندو قداره‌کانیش که‌ناره‌کانی { دالماسیا } و که‌اره‌کانی پۆژه‌له‌لاتی ده‌ریای ئه‌دریاتیک و هه‌ندی ناوچه‌ش له‌ یونانیان داگیر کرد ، شکست دوا‌ی شکست به‌ سه‌رده‌وله‌تدا ئه‌هات ، به‌لام خوا پیاویکی بۆ ئه‌م سه‌رده‌مه‌ش نارد که ناوی (موسته‌فا کوپی محمدی کوبریللی) بوو که ئه‌وکاته‌ صه‌دری ئه‌عزه‌م بوو ، ئه‌م پیاوه‌ له‌سه‌ر هه‌مان به‌رنامه‌ی پێشووی باوکی ئه‌پۆیشت و پێگه‌ی به‌ مه‌سیحیه‌کان دا که له‌ ئه‌سته‌نبۆلدا هه‌موو ئه‌و

^١ الدولة العثمانية ، د جمال عبدالهادي / ٧٤ .

^٢ الدولة العثمانية ، د. جمال عبد الهادي / ٧٤ .

کلیسانه‌ی که پرووخابوون چاک بکه‌نه‌وه و ئه‌میش هاوکاریان بکات ^۱. وپیریاری ئه‌وه‌شی دا که توندترین سزای ئه‌و که‌سانه بدات که به‌رامبه‌ریان خراپه‌یه‌ک ده‌کات له‌سه‌ر به‌رپاکردنی شیعاریک‌ی خۆیان ، ئه‌وه‌نده چاکه‌ی به‌رامبه‌ریان کرد تا توانی دلی هه‌موو مه‌سیحیه‌کانی ده‌ولت بکاته خۆی ، ئه‌نجامی ئه‌م به‌داد جولا‌نه‌وه‌ی له‌گه‌ل مه‌سیحیه‌کاندا وای کرد که دانیش‌توانی (موره) دژ به‌ بوند و قداره کاسۆلیکه‌کان راپه‌رڤن و سوپاکه‌یان له‌ وولاتی خۆیان ده‌ربکه‌ن چونکه زۆریان ئه‌چه‌وساندنه‌وه‌و زۆریان لیده‌کردن که بچه‌ سه‌ر مه‌زه‌به‌ی کاسۆلیکی ، ئه‌وه‌بوو هاتنه‌ ژێر پکیفی ده‌ولته‌ی عوسمانی به‌ئیراده‌ی خۆیان چونکه ئه‌یانزانی که ده‌ست بو کاروباری ئایینی یان به‌هیچ شیوه‌یه‌ک نابهن ^۲.

ئه‌مه‌ شایه‌تی نه‌وه‌کانی (نصاری) یه‌ له‌سه‌ر سه‌ماحه‌تی ئیسلام که هه‌موو مروّقا‌یه‌تی پوژیک له‌ پوژان له‌ ژێر سیبه‌ری ئیسلامدا نه‌بووبی دُنیا نه‌بوون له‌ (دین) و (ناموس) و (مال) و (خوین) ی خۆیان ، چونکه قورئانی پیروژ و سوننه‌تی سه‌رداری پیغه‌مبه‌ران { صلی الله علیه وسلم } فی‌ری ئه‌وه‌یان ئه‌کات ، خوای گه‌وره ئه‌فه‌رمویت : ﴿ لا ینهاکم الله عن الذین لم یقاتلوکم فی الدین ولم یخرجوکم من دیارکم ان تبروهم وتقسطوا الیهم ان الله یحب المقسطین ﴾ الممتحنة : ۸ . واته : خوای گه‌وره پیگه‌ی ئه‌وه‌تان لی ناگری که چاکه بکه‌ن به‌رانبه‌ر به‌و که‌سانه‌ی که شه‌رتان به‌رامبه‌ر ناکه‌ن له‌سه‌ر دین و له‌ مال و حال‌ی خۆتان ده‌رتان ناپه‌رینن ، وه‌خوا ئه‌و که‌سانه‌ی خو‌ش ئه‌وی که چاکه‌کارن .

ویستی خوا وابوو که ئه‌م سه‌دری ئه‌عه‌زمه به‌شه‌هیدی و له‌ مه‌یدانی جیهاد دا بباته‌وه بو لای خۆی له‌ کاتی‌کدا که قو‌لی مه‌ردایه‌تی لی هه‌لکرد بو به‌رگری کردن

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۴ .

^۲ تاریخ الدولة العلیة / ۳۰۶ .

له پیرۆزیه‌کانی ئەم دینه‌و له یه‌کیک له شه‌ره‌کاندا دژ به ده‌وله‌تی نه‌م‌سای خاچه‌رست له سالی ۱۱۰۲ کۆچیدا شه‌هید نه‌بیئت^۱.

مردنی {سولتان سه‌لیمی دووه‌م} :

له ۲۸ ی رهمه‌زانی ۱۱۰۲ کۆچی که به‌رام‌به‌ره له‌گه‌ل ۲۳ ی یونیوی ۱۶۹۱ ی زاینی و له‌ته‌مه‌نی ۵۰ سالییدا کۆچی دوا‌یی ئه‌کات ، و ه‌یچ نه‌وه‌یه‌کی‌ش له دوا‌ی خۆی به‌جی ناه‌یلت ، ماوه‌ی حوکمرانی ئەم سولتانه‌سی سال و هه‌شت مانگ بوو ، له‌ گۆرستانه‌که‌ی {سولتان سوله‌یمانی یه‌که‌م} ی با‌پیری دا به‌خاک ئه‌سپ‌ێرد‌ریت و برا‌که‌ی ئه‌چینه‌ سه‌ر کورسی ده‌سه‌لات^۲.

حه‌وته‌م : {سولتان ئه‌حه‌مه‌دی دووه‌م} (۱۱۰۲ - ۱۱۰۶ ک ، ۱۶۹۰ - ۱۶۹۴ ز) : پاش مردنی {سولتان سوله‌یمانی دووه‌م} ی برای و له‌سالی ۱۱۰۲ ی کۆچیدا حوکمی گرت‌ه ده‌ست و له‌سه‌رده‌می ئه‌مدا سه‌دری ئه‌عه‌زم {موس‌ته‌فا کو‌بریلل} ی شه‌هید کرا که پیاو‌یکی زۆر به‌که‌لک بوو بۆ ده‌وله‌تی عوسمانی و پاش ئەم (جی علی پاشا عریجی) بوویه سه‌دری ئه‌عه‌زم که پیاو‌یکی لاواز و بێ‌ده‌سه‌لات بوو ، بوندو‌قداره‌کان هه‌ندی له‌ دوور‌گه‌کانی ده‌ریای (ایجه) یان داگیر کرد ، ئەم سولتانه‌ زۆر حوکمی نه‌کرد و له‌سالی ۱۱۰۶ ک ، ۱۶۹۴ ز دا کۆچی دوا‌یی کرد و له‌سه‌رده‌می کور‌تی ئه‌مدا شه‌ره‌کان زیاتر دوو‌هر ته‌قه (مناوشات) بوون نه‌ک په‌لاماردان ، دوا‌ی ئەم {موس‌ته‌فای دووه‌م کو‌ری محم‌دی چواره‌م} که برا‌زای {سولتان ئه‌حه‌مه‌د} ئه‌کات دیت‌ه سه‌ر حوکم^۳.

هه‌شته‌م : {سولتان موس‌ته‌فای دووه‌م} (۱۱۰۶ - ۱۱۱۵ ک ، ۱۶۹۴ - ۱۶۰۳ ز) :

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۵ .

^۲ تاریخ الدولة العثمانية / ۳۰۶ .

^۳ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۱۵ .

لەسالى ۱۰۷۴ كۆچىدا لەدايك بوو و لەسەر تەختى خىلافەت لەسالى ۱۱۰۶ ك ، ۱۶۹۴ز دا دانىشتوو ، كۆپى {سولتان محمدى چوارەم} ە ، لەسەردەمى ئەمدا بزافى بلۆ بوونەوئى ئىسلام بە ئەوروپاي پۇژھەلاتدا پادەستا ، لەبەر ئەوئى خەلكى باوەرپيان كز بووبوو ، گيانى جيهادكردن لاواز بووبوو ، ھۆكارەكانى داپووخان پرويان كزبووبو قەوارە ئوممەتى ئىسلامى ، و بى پەحمانەش خاچپەرسەتەكان ھىرشيان ئەكردە سەر وولاتانى دەولەتى عوسمانى ، لەسەردەمى ئەمدا بوو كە پەيماننامەى (كارلوفس) ى خواروى پۇژئاواى (زغرب) لەسەر پرووبارى دانوب لەسالى ۱۱۱۰ ك ، ۱۶۹۹ ز ئىمزا كرا لەگەل روسيادا ، بەپيى مەرجهكانى ئەم پەيماننامەيەش دەولەتى عوسمانى پاشەكشەى كرد لە وولاتى (مجر) و ھەريىمى {ترانسلفانيا} ، و ئەمەش ئامازەيەكى خراپى ميژروى ھەندى لە كاربەدەستە عوسمانىيەكانە ، كە پاشەكشە لە شەر بكن و واز لە موسولمانانى ئەو شوينانە بەينن و بيانخەنە ژيەر دەستى دوژمنىكەو كە چيى پيى بوترى سۆزو بەزەيى لە دليدا دەرھاتبوو .^۱

ئەمە واى كرد ھەموو ئەو دەولەتانەى كە (جزىيە) يان بەدەستى خويان ئەدا بە دەولەتى عوسمانى و بەوئى پازى بوون ، لە جزىيەدان ياخى بوون و ھەموو لەسەر ئەو پيىكەوتبوون كە نەيەلن دەولەتى عوسمانى پيشرەوى بكات ، و لە ھەولئى ئەوئى بوون كە پارچەپارچەى بكن لە ترسى ئەوئى بزافى بلۆ بوونەوئى ئىسلام نەگاتە دونيا .

دەست ھەلگرتنى دەولەتى عوسمانى لەزەويەكانى خوى سەرەتاي پاشەكشەى بوو لە ئەوروپا ، ھەروەھا ئەمە بەخالى وەرچەرخان دائەنرى لە ميژروى ھەلۆەشانەوئى پوكانەوئى بەپەلەى دەولەتى عوسمانىدا ، و لەئەنجامى ئەوئى ئينكىشاريەكان داواى لادانى سەدرى ئەزەميان ئەكرد و سولتانيش ئەمەى

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۶ .

قه‌بوول نه‌ئەکرد ، بریاریان دا که سولتان لەسەر کار لابەرن و دوای چوار مانگ و لە سی و حەوت سالی تەمەنیدا وەفاتی کرد .

نۆیەم : { سولتان ئەحمەدی سی‌هەم } (۱۱۱۵ - ۱۱۴۳ ک ، ۱۷۰۳ - ۱۷۳۰ ز) :

لەسەردەمی ئەمدا ئالای جیهاد بەردەوام ئەشەکایەوه ، و دەولەتیش توانی (موره) و (ئازاق) بگێڕێتەوه ، و بەردەوامییش بەجیهاد بدات دژ بە روسیا و گورزیکی پشت شکینی لی‌ بوەشی‌نی که زۆری نەمابوو بیخات ، ئەوه‌بوو موحامەد عوسمانیەکان گەمارۆی قەیسەری روسیا و ژنەکیان دا که (۲۰۰۰۰۰) (دووسەد هەزار جەنگاوەریان لەگەڵدا بوو و زۆری نەمابوو که بە ئەسیری دەستی موسولمانان بکه‌ون ، بە‌لام ناپاکی لە "بەر‌مال" و لە بەر "ژن" وای لە {صەدری ئەعزەم} کرد که گەمارۆکەیان لەسەر هەلبگری و ئەو ناپاکیە گەورەیه بەرانبەر بە دەولەتی عوسمانی بکات ، و پەیماننامە‌ی (فلکزن) ی لە جمادی دووه‌مدا لەسالی ۱۱۲۳ ک لەگەڵ روسیادا مۆر بکات ، و بە‌پێی ئەو پەیماننامە‌یه ئەبوو دەولەتی عوسمانی شاری (ئازاق) بداتە خاچەرستە روسیەکان و پەیمانی ئەوەش بدات که دەست نەکی‌شی‌تە کاروباری (قوزاق) ، هەر لەبەر ئەم هۆیه‌ش بوو که سولتان ئەحمەدی سی‌هەم ، (بلطە چی پاشای) صەدری ئەعزەمی لەسەر کار لاداو جاپاری جیهادی دژ بە روسیا لێدایەوه ، بە‌لام هۆلندا و ئینگلتەرا سەیریان کرد بە‌رژەوه‌ندی ئەوان لەوه‌دایە که شە‌ر‌پا‌ب‌گیری‌ت بۆیه هاتنە ناو مەسە‌له‌که و پەیماننامە‌ی (ئەدەر‌نە) ی سالی ۱۱۲۵ ک ، ۱۷۱۶ز پوویدا ^۱ .

روسیا لە ئەنجامدا دەستی هەلگرت لە هەموو ئەو کەنارە‌نە‌ی دەریای ڕەش که پێشتر دەستی بەسەردا گرت‌بوو ، هەرچە‌ندە لەگەڵ ئەمەدا ئەو باجە‌ی لەسەر خۆی هەلگرت که ئەیدا بە کاربە‌ده‌ستانی (قەرەم) ^۲ ، لە قۆلی پۆژناواشەوه

^۱ الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي / ۷۶ .

^۲ الدولة العثمانية ، د . اسماعيل ياغي / ۱۱۷ .

عوسمانیه‌کان سهرکه‌وتنیاں به‌ده‌ست هیئا و بوندوقداره‌کانیاں شکاندو ده‌ستان گرت به‌سهر (کریت) و هه‌ندی دوورگه‌ی تردا ، ئه‌وه‌بوو که بوندوقداره‌کان په‌نیاں برد بو { نه‌مسا } و ئه‌ویش داوای کرد له ده‌وله‌تی عوسمانی که هه‌موو ئه‌وانه‌ی که له بوندوقداره‌کانیاں گرتووو بۆیاں بگێرنه‌وه ، به‌لام ده‌وله‌ت ئه‌م داوایه‌ی رعت کرده‌وه و ئه‌وه‌بوو شه‌ر له نیوان هه‌ردوولا دا به‌رپا بوو ، { نه‌مسا } شه‌ره‌که‌ی برده‌وه‌و (به‌لگراد) ی له‌سالی ۱۱۲۹ک ، ۱۷۱۷ ز دا گرت ، پاشان ئاشتینامه‌ که‌وته نیوانیاں له‌ سالی ۱۱۳۰ک ، ۱۷۱۸ ز دا و { به‌ریتانیا } و { هۆلندا } که‌وته نیوان هه‌ردولای شه‌رکه‌ر و پێکه‌وتننامه‌ی (بسارویتن) به‌سرا ، به‌پیی ئه‌م پێکه‌وتننامه‌یه نه‌مسا یه‌که‌کان توانیاں (به‌لگراد) و زۆربه‌ی وولاتی (صرب) و به‌شیک له (ئه‌فلاق) و { دالماسیا } (پۆژه‌لاتی ئه‌دریاتیک) بدریته بوندوقداره‌کان ، وولاتی (موره) ش بدریته‌وه به‌ عوسمانیه‌کان ، ئه‌م ئاشتینامه‌یه‌ش پێگه‌ی خو‌ش کرد بو پیاوانی ئایینی کاسۆلیک که شوین و به‌های کۆنی خویان وه‌ربگرنه‌وه له ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، ئه‌مه‌وای کرد که چ ئه‌مان و چ نه‌مسا به‌ بیانوی پاراستنی پیاوانی ئایینه‌وه ده‌ست وه‌ربده‌نه ناو کاروباری ده‌وله‌تی عوسمانی ، پێکه‌وتننامه‌یه‌کی تری جیاوازا له‌مه به‌ده‌ق باس له‌وه ئه‌کات که ئه‌بیته هه‌موو ئه‌وانه‌ی که ئیمزایان هه‌بوو له‌سهر ئه‌م پێکه‌وتننامه‌یه ئازاد بن له بازرگانی کردندا ، و به‌م شیوه‌یه نه‌مسا توانی مافی پاراستنی بازرگانه بیانیه‌کانی له ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا بو خۆی ده‌سته‌به‌ر بکات ^۱.

که پوسیا سه‌یری کرد ده‌وله‌تی عوسمانی بیه‌یز بووه ، ئه‌ویش داوای ئه‌وه‌ی کرد که پێگه ئاچوخ بکریته له‌به‌رده‌م ئه‌و بازرگان و که‌سانه‌دا که بو زیاره‌تی (بیت المقدس) ئه‌چن به‌ناو زه‌ویه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، بی ئه‌وه‌ی داوای

^۱ في اصول التاريخ العثماني / ۱۵۶، ۱۵۷ .

هیچ گومرگ و باجیکی دهوله تییان لیبکریّت ، عوسمانیه کانیش به لیّنی ئەمەیان پیدان ، عوسمانیه کان وولاتی {ئەرمینیا} و وولاتی {کرج} یان داگیر کرد و {بگرسی گەورە} ش وولاتی {داغستان} و کەنارەکانی پوژئاوای {دەریای خەزەر} یان داگیر کرد چونکە دەوله تی صفوییش بیّهیزی پووی تیکردبوو ، هەموو ئەو دەوله تانەش بە ئاسانی لە ئەو شوینە تازانەدا مانەووە بی ئەوێ بەرهنگاری بکریّن لە لایەن کەسەووە ، تەنیا دەوله تی صفوی نەبیّت لە عوسمانیه کان یاخی بوون و دەستیان دایە جەنگ کردن لەگەڵیدا ، هەرچەندە تیکشکان و {تەوریز} و {هەمەدان} و چەند قوللەو قەلایەکی تریشیان لە دەست داو کەوتە ژێر دەستی عوسمانیه کان ، پاشان ئاشتینامەیکە لە سالی ۱۱۴۰ ک ، ۱۷۲۸ز مۆر کرا لە نیوانیاندا ، لەو ماوەیدا ئینکیشاریه کان بە هەلیان زانی و شوپشیکیان بەرپاکردو خەلیفەیان لەسەر کار لاداو لە جیگەیدا براکەیان دانا .^۱

{داماد ئیبراهیم} پاشا و شارستانیەتی پوژئاوا :

ژمارەیکەکی کەمی عوسمانیه کان بانگەشە ی ریفۆرمیان هەلگرتبوو ، بو ئەوێ بگەنە ئەو ھۆکارانە ی کە ئەوروپای گەیان دە ئەو ھیزو پیشکەوتنە ی بە تایبەتی لە بواری ریکخستنی سەربازی و چەکی پیشکەوتوودا ، {داماد ئیبراهیم} پاشا کە لەسەردەمی {سولتان ئەحمەدی سیّھەمدا} پلە ی {صەدری ئەزەم} ی وەرگرتبوو ، بەیەکەم کەس دائەنری کە دانی بەویدا نابیّت کە ناسینی ئەوروپا و کرانەووە بەروویدا یەکیکە لە شتە گرنگەکان ، بۆیە ھەرزوو دەستی کردە بەستنی چەند پەییوەندیەک لە پووی بەرنامەیکە داریژراووە بە هەموو ئەو بالوێزە ئەوروپیانەووە کە لە ئەستەنبول دائەنیشتن ، ھەرۆک ژمارەیکەکی زۆریش بالوێزی عوسمانی نارد بو پایتەختە ئەوروپیه کان ، بە تایبەتی ھەردوو پایتەختی {قیننا} و {پاریس} لە یەکەمجاردا ، کاری ئەم بالوێزانە ھەر ئەووە نەبوو کە

¹ تاریخ الدولة العثمانية ، اسماعیل سرھنگ / ۲۰۷ ، ۲۰۸ .

ئىمزا لەسەر ئەو پرىكەوتىننامە بازىرگانى و دىپلوماسىيە تايىبەتانه بىكەن كە پىشتىر لەگەل دەولەتى عوسمانىدا مۆر كرابوون ، بەلكو داواى ئەوەى لى كىردن كە راپۇرتى تەواو بدەنە دەولەتى عوسمانى دەربارەى بزافى دىپلوماسى ئەوروپا و ھۆى ھىز و گەشەى سەربازى ئەوروپا ، ئەمەش ماناى ئەوەىيە ، كە ئەو دىوارە ئاسنىنەى عوسمانىيەكان كىشابوويان كەلىنىكى تى بوو و ناچارن ھەر ئەبى دان بەو راستىيەدا بنىن كە مومكىن نىيە عوسمانىيەكان چا و لە ئاست ئەو ھەموو پىشكەوتنە ناوخۆيىيەنەدا دابخەن كە لە ئەوروپا پوويداوە ^۱.

ئەم كەوتنە ژيىر كاريگەرەى ئەوروپا زىياتر لە بوارى دروست كىردنى كۆشك و تەلارو زىيادەپەوى و مال بەفەرۆداندا پەنگى دايەو كە {سولتان ئەحمەد} خۆى يەكك بوو لەوانە كە پشكى گەرەى ھەلگرت لەم بواردەدا ، ئەو بوو دەولەتمەندەكان و ئەشرافەكانى دەولەت ھەموو سەريان كىردە گواستەنەوى ئەو عورف و عادەتەنەى ئەوروپىيەكان بە تايىبەتى لە بوارى پازاندەنەوى ناو مال و كىردنى كۆشكى گەرە و دروست كىردنى باخ و باخچە ^۲.

دىياردەى لاساى كىردنەوى پوژئاوا لە بوارى زىيادەپەوى و مال بەفەرۆداندا بەزۆرى لەناو خەلكدا ئەبىنراو شتىكى سىروشتىشە كە خاى گەرەش بەدەردى مىللەتە پىشەوكانىيان بەرىت وەك ئەفەرموئىت : ﴿ولو أن أهل الكتاب آمنوا واتقوا لفتحنا عليهم بركات من السماء والأرض ولكن كفروا فأخذناهم بما كانوا يكسبون﴾ [الاعراف : ۹۶]. ھەرودەھا ئەفەرموئىت ﴿وإذا اردنا أن نهلك قرية أمرنا مترفيها ففسقوا فيها فحق عليهم القول فدمرناها تدميرا﴾ [الإسراء : ۱۶].

ئەم ماوہىيە بە سەرەتاي دەرکەوتنى بزافى تازەى ئەدەبى عوسمانى دائەنرىت كە تىيدا بزوتنەوى ھەرگىران بۆ سەر زمانى توركى زۆر چالاک بوو ، {سولتان

^۱ في اصول التاريخ الإسلامي / ۱۵۹ .

^۲ الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي / ۱۱۹ .

ئەحمەد} یش دوو نوینەری نارد بۆ {فەرەنسە} تا لەنزیكەوێ زانیاری تەواو
دەربارەى کارگەکان و دەستکەوتەکانى شارستانى پوژئاوا وەرگیرىت و لە
ئەستەمبولیشدا ئوفیسىكى گەورە بۆ چاپ و چاپەمەنى دانهرا^۱.

دەیهەم : {سولتان محمودى یەكەم} (۱۱۴۳ - ۱۱۶۸ ك ، ۱۷۳۰ - ۱۷۵۸ ز) :

پاش ئەوێ كە ئىنكىشارىەكان پشیویهكى زۆریان نایەوێ وولات هیمن بوویهوێ
{سولتان محمودى یەكەم} چوویه سەر كورسى حوكمرانى ، و بریارى ئەویدای
كە پراویژكارىكى ئەوروپایى فەرەنسى بۆ كاروبارى سەربازى دابىیت كە ناوى
الكسندر الكونت دى بونفال) بوو ، كارى زیندوو كردنەوێ تیپى تۆپ
هاویژەكانى پى سپارد ، و هەندى سستى نوێ سەربازى بە پى بنەما
فەرەنسى و نەمساویەكان هینایه ناو كاروبارى سەربازیهوێ بەو ئامانجەى كە
خزمەتى سەربازى سەرلەنوێ بكریتهوێ بە پیشە یەكى راستەقینه و هەر لەبەر
ئەمەش مووچەى باش و هاوكارى باشایان بۆ سەربازەكان بریار دا ، پشینیاری
ئەوێشى كرد كە ئىنكىشارىەكان دابەش بكرینه سەر تیپى بچوك بچوك و
ئەفسەرىكى گەنج بكریته سەرپەرشتیاریان ، بەلام ئىنكىشارىەكان بەم نەخشەیه
پازى نەبوون و كەوتنە پەخنە گرتن لى و پایان گرت ، ئەمە وای كرد لە
بونفال) كە گرنگى بە تیپى تۆپهاویژەكان بدات و هەولێ چڕ بکاتەوێ لەواندا ،
هەرودەها گرنگى زۆرى تەرخان كرد بۆ كارخانەى تۆپ و بارووت و تفەنگ و مین
و ئۆتۆمبیلی تۆپ هەلگر ، قوتابخانەیهكى بۆ ئەندازەى سەربازى كردەوێ ،
هەرچەندە ئىنكىشارىەكان لەبەردەم هەموو ئەم پڕۆژانەدا وەستان و دەستیان
كرده دژایەتى كردنیان ، كەچى لەسەروو ئەمانەشەوێ كارگەیهكى كاغەز دروست

¹ الدولة العثمانية ، د . اسماعيل ياغي / ۱۱۹ .

کردنی کرده‌وه ، به‌لام هم‌وو ئه‌م چا‌ک‌سازیا‌نه زو‌ری نه‌برد په‌کیان که‌وت و له‌کار که‌وتن^۱.

ده‌وله‌تی عوسمانی پووی شه‌ره‌کانی کرده شیع‌ه صه‌فه‌ویه‌کان و سه‌رکه‌وت به‌سه‌ر (طه‌ماسپ) دا که له‌سالی ۱۱۴۴ ک ، ۱۷۳۱ ز دا داوای ئاشتی‌نامه‌ی کرد و به‌وپیی‌ه عوسمانیه‌کان ده‌ستیان هه‌ل‌گرت له { ته‌وریز } و { هه‌مه‌دان } و { لورستان } ، هه‌رچه‌نده والی خو‌راسان که‌ناوی (نادرشاه) بوو ئه‌م ریکه‌وتن‌نامه‌یه‌ی قه‌بول نه‌کردو پووی کرده { نه‌صفه‌هان } و له‌وی { شا طه‌ماسب } ی له‌سه‌ر کار لا‌بردو له جی‌گه‌یدا { عباسی کو‌ری } دانا ، و ئه‌نجومه‌نیکی سه‌ره‌رشتیاری به‌سه‌ریه‌وه دانا ، و خو‌ی به‌ره‌و شه‌ری عوسمانیه‌کان که‌وته ری و سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌ست هی‌ناو هات و گه‌مارو‌ی { بغداد } یشی دا و ده‌وله‌تی عوسمانی داوای ئاشتی لی کرد و ریکه‌وتن‌نامه‌ی سالی ۱۱۴۹ ک ، ۱۷۳۶ ز له‌شاری { تفلیس } پوویدا و { نادرخان } ئه‌وه‌ی پا‌گه‌یاند که ئه‌و پاشای فارسه‌کانه و عوسمانیه‌کانیش هه‌رچیان گرتبوو هه‌موویان گه‌رانده‌وه بوو شیع‌ه ئیرانیه‌کان^۲.

شه‌ر له‌گه‌ل ده‌وله‌ته ئه‌وروپیه‌کاندا :

{ روسیا } و { نه‌مسا } شه‌ریان دژ به (پۆله‌ندا) پا‌گه‌یاند ، و له ئه‌نجامدا { روسیا } { پۆله‌ندای } داگیر کرد ، { فه‌ره‌نسا } هه‌زی به‌وه بوو که له‌گه‌ل ده‌وله‌تی عوسمانیدا هاوپه‌یما‌نیه‌ک به‌ستیت بوو ئه‌وه‌ی { پۆله‌ندا } له‌ژیر ده‌ستی { نه‌مسا } و { روسیا } ده‌ره‌یی‌نی ، نه‌مساش هات { فه‌ره‌نسا } ی پازی کردو ریکه‌وتن‌نامه‌ی { قیننا } ی له‌گه‌لدا به‌ست و له قو‌لیکی تره‌وه ریکه‌وتن له‌سه‌ر شه‌رکردن له‌گه‌ل ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، و { روسیا } که‌وته شه‌ر له‌گه‌ل ده‌وله‌تی

^۱ في اصول التاريخ العثماني / ۱۶۲، ۱۶۳ .

^۲ التاريخ الإسلامي (۸) ، محمود شاکر / ۱۱۰-۱۱۲ .

عوسمانیدا و عوسمانیه‌کان توانیان ریځه له پیښپړه‌وی {پوسیا} بگرن له هریمی (به‌غدان) دا ، هه‌روه‌ک توانیان ریځه له {نه‌مسا} ش بگرن و پیښپړه‌وی نه‌کات به‌ره‌و (بو‌سنه‌و صرب و نه‌فلاق) و سه‌رکه‌تنيان به‌ده‌ست هی‌نا له‌شه‌ری صربه‌کان و شه‌ری نه‌مسادا که زو‌ری نه‌برد پاشه‌کشه‌ی له‌شه‌ر کردو له ریځه‌ی {فه‌رنسا} وه‌ دا‌وای ناشتی کرد و نه‌وه‌ بو‌و ناشتینامه‌ی سالی ۱۱۵۲ ک ، ۱۷۳۹ ز له {به‌لگراډ} مو‌رکرا ، {نه‌مسا} ده‌ستی له {به‌لگراډ} و {صرب} و {نه‌فلاق} هه‌لگرت و پوسیا ش په‌یمانی نه‌وه‌ی دا که که‌شتیگه‌ل له ده‌ریای ره‌شدا دروست نه‌کات و قه‌لاو قولله‌کانی {به‌نده‌ری ئازوفی} ش بپروخی‌نی و نه‌یهی‌لی^۱.

{سولتان عوسمانی سی‌هه‌م} (۱۱۶۸ - ۱۱۷۱ ک ، ۱۷۵۸ - ۱۷۶۱ ز) :
 نه‌م سولتانه له ته‌مه‌نی ۵۸ سالی‌دا حوکمی گرته‌ده‌ست ، له مزگه‌وتی (نه‌بو نه‌یوبی نه‌نصاری) دا به‌یعه‌تی پی‌درا ، و بال‌ویزه‌کانی نه‌وروپا پی‌روزیایان لی‌کرد ، و ته‌نیا سی‌ سال حوکمی کرد و له‌و ماوه‌یه‌دا نه‌شه‌رو نه‌ ناکوکی ده‌ره‌کی پووی نه‌دا و گرنگی دانی نه‌م به‌ کاروباری ناو‌خو‌بوو ، فه‌رمانی‌کی ده‌رکرد که هر شتی‌ک پی‌چه‌وانه‌ی شه‌رعی پی‌روزی ئی‌سلام بی‌ت قه‌ده‌غه‌یه ، هه‌موو نه‌و شو‌رش و راپه‌رینه‌نه‌ی که هه‌بوو دایمرکانده‌وه به‌تایبه‌تی راپه‌رینی کورده‌کان^۲.
 له ژیانی نه‌م سولتانه‌دا نه‌وه‌ باس نه‌کری‌ت که شه‌وانه به‌ په‌نهانی و نه‌یهی‌لاوه که‌س بزانی له ده‌نگوباسی می‌لله‌تی پرسیه‌ته‌وه^۳.

یازده‌هه‌م : {سولتان موسته‌فای سی‌هه‌م} (۱۱۷۱ - ۱۱۸۷ ک ، ۱۷۵۷ - ۱۷۷۳ ز) :

^۱ تاریخ الدولة العثمانية ، اسماعیل سرهنگ / ۲۰۸ - ۲۱۲ .

^۲ الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاغی / ۱۲۱ .

^۳ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۷۹ .

ئەم سولتانە كە حوكمى گرتە دەست تەمەنى چل و دوو سالتوو ، ئاگادارىيەكى تەواوى لە كاروبارى دەولەتدارى ھەبوو ، ھات (قوجە راغب) كە ھەزىر بوو كەردىيە سەدرى ئەعەزم چونكە زۆر شارەزاو ئاگادارى كاروبارى وولات بوو ، { محمد راغب پاشا } توانى شوپشى عەرەبەكانى شام كە ھەموو جارى پەلامارى كاروانى حاجيانى مالى خويان ئەدا بە تەواوھتى دابمركىنئىتەوہ^۱ .

{ سولتان موستەفا } واى ئەبىنى كە گەورەترىن ترسناكى لەسەر دەولەتى عوسمانى ئەو ھىزە پوسىيە تازەيە كە دروست بوو ، ئەمە وا ئەگەيەنئىت كە سولتان ئاگادارى ھەبوو بەسەر ئەو نەخشە پەشەي پوسىيادا كە كىشا بووى بۆ لەت و پەت كەردنى دەولەتى عوسمانى كە { بگرسى گەورە } لە ھەسىيەتەكەيدا دايىنا بوو^۲ ، لەبەر ئەمەبوو { سولتان موستەفای سىيەم } ئامادە باشىيەكى گەورەي كەرد بۆ شەپرى پوسىيا و ھات دەستى كەرد بە جىبەجى كەردنى ھەموو ئەو بەرنامانەي كە دانرابوو بۆ سوپاي عوسمانى تا بگاتە ئەو ئاستەي تواناي شەپكەردنى لەگەل پوسىيادا ھەبئىت ، { سەدرى ئەعەزم } توانى پرىكەوتننامە لەگەل { بروسىيا } دا بكات بۆ ئەوھى لە كاتى پىويستدا لەشەپرى دژ بە { نەمسا } و { پوسىيا } دا ھاوكارى دەولەتى عوسمانى بكات ، ھەروەھا توانى بوارى بازىرگانى دەريايى و ووشكانى فراوان بكات و ھات پرۆژەيەكى دانا بۆ كەردنەوھى (كەنداو) و بەستەنەوھى پووبارى دىجلە بە (ئەستانە) ھو و پرىگەي دروست كەرد بۆ بەكارھىنانى ھەموو پووبارە سىروشتىيەكان ، تابەكار بەيىنرىن بۆ ئاسانكەردنى گواستەنەوھى باج و خەراج لە ويلايەتەكانەو بۆ سەنتەرى خىلافەت و ھاوكارىيى باشىيش بئىت بۆ بلاو بوونەوھى بازىرگانى بەھەموو لايەكدا ، بەلام ئەوھبوو مەرگ پرىگەي پى ئەدا ئەم پرۆژانە بگەيەنئىتە ئەنجام و لەسالى ۱۱۷۶ ك

^۱ الدولة العثمانية ، اسماعيل ياغي / ۱۲۲ .

^۲ تاريخ الدولة العلية العثمانية / ۳۳۰ - ۳۳۲ .

۱۷۶۲ ز دا کوچی دوايي کرد و (حامد حه مزه پاشا) له جيگهي ئه و بوويه {صه دري ئه عزم} و دواي ئه ویش {موسته فا باهر پاشا} له سالي ۱۱۷۷ ك ، ۱۷۶۳ ز و دواي ساليك (محسن زاده محمد پاشا) و له سالي ۱۱۷۸ ك ، ۱۷۶۴ ز بوويه {صه دري ئه عزم} .

دوله تي عوسماني ديسان كه وته وه شهر له گهل پوسيا دا له سهر ئه و هه مووه ده ست دريژيه ي كه (قوازق) ئه يانكرده سهر ناوچه سنوريه كان ، پاشان قهره م له په لاماردانه كه يدا له سالي ۱۱۸۲ ك ، ۱۷۶۸ ز تواني سهر كه وتن به ده ست به يني و ژماره يه كي زوريش مولك و مال تيک و پيك بدات ، {صه دري ئه عزم} يش به خوي و سوپا كه يه وه چوو به گز پوسيا دا بو ئه وه ي ئابلوقه ي سهر ئه و شوينانه بشكيئي كه پوسيا خستبوني هه ري ، به لام خوي تيک شكاو بوويه قورباني ئه و تيک شكانه ي ، ئه و صه ري ئه عزمه ش كه پاش ئه م دانرا به هه مان شيوه شكيئراو پوسيا تواني كه هه ردوو هه ري مي (به غدان) و {ئه فلاق} داگير بكات و ده ست بده نه هانداني نه صرانيه پومي هه رسه زوكسه كان تا شوپش بكه ن دژ به دوله تي عوسماني ، ئه وه بوو نه صرانيه كان ي نيوه دورگه ي {موره} يان هانداو هه ستان شوپشيكيان دژ به دوله تي عوسماني راگه ياند ، هه رچه نده دوله ت تواني ئه م شوپشه دابمركيئيته وه ^۱.

هه روه ها پوسيا په لاماري شاري (ترابزون) ي دا به لام نه يانتواني بيگريت ، هه رچه نده له لايه كي تره وه تواني وولاتي (قهره م) داگير بكات و ده سه لات په يدا بكات به سه ري دا ، ئه مه ش له سالي ۱۱۸۵ ك ، ۱۷۷۱ ز دابوو ، پاشان دانوستان له نيوانياندا ده ست ي پيكره به لام نه گه يشته ئه نجام له بهر ئه وه ي پوسيا داواي

^۱ الدولة العثمانية في التاريخ الإسلامي / ۱۲۲ .

ناپره‌وای زۆری هه‌بوو ، بۆیه جاریکی تر شه‌ر له نیوانیاندا هه‌لگیرسایه‌وه‌و
عوسمانیه‌کان ئه‌وانیان شکاند^۱.

گرنگیدان به‌پشتیوانی کردنی شو‌پشه ناو‌خۆییه‌کان :

پیلانی پوسیای خاچپه‌رست دژ به وولاتانی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ناشکرا و
پرونی بۆ هه‌موان ده‌رکه‌وت و هه‌ستان به‌له‌ت و په‌ت کردنی ده‌وله‌تی عوسمانی
له‌ ناوه‌وه ، که‌وتنه‌ دنده‌دان و هاندانی (عه‌لی به‌گی گه‌وره) که به‌شیخی وولات
ناو ئه‌براو والی میصر بوو له‌ لایه‌ن ده‌وله‌تی خیلافه‌ته‌وه دانرابوو ، تا یاخی
ببێت له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سالی ۱۱۸۳ک ، ۱۷۷۰ز و ئه‌ویش به‌قسه‌ی کردن
و فه‌رمانی کرد که له‌سه‌ر مینه‌به‌ره‌کان ناوی ئه‌م ببریت نه‌ک خه‌لیفه . له‌ دورگه‌ی (
باروس) دا دوو نوینه‌ری {عه‌لی به‌گی گه‌وره} له‌گه‌ڵ پروسه‌ خاچپه‌رسته‌کاندا
کو‌بوونه‌وه و ئه‌و نه‌خشه‌ پرفیله‌یان دانا که بریتی بوو له‌ پوو‌خاندنی ده‌وله‌تی
عوسمانی له‌ ناو‌خۆدا ، بۆ ئه‌مه‌ش {عه‌لی به‌گی گه‌وره} کرایه‌ چنگو‌ل (مخلب‌ی
پشیل‌ه‌و) (ظاهر العمر) یش که والی شاری عه‌ککا بوو له‌گه‌ڵیدا هاوکاربێت که
والی عوسمانیه‌کان بوو ، به‌پێی ئه‌م نه‌خشه‌یه‌ عه‌لی به‌گ هه‌ستا به‌ دنده‌انی پۆله
موسو‌لما‌نه میصریه‌کان و دانی به‌گژ هی‌زه‌کانی عوسمانیدا له‌شامدا و سوریای
به‌ هی‌زی چه‌ک گرت له‌سالی ۱۱۸۵ک ، نه‌ک هه‌ر ئه‌وه به‌لکو‌ چوویه ناو (دمشق)
و {صه‌ی} داو {یافا} شی گه‌مارۆدا به‌ هاوکاری {گاه‌ر العمر} ، که هی‌زه‌کانی
ده‌وله‌تی عوسمانیش هه‌ستان و گه‌مارۆی {صه‌یدا} یان دا ، خیرا پوسیاهات به
هانای به‌کری گه‌راوه‌کانی خۆیه‌وه و چه‌ک و تفاق‌ی پیدان و گه‌مارۆکه‌ی شکاند
له‌سه‌ریان وشاری {به‌یروت} یان له‌سالی ۱۱۸۶ک دا گرت .

پو‌ژان هات و {عه‌لی به‌گی گه‌وره} به‌ ئه‌سیری که‌وته ده‌ست عوسمانیه‌کان و هه‌ر
له‌و ماوه‌ی ئه‌ساره‌ته‌یدا وه‌فاتی کرد ، ناپاکه‌که‌ی تریش که {گاه‌ر العمر} بوو

^۱ الدولة العثمانية ، اسماعیل یاغی / ۱۲۲ .

دوای گه مارۆی {عهککا} کوژرا له سه‌ر ده‌ستی {محمد به‌گ} دا که به {ئه‌بو زه‌هب} ناسرابوو^۱.

خاچپه‌رسته نه‌صرانیه‌کان که بۆیان ده‌رکه‌وت له‌به‌ره‌کانی شه‌پدا ده‌ره‌قه‌تی ده‌وله‌تی عوسمانی نایه‌ن هاتن په‌نایان برد بۆ ته‌قاندنه‌وه‌ی ده‌وله‌ت له‌ ناوه‌وه له‌پێگه‌ی هه‌ندی که‌سی نه‌فس نزمه‌وه که به‌ناو موسوڵمان بوون و نوێژو پوژووشیان هه‌بوو ، به‌لام چه‌مکی (ولاء) و (براء) یان له‌ ناو ده‌ریای ئاره‌زو‌ه‌کانیان و دنیاویستییه‌کانیاندا زایه‌ کردبوو ، ئه‌گه‌ر وانیه ئه‌ی یانی چی خوای گه‌وره ئه‌فه‌رمویت ﴿ یاایها الذین آمنوا لا تتخذوا عدوی وعدوکم اولیاء تلقون الیهم بالموده وقد کفروا بما جائکم من الحق ﴾ الممتحنه: ۱ ، هه‌روه‌ها ئه‌فه‌رمویت ﴿ لایتخذ المؤمنون الکافرین اولیاء من دون المؤمنین ﴾ آل عمران : ۲۸ . موسوڵمانی راسته‌قینه که له‌گه‌ڵ خو‌ی و خوای خو‌ی و ئوممه‌ته‌که‌یدا راست بکات هه‌رگیز ناچیتته به‌ره‌ی رۆسه ئه‌رسه‌زۆکسه‌کان و دژ به‌ موسوڵمانه سوننیه عوسمانیه‌کان بجه‌نگیت و خوینیان هه‌لال بکات^۲ ، دوژمنانی ئه‌م ئوممه‌ته موسوڵمانه هه‌میشه په‌نا بۆ ئه‌وه ئه‌به‌ن که ئاگری فیتنه خۆش بکه‌ن له ناو وولاتانی ئیسلامیدا ، تا ئه‌و هیزه مرو‌یی و ئابوری و په‌وشتیه‌ی ئوممه‌تی ئیسلامی بپروخیئن و بیکه‌نه سه‌ره‌تایه‌ک بۆ ئه‌وه‌ی هه‌ر به‌ده‌ستی خۆیان بیده‌ن به زه‌ویدا^۳.

{سوڵتان موسته‌فای سیه‌هم} یه‌کیک بوو له‌و سوڵتانانه‌ی که سه‌رقاڵی جیهاد کردن بوو، له‌سه‌رده‌می خۆیدا به‌ره‌نگاری رۆسیای خاچپه‌رسی زۆر ئه‌کرد و له زۆر شه‌پدا تیکی ئه‌شکاندن ، پیاویکی ژێرو ووردین بوو ، هه‌ستی به‌وه کردبوو

^۱ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۸۰ .

^۲ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۸۰ .

^۳ الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۸۰ .

که دوله‌تی عوسمانی که وتۆته سهرده‌می پاشه‌کشه‌و داپووخانه‌وه ، ئەم بینشەشی لەم شیعەرەیدا بە پروونی دەرده‌که‌وئیت :

دونیا خەراباتەو گومان مەبە که بۆ ئیمە هەر ئەمینیتە‌وه

تە‌واوی پلە‌وپایە‌کانی دوله‌ت که وتۆنه‌تە دەستی خە‌لکی هەرچی و پەرچی

هە‌موو ئەوانی ئە‌م‌رۆ د‌ل‌یان خۆشه‌و بە‌ختیارن هە‌موو ئە‌وانەن که نە‌فسیان نزمە

ئیمەش پشتمان هەر بە‌خوا {جل جلاله‌} قائیمە

ئەم سولتانه‌ گرنگی زۆری بە‌ میژووی ئیسلامیی بە‌گشتی و میژووی دوله‌تی عوسمانی بە‌تایبە‌تی ئە‌دا .

شەر‌له‌گە‌ل‌ پوسیدادا ماوه‌یه‌کی زۆری خایاند ، لە‌سالی ١٧٦٨ ی زاینیه‌وه

دەستی پیکرد و لە‌سالی ١٧٧٤ دا کۆتایی پی‌هات ، و لە‌وماوه‌یه‌دا دوله‌تی

عوسمانی زه‌وی فراوان و گرنگی زۆری لە‌دەست دا و بی‌یه‌زی و دواکه‌وتن و

هاتنه‌ دواوه‌ی راسته‌قینه‌ی لە‌ پرووی دوله‌ت‌داریه‌وه‌ لی‌وه‌ دەرکه‌وت و {سولتان

موس‌ته‌فای سی‌هە‌م} یش لە‌ ناو خە‌فه‌تخواردن بۆ شەر‌په‌کانی لە‌گە‌ل‌ پوسیدادا

نە‌خۆشی پرووی تیکرد و لە‌ دە‌وروبه‌ری ٥٧ ساله‌ی ته‌مه‌نیدا وه‌فاتی کرد ^١ ، که

خە‌لیفه‌ لە‌سالی ١١٨٧ ی کۆچیدا وه‌فاتی کرد {عبدالحمیدی یه‌که‌م} ی برای

هاته‌ جی‌گه‌که‌ی ^٢ .

دوازدە‌هە‌م : {سولتان عبدالحمیدی یه‌که‌م} (١١٨٧ - ١٢٠٣ ک ، ١٧٧٣ -

: (١٧٨٨ ز) :

لە‌ سالی ١١٨٧ ک ، ١٧٧٣ ز و پاش مردنی {موس‌ته‌فای سی‌هە‌م} ی برای هاته‌

سەر‌حوکم ، لە‌ماوه‌ی حوکمرانی موس‌ته‌فای برابیدا ئە‌م لە‌ کۆشکه‌که‌ی خۆیدا

دە‌ستبه‌سەر بوو ، پوسیا توانی سەرکه‌وتن بە‌دەست به‌ی‌نی و عوسمانیه‌کان

^١ السلاطين العثمانيون / ٧٢ .

^٢ الدولة العثمانية ، اسماعيل ياغي / ١٢٣ .

بشكىنى لەشارى (فارنا) لە { بولغاريا } دا كە ئەپروانى بەسەر دەرياي پەشدا ،
سەدرى ئەعزەم داواي ئاشتى و دانوستانى كرد و ئاشتيەكە سەرى گرت و
لەشارى (قينارجە) لە بولغاريا داو لە سالى ۱۱۸۷ ك ، ۱۷۷۴ ز مۆركرا ،
گرنگترين خالەكانى ئەم پىكە وتەننامەيە برىتى بوون لە :

۱. وەلانى دوزمنايەتى لە نيوان روسيا و دەولەتى عوسمانيدا و
چەسپاندنى ئاشتى و پاراستنى پىكە وتەننامەكانى نيوان و نەگۆرپىنيان و
چاوپۆشى كردن لە ھەموو ئەو تاوانانەي كە ھاوولتايانى ھەردولا
كردونيان .

۲. نەپاراستنى ئەو كەسانەي كە ياخى بوون يان ناپاكيان كردووە يان
پەنايان بۆ شوپىنى تر بردووەو بە پىي ھەندى مەرچ .

۳. ھەدولا دان ئەنن بە سەربەخويى ھەموو وولاتى { قەرەم } دا بەبى
ھەلاويەران ، و ئازادى تەواويان ھەيە لە ھەلبژاردنى (خان) يك بۆ خويان
بەبى ئەوھى دەخالەت بكريت لەوھدا ، ھەروھە باج نادەن ، لەبەر ئەوھش
كە موسولمانن كاروبارى مەزھەبيان لەلای سولتەنەوھ بۆ پىك دەخريت
بەپىي شەريەتى ئىسلامى .

۴. كشانەوھى ھىزەكانى عوسمانى لە { قەرەم } و تەسليمكردنەوھى
قەلاكان بە خويان و داواي ئەوھش نەسەربازو نە پاريزگارى سەربازى
نەنيريت بويان .

۵. ھەموو دەولەتيك ئازادە لە دروست كردنى قوللەو قەلاو خانوو و پەبىيە
دروست كردندا يان نەوژەن كردنەوھى ئەوانەي پيوستن .

۶. دانانى بالوييزىكى روسى پلەدوو لە { ئەستانە } دا و پوزشى بۆ
بەينريتەوھ لە ھەر كەمو كورتىەك بەرابەرى بكريت .

٧: دهلته تى عوسمانى پهيمانى شه وه شه دات كه مافه كان و كليساكانى نه صرانپه كان له زهويه كانى خوياندا شه پاريزيت و قهره بووى كه م و كورتپه كانيش شه كاته وه .

٨. پوهبانه روسيه كان نازادن له سهردان كردنى (قدس) و هه موو شه شوينانه لى لى شه وان مافى سهردان كردنيان ههيه ، بهى شه وهى باج يان (خهراج) يان لى وه ربگيريت و ناسانكاريان بو شه كريت و شه پاريزين له م سهردان كردنه ياندا .

٩. هاتوچوى كه شتيگه لى روسى له هه موو بهنده ره كانى عوسمانيدا كه له هه ردوو دهرياي ناوه راست و پشه دا ههيه ، نازاده و گرنتى بو وه رگراوه ، ههروه ها نازادى بازرگانى بو ها ولايتيانى روس پاريزراوه له هه موو ولاتانى عوسمانيدا چ له دهريا و چ له وشكانيدا بيت ، بازرگانه روسه كان نازادن له بردن و هاوهردن و مانه وه له دهلته تى عوسمانيدا ، و روسيا بوى ههيه قونصوليه له هه رشوينيكدا بكاته وه كه خوى به گونجاوى شه زانيت .

١٠. له سهر دهلته تى عوسمانى پيوسته كه شهوپه رى هه ولى خوى بدات ببيتته كه فيلى شه و حكومه تانه لى له ويلايه ته شه فريقيه كاندا هه ن تا ريكه وتننامه لى بازرگانى له گهل روسيادا ببهستن شه گهر روسيا هه زى له وه كرد .

١١. روسيا مافى شه وهى ههيه كه كليسا يه كه له سهر ريگاي گشتى و له گه پره كى (بکل اوغلى) له شه سته نبول بكاته وه جگه له و كليسا تايبه ته لى كه ههيه ، و له لايه ن بالوينى روسيا وه پاريزگارى و سهرپه رشتى شه كريت و پاسه وانى و پاراستنى ته واویشى بو دهسته بهر شه كريت بو شه وهى كه س ده خاله ت نه كات له كاروباريدا .

۱۲. بەپىي چەند مەرچىك پوسيا ھەندى ناوچە ئەگىرپىتەو ەبۇ دەولەتى
عوسمانى لەو مەرچانە : لىبوردنى گشتى بۇ خەلکەكەى و دابىنکردنى
ئازادى بۇ نەصرانىەكان لە ھەموو پروپىيەكەو ، وەك دروست کردنى
کلىساي تازە و بەخشىنى (امتيازات) بە پراھىبەكان و ئازادى دان بە پياو
ماقولان بۇ ھەركوى كۆچ بکەن و دەست نەھىنرپتە رپگەيان و لە ھەموو
ئەركىكى شەرو جزىەدان ببەخشىن .

۱۳. پوسيا ھەموو ئەو دورگانەى لە دەرياي سپى ناوہراستدا ھەيە و ئەو
ھوكميان ئەكات ، ئەگىرپىتەو ەبۇ دەولەتى عوسمانى بەو مەرچەى لە
خەلکەكەى ببورپت و باجى سالانەيان لى وەرنەگرپت و ئازادى ئايىنيان
بداتى و ھەركەسىش ھەزى لەو ەبوو وولاتى خوى جى بهيلى دەست
نەھىنرپتە رپگەى .

ھەرۋەھا چەند بىرگەيەكى ترى ئەم رپكەوتننامەيە پەيۋەندى بە ھەندى ناوچەى
ترەو ەھيە لە {قەرەم} و باس لە چۆنيەتى كشانەو ەچۆلکردنى {ئەفلاق} و
{بوجاق} و {بەغدان} دەكات و باس لە بەردانى ئەسىرەكان و دانانى بالويز
دەكات لە پىناوى ئاشتىبونەو ەدا ، دەولەتى عوسمانىش پەيمانى ئەو ەئەدات كە
پازدە ھەزار كىس (پارە - وەرگىر) - لە ماوہى سى سالدا بداتە پوسيا و
ھەرسالەى پىنج ھەزار كىس بدات .

كە ورد ئەبىنەو ە لەم مەرچانە تىبىنى ئەمانەى خوارەو ەدەكەين :

۱. لەدەست دانى دەسەلاتى عوسمانى بەسەر دەرياي رەشدا لە لايەك و
لەلایەكى ترىشەو ە بارودۇخ ساز ئەبپت بۇ ئەوہى پوسيا دەخالەت بكات
لە كاروبارى ناوخويى دەولەتى عوسمانىدا لە دەرگاي بنەماكانى ئەو
دېلۇماسيەتەو ە كە لە داھاتوودا ئەيكەنەو ە .

۲. فراوانبونى سنورەكانى پوسيا كە تا پروبارى (بوغى خورئاوا) درپژ
ئەبپتەو ە و ھەموو ناوچەكانى (ئازروف) و (سھوب كرش) و (نىكال)

دېتە سەر كە ئەكەويته كۆتايى خۆرھەلاتەوہ لە نيوہ پووبارى (دىنيبر) و
(بوغ) و (سھوب) و (كىنبورن) .

۳. وولاتى { قەرەم } بەيەكجارى سەر بەخۆ ئەيىت و ھىچ پەيوەندىەكى بە
دەولەتى عوسمانىەوہ نامىنى و ھاوولاتيانى دانىشتوانى دەولەتى
عوسمانى نىن ئەوہ نەيىت يەك ئايىنيان ھەيە .

۴. روسيا مافى ئەوہى دەست كەوتووہ كە لە ھەر شوينىڭدا لەناو دەولەتى
عوسمانيدا بىھوى قونصولگەرى دائەنيىت و بەئازادىش لە ئاوەكانى ژيىر
دەسلەلاتى دەولەتى عوسمانيدا دىت و دەچىت .

۵. ئەم پەيماننامەيە لەگەل روسيادا ھەندى (امتيازات) ى دايە روسيا كە
سەرپەرشتى ئەر سەزۆكسەكانى ناو (افلاق) و (بەغدان) و دورگەكانى
درەيائى (ايجە) بكەويته دەستى و بەوشيوہ روسيا سەرپەرشتى كردنى
ھەموو ئەر سەزۆكسەكانى ناو دەولەتى عوسمانى لە ھەركويىدا بن كەوتە
دەستى ^۱ .

روسيا خاچپەرستەكان بەوہوہ نەوہستاو و بەردەوام خەريكى پىلان گيىران
بوون و ئەوہبوو لە كتوپردا بە ھەفتا ھەزار سەربازەوہ چوونەناو وولاتى (قەرەم
(كە بەشيىك بوو لە ويلايەتەكانى دەولەتى عوسمانى ، بى ئەوہى گوى بە
پيىكەوتننامەيى (كىنارجە) بەدەن ^۲ .

{كاترينا} ى شارژنيان زۆر دلخۆشى دەرپىرى بەم سەرکەوتنە و بە ھەموو
ناوچەكانى قەرەمدا گەشتيىكى كرد و ئاھەنگى بۆ سازدراو تىرى سەرکەوتنيان بۆ
دروست كرد كە لە ھەموويان نوسىببوو (پيىگاي بيزەنتە) و ئەمەش دەولەتى
عوسمانى سەرلەنوئى وروژاند بۆيە (باب العالى) ياداشتىكى نارد بۆ بالويىزى

¹ العثمانيون والروس / ۸۵ .

² الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي / ۸۲ .

پوسیا له نهستانه له هاوینی سالی ۱۲۰۰ ک دا و تییدا چهند داواکاریه کی باس کردبوو ، له وانه : داوای کردبوو که دهست هه لگرن له سه رپهرشتی کردنی وولاتی (که ره ج) که له ژیر دهسه لاتی عوسمانیدا و (فلاح) ی فرمانره واکه ی که له عوسمانیه کان یاخی بووه ته سلیم به دهوله تی عوسمانی بکه ن .

پوسیا ئهم یاداشتنامه یه ی پهرت کرده وه و بی سی و دوو (باب العالی) یش شه پری دژی پوسیا راگیانند و بالویزی پوسیاشی بهند کرد^۱ .
هاوپه یمانیتی نه مسا له گهل پوسیادا :

{کاترینا} نامه یه کی بو (بوتمکین) - که سه رکرده ی سه ربازه کان بوو ، نووسی - که چاوه پروانی عوسمانیه کان نه کات و پیشهره وی بکات به ره وه هه ردوو شاری (بندر) و (ئاوزی) ، ئه وه بوو سه ره نجام توانی بجیته ناو (ئاوزی) یه وه و به دوایدا {نه مسا} یه کسه ره شه پری دژی دهوله تی عوسمانی راگیانند ، {یوسفی دووه هم} که {ئیمبراتوری نه مسا} بوو هه ولی داگیرکردنی (بلگراد) ی دا ، به لام تیکشکاو کلکی بی ئومیدی به دوا ی خویدا رانه کیشا و پاشه کشه ی کرد بو شاری (تمسوار) و سوپای عوسمانیش به شوینیدا هات و زور خراپ تیکی شکاندن .

مردنی {سولتان عبدالحمیدی یه که م} و ئاسه واری له سه ر پروودا وه کان :
له م ماوه یه دا {سولتان عبدالحمید} کوچی دوا یی کرد و ووره ی سه ربازه کان هاته خواره وه و بی ئومیدی پرووی کرده دله کانیان ، دژمنان ئه مه یان به هه ل زانی و هه وله کانیان کرد به یه کدا بو زیاتر به ییز کردنی عوسمانیه کان ، و توانیان له ۳۱ ی ته مووز و له ۱۱ ی ئه یلولی سالی ۱۷۸۹ ز سه رکه وتن به دهست به یینن و {روسیا} توانی دهست به سه ر شاری (بندر) دا بگری که شاریکی مه حکه میش بوو ، هه روه ها زوربه ی (فلاح و بوغدان و بسارابیا) بگری و نه مساییه کانیش

¹ العثمانیون والروس / ۸۶ .

چوونه ناو (بلگراد) و وولاتی صرب که له پاشانداو به پیی پیکه وتننامه ی (زشتوی) درایه وه به دهوله تی عوسمانی ^۱.

باسی شه شه م

{ سولتان سه لیمی سیهم } (۱۲۰۳-۱۲۲۲ ك ، ۱۷۸۸-۱۸۰۷ ز) :

پاش مردنی (عبدالحمیدی یه که م) ی مامی له سالی ۱۲۰۳ ك ، ۱۷۸۸ ز دهسه لاتی گرته دهست ، له سهرده می نه مدا قوناغیکی تازه له قوناغه کانی شهر هاته پیشه وه له نیوان دهوله تی عوسمانی و دوژمنه کانیدا ، نه م سولتانه دهستی دایه زیندوو کردنه وه ی گیانی مه عنه وی له ناو سهر بازه کانیدا ، و پشتی به میژووی دهوله تی عوسمانی و قاره مانیتیه کانیان نه بهست ، له مه راسیمی چوونه سهرکورسی حوکمیدا نه م سولتانه ووتاریکی پر چه ماسه تی داو له به رده م بهر پر سه گه وره کانی دهوله تداو زوری هه لدا به و سهرکه وتن و سهره ریه ی که سوپای عوسمانی له رابردودا به دهستیان هی ناوه له به رامبر دوژمنه کانیدا ، و باسی هو ی نه و شکست و گلانانه شی کرد که له م دوا ییه دا دهوله تی عوسمانی به سهریدا هاتوو له پووی دوژمنه کانیدا ، نه وه ی پو شن کرد بوویه وه که هو ی نه و شکستانه نه وه یه که له دینه که یان دوور که ووتوونه ته وه و به شوین قورئان و فهرموده کانی پیغه مبردا درودی خوای له سهر بیّت نارو ن ، و هانی نه وه شی دابوون که پیویسته ریگه ی قوربانیدان و جیهاد کردن دژ به دوژمنه کانیان بگر نه بهر و ، پشت به خوا ببهستن له هه موو ئیش و کاره کانیدا و گو ی پرایه لی کار به دهسته کانی خو یان بکه ن و له و دوژمنانه ی راپه پرن که دهستیان گرتوو به سهر زه وی موسولماناندا و هه زارانیان لی کوشتون و زیندانیان کردوون ، تا نه و کاته ی که وولاتی { قهرم } یان لی نه سه ننه وه ^۲.

^۱ العثمانیون والروس / ۸۶.

^۲ تاریخ سیاسی ، دولة علیة عثمانیة ، کامل باشا : ۲ / ۲۵۰ .

یہ کہم / سووربونی لہ سہر جیہاد کردن :

ئەم ئومیدانە لە دلی {سولتان سەلیمی سیھەم} دا وایان لی کرد کہ ئەو ھەولانە پەت بکاتەوہ کہە بالۆیزەکانی (ئیسپانی) و (فرنسا) و (روسیا) ئەیاندا بو ناشتی ، و داوای لہ {صەدری ئە عطە م } یش کرد کہ ئەو کاتە (یوسف پاشا) بوو ، بەرنامە ی وورد دابنی بو بەرپەرچدانەوہ ی دوژمنانی دەولەت .

{سولتان سەلیم} لہوہ حال ی بوو بوو کہ ئەو شکستانە ی بەسەر دەولەتی عوسمانیدا ھاتووہ چەند کاریگەری خراب ی لہ سەر گەل داناوہ و بو ئەوہش ھەندی لہو توپەری و بیزاری یە ی خەلک کہم بکاتەوہ ھات ھەولەکانی ناشتی دایە دواوہ و خودی خو ی سەرۆکایەتی سوپایەکی گرتە دەست و بەرہو (دانوب) کہوتە پئی .

مووچە ی سەربازەکانی گەلی زیاد کرد و خەلاتی زیاتریشی دانا بو یان کہ بەراورد بە سولتانەکانی پێش ئەم زۆر زۆر تر بوو .^۱

ئەم سولتانە عوسمانیە وای ئەبینی بو بەھیزکردنی سەنتەری دەسەلاتەکی پێویستە (حسین پاشای کریدی) ھاوپی ی کوئی خو ی بوو ، دابمەزین ی و بیکاتە سەرۆکی کەشتگەلی عوسمانی و ھەموو ئەو دەسەلاتانە ی کہ {حەسەن پاشا} سەرۆکی پێشوو ھەیبوو دای بە سەرۆکایەتی سوپای وشکانی لہ (مولدافیا) و کردیشیە حاکمی راستەوخۆ لہ سەر شاری (اسماعیل) و لہ ھەمان کاتیشدا فەرمانی پی کرد کہ (اوزی) بگێریتەوہ و لہ پێگە ی وشکانیەوہ بەرہو (قەرەم) بجیت .^۲

ئەم گۆرپانکاریانە ی کہ کردنی لہ پلەکانی سوپا دا ھۆکاریکی تایبەتی خو یان بوو ، لہ لایەکەوہ ئەم {حسن پاشا} یە بیروپای دژی بیروپای {صەدری ئە عطە م} یوسف پاشا بوو کاتی یەکەمیان رای وابوو کہ پاگەیانندی شەر بەرامبەر روسیا کاتەکی گونجاو نی یە و ئەمان پێویستی زۆریان بە خو ئامادەکردنی تەواو ھەییە پێش ئەوہ ی بچنە ئەو شەرەوہ ، لہ لایەکی تریشەوہ گلانی سوپای عوسمانی بە سەرۆکایەتی (حسن پاشا) کاری لہ دەرونی سولتان زۆر کردو بە پێویستی زانی کہ گۆرپانکاری لہ سەرۆکایەتی سوپادا بکات ، بەلام ھۆکاریکی لوژیکی تر ھەییە کہ لہ راستی یەوہ نزیکترە ئەوہ یە ئەم سەرۆکە تازەییە یەکیکە لہ

^۱ (بېروانە : تاريخ نوري في بيان ، احوال الدولة العلية ، ص ۱۱۰ .

^۲ (بېروانە : موقف اوربا من الدولة العثمانية ، ص ۶۸ ، ۶۹ .

هاورپى كۈنەكانى سولتان خۇي^۱ ، كە ئەمە واى لىكرىد بىت بىكاتە {سەدرى ئەعطە م} بۇ ئەۋەى بىيىتە پشتىۋانىكى بەھىز و سەنتەرى دەسەلاتى بەھىز بكات لەبەردەم دۆژمنەكانىدا چ لە ناوخۇدا بىت يان لە دەرەۋە بىت^۲ .

{سولتان سەلىم} كەۋتە ھەلۋىستىك كە پىۋىستى كرد لەسەرى ھەر ئەبىت پوۋبەرۋو بىيىتەۋە لەگەل دۆژمنەكانىدا ، بۆيە {سەدرى ئەعطە م} يوسف پاشاى پاسپارد كە گرنگى زۆر بدات بە ھەرىمى (ولاشيا) و (بەلگراڧ) بپارىزىت لە ھەر ھىرشىك كە لە ناۋچەى (كوبان) ەۋە بىكرىتە سەريان بەۋ مەبەستەى كە تەتارەكانى قەۋقاز دژ بە روسيا بوروژىنىت و بىيىتە كۆمەكىكىش بۇ دەۋلەتى عوسمانى و ولاتى (قەرەم) بگەپىتەۋە ژىرپكىفى خۇيان .

{سەدرى ئەعطەم} زۆر دل خۇش بوو بە ئەۋ متمانەيەى كە {سولتان سەلىمى سى} يەم} بە ئەۋى ھەبوو ، گومانىشى وابوو كە سەركەۋتن زۆر نىزىكە و ئومىي وابوو تەۋاى ئەۋ ئامانجانەى دەۋلەت لەۋى داۋا ئەكات ئەيھىنىتە دى^۳ .

دوۋەم / تىكشانى سوپاكانى عوسمانى :

ھىزەكانى {روسيا} و {نەمسا} شوينەكانى خۇيان قايم كرد ، و سوپاكانى خۇيانيان كۆكرەۋە و نىزىك بە (بلگراڧ) و (مولدافيا) مۇلىان دا ، و {سەدرى ئەعطە م} ىش تواناى ئەۋەى نەبوو لە (بەلگراڧ) دوريان بخاتەۋە بۆيە سولتان ناچار بوو لەسەر كار لاى ببات و لە جىگەيدا (حسن پاشا) دابنى ، يوسف پاشا لەسەر دەستى ھەردوۋ سەركردەى روسى (سواروف) و نەمسايى (كوبرف) دا چەند شكستى يەك لە دواى يەكى بەسەردا ھات .

{سولتان سەلىم} زۆر لەسەر ئەۋە مكوپ بوو كە (قەرەم) بگىپىتەۋە و بەسەر دۆژمناندا زال بىيىت ، بۆيە پاى وابوو سەرلەنۋى سوپا دروست بكاتەۋە و فەرمانى بۇ {سەدرى ئەعطە م} دابەزاند كە بەرنامەى بەرەۋ پىشبردنى سوپا دابنى و ھەۋلەكانى بخاتە سەر يەك لە پىناۋ چاكردى بارى سوپادا و ھەرچى كردوۋە ھىزىكى سەربازى بىيىت بۇ گۆرەپانەكانى شەر ، و سولتانىش بۇ ئەۋەى ئەم پاسپاردانەى پشت قايم بكات ھات پەيمانامەيەكى ھاورپىيەتى لەگەل {سوئىد} دا مۇر كرد ، بەپىي ئەۋ پەيماننامەيە ئە بوو دەۋلەتى عوسمانى بۇ ماۋەى

^۱ (بېروانە : تاريخ العثمانية ، اسماعيل سرھنگ ، ص ۲۳۵ .

^۲ (بېروانە : موقف اوروبا من الدولة العثمانية ، ص ۶۹ .

^۳ (بېروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۶۹ .

"ده" سال بریکی دیاری کراو پاره بدات به رانبر شهوی سوید له باکوره وه په لاماری سوپای پوسیا بدات و له سهر شهوه پیکه وتن که به هردووکیانه وه بدن له پوسیا به و مرجهی هیچ کام له دوو دولته له گهل دولته تیکی تردا پیکه وتنی ناشتی نه کات به بی ناگاداری شهوی تر^۱

سینیم/ هه لویستی دولته ته هوروپایه کان له پیکه وتنانه :

دوله ته هوروپایه کان یه هه لویست نه بوون له پیکه وتنانه ، {بروسیا} پی خوشحالی خوی بو شه پیکه وتنانه یه دهربری چونکه به ردهوام {سولتان سلهیمی سینیم} هان شه که دریژه به شه پ بدات له ترسی شهوی نه که شهویش بیته نیچیریکی تری پوسیا ، {فه پهنسا} پشتیوانی له پیکه وتنانه یه نه کرد به و شیوه یی هه بوو ، چونکه خزمه تی به سیاست و نامانجه کانی شه نه نه کرد ، به لام {به ریتانیا} که وته شه هه لویستنه ی که شاعیر شهلی :

يعطيك من طرف اللسان حلاوة و يروغ منك كما يروغ الثعلب^۲

واته / به زمانی قسه ی شیرینت بو نه کات و له و لاشه وه وه کو پړوی خه ریکی فیل کردنه . به ریتانیا خوشحالی خوی به و پیکه وتنانه یه دهربری و حزی له وه شه کرد که دولته تی عوسمانی به به هیزی بمینینه وه ، به لام پی ی باش نه بوو له به ره ی دولته تی عوسمانی دا بیت دژ به پوسیا یان نه مسا ، و پی ی باش نه بوو هیچ جوړه کو مه کی کات .

شه جوړه هه لویستانه له هوروپا وه شتیکی سهر سوپه نهر نی یه ، به لکو شتیکی سروشتی یه ، چونکه په یوه ندی یان له گهل دولته تی عوسمانی ته نیا په یوه ندی به رژه وه ندی بوو ، نه گهر دولته تیکی هوروپیش هه ولی شهوی دابی که دولته تی عوسمانی به و به هیزی یه ی بمینینه وه ، له بهر خوشه ویستیان بو دولته تی عوسمانی نه بووه ، به لکو نامانجیان شه بووه خزمه ت به مه به سته سیاسی یه کانی خویان بکات که مه به سستیان بوو ترازووی هیژه کان له کیشوهری هوروپا دا پابگرن و پاریزگاری له به رژه وه ندی یه نابوری یه کانیان بکه نه چ له ناوه وی دولته تی عوسمانی دا بیت یان له دهره وه ی دا .

له گهل شه ودا که شه هه لویستانه کاریگه ری هه بوو له سهر ره وتی گشتی سیاسه ته کانی دولته تی عوسمانی و پی شپره وی پی کردنی له ناوچه کانی هوروپا دا ، به لام سولتانی

^۱ (پروانه : موقف اوروبا من الدولة العثمانية ، ص ۷۱ .

^۲ (پروانه : تاریخ الدولة العثمانية ، عبدالرحمن شرف ، ص ۲۱۰ ، ۲۱۱ .

عوسمانی هر بی' ئومید نه بوو ، به لکو هر هیوای وابوو سوپاکه ی سهرده که ویت لهم ئیشه یدا نه گهر ئاراسته ی باش بکریئت ، ئه وه بوو فهرمانی کرد سوپای عوسمانی بخریته پری له (نه فلاق) و (بغداد) هوه تا سهره تای سوپاکه گه یشته پووباری (رمینیک) له نزیک سنوری (نمسا) دا ، به لام له ویدا ئه وه ی که به خه یالی که سدا نه هاتبوو پوویدا و هه ردوو سوپای روسیا و نه مسا ، سوپای عوسمانیان غافلگیر کردوو له ناکاو ییدا په لاماریان دان و تیکیان شکاندن ، ئهم پووبه پووبونه وه یه ناونرا { شه پری یوزا } یان { رمینیک } چونکه شه په که له لای ئه و پووباره دا پوویدا ^۱ .

ئهم شه په شوینه واری خراپی له سهر ده وله تی عوسمانی جی' هیشت ، و هه لی پیکه خسته وه ی سوپا نه ماو ، تیکشکان له دوا ی تیکشکان به سهر ده وله تی عوسمانیدا ئه هات و به ره به ره که وته پاشه کشه کردن تا گه یشته پۆژه لاتی (دانوب) و ئهم شه په هه لی په خساند بو' نه مساویه کان که ئابلوقه ی سهرشاری (بلگراد) لابیهن و پیگه بکه نه وه بو' هیژه کانی (هاوپه یمانان) و عوسمانیه کان له ئه وروپا دهر بکه ن ^۲ .

ئهم هیژشه خاچپه رستی یانه بو' سهر هه ریژه کانی ده وله تی عوسمانی له مانگه دوایینه کانی سالی (۱۷۸۹) زاینیدا خراپترین باری بو' ئه و ناوچه سنوریانه دروست کرد که له نیوان هه ردوو لادا هه بوون ، بویه دوا ی ئه و هیژشانه ئهم قوناغه دوو حاله تی جیاوازی له خو' گرت :

یه که م / له وه دا خو ی ئه بیینه وه که چالاکی دبلوماسی و بزاوتی ئایینی و سیاسی له ناوه ند ه ئه وروپایی یه کاند ا گوروتینیکی زیاتری وهرگرت و خه لکیان له شه پ ئه ترساند ، ئه مه وای کرد ده وله ته به هیژه کان به دوا ی ئاشتیدا بگه پری'ن و بانگه شه ی ئه وه بلاوبکه نه وه که با شه پ پابگریئت له نیوان ده وله تی عوسمانی و نه مسا و روسیای دوژمنیدا .

خو'ری شو'رشی فه رهنساش له ئاسۆوه دهرکه وت و ترسناکی یه که ی له هه موو ئاسته کاند ا بو' ئه وروپا که وته دهر ، و هه ستیکی به هیژی دروست کرد له لای ده وله ته ئه وروپی یه کان و روسیاشی له گه ل بیئت که کاتی ئه وه هاتووو سوژ به ده وله تی عوسمانی بده ن له ترسی

^۱ (بروانه : تاریخ الدولة العثمانیه ، عبدالرحمن شرف ، ص ۲۱۰ ، ۲۱۱ .

^۲ (بروانه : موقف اورپا من الدولة العثمانیه ، ص ۷۳ .

ئەمەلىي نەك شۆپىشى ئاپلىيۇنى ئەۋەندە گەۋرە بىتت و فەرەنسا بالادەست بىتت بەسەر ھەموو كىشۈرى ئەۋرۇپادا ^۱.

دووم / ئەو ماۋەيە ھەندى گۆپانكارى و ئامادەباشى تازەى بە خۆيەۋە بىنى لە پوۋى سەربازى يەۋە ، ھۆكەشى ئەۋە بوو ئەو شىكستە يەك لە دۋاى يەكانەى كە توۋشى دەۋلەتى عوسمانى ھاتبوو پىشترو پاش شەپرى ((يوزا)) ۋاى كرد خەلكى توۋپە بىكات و بىزارى و ھەنگ ھەلپرى و داۋاى راستكردنەۋەى بارودۇخەكە بىكەن و {صەدرى ئەعظە م} ىش لە سەر كار لابەدن ^۲.

بوداۋەكان يەك لە دۋاى يەك ئەھات و شىكستىش ھەر بەردەۋام بوو ، دەۋلەتى عوسمانى لاۋاز ئەبوو ، كە شۆپىشى فەرەنسى دەرگەوت لە خەلكى ، دەۋلەتە ئەۋرۇپىيەكان بە پىۋىستىيان زانى لەگەل دەۋلەتى عوسمانى پىك بىكەون تا بتۋانن خۇيان كۆيكەنەۋە و لە بەردەم بزاۋتى فراۋنخۋازى ئابلۇيىدا بوەستن ، و سنور بۆئە ھەموۋە چاۋچىنۇكىيەى فەرەنسا دا بىتت كە داگىركردنى زەۋى يەكانى دەۋلەتى عوسمانى لە بىر ھەموۋيان بىرەۋىيەۋە ۋەك قۇناغى يەكەمىن ، لە راستىدا دەۋلەتە ئەۋرۇپىيەكان لەم ئاۋىژىۋانەياندا سەرگەۋتن و پەيماننامەى بەئاۋبانگى (زىشتۋىي) مۆر كرا لە ۲۲ / ذى الحجة / ۱۲۰۵ ك دا كە بەرانبەرە لەگەل ۴ / اغسۇس / ۱۷۹۱ زائىنىدا) ^۳.

كە ئەمە سەرى گرت بۇيان ، ماىەۋە سەر قۇناغى دووم ئەۋىش ئەۋە بوو شەپرى نىۋان دەۋلەتى عوسمانى و پوسىيا رابگىرن ، بەبى ئەۋ پراگرتنە ئاۋچەكانى ئەۋرۇپا بەردەۋام پوۋ لە ترسناكى ئەبوون بەھۋى ئەۋ موغامەرەنەى كە ئابلۋىون بەردەۋام ئەيكردن ، لەۋلاشەۋە پوسىيا بالا دەست بوۋبوو لە ئاۋ دەۋلەتى عوسمانى داۋ ئەمەش ھەرەشەيەك بوو بۆ ئەۋرۇپا ^۴.

بارودۇخى دەۋلەتى عوسمانىش لە ئاستىكدا بوو بەھۋى ئەۋ ھەموۋ شىكستە كە پوۋى دا بوو لى ى و كارى كىرەۋىيە سەر ھىزەكەى و ۋاى لىكرد بوو ھىزەشەكانى بۆ سەر ئەۋرۇپا رابگىرت ، ئەمانە ۋاى كرد كە دەۋلەتى عوسمانى پەزەمەندى بدات بۆ ھەموو پىكخستنىك

^۱ (بىروانە : موقف اوروبا من الدولة العثمانية ، ص ۷۴ .

^۲ (بىروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو .

^۳ (بىروانە : موقف اوروبا في الدولة العثمانية ، ص ۸۲ .

^۴ (بىروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۸۳ .

سەر له ئاشتى يەو دەرىكات بە ھەر مەرجىك بىت ! ئەو پووداوانە يارمەتى زۆرى ناوېژيوانانى دا كە لە كارەكەياندا سەرکەوتن بە دەست بھيئن و پاش چەند دانوستانىك لەگەل پوسياو دەولەتى عوسمانيدا گەيشتنە ئەو پىكە و تننامەى ئاشتيان لە نيوانياندا و لە شارى (ياش) پاگەياندا لە بەروارى ١٥ / جى دى الاولى / ١٢٠٦ ك بەرانبەر بە ٩ / يىنابر / ١٧٩٢ زايىنى .

گرنگترين پرگەكانى ئەو پىكە و تننامەى :

١- گوپىنەوئى دىلەكانى شەپ و پىگەدان بەو ھاوالاتيانەى كە لە دەرەوئى دەولەتەكانى خوياندا ئەژين - بەھۆى قەيرانە سياسىيەكانەو - بگەپىنەو و لاتە سەرەكى يەكانى خويان يان لەو شوپىنانەدا بىپىنەو كە خويان حەزى لى دەكەن .

٢- دەولەتى عوسمانى بۆ پوسيا دەست ھەلئەگرى لە بەندەرى (ازوف) و ولاتى { قەرەم } و نيوەدورگەى (طمان) و ولاتى (قويان) و { بسياربىيا } و ھەموو ئەو ھەريمانەى كە ئەكەونە نيوان دەرياي (بجد) و (دىنستەر) ، و (پووبارى كۆتايى = (اخير)) ئەبىتە سنوورى نيوان ھەردوو دەولەتەكە .

٣- پوسيا ئەم شوپىنانە ئەگىرپىتەو بۆ دەولەتى عوسمانى : { بەغدان } و { ئەكرمان } و { كىلى } و { اسماعيل } ، بەرانبەر ئەمە دەولەت ئەبىت باج لەسەر خەلكى " بەغدان " ھەلبەگى و داواى قەرەبووى شەپ و ئەو جوۆرە شتانەش نەكات لە پوسيا .

٤- " باب العالى " ئەبىت بەرگرى لە خەلكى بكات و نەيەلئىت كەس ھىرش بەرپتە سەر ھەردوو پارىزگاي پوسى (تفليس) و (كاتالينا) ، و ئەو كەشتىيە پوسى يانەى كە لە دەرياي ناوەرەستدا ھات و چۆ دەكەن ، قەرەبوو كردنەو ئەكەوئىتە سەر دەولەتى عوسمانى ئەگەر ھەر جوۆرە زيانىك دواى ئەو پووبدات بە دەستى خەلكى ناو دەولەتى عوسمانى ^١ .

ئەم پىكە و تننامەى شەپى نيوان پوسيا و عوسمانى يەكانى پاگرت ، و ئامانجەكانى دەولەتى ئەوروپاشى ھىنايە جى ، كە گرنگترين پاگرتنى شەپ بوو لە كاتىكدا ئەوروپا زۆر لە بلأوبوونەوئى شوپشى نابليونى ئەترسا بگاتە ھەموو پزىمەكانى حوكمپرانى لە ئەوروپادا ، بەو شىوئەى ھەموو ئومىدەكانى دەولەتى عوسمانى تياچوون و بەمەش ھەموو ئەو

^١ (بىروانە : موقف اوروبا من الدولة العثمانية ، ص ٨٣ .

شويټانه‌شي له‌ده‌ست داو وای لى هات {ده‌ريای پ‌ه‌ش} يش که‌وته ژيړ به‌زه‌يى ئالای پوسيا و هه‌موو به‌نده‌ره‌کانى عوسمانى وه‌ک (ارزوف) و (اوديسا) و (سي‌فا ستبول) بونه‌بنکه‌ي که‌شتى گه‌لى پوسى و هه‌موو نه‌و شوټانه‌ي ئاوى ده‌ريا گه‌وره‌کان نه‌چووه سه‌رى وه‌ک (دانوب) و (بج) و (دنستر) و (بروت) و هاتوچووى که‌شتى تيباندا ، که‌وتنه‌ ژيړ ده‌ستى پوسيا ، به‌و شيوه‌يه نه‌م پيکه‌وتنامه‌يه سنووره‌کانى ده‌وله‌تى عوسمانى زور ته‌سک کرده‌وه له‌ نه‌وروپادا و به‌په‌رسى ده‌ستى به‌ ده‌وله‌تى عوسمانى هه‌لگرت له‌ زوري‌ک له‌و ده‌ستکه‌وتانه‌ي هه‌ييوو يو دوژمنه‌کانى !

کەشتیگەل و چەك و بەتایبەتی تۆپ لەسەر نەخشەی فەرەنسی یەکان ، لەسەر دەمی ئەمدا
سەرەتای خۆیندنی سەربازی لە شیوازی پوژناوادا دەستی پێ کرد .

جا کە سولتان سەلیم دەستی دایە ئەم چاکسازیانە و تیپی نیزامی تازەیی دامەزراند ،
سەربازە ئینکشاریەکان پاپەرین و پیوانی (ئەشراف) ییش پشیتیوانیان کردن لەم
وەستانەیاندا دژ بەم یاسا تازانە ، هەرچەندە سولتان فەرمانی کرد بە هەڵوەشانەوهی
یاسا تازەکە کەچی پاپەرپووەکان هەر دانەمرکانەوه و بریاری لەسەر لادانی خەلیفەیان داو
دەسەلاتیان لی سەندەوه^۱ و {مصطفی} ی چوارەم کە نامۆزای بوو دەسەلاتی گرتە دەست
کە کاندیدکراوی موخافیزکارەکان بوو ، ئەو بوو لە پاشاندا بووبە دەستی ئەوانەیی
لەسەر کورسی دەسەلات دایان نابوو ، لە دوایدا فەرمانیکی سولتانیان دەرکرد و تییدا ئەو
یاسا تازەییە و هەموو ئەو چاکسازی یانەو ئە و قوتابخانە و دامەزراوانەیان هەڵوەشانەوه کە
پەيوەند بوون بەو یاسایەوه ، لەگەڵ ئەمدا چەند کیشەییەك لەسەر دەمی ئەمیشدا پووی داو
وای کرد لەسەر کار لایبەرن^۲ .

پینجەم / شەری فەرەنسی خاچپەرست دژ بە دەولەتی عوسمانی لە (میسردا) (۱۲۱۳ک _
۱۷۹۸ز) :

دوژمنانی ئیسلامی داڕووخانی دەولەتی عوسمانیان بەهەل زانی و فەرەنسا ئەم هەلەیی
قۆستەوه و سوپایەکی گەورەیی بەسەرۆکیەتی سەرۆکی ناودار (ناپلیون بۆنابرت) نامادە
کرد ، ئەم سوپایە وەك زایەلەییەك وابوو بۆ شوێشی فەرەنسی و لەژێر کاریگەری بیروپراکەیی
ئەو شوێرشەدا بوو ، " نابلیون بۆنابرت " ژمارەییەکی گەورەیی لە زانایانی فەرەنسا لەگەڵ
خۆیدا هێنا بوو کە ژمارەیان ئەگەیشتە (۱۲۲) زانا ، ئەم ژمارەییە چەند قاتی ئەو ژمارانە بوو
کە نابلیون خویی پیۆه گرتبوو لە هەلمەتەکانی تریدا بۆ سەر ئەوروپالەگەڵ خۆی ئەبردن ،
ئەم زانایانە لە ژێر کاریگەری پۆلی فەرەنسا دا بوو کە هەولێ ئەو ی ئەدا چاکسازی لە
کۆنسی کاتولیکەکاندا بکات و دژ بە ئەو هەولە چاکسازیانە بوەستیتهوه کە بزواتە
چاکخوایەکانی پوژتستانەکان دەستیان داووبووبە لە سەرەتای سەدهی شانزە هەمدا ، لە

^۱ (بروانه : الدولة العثمانیه ، اسماعیل یاغی ، ص ۱۲۷ .

^۲ (بروانه : قراءة جديدة لسياسة محمد علی التوسعية ، د. سليمان الغانم ،
ص ۱۲ .

په شاندا نه مانه و له ماوه يه كي پيشوتردا كه پرويان له پوڅ ه لآت كرد بوو ، كه وتنه ژير
 كاريگري بيروپاكاني (روسو) و (فولتير) و (مونتسكيو) كه ديارترين بيرمه ندي شوپشي
 فېره نسي بوون و وا ناسرابوون نه مانه سر به گوړه كاني (ماسوني) يه هوډيه كانن چونكه
 نه وانيش به هه مان شيوه دروشمي (نازادي ، برايه تي ، يه كساني) يان بهر ژ نه كرده وه ، نه م
 دروشمانه ش بيروباوه پو ناراسته يه كن له گشتي دا دژ به دينن و دژ بهو بيروپايانه شن كه له
 دينه وه سرچاوه نه گريټ ، بهم پي يه نه وه كه م دهركي يه هه ندي نورسهر ي ميژوويي په و اج
 بو نه وه دروست ده كن گوايه نامانجي سهركي نه م په لاماردانان ته نيا نه وه بوو له
 به بهر ژه وندي يه كاني بهر يتانيا بدريټ له پوڅ ه لآتدا ، نامانجيكي لهو شيوه يه پيوستي به
 كوړ كړنه وه ي نه و هه مووه زانا زوره ني يه له گه ل خوت بيهيني ^۱ ، بويه راست نه وه يه كه
 بو تري نامانج نه وه بوو نيمپراتوريه تيكي فېره نسي له پوڅ ه لآتدا دروست بكريټ تا نه و
 تويزه بورجوازه تير ببيت له فېره نسا دا كه گه يشتبوونه كورسي ده س لآت پاش شوپشي
 فېره نسي ، نه م و پازي كړدي كه نيسه ش نامانجيكي تره ، هه رچه نده نه م شوپشه هه ندي
 گورزيشي به شيوه يه ك سره وانه كه نيسه وپولي بي هيز كرد له چاو جاراند ، به لام
 كاريگري گه وري كه نيسه له سهر زوريك له گه لي فېره نسي هه مابوو ، نه م جگه له وه ي
 كه نيسه پوليكې گه وري هه بوو له پشتيواني كړدي ده س لآتي فېره نسي له (شوينه
 داگيركراوه كان) ي فېره نسي يه كاندا له پوڅ ه لآتي نيسلاميدا ، له موه يه كه نه و تري نامانجي
 نه م په لاماردانه تيكه له يه كه له نامانجي نابوري و سنور زياد كړدن و نامانجي سياسي و
 ناييني ، يان ووردتر بلين هيرشيكي سهر بازي و فيكري بوو ، بو نه م هه ش بوو نابليون نه و
 هه مووه زانايه ي له گه ل خويدا هينا ^۲ .

باسي حه و ته م / رهگ و پيشه ي هيرشه خاچپه رستي يه كه ي فېره نسا :

گومان له وه دا ني يه نه م داگيركه رانه زاناو ناگادار بوون له سروشت و حالي موسلمانان
 له ميصردا به هو ي زور پيگه ي خويانه وه ، يه كيك له وانه : نه و گه شته زورانه ي كه
 گشتياره كاني فېره نسا (سيخوپره كان) له نيوان سه ده ي هه فده و هه ژده دا نه يان كرد كه

^۱ (بېروانه : قراة جديدة في تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۱۴۱ _ ۱۴۲ .

^۲ (هه مان سهرچاوه ي پيشوو ، ص ۱۴۱ ، ۱۴۲ .

پەيوەندى پتەويان ھەبوو لەگەڵ (قبطىيە كان) و (جولەكەكان) و ھەندى لە پاشماوھەكانى مەمالىكەكاندا لە مىصر ، زۆر بە ووردى لىكۆلئىنەوھيان كوردبوو دەربارەى ھەموو لايەنەكانى سىياسى و ئابورى و فيكرى و سەربازى . ئەوھى واماڤ لىدەكات ئەم رايە پەسەند بكەين ئەوھى بەردەوام بازارپايان بۆ يەروپاكانى خۇيان گەرم ئەكرد و تەنانەت دواى ئەوھى كە ئەو ولاتەيان بەجى ھىلا كۆنگرەكانى يەھودىيە ماسۆنىيەكانيان پواند لە مىصردا كە پەيوەندى پتەويان بە {محمد على پاشا} وە دروست كرد ، ھەنگاوەكانى ھىرشى فەرەنسا بە بەرنامەيەكى زۆر وورد ئەنران پيش ئەوھى بىنە مىصر ، ئەوھى شتىكى كوتوپرى نەبوو ، تەنانەت دۆزىنەوھى (بەردە كۆنەكەى رشيد = حجر الرشيد الاثوى) و شىكردەوھى رەمزەكانى زمانى (ھىروغلىفى) كە زمانى مىصرە كۆنەكانە ، ئەمە ئەگەر شتىكى لە پريش بوبىت - كە ئەو مەسەلەيە تا ئىستاش پىويستى بە پشكنين و لىكۆلئىنەوھى ھەيە خۆگرنگى دان بەو پووداوە و بازار گەرم كردنى و شىتەل كردنەوھى رەمزەكانى زمانى فەرەونى و بەكارھىنانى گاريكى بە بەرنامە و ووردە و ئەچىتە بازنەى ئامانجە گشتىيە ديارەكان يان ناديارەكانى ھىرشى فەرەنسىيەوھى ، {عبدالرحمن الجبرتي} كە مېژوو نوسىكى موسلمانە و لە سەردەمى ئەو پەلاماردانەدا ژياوھى ، ئامارەيەك بۆ ئەو مەسەلەنە ئەكات لە باسى ئەو پەيمانگا زانستىيەدا كە فەرەنسىيەكان لە گەرەكى (ناصريە) دا دروستيان كرد ، ئەوھى ئەلى : ((كاتىك ھەندى موسلمان ئەھاتە لايان _ ئەوانەى كە مەبەستيان درز دروست كردن بوو تەنانەت رىگەى چوونە ئەو شوينانەيشيان لى نە ئەگرتن كە لاي خۇيان زۆر گرنگ و تايبەت بوو ، بەلكو بە پروويەكى خۆش و دەم بە پىكەننەوھى بە خىريان ئەھىنا و ئەوھىيان بۆ دەرئەبرين كە زۆر بە ھاتنى دلخۆشن ، بە تايبەتى ئەگەر ئامادە باشى يان بە ئاگايى يان ھەزيان تىدا شك بېردايە دەربارەى بابەتەكانى زانست و ھەرىمەكان و زىندەوھران و پەلەوھران و پووەك و مېژووھە كۆنەكان و ژياننامەى مىللەتان و چىرۆكى پىغەمبەران و وینەكانيان و موعجزەكانيان و پووداوەكانى مېژوو _ بەتايبەت _ ئەوانەيان كە سەرى خەلك سوپ دەمىنى لى يان ...))^۱ .

يەكەم / نەينى ھىزى موسلمانان : _

^۱ (بروانە : عجائب الآثار في التراجم و الاخبار (۱۲۰ / ۳) .

فەرەنسى يەكان _ و پۇژئاوايى يەكان بە گىشتى _ لەوہ حالى بوو بوون كە نەينى ھىزى
 موسلمانان لە دوو پووہ وەوہ : يەكەمیان : ئەو پابەند بوونەيانە بە دینەوہ ، دووہ میان : ئەم
 ولاتە يەكگرتووہ يە لە ژێر سىبەرى حكومەتێكى ئىسلامى سامدار دا كە ھەموو گوى لە
 مشتینى ، پياوانى ئەم ھەلمەتە فەرەنسىە حالى بوونى خوڤيان لەم دوو فاكترە دووپات
 كەردوہتەوہ ، ئەوہ تا نايلیون و ھەندى لە پياوہكانى ^۱ ئەوہ رانەگەيەنن كەئەمان ئىسلامیان
 قبوول كەردوہو بە چاوى پىزەوہ سەيرى ياسا و پىنماي يەكانى ئەكەن و ھەزەكەن ژنى
 موسلمان بەینن بۆ ئەوہ يەئەوہ بەكەن ھۆكارێك بۆ نزیكبوونەوہ لەموسلمانى نەخویندەوار
 بەئومىدى ئەوہى بارودۆخە كە دابمزرى ، ئەوہش بەئاشكرا لەيەكەمىن بەيانى نايلیوندا بۆ
 گەلى مىصر دەردەكەوێت ، ئەوہتا دەلێت : ((ئەى خەلكى مىصر ! دانیام پىيان وتوون ،
 بەمەبەستى ئەوہ ھاتومەتە ئەم وولاتە تا دینەكەى ئیوہ بسپرمەوہ ، ئەوہ قسەيەكى دروى
 ئاشكرايە و برۆاى پى مەكەن و بەو كەسە ھەلخەلەتاوانە بلێن من بە دانیای يەوہ بۆ ئەوہ
 ھاتوم تامافى ئیوہ لەستەمكاران دەربەینمەوہ ، من زۆر لە مەمالیکەكان خواپەرست ترم و
 لەوان زیاتر پىزى پىغەمبەر و قورئانى گەورە ئەگرم ^۲ .

ھەرۆھە پياوانى ئەم ھىرشە ھەولێ زۆریاندا بۆ ئەوہى دین لەرزۆك بەكەن لە دەروونى
 پىش سپی و زانا موسلمانەكاندا بەوہى ھەندى نمونەيان لە شارستانیەتى پۇژئاوا خستە
 پىش چاویان ، بەلام فاكترەرى دووہمیان كە ھەولدانە بۆ لەت و پەت كەردنى يەكیىتى
 موسلمانان ئەوہ بە ئاشكرا لە ھەولێ فەرەنسىەكاندا دەرنەكەوت يەكێك لەو ھەولانە ئەوہ
 بوو ھىزىكى چەكداریان لە مەسیحى يەكانى مىصر دروست كەرد بەسەرۆكایەتى (معلم
 یعقوب) بۆ لیدانى ئەو شوپشە جەماوہرى يەئەوہ كە زانایان دروستیان كەرد لەلایەك و لە
 لایەكى تریشەوہ بۆ وەستانیان لە بەرامبەر ھىزەكانى خىلافەتى عوسمانى ئىسلامى دا ^۳ .
 دووھەم / دەندان و ھاندانى تاقمە ناوخوى يەكان :

^۱ (بڕوانە : قراءة جديدة فى تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۱۴۳ .

^۲ (بڕوانە : الصراع الفكري بين اجيال العصور الوسطى والعصر الحديث / للعدوي ، ص ۸۳ .

^۳ (بڕوانە : قراءة جديدة فى تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۱۴۴ .

فەرەنسىيەكان لەو ھەدا سەرکەوتوو بوون کە توانيان ھەندى لە مەسیحییە قبلى يەکان والیبکەن بە ھەموو ھۆکارێک یارمەتى ئەم ھێرشەیان بدەن ، ھەندى لە نوسەرە مەسیحی یەکانیش وا خەلک حالى ئەکەن کە ئەو سودانەى دەستى میصر کەوت لەو سى سالىدا زۆر زۆر تر بوون لەو سودانەى بە دريژای حوکمی عوسمانى دەستى میصر کەوتبوو ، ھەندىکی تر لەو ھەلقە لە گویانە زۆر بە شان و بالی (معلم یعقوب) و ئەو پۆلە ناجوامیرو ناشیرینانەیدا ھەلیان ئەدا لەکاتیکیدا ئەو دەستى لە ناو دەستى فەرەنسىيەکاندا بوو دژ بە عوسمانیەکان ، تەنانەت وا دەر ئەخەن کە : { ئەو ھاوکاری کردنەى شایانى ئەو ھەیکەلیکی لە ئالتون بۆ دروست بکریت و لە گەورەترین گۆرەپانی قاھیرەدا دابنری و لەسەرى بنوسری : ئەمە یەکەمین کەسیکە ، بانگی (سەر بەخۆی میصرى) لە سەدەى تازەدا ھەلگرتوو }^۱ .

ئەم ھەلویستەى " نصاراكان " دژ بە حەزو ئارەزووی زۆربەى خەلکە موسلمانەکە بوو بە ھەمان پێژەى حەزەکانى ئەوان ، ئەتوانی ت ئەمە ھەست پى بکری ت لە بۆچونی دوژمنکارانەى زۆربەى بیرمەندەکانى ئەصاردا بەرامبەر بە زۆرینەى موسلمانانى میصر، لەم سەردەمەشدا بە ئاشکرا دیارە بەردەوام پشتیوانى ناپاکانە ئەکەن بەرانبەر وولاتەکیان بەو مەرجەى دژ بەبوونی ئیسلامى بی ت ، تەنانەت ھەر بە چەمکی { یەکی تى نیشتمان } یش کە ئەوان زۆر خۆیانى پیو ھەلەدەکی شىن ، (معلم یعقوب) یەکیکە لە دیارترین ئەو کەسانەى ناپاکیان بەرانبەر وولاتەکیان کردوو ، بە ھەر حال ئەم پووداو لە میژووی میصریدا بە سەرەتای (فیتنەى طائفى) دا ئەنری ت^۲ .

کە نەتو ە نائىسلامى یەکان چ (نصارى) و چ (یونان) ھاوکاریەکی زۆرى داگیرکەرى فەرەنسى یان کرد ، دکتۆر عبدالعزیز الشناوى قسە لەسەر ئەمە ئەکات و ئەلئى : ((ھەندى لە میللەتە نائىسلامیەکان لە ھاوکاری کردنى فەرەنسىيەکاندا زیادە پەوى زۆریان کردو گەشتنە ئەو ھى که ھىزىکی سەربازیان لە پۆلەکانى ئەم میللەتانە دروست کردو دەرەجەدار و سەربازەکانى داگیرکەرى فەرەنسىيە ھەستان بە مەشق کردنیان و پرچەککردنیان بە چەکی تازە بابەت ، و دواى ئەو تیکەل بە سوپای داگیرکەرى فەرەنسىيەیان کردن تا کەمى

^۱ (بڕوانە : تاريخ الفكر المصري الحديث ، د. یونس عوض ، (۱۸۸ - ۱۸۰/۱)

^۲ (بڕوانە قراءە جديدة في تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۱۴۴ .

سەربازەکانی خۆی پێ پر بکاتەو ئەو کەمی یەکی کە لە ئەنجامی ئەو هەموو شەپەری لە میصر و شام و سەرکۆتکردنی شوێرشە جەماوەریەکاندا توشی هاتبوو لەلایەك و لەلایەکی تریشەو {طاعون} و {نەخۆشییە ساریەکان} هەرای کردبوو بە سەربازە فەرەنسیەکان ، گەلی میصری و سەیری ئەم هیژە سەربازیانە ئێکەرد کە بەکرێگیراوی داگیرکەری فەرەنسین لە میصردا ، پابەری ئەم هیژانەش بریتی بوو لە ((معلم یعقوب حنا)) کە چەند هیژکی سەربازی لە {قبطی یەکان} دروست کرد ، جل و بەرگەکانیشیان هاو شیوەی جل و بەرگی سەربازە فەرەنسی یەکان بوو ، ((کلیپر)) یش بەرەسمی کردی بە سەرۆکی ئەم هیژانە و پلە (ئاغا) ی پێ بەخشی ، و لە سەرەدەمی (مینو) شدا پلەکەکی بەرز کرایەوە بۆ لیوا (جەنرال) و بە شیوەیەکی رەسمیش نازناوی (پێشەوای گشتی) هەموو هیژە قبطی یەکان ی لە ناو سوپای فەرەنسیدا پێ بەخشا^۱ .

سەرباری ئەو موقاوەمەتە زۆرە و بزاتە جەماوەری یەکی کە زانایانی ئەزەهر پێشەوایەتیان ئەکرد ، هیژەکانی فەرەنسا توانیان میصر داگیر بکەن بە هاوکاری و کۆمەکی (معلم یعقوبی) میصری .

ئەوندەیش ئیشی خراپ و ناشیرینی ئەنجام دا زۆر جیگەکی خۆیەتی کتیی تایبەت دەربارەکی ئەو ماوەیە بنوسرێت ، تا ئەوەکانی داهاوو هەموو بزائن چەند لادی ی ئاوەدان سوتینرا و چەند خانوو مائی خەلکی دزراو چەند ناموسی ئافرەتی داوین پاک ئەتک کراو چەند خیزان ئاوارەو دەربەدەر کرا لە سەر دەستی فەرەنسادا کە خۆی بەرپەری (ئازادی) و (برایەتی) و (یەکسانی) و (مروقەدۆستی) ئەزانی !!

پاش داگیرکردنی قاهیرە ناپلیۆن کەوتە داگیرکردنی شارەکانی تری میصر ، و " غەزە " و " رەملە " و " یافا " ی داگیرکردو هەولێ گرتنی (عەکا) شی دا بەلام بیداری خەلکی (عەکا) بەپابەراییەتی (احمد پاشا الجزار) بوونە بەرپەست لە بەردەم حەز و ئارەزووەکانی ناپلیۆنی خاچ پەرستدا . کە ناپلیۆن گەیشتە (عەکا) بەیانیککی بلاوکردهو و تیایدا هەموو جولهکەکی دنیای بانگ کرد بۆ ئەوەی لەسەر زەوی فەلەستیندا دەولەتێک بۆ خویان دروست بکەن و ناوی نا (میرات گرە شەریەکانی فەلەستین) !! ، باشە هەر ئەمە ئەو دەرناخات کە

¹ (بڕوانە : الدولة العثمانية دولة اسلامية (۲ / ۹۳۸) به دواوه .

په یوه نډیه کی پته وهه بویه له نیوان نه و ناپلیونه - که پرده ی ئیسلامی به خویدا دابوو - و جووله که دا که بهرنامه ی نه و شته یان دانا که دوا یی پی ی نه و ترا (شوړشی فهرنسی)^۱ .

سپههم / { سولتان سهلیمی سپههم } جیهاد دژ به فهرنسا راده گه یه نیت :-

هیرشی فهرنسا بؤ سهر میصر له میژووی تازه دا به یه که مین هیرشی خاچپهرستی دانه نریت بؤ سهر یه کی که له ولاته عهره بیه کانی ژیر ده سه لاتی عوسمانی ، بویه به مه { سولتان سهلیمی سپههم } جیهادی دژ به فهرنسی یه خاچپهرسته کان راگه یاند له (۱۲۱۳هـ - ۱۷۹۸ز) دا ، موسلمانانی حجاز و شام و باکوری نه فریقا یه کسهر هاتن به دهم نه م بانگه وازه وه ، له حجازه وه موسلمانان به راپه رایه تی (محمد الگیلانی) هاتن ، (جهره) تی له پرو دوا وه کانی (مانگی شهعبانی سالی ۱۲۱۳هـ - ۸ ینایر تا (۵) فیرایر ی سالی ۱۷۹۹ز) دا نه لی : (که هوالی فهرنسیه کان گه یشته حجاز و دنیا بوون ولاتی میصریان داگیر کردوه ، خه لکی حجاز زور دلگران و توپه بوون و له ناو حهره می که عبه دا کو بوونه وه و نه م شینخ گه یلانیه یش دهستی کرده ناموزگاری کردن و ووتار دان بؤ خه لکی و بانگی نه کردن بؤ جیهاد و نه یوت پیویسته پشتیوانی له (دین) و (راستی) بکه ین و کومه لیکی زوری هاندا بؤ نه وه ی مال و نه فسی خو یان ببه خشن و له نه جامدا (شهش سه د) مواهید خو یان پیچایه وه و سواری که شتی بوون و له گه ل نه وانه شدا که له شاره کانی (ینبع) و (خلافه) هاتنه ناویانه وه پوه و (میصر) که وتنه پری ، موسلمانانه کانی حجاز زور پکا بهری جه نرال (دیزیه) بوون که پونا پهرت په لاماردانی (صعید) و سهر کو تکردنی هیزه جیهادی یه کانی (مرادبگ) ی پی سپارد بوو ، له ناو خو یاندا بریاری نه وه یان دابوو نه بی یه کی که له دوو چاکه که ده ست بخن ، یان { شهیدی } یان { سهرکه تن } ، و نه م نایه ته یان کرده دروشمی خو یان (انفرؤ خفا و ثقالا وجاهدوا باموالکم و انفسکم فی سبیل الله ذلکم خیر لکم ان کنتم تعلمون) التوبه / ۴۱ . بهر یه کی جهنگی ئیسلامی له مان و له موسلمانانه عه شایه ره کانی میصر به تایبه تی عهره به کانی (هه واره) و خه لکی { نوبه } وه یزه کانی { مرادبگ } دروست بوو ، له بهرام بهر بهر جهنگی یه نه صارنیه که ی فهرنسا دا ، که له

^۱ (پروانه : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي ، ص ۸۶ .

هیزه‌کانی فەرهنسا (به هیزی و شکانی و به هیزی دهریای یهوه) و هیزه قبطی یه‌کان که (معلم یعقوب حنا) رابه‌رایه‌تی نه‌کردن له ناو سوپای فەرهنسادا ^۱ .

چوارهم / {مه‌هدی دهرناو} ی لیبیاش دیت به‌دهم بانگی جیهاده‌وه دژ به فەرهنسا :
 عزه‌تی ئیسلامی ووره‌ی دینی ئه‌میشی جولاند و که‌وته بانگ کردنی موسلمانانی
 پۆژه‌ه‌لاتی لیبیا بو جیهادکردن له پیناوی خوادا ، موسلمانانی ئه‌ویش پۆل پۆل ئه‌هاتن
 به‌ده‌میه‌وه وه‌ک تیره‌کانی (بنه‌ماله‌ی علی) و (هه‌نادی) و جگه له وانیش له رینگه‌شدا
 دانیشتوانی ئه‌و لادیان‌ه‌ش ئه‌هاتنه ناویان که له رینگه‌یاندا بوون و به له‌شکره زۆره‌وه
 که‌وته ری تا گه‌یشته (ده‌مه‌نه‌ور) له سالی (۱۲۱۴ ک _ إبریلی ۱۷۹۹) ز ، له وی‌دا
 سه‌ربازگه‌یه‌کی فەرهنسی هه‌بوو ، {مه‌هدی} ته‌فروتونای کردن ، و ئه‌م سه‌رکه‌وته‌نی
 دهرناوی (لیبیا به‌سه‌ر کافره‌فەرهنسیه‌کاندا زایه‌له‌یه‌کی گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌ناو خه‌لکدا ، و
 پالی نا به‌جه‌نرال (مارمون) هوه که حاکمی سه‌ربازی فەرهنسی (ئه‌سکه‌نده‌ریه) بو ،
 سوپایه‌کی پشتیوانی پرچه‌ک به‌تۆپه‌وه بنیڕیته‌سه‌ر (مه‌هدی) به‌لام ئه‌م سوپایه‌ش دیسان
 تیک شکا ، دووباره سوپایه‌کی تری نارد هه‌ر له (رشید) هوه و شه‌ری {سنه‌ور} پوویدا و
 جه‌وت کاتر می‌ری خایاند و کۆتایی یه‌که‌ی به‌سه‌رکه‌وته‌نی " مه‌هدی دهرناری " هات و
 فەرهنسیه‌کان ناچار بوون پاشه‌کشه‌ بکه‌ن بو (رحمانیه) ^۲ ، هه‌یه ئه‌لیت : مه‌هدی دهرناوی
 لافی (مه‌هدیه‌ت) ی لی داوه .

یه‌کی‌ک له می‌ژوو نوسان قسه له‌سه‌ر ئه‌مه ئه‌کات و ئه‌لی : ((ناپلیۆن دان به‌وه دا ئه‌نی
 که دین بوته‌ په‌رده‌یه‌ک له نیوان فەرهنسی یه‌کان و گه‌لانی موسلماناندا و گه‌یشته ئه‌و رایه‌ی
 شه‌رکردن له‌گه‌ل موسلماناندا شه‌ری خوین‌پڕی به‌رده‌وام ئه‌بی‌ت بو فەرهنسی یه‌کان ، و
 توانای زال بوونی نی یه به‌سه‌ر ئه‌مه‌دا ، یه‌کی‌کی تر ئه‌لی : می‌صریه‌کان ناپلیۆنیان وا
 وه‌سف نه‌کرد که ، گاوری کوپی گاوره ^۳ .

^۱ (بڕوانه : الدولة العثمانية دولة اسلامية (۳۹/۲) .

^۲ (بڕوانه : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي ، ص ۹۰ .

^۳ (بڕوانه : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي ، ص ۹۰ .

لەگەڵ ئەو ھەموو پڕوپامایى و خۆخۆشەویست کردنەدا ، کەچى مىصرىيەکان ھەر ئەم فەرەنسىيانە ئەویست {جەبرەتى} سالانى داگیرکاری فەرەنسى يەکان بۆ مىصر بەم شێوہیە باس ئەکات :

((ئەوسالانە سالانى داستانى خویناوى و پڕوداوى گەورە گەورە شتى تازەو کارەساتى جەرگپرێ کەلەکە بوونى خرپەکارى و يەکسانبونى حالەتەکان و لیقەومان لە دواى لیقەومان بوون، ھەرەك سالانى گۆرانی زەمانەوپێچەوانە بوونەوہى سروشتى خەلک و ئاوێژووکردنەوہى بابەتەکان و تیکچونى حالەتى خەلک و گەندەلبونى بەرنامەى دەولەت و وێرانکاری ھەمەلایەنەو لەیەك ترازانى ھۆکارەکان بوو)) (الالذین صبرواو عملوالصالحات اولئک لهم مغفرة واجر کبیر))^١ (ھود / ١١) مەگەر ئەوانە نەبیّت کە دانیان بەخوایاندا ئەگرت و خەریکی کارى چاکە بوون کە ئەوانە دیارە خواش لییان خۆش ئەبیّت و پاداشتیکی گەورەشیان دەست ئەکەویّت، مامۆستا و دکتۆر (شناویى) کۆمەلێک راستى کە پەيوەندە بەم ھێرشەى فەرەنساوہ بۆ سەر مىصر باس دەکات و ئەلێ:

* گەلى مىصر و بەرپۆو بەرایەتى زانایانى ئەزھەر پەلاماردانى فەرەنسیەکانیان بۆ مىصر وا ئەبینى کە ئەمە شەرپێکی خاچپەرستى یەو ئامانجى ئەوہیە دەست بخاتە ناو دینیانەوہ و دەست بخاتە ناو خیلافەتى ئىسلامى یەوہ .

* ئەوہى کە ناو ئەبرئى بە پاپەرپینى یەکەمى قاھیرەو پاپەرپینى دووہم ، لە راستى دا ھیچی تر نى یە ئەوہ نەبیّت بزوتیکی جیھادى یەو بە ئامانجى ئەوہوہ ھەلگیرساوہ تا دەسەلاتى فەرەنساى خاچپەرست لە مىصردا نەھیلێ و مىصر بگێریتەوہ بۆ باوہشى خیلافەتى ئىسلامى عوسمانى .

* عوسمانى یەکان و مەمالیکەکانیش ھەردوک ھەر مۆسلمانن ، و مەمالیکەکانیش کەحوکمی مىصریان ئەکرد بەناوى ئەو سولتانە مۆسلمانەى عوسمانیەوہ حوکمیان ئەکرد .

* دانیشتوانى ھەریمە عەرەبیە کان کەسەیرى سولتانى عەسمانیان ئەکرد ھەرئەوہ نەبوو کەبە سولتانێکی مۆسلمانانیان ئەزانى بەلکو وەك خەلیفەى مۆسلمانانیش سەیریان ئەکرد^٢.

^١ (بڕوانە : عجائب الآثار (١/٣)

^٢ بڕوانە: الدولة العثمانية دولة اسلامية مفتري عليها ، (٢ / ٩٤٣) .

پینجهم/ { ئینگلیزو } چا و له شوینی بۆمیسر :

بهريتانيا زور به ووردی چاودیری ئه و چلیسی (طماع) هی فهره نسای ئه کرد بۆ میسر و شوینه کانی تر ، له بهر ئه وه کاتیک فهره نسا په لاماری میصری داو چوو ه ناوی ، به ریتانیایه داویدا که شتیگه لیکه به رپه رایه تی (ئمیرال نسلون) ی نارد ه که نداو بۆ شوینی پیه لگرتنی فهره نسیه کان ، { نیسلون } به شیوه یه کی کتوپری له که نداودا پووبه پووی که شتیگه لی فهره نسا بوویه وه که له که نداوی (ئه بی قیر) دا مؤلیان دابوو ، پاش ئه وه ی هیزه پیاده که ی له { اسکندریه } دا قایم کرد ، ئه وه بوو هه لگزان به یه کدا و شه پیکه گه وه ره پوویدا له نیوانیاندا ، به ریتانیایه که شتیگه له که ی فهره نسا یان خسته ژیر ئاوله (یه کی / اغسطس / ۱۷۱۸ ز) دا ، ئه م شه پی ده ریای (ابی قیر) ه چه ند ئه نجامیکه تر سناکی لی که وته وه که گرنگترینیان ئه مانه ن :

۱- هیزه ده ریایی یه کانی فهره نسا تیکشکانیکه گه وه ی وای به سه ردا هات که ئومیدی ئه وه ی بۆ نه هیشته وه جاریکه تر بتوانن چاکیان بکه نه وه ، بۆیه ئینگلیز دوا ی ئه وه بوونه ده سه لاتداری ناو ده ریا .

۲- ئینگلیز ئابلقه یه کی توندی خسته سه ر هه موو ئه و که نارانه ی میصردا ئه یان پوانی به سه ر ده ریای ناوهراستدا ، کار گه یشته ئه وه ی فهره نسا نه یئه توانی ه یچ جوژه کو مه کیك بنیریت بۆ هیزه کانی له ناو میصردا .

۳- فهره نسی یه کان له میصردا ناچار بوون به ته واوه تی و به ته نیا پشت به سه رچاوه ناوخویی یه کان به سه تن بۆ پرکردنه وه ی پیویستی یه کانیان ، ئه مه ش زور کاریگه ری هه بوو له سه ر ئه وه ی { بۆنابارت } شوین ئه و سیاسه ته بکه وی که پی ی ئه وترا ((سیاسه تی نیشتمانی ئیسلامی = السياسة الاسلامیة الوطنیة)) که مه به ست پی ی ئه وه بوو هوکاره کانی ژیان بۆ فهره نسی یه کان ده سه ته بهر بکات و میصریه کانیش پابه یینی له سه ر ئه وه ی ده سه لاتیکه بیانی به سه ر خو یانه وه قه بوول بکه ن ، ئه م سیاسه ته ی فهره نسا له سه ر سی دینگه وه ستا بوو :

۱- به روو که ش ریز له ئایینی ئیسلام بگرن و پاریزگاری له نه ریتی ولاته که و خه لکه که بگرن .

۲- هه ولدان بۆ ئه وه ی میصریه کان له باوه شی خیلافه تی ئیسلامی ده ره یینی .

۳- دروست کردنی حکومه تیکی نیشتمانی له ((خه لکی عاقله کان)) و پیاوه ناوداره کانی میصر .

ئهم سیاسه ته شکستی خوارد ، شکستیکی خراپ ، و نهیتوانی ئامانجه کانی (پۆنابارت) بینیته دی ، به لگهش له سهر ئه مه ئه و موقاوهمه ته ئیسلامیه تونده بوو که بهردهوام سهربازه کانی ئهویان ئه کوشت له ههر لایه کدا برۆشتنایه و له ههر شوینیکی (دلتا) و (صعید) دا مولیان بدایه ، ئه وه بوو پاشان شوپشیکی یه که می قاهره ی به دوا دا هات (شوپشی یه که می جیهادی) که موسلمانانی قاهره شوپشه کیهان هه لگرساند .

{ پۆنابرت } له کاتی هه لگیرسانی شه په که دا له دهره وه ی قاهره بوو ، بۆیه به په له گه رایه وه قاهره و توپیکی زۆری له سهر قوله کان (مقطم) دابهست تا هاوکاری توپه کانی قه لای { قاهره } بکات و پیکه وه گه په کی ئه زههر توپباران بکه ن که بنکه ی بزاوتی جیهاده که و مه شخه لی هه لگرساوی شوپشه که بوو .

به پی ی گیرانه وه ی (جبرتی) و گیرانه وه ی فه ره نسیه کانیش خۆیان بیست ، پۆژی دووه می راپه پینه که (۲۲ / اکتوبر) و پاش ئه وه ی خه لکه راپه پیه که په لاماری بنکه ی سه رکردایه تی فه ره نسا له گه په کی (ئه زبکیه) ئه دهن ، سهربازه فه ره نسی یه کانیش په لاماری زانکۆی ئه زههر ئه دهن هه و به سوازی ئه سپه کانیانه وه ئه چنه ناوی و که ل و په له کانی ناوی فرهود ئه که ن و چی کتیب و قورئانی تیدایه په رش و بلاوی ده که نه وه و به پیلاوه وه ئه چنه سهریان و سهربازه فه ره نسی یه کان ئه میننه وه تا شانديک له زانایانی ئه زههر ئه چنه لای (یونابرت) و داوای لی ده که ن که زانکۆی ئه زههر چۆل بکه ن و ئه مهش کو تایي هاتن بوو به و راپه پینه ی که بۆ ماوه ی سی پۆژ بهردهوام بوو (له ۲۱ تا ۲۳ / اکتوبر / ۱۷۹۸ ز) .

فه ره نسی یه کان زۆر دپندانه ئهم داخهیان به موسلمانانی قاهره و ده ور بهری پشت ، ئه وه بوو ماله کانی (گه په کی ئه زههر) و گه په که کانی چوار دهوریان فرهود کردو هه موو ئه و زانا گه نجان ههش که خه لکیان هاندا بوو بۆ راپه رین ، له ناو بر دو ده ستشیان گرت به سهر مال و سه روه ته کانیاندا و له چواره وری قاهره دا ژماره یه کی زۆر قوله و قه لای قایمیان دروست

کرد و له پیناو ئەم کارەشدا ژمارەیهکی زۆر خانوو کۆشکی خەلکیان پووخاند و لەناویان برد^۱.

شەشەم / عوسمانی یەکان و سیاسەتە نۆی دەولەتی یەکانیان : _

تیکشکانی کەشتیگەلی فەرەنسا لە شەپری (ئەبی قیر) دا بویە هاندەریک بۆ (بابالعالی) تا پەلاماری سوپای فەرەنسی بدات لە میصردا ، ئەوەبوو شەپری دژ بە فەرەنسای پراگەیاندا و فەرمانی دەرکرد ئەوەی کاری بالۆیزی پی سپیڤردراوە لە بالۆیزخانەیی فەرەنسادا دەستگیر بکەیت و هەموو ئەوانەش دەستگیر بکەیت کە هاوڵاتی فەرەنسیین و لە پایتەختی عوسمانیەکاندا دانەنیشن و بخرێتە زیندانەوه ، زۆری نەبرد وەزارەتی دەرەوهی عوسمانی لەگەڵ ئینگەتەر دا لە قۆلیکەوه و لە قۆلیکی تریشەوه لەگەڵ پوسیدادا کەوتە دانوستان ئەوەبوو هاوپەیمانیەک بۆ بەرگری و بۆ هیژش بردن لەنیوان پوسیای تورکیادا مۆزکراو لەو لاشەوه هاوپەیمانی یەکی تر لە نیوان تورکیا و ئینگەتەر دا لە (۵ / یانیر / ۱۷۹۹ ز) دا مۆزکرا ، عوسمانیەکان لە ولاتی شامدا کەوتنە خۆ سازدان بۆ جیهاد دژ بە هیژەکانی فەرەنسا لە میصردا ، ئەمە وای کرد {بۆنابرت} فریای خۆی بکەوێت و دەست پێشخەری بکات و ئەم پەلاماری دوژمنەکان بدات بەرلەوهی ئەوان پەلاماری بدەن ، ئەوە بوو لە (فبرایر / یونیو / ۱۷۹۹ ز) دا پەلاماری ولاتی شامی دا و توانی گورزیک بوەشینیتە ئەو هیژە عوسمانیانەیی لە ویڤا کوڤوو بوونەوه ، هەرچەندە نەیتوانی هیژەکانی (احمد پاشا الجزار) تیک بشکێنی چونکە پێشتر نەیتوانی (عکا) بگری ، کە هیژە فەرەنسی یەکە گەپایەوه بۆ میصر {بوناڤرد} لە شەپری وشکانی (ئەبی قیر) دا توانی هیژیکی عوسمانیەکان تیک بشکێنی کە بە نیاز بوون لە ((رۆدس)) هوه بۆ میصر بپۆن ، گرنگترین دەستکەوتی {بوناڤرد} لەم شەپەدا ئەوه بوو کە (مستەفا پاشا) ی فەرماندەیی عوسمانی یەکانی بەدیل گرت و زانیاری یەکی زۆری لی وەرگرت کە بەکورتی باس لەوه ئەکات شەپریکی گشتی لە ئەوروپاوه هەلگیرساوه دژ بە فەرەنسا ، بۆیه {بوناڤرد} بەنهیانی میصری جی هیشت و گەپایەوه بۆ فەرەنسا و پێبەرایەتی هیژەکانی سپارد بە (جەنرال کلیر)^۲.

^۱ (بپروانە : عجائب الآثار (۱۸/۳) .

^۲ (بپروانە : العالم العربي في التاريخ الحديث ، د. اسماعیل یاغی ، ص ۲۱۱ .

بەھەرھال ، داوی گەپانەوہی {بۆنابرد} بۆ فەرہنسا ، " کلیبر " بە ورہیەکی بەرزەوہ
 کەوتە بەرپۆوہبردنی کارەکانی ، سەر تا حکومەتی پێکخستەوہ و ھات میصری کردە (ھەشت
) ھەریەمی ئیداری ، ھەموو ئەو دیوانانەہی کە {بۆنابرد} دايمەزاندبوون لە ھەریەمەکاندا
 ھێشتنئەوہ ، ھەر وہا کاروباری باج وەرگرتنی پێکخستەوہ و گرنگی زۆری دا بە کوئتەرۆل
 کردنی حساباتی بەرپۆوہبەرایەتی یە جوۆر بەجوۆرەکان لەو لاشەوہ گرنگی زۆری دا بە ھەموو
 لق و پۆپەکانی تری بەرپۆوہبردن و ئەمانە و گرنگی تاییبەتی ئەدا بە چالاکي (دیزییە
 سەربازی) لە (صعید) دا ، بەلام لەبەرئەوہی لە فەرہنساوہ بەردەوام داوی ئەوہیان لی
 ئەکرد کە بگەرێتەوہ فەرہنسا بۆیە (کلیبر) دەستپیشخەری یەکی کرد بۆ (صەدری ئە عظە
 م) لە ۱۷ / سبتمبر / ۱۷۹۹ ز) و تییدا ئەوہی دەر برپۆوہ کە فەرہنسا نایەوێ میصر لە
 تورکیا بفرینئیت ، ئەو ھۆکارانەشی بۆ باس ئەکات کە وای کردوہ فەرہنسا پەلاماری
 میصر بدات کە بریتین لە ترس خستە ناو دلی ئینگلیز و ھەر شە خستە سەر مولک و
 سەر وەت و سامانیان لە ھیندستاندا تا وایان لی دەکەن بە زۆر ئاشتیان پی ئەکەن لەگەل
 فەرہنسادا _ زیاد لەمانەش تۆلەسەندنەوہیە کە لە مەمالیکەکان کە ئەزیزەتیکی زۆری
 فەرہنسی یەکانیان داوہ لە سەردەمی خوێاند و فەرہنسا ش ئامانجی ئەوہیە میصر لە ژێر
 دەستی " بەگەکاندا " دەرہینئیت و بیخاتە ژێر دەستی تورکیا ، پاشان " کلیبر " داوا لە
 {صەدری ئە عظە م} ئەکات دەرگای دانوستان بکاتەوہ بۆ ئەوہی فەرہنسی یەکان میصر
 جی بھێن^۱)) ئەوہ بوو بە شیوہیەکی کرداری دانوستان لە شاری " عەریش " ھوہ دەستی
 پی کردو پەیماننامەہی " عەریش " ی لی کەوتەوہ لە ۲۴ / ینیر / ۱۸۰۰ ز) کە بەدەق
 ئەمانەہی تیدا یە :

۱- ئەبێت فەرہنسی یەکان میصر چۆل بکەن و چی چەک و تەقەمەنی یان ھەیە لەگەل
 خوێاند بیبەن و بگەرێنەوہ بۆ فەرہنسا .

۲- بۆ ماوہی سی پۆژ (ئاگر بەست) پائەگە یەنریت و ئەکرێ ئەو ماوہیەش درێژ بکریتەوہ
 ئەگەر پیویستی کرد ، و ئەبێ لەو ماوہیەدا ھیزەکان بگوازێتەوہ .

۳- " باب العالی " یان ھاو پەیمانەکانی _ ئینگلیز و پوسیا - ئەبێ پەیمانی ئەوہ بدەن کە لە
 کاتی پەشەکشەہی فەرہنسادا دەست لە ھیزەکانی نەوہشینن .

^۱ (بڕوانە : العالم في التاريخ الحديث ، د. اسماعیل یاعی ، ص ۲۱۲ .

بەلەم حكومهتی بەریتانیا كە دەنگ و باسی دانوستانەكەى عەرىشى پى گەشت
هەلۆستى وەرگرت تا ئەو پىكەوتننامەى سەرئەگرىت و ئىمزانەكرىت ، چونكە بەریتانیا
لەو زۆر ئەترسا كە سوپای گەمارۆدراوى فەرەنسا ئەگەر لە مىصر پاشەكشە بكات و
بگرىتەو گۆرەپانەكانى شەپ لە ئەوروپادا ئەو تەى ترازوى سوپاكەى فەرەنسا قورس
ئەبىت و ھاوكىشەى هەلۆستەكان لەوكىشوەردا تىك ئەچىت ، بەریتانیا لەژىر پۆشنایى
ئەو نامانەشەو كە سەربازە فەرەنسى يەكان بۆكەس و كارەكانیان ئەناردەو لە فەرەنسا و
ئەكەوتنە دەست پىاوانى دەريایى بەریتانیا ئەو بیرو پایەى بۆدروست بو بوو كە كارى
هیزەكانى فەرەنسا زۆر خاوبووئەو لە مىصردا ، بۆیە حكومهتی لەندن واى بەباش
ئەزانى فەرەنسى يەكان هەر لە مىصردا _ بەو لاوازیە _ بمىننەو یان وەك گیراوى شەپ
خۆیان بدەن بەدەستەو ، لەبەرئەمانە لە (۱۵ / دىسمبر / ۱۷۹۹ ز) دا فەرمانىكى پوون و بى
پەردەى بۆ (لۆردكىث) _ كە سەركرەدى گشتى كەشتىگەلى بەریتانى بوو لە دەريای
ناوەرەستدا _ نارد و تىیدا پى ی ئەلى : هەر پىكەوتن و پەیماننامەىك پەيوەند بىت بە
چۆلكردنى مىصرەو ، پەت بكاتەو ئەگەر ئەو تىدا نەبىت كە فەرەنسى يەكان پىویستە
وەك گیرا و خۆیان بدەن بەدەستەو بەبى هیچ جۆرە مەرج و داواىەك ، " كىث " یش
نامەىكى لەو مانایەدا نارد بۆ (كلىبر) و لەسەرتای مانگ (مارس / ۱۸۰۰) ز گەشتە
دەستى ..

لەبەردەم ئەم گۆرانە كتوپرىەدا ، " كلىبر " هیچ چارەىەكى نەما و چۆلكردنى مىصرى
راگرت كە بە پى ی پىكەوتننامەى (عەرىش) دەستى پى كرد بوو ، و بەپەلە
بەسەركرەداىەتى سوپایەك لەبەرەبەیانى پۆژى (۲۰ / مارسى / ۱۸۰۰ م) بۆ پىگەگرتن لە
پىشپەوى عوسمانى يەكان كە سەرەتای سوپاكەیان گەشتبەو (مطرية) _ كە دوو سەعات
لە قاھىرەو دوور بوو كەوتە پى و شەپى (عین شمس) هەلگیرسا و پووبەرى گۆرەپانى
شەپەكە لە (مطرية) ەو تا هەر چوار لای (صالحیە) درىژبویەو و فەرەنسى يەكان
توانیان عوسمانى يەكان خراپ بشكىنن ، و لەماوەى شەپى (هلیوبویس) دا كۆمەلىك لە
سوپای (صەدرى ئە عظمە م) و ھەندى لە ئەندامانى مەمالىك توانیان دزە بكەن بۆ ناو

قاھیرە و خەلکەکەى بوروژینن دژ بە فەرەنسى یەکان و ئەو بوو پاپەپینی دووھەمى قاھیرە پوویدا و نزیکەى یەک مانگ درێژەى کیشا لە ۲۰ / مارس / ۵۰ بۆ ۲۰ / اپریل / ۱۸۰۰ ز^۱)).

" کلیبر " نەیتوانى ئەم پاپەپینەى قاھیرە دابمرکێنیتەو ئەوکاتە نەبى^۲ کە پەناى برد بۆ سەرکۆرتکردن و توندو تیژی ، و دەستى دایە تۆپبارانکردنى قاھیرە لە ھەموولایەکەو بەتایبەتى تۆپبارانکردنى گەرەکی (بۆلاق) بەخەستى _ کە پاپەپینەکەى تێدا چەربوووبوویەو _ و واى لى ھات بلیسەى ناگر لە ھەموو شوێنیکەو بەرز ئەبویەو و ژمارەیکى زۆرى خانو دوکان و خانى سوتاند و دانیشتوانى بۆلاق ناچار بوون خۆیان بدەن بەدەستەو و بە دواى ئەوانیشدا گەرەکەکانى تر یەک لە دواى یەک خۆیان دا بەدەستەو و زانایانى ئەزھەر کەوتنە نیوان و پەیمانى ئەوھیان لە (کلیبر) وەرگرت کە لیبوردى گشتى بۆ ھەمووی دەربكات و دەست لەکەس نەدات ، بەلام ھەر دواى ئەوھى پاپەپینەکە کپ بوویەو ناپاکى کرد بەرامبەر موسلمانان و زۆر دێندانە تۆلەى لە خەلکەکە کردەو و باجیکى زۆرى خستە سەر ھەندى لە زانایان و پیاوھ ناودارەکان و بە گشتیش باجى لەسەر خەلکى قاھیرە دانا ، و تەنانەت تۆیژە ھەژارەکانى میلیلتیشى ھەلنەوێرا لەم باجە _ ناپەوایە^۲ .

کلیبر " دەسلەلاتى دا بە (معلم یعقوب) کە چى ئەوى بیکات بە موسلمانان ، ئەوھى پیویستە باس بکرى ئەوھى کە (بطریارکى قبطى یەکان) لە میصردا بەم ھەلسوکەوتەى " معلم یعقوب " پازى نەبوو ، زۆریش ئامۆژگارى کرد واز لە و بەرنامەى بەھینیت ، بەلام ((یعقوب)) قسەى زبى زۆریشى بەرامبەر ئەو ئەکرد و ھەر بە سواری ئەسپەکەىو خۆى ئەکرد بە کەنيسەدا و چەکەکەى بەرز ئەکرەو و تا ئەھات ھاوکارى و پشتیوانى بۆ فەرەنسیەکان زیادى ئەکرد^۳ .

دوو مانگ بەسەر دامرکاندنەوھى پاپەپینەکەدا نەپۆیششت ((کلیبر)) تیۆر کرا لە ۲۴ / یولیو / ۱۸۰۰ ز لە لایەن (سلیمان الحلبي) یەو کە یەکیک بوو لە قوتابیە ئەزھەرەکان و لە ولاتى شامەو ھاتبوو، پى ی تى ئەچیت دەسلەلاتدارانى عوسمانى دەستیان لە کوشتنى ((کلیبر)) دا ھەبوو بى^۴ ، لە ۱۷ / یولیو / دا سوپای فەرەنسى مەراسیمیکی گەورەى بۆ بەخاک

^۱ (بېروانە : العالم العربي في التاريخ الحديث ، ص ۲۱۴ .

^۲ (بېروانە : العالم العربي في التاريخ الحديث ، ص ۲۱۴ ، ۲۱۵ .

^۳ (بېروانە : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادي ، ص ۸۹ .

سپاردنی " روفاتی " " کلیبر " گیرا ، پاش شاردنه‌وهی تهرمی ((کلیبر)) " سلیمان حلبی " یان له ناو برد و سهرکردایه‌تی گشتی که‌وته دهستی (جنرال منیو) ، له‌به‌رئه‌وهی به‌ته‌مه‌ترین ئه‌فسه‌ری هی‌زه‌که بوو ^۱ .

ئهم سهرکرده‌یه پشتیوانی ئه‌و رایه بوو که سوپای فه‌ره‌نسی له می‌صردا بمی‌نیته‌وه و نه‌خشه‌ی سیاسه‌تیکی دانا به ئامانجی ئه‌وهی جی قاجی فه‌ره‌نسی یه‌کان توند بکات به‌لام فشاره ناوخویی و دهره‌کی یه‌کان ناچاری کرد می‌صر به‌جی بهی‌لیت _ به‌تایبه‌ت _ پاش ئه‌وهی که ئینگلیز و عوسمانی یه‌کان هی‌رشیکی هاوبه‌شیان کرده سهر فه‌ره‌نسی یه‌کان له می‌صردا .

ئهو هویانه زور بوون وای کرد هی‌زی داگیرکه‌ری فه‌ره‌نسی له کو‌تاییدا له می‌صر دهر‌بچن له‌وانه :

_ تی‌کشکاندنی که‌شتی گه‌له‌که‌یان له شه‌ری (ئه‌بی قیر) دا که له ده‌ریادا پرویدا .
_ ئینگلیز ده‌سه‌لاتی به‌سهر ده‌ریای ناوه‌راستدا په‌یدا کرد و گه‌ماروی خسته سهر هه‌موو که‌ناره ده‌ریایی یه‌کانی می‌صر و ئه‌مه‌ش وای کرد حکومه‌تی فه‌ره‌نسا نه‌توانی هیچ هاوکاری و کو‌مه‌کی بنی‌ریت بو هی‌زه‌کانی له می‌صردا .

_ عوسمانی یه‌کان دایانه پال ئه‌وانه‌ی دوژمنی فه‌ره‌نسا بوون .
_ که‌رت که‌رت بوونی هی‌زه‌کانی فه‌ره‌نسا که سهره‌تا‌کانی له سهرده‌می (بو‌ناپرت) ه وه ده‌ستی پی‌کرد ئه‌و کاته‌ی که زور به نا‌ره‌حه‌تی سوپاکه له ئه‌سکه‌نده‌ریه‌وه بو (قاهره) که‌وته‌ن پری و پاشان له‌ت بوونه‌که دوا‌ی مردنی { بو‌ناپرت } گه‌وره بوو به تاییبه‌تی دوا‌ی کوژرانی " کلیبر " و سهرکردایه‌تی کردنی (مینو) بو هی‌زه‌که .

_ دروست بوونی جیهاد له ناو گه‌لی موس‌لمانانی می‌صردا دژ به داگیرکه‌ری خا‌چی‌ه‌رستی فه‌ره‌نسی که خوی له راپه‌پینی یه‌که‌م و دووه‌می قاهره‌دا نیشان دا ، هه‌روه‌ک خوی له چالاکی یه جیهادی یه‌کانی " دلتا " و مقاومه‌تی توندی (صعید) دا ئه‌بینیه‌وه . به‌بی هیچ دودلیه‌ک جیهادی موس‌لمانانی می‌صر گه‌وره‌ترین کاری کرده سهر له‌رزو‌کردنی ده‌سه‌لاتی فه‌ره‌نسا له می‌صردا و نه‌یه‌یلا بگه‌نه ئا‌وا‌ته‌کانیان و ئامانجه‌کانیان بی‌یکن و توانیان ئومیده‌کانیان بده‌ن به ئاودا که به‌ته‌مای ئه‌وه بوون می‌صر بگه‌نه ولاتیکی جوانی

^۱ (بروهانه : عجائب الاثار (۳/۳۰) .

ژېر چنگی خوځيان و خهويان بهوه وه نهبينی بيکهنه ناوکی ئيمپراتوريهته تازه داگیرکهرهکهيان له ميصردا^۱ .

حهوتم / کاريگهری پهلاماری فهرنسا له سهر ميللهتی ئيسلامی :

بهبی گومان هم پهلاماردانهی فهرنسا بو سهر ميصر کاريگهری خراپی زوری ههبوو لهسهر ميللهتی ئيسلامی وهويهک بوو لهو هويانهی که ميللهتی ئيسلامی له ناو خودا تووشی شکست کرد ، ماموستا " محمد قطب " وينهی نهو کاريگهریانه بهم شيويه نهگريّت و نهلی : (.. پاشان نهو تيکشکانه سهریازی یهی بهسهر مهمالیکدا هات له (امبابه) و لهسهر دهستی ناپليوندا ، سهرهتايهک بوو بو تيکشکاني ناوخوی ، تيکشکاني {عهقیده} له دل و دهرونهکاندا ، توپه دورهاويژهکاني ناپليون موسلمانانی راپلهکاند و بويان دهرکهوت که شمشيری مهمالیکهکان شتيکی بوش و گالتهیه له چاو توپه تازهکاني نهودا که لهوهو پيش شتی وایان نهديبوو یان برويان نهبوو شتی و له دهست دورژمنهکانياندا ههبيّت ، ترازوی هيژهکان له دل و دهرونياندا زور خراپ پيچهوانهیه بوويهوه و نهوه يهکههم جار بوو که موسلمانان بهو شيويه تيک بشکين و سوپای خاچپهريستان سهرکهوتن بهدهست بهينيت لهبهر نهوهی هيژيکی راستهقينهی له چهک و تفاق و تهکنیکی سهریازی و زانياری ههیه و موسولمانان نهويان نی یه ، ههرچهنده نهگونجا هم تهرازووه بهو شيويه له دل و دهرونهکاندا گوپانی بهسهردا نههاتايه ، نهکرا دل و دهرونهکان خوځيان لهبهردهم هم تيکشانهدا رابگرتايه تاجاريکی تر کوډهبوونهوه و سهرلهنوئ راپهپرينيکی تريان بهرپا نهکردهوه وهک چون چهند جار لهوهو پيش شتی واپويداوه ، بهلام نهو ريژهی له {عهقیده} مابويهوه له دلياندا لهو ماويهدا نهوندهی هيژ تييدا نهماوو که بهرگهی هم گورزه بگريّت و جاريکی تر سهرلهنوئ خوځيان کوپکهنهوه ، نکولی لهوه ناکری گهل بهرگری يهکی قارهمانانیهان کرد له بهرانبر پهلاماری فهرنسی يهکان دا و قاهره راپهپرينی گهوره ی بهرپاکرد به ريبهري زانايان و نهوان کاريگهری پوحي زوری زوريان دانا لهسهریان و داستانی قارهمانيتی سهر تومار کرا ، .. راسته نهمانه ههموی پوياندا ، بهلام زور تر کاری فيداکاری تاکهکهسی بوون ، ههرچهنده قهواره شهرکههر راستهقينهکهی دهولهتی موسلمانان که بهرهی شهری ريکنهخست و سوپای نهجولاند و لهبهردهم داگیرکهراندا

^۱ (پروانه : الحملة الفرنسية و خروج الفرنسيين من مصر ، ص ۱۸۸ .

ئەو ھەستە بەو سەفەتەى (دەولەتى ئىسلامىيە) ، ئەوانە ھەمخووى لە شەرى (امبايە) دا بە تەواوئەى تەوايەو و بوونى ئەما لەو و دوا .

كاتىك موسلمانان دەرکیان بەو شکستە راستەقینەى کرد کە دۆراندنى شەپ بوو ، ناپلیون ھات و یاسایەکی دانا بەسەر موسلمانەو بۆ ئەوئەى لە جیاتى (شەریعەتى خوا) ھوکیان بکات ، یاسایەک کە لە یاسای فەرەنسى یەو وەرگیرا بوو ، شەریعەتى خواشى تاییبەت کرد بە (بارى تاکە کەسى) یەو وەك ژنەینان و ژن تەلاقدان و میرات ... ئەو بۆ یەکو مچار بوو لە میژووى موسلماناندا جگە لە یاسای خوا یاسایەکی تر ھوکی بکات و لەلایەن ناموسلمانانەو دانری و جى بەجى بکرى ! خاچپەرستەکان جارچارە پەلامارى نیشتمانى ئىسلامیان ئەدا و ھەندى کاتیش چەند سال ئەمانەو ، نەک ھەر ئەو بەلکو پيش {صلاح الدین} وایان لیھاتبوو ھەندى دەولەتى بچوکیشیان لە ولاتى شام و لە کەنارەکانى دەریای سى دا دائەمەزاند ، بەلام ھەرگیز زاتى ئەو ھەیان نەئەکرد کە خویان یاسایەک دابنن و بین ھوکی موسلمانان بکەن بەپى ئەو یاسایە ، ھەموو جارى وەك داگیرکەرى ئەھاتن پارچە زەوى یەکیان فەرھوود ئەکرد ، بەلام ھەرگیز وەك دەولەتیک کە ھوکی ئەو زەوى یە بکات ھەلسوگەوتیان نەئەکرد ، ئەم جارە نەبیت ، ئەو یەکەم جار بوودەستیان کرد بە ھوکم کردن لە زەوى ئىسلامیدا پاش ئەوئەى دەولەتە موسلمانەکیان پال پیوھنا و لە گۆرەپانى شەپدا تەواندیانەو !

ئەمە سەرئەى تیکشکانى راستەقینە بوو ، تیکشکانى {عەقیدە} ، و گەرمۆلە بوونى لە دۇنیای ریاالیستیدا ، و پاشان گەرمۆلە بوونى لە ناو دل و دەرۋنەکانیش دا و ئیتەر لە ژیر سەبەرى ئەم شکستەدا سەرسامى دروست بوو بۆ گەلى میصرى بەرامبەر ئەو شتە تازانەى کە ھیزی فەرەنسا ھەیبوو ، یەکەمچار بە چەکە تازەکانى فەرەنسا سەرسام بوون و دواى بە زانیارى ئەو پیاوانەى لەگەل ھیزە فەرەنسى یەکاندا ھینرا بوون ، ھەرۋەھا سەرسام بوون بەو چاپخانەى کە ناپلیون بۆ میصرى ھینا بوو ، سەرسام بوون بەو ریکخستەنەى کە دایان ھینا بوو ، : بەیەك وشە ئەمە بلین ، سەرسام بوون بە ھەموو ئەو شتەنەى کە لە پۆژئاووە ھاتوو و ھەموو ئەو شتەنەى کە پەیوھندیان بە ئىسلامەو نى یە .

ئا ئەمە بوو {شکستى راستەقینەى ھەمە لایەنە} کە سەرئەى ھەلچنى بۆ ئیمپریالیزمى خاچپەرست لەو و دوا چى ویرانکاری ھەیە بیکات لە ژيانى موسلمانان و لە {عەقیدە} و {بیروپا} و {ھەست} و {ھەلسوگەوتى یان} دا لە ژياندا ، لەبەرئەو دەرکردنى فەرەنسى

یه‌کان له میصریان پاشه کشته‌یان لیی ، دواى ئه‌وه‌ی ئه‌م په‌لاماره‌ی فه‌رهنسا له‌ناخه‌وه شکستی بو‌ موسلمانان دروست کرد ، ئه‌و پاشه‌کشه له راستیدا پروداویکی وانی یه شایه‌نی باس کردن بیټ ^۱ .

ئه‌م په‌لاماره‌ی فه‌رهنسا بو‌ میصر شوینه‌واری خراپی بو‌ سهر میصر به‌تایبه‌تی و بو‌ پوژمه‌لات به‌ گشتی هه‌بوو ، له پاسه‌کانی دواتردا _ به‌ویستی خوا _ ئه‌مه‌ت زیاتر بو‌ دهرئه‌که‌وئ و لیټ پوژن ده‌بیټ که چو‌ن گو‌ره ماسو‌نیه فه‌رهنسی یه یه‌هودیه‌کان توانیان ئه‌و پ‌یگه‌یه بگرنه به‌ر و له ویوه و خه‌نجه‌ریکی ژه‌هراوی بده‌ن له ئیسلام ، فه‌رهنسی یه‌کان توانیان بیروباوه‌ره‌کانی خو‌یان بناژن و خه‌لکیکی ئه‌لقه له گو‌یشیان له‌ناوچه‌که‌دا ده‌ست که‌وت بو‌ کاره‌کانیان ، دواى ئه‌وه‌ی که هی‌زه سه‌ربازی یه‌کانیان کشانه‌وه زو‌ر سوودیان له‌و پو‌له ترسناکه‌ی (محمد علی پاشا) ی حاکمی میصر بینی که ئه‌یگپ‌را ، به‌دلنیا‌ی یه‌وه ئه‌م په‌لاماردانه‌ی فه‌رهنسا بو‌ سهر میصر و پاشان دهرچوونی لیی و دهرکه‌وتنی که‌سایه‌تی یه‌کی وه‌کو { محمد علی } پاشا له‌سه‌رده‌می { سولتان سه‌لیمی سی‌یه‌م } دا که له‌سه‌ر کار لایان برد له‌به‌رئه‌وه‌ی هه‌ندئ نه‌ریت و باوی (فه‌ره‌نجی یه‌کانی) هی‌نایه ناو سوپا و به‌وه‌ش وه نه‌وه‌ستا ته‌نیا سوود له چه‌کی تازه وه‌ربگریټ به‌لکو ئه‌وه‌بوو دوا‌یی ئه‌وه‌نهریتانه بو‌نه شتیکی ترسناک له‌سه‌ر عه‌قیده‌ی میله‌ته‌ی ئیسلام ، ئه‌مانه له ده‌قی فه‌تواکه‌ی مو‌فتی میصردا هاتووه که ئه‌لیټ : ((هه‌ر سولتانیک یاسا و نه‌ریتی (ئیفره‌نجی یه‌کان) به‌ی‌نیټه ناو وزو‌ر له میله‌ت بکات بو‌ ئه‌وه‌ی کاریان پی بکات ، ئه‌وه به‌که‌لکی پاشایه‌تی نایه‌ت ^۲) .

باسی هه‌شته‌م

{ سولتان محمودی دوهم } (۱۲۲۳ _ ۱۲۵۵ ک / ۱۸۰۸ _ ۱۸۳۹ ز) :

ئه‌م سولتانه که حوکمی گرته ده‌ست ته‌مه‌نی بیست و چوار سال بوو ، زو‌ر سوودی له‌و ماوه‌یه بینی که ده‌سته‌سه‌ر بوو له‌گه‌ل سه‌لیمی سی‌یه‌مه‌دا چونکه ئه‌م کابرا ئاگاداری کردبوو له هه‌مووئو پ‌یفورمانه‌ی که ئه‌یه‌وئ بیانکات ، به‌لام ئه‌م سولتانه تازیه له‌سه‌ره‌تادا ناچاری

^۱ (ب‌روانه : هل نحن مسلمون ؟ ص ۱۱۵ _ ۱۱۸ .

^۲ (ب‌روانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۹۱ .

ئەۋەبوو مل بۇ ئىنكشارىيەكان بدات و فەرمان دەرىكات بۇ ھەلۋەشاندىنەۋى ھەموو ئەۋ پىفۇرمانە، بۇ ئەۋەى پارىيان بكات تاكاتى ئەۋە دىت دەست بەۋ چاكسانزىيانە بكات ، ئەم محمودە زۆر خۇگر بوو ، ھەمىشە چاۋەرۋانى ئەۋە بوو ئەۋ كاتە بىتە پىشەۋە لە دەست ئەم ئىنكشارىيانە پزگارى بىت كەبە ھەموو شىۋە يەك ھەپەشەيان لەقەۋارەى دەۋلەتى عوسمانى ئەكرد، بەلەم ئەۋ ھەلەى دۋاى چەند سالىك نەبىت بۇ ھەلەكەۋت ، بەتايىبەت سەردەمى ئەم پېرۋو لە شەپو شۆپ و گۆپنكارى گرنگ كەچى ھەول و تواناى ھەيە لى ي چنى^۱ يەكەم / شەپلەگەل پوسىادا :

{سولتان محمودى دوۋەم} پىكەۋتنامەيەكى لەگەل ئىنگلتەرادا لەسالى ۱۲۲۴ ك ۱۸۰۹ ز بەست و ھەولى دا ھەمان پىكەۋتنامەش لەگەل پوسىادا مۆرىكات بەلەم سەركەتۈنەبوو ، ئەۋە بوو شەپ لەنىۋانىاندا ھەلگرسا و عوسمانىيە كان شكان و پوسىا دەستى گرت بەسەر ھەندى شۋىنى تردا ، {سەدرى ئەعظەم} يىش {ضىادىيوسف پاشا} ي لابرۋو (احمەد پاشاى خستە جىگەى كە سەركەۋتنى بەسەر پوسىادا بەدەست ھىنا وظيفاى توانى ئەۋشۋىنەيان پى چۆل بكات كە ھاتبۈنە ناۋى ، و پەيۋەندى نىۋان فەپەنساۋ پوسىا پوۋى لەخراپەكرد و ئەۋە نەدى نەمابوۋ شەپ لەنىۋانىاندا ھەلگرسىت ، پوسىا داۋاى ئاشتى كرد لەگەل دەۋلەتى عوسمانىدا و پىكەۋتنامەى (بوخارست) لەسالى ۱۲۳۷ ك ۱۸۱۲ ز پوۋىدا كە بەدەق باسى ئەۋە ئەكات {ئەفلاق} و {بەغدان} و ولاتى {صىرب} ئەبىت لە ژىر دەسەلاتى عوسمانىدا بىمىنىتەۋە ئەم ئاشتەۋاىي يە پىگەى خۇش كرد بۇ {سولتان مەحمود} دەست بداتە ھەندى پىفۇپم و سەركۈتكردنى ئەۋ پاپەپىن و ياخى بوۋنانەى كە لەناۋ دەۋلەتدا پوۋ ئەدەن^۲ .

كە صىربىيەكان ئاگادار بوۋن لە پىكەۋتنامەى (بۇ خارست) و گەپانەۋەيان بۇ ژىر دەۋلەتى عوسمانى ، دەستيان دايە پاپەپىن، بەلەم ھىزەكانى دەۋلەتى عوسمانى لە پىگەى ھىزەۋە مىلى پى كەچ كردن و پىبەرەكانى ئەم پاپەپىنە پايان كرد بۇ (نەمسا) بەلەم ((ئىودورر فتش))

^۱ (بېروانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل باقى ، ص ۱۲۷ ، ۱۲۸)

^۲ (بېروانە : التاريخ الدولة العثمانية ، احمد سرهنط ، ص ۲۲۶ _ ۲۲۸ .)

که پېښه یو پښتوونکی څوې بڼې عوسمانیه کان دهرېږي و ملی که چ کړد بڼې دسه لاتیان و چوند ((امتیازات)) یوې زوړی وهرگرت له ده ولت^۱.

هه لوه شانده وهی (ټینکشاری یه کان)

سروشتی ټینکشاری یه کان پووی له خراپ کړد و پښتوونکی زوړ گوږا ، کاره سهره کی یه کان گوږا بڼې کار یوې ترو بوونه سهرچاوهی نه گبه تی بڼې ده ولت و نهو گه لانه ی سهره ده ولت بوون ، وایان لیها ت ده ستیان وهر نه دایه هه موو کاروباریکی ده ولت ، و دلیان هر بڼې کورسی و دسه لات لی ی نه دا و به ته واوه تی پوچوو بوون له حهرامخوړی و پابواردندا ، زوړ لایان زه حمت بوون له سهرمای زستاندا داوای نه و هیان لی بکری شه پیکه ن و نه چوونه هر ولاتیک ده ستیان نه دایه دزی کړدن و فهرود و باج خستنه سهر خه لکی به ناوی سولتانه وه و نهو مه به سته یان وه لا نه نا که نه وانی بڼې دروستکرا بوو ، هه روه که به ته وای پوچوون له مه ی خواردنه وده ، وای لی ها ت چی شکست هه بوو له قو لی نه وانه وه نه ها ت بـــــــــــــــــه هو ی نهـــــــــــــــــه وه ی وازیـــــــــــــــــان لـــــــــــــــــه {شـــــــــــــــــه ریه ت} و {عه قیده} و {بنه ما ئیسلام} ی یه کان هی نا بوو له لایه ک و له لایه کی تریشه وه له هه موو نهو هوکارانه دوور که و تېوونه وه که سهرکه و تنی راسته قینه ی پی دروست نه بی ت ، ها تن ده ستیان دایه لابر دنی نه سولتان و کوشتنی نه وی تریان وه عوسمانی دووم بڼې نمونه ، نه س ټینکشاری یانه له سهرده می {سولتان مورادی چوارهم} دا و بڼې ماوه ی (ده) سالی پیک به رده وام به پیکه ی گومرایی دا نه پویشتن و تا بهاتایه هر پو نه چوون و خراپ تر نه بوون ، له بهر نه وه ی خو یان دایان نابوو بویه {نه بی ت} و {نابی ت} هر له ده ستی خو یاندا بوو ، هر نه مان بوون که {سولتان ابراهیم} ی یه که میان خنکاند کاتیک هه و لی نه وه ی دا خو ی پزگار بکات لیان ، هر نه مان بوون که ده ولت یان شپرز کړدوو ، وایان کړدوو ده ولت که و تېووه ناو پشیوی یه کی زوره وه به هو ی نه وه ی که سولتانه کان یان نه کوشت و منداله وورده کان یان نه خسته سهر کورسی دسه لات وه {سولتان محمدی چوارهم} و نه وده بوو دوا ی نه وه ئیفرنجیه کان چهند به شیکی ولاتیان داگیر کړدوو {صه دری نه عظم} و زانایانیش ناچار بوون که له سهرکار لای بهرن و ټینکشاریه کان جاریکی تر پاپه پین به پووی {سولتان سه لیمی

^۱ (پروانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاغي ، ص ۱۲۸ .

دووم} دا و به دوايدا سوپاي دوژمن هاتن و چهند شوينئيكی تريان داگيركرد ، ئينكشاري يهكان {سولتان مستهفای دووم} و {ئهممهدی سیّهم} و {مستهفای چوارهم} يان لهسهر كار لابرد و ، بهو شيويه كار هات تا خواي گهوره {سولتان محمودی دووم} ی له سائی ۱۲۴۱ ك دا نارد و خهلكی لهمانه پرگاركرد ^۱ .

سولتان كۆمهليكي زۆر له پياوه گهورهكاني دهولت و گهوره ئهفسهرهكاني ئينكشاري له مالى " موفتى " دا كۆكردهوه و (صهدرى ئهعظه م) (سهليم ئهممهد پاشا) ههستاو دهستی كرده ووتار دان و باسيكى ئهو حالتهی كرد كه ئينكشاري يهكان چهند پووكان و لاواز بوون پرووی تيكردون و باسی ئهوهيشی كرد پيوسته بهپي پيخستنه سهربازی يه تازهكان دروست بكرينهوه ، ئامادهبووان ههموو قهناعهتيان به قسهكاني كردو (موفتى) يش فتواي ئهوهی دهركد دروسته كار بكریت بۆ سهركوكتردنی ياخی بووان ، ههموو ئهو ئهفسهرو دهرجه دارانهی ئينكشاري يهكانيش كه لهويدا بوون بهپروكهش پهزامهنديان دهرپري و له ناخهوش ناپازی بوون ، كه هستيان كرد كه نزیکه ((امتيازات)) ه كانيان ههموو له دهست بدن و سنوور بۆ ههلسوكهتيان دانهنريت ، خويان كۆكردهوه بۆ پاپهپرين و هندی كهسی نهخويندهواريش هاتن به دهميانهوه و له ۸ی ذی القعدة / ۱۲۴۱ ك دا ئينكشاري يهكان دهستیان كرده دنه دانی سهربازهكان له كاتی مهشق كردنيان دا و فيري بي گوييان ئهكردن بويه سولتان بهپهله زانايانی كۆكردهوه و ئاگاداری كردن له نيازی خراپی ئينكشاري يهكان و ئهوانيش زۆر هانی سولتانيان دا كه له پهگ و پيشه دهریان بهيني و سولتانيش فهرماني دهركد بۆ هيژی بۆمب هاويژ تا خويان بۆ شهپي ئينكشاري يهكان ئاماده بكن و ئاماژهشی كرد كه نهرمونيانيش له ههمان كاتدا بهخهرج بدن له ترسی ئهوهی نهك بليسهی خراپهيان بگاته ههموو شويني ، و لهبهرهبيهانی پۆژی ۹ / ذی القعدة / دا سولتان خوی و بهدوايهوه سهربازانی هيژی بۆمب هاويژو به دواي ئهوانيشدا زانايان و قوتابيان هاتن بۆ گۆرهپانی (آت ميدانی) كه ياخی بووانی لی كۆبووويهوه بۆ ئهوهی پشيووی بنينهوه ، ئهليين سولتان (شيخ و ئيسلام قاضی زاده طاهر ئهفهندی) و {صهدری ئهعظم} سهليم پاشاش له پيشی ههموو ئامادهبووانهوه وهستاند بوو كه زیاتر له (۶۰۰۰) شهست ههزار كهس ئهبوون و هيژی بۆمب هاويژ چواردهوری گۆرهپانهكهیان دا و

^۱ (بروهانه : تاريخ الدولة العثمانية ، د. علی حسون ، ص ۱۰۷_ ۱۰۸ .

بەرزايەكانيان لىڭگرتن و پووى تۆپەكانيان تىڭکردن و ئىنكشارى يەكان خەرىك بوو دەست بىكەنەو و پەلامارى تۆپەكان بىدەن بەلام ئەوان ئاڭگىرارانىيان كىردن و ناچارىيان كىردن بىچنە سەنگەرەكانيان لە ترسى مردن و ئەو بوو ھەموو سەنگەرەكانيان بەسەرياندا سوتاند و پووخاند و بەوشىوئەش تەكىيەكانى بە كتاشىي يەكانشيان بۆمب باران كىرد ، و سولتان شەپەكەي بىردەو و زال بوو بەسەرياندا ، بۆ پۆژى دواى مەرسومىكى سولتانى دەرگرا و تىيدا تاقمى ئىنكشارى لە ھەموو ھەرىمەكانى دەولەت دا و ھەموو ئەو شتانەي پەيوەند بوو پىيانەو ھەلەوشىنرايەو ھەك جل و بەرگەكانيان ، زاراوەكانيان ، ناويان ، و بىريار درا كە ھەموو ئەوانەش ماونەتەو و پايان كىردو ھەم بۆ ويلايەتەكانى تر لەناو بىرىن يان (نەفى) بىرىن ، پاشان { سولتان محمودى دووھم } ، (حسين پاشا) ي كىردە سەروكى گشتى (سەرەسكەر) كە دەستىكى بالاي ھەبوو لەقەلاچۆكىردنى ئىنكشارى يەكان دا و دواى لەناو بىردىيان دەستى كىردە جى بەجى كىردنى ياساى تازەي سوپا ^۱ .

پاش ئەو ھەم { سولتان محمود } ھەستى بە ئازادى ئەكرد لە پىش خستنى سوپادا و دەستى كىردە ھەنگاو ھەلگرتن بەرەو شارستانىيەتى پۆژئاوا و لە جياتى " مېزەر " ھات (تېرېوشى پۆمى) دانا و جل و بەرگى ئەوروپاي كىردە بەر ، و فرمانىشى كىرد ئەو جل و بەرگە بىيئە جل و بەرگى پەسمى بۆ ھەموو كارىبەدەستەكانى دەولەت چ سەربازى و چ مەدەنى ، و مەدالىيەكى داھىنا ناوى نا (مەدالىي شىنانزى) ^۲ و { سولتان محمود } يەكەم سولتانىكى ئالى عوسمانە كە ئەمەي داھىنايىت ^۳ .

ئەم كارانەي { سولتان محمود } كە پى يان ھەلئەسا ھەك ئەوئەي مېزەرى گۆپى بۆ تەربووش و جل و بەرگى ئەوروپى سەپاند بەسەر ھەموو يەكە سەربازى يەكاندا ئەو بەلگەيە لەسەر ئەوئەي كە لەناخەو ھەستى بەو پووخانە دەرونى يە كىردو ھەك ئەمە لە دوايدا باسى ئەكەين (ان شا الله) .

دووھم / { محمد پاشا } ي والى مىصر :

^۱ (بىروانە : تاريخ الدولة العثمانية ، د. على حسن ، ص ۱۶۹ .

^۲ (بىروانە : المسلمون وظاهرة الهزيمة النفسية ، عبدالله بن حمد ، ص ۷۳ .

^۳ (بىروانە : تاريخ الدولة العثمانية ، د. على حسن ، ص ۱۶۹ .

{محمد پاشا} كەسايەتى يەكى ناوبانگ خراپ بوو، وا ناسرابوو كە پياويكى توند و دل رەقە، دەولەتى عوسمانى ئەينارد بۇ تەمى كىردنى ئەو لادىيانەى كە باجەكانى دەولەتيان دوا ئەخست تا لييان وەرېگريته وه ، كەچى ئەو لە چواردەورى لادىكەدا سەربازگەى دائەمەزاند و خۆى و هيزمەكەى كە بۇ تەمى كىردن پۇشت بوون دەستيان ئەدايه فەرهود كىردن و تالانى و برؤ و تۇقاندنى خەلكى بى دىفاع ، تا ئەيانگەيانده ئەوهى خەلكى ئەو لادىيه و ايان لى ئەهات دانى ئەو باجە چەند زۆر بوايه لايان باشتىر بوو لەو هەمووه فەرهود و تۇقاندنە ، ئەم كابرايهش ئەوهنده حەزى لە لوت بەرزى ئەكرد گەياندبوويه سنورى شىتى ^۱ .

{محمد على} بەسەرۆكايەتى تيمىكى پۇحانى هاتە ناو مىصر بەنيازى دەرکردنى فەرەنسى يەكان و ئەوهبوو توانى بە زيرەكى خۆى و فرت و فيل متمانەى زانايانى مىصر بۇ خۆى بەدەست بەينى و كەوتە هەولى ئەوهى پكەبەرەكەى كە والى مىصر بوو لەناوبەریت بەهەموو پىگەيەكى لارو وىرو فرت و فيل تا ئەوه بوو بويه والى مىصر لەسەرەتاي ۲۰ / ربيع الاول / ۱۲۲۰ ك بەرامبەر ۱۸ / يוניو / ۱۸۰۵ ز دا .

لەگەل ئەوهدا كە {محمد على} سەرەتا زۆر هەولى ئەدا ببيت بە خزمەتكارىكى گويپرايهلى سولتان ^۲ و لەو پیناوهشدا ووشە و دەستەواژەى زىللەت ئاميزى زۆرى بەرامبەر سولتان و دەولەتى سولتان بەكار ئەهينا ^۳ ، بەلام سولتان زۆرى نەمابوو لە دوورپەكانى ئەو جۆره دەستەواژانە تى بگات بەوهى ترسى خۆى لەم واليه تازەيه نەشاردەوه و فەرمانى كىرد بگوازيته وه لە واليهەتى مىصر كەچى زانايانى مىصر، جاريكى تر دەخالەتيان كىرد و وايانكرد سولتان فەرمانىكى تر دەريكات و لەسەر كورسى حوكمرانى مىصر دا بمينيته وه لە ۲۴ / شعبان / ۱۲۲۱ هـ _ ۶ / نوفمبرى / ۱۸۰۶ ز .

ليروهه {محمد على} كەوتە بەهيزکردنى بنكهى كەسايەتى خۆى و قورخ كىردنى دەسەلات لە خويدا ^۴ ، و بەو شيوهيهش لە نەوهكانى خويدا ، پرسىاريكى زۆر هەيه و پيوستيان بە

^۱ (واقعنا المعاصر ، محمد قطب ، ص ۲۰۵ .

^۲ (بروانه : قراءة جديدة لسياسة محمد على پاشا التوسعية، د. سليمان، ص ۱۷ .

^۳ (لە بەلگە نامەيەكى توركى بە ژمارە { ۱/۵۰ - ۲۴۸ } لە "ربيع الاول" ى سالى ۱۲۳۰ك، لە الرياض } وەر گيراوه

^۴ (بروانه : تاريخ الدولة العثمانية ، ص ۳۹۱ .

وہ لَام ھے ھے دہربارہی حەقیقەتە ئەو پۆلەى {محمد علی} پىى ھەستا کە ھەمووی لە بەرژەو ھەندى فەرەنسا و بەریتانیا دا بوو، ئایا ئەوانە کى بوون لە پشت کاری لەناو بردنى دەولەتەى یەكەمى سعودى یەوە بوون ؟ نەیان ھىلا {شام} و {مىصر} بىیتە یەك ؟ ئىمە لەم لىكۆلینەوە میژووی یە ھۆشمەندانەو ھەولى وەلامدانەو ھى ئەو پرسیارانە ئەدەین .

سى یەم / {عبدالرحمن جبرتى} میژوو نوس بەم شیوہیە باسى محمد علی دەکات :

" عبدالرحمن جبرتى " میژوو نوس بەم شیوہیە وەسفى {محمد علی} دەکات و ئەلى :
پیاویكى گزى بازو درۆزن بوو، سویندى درۆى زۆرى ئەخوارد ، ستەمکاریكى وا بوو، نە پەیمان ئەیخوارد لە لای ئەو نە نزیکى و پەفقیایەتى ، بەردەوام نیازى خراپى لە دل دا بوو ، ھەر خەریكى توندو تیژى و ستەم بوو ، لەھەمان کاتدا بەلىنى دادى بە خەك ئەدا ، ستەم و ئازارى تەنانت لەسەر پیریكى ووشك ھەلاتوش كەم نەئەكرەو ھە كە دەستى بدایەتە ستەم و تاكەرەوى ^۱ .

ئەم سیفەتانەى واى كرد لە ھەندىك بلىن : {محمد علی} " میکافىلى " بوو یان بیروپای میکافىلى خویندو ھە (میکافىلى خاوەنى كتیبى : - الغایة تبر الوسيلة = مەبەست ھۆکارئەشەرەینى) ، جارىکیان بە {محمد علی} و ترا میکافىلى كتیبىكى داناو ھە و ناوى ناو ھە (میر) ، یەكسەر یەكێك لە (نەصرانییەکانى) دەورو بەرى كەناوى (ئەرتین) بوو ئاگادار ئەکات ئەو كتیبەى بۆ وەر بگىرتەو ھە سەر زمانى عەرەبى {محمد علی} خووى گرتبوو بەو ھەو ھە كە زۆربەى ھاو ئەکانى لە جولەكەکان و گەرەکان بوو، ئەم {ئەرتینە} ، ھەموو پۆزى لا پەرەىكى وەرگىراوى ئەو كتیبەى بۆ ئەخویندەو ھە ، كاتێك كە گەیشتە لا پەرە (دە) وەرگىرانەكەى راگرت و ووتى : من فىلى وا ئەزانم بە خەيالى میکافىلىدا ھەر نەھا توو ^۲

چوارەم / (محمد علی) و ماسۆنیەت :

^۱ (پروانە : قراءة جديدة لسياسة محمد علی پاشا التوسعية ، د. سليمان الغنام

، ص ۱۷ .

^۲ (پروانە : مصر في مطلع القرن التاسع عشر ، د. محمد فؤاد شكرى (۸۵۷ / ۲)

ئاسان نەبوو بۇ ھېچ كۆپىنچى گەنج لە كاتتىكدا كەم ئەزموون و كەم زانىيارى بىت بە مىصرو سىروشتى مىصرو بگاتە ئەو پلە و پلەيەى كە (محمد على) پىنى گەشت ، ھەرچەندە ئەو گەنجە زىرەك و بە تواناش بىت ئەگەر پىشتىوانىكى بەھىزى لە پىشتەو نەبىت كە نەخشەى بۇ بىكىشىت و ھاوكارى بكات بۇ دەستخستنى ئامانجەكانى ، و لە ھەمان كاتىشدا ئەو ھىزە ئامانجەكانى خۆى پى جىبەجى بكات ، ئەمەيش ئەلین چونكە (محمد على) دەربارەى خۆى دەلى (بەكەلكى بەرپرسىارىتى نايەت و ھەزىرنى يە و ئەمىرنى يە و لە گەورە پىاوانى دەولەمەنىش نى يە) ئەو سىفەتەنەش لەپراستى دا لە ئەودا ھە بوون ئىتر خۆى ھەر مەبەستىكى ھەبىت لە و دەرپرەنەيدا، بۆيە ھەندى پىرسىار لىرەدا دىتە پىشەو ، باشە بۇچى ئەبىت تىتى ((ئەلبانى يەكان)) كە ئەو كەسى دووم بوو تىيدا بەتەنيا لە ناو ئەو ھەموو ھىزەى عوسمانىدا ، دەستىان دايە راپەرەن دژ بە (خسروپاشا) و لەسەر كار لاىان برد بەبىانوى ئەوھى كە ((مۇچەكانىان)) دوا كەوتوو ، ؟! ھەرودھا ئەو ئەپرسى بۇچى زانىيان بەو خىراى يە داواى دامەزاندنى (طاهر پاشا) يان كرد كە سەرۆكى ھىزە ئەلبانى يە راپەرەيوو كە بوو ، تا بىكىتە (قائىمقام) و بىركارى والى يە دەركرادەكە و داوى بىست پۇژ يەكسەر ئەكوژىت ؟! يان بۇچى ئەم والى يە تازە (واتە ئەحمەد پاشا) داوى يەك پۇژ لە دەسبەكاربوونى دەرەكەرىت ؟! يان بۇچى (محمد على) يارمەتى (خورشىد پاشا) ئەدات بۇ ئەوھى بىتە والى و پاشان كودەتاي كرد بەسەرىدا ؟ يان ئايا (محمد على) چۇن توانى مووچەى ئەو ھەموو سەربازە بدات بەتايبەتى پاش ئەوھى كە (مەمالىكەكان) لە ((صعيد)) دا دەستىان گرت بەسەر تەواوى مووچەى خەلكەكەدا لەوى ؟ ھەرودھا بۇچى وبۇچى زۆر لايەنى نادىارى ھەيە لەم پرسەدا !!

زۆر بەلگە ئامازە بۇ ئەو ئەكەن كە ئەو ھىزە _ كە بەدەرەو نە بوو _ برىتى يە لە بزوتنەوھى ماسۇنىيەت كە لە مىصردا و لە سالى (۱۷۹۸ ز) و لەسەر دەستى پىاوانى ھىزە داگىركەرەكەى فەرەنسادا دامەزرا كە ناپلىون پىگەى بۇخوشكردن و (كلىبر)ى جىگرى داوى خۆى لەگەل كۆمەللىك ئەفسەرى ماسۇنى سوپاى فەرەنسادا كۆپىكىان ^۱ . لە (قاھىر) دا

^۱ (وشەى : كۆرم بۇ (محفل) بەكار ھىناوہ چونكە (مجلس) و (مجمع))
ى بۇ بەكار دەھىنرىت . (ھەرگىز : ن)

دامه‌زrand و ناویان نا (کوپی ایزیسی) و پیبازیکی تایبه‌تیاں بو ته‌رخان کرد به‌ناوی (پیبازی مه‌مفیسیه) یان پیبازی کوئی پوژه‌لات^۱.

ئهم کوپه توانی هندی ئەندام بو خوئی دروست بکات له میصری یه‌کان هه‌رچه‌نده کهم بوون ، پاشان به په‌سمی و له دواي کوشتنی (کلیپر) و له سالی (۱۸۰۰ز) (کوپه‌که) هه‌لوه‌شینرایه‌وه و ئەندامه‌کانی به شیپوه‌یه‌کی نه‌ینی و له پشت په‌رده‌وه ئیشیاں ده‌کرد .

یه‌که‌م په‌یام که ناپلیون به‌سهر میصری یه‌کاندا به‌خشی کردووه ئاماژه بو ئەوه ئەکات که ئەو له سه‌ره‌تای په‌لاماره‌که‌یشیه‌وه هه‌رکاری بو ئەو کردووه ئەو جوژه بیرو پایانه بلاوبکاته‌وه ، ئەوه‌تا باسی ئەکات و ئەلی^۲ (پییان بلین (یانی به میصری یه‌کان) خه‌لکی هه‌موو لای خوا یه‌کسان و ئەوه‌ی له یه‌کتريان جیا ئەکاته‌وه ته‌نیا ئەقل و په‌وشت به‌رزی و زانیاری یه)^۳ ، پیبه‌ریتی کردنی هیژه‌کانی فه‌ره‌نسا بو ییروباوه‌ری ماسوئیه‌ت هه‌ر له‌سه‌ره‌تاوه زۆر پووونه ، ئەوه بوو ده‌ستیان کرده سه‌پاندنی ئەو خووه پیس و شاراوانه‌ی که‌مایه‌ی بیزاری بوو لای موسلمانانی میصر^۴ وه‌ک له‌ش فروشی و بی‌حه‌یایی و هاندانی ئافره‌تانی گوی ده‌ریاکان و ئافره‌تانی هه‌وه‌س په‌رست تا به شیپوه‌یه‌کی ئاشکرا کاری به‌د په‌وشتی بکه‌ن ، چونکه ئەم شیپوازه یه‌کیکه له که‌ره‌سه‌کانی ماسوئیه‌ت^۵

هه‌ندی‌ک له به‌لگه‌کان ئەوه ئەگه‌یه‌نن که هه‌ر ئەوان _ واته فه‌ره‌نسی یه‌کان _ توانی یان هه‌ندی‌ک له پیاوه ئایینی و زاناکان له خه‌لکی میصر به‌نه‌ناو کوپه ماسوئیه‌که‌ی خو‌یان وه‌ک (شیخ حسن‌العطار) ، ئەو کوژه که (کلیپر) له سالی ۱۸۰۰ز دروستی کرد ، پاش ئەوه‌ی که شیخ حسن‌العطار وه‌ک زانیانی تر پای کرد بو (صعید) له ئەنجامی ئەو قه‌لاماره‌ی که کرایه سه‌ر میصر ، پاشان گه‌رايه‌وه بو قاهره دواي ئەوه‌ی که فه‌ره‌نسی یه‌کان هه‌موو زانیانیان بانگ کرده‌وه ، جا حسن‌العطار خیرا په‌یوه‌ندی کرد به پیاوانی هیژه فه‌ره‌نسی یه‌کانه‌وه و ئەو زانیاریانه‌ی ئەوانی وه‌رگرت و له هه‌مان کاتیشدا ده‌ستی کرده ووتنه‌وه‌ی وانه‌ی عه‌ره‌بی پییان^۶ . تارا ده‌یه‌کی زۆر له‌گه‌ل زانیاری یه‌کانی ئەواندا خوئی جووت کرد و له هه‌ندی له

^۱ (بېروانه : نهاية اليهود محمد عزت ، ص ۱۳۲ .

^۲ (بېروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۶۷ .

^۳ (بېروانه : عجائب الآثار (۱۶۱ / ۳) .

^۴ (بېروانه : الصراع الفكري بين اجيال العصور ، ابراهيم العدوي ، ص ۸۵ .

شيعره كانيدا به بالاي هه ندى لهو هاوپى خوشه ويستانهيدا هه لده دات كه له ناو نه واندا بوون^۱،
 نه م كارانه واى كرد له (العطار) كه به كه سيك له بانگخوازانى (نويبونه وه) ناوزه ند بكريت^۲.
 شينخ عطار دواى ئه وهى ((محمد على)) بوويه والى مىصر په يوه ندى له گه ليدا زور پته و بوو
 به پاده يه كه واى ليها ت كه بوويه يه كيك له كو له كه كانى كارى ئه و و بۆ هه نكا وه كان پرۆسه ي (
 نويبونه وه) زور پشتى پى نه به ست له مىصر دا و نه مه ش ئاماژه يه كه بۆ ئه وهى كه ((محمد
 على)) په يوه ندى هه بووه به كوړه ماسوئى يه كانه وه له مىصر كه له سهرتاي په لاماره كه ي
 فهره نسادا بۆ مىصر دامه زرا^۳.

به ره و پيش چوونى پروودا وه كان ئاماژه بۆ ئه وه ئه كه ن كه ((محمد على)) ئينته لاي
 كرد بوو به يروبا وه پى ماسوئيه ت و به هه موو جوړيك ئاماده يى هه بوو بۆ وه رگرتنيان به
 هوئى بونيه ي سروشتى خو يه وه ، ئه وه تا دانوستان له گه ل فهره نسي يه كاندا ئه كات دهر باره ي
 (داگير كردنى جه زائير) پييان ده لى ((متمانه تان هه بيت برياريك كه من ئه يدم له هه ستى
 ئايينمه وه هه لنا قولى ، چونكه خو تان ئه مناسن و ئه زانن من له هه موو ئه و شتانه ي كه
 ميلله ته كه م خو يانيان پيوه به ستوه ته وه من خو م لى رزگار كردووه .. له وانه يه بليين ها ولا تى
 و خه لكه كه ي لاي تو هه مووى كه روگان، من خو م ئه و راستى يه ئه زانم))^۴.

له سهرده مى ((محمد على)) زياد له كوړيكي ماسوئيه ت له مىصر دا دامه زرا ، ماسوئيه
 ئيتاليه كان _ مه حفه ليكيان له ئه سكه ندره يه دا له سال (۱۸۳۰ ز) دا دامه زراندا له سه ر
 رېبازى (ئيسكو تله ندى يه كان) ، هه روه ها جگه له مه هى ترى زوړيش دامه زرا) .

«ماسوئيه ت ئه و پرده بوو كه زانيونيزمى جيهانى ليوه ي په ريه وه ، (نق) كه سى جوله كه له
 بناغه وه ماسوئيه تيان دامه زراندا به مه به ستى ئه وهى ئه و خه وه ي زانيونيزم به نييت ه دى كه
 دروست كردنى حكومه تيكي زايونيزمى جيهانى يه كه بتوانيت ده ست به سه ر هه موو دنيا دا
 بكيشت ، ماسوئيه تيش هات و نه خشه ي بۆ ئه م ئه مانجه كيشتا و ئاليه ته كانيشى دانا بۆ
 ده ست كه وتنى ئه و ئامانجان ه ، و ناوى خوئى نا ((هيزى شاره وه)) و كارى نه ينى و واده و

^۱ (بپراونه : الجبرتى والفرنسيس ، صلاح العقاد ، ص ۳۱۶ .

^۲ (بپراونه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۶۹ .

^۳ (بپراونه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۶۹ .

^۴ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۱۷۰ .

پەيمانى واين له ئەو كەسانە وەردەگرت كە ئەبوونە ئەندام تاييدا ، كەله دواييدا ئە بويه كارتى فشار لەسەريان و واى ليدهات ئەبوو بەو شيويه هەلسوكەوت بكات كە ئەوان ئەيانەويت ، گەندەلى ماسونيهت زۆر زوو لەناو كۆمەلگاكاني پوژئاوادا بلاوبويەوه و توانيشى لە پيگەى دروشمە ئاشكراكانيانەوه خەلكيكي زۆر بۆلاى خويان پابكيشين وەك دروشمى (ئازادى ، برايهتى ، يەكسانى) ﴿ ١ 》 .

(ماسونيهكان دەسكەلاى جولهكەن و ئيشەكانيان بۆ پائەپەرپنن وەك نەخشەكانيان بۆ توندى و تژى و پلانى چەوساندەوه و لە ناوبردنى خەلك و سەپنەوه يان ، كە بەسەر هەموو ميللەتاني دنيادا جى بەجيى ئەكەن) ٢ .

(ماسونيهت ئاميزى راوکردنە بەدەستى جولهكەوه ، بە ماسونيهت گەوره سياسەتمەدارەكان ئەدەن بە زەويدا ، گەل و ميللەتە بى ئاگاكاني دونيا هەلئەخەلەتپنن ، ماسونيهت ترسناكيەكەى خوى لە پشت ئەو هەموو پەرمز مەتەل و ئارمەوه شارەوتەوه ، خەنجەرئيكە جولهكە كردوويهتى بە دلى هەموو ميللەتەكاندا ، و كردوويانەتە دوژمنيك لە ناوگەلاندوا مايهى نەخوشيه بۆ ناويان ، ماسونيهت ئەو دووشكەيه كە چەند سەدە لەسەر يەك بەردەوام بە گەلانیەوه ئەدا لەژێر پەردەى ئازادى و يەكسانى و برايهتى دا ..) ٣ .

ماسونيهت هيچى تر نى يە ئەوه نەبيت شەتلكە و بەچكەى جولهكەيه و ماداميكيش وايە كەواتە جوژەها فيل و تەلەكە ئەزانيت ، و چاك ئەزانيت چۆن گومان بەرامبەر هەموو ئايينيك دروست ئەكات و كوفرو بى دينى لە هەموو دنيادا بلاودەكاتەوه ، و خەلك بۆ گەندەلى و بەرەلاى و پيسى بانگ بكەن ، جولهكە ميژوويان لای هەموو كەسى ديارە كە چۆن لادانيان لە كتيبە خوايى يەكاندا دروست كردوو و چۆن پيغەمبەرائيان سەربەريوه و هەموو چەپكە نورئيكيان كوژاندووتەوه و هەميشە هەر بەدواى سەرۆتدا ئەپۆن و بەندەى ئالتونن و هەربەدواى ((شت شارەندەوه = احتكار)) دا ئەگەرپنن و مال كەلەكە ئەكەن لەسەر يەكترى هەروەها چەندان خوى ترى خراپيان هەيه كە زياتر ئەوان بەوهوه ئەناسرين ، ئەمپرويش لەكەس شاراوە نى يە كە ماسونيهت پيخراويكى يەهودى يەو مەبەست پى ي

١ (بپروانه : الماسونية وموقف الاسلام منها ، د. محمود الرجيلي ، ص ٤٣ ، ٤٤ .

٢ (بپروانه : اليهود الماسونيه ، عبدالرحمن الدوسري ، ص ٤٢ .

٣ (بپروانه ((حقيقة الماسونية)) ي (محمد على) الزعبي ، ص ٧٠ .

كاولکردنى جيهانه له پرووى كۆمهلايهتى و پهروشتى و دیندارى يهوه ... دهستى ژهراویشی گه‌شټوټه هه‌موو به‌هاو بیرو باوه‌رېك و مه‌به‌ستى نه‌وه‌یه كه تیكى بشكینى و له‌ناوى به‌ریت)^۱.

كۆمه‌لگه‌كانى ماسوڼیه‌ت له هه‌موو وولاتانى میصرو شام و تورکیا دا بلا‌وبونه‌وه و شه‌و پوژ له هه‌ولئى نه‌وه‌دا بوون كه ده‌وله‌تى عوسمانى لاواز بكهن و له‌یه‌كى هه‌لوه‌شینن به پاچه گنده‌له‌كانیان كه ئاگای ماندوو بوون و پسانیان نه‌نه‌زانى ، هه‌ر كۆمه‌لگه‌كه‌ی فه‌ره‌نسا بوو له میصر كه وای كرد فه‌ره‌نسا به‌ دل و به‌ گیان ((محمد‌على)) گرتنه‌ باوه‌ش تا سه‌راپای نه‌خشه‌كانى له‌ ریگه‌ی نه‌وه‌وه جیبه‌جى بكات و هات سوپایه‌كى مه‌شقپنكرایى بو دروست كرد له‌سه‌ر تازه‌ترین شیواز و به‌ تازه‌ترین چه‌ك پرچه‌كى كرد كه له‌و پوژده‌دا هه‌ بوو ، سوله‌یمان پاشای بارگه‌ بووى به‌ فه‌ره‌نسا كرده سه‌ره‌رشتیاربوئه وه‌یژه))^۲.

به‌رژه‌وه‌ندى یه‌كانى (فه‌ره‌نسا) وایان به‌ پتویست نه‌زانى كه پشتیوانى له (محمد‌على) بكهن تا ئاواته‌كانى داهاتووى مسوگهر بكات به‌وه‌ی كۆمه‌لگه‌كانى ماسوڼیه‌ت بپارێزێت و به‌هیزیشیان بكات ، و ده‌وله‌تى به‌رزى عوسمانى ، لاواز بكات و خه‌نجه‌ره ژه‌هراویه‌كه‌یشى بچه‌قیننیه‌ت دلى ده‌وله‌تى عوسمانى ، بو ئه‌مه‌یش گه‌له‌ كه‌شتیه‌كى ده‌ریای پېشكه‌توو و گه‌شه‌سه‌ندووى بو دامه‌زراند ، له (دمیاط) تیشدا پاشخانیه‌كى ده‌ریای بو دانا ، و چه‌ندان پردو به‌ستى خیرى بو دامه‌زراندن تا كاروبارى ئاودیڤرى له میصردا بكات ، هه‌موو ئه‌مانه‌ش بو نه‌وه‌ بوو كه نه‌خشه‌ی خاچه‌رسته‌كانى پى جیبه‌جى ببیت كه په‌لاماره سه‌ربازى یه‌كه‌ی فه‌ره‌نسا نه‌یتوانى جیبه‌جى ی بكات و ناچارى پاشه‌كشه و هاتنه‌ ده‌ره‌وه بوو له وولاتدا .

((محمد‌على)) پۆلیكى گوماناوى بینى له گواسته‌وه‌ی میصردا له ناسنامه ئیسلامى یه گشتى یه‌كه‌یه‌وه بو شتیكى تر كه له كۆتاییدا به‌وه ته‌واو ده‌بوو كه به ته‌واوه‌تى له بازنه‌ی شه‌ریعه‌تى خوا بچیته‌ ده‌ره‌وه ، ئه‌م نه‌زمونه‌ی ((محمد‌على)) بوویه مامۆستایه‌ك بو خه‌لكانى دواى خۆى وه‌ك (كمال ئه‌تاتورك) و (جمال عبدالناصر) ... هتد .

^۱ (بېروانه : الماسونیه و موقف الاسلام منها ، د. محمود الحیلى ، ص ۱۸ .

^۲ (بېروانه ((واقعنا المعاصر)) ص ۲۰۵ .

موسلمانى راستەقىنە ناكىرى بەۋەھا پۇلىك ھەلىستىت ، ئىتر ئو موسلمانە ھوشيار بىت يان گىل و گەمژەبىت ، چونكە ئايىنەكەى پىگەى نادات ئاراستەى خوى لە دوژمنان وەرگىرت .

دوژمنانى ئىسلام ئەيانويست دەۋلەتى عوسمانى لە ئاوبەرن ، جىھانى ئىسلامى بكنە پۇژئاوا يەكى تر و گرنگترىن تايبەتیشيان ئەدا بە ولاتى ئەزھەر بۇ ئەۋەى لە ويۋە و ھەموو بىروباۋەرەكانى خويان بنىرنە ئاۋگەلە ئىسلامى يەكانى تر ، سەربارەت بە لەئاوبەردنى دەۋلەتى عوسمانى ، ئەۋە (محمد على) پۇلىكى گەۋەى بىنى لە بىھىزكردنى دەۋلەت و بە فېۋدانى ووزەكانىيدا ، و سامى نەھىلا لاي خەك و حورمەتى شكاند لايان ، سەبارەت بە نزىك بوۋنەۋەشى لە دوژمنان و سوپانەۋە لە خولگەى فيكرى و ژيارى ئەۋاندا و پلە پلە خۇ دارپىنى پاشخانەقىدەى و فيكرى و پەۋشتى يەكەى ، ئەۋە بە دۇنيائى يەۋە قۇناغىكى زۇرى پرىبوو كە ھاۋپەيمانەكانى لە ماسۇنى يە فەپەنسى يەكان و بەرىتانى يەكان زۇر پىيان دا ھەلدەدا و نكۇلىش ناكىرى كە دۇپاندنى خوى لە بەرانبەر ھىرشى فيكرى چىنراۋى ئەۋاندا پاراگەياند و كەۋتە كاركردن بە سىياسەتى شاند ناردن _)ۋاتە ناردنى قوتابيان بۇ ئەۋروپا) تا لەۋىدا فىرى شت بىن كە ئەمە يەكىك بوو لە شتە ترسناكەكان كە بوۋنە پەنجەرەيەك و لە ئەۋانەۋە ئاراستەى ((عەلمانى)) ئەھاتە ئاۋەۋە و سەرتا ھاتە گۆپەپانى خويندەۋە و پاشان ھاتە ئاۋ گۆپەپانى ھەموو ژيانەۋە لە مىصرى ئىسلامىدا ، و ((محمد على)) ئەزھەر و شىخەكان و زانايانى پشت گوى خست و ھەر گرنگى بەۋە ئەدا منالە ووردكىرى زۇرى ئەنارد بۇ ئەۋروپا كە ھەموو لە تەمەنى ((مىردمناليدا)) بوون و شتى وايان پى نە بوو بۇئەۋەى پۇبچن بۇ گوناھو تاۋان و گومان و دوو دلى كارىان تى بكات و بگەپىنەۋە و ببنە ئەۋ سەرەپمەى كە لە پۇژئاۋاۋە ئاراستەى بۇ دانرابىت ، راستە لەگەل ھەموو شاندىكدا مەلايەكيان ئەنارد بۇ ئەۋەى نويزيان بۇ بكات ، بەلام ئەم مەلايانە چيان كرد ؟ ((رافعہ رافع الطهطاوى)) يەكىك بوو لەۋ مەلايانە ، كەچى كە گەپايەۋە ئەۋىش يەكىك بوو لەۋانە بانگەشەى بۇ ((غەربزەدەى))¹ ئەكرد ، تەنانەت كاتىك كە خزم و كەس و

¹ (ووشەى غەربزەدەى لەجىياتى ((التغريب)) ى غەربى بەكارھاتوۋە و مەبەست پى ى گواستەۋەى بەھا و بىروباۋەرە نەرىتى پۇژئاۋايە بۇ ئاۋ دۇنيائى موسلمانان (وەرگىزن) .

کاره‌که‌ی چوونه پيشوازيکردنی که له فه‌په‌نسا گه‌رايه‌وه و خوشی و شادی يان دهربري به هاتنه‌وه‌ی پاش چه‌ند سال غه‌ريبايه‌تی ، ناوچاويان لی ئەدا به‌يه‌کدا و وا باسيان ئەکات گوايه ئەوان خه‌لکانیکی عه‌شايه‌ر و جوتيارن و شایانی ئەوه نيين پړيزی پيشوازی که‌ريان پی بېریت بۆ که‌سيکی وه‌ک ئەم !!^١

ئەوه بوو له پاشاندا کتیییکی نوسی و تییدا باسی هه‌واله‌کانی (پاریس) ئەکات و خه‌لکی بۆ ئەوه بانگ ئەکات که حجاب فری بدن و ژن و پیاو تیکه‌لی یه‌ک ببن و باسی ئەوه‌یش ئەکات هه‌چ شوره‌یی یه‌ک نی یه له سه‌ماکردندا و سه‌ماکردنیش ته‌نیا کۆمه‌لیک مه‌شقی وهرزشی یه له‌سه‌ر ئاوازیکی موسیقی و راست نی یه وه‌ک کاریکی ناشیرین و حه‌رام سه‌یر بکړیت^٢.

پروسه‌ی له‌سه‌رخۆ به‌ره‌و پوژئاوا پویشتن نزیکه‌ی سه‌ده‌یه‌کی خایاند ، به‌لام پروسه‌یه‌کی به‌رده‌وام بوو ، نه‌ئه‌وه‌ستا و هه‌میشه‌ش بازنه‌ی پروسه‌که‌ی به‌ره‌و فراوانی ئەبرا^٣.

((محمد علی)) ریوی یه‌کی فیئلباز بوو ، هه‌موو خه‌یالی هه‌ر لای خۆی و مناله‌کانی بوو بۆ دوا‌ی خۆی ، بۆیه کۆمه‌لی کاری ناشایسته و خراپی زۆری کرد بۆ به‌یزکردنی میله‌تی ئیسلامی و چزی نه‌هیلآو ته‌واوی نه‌خشه‌کانی فه‌په‌نسا و به‌ریتانیای جیبه‌جی کرد ، زۆر سور بوو له‌سه‌ر ئەوه‌ی که له چاوی پوژئاوا‌دا جوان بنوینی و خه‌لک به دوا‌یدا بپوون له نوێخوازی‌دا ، ته‌نانه‌ت بیرکردنه‌وه‌یشی وه‌ک دهرباره‌ی خۆی ئەلی ((به‌عه‌ق‌لیکی فه‌ره‌نگیانه‌وه بیر ئەکاته‌وه له کاتی‌کدا که کلاویکی عوسمانی له‌سه‌ردایه))^٤.

((محمد علی)) له‌بری فه‌په‌نسا و به‌ریتانیا و نه‌مسا و پوسیا و هه‌موو ده‌وله‌ت ئەوروپی یه‌کانی تریش کاری ئەوه بوو که چه‌ند گورزیکی کاریگه‌ر و تاقه‌تپروکین بسره‌وینیته ((ئاراسته‌ی ئیسلامی)) له ناو خه‌لکدا له میصر و دوورگه‌ی عه‌ره‌بی و شام و خیلافه‌تی

^١ (پروانه : واقعا المعاصر ص ٢٠٩ .

^٢ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پيشوو ، ل ٢٠٩ .

^٣ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پيشوو ، ل ٢١٠ .

^٤ (تجربة (محمد علی) الكبير ، منير شفيق ، ص ٣٨ .

عوسمانی دا ، ئەو ھەولانەى ئەو زەمینەى خوښ کرد بۆ ئەو ھى پوژئاوا چاۋ بېرىنە جىھانى ئىسلامى .

پىنجەم / (محمد على) و لىدانى ئىسلام لە مىصردا :

پاش ئەو ھى (محمد على) سەرکەوتنى بە دەست ھىنا لە ھەدا كە جىگەى خۆى قايم کرد لە دەسەلاتدا و پەرژىنىكى بە دەورى خۆیدا دروست کرد لە ھاۋراۋ يارىدەدەران لە خەلکى نەصاراى ئەرۋمى و ئەرمەنى و چەند نوسەرىكى قىبطى و جولەكە . ، چەندان مەمالىكى ھىنا و کردنىە کار بە دەست لە ھەرىمەکاندا ، ھەموو ئەمانەشى كۆمەلانى خەلکى لە موسلمانانى مىصر بىزار ئەکرد و ماناى ئەو ھى تىدا بوو كە گرنگى يان پىنادات و گوپيان ناداتى ، بە تايبەت ئەو يارىدەدەرانە لە سىياسەتى چەوساندنە ھى جوتياراندا زۆر كۆمەکیان ئەکرد ، (جەبرەتى) ئەمە سىياسەتە بەم شىۋەى ھەسەف ئەكات ((دەرگای خستە سەر پشت بۆ ئەرمەنەکان و پومىھەکان)*) و بوونە سەردارو خەلکە ھىچەکانى خويان بەزکردە ھى (محمد على) یش ئەو ھەندە ھەزى لە دەسەلات و زۆردارى بوو واى لىھاتبوو خوښى لە ھىچ كەسىك نە ئەھات كە پكە بەرايەتى بكات))^۱ .

(محمد على) و ناموسلمانە شوپىنكە و تۆھەكانى سىياسەتپىكيان پىادە ئەکرد كە كورتەكە برىتى بوو لە ستەمكارى و داپلۆساندن و بە كۆپلە كردنى ھەموو گەلانى مىصرى ، ھەموو جوتيارو خاۋەن زەوى يەكانى مىصرى كۆكردە ھى و بەبى كرى كارى پى ئەکردن ، يان ئەبوو لە برى ئەو بە جىك بەدن ، ياساگى کرد لە سەريان كە ئىش بۆ خويان بكەن و نانى دەستى خويان بخۆن ، بازركانى ھەلوەشان دە ھى و نرخی بژىۋى خەلکى زۆر گران کرد ئەو ھەندەى باج خستە سەر خەلکى بويان ھەلنە ئەسۋرا ، و ھەرچى چالاكى ئابورى ھەيە گرى دا بە خوښە ھى و بوو نەگبەتى بە سەر خەلکە ھى^۲ ، ((جەبرەتى)) ئەو ھەلسوكەوتەى (محمد على) ئەگىرپىتە ھى بۆ ئەو ھى كە ((نەخوښى رژدى و چاۋبرىستى و چاۋ بېرىنە مۆلك و مالى خەك ، ئەو سىفەتەنە بوون كە پەنگيان دا بوو ھى تىدا))^۳ .

^۱ (بېروانە : عجائب الآثار (۱۵۰/۴) .

^۲ (بېروانە : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۷۹ .

^۳ (بېروانە : عجائب الآثار (۱۵۰/۴) .

ئەم سىياسەتە داپلۇساندەنە پەقەت زۆرى لە جوتياراندا دروست كرد بەرامبەر (محمد على) و ھاوکارانى و كەوتنە ھەلاھاتن لە زەوى يە كوشتوكالپەكانيان و بە جى ھىلاننى گوندەكانيان لە تاو سىياسەتى پەر لە ستەميان ، و بە ھىچ شىۋەيەكەش بە شداريان لە ناو سوپاكەيدا نە ئەكرد ، ژمارەى ئەو جوتيارانەى لە ماوہى سالىكدا (واتە لە (۱۸۳۱ ز) دا ھەلاتن گەيشتە شەش ھەزار جوتيار ^۱ .

لە شارەكانىشدا بە تايبەتى لە قاھىرەدا (جەبرەتى) باسى ئەو ئەكات كە كاتىك (محمد على) داواى لە خەلك كرد كە شارەكان نەوژەن بكريتەوہ ((دە)) شتى خراپى تر كەوتە سەر خەلك كە ئەمانەن : كار كردن بەبى كرى ، خزمەتكارى ، كرى دەستى ، زەلىلى ، سوپاكەيتى پىكردن ، جل دېرىن ، پارەدان ، دوژمن دلخۆش كردن ، بېرىنى بژىوى ، كرى ي گەرماو) ^۲ .

(جەبرەتى) ھاوچەرخ بوو لە گەل ئەو سىياسەتە ستەمكارى يەى كە (محمد على) بە سەر گەلى مۇسلمانى مىصردا سەپاندوويەتى ، كە ھەموو خىرو بىرومافەكانى مژىبوون و دەرگای ولاتى بۆ بازىرگانە ئەوروپىيەكان خستبوو سەرپشت ، تايپتە مىصر و دەست بگرن بە سەر ئابورى ولاتدا ، و واى لى ھات مىصر بوو ئەو كىلگەيەى كە بازىرگانە ئەوروپا پشتيان پى ئەبەست بۆ ھەموو بەرھەمىكى كشتوكالى ، مىصرو ئەوروپا بەيەكەوہ بە ستەرانەوہ لە پووى بازىرگانى و لە پووى شارستانىيەتەوہ ، مىصر واى لى ھات ئەو توپىژە بازىرگانە تازە پىگەيشتووى ھەبوو ھەموو پشتيان بە تەواوى بەستبوو بە ئەوروپا لە ھەردوو بوارى ئابورى و سىياسەتەشدا ، ئەمە سەرھەراى ئەوہى بانگخوازانى پۆشنىرى ئەوروپا بەچاكي دەستيان گرتبوو بە سەر ژيانى فيكرى دا بە تايبەتى دواى ئەوہى كە بانگخوازانى پەوتە ئىسلامىيەكە ئىفلىج بوو بوون ^۳ . (محمد على) بەرنامەكانى خویندنى پاگرت ئەو بەرنامانەى كە لە سەر ئايىن پراوہ ستا بوون ، بۆ ئەوہى سىياسەتە ماسۆنىيەتەكەى ناپليۆن پيادە بكات ، ئەم كارە ميژوونوسى ئىنگىلىزى ((ئارنولد توينبى)) يش دوپاتى ئەكاتەوہ بەو قسەيەى كە ئەلى))

^۱ (بېروانە : تاريخ الشرق العربي ، د . عمر عبدالعزيز ، ص ۲۴۶ .

^۲ (بېروانە : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۰ .

^۳ (بېروانە : تاريخ الشرق العربي ، د . عمر عبدالزیز ، ص ۳۲۲ ، ۳۲۳ لە ((قراءة جديدة)) وەرى گرتووە .

(محمد علی) کابرایه کی دیکتاتور بوو ، به تانکه رهوی خوئی توانی هه موو بیروپاکانی ناپلیون بکاته چهند راستیه کی کاریگر له میصر دا))^۱ .

ئیمپریالیزی ئه وروپی ئامانجهکانی خوئی هیئایه دی به وهی سوودی زوری وهرگرت له دامه زراوه و چاکسازی یه ماددیانه ی که (محمد علی) دهسکه لایان بهرپای کردن ، به لام که ئی موسلمان میصر بیئومیدی بالی کیشا" بو به سه رییدا و نه وهنده باجی گه وره ی دا که زور له و چاکسازی یانه گه وره تر بوون ئه ویش نه وه بوو که ناسنامه شارستانییه کی له دهست داو نه و ناسنامه یه ی که ئیسلام ژهنگ و ژیواری پیوه نه هیلا بوو ، بویه هوی نه وهی که به دریزایی سه رده مه ئیسلامی یه کان پۆلی تایبته ی و بهرچاوی هه بیئت^۲ .

دهرگای (بیری ناسیولیزی و نیشتمانی) له خه لک کرده وه و دهستی دایه سیاسه تی بهرته سک کردنه وه له پووی هه لگرانی بیری ئیسلامی له زانا و مه لاکان ، ئه م ئاراستیه ته رییب بوو له گه ل نه وه ولانه ییدا که ئه یدا بو سه ربه خوئی میصر و پاشان پچراندنی له ده وه ته ی خیلافه تی ئیسلامی^۳ . کۆرهکانی ماسۆنیته که ئه م ئارسته یان وا دا ئه نا له کرۆکی ئه نجامهکانی نه وانه ، هاوکاری و کۆمهکییه کی زوریان کرد .

دیارترین که سیك که هاوکاری ئه م ئاراستیه ی کرد (شیخ حسن العطار) بوو له سالی ۷۷۶ک _ ۱۸۳۵ ز که به لگه کان ئاماژه بو نه وه نه که ن ئه م شیخه نه ندایمیکی کۆری ماسۆنیته ی میصری بووه ، ((عطار)) وای ئه بیینی که نه بی میصر ((حاله تهکانی گۆرآنکاری به سه ردا بیئت و هه ندی زانستی تییدا تازه بکریته وه که تا ئیستا تییدا نه بووه)) ، مه به ستیش له م ئاراستیه نه وه بوو که به ته واوه تی پووبکریته پۆشنییری نه وروپی به تایبته تی دوا ی نه وهی به قه ناعه تی نه و مه لا و زانایان دهسته وسان وهستا وون له وهی که وهک موسلمان ه پێشینه کان به رده وام له هه ولداندن بن)^۴ .

((رفاعة طهطاوی)) (۱۸۰۱ _ ۱۸۷۳ ز) که قوتابی (عطار) بوو به شوین مامۆستاکه یدا نه پۆیی ، (محمد علی) پینچ سال وهک شاند ناردیه فه ره نسا (واته له) ۱۸۲۶

^۱ (بېروانه : ئارنولد توینبی / عبدالرحمن الجبرتی و عصره ، ص ۱۴ .

^۲ (بېروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۲ .

^۳ (بېروانه : مصر في مطلع القرن التاسع عشر ، محمد فؤاد (۱۲۳۲/۳) .

^۴ (بېروانه : التيارات الساسية بين المجددين والمحافظين ، بيومي ، ص ۲ .

(موە تا ۱۸۲۱ز) گەپايەوہ بۇ ئەوہى يىرۇكەى (نىشتىمان پەرورەى و يىرۇكەكانى تىرى كۆمەلآيتى برەو پى بدات ، ئەو يىرۇكانەى كە لە فەرەنسا دا باويان بوو كە لەگەل بارو دۇخى ئەو كۆمەلگايە نە ئەگونجا كە پەيوەند بوون بە يىرى ئىسلامى يەوہ ، ئەم يىرۇپايانەى (طهطاوى) لە زۆرىك لەو ھۆنراوانەدا دەرئەكەون كە داى ئەنان ، يان لەو كىتابانەدا كە وەرى ئەگىرپان لە كاتىكدا كە كرابوويە سەرپەرشتىارى قوتابخانەى زمانەكان ' ، ئەم (طهطاوى) يە كاريگەرى تەوژمە فيكرى يەكانى ئەوروپا لە ئەم پەرى پاستەوہ بۇ ئەو پەرى چەپ لەسەرى چەند بەرامبەر بوو لە چاو كاريگەرى يىرى ئىسلامى لەسەرى ، واى ليھاتبوو لە زۆربەى لايەنەكانى فيكرو قۇناغەكانى ژيانيدا سەرسامى خۆى دەرئەبىرى بەرامبەر بە يىرى ((ئازادى)) و ((يەكسانى)) و ((پشت بەستى بە عەقل)) ، كارى لەسەر ئەوانە ئەكرد كە ناپليۇن لە پەلامارە بە ناوبانگەكەيدا بانگەشەى بۇ ئەكرد ، طهطاوى كاريگەرى خۆى نە شاردوہ تەوہ بە يىروراكانى (مونتسكيو) و تىرېبونى بە يىرى ماسۇنىيەت .

شاه ششم / بزوتنه وهی (شیخ محمد عبدالوهاب) و ململانی ی له گه ل دوه وتی عوسمانیدا :

شیخ محمد کوپری عبدالوہاب کوپری سلیمان کوپری علی کوپری محمد کوپری احمد کوپری راشدی تہیمی لہ سائی (۱۱۵ ک _ ۱۷۰۳) لہ شاری (العینۃ) لہ دایک بووہ کہ ٹہکھویتہ باکوری (ریاض) ہوہ و ہفتا کیلو مہ تر لیوہی دوورہ یان نزیک بہ ماوہیہ ک لہ لای خوڑٹاوا ، ۳ .

(شیخ محمد) ھەر لەم نالیەو ھەزی لە زانیاری ئەکرد و بە و منالیە بە شوینیدا ئەگەرا و بلیمەتی و لیھاتووی پیو ھەرکەوت و توانی ھەموو قورئانی پیرۆز لەبەر بکات و ((فقهی حەنبەلی)) و تەفسیر و ھەرمودە بخوینیت ، سەر دەمی قوتابیەتی لەگەڵ کتیبەکانی (ئین تەیمید) بەسەر برد چ لە بواری فقهدا چ لە بواریەکانی (عقائید) و (بیروپا) دا و ئەوەندە سەرسام بوو بو (ئین تەیمید) ھەر مەپرسە ، کاریگەری کتیبەکانی ((ئینولقەیم)) و ((ئین عوروہی حەنبەلی)) و جگە لە وانیش لەسەردروست بوو لە زانیانی ئەم سەرچاوە سەلەفی یە... .^۱

بۆ ھەرگرتنی زانیاری " کوچی کرد بۆمەکە و مەدینە و بەصرەو ئەحساء و لە عێراقدا توشی تاقی کردنەوہی زۆر بوو کاتیەک کە بیروپراکانی خوێ باس ئەکرد لە ناو خەڵکیدا، و ئەو ھەموو گەپایەو ھە (نجد) .

کە گەپایەو ھە (حریملاء) لە وولاتی (نجد) دا دەستی دایە بانگەشەکردنەکی و ھەرمانی بە چاکە ئەکردو ھەرگەری لە خراپە ئەکرد و سەرقال بوو بە زانیاری و خەڵک فیڕکردن و ، بانگەشە کردن بۆ یەکتاپەرستی بۆ ئەکە و خەڵک ترساندن لە (شیرک) و ترسناکیەکانی و جۆرەکانی و شیوہەکانی ، ھەندێ لە ئەفامەکانی (حریملاء) ھەولی تیۆرکردنیانی دا و پیو ھە بوو ، پاش ئەو گەپایەو (العینیة) ی زیدی خوێی و میری ئەوی زۆر بە خیرھاتنەوہی کردو و ھانی زۆری دا لەسەر بانگەواز کردن بەردەوام بێت ، ئەویش دەستی دایە بەرپاکردنی شەریعەت و جیبەجی کردنی سزاکان (حدود) ، و پوختاندنی گومەزی سەر قەبرەکان ... لە (حریملاء) دا زۆر بەردەوامی ھە بوو بەھۆی ئەو فشارەکی کە میری (احساء) ھینای بۆ میری (حریملاء) بۆ ئەوہی شیخ محمد کوپی عبدالوھاب بکوژیت ، بۆیە شیخ بەپی خوێ گەیانندە (درعیہ) .

ھاوپەیمانی بەستن لەگەڵ (محمد بن سعود) دا :

محمد کوپی عبدالوھاب توانی لەگەڵ (میر محمد بن سعود) دا ھاوپەیمانی ببەستیت ئەو ((سعود)) ھی کە بە پارەو بە پیاو لە پینا و بانگەوازی یەکتاپەرستیدا رایدا بوو یە مەیدان ، ئەم ھاوپەیمانییە لەسەر بناغە یەکی پتەو دامەزرا بوو ، شیخ توانی بانگەوازەکی بگەینیتە ھەموو خەڵکی لە رینگەکی دەرس و وتنەو و پەيام نوسین و نامۆژگاری کردنی خەڵکی یەو ،

¹ (ھەمان سەرچاوەی پیشوو ، ص ۳۶ .)

لهسەر ئەم حالەتە بەردەوام بوو ، خەلکی فێر ئەکردوو پەيامی ئەنوسی و سەرەتاکانی ئەو پەيامانەي ئەناخنی بە بەلگەو ئایەت و ھەدیس لەسەر راستی بانگەوازەکەي ، خەلکی بۆ ئەو بانگ ئەکرد کە بەرگری لە خراپە بکەن و گومەزی و قسنی سەر قەبرەکان بپروخێنن و دەرگاکی (شيرك) دابخەن و تەنیا و بە تەنیا ببنە عەبدی خوا .^١

ئەم بانگەوازە بە ناشتی و لەسەر خۆ ئەیدا لە دەرگای دڵەکان و لێیان ئەوستانا تا وەلامیان ئەدایەو ، بە (ھیکمەت) و (ئامۆژگاری باش) خەلکی بانگ ئەکرد و بەردەوام خەریکی فێرکردنی ئەوانە بوو کە ئامادەي دەرەسەکانی ئە بوون و سنورەکانی عەقیدەي بۆ پۆشن ئەکردنەو و بنەماکانی بانگەوازي بۆ دوورو نزیک پاشە ئەکرد ، بەلام سەیری کرد ھەندێ خەلک بەرامبەر ئەم نەرمیەي ئەم توندن و بەرامبەر ئەم راستگوییەي ئەو درۆزن و بەرانبەر ئەم ئامۆژگاری یە باشانەي ئەو پیلان ئەگێرن ، بۆیە چار ئەما ئەو نەبیّت کە قونای جیھادکردن ڕاگەیەنیت و بپاریدات کە خراپە بە ھیزی بازوو ڕابمالیت

إذا لم يكن غير الأسنّة مركبا

فهي حيلة المظطر الا ركوبها .^٢

واتە کە جگە لە شمشیر ڕینگەییەکی تەرت ئەما (کەسی ناچار) چارەییەکی تری نی یە ئەو نەبیّت ئەو ڕینگەییە بگرتە بەر.

(شیخ) بە ھاوکاری (میر محمد بن سعود) دەستی دایە سازکردنی کەرەسەي ئەو جیھادە و ئامادەکردنی (پیاو) و (چەك) تا بە ژمارەییەکی زۆری موچاھیدەو لە ((دەریە)) بچنە دەر و ئەم بانگەوازە بلاو بکەنەو و کۆلەکەکانی لە دوورگەي عەرەبی و دەرەوێ دوورگەشدا دا بکەوتن ؛ (شیخ) خۆي سەرپەرشتی ئەم ئامادەکاریەي پیاوانی ئەکرد و خۆي سوپای ڕێک ئەخست و مەفرەزەکانی بە ملولادا ئەنارد ، لەگەڵ ئەمانەیشدا بەردەوام دەرسی ئەوتەو و نامەي بۆ خەلکی ئەنارد و پێشوازي لە میوانان و خوا حافیزي لە شانەکان ئەکرد ، خۆي گەورە زانیاری و پلەپایەي بۆ یەكخستبوو وەك چۆن سەر بەرزی و دەسلاتی

^١ (بڕوانە : امام التوحید الشیخ محمد بن عبد الوهاب ، ص ٤٥_٤٦ .

^٢ (بڕوانە : استمراریة الدعوة ، محمد السید الوکیل (١٩٣/٣) .

بۆ يەكخستبوو پاش جيهاديكى دورودريژ^۱. .. (محمد كوپى عبدالوهاب) پياويكى سياسى و بير تيز بوو ، خاوهن ئەزمونىكى فراوان بوو لە مەسەلەكانى (شەپ) و (سياسەت) دا^۲. شەر لە نيوان هەوادارانى ئەم بانگەوازە و دورژمنەكانيدا چەند سالى خاياند و زۆربەى جارەكانيش سەرکەوتوون ئەبوو بە هاوپر و هەوادارى ئەم بانگەوازە و لادى دواى لادى نازادئەكراو لە سالى (۱۱۷۸ ك _ ۱۷۷۳ ز) دا رياض نازاد كرا بەرابەررايهتى (مير عبدالعزيزى كوپى محمدى كوپى سعود) و فەرمانرەوا پيشووەكهى كه ناوى (دهام كوپى دهواس) بوو راى كرد ، كه فەرمانرەوايهكى ستمكارو دهگيركەر بوو ، چەند جار هەلى ئەكوتا يە سەر بانگخوازن و ئەو پەيمانانەى ئەشكاند كه لەگەڵ پيپەرانى ئەو بانگەوازە دا ئەپيەستن ، پاش نازادکردنى ((رياض)) سەرزمىنى ئەم بانگەوازە زۆر فراوان بوو ، خەلكىكى زۆر بەويستى خويان هاتنە ناو بازنەى بانگەوازەكەو و هەموو ئەوپرېگرانەى كه لەبەردەم خەلكيدا بوون نەماو كاروبارەكان گوشادى پووى تى كردن و دواى سەختى ئاسانى هات و پارە زۆر بوو ، بارودۆخەكان هئور بوونەو و خەلكى لە ژيئرسىبەرى ئەم دەولەتە ئىسلاميه ساوايهدا هەستيان بە ئارامى كرد كه ماوهيهكى زۆر بوو لەو بەهرهيه بى بەش بوو بوون^۳.

پاش مردنى (محمدى كوپى عبدالوهاب) بانگەوازەكه هەر بەردەوام بوو لە پيكردن و(ئالى سعود) بە هەموو هئزى و دەسەلاتيانەو پشتيوانيان لى ئەكرد ، و بەرهو حيجازيان كردهو ، كه ئەوكاتە (شەريف غالب بن مساعد) دەسەلاتى بەسەريدا هە بوو ، ئەم شەريفە دەستى كرده هئرش بردن بۆ ((سعوديهكان)) لە پووه ئاييىنى و لە پووى سەربازيشەو ئەم ململانى يەى نيوانيان دريژەى كيشا تا سالى (۱۸۰۳) ز ئەو سالى كه سعوديهكان چوونە ناو مەككەو بەبى ئەوئى هئچ بەرگرى يەك بيته پيگايان لە لايەن (شەريف غالب) هەو كه هەلاتنى بەرهو (جدە) بەباشترزانى ، و پاش دوو سال سعوديهكان (مەدينە) يشيان دايە دەم سنورى دەسەلاتەكەيان^۴.

^۱ (بپروانه : امام التوحيد محمد بن عبدالوهاب ، ص ۵۳ .

^۲ (هەمان سەرچاھى پيشوو ، ص ۷۸ .

^۳ (بپروانه : استمرارية الدعوة ، د. محمد الوكيل ، (۲۹۴/۳) .

^۴ (بپروانه : العالم العربي في التاريخ الحديث ، ص ۱۷ .

دهسه لاتی بزوتنه وهی سهله فی بآلی کیشا به سهر زوربهی دورگهی عهره بییدا و بهریتانیا ههستی به مهترسی ئهم دهسه لاته بو سهر بهرژه وهندی یه کانی کرد ، دهوله تی سعودی یه کهم وای لی هات بآلی کیشا به سهر کهنداوی عهره بی و دریا ی سورد ا و (قواسم) کهوته ژیر دهستیان و دهسه لاتیان به رهو خوارووی عیراقیش کشا ، کار گه یشته ئه وهی که له پری و وشکانیه وه کاریگه ریشیان له سهر ئه وروپا و پوژه لات دروست کرد له سهر و ئه مه و ئه وه شه وه ، ئه و بنه ما ئایینی یانه ی که ئهم دهوله ته پشتی پی ئه به ستیت پیگه به ئه و گریمانه نادات که بهریتانیا بتوانی دهسته مو ی بکات یان په یماننامه ی له گه لدا بهه ستیت چونکه یه کی که له گرنگترین ئامانجه کانی ئهم دهوله ته درایه تی کردنی دهسه لاتی بیگانه یه له ناوچه که دا ^۱ ، (قواسم) هکان و له پشتیان وهش هیژی سعودیه کان توانیان گورزیکی کوشنده بسر وهینه گه له که شتی ئینگلیز له سالیی (۱۸۰۶ ز) وای لی هات ئاوی کهندا و کهوته ژیر دهسه لاتیان ^۲ .

له سه رده می سعودی کوپی عبدالعزیز ئهم دهوله ته گه یشته لوتکه ی دهسه لاتی له بواره سیاسی یه کهیدا ، ئه وه بوو له عیراقداتا (کربلاء) رویشته و له ولاتی شام دا (حوران) و دورگهی عهره بی به گشتی کهوته ژیر دهستی (یه مه ن) نه بیی ^۳ .

هه وه / پیلان دژی بزوتنه وهی (شیخ محمد بن عبدالوهاب) :

شه یقانه کانی مروؤ له پوله کانی ئه وروپا کهوته بیر کردنه وه له و ئه نجامه ی ئهم دهوله تی یه که می سعودیه ی پی ئه گات ئه گهر به رده وام بیی له دهسه لاتدا ، وایان ئه بیینی به دلنیا ی یه وه بهرژه وهندی یه کانی ئه مان له پوژه لاتدا له ناو ئه بات ، بویه ئه بیی ئهم دهوله ته بهروخینی ریت ، له بهر ئه وه هه موو پیگه یه کیان گرته بهر بو له ناو بردنی دهسه لاتی بانگه وازی سه له فیه کان له وانه :

۱- هاندانی رای گشتی له ناو ولاته ئیسلامیه کاندادا دژ به بانگه وازی (شیخ محمدی کوپی عبدالوهاب) ئه وانه ی که بهروایان به بیدعه و ئه فسانه هه بوو وه وایان ئه زانی که ئه وانه له ئایینی ئیسلامدا هیه بویه دژ به (شیخ) وه ستانه وه و دستیان کرده بهرگری کردنی ، ئهم

^۱ (پروانه : قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ، ص ۱۵۶ .

^۲ (پروانه : هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ص ۱۵۶ .

^۳ (پروانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۹۴ .

به‌رگری کردنه ته‌نیا له‌لایه‌کی دیاری کراوه وه نه بوو به‌لکوه له هه‌موو لایه‌ک و له هه‌موو لایه‌نیکه‌وه بوو ، له لایه‌ن نه‌و شیخانه‌وه بوو که ده‌ستیان به‌و ده‌سه‌ل‌ته‌یانه‌وه گرتبوو که خه‌لکی نه‌خوینده‌وار و نه‌زان بۆیان دروست کرد بوون ، گومانیشیان وا بوو نه‌و بیدعه و نه‌فسانه‌ی نه‌وانی له‌سه‌ر بوو دینه و پێویسته‌ بیپاریژن، هه‌روه‌ها له‌لایه‌ن خزمه‌تکارانی گۆرستانه‌کانه‌وه به‌رگری نه‌کران و له‌لایه‌ن نه‌وانه‌وه که سودی زۆریان ده‌ست نه‌که‌وت له‌و سندوقانه‌وه که پارهی نه‌زریان تیئه‌خرا ، له‌لایه‌ن نه‌وانه‌وه که له‌سه‌ر نه‌و خواردن و پارهی نه‌ژیان که‌له‌ کاتی سی‌ پۆژه و چله‌ گیرانی مردوده‌کاندا ده‌ستیان نه‌که‌وت که خزم و که‌س و کاریان نه‌هاتنه‌ سه‌ردانی قه‌بره‌کانیان ، له‌وانه‌شه‌وه به‌رگری نه‌کران که پریان وابوو (شیخ محمدی کوپی عبدالوهاب) ئایینیکی تازه‌ی هی‌ناوه‌ نه‌مان ناشنانین پی‌ ی و نه‌مانه‌ش له هه‌موو ناوچه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا و به‌لکوه له هه‌موو جیهانی ئیسلامیدا هه‌ بوون، نه‌مانه‌ هه‌مووی له‌ کاتی‌دا پوویان دا که ئینگلیزه‌کان و فه‌ره‌نسی یه‌کان و دوژمنانی ئیسلام توانیان به‌ چه‌ند زانیه‌کی خراپ فه‌توای نه‌ وه‌ ده‌ریکه‌ن بانگه‌وازی (محمدی کوپی عبدالوهاب) و شوینکه‌وته‌کانی بانگه‌وازیکی گه‌نده‌لوخراپه^۱.

۲- تی‌کدانی نی‌وان بزوتنه‌وه‌ی شیخ محمدی کوپی عبدالوهاب و سه‌رکردایه‌تی ده‌وله‌تی عوسمانی و فیتنه‌یی کردن له‌ نی‌وانیاندا ، ئینگلیز و فه‌ره‌نسیه‌کان و جگه‌له‌وانیش سولتان محمودی دووه‌میان تۆقاند له‌م بزوتنه‌وه‌یه‌ وایان تی‌گه‌یاند که بزوتنه‌وه‌ی (شیخ محمدی کوپی) عبدالوهاب ئامانجی نه‌وه‌یه‌ که له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی جیابیته‌وه‌ و (دوورگه‌ی عه‌ره‌بی (بکاته‌ وولاتی‌کی سه‌ربه‌خۆ ، و پاشان جیهانی عه‌ره‌بی یه‌ک بخته‌وه‌ ، و په‌رچه‌می (خیلافه‌ت) و سه‌رکردایه‌تی له‌ ده‌وله‌تی عوسمانی بسی‌نیته‌وه‌ و خیلافه‌تی‌کی عه‌ره‌بی دروست بکات ، سولتان محمودی دووه‌میش چووه‌ ژێر کاریگه‌ری نه‌م پرپاگه‌ندانه‌ی دوژمنان که نه‌ نه‌بوو وای بکردایه‌ و به‌لکوه نه‌ بوو به‌گومانه‌وه‌ سه‌یری نه‌م دلسۆزی نواندنه‌ درۆزنانه‌ی بکردایه‌ و چه‌ند که‌سی‌کی ده‌ستپاکی ده‌وله‌تی بناردایه‌ و نه‌وان له‌مه‌سه‌له‌که‌ بکو‌لنیاته‌وه‌ ، به‌ل‌ئ‌ سولتانی موس‌لمانان سه‌رنجی بۆ ترسناکی نه‌و خو‌ش برپوایی یه‌ی نه‌کرد که هه‌والی‌کی دروستکراوی وا بدریته‌ پال‌ بزا‌فی‌کی ئیسلامی راسته‌قینه‌ و وه‌لامی

^۱ (برپوانه‌ : الدولة العثمانية ، د. جمال عبداله‌دی ، ص ۹۴ .

پیشنیارهکانی دوژمنانی دایه وه به وهی پیویسته نهو بزوتنه وهیه له ناو ببریت پیش نه وهی گه وره ببیت و خه رجییه کی زور له پرووی پارو پیاوه وه بخاته سه ر ده ولته تی عوسمانی ^۱ .
 ده ولته تی عوسمانی نه خشه ی شه پرکردنی له گه ل ده ولته تی یه که می سعودیه دا داپرژا و وای نه بیینی مه نه م کاره به و (وای) یانه بسپیتریت که هه ریمه کانیان هاوسین له گه لیدا ، نه مه ییش بو دوو مه به ست بوو :

یه که م / ریگرتن له فراوانبونی سعودیه کان له پوژمه لاتی عه ره بیه وه ،
 دووهم / لاوازکردنی نه و وای یانه و خوینریزی کردنی سه رچاوه کانیان تا به و به یزی یه بمینیتیه وه و به ته واوه تی ملکه چ بن بو ده ولت ، سه ره تا پروویان کرده ((وای)) بغداد ، چونکه نزیکترین وای بوو له (نجد) وه ، به لام نه م وای یه سه رقال بووبه بشیوی یه ناوخوی یه کانی خویه وه و سوپاکه شی نه وهنده بیییز بوو توانای پووبه پرووبونه وهی نه بوو له گه ل سعودیه کاند و چهند جاریش تی شکا بوو له به رده م هه لمه ته ینانیادا بو سنوره کانی عیراق ، دواي نه م پوهیان کرده وای شام به لکوو نه م له و کاره دا سه رکه وتوو بیت که وای عیراق تییدا سه رکه وتوو نه بوو ، که چی نه م له هاوپیکه ی خراپ تر تیک شکا ، که ده ولت بی ئومید بوو له توانای وای یه کانی (بغداد) و (شام) ^۲ ، پرووی وه رچه رخاند به ره و میصر و له سالی (۱۸۰۷ ز) دا داوای له (محمد علی) وای نه وی کرد که په لاماری وولاتی عه ره بی بدات و مه که و مه دینه ی پیروژ پاک بکاته وه و له ژیر چنگی سعودیه کان ده ری به ییت ، و ده سه لاتی ده ولت بگیړیتیه وه که خه ریک بوو له دوورگه ی عه ره بی دا هه ر نه نه م ، به لام (محمد علی) له سالی (۱۸۱۱ ز) دا نه م داوایه ی قبول کرد پاش نه وهی خوی پژگار کرد له به گه کانی مه مالیک) به کاره ساته خویناویه که ی قه لا (مزبحة) دا .

شوینه که وته کانی بانگه وازی سه له فی داوای خیلافه تیان نه نه کرد و په خنه یان له وه نه بوو که هاولاتی بن له ناوئه وخیلافه ته خویناویناه دا ، به لکو هه موو ناکوکی یه کان له دوو خالی سه ره کیدا کو بوو بوویه وه :

یه که م : سه له فیه کان داوای یان نه کرد هه موو نه و شانده ی دین بو حه جی مالی خوا پیویسته گه ردنگیر بن به په یامی خواوه و ده ست له هه موو نه وه شتانه هه لگرن که

^۱ (بپروانه : هه مان سه رچاوه ی پیشوو ص ۹۵ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ص ۱۷۲ .

دەرچوونه له و په یامه ، خالی دووم نه وه بوو دهولته عوسمانی هستی به بییهزی و له پرودامان نه کرد له بهرامبر دهسهلاتی وهابییهکاندا به سهر شاره پیروزهکانه وه له حجازدا، نه یانزانی نه وه نه بیته هوئی نه وهی سام و پلهی سیاسی خوئیان له دهست بدن ^۱.

(جهبرهتی) نه وه پروون نه کاته وه که ههلوئیستی وهابییهکان له شاندهکانی شام که نه هاتن بو حه جی مالی خوا نه وه بوو که به و مه رجان به یین که نه وان دایان ناوه که بریتی بوو له ((حاجی که دیته نابئی کوئی پی بی ، نابئی ته پل و جوزله و چهک و ههرشتیکی تری پی بی که پیچه وانهی شه ریعه ته ، که نه وانیش گوئیان له مه بوو گه پانه وه و حه جیان نه کردوو وازیان له شته ((منکر)) هکانی خوئیان نه هیئا ^۲)) ههروه ها ههلوئیستیکی له م شیوه یهیش له کاروانی حاجیانی میصر نه گه ریته وه ... ^۳.

مه رسومه کی سولتان که داوا له (محمد علی) نه کات شهر له گهل سعودیه کاندا به رپا بکات که به هه لئانی نامه کانی (شهریفی جدّه) و نیگاو سروشئ ئینگلیزنوسیویو بوو ، ته نیا بو نه وهنده : مه کهه و مه دینه له چنگی نه وان دهریئنی وچاک رهفتاربکات له گهل هاوولاتیان و بازرگانه کاندا ^۴.

بو جاریکی تر نه م داوايه دووپات کرایه وه و سهرله نوئی ته نیا داوای پزگارکردنی مه کهه و مه دینهی پیروز نه کات ، دواي نه وهی له ریگهی هیزه سهر بازیه کانه وه سهر که وتن به دهست هات به سهر وولاتی حجازدا که چهند جاریک تیک شکیراو شکا له به رده م شوینکه وته کانی(شیخ محمدی کوپی عبدالوهاب) دا ، سولتان محمودی دووم مه رسومیکی نارد بو میصربو نه وهی له مزگه وته کاندا بخوینریته وه که مه کهه و مه دینه گیراوه ته وه ژیر دهسه لاتی دهولته عوسمانی ^۵ ، نه مه دهری نه خات که سولتانی عوسمانی جگه له گیرانه وهی حجاز بو ژیر دهسه لاتی عوسمانی هیچ ئامانجیکی تری نه بووه له و کاره دا .

^۱ (پروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۵ .

^۲ (پروانه : من اخبار نجد و الحجاز ، محمد اديب صالح ، ص ۱۱۱ .

^۳ (پروانه : هه مان سهرچاوهی پيشوو ، ص ۱۱۱ ، ص ۱۱۲ .

^۴ (پروانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ص ۱۸۶ .

^۵ (پروانه : من اخبار الحجاز ونجد ، محمد اديب غالب ، ص ۱۱۰ .

ئەم شەپەر ھەرئە بوو بە ئەم ئەنجامە بگات ، ئەو بوو ھیزەکانی (محمد علی) دەسەلاتیان
 بآلى كيشا به سەر شارەکانی حىجازدا و (محمد علی) كرا به شەرىفى تازەى ناوچەى حىجاز
 كە ناچار بوو بچيئە ئەوى (شەرىف غالب) دەرىكات لەكاتيكدە كە ھیزەکانى ئەو چاوساغى
 ھیزەکانى ئەم بوون لە چوونە ناو حىجازدا^١ ، بە ھەمان شێوہ سەرکردە سەعودىەکانى
 بانگەوازی سەلەفەت داواى ناستنامەيان كرد لە (محمد علی) بەلام ئەو چەند مەرجيكي
 قورسى دانا بۆ قبول كردنى ئەو ناستى يە و لە ناو مەرجەکاندا ھەندى ھەپەشەى كرد بوو
 ھەك (جەبرەتى) ئەگيريتەوہ و ئەلى : ((سەبارەت بە ناستى ئيمە پەتەى ناكەينەوہ بە چەند
 مەرجيک ، ئەبیت ھەموو ئەو خەرجيەى كە سەرفمان كردوہ بۆ سەربازەكانمان لە يەكەم
 پۆزى شەپەكەوہ تا ميژوى ئەمپۆ بۆمانى بگيرنەوہ ، وە ھەموو ئەو شتانەيش كە ھەرى
 گرتووہ و پيى دراوہ لە گەوھەر شتى نەختينە كە لە حوجرەى پيرۆزدا بووہ ، بدات پيمان ،
 نرخى ھەموو ئەو شتانەيش بدات كە نەماون لەويداوفەوتاون ، داوى ئەمانەش ھەمووى
 ئەبیت بىت و چاوپيئەوتنيك بكات لەگەلمدا و لەگەل خويدا پينەكەوم و ناستيەكە تەواو
 ئەكەين داوى ئەمانە ، ئەگەر ئەمە ناكات و نايت ... ئەوہ ئيمە بەرەو ئەوئەپۆين)^٢ .

هەشتەم / راستى ئەم پەلاماردانەى (محمد علی) بۆ سەر(حىجاز) و (نجد) :

شەپرى نيوان (محمد علی) و شويئەكەوتەکانى (شيخ محمدى كوپرى عبدالوھاب) شەپرى
 نيوان دوو لايەن نە بوو ھەردووکیان گوى بۆ ئيسلام بگرن ، ھەروەك ئەمە نە بوو شەريكي
 ەھرەبیش نە بوو ھەك ھەندىك ئەيانەوئيت وا بيناسيئن ، بەلكوو ئەم شەپەر شەريك بوو لە
 نيوان دوو ھیزدا ھيزيكي ئيسلامى كە ھيچ طموحيكى سياسى نە بوو ، ئەوہ نەبیت غيرەتى
 بۆ ئيسلام ئەجولآو سوربوو لەسەر ئەوہى كەوا بگەريئەوہ بۆ بنەما سەرەكى يەكانى ئيسلام
 ، ئەویش ھيزى سەعودىە بوو ھەروەك ئەو ھيزە ھەزەريكي زۆرى دەر ئەبەرى بۆ ئەوہى
 ترسناكى ئيمپرياليزم (كافران) دوور بخاتەوہ لە وولاتى ئيسلامى ، بەلام ھيزەكەى تر كە
 شەپرى پينچايە ئەو ھيزەى كە والى ميصر نارد بوويە سەريان كە لە راستيدا بە ھيچ جۆريك
 خەلكى ميصر نەبوون و زۆربەيان ((ئەونا ئوطى)) ى و ھەندىك توركى و نصارا و ھەندى

^١ (بېروانە : ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ١١٠ .

^٢ (بېروانە : عجائب الآثار _ اخبار يوم آخر العقدة سنة ١٣٢٨ك ، اديب غالب ،

ئەفسەرى فەرەنسى بوون^۱ ، (ئەو ھېزە) زۆربەى سەرکردەكانيان ھەر بە ناو موسلمان بوون ، ((جەبرەتى)) مىژوو نووس باسىكى وردى ئەو ھېزە ئەكات وەك پاشكۆيەك لەسەر قسەى ئەوانەى كە بە ھېزىكى باش و لە خوا ترسيان دانا بوو ، (جەبرەتى) شاىەتیکەو بە چاروى خۆى شتەكەى بينيوە چۆن لەسەرەتادا ئەو ھېزە لەبەرەدم شوینکەوتەکانى بانگەوازی سەلەفەتدا تىك شكا وەو ھەلاتووہ ، ئەوہتا ئەلئیت : ((سەرکەوتن لەکۆى دەستى ئیمە ئەکەوئیت ... كە زۆربەى سەربازەكانمان لە ئايینی ئىسلام چوونەتە دەرەوہ ، ھەشیانە ھىچ ئايینیكى نى يە و رېبازى ئیمەيشى قبول نى يە ، چەندان صندوقە ئارەقمان پى بوو ، لەسەر بازگەکانى ئیمەدا كەس گۆى ی لە بانگ ئەئە بوو ، نوێژە فەرزەكان ئەئەكران ، كەس نەدين و نە دروشمە ئايینی يەکانى ھەر بەخەيائدا ئەئەھات ، كەچى خەلکەكەى تر) مەبەستى وەھابىەكانە (كە كاتى نوێژ ئەھاتە پيشەوہ خيىرا بانگوێژەكانيان بانگیان ئەداو پىزەكانيان رىك ئەخست و لە پشت ئىمامیکەوہ بە كزى و ملکہەچيانە ئەوہستان و ئەگەر لە گەرمەى شەپشدا بوونايە و كاتى نوێژ بەھاتايە ، بانگوێژ بانگى ئەداو نوێژى ترسيان ئەکرد ، و كۆمەلێكان ئەچوونە پيشەوہ و خەرىكى شەپەكە ئەبوون و كۆمەلێكى تريان دوا ئەكەوتن و نوێژەكەيان ئەکرد و سەربازگەكەى ئیمە سەريان لەمە سوپ ئەما ، شتى وایان نە بىستبو چ جاي ئەوہى ببينن ، لەسەربازگەكەى خۆيانەوہ ھاواريان ئەکرد وەرن بابروين بو شەپى موشرىكەكان ، پيش تاشراوہكان ، ئەوانەى نىربازى و زىنايان حەلال كىردوہ ، ئەوانەى عارەق ئەخۆئەوہ ، كە زۆرىك لە كوژراوہكانى سەربازگەكەى ئیمەشیان سەیركىردوہ ئەبينن خەتەنە نەكران ، كەچى ئەوانەى ئیمە كە گەيشتنە (بدر) و دەسەلاتيان بەسەر ئەوئ و چەم و دۆلەكانى تردا پەيدا كىرد سەیرئەكەن باشتىرین خەلکى تىدايە و ھەموو پىاوى باش موسلمانن كەچى ئەمان فەرھوديان كىردن و ژنەكان و كچەكان و مائەكانيان و كتيبەكانيان ھەموو بىردن)^۲ . (محمد على) كەسىك نە بوو پابەند بىت بەشەرەوہ لە كاتى شەركىردندا ، بەلكوو كابرایەك بوو پىچەوانەى شەرع ئەجولايەوہ و ھەموو سنورەكانى خواى گەورەى ئەبەزاند ، گۆى ئەئەدا بەياساكانى ئىسلام ، ئەوہ سوپاكەى بوو كە خەلکى

^۱ (بىروانە : الدولة العثمانية ، د . محمد انيس ، ص ۲۳۳ .

^۲ (بىروانە : قراءة جديدة في التاريخ العثمانى ، ص ۱۸۸ .

ئەكۈشت و وولاتى ويران ئەكرد ومانى فەرھود ئەكردو ناموسى موسلمانە يەكتاپەرستەكانى ئەشكاند .

(على رضى الله عنه) لەشەپرى (جمل) دا بە ھاوئەلەكانى ووت : كەس بەدواى يەككەدا نەپۇت كە لە شەپەرەلدەيت ، پەلامارى كەسى برينداريش مەدن ، ھەر كەسش چەكەكەى دانا دەستى بۆ نابريئت))^۱.

ھەروەھا ئەلەيت : ((نەكەن دەست بۆ ئافرەتان بەرن با تير قسە بەشەرفتانيش بليّن و تير جنيويش بە ئەميرەكانتان بدەن ، پياوى وا ھەيە بە دار لە ژنيك ئەدات يان بە (گالوك) تا خوئ و وەچەى ئەمىنى بەو ھەيب دار ئەبيئت ...))^۲.

(ئەبى ئومامەى باھىلى) ((رضى الله عنه)) ئەگيريتەوھ : (لەشەپرى "صفين" دا بەشدار بوون ، كەس پەلامارى بريندارى نەئەدا و بەشويّن ئەو كەسەيشدا نە ئەپۇى كە پشتى ھەلەكردايە و ھيچ كوژراويكيش شتى لىنە ئەكرايەوھ ...))^۳.

سولتاني عوسمانى ئەوئەندەى بەس بوو كە حىجاز لەژير دەسەلاتى ئەودا بيئت و پەلاماردانى (درعيە) داوايەكى وا زۆر نەبوو يان پيويست نە بوو بۆ دەولەتى عوسمانى ، بەلام (محمد على) زۆر توند بوو لە دانانى مەرجهكانى ئاشتيدا ھەر بۆ ئەوئەيش بووتا شەپ بەردەوام بيئت چونكە ئامانجى ئەو لە و شەپەدا تير كردنى ئارەزوو فرأوانخوازى يەكانى بوو لە و سنورەدا كە ئامانجەكانى بەريتانىا لە ناوچەكەدا پيگەى بدايە ، دواى ئەوھى كە دەولەتى سعودىيە ترسناكى يەكى زۆرى دروست ئەكرد لەسەر بەريتانىا لە ناوچەكەدا بە گشتى ئيتەر لە دەرياي سور داييت يان لە كەنداوى ەرەبيدا بيئت يان لەو ناوچە وشكانيانەدا بيئت كە ريگەن بۆ ناو عىراق ، ئەوھ بوو بەريتانىا ھەستى بەو ھەپەشە راستەقەينەى كەرد بۆ سەر بەرژەوئەندى يەكانى لە پوژھەلاتدا ، جا وەسفكردنى ئەو پەلامارە بەوھى پەلاماريكى خاچپەرستانە بوو لە بەرگيكي ئيسلاميدا لەو ئەچى زۆر لە راستى يەوھ نزيك بيئت^۴.

^۱ (رواه ابن ابي شيبة ، كتاب الجمل (۲۶۳ / ۱۵) .

^۲ (نصب الرايه ي زەيلەعى ، (۴ / ۶۶۳) .

^۳ (الحاكم بسند صحيح ، ووافقة الذهبي ، سەبرى المستدرک (۱۵۵ / ۲) بکە .

^۴ (برأوانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۸۹ .

كاتيك كه (طوسون كوپى محمد على) تيك شكا له بهردهم مير (عبدالله ى كوپى سعود) دا و نيوه سويپاكه ى له دهستدا ، (محمد على) بو خوى بهره و حيجاز و له سالى (۱۸۱۳ ز) دا كه وته پى و (غالب كوپى مساعد) (شريفى مهككه) ى دهستگير كرد و تومه تبارى كرد بهوه ى دهستى له گهل سعوديه كاندا تيكل كردوو ، و هه موو پارو كه ل و پهل و مال و سهروه ته كه ى داگير كرد و شريفى مهككه بوويه كارمه نديكى (محمد على) له حيجازدا و زورى نه برد (محمد على) سهر كه وتنى به دهست هينا به سهر هيزه كانى سعوديه دا له سالى ۱۸۱۵ . دا و شه پى (بسل) دا ^۱ ، نهو شه پرى كه هه نديك واى دائه نى كه ((له گه وهره ترين نهو شه پانه يه له گهل و هه ابويه كاندا كراوه ، بهلكوو گرنگترين شه پى كه له ميژووى جهنگى ميسردا)) ^۲ .

(محمد على) له دورگه ى عه ره بيدا نه مايه وه بو به دوا داچوونى نهو سهر كه وتنه ى به دهستى هينا بو ، بهلكوو گه پرايه وه بو ميسرو نهوى ى جى هيلأ بو (طوسونى) كوپى ^۳ و نهو يش هه ر زو توانى و بو يه كه م جار تيكشكانىكى تر به سهر سعوديه كاندا بهيئى و پهلامارى باكوپى (نجد) بدات و له م پهلامارهيدا گه يشته شارى (برس) و پاشان (الشبية) و واى ليها ت پىگه ى " درعيه " كرايه وه له بهرده ميда ، مير (عبدالله) به پهله داواى كرد دهرگاي دانوستان بكرىته وه بو نهوه ى خوئنى زياتر نه پزى و پاريزگارى له شارو لادىكان بكرىت و دانوستان له نيوان هه ردوولادا دهستى پى كردوو له سهر نه م پرؤسه ى ناشتى يه و به م مهرجانه پىكه وتن :

۱- هيزه كانى ميسر " درعيه " داگير بكهن .

۲- مير (عبدالله) خوى بخاته ژير هه لسوكه وتى طوسون پاشاوه و نهو ويستى بو هه ركوى ى بنيرى پيوسته بچيته نهوى .

۳- پيوسته مير (عبدالله) پىگه كانى " حج " بپاريزى و ملكه چى شار بيت كه (محمد على) فرمانه روايى نهكات تا نهو كاته ى كه ئيمزا له سهر نه م ناشتى يه نه كرئت .

¹ (بروهانه : الدولة السعودية الاولى ، د. عبدالرحيم عبدالرحمن ، ص ۱۹۹_ -- ۲۳۵ .

² (بروهانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۷۲ .

³ (هه مان سهرچاوه ى پيشوو ، ص ۱۷۲ .

٤- ئەم مەرجانەش لەکاتی پێکەوتندا کاری پێ ناکرێت تا (محمد علی) خۆی ئیمزا یان لەسەر نەکات .

ئەو بوو هیژەکانی لای ئەمیر عبدالله بەمە قایل نە بوون و بپیری ئەوەیان دا کە شاندیک بچیت بۆ میصر و راستەوخۆ لەگەڵ (محمد علی) خۆیدا دانوستان بکەن و قسە لەو مەرجانە بکەن ، بەلام شاندەکە بەسەر نەکەوتووێ گەڕایەو بەهۆی توندپەوی پاشاوە و سعودیەکان جاریکی تر خۆیان کوکردەووە و خۆیان ئامادە کرد بۆ شەپوکۆشتار ، (محمد علی) یش هیژیکێ تری تازەیی لە سالی ١٨١٨ز دا و بەسەرکردایەتی ابراهیم پاشای کوپی ناردە ئەوی^١.

(ابراهیم پاشا) بە خۆی و هیژەکانەو بەرەو (نجد) کەوتە پێ و دەستی گرت بەسەر شارەکانی (عنیزە) و (بریدە) و شقرا ، و هەمووناوچەیی (قصیم) یشی خستە ژێر رکێفی خۆی ، (ابراهیم پاشا) لەم پەلاماردانەیدا سیاسەتی نەرم جولانەوێ لەگەڵ خێڵەکاندا پیادە ئەکرد ، ئەو سیاسەتەیی کە توانی دلی ژمارەیهکی زۆری خەلکی (نجد) بەلای خۆیدا رابکێشیت ، چونکە بەردەوام لە هەموو شوینیکدا کوپی ئەگرت و خەلاتی بەسەر خەلکیدا دابەش ئەکرد و شیوازیکی وای لەسەرەتاوە گرتە بەر خێڵەکانی بەلای خۆیدا راکێشا ئەویش ئەو بوو فەرهودو تالانی کردنی یاساغ کرد ، بە هاوکاری شارەزایی سەربازی یە فەرەنسی یەکان توانی بەردەوام بە هەلمەتەکی بدات و بگاتە (درعیە) ، بەلام لەبەر ئەوەی شوینیکێ سەخت بوو هات گەمارۆی خستە سەری و ئەم گەمارۆیە درێژەیی کێشا و لە (٦) ابریلەو تا (٩) ی سیپتەمبەر (١٨١٨) ز خایاند ، کۆتایی بەو هات کە میر (عبدالله کوپی سعود) خۆی دا بەدەستەو و (ابراهیم) چووێ ناو "درعیە" وە و لەوێو میر عبدالله ی لە ژێر چاودیژی یەکی توندا بەرەو میصر نارد ، و لە میصریشەو ناردیان بۆ (استنبول)^٢ ، میر عبدالله بۆ ماوێ سێ پۆژی تەواو بەشەقامەکانی استنبولدا ئەیانگەڕاند و ئەیانناساند بە خەلکی و پاشان فەرمان کرا کە لە ناو بربیت و بکریت بە دارا ، رەحمەتی خوا لەو پیاووە ستەملیکراوە بێت^٣ ، پۆژی قیامەت دەرئەکەوێت چۆن و لەبەرچی ئەو پیاووە لەناو برا ، ئەم

^١ (بڕوانە : الدولة السعودية الاولى ، ص ٣٣٩ - ٣٤٥ .

^٢ (بڕوانە : العالم العربي في التاريخ الحديث ، ص ١٧٤ .

^٣ (هەمان سەرچاوەی پێشوو . ص ١٧٤ .

پیاوه به ناوی خه لکی دورگه وه داوای ناشتی کرد و له و نامه یه دا که (نه محمد الحنبلی)
 نه نیتریت بۆ طوسون تییدا نه وه پوښن نه کاته و که نه مان دان نه نین به حوکمرانی سولتانی
 عوسمانیدا و له ژیر رکیفی دهوله تی خیلافه تدا نه بن و ناچنه دهره وه لی ی ، دهی که واته ئیتر
 نه م سوربوونه له سهر نه وهی په لاماری دورگه ی عهره بی بدریت له پیی چی ؟ و به و
 شیوه یه یش گیانی نه و هه مووه موسلماننه به دهستی یه کتری له ناوبرا له نه نجامی فرت و
 فیلی دوزمانانی ئیسلام خو خه لکی دورگه پشتیوانی موسلمانانی میصر یان کرد که
 فهرنسی یه کان هاتن بۆ داگیر کردنی ، دهی نه م سته مه ناهه قیه ئیتر بۆ نه کری له مان ؟
 (محمد علی) توانی به هو ی نه و سهر کردانه وه که ناوی ئیسلامیان له خو یان ناوه زوړیک له
 خه لکه نه خوینده واره که قه ناعت پیبه یزن که نه م شه په یان جیبه جی کردنی فهرمانی
 خه لیفه ی پیغه مبه ری خواجه (علیه السلام) که نه رکی سهر شانیا نه (سمع) و (طاعة) ی بکه ن و بۆ
 نه وه شه نه یه لن دورگه ی عهره بی له له شی دهوله تی خیلافه ت بکریته وه ^۱.

مه سه له ی (ولاء) و (براء) لای (محمد علی) به ته واده تی باری کرد بوو ، به به لگه ی
 نه وه ی نه و پشتیوانی ته واری خو ی دابویه دوزمانانی ئیسلام و بریاری دابوو پیکه وه له گه ل
 نه واندان نه م میلله ته به ره و مهرگ به رن ، نه مه پاداشتیکی عملی بوو بۆ بازرگانیکی جگهره
 (که کهس نه یه زانی وه چه ی کی یه) بی ت و بجیته سهر کورسی ده سه لات له دنیای
 موسلماناندا ^۲.

به ریتانیا زوړ کامه ران بوو کاتی که (درعیه) گیرا که پایته ختی دهوله تی یه که می
 سعودیه بوو _ و که و ته ژیر دهستی هیزه کانی ابراهیم پاشا ^۳ ، نه و دهوله ته دهوله تی نه و
 سه له فیانه بوو که پشتیوانیان له (قواسم) ه کان کرد کاتی که جیهادیان دژ به به ریتانیا
 پاگه یاند له که نداوی عهره بیدا ، که نه و ه ش واته هه په شه دروست بوون له سهر به رژه وه ندی
 یه کانی به ریتانیا له هیندستادا وه ک وتمان ^۴ ، لی ره دا جیی خو یه تی بپرسین _ به تایبه ت له
 ناو نه و پرو دوانه دا که جیهانی ئیسلامی له میژووی تازه دا پییدا تی نه په ری _ و بلیین :

^۱ (بروهانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۹۶ .

^۲ (بروهانه : هه مان سهرچاوه ی پی شوو ، ص ۹۷ .

^۳ (بروهانه : دراسات في التاريخ الخليج العربي الحديث والمعاصر ، (۱۹۸/۱) .

^۴ (بروهانه : تأريخ الاحساء السياسي ، د. محمد عرابي ، ص ۴۲ _ ۴۳ .

ئەگەر سوپا كەي (محمد على) و سوپا كەي دەولەتى عوسمانى ھاو كار بونايە لەگەل دەولەتى يەكەمى سعودىيەدا لەبرى ئەوئى شەرى تى بئالئىن ، و ھەموو پىكەو لەبەردەم چا و چنۆكى ئەو راپايەكاندا بە شىوئەيەكى گشتى و لەبەردەم بەرىتانيا دا بە شىوئەيەكى تايبەت بوەستايە ، ئەگەر وایان بكردایە ئایا پرووى مئىژوویان نە ئەگۆرى؟ ، بە تايبەتى دەولەتى "سعودى" دەولەتى موسلمان و پایەكانى لەسەر مئىژوئەكى سەلەفیانەى راستەقینە راوہستا بوو ، خو جیھانى ئىسلامىش لەو پوژدەدا زۆر پىژوئەستى بەو ھا ھەنگاویك ھە بوو ، بە ھەر حال بەرىتانيا باش بەوئى زانى كە چۆن سود لەو بارو دوخە وەر بگرت بۆیە ھەر زوو پىژوئەبایى نارد بو (ابراھىم پاشا) بە پىی ((بنەماى دەسەمۆكردنى بەرامبەر لە ژىر پوژشناى بەرژوئەندى يەكانى خویدا)) ئەو ھەبوو "كابتن جورج فورستەر سادلیر" ی نارد تا پىژوئەبایى پىشكەش بە (ابراھىم) بكات بە بۆنەى گرتنى (درعیە) ھو و ھەولیش بدات بنكەيەك دروست بكات و لەو بنكەيەو ھەماھەنگى لە نیوان ھیزەكانى وشكانى پاشا و ھیزە دەریای يەكانى بەرىتانيا دا دروست بىت تا پىكەو شەرى دژ بە (قواسم) ھەكان كە شوئەكەوتەى دەولەتى يەكەمى سعودىيە بوون رابگەيەن^۱.

پەيوەندى نیوان (محمد على) و بەرىتانيا پەيوەندى يەكى كۆنە ، لەسەرتاى ھوكمپرانیدا بۆ ماوئى چوار مانگ بەردەوام لە دانوستاندا بوو لەگەلئاندا و لەو ماوئەدا (محمد على) دۇنيای كردن كە ئەو زۆر بەراستىتى و دۇپاكانە ھەز بەو ئەكات پەيوەست ببىت بە بەرىتانياو ، نەك ئەو بەلكووو ئامادەيى دەرىزى كە بچىتە ژىر دەسەلاتى ئەوان ، ئەم راستى يە لە راپۆرتىكى (فریزر) دا دەرئەكەوئىت كە بەرپرس بوو لە دانوستانە ، ئەمە وای كرد پاش ئەوئى كە بەرىتانيا دۇنيا بوو لى ی _ وازیان لە مەمالیکەكانى ھاوپىيان ھینا.

لەو راپۆرتەدا كە ((فریزر)) سەركردەى ھیزەكەى بەرىتانيا كە كارى دانوستانى لەگەل نوئەنەرانى (محمد على) پى سپىردرا بوو _ ناردى بۆ جەنرال مۆر لە ۱۶ / اکتوبر / ۱۸۰۷ ز دا ھاتووە گرنگترین لایەنەكانى ئەو دانوستانە دەرئەخات ، بۆ نمونە تىیدا ھاتووە :

(ئومئد ئەكەم رىگەم بدەن بە درىژى باسى ئەو بەكەم بۆتان . تا پوون بىت لەبەرچاوتان لە نیوان پاشاى مىصرو مېجەر جەنرال)) (شریرول)) و كابتن ((فلیوز)) چى پرویداوە

^۱ (پروانە : حروب (محمد على) في الشام ، د. عايض الروقي ، ص ۱۱۲ .

کاتیک به کاری دانوهستان ههستان ، جا رای ئهوه و منیش ئهوه قهناعهتهم بۆ دروست بووه له ریگهی ئهم گفتوگۆیانه و له ریگهی ئهوه په یوهندی یه زۆرو تایبهتیانهی ترهوه که خۆم له گه لیدا هه مه ، (محمد علی) به راستی و لهو پیشنیاره دا که ئه یکات راست ئه کات ، به دنیای یه وه (محمد علی) والی میصر ئاماده یی و حزی خۆی نشان داوه که خۆی بخاته ژیر دهسه لاتی به ریتانیاوه و ئیمه ییش په یمانی ئه وه مان پیداووه که ئهم پیشنیاره ی بگه یه نینه سه رکرده کانی هیزی به ریتانیا و ئه وانیش له ریگهی خۆیانوه به رزی بکه نه وه بۆ حوکمه تی ئینگلیزی تا بریاری خۆی بدات له سه ری ... (محمد علی) له لای خۆیه وه په یمانی ئه وه ش ئه دات که نه یه لیت نه فه ره نسیه کان و نه تورکی یه کان و نه سوپای هیچ دهوله تیکی تر له ریگهی ده ریاوه بیته ناو " ئه سه کهنده ریه " و ئه وه په یمانه ش ئه دات که ده ست به ئه سه کهنده ریه وه بگریت و وه ک هاوړی و هاوپه یمانیک بۆ به ریتانیا ی گه وه به مینیته وه ، به لام چاره مان نی یه ئه به ی ئینگلته را واده ی ئه وه ی بداتی که پشتیوانی لی بکات به هیزه ده ریای یه کان ئه گهر له پووی ده ریاوه هیرش بگریته سه ری چونکه ئه وه هیچ که شتی جهنگی نی یه ، (محمد علی) پاشا له هه مان کاتدا په یمانی ئه وه ئه دات که هه موو هاوکاری یه کی که شتی کانی به ریتانیا بکات که نزیک به ئه سه کهنده ریه له نگه ریان گرتووه ، به هه موو ئه وه شتانه ی ئه وان پیویستیانه له ئاوی (نیل) دا ، ئه وه کاته ی که ئاماژه ی ئه وه ی ئه دریتی که ریکه وتنامه که کراوه))^۱ . " دروفتی " که قونسولی فه ره نسی بوو ، کاتیک ئهم زانیاری یانه ی ده رباره ی ئه وه ریکه وتنامه یه پی گه یشت که له نیوان (محمد علی) و ئینگلیزدا دروست بووه ئه مرایه ده رباره ی ئه لی :

(ئهم جوړه ریکه وتنامه یه ئه گهر موړ بگریت ئه وه هه موو ئه وه ئامانجان ه ئه پیکی کت که به ریتانیا هه یبوو له ناردنی ئه وه سوپایه دا بۆ میصر ئه گهر زیاده له هه موو ئه وه شته چاوه پوانکراوه نه ش نه بیته که ئه وان هه یانبوو بۆ ناردنی ئه وه سوپایه)^۲ .
ئینگلیز نه یان ویست هه موو برکه کانی ئهم ریکه وتنامه یه رابگه یه نن له پاش ئیمزاکردنی و چۆلکردنی ئه سه کهنده ریه و ته سلیم کردنه وه ی به پاشای میصر ، له بهر ئه وه بوو که به ریتانیا

^۱ (پروانه : میصر فی مطلع القرن التاسع عشر ، د . محمد فؤاد شکری ، (۲) / ۸۵۶ ، ۸۵۷) .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو (۲ / ۸۲۶) .

به پيوستى ئەزانى ھەندى خۆى بگريست و ھەمووى پانەگەيەنيت چونكە پرگەكانى دوژمنايەتى ئاشكرائى بەرامبەر بە دەولەتى عوسمانى دەرئەبرى ، بەوھى پشتيوانى لە كار بە دەستىكى ئەم ئەكات و ھانى ئەدات جيابييتەوھ و سەر بەخۆى خۆى پانەگەيەنيت ، ئەمە لە كاتىكدا ديبلوماتىكى ئينگليزى و بەرژەوھندى يە بالاكاني ئەوھى ئەخواست ئەو پەيوھندى يە تىك نەچيت و سوديش لەم بەكرى گيراوھ تازەيە وەر بگرن بۆ ئەوھى دەست بكيشن بەسەر تەواوى ناوچەكەدا ئەگەر توانيان ^۱.

نۆيەم / شوڤشى يۇنان :

ئەوروپا سور بوو لەسەر لەت و پەت بوونى دەولەتى عوسمانى بۆ ئەم ئامانجەيش چەندان پىگەى گرتە بەر : لەوانە زىندكردنەوھى ئاژاوھى تايغەگەرى و ئاييىنى و ھەلگرساندنى شوڤرشە ناوخۆى يەكان بە كۆمەكى ئەمان چ لە پووى ماددى و چ لە پووى مەعنەوى يەوھ ، وولاتى يۇنان پارچەيەكى لە وولاتانى ئىسلامى پىك ئەھينا ، لە ناو لادى و شارەكانيدا پىنج فەرزە بانگ ئەدرا شەو و پۆژ و بۆ ماوھى چەند سەدە بە ياساكانى شەريعت كاريان ئەكرد ، ئەم حالەتە مايەى دلخۆشى گەورەپياوانى نەصرانى نەبووچ ئەوانەى يۇنان وچ ئەوانى دەولەتانى ئەوروپاش ، بۆيە دەستيان دايە دروست كردنى كۆمەلەى نەينى لە ناو يۇنان و لە ناو پوسياو جگە لە وانيشدا ، كە مەبەستيان ئەوھ بوو ئيمپراتۆريەتى بيزەنتى كۆن زىندو بكەنەوھ بەو مەرجەى لە ژيەر بەرپۆوھەرايەتى باترياكى ئەرسە زۆكسى پۆميدا بىت لە ئەستەنبول ، با زۆربەى (باتريك) و (قەشە) و (پياوانى ئاييىنى) ئەندامى سەرەكيش بن لە و پىكخراوھ نەينى يانەدا كە بۆ دژايەتى دەولەتى عوسمانى دانراون ^۲.

پياوانى ئاييىنى ھەستان بە بەكارھيئانى دەسەلاتى خويان لە ناو گەلدا و كەوتنە جولاندنى خەلك تا شوڤرش بكن دژبە دەولەتى عوسمانى ، (قەشە) و پياوھ ئاييىنى يەكانيش پەيوھندى باشيان بە سەرۆكى وولاتە ئەوروپى يەكانەوھ و بە تايبەتى پوسياوھ ھە بوو ، لە م بوارەدا بەلگەننامەيەكى مېژووى ھەيە بەلگەيە لەسەر ئەوھى كە ئەم پەيوھندى يە بۆ ئەوھ بووھ ھەماھەنگى و ھاوكارى بكرىت بۆ پووخاندنى دەولەت وگەل و كۆلەكەكانى

^۱ (بېروانە : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۱۷۴ .

^۲ (بېروانە : دور الكنيسة في هدم الدولة العثمانية ، ثريا شاهين ، ص ۵۶، ۵۷ .

دەولەتى عوسمانى : ئەمەلى خوارەدە دەقى نامەكەى (باترىك گرىگورىوس) ە كە بۇ قەيسەرى پوسىيى نارىدوۋە و تىيدا ئەۋە پۇشن دەكاتەۋە كە چۇن لە ناۋەۋە دەولەتى عوسمانى پوخىنراۋە)

﴿ مەحالە بە پوۋ بەپوۋبەنەۋەى سەربازى توركە عوسمانى يەكان لەناۋ بېرىن و بېروخىنرىن ، چونكە توركە عوسمانى يەكان لە پاستىدا زۇر شوپش گىرو قارەمانن و بېروايان بە خۇيان زۇرە و خەلكانىكن خاۋەنى نەفسىكى بەرنن ، ئەم سىفەتە بەرزانەشيان لە پەيوەندى يان بە ئايىنەكەيانەۋە سەرچاۋەى گرتوۋە و لە ۋەۋە فىرى ئەۋە بوون كە بە قەزاۋ قەدەرى خوا پارى بن و تىرىش كراون لەم بېروباۋەرە ، ھەرۋەھا لە ھىزى كەلەپورو مىژۋى ئىسلاميانەۋە ئەم سىفەتەنيان ۋەرگرتوۋە و فىرى ئەۋە بوون كە گوى پايەلى سولتەنەكانيان بن و پشتىوانى لەۋان و سەركرەدەكانيان بكەن و پىز بۇ گەرەكانيان دا بنىن .

توركە عوسمانى يەكان خەلكىكى زىرەكن و زۇر جدى و تىكۆشەر و پىكن لەگەل گەرەكانى خۇياندا كە ئەۋانىش جوان ئاراستەيان ئەكەن و كردونيانن بە ھىزىكى ۋا خەلك لىيان بترسىت ، ۋ ھىزىكى بە قەناعەت و خاۋەن بېيار و قارەمان و پاۋەستا و بىت لە كاتى پوۋبېروۋبەنەۋەدا .

ھەرچى ئەم سىفەتە جوانانەى توركە عوسمانى يەكان ھەيە ، بەلكو ھەرچى قارەمانىتى و ئازايەتى يان ھەيە ھەموۋە ھىزى پابەند بونيانەۋەيە بە دىنەكەيان و بە باۋو نەرىتى كۆمەلەيەتى و پتەۋى پەۋشتيانەۋە ۋەريان گرتوۋە ، بۇيە پىۋىستە : يەكەم / ئەۋ ھەستى گويپايەلى يەيان بەرامبەر سولتان و سەركرەدەكانيان بشكىنن و گيانى مەعنەۋى و پەيوەندى يە ئايىنى يەكەيان بېروخىنن ، كورتترن پىگەش بۇ ئەمە ئەۋەيە رايان بەننن لەگەل ئەۋ (بېروپاۋ) ۋ (ھەلسوكەۋتە) پۇژئاۋاianeكە لەگەل كەلەپورى نىشتەمانى و مەعنەۋى ئەۋاندا ناجۇرە ۋناگونجىت .

دوۋەم / پىۋىستە توركە عوسمانى يەكان لە خىشتە بېرىن و وايان لىبكرىت كە ئەۋ كۆمەك و ھاۋكارى يە دەرەكى يانە قبول بكەن كە ھەمىشە پەتى ئەكەنەۋە و نەفسيان نايەننىت دەستى بۇ بگرنەۋە ، ئەبىت پابەنرىن لەسەر ۋەرگرتنى ئەۋكۆمەكۋاۋكارiane ، تەنانەت ئەگەر ئەۋەندە ش ھىزو توانايان بۇ دەستەبەر كراۋە كە بە ئاشكرا بە ھىزىان بكات ، بەلام ئەبىت تەنھا بۇ ماۋەيەكى دىارى كرا و بىت .

ئەو پۇرۇشى كە مەعنەۋى ياتيان لەرزەى تى ئەكەۋىت، ھەر ئەو پۇرۇھ ھىزە زاتى يەكەيان لەرزەى تى ئەكەۋىت ، چۈنكە ھەر ئەو مەعنەۋىيات و پەيۋەندى يە پتەۋانە يانە كە بەرەو سەرکەۋتنيان ئەبات ، زياد لەو ھەموۋە توانايەى تريان و ئەو ژمارە زۆرەى لە خەلك ھەيانە كە لەپۇودا زياد لەۋە ئەنۋىنىت كە لەكاتى دەسلەت و فەرمانرەۋايى و بوونيان لە كۆپرە نىۋ دەۋلەتى يەكاندا پىيانەۋەديارە .

ھەرۋەھا ئەتۋانرىت لە پرويەكى ترەۋە بروخىنرىن و تىك بشكىنرىن ئەۋىش ئەۋەيە لە زەين و عەقلىاندا بەھى شتە ماددى يەكان گەۋرە بكرىت ، واتە گەندەل بكرىن و بەشتى ماددى و بخەلەتىنرىن ، چۈنكە لە راستىدا ئەۋە بەس نى يە كە لە كۆپرەپانى شەپرى سەربازىدا بشكىنرىن ، بەلكو پىچەۋانەكەى راستە ، چۈنكە ئەگەر تەنيا رىگەى شەپكردن بگىرىتە بەر بۇ لەناۋ بردنى دەۋلەتى عوسمانى ، ئەو رىگەيە ئەبىتە ھۆى ئەۋەى كە زوۋ خەبەريان بىتتەۋە و بگەنە ئەۋ راستى يەى كە چ نەخشەيەك بۇ لەناۋبردن و كاۋلكردى خۇيان و ۋولاتيان ھەيە و لە نەينىدا بۇيان ئەتەنرىت .

ئەۋەى ئەركى سەرشانى ھەموۋمانە و ئەبىت پىى ھەستىن ئەۋەيە بەردەۋام بونىەى زاتى و كۆمەلەيتيان لە ناۋ پوسىادا بروخىنرىن بە بى ئەۋەى بەيلىن خۇيان ھەست بە ھىچ بكن)^۱ .

باتريك (گريگورىوس) كە باتريكى ئەستەنبول بوو ، ئەندامىكى كارا بوو لە خزمەت كۆمەلەكەدا و ھەرچى كارمەند و دەسلەلتى ھە بوو لەكاردا بوون بۇجىبەجىكردى فەرمانەكانى ئەو رىكخراۋە نەينى كە ھەۋلى ئەۋەى ئەدا (دەۋلەتى گەۋرەى يۇنانى) دروست بىت ، ھەنگاۋەكانى ئەو كۆمەلەيە بەم شىۋەيە بوو :

۱- دروست كرىدى رىكخراۋى نەينى جۇراۋ جۇر لە ھەموۋ شۋىنىكى دەۋلەتى عوسمانىدا ، و ناۋنوسى ھەموۋ دەۋلەمەندەكانى پۇم بكرىت _ ئەۋانە يان دەسلەلتيان لە ھەموۋان زۆرتەرە لەناۋ ئەو كۆمەلەنەدا ، بۇ ئەۋەى ھاۋكارى ماددى و مەعنەۋى مسۇگەر بكرىت .

¹ (بېروانە : دور الكنسية في هدم الدولة العثمانية ، ترجمة محمد حرب ، تأليف ثريا شاهين ، ص ۷۰ تا ۷۲ .

* ((ئەسقف)) پلەيەكى ئاينىيە لەناۋ كلى سادا لەقەشەگەۋرەترە ۋلە(مطران) بچوكتەرە " المنجد/ووشەى(سقف)(و:ن)

۲- ناوداره هیلینیه‌کان ئه‌وانه‌ی پیاوی که نیسه‌ن به‌پله‌ی به‌رپرس دابمه‌زینرین له‌ناو کۆمه‌له‌که‌دا .

۳- دروست کردنی کۆمپانیای بازرگانی تا سه‌رچاوه‌ی دارایی کۆمه‌له‌ نه‌یننی یه‌که‌ ده‌سته به‌ر بکریّت .

۴- سود له‌و گه‌نجه هیلینیانه وه‌ر بگریّت که له ئه‌وروپادا نه‌خوینن .

۵- کار بکریّت بۆ ئه‌وه‌ی یارمه‌تی ده‌وله‌ته گه‌وره‌کان ده‌سته‌به‌ر بکریّت ^۱ .

تۆپه‌کانی ئه‌م کۆمه‌له‌ نه‌یننی یه‌ له هه‌مو وولاتی (مۆره) و ده‌ورو به‌ریدا بلا‌وبوو یه‌وه له ریگه‌ی فرت و فیله‌وه توانیان خۆیان له په‌رچه ناوخۆی یه‌کان پزگاریکه‌ن و له سالی (۱۸۲۱ ز) دا یاخی بوونی خۆیان پاگه‌یاندا ، و له‌م یاخی بوونه‌دا (جرمانوس) که ئه‌سقوفی " باتراس " و سه‌رۆکی ریگه‌ستنێ کۆمه‌له‌ نه‌یننی یه‌که‌ بوو له مۆره‌دا _ ئالایه‌کی هه‌لگرتبوو وینه‌یه‌کی مه‌ریه‌می تیدا بوو _ به‌خه‌یالی خۆی _ په‌ربه‌ده‌م هاواری نه‌کرد (ئه‌ی ئومه‌تی یۆنان ! بیدار به‌ره‌وه و هه‌سته تورکه‌کان بکوژه) ، هاواری نه‌کرده هه‌موو پۆم و داوای نه‌کرد شه‌ر دژ به عوسمانی یه‌کان به‌رپا بکه‌ن و هه‌ر له‌م کاته‌دا یاخی بوون که‌مه که‌مه بازنه‌که‌ی فراوان ده‌بوو .

ئه‌م یاخی بوونه له سالی ۱۸۲۱ ز دا ده‌ستی پیکرد و زۆر که‌سایه‌تی نیشتمانی و ئایینی و سه‌رکرده‌ی له پیاوانی ئایینی بۆ خۆی پاکیشا .

" مه‌کارییۆس " که سه‌رۆکی پيشووی کۆماری (قبرص) بوو له گفتوگۆکه‌یدا که پۆژنامه نوس و پارێزهری تورکی (نه‌زاد قراکيل) له سالی ۱۸۵۱ له‌گه‌لیدا سازی دا بوو ئه‌لێ :

(... له‌وانه‌یه ئه‌وه بزائن که کلێسا رێبه‌رایه‌تی یاخیبونه‌که‌ی یۆنانی دژ به عوسمانی یه‌کان کرد له سالی ۱۸۲۱ ز دا و قه‌شه‌کان بوون خاوه‌نی ده‌ستپیشخه‌ری بوون واته ئه‌وان یه‌که‌م که‌س بوون که ئالای یاخیبونه‌که‌یان به‌رزکرده‌وه و یۆنان له ریگه‌ی ئه‌وانه‌وه بوو گه‌یشه‌ته سه‌ربه‌خۆیی خۆی و له ده‌وله‌تی عوسمانی جیابوونه‌وه) ^۲ ، پاشان ئه‌لێ ، ((نازادی ئه‌و تاکه بیروکه‌یه که مه‌سیحیه‌ت به‌ی خۆی نه‌زانی)) ^۳ . له‌پاستیدا ئه‌مه‌یش وایه ،

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پيشوو . ص ۶۰ .

^۲ (بېروانه : دور الكنيسة في هدم الدولة العثمانية ، ص ۶۴ .

^۳ (بېروانه : هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پيشوو ، ص ۸۵ .

قەشەكان ھەستان بەوھى كە ھەرچى لادى و شارۆچكە ھەيە ئاگاداريان كرد كە شەوى جەژنى ((فصھ)) پەلامارى توركەكان ئەدرىت بۆ ئەوھى لە ناوبىرىن و ھاتن سوينيان خوارد كە ئەم نەينى يە بۆ كەس باس نەكەن تا كاتى ديارى كراوى خۆى ، عوسمانىيەكان بەم ھەلۆيستەيان زانى لە پىگەى ھەندى لە دۆستانى خويانەوہ بۆيە وەك گريمانىك پاشەكشەيان كرد بەرەو قەلەكان ، بەلام لەبەر ئەوھى ھىچ كۆمەكيان پى ئەئەگەيشت“ نەياتوانى زۆر لەو قەلەيانەدا بىننەوہ بۆيە قەلە دواى قەلە كەوتە دەست ياخى بووان .

لە ماوھىيەكى كەمدا _ نزيكەى سى ھەفتە _ ياخيوان توانيان دەست بەسەر ھەموو (مورە) دا بگرن ، تەنيا قەلەى (تريبوليجە) نەبىت كە سەنتەرى ويلايەتى (مورە) بوو بەرگرى يەكى تونديان كرد و ماوھى چەند مانگ بەردەوام بەرگرىيان دەكرد ، پۆمەكان بە شيوھىيەكى زۆر دراندانە كە ويئەى نى يە _ كەوتنە قەتل و عام كردنى ئەو عوسمانىيانەى بە ديل ئەگيران _ لە كاتى ئەم ياخيبونەدا _ و مائەكانيشيان ھەموو تالان كردن .

پياوانى ئايينى بەردەوام پەيوەندى پتەويان ھە بوو لەگەل گەورە پياوانى كۆمەلەى (بەرزترين بىرۆكە) و ھەميشە ھاوكارى و كۆمەكيان بۆ ئەناردن ، قەشەكان لە كلىسا كانيانەوہ ھاوكارى ھىزە پۆميەكانيان ئەكردلە (ئەفلاق) و (بەغدان) دا ، چى پارەى ناو صندوقەكانى كلىسە ش ھە بوو ھەموويان بۆ ناردن، ھەروەھا قەشەكان پىگەيان دا بەوھى كە كلىساكان بكرىنە ھەمبارى توپ و باروت ھەروەك چۆن پىگەيان دا بكرىنە (واتە كەنيسەكان) ژىر زەمىن و پەناگا بۆ خويان .

مطران(باليا بادرا) نامەيەكى بۆ قونسولى پۇسيا نووسى و تىيدا ئەلئى : (لە پىناوى ئەوھى كە بەتەواوى لەم توركانە پزگارمان ببىت پىويستە پوسيا ھاوكارى ئەم گەلە ياخيوانە بكات)¹.

با تريك گريگوريوس پۆلىكى گەورەى گىرا لە دروست كردنى ئەم ياخيبونەى پۆمەكان دا دژ بە ھوكمپرانى عوسمانى يەكان وەك لە پيشەوہ باسماں كرد ، بەلام پىويستە ئەوہ پۆشن بكەينەوہ كە ئەم باترياكە لەگەل ئەوہدا كە ئەندامى كۆمەلەى (بنەماى دروست كردنى يۆنانى گەورە)بوو يان وەك پۆمەكان ناويان ئەبرد بە (بنەماى گەورە)يان(بەرزترين بىرۆكە) ، ئەو كاتەى كە پوسيا _ وەك چۆن سياسەتى پوسىي ئەيخواست _ نكۆلى لەو

¹ (بېروانە : دور الكنيسة في هدم الدولة العثمانية ، ص ٦٥ .

ياخيبونەى ئەر سەزۈك سەكان كىرد ، بۆيە باتىرىك گىرىگورىوس ناچار بوو كە مەرسومىك دەرىكات دژ بە ياخىبەكان و ناوى نا (بەيانى بى بەش بوون)^۱ .

دەزگای ھەوالگىرى عوسمانى توانى لە پووى چەند زانىارى يەكى متمانە دار و دلىا كەرەو بەگاتە ئەوەى كە (نەخشەى دامەز راندنى دەولەتى گەورەى ئەر سەزۈكسى يۇنانى ، لەلایەن باتىرىك خۆيەو دەپىژراوہ)^۲ .

كە ئەم ھەوالانە گەيشتە سولتان محمدى دووم توشى سەرسامى كىرد و بىرىارى دەركىرد بىكەى باتىرىك بېشكەنىرىت ، و (على پاشا) توانى نەخشەيەكى وردو توند تول دابنى بۇ دان بەسەر بىكەى باتىرىاكىدا و لە ئەنجامدا ھەموو ئەو دىكۆمىنت و بەلگە نامانەى لە پىشەوہ باسما كىردن كەوتە دەست كار بە دەستان و پىاوانى حكومت .

لەناو ئەو بەلگە نامانەدا ھەموو ئەو نامانە گىران كە بۇ ئەو قەشانە نىردرا بوون كە پىبەر ايهتى ياخىبەكانەيان ئەكرد لە ناو (مۆرە)دا ھەرەك چۆن ھەموو ئەو زانىارى يانەش گىرا كە لە ئەستەنبولەو دەرچوو بوون بۇ ئامادە باشى و دانانى پىوشوینى پىويست بۇ ياخى بوونەكە ، ھەرەھا ھەموو ئەو پىكخست و پىگەيانەى كە دەولەتى عوسمانى گرتبويە بەر بە شىوہيەكى نەينى، كە چى ئەو مىرانەى پۆم كە سەر بە كلىسا بوون ھەموويان ئاشكرا كىرد بوو ، ئەمە جگە لە و زانىارى يانەى كە لە ھەردوو بالۆيزخانەى (انگلتەرە) و (فەرەنسا) و ھە گەيشتبونە باتىرىاكى بەتايبەتى ئەو زانىارى يانەى باس لە ھەنگاوەكانى ئامادە باشى پۆمەكان ئەكەن لەپوسىا دا و ھەوالى ئەو چەك و تفاقانەى كە لە سەنتەرى كۆمەلە نەينى يەكەوہ لە شارى (اودىسا) ھە پەوانە كرارون ، بۇيان و ھەموو ئەو بەيان و داوانەش كە تكاى ناردنى كۆمەك ئەكەن لەگشت "سەشوكسى يەك" لە ھەموو كونو قوزبىنىكى دونىادا و لىستى ھەموو ئەو پارەو كۆمەكى دارايسى يانەش گىراكە دراوہ بە باتىرىاكى بۇ ئەوہى ياخى بىن .

ھەموو ئەم زانىارى يانە كەوتە دەستى حكومەتى عوسمانى، باتىرىك خۆيشى نكۆلى لە ھىچ كامىكىيان نەكرد ! و ووتى : بەلى من بە ھەموو ئەو شتانە ھەستاوم و ھەموو ئەو

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو . ص ۶۶ .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو ، ص ۶۷ .

تۆمەتانهیشی سەلماندا که پووبەپووی کرایه وە ، و لەم تاوانەیشدا هاوکاری زۆری هە بوو که حوکمەت هەموویانی ناسی لە دوااییدا .

سولتان محمدی دووم فەرمانیکی بۆ لەسەر کار لابردنی باتریاک گریگوریوس و پاشان لە سیدارە دانێ دەرکرد ^۱ ، بیریاری لە سیدارە دانەکە ی پۆژی (فصیح) جیبەجی کرا که لای پۆمه نەرسە ئوکسی یەکان ئەو پۆژە جەژنە ، پاشان سولتان فەرمانیکی تریشی دەرکرد که که سیکی تر هەلبژێرت بۆ جیگەکە ی باتریاک ی پێشوو ، ئەم فەرمانەشی دایە دەست (ئیستا فراك بەگ) که وەرگیرێ دیوانی هەمایونی بوو ، کۆمەلەکە ی ترسیکی زۆریان لێنیششت که (ئیستا فراکی) نێرا بۆ باتریاک ی ، ئەویش فەرمانەکە ی بەسەردا خویندەووە و ئەوانیش لە دوااییدا (اویانیوس) یان هەلبژارد و کردیانە (باتریاک) ^۲ .

حکومەتی عوسمانی دەستی کردە لە ناوبردنی هەندێ لە سەرکردهکانی ئەم یاخیبۆنە و ئەمەش کاریگەری زۆری کردە سەر دامرکاندەوێ خەلکی و تەنانەت (باتریاک) خۆی بووبە ناو بژیوان لە نیوان حکومەتی عوسمانی و یاخیبواندا لە (مۆرە) ، کارەکەشی گەیشته ئەوێ که باتریاک پەیمانیکی بەناوی (عەرزەو حال) نارد بۆ حوکمەت و داوای ئەمان _ ی کرد بۆ یاخیبوان ، دەسەلاتدارانی عوسمانیش وەلامی باتریاک ی تازەیان دایەووە و بیریاری لێبۆردن دەرکرا بۆ هەموو ئەوانە ی که پەشیمانی دەر ئەبۆن ، و بەو جوۆرە مال و مولکی خۆیشیان دەست کەوتەووە و ئەوانەش مردبوون هەموو مافەکانیان دران بە میراتگرەکانیان و کلێساش لەو و دوا دەستی بە کارەکانی خۆی کردەووە و هەموو طقوسە ئایینی یەکانی خۆیشی هەروەک خۆی مایه وە ،

حکومەتیش پەیمانی ئەوێ دا بە خەلکی نیشتە جێیان بکات و بیانخاتە خۆشی یەووە و ئەم بېیارە ی حکومەتیش گەیه نرایە بالۆیزەکانی دەوڵەتە بیانی یەکان و لەگەڵ ئەمانەشدا پووداوەکان هەر بەردەوام بوون و حکومەتیش ناچاری دەست وەردان ئە بوو ^۳ .

دییەم / (محمد علی پاشا) و یۆنان :

^۱ (بېروانە : دور الكنيسة في هدم الدولة العثمانية ، ص ۷۳ .

^۲ (هەمان سەرچاوە ی پێشوو . ، ص ۷۴ .

^۳ (بېروانە : الدولة العثمانية ، د . جمال عبدالهادی ، ص ۹۸ .

(محمد علی) به پۆلی خۆی ههستا و بانگه‌وازی سه‌له‌فیه‌تی له دورگه‌ی عه‌ره‌بیدا له ناوێرد ، و کاتی ئه‌وه‌ هات لاواز بکریّت و نینۆکی بقرتینریّت ، بۆیه ده‌وله‌ته ئه‌وروپی یه‌کان داوایان کرد له (سولتان محمود) که سوپاکه‌ی (محمد علی) بنیریّت و ئاژاوه‌ی یۆنانی پسی دابمرکینیه‌وه ، و له‌و لاشه‌وه ده‌وله‌ته ئه‌وروپی یه‌کان " (محمد علی) " یان ئاگادار کرده‌وه که ئه‌گه‌ر داوای وای لی‌کرا قبو‌لی بکات و خستیانه ناو ئه‌و خه‌یاڵه‌ی که ئه‌گه‌ر ئه‌و کاره بکات ئه‌وه ئه‌بیته تاکه سه‌رکرده له ناوچه‌که‌دا و دوور نی یه که کاره‌که سه‌ر بۆ ئه‌وه‌ش بکیشی که بشیینه خه‌لیفه‌ی موسلمانان کاتی‌ک که سولتان خیلافه‌ت بیهیز ئه‌بیّت! ، (محمد علی) ئه‌م داوایه‌ی سولتان محمودی دووه‌می قبول کرد به‌و مه‌رجه‌ی فه‌رمانه‌وه‌لیی (کریّت) و (یۆنان) به‌و بسپیریّت ، هه‌ر که هه‌والی قبولکردنی مه‌رجه‌که‌ی پینگه‌شخت خیرا (ابراهیم پاشای) کو‌ری نارد بۆ سه‌ره‌رشته‌ی کردنی شه‌ری (مو‌ره) ^۱ و سوپای میصر به‌سه‌رکرده‌یه‌تی (ابراهیم پاشا) و (سیمان پاشای فه‌ره‌نسای راویژکاری) له‌ پی‌گه‌ی ده‌ریاو له‌ (ئه‌سکه‌ندهریه) وه ده‌ستیان کرده جو‌وله ، له‌ سالی (۱۲۳۹ ک ۱۸۲۳ ز) دا به‌ ئاراسته‌ی (کریّت) و نیوه دوورگه‌ی (مو‌ره) که سه‌نته‌ری یاخیبونه خاچه‌رسته‌یه‌که بوو ، و له‌ سالی (۱۲۴۰ ک ۱۸۲۴ ز) دا (نافرین) ی گرت و له‌ سالی (۱۲۴۱ ک ۱۸۲۵ ز) یشدا چوویه ناو (اثینا) له‌ گه‌ل ئه‌وه‌شدا سه‌رکرده‌ی ده‌ریایی ئینگلیز (لۆرد کوشران) هاوکاری یه‌کی زۆری خاچه‌رسته یۆنانی یه‌کانی کرد ، پاش ئه‌وه‌ی که هی‌زه ئیسلامیه‌که بزوتنه‌وه خاچه‌رسته یۆنانیه یاخیبوه‌که‌ی له‌ باربرد ، خاچه‌رسته‌ی ئه‌وروپی پووی راسته‌قینه‌ی خۆی ده‌رخست و ئه‌وه‌ی راگه‌یاند که وولاتی یۆنان له‌ ژێر ده‌سه‌لاتی ئه‌و دایه و پوسیایش که به‌ ئاشکرا پشتیوانی له‌و یاخیبونه‌ی یۆنانی ئه‌کرد ، سه‌یری کرد هه‌ل هه‌لکه‌وتوو که په‌لاماری (استنبول) بدات و بی‌گیریه‌وه بۆ سه‌رده‌می پیشووی خۆی و بی‌کاته‌وه به‌سه‌نته‌ری خاچه‌رسته‌ی و بت په‌رسته‌ی و ئینگلیزی‌ش دایه پالی و پشتیوانی بۆ ده‌ربری ^۲.

پوسیا ده‌وله‌تی عوسمانی ناچار کرد که ریکه‌وتنامه‌ی (ئاق کرمان) له ۲۸ / صفر / ۱۲۴۸ به‌رامبه‌ر (۱۸۳۲) مۆریکات که گرنگترین بره‌گه‌کانی ئه‌وه بوو که :

^۱ (بروانه : هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو ، ص ۹۹ .

^۲ (بروانه : هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوو ، ص ۹۹ .

(پوسيا مافي ئه وهى ههيه كه به ئازادى به ناو دهرياي پەشدا بىت و بپوات ، بهبى ئه وهى كهشتى يهكانى پشكنين بكرين به تهنگاوهكانى عوسمانيدا دين و دهپون) ، لهگهڵ ئه وهدا كه هوى ئه م پيگه وتنامهيه ياخييونى يونانه خاچپه رستهكان بوو كه چى له م پيگه وتنامهيه دا هه ر باسيش نه كرا ، زورى نه برد (ئينگلته ره) داوايه كى خسته به رده م ده ولته تى عوسمانى سه ربه خويى به (يونان بدات و ده ولته تى عوسمانيش ئه مه ي پەت كرده وه چونكه ئه وه ده ستپوه ردانيكى ئاشكرايه له كاروبارى ناو خويدا)^۱ ، ئه م پەت كرده وه يه به س بوو بو ئه وهى كه ئه وروپا بو جاريكى تر شه پ را بگه يه نيته وه .

پوسيا و فه رهنسا و ئينگلته را له (۱۱ / ذى الحجة /) دا پيگه وتن كه زور له ده ولته تى عوسمانى بكن تا سه ربه خويى بداته يونان ، به و مانايه ي جياي بكاته وه له له شى ده ولته تى دايك (ده ولته تى عوسمانى) ، سولتاني عوسمانيش ئه م داوايه ي پەت كرده وه و ده ولته ته ئه وروپى يه كانيش فه رمانيان ده ركرد بو گه له كه شتیه كانيان به ره و كه ناره كانى (يونان) به رون و داواى شه پ راگرتنيشيان كرد له ابراهيم پاش و ئه ویش سروشتى يه پيى يوتن من فه رمان يان له خه ليفه ي موسلمانانه وه يان له باوكمه وه وه رنه گرم نه ك له خه لكى تر ، له گه ل ئه وه يشدا بو ماوه ي بيست پوژ شه پ راگيرا بو ئه وهى پرينمايى و زانيارى پى بگات^۲ .

سوپا هاوپه يمانه كانى ئه وروپى يه كان گه شتنه به نده رى (نوارين) بى ئه وهى ئالای شه پ هه لبه كن ، بويه ئه م هاتنه ناوه گزى و فيل كردن بوو ، ئه وه بوو له ناغا فليكد ا ئه م گه له كه شتیه ده ستيان كرده توپ باران كردنى كه شتيگه له هاوبه شه كه ي عوسمانى و ميصرى و زور خراپ تيكيان شكاندن و خستنيانه ژير ناو ، ئه م شته ئه وه نده كتوپر بوو كه س چاوه پروانى نه ئه كرد ، بويه هيچ جوړه كاريكى بو نه كرا بوو ، به بونه ي ئه م شه پ را بپا كه وه بارودوخه كه پيچه وانه بوويه وه و هيژه كانى عوسمانى توشى بيهيزى و داروخان هاتن كه له وه و پيش له حاله تى هيژو سه ركه وتن دا بوون ، گه لانى ئه وروپا به ئاههنگ گيړان پيشوازيان له م سه ركه وتنه كرد^۲ ، زياد له سى هه زار (۳۰۰۰۰) سه رباز له سوپا كه ي (محمد على) كوژران و به و شيويه ده دوژمنان هيژه كانى (محمد على) ان بى هيژ كردوو پارچه يه كي شيان له وولاتى ئيسلام و

^۱ (بپروانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۱۰۰ .

^۲ (هه وان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۱۰۰ .

^۳ (بپروانه : دور الكنيسة هدم الدولة العثمانية ، ص ۷۷ .

دهوله‌تی عوسمانی کرده‌وه و فەرهنساو ئینگلتەرە کاریکی دوو سه‌ریان کرد ، له لایه‌که‌وه هانی سولتانان دا که سوپایه‌ک بنیڕیت بۆ ئه‌وه‌ی یا خیبوان له ولاتی یۆناندا سه‌رکوت بکات و له لایه‌کی تره‌وه ئه‌و سوپایه‌یان له ولاتدا قه‌تل و عام کرد

که (محمد علی) والی میصر ئه‌مه‌ی بینی به‌سه‌ر سوپاکه‌یدا هاتوو هه‌رمانی به‌ کوپه‌که‌ی کرد که پاشه‌کشه‌ بکات و هیزه‌کانی فەرهنسا هه‌موو ئه‌و شوینانه‌یان گرت که سوپای (محمد علی) لی‌ی کشابوونه‌وه ، فەرهنسا و ئینگلتەرە کۆنگره‌یه‌کیان به‌ست و بریاریان دا که ولاتی یونان له ده‌وله‌تی عوسمانی جیا ببیته‌وه به‌و مه‌رجه‌ی که سیکی نه‌صرانی فهرانپه‌وایی بکات که به‌پرای هه‌رسی ولاته‌که هه‌لی بژیڕن ... خوای گه‌وره‌ راست ئه‌فه‌رموی ﴿ وقد مکروا مکرهم وعندالله مکرهم وإن کان مکرهم لتزول منه الجبال ﴾ (ابراهیم ٤٦) فیل و ته‌له‌که‌ی و ته‌که‌ن شاخ له بن ئه‌هینی .

یان ئه‌فه‌رموی ﴿ ولا یزالون یقاتلونکم حتی یردوکم عن دینکم ان استطاعوا ﴾ البقرة / ٢١٧ ، به‌رده‌وام شه‌پرتان پی ئه‌فروشن تا له دینه‌که‌تان پاشگه‌زتان نه‌که‌نه‌وه _ ئه‌گه‌ر بۆیان بکریت _ هه‌روه‌ها ئه‌فه‌رموی ﴿ لا یرقبون مؤمن الا ولا ذمة ﴾ التوبه : ١٠ ، نه‌ خزمایه‌تی و نه‌ په‌یمان هیچیان په‌چاو ناکه‌ن ده‌رحه‌ق به‌ ئیماندار ... دوژمنان له‌گه‌ل خه‌لکانی هه‌ر به‌ناو موسلمان و له سه‌رده‌می سولتان محمودی دووه‌مه‌دا ده‌ستیان دایه‌ پیلان گیران بۆ داگیرکردن و به‌تالان بردنی ولاتانی ئیسلام^١.

یازدێ یه‌م / (محمد علی) پاشا ده‌ست به‌سه‌ر شامدا ئه‌گریت و ئه‌که‌ویته‌ شه‌ر فروشتن به‌ ده‌وله‌تی عوسمانی :

سیاسه‌تمه‌داری به‌ریتانی و فەرهنسی یه‌کان بینیان ریگه‌ دان به‌وه‌ی (محمد علی) سوپاکه‌ی به‌ره‌و شام و پاشان به‌ره‌و (ئه‌نا ضنول) به‌ریت ، خزمه‌تیکی باشی به‌رژه‌وه‌ندی یه‌کانی ئه‌مان ئه‌کات چونکه‌ ریگه‌ ئه‌گریت له ده‌سه‌لاتی به‌رده‌وام پوو له زیادی پووسیا له موڵکه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، (محمد علی) یش به‌م بیرکردنه‌وه د‌خ‌وش بوو چونکه به‌تایبه‌تی خزمه‌ت به‌ ئامانجه‌کانی ئاغا ئینگلیزه‌کان ئه‌کات ، ئه‌وه‌ش و ئه‌کات مرو‌ف ئه‌م قه‌ناعه‌ته‌ به‌سه‌لمینی ئه‌وه‌یه ئینگلتەرە زۆر به‌توندی د‌ژایه‌تی ئه‌وه‌ی ئه‌کرد که (محمد علی) کار له‌سه‌ر ئه‌و پێشنیاره‌ی فەرهنسا بکات و په‌لاماری جه‌زائیر بدات سالیک پێش ئه‌وه‌ی په‌لاماری

^١ (ب‌روانه : الدولة العثمانية ، ص ١٠١ .

شام بدات ، نهك هه ره وه به لكوو هه په شه ی ئه وه یشيان لی کرد که په لاماری که شتیگه و سوپاکه شی ئه دهن نه گهر کاری و ابکات و په لاماری جه زائیر بدات ، ئه وه بوو کار گه یشته ئه وه ی له جیبه جی کردنی ئه و کاره پاشه کشه بکات هه رچه نده پیگه و تنامه یشی مؤر کرد بوو له گه ل فهره نسی یه کانداکه وه ها کاریک بکات ... ئه مه یه وائه کات بوتری (محمد علی) له بهر نه خشه و فشاری بهریتانیا وازی له شه پی جه زائیر هیئا ، چونکه ئه میان (واته شه پر فروشتن به شام) یارمه تی بهریتانیا ئه دات په رچ له بهر دهم ده سه لاتی پوسیادا دروست بکات که بهر ده وام له زیاد کردندا بوو له ناوچه که دا ... هه رچو ئیک بیئت ، (محمد علی) زور هه ولی ئه وه ی ئه دا پو لی راسته قینه ی خوی بشاریته وه و ای دهر بخت که له بهر فلا نه هو و فیسار هو په لاماری شام ئه دات وهك ئه وه ی ئه یوت ((عبدالله پاشا)) والی ((عکا)) دالده ی شهش هه زار هاوولاتی میصری داوه که له خزمه تی سه ربازی له سوپای (محمد علی) هه لاتوون ته نیا له سالی ۱۸۳۱ ز و ئه وه یشی قبول نی یه بیانگیر یته وه ، یان گوا یه (عبدالله پاشا) فشار ئه خاته سه ربازرگانه کانی سه ربه پاشا و به زور شتیان پی ئه کات ، (محمد علی) نامه یك بو (باب العالی) ئه نوی و ئاگاداری ئه کاته وه که له بهر ئه و هو یه په لاماری (عبدالله پاشا) ئه دات ، " صه دری ئه عظم " یش له وه لاما نامه یه کی بو ئه نوی که ئه و که سه ی لی کو له ره وه بیئت له و نامه یه وه بو ی دهر نه که ویئت که ده و له تی عوسمانی له چ بیهنزی یه کدا ژیا وه له و کاته دا و چون نه یه توانیوه پیگه له (محمد علی) بگریت که تییدا ئه لی : ((شکات کردنی هه ندی بازرگان پاساوی ئه وه نادات که شمشیر بخریته کار و ئاگری شه ره لېگیر سیئت ، و ئه و دوو بهر کی و نا کو کیه ش له نیوان پاشا کانی ده رو جیراندا پوو ئه دات راست نی یه به هیزی شمشیر چاره سه ربکریت به لكوو چاره سه ربه وه یه که باب العالی ده خاله ت بکات)^۱.

(محمد علی) بهم قسانه ی (صه دری ئه عظم) قایل نه بوو ، بو یه به سه رکردایه تی (ئیهراهم پاشا) ی کوپی سوپا کانی خسته پی و مارو ئیه کانیش به هه موو شیوه یه ک پشتیوانیان کرد له (محمد علی) و له گه لیدا هاو هه لو یست بوون ، فهره نسی یه کانیش هانی (مارو ئیه مه سیحی یه کانیان) ئه دا که له گه ل (ئیهراهم پاشا) دا بن و چه کی باشیشیان پی دان ، و نه صرانی یه کانی شامیش رایان گه یاند که ئیهراهم پاشا هاوری و دوستیانه و ئاماده یی ته واویان دهر پی بو هاوکاری کردن ، (ئیهراهم پاشا) ش هه موو ئه و ئه رکانه ی له سه ربجوله که و نه صاری

^۱ (بروانه : قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ، ص ۱۹۲ .

هه بوون (تەنیا ئەوان) ھەلگرت لەھەر وولاتیکدا که ئە کەوتە ژێر دەستیان بە ھۆی ئەوێ که بانگەشەیی بۆ ئازادی و یەكسانی ئە کرد^۱. ئەوانەش بەلگەیی بەھێزن (ئێبراھیم پاشا)ش لەژێر کاریگەری کۆپی ماسۆنیەتدا بوو، ئەو کۆپەیی سەر بە فەرەنسا بوو که بە ھەموو جۆریک پشتی نیازە خراپەکانی کانی خۆی و باوکی ئەگرت^۲.

ھەرچەند سوپای (ئێبراھیم پاشا) توانی سوپای عوسمانی تیک بشکینی و توانی بەتەواوی دەست بە سەر (شام) دا بکیشی، بەلام عوسمانیەکان لەویدا سەرکەوتوو بوون که خەلکیان ھاندا لە (ئێبراھیم پاشا) و زۆر شتیان کردە ھۆ بۆ ئەم بیزار بوونە، وەك ھۆی ئایینی یان ئابوری بەتایبەت دواي ئەوێ که (ئێبراھیم پاشا) دەستی نابویە بینی موسلمانان لە کاتیکدا که ئەو پەری ئازادی دا بوویە نەصارا و جولەکەکان، و کارەکە گەیشتە ئەوێ که ریکەوتنامەیی "لندن" لە سالی ۱۸۴۰ ز دا مۆر بکریست، ئەو ریکەوتنامەییە که بوونی دەسەلاتی میصری (بۆ والی میصر) لە شامدا بەو دیاری کرد تا (محمد علی) لە ژياندا بمینیت^۳.

قوناغەکانی داگیرکاری (محمد علی) بۆ وولاتی شام ئەو دەردەخات که ئەو کابرایە چەندە دوزمن بوو بە موسلمانان و چەندە ھاوکارو پشتیوان بوو بۆ جولەکە و نەصاراکان، ئەویش دەردەخات که (محمد علی) لە شامدا خزمەتکاریکی ئامانجەکانی بەریتانیا بوو و لە پروی سیاسییەو (ئێبراھیم پاشا) دەرگای خستە سەر پشت بۆ تیمە تەبشیری یە فەرەنسی و ئەمریکایی یەکان، چی یاسای قۆرخکراویش ھەیە دەربارەیی نصاری (بەتەنیا ئەوان) ھەمووی ھەلۆەشان دەو و ھەندی لە نوسەرەکان سالی ۱۸۳۴ ز بەسالی وەرچەرەخانە میژوویی و سالی (یەسوعیەکان) دا ئەنێن.

لەم سالی دا تیمە ئەمریکی یەکان بە ھەموو لایەکدا بلۆ بوونەو، و چاپخانەیی شانە ئەمریکای یەکان لە مالطاوہ گوازیارەوہ بۆ (بیروت) و لەویدا قوتابخانەییەکی بۆ ئافەرەتان دروست کرد لەسەر دەستی "ایلی سمیث" و ژنەکەیی دا^۴. چاپخانە درا بە ھەندی

^۱ (ھەمان سەرچاوەیی پێشوو، ص ۱۹۲ .

^۲ (بڕوانە : الجامعة الاسلامية، احمد الشوبكة، ص ۱۰۱ .

^۳ (بڕوانە : قراءة جديدة في التاريخ العثماني، ص ۱۹۳ .

^۴ (ھەمان سەرچاوەیی پێشوو، ص ۱۹۳ .

له کليساکانی تر به پيی ئه و بهرنامه يه ي که ده ولته ته نه وروپي يه کان هه يان بوو تا چاپخانه و په خش ته نيا له دهستی مه سيحي يه کاندایي تا بتوانن بگه نه هه موو ئامانجه کانی خويان له و کاته دا که موسلمانان دهسته وسانن له په يداکردنی ئه و که ره سانه ي که له ريگه يه وه بيروپاکانی خويان به دنيا دا بلا و بکه نه وه له م بواره دا ^۱ .

چوونی سوپای (محمد علی) پاشا بو شام خالی ده ستپيکردن بوو بو نه وه ي تيمه مرده دره کان پوليان ده ست پي بکات ، نه گهر کوپه که ي ئه و نه بوايه پشتی بگرتنايه ، نه قلیان هه ره به گوجی و بيروباوهريان به گه نيوی نه مایه وه .

کردنه وه ي کوليژی " عين طوره " که جاريکی تر دره گای کرایه وه و تا ئیستا هه رماوه _ پوليکی گه وه ي بينی له دروست کردنی چه ندان کاديرو بيرمه ندا ، له هه مان کاتدا (محمد علی) سياسه تيکی خویندنی له ناو موسلماناندا په ره پيڊادا که ئامانج لی ئه وه بوو خه لکی فيری ناسيوليزمی بکات له ولاتی شام دا ، نه وه بوو له ميصروه کابرايه کی فه ره نسی به ناوی " کلوت بگ " ^۲ وه هيئا بو نه وه ي سه ره پرشتی ئه م سياسه ته بکات چونکه نه زمونيکی باشی له ميصردا وه رگرتبوو له کاتی جيبه جيکردنی ئه م سياسه ته دا ، و يه ک چاپخانه ش به هه موو که ره سه کانه وه خرايه ژيړ دهستی تا به عه ره بی ئه و کتيبانه بلا و بکاته وه که ئه م ئامانجه ي بو نه هيئيته دي ، نه گونجی به هه موو ئه م که ره سانه _ و به هاوکاری شانده کانی به فه له کردن و پياوانی که هه نووتی له کليساکاندا _ له چه ند ساليکی که مدا هاوکيشه کانی خویندن و په روه رده هه موو هه لبگيړنه وه و ئامانجه کانی کوپه ماسونييه کان فه ره نسا به يئنه دي له ئه م شه ره فروشتنه يدا به موسلمانان و به ئيسلام ^۳) .

له و کاته دا که سوپای (محمد علی) ريگه ي خو ش نه کرد بو نه صاره کان له ولاتی شامدا و شه وکه تی موسلمانانی لاواز نه کرد ، سوپای فه ره نسا و له سالی ۱۸۳۰ ز دا جه زائیری داگیر کرد پاش نه وه ي خيلافه تی عوسمانی لاوازی پووی تيکردوو به خو ی و نزیکه ي بيست و هه شت هه زار جه نگاوه ر وگه له که شتيه ک که سه د که شتی و سی باره لگر که بيست هه وت هه زار سه ربازی ده ريای به سه ره وه بوو چوونه ناو جه زائير و ده ولته ته نه وروپای يه کانیش

^۱ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۱۹۶ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۱۹۶ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو . ص ۱۹۶ .

پشتیوانیان کرد له م داگیرکاری یه بی شهرمانه ، کاتی ئه وه هات ئیتر دهست به دابه شکردنی میراتی پیاوه نه خوشه که بکه نه سه پرئو ریچکه ی ئه وروپا .

لیره دا جی ی خویه تی پیرسین ، باشه (محمد علی) پاشای والی میصر له کوی بوو کاتیک که فهره نسی یه کان وولاتی جه زائیریان داگیر کرد ؟ بۆچی خۆی کرکرد ؟ ئایا له بهر ئه وه بوو که هیچی نه بوو پشتیوانی له جیهادی گه لی موسلمانانی جه زائیر بکات ، یان لییان دوور بوو نه ئه گه یشت پییان ؟ یان له بهر ئه وه بوو که له پاداشتی بی دهنگ بوونی دا دهوله ته ئه وروپای یه کان و له وانه فهره نسا ، لیئه گه پرین (محمد علی) هه ره به پاشا و والی میصر بمیئیته وه و هه لی یه ک خستنه وه ی وولاتی شام و میصری بۆ به جی ده هیلن ، یان په یمان و واده ی کاریکی تری پیدرا بوو که له پشت په رده وه بۆیان چنی بوو ؟

(محمد علی) چنگول و خه نجه ریکی ژه هراوی بوو که دوژمنان بۆ جیبه جیکردنی نه خشه کانیان به کاریان ئه هینا بۆیه له و پا په رینه زانستی و ئابوری و سه ربازییه ی دهستی دایه له گه لیدا بوون و هاوکاریان ده کرد پاش ئه وه ی دلتیا بوون له وه ی که لایه نی (عه قیده) و ئیسلام له خۆی و یاریده دهر و سه ربازه کانیدا کز بووه ^۱ .

پۆلی (محمد علی) له ناوچه که دا به گشتی ئه وه ی لیئه که وته وه که دهوله ته ئه وروپای یه کان را ده ی بییه یزی دهوله تی عوسمانی یان پوونتر بۆ ده رکه وت و به و شیوه یه خۆیان ناماده کرد بۆ دابه ش کردنی زه وی و زاره کانی ، ئه و کاته ی که هه ل و مه رجه سیاسی یه کان سازو ناماده ئه بن ^۲ .

له دوا ی ئه وه ی که سوپا کانی عوسمانی له به رده م سوپا کانی " (محمد علی) " دا له شام و (ئه ناچۆل) دا شکا دهوله تی عوسمانی ناچار بوو داوا ی یارمه تی له پوسیا بکات ، چونکه له وه تیگه ی که (محمد علی) به ریتانیا و فهره نسا بونه ته باوان بۆی ، ئه وه بوو که ریکه وتنامه ی ((نکیار ئه سکه له سی)) له سالی ۱۸۳۳ زدا که وته نیوانیان داوا ی ئاگر به ستی (کوتا هیه)) ئه م ریکه وتنامه یه وه ک هاوپه یمانی تی به رگری کردن له یه ک وا بوو له نیوان پوسیا و عوسمانی یه کاندان ، ئه مه وای کرد که به ریتانیا و فهره نسا بچن به گژ " محمد علی " دا له ترسی ئه وه ی نه ک پوسیا ده ست و هه ربداته ناوچه که و بۆیه ریکه وتنامه ی له نده نی له سه ر فهرز کرد له سالی

^۱ (بڕوانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۱۰۲ - ۱۰۳ .

^۲ (بڕوانه : قراءة جديدة في التاريخ العثمانية ، ص ۱۹۷ .

١٨٤٠ زدا ، ئەم پرووداوانە وای کرد هەولەکەکانی سولتان محمودی دووهم بۆ چاکسازی لەناو دەولەتی عوسمانیدا لەبار بچن و ئەمەیش وای کرد دەولەتی عوسمانی ناچاری مل بدات بۆ ئەوەی دەولەتە ئەوروپای یەکان لە چاوبرسیستی (محمد علی) بپاریزن ، ناچار قبولی کرد لە ژێر ((وصایه)) ی ئەوان دا بێت ،^١ .

ئابەو شیۆهێه نەخشەیی دوژمنانی ئیسلام بۆ (محمد علی) نەخشەیهکە ی وردو لە پرووی لیکۆلینەوهوه دانرا بوو ، تا ناوچەکە هەمووی ساز بکەن بۆ قونایگی تری ئیمپریالیزی که تا ئەمڕۆیش میلەتی ئیسلامی بە دەست ئاسەوارەکانی ئەو داگیرکاری یەوه ئەنالینی ، سیاسەتی نەصرانیانە ی ئەوروپا توانی لە ڕێگە ی بەکری گێراویکی دلسۆزی وه " (محمد علی) " یەوه ئەم هەموو ئامانجە بە دەست بهیئت :

١- پروخاندنی دەولەتی یەکه می سعودیه که خەریک بوو ئەبوییه بەر بەستیکی سەخت لە بەردەم چاوبرسیستی بەریتانیا لە پۆژەلاتدا بە گشتی و لە کەنداوی عەرەبی دا بەتایبەتی .
٢- دەرگا خستنه سەر پشت بۆ ئەوهی چەندان دامەزراوهی دوژمن بە ئایینی ئیسلام و موسلمانان دروست بکریت وهک : کۆرەکانی ماسۆنیەت ، شانده تەبشیری یەکان ، کلێساو شوین دروست کردن بۆ راهی یەکان و دروست کردنی قوتابخانە بۆ چاندنی تو ی پەوتە ناسیونالیزمیەکان تا بدرین بەگژ ئیسلامدا و پەواج بدەن بەو بیروباوەرانی که له بەرژەهەند یەکانی میلەتی ئیسلام ئەدات .

٣- ڕێگە دان بە کۆپانیاکانی بازرگانی ئەوروپیەکان تا دەست بەسەر بواری ئابوریدا بگرن .
٤- دانی (امتیازات) یکی بەربلاو بە ئەوروپیایەکان . گرتنەوهی ئەو (امتیازاتانە) لە خەلکی شام و میصر .

٥ - خنکاندن ی پەوتی ئیسلامی و بەرتەسک کردنەوه لە زانیان و شەرع زانەکان و ڕێگە پی نەدانیان که کاری کوتلەیی بکەن لە پینا و ئامانجە پیرۆزەکانیاندا .

٦- (محمد علی) بویه نمونەیه ک تا دەولەتە ئەوروپای یەکان لەگەڵ هەموو کهسیکدا بەو شیۆهیه بکەن کاتیک ئەیانەوێت بیکەنە هەلقە لە گو یی خو یان لە ناو دنیای موسلماناندا ، بۆ نمونە که مال ئەتاتۆرک و جگە لەویش .

^١ (بڕوانه : هەمان سەرچاوهی پێشوو ، ص ١٠٨ .

پاش ئەوھى كە دەولەتە ئەوروپاي يەكان لە پښگه‌ى (محمد على) هه‌لقه‌ له‌ گوڤى خويانه‌وه‌ ئامانجه‌كانيان هينايه‌ دى ، كاتى ئه‌وه‌ هات هيژه‌كانى خوڤشى لاواز بكه‌ن ، بويه‌ ئينگليز به‌بى‌ پهرده‌ كه‌وته‌ دژايه‌تى هيژه‌كانى (محمد على) و به‌ هاوكارى خه‌لكى شام توانى شكست به‌ هيژه‌كانى به‌ينيت و ده‌ست به‌سەر سنوره‌كانى شامدا بگري‌ت و له‌و شه‌ره‌دا سى‌ له‌ سەر چواري هيژه‌كانى (محمد على) تيا بجي‌ت كه‌ له‌ پۆله‌كانى ميصرو شام پي‌ك هات بوون ، ئينگليز واى كرد كه‌ به‌ناچارى (محمد على) پښكه‌وتنامه‌يه‌ك مۆر بكات كه‌ ئه‌مانه‌ گرنگترين خاله‌كانى يه‌تى :—

- ١- ده‌ست له‌ فهرمانه‌روايى وولاتى شام هه‌لبگري‌ت و له‌به‌رامبه‌ر دا به‌ فهرمانه‌روايى ميصر بمينيته‌وه‌ و سيسته‌مى پشتاوپشت پياده‌ بكات بۆ خۆى و مناله‌كانى له‌وه‌و دوا .
 - ٢- ئه‌بي‌ت ته‌نيا هه‌ژده‌ هزار سه‌ربازى هه‌بي‌ت له‌ ميصردا .
 - ٣- نايبت ميصر گه‌له‌كه‌شتى جه‌نگى دروست بكات .
 - ٤- نابى‌ له‌ سوپاي ميصردا ئه‌فسه‌رى ده‌ره‌جه‌ دارى به‌رزتر له‌ (ملازم) هه‌بي‌ت .
- سالانه‌ش ئه‌بي‌ت هه‌شتا هزار كي‌س بداته‌ ده‌وله‌تى عوسمانى .

فه‌ره‌نساو به‌ريتانيا كه‌وتنه‌ وروژاندنى فیتنه‌ى تايغه‌گه‌رى .. (له‌ سالى ١٨٤١ زى يه‌وه‌ تا سالى ١٨٦٠ ز) له‌ نيوان كه‌مايه‌تیه ناموسلمانه‌كانى لوياندا ، ئامانجيش له‌مه‌ له‌ لايه‌كه‌وه‌ ئه‌وه‌ بوو كه‌ هيژه‌ عوسمانى يه‌كان شه‌كه‌ت بكه‌ن ، ئه‌و هيژانه‌ى كه‌ بۆ دامركاندنه‌وه‌ى فتنه‌كه‌ په‌وانه‌كرا بوون ، و له‌ لايه‌كى تره‌وه‌ بيانو بۆ ده‌ست وه‌ردانه‌ لويانان دروست بب‌يت له‌ لايه‌ن به‌ريتانيا و فه‌ره‌نسا وه‌ تايكه‌نه‌ سه‌ره‌تايه‌ك بۆ له‌ت و په‌ت كردنى و پاشان داگيركردنى .^١

پوسيا (ئه‌فلاق) و (به‌ندان) ى داگيركرد ، و پښكه‌وتنامه‌يه‌كى تر به‌ناوى (بلطه‌ لي‌مان) له‌ نيوان عوسمانى و پوسيا دا له‌ نزيك ئه‌سته‌نبوله‌وه‌ له‌ سالى (١٢٦٥ك _ يونيوى سالى ١٨٤٨ز) مۆركراو به‌ پي‌ى ئه‌و پښكه‌وتنامه‌يه‌ ئه‌بوو سوپاي پوسى عوسمانى له‌ و دوو هه‌ريمه‌دا بمينيته‌وه‌ تا بارودۆخه‌كه‌ جي‌گير ده‌بي‌ت ! ، ئاخ‌ر پوسياى كافرچ په‌يوه‌ندى يه‌كى به‌مه‌وه‌ هه‌يه‌ ؟ ! به‌م فرتو في‌له‌ نه‌صرانى يه‌كان پي‌گه‌يه‌كى سه‌ربازى يان بۆ دروست بوو له‌ ناو وولاتى ئيسلامدا ﴿ وان كان مكروهم لتزول منه‌ الجبال ﴾ (ابراهيم : ٤٦) .

^١ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ى پيشوو ، ص ١٠٨ .

ململانی گهرم بوو له نیوان دهوله ته نهوړوپای په کانداهه سهر دابهش کردنی ههریمه کانی دهوله تی عوسمانی (مال و میراتی پیاوه نه خوشه که ^۱) ، نهو دهوله تانه ی که زور گرنکی به چاره نوی دهوله تی عوسمانی و مولکه کانی نه دا نه مانه بوون :-

۱- بهریتانیا ، که زور لای گرنګ بوو پړیګه ی هات و چو بؤ پوژمه لاتی نهو سهرو هیندستان به تایبه تی دهسته بهر بکات و پړیګه ی بازرګانی سازو بی ترس بکات له گهل هیندستان ، ئیتر له پړیګه ی " سویس " هوه یان " دهریای سوره وه " بیټ یان له پړیګه ی که نداوی عهره بی و هه ردوو پروباری دجله و فوراته وه بیټ .

۲- روسیای قه یسه ری که نه یویست پړیګه یه کی دهست بکه ویټ لیوه ی له دهریای ره شه وه بگاته ناوه گهرمه کانی دهریای ناوه پراست ، نهو ههش به نه وه ده بیټ که دهست به سهر (قوسته نتینیه و ته نگاوی " بسفور " و " دردنیل " دا بگریټ ..

هه روه ها روسیا نهو هشی نهو یست که دهسه لاتیکي گه وره ی هه بیټ له نیوه دوورګه ی به لقاندا بؤ نهو ه ی دهوله تیکي گه وره ی سلاقی دروست بکات له ویټا .

۳- فهرنسا ، که هه ر زوو نه رکی پاراستنی بهر ژه وه ندی په کانی هاوولاتی یه نه صرانه کاتولیکه کانی گرته نه ستوی خوی له ولاتی شام به شیوه یه کی گشتی و مارونی په کان له لوبناندا به شیوه یه کی تایبه تی ، هه روه ها نه یویست بی ترس بهر ژه وه ندی په کانی خوی له ناوچه که دا بپاریزیټ و دهسه لاتی بگاته نهو مولک و ههریمانه ی که ولاتانی تری لییه له که ناره کانی باکوری نه فریقادا ، به تایبه تی له تونس و جهزائیر دا .

۴- بیجګه له م سئ دهوله ته سهره کی یه که باسمان کردن ، هه ندی دهوله تی تره ه بوون وهک (نه مسا) و (بروسیا) گرنګی یان به چاره نوی دهوله تی عوسمانی نه دا ، نهو دهوله ته ی که هه موو که س چاوه پروانی تیاچوون و کوزانه وه ی نه کرد ، بویه ناو نرا (پیاوه نه خوشه که ی نهوړوپا) ^۲ .

فاکته ری زور پو لیان نه بیینی له وه دا که پرسى پوژمه لات بهم شیوه یه ده ریکه ویټ و بیټه بوون ، له وانه :-

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو ، ص ۱۰۸ .

^۲ (پروانه : الدولة العثمانية ، د . اسماعیل یاغی ، ص ۱۴۱ .

۱- ئەو پىڭگىيەى كە پوسيا بتوانييت لىۋەى بگاتە ئاۋە گەرمەكان ، ھەر ئەو پىڭگىيەىيە كە دەرياي پەش ئەبەستىتەۋە بە دەرياي (مەرمەر) ھۈە و ئەۋىش بەدەرياي (ئىچە) ھۈە و لە دۋاي ئەۋان بە دەرياي ناۋەپراستەۋە ، واتە : لە پىڭگىيەى ھەر دوو تەنگاۋى " بسفۇر " و " دردنىل " دا ئەبىت بېۋات ، دەى ئەو دوو تەنگاۋەش لە ژىر چىڭگى ئىمپراتۋرىيەتى عوسمانى دايە .

۲- ئەو دەۋلەتە گەۋرەيەى بتوانييت بىنكەى بەھىز لە دەرياي پەش دا دابمەزىنىيت ئەتوانييت دەست بەسەر ھەموو تەنگاۋەكاندا بگىرئ و بىيىتە خاۋەنى سەنتەرىكى ديارو بەرچا و و بەو پىڭگىيەش ئەتوانييت دەسلەتلى خۋى بىكىشىت بەسەر وولاتانى ھەۋزەى پۇژھەلەتلى دەرياي ناۋەپراست و پىڭگەكانى بازىرگانىدا لە دەرياي ناۋەپراستەۋە تا ئەگاتە ھىندىستان و ئەۋپەپرى پۇژھەلەت .

۳- ئەو دەۋلەتەى دەسلەتلى بگاتە بەلقان ئەتوانييت بخوپىت بەسەر ھەموو گەلانى بەلقاندا ، كاتىك دەسلەتلى عوسمانى بپوكىتەۋە لەۋ ناۋچەيەدا ، ئەو دەۋلەتە بىنكەۋ دەسلەتلىكى ۋاي بۇدروسىت ئەبىت ئەتوانييت فەرمانپەرۋايى (قوسىتەنىنيە) خۋىشى بىكات و ھەپەشە لە ھاۋكىشە دەۋلەتلى يەكان بىكات لە ئەۋرۋپادا و ئەۋ ھاۋكىشە تىك بدات .^۱

لە چارەكى يەكەمى سەدەى نۆزدەھەمدا ، دەۋلەتان بە گىشتى (فەپنسا و پوسيا نەبىت) سىياسەتيان ۋاي ئەخۋاست كە پارىزىگارى لە قەۋارەى ئىپراتۋرىيەتى عوسمانى بىكەن ، لەبەر ئەۋ فاكتەرەنەى كە لە پىشەۋە باسمان كىرد .

بەرىتانيا لەۋ كاتەدا لە پىشەۋەى ئەۋ وولاتانەۋە بوۋ كە پايدان ۋا بوۋ پارىزىگارى لە قەۋارەى ئىمپراتۋرىيەتى عوسمانى بىرئىت^۲ .

كە كار گەيشتە ئەۋەى بتوانىيت ئەۋ بۇشاي يە پىرېكىتەۋە كە لە نەمانى دەسلەتلى عوسمانىدا بەسەر بەلقانەۋە دروست ئەبىت ، بەرىتانيا و ھەموو دەۋلەتەنى تىرىش ۋازيان لە و بىنەمايە ھىنا كە پارىزىگارى لە دەۋلەتلى عوسمانى بىكەن و كەۋتنە ئەۋەى كە كار بىكەن بۇ سەربەخۇ بوۋنى دەۋلەتەكانى بەلقان ، ئەۋ دەۋلەتانەى كە سەربەخۇيى يان ۋەرگىرئ لە

^۱ (بىروانە : الدولة العثمانية ، د. عبدالعزيز الشناوي ، (۱ / ۱۹۴ ، ۲۳۲) .

^۲ (بىروانە : الدولة العثمانية د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۴۳ .

بەلقاندا تا كۇتاي سەددى نۆزدەھەم برىتى بوون لە : (يۇنان) و (پۇمانيا) و (صرب) و (بولغاريا)))^۱ .

باسى نۇسخەم

سۇلتان عبدالمجىدى يەكەم (۱۲۵۵ _ ۱۲۷۷) ك (۱۸۲۹ _ ۱۸۶۰) ز .

سۇلتان عبدالمجىدى يەكەم ھەر چەندە لەش و لارى بېھىز بوو ، بەلام زۆر زىرەك بوو ، پياويكى بەسۆزو واقع بين بوو ، لە ناو ھەموو سۇلتانەكانى ترى عوسمانيدا ئەم لە ھەمويان بە قەدرتر بوو ، ھەزى لە چاكسازى ئەكردوو پىكخستنه خوى يەكانى ھىنايە ناو ، دەستى كرده كاركردن لەسەريان ، و چاكسازى زۆرى كرد لە سوپاكانى عوسمانيدا و لەسەردەمى ئەمدا زانىارى و زانست پىشكەوتنى باشى بەخويەوھ بىنى ، و بازنەى بازركانى فراوان بوو ، خان و كۆشكى زۆر دروست كرا ، ھىلى تەلەفون و ھىلى ئاسنىنى شەمەندەفەر لەسەردەمى ئەمدا دامەزرا^۲ .

پاش مردنى باوكى (واتە سۇلتان محمودى دووھم) لە سالى ۱۸۳۹زدا دەسلەتلى گرتە دەست كە ئەو كاتە تەمەنى شازدە سال بوو ، ئەم مندالىھى ھەلى بۆ ھەندى لە ھەزىرە غەربزەدەكان(*) خوش كرد كە ئەو چاكسازى يەى باوكى دەستى پىكرد بوو لەسەر پىچكەى ئەوروپاي يەكان بەردەوام بىت ، و زۆر پۇچن بۆ داھىنانى كەرەسەى پۇژئاوايى ، يەكك لە ھەزىرانە كە لەبەرگى خەلكى رىفۇرم خوازو پياوى چاك دا خوى پىشان ئەدا (مستەفا پەشىد پاشا) بوو ، كە بالويزى دەولەت بوو لە (لەندەن) و (پارىس) و دا لە كۇتاي يەكانى سەردەمى سۇلتان محموددا بەرز بوويەوھ بۆ پەلى ھەزىرى دەرەوھ .

نۆبەرەى چاكسازى يەكانى برىتى بوو لە دەركردى مەرسوميكى سۇلتانى ناوئرا (بەرنامەى ژىرۆزى گولخانە) واتە مەرسوميك كە بە دەسەختى سۇلتان تاجى لەسەر ئراوھ ، ئەم مەرسومە لە (سراى زەھر) و لەسالى (۱۸۳۹ ز) دا دەركر كە تىيدا ھاتووھ ئەلى : (...)

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۱۴۴ .

(*) (غەربزەدەكان) زاراوھىەكە بۆئەوانە مان بەكار ھىناوھەكە لە ژىركارىگەرى

بيروبهائى پۇژئاوادان . (ھەرگىز : ن)

^۲ (بېروانە : تاريخ الدولة العثمانية ، د . على حسون ، ص ۱۹۸ .

له هېچ كېس شاراوې نې يه كه دهوله ته بهرزهكهې ئېمه لهو كاتهوه دروست بووه و تائېستاش بو ئهوه بووه پارېزگاري له برياره بهنرخهكاني قورئان و ئهو ياسا شرعيانهش بكات كه تهواوكهري ئهون ، بويه سولتان و هيژي دهسهلاتمان له خوښگوزهراني وناوهداني ناو خهلكدا گهيشته ئهوپهري مهبهستي ، بهلام ئهوه بوسه دو پهنجاسال نهچيټ كاركه پېچهوانه بووتهوه و هوكهشي ئهويه كه گويژايهلي و ملكهچي لهناو خهلكدا بو شرعي پيروزي ئيسلام و ئهو ياسا هه لگوزراوانه له ئهوهوه نهماوه ، له بهرزور هوو شتي تازده كه يهك له دواي يهك هاتووه بهسهر خهلكدا و واى ليها تووه لهبري هيژ لاوازي دروست بووه و لهبري سهروته و سامان ههژاري)^۱ ، پاشان چهند بهياني تر دهر كراو ئهكري ههنديكيان لهم خالانهدا كورت بكهينهوه :-

- ۱- پاراستني ژيان و ناموس و سهروته و ساماني هاوولاتيان به شيوهيهكهې گشتي بيگويدانه بيروباوهره ئاييني يهكاني
- ۲- دابينكردي ريگهيهكي دروست بوډابهشكردن و وهرگرتنې باج .
- ۳- رهچاوكردني دادو يهكساني لهتهوزيم كردني سهريازي و ماوهي ديارى كراويدا .
- ۴- يهكساني دروست كردن له (نيوان موسلمان و ناموسلماندا له نهرك و مافهكاندا)^۲ بچيټه سهرديپر سهردهميكي تازه دهستي پي كرد كه به سهردهمي (ريځخستنه خيرخوازي يه عوسماني يهكان) ناو دهبريټ كه لهناو ئهو ريځخستنهدها ئهه برياره هه بوو كه پيژ له نازادي يه گشتي يهكان نهگيريټ و پيژ له خاوهنداريټي و كهسايهتي هه موو كهس نهگيريټ بهدهر لهوهي سهيري بيروباوهره ئاييني يهكان بكري و بهدهق برياري ئهوه درا كه هه موو خاوهن ئايينيټ له بهردهم ياسادا يهكسانن)^۳ .

له دورگهې (متليني) كو مه ليك له پياواني ئاييني يوناني و نهرمهني و جولهكه كو بونهوه و لهويدا (رضا پاشا) كه بهكهسيكي ريفورمخواز دا نهرى به ناوي سولتانهوه ههستايهوه و وتاريكي بوډان و ووتي : بهريزان ! موسلماننهكان و جولهكهكان و نهصاراكان ، ئيوه هه موو

^۱ (بړوانه : الدولة العثمانية ، د . علي حسون ، ص ۱۸۵ .

^۲ (هه مان سهرچاوهي پيشوو ، ص ۱۸۸ .

^۳ (بړوانه : الانحرافات العقيدية والعلمية ، د . علي الزهراتي (۲/ ۲۶۶) .

هاوولاتی یهك ئیمپراتۆرن و كۆپی یهك باوكن ، سولتان بهیهك چاو سهیری هه مووتان
ئهكات) ^۱.

(ئهم بهرنامه پیرۆزه)یان ئهم دهستورهی که (مستهفا رهشید) و ههندیکی که می چواردهوری
پشتیوانیان لی ئه کرد پای گشتی موسلمانانی عوسمانی پیشوازیان لی نه کرد و پشتیان
نه گرت و زانایان نکولیان لی کردو ههستان فتوای کافر یوونی (رهشید پاشا) یان دهر کرد و
وایان دانا که ئهم بهرنامه پیرۆزه دژ به قورئانی پیرۆزه به شیوهیهکی گشتی و به تاییهتی لهو
برگهی دا که موسلمان و مهسیحی یه کسان ئهکات بهیهکتری ، و وایان ئه بیینی که ئهم بریاره _
به دهر له لایه نه ئایینی یه کهی _ ئه بیته مایه ی پیشوی نانه وه له ناو هاوالاتیانی سولتاندا له
راستیشدا ئامانجی بزوتنه وهی ماسۆنیه کان هه ره ئه وه بوو ، زیندو کردنه وهی ههستی
ناسیونالیزی له ناو گه له مهسیحی یه کانددا دژ به دهو له ت) ^۲.

ئهم مه رسومه خه نجه ریکی تا خواری خواره وه دا له بیروبا وه پی (ولاء) و (براء) و کۆمه لیکی
زۆر له یاساکانی شه ریعه تی ئیسلامی وه لانا که په یوهندن به چۆنیه تی هه ل سوکوت و
په یوهندی موسلمانان له گه ل ناموسلماناندا) ^۳.

ئه وهی سه رنجی مرۆفه راده کیشتی که دهر کردنی (بهرنامه ی پیرۆزی گوله خانه) (*) ئه وهیه
ئهم دهستوره ئه و نرخه بوو که بهریتانیا و دهو له ته ئه وروپی یه کان له سولتانی عوسمانیان
سه ند له بهرام بهر ئه وه دا که کیشه ی نیوان ئه و و (محمد علی پاشا) والی میصر یان چاره سه ر
کرد ، ئه و والی یه ی که ئه یویست جیا ببیته وه و سه ره خوویی خو ی رابگه یه نی ت له و ما وه یه دا
که په یوهندی یه کانی نیوان میصرو عوسمانی یه کان گرژی که و ته ناو وه ک زانرا وه (۱۲۵۵ _
۱۲۵۷ ک/ ۱۸۳۹ _ ۱۸۴۱ ز) ، نابی له م قسه یه ئه وه وه ریگری که فشاری ئه وروپا به شیوه یه کی
گشتی و بهریتانیا به شیوه یه کی تاییه تی ، تاکه فاکته ری دروست بوونی ئه و ری کخستن و
بزا قی پی فۆرم و چاک سازی یه بوو له ناو دهو له تی عوسمانی دا به دریزی یی سه ده ی نۆزده هم ،
به لکوو به دنیای یه وه فاکته ریکی تریش پۆلی له م بزا قه دا هه بوو ئه ویش ئه وه یه دهو له ت

^۱ (بروهانه : الدولة العثمانية دولة اسلامية مفترى عليها (۱/ ۲۵۳) .

(*) (بهرنامه ی پیرۆزی گوله خانه) مان به کار هی نا وه بۆ (حظ شریف طلخانه) .

^۲ (بروهانه : قراءة جديدة في التاريخ العثماني ، ص ۲۰۸ .

^۳ (بروهانه : الانحرافات العقدية والعلمية (۲/ ۲۶۷) .

خوی و نه‌وانه‌ش که که‌وتبونه ژیر کاریگری پۆشنبری و شارستانیتی ئه‌وروپاوه بپوایان به پێیستی چاککردنی ده‌زگای ده‌وله‌ت و تازه‌کردنه‌وه‌ی هه‌بوو له‌سه‌ربناغه‌ی (وه‌رگرتنی سیستمه‌ ئه‌وروپی یه‌کان یان ئیلهام وه‌رگرتن لێیان به‌بێ ئه‌وه‌ی زیان به‌ یاسا شه‌رعی یه‌کان به‌گه‌یه‌نیت)^۱.

(به‌م لێدوانه‌ ترسناکانه‌ که‌ ده‌وله‌ت ده‌ری کردن بۆ ئه‌وه‌ی له‌ ده‌وله‌ته‌ ئه‌وروپی یه‌کان نزیک بپیته‌وه ... سولتان نه‌ریته‌ عوسمانی یه‌کانی دراند و ده‌ستی گۆرپانکاریشی برد بۆ شه‌ریعه‌تی ئیسلام ، چونکه‌ نه‌ریت و شه‌ریعه‌ت هه‌ردووکیان پێگه‌یان نه‌ئه‌دا که‌ موسلمانان و ناموسلمانان هه‌مان مافیان هه‌بیت له‌ ژێر سایه‌ی خه‌لیفه‌ی موسلماناندا ، ئه‌بێ جیاوازی بکری‌ت له‌ نێوان موسلمانان خۆشیاندا وه‌ک چۆن له‌ناو ئه‌هلی زیمه‌دا جیاوازی ئه‌کری به‌لام ئه‌م لێدوانه‌ ترسناکه‌ مانای خۆی هه‌یه ، ئه‌ویش ئه‌وه‌یه‌ پیاوانی ده‌سه‌لاتدار دان به‌وه‌دا ئه‌نێن که‌ نه‌ریته‌ کۆنه‌کان به‌که‌لکی ئه‌وه‌ نه‌ماون بکریته‌ ترازوو بۆ حوکمکردن ، بۆیه‌ پێیسته‌ که‌ ره‌سته‌کانی پۆژناو وه‌رگیرین و حوکمی پێ بکه‌ین با له‌گه‌ڵ شه‌ریعه‌ت و نه‌ریتی خۆشماندا دژایه‌تی هه‌بیت)^۲.

(ره‌شید پاشا) ئه‌نجومه‌نیکی نوێنه‌رانی دروست کرد و یاسایه‌کی بۆ سزادان ده‌ره‌ینا له‌ ژێر پووناکی پزیمه‌ تازه‌کاندا و پیاویکی فه‌ره‌نسی هینا بۆ ئه‌وه‌ی یاسایه‌کی مه‌ده‌نی تازه‌ بۆ ده‌وله‌ت دابنێ ، و زۆر به‌ توندی ده‌ستی دایه‌ جێبه‌جێ کردنی ئه‌و یاسایانه‌ و داوای له‌ خه‌لک ئه‌کرد پێز له‌و یاسایانه‌ بگرن ، و پاش ئه‌وه‌ش بانکیکی تازه‌ی ده‌وله‌تی دروست کرد و دراوی کاغه‌زی لێدا^۳.

پاشان مه‌رسومیکی تر ده‌رچوو له‌ سالی (۱۸۵۶ز) دا که‌ سولتان عبدالمجیدی یه‌که‌م هه‌موو ئه‌و یاساو بنه‌مانه‌ی که‌ له‌سه‌ر زمانی ره‌شید پاشا ده‌ری کردبوون دووپات کرده‌وه‌ و هه‌ندی (امتیازات) و (حصانه‌) ی زیاتری دا به‌ هاوولاتیانی ناموسلمان له‌ ده‌وله‌تدا^۴ ، وه‌ ئه‌م

^۱ (بپروانه‌ : الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاغی ، ص ۱۵۴ .

^۲ (بپروانه‌ : الشرق الاسلامی ، حسین مؤنس ، ص ۲۵۶ .

^۳ (ئه‌م دراوه‌ی لێدا بێ ئه‌وه‌ی پاشخان (رصید) ی کانزایی هه‌بیت بۆیه‌ هه‌ر خێرا نرخه‌که‌ی خۆی له‌ده‌ستدا .

^۴ (بپروانه‌ : الانحرافات العقديّة والعلمية (۲ / ۲۶۸) .

مەرسومەى تر لە ناو دەولەتى عوسمانیدا بە (ھىلى ھەمايۇن) ناو ئەبرا ، كە چاۋ نەترسى لەو ە
ى پىششوو زياتر پىئو ە ديار بوو ھەروەك لەو ەى پىششوو زياتر ھەلپەکردنى پىئو ە ديار بوو بۆ
وەرگرتنى بەھا لە پۆژئاواو ە ، ئەم (ھىلى ھەمايۇن) يە لەم بېرگانەى خوارو ە پىك دىت : _

۱- ھەلۆ ەشان ەو ەى ياساى گەردنگىرى و لە ناو بېردنى سوو خواردن و گەندەلى .

۲- بەر قەرارکردنى يەكسانى لە نيوان موسلمانان و ناموسلمانان دا لەسەربازى كردندا .

۳- ھەموو ھاوولآتىيانى دەولەت بەيەك جۆر مامەلەيان لەگەل دا ئەكرىت ھەردىن و
مەزھەبىكيان ھەبىت ^۱ .

۴- پاراستنى ھەمووئەو ماف و امتيازاتانەى كە پىشتر سەرۆكەكانى كۆمەلە ناموسلمانەكان
ھەيان بوو .

۵- لە ناو بېردنى بەرەستەكانى (ياساى كۆمەلەكان = نظام الملل) ، تا ھەموو ھاوولآتى يەكى
ئىمپراتورىەتى عوسمانى لە مافى ھاوولآتى بووندا بەيەكترى يەكسان بىن .

۶- پىويسىتە ئەو پرسە مەدەنيانەى تايبەتن بە ھاوولآتىيانى مەسىحى يەو تايبەت بكرىن بە
ئەنجومەنىكەو ە كە تىكەلە لە خەلك و پياوانى ئايىنى مەسىحى كە (گەل) خۆى ھەليان
ھەبىترىت .

۷- كردنەو ەى چەند پەيمانگەيەكى خويندن لەبەردەم مەسىحى يەكاندا بۆ ئەو ەى دەرگاي
كارەكانى دەولەت لە پروياندا بكرىتەو ە .

۸- رىگە بەخەلكى بيانى ئەدرىت لە ھەموو شۆينىكى دەولەتى عوسمانيدا زەوى بكرىت ،
ھەروەك سولتان پەيمانى ئەو ەدات كە پشت بپەستىت بە سەرمایە و شارەزايى يە ئەوروپى
يەكان بە ئامانجى ئەو ەى ئلبورى دەولەت گەشە پى بدات ^۲ .

سولتان عبدالمجيدى يەكەم بەيەكەمىن سولتانىكى عوسمانى دائەنرىت كە شەرعىەتى بە
بزاڤى بە پۆژئاوايى كردن دابىت ، چونكە خۆى فەرمانى بە دەولەت كرد كە كار بكات بۆ ئەو
مەبەستە و دوو فەرمانى سولتانى لە سالى ۱۸۵۲ ، ۱۸۵۶ زدا تايبەت بە ((رىكخستەكان))
دەركرد ، كە بەو دوو فەرمانە دەولەتى عوسمانى سەردەمىكى تازەى دەست پىكرد كە
پاشترناو ئەبرا بە ((سەردەمى رىكخستەكان (عهد التنظيمات))) كە ئەو ە زاراو ەيەك بوو

^۱ (بېروانە : تاريخ العرب الحديث / مجموعة علماء ، ص ۱۴۰ .

^۲ (بېروانە : تاريخ العرب الحديث ، ص ۱۴۰ .

مەبەست پىئى ((پىكىختىنى كاروبارى دەولەت بوو بە مېتۇدىكى پۇژئاوايىانە)) ، بەم دوو فەرمانە ئىش كردن بە شەرىعتى ئىسلامى دوورخرايەو و دەولەت دەستى دايە ياسا دانان و دروستكردنى دامەزراوكان^۱ .

ئەوھى راستى بىت ئەوھىيە كە سولتان عبدالمجيد لە ژىر كاريگەرى رەشىد پاشاى وەزىرىدا بوو ، كە ئەو مامۇستايەى بۇى ئەگەرا لە پۇژئاوادا دەستى كەوتوو“ ئەو فەلسەفەيەى بە شوئندا وىل بوو لە ماسۇنىيەتدا دۇزىيەو ، رەشىد پاشا ئەو كەسە بوو كە بەرەى دووھىى دواى خۇى دروست كرد لە وەزىرەكان و پىاوانى دەولەت بۇ ئەوھى ئەو رەوېرەوھى غەربزەدەيىيەى كە ئەو خستبوويە جوولە ئەمان بەردەوام پالى پىوھ بنىن^۲ .

كە موسلمانەكان بىنيان دەولەت ئەمان و نەصاراويەھودىيەكسان كردوو و لە بېرى ياسا (ئىسلاميە پىكو راستەكان) ياساكانى نەصارا جىبەجى دەكات و جلو بەرگى پىروۆى باوبايرانى فرى داو و جل و بەرگى نەصاراى پۇشيو و ھەستى ئەوھىيان كرد كە حكومەتى رەشىد پاشا وای لى ھاتوو ھەر ياسايەك دەرىكات لەبەر چاوى كالى نەصارا دەرى ئەكات و رەچاوى ئەو ئەكات ئەوان دلىان گەرد نەگرى و ماڤيان نەفەوتى ، كە خەلكى ئەمەيان بىنى زۆر بىزار بوون و سولتان و پىاوانى دەولەتەكەشى چارىكى تريان نەما لە كار خست و لابردنى رەشىد پاشا نەبىت لە كارەكەى ، لە ترسى دياردەى بىزارى جەماوھرى ، و ترسى ئەوھى موسلمانان ھەلمەت بەرن و دەست بەدەنە شوپش كردن^۳ .

ھەرچەندە لابردنى رەشىد پاشا پىگەى لە بزاقى بەرەو پۇژئاوا چون نەگرت و بەردەوام ھەر سىستەم و ياسا لە پۇژئاواو ئەھىنرا دواى ئەوھى كە ئەو پىگەكەى بۇ خوش كرد بوو ، دەرگاكانى بۇ كردبوونەو ، بەلى ئەم ناپەزايىيە بۇ رەشىد پاشا و دەستورەكەى لە وەدا سەرکەوتوو بوو كە رەشىد پاشاى لەسەر كار لابرد لە سالى ۱۸۴۱ زدا ، بەلام دواى چوار سال واتە لە سالى (۱۸۴۵) زدا چارىكى ترگەرايەو و ئەم جارە كۆمەلىك لە ئەندامانى كۆپى ماسۇنىيەتیش لە پشتىيەو بوون ، ئەوانەى كە زۆر بە خەستى پىگەى گۇپان بەرەو

^۱ (بېروانە : الانحرافات العقديّة والعلمية (۲/ ۲۶۸) .

^۲ (بېروانە : مذكرات السلطان عبد المجيد ، ترجمة محمد حرب ، ص ۳ .

^۳ (بېروانە : الشرق الاسلامي ، حسين مؤنس ، ص ۲۵۶ .

عەلمانىيەتپان گرتىبۇو بەر^۱، ئەم جارەيان گەپايەو بۇ ئەوئە پلەي (سەدرى ئەعظەم) بىگىرئە دەست لە سالى ۱۸۴۶ زدا ولە سالى ۱۸۵۸ زدا ديسان لەسەر ئەو كارە لابرا^۲.

بارودۇخەكان تا ئەھات بەرەو خراپتر و پوو خانى زياتر ئەپۇيشتن، وای لى ھات پياوانى دەولەت لە راستیدا بیر لە گوپان و چاكسازى بكنەو و ھىچ رېگەيەكيشيان شك نەئەبرد رېچكەي ئەوروى يەكان نەبىت لە پىفۇرمدا، و ئاراستەي پۇژئاوايى يەكان نەبىت لەم گوپانكارىانەدا كە ئەوان دەستيان بەسەرە تاكەكانى كردبوو، بەتايبەت كاتىك كە بزائىن زۆربەي ئەو پياوانەي دەولەت لەوانە بوون كە دەولەت خۇي ناردىبونيە دەرەو وەك نوينەرى سياسى يان بۇ خویندننى سەربازى لە دەرەوي وولات، ئەمەش دواي ئەو بوو كە گۆرەپانەكە چۆل بوو بوو لە پياوي رىفۇرمخوازي ئىسلامى تا بىت و كاروبارەكان بەرئەتەو جىگەي خۇيان، و رېگە بگىرئە لە پشتيوانانى ئەم ھىرشە فيكرى يە و خۇي كار بۇ رىفۇرم بكات لەسەر مېتۇدىكى ئىسلامى^۳، يان وەك مامۇستا

"نجيب فاضل" كە نوسەريكى توركى يە ئەلى: لەبەرئەوي كە ئىمپراتورىيەتى عوسمانى بۇ ماوئى سى سەدە يان چوار سەدە ھىچ سەركردەيەكى فيكرى يان رىفۇرمخوازيكى كۆمەلاتى گەورەو پەسەنى تىدا ناما بوو، بوارەكە جىھىلرا بوو بۇ كۆمەلەك دىبلوماتى سادەي كەم ئەزمون كە سەرسام بوو بوون بە پۇژئاواو و بوبونە لاساكەرە بۇي ... ئەو بوو ئەنجامەكەي بوو ئەوئە پرسەكانى پۇچ تياچوون و وىژدانەكان پوكانەو و ئىرادەكان وشك ھەلاتن و ئىفلىجى لە ھەموو شتىكدا دەرەكوت^۴.

بىروپاكانى ئەم ھىرشە فيكرى يە لەناو زۆربەي زۆرى سياسەتەدارە توركەكان و بەرپرسەكانياندا بلاوبويەو سوارى كۆلى ئىفەرەنجىيەت و خۇدارپنن لە دىن بوون، تەنانەت زاناي ھەلكەوتەي عىراقى (ئالوسى) لە سالى (۱۲۶۷) ك كاتىك كە ئەچىتە سەردانى والى كركوك كە ناوي (على پاشا) ئەبىت، سوپاسى ئەكات مەدحى ئەكات كە زانايانى خۇش ئەوئەت و رىزىيان لى ئەگرىت، و پياويكى پەوشت بەرزە و پاشان ئەلى: (ئەو لە ئىمەو

^۱ (بېروانە : قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ، ص ۲۰۹ .

^۲ (بېروانە : الدولة العثمانية دولة اسلامية مفترى عليها ، (۱۸۱/۱) .

^۳ (بېروانە : الانحرافات العقدية والعلمية (۲/ ۲۷۰) .

^۴ (بېروانە : السلطان عبد المجيد حياته و احداث عصره ، ص ۴۳ .

دیاره ئەم کابرایه تائیستا دینی نه دۆراندوه ، و نه چووه ته ژێر کاریگه ری بیروپا تازه کانی ئیفرینجی یه کان ، ئەوهی له گه لیدا دانیشتی بی نه یبستوو ه باسی (و ندره) و (باریس) بکات ! خه لکی ئەم شار ه ئە وه نده یان به سه خوا ره حمی پی کردوون ، والی یه که یان پاکه و له و شتانه دووره ، زۆر کهم خه لکی له م پۆژه خراپه دا ره حمه تی وای تووش نه بیئت (١) !!

ئەم په وته (غه ربزه ده یی) یه به رده وام هه ولی ئەوهی ئەدا که ده ست به سه ره موو بواره کان و ده زگا کانی ناو ده وله ت دا بگریئت .

به هه رحال نیشانه سه ره کی یه کانی ئەم بزاقی ریفۆرم و نویبونه وه یی عوسمانیه کان به ده وری سی خالی گرنگدا نه سوپایه وه : _

١- سود وه رگرتن له سیسته مه کانی پۆژئاوا له هه موو ئەو شتانه ی په یوه ند بوون به ریکخستنی سوپا و پرچه ک کردنی له یاسا کانی حوکم و به رپۆه بردندا .

٢- بردنی جامعیه ی عوسمانی به ره و کو مه لگه و ته شکيله یه کی عه لمانی .

٣- پۆشتن به ره و په پره و کردنی ده سه لاتی (مه رکه زی) له ئەسته نبول و هه ریمه کانی تر دا ٢ .

سالی ده رچوونی یاسا کانی (به رنامه ی گلخانه) پووداویکی میژووی بوو له ناو ئەو روپی یه کاند و یه کی که له فه ره نس یی به نه صرانیه کان به م شیوه یه تو ماری ئەکات و ئەلی : ((سالی ١٨٣٩ ز سالیکی زۆر گه وه بوو سه باره ت به رۆچوونی فه ره نسا له ناو تورکیادا .. به دلنیا یی یه وه ئەو ساله سه ره تای ریکخستنه کان بوو ، یه که م سالی ریفۆرم بوو ... ئیمه ی پیاوانی ئایینی سودی باش له م لیبرال یته شه رمنه وه رده گرین ، و ده ست به ناردنی شان دی ته بشیری ئەکه یین تا خه لکی فی ری کا ثولی یی بکه یین) ٢ ، به ریز ئیتان که سه رۆکی ئەم شان ده بوو ئەلی : ((ئەمه یه که مین هه لی که هه لکه و تو وه بۆ ئەوه ی قایم کاری له و سه رکه و تنه ی (با وه) دا به که یین که ئیمه ئەیزانین ، چونکه قورئان تا ئەو کاته ییش فی ر کردنی به حه رام ئەزانی ٤ .

^١ (بروهانه : نشوة المدام في العودة الى مدينة السلام ، ص ١٠٣ .

^٢ (بروهانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ١٥٢ .

^٣ (بروهانه : الدولة العثمانية ، قراءة جديدة لعوامل الاغطاط ، د. قيس العزاوي ،

ص ٦٠ .

^٤ (هه مان سه رچا وه ی پيشوو ، ص ٦١ .

يەكەم شاندا كەلەن ھەتتە پىياۋى ئايىنى پىك ھاتىبوولە پۇژى ۱۸۳۹/۱۱/۲۱ زىدا بەرھە
ئەستەنبول پۇيشتىن ، خوشكان خانەيەكى بى باوكانيان دروست كردو پاشان
قوتابخانەيەكيشيان پيوە لكاندو لە كۆتايى سالى ۱۸۴۰ زىدا ژمارەى قوتايەكان گەيشتە (۲۳۰)
قوتايى و لە سالى ۱۸۴۲ زىدا ژمارەكە گەيشتە (۵۰۰) پىنچ سەد)^۱ .

بەم شيوەيە ئەوروپاي مەسىحى و كلىساكانى كاتىكى زۇريان لە دەست نەدا بۆ ئەو
سود لە ھەل و مەرجى نوپونەو و پىكخستىن وەربگرن ، ئەو بوو دواى ھەقە پۇژ لە
دەرچوونى (بەرنامەكە) ، يەكەمىن شانەكانى تەبشیری " ماریسلیە " يان بە جى ھىشت و
بەرھە پايەختى عوسمانى كەوتنە پى ، و بارىك پىروپاي دوژمنكارانەيان بەرامبەر موسلمانان
و قورئانە پىرۆزەكەيان پىيوو ، ئەو ھەتتا قورئان تۆمەتبار ئەكەن بەو ھەى كە خویندن ھەرام
ئەكات ! ، پەتاي پىكخستەكان بە خىرايى گەيشتە ھەموو وىلايەتە ھەربى يەكانى عوسمانى
كە نيوە سەربەخوئى يەكانيان بە دەست ھىنا بوو ، بۆنمۆنە لە (تونس) دا " محمدباى " ،
ياساى ((سەردەمى نەترسى)) لە سالى ۱۸۵۷ زىدا ، دەرکرد كە لەسەر ئەم بىنەمانە وەستا بوو
:

يەكەم / ئازادى :

لەبەر ئەو ھەى مەروۇ ناتوانى بگاتە لوتكەى سەركەوتنى كاتىك نەبىت كە ئازادى بۆ دەستە
بەرئەبىت و شوراي دادىش بە دەوریدا ئەكرى" دژ بە دەست درىژى خەلك .
دووھم / بى ترسى تەواو :

سى يەم / يەكسانى تەواو لە نيوان موسلمانان و ناموسلماناندا لەبەردەم ياسادا :
ئەم خالەيان لەناو خالى دووھمیشدا ھەيە ، چونكە ئەم مافە بۆ ھەموو كە سىك ، ھەموو
كە سىكى بيانى ئەبى ھەمان مافەكانى تونسەيەكانى ھەبىت ، و بۆيان ھەيە ھەموو جۆرە
كاروبارىكى بازىرگانى بكن ، و مافى ئەو شىيان ھەيە بىنە خاوەنى مۆلك لە وولاتدا^۲ ،
مىصرىش لەسەر ھەمان سىياسەت ئەپۆيى ، بە دەرچوونى ئەم ياسايانە لە ئەستنبول و تونس
و مىصرەو ، ئەو نوپخوازى يەى كە ئەوروپا ھەزى پى ئەكرد و ھەندى كۆمەلى نوخبەش
پشتىوانيان لى ئەكرد لە نوپخوازى يەو بوونە ياساى پەسمى و سولتان خوئى كارى

¹ (ھەمان سەرجاھى پىشوو ، ص ۶۱ .

² (بىروانە : الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، ص ۶۱ .

پېښوونکي بېرته پرمختګ و چې ګڼ شمېر ځایونه پرېکړه کړل ، ټول جامعيه ئېسلامي بکاته کوم ځایونه پرېکړه کړل ، مملکت ئې په ګڼ شمېر کاتي خوي هندی فشاري دهره کی بوو له سهر دهره تي عوسماني و داواي ګوړانګاري ئې دهره ، ګوړاو بوويه مملکت ئې په کی ناوختي توند له نيوان دهره لاتیکدا که ئه وي ه لېږداردوه (يان ناچار کراوه) دام و دهره ګاګاني و ه پرېکړه کړل ئې بکات و کوم ځایونه که ئه م ناراسته وي لاپه سهند ئې په و له پشت ئه مانه و ئه زانو شهر عزان و بانګوازان و ه ستاون که زور به توندی د ژايه تي ئه م په وتی به پرېکړه کړل بوونه ئه کن له و سونګه په و که ئه و شتيګه و پيچوانه په به شريعتي ئېسلامي .¹

له ديارترين تاييه تمه ندی په ګاني ئه م پرمختګنا نه :

۱- په ګه مین به ځایونه په ګه مین په و له سهر چاوي شريعتي ئېسلامي په و دهره ګیرا بن ، به لکوو له سهر چاوي په ګه مین په و شريعتي دهره ګیرا هاتون که ئه ویش له ئه زموني دهره ګیرا ئه وروپای په ګه مین په و دهره ګیرا و چندان چمکی نامويان له خو ګرتو و ه چمکی ((نیشتي مان)) که له ناو " بهرنامه ی ګلخانه " دا باسی هاتو و و خراوه ته چيګه ی ((نومت)) ، ئه م ش و اتای ئه و ئه ګه په ئې که ئه م په ګه مین ه ګاوه بو چي ګردنه و دی ((دين)) له ((دهره)) .

۲- سهرماندنې ((بی ترسی ته و او)) و ((سهرده می نه ترسی)) و ((ئه نجومه نی شورای نوینه ران)) يان ديارده ګاني تري وهر ګیرا و له ئه زموني پرېکړه کړل ، چوریک له شريعتي دا به ئه و سته م بهر دهره و له ګه مین په و له ګه مین په و له لایه ګه و و له لایه کی تريشه و پيګه ی والا کرد بو ئه و باز ګانه پرېکړه کړل و مژده دهره نه ټول جامعيه عوسماني په یوه ند بکن به یاساګاني بازو به فیکری په تهبشیری په ګاني خويانه و .

۳- ههر دوو بهرنامه ی (ګولخانه) و (هه مایون) ګه ردن به ند کرا به دهره ګه ی (مدحت پاشا) و که له سالی ۱۸۷۶ ز دهری کرد ، که ئه و بو په ګه مین په و له میژوي ئېسلام و دهره ته کانیدا کار به دهره ی بکریت که له دهره ی به لچيکی و فهره نسی و سويسری وهر ګیرا بیټ که هه موو دهره ی دهره ی دهره ی دهره ی .

¹ (بېروانه : هه مان سهرچاوي پيښو ، ص ۶۲ .

ئەم ڤېڭخىستىنانە دەۋلەتى عوسمانيان بەشىۋەيەكى پەرمى خىستە سەر ئەۋ ڤېڭگەيەى كە كۆتايى ڤى بېت ۋەك دەۋلەتتىكى ئىسلامى ، چۈنكە بە عەلمانى كىردنى ياسا و زۆركىردن لە دامودەزگاكان تا كار بەۋ ياسا دەستكىردانە بگەن و دووركەۋىتنەۋە لەسەر چاۋەكانى ياسادانى ئىسلامى لە بۋارەكانى بازىرگانى و سىياسەت و ئابورىدا ئەمانە شەرىعەتيان لە دەۋلەتى عوسمانى سەندەۋە لە دىدى مۇسلماناندا، ئىتر با ئەۋە بوستىت كە دەۋلەت لە ناۋەۋە دوژمنى بۇ دروست بوو ، شۆڤبونەۋەى ئەۋروپا بۇ ناۋە مۇۋىناستەكانى پۇشنىرى و ئابورى و سىياسى لەلايەكەۋە و گومان و دوۋدى زانايان و مۇسلمانان لەم ڤىيازەى دەۋلەت گىرتبۋىيە بەر لەلايەكى ترەۋە مايەى دروستبۋونى مەملانى يەكە كە كۆتايى ڤىنايەت تەنانەت دۋاى نەمانى دەۋلەتى عوسمانىش، نەك ئەۋە بەلكو تائىستاش ھەر بەردەۋامە .

(ئەم نوپۇخاۋى يەي ئەوان داۋاي ئەكەن لە ژۆر دروشمى ((پېفۇرم)) دا ھۆيەكە بۇ پوكانە ھەي ئىمە ، باشە ئەبى بۇچى دوزمىنانى ئىمە كە پەيمانىيان بە شەيتان داۋە ئەۋەندە ئامۇژگارى ئىمە بەتايىبەتەي بەم شتە ئەكەن ، بەبى دوۋلى و من دۇنيام كە ئەوان باش ئەۋە ئەزانن كە ئەم پېفۇرمە دەردە نەك دەرمان ، و ھەرئەمە بەسە بۇ ئەۋەي ئەم ئىمپىراتورىيەتە لەناۋ بەرئىت ، ئەگەر ئىمەش بمانەۋى ھەندى لەۋ چاكىسازى يانە جىبەجى بەكەين ئەبى ھەل و مەرجى ناۋ ۋىلاتى خۇمانمان لە ياد بىتت و نابى بارودۇخەكان لەسەر بناغەي ئاستى فىكىرى مشتىكى

¹ (بروانه : الدولة العثمانية ، قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، ص ٦٣ .

که می کارمهندهکانی دهولت بیپوین ، نه بیئت نه وه شمان له یاد بیئت که توپژئی زانایان زور به گومانه وه نه پروانن بۆ ههرشتیک له نه وروپاوه بیئت ، نه وروپی یهکان له خه یالدا نه ژین نه گهر و ابزانن تاکه ریگه ی پزگاری نه وه یه که ووردوو درشتی شارستانیته نه وان وهر بگریئت ، گومان له وه دانی یه که په وتی گوپانکاری لای ئیمه وهک نه وه نی یه که لای نه وان هه یه ، ئیمه پیویسته گه شه یه کی سروشتی بکه یین و به ویست و ئیراده ی خویمان بیئت ، و سودیش له هه ل و مهرجه دهره کی یهکان وهرده گرین له چه ند حاله تیک ی تایبه تی دا ، نه وه سته میکی زور ناره وایه ئیمه به وه تومه تبار بکریئن گوايه دوزمنی هه موو شتیکی که له پوژئاواوه بیئت)^۱ .

(سولتان عبدالحمید) ترازوی دادی دوزیوه ته وه له وه لسه نگانانه یدا بۆ بزوتنه وه ی ریفوژمی عوسمانی و نه وه ی پوونکرده وه ته وه چوئن و به چه ریگایه ک نه توانری سوود له شارستانیته پوژئاوا وهر بگریئت . منیش وا به باشی نه بینم که بۆ خوینه ری به پزی پوون بکه مه وه تا بزانی هه لو یستی ئیسلام له شارستانیته پوژئاوا و ههر شارستانیته کی جاهلی تریش چی یه و چوئن نه توانریت سوودیان لی ببینریئت .

سوود وهرگرتن له شارستانیته کافرانی پوژئاوایی و جگه له وانیش سی جوړه :

یه که م / سوود وهرگرتن له پیشه سازی و بنه ماکانی و نه و شتانه ی زانست دهری خستوون و هه موو زانسته نه زموونی و سه ربازی و سروشتی یهکان وهک بیرکای و کیمیا و فیزیا و نه ندازه و زینده وهرزانی و زانستی گهر دوون پاش نه وه ی که تاقی نه کریته وه و پزگار نه کریئت له و کاریگه ریا نه ی نه فامی به سه ریه وه دای ناوون ، و باشتیش وایه بخریته قالبیکی بی گهردی ئیسلامیه وه ، نه و جوړه شتانه حوکیان له ئیسلامدا ، یان (واجبه)^۲ . وپیویسته سوودی لی وهر بگریئت و ده سته بهر بگریئت ، چونکه یان شتیکه موسلمانان زور پیویستی یان پی ی هه یه یان شتیکه پیویستی یه کی ئیسلامی هه یه و به و شته نه بیئت جیبه جی نابیئت وهک چه ک و ته قه مه نی ، و سیسته مه سه ربازی یهکان ، که له بوارهکانی خه لک بانگ کردنه وه دا بۆ لای خوا یان له بواری جیهاد کردن و تیکو شاندا له پینا و نه ودا سوودی نه بیئت ... هه موو شتیکی حه لال که موسلمانان پیویستیان پی ی هه بیئت له و بواراندا نه وه پیویسته موسلمانان دهستی بخه ن و سوودی لی وهر بگرن ، چونکه موسلمانان له هه موو که س شیواو ترن به و شتانه

^۱ (پروانه : الدولة العثمانية ، قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، ص ۷۶ .

^۲ (پروانه : الدولة العثمانية ، قراءة جديدة لعوامل الانحطاط ، ص ۷۶ .

ههروهه ها هه موو ئه و شتانه ی که دهوله تی ئیسلامی پی بهرقه رار ئه بیئت وه که ره سه ی
 حه لال، به لام به وریای و ناگابوونه وه له خو ئه بی وهریگریت، ئه گهر نا ئه وه دهست نه بردن
 بوی باشتره یان حه لال تره^۱ و ئه مهش زور که مه، چونکه خوای گه وره به ئهرکی داناوه له سه ر
 موسلمان هوکار به کار بهیئیت و شتی تهنگانه دابنی و خوئی "خود که فا" بکات تا پیویستی
 نه که ویتته ئه و شتانه ی له دهستی کافراندایه، هه رچ شتی که بیئت.

دووه م / چاولیکردنیان له په رستش و بیرو بپروا و بنه ماو چه مک و بپروا فه لسه فه کانیان
 سه باره ت به (بونه وهر) و (ژیان) و (مروءه)، ئه وه ی که په یوه نده به (بیرو باوه) وه، ئه م جوړه
 کارانه بی ئه وه ی دریزه ی بدریئتی به بی قسه حه رامن و نابیئت هیچ شتیکی له کافرانه وه
 وهریگریت و به گوئیکردنی کافران له مه دا یان (پاشگه زیوونه وه) یه یان (کافر بوونه) ئه گهر
 که سی چاولیگهر ئه و شته به راست بزانی و بیکاته بهرنامه ی ژیا نی خوئی، لانی که م ئه و کاره
 حه رانه ئه گهر کابرا راستی مه سه له که ی نه ئه زانی.

سی یه م / چاولیکردنیان له جوړه کانی ئاکارو په وشت و چوئیه تی هه لسوکه وت و جوړی
 پوئش نییری و بیروپا و بهر مه می هونه ری و ئه و جوړه شتانه یان ئه مانه دوو حاله تیان هه یه،
 حاله تی یه که م ئه وه یه دژایه تی له گهل یه کی که له بناغه و بنه ما کانی ئیسلام دا ئه کات یان مروءه
 بهر و شتی که په لکیش ئه کات که خوای گه وره قه ده غه ی کردووه له و شته دا چاو له کافر بکریت،
 ئه وه دیاره حه رانه.

حاله تی دووه م ئه وه یه شته که نازانری و حوکه مه که شی دیار نی یه ئه وه لانی که م باش نی یه،
 به لام هه ر شتی که به کاریکی باش بزانی _ له و شارستانی تی یه دا _ که ئه ویش زور که من _
 ئه وه کاریکی پیگه پی دراوه^۲ _ خوا با شتریش ئه زانی.

هه ندی له زانایان و بیرمه نده موسلمان هکان و هاوچه ر خه کان باسیان دهر باره ی چاولیگه ری
 و چوئیه تی سوود وهر گرتن له شارستانی تی پوژئاوا زور کردووه له وانه:

* مسته فا صادق الرافعی ئه لی: ((من پام وایه که هاوولاتیانی هه ری مه عه ره بیه کان نابیئت وه
 لاسایی کردنه وه سوود له شته کانی شارستانی تی پوژئاوا وهریگرن به لکوو ئه بی و هک
 لیکو له ره وه یه ک ئه و شتانه وهریگرن، وهر گرتنه که یان ئه بیئت دوا ی ئه وه بیئت که ئه و شته مافی

^۱ (پروانه: "مجلة المنار" ی محمد رشید رضا (ج ۱/ ۵۵۳، ۵۵۱).)

^۲ (پروانه: التقليد والتبعیة، د. ناصر عبدالکریم العقل، ص ۳۸).

ته‌واوی خۆی وەرگیریت له لیکۆلینه‌وه و ووردکردنه‌وه ، لاسایی کردنه‌وه سڕوشتی توێژنه‌وه نزمه‌کانی کۆمه‌لگه‌ن ، ئێمه مه‌به‌ستمان به‌مه‌ ئه‌وه‌ نێ یه‌ هه‌یج شتێک له‌و خه‌لکه‌وه‌ وهرنه‌گیرین ، چونکه‌ جیاوازی زۆره‌ له‌ نێوان ئه‌وه‌دا بڕیق و باق و ئاره‌زووبازی ئه‌و شارستانیه‌ته‌ وهرگیرین یان هونه‌ره‌کانی ئه‌ندیشه‌ و جوانی لیکۆلنه‌وه‌ وهرگیرین)^۱ .

* حسن بنا (به‌ره‌حه‌ته‌ بێ) ئه‌لی : (جیگه‌ی خۆیه‌تی ئه‌وه‌ بزانی که ئێمه‌ زۆر دوورکه‌وتووینه‌ته‌وه‌ له‌ پێنمای یه‌کانی ئیسلام و بناغه‌ و بنه‌ماکانی ، و ئیسلام پێگه‌مان لێ ناگری سوود له‌ شتی به‌که‌لک وهرگیرین ، یان دانایی و ژیریمان له‌ هه‌ر شوینیکدا بینی بيقۆزینه‌وه‌ ، به‌لام پێگه‌ی ئه‌وه‌مان لێ نه‌گری و به‌تونیش له‌ هه‌ر شتیکدا خۆمان بخه‌ینه‌ به‌رگی ئه‌وانه‌وه‌ که هه‌یج په‌یوه‌ندی یه‌کیان به‌ ئایینی خواوه‌ نه‌ماوه‌ ، یان بێن بیره‌وباوه‌ و یاسا و سنورو فهرزه‌کانی خوا پشت گوی بخه‌ین و شوین ئه‌وانه‌ بکه‌وین که دنیا هه‌لیخه‌له‌ تاندوون و شه‌یتان له‌ خشته‌ ی بردوون)^۲ .

* (ئەبولئە علی مەودودی) (به‌ره‌حه‌ته‌ بیئت) ئه‌لیت : هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی که پێویسته‌ میلیه‌تیک له‌ میلیه‌تانی تر وهریگیری و شایانی ئه‌و گواستنه‌وه‌ یه‌ بیئت ئه‌و به‌ره‌مانه‌یه‌ که له‌ ئه‌نجامی لیکۆلینه‌وه‌ی زانستی ده‌ستیان که‌وتوو ، و گوشراوی هه‌یزه‌ فیکری یه‌کانیانه‌ و ئه‌نجامگیری ئه‌و دۆزینه‌وه‌ و میتۆده‌ زانستیانه‌یه‌ که ئه‌وان هه‌ر به‌و شتانه‌ وا گه‌شه‌یان کردوو و چونه‌ته‌ لوتکه‌ ، هه‌ر میلیه‌تیک له‌م زه‌وی یه‌دا هه‌بی ، ئه‌گه‌ر له‌ میژوویدا یان له‌ سسته‌مه‌ کۆمه‌لایه‌تی یه‌که‌یدا یان له‌ په‌وشت و ئاکاریدا وانه‌یه‌کی به‌که‌لک هه‌بیئت ئه‌وه‌ ئه‌رکی سه‌رشانمانه‌ سوودی لێ وهرگیرین و ئه‌رکی سه‌رشانمانه‌ که به‌ دوا ی ئه‌و هۆیانه‌دا بپۆین که وای له‌ و میلیه‌ته‌ کردوو گه‌شه‌ بکه‌ن و بگه‌نه‌ لوتکه‌ ، به‌لام ژیرانه‌ و وورده‌کارانه‌ ، هه‌روه‌ها ئه‌رکی سه‌رشانمانه‌ ئه‌وه‌ی له‌گه‌ل هه‌ل و مه‌رج و پێویسته‌ کانماندا گونجاو و له‌باره‌ له‌وان وه‌ری بگیرین ، به‌لام ئێمه‌ ئه‌گه‌ر واز له‌م شته‌ جه‌وه‌ه‌ریانه‌ به‌ینین و بێن له‌ جل و به‌رگ و شیوازی مال و جیگه‌ و که‌ره‌سه‌کانی خواردن و خواردنه‌وه‌ دا چاویان لێ بکه‌ین له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا نه‌ینی سه‌رکه‌وتن و گه‌شه‌کردنیان له‌وانی تریاندا یه‌ نه‌که‌ ئه‌مانه‌ ! ئه‌وه‌ به‌لگه‌ی هه‌یجی تر نێ یه‌ به‌لگه‌ی ئه‌وه‌ نه‌بی ئێمه‌ زۆر نادان و داماو گیلین ، چونکه‌ که‌س هه‌یه‌ یه‌که‌ تو‌زقال عه‌ق‌لی هه‌بیئت

^۱ (بپروانه : وحی القلم (۲۰۳/۳) .

^۲ (بپروانه : رئیس الامام الشهید حسن البنا ، ص ۳۰۷ ، طبعة دار الاندلس .

بېروای واییت هه موو ئه و پېشکه و تن و گه شه زۆره ی پوژئاوا دهستی که و تووه له بواره جیا جیاکانی ژیا نده به چاکهت و پانتوول و بۆینیباخ و کلاو پیللو دهستی که و تووه ؟! یان له بهر نه وه پوژئاوا پېشکه و تووه چونکه به چه قوو چه تال شت نه خۆن ؟ یان که ره سه کانی خۆرازانده وه و خوشگوزهرانی و سوراو سپیاو و بۆیه و ماکیاج پوولیان بینیه و ریگه ی پېشکه و تن و ئه و په ری گه شه کردنی بۆ دیاری کردووه ؟ نه گهر نه مانه وانین _ که دیاره واش نین _ نه ی مه سه له چی یه نه وانه ی دهم له پېشکه و تن نه دهن و خویانی پیوه هه لده کیشن و لافی پۆفۆرم لی نه دهن له نا وماندا هه ول بۆ ئه و شتانه نادهن و هه رخه ریکی ئه و شته پوو که شاننه ؟!!^۱ .

* شیخ محمد الامین الشنقطی _ به ره حهت بی _ له ((اضواء البیان)) هه لویستی موسلمانان له شارستانی تی پوژئاوا دهرده خات و نه ئی :

(خۆینده وه ی ته و او سه لماندویه تی که شارستانی تی پوژئاوا شتی به که لک و شتی زیان به خشی تیدایه ، شته به که لکه کانی نه وانه ن له بواری مادده دا دهستی که و تووه ، پېشکه و تنی پوژئاوا له هه موو گوپه پانه کانی مادده دا له وه پوژنتره که من پوونی بکه مه وه ، نه و پېشکه و تنانه ش نه وهنده ی شتی به که لکیان تیدایه بۆ مروؤ له سه روی خه یاله وه یه ، و به دلنای یه وه خزمه تیکی زۆری جهسته ی مروؤی کردووه وه که نه وه ی جهسته یه کی زیندووه ، به لام شته زیان به خشه کانی بریتی یه له وه ده سه بر دانه ی به گشتی له و لایه نه ی که سه ری هه موو خیری که و نه که نه وه به لکوو له م دونیا یه دا به بی ئه و هیه چ شتیکی خیری تیدا نابیت نه ویش په ره رده ی پوخی و پالفته کردنی ئاکاری ئه م مروقه یه)^۲ .

پاش نه وه ی حوکی شه ری سوود وهرگرتن له شته به که لکه کان باس نه کات نه ئی :

(پیغه مبه ر (ﷺ) به دلنای یه وه سودی له شاره زایی ((ابی الاریقظ الرؤلی)) له ریگه و باندا وهرگرت بۆ ریگه ی کوچکردنی له گه ل نه وه دا پیاویکی کافریش بوو ، له م به لگه وه بۆمان دهر نه که ویت که هه لویستی سه روشتی ئیسلام و موسلمانان له م شارستانی ته ی پوژئاوا نه وه یه هه موو هه ولیک بدن بۆ به دهسته ی نانی ئه و شتانه ی له بواره مادیه کاند دهستی ان که و تووه و

^۱) بېروانه : (الاسلام في مواجهة التحديات المعاصرة) ی مه ودودی ، ص ۱۶۳ _ ۱۶۴ .

^۲) بېروانه : اضواء البیان في إيضاح القرآن بالقرآن (۴ / ۱۲) .

خۆيان بپاريزن له و شتانهش كه ياخى كردوون له دروستكهرى ئەم گەردوونە (جل جلاله) ، ئەگەر وابكەن ئەو دۇنياش و ئاخىرەتیشيان پوو له باشى ئەبىت ، بەلام ئەوى جىگەى داخە زۆربەيان كىشەكە ئاوەژوو ئەكەنەو و بە دەرەوشتى و خۆدارپنن له ئابىن و دووركەوتنەو له گوڤگرتن بۆ دروستكهرى گەردوون ، وەك خۆى وەرى دەگرن و هەولئى وەرگرتنى ئەو شتانه نادەن كه ئەم لایەنە ماددى يە بەكەلكەى بەرەم هیناوە ، هەر بۆیە له دۇنيا و ئاخىرەتیش بوون و بە راستى ئەو شەش دۆراندنیكى ئاشكرايە ^۱ .

(سید قطب) بەرەحمەت بیّت ئەلیت :

(بى دودلى پیغمبەر (ﷺ) لەمەسەلەى وەرگرتنى عەقیدەو میتۆدا چەند توند بوو لەگەل ئەصحابەکانیدا (پەزای خویان لیبت) بە ئەندازەى ئەو بوارى بۆ وەرگرتنى راو ئەزموون له هەموو بوارە زانستیهکانى ژياندا ئەکردهو كه ملکهچە بۆ ئەزموون وزانیاری وەك کاروبارى کشتوکال و نەخشەکانى شەپ و لەو جۆرە پرسانە كه شتى زانستى پەتى يە و هیچ پەيوەندى يەكى بە بىنشى باوەپى و سیستەمى کۆمەلاتى و پزیمە پەيوەندەکانەو نى يە كه ژيانى ئەم مرقفە پیک دەخەن ، جیاوازی له نیوان ئەو و ئەمەدا زۆر ئاشکرا دیارە ، میتۆدى ژيان شتیكه و زانیاری پەتى و ئەزموونى و تاقیگەکان شتیكى ترن ، ئیسلامیك كه بۆ ئەو هاتبیت پزیمەرایەتى ژيان بکات بە میتۆدى خوا ، هەر ئەو ئیسلامه ژیرى ئاراسته کردووه بۆ ئەوى زانست وەرگیرئ و سود له هەموو داهینانیكى ماددى ببینئ له بازەنى میتۆدەکیدا بۆ ژيان ... پاشان ئەو چیرۆکەى عمر (خوای لئى پازى بیّت) باس ئەکات کاتیک كه پیغمبەر (ﷺ) ئەبیینئ پارچەیهك تەوراتى بە دەستەوهیه ، لئى توپە ئەبیت و ئەویش واز دەهینیت ... فرمودەكه ... ئەو ش پیغمبەر (ﷺ) ئەفەرموئ : ((لا تسألوا اهل الكتاب عن شئ فانهم لن يهدوکم وقد ضلوا ...)) فرمودەكه ئەلئ : (ئەوانه "خاوەن کتیبەکانن" ... ئەمەیه ئاکارى پیغمبەرى خوا (ﷺ) لەو پرسانەدا كه پەيوەندن بە کاروبارى عەقیدە و بىنش ، و شەریعت و میتۆدەو ، دواى ئەو هیچ کىشەیهك لەو هەدا نى يە و بە پئى گيانى ئیسلام و ئاراستەکانى كه سود له کۆششەکانى هەموو ئەم مرقفانە وەرگیریت _ ئەوانەى سەرەو نەبئ _ له هەموو بواریكى زانستى پەتى چ زانیاری و چ ئەزموون _ لەگەل ئەو هەدا ئەبئ پەيوەستیش بکریت بە میتۆدى باوەرەو واته واهەست بکەى ئەو شتانه هەموو پەيوەندن بە خواو و ئەو دەستە مؤى

¹ (بڕوانه : القليد والتبعية ، د. ناصر العقل ، ص ٤١ .

کردوون بۇ مرقۇقەكان ، لەو لاشەو بەهەستی باوەردارانەى ئاراستەى بکات و بیکاتە شتانیک کەلە خیری ئەم مرقۇقە تەواو بیّت و بۆبە دەسەینانی بی ترسی و خوشگوزەرانى ئەو بیّت و هەستی باوەردارانەى پەیوەند بکات بەووە کە بەندایەتى کردنى بۆ ئەو خواپە جوریکە لە سوپاسگوزارى و پیزانین بەو نیعمەتەى کە خوا پى داوہ چ وەک ئەوہى فیرى ئەو زانستانەى کردووە و چ وەک ئەوہى ئەو هیزو ووزانەى گەردوونى بۆ دەستە مۆ کردووە و چ وەک ئەوہش خوا ئەوہى فیى کردووە کە ئەم زانستە بخاتە خزمەتى ئەم مرقۇقەوہ ...

بەلام وەرگرتنى بەها لییان لە بواری بینشی بیرو باوەردا ، لە بواری تەفسیرکردنى ئەم گەردوونەو ئامانچ لە بوونى مرقۇقە و کارکردن بە میتۆدیکی تایبەت بۆ ژیان و سیستەمەکانى ژیان و یاساکانى ژیان یان لە میتۆدى پەروشت و ئاکاردا ، وەرگرتنى شت لە هەموو ئەوانەدا کە باسماں کردن و وای کرد کە پیغەمبەرى خوا (ﷺ) پرووى بگۆپى لەبەر کەمترین شتیک لەو باسەدا ، ئەمە هەر ئەوہیە کە خواى گەورەش میللەتى موسلمان ئاگادار ئەکاتەوہ لە داها تووہکەى ، هەر ئەمەشە سەر لە کوفرى ئاشکراوہ دەر ئەکات ^۱ .

شەپۆلى لاسایى کردنەوہى پۆژئاوا زۆر شیتانە دەستى پى کرد لەوکاتەدا کە بى هیزى و لاوازی پرووى لە خیلافەتى عوسمانى کرد و هیزە پوخینەرهکانیش سەریان کرد بەیەکدا بۆهەرس پى هینانى لە ناوہوو دەرہوہ — کە ئەم دەولەتە لاوازەش هەستى بەکەمى خوى کرد لەبەردەم دەولەتە نەصرانیە تازە پیگەیشتووہکاندا ، دەستى دایە چاو لیگەرى بۆ ئەو دەولەتە و وەرگرتنى بەرہەمە تازەکانیان ، ئەمەش ھاوژمان بوو لەگەڵ مەشلول بوونى بیروپەرکردنەوہى موسلمانان و دوورگرتنیان لە میتۆدە رەسەنەکەى خوا ، دەستیان دایە وەرگرتنى هەموو شتیک لە کافران بى ئەوہى ھۆشیان یان بیرو بیرکردنەوہیان بۆ ئەوہ بروات ئەو ھۆکارو کەرەسانە چى بوون کە ئەم دەولەتە کافرانەى بردە پیشەوہ ، و بى ئەوہش کە ھەولى جیدی بدەن بۆپشت بەستن بە هیزى خویان و هیزە ئیسلامیەکیان بگەییەننەوہ بەو دەولەتەدا ^۲ .

ئەم لافاوى لاسایى کردنەوہ کویرانەییە زۆر بەتین و شیت بووبەھوى نەفامى وگیلى ئارەزوو پەرستى و لادانى زۆر لە ناوہوو و ھەولى بە بەرنامە و فیئەبازى دەرہوہش ، و زۆرى نە

¹ (ھەمان سەرچاوەى پیشوو ، ل ۴۲ .

² (ھەمان سەرچاوەى پیشوو ، ل ۲۰ .

برد وولاته ئىسلامى يەكان يەك لەدواى يەك ئەو پىگەيان گرتە بەر ، سەرەتا تورکيا و دواى ئەو ميصرو شام و پاشان تونس و ايران و هيند .

سەير ئەوەیە ھەموو جۆرەکانى چاولیگەرى لە دنیاى ئىسلامیدا بەو دەستى پى کرد ھەستیان ئەکردلە لایەنى سەربازى یەو زۆر لاوازن و پىویستى بە پىگەستەنەوێ سوپاکان ھەيە لە وولاتە ئىسلامیەکاندا ، لیوہ گری ی پشت بەستن بە پۆژئاوا و سەرسامى بە ھەموو شتیک لە وولاتى کافرەوہ بىت با زۆر گەندەل و پىسیش بىت سوک کردنى ھەموو شتیکى پۆژھەلاتیش با زۆر چاک و گەورەش بىت لە ناو خەلکدا دروست بوو^۱ .

خوای گەورە لە قورئانە پیرۆزەکەیدا بەرگرى لەوہ ئەکات کویرانە چاو لە خەلکى بکرىت ، ئەو کارە زۆر زەم ئەکات و خەلکى ئەترسىنى لە داھاتووہکەى لە زۆریک لە ئایەتەکاندا ، و لە زۆر بۆنەداو بە زۆر شیوہ نەخوازەلا چاوکردن لە کافر ، ھەندى جار بەرگرى لەوہ ئەکات شوین کافران بکەوى و بە گوپیان بکەى ، ھەندى جاریش لە خودى خویان مروۋە ئاگادار ئەکاتەوہ و داوا ئەکات بە فرت و فیلیان کەس نەخەلەتى و مل بۆراو بۆچوونیان بدات و بجیتە ژیر کاریگەرى ئیش و کارو ئاکارو پەوشتى ئەوان ، جارى واش ھەيە قورئان باسى ھەندى پەوشتى نادروستیان ئەکاتو ئەو پەوشتانە و چاوکردن لەو پەوشتانەش قیزەون ئەکات لای ئیمانداران .

زۆترین ئاگادارى يەك لە قورئاندا ھاتبى دەربارەى جولەکەو دووپوہکان ھاتووہ ، دواى ئەوہ دەربارەى ھەموو ((ئەھلى کتاب)) و دووباوہ پەکان ھاتووہ .

خوای گەورە (جل جلاله) پۆشنى کردووہتەوہ کە ھەندى چاولیگەرى بۆ کافران و بە گویکردنیان پاشگەزبونەوہى لى ئەکەویتەوہ ، ئەوہتا ئەفەرموى :

﴿ان الذين ارتدوا على ادبارهم من بعد ماتبتين لهم الهدى الشيطان سول لهم وأملى لهم ذلك بأنهم قالو للذين كرهوا ما نزل الله سنطيعكم في بعض الامر والله يعلم اسرارهم﴾ (محمد : ۲۵ _ ۲۶) .

خوای گەورە چۆن کەمال و تەواوەتى داوہ بە شەریعەتەکەى ، ھەرواش بەرگرى ئەکات لەوہى شوینی جگە لەئەو بکەوى ئیتەر ئەوشتە ئارەزوێ خەلک بىت یان یاسا مروۋى يەكان بىت ، ئەوہتا بەرگرى لەوہ ئەکات کە شوینی ئەو کافرانە بکەوى کە شتەکە نازانن ، ئەفەرموى : ﴿

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ل ۲۱) .

ثم جعلناك على شريعة من الامر فاتبعها ولا تتبع اهواء الذي لا يعلمون "١٨" انهم لن يغنوا عنك من الله شيئا وإن الظالمين بعضهم اولياء بعض والله ولي المتقين "١٩" ﴿ (الجاثية : ١٨ و ١٩)

خوای گه وره له و شوینه دا که ناگاداری دهر باره ی (ئه هلی کیتاب) نه دات ئه فهرموئ ﴿ و د کثیر من اهل الکتاب لو یردونکم من بعد ایمانکم کفارا حسدا من عند انفسهم من بعد ماتبین لهم الحق ﴿ (البقرة : ١٠٩) .

وه ههروه ها ئه فهرموئ ﴿ ما یود الذین کفروا من اهل الکتاب والمشرکین ان ینزل علیکم من خیر من ربکم ﴿ (البقرة : ١٠٥) .

ههروه ها ئه فهرموئ ﴿ یا ایها الذین امنوا لاتتخذوا الیهود والنصارى اولیاء ﴿ (المائدة : ٥١)

بهو شیوه یه ش بهرگی له وه نه کات که به گوئیان بکریت و به شوینیاندا برؤن و چاو له کردوه خراپه کانیان بکریت وه ئه فهرموئ ﴿ ولن ترضى عنک الیهود ولا النصارى حتی تتبع ملتهم ﴿ (البقرة : ١٢٠) .

ههروه ها ئه فهرموئ ﴿ یا ایها الذین آمنوا ان تطیعوا فریقا من الذین آوتوا الکتاب یردوکم بعد ایمانکم کافرین ﴿ (آل عمران : ١٠٠) .

ههروه ها ئه فهرموئ ﴿ ولاتتبع اهواءهم واحذرهم ان یفتنوک ﴿ (المائدة : ٤٩) .

ترسناکی نزیک بوونه وه لییان و خوئ و یستینیان و کردنیان به هاوه ل و هاو دهم به وردی باس نه کات و وای ئه ناسینی که زیانه که ی هه په شه له هه موو میلله تی ئیسلامی نه کات وه ئه فهرموئ ﴿ یا ایها الذین آمنوا لاتتخذوا بطانة من دونکم لا یألونکم خبالا ودوا ما عنتم قد بدت البغضاء من افواههم وما تخفی صدورهم اکبر ﴿ (آل عمران : ١١٨) .

ههروه ها بهرگری کردن له چاولیگه ری و ناگا بوون لی ی به شیوه ی چیروک گیارانه وه له قورئاندا زور ها تووه ، خوای گه وره له قورئانی پیروژدا باسی ئه و میلله ته کافرانه ی کردوه که له ناوچوون و دهنگ و باس و هه لوئیستی دوژمنکارانه یان دژ به بانگه وازی (یه کتا په رستی) و کاروانی باوه په دریزایی میژووگیپراوه ته وه ، ههروه ها ئه وه ی باس کردوه که چؤن جوړه ها سزا و نازاریان دراوه له پاداشتی ئه و گومپراهی و لادانانه یاندا ، له و گیارانه وه فه رمانمان پیئ نه کات که په ندو ئاموژگاری وهر بگرین و چیروک و به سه ره اتی ئه وان ببیته په ند و وانه بو مان و

لی ی دوربکه وینه وه لاسایی یان نه کهینه وه و بهو پربازه وئاکارانه ی نه واندانه پوین^۱ ..
 نه مهش وهك خوای گه وره نه فهرموئ له و کاته دا که باسی نه و پهن دانه نه کات به سهر ((نه هلی
 کتاب)) دا هاتووہ ﴿ فاعتبروا یا اولی الابصار ﴾ (الحشر : ۲) .

ههروه ها نه فهرموئ ﴿ لقد کان فی قصصهم عبرة لاولی الالباب ﴾ (یوسف : ۱۱۱) .
 زانایان هه موو نه و نایه تانه ی له قورئاندا که بهرگری له موسلمان نه کهن چاو له کافران بکات
 نه که نه دوو به شه وه :

* به شیکیان نه وه پروون نه که نه وه به گشتی که نه وه باشه بو موسلمان که له هه موو شتی کدا
 پیچه وانه ی نه وان بیټ ، نه مهش نایه ته کان به گشتی به لگن بو نه مه .

* به شیکیان نه وه پروون نه که نه وه که جولانه وه به پیچه وانه ی نه وانه وه یه کی که له داواکانی
 شهر و واجیبه وا بکریټ ، نه مهش هه ندیک له نایه ته کان نه بنه به لگه بوئ^۲ .

له سوننه تی پیغه مبهری خواشدا (ﷺ) فهرموده ی زور هاتووہ له سهر نه وه ی به گشتی
 بهرگری نه کات له چاولی گه ری کویرانه ، له خو نواندن وهك نه وان ، له سهرنجامی نه وانه ش
 ئاگاداری نه دات ، پیغه مبهر (ﷺ) بهرگری نه کات له وه ی که چاو له کافران بکریټ له شتی کدا
 که له ئیسلامدا باس نه کرابیټ یان نه سه لمیئرابیټ ، ههروه ها بهرگری له لاسایی کردنه وه ی
 نه و شتانه ش نه کات که کاری ناوسلمانانه یه وهك نه فهرموئ :

* ((من تشبه بقوم فهو منهم))^۳ هه رکه سیك خوئی وهك هه ر میله تیك لی بکات نه وه (له
 قیامه تدا)^۴ وهك نه وان نه بیټ .

* زور فهرموده ی تری (صحیح) هاتووہ دهر باره ی بهرگری کردن له چاو کردن له کافران (به
 گشتی) و ((نه هلی کتاب)) و دوو باوه ره کان و ئاگر په رسته کان و خه لکی جاهیلی .
 پیغه مبهر (ﷺ) نه فهرموئ

^۱ (بپوانه : التقليد والتعبية ، ص ۵۱ .

^۲ (بپوانه : اقتضاء الصراط المستقیم مخالفة اصحاب الجحیم / ابن تیمیة ،

ص ۱۷ .

^۳ (سنن ابی داود ، کتاب لباس الشهرة (۳۶۷/۲) .

^۴ (نه وه ی ناو که وانه که وهر گئپ زیادی کردووہ (. ن .) .

* " خالفوا اليهود " ^١

* " خالفوا المشركين " ^٢

* " ولا تشبهوا باليهود " ^٣ .

که پیغمبر (ﷺ) ناگاداری ئەدات و خەڵک ئەترسێنی له لاسایی کردنەوهی کافران و لهسەرنجامی ئەو لاسایی کردنەوهی و ترسناکی لهسەر بیروباهێ موسلمانان و قهوارهیان ، هۆیهکهیشی باس ئەکات بهوهی ئەوان لهسەر گومراهی و لادانن ، جابر(ی کوپی عبدالله (رضی الله عنه) ^٤ ئەگێڕێتهوه و ئەفرموی : ((پیغمبر (ﷺ)) فرمویهتی : (لاتسالوا اهل الكتاب عن شئ فانهم لن يهدوکم وقد ضلوا ، وانکم اما ان تصدقوا بباطل واما ان تکذبوا بحق ، وانه والله لو کان موسی حیا بین اظهرکم ماحل له الا ان یتبعنی)) ^٤ واته : پرسیار له ((خاوهن کتێبهکان)) مهکهن بۆ هیچ شتێک ، به دانیای یهوه ڕێگهی پۆشتنتان فیڕناکهن ، (چونکه) ئەوان خۆیان ڕێگهیان وون کردوو ، ئیوهش ئەوکاته یان ئەبێ شایهتی بۆ ناحهقی بدهن یان درۆ بهدهم حهقیکهوه بکهن ، سویند به خوا ئەگەر موسی زیندو بوایه و لهناو تاندا بوایه ، حهڵال نه بوو بۆی شوین من نهکهوی .

ههروهها پیغمبر (ﷺ) ئەو ترسهش باس ئەکات و ئاماژه ئەدات بهوهی چی دیت بهسەر موسلمانان دا کاتیک واز له بهرنامهی خوا ئەهینن و به شوین ئاسهواری جولهکه و گاوارهکان و میللهته لادهرهکاندا ئەپۆن ، ئەمهش لهو فرمودهیهدا دهرئهکهوی که ئەبوسهعیدی خودری (رهزای خوای لیبی) ئەفرمویت : پیغمبر (ﷺ) فرموی : (لتتبعن سنن من کان قبلکم شبرا بشبر وذراعا بذراع ، حتی لو دخلوا جحر ضب تبعتموهم)) قلنا : یارسول الله : الیهود والنصارى ؟ قال : فمن)) واته : به شوین رهوشت و ئاکاری خهڵکانی پیش خۆتاندا بست به بست و بال به بال ئەپۆن ، تهنا ته ئەوان چوونه کونی بزمره شهوه ئیوهش به دواياندا ئەپۆن ، وتمان : ئەی پیغمبری خوا (ﷺ) به شوین جولهکه و گاوارهکاندا ؟ فرموی : ئەی کی)) ؟ !

^١ و٢و٣) له چهند فرمودهیه کدا هاتوو له وانه ئەم فرمودهیهی (ﷺ) ((خالفوا اليهود فانهم لا یصلون فی نعالهم)) .

يەككە لە مەبەستە گەرەكانى شەرىعتى ئىسلام پىگەگرتنە لە چاۋ لىگەرى كۆيرانە ، چونكە خۋاى گەرە پىغەمبەرى خۋاى (ﷺ) بە ئايىنىكە پىراستى و چاۋ پۆشنىەو ناردوۋە بۆ ئەوئە زالى بكات بەسەر ھەموو ئايىنەكانى تردا و دىنى تەواۋ كردوۋە و كەم و كۆرى تىدا نە ھىلاۋە لە بەر خەلكى ﴿ اليوم اكملت لكم دينكم واتممت عليكم نعمتي ورضيت لكم الاسلام ديناً ﴾ (المائدة : ۳) .

ئەمۇ بۆ بەرژەوئەندى ئىوئە ئاينم بۆ تىرە تەسەل كردوۋە ، نىعمەتەكانى خۆم بۆ تەواۋ كردن و پەزنامەندىم پىشت بەسەر ئەوانەدا كە ئىسلام ئەكەنە پىيازى خۇيان . بە دلىئاي يەوئە ئەم شەرىعتە چى بەرژەوئەندى ئەم مەۋقە ھەيە بۆ ھەموو كات و ھەموو شۆيىنىكى لە خۆگرتوۋە ، بۆيە پىيويست نە بوۋەھىچ شتىك لە كافران داۋا بكىت و چاۋيان لى بكىت ، ئەو پرونە لاساىي كردنەو چ زيانك بە كەساىەتى مۇسلمان ئەگەيەنىت ، لەوئەدا ھەستى خۆ بەكەم زانين و سوكىتى و لاۋازى و داپوخان دروست ئەكات تىيدا و واى لى دەكات كە لە بەرنامەى خوا و شەرىعى خوا دوۋوربەكەۋىتەوۋە پەيۋەندى نەمىنى ، ئەزمونىش دەرى خستوۋە كە سەرسام بوون بە كافران و لاساىي كردنەۋەيان ھۆيەكە بۆ ئەوئەى خۆشەويستيان بچىتە دلەوۋە و متمانەى بى سنورىان پى بكىت و پاشان (ولاء) يان بدىتتى و خۆى لە ئىسلام و پىاۋانى ئىسلام و قارەمانەكانى ئەم ئايىنە و كەلەپور و بەھاكانى بدزىتەوۋە و عەوام بىيتەوۋە پىيان ... ئەمە ئەو شتە بوو كە لە دەۋلەتى عوسمانى و ھەرىمەكانى دا پوۋيدا لە ھەردوۋ سەدەى پابردوۋدا ، كاتىك كە وازيان لە پەيامەكەيان ھىنا و خۇيان دا بەدەست دەسەلاتى پۇژئاۋاۋە دەمى نا بە ژەھرى كوشەندەيانەوۋە ^۱ .

بىرپارى شەرىعى دەربارەى لاساىي كردنەوۋە لە شتىكەۋە بۆ شتىكى تر ئەگۆرپىت بەپىى جۆرۋ چۆنىەتى و سنورى ترسناكى و ئاسەۋارى ئەو شتە ھەروەھا بە پىى جىاۋازى ئەو كەسەى لاساىي ئەكەرتەوۋە ئەو كەسەى لاساىي يەكە ئەكاتەوۋە ئەو دوو كەسە پەيۋەندىان چۆنە ، بىرپارى كابرەى لاساىي كەرەۋە بە لاساىي كردنەۋەى نامۇسلمان چى يە و چۆنە ، ئەمانە ھەموۋى پۇلىان ھەيە لە بىرپارەكەدا ، لاساىي كردنەۋە كوفرو بى دىنى يە ئەگەر لە بوارى بىرپارەدا بىت بۆ پىرسەكانى ئىمان و بىنەماكانى بىرپارە ، يان لە بوارى ياسا نە گۆراۋەكانى شەرىعت دا بىت يان لە " پىرسە غەيبىي يەكان " دا بىت كە بە ((دەق)) بوونيان

¹ (التقلید والتبعیة ، ص ۸۱ .

سەلمىنراۋە بۇ نمونه : لاسايىيى كىرگەن ئۇي نەھاركان لە پىروباۋەپى (تەلىپ) ^۱ دايان لاسايىيى كىرگەن ئۇي شىۋىيەكان لە ۋەدا نكۆلى لە پىغەمبەرايەتى و ئايىنە ئاسمانى يەكان دا ئەكەن ھەر بۇ نمونه ديسان : لاسايىيى كىرگەن ئۇي دەۋلەتە كافرەكان لە ۋەدا شەرىيەتى خوا چىز بىكرىت و بووترىت شەرىيەتى ئىسلامى كەلكى ئۇي نى يە جىبەجى بىكرىت و شتى تىرىش . لاسايىيى كىرگەن ئۇي جارى ۋا ھەيە كوفرى نى يە بەلكو گوناھبارى يە ۋەك ئۇي چاۋ لە پەۋشە گەندەلەكانى كافران بىكات و سەر بىكاتە گوناھكردن و مەشروب خواردنەۋە و لەۋ جۆرە شتانه .

لاسايىيى كىرگەن ئۇي جارى ۋا ھەيە كاريكى ھەرامە و چاك نى يە ۋەك لاسايىيى كىرگەن ئۇي لە جەژن و ئاھەنگەكانياندا ... جارى ۋاش ھەيە (مەكروھە) ۋەك ئۇي بە بى مەبەست و نىيازى شتىك لە كاروبارى ژياندا ۋەك ئۇي بىكرىت بەۋ مەرچەي پەيۋەندى بە (عقىدە) ۋە نەبىت يان شتىك نەبىت تايىبەت بىت بەۋانەۋە و بەۋ شتەۋە بناسرىنەۋە .

ئەگەر لاسايىيى كىرگەن ئۇي ترسى ئۇي تىدا بوو كە سەربىكىشى بۇ يەكك لەۋ شتانهى پىشەۋە ۋاتە (كوفرىي گوناھبارى يان ھەرامى يان كەراھەت) ئۇي بىرپارە شەرىيەكە ئۇيە (ھەرام بىكرىت) بۇ داخستنى دەرگاي فتنە لاسايىيى كىرگەن ئۇي بەچەند مەرج و سنورىك ھەلال دەبىت بۇ نمونه ئەگەر لە شتى (ماددى) و (زانستە مۇقايەتى) و (زانستە ئەزمونى يە پەتى يەكان) و ئەزمونە سەربازى يەكاندا بىت يان ئەۋ شتانهى لەۋ شىۋەيەن ئەمەش پاش ئۇي جارىكى ترئىسلاميانە دائەپىژىنەۋە و چلك و لەكەكانى (جاھىليەت) يان لى ئەكرىتەۋە و نىازەكانى كافرانىان لى دائەنرپىت و ئەۋ مەرچەي تىدا دروست ئەبىت كە نەچىت بەگژى بەرژەۋەندى ئايىنى يان دونىاي يەكانى ^۲ (موسلمانان و جامىيەى ئىسلامىدا) ^۳.

كەلە مېژۋى مىللەتان ئەكۆلىتەۋە ۋەل و مەرج و قۇناغەكانى ژيانىان ئەخوينىتەۋە بە وردى بۇت دەرئەكەۋىت لاسايىيى كىرگەن ئۇي لە نىۋان ئوممەتلىك و ئوممەتلىكى تردا ، مىللەت و

^۱ (تەلىپ : ۋاتە سى شت بە خوا بزانرى ، خواي گەۋرە و ھەزەرەتى عىساۋ ، دايكى عىسا . (ۋەرگىز:ن)

^۲ (ھەمان سەرچاۋە پىشۋو ، ص ۸۳ .

^۳ (ئەۋ زىيادەيە ماناكەي ساغ دەكاتەۋە و ۋەرگىز خستويەتە سەرى (و. ن .) .

میللەتییکی تردا ، لەیەك چوون و توانەوه لەیەكتری و کارلەیهك کردن لە نیوانیاندا وای لیدیت جیاوازی و سەرەخۆیی لەوەیاندا نامینی که چاو لەوی تریان ئەکات و ئەو لاسایی کردنەوه یە کەسایەتییەکی یەکە لەرزۆک ئەکات و نایهیلێت ، خۆی گەرەش ئەم خەلکەیی وادروست کردووه کەئوممەتی لاوازو ژێر دەستە هەمیشە سەرسام ئەبێت بە ئوممەتی زال و دەسەلاتدار و پاشان دەست بە لاسایی کردنەوهی ئەکات لە پەروشت و ئاکار و شیوازی ژيانیدا^۱ .

کار ئەگاتە ئەوهی لە (بیروباوەڕ) و (بیروپا) و پۆشتنبیری و ئەدەب و هونەرەکانیشدا هەر لاسایی ئەکاتەوه و بەو شیوەیه ئەم ئوممەتە لاساکەرەوه هەموو بنەمازاتی یەکانی خۆی و شارستانیەتەکی لە دەست ئەدات _ ئەگەر خاوەن شارستانییتی بێت _ و ئەبێتە بار بەسەر جگە لە خۆیهوه .

ئەگەر ئەو ئوممەتە بارکەوتوو فریای خۆی نەکەوێت و لەو چاویلکەریە کوێرانە (وپشت ئەستور بە هیژە زاتی یەکانی) خۆی قوتارنەکات بەبی گومان و دوودلی کاری لەکار ئەترازیت و بەرهو پوکانەوه و کۆیلەیهتی و لە دەستدانی کەسایەتی خۆی ئەچیت بەتەواوەتی ، و تووشی چەندان دەردی کۆمەلایەتی ترسناک ئەبێت وەک (سەركزی) و (سوکیتی) و (داپوخان) لە هەموو شتێکدا ، سەبارەت بەو ئوممەتە خۆیاانەیی کە پەيامی خودایان بۆ هاتوو _ وەک ئوممەتی ئیسلام _ لاسایی کردنەوه یان بۆ جگەلە خۆیان لە پەيامەکیان دووریان ئەخاتەوه و هەڵدان و ووزەکانیان لە ئەم دینە دور ئەخاتەوه و کۆلیان بە (بیدعە) و (ئەفسانە) ئەکویت و باریان ئەکات بە هەموو ئەو شتەکانی کە خوا بپاری نەداوه لەسەریان چ لەمەیدانی سیستەم و یاساکان دا بێت ، یان لە مەیدانی دەردە پەروشتەکانیاندا بێت کە ئەنجامەکی سەر لەوهوه دەردەکات کە دەست بنین بە پەيامەکیانەوه و (ولاء) ی خۆیان بدەنە (طاغوت) و (کافران) و لییان بچنە پێشەوه و دلیان بدەن!! و ئیتر کاتی ئەوه دی خۆی گەرەش لییان توپە ببیت و سزایان بۆ بنیڕیت ، هەرەک لە زۆر چیرۆکی قورئاندا باسی ئەم جوۆرە میللەتەنە کراوه ، ئەم ئوممەتەش ئەمڕۆ وەک میللەتانی تر دەستی داووتە لاسایی کردنەوهی کوێرانەیی کافران و پشتی کردووتە پەيامی خوا و وەلائی داووتە کافران و بە شوین ئەواندا ئەپروا لە هەموو شتێکی ژيانیدا و فرمانەرەوایی بەشتیک ئەکات جگە ئەو شتەیه

¹ (بڕوانە : مقدمة ابن خلدون ، فضل ، اقتداء المقلوب بالغالب ، ص ۱۴۷ .

خوارووییه ته خواروه و زینا و سوو خواردن و داوینپرسی داووته بهرو که چی هیشتا هەر
 ئەو " منەت " بەسەر خوادا ئەکات ! چی یە ؟؟ موسلماننیتی خوێ پراگەیانندووه))^١ !!

باسنی سووهم

سولتان عبدالعزیز (١٢٧٧ - ١٢٩٣ ک / ١٨٦١ - ١٨٧٦ ز) :

دوای براکە ی و لە کۆتاییه کانی سالی ١٢٧٧ ک ، دەرست گرتە دەست و لە سەردهمی ئەمدا
 شۆرشێک لە دورگە ی (کریت) دا دروست بوو ، لە سالی ١٢٨٣ ک _ ١٨٦٣ ز دا کپ کرایه وه ، و
 کەنالی سویس لە سالی ١٢٨٥ ک _ ١٨٦٩ ز) کرایه وه و گوڤاری (الاحکام العدلیه) و (یاسای
 بازرگانی دەریای) لەسەرتای سەردهمی ئەمدا دەرکران ، سەردانیکی ئەوروپای کرد و بیری
 له وه ئەکرده وه سوود له و جیاوازی یه ناوخۆیانە ببینی که لەنیوان دەولەته ئەوروپیه کاندای
 ههیه ، بەلام سەیر ئەکات هه موویان لە دزایه تی دهولەتی عوسمانیدا یه که هه لۆیستیان ههیه
 له بهر ئەوهی دهولەتیکی ئیسلامی یه ، و ئەوروپای یه کان نه یانتوانیوه ئەو رقه خاچپهرستی
 یه ی خۆیانیان لە بیرچیته وه که رهگی به ناخیاندا دا کوتاوه ، با هه ریه که یشیان له بهر
 بهرژه وهندی تایبه تی خوێ له گه ل ئەوی تریاندا جیاوازی بۆ دروست ببیت^٢ .

دەولەته ئەوروپی یه کان بپاریان دابوو که بهردهوام فشار بهرن بۆ دهولەتی عوسمانی تا
 دەست هه لئه گریت له هه نگاوه کانی ریفۆرم و پاپه رین _ به حسابی ئەوان _ به پی ی
 میتۆده که ی ئەوان و بیرویرکردنه وه ی ئەوروپا و بنه ما عه لمانی یه کانی ، سولتان
 عبدالعزیزیش بپاری دا بوو که له سەر هه نگاوه کانی باوکی (سولتان محمودی دوهم) و
 (عبدالمجیدی) ی برای بهردهوام ببیت ، بۆیه هه مو ئەوانه ی له کاردا بوون له ناو دهولەتدا و
 کاری هه لسه وپاندنی پرۆسه ی ریفۆرمیان پی سپێردرا بوو وه ک خوێ هیشتنیه وه ... له
 گرنه گترین چاکسازیه ئیداری یه کانی سەردهمی ئەم دهرکردنی (یاسای هه ریمه کان) بوو له
 سالی ١٢٨١ : _ ١٨٦٤ ز ، دیسان له بواری بهرپۆه بردندا دادگای بالای بپاردان (دیوانی یاسا
 دادگه ری یه کان) دامه زرا ، هه روه ها له سالی ١٢٨٥ ک _ ١٨٦٨ ز ئەنجومه نی که بۆ دهولەت

^١ (بروانه : القلید والتبعیه ، ص ١١٤ ، ١١٥ .

^٢ (بروانه : تاریخ الشعوب الاسلامیه / ص ٤٩٠ ، ٤٩٢ .

دامه زرينا له سهر شيوازي فەرهەنسى ناوئارا (شوراي دولت) : واتە ئەنجومەنى شوراي دەولەت و لە گەنگەرتەن تايبەتمەندى يەكانى ليكۆلنەوہ بوو لە ميزانەى سالانە^۱.

هەرەھا لە بواری خویندندا ، قوتابخانەىەكى دواناوەندى لە سالى ۱۲۸۵ ك _ ۱۸۶۸ ز دامەزراند كە ناوى ((قوتابخانەى غلطە سراي)) بوو ، بەرنامەى خویندن لەم قوتابخانەىەدا زۆر باشتربوو لە بەرنامەى خویندنى قوتابخانە دواناوەندى يەكانى تر ، هەموو وانەكانى بەزمانى فەرهەنسى تێیدا ئەخوینرا ، وانەى زمانى توركى نەبێت مەبەست لە كردنەوى ئەم قوتابخانەىە ئەوہ بوو كە كۆمەلێك گەنج پيېگەيەنیت بتوانن بارى كارە گشتى يەكانى دەولەت هەلبەگرن ، ئەم كۆمەلە گەنجە لە شوپنكەوتەى هەموو ئايينەكان هەلبژێردرابوون ، زۆر بەيان لە موسلمانەكان بوون ، و هەندى لە ئەرمەنە يونانى يەكان كە نەصرانى بوون و هەندى كەسى جولەكە شى تێدا بوو ، لە راستیدا قوتابيان پوويان كردە ئەم قوتابخانەىە تا ژمارەى قوتابيان لە سالى (۱۸۸۹ ز) دا گەيشتە (شەش صەد) قوتابى لە موسلمانان و نەصارا و جولەكەكان^۲.

لەگەڵ ئەو هەموو هەنگاوە چاكسازى يەى كە لەسەر دەمى سولتان عبدالعزیز دانرا ، كەچى دەولەتە ئەوروپاي يەكان بەوہيان نەئەزانى كە دەولەتى پى بەرزبیتەوہ و بەلگەش بێت لەسەر ئەوہى كە دەولەتى عوسمانى ريفورمى دەوى ! و كار بۆ ئەوہ ئەكات بارودۆخى هاوولاتى يە نصاراكان چاك بكات و ئەوہش بەس بێت بۆ پامالينى ئەو گەندەلى يەى سەرپاي سىسەمى بەرپۆه بەرايەتى و حوكمەتى گرتبوويەوہ ، ئەو گەندەليانە لەدیدى زۆرىك لە ئەوروپى يە هاوچەرەكاندا هەرەشەى داپووخانى يەكجارى لە دەولەت ئەكرد^۳.

پاي كۆمەلێكى گەورە لە ئینگلیزە هاوچەرەكان و جگە لە وانیش ئەوہ بوو كە پوووخانى دەولەتى عوسمانى خەرىكە ئەبێتە شتىكى پيويست ، چونكە لەوہدا سەرکەوتنى بەدەست نەهینا كە میتۆدى ئەوروپى بگريتە بەر بۆ ريفورم ، (لورد كلارندون) وەزیری دەرەوى بەريتانيا لە سالى (۱۸۵۶ ز) دا ئەلى :

^۱ (پراوانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۵۹ .

^۲ (پراوانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۵۹ .

^۳ (پراوانە : هەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۱۵۹ .

(تاكه پىگه يه كه هه بىت بو چاكسازى حاله تى عوسمانى يه كان نه وه يه به شيوه يه كى يه كجاره كى له م سهر زهوى يه دا نه يانه يلىن)^۱ .

دهوله تى عوسمانى له وه دا سهر نه كه وت كه ده ست به هو كاره كانى ريفورمى نه وروپاى يه وه بگريت هو كه شى نه وه بوو كه هيچ جوړه په يوه ندى يه كه له نيوان پرهنسيپه كانى دهوله ته نه وروپاى يه كان و پرهنسيپه كانى دهوله تى عوسمانيدا نه بوو ، نه و پرهنسيپانه ي كه له قورنان و حديثى پيغه مبه ره وه (ﷺ) وهرگيرا بوون^۲ .

(لابر دنى سولتان عبدالعزيز له سهر كاره كانى)

سولتان عبدالعزيز سهر داني نه وروپاى كرد بووو ، له وه حالى بوو بوو كه دهوله ته نه وروپيه كان هه موو له سهر نه وه ريكه وتن و پلانى نه وه يان به ده ست وه يه كه دهوله تى عوسمانى له ناو بهرن ، بويه هه ولى دا بو بهر ژه وه ندى دهوله تى عوسمانى سوود له و ناكو كى يانه بيىنى كه له نيوان دهوله ته پوژناوايى يه كانى نه وروپا و روسيادا هه يه . له بهر نه وه زو و بانگيشتى بالويى روسيائى نه كرد بو نه ستانبول ، نه مه واى كرد دهوله ته نه وروپاى يه كان بترسن و ده ستيان دا يه پروپاگهنده كردن له سهر سولتان و تومه تباريان كرد به وه ي پياويكى ده ست بلاو و سه روه ت به فيرودره و نه وه بوو مدحت پاشا توانى له سهر كار لاي بدات و پاش ماوه يه كه له گهل تا قمه كه يدا له سالى (۱۲۹۳ك _ ۱۸۷۶ ز) بيكوژن^۳ .

مدحت پاش له جوله كه كانى (دو نمه) بوو ، پروپاگهنده ي ماسونيه ت له هه وو پوژه لآتى عه ره بى و پوژناو ادا توانى وه ك قاره مانى كى گه وره و هه لگري ئالآى چاكسازى و ئازادى له ده سه لآتى عوسمانى دا بيناسيى ، و ناوى نا (باوكى ده ستور) و هه موو كه ناله كانى پروپاگهنده ي خسته خزمه تى چ گو قارو پوژنا مه كان و چ ئيستگه دهنگى يه كان ، به و شيوه يه گه يشته بهر زترين پله ي پاشايه تى له سوريا و عىراقدا و گه يشته پله ي (صه درى نه عقم م) كه بالآترين پله ي بهر پرسيارى تى بوو له ناو دهوله تى عوسمانيدا ، پاشان ده ستى دا يه سيخوپى كردن و ويرانكارى هه رچون مه زه به جوله كه ي يه كه ي و ماسونيه ته كه ي داواى بكر دا يه ، و هه ميشه و به هاوكارى له گهل ماسونيه تدا خه ريكي گالته كردن په خنه گرتن بوون له شته

^۱ (بروانه : الدولة العثمانية ، د. جمال عبدالهادي ، ص ۱۱۰ .

^۲ (بروانه : هه مان سهر چاوه ي پيشوو ، ص ۱۱۰ .

^۳ (بروانه : اليهود والماسونية ، عبدالرحمن الدوسري ، ص ۷۰ _ ۷۱ .

سلبیه‌کانی ده‌سه‌لآت به‌تایبته‌تی ده‌سه‌لآتی (سولتان عبدالحمید) _ دوژمنی هه‌ره‌گه‌وره‌ی ماسوئیه‌ت که هیچ کونیکی نه‌هیلایه‌وه‌ جوله‌که لی‌وه‌ی ئومیدی نه‌وه‌یان هه‌بی بینه‌ناو فه‌له‌ستین ، پاشان ئه‌م مدحت پاشایه و جوله‌که ماسوئیه‌کانی یه‌کانن دۆنمه‌ی جیهانی که‌له‌ ده‌وری بوون (کۆمه‌له‌ی یه‌کییتی گه‌شه‌کردن =الاتحاد الترقی) یان دروست کرد که‌هه‌مان دروشمه‌کانی ماسوئیه‌تی هه‌لگرت و له (سلانیک) بنکه‌یان بۆ دانا ، هه‌ندی لایه‌نی نه‌ینی ئه‌م جوله‌که‌یه‌ بۆ سولتان عبدالعزیز ده‌رکه‌وت و ئه‌ویش فرمانی گرتنی بۆ ده‌رکرد و پاشان له‌سه‌ر کار لایبرد و دوا‌ی ئه‌وه‌ ده‌وری خسته‌وه)^۱.

هۆی گوشتنی سولتان عبدالعزیز :

په‌تکردنه‌وه‌ی هه‌موو ده‌ستووره‌ پۆژئاوایی یه‌کان به‌گشتی ، هه‌روه‌ها هه‌موو ئه‌و باوو نه‌ریته‌ پۆژئاوایی یانه‌ی که به‌ وولاتی ئیسلامی نه‌ ئه‌خوارد ، زالبوونی به‌سه‌ر پرۆسه‌ی چاکسازیدا له‌ ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا تاراده‌یه‌کی باش به‌تایبته‌ له‌ بواری سه‌ربازیدا ، ئه‌وه‌ بوو هیزیک‌ی باشی دایه‌ سوپا و چه‌که‌ کۆنه‌کانی هه‌موو بۆ گوێپین به‌ چه‌کی تازه و له‌ چاکترین ئه‌مباره‌کانی چه‌که‌وه‌ له‌ ئه‌وروپا ئه‌وه‌ی پیویست بوو له‌ چه‌ک بۆی که‌پین ، له‌سه‌ر سیسته‌می تازه‌ سه‌رله‌نوێ پله‌ی سه‌ربازی یه‌کانی دا‌رشته‌وه‌ و چه‌ند تیپی تازه‌ سه‌ربازی دروست کرد له‌ منائی خه‌لکی عه‌شایه‌ر و خێله‌ جیا‌جیا‌کانی گشت هه‌ریمه‌کان ، قه‌لاو قوله‌کانی هه‌موو پر چه‌ک کرد به‌ گه‌وره‌ترین و تازه‌ ترین تۆپهاو‌یژ ، وای لی‌ هات هیزه‌ دوور هاو‌یژه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی به‌ نمونه‌ ئه‌هینرایه‌وه‌ له‌ پیشیکه‌وتندا ، خانه‌ی تۆپهاو‌یژه‌کان (تۆپخانه) ی نو‌یژه‌ن کرده‌وه‌ و تفاق و چه‌کی زۆری بۆ په‌یدا کرد ، تا وای لی‌ هات ئه‌توانرا هه‌موو جو‌ره‌ چه‌کیکی تازه‌ی تیدا دروست بک‌ریت ، هه‌روه‌ها له‌ بواری ده‌ریایشدا چاکسازی زۆری کرد و خه‌لکی شاره‌زای عوسمانی له‌ جیگای شاره‌زا بیانی یه‌کان دانا هه‌رچه‌ند خو‌یشیان و ده‌وله‌ته‌ که‌یشیان نا‌په‌زایی یان ده‌رده‌به‌ری ، له‌سه‌ر ده‌می ئه‌مدا ده‌وله‌تی عوسمانی بو‌ویه‌ یه‌که‌مین ده‌وله‌تیک‌ی ده‌ریایی له‌ دنیا‌دا ، و تیمی ده‌ریای ئه‌نارده‌ ده‌ره‌وه‌ و که‌وته‌ که‌پینی تانک و چه‌ند کارگه‌ی دانا بۆ دروست کردنی تانک و ده‌زگای ترو دروستکردنی گه‌نجینه‌ بۆ ده‌زگای هه‌لمی ، خانه‌ی کارگه‌ی (ازمیت) هه‌مان شانوشکو‌ی جارانی بۆ گه‌پرایه‌وه‌ و زۆریک له‌ هه‌وزه‌کانی تایبته‌ به‌ که‌شتی نه‌وژنه‌ کرده‌وه‌ و گو‌فاری (الاحکام العدلیه) ی دامه‌زاند و کاری بۆ ئه‌وه‌

¹ (ب‌روانه : تاریخ الدولة العثمانية / د. علی حسون ، ص ۲۰۵ ، ۲۰۶ .

ئەكرد ھەق و راستى بچەسپىنى^۱ و چەند گەورە بەرپرسى دايە دادگا وەك " خسروپاشا " و " عاكف پاشا " و (طاھر پاشا " و بەو كارانەش دادو چاكسازى بۆ ھەموو لايەك دەرگەوت و ئەمەش مايەى خوشحاللى دەولەتە ئەوروپاي يەكان نە بوو ، چونكە ئەوان ئەيانويست سستەم و زۆردارى ئەوئەندە زۆر بىت دەولەتە كە بە خىرايى بېروخىنى^۲ ، ھەرودھا سولتان عبدالعزيز چاكسازى زۆرى لە كاروبارى ئابورىدا كرد و فەرمانى كرد بە كۆتۈرۈلگۈردنى (بوجە) و ھەلۋەشانەندە ھەى سىستەمەكانى پارەو بەو شىۋەيە ھەموو قەرزەكانى دەولەتى پاك كەردەوھ و واى لى^۳ ھات مامەلە بە پارە ئەكراو و كاروبارى پارە كەوتە ژىر كۆتۈرۈل^۴ ، دەولەتە ئەوروپى يەكان كە ئەمانەيان بىنى لە ماوھىەكى كورتدا پروئەدەن لەسەر دەستى ئەم سولتانەدا و نەخشەكانيان بۆ لەناو بردنى ئەم پياوھ نەخۆشە پەرچى لەبەردەمدا دروست بووھ ، وايان بە باش ئەبىنى پىلان بۆ لەسەر كارلا بردنى و پاشان كوشتنى دابنىن^۱ ، پەگ و رىشەى كوشتنى سولتان عبدالعزيز ئەگەر پىتەوھ بۆ ئەو نەخشە بەبەرنامەيەى كە قونسولگەر و نوينەرانى دەولەتى ئەوروپى يەكان لە پايتەختى عوسمانىدا دايان نا ، ھەر خوشيان لە پىگەى بەكرىگىراوھكانيان جىبەجى^۲ يان كرد ، ئەو بەكرىگىراوانەى كە بەبىروباوھرى خۇيان ئاخىبىونيان و لە پياوانى دەولەتەش بوون ، لەسەر ھەموو يانەوھ دەسكەلاى دەستى ماسۋنىيەت ، (مدحت پاشا)^۳ ، كە لەكاتى دادگاي كەردنەكەيدا دانى بەوھدا نا كە لە لا بردن و كوشتنى سولتان عبدالعزيز دا ئەویش بەشدار بووھ و ئەمەش شتىكى ئاشكرايە لە مېژودا و لە دىكۆمىنىتەكاندا تۆمار كراون^۴ .

باسمىيازىم

سولتان موراى پىنجەم (۱۲۹۳ ك) و ماوھى دەسەلاتەكەشى تەنيا (۹۳) پۇژ بوو .
كوپى " سولتان عبدالمجيد " ھ ، لە ۲۵ / رجب / ۱۲۵۶ ك بەرانبەر بە (۱۸۴۰ ز) لە دايك بووھ ، لە (۷ رجبى الاول / ۱۲۹۳) دا ھاتە سەركورسى دەسەلات^۴ .

^۱ (ھەمان سەرچاھى پىشوو ، ص ۲۰۵)

^۲ (ھەمان سەرچاھى پىشوو ، ص ۲۰۸ .)

^۳ (بېروانە : تاريخ الدولة العثمانية ، على حسون ، ص ۲۰۹ .)

^۴ (بېروانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۷۷ ، ۱۷۸ .)

پیاویکی تارادهیهك زیرهك و پۆشنبری تورکی و پۆژئاوایی بوو ، گرنگی یهکی باشی بهئهدب و زانست و کاروباری ئهوروپا ئهئا ، سهردانی ئهروپای کرد و چاوپیکهوتنی لهگهڵ ههندی له ئهروپییهکاندا کرد ، چووێ ناو بازنهێ ماسۆنیهتهوه و پهیههندی به (نامق کمال) و جگه لهویشهوه هه بووه که ئهندامیکی بزوتنهوهکهیه ، زۆر لایهنگری دهستوور و لیبرالیهتی و عهلمانیهت بوو ^۱ .

بزوتنهوهی ماسۆنیهت ئهم سولتانهی برده سهرکورسی دهسهلات ، بهلام تووشی پشیوی عهقلی ئهبیته له ئهنجامی ئهوهی تووشی ترس و راچلهکینیککی زۆر ئهبی که نیوه شهو خهبری ئهکهنهوه و ههوالی لهکارلادانی سولتان عبدالعزیزی ئهدهنی ، کاتیکیش ههوالی کوشتنی (حسن الجرکسی) ئهدهنی تووشی حالهتیککی دهروونی و دهماگی ئهبیته که کار له دهزگای ههرسی ئهکات ، باری تهندروستی ئهم سولتانه بهبهردهوامی بهرو خراپی ئهپۆیی هاوکات لهگهڵ ئهوهولانهی که مدحت پاشا ئهیدان بۆ راگهیانندی دهستوری دهستکرد وهك ئهتهرناتیقیك بۆ شهریعت لهسهرویهندی نهخۆشیهکهی ئهئودا و خهریکی لیکۆلینهوهی یاساو سیستهمه پۆژئاوایی یهکان و پهیههندی کردن بوو به هاوکارهکانیهوه ، تا گهیشه ئهوهی دهستورهکهی ئامادهکرد ، ئهلین عهقل لهدهستدانی سولتان له ههموو کهسیکهوه دهركهوت به پرونی ، و لابردنی لهسهر کار پیویست بوو بۆیه (شیخول ئیسلام) له سالی (۱۸۷۶ ز) دا ئهوهی راگهیانندو ئهمهش دهقی فهتواکهیه : ((ئهگهر پیشهواي موسلمانان به تهواوهتی شیته بوو بهوپرژیهیهی که مهبهست له پیشهوايهتی یهکهی لهدهست بدریت ، ئایا دروسته مافی پیشهوايهتی لیبسنیترتهوه ؟ وهلامهکهی ئهوهیه : بهلی دروسته و خواش باشت ئهزانی : بهندهی ههژار (حسن خیر) ئهمهی نویسه _ خوا لی ی ببوریت)) ^۲ .

پاش ئهوهی لهسهر کار لایان برد له نهخۆشیه عهقلی یهکهی چاک بوویهوه ، و ئهوه تهمهنهی تری که مابووی له کۆشکی (چراخان) برديه سهر ، تا لهتهمهنی نزیک شهست و چوار سالییدا وهفاتی کرد ^۳ ، ههندی له لاوانی (کۆمهلهی یهکیتی و گهشهکردن) کاریگهری زۆریان لهم مورادی پینجهمه کرد و بردیانه ناو کوپی ماسۆنیهت و فیتری مهشروب

^۱ (بروهانه: تاریخ الدولة العثمانية ، د. علی حسون ، ص ۲۰۹ .

^۲ (هه مان سهرچاوهی پیشوو ، ص ۲۱۰ .

^۳ (هه مان سهرچاوهی پیشوو ، ص ۲۱۰ .

خواردنه‌وه‌ش بوو ، تیږیش بوو له بیروپای عه‌لمانی و فله‌سه‌فه‌ی پوژئاوایی ^۱ ، (سولتان عبدالحمید) دهرباره‌ی ئەلّیت : (سروش‌تی و ابو هەر که س زه‌رده‌خه‌نه‌یه‌کی به‌پوودا بنواندایه پیی ئەخه‌له‌تا ، بی‌ئوه‌ی بیر له‌وه بکاته‌وه کامه عه‌قل‌ نه‌یپړی و کامه عه‌قل‌ نای پړی هەر له‌به‌ر ئەمه بوو که هەر به‌خه‌یال‌ئیشیدا نه‌ئها‌ت نه‌وه جوان نی یه بو‌که‌سیکی وه‌ک‌ نه‌و سەر به‌کو‌پی ماسو‌نیه‌ت بی‌ت و له‌ دا‌ها‌تو‌وی‌شدا خه‌لی‌فه‌ی موس‌لمانان بی‌ت و نه‌ینه‌زانی پ‌یژ‌ه‌ی‌ نه‌و کاره‌ساته‌ی له‌مه‌وه‌ دروست نه‌بی‌ت چه‌ندی‌که ، نه‌وه بوو هه‌ندی‌که‌س نه‌وانه‌ی که لافی نه‌وه‌یان لی‌ئ‌ه‌دا هه‌واداری نوی‌بوونه‌وه‌ن توانیان هانی بده‌ن و فی‌ری مه‌شروب خواردنه‌وه‌ی بکه‌ن و هه‌ندی‌شتی ناو ژبانی نه‌وروپای لا جوان بکه‌ن که لای ئی‌مه زو‌ر سووک سه‌یر نه‌کرا) .

بەشی شەشەم

سه‌رده‌می (سولتان عبدالحمید)

باسی یه‌که‌م

(سولتان عبدالحمید) (١٢٩٣ _ ١٣٢٦ ز : / ١٨٧٦ _ ١٩٠٩) :

(سولتان عبدالحمید) سولتانی سی و چواره‌مه له سولتانه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی ، که هاته سەر کورسی ده‌وله‌ت و ده‌سه‌ل‌ات له ته‌مه‌نی سی و چوار سال‌اندا بوو ، چونکه خۆی له (١٦ / شعبان / ١٢٥٨ ک _ ١٨٤٢ ز) دا له دایک بوو بوو .

دایکی (سولتان عبدالحمید) که مرد ئەم ته‌مه‌نی له ده‌سال‌اندا بوو ، ژنی دووه‌می باوکی که ژنیکی نه‌زوک بوو که‌وته سه‌ره‌پرشتی کردنی ئەم ، له راستیدا جوان په‌روه‌رده‌ی کردو هه‌ول‌ی دا بو‌ی بب‌ی‌ته دایک ، هه‌رچی خۆشه‌ویستی خۆی هه‌بوو دای به‌ ئەم و پاشانیش که‌مرد وه‌سیه‌تی کرد که هه‌موو میراته‌که‌ی بده‌نه (عبدالحمید) .

(سولتان عبدالحمید) زو‌ر له ژیر کاریگه‌ری ئەم په‌روه‌رده‌یه‌دا بوو ، به‌شه‌رم و شکو و دینداری و ده‌نگی نزم و فینکی ئەم ئافه‌رته سه‌رسام بوو ، ئەمه‌ش به‌ ئاشکرا له که‌سایه‌تی (عبدالحمید) دا به‌ در‌یژایی ژبانی په‌نگی دابوو‌یه‌وه .

(عبدالحمید) خو‌یندنیکی پ‌یک و پ‌یک‌ی له کو‌شکی سولتان‌دا ته‌واو کرد له‌سه‌ر ده‌ستی کو‌مه‌ل‌یک پ‌یاوی زانا و هه‌لب‌ژاره‌ی سه‌رده‌می خۆی دا له زانیاری و له په‌وه‌شتیشیدا ، فی‌ری

¹ (ب‌روانه : وال‌دی السلطان عبدالحمید ، ص ١٧٨ .)

زمانى غەربىي و فارسى بو ، وانهى مېژووشى خويىند و خوشەويستىهكى بۇ ئەدەب تىدا دروست بو ، له زانستى (التصوف) دا زۆر پۇچو ، به زمانى توركى عوسمانى هەندى شعريشى ھۇنيوۋتەو^۱ .

مەشقى تەواوى لەسەر بەكارھىنانى چەك كىردو و بە لىزانىنەو ئەيتوانى شمشىر بەكار بھىنىت ، و بە دەمانچە نىشانەى بە وردى ئەپپىكا ، پارىزگارى لە وەرزشە لەشى يەكان ئەكىردو بەردەوام ئەيكردن ، گىرنگى زۆرى بەسياسەتەكانى جىھانى ئەدا زۆر بە وردەكارى يەكى بىيۆنەو و گىرنگى يەو بەدواداچوونى بەردەوامى هە بو بۇئەو ھەوالانەى دەربارەى وولاتەكەى و جىگەى لە جىھاندا بلاو ئەكرايەو .

يەكەم / سەردانى (عبدالحميد) بۇ ئەوروپا لەگەل (سولتان عبدالعزيز)ى مامەيدا : سولتان عبدالعزيز سەردانىكى ئەوروپاى كىرد ھاوپى لەگەل شاندىكى بالى عوسمانيدا كە لە ناوياندا مير (عبدالحميد) بو ، كە لە بەرگىكى سادەو پەشتىكى پاك و بەرزا كەوتە بەرچاوى ئەوروپى يەكان^۲ ، مير (عبدالحميد) پىشەوخت خۆى بۇ ئەم سەردانى يە ئامادە كىرد بو ، كىتېبىكى زۆرى خويىندبووئەو ، پىاويكى زۆر وورد بوولە پوانىن و لە بىرياردانىدا بەسەر ھەشتىكىدا كە لە پۇژئاوادا ئەيىنى ، ئەم وەفدەى عوسمانى يەكان لە ئەوروپادا چاوپىكەوتنىكيان لەگەل گەورە سياسەتەدارەكانى ئەويدا كىرد وەك : ناپليۇنى سى يەم لە فەرەنسا و (ڤىكتۇريا) شاژنى ئىنگلتەرەو لىو بلدقى دووم لە بەلجىكا و غلىومى يەكەم لە ئەلمانىا و فرانسوا جوزيف لە نەمسا^۳

مير (عبدالحميد) پىش ئەم سەردانەشى لەگەل (سولتان عبدالعزيز)دا سەردانى مىصرىشى كىردو ، لە و ماوئەى كە لە مىصردا ماوئەو سەرنجى ئەوئەى دا بوو كە ئەم بىرىق و باقەى ئەوروپا پەرە لە درۆ و گىزبازى و خەلكى ئەوئەش تەنيا شتە پووكەشەكانى ئەوروپايان وەرگرتو ، ھەر بۇئە مىصر فىرى قەرزكردن بوو و بوو بە ژىر قەرزىشەو لە بەرئەوئەى كە (خديوى اسماعيل) دەستى داوئە زىادەپۇيى و ئەيەوئە مىصر بىكا تە پارچەيەك لە ئەوروپا . سەردانەكەشى بۇ ئەوروپا لە ۲۱ يۇنىوى / تا / ۷ اغسطس / ى لە سالى ۱۸۶۷ ز خاياند ،

۱ (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، محمد حرب ، ص ۳۱ :

۲ (بېروانە : ھەمان سەرچاوەى پىشوو ، ص ۳۳ .

۳ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو ، ص ۳۳)

ئەم شاندىۋى عوسمانىيە ئەم ۋولاتانە گەران ، فەرەنسا ، ۋ ئىنگلىتەرا ۋ بەلجىكا ۋ دەرۋەتە نەمساي مەجەپى .

لەم سەردانەدا بۇ ئەوروپا ، زەينى (عبدالحميد) كرايەۋە بە سەر زۆر شتدا ، كە ئەۋ شتانە لە دوايىدا پەنگيان دايەۋە لە ھەموو ئەۋ ماۋەيەدا كە ئەۋ دەسلەتلى لە دەستدا بوو ، ئەۋ شتانەش ئەمانە :

۱- ژيانى ئەۋروپايانە بە ھەموو ئەۋ شتانەۋە كە ھەيانە ۋەك پىيازى جۆرە جۇريان بۇ ژيان ۋ ئاكارى جۆرە جۇرۇ گىرنگى دانيان بە ھەندى شتى پوۋكەش .

۲- ئەۋ پىشكەۋتنە سەربازى ۋ پىشە سازىيە ھەيانە بە تاييەت لە ھىزە ۋ شكانى يەكەي فەرەنسا ۋ ئەلمانىا ۋ ھىزە دەرياي يەكەي بەرىتانيا دا .

۳- گەمەكانى سىياسەتى جىھانى .

۴- رادەي كاريگەرى ھىزە ئەۋروپاي يەكان لە سەر سىياسەتى دەرۋەتە عوسمانى ، بە تاييەتە كاريگەرى ناپلۇنى سىيەم لە سەر سولتان عبدالعزيزى مامەي ، ۋ فشارى ناپلۇن لە سەرى تا پىشتىۋانى لە على پاشاي ۋەزىرى بىكات لە گەل ئەۋەدا كە سولتان عبدالعزيز ھەرىگىز نەي ئەھىلا كەس ھەست بەۋە بىكات كە ئەم لە ژىر كاريگەرى ھىچ ھىزىكى پۇژاۋايى دايە)) .

مىر (عبدالحميد) لەم سەردانەي دا گەيشتە ئەۋ پروايەي كە فەرەنسا ۋولاتى گالتەۋ گەپە ۋ ئىنگلىتەرا ۋولاتى سەرۋەت ۋ كىشتوكال ۋ پىشە سازى يەۋ بەلام ئەلمانىا ۋولاتى سىستەم ۋ سەربازى ۋ بەرپۈۋە بەردنە ۋ زۆر سەرسام بوو بە ئەلمانىا ۋە ، ھەر بۇيە كارى مەشقىردن بە سوپاي عوسمانى سپارد بە ئەۋان كاتىك كە بوو بە (سولتان) مىر (عبدالحميد) ئەم سەردانەي ئەۋەندەكاريگەرى ھە بوو لە سەرى ۋاي لىكرد كە گىرنگى زۆر بدات بەۋەي كە ھەموو داھىنراۋىكى تازە بىننيتە ناۋ دەرۋەتەكەي لە ھەموو بۈرەكانى ژياندا : چ بۈرى خۈيىندىن ۋ پىشە سازى ۋ چ بۈرى دەرۋەزەكانى پەيۋەندى كردىن ۋ دەرۋەزە سەربازى يەكان نەمۈنە لە سەر ئەمەش ۋەك ، دوۋ كەشتى ژىر دەريا (غۈۋە) ي كېرى ، ئەۋ كاتە ئەۋ جۆرە چەكە زۆر كەم بوو ، بە پارەي تاييەتە خۈي " تەلەگرافى " ھىنايە ناۋ ۋولات ، قوتابخانە تازەكانى دامەزراند ، ۋ زانىيارى يە ھاۋچەرخەكانى كىردە بەرنامەي خۈيىندىن تياندا ، يەكەم ئوتۇمبىل ۋ يەكەم

¹ (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۵۶ .

پاسکيلي ھيٺا ئا وولات و سيستھمي پٿوانھي به (مھتر) ي داھيٺا ، بهلام زور نازاينھ
دڙي ٺوھ وھستايھوھ ڪھ بيروپاي پوڙئاوا له وولاتدا بلاوبيتھوھ^۱ .

ٺھم سھردانھي بؤ ٺھوروپا ٺھو ڪاريگھري يھشي له (عبدالحميد) دا دروست ڪرد ڪھ يھڪ
سياسھتي سھربھخو پھيرھو بڪات لهگھل ٺھوروپا دا ، بؤيھ ڪھس ٺھوي لهسھر تومار نھ ڪردوھ
ڪھ پوڙيڪ له پوڙان چوبيتھ ڙير ڪاريگھري ھيچ ڪاربھدھستڪي ٺھوروپاي يھوھ ، چھند
ھاوپريھتيشيان به ھيڙ بوو بيت ، يان ٺھو دھولھتھ نزيك بوو بيت لهگھل دھولھتي عوسمانيدا .
لھم سھردانھيدا ٺھو چاوپيڪھوتنھي (فؤاد پاشا) ي صھردي ٺھعظھم ڪھ لهگھل چھند
سھر ڪردھيھڪي ٺھوروپاي دا سازي دا ، سھرنجي (عبدالحميد) ي پاكيشا .

پرسيار ڪرا له (فؤاد پاش) لھم سھردانھدا : دوورگھي ڪريت بهچھند ٺھفروشن ؟ (فؤاد
پاشا) له وھلامدا ووتي : (بھو نرخھي ڪھ ڪريومانھ) ، مھبھستي بھمھ ٺھوھ بوو ، عوسماني
يھكان له پيٺاوا پاراستني دوورگھي ڪريتدا ۲۷ سال لهجھنگدا بووم .
ھھروھھا پرسيارڪي تريان ڪرد له (فؤاد پاشا) : (بھ ھيڙتريٺ دھولھتي ٺھمڙو له جيھاندا
ڪي يھ ؟

له وھلامدا ووتي : ((بھ ھيڙتريٺ دھولھتي ٺھمڙو بريتي يھ له دھولھتي عوسماني ، ٺھوھ ش
لھبر ٺھويھ ٺيؤھ بھردھوام له دھروھ ٺھپروخيٺن و ٺيئمھش بھردھوام له ناوھ وھ ٺھپروخيٺن ،
ڪھ چي بھرھر دوولامانھوھ ٺھمانتوانيوھ بيروخيٺن^۲ .

(عبدالحميد) لھمھوھ ٺھووانھيھ فير بوو چؤن ٺھو ھيڙانھ بيٺدھنگ بڪھي ڪھ مھبھستيانھ
دھولھتي عوسماني بپروخيٺن ، فيري زيھرھڪي و ووريي بوو له ڪاتي حيواي سياسي دا له
ڪؤتايشدا ھھر لھم بوارھدا زور ھلڪھوتوو بوو .

تھمھني (عبدالحميد) لھم سھردانھدا ۲۵ سال بوو .

دوورھم / (بھيھت) وھرگرتني بؤ خھلافھت و گھياندنې دھستور : پاش مرادي براي بھيھت
بھٺھم درا ، له پوڙي پيٺج شھمھ ۱۱ شعبان ي ۱۲۹۳ ك ، ۱۳ اغسطس ۱۸۷۶ز ، پوڙي
بھيھت دانھڪھي ھھمو وھزيھر ڪان و ٺھشراف و گھورھ بھرپرساني دھولھت له مھدھني يھكان
و سھربازيھكانھوھ له (سراي طوبقبو) ٺامادھ بوون و سھروڪھكاني ھھمو تايفھ

^۱ (ھھمان سھرچاوهي پيشوو ، ص ۵۷ .

^۲ (ھھمان سھرچاوهي پيشوو ، ص ۵۸ .

جۆربه جۆره كانىش پىرۆزبايى يان لى كىردو له هه موو لايه كى دهوله ته وه وهك ئاههنگى پراڻىك بهم بۆنيه وه دهست كرايه توپ تهقاندن ، و سى پۆز له سه ريهك له ئهسته نبولدا كۆلان و بارزاپ رازى نرايه وه (سه درى ئه غظه م) بروسكه ي نارد بۆ هه موو دهوله تانى جيهان و له م ئاگاردارى كردن ^۱.

(سولتان عبدالحميد) مدحت پاشاى دانا به (سه درى ئه غظه م) و پاشان له ۲۳ / دىسمبر / ۱۲۹۲ك و ۱۸۷۶ز) دا دهستور پراگه يه نرا كه ئازادى يه مه دهنى يه كانى تىدا دهسته بهر كرا بوو وبه دهق باس له وه كرا بوو كه ئه مه حكومه تىكى په رله مانى يه و ئه م دهستوره به دهق باسى ئه وه شى كرد بوو كه په رله مان له دوو ئه نجومه ن دروست ئه بىت ، ئه نجومه نى نوينه ران يان (نىراوان) ، پاشان ئه نجومه ن ئه شراف يان پىران ^۲.

(سولتان عبدالحميد) له سه رتاى ده سه لاتدارى تى دا تووشى دىكتاتۆريه تى وه زىره كان و سياسه تى غه ربزه ده كان بوو كه "كۆمه له ي عوسمانيه تازه كانى" پىبه رايه تى ئه م سياسه ته يانده كرد ، ئه م كۆمه له ژماره يهك نوخبه ي پۆشنير بوون كه چووبوونه ژىر كاريگه رى پۆژئاواه و ماسۆنيه تيش توانيبوى ده ستيان پى بگه يه نيت و به كارىان به ينى بۆ ئامانجه كانى خۆى ، دىكتاتۆريه تى وه زىره كان گه يشته ئه و راده يه ي كه مدحت پاشا ئه و كاته ي سه رۆكى نوخبه عوسمانيه تازه كان بوو ، نامه يه كى نوسى بۆ (سولتان عبدالحميد) له سه رتاى چوونه سه رته ختيه وه (۱۸۷۷ ز) و ئه لى : (ئامانجى ئيمه له پراگه ياندى ده ستور هىچ نه بوو ئه وه نه بى كلكى دىكتاتۆريه ت بپرين و مافه كانى جه نابت و ئه ركه كانى سه رشانت ديارى بكه ين و كارى وه زىره كانىش به هه مان شيوه دياربىت و ئازادى و مافى هه موو هاوولآتيا نيش ده سه ته بهر بكرىت ، تا وولات به رزبىته وه بۆ پله كانى پيشكه وتن ، منيش له و شتانه دا گوپرايه لى تۆ ئه كه م كه پىچه وانى سوودى ئوممه ت نه بىت ...) ^۳.

¹ (بپروانه : الدولة العثمانية في تاريخ الاسلامى الحديث ، ص ۱۸۳ .

² (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۷۸ .

³ (بپروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۵۹ .

(سولتان عبدالحمید) دهرباره ی ئه مه ئه لیت : ((سه یرم ئه کرد مدحت پاشا خو ی کرده به کو یخا و "وه سی" به سه رمه وه فرمانم بۆ دهرئه کات ، ئه م هه ئسوکه ته شی زۆر دوور بوو له گیانی (مه رجدار ی یه وه) (دیمو کراتیه ته وه) و له دیکتا تۆریه ته وه نزیک بوو) ^۱ .

مدحت پاشا و هاو پڕی ماسو نی یه کانی تری قالدبوو بوون له مه شروب خواردنه وه دا ، (سولتان عبدالحمید) له یاداشته کانی دا ئه لێ : ((... ئه وه ی زانرا وه که ئه وانه ی لاف ی نازادی یان لێ ئه دا له و سه رده مه دا له شاعیران و ئه دیبان دوا ی دهرکردنی بپیری ((یاسای بنه پره تی)) ، ئیواره یه که له کو شکی مدحت پاشا دا هه مو کو ئه بنه وه ، بۆ ئه وه نا که باس و خواست له کاروباری ده ولت بکه ن ، به لکوو بۆ ئه وه ی باس له سه رخو شی و به دپره وشتی بکه ن و پی ک بنی ن به سه ریا نه وه ، مدحت پاشا له مه شروب خواردنه وه دا پو چوو بوو هه رله کاتی لاو ییتی یه وه ، و هه مو وکه س ئه وه ی ئه زانی ، جا ئه و شه وه له خو شی مه شرو به که و له خو شی را گه یاندنی (پیره وی ناوخو دا) که تی که ل یه که ئه بن مه دحت پاشا له سه ر میزی نان خواردنه که هه ئه سی ت و چه ند که سی ک ده ستی ئه گرن بۆ ئه وه ی نه که و یته سه رزه وی ، که ئه روا ت ده ست بشو ری ت به (طوسون پاشا) ی می ردی خوشکه که ی ئه لیت له و کاته دا که زمانی نه ئه چه رخا له ده میدا به هو ی سه رخو شی یه وه به ئاره قه که) :

ئهری پاشا ! ئیستا کی ئه توانی دوا ی ئه وه ی که گه یشتوو مه ته ئه م پله یه دوورم بخته وه ؟ کی ئه توانی ؟ پی م بل ی به رای تو چه ند سال له پله ی ((سه در ی ئه غظه م)) دا ئه می نمه وه ؟ طوسون پاشا وه لام ی ئه داته وه و ئه لێ : ئه گه ر له سه ر ئه م به زمه تان به رده وام بن هه فته یه ناخایه نن) ^۲ .

مدحت پاشا زۆر جار له م کو پری مه شروب خواردنه وه دا و وردترین نه ینی ده ولته تی ئه دو پرا ند ، و بۆ به یانی له ناو خه لکی ئه سته نبو لدا هه موو با سی ئه و زانیاری یانه یان ئه کرد ، شه ویکیان له کاتی سه رخو شیدا با سی ئه وه ئه کات که به نیازه پژی می کو ماری له ده ولته تی عوسمانیدا را گه یه نی ت و خو شی ببی ته سه رو کی کو ماره تازه که ی عوسمانی و پاشان ببی ته _ ئیمپراتۆر ی ئه و کو ماره و وه ک چو ن ناپلیونی سی یه م له فه رنسا دا به و کاره هه ستا

مدحت پاشا تۆمه تی ئه وه ی له سه ر بوو که به ده سک یسه ی ئه و (سولتان عبدالعزیزه کو ژراو) ، (سولتان عبدالحمید) لیژنه یه کی لی کۆلینه وه ی بۆ ئه و مه به سته دانا و هه موو

^۱ (هه مان سه رچا وه ی پێشوو، ص ۶۰ .

^۲ (بروانه : ذمکرات السلطان عبدالحمید ، محمد حرب ، ص ۷۷ .

گومانلیکراوهکانی دایه دهست دادگا و ئهویش بریاری دادگای بهسهردا سهپاندن و دادگا بریاری له سیدارهدانى بۆ مدحت پاشا دهركرد بهلام (سولتان عبدالحمید) دهخالهتی کردو بریارهکەى سوک کرد لهسهرى و کردیه ((زیندانى)) بۆى و پاشان دوورى خستهوه بۆ شام چونکه زیندانى سهربازى لهوى بوو .

دهستور دهسهلاتهکانى (به پروکەش نەک بە ناوهپۆک) لهیهک جیاکردبوویهوه ، ههروهها ئهو گۆرانکاریانهى که به پێى دهستور هاتبوو بهسهر سیستهمى فهروانهوایی دا ، وهک گهشه کردنیك وابوو نەک گۆرین ، کهس بیرى لهوه نهکردبوویهوه که مافی دهسهلاتى سولتان کهم بکاتهوه ، ههر دهستور خۆى به دهق ئهوهى باس کرد بوو که کهسایهتى سولتان پارێزراوه و کهس بۆى نى یه دهستی بۆ بهریت ، و لهبهردهم هیچ کهسیکدا پرسىاری ئهوهى لى ناکرێ فلانه ئیشی بۆچی و لهبهر چى کرد ، ئهوه وای کردبوو که دهستور له دهستی خۆیدا بوو .^۱

تهنیا سولتان مافی ئهوهى هه بوو که وهزیرهکان دابنێ یان لهسهر کار لایان ببات ، ههروهها ههر ئهو مافی بهستنى پێکهوتنامه و پاگهیانندى شهپر و بهستنى پێکهوتنامهى ناشتی ههیه ، خۆى سهروکی گشتی هێزى چهکداره و مافی ئهوهى ههیه که ههموو جوړه یاسایهک دهریکات له ههموو بوارهکاندا به بێ ئهوهى بگهڕێتهوه بۆ (پهرلهمان) بهو شوهیه (سولتان عبدالحمیدی دووهم) له سالى (۱۲۹۳ ک) تا سالى (۱۳۲۷ ک) بهرامبهر (۱۸۷۶ _ ۱۹۰۹) ز به ههمان دهسهلاتهوه مایهوه که هیچ کام له سولتانهکانى پێش ئهو ئهوهنده دهسهلاتیان نه بوو ، ئهوه بوو مدحت پاشا خۆى بووبه یهکهه قوربانى ، ئهو دهسهلاته زۆرهى که دهستور دای به سولتان وای کرد که سنور بۆ سهروکی وهزیران دابنیت و وای لیهاک جگه له پۆلیکی دووهمی دهسهلاتى لهبهپرێوهبردنى کورسی فهروانهوایی دا پۆلى تری بۆ نهمایهوه .^۲

دهستور به دهق باسی ئازادى ئهندامانى پهرلهمان ئهکات له کاتى پادهرپیرین و له کاتى دهنگداندا و نابیت دادگایی بکریک کاتیك نهبیست سنوره یاسای یهکانى ئهنجومهن بهزینن ، دهستور ئهوهیشی دیاری کردبوو که زمانى پهسمى دهولت زمانى تورکی عوسمانی یه ئهنجومهن بهو زمانه بهرپوه ئهبریت ههروهک دهستور باسی ئهوهیشی کردووه که دهنگدان به

^۱ (پروانه : فى اصول التاریخ العثمانى ، ص ۲۳۴ .

^۲ (پروانه : هه مان سههرچاوهی پیشوو ، ص ۲۳۴ .

نهیانی یان ئاشکرا ئه بیئت به پی ی هه لومهرج بیئت، بهو مهرجه ی که بوجه ئه نجومه نی نوینه ران دیاری بکات و سولتان بوی نه بیئت بریاری تیدا بدات به پیچه وانه ی ئه وه ی په یوه ندی به یاسا رۆتینه کانه وه هه یه.

سه ربارت به مافه تاکه که سی یه کان ده ستور ئه وه ی راگه یاند بوو که (عوسمانی یه ت) بریتی یه له سیاسه تی ره سمی و له سنوری بنه مای (یه کسان ی) دا که پیکه خسته نه کان به پرونی باسیان لیوه کردوه ، ده ستور سیفه تی "عوسمانیه ت" ی دا بوو به هه مو هاوولاتی یه کی ده ولت سه ر به هر ئایینی ک بوایه ، و به ده ق باسی ئه وه ی کردوه که هه مو که س ئازاده و هه مو عوسمانی یه ک له به رده م یاسادا یه کسان و هه مو که سی ک ئه و مافانه ی هه یه که به رامبه ره که ی هه یه تی وه ک چۆن هه مان ئه رک ی ئه ویشی له سه ره ، ده ستور به ده ق سه ره خویی (قه ز) ی سه لماند بوو ، ده ستور ئه وه شی باس کرد بوو که دادگا شه ری یه کان بۆ خویان ئه مینه وه و ناموسلمانه کانیش بویان هه یه که په نا بۆ دادگا کانی تایبه ت به خویان به رن له و پرسانه دا که په یوه ندن به کاروباری ئایینه کانیانه وه^۱

(سولتان عبدالحمید) بریاری دا که ده ست بکریئت به جیبه جی کردنی ده ستور و هه لبراردنی گشتی بکریئت که ئه وه له میژووی عوسمانیه کاندایه که مجار بوو ، ئه نجامه که ی ئه وه بوو که موسلماننه کان (۷۱) کورسی یان به ده ست هیئا و نه صاره کان (۴۴) کورسی و جوله که (۴) کورسی و یه که مین په رله مانی عوسمانی له ۲۹ / مارس ی / ۱۲۹۴ ک _ ۱۸۷۷ ز) کو بوونه وه ی کرد و ئه نجومه نی ئه شراف یان ئه نجومه نی پیران له (۲۶) ئه ندام پی ک ئه هات که دائه نزان و له وانه (۲۱) یان موسلمان بوون ، هه ندی له نوینه ره عه ره به کان رۆلیکی گه وره یان ئه گپرا له کاتی مونا قه شه و را گو پینه وه دا ، هه رچه نده ته مه نی ئه نجومه نی نوینه ران که م بوو ، پی ش ئه وه ی قونا غی دووه می دانیشته نه کان ده ست پی بکاته وه له (۱۳ / فیبرایه ر / ۱۲۹۶ ک _ ۱۸۷۸ ز) دا نوینه ران داوایان کرد که سی وه زیر له به رده م ئه نجومه ندا ئاماده بین بۆ به رگری کردن له خویان ده رباری ئه و تۆمه تانه ی که پرو به پرویان کرا وه ته وه ، (سولتان عبدالحمید) یش چاری نه ما هه لوه شانده وه ی ئه نجومه ن نه بیئت و پاشان فه رمانی کرد هه ر نوینه ره ی بگه ریته وه بۆ وولاتی خوی و هه ندی له وانیشی نه فی کردوو دووری خسته نه وه^۲.

^۱ (بروانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعیل یاغی ، ص ۱۸۰ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پی شوو ، ص ۱۸۱ .

بەو شىۋەيە ماۋەي بەستنى ئەنجۈمەن لە قۇناغى يەكەمەۋە بۇ قۇناغى دوۋەم دە مانگ و
بيست و پىنج پۇژ بوو ، داۋاي ئەۋە تا سى (۳۰) سالى تر ئەنجۈمەن بانگ نەكرايەۋە و دەرگاي
ئەنجۈمەنى نوينەنەران بۇجاريكىش چيە نەكرايەۋە^۱ .

(سولتان عبدالحميد) ناچار بوو كە دەستور رابگەيەنيت بە ھۇي ئەو فشارانەي كە ماسۇنيەت
لە ريگەي مدحت پاشاۋە ئەيانخستە سەرى ، بۇيە كە ھەلى دەست كەوت خىرا ئەنجۈمەنى پەك
خست .

(عبدالحميدى دوۋەم) دژ بە ديموكراتىيەت و كار كردن بەسيستەمى دەستور بوو كە لە
زاراۋەي عوسمانيدا پىي ئەۋترا (مەرجدارى - المشروطية) واتە مەرج دانان بۇ فەرمانپروا
بەۋەي سنورى دەسەلاتى ديارى بكرىت ، لاي ئەو ئەمە يورپايەكى ھارۋەي پۇژئاۋا بوو ،
بۇيە دژى ھەموو ئەۋانە ئەۋەستاۋە كە لافى ئەۋەيان لى ئەدا و لە پشتى ھەمويانەۋە (مدحت
پاشا) ، رەخنە لەم ۋەزىرەي ئەگرىت و ئەلى : (تەنيا لايەنە چاكەكانى فەرمانكردن بە)
مەرجدارى) لە ئەۋروپادا ئەبىنى ، نە لە ھۆكارەكانى ئەم (مەرجدارى) يە كۆلىيەۋە و نە لە
ئاسەۋارەكانىشى ، ئاخىر خۇ (ھەبى سلفات) بۇ ھەموو نەخۇشەك و ھەموو لەشەك بە سوود
نى يە ، من رام وايە كە بنەماكانى ئەم (مەرجدارى) يە بۇ ھەموو گەل و ھەموو شويئەۋاريك بە
كەلك نى يە ، سەرەتا منيش رام وابو شتىكى بەكەلكە بەلام ئىستا دلنيا بووم لەۋەي كە زور
زيان بەخشە)^۲ .

سولتان بەلگەي خۇي ھە بوو بۇ ئەمە ، يەكەك لەۋ بەلگانەي ھەلسوكەۋتى خراپى ئەۋانە
بوو كە داۋاي دەستوورىيان ئەكرد ھەر لەيەكەم دەستشلكردنى سولتاندا بۇ يورپاكانيان ، بۇ
نمۇنە :

حكومت ھەر لەگەل راگەياندنى دەستوردا داۋاي لە سولتان كرد كە ئىمزا لەسەر چەند
بېريارك بكات بۇ ئەۋەي لە چەند ھەريمىكدا كە موسلمانان تىيدا زۆرتىنى (اغلبية)
دانىشتۋان پىك دەھىنيت ، چەند كەسكى نصارى بىنە كار بەدەست بەسەريانەۋە ، ھەرۋەھا
ئەۋ داۋايەي نصاراكان ئىمزا بكات كە قوتابيانى ئەۋانيش لە كۆلىژى سەربازى عوسمانى
ۋەربگىرىن كە ئەۋ كۆلىژە كۆلەكەي سوپاي عوسمانى بوو ، سولتان ئىمزاى نەكرد و مدحت

^۱ (پروانە : البلاد العربية والدولة العثمانية ، ساطع الحصري ، ص ۹۹-۱۰۰ .

^۲ (پروانە : مذكرات السلطان عبدالحميد ، محمد حرب ، ص ۸۰ .

پاشای وهزیریش تییدا نه وهستا و به سولتانی ووت : ((مهبهستی ئیمه له راگه یاندنی دهستور نه وهیه دیکتا تۆریه تی کۆشک نه هیلین ، جه نابیشتان پیویسته ئهرکه کانی خوتان برانن)^۱ .

(سولتان عبدالحمید) هه ندی هوی تر ئه هیئت بۆ پاساوی نهو هه لویسته که هه یبوو له (بیرى دهستوری) وهک ده لیت : ((ده ولته تی عوسمانی ده ولته تیکه چه ندان گه لی جیاوازی له خو گرتوو و)) (مه رجداریش)) له ولاتیکی لهو شیویه دا مراندنی توخمه سه ره کی یه کانه له وولاتدا ، ئایا له هه موو ئینگلته ره دا یهک نوینه ری هیندی هه یه ؟
یان له په ره مانى فه ره نسى دا یهک نوینه ری جه زائیری هه یه ؟^۲ .

(سولتان عبدالحمید) ئهم هه لویسته ی خو ی به رامبه ر به (فه رمانه وایی دهستوری) نه گوپی له ده ولته ته کهیدا ، ته نانه ت پاش نه وه ی که له سه ر ته ختیش لایرا ، خه لکی ده ستیان دایه هوکمپانی کردن به دهستور ، نه وه تا نه لی : ((باشه چه شتیك پرویدا که) (مه رجداریتی) راگه یه نرا ؟ ئایا قه رزه کان که میان کرد ؟ پیگا و بان و به نده ر و قوتا بخانه زیادی کرد له وولاتدا ؟ ئایا نهو یاسایانه ی ئیستا عاقلانه ترو لوژیکی ترن له وانه ی پیشوو ؟ ئایا خه لک ترسی له خو ی نه ماوه ؟ ئایا جه ماوه ئیستا له خو شگوزهرانی زۆرتردان ؟ ئایا منال بوون زیادی کردوو و مردن کهم بووه ته وه ؟ ئایا رای گشتی نیو ده ولته تی ئیستا له جاران زیاتر له گه لماندایه ؟ ده رمان نه بیته ژه هریکی کوشنده بۆ خه لکی ئه گه ر له دهستی دکتۆری خویدا نه بیئت یان له دهستی کهسانیکدا بیئت که بنه ماکانی به کاره ینانی نه زانی ، من زۆر به داخه که پروداوه کان هه موو راستی قسهکانی منیان ده رخست)^۳ .

(سولتان عبدالحمید) ئه وه پۆشن ئه کاته وه که هه لویستی هه میشه یی له فه رمانه وایی دهستوری وانی یه ، و هه ل و مه رجه کان بریار له پرسه که دا ئه دن ، ئه گه ر هه ل و مه رجه کان گوپران ئه و بارى سه رنجی ئه میش له فه رمانه وایی دهستوری ئه گوپیئت .

^۱ (پروانه : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۹۵ .

^۲ (پروانه : هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ص ۹۵ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ص ۹۶ .

لەم بارەیه‌وه ئەلی: (پێویستە وا گومان نەبێت کە بیروپرای من هەمیشە دژ بە سیستەمیەکە پشت بە بناغەکانی (مەرجداریتی) ببهستیت)^۱.

(سولتان عبدالحمید) کەوتە سەردەمیەک کە هەل و مەرجێکی زۆر ناپەرەخت و کۆمەڵێک قەیرانی تاقەت پڕوکیانی هاتە پێگە و پیلانیکی جیهانی لەناو و دەروەدا کەوتبوویە سەر دەولەتی عوسمانی ، ئەمیش بە پێی یاسا و پێنمای یەکانی ئیسلام کەوتە چاکسازی بۆ ئەوێ پێگە بگێریت لە دەستیوەردان لە کاروباری دەولەتی عوسمانی لە لایەن ئەوروپای یەکانەوه بگێریت ، زۆر سووربوو لەسەر ئەوێ کە (شەریعت) جێبەجێ بکات ، و هەستا نوسەرپۆژنامە نوسەکانی لە پایتەخت دوورخستەوه و لەبەردەم هەموو ئەو ئاراستە پۆژئاوای یانەدا وەستا کە (کەلە هەریمەکانی دەولەتدا هە بوون) پێچەوانەی شارستانییتی بەرزی ئیسلامی ، توانی دەزگایەکی هەوالگری بە هیژ دروست بکات بۆ پاراستنی دەولەت لە ناو وە بۆ کۆکردنەوهی زانیاری دەربارەیی دوژمنانیش لە دەروە ، بیروکەیی (جامیعی ئیسلامی) بویە جێگەیی گرنگی پێدانی و بەرهەمی گەورە گەورەیی پێ بەدەست هێنا ، و ئەوروپای یەکان کێچ کەوتە کەولیان لەم بیرکردنەوه قوولە ستراتیژی یە و دەستیان کردە کار کردن بۆ هەلۆه‌شاندنەوه و لەت لەتکردنی .

(سولتان عبدالحمید) دەربارەیی ئەم دەزگای هەوالگریی خۆی قسە ئەکات و مەبەست لێی پوون ئەکاتەوه و ئەلیت : ((بە پێی نەریتی عوسمانی ، سولتان لە پێگەیی دەزگای حوکمرانیەوه ئاگاداری پەیدا ئەکات بەسەر بیروپیرکردنەوهی خەلکی ژێر دەستی خۆی و ئاگادارنەبێت لە گلهی و گازندەکانیان لە پێگەیی والی و قازی یەکانەوه لە لایەکەوه و لە لایەکی تریشەوه لە پێگەیی ئەو هەموو تەکیەیی بە هەموو لایەکی وولاتدا بلأوبوووەتەوه بە شیخەکان و دەرویشەکانیشەوه ، جا سولتان ئەم زانیاریانە کۆئەکاتەوه و بەپێی ئەو زانیاری یانە وولات بەرپۆه ئەبات .

سولتان محمودی باپیرم (محمودی دووم) بازنەیی هەوالگری لەسەردەمی خۆیدا فراوان کرد و هەموو ئەو دەرویشە گەپۆکانەشی بۆ زیاد کرد کە هە بوون ، ئەمە لەو کاتەدا بوو کە چوومە سەرتهخت و لەسەر ئەوەش بەردەوام ئەبم ، پۆژیکیان هەوالیکیان بۆ هێنام لە (موسورس پاشا) وە کە بالوێزی ئیمە بوو لە (لندن) ، گوایه حسین عەونی پاشا (صەدری

¹ (هەمان سەرچاوهی پێشوو ، ص ۹۶ .

ئەزىزلىك (ي پىشوو كە (فەرماندەى سوپا = سرعسكر) بوو ، پارەى لە ئىنگلىز وەرگرتبۇو ، جا ئەگەر سەدرى ئەزىزلىك كە حوكمى وولات ئەكات بەناوى سولتانهو ناپاكي بەرامبەر وولاتەكەى بكات ، كەواتە سىخوڧەكانى بە دلىناى يەو واهەوال بە كۆشك ئەدەن كە بە جوانترىن شىو كەرەكانى ئەنجام ئەدات ، لەبەر ئەو ئەو ھەوالە زۆر كارى تىكرەم و دلى گۆڧىم ، ھەر لەو پۇژانەدا بوو كە (محمود پاشا) پى گەيى و ھەندى زانىارى دەربارەى چەند ئەندامىكى ((توركىاي لاو (تركيا الفتاة) پى راگەياندم كە ئەو زانىارىانەى ئەو پىيدام زۆر گرنگ بوون ، پرسىارى ئەو ەم لى كرد ئەم زانىارى يانەى لە چ رىگەيەكەو دەست كەوتوو ، بۆم دەرگەوت كە ئەویش دەرگايەكى ھەوالگى تايبەت بە خۆى دروست كردوو و بە پارە ھەندى لە خزمە نزىكەكانى چەند كەسى ناو (تركيا الفتاه) ى كړيوو و ئەوانىش بە حوكمى خزمەيتى يەكەيان ھەموو جارىك لە نزىكەو ئەيانىبن و چىيان لى بىيستن دىن بۆ ئەمى ئەگىرنەو و ئەویش پارەيان ئەداتى راستە ئەو مىردى خوشكەكەى بەلام راست نى يەھىچ كەسك پلەى پاشايەتى ھە بوو دەرگايەكى سىخوڧى سەربەخۇ بە جيا بۆ خۆى دروست بكات دور لە دەرگاي ھەوالگى دەولەت ، بۆيە پىم ووت ، ئەبى ھەر ئىستا ئەو دەرگايە ھەلبوەشىتەو و جارىكى تىرىش ئەو جۆرە كارانە دووبارە نەكەيتەو ، ھەرچەندە زۆرى پى ناخۆش بوو بەلام دەرگاكەى خۆى تەسلىم بە من كرد .

دەولەت ناتوانى بى ترس بىمىنىتەو كاتىك كە دەولەتە گەرەكان بۆ خزمەت كردنى ئامانجەكانىان كەسانىك بىر كە لە ئاستى وەزىرىكى گەرە دايت .

لەبەر ھەموو ئەمانە بىر پارەدا كە دەرگايەكى ھەوالگى دروست بكەم كە پەيوەندى راستەو خۆى بە خۆمەو ھەبىت ، ئەم دەرگايەش ئەو دەرگايە بوو كە دوژمنان ناويان نا بوو (جۇرنالجيەت) (پۆلىسى نەيىنى = ھەوالگى) ، پىويست بوو كە ئەو بزانم لەناو ئەندامانى دلسۆزو راسەقىنەى دەرگاي جۇرنالجيەتدا (ھەوالگى) دا ، كەسانىكى بوختان چىش ھەن ، بەلام من بىروم نەئەكرد و ھەموو شتىكى ئەو دەرگايەم بەرەھايى وەرئەگرت تا بە وردى لىكۆلىنەو ەم نەكردايە لەسەرى ، سولتان سەلىمى باپىرم (سەلىمى سى يەم) ھەمىشە ھاوارى ئەكردو ئەيووت : (دەستى يىگانە بەسەر جەرگ و ھەناو مانەو بەردەوام ئەگەرئەت ، پىويستە بالويز بنىرىن بۆ دەولەتە بىيانى يەكان تا كەرەسەكانى پىشكەوتنى ئەوروپامان بۆ بگوازنەو ، پىويستە لەسەرمان نوينەر زۆر بنىرىن بۆ دەرەو ، ئەبى كاربەكىن بۆ ئەو ەى بەپەلە خۆمان فىرى ئەو شتانە بكەين كە ئەوان پى ى گەشتوون .

منیش له راستیدا ههستم بهو دهستانه‌ی بیگانه شه کرد ، نهك له سه‌ر جه‌رگ و هه‌ناومانا ، به‌لكوو له ناو جه‌رگ و هه‌ناومدا ، شه‌وانه (سه‌دری شه‌عظمه‌) ه‌كان و وه‌زیره‌كان شه‌كپن و دژ به‌ وولاته‌كه‌م به‌ كاریان دینن ، شه‌مه‌ چوئن پوو شه‌دات له‌ كاتیكدا شه‌وانه‌ له‌ شه‌زینه‌ی ده‌ولت پاره‌یان بو سه‌رف شه‌كریت و كه‌چی من نه‌توانم ناگاداری شه‌وه‌ بم شه‌ریکی چین و چی شه‌كه‌ن و جی له‌ژیر سه‌ریاندا شه‌ه‌ ؟

بهائی من دہزگای جورنا لجیہت (ھه والگری) م دروست کردوو ھه رخوشم به پړیو ھم ئه برد ...
به لام ئه مه که ی روویدا ؟ .

پاش ئەوھى ئەبىنىم سەدرى ئەغزە مەكان بەرتىل لە دەولەتە بىيانى يەكان وەرئەگرن بە بەرامبەر ئەوھو كە دەولەتەكەى خوڤيان بېروخىنن و پىلان لە سولتانهكەيان بگيڤرن ! ئەم دەزگايەم بۆ ئەوھ دروست نە كرد كە كەرەسەيەك بىت دژ بە ھاوولائىيان بەلكوو بۆ ئەوھ بوو كە بە شويڻ ھەموو ئەوانە دا بېروات كە ناپاكي بەرامبەر دەولەتەكەى من ئەكەن لە كاتىكدا كە بە رۆزى و نىعمەتى عوسمانى دەميان تا قورقوراكەيان ئاخىرا بوو .^۱

"کۆمەلەى ئىتىحادوتەرقى" لەسەر دروست کردنى ئەم دەزگای ھەوالگری یە پەخنەىكى زۆریان باراند بەسەر (سولتان عبدالحمید) دا ، لە راستیشدا ئەم دەزگایە کارىكى چاکى زۆرى بۆ دەولەتى عوسمانى کرد ، لە کاتیکیدا کە (... ئاژاوە چى و تیرۆستە ئەرمەنى یەکانیان ھان ئەدا بچن بە گژ دەولەتى عوسمانیدا ، و ھەر جارەى کە سەربازەکان بەریان لى ئەگرتن خوینىكى زۆر ئەپژا ... بەلام کە (سولتان عبدالحمید) ئەم دەزگایەى دروست کرد _ لەماوەى ئەو (۳۰) ساڵەدا _ سولتان لەگەڵ دەرکەوتنى ھەر جۆرە جولەىەکدا خیرا ھەوالیان ئەدایە و توانى ھەموو یاخیبونىكى ناوخۆیى دابمرکىنیتەوہ پىش ئەوہى بگاتە خوین)^۲.

سەنئەت / ياخی بوونەکان و شۆرشەکانی بەلقان :

دانیشتوانی (جبل الاسود) و (صرب) و وولای (هرسك) یان هان ئەدا بۆ ئەوهی له
دەولەتی عوسمانی جیا ببنه وه ، ئەویش له ساڵی (١٢٩٣ك _ ١٨٧٦ز) بوو ، بەلام عوسمانی
بەکان توانیان کێیان بکەنه وه ، (سولتان عبدالحمید) هەزی لەوه بوو کە پێگە له دەولەته

¹ (بروانه : مذكرات السلطان عبدالحميد ، ص ١٦٠ .

² (بروانه : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ١٨٩ .

ئەوروپى يەكان بگريّت و نه يەليّت دەست وەردەنە وولات ، بۆيە هات بپياري ئەوہى دا کہ (قەزاوہت) لە دەسەلاتى جيّەجىّ کردن جيا بکاتەوہ ، و بە ھەلبژاردن (قازيەکان) دابنرین لە پښگەى جەماوەرەوہ ، موسلمانەکان و نەصارەکان وەک يەک باج بخريّتە سەريان ... دانیشتون بەمە پازى نە بوون و جاريکى تر شوپشيان ھەلگيرساندەوہ و ئەويش سەركوت کرا ، بەلام نەمسا کەلە پشت ئەم شوپشەوہ بوو ئەيوسيت " بۆسنە و ھەرسک " بخاتە سەر خۆى ، لە ھاندانى جەماوەر دژ بە دەولەتى عوسمانى ھەر بەردەوام بوو ، ئەوہبوو نەمسا لەگەل پوسيا و ئەلمانيا و فەرەنسا و ئینگلتەرا داويان لە سولتان کرد ھەندى چاکسازى بکات و سولتانیش داواکەى قبول کردن ، بەلام نەصرانى يەکانى بۆسنە ئەمەيان قبول نەکرد ، ئەمەيش دەرى ئەخات پرسى داوا کردنى چاکسازى جگە لە چەند بيانويەكى بپھيژ ھيچى تر نە بوو ، راستى پرسەکە ئەوہيە کە ئەوان ئەيانويست راستەو خۆ نا راستەوخۆ دەست وەربدەنە کاروبارى دەولەت و لاوازی بکەن و پاشان پالى پپوہ بنين و بيخەن ^۱ .

ھەرەھا شوپشى بولغارى يەکانیش دەستى پيکرد ھەر لەو کاتەى کە نەصاراکانى بۆسنە و بەدەنە دانى نەمسا و دەولەتە ئەوروپاي يەکان و بەتايبەت پوسيا دەستى پيکرد بوو ، چەند ريکخراويک لە وولاتى بولغاريا دا دروست بوون بۆ بلاوکردنەوہى دەسەلاتى پوسيا لە نيوان نەصارا و ئەرسەزۆکسەکان و ((صەقالیبەکان)) دا ، پوسيا بە ھەموو شيۆہيەک پشتى ئەمانەى ئەگرت و چەکيشى پى ئەدان ، ئەم ريکخراوانەش بە ھەموو توانايانەوہ دانیشتوانى ((صرب و بۆسنە و ھەرسک)) يان ھان ئەدا بۆ ئەوہى دژ بە عوسمانى يەکان پاپەرن ، کاتيک عوسمانى يەکان ھەندى لە خيزانە (شرکسيە) کانيان ھينايە ئەوہى ، بولغارى يەکان خوپيشاندانيان کرد لەسەر ئەمە ، و پاپەرنیکیان دروست کردو پوسيا و نەمسا دنەيان ئەدان و چەک و پارەى باشيشيان پى ئەدان ، بەلام دەولەتى عوسمانى توانى ئەمجارەش کپيان بکاتەوہ و پاپەرنەکە لەناو بەريّت ، دەولەتە ئەوروپاي يەکان کەوتنە پڕوپاگەندە بلاو کردنەوہ گوايە عوسمانى يەکان قەسابخانەيان لەو وولاتەدا دژ بە نەصاراکان ئەنجام داوہ ، لە کاتيکدا پپچەوانەکەى راستە ، بەم پڕوپاگەندانە پراى گشتى ئەوروپا دژ بە دەولەتى عوسمانى کەوتە جولەجول و حوکمەتە ئەوروپاي يەکانیش داواى ئەويان ئەکرد کە ھەلويستى توند دژ

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۱۸۹ .

به عوسمانی یه کان بنوینری و له وانه هاوکاری بولغاری یه کان بکریئت که سهر به خوئی وهریگرن و فرمانره وایه کی نه صپرانی یان بو دابنری^۱ .

پوسه کان و نه لمانه کان و نه مساوی یه کان پیکه وه دنه صربه کان و (جبل الاسود) یان نه دا بو نه وهی شهر دژ به عوسمانی یه کان رابگه یه نن ، پوسیا هزی له وه بوو که سنوره کانی خوئی له پووی بولغاریا وه فراوان بکات ، نه مساش به هه مان شیوه ئه یویست سنوره کانی له پووی (بوسنه و هرسک) وه فراوان بکات ، ئه م دهوله تانه په یمانی ئه ویان به میری (صرب) و (جبل الاسود) دا که هه موو هاوکاری یه کی بکه ن ، نه وه بوو پوسیا به نه ینی سهربازیکی زوری برده ناو وولاتی (صرب) و (جبل الاسود) ، دهوله تی عوسمانی توانی صربه کان و هاوپه یمانه کان شیان تیک بشکیینی و دهوله ته نه وروپای یه کان ده خاله تیان کرد و داوای پارگرتنی شهر یان کرد وه گهر نا ئه وا شهر ی سهرانسهری رانه گه یه نن^۲ .

نوینه رانی دهوله ته نه وروپای یه کان له نه سه ته نبول کوبونه وه و چه ند پیشنیاریکیان خسته به رده سستی دهوله تی عوسمانی ، گرنگترینیان نه مانه بوون :

دابه شکردنی وولاتی بولغاریا بو دوو ههریم و فرمانره واکانیشیان نه بیئت له (نصاراکان) بن ، لیژنه یه کی نیو دهوله تیش دروست بکری بو جیبه جی کردنی ئه م بریارانه ، و هه مان امتیازات (یش بدریته هه ردوو میرنشینی بوسنه و هرسک و دهوله ت دهست له هه ندی زهوی هه لبگریئت بو صربه کان و جبل الاسود .

به لام دهوله تی عوسمانی ئه م بریارانه ی رت کرده وه و یه ک تهره فه له گهل صربه کاندایا ریکه وتن و سوپاکانی له وولاتی (صرب) کشانه وه ، به و مهرجه ی ئالای (صرب) و (عوسمانیه کان) هه ردوک هه لبگریئت تابه لگه بیئت که صرب له ژیر ده سه لاتی عوسمانیه کاندایه^۳ .

(سولتان عبد الحمیدی دوو هه م) له وه دنلیا بوو بوو که ئامانجی دهوله ته نه وروپیه کان نه وه یه که دهوله تی عوسمانی بپروخیئت ، نه وه تا له (یاداشته کان) ی دا ئه لی : (له ناو کونگره ی دهوله ته گه وره کاندایا که له نه سه ته بنولدا گیرا بوم دهرکه وت نه و دهوله تانه نیازیان چی یه ،

^۱ (بپروانه : الدولة العثمانية د. اسماعیل یاغی ، ص ۱۸۹ .

^۲ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو ، ص ۱۹۰ .

^۳ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو ، ص ۱۹۰ .

ئەۋىش ئەۋەنى يەكە بەدەم ئەلەن : دەستەبەركردنى مافى ھاۋولاتى يە مەسىحى يەكان ، بەلكوومەبەستىيان دەستەبەركردنى سەربەخۆيى ئەۋ ھاۋولاتىيەنەيە و پاشان سەربەخۆيى ئەۋ ھاۋولاتىيەنەيە دابەشكردنى ھەموو دەۋلەتى عوسمانى ، ئەۋان بۇ دابەشكردنى دەۋلەتى عوسمانى و گەيشتەن بەم ئامانچە دوو پىگەيان گرتبويى بەر :

يەكەم / وورژاندنى ھاۋولاتى يە مەسىحى يەكان و ئىل كىردنى بارودۇخەكە و بەۋ شىۋەيەش ئەۋ دەۋلەتەنە خۇيان ئەكەن بە خاۋەنيان .

دوۋم / داۋاكردنى (سىستەمى مەرجدارىتى) تا لەناۋ خۇشماندا دوۋبەركى دروست بىكەن بۇ بەدەست ھىنانى ھەردوۋ مەبەستەكەيان ، بەداخەۋە ئەۋ نانەي دوژمن ئەيدا ھەندى گەزۇشى پىۋە كىردبوۋ بۇيە ھەندى لە گەنجە پۇشنبىرە عوسمانى يەكان نەياتۋانى جىاۋازى لە نىۋان ئەۋ دوۋ ھالەتەدا بىكەن ، جى بەجى كىردنى سىستىمى دەستوۋر بە ئاسانى لە ۋولاتىكدا كە يەك نەتەۋەيى يە ومحاللى ئەۋ جى بەجى بوۋنە لە ۋولاتاندا كەيەك نەتەۋە نىن .

چاۋارم / شەرى نىۋان رۇسىا و عوسمانى يەكان :

رۇسىا ئەيۋىست ھەرچونىك بوۋە بىگاتە ئاۋە گەرمەكان لەبەر زۇر ھۆكارى ئايىنى و ئابورى و جۇگرافى (بىرسى گەۋرە) (۱۶۲۷ _ ۱۷۲۵ ز) لەۋەسىيەتەكەيدا بۇ پروسەكان لە بىرگەي (نۆيەم) و (يازدەھەم) و (سىازدەھەم) دا باسى ئەۋە ئەكات كە پىۋىستە مەلمانى شارستانى لەگەل دەۋلەتى عوسمانىدا بىرىت تا ئەۋ دەۋلەتە كۇتايى پى ئەھىرىت ...

" بىرسى گەۋرە " لە بىرگەي نۆۋەمى ۋەسىيەتەكەي دا ئەلى :

(لە قىسطنطينىيە) ھو (ھىندىستانەۋە) كەمە كەمە بە پى ئىۋانا نىزىك ئەبىنەۋە ، چونكە ھەركەس (قىسطنطينىيە) ئى ھەبىت ئەۋە بە دۇنيائى يەۋە ھەموو دۇنيائى ئەبىت ، لەبەر ئەۋە ئەبىت دەست لە شەرى عوسمانىيەكان ھەلنەگرىن)

لە بىرگەي يازدەھەمىشدا ئەلى : (لەگەل نەمسادا بەشدار ئەبىن بۇ ئەۋ مەبەستەي بىرپارمان داۋە كە بىرىتى يە لە دەر كىردنى عوسمانى يەكان لە ئەۋروپادا) .

لە بىرگەي سىازدەھەمىشدا ئەلى : (پاش ئەۋەي دەست ئەگرىن بەسەر مىرنىشىنە عوسمانى يەكاندا ، سۇپاكانمان كۇئەكەينەۋە وگەلەكەشتىيەكانمان ئەبەينە دەريائى (بەلىقىق) و دەريائى

پەش و دەست بە دانوستان ئەكەين لەگەڵ فەرەنسە و نەمسادا بۆ ئەوەی هەموو دونیا لە نێوان خۆماندا دابەش بکەین)^۱

پوسیا گرنگی زۆری بەم دەسیەتە ئەدا ، لە سەر دەمی (سولتان عبدالحمیدی دوو هەم) دا شۆرش و پاپەڕین بە دڵ دەدانی پوسیا و دەوڵەتە ئەوروپییەکان زیادی کرد لە بەلقان و یونان و شۆینەکانی تری هەریەمە عوسمانی یەکاندا ، هەریەمەو نەو دەستا بە لکو کاری بۆ ئەوەش کرد کە دەوڵەتیکی نەصرانی سەر بە خۆ لە شۆینیکی چاکی لە (بەلقان) دا بە دەست هێنا ، پوسیا خۆی ئامادە کرد بۆ شەڕ ، و پاشماوێک شەڕیکی وای راگەیاندا دژ بە عوسمانی یەکان کە ئومیدی ناشتی لی ئە ئەکرا^۲ .

بۆمانیاش دایە پال پوسیا و عوسمانی یەکان کە وێنە شەڕیکەو لەگەڵ پوسیدا هەردوو لایانی هاری ، سوپاکانی پوسیا لە دەریای " دانوب " دەو پەڕینەو و دەستیان گرت بە سەر هەندی شاردا کە لە ژێر دەسلەلاتی عوسمانیدا بوون وەک (تیرنۆه) و (نیقولبلی بل) کە ئیستا ئەکەوێنە بولغاریاو ، هەروەها پوسیا دەستی گرت بە سەر چەند خاڵی گرنگ و پردی تردا کە پێگە بوون بۆ بەلقان ، (سولتان عبدالحمید) گۆڕانکاری زۆری لە سەر کردەکانی سوپادا کرد تا پێگە لە شەڕی پوسی یەکان بگرت ، پوسەکان هەوێیان دا کە دەست بە سەر شاری (بلفنە) شدا بگرن _ کە ئیستا ئەکەوێتە وولاتی بولغاریاو _ کە یەکیکە لە پێڕەو گرنگەکان بۆ (بەلقان) ، بەلام (عثمان پاشا) کە سەر کردەییکی عوسمانی ئازاو شەڕکەر بوو ، زۆر قارەمانانە بەرپوودا و دەستا و پاشەکشەیی پێ کرد ، جاریکی تر بە هیژیکی زۆر تر و چەترەو هێرشیکی تریان هێناوە کە چۆی ئەم سەر کردە عوسمانی یە کەم وێنە بە پووی پووسەکاندا جاریکی تر و دەستایەو و توانی سەرکەوتن بە دەست بەیینی ، ئەمەوای کرد کە سولتان عوسمانی مەر سویمکی تاییبەتی بۆ بنیڕیت و سوپاسی بکات بۆ ئەو کارە^۳ .

لەبەر دەم ئەم خۆپاگریەدا پوسەکان ویستیان گۆڕانکاری لە سیاسەتەکانیاندا بکەن بۆ دەست گرتن بە سەر ئەو شارەدا و هاتن سیاسەتی گەمارۆخستە سەر شارەکیان پەپەرەو کرد ،

^۱ (بڕوانە : التحفة الحلبية ، ابراهيم حلمی يط ، ص ۲۴۱ .

^۲ (پستە (حرب لا هواة فیها) بەو شیۆهیه واتە کەمان لیكدایەو چونکە

بناغەیی ووشەکە لە عەرەبیدا بەو مانایە دیت (وەرگیر . ن .) .

^۳ (بڕوانە : الفتوح الاسلامیة عبر العصور ، ص ۴۱۸ .

و پښتانه کانی کومه کی ناردينان بؤ سوپای عوسمانی هه موو گرت و له هه مان کاتدا هیزه کانی
 خویانیان زیاتر قاییم کرد و قهیسهری پوسیا خودی خوی نامادهی شهرکه بوو ، میری
 (پومانی)ش به خوی و سهد هزار شهرکه ره وه دایه پال پوسیا و تای ترزووی شهرکه
 له بهر ژه وندی پوسیا وه ستایه وه ، چونکه ژماره ی نه وان بوویه (سهدو په نجا هزار شهرکه)
 و له سی قۆله وه گه مارویان خسته سهر هیزه کانی عوسمانی ، له گه ل نه مانده سوپای
 عوسمانی به سهر کردایه تی (عوسمان پاشا) زور پالنه وانانه خویان گرت ، هه رچه ند ژماره ی
 نه وان په نجا هزار شهرکه بوو که چی نه که هه ر خورپاگر بوون به لکوو نه خشه یه کی جوانیشیان
 دانا بؤ نه وه ی دژه هیرشیک بکه نه سهر هیله کانی نه و دوژمنه ی که گه ماروی خسته وه ته سهریان
 ، به ئومیدی نه وه ی یان سهرکه وتن و شکاندنی گه مارو که ده ست نه خه یان شهید بوونیان
 ده ست نه که ویت .

عوسمان پاشا به خوی و سوپا که یه وه به ده نگي (" لا اله الا الله " و الله اکبر ") وه په لاماری
 دوژمنیان دا و ژماره یه کی زوریان به ده سته ی پوسه کان لی شهید بوو ، به لام توانیان هیلی
 یه که م و هیلی دووه می گه مارو که بشکینن و ده ستیان گرت به سهر توپها و یژه کان دا و
 عوسمان پاشای سهر کرده هندی بریندار بوو له کاتی شکاندنی هیلی سیه مه دا ، له پر یکدا
 هه والیکي دروینه ی توند که وته ناو سهر بازه عوسمانی یه کان گوايه (عوسمان پاشا) شهید
 بووه ، به وه واله سهر بازه کان وره یان به ردا و ده ستیان که وته لاو هه ولیان دا بگه رینه وه به ره و
 شار به لام هندی هیزی پوسی چوو بوونه ناو شاره که و سهر بازه عوسمانی یه کان ده رکه وتن و
 که وته ناو ته قه ی هه موو لایه کی دوژمنه وه ، بویه ناچار بوون که خویان بدن به ده ست هیزه
 پوسه کانه وه ، نه مه ش له سالی ۱۲۹۴ _ کو تایی یه کانی سالی ۱۸۷۷ ز دا بوو ، سهر کرده
 عوسمانیه که به برینداری خوی دابه ده ست پوسه کانه وه که زور سهر سام بوون پی ی و باسی
 په لاماردان و قاره مانیتی نه ویان نه کرد ^۱ ، ته نانه ت سهر کرده ی گشتی هیزه کانی پوسیا هات
 پیروزبایی نه و بهرگری یه جوانه ی له عوسمان پاشا کردو شمشیر که شتی بؤ گه پرانده وه وه ک
 ریزیک بؤ نه و خورپاگری و نازیاه تی یه ی له شه ردا هه یبوو ، عوسمان پاشا په وان ه ی پوسیا کرا

^۱ پروانه : هه مان سهر چاوه ی پی شوو ، ص ۴۱۹ .

له مانگی دیسه مبهري هه مان سالد (١٨٧٧ز) ، قهيسهر به ههموو پيوره سميک شاياني نهو
بيت پيشوازي له (عوسمان پاشا) کرد و مامه لهی گيراو (نهسير) يان له گهل نه نه کرد ^١ .

نهم سه ركه وتنانه ي پوسيا (صربه كانى) له به لقاندا هان دا تادژ به عوسمانى يه كان
دهست به جوله بكه ن ، و سوپا كانيان په لامارى بنكه و بازگه كانى عوسمانه كانياندا له ويډا ، و
سه رقاليان كردن و نه يان په رژايه سه رپوسه كان ، له هه مان كاتدا له هه ولى نهودا بوون چه ند
ناوچه يه كى ترى تازه داگير بكه ن ، نهوه بوو پوسيا توانى دهست به سه ر (صوفيا) _
پايته ختى پړومانياي ئيست _ دابگريت و هر نه و نه دهش نا ، به لكوو به ره و باشور كشان پروو
به به پايته ختى كوڼى عوسمانيه كان و گه يشتنه چه ند ناوچه يه كه ته نيا په نجا كيلو مته تر
له نه سته نبوله وه دوور بوون ، و بارودوخه كه له ناو دهوله تى عوسمانيدا ته واو پرووى له خراپتر
كرد .

هر له م كاته دا چه ندان شه پرى تر له نيوان پوسه كان و عوسمانى يه كاندا له ناوچه ي
ناسيادا پروويدا ، كه له نه نجامدا پوسه كان گه يشتنه (نه نادول) به لام عوسمانى يه كان
توانيان تيكيان بشكيڼن و بيانكه نه وه به ناو پوسيادا ، عوسمانى يه كان و به سه ر كرديا ته
(احمد مختار پاشا) زياد له شهش سه ركه وتنيان به دهست هينا له شه په كانياندا ، بويه
(سولتان عبدالحميد) مه رسوميكى سولتاني ده ركرد بوى و سوپاسى كرد تيډا ، پوسه كان له
پاشاندا هر له و ناوچانه وه هير شيكى تريان كرده سه ر عوسمانى يه كان و توانيان له سالى (١٢٩٥)
كوچيدا هيزه عوسمانى يه كان تيک بشكيڼن و دهست به سه ر هه ندى ناوچه ي نه نادول
خوشيدا بگرن ^٢ .

له به رده م نه م هه مو تيک شكانه ي عوسمانى يه كاندا له نه وروپا و ناسيادا ، دهوله تى
عوسمانى ناچارى نه وه بوو كه بكه ويته هوودنه به ستن له گهل پوسيادا و دانوستان له گه لياندا
بكات و نه وه بوو كه په يماننامه ي (سان ستيفاس) ي سالى (١٨٧٨ ز) كه وته نيوانيان ، نه م
په يماننامه يه له (٣ / مارس / ١٨٧٨ ز) به ستراو له جياتى دهوله تى عوسمانى (صفوت پاشا)

^١ (پروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ١٤١ .

^٢ (پروانه : الفتوح الاسلاميه عبر العصور ، ص ٤١٨ .

به چاوی پر فرمیسکه وه نیمزای کرد و سروشتی یه که نهو په یماننامه یه هندی مهرجی تاقهت پروکینی^۱ تیدا بوو بۆ دهوله تی عوسمانی^۲.

په یماننامه ی (سان ستقانو) له ۱۵ فبرایر / ۱۲۹۵ ک / ۱۸۷۸ ز:

نوینه ری پوسیا چهند مهرجیکی پیش وهختی خسته پروو، داواشی کرد راسته و خو نیمزای له سهر بکریت، نه گهر نا نه وه سوپای پوسیا پیشپه وی نه کات و نه سته مبول نه گریت، عوسمانی یه کان ریگه یه کی تریان نه ما نیمزا کردن نه بیئت و دهقی په یماننامه که ش نه مانه ی تیدایه: _

۱- دیاری کردنی سنور بۆ (جبل الاسود) بۆ نه وه ی کو تای ی به کی شمه کی شه که بیئت و نه م میرنشینه سهر به خو یی خو ی ده ست بکه ویت.

۲- میرنشین (صرب) یش سهر به خو نه کریت و نه بیئت هندی زه وی تازه شی بخریته سهر.

۳- بولغاریاش خود موختاری یه کی ئیداری سهر به خو یی پی نه دریت و سالانه بریکی دیاری کرا و باج نه داته دهوله تی عوسمانی، و فرمان به رهکانی دهوله ت و سهر بازه کان ته نیا خه لکی (نصرانی) نه بن، به ناگاداری عوسمانی یه کان و پوسه کان سنوره که یان دیاری نه کریت، و میری وولات له لایه ن دانیشتوانه وه هله دبزی ریت و عوسمانی یه کان به یه کجاری سهر بازه کان یان له بولغاریادا ناهیلن و چۆلی ده که ن.

۴- دهوله تی پۆمانیاش سهر به خو یی ته وای نه دریتی.

۵- نه بیئت (باب العالی) په یمانی نه وه بدات که پاریزگاری له نه رمه نه کانو نصرانی یه کان ی (کورده کان) و (شهرکسه کان) بکات.

۶- (باب العالی) نه بیئت هه ستیت به باشکردنی بارودخنی نه صاپا کان له دورگه ی (کریت) دا.

^۱ (مهرجی تاقهت پروکین بۆ (شروط مجففة) به کار براوه، عهره ب نه لی (اجحف فلان بعبد، کلفه ما لایطاق): المنجد / ماده ی _ جحف _ و نه شکری بلی: مهرجی ناهه ق ده ره ق به عوسمانیه کان. عهره ب نه لی "اجحف بحقه" انقصه انقاصا فاحشا (وه رگی پرن).

^۲ (پروانه: السلطان عبدالحمید الثاني، ص ۱۴۴).

۷- دەرۆلەتى عوسمانى باجى ئەم شەپەرە ئەدات كە بېرەكەى (دوو مىليارو نىو) لىرەى ئالتونى يەرۇسىيا ئەتوانىت لە جىياتى ئەوہ بېرە پارەيە زەرۆى وەرېگىت .

۸- تەنگاۋەكانى (بسفور ودردىل) بە كراۋەيى ئەمىننەۋە بۇ كەشتى يەرۇسىيا يەكان لە ھەردوۋى حالەتى شەپەرە ئاشتىدا .

۹- مۇسلمانەكانى بولغاريا بۇيان ھەيە پەرە بكەن بۇ ھەر شوپىننىك بىانەۋىت لە پارچەكانى دەرۆلەتى عوسمانىدا^۱ .

بەم شىۋەيە ھەرچى مۇلكى دەرۆلەتى عوسمانى ھەيە لە ئەۋرۇپادا بەش بەش كرا ھەرچەندە گەرە بوۋى بولغاريا بويە مايەى عادز بوۋى دەرۆلەتەكانى تىرى بەلقان ۋەك : (نەمسا) و (يۇنان) و (صرب) ، ھەرۋەھا بەرىتانىاش بە زىاد بوۋى دەسەلاتى رۇسىيا لە بەلقاندا قەلس بوۋ ، بۇيە ئامادە باشى ۋەرگرت بۇ شەپەرەكردن دژ بە رۇسىيا و لە لايەنى دەرۆلەتى عوسمانى يەرە مافى داگىركردن و بەرپۇرە بردنى (دورگەى قىرەص) ى لە (يونىو / ۱۸۷۸ ز) دا پى درا بەۋ مەرچەى كە ھەر ۋەك بەشىكى دەرۆلەتى عوسمانى بىمىنىتەۋە ، بە بەرامبەر ئەۋە بەرىتانىا ئەبىت پەيمانى ئەۋە بدات كە بەرگىرى لە مۇلكەكانى دەرۆلەت بكات لە ئاسىيادا دژ بە ھەر ھىرشىكى رۇسىيا ، بەرىتانىاش مەرچى ۋا بوۋ بۇ ئەم كارە سۇلتانى عوسمانى پەيمانى ئەۋە بدات كە چاكسازى بكات لە مۇلكەكانى ئاسىيادا بەراۋىژلەگەل بەرىتانىادا ، بەرىتانىا ئەۋە پەيمانىشى دا كە ھەركات رۇسىيا ئەۋە ناۋچانەى جىھىشت كە داگىرى كردون ، بەرىتانىاش (قىرەص) جى بىيلىت^۲ .

(سۇلتان عبدالحميد) لە بناغەدا پارزى نە بوۋ كە بچىتە ئەم شەپەرەۋە ، بۇيە ئىمزاى لەسەر پەيماننامەكە نەكرد ، ۋە ھەستە بە ھەندى ھەۋلى چىرى دىپلۇماسى و سىياسى تا ئەۋە بوۋ بەرىتانىاي ھىنايە سەر ئەۋ بىراۋيەى لەگەل دەرۆلەتى عوسمانىدا بوەستى و بەمەش كۇنگرەى (برلىن) ى مۇگەرەكرد تا لەلايەك ئاسەۋارى خراپى پەيماننامەى (سان ستفانو) سوك بكات و لەلايەكى تىرىشەۋە رۇسىيا بىرسىنىت بە پالپالىنى بەرىتانىا و دەست لە شەپرى ھەلبىگىت ، سۇلتان تۋانى دەستكەۋتى تر بۇ دەرۆلەت بەدەست بەينى و بېرگەكانى ئەم كۇنگرەيە زىانەكانى پەيماننامەى يەكەمى كەم كىردەۋە .

¹ (بىروانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۹۲ _ ۱۹۳ .

² (بىروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۱۹۳ .

بهستنی ئەم دوو پەیماننامە بە لێگەیه لە سەر لیها تووی سیاسیانە (سولتان عبدالحمید) ، که توانی قەسسی لە نیوان دەولەتی پوسیا و دەولەتی ئەلمانیا شدا دروست بکات ^۱ .

(غلیومی دووم) که ئیمپراتۆری ئەلمانیا بوو لە (یاداشتەکانیدا) ئەلێ :

(لەسەر دەمی) ئەلیکسەندەری دووم (که قەیسری پوسیا بوو ، لە گەڵ یەکیک لە گەورە سەرکردهکاندا که دانرا بوو بۆ خزمەت کردنی دیواننی قەیسەری ^۲ ، چەند قەسەیهک که وەتە نیوانمان دەر بارەری پەيوەندی هەردوو دیوانی پوسیا و ئەلمانیا و پەيوەندی نیوان سوپا و وولاتی هەردوولا ، بەو سەرکردهیەم ووت : ئەری من هەست ئەکەم کو دەتایەک لەو پەيوەندی یانەماندا پوویداوه ، ئەو بە منی ووت : جا خەتای کۆنگرە ی برلین بوو ! ئەو گەورەترین هەلە بوو (که بسمارک) کردی ، بەو کارەری ئەو هاوپی یەتی یە کۆنە ی نیوانمانی لە ناو برد ، و لە دیوانی پوسەکان و لە ناو حوکمەتی پوسیا دا متمانە بە ئەلمانیا نەما دوا ی ئەو کۆنگرە یە ، سوپای ئیلمە وا هەست ئەکەن که گەورەترین جنایەتیان بەرامبەر کرا دوا ی ئەو هەموو شەپە خویناوی یە ی که که وەتە ناوی لە سالی ۱۸۷۷ ز دا ^۳ .

کۆنگرە ی برلین (۱۳۰۵ ک _ ۱۸۸۷ ز) :

لەم کۆنگرە یە دا هەموو دەولەتە گەورەکانی وەک (ئینگلتەرا ، فەرەنسا ، ئەلمانیا ، نەمسا) بەشداریان کرد ، که وەتە باسی پێککردنە وە ی پەیماننامە ی (سان ستفانو) که لە نیوان پوسیا و دەولەتی عوسمانیدا بەسترا بوو ، ئەمەش لە وەو هات که هەندی دەولەت پەخنە ی لیی هە بوو چونکه بەرژە وەندی یە ستراتیژی یەکانی یەکیان نەئەگر تەو لە گەڵ ئەم پەیماننامە یە دا ... ئەندامانی کۆنگرە لە سەر پێککردنە وە ی پەیماننامە ی (سان ستفانو) پێکەوتن و پەیماننامە ی (برلین) بەسترا و ئەم مەرجانە ی خوارە وە ی لە خو گرت :

^۱ (بر وانه : السلطان عبدالحمید ، ص ۱۴۵ .

^۲ (دیوانی قەیسەرمان بۆ (البلاط القیصری) داناوه چونکه لە ئەم پۆدا و اتاکە ی گشت گیر تره ، عەرەب ئەلێ : ﴿ بلاط الملك : اي قصره ومجازا مجلسه وزعماؤه ﴾ واتە / کۆشکی پاشا که بۆ ئەنجومەن و سەرکردهکانیشی بەکار دێت ... (المنجد / وشە ی : بلط) (وەرگیژ : ن)

^۳ (بر وانه : مذكرات غلیوم الثاني ، ص ۱۸ _ ۱۹ .

۱- بولغاريا سەربەخۇيى ۋەرگىزىت بەلەم سنورەكەي پىك بىكرىتەۋە ، ۋەلە خواروۋى بەلقاندا مىرنشىنىك دروست بىكرىت بە ناۋى (رومىللى پۇژھەلاتەۋە) كەلە ژىر دەسەلاتى دەۋلەتى عوسمانىدا بىت لە پروۋى سىياسى ۋە سەربازى يەۋە ، ۋەكەسىكى نەصرانى فەرمانپەرۋايى بىكات ، بۇ ماۋەي پىنچ سال دا ئەنرىت بەرىكەۋەتن لەگەل دەۋلەتدا ، ۋەيىزىكى پوسىش لە بولغاريا ۋ (رومىللى) دا ئەمىننەۋە لەسنورى پەنجا ھەزار سەربازدا .

۲- سنورى يۇنان تۈزىك بەرەۋە باكور دىتە پىشەۋە لەگەل ئەۋەدا پىۋىستە ئەۋە بزانرىت كەيۇنان پەيۋەندى بە بابەتى شەپەرەۋەنى يە ۋە پەيماننامەي (سان ستقانو) پەيۋەندى بە ھىچ بە شىكى ئەۋەۋلاتەۋەنى يە .

۳- بۇسنە ۋەرسك ئەدرىنە (نەمسا) .

۴- " بسارابيا " ئەدرىتە روسيا دۋاي ئەۋەلى لە پۇمانيا ئەسەنرىتەۋە ، ۋەكەرتى (دوبرجىيە) ۋ ھەندى دورگەي تر ئەدرىتە پۇمانيا ۋ سەربەخۇيى پى ئەدرىت .

۵- سەربەخۇيى ئەدرىت بە (صرب) ۋ (جبل الاسود) .

۶- شەرەكانى (قارص) ۋ (رەھان) ۋ (باطوم) ئەدرىن بە روسيا .

۷- كۇنگرە بىريارى ئەۋە ئەدات كە ئەۋباجى شەپەرى كە پەيماننامەي سان ستقانو بىريارى داۋە دەۋلەتى عوسمانى بىدات ، كە بىرى (دوومليارو نيولىرى ئالتونى يە) ۋەك خۇي بىمىننىتەۋە .

۸- " باب العالي " پەيمان ئەدات كە بەبى جىاۋازى لە ئايىندا شايتە ھەموۋاۋلاتى يەكانى لەبەردەم داداكان ۋەردەگىزىت .

۹- كۇنگرەش ھەمان بىريارى ھەيە بۇ چاكردى ھەلومەرجى نەصرانى يەكانى دورگەي كرىت .

" بسمارك " كە پاۋىژكارى ئەلمانىا بو ، ئەۋ بانگىشتى بۇ ئەم كۇنگرەيە كرد لە ترسى ئەۋەلى ئەۋەك پالپالىنى بەرىتانيا ۋ روسيا سەر بۇئەۋە بكىشىت كە شەپىكى سەرانسەرى ئەۋروپاي لىبكەۋىتەۋە ۋ بىيتە ھەپەشە لەسەر يەكىتى ئەلمانىا كە ئەۋ زەحمەتلىكى زۇرى لە پىناۋ دروست بوونىدا كىشا بو ، بۇيە ئەۋ دەۋلەتە گەۋرانەي بانگىشت كرد بۇ (برلن) تا دووبارە بە

¹ (بىروانە : الدولة العثمانية ، د. اسماعيل ياغي ، ص ۱۹۵ .

ئاشتى نامەى (سان ستفانو) دا بچنەوۈە و مەرجهكانى شەپرى توركىيا و پوسيا سەرلەنۇى چاك بكنەوۈە^۱ .

هەندى له ميژونوسان^۲ باسى ئەوۈ ئەكەن كەلەپشت پەردەوۈە ((بسمارك)) پيشنيارى بەشەشكردىنى ئيمپراتوريەتى عوسمانى كردوۈە له قەسابخانەى ئاشتى ئەوروپادا و ووتويەتى : مىصر بدريّت بە بەريتانىا و تونس و شام بدريّت بە فەپەنسا و بۆسنە و ەرسك بدريّت بە نەمسا و بوغازين (بسفور و دردنيل) و شوينى تريش له مولكەكانى سولتان بدريّتە پوسيا ، بەلام ئەم پيشنيارانە لەناو پاسپارده و بپارەكانى كۆنگرە دا نەنوسراونەتەوۈە^۳ .

بەم شيۈەيە كۆنگرەى برلين خاالىكى وەرچەرخان بوو بۆ دارووخانى ئيمپراتوريەتى عوسمانى كە ناچار كرا دەست له پووبەريكى زۆر و فراوانى مولكەكانى ەلبگريّت ، ەروەك ئەوۈش ئەبى بنوسرى كە بەريتانىا و فەپەنسا پەيمانى پاراستنى مولكەكانى دەولەتى عوسمانيان گرتە ئەستۆ ، ەەرچەندە چ بەريتانىا و چ فەپەنساسا نيازى ئيمپرياليزمى خۇيانيان ئاشكرا كردو فەپەنسا تونسى له سالى (۱۲۹۹ ك _ ۱۸۸۱ ز) داگير كرد وەك چۆن بەريتانىا (قبرص) ى داگير كرد ، و مىصرى داگيركرد له سالى ۱۳۰۰ ك _ ۱۸۸۲ ز ، بەلام واشى راگەيانە كە ئەم داگيركردنە شتيكى كاتى يە^۴ .

ئەمە ئەنجامى ئەو شەپە بوو كە له نيوان پوسيا و دەولەتى عوسمانيدا بەرپا بوو ، سولتانيش بۆ پووبەپووبونەوۈە لەگەل ئەم ەل و مەرجه نالە بارەدا بە پيوستى زانى كە نازناوى خەليفە بەكاربەينى بۆ ئەوۈى (تحدى) تازەكان رابگري ، ئەوۈ بوو ەستا بە دروست كردنى ((جاميعەى ئيسلامى) تا لەو ريگەيەوۈە ەموو موسلمانان لە دەرەوۈە و ناوۈ وە بكاۋە يەك كوتلە له دەورى خويدا .

گومانى تيدا نى يە بزوتنەوۈى جاميعەى ئيسلامى لەلايەن موسلمانانەوۈە پيشوازى جوانى لى كرا ، ئەوانەى بپروايان وا بوو كە بپهيزى دەولەتى عوسمانى بۆ ئەوۈ ئەگەپيۋە كە

¹ (ەمان سەرچاۋەى پيشوو ، ص ۱۹۵ .

² (دكتور اسماعيل ياغى و ئەمجد مستەفا عبدالرحيم .

³ (بپروانە : في اصول التاريخ العثماني ، ص ۱۹۵ .

⁴ (بپروانە : الدولة العثمانية ، اسماعيل ياغى ، ص ۱۹۵ .

ههستی ئایینی لای موسلمانان بیهیز بووه ، ئەمەیه وای کردووه دۆژمنانی ئیسلام هێرشیان بۆ دونیای ئیسلام هێناوه و ولات دواى ولات به تالان ئەیبەن^۱.

باسى عوسمانى

جامیعهى ئىسلامى

بیرۆکهى جامیعهى ئىسلامى له گۆڤه پانى سیاسهتى نیو دهولهتیدا باسى نه بووبه لکو له سهردهمى (سولتان عبدالحمید) دا دهستی پى کرد ، و دروست دواى ئەوهى که له سالى ۱۸۷۶ زاینیدا چوویه سهر تهختى خیلافهتى عوسمانى ، راسته وخۆ و دواى ئەوهى که (سولتان عبدالحمید) ناهیکى هاتوه تهوه به بهردا و هه موو ئەوانهى که چووبوونه ژێر کاریگهرى بیرى ئەوروپاوه دایمالین له دهسه لاته کانیان ، و خۆى دهسه لاتى راسته قینهى له ولاتدا گرته دهست ، گرنگى یهکى زۆرى دا به بیرۆکهى (جامیعهى ئىسلامى) ، له بیره وه ریه کانییدا " باسى پیویستى ئەوه ئەکات پشتیوانى له په یوه ندى برایانهى ئىسلامى له ناو هه موو موسلمانانى دونیا دا بکریت له چین و هیندستان و ناوه راستى ئەفریقا و شوینه کانی تردا ته نانه ت ئێرانیش ، له م باره یه وه ئەل^۲ : (دروست نه بوونی له یه کتر گه یشتن له گه ل ئێراندا مایه ی داخه ، ئەگه ر بمانه وى هه ل له دهستى ئینگلیز و روسیا ده ربکه ین ئەوه من شتیکی به سوود ئەزانم که نزیک بوونه وه یه کى ئىسلامى دروست ببیت)^۳ باسى په یوه ندى یه کانی نیوان ده وله تى عوسمانى و ئینگلتەرا ئەکات که هه میشه په رچى له به رده م یه کیتى عوسمانیدا دروست ئەکرد ، (عبدالحمیدی دوهم) ئەل^۴ : ((ئىسلام و مه سیحیه ت دوو دیدى جیاوازن و نا کرى هه ردوکیان به یه که وه له یه ک شارستانیتى دا کو بکه یته وه)^۵ بویه وا ئەبینى که ((ئینگلیز عه قلى میصرى یه کانی گه نده ل کردووه و هه ندیکیان وایان لى هاتوو ه ناسیونالیزمیان پى چاکتره له ئایین و وا گومان ئەبه ن که ئەکرى شارستانیتى میصرى و شارستانیتى ئەوروپا له ناو یه کتر دابتنه وه ، ئینگلتەره ئامانجى له بلاو کردنه وه ی بیرى ناسیولیزمى له ولاته ئىسلامى یه کاندایه وه یه که ئەم ته خته ی من له رزوک بکات ... بیرى ناسیونالیزمى

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو . ، ص ۱۹۶ .

^۲ (بڕوانه : مذكرات السلطان عبدالحمید ، ص ۲۳ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ص ۲۳ .

پیشکەوتنىكى بەرچاۋى بە خۆۋە بىنيۋە لە مىصرىدا و پۇشنىبىرە مىصرى يەكان و ايان لى
 ھاتوۋە بى ئەۋەى ھەست بەخۇيان بکەن بوۋەتە دەسکەلاى دەستى ئىنگلىز ، ئەوانە بەم
 کارانەيان تواناى دەۋلەتى ئىسلامى لەرزۇك ئەكەن و بەھەمان شىۋە پىزى خىلافەتیش لەرزۇك
 ئەكەن لەگەل ئەۋەدا^۱ .

دەربارەى سياسەتى ئىنگلىزىش بەرامبەر خىلافەت ئەلى : ((پۇژنامەى ستاندر)) ى
 ئىنگلىزى بەدەق ئەلى : ((پىۋىستە دوورگەى عەرەبى بکەۋىتە ژىر دەسلەتتى ئىنگلىزى يەۋە
 و ، پىۋىستە لەسەر ئىنگلتەرا دەست بەسەر ھەموو شارە پىرۋزەکانى مۇسلماناندا بگرىت))
 ... ئىنگلتەرا بۇ دوو ئامانچ ھەول دەدات : - بىھیزکردنى کارىگەرى ئىسلام و بەھیزکردنى
 دەسلەتتى خۇى ، بۇيە ئىنگلىز ئەيەۋى خىدۋى لە مىصرىدا بىتتە خەلىفەى مۇسلمانان ، بەلام
 يەك مۇسلمانى راست گۇنى يە ئەمەى پى قبول بگرىت كە خىدۋى بىتتە (امير المؤمنين)
 چونكە كابرايەكە سەرتاى خويندنى لە جنيف دەست پى کردوۋە لە (قىيننا) تەۋاى
 کردوۋە خۇى بردوۋەتە پىستى كافرانەۋە)^۲ ھەرۋەھا ھەر ئىنگلىز بوو كە پىشنىارى ئەۋەى
 كرد كە (شەرىف حسين ، مىرى مەككە بگرىتە خەلىفەى مۇسلمانان)^۳ .

سۇلتان (عبدالحميد)ى دوۋەم دان بەۋەدا ئەنى كە ئەۋەندە توانا و ھىزى نى يە شەپرى پى
 بکات لەگەل دەۋلەتە ئەۋروپاى يەكاندا ، بەلام دەۋلەتە گەۋرە كان زۇر لە چەكى (خىلافەت)
 ئەترسان ، ئەم ترسەيان لە خىلافەت واى لىکردبوون كە ھەموو سەر بکەن بەيەكدا بۇ كۇتايى
 پى ھىنان بە دەۋلەتى عوسمانى)^۴ ھەرۋەھا ئەلى : (دەۋلەتى عوسمانى ھەموو جۇرە
 پەگەزىكى لە خۇى گرتوۋە ، تورك و عەرەب و ئەلبان و بولغار و يۇنانى يەكان و زنجەكان و
 چەند پەگەزىكى ترىش ، لەگەل ئەۋەشدا ئىسلام واى لىکردوۋىن ھەمومان وا ئەزانىن ئەندامى
 يەك خىزانىن^۵ .

¹ (ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ۲۳ .

² (بىروانە : مذكرات السلطان عبدالحميد ، ص ۲۴ .

³ (ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۲۴ .

⁴ (ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۲۴ .

⁵ (ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۲۴ .

(سولتان عبدالحمیدی دووم) متمانهی خوئی به یه کبوونی جیهانی ئیسلامی دهرئه پری و نه لیت : (پیویسته په یوه ندیمان به هه موو موسلمانیکه وه به هیژ بکهین له هه رکویدا بیت ، پیویسته زیاتر و زیاتر له یه کتری نزیک ببینه وه ، هیچ ئومیدیکمان له داهاتودا نی یه نه م یه کیتی یه نه بیت ، هه رچه نده کاتی نه هاتوو به لام هه ر دیت ، نه و پوژه هه ر دیت که هه موو موسلمانان تییدا یه ک ده گرن و هه موو به یه که وه رانه پهن و وه ک له شی یه ک مروقه راست نه بنه وه و له و پوژه دا گهر دنی کافره کان نه شکینن ^۱ .

به بیروکهی (جامیعهی ئیسلامی) له دیدی (سولتان عبدالحمیدی دووم) دا نه توانرا نه م ئامانجان ده ست بخرین : * پرو به پرو بونه وه له گهل دوژمنانی ئیسلامدا ، نه وانه ی به پوژشنبیری پوژئاوا گوژش کراون ، و نه وانه ی که چوونه ته ناوسه نته ره هه ستیاره کانی به پوژه بردن و سیاسه ت ، له ده زگا کانی هه مووده وله تانی ئیسلامیدا به گشتی ، و له ده زگا کانی ده وله تی عوسمانی به تایبه تی ، نه توانریت له سنوری خویندا رابگیرین که هه ستیان کرد به ربه ستیکی ئیسلامی به هیژو گهره له به رده میاندا وه ستاوه .

* چه سپاندنی نه وه ی موسلمانان نه توانن ببه نه هیژیکی سیاسی نیوده وله تی ، که حسابیان بو بکریت له م شه ره فیرکی و پوژشنبیری و عه قانیدی یه ی که پوسیا و نه وروپای نصرانی به رپایان کردوو له گهلیدا .

* نه م یه کیتی یه تازه ئیسلامی یه پوولی خوئی له وه دا نه ببینی که کاریگهری نه خاته سه ر سیاسه تی جیهانی ^۲ .

* ده وله تی عوسمانی به و سیفه ته ی ده وله تی خیلافه ته هیژی جارانی خوئی نه گیریته وه و به و شیوه یه ش نه توانری که سه رله نوئی به هیژ بکریته وه و هه موو جوړه ده زگایه کی زانستی تازه ی بو پهیدا بکریت له هه موو بواره کاند و به و شیوه یه ش نه توانی سامی خوئی بگیریته وه و ببیته وانه یه کیش له میژوودا .

(سولتان عبدالحمیدی دووم) ^۱ نه لی : ئیشکردن بو به هیژکردنی قه واره ی سیاسی و کومه لاتی ئیسلامی ، باشتره له وه ی نه و قه واره یه بده ی به زه ویدا یان له هه مان زه ویدا قه واره یه کی تر دروست بکهیت نامو بیت له پووی بیرو له پووی کومه لایه تی یه وه ^۲ .

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پیشو و ، ص ۲۴ .

^۲ (بروهانه : السلطان عبدالحمیدی الثاني ، ۱۶۸ .

* زیندوکردنه‌وه‌ی پله‌ی خیلافهت تا بېټه که‌ره‌سه‌یه‌کی به‌هیز نه‌ک شتیکی پووک‌ه‌ش وه‌ک ماوه‌یه‌ک وا سه‌یره‌نه‌کرا ، نه‌گه‌ر وا کرا نه‌وکاته سولتان خو‌ی به‌ته‌نیا نابیت له‌ پووی چاوچنو‌کی یه‌کانی پوژئاوا و به‌کریگ‌یراوه‌کاندا له‌ناوه‌وه ، به‌لکوو یه‌ک گیانی یه‌ک‌گرتوو دروست نه‌بی له‌ناو هه‌موو گه‌لانی ئیسلامی دا ، و نه‌وکاته نه‌و یه‌کی‌تی یه‌ نه‌بیته سونبول و ئاراسته که رو یه‌ک‌خه‌ر .

میژوو نویسه‌ی به‌ریتانی " ئارنولد توینی " باس له‌وه نه‌کات که نه‌لی : ((سولتان عبدالحمید) نامانجی له‌و سیاسه‌ته ئیسلامی یه‌ی په‌یره‌وی ده‌کرد نه‌وه بوو که هه‌موو موسلمانانی جیهان له‌ ژیر یه‌ک ئالادا کو‌بکاته‌وه ، نه‌مه‌ش یه‌ک مانا نه‌بیت مانای تری نی یه‌ نه‌ویش نه‌وه‌یه دژ هیزشیک دروست بکات که هه‌موو موسلمانان بینه‌گو‌ره‌پانه‌که‌وه و دژ به‌ و هیزشه‌ی جیهانی پوژئاوا که کردیه سه‌ر جیهانی موسلمانان رابوه‌ستن) .

هه‌ربو‌یه (سولتان عبدالحمید) هه‌رچی شک نه‌برد و ده‌ستی پی نه‌گه‌یی له‌و کاته‌دا به‌کاری هینا بو‌ئهم نامانجه وه‌ک : بانگ‌کردنی گشت بانگ‌خو‌ازانی ئیسلام له‌ هه‌موو ره‌گه‌زیک له‌ دونیای ئیسلامیدا ، چ زانیان و چ نه‌وانه‌ی پوژش‌نبیری ناودار بوون ، له‌ بواره جو‌راو جو‌ره‌کانی سیاسه‌تدا ، نه‌و بانگ‌خو‌ازانه‌ی که نه‌یان‌توانی به‌ هه‌موو جیهانی ئیسلامیدا گه‌شت بکه‌ن و بین و برۆن ، و چاو‌پیکه‌وتن له‌گه‌ل گه‌لانی ئیسلامیدا بکه‌ن ، و نه‌و میلله‌تانه ئاگادار بکه‌نه‌وه و پراو بو‌چوون و ئاراسته‌ی سولتان و خه‌لیفه‌یان تیپ‌گه‌یه‌نن و زانیاری ئیسلامی بلا‌وبکه‌نه‌وه ، هه‌موو سه‌نته‌ره‌کانی لیک‌و‌لینه‌وه له‌ ئیسلام ، له‌ ناوه‌وه و ده‌ره‌وه ، چاپ‌کردنی کتیبه ئیسلامی یه‌ بنه‌ره‌تی یه‌کان (ره‌سه‌نه‌کان) ، هه‌ول‌بدات بو‌ نه‌وه‌ی زمانی عه‌ره‌بی بو‌ یه‌که‌مجار له‌ میژووی ده‌وله‌تی عوسمانیدا بکریته زمانی ره‌سمی ده‌وله‌ت یان نه‌وه‌ی که ئیستا پی ی نه‌وتری)) تعریب _ به‌عه‌ره‌ب کردن)) ی ده‌وله‌تی عوسمانی ، گرنگی دان به‌ مزگه‌وته‌کان و شوینی ناوداران سه‌ره‌له‌نووی ، نو‌ژه‌نکردن و دروست کردنی مزگه‌وتی تازه و هه‌لمه‌تی پیتاک کو‌کردنه‌وه بو‌ زیندوکردنه‌وه‌ی مزگه‌وته‌کان له‌ هه‌موو جیهاندا و گرنگی دان به‌ ریگه‌کانی هات و چۆ تا هه‌موو پارچه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانی ببه‌ستری‌ت به‌یه‌که‌وه و پاک‌یشانی دل‌ی سه‌روک عه‌شیره‌ته عه‌ره‌بی یه‌کان و دروست کردنی قوتا‌بخانه‌یه‌ک له‌ پایته‌ختی خیلافه‌تدا بو‌ خو‌یندنی منالانی سه‌روک تیره و عه‌شیره‌ته‌کان و پاهینانیان بو‌ به‌ریوه‌ بردنی (کاری ده‌وله‌ت

(، راکیشانی دلی شیخه کانی ریبازه (ته سهوف) یه کان ، سوود وهرگرتن له پوژنامه
 ئیسلامی یه کان بو پروپاگنده کردن بو (جامععی ئیسلامی) و تهرخان کردنی هندی
 پوژنامه و تایبته کردنی به پروپاگنده کردن بو هم کومه له یه ، کارکردن بو به ره و پیش
 بردنی راپه پینی زانستی و تهکنه لوجی له ناو دهوله تی عوسمانیدا ، تازه کردنه وهی دهوله ت
 له هه موو نهو لایه نانه وه که پیویسته ^۱ .

کومه لیکی زور له زانیان و بانگخوازانی ئوممه تی ئیسلامی هاتن به دهم هم بانگیشته وه
 و دهوری پرۆسه ی (جامیععی ئیسلامیان) دا ، وهك (جمالهدین نهفغانی) و (مستهفا
 کامیل) له میصر و (نهبی الهدی الصیادی) له سوریا و (عبدالرشید ابراهیم) له سیریا و
 (بزوتنه وهی سهنوسییه کان) له لیبیا و کهسانی تریش .
 یه کهم / (جهمالوددینی نهفغانی) و (سولتان عبدالحمید) :

(جمال الدین) زور پشتیوانی کرد له بانگه شهی (سولتان عبدالحمید) بو پرۆسه ی
 ((جامیععی ئیسلامی) و چهند پرۆژه یه کی تری خسته بهردهم سولتان که له ههز و ناواتی
 نهو زور گه وه تر بوون ، سولتان ئامانجه که ی نه وهنده بوو که هه موو گه لانی ئیسلامی له
 دهور یه ک ئامانج کۆبنه وه و به یه ک ئاراسته بجولین ، نه مهیش له هه مان کاتدا یه کگرتنیکی
 ههستی و عه مه لیشه ، و خیلافه تیش تییدا به به هیزی و سام داری خوی نه مینیتته وه ، به لام
 نهفغانی پرۆژه یه کی خسته بهردهم (سولتان عبدالحمید) مه به ست پی ی یه کگرتنی (شیعه) و
 (سوننه) بوو به لام سولتان له کاردا هه ر نه وهنده ی مه به ست بوو که بزافی سیاسی له نیوان
 هه ردوولادا یه ک بخت بو نه وهی پیکه وه روه به رووی ئیمپریالیزمی جیهانی ببنه وه ^۲ .

(سولتان عبدالحمید) سوودی زوری وهرگرت له نهفغانی ، بو ناساندنی جامععی
 ئیسلامی ، هه رچهنده جیاوازی له نیوان بیرى سولتان و بیرى نهفغانیدا هه بوو، هه ندی له
 هویه کانی هم جیاوازی یه باس بکهین :

۱- نهفغانی برۆای به پرسى یه کبوونی موسلمانان هه بوو ، له هه مان کاتدا پشتیوانی له و
 شوپشانهش نه کرد که دژ به سولتان نه کران چ ناسیونالیزمه تورکه کان پی ی هه ستایه ن یان
 به گشتی هاوولاتی عوسمانی پی ی هه ستایه .

¹ (برۆانه : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۱۷۲ .

² (برۆانه : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۱۸۱ .

۲- ئەفغانى بانگه‌شەى بۇ يەكبوونى ھەموو گەلانى ئىسلامى ئەكرد ، بەرادیەك ھەموو بېنە يەك لاشەو يەك دل بۇ ئەوہى لەبەردەم دەولتە ئەوروپای یەکاندا بوەستىن كەمەبەستیانە دەولتەى عوسمانى بەش بەش بکەن و کاریشیان بۇ پوخاندنى ئەكرد ، بەلام لە ھەمان کاتدا ئەفغانى لە پرووى ئیمپریالیزمى فەپەنسیدا نەئەوہستا ئەگەر بە دەرپرینى ووشەى نارازى بوونیش بوایە ، لە کاتیڤدا كە (سولتان عبدالحمید) زۆر پېویستی بەوہ بوو كە لە باکورى ئەفەریقادا دژایەتى فەپەنسى یەکان بکریت و بە پرویاندایا بوەستىن ^۱ .

۳- (جمال الدین) ئیمپریالیزمى ئینگلیزى تاوانبار ئەكرد كە چى (سولتان عبدالحمید) باسى ئەوہ ئەكات كە دەزگای ھەوالگری عوسمانى نەخشەيەكى دەست كەوتووە لە وەزارەتى دەرەوہى بەرىتانیدادا دانراوہ كە (جمال الدین ئەفغانى) و (بلنت) ى ئینگلیزى تییدا بەشدار بوون ، ئەم نەخشەيە بریارى ئەوہى تیڤایە كە خیلافەت لە ژیر دەستى (سولتان عبدالحمید) و لە ژیر دەستى ھەموو عوسمانى یەکان دەرپەینرى، و ئەم " بلنت " ە پیاویكى سیاسەتمەدارى ئینگلیزى بوو لە وەزارەتى دەرەوہى ئینگلیزدا كاری ئەكرد و نوسەرى كتیبى ((مستقبل الاسلام)) ە كە لەو كتیبەدا بى پردە بانگەشە بۇ ئەوہ ئەكات كار بکریت بۇ دەرھینانى خیلافەت لە ژیر چنگى عوسمانى یەکان و بدریتە عەرەبەکان ، (مستەفا کامل پاشا) كە پېبەرى بزوتنەوہى نیشتمانى بوو لە میصردا لە كتیبکدا بە ناوى ((المسالة الشرقية)) وەلامى ئەم " بلنت " ە ئەداتەوہ و ئەلى : ((بە شیوہيکى گشتى بەرپز نوسەرى كتیبى ((مستقبل الاسلام)) وا ئەبینى _ كە ئەوہش ئاوینەى حەزو ئاواتەکانى پۆلەکانى رەگەزەكەى خۆیەتى _ واجواترە وشیارترە بۇ ئىسلام كە ئینگلتەرا دەولەتیک بۇ ئىسلام دروست بکات ، بەلکوو وا ئەبینى كە پېویستە خەلیفە كەسیكى ئینگلیزى بیّت) ^۲ .

۴- لەگەل ئەو ھەموو چاوبرسیتى یەى روسیا و ئەو ھەمووہ شەپەى دژ بە دەولەتى عوسمانى ئەیکرد ، و ئەو ھەمووہ زەوى یەى لە عوسمانیەکانى ئەگرت ، كە چى ھەلوئىستى بەرپز جمال الدین ئەفغانى سەربارەت بە فراوانبوونى سنورى روسیا زۆر نامۆ بوو بە چەمكى (جامیعیەى ئىسلامى) چونكە جمال الدین دانى بەوہدا ئەنا كە روسیا مافى خۆیەتى بروات ھیندستان بگرى چونكە بەرژەوہندى ستراتیژى و زیندوى زۆرى ھەيە لەو

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پېشوو ، ص ۱۸۲ .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پېشوو ، ص ۱۸۳ .

ناوچه په دا ! نه گهر پوسپاش وا بکات شه و نه فغانی پرخنه له و کاره ناگریزیت ، و به لکوو ناموزگاری بو پوسیا شه و په که بیزیاترین و ناساترین پریکه بگریته بهر بو جی به جی کردنی شه بهرنامه په ، شه ویش شه و په داوای یارمته له ده ولته فارسی و ولاتی شه فغان بکات بو شه و دهی دهرگاګانی هیندستانی بو بکه شه و ، به و مهرجهی دواپی پشکیان له غنیمته که دا ه بیټ و بیانکاته شهریک له قازانجه ګانی شه کاره دا .

۵- ه نیډ جیاوازی (عه قائیډی) هه بوو له نیوان جمال الدینی شه فغانی و زانایانی شه سته نېولدا ، شیخ " خلیل فوزی الفیلیباوی " کتیبیکي به ناوی " السیوف القواطع " دهر کردو تییدا بیرو باوهره ګانی شه فغانی هه شه و شانده و ، جمال الدین هیچ وه لایمکی نه بوو بوی ، و بهرگری له خوی نه کرد ، کتیبه که به زمانی عهره بی نوسرا و پاشان وهر گیرایه سهر زمانی تورکی ...

(سولتان عبدالحمید) بړوای شه و دهی بو دروست بوو بوو که هه موو دهسه لاته ګان بهینیته وه ژیر دهستی خوی چونکه دوو جار ' تالوی شه چه شت به ده ست وه زیرو شه و فسه روصه دره شه عظه مه ګانه وه که و تېونه ژیر کاریګه ری بیړی پوز ناواوه ، شه وانه ی که نامانچ لییان شه و بوو دیموکراتیه ټیکي شه وروپی بهرپا بګه ، شه نجومه نیکی هه لېر ژیر دراو بگریته خوی که له هه موو ګه لانی ناو ده ولته عوسمانی پیک هاتن ، (سولتان عبدالحمید) نه یاری شه بیرو ګه په بوو به لګه ی شه و بوو که ژماره ی نوینه ره موسلماننه ګان نزیکه ی نیوه ی ژماره ی ګشتی په رله مان شه بیټ ، که چی (جمال الدینی) شه فغانی رای له ګه ل دیموکراتیه ته که دا بوو ، پای نه بوو که دهسه لات هه مووی له دهستی یه که سدا بمینیته وه ، شه فغانی پای له ګه ل شه و دا بوو که نازادی رادر برین دهسته بهر بکریټ ^۲ .

(سولتان عبدالحمید) له یاداشته ګانیدا باسی شه و نه کات که (جمال الدین شه فغانی) بوو ته قوشمه چی و په یوهندی به دهر ګای هه و الګری ئینګلیزه وه هه یه شه و تائه لی : (نه خشه یه کم ګه یشتووه ده ست که له و ه زاره تی دهر و ده ی ئینګلیزدا ناماده کراوه که کابرایه کی

^۱ (عهره ب شه لی) (ذاق الامرین) یان شه لی (لقی منه الامرین) دوو تالیه که ی چه شت به ده سته وه ، مه به ست شه و په خراپه ی خو یان و خراپه ی کاره ګانیشیان ههر تالی بوون بو سولتان (وهر ګیږ : ن .) المنجد / وشه ی " مر " .

^۲ (بړوانه : السلطان عبد الحمید الثاني ، ص ۱۸۴ .

قوشمه چی که ناوی (جمال الدین نه فغانی) یه کابرایه کی ټینگلیزی که ناوی (بلنت) ه دایان ناوه ، ټهو دوو کهسه لهو نه خشه یه دا ټه لټین ټه بی خیل افهت له تورکه کان بسه نرټه وه و پټشنیاریان کرد وه بو ټینگلیز که (شهریف حسین) ، میری مه ککه بکه نه خلیفه به سهر موسلمانانه وه .

من (جمال الدین) له نزیکه وه ټه ناسم ، کاتی خوئی له میصر بوو ، پیاوټکی ترسناکه ، جاریکیان پټشنیاری ټه وه ی بو کردم (خوئی لافى مه هدیه تی لی ټه دا) که هه موو موسلمانانی ناسیای ناوه پاست بوروژینی من ټه مزانی شتی وا ناتوانی ، ټهم کابرا پیاوی ټینگلیز بوو ، زور هه ټه گری که ټینگلیز ټهم کابرایان بو تاقیکردنه وه ی من دروست کرد بیټ ، منیش یه کسه پټشنیاره که م پټ کرده وه و ټه ویش له گهل (بلنت) دا یه کیان گرت ، له پټگه ی (ابو الهدی الصیادی الحلبي) وه که له هه موو وولاته عه ره بی یه کاندرا پټزی تایبه تی هه بوو بانگم کرد بو ټه سته نبول .

هه ریه که له (منیف پاشا) که پارټزهری (ټه فغانستانی کوڼ) بوو ، و (عبدالحمید حامد) ی شاعیر ټه دیب ، که وټنه ټهو ناوه نده بو تکا کردن ، جمال الدین که هات بو ټه سته نبول ټیتر پټگه م ندها جاریکی تر له ټه سته نبول بجټته دهره وه)^۱.

به لام بیروپای (جمال الدین) دهرباره ی (سولتان عبدالحمید) به م شیوه یه بوو ، (سولتان عبدالحمید) ټه گهر له گهل چوار پیاوی هه ټکه وټووی سهرده می خویدا بخرټته ترازویه که وه ، تاکه ی ټهو قورستر ټه بیټ له پرووی زیره کی و ووریای و سیاسه تمه داری یه وه ، به تایبه ت له پرووی کارکردنه سهر بهرام به ره وه ، جینگه ی سهر سوپرمان نی یه که ټه تبینی کیشه ی گه وره گه وره ی له پټگه ی ده سه لات که یدا ده سته مو ټه کرد که ده ولته پوژئاوایی یه کان بو یان دانه پټرټا، یان ټه تبینی کابرای ناحه زی که له ژوره که ی دټته دهره وه زور پازی و دلخو شه له خوئی و له ژیان و هه لسوکه وټی ، و بروای دټته سهر بیروپاکانی ټهو ، ټیتر ټهو کهسه هه رکی بی ، پاشا بیټ یان میر یان وه زیر یان بالوټز بیټ ...)^۲. هه روه ها ټه لټت : ((ټهو پیاوهم ټه بیینی ووردترین ناگاداری له پرسه کانی سیاسه ت هه بوو ، له نیازی ده ولته پوژئاوایی

^۱ (پروانه : مذكرات عبدالحمید ، ص ۱۴۸ .

^۲ (پروانه : جمال الدین الافغانی ، المصلح المفتری علیه ، د. محسن عبدالحمید ، ص ۱۳۷ .

یه‌کان تی گه‌یشتبوو ، بۆ هه‌موو کاره‌ساتیک که که‌لینیکی له سیاسه‌تدا دروست بکړدایه ړینگه چاره‌یه‌کی ناماده‌ی هه‌ بوو، نه‌و شته‌ی زۆر سهرنجی منی پراکیشابوو نه‌م پیاوه که‌رسه و فاکتهری زۆر کاریگهری شاراوه‌ی هه‌ بوو له کاتی خۆیدا به‌کاری نه‌هینان و نه‌ینه هیلا ده‌وله‌ته نه‌وروپی یه‌کان له‌سهر شتیکی ترسناک ړېبکه‌ون سه‌باره‌ت به‌ هه‌ریمه عوسمانی یه‌کان ، جاری واش هه‌ بوو ده‌وله‌ته نه‌وروپی یه‌کانی نه‌گه‌یانده نه‌و پروایه‌ی که به‌چاوی خویان نه‌وه ببینن له‌ت و په‌ت بوونی ده‌سه‌لاتی عوسمانی نه‌و کاته نه‌بیټ که ویرانکاری له هه‌موو هه‌ریمه نه‌وروپی یه‌کاندا پوه‌ئ‌ه‌دات به‌گشتی)^۱.

هه‌روه‌ا نه‌لیټ : ((نه‌وه‌ی من ببینم له ووریای سولتان و عه‌قل و به‌ ناگابوونی و ناماده‌کردنی هه‌موو که‌رسه‌یه‌کی پیویست بۆ پوچکردنه‌وه‌ی فرت و فیلی نه‌وروپا هه‌روه‌ا نه‌و نیازپاکی و ناماده‌یی یه‌م تی‌دا بینن بۆ نه‌وه‌ی ده‌وله‌ت به‌ریته پېشه‌وه که نه‌وه‌ش به‌ره‌و پېشبردنی هه‌موو موسلمانانی تی‌دایه ، بپریارم دا ده‌ستی خۆم بڅمه ناوده‌ستی و به‌یعه‌تی پی بده‌م که نه‌و خه‌لیفه و پاشا بیټ ، هه‌رچه‌نده نه‌وه‌م باش نه‌زانی و د‌ل‌نیا بووبووم که هه‌ریمه نیسلا‌می یه‌کان له پوژه‌ه‌لات‌دا هه‌رگیز له داوی نه‌وروپا ده‌رناچن و له هه‌ولی بیهیزکردن و پارچه‌پارچه‌کردنی پزگاریان نابیت ، و له‌کو‌تایش‌دا یه‌ک له دوا‌ی یه‌ک نه‌یانکه‌نه گالته جاری خویان کاتیک نه‌بیټ که به‌خه‌به‌ریین و هه‌موو ړیز به‌ستن له ژیر ده‌سه‌لاتی یه‌ک تاکه خه‌لیفه‌ی گه‌وره‌دا))^۲.

کارو کرده‌وه‌ی (جمال الدین نه‌فغانی) مرو‌ة دو‌دل نه‌کات ، هه‌یه به‌رگری لی نه‌کات و هه‌شه تۆمه‌تباری نه‌کات به‌وه‌ی به‌کری‌گی‌راو بووه و له ناو کو‌په‌کانی ماسو‌نیه‌ت‌دا نی‌شی کردووه ، بۆ نمونه کتیبی (دعوة جمال الدين الافغانی فی میزان الاسلام) ی نوسه‌ر مسته‌فا فوزی عبدالطیف الغزال و نه‌بینی که یه‌کی‌ک بووه له فاکتهره‌کانی پوه‌خاندنی ئومه‌ته‌ی نیسلا‌می له میژو‌وی تازه‌دا به‌لام کتیبی (جمال الدين الافغانی المصلح المفتری علیه) ی دکتۆر محسن (عبدالحمید) به‌یه‌کی‌ک له چاکخوازه‌کانی نه‌بینی .

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پېشوو ، ص ۱۳۷)

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پېشوو ، ص ۱۳۷) .

(سولتان عبدالحمید) پېيازەکانی سوفیزمی کرده ئامانجی خوی و کەوتە هەولدان بۆ کیشکردنی (ولایان) بۆ دەولەتی عوسمانی، و بۆ بیروکەیی (جامیعی ئیسلامی)، سولتان توانی پردیک دروست بکات لە نیوان مەلەبەندی خیلافەت (لە ئەستەنبول) و سەنتەرەکانی سوفیزمدا لە هەموو شوێنیک جیهانی ئیسلامیدا، و سوفیزمی کرده بڵندگۆیەک بۆ ئەوەی پروپاگەندەیی بکات بۆ جامیعی ئیسلامی، هەروەها جگە لە سوفیزم هەموو ئەو دنیا نەویست (زەھاد) انەشی کرده ھۆکاریکی بانگەشە بۆ _ بیروکەیی جامیعی ئیسلامی، لە پایتەختی خیلافەتی ئیسلامیدا لیژنەییەکی ناوەندی دروست بوو کە پیکھات بوون لە زانایان و شیخەکانی پېیازی سوفیزم کە پلەیی راویژکاری سولتانان هەبوو بۆ کاروباری جامیعی ئیسلامی، : شیخ (احمد سعید) بریکاری (پەردەیی پیروز) لە حیجاز شیخ ((ابو الھدی الصیادی)) پېبەری پېیازی ((رفاعی))، شیخ (محمد ظافر الطرابلسی) پېبەری پېیازی مەدەنی، شیخ (رحمة الله عليه)، کە یەکیک بوو لە زاناکانی حەرەمی مەکی، ئەمانە دیارترین ئەندامانی لیژنەیی مەزکەزی جامیعی ئیسلامی بوون، چەند کەسی تریشیان لەگەڵ بوو، دەستەیی خۆجیی بۆ ئەم لیژنە ناوەندی یە لە هەموو هەریمەکانی دەولەتی عوسمانیدا دروست کرا بوون، گرنگرترینیان ئەو لیژنەییە بوو کە لە مەککەدا لە ژێر سەرپەرشتی (شەریفی مەککە) دا دامەزرا بوو، ئەرکی ئەم لیژنەییە ئەوە بوو کە چەمکی (جامیعی ئیسلامی) لە وەرزی حەج کردندا بلاوبکاتەو بەناو حاجیەکاندا، لیژنەییەکی تریش لە (بەغداد) هەبوو، کە هەمان ئەرکی پی سپێردرا بوو لەناو شوێنکەوتەکانی پېیازی قادریدا، کە بەژمارەیی زۆر زۆر لە باکووری ئەفریقاو ئەهاتن بۆ سەردانی شیخ عبدالقادی گەیلانی دامەزریەری پېیازەکە، یەکیک لەسائەکان ژمارەیی ئەوانەیی تۆمارکران لەکاتی سەردان کردنیاندا گەیشتە نزیکەیی (۲۵ ھزار کەس) .

لیژنەیی بەغداد هەلئەسا بە فیڕکردن و سازکردنی هەموو ئەوانەیی ئەهاتنە ئەوی تا بیروکەیی جامیعی ئیسلامی بە جوانی هەلبگر و فیئری بەرخۆدان ببن لەبەردەم ئیمپریالیزمی فەرەنسی دا کە لە باشوری ئەفریقادا بوونیان هەبوو، دەزگای هەوالگری فەرەنسا باسی تیکۆشانی ئەمانە ئەکات کە لە باکووری ئەفریقادا بوون و لە بەغدادەو ئەهاتن، چ چالاکی یەکیان دژبە فەرەنسی یەکان و دژبە ئیمپریالیزمی فەرەنسی ئەواند، ئەلی :

(ئەو كارانە ھانداننىڭ بۇ لايىھەنى پىياۋانى ئايىنى يەۋە ئەكران كە شۇيىنكەۋتەى رېبازى قادىرى بوون^۱

ئەم لىژنە ناۋەندى يەى جامىيەى ئىسلامى لە ئەستەنبول لىقىكى لە ئەفرىقاشدا ھە بوو ، كاراى ئەۋە بوو لە ئەفرىقادا ئىش بىكات ، بەلام بە رېگەيەكى زۆر نەيىنى ، ئەركى ئەۋە بوو كەكار لە نىۋان كۆمەلە ئايىنى يەكانى ئەۋىدا گرى بىكات بەيەكەۋە ، و دژ بە ئىمپىريالىزىمى فەرەنسى بىجولېن ، ئەو كۆمەلەنەش ۋەك (شازلىيەكان و قادىرىەكان و مەدەنى يەكان)^۲ .

دەسلەت و سامى ئەم بىزۋتنەۋەيە گەيشتە ئەۋەى كە بەرپۆۋەبەرايەتى ھەۋالگىرى فەرەنسى لە باكورى ئەفرىقادا بەم شىۋزەيە ۋەسفى بىكات :

(سولتان عبدالحميد _ بەو سىفەتەى كە سەرۋكى جامىيەى ئىسلامى يە _ ئەتۋانېت لە رېگەى ئەو پەيۋەندى يە پتۋانەى بەكۆمەلە ئايىنى يەكانەۋە ھەيەتى لە باكورى ئەفرىقادا) ئەتۋانى سۇپايەكى خۇجىي رېك و پېكى ۋا دروست بىكات ئەگەر كارەكە خواستى بەو سۇپايە شەر لەگەل ھەموو ھىزىكى بىانيدا بىكات)^۳ .

دەزگاي ھەۋالگىرى فەرەنسى نەيتۋانى ئەۋە دەرېخات چۇن و بە چ رېگەيەك ئەم رېبازانەى سۇفېزىم(كەسەر بە خىلافەتى ئىسلامىن) لە ئەفرىقادا رېك دەرېن و ھان ئەدرېن لىيان ، ھەموو ئەۋەى كە تۋانى بىكات ئەۋە بوو كە ھەۋلى دا سام و ھەيەتەى (سولتان عبدالحميد) لە دلى مۇسلمانانى باكورى ئەفرىقادا لاۋاز بىكات ، ۋەھول بىكات زىان بگەيەنېت بەو سىياسىيەتەى جامىيەى ئىسلامى ئەجولېنى ، ئەم كارەش بەم سىياسىيەتە فەرەنسى يەۋە خوارەۋە ئەنجام درا _

۱-فرىودانى ھەندى لە شىخەكانى رېبازى سۇفېزىم بە مال و پلەۋ پاىە ، تا بدەنە پال فەرەنسا و سىياسەتەكانى لە باكورى ئەفرىقادا .

۲-رېگەگرتن لە حاجىيەكان تاحەج نەكەن بۇئەۋەى لەۋى چاۋيان بە بانگەۋازانى ((جامىيەى ئىسلامى)) نەكەۋىت ، ئەمەش بەچەند سىياسەتېكى ئەنجامدا گونجاۋ لەۋانە : رانەگەياندى

¹ (بىروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۱۹۹ .

² (ھەمان سەرچاۋەى پېشۋو ، ص ۱۹۷ .

³ (ھەمان سەرچاۋەى پېشۋو ، ص ۱۹۷ .

حه جنه كردن و گرتنه بهری هوکاري تهنه دروستی تا خه لک بترسی ونه چیت بوچه جکردن ،
بونمونه نه وه بلاو بکریته وه که نه خوشی کولیرا له ناو خه لکدا بلاو بوته وه ^۱ .

(سولتان عبدالحمید) کومه لیک سوفیزم و پیای زاهیدو دنیا نه ویستی ره وانه ی هیندستان
کرد بو نه وه ی نه وه ولانه ی ئینگلیز پوچهل بکه نه وه که ئیدا بو نه وه ی خیلافهت له
عوسمانی یه کان بسه نریته وه و بدریته عه ره ب ، هه ره هم کاروانه سهردانی هه ندی کار
به دستی ناو دورگه ی عه ره بیشان کرد به تایبه تی نه وانه ی حیجار) ^۲ .

(سولتان عبدالحمید) به و سیفه ته ی سه روکی جامعیه ی ئیسلامی و خلیفه ی موسلمانان
و سولتانی ده ولته تی عوسمانی بو ، په یوه ندی به رده وامی به کومه لانی ریباره کانی سوفیزم
و شیخه کانیانه وه هه بو له تورکستان و خواروی نه فریقا و چین ، هه ندیک له و په یوه ندی
یانه په رده یان له سه ر لبراه و زور به شیان تا ئیستاش به لگه ننامه کان به شیویه کی ته واه
په رده یان له سه ر لانه براوه)) ^۳ .

(سولتان عبدالحمیدی دوهم) له وه دا سه رکه وتوو بوو که توانی نه وه هه مووه ریباره له
سوفیزم له ده وری خوی کویکاته وه ، به لام وای به باش نه زانی که چاوپوشی له و هه موو
لادانه یان بکات که له بیروباوه ردا لییان پوویداوه ، چونکه ریباره سوفیزمه کان له و قوناغه دا
له قوروشان و هه دیسی پیغه مبه ر (ﷺ) لایان دا بوو مه گه ر که سانیکیان نه بییت که خوا
په حمی پی کردبن ، بویه نه وانیش به ش به حالی خویان پشکیان هه بوو له بییه زکردن و
نشوستی هینان به خیلافه تی به رزی ئیسلامی ، به ویستی خوا له هویه کانی نشوستی
هیناندا روشنی نه که یه نه وه ..

سی یه م / به عه ره ب کردنی ده ولته ت :

(سولتان عبدالحمید) هه ر له سه ره تاوه ها ته سه ر کورسی ده سه لات به پیویستی نه زانی
که زمانی عه ره بی بکاته زمانی ره سمی ده ولته تی عوسمانی ، له م باره یه وه خوی نه لی :))
زمانی عه ره بی زمانیکی جوانه ، خوزگه هه ر له سه ره تاوه بمانکر دایه به زمانی ره سمی

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ۱۹۸ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ص ۱۹۸ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ، ص ۱۹۸ .

دەولەت ، کاتى خۆى كە (خىرالدىن پاشاى تونسى) سەدرى ئەعظم بوو پېشىنارى ئەو دەم كە زمانى عەرەبى بىكرىتە زمانى رەسمى ، بەلام سەيد پاشا كە گەرە ئەمىندارى كۆشك بوو ، رەخنەى لەم پېشىنارىم گرت و ووتى : ((ئەگەر دەولەت بىكەينە عەرەب ئەو دەم هېچ رەگەزىكى توركى دواى ئەو نامىنى)) .

سەيد پاشا پىاويكى بۆش بوو ، قسەكانى پوچ بوون ، ئەگەرنا ئەو چ پەيوەندى يەكى بەرەگەزى توركەو هەيە ؟ ئەم پرسە بەتەواوەتى پېچەوانەى قسەكەى ئەو ، ئەمە پرسىكەو ئەو دەم پرسىكى ترە ، (زىاد لەو دەم) ئىمە ئەگەر زمانى عەرەبى بىكەينە زمانى رەسمى دەولەت _ لانى كەم ئەو سوودەى ئەبى كە پەيوەندىمان بە عەرەبەو پتەوتر ئەكا)^۱ .

(سولتان عبدالحمىدى دووم) شكاتى حالى خۆى زۆر ئەكرد بەتايبەتى لەسەرەتاي دەسەلاتەكەيدا لەو زىرەكان و ئەمىندارەكانى كۆشكى سولتان ، چونكە بىركردنەو يان وەك ئەو نە بوو ، ئەوان كەوتبەونە ژىر كاريگەرى بىرى ناسيۇنالىزمى پۆژئاو و بوو بوونە كارتى فشار لەسەر كۆشكى سولتانى ، چ لەسەردەمى (سولتان عبدالمجىدى) باوكىدا بوويىت يان لەسەردەمى (سولتان عبدالعزيز) مامەيدا بوويىت و يان لەسەردەمى خۆيدا بوويىت ، ئەم رەخنە و پەرچ دروست كردنە لەبەردەم ئەم پېشىنارى (سولتان عبدالحمىد) دا سەربارەت بە بەعەرەب كردنى دەولەتى عوسمانى لەو دەم نەو دەستە كە تەنبا هەر ئەو وەزىرانە بن كە كەوتبەونە ژىر كاريگەرى پۆژئاو و بەلكو گەيشتە هەندى لە زانايانى ئايىنىش)^۲ . يەككە لەو هەلە گەرەوانەى دەولەتى عوسمانى تى كەوت ئەو بوو كە نەيتوانى دەولەتى عوسمانى و گەلى عوسمانى (تەغريب) بكات ، كە زمانى عەرەبى زمانى (قورئانى پىرۆز) و (شەرى پىردانايى) ئىسلامە .

مامۇستا محمد قطب ئەلى : ((ئەگەر ئەو بەيىنە بەرچاوى خۇمان ئەگەر دەولەتى خىلافەت ببوايەتە عەرەب و بە عەرەبى قسەى بىكرديە كە بەو زمانە ئەم دىنە هاتووەتە خواریو ، گومانى تىدانى يە ئەو كاتە فاكترەكانى يەكيتى لەناو ئەو دەولەتەدا بەهیزتر ئە بوو و بەتواناترىش ئە بوو لەبەرپەچدانەو خەلكانى گالته جاپدا ، زىاد لەو دەم كە فېربوونى عەرەبى چەند بواری بۆ فېربوونى زانبارى راست و دروست زىاتر ئەرەبەخسان

^۱ (هەمان سەرچاوەى پېشوو ، ص ۱۹۹ .

^۲ (هەمان سەرچاوەى پېشوو ، ص ۲۰۰ .

دەربارەى ئەم ئايىنە لەسەرچاۋە پەسەن و راستەوخۇكانەۋە : (واتە) لە كىتەبەكەى خواۋە و لە سوننەتە پىرۋزەكانى پىغەمبەرەۋە (ﷺ) ، كە ھەموو لايەك چ كاربەدەست و چ جەماۋەر زۆر پىۋىستىيان بەو زانىيارى يە دروستانە ھە بوو ، ئەمە وىكۆلى لەو ھەموۋە (كىتەبە چاكانەش) ناكىرى كە ھەرگىزپرايە سەرزمانى توركى يان بە زمانى توركى دائەنران لەسەر ئەم ئايىنە)^۱ .

چوارەم / چاۋدىرى كردنى سولتان بۇ قوتا بخانەكان و پوانىنى بۇ پىرسى ئافرەت و بىى حىجبابى ئافرەت :

ئەو كاتەى (سولتان عبدالحميد) دەسلەتلى گرتە دەست سەير ئەكات ، قوتا بخانەكان و سىستەمى خويندن كەوتوونەتە ژىر كاريگەرى بىرى پۇژئاۋاۋە ، و پەوتى ناسيۇنالىزىمى برىتى يە لە و پەوتەى كە لە قوتا بخانەكاندا زال بوۋە ، بۇيە خىرا دەستى ۋەردايە كاروبارىيان و بەپىى ديدە سىياسى يەكەى خۇى دەستى دايە ئاراستە كردنىيان بەرەو خويندنى ئىسلامى ، و ئەم فەرمانەى دەرکرد :

* دورخستەنەۋەى وانەى ئەدەب و مىژۋى گشتى لە بەرنامەكانى خويندن ، لەبەرئەۋەى ئەو وانەيە كەرەسەيەك بوو لە كەرەسەكانى ئەدەبى پۇژئاۋا ، و مىژۋى ناسيۇنالىزىمى گەلانى تر كاريگەرى خراپى لەسەر ئەۋە ئىسلامى يەكانى دا ھاتوو دروست ئەكرد .

* دانانى وانەكانى (فقه) و (تەفسىر) و (پەۋشت) لەبەرنامەكانى خويندن دا .

* تەنيا مىژۋى ئىسلامى بخويندىرى و مىژۋى عوسمانىش بەشيك بىت لەو وانەيە .

(سولتان عبدالحميد) قوتا بخانەكانى دەۋلەتى خستە ژىر چاۋدىرى خۇيەۋە و بەو شىۋەيە ئاراستەى ئەكرد كەلە خزمەت " جاميەى ئىسلاميدا " بىت^۲ .

(سولتان) گىرنگى زۆرى بە ئافرەت ئەداۋ خانەيەكى تايبەتى دانا بۇ مامۇستايانى ئافرەت و تىكەل بوۋنى لەگەل پياۋاندا ياساغ كرد ، (سولتان عبدالحميد) كە بەرگرى لەخۇى دەكات سەربارەت بەو تۆمەتەى كە كۆمەلەى (ئىتىحادوتەرەقى) ئەيدەنە پالى گوايە ئەو دۆژمنى عەقل و زانستە ، سولتان ئەلى : ((ئەگەر من دۆژمنى (عەقل) و(زانست) بوومايە ، ئايا

¹ (بىروانە : واقعنا المعاصر ، ص ۱۵۳ .

² (بىروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۲۰۱ .

زانكۆم ئەكردووه ؟ من ئەگەر بەو شیۆهیه دۆژمنی زانست بوومایه ، ئایا خانەى مامۆستایانى ئافرەتم دائەمزەند بۆ ئەو ئافرەتانهى كەتیکەل نابن بە پیاوان ؟^۱ .

(سولتان عبدالحمید) دەستى دایە دژایەتى کردنى بى حىجابى ئافرەتان لەناو دەولەتى عوسمانیدا و هیرشى زۆرى کردە سەر ئەو پەروشت و ئاكارانهى كە لە پۆژئاواو دزەیان کردووتە ناو ژيانى ئافرەتانی عوسمانى ، لە پۆژنامەکانى ئەستەنبولدا و لە پۆژى ۳/اکتوبر/ ۱۸۸۳ زدا ، بە یانیکى حکومەتى دەرچوو كە ئاراستەى جەماوەر کرابوو ، كە دیدى خودى سولتانى دەرئەبرى سەربارەت بە پۆشاکى ئافرەت ، ئەو بەیانە ئەلیت : ((هەندى لە ئافرەتە عوسمانى یەکان ئەوانەى كە لە کاتە درەنگەکان ئەچنە سەرجادەکان جل و بەرگىك لەبەر دەكەن كە پێچەوانەى شەریعەتە ، سولتان حکومەتى ئاگادار کردووه كە رێوشوینى پێویست دابنێ بۆ ئەهیلانى ئەو دیاردەیه ، هەروەك سولتان حکومەتى ئاگادار کردووه پێویستە ئافرەتان بگەڕێنەوه بۆ پۆشینى حىجابى شەرى تەواو لەگەل پەچەدا کاتیك كە ئەچنە سەرجادەکان ، بۆ جى بەجى کردنى ئەمە ئەنجومەنى وەزیران کۆبونەوه و ئەم بڕیارانەى خواوەریان دا :

* ماوهى یەك مانگ دائەنرێ و پاش ئەوه یاساغ ئەکریت كە ئافرەتان بێنە سەرجادەکان کاتیك نەبیئت كە حىجابى ئىسلامى یە كۆنەكەى پۆشیبیئت و ئەبى ئەو حىجابە هیچ (زینە) و نەخشىكى تێدا نەبیئت .

* ئەو پەچە دەستکردانەى كە لە قوماشیکى تەنك یان سوکەلە دروست کراوه هەلەوهشیتهوه و بەو شیۆهیه پێویستە بگەڕێنەوه بۆ ئەو پەچە شەریعەى كە خەت و خالى دەم و چاو دەرئەخات .

* ئەركى سەرشانى پۆلیسە كە دواى مانگیك بەسەر دەرچوونى ئەم بەیانەدا ، جى بەجى کردنى هەموو ئەو بڕیارانەى كە لەو بەیانەوه دەرچوون دەستەبەر بکەن بە شیۆهیهكى رێك و پێك ، و هیژەکانى رێكخستن (القوات الضبطية) یش پێویستە هاوکاربن لەگەل پۆلیسدا بۆ ئەم مەبەستە .

* سولتان ئیمزای ئەم بڕیارانەى حکومەتى کردووهوسیفەتى پەسمیان وەرگرتووه .

¹ (بڕوانە : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۹۹ .

* ئەم بەيانە لە پوژنامەكاندا بلاؤئەكریتهوهو له جادهو بازارهكاندا ههڵئهواسری^۱، یهك پوژدواي بلاو كردنهوهی ئەم بەیانە، واتە له پوژی (۴/ئۆکتۆبەر/دا پوژنامە) (وقت) كه له ئەستهنبول دهرئهچوو ئهنوسیت: ((كۆمه‌لگه‌ی عوسمانی به‌گشتی پشتی ئەم بېیاره‌پاست ئەكاته‌وهو به‌بېاریکی به‌كه‌لکی ئەزانی^۲)).

(سولتان عبدالحمید) رای وابووکه: (ئافره‌ت و پیاو یه‌ك نین له‌پرووی "مودیریته‌وه"^۳) هه‌روه‌ها ئەلی: ((مادامیک قورئان ئەمه‌ی وتوو، که‌واته‌ پرسه‌که‌ کو‌تایی پی‌ هاتوو‌ه‌ونایه‌وی باس له‌وه‌ بکری که‌ ژن و پیاو یه‌کسانن به‌یه‌کتری)).

هه‌روه‌ها ئەلی: ((ئەم بیروکه‌ی ((یه‌کسانی یه‌)) به‌د‌ل‌ن‌ی‌ای یه‌وه‌ بیروکه‌یه‌کی پوژئاواي یه‌ هاتوو‌ته‌ ناومان)^۴. (سولتان عبدالحمید) به‌رگري له‌ فره‌ ژنی ئەکرد له‌ کاتی‌ک‌دا ده‌زگا‌کانی پا‌گه‌یان‌د‌نی عوسمانی ئەم باسه‌یان زۆر ئە وروژاند و په‌خنه‌یان لی ئەگرت، سولتان ئەلی: ((ه‌وی چی یه‌ هه‌ندئ خه‌لکی پو‌شن‌بیر په‌خنه‌ له‌م کاره‌ ئەگریت؟ ئەی بۆ هه‌مان په‌خنه‌ی لی ناگرن له‌ کاتی‌ک‌دا که‌ له‌ناو جگه‌ له‌ ده‌وله‌تی عوسمانیدا هه‌یه‌ وه‌ک هه‌ندئ شوینی ئەفریقا و ئەمریکا؟)) سولتان بۆ د‌ل‌ن‌ی‌ایی ئەلی: ((ب‌نه‌مای فره‌ ژنی له‌ ئیسلامدا ریگه‌ی پی‌ دراوه‌ که‌واته‌ په‌خنه‌ گرتن لی‌ ی‌ مانای چی ئەگه‌یه‌نیت^۵.

(سولتان عبدالحمید) لایه‌نگری ئەوه‌ بوو ئافره‌ت بخوینی، بۆیه‌ خا‌نه‌یه‌کی بۆ مام‌وستایانی ئافره‌ت دامه‌زرا‌ند تا ئەرکی ده‌رچ‌و‌وان‌د‌نی مام‌وستای ئافره‌ت ب‌گ‌ری‌ته‌ ئەسته‌وی، له‌گه‌ل ئەوه‌دا د‌ژ‌به‌ تیکه‌ل بوونی ژن و پیاو بوو، د‌ژ‌ی بی‌ ح‌ی‌ج‌ابی بوو، له‌سه‌رده‌می ئەودا ئافره‌ت ده‌ستی وه‌رنه‌دایه‌ کاروباری ده‌وله‌ت، ئەو کاروباره‌ هه‌رچی بوایه‌، به‌ل‌کو‌و پ‌ۆ‌لی سه‌ره‌کی بریتی بوو له‌ مال و په‌روه‌رده‌کردنی نه‌وه‌ی نو‌ی، هه‌ل‌سوکه‌تی له‌گه‌ل ئافره‌ت‌دا زۆر مه‌ردانه‌ و ناوازه‌ بوو، ئەوه‌تا که‌ ئەچ‌یت‌ه‌ سه‌رته‌ختی ده‌سه‌لات، ژنه‌که‌ی باوکی (باوه‌ژنه‌که‌ی) که‌ ئەرکی په‌روه‌رده‌کردن و دایه‌نی ئەمی هه‌ل‌گرت هه‌ستاو ناوی (دایکی

^۱ (ب‌روانه: السلطان عبدالحمیدالثانی، ص ۱۰۰).

^۲ (ب‌روانه: موسوعةأتاتورك (۱/۶۰، ۵۹).

^۳ (مدیرییه‌ت به‌ مانای) (القوامة).

^۴ (ب‌روانه: السلطان عبدالحمیدالثانی، ص ۱۰۰).

^۵ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پ‌ی‌ش‌وو، ص ۱۰۱).

سولتان (بېرى به بالآيدا ، كه به چه مكى تازهو سهردهم پى ى ئهوترى ((شازن)) ، شازن له دهولتهتى عوسمانيدا برىتى بوو له ((دايكى سولتان)) نهك ژنى سولتان وهك له دهولتهتكانى ترا هه بوو ، له گهل هه موو ئه مانه دا ، پوژيكت دواى ئه وهى كه (سولتان عبدالحميد) خرايه سهر تهختى دهولتهتى عوسمانى ، چوو بو بىنىنى باوهژنهكهى _ كه زورى خوش ئه ويست _ دهستى ماچ كردوو پى ى ووت :

(سۆزى تۆ واى ليكردم ههستم نهئهكرد دايكم نى يه ، له چاوى مندا تۆ ههر دايكى خۆمى و لاى من هيچ جياوازيقان نى يه ، بپيارم داوه كه (دايكه سولتان)ن بيت ، واته قسهى كوئايى لهم كوئشكه دا هى توويه ، به لام تكا دهكم و له سهر ئه م تاكهيهشم سورم كه به هيچ شيويهكه دهست وهرمه دهره هيچ كاروباريكى دهولت ، ئه و كاره گهره بيئت يان بچوك بيئت ¹ .

پينجه م / قوتابخانهى خيئه كان :

(سولتان عبدالحميد) له ئهستهنبولدا بهوپى يهى كه مهلبه ندى خيلافهته و سهنتهري دهسه لاته قوتابخانهى (خيئه عهره به كانى) دامه زراند ، كه سهره تا مه بهست پى ى راهيئان و پى گه ياندنى خيئه عهره به كان بوو له ههرىمى ﴿حلب﴾ و سوريه و بهغداد و بهصره و موصل و ديار به كر و طرابلس ى پوژئاوا و يه مهن و حيجاز و بهنغازى و قودس و ديرالزور﴿دا.﴾

ماوهى خويندن له قوتابخانهى خيئه عهره به كاندا له ئهستهنبول (پينج) سال بوو ، قوتابخانهيهكى ناوخويى بوو ، خهرجى هه موو قوتابيان له لايهن دهولتهته وه دابين ئه كرا ، هه موو قوتابيه كيش ((مؤلتهتى پهيوه ندى خزم و كهس و كارى) اجازة صلة الرحم) ى هه بوو كه مؤلتهتيك بوو دووسال جارئك ئه درا به قوتابى و له سهر خهرجى دهولتهت سه فهرى ئه كرد .

بهرنامهى (قوتابخانهى خيئه عهره بى يه كان) له ئهستهنبولدا بهم شيويه بوو :
سالى يه كه م / قورئانى پيروز _ ئه لف بى _ زانسته ئايىنى يه كان _ خويندنه وهى توركى _
نوسين _ مه شقى سه ربازى .

¹ (بېروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ٩٨ .

سائی دووهم / قورئانی پیروژ _ ته جوید _ زانسته ئایینی یه کان _ نوسین _ بیرکاری _ خویندنه وهی تورکی _ خهت خوْشی _ مه شقی سهربازی .

سائی سی'یه م / قورئانی پیروژ _ ته جوید _ زانسته ئایینی یه کان _ نوسین _ خهت خوْشی _ بیرکاری _ جوگرافیا _ زمانی فه پهنسی _ مه شق کردن .

سائی چوارهم / قورئانی پیروژ _ ته جدید _ زانسته ئایینی یه کان _ (صرف) ی عهره بی _ زمانی فارسی _ نوسینی ریزمانی تورکی _ جوگرافیا _ بیرکاری _ خهت خوْشی له زمانی فه پهنسیدا _ مه شق کردن .

سائی پینجه م / قورئانی پیروژ _ ته جوید _ زانسته ئایینی یه کان _ ریزمانی عهره بی _ زمانی فارسی _ میژوی عوسمانی _ ریزمانی عوسمانی _ نوسین و خویندنه وهی تورکی _ قسه کردنی تورکی _ جوگرافیا _ بیرکاری _ نه ندازه _ خهت خوْشی _ زانیاری گشتی _ چۆنیه تی پاراستنی ته ندروستی _ بنه ماکانی هه لگرتنی تیا نوسه کان ^۱ _ زمانی فه پهنسی و خهت خوْشی له زمانی فه پهنسی دا _ وینه _ مه شق کردن ^۲ .

دهرچووی ئەم قوتابخانهیه ئەچوونه قوتابخانهی بالای سهربازی و دواى ئەوه پلهیهکی بهرزیان پی' ئەدرا ، ئەیشیان توانی بچنه قوتابخانهی (مولکیهت) که قوتابخانهیهکی ئەهلی بوو ، سالیك لهویشدا ئەیان خویند و دواى ئەوه پلهی (قائیمقام) یان پی' ئەدرا و ئەگه پانه وه بۆ وولاتهکانی خۆیان ^۳ .

ههروهها (سولتان عبدالحمید) (پهیمانگه ی راهینانی رپیهر و وه عز خویننه کان) ی دامه زراند ، که ئەرکی پیگه یاندنی بانگخواز بوو ، ئەمانه کاریان ئەوه بوو خه لک بۆلای ئیسلام و جامعیه ی ئیسلامی بانگ بکه ن ، پاش ئەوهی له م پهیمانگایه دهرده چوون به ره و

^۱ (ئەو وانیه پی' ئەچیت : بنه مای چۆنیه تی پارستنی ئه رشیف و کتیبخانه کان بیّت . (وه رگپر . ن .) .

^۲ (بروانه : تاریخ التریبۃ التركیة ، عوسمان ارکین ، ص ۶۱۴ _ ۶۱۵ _ ۸۸۴ _ ۱۱۸۰ _ ۱۱۸۲ یه که له دواى یهک .

^۳ (بروانه : السلطان عبدالحمید الثاني ، ص ۲۰۲ .

شویننه جیاجیاکانی جیهانی ئیسلامی نه‌نیردران و خه‌لکیان به‌رهو ئیسلام و خیلافه‌تی ئیسلامی و جامیعه‌ی ئیسلامی نه‌هینایه‌وه^۱.

دیدى (سولتان عبدالحمید) زۆر دوور نه‌پروانى و زۆر تیز شتی نه‌بینی له‌به‌ره‌وه گرنکی یه‌کی باشی به‌موسلمانانی چین نه‌دا.

پۆژنامه‌کانی نه‌سته‌نبول هه‌والیکیان بلاو‌کردوه که کورته‌که‌ی نه‌وه‌ی ، ژماره‌یه‌ک له‌موسلمانانی چین زۆر هه‌زیان له‌زانست وزانیاری یه‌ و نه‌یانه‌وێت شاره‌زا ببن له‌زانسته ئیسلامی یه‌کاندا ، و چه‌ندان دامه‌زراوه‌ی خویندن و قوتابخانه‌یان هه‌یه ، هه‌ر له‌ناو (په‌کین) دا به‌تیا ، (سی و هه‌شت) مزگه‌وتی بچوک و گه‌وره هه‌یه که موسلمانانی نه‌وی نوێژی تیدا نه‌که‌ن و ووتاری تیدا نه‌ده‌ن و دوعا بۆ خه‌لیفه‌ی موسلمانان (سولتان (عبدالحمید) ی دووهم) نه‌که‌ن ، ووتاری جومعه له‌مزگه‌وته گه‌وره بچوکه‌کانی په‌کیندا به‌عه‌ره‌بی نه‌خوینرێته‌وه و پاشان وه‌رده‌گیرێته سه‌ر زمانى (چینی) ، دوعا کردن بۆ خه‌لیفه‌ی موسلمانان قورخ‌نى یه‌ له‌ په‌کیندا به‌لکو له‌مزگه‌وته گه‌وره و بچوکه‌کانی هه‌موو وولاتی چیندا نه‌م دوعایه نه‌که‌ن^۲.

له‌ په‌کین (پایته‌ختی چین) زانکۆیه‌ک دامه‌زرا ، موسلمانانی نه‌وی ناویان نا (خانه‌ی حمیدی بۆزانسته‌کان) ، مه‌به‌ست به‌ (حمیدی) (سولتان عبدالحمیدی دووهم) بوو ، یان وه‌ک بالوێزی فه‌ره‌نسا له‌ (نه‌سته‌نبول) به‌ (زانکۆی حمیدی له‌ په‌کین) ناوی بردووه له‌ راپۆرتیکدا که بۆ وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی به‌رزکردووه‌ته‌وه له‌ پارێس .

بۆ ئاهه‌نگی کردنه‌وه‌ی نه‌م زانکۆیه هه‌زاران موسلمانانی چینی ئاماده بوون هه‌روها موفتی چین و زۆریک له‌ زانا موسلمانانه‌کانی نه‌وی به‌شداریان کردو له‌ پێوه‌ پهرسمی کردنه‌وه‌که‌یدا به‌ زمانى عه‌ره‌بی ووتاریان خوینده‌وه و ووتاره خویننه‌که دوعای بۆ (سولتان عبدالحمید) (خه‌لیفه‌ی موسلمانان) کردو موفتی په‌کین هه‌ستایه‌وه و ووتاره‌که‌و دوعا‌کانی وه‌رگیرایه سه‌ر زمانى چینی و زۆر به‌ی موسلمانانه ئاماده بووه‌کان له‌ویدا ده‌ستیان کرد (گریانیکى به‌کول له‌ ده‌وه) و (موسلمانانی چین په‌یوه‌ندیان به‌یه‌که‌وه زۆر پته‌و بوو ، په‌یوه‌ندی یه‌کی ئایینی پۆشن که نه‌م دیینه دروستی کرد بوو بۆیان ، ووتاردان به‌ زمانى

^۱ (بپروانه : الانقلاب الاسلامی ، مصطفى طورن ، ص ۳۷ .

^۲ (بپروانه : جريدة ترجمان حقيقه رسالة من الصين ، ۱۳۲۵/۱۲/۲۶ ك .

عەرەبى ، زمانى ئايىنى مۇسلمانان و بەرزگدرنەۋەى ئالائى دەۋلەتى عوسمانى بەسەر زانكۆكەۋە ، بوۋنە ھۆى ئەۋەى كە بەتوندى كار لەو خەلكە دل پاكە بكەن و بەو شىۋەيە فرمىسكى چاويان پېرژىنىت^۱ .

شەشەم / ھىلى ئاسنىنى ھىجاز :

(سولتان عبدالحميد) كارى بۇ ئەۋە ئەكرد كە گەلانى ئىسلامى بە لاي خۇيدا پاكىشىت لە رىگەى گرنكى دان بە دامەزراۋە ئايىنى و زانستى يەكان ، بەۋەى پارەيەكى باشى بۇ خەرج ئەكردن و خەلاتى پى ئەدان و بېرىكى زۆر پارەى تەرخان ئەكرد بۇ چاككردنى مەككە و مەدىنە و نەۋزەنكردنەۋەى مەزگەۋتەكان و پارازندەويان ، (سولتان عبدالحميد) بە ھەموو ھۆكارىك ئەيوىست دلى مۇسلمانى عەرەب بۇ لاي خۇى پاكىشىت ، ئەۋە بوۋلە عەرەبەكان تىپى پاسەۋانى تايبەتى خۇى دانان و ھەندى لە و عەرەبانەى كە پشتىۋانى بوۋ لە پلەى بەرز بەرزدا لە ناو ھۆكەمەتدا دايمەزاندن ۋەك (عىزەت پاشا العابد) _ خەلكى شام بوۋ _ كە ئەۋ پىاۋە گەۋرەترىن پىشكى لە خەزەت سولتاندا بەركەۋت و كرايە راۋىژكارى سولتان بۇ كاروبارى عەرەبى ، و ھەر ئەۋ بوۋ پۆلى گەۋرەى بىنى لە پاكىشانى ھىلى ئاسنىن لە دىمەشقەۋە بۇ (مەدىنەى مەنەۋەرە) .

ئەم پېرژەيە (سولتان عبدالحميد) بەيەكىك لە ھۆكارە گرنكەكانى ئەزانى كە پۆلى بىنى لەبەرزكردنەۋەى كاروبارى خىلافەت و بلاۋكردنەۋەى بىرۆكەى (جامىعەى ئىسلامى) .

(سولتان عبدالحميد) گرنكى يەكى زۆرى بە ھىلى ئاسنىن ئەدا لە شوپنە جۆرەجۆرەكانى دەۋلەتى عوسمانىدا و سى ئامانجى ھەبوۋ ئەيوىست بەم ھىللە ئاسنىنا دەستى بخت :-
۱- بەستەنەۋەى ھەموو پارچە دوۋرەكان بەيەكەۋە ، كە پۆلى گەۋرەى بىنى لە سەرگەۋتنى بىرۆكەى (يەكىتى عوسمانى) و (جامىعەى ئىسلامى) دا و تۈانرا كۆتۈرۈلى تەۋاۋى ھەرىمەكان بىرگىت كە پىيوستە دەۋلەت بە دەستىكى بەھىزز رايانىگىرگىت .

۲- زۆر بىرگىت لە ھەرىمەكان تا ھەموو لەناۋ دەۋلەتدا بتۈپنەۋە و ملەكچ بىن بۇ ئەۋ ياسا سەربازىانەى كە بەرئەركى ئەزانى ھەموو بەشدار بىن لە پارستنى خىلافەتدا بە پارەۋ بە پىاۋ .

¹ (پروانە : سولطان عبدالحميدالثانى ، ص ۲۰۵ .

۳- ئاسانکردنى كارى بەرگرى كردن لە دەولەت كاتىك لە ھەر قۆلىكەو ھىرش بكرىتە سەرى ، چونكە ئەم ھىلە ئاسنىنانە پۆلى زۆرى بىنى لە دابەشکردنى ھىزەكانى عوسمانى و گەياندىيان بە بەرەكانى شەپ بەشىۋەيەكى زۆر خىرا^۱ .

ھىلە ئاسنىنەكانى حىجاز لە گرنگترىن ئەو ھىلە ئاسنىنانەيە كە لەسەردەمى (سولتان عبدالحميد) دا دامەزراو ، لە سالى (۱۹۰۰) زدا دەست كرا بە دامەزراندنى ھىلى ئاسىنىنى دىمەشق بۆ مەدىنە .

ئەمە بۆ ئەو بوو كە قەرەبوى ئەو ھەموو كاتە بكاتەو كە كاروانەكانى حاجيان ئەچوو ، كاروانەكان بە (چل) پۆژ ئەو پىگەيان ئەبىرى ، ئەگەر لە دەرياشەو ېرۆشتنايە نزىكەيى دوانزە پۆژيان پى ئەچوو لە كەنارەكانى شامو ە تاناو حىجاز ، كەچى بەم پىگە ئاسنىنە تەنيا چوار پۆژيان ئەگەر زۆريان پى بچوايە پىنج پۆژيان پى دەچوو ، ئامانچ لە دروست كردنى ئەم ھىلە ئاسنىنانە تەنيا خزمەتى حاجيانى مالى خوا نە بوو كە بە ئاسانى بگەيەنرێنە مەككە و مەدىنە ، بەلكو (سولتان عبدالحميد) لە پشت ئەمەشەو ەندى ئامانجى سياسى و سەربازى تريشى ھە بوو، لە پروو سياسى يەكەيەو ئەم پىرۆژەيە وورە و وزەيەكى ئايىنى زۆرى جولاند لەناوچەكانى جىھانى ئىسلاميدا ، ئەو بوو (سولتان) بەيانىكى بەناو ھەموو موسلمانى سەرزەويدا بلاوكردەو و داواى ئەو ەى لى كردن كە بەبەخشىن بەشداری بكەن بۆ دامەزراندنى ئەم ھىلە ئاسنىنانە^۲ ، (سولتان عبدالحميد) لە گىرفانى تايبەتى خۆى بىرى (پەنجا ھەزار لىرەى عوسمانى) بەخشى بە پىرۆژەكە و لىستى بەخشىنەكانى بە خۆى كردهو و بىرارىش درا لە سندوقى (منافع) سەد ھەزار (لىرەى) ئالتونىنى عوسمانى بدريت بە پىرۆژەكە و چەند كۆمەلىكى خىرخوازى بۆ ئەم مەبەستە دروست كرا و موسلمانان كەوتنە پىشپىركى^۳ لە ھەموو لايەكەو بۆ كۆمەكى كردن بە نەفس و بەمال تا پىرۆژەكە سەربكەوئىت^۴ .

^۱ (بىروانە : صحوة الرجل المريض ، د. موفق بنى المرجة ، ص ۱۱۳ .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو ، ص ۱۱۳ .

^۳ (بىروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۲۲۲ .

گەورە پياۋانى دەۋلەتتىش ھەرىيەكەي لەلاي خۆيەۋە كەۋتنە مال بەخشىن بۇ پرۇژەكە ،
ۋەك (صەدرى ئەعظەم) و ۋەزىرى جەنگى (حسین پاشا) و ۋەزىرى بازىرگانى و ئەشغال (زەھنى پاشا) و (عزت پاشا) كە سەرۆكى لىژنەي پرۇژەكان بوو.

فەرمانبەرەكانى كۆمپانىياكان زەمىيان بەسەر يەكتىدا ئەكرەم لەم بەخشىنانەدا ، بۇ نمونه
فەرمانبەرەكانى كۆمپانىيائى كەشتى يە ھەلمى يەكانى عوسمانى ، فەرمانبەرەكانى دەۋلەت
بەگشتى و ھەرىمەكان بەتايبەتى ھەرىمى بەيروت و دىمەشق و بۇرسە و شىۋىنانى تىرىش .
كۆشكى فەرمانبەرەكانى لە مىصر بەشداريان كەرد لەم ھەلمەتى بەخشىنانەدا ، و لىژنەيەك بۇ
بانگەشە كەردن بۇ پرۇژەكە و پىتاك كۆكردنەۋە بۇي بەسەرۆكايەتى (احمد پاشا المنشاۋى)
دروست كرا ، ھەرۋەھا پۇژنامەكانى مىصر پۇلى چاكيان بىنى و بەھەماسەتەۋە بەشداريان
كەرد لە ھەلمەتى پىتاك كۆكردنەۋە بۇ ھىلى ئاسنىنى حىجاز بۇ نمونه پۇژنامەي (المؤيد) ،
پۇژنامەي (اللواء) مىصرىش بىرى سى ھەزار لىرەي عوسمانى تا سالى (۱۹۰۴) ز
كۆكردەۋە بۇ ئەم پرۇژەيە ، سەرۆكى ئەم پۇژنامەيە (مصطفى كامل پاشا) بوو ، ھەرۋەھا
على كامل (يش بىرى (۲۰۰۰) لىرەي عوسمانى بۇ ئەم پرۇژەيە كۆكردەۋە تا سالى ۱۹۰۱ ز
زايىنى .

پۇژنامەي (المنار) و پۇژنامەي (الرائد المصرى) يش پىكەۋە بۇ بەشدارى كەردن لەم
ھەلمەتەدا پىكەۋە (لىژنەيەكى بەخشىن) يان دروست كەرد بۇ قاھرەۋ ئەسكەندەريە و شارى
تىرىش لە مىصرىدا .

موسلمانەكانى ھىندىستان لە ھەمووموسلمانى تىرى دىنيا زىياتر دل گەرمى و ھەماسەتەيان
بۇ ئەم پرۇژەيە دەرېرى ، مىر حىدر اباد لە ھىندىستان دروست كەردنى و پىستگەكەي مەدىنەي
منەۋەرەي لە ناۋ پرۇژەكەدا خستە سەر شانى خۇي ، شاي ئىرانىش بىرى پەنجا ھەزار لىرەي
عوسمانى بەخشى بە پرۇژەكە .

لەگەل ئەۋەي ئەم پرۇژەيە پىۋىستى بە ھەندى تەكنىككارى بىيانى ھەبوو بۇ دروست
كەردنى پردو تونىل ، كەچى (موسلمانان كەسيان بەكار نەھىنا لە كاتى زۇر پىۋىستەدا
نەبۋايە ، پىۋىستە ئەۋە بزانىرى بە ھىچ جۇرىك ھىچ بىيانى يەك بەشدارى پىنەكرا لەم
پرۇژەيەدا ھەر لە خالى دەست پىكەردنى يەۋە لە و پىستگەي (الاخضر) ھەۋ _ كە ئەكەۋىتە
" ۷۶۰ " كىلو مەتر خوار دىمەشقەۋە _ تا خالى كۇتايى پرۇژەكە ، ھۆكەشى ئەۋە بوو كە

ليژنه‌ی (سەرپەرشتیاری) پڕۆژەكە ئیشی نەكەوتە بیانی یەكان و لەبری ئەوان تەكنیکكارە میصری یەکانی بەکار ئەهێنا .

ژمارە‌ی کریکارەكان جگە لە شارەزایان لەم پڕۆژە‌یەدا سالی (١٩٠٧) زگە‌یشتە حەوت هەزار و پینچ سەد کریکار ، خەرجی گشتی پڕۆژە‌كەش گە‌یشتە (٤,٢٨٣,٠٠٠) چوار ملیۆن و دووسەدوو هەشتاو سێ هەزار لیڤه‌ی عوسمانی ، دامەزراندنی ئەم پڕۆژە‌یە بە‌خەرجی یەکی کەم ترو کاتیکی کەم تر دامەزرا لە‌وه‌ی کە بە‌درا‌یه‌تە کۆمپانیایەکی بیانی کە لە خاکی دە‌ولە‌تی عوسمانیدا کاریان دە‌کرد ^١ .

لە (اغسطس) ی سالی ١٩٠٨ زدا هی‌لی ئاسنین گە‌یشتە " مە‌دینه‌ی منە‌وهره " و وابریار بوو کە درێژبکری‌تە‌وه‌ و بگاتە مە‌ککە‌ش بە‌لام ئە‌وه‌ بوو کارە‌کە‌ پراگیرا و هۆکە‌شی ئە‌وه‌ بوو شە‌ریفی مە‌ککە‌ (کە حسین ی کوپی علی بوو _ ترسی لە‌ناوچوونی دە‌سه‌لاتی بە‌سەر حیجاز دا لی نیش‌ت و لە‌بەر زات و زۆری دە‌ولە‌تی عوسمانی کە‌وتە‌ دروست کردنی پێ‌گر لە‌بەر دە‌م درێژبوونه‌وه‌ی پڕۆژە‌کە‌ تا مە‌ککە‌ (کە مە‌ل‌بە‌ندی میرنشین و هی‌زی ئە‌و بوو) ، هی‌لە‌کە‌ تا مە‌دینه‌ درێژبوویه‌وه‌ و کە شە‌پی گە‌وره‌ی یە‌کە‌می جیهانی پوویدا ، ئینگلیز کاری کرد بۆ دروستکردنی هاوپە‌یمانی یە‌ک لە‌گە‌ڵ هی‌زه‌ عەر‌به‌کاندا کە دایانە پال ئە‌وان و (فیصل ی کوپی حسین ی کوپی علی) سەر‌کردایە‌تی ئە‌کردن و لە‌گە‌ڵ ئینگلیزدا پێ‌کە‌وه‌ ئە‌م هی‌لی ئاسنینی حیجازە‌یان وێ‌ران و کاول کرد و تائیستاش هەر ماوه‌تە‌وه‌ بە‌ پە‌ککە‌وتووی و ئومید ئە‌کری کە هە‌ول بە‌دی نە‌وژن بکری‌تە‌وه‌ تا جاریکی تر بکە‌وێ‌تە‌وه‌ کارو کاروانی حاجیانی مالی خوا خزمە‌ت بکات ^٢ .

ب‌ال‌وێ‌زی بە‌ریتانیا لە‌ (قسطنطینیە) لە‌ راپۆرتی سال‌انه‌یدا بۆ سالی (١٩٠٧) زباسی گرنگی ئە‌م هی‌لە‌ ئاسنینە‌ی حیجاز ئە‌کات و ئە‌لی : (یە‌کی‌ک لە‌ پروداوە‌ گرنگە‌کانی ناو ئە‌م " دە " سالە‌ی کۆتایی چە‌ند هە‌ل‌ویستیکی سیاسی گشتی دیار هە‌یه ، گرنگترینیان ئە‌و نە‌خشە‌ زیرە‌کانە‌ی سول‌تانه‌ کە توانی لە‌بەر دە‌م سێ سە‌د ملیۆن موس‌لماندا بە‌بەرگی خە‌لیفە‌وه‌ خۆی دە‌رب‌خات وە‌ک تاکە‌ سەر‌وکی هە‌موو موس‌لمانان ، توانی بە‌و نە‌خشە‌یه‌ بە‌ل‌گە‌ بە‌داتە دە‌ستی خە‌لکی کە چە‌ند هە‌ست و غی‌ره‌تی ئایینی زیندووێ‌تیدا ، نە‌خشە‌کە‌ ئە‌وه‌ بوو

^١ (ب‌روانه : سول‌تان عبدالحمید الثاني ، ص ٢٢٤ .

^٢ (ب‌روانه : صحوة الرجل المریض ، ص ١١٤ .

هیللی ئاسنینی حىجازى دامه‌زىراند كه له‌م نزيكانه‌دا رېځا ئاسان نه‌كات بو ئه‌وه‌ى هه‌موو موسلماننك به‌فه‌ريزه‌ى چه‌جى مالى خوا هه‌لبستيت و پوو له‌ شوينه‌ پيروزه‌كانى مه‌كه‌كه و مه‌دينه‌ بنيت) .. جيگه‌ى سه‌رسوپرمان نى يه‌ كه ئينگليز به‌و شيويه‌ قه‌لسبيت له‌م هيله‌ ئاسنينه‌ و هه‌وللى دروستكردنى قه‌يران بدات بو ئه‌وه‌ى رېځه‌ له‌ دريژبوونه‌وه‌ بگرييت ، و له‌يه‌كه‌مين هه‌ليكه‌دا كه بو‌ى هه‌لكه‌وت هيله‌كه‌ى په‌كه‌ خستوو وي‌راني كرد تا رېځه‌ى هاتووچوكردن له‌ هوزه‌كانى عوسمانى بگرييت .

يه‌كه‌مين شه‌مه‌نده‌فه‌ريك كه له‌ ديمه‌شقى و ولاتى شامه‌وه‌ گه‌يشته‌ ويستگه‌ى مه‌دينه‌ى منه‌وه‌ره له‌م هيله‌ ئاسنينانه‌وه‌ پوزى ٢٢ / ئب / (اغسطس) / ١٩٠٧ زايىنى بوو ، ئه‌مه‌ وه‌ك به‌ديهاتنى خه‌ونيك بوو له‌ خه‌ونه‌كانى سه‌دان مليون موسلمان له‌ هه‌موو شويينيكي دنيا‌دا ، ئه‌م شه‌مه‌نده‌فه‌ره له‌م كاروانه‌يدا ته‌نيا سى پوزى برد و تيدا (٨١٤) كم ي بپرى كه‌ نا‌ره‌حه‌تى زياتر له‌ پينچ هه‌فته‌ زحمه‌تى ئه‌و رېځه‌يه‌ى له‌ كول خه‌لكى كرده‌وه‌ كه پيشتر پيويستيان بوو بو ئه‌وسه‌فه‌ره ، هه‌روه‌ك له‌و پوزه‌ ميژووى يه‌دا دللى هه‌موو ئه‌وانه‌ى كه‌عاشقى فه‌ريزه‌ى چه‌جى مالى پيروزى خوا بوون ده‌ستى كرده‌ جووله‌ جوول^١ .

سياسه‌ته‌كانى (سولتان عبدالحميد) سياسه‌تيكى ئيسلاميانه‌ى په‌تى بوو ، ئه‌يويست دللى هه‌موو موسلمانان له‌ ده‌ورى خوى كو‌بكاته‌وه‌ به‌و سيفه‌ته‌ى كه‌ خه‌ليفه‌ى موسلمانانه‌ ، جا دامه‌زىراندنى ئه‌م هيللى ئاسنينه‌ى نيوان شام وحيجاز يه‌كيك بوو له‌و هوكاره‌ جوانانه‌ى كه‌ ئه‌م ئامانجه‌ به‌رزى پى ئه‌هينرايه‌ دى^٢ .

(كرؤمه‌ر) كاربه‌ده‌ستى به‌ريتانى له‌ ميصردا (١٣٠١_١٣٢٥ ك / ١٨٨٣ _ ١٩٠٧ ز) له‌و كه‌سانه‌ بوو كه له‌ سه‌ره‌تاي هه‌موانه‌وه‌ ئه‌وروپاي هاندا له‌جاميعه‌ى ئيسلامى ، زور سوور بوو له‌سه‌ر ئه‌وه‌ى كه له‌ راپورتى سالانه‌يدا زور به‌ رقه‌وه‌ باس له‌ جاميعه‌ى ئيسلامى بكات ، له‌ هه‌مان كاتدا پوزنامه‌ى (الاهرام) ي ميصرى لي‌دوانىكى وروژينه‌رى (هانو تو)ى بلاوكرده‌وه‌ كه وه‌زيريكى فه‌ره‌نسى بوو ، تييدا هيرشيكي زور نه‌كاته‌ سه‌ر جاميعه‌ى ئيسلامى ، دياره‌ هيرش كردنه‌ سه‌ر جاميعه‌ى ئيسلامى به‌داويدا ئه‌وه‌ ديت هيرش بكريته‌ سه‌رده‌وله‌تى عوسمانيش بوئه‌وه‌ى ئه‌ويه‌كييتى يه‌ى ده‌وله‌ته‌ ئيسلاميه‌ كان پيكه‌وه‌ گري

^١ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ى پيشوو ، ص ١١٤ .

^٢ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ى پيشوو ، ص ١١٤ .

ئەدان بېچرىت و نەمىنى كە لەپرووى دەسەلاتى ئىمپىريالىزىمى داگىر كەردا وەستاوە ،
ئەوئىمپىريالىزىمى نەخشەى ئەوھى كىشاوە ھەموئەم ولاتانە ھەل لوشى و بەربەستىك
دروست بىكات و نەھىلىت جارىكى تریەك بگرنەوە لەژىر ھەر ناونىشانىكدا بىت ، تا ئەو
دەستە بەربىكات بۇ خۇى كەدەسەلاتى بەردەوام بىت لەسەریان ^۱ ، بۇ ئەمەش چەند كرىكى
سەرەكى يان گرتەبەر :

۱- قولكردنەوھى بانگەوازە ھەرىمى يەكان و تايبەت بە نىشتەمان و خاك و ئوممەت و
رەگەزەكانەوہ .

۲- دروست كردنى كەش و ھەوايەكى فىكرى گشتى ى وا كە شەر لەگەل يەكىتى ئىسلامى
دا بىكات و لەناوى بەرىت .

ھەموو ئەمانەش سەرەتا بوون بۇ ھەلۆەشانەوھى خىلافەتى عوسمانى بۇ ھەتاهەتايە
بەھاوكارى زايونىزمى جىھانى ^۲ .

لەگەل جولەكەكانى (دۆنمە) و كلەكانىيان وەك (كۆمەلى توركىيائى فەتات) و (كۆمەلەى
ئىتحاد و تەرەقى) ، ... سىياسەتى دل پاگرتن و خووخوشەوىست كوردنىان گرتەبەر ^۳)
سولتان عبدالحمىدى دووہم) سىياسەتى نىزىكبوونەوہ لە كەسايەتى يە قسەپۇشتووەكانى ناو
خەلكى پىادە ئەكرد لە ھەموو شوینەكاندا ، ئەوہ بوو لە لايەكەوہ پىزىكى زۆرى بۇ خەلكى
زانا دەرئەپرى و باوى ئەدان بەسەر خەلكدا و ھەر بۇ ئەمەش ئەنجومەنى زاناىان (مجلس
المشائخ) ى دروست كردو موچەى بۇ ھەموو ئەندامانى ديارى كرد، و لەگەل پىبەرەكانىياندا
زۆر دل پاك بوو ، خەلكى زانا پلەى زۆر بەرزىان ھە بوو لەلای ئەو ، زۆر سۆزى ئەدا بەو
كەسايەتى يە گرنگانەى كە خەلكىيان تيار ئەكرد بۇ بىرۆكەى جامىعەى ئىسلامى و لەگەلیدا
ئەوہستان ، وەك (مستەفا كمال پاشا) لە مىصر ، چاوپۇشى لەھەلەى ئەو پىاوە گەورانەش
ئەكرد كاتىك ئەيزانى نىازىيان پاكە لەگەلیدا و بىروايان بە جامىعەى ئىسلامى ھەيە و
پشتىوانى لەو بىرۆكەيە دەكەن ، بۇ نمونە وەك (نامق كمال) .

^۱ (بىروانە : حاضر العالم الاسلامى ، د. جمیل المصرى (۱ / ۱۰۱) .

^۲ (ھەمان سەرچاوەى پىشوو (۱ / ۱۰۱) .

له قوتايياني (قوتابخانهى خيټه عهربهكان) ئهوانه ياني لى ھەلئەبژاردن كه له بنه ماله
 په سەن و پيشه دارهكان بوون و خاوهنى دەسلەت و ھيزو حورمەتى جوان بوون له كوچانى
 سەرۆك خيټه عهربهكان، ئەم قوتابخانهيه تا ئەھات گەورەتر ئەبوو ، ئەو بوو پۆلەكانى
 كورد و ئەلبانەكانىشى گرتە خۆى ، سولتان زۆر سوور بوو لەسەر ئەوھى كه پەيوەندى
 بەردەوامى ھەبىت بە سەرۆك و شىخ و مېرەكانى خيټه عهربهكانەوھ لە پىگەى ئەو پەيام و
 نوینەرەنەى بەردەوام ئەيناردن بۆ بەھيزکردنى پەيوەندى خۆشەويستى وبراھەتى ئىسلامى
 نىوانيان ، سولتان ئاگادارى تەواوى ئەوھش بوو كه ئىنگليز پەيوەندى ھەيە بە ھەندى
 سەرۆك خيټەوھ وەك (شريفى مەككە) و (شىخ حميدالدين) لەيەمەن و (شىخ عسىر) و
 ھەندى شىخى تر تا ھانيان بدات لە دەولەتى عوسمانى و فيرى ياخى بوونيان بکات لە
 گويزايەلى خەليفە و جيابوونەوھ لە دەولەتى عوسمانى .

(سولتان عبدالحميدى دووھەم) کارى ئەکرد بۆ ئەوھى نەخشە وپيلانە گلاوھەكانى
 ئىنگليز ھەلبوھ شينىتەوھ ، ھەرگيز كەمتەرخەمى نەئەکرد لە دەست بەسەرکردنى كەسانىكدا
 كه گومان لە وەلانيدا ببوايه بۆ دەولەتى عوسمان ، ھەر زوو ئەينارد بە شوينيدا و لەژىر
 چاودىرى دەولەتدا دايئەنا لە ئەستەنبول پلەى پەمزی و موچەى باشى پى ئەدا ، ئەمەش
 بۆ ئەوھى دەولەت بى ترس بىت لە پيلانەكانيان ، وەك چۆن لەگەل شريفى مەككەدا ئەمەى
 كردوو كرديە ئەندامى ئەنجومەنى شورای دەولەت لە ئەستەنبولدا بۆ ئەوھى پىگەى
 گەرانەوھى بۆ مەككە لى بگريت ، (سولتان عبدالحميد) پراى خۆى لە شريف حسين دەرپىرى
 لەو ليدوانەدا كه لەگەل صەدرى ئەعظەم (فرید پاشا) دا پوویدا ، (سولتان عبدالحميد)
 ووتى : ((شريف حسين ئىمەى خۆش ناوئىت ، ئىستا ھيمنە و كړلى دى دانىشتووھ ، بەلام
 مەگەر ھەرخوا بزانی سبەينى ئەم شريفە چى دەكات) ، ئەوھ بووو كه شۆرشى عەرەب
 بەسەرۆكايەتى (شريف حسين) كەوتە دواى ئەوھى (ئيتحادىەكان) (سولتان عبدالحميد)يان
 لەسەر كار لاڢا .

كه حيزبى (ئيتحاد تەرەقى) ماسۆنى دەسلەتاتى گرتە دەست ، (شريف حسين) يان
 گەرانەوھ بۆ مەككە و ئەويش توانى لەگەل ئىنگليزدا ھاوپەيمانى ببەستىت و ئەو درزە
 گەورەيه بکاتە نىوان موسلمانانى عەرەب وتورکەكان .^۱

^۱ (پروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ۲۲۷ .

جەوتەم / (سولتان عبدالحمید) نەخشەى دۆژمان ھەلدەووشىنیتەوہ :

بەرىتانيا لە چارەكى سەدەى نۆزدەھەمدا كەوتە ھەلنانى كوردەكان بۆ دژايەتى كردنى دەولەتى عوسمانى بە ئامانجى ئەوہى دۆژمانىيەتى (عوسمانى_ كوردى) دروست بكات لەلايەك و كوردەكانىش لە دەولەتى عوسمانى بېچرىنيت و دەولەتيان بۆ دروست بكات و لە لەشى دەولەتى عوسمانى يان بكاتەوہ لەلايەكى ترەوہ .

كە كۆمپانيای ھىندى بەرىتاني دامەزرا گرنكى دانىى بەرىتانيا بە عىراق زيادى كردو دەستى دايە ئيش كردن بۆ دروست كردنى بزوتنەوہىيەكى ناسيۆناليزمى لەناو كوردەكاندا و نوينەرە بەرىتاني يەكان دەستيان كرده گەشتكردن بەناو خيلە كوردى يەكانى عىراقدا بۆئەوہى خيلە كوردەكان پىكبخن و بياننەن بە گژ دەولەتى عوسمانيدا دەزگای ھەوالگري دەولەتى عوسمانى ئەوپەرى وورەكارىيەوہ چاودىرى پووداوەكانى ئەكرد ، و (سولتان عبدالحمید) بۆ بەرنگاربوونەوہى ئەم نەخشە ئىنگليزى يە ، ئەم دژە نەخشەيەى دانا :

* دەولەتى عوسمانى ھەستا بە پاراستنى ھاولاتى يە كوردەكان لە ھىرش وپەلاماردانە خويناوى يەكانى ئەرمن كە ئەيانكردە سەر كوردەكان .

* چەند شاندیكى لە زانايانى موسلمان ناردە ناو كوردەكان بۆ ئەوہى ئامۆژگارى خەلك بكەن و خەلك ئاگادار بكەنەوہ و بانگيان بكەن بۆ ئەوہى لە ژيىر بانگەوازی جاميەى ئىسلاميدا ھەموو كۆبنەوہ ، ئەم شاندانەش پۆلى خويان بينى لە ئاگادار كردنەوہى كوردەكان لەو چاوپنۆكى يەكەى پۆژئاوا ھەيبوو .

* (سولتان عبدالحمید) ھەندى رپوشوينى گرتەبەر بۆ ئەوہى پەيوەندى ميرە كوردەكان بە خۆى و بەدەولەتەوہ دەستەبەر بكات .

* چەند يەكەيەكى سەربازى ھەمىدى لە پۆژھەلاتى ئەنادۆلدا لە كوردەكان دروست كرد بۆ ئەوہى رپگە لە پەلامارەكانى ئەرمن بگرن .

* ھەلويسى دەولەت زۆر توند بوو دژ بە چاوپرېنەكانى ئەرمن سەربارەت بەدامەزاندنى دەولەتيك لەسەرحسابى زەويەكانى و دەولەتى عوسمانى ، ئەمە وای كرد كە كوردەكانى ئەو ناوچانە ھەست بە بى ترسى يەك بكەن^۱ .

¹ (برۋانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۱۳۱_ ۱۳۲ .

* دهلته كارى زورى لهسر ئهوه نهكرد كه پهرده لهسر ئهوه نهخشانهى ئىنگليز لابلدات كه ئامانجى ئهوه بوو دهلتهى عوسمانى لهت و پهت بكات ، بهلام لهزير پهردهى ئازادى ميللهتان بهوهى ههر ميللهتيك ئهبيت دهلتهتيك تايبهت به خوئ دروست بكات .

(سولتان عبدالحميد) توانى دهسهلاتى بهريتانيا بهرتسك بكاتوه له (يهمن) دا و سهركهوتنى بهرچاويشى لهو ناوچهيهدا بهدهست بهيئيت لهم زورانبازي يهدا ، ئهوه بوو "لهيهمهندا" تپيكي سهربازى دروست كرد كه پيك هاتبوو له ههشت هزار سهرباز بو ئهوهى جاريكى تر (يهمن) بگيريتوه ژير پكفي دهلتهى عوسمانى ، گرنگى دان بهيهمن ئهوهنده زور بوو كام سهركرده زور ناودار بوو ناردى بو ئهوهى سهركرايهتى ئهوه تپيه بكات وهك (احمد مختار پاشا) و (محمد فوزى پاشا) و (حسين حلمى پاشا) و (توفيق پاشا) و (موشير عثمان پاشا) و (ئيسماعيل حقى پاشا) ، ئىنگليز ههولئى دا كه ئاگرى ياخييون لهيهمن دا بگرسينيت دژ به دهلتهى عوسمانى بهلام ئهوه سياسهته حهكيمانهى كه (سولتان عبدالحميد) گرتبوويه بهر سهركهوتنى لهيهمهندا بوو دهستهبهركرد¹.

عهقليتهى عوسمانى ههولئى بو ئهوه ئهدا كه هئلى ئاسنينى له حيجازهوه بو يهمن بهريت و بهلگهنامه و ديكوئينتى عوسمانى يهكانيش ئاماژه بهوه ئهدهن كه نهخشه و ليكولينهوهيهكى وورد بوو جئ بهجيكردنى پرژهيهكى وهها گهوره هه بووه .

ههشتم / چاويرسينتى يهكانى ئيتاليا له ليبيا دا :

ئيتاليا خهونى بهوهوه ئهبينى كه باكورى ئهفريقا بداته دم وولاتهكهى چونكه بهكهله پورو ميراتى ئيتاليائى نهزانى ، "ماترينى" سهروك وهزيرانى ئهوه كاتهيان بهبئ پهرده ئهمهى باس كردبوو² ، بهلام ئهوه بوو كه فهپهנסا تونسى داغيركردو ئينتگلتيرهراش ميصرى داغيركردو هيچ بو ئيتاليا نهمايهوه جگه له ليبيا .

ئيتاليا سياسهتى خوئ به سئ قوناغ ديارى كردبو داغيركردنى ليبيا :

¹ (هه مان سهرچاوهى پيشوو ، ص ۲۲۴ .

² (هه مان سهرچاوهى پيشوو ، ص ۱۳۸ .

يەكەم / چارەسەرى ئاشتىيانە ، بەۋەى قوتابخانە و بانك و دەمەزراۋەى خزمەتگوزارى تىرى دامەزىراند .

دوۋوم / لە پىڭگەى دىبلۇماسى يەۋە كارى بۇ ئەۋە ئەكرد كە دەۋلەتانى تىردان بىنن بە ئاۋاتەكانى (مافەكانى) ئىتالىادا بۇ داڭىركردنى لىبىيا .

سىيەم / پاراگەياندىنى شەپ دژىە دەۋلەتى عوسمانى وداڭىركردنى لىبىيا بە عەمەلى .

سىياسەتى ئىتالىا نەى ئەھىلا كەس بە جولەكانى بزانى ، بە پىچەۋانەى سىياسەتى بەرىتانيا و فەرەنسائە لەو پۇژانەدا ، ئىتالىيەكان زۇر ((دانايانە)) و ((ھىمانانە)) ئەجولان و نەيان ئەھىلا عوسمانى يەكان بورۇژىن .

(سولتان عبدالحميد) ئاڭاى لەو چاۋتېپرىنەى ئىتالىا بوو ، بۇيە داۋاى لە چەند سەرچاۋەيەكى جيا جيا كرد كە زانىارى بدەنى دەربارەى چالاكى و ئامانجەكانى ئىتالىيەكان لە لىبىيادا ، زانىارى يەكانى پى گەشىت كە ئەلى : ((مەبەستى ئىتالىا بەم قوتابخانە و بانك و دامەزراۋە خىر خۋازى يانەى لە ھەرىمە عوسمانىيەكاندا ئەيانكاتەۋە چ لە لىبىيا و چ لە ئەلبانىادا ، ئەۋەيە لەكۇتايدا دەست بگىرىت بەسەر :

۱- طرابلسى پۇژئاۋو .

۲- ئەلبانىاۋو .

۳- ئاۋچەكانى ئەنادۇل كە ئەكەۋنە سەردەرياي ئاۋەپراست : ۋەك ئەزىمىر و ئەسكەندەرۇن و ئەنطاكيا) .

(سولتان عبدالحميدى دوۋوم) ھەستا بەدانى رىۋوشوئى پىۋىست بۇ پىڭگە گرتن لە ئەم چاۋچنۇكى يانەى ئىتالىا ، كە ھەستى كرد دوورنى يە ئىتالىا ھىرشىكى سەربازى بكاكە سەر لىبىيا ، خىرا بۇ بەھىزكردنى ھىزەكانى عوسمانى لەۋى (پاژدە ھەزار) سەربازى تىرى ناردو بەردەۋام چاۋى لە شوپن جولەى ئىتالىا بوو لە لىبىيادا ، و لە پىڭگەى بالۋىزى دەۋلەتى عوسمانىيەۋە لە (پۇما) و لە پىڭگەى والى (طرابلس) ۋەۋە خودى خۋى بە ووردى چاۋدىرى ھەموو كاروبارەكانى لىبىياى ئەكرد ، ئەمە ۋاى كرد كە ئىتالىيەكان ئاچار بىن داڭىركردنى لىبىيا دۋا بخەن و لەسەردەمى كۆمەلەى (ئىتىحادو تەرەقى) دا ئەۋ كارە بكەن ^۱ ، ئىمە بە درىژى و بەۋىستى خوا لە كىتېبى ھەۋتەماندا باسى ئەۋە ئەكەين كە كىتېبەكە باس لە

¹ (بېروانە : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۱۳۹ .

بزو تنه وهی سه نوسینه کان و کاریگه ریان ئه کات له سه ره ئه فریقا له پووی بانگه وازی و جیهادی یه وه ...

بیرۆکه ی ((جامیعه ی ئیسلامی)) زایه له یه کی دووری هه بوو له ناو جیهانی ئیسلامیدا ئه ویش له بهر زۆر هۆ له وانه : _

۱- دهوله ته ئه وروپای یه کان له نیوهی دووه می سه دهی نوژده هه مدا کی بهرکی یه کی زۆریان له داگیرکردنی پۆژه لاتدا که وتبوویه نیوان ، و سته میکی زۆریان خسته سه ره گه لانی ئیسلامی ، فه ره نسای تونسسی له ۱۸۸۱ زدا داگیرکرد ، ئینگلتیره میصری له ۱۸۸۲ زدا داگیرکرد ، فه ره نسای دهستی وهردایه کاروباری مراکش و گه یاندیه ئه وهی که له سالی ۱۹۱۲ زدا بهرپه سمی راگه یاند که مراکش له ژیر (پاراستنی) ئه ودایه و له گه ل ئیسپانیادا زهوی یه کانیا ن (برا) بهش کرد ، بهو شیوه یهش ئیمپریالیزمی ئه وروپی له ولاتی ئه فریقای ئیسلامیدا دهستی کیشایه ناو سودان و نیجریا و زنجبار و شوینه کانی تریش ..

۲- هۆکاره کانی گواسته نه وه و په یوه ندی کردن له نیوان دونیای ئیسلامیدا گه شه ی کردو بزاقی پۆژنامه گه ری له میصر و تورکیا و جه زائیر و هیندستان و فارس و ناوه پراسته کانی ئاسیا و جاوه (ئهنده نوسیا) دا بلاو بوویه وه ، پۆژنامه کان بابه تی ئیمپریالیزم و چاوچنۆکی دهوله ته ئه وروپای یه کان بو دونیای ئیسلام ئه دایه به رباس و لیکۆلینه وه و هه وئه چه ند باره بووه کانی ئه و په لامارانه یان بلاو ئه کرده وه که هه رجاره ی له شوینیکه وه ئه کرایه سه ره خاکی ئیسلامی ، دله کان بهو هه واله ئه پانه چله کان و دهروونه کان تاویان ئه گرت و هه ست و سوۆزی موسلمانان یه کی ئه گرت وه له گه ل ئه و برا موسلمانانه ی که ئه که و تنه ژیر داگیرکاری .

۳- هه ول و ته قه لای زانایان و قسه کردنیان له سه ره ئه رکی زیندووکردنه وهی شانوشکۆی ئیسلام (گالته ی پی نه ئه کرا) ، بانگه واز بو یه کرپی له هه موو پارچه زهوی یه کی جیهانی ئیسلامیدا ته شه نه ی کرد بوو ، ئه و هه سته دروست بوو له ناو خه لکیدا که زولم و سته می پۆژئاوا ناوه ستیت و بهرده وامه بو سه ره گه لانی ئیسلامی که ئه وهش مایه ی ئه وهیه په یوه ندی یه کان زیاتر و پته و تر بکری و کاتی ئه وه هاتوو که گه لانی ئیسلامی هه موو له ناو یه کدا بتوینه وه و هه موو بچه ژیر ئالای خیلافه تی عوسمانی یه وه .. وه هه روه ها ، هۆکاری تریش

هەر هه بوو^١ (سولتان عبدالحمید) له زیندوکردنه وهی ههستی موسلماناندا سه بارهت به گرنکی هه وڵدان بو یه کببون و یه کپیزی ئوممهتی ئیسلامی له ژیر ئالای خیلافهتی عوسمانیدا ، سه رکه وتوو بوو ، بهم سه رکه وتنهش توانی دوو ئامانجی گه وره به دهست بهیڤیت : _

یه کهم / قایم کردنی دهولهتی خیلافهت له ناوهوه دژ به هه موو هه لمه ته ناسونالیزمی یه یهودییه ماسونییه پوژئاواییه ئیمپریالیزمی یه نه صرانی یه کان .
 دووهم / له ده ره وهش توانی هه موو ئه و موسلمانانه ی که له ژیر ده سه لاتی ده وله ته ئه وروپای یه کانی وهک پوسیا و به ریتانیا و فه ره نسادا نه ژین ، هه موو له ده وری ئالای خیلافهت کو بینه وه ، به مهش سولتان توانی له پووی ئه و ده وله تانه دا بوه ستی و و هه ره شه له و وولاتانه بکات به وهی ئه و موسلمانانه بو روژینی و بانگی جیهاد له هه موو جیهانی ئیسلامیدا دژ به و ده وله تانه را بگه یه نیټ^٢ .

باسنی سه ئه مه

(سولتان عبدالحمید) و جوله که

راستی ململانی ی نیوان (سولتان عبدالحمیدی دووهم) و جوله که له گرن گترین ئه و رووداوانه یه که له میژووی ئه م سولتانه موسلمان به عیزه ته دا هه بووه .
 کاری جوله که و دوژمنایه تی کردنیان بو ئیسلام ره گ و ریشه که ی ئه گه پێته وه بو سه رده می ده رکه وتنی ئیسلام ، ئه گه پێته وه بو ئه و کاته ی ئیسلام تییدا سه رکه وتوو، پیغه مبه ر (ﷺ) له مه دینه ی منه وه ره ده ی کردن له پا داشتی ئه و دوژمنایه تی یه هه می شه یی و ئه و هه مووه ناپاکی یه ی چه ند باره یان ئه کرده وه ، پاش ئه وه له هه موو دوورگه ی عه ره بییدا ده رکران له سه ر ده ستی خه لیفه عومه ری کوپی خه تتابدا (رضی الله عنه) که به رده وام پلانیان ئه گپرا لی ی ، هه ندی له م جوله کانه به پروکهش موسلمان ئه بوون و دوا ی ئه وه ده ستیان ئه کرده ژه هر پشتن به ناو له شی ئوممه تی ئیسلامیدا و ئه مهش له میژووی درێژیاندا هه ره بووه ، (عبدالله ی کوپی سبأ) و (قه رمه تی یه کان) و (حه شاشی یه کان) و (په واندی یه کان) و

^١ (بپروانه : صحوة الرجل المریض ، ص ١١٢)

(٢) بپروانه : صحوة الرجل المریض ، ص ١١٣ .

بانگه‌وازه پووخیڼه‌ره‌کان که له میژووی موسلماناندا ده‌رکه‌وتوون له (دهستی ئه‌وان) دور نه بوون .

ته‌تاره‌کانی وولاتی قه‌رهم ئافره‌تیکی جوله‌که‌ی پوسییان به‌دیاری نارد بۆ (سولتان سوله‌یمانی قانونی) له‌سه‌ده‌ی پازده‌هه‌می زاینیدا ، ئافره‌ته‌که‌یان له‌یه‌کێک له‌شه‌ره‌کاندا گرتبوو ، (سولتان سوله‌یمانی قانونی)ش ئافره‌ته‌که‌ی ماره‌کردوو کچیکی لی‌بوو ، که‌کچه‌گه‌وره‌بوو دایکه‌جوله‌که‌که‌ی هه‌ولێ دا ماره‌ی بکات له‌ (پۆسته‌م پاشا) که‌کابرایه‌کی (بی‌باوک و دایک = لقیط) ی (کورواتی) بوو ، جا بۆ ئه‌وه‌ش ناپاکی یه‌که‌ی ته‌واو خه‌ست بکاته‌وه‌ ئه‌م ئافره‌ته‌هات ابراهیم پاشای کوشت که‌(صه‌دری ئه‌عظم) بوو ، له‌جیاتیی ئه‌م ئه‌م زاوا (بی‌باوک و دایکه‌ی خسته‌جیگه‌ی) ، پاشان پلانیکی تریشی دانا و توانی له‌مسته‌فا(که‌) (وه‌لی عهد) و کوپی سولتان سه‌لیم بووله‌ژنه‌گه‌وره‌که‌ی (یه‌که‌مه‌که‌ی) خوی پرزگاریبکات و سه‌لیمی دووهم که‌کوپی خۆیه‌تی بکاته‌ (وه‌لی عهد) .

له‌وکاتانه‌دا جوله‌که‌له‌هه‌موو لایه‌که‌وه‌ ئه‌چه‌وسینرانه‌وه‌: له‌ئهنده‌لوسدا، له‌پوسیادا، و زۆریکیان له‌ده‌ست دادگاکانی پشکنین هه‌له‌هاتن و پایان کرد ، ئه‌م ژنه‌یه‌هودیه‌هاته‌لای سولتان و تکای ئه‌وه‌ی ئه‌کرد که‌سولتان پێگه‌بدات جوله‌که‌کوچ بکه‌ن بۆ ئه‌م وولاته‌ ، ئه‌وه‌بوو وا ده‌رچوو هه‌ندیکیان کوچیان کرد وله‌ (ئه‌زمیر)^۱ و ناوچه‌ی (ئه‌ده‌رنه‌) و شاری (بورصه‌) و ناوچه‌کانی باکوری پوژئاوا(ئه‌ناچ‌ؤل) دا گیرسانه‌وه‌ ، پاش ئه‌وه‌ دامه‌زران له‌ناو ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، به‌پی‌ی یاساکانی شه‌ریعت هه‌لسوکه‌وتیان له‌گه‌ڵ دا ئه‌کرا و له‌سایه‌ی ئه‌و شه‌ریعته‌دا هه‌ستیان به‌جوړیک له‌ (ئۆتۆنۆمی) ئه‌کرد ، له‌پاستیدا جوله‌که‌کانی ئیسپانیا له‌ناو تورکیای عوسمانیدا هه‌ر ئه‌وه‌نده‌نه‌بوو که‌شوینی ژبیانیان ده‌ست که‌وت به‌لکوو ئازادی ته‌واو و خوڭگوزه‌رانیشیان ده‌ست که‌وت و ، وای لی‌هات پیزبه‌ندیشیان له‌ناو ده‌وله‌تدا بۆ دروست بوو ، که‌مه‌که‌مه‌چوونه‌ناو شوینه‌هه‌ستیاره‌کانی ده‌وله‌ته‌وه‌ وه‌ک: (دون جوزیف ناسی) و جگه‌له‌وانیش جوله‌که‌کانی ئیسپانیا بریکی زۆر سه‌ربه‌خۆیان پی‌درا و وای لی‌هات سه‌رۆکی حاخامه‌کانیان ده‌سه‌لاتی ئه‌وه‌ی پی‌درا که‌کاروباره‌ ئایینی و مافه‌مه‌ده‌نی یه‌کانیان پاپه‌پننیت به‌شیوه‌یه‌ک وای لی‌هات بریارو

^۲ (بروانه : تاریخ الدولة العثمانية ، دز علی حسوم ، ص ۲۴۱ .

پاسپارده‌کاني ئەم حاخامە لەلایەن حکومەتەووە (تصدیق) ئەکرا و گەیشته ئەودەش ئەو
بپیارو پاسپاردانە ئە بوونە یاسای تایبەت بەجولەکە (لە دەولەتدا) ^۱.

جینگە ی ئامارژە بۆکردنە لەم بوارەدا ، (علی پاشا) کە وەزیری دەرەووە بوو بوو، بە
صەدری ئەعظمە (م) و لە ساڵی ۱۸۹۵زدا بە خۆی و شانیدیگەووە نێردرا بۆ وولاتە ئەوروپی یە
مەسیحی یەکان ، هەندێ لە ئەندامانی شانده‌کە ی جولەکە بوون ^۲.

جولەکە لە ژێر سایە ی یاساکانی (هاوولاتیانی دەولەت) دا گشت (امتیاز) و (حەسانە
(یەکیان ئە پارێزرا ^۳ و ناشتی و بێ ترسیان دەست کەوت و بوونە خواوەنی تەواوی
شته‌کانی خۆیان لە ناو دەولەتی عوسمانیدا ^۴

یەکەم / جولەکەکانی دۆنمە :

ووشە ی دۆنمە چەمکیکە مانای جیاوازی زۆری هەیە ، چونکە ئەم ووشە یە لە پڕوی
زمانەوانی یەووە لە ووشە ی (دۆنمک) ی تورکی یەووە وەرگیراوە کە واتای گەپانەووە یان
هاتنەووە یان پاشگەز بوونەووە ئەگە یەنێت ، بەلام چەمکی کۆمەلایەتی ئەو ووشە یە واتە _
هەلگەپانەووە یان حول حولی (متذبذب) ، بەلام لە پڕوی مانای ئایینی یەووە ئەم ووشە یە
یانێ : مەزەب و ئایینیکی تازە، کە (حاکام ساباتای زیفی) بانگەشە ی بۆ ئەمە ئەکرد ،
بەلام چەمکە سیاسی یەکە ی ئەم ووشە یە واتە : ئەو جولەکە موسلمانانە ی کە قەوارە یەکی
تایبەت بە خۆیان هەیە ^۵ بەلام ئەم ووشە یە پێناسیکی تایبەتی وەرگرت لە سەدە ی
حەفدەهەمدا و بەو جولەکانە ئەوترا کە لە شارە ئیسلامی یەکاندا ئەژیان بەتایبەتی هەریمی
"سلانیک" ، عوسمانی یەکان بەو مەبەستانە ناوی دۆنمە یان نا لە و جولەکانە تا خەلکی
بزانێ ئەمانە لە یەهودیەتەووە گەپاونەتەووە بۆ ئیسلام ، پاشان ئەمە بوو بە زاراوە ی مەبەست

¹ (بپروانە : اليهود والدولة العثمانية ، د. احمد النعيمي ، ص ۳۷ .

² (هەمان سەرچاوە ی پیشوو ، ص ۳۷ .

³ (هەمان سەر چاوە ی پیشوو ، ص ۳۸ .

⁴ (هەمان سەرچاوە ی پیشوو ، ص ۳۹ .

⁵ (بپروانە : يهود الدونمة ، د. احمد النعيمي ، ص ۸ .

پى ى ئو جولهكانه بوو كه له ئندهلوسهوه پهنايان بو دهولتهى عوسمانى هينا بوو ، به پروكهش بيروباوهپى ئيسلاميان قبول كرد بوو ^۱ .

دامهزىنهى تاقمى دۆنمه برىتى بوو له (شىبتاى زهيفى) كه لافى ئهوهى لى ئهدا كه ئو حهزرتى مسىحى چاوهپروانكراوه لهم چهرخى ههقدهمهدا ، چونكه لهو پوژانهدا پروپاگهندهيهك هه بوو گوايه : حهزرتى مهسيح له سالى ۱۶۴۸ زدا دهردهكهويىت بو ئهوهى رىبهرايهتى ((يهود)) بكات له ويىنهى مهسيحدا و دىت و فهرمانهروايى دونيا ئهكات له فهلهستينهوه و ((قودس)) ئهكات پايتهختى يههودى _ بهخهياى خويان ^۲ .

ئهم بىروكهيهى (مهسيحى چاوهپروانكرا و) لهناو جاميعهى جولهكهكانى ئو كاتهدا بلاو بوو ، ناوهنده يههوديه كوئنهكان برىوايان به نزيكبوونهوهى دهركهوتنى مهسيح هه بوو ، بويه ئهم بانگهشهى (شىبتاى) پشتيوانى يهكى زورى له ناو جولهكهكانى فهلهستين و ميصرو پوژههلاتى ئهروپادا بو دروست بوو ، نهك ههر ئهوه بهلكوو زوربهى جولهكهكان و خاوهن پارهكان پشتى ئهم بىروكهيان گرت لهبهر چهند مهبهستىكى سياسى و ئابورى ^۳ ، دهنگ و باسى ئهم (شىبتاى) ه گهيشته ئهروپا و پولهندا و ئهلمانيا و هو لهندا و ئينگلتهرا و ئيتاليا و باكورى ئهفريقا و شويىنى تريس و له ئهزميردا پيشوازي لهو شانده يههوديانه ئهكرد كه له ئهدرنه و صوفيا و يونان و ئهلمانياوه ئههاتن بو لاي ، ئهم شانداوه ناوى (پاشاى پاشاكان) يان لينا ، ئهم (شىبتاى) يه ههستا ههموو جيهانى كردهسى و ههشت (۳۸) پارچهوه ، و بو ههپارچهيهكى پاشايهكى دانا ، برىواى وا بوو كه له فهلهستينهوه فهرمانهروايى ههموو دونيا ئهكات ، ئهوه بوو لهم بوارهدا ئهيووت : من نهوهى سولهيمانى كوپى داوادم ، فهرمانهروايى ههموو خهلكى ، قودسيش وا دا ئهنييم كه كووشى منه ^۴ .

^۱ (برىوانه : صحوة الرجل المريض ، ص ۲۴۲ .

^۲ (برىوانه : يهود الدونمة ، ص ۱۶ .

^۳ (ههمان سهرحاوهى پيشوو ، ص ۲۱ .

^۴ (ههمان سهرحاوهى پيشوو ، ۲۷ .

ئەم (شىبتاي) ھەستاناۋى سولتان محمدى چوارەمى لە ووتارەكانى ناو كەنيسەى يەھوددا ، سېرپەو ۋە لە جياتيدا ناۋى خۇى دانا ۋ خۇى ناو نا (سولتانى سولتانەكان) ۋ (سولەيمانى كوپى داود) ئەمە سەرنجى حكومەتى عوسمانى بۇ كارەكە پاكىشا ^۱ .

(شىبتاي) بوو بە سەرچاۋەى دلە پاۋكىى ى حاخامەكانى جولەكە ۋ ، لای سولتان شكاتيان لى كرد ، ۋ سولتانيان دلنيا كرد كە شىبتاي بە نيازە بزوتنەو ەكى ياخى دروست بكات لە پىناۋ دروست كردنى دەۋلەتلىكدا بۇ يەھود لە فەلەستىندا ^۲ .

لە ئەنجامى قايمبونى فتنەى (شىبتاي زەيفى) دا " احمد كوبرولو " كە ۋەزىرىكى ئازاۋ بەجەرگ بوو ، بېريارى گرتنى بۇ دەرکردو خستىە زىندانەو ە ، ۋ ماۋەى دوومانگ لە زىنداندا مايەو ە ، ۋ پاشان گوازرايەو ە بۇ قەلەى دورگەى (غالىبولى) لەسەر (دردنىل) ۋ پىگەى دا كە ژنەكەى ۋ نوسەرە تايبەتى يەكەى خۇى لە خانويەكى نزيك خۇيدا بن ، ۋ ئەنجومەنىكى ۋەك (ئەنجومەنى مىران) ى بۇ خۇى دروست كرد ، كەس بۇى نە بوو بچىتە لای بە بى مۆلەتى پىش ۋەخت ، ۋاى لىھات ھى ۋا ھەبوچەند پۇژ چاۋەپوانى ئەكرد تا بۇ ساتىك چاۋى پىى ى بگەۋىت ، ژنەكەى پىۋرەسمى شاژنەكانى پىادە ئەكرد لەگەل ئەۋانەدا كە ئەھاتن بۇ سەردانى چ پىاۋ ۋ چ ژن ، چونكە لە ھەموو دونياۋە شاندىكانى يەھود ئەھاتن بۇ سەردانى كردنى ^۳ .

(شىبتاي) درايە دادگا لە (سەراى ئەدرنە) ۋ سولتان دەستەيەكى زانستى بەرپۋە بەرى بە سەرۋاكيەتى (سەردى ئەعظە م) ۋ ئەندامىتى ھەريەك لە (شىخ الاسلام يحيى ئەفەندى منقرى زادە) ۋ يەكىك لە زانا گەۋرەكان بەناۋى (محمد ئەفەندى واتلى) كە پىش نوپۇزى كۆشك بوو ، (د . مستەفا حەياتى) ىش كارى ۋەرگىپرانى ئيسپانى بوو بۇ زمانى توركى لە دادگا كەدا ^۴ .

قازى دادگا ئەۋەى دوپات كردهو ە كە ئەم كارەى " شىبتاي " سنور شكاندە سەبارەت بە دەۋلەتى عوسمانى ، سولتان كە خۇى لە ژووورىكى ترەۋە گويى بۇ دادگا كە ئەگرت ، لە

¹ (ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۲۷ .

² (ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۳۴ .

³ (ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۳۶ .

⁴ (ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۳۶ .

پېښه وهږغېږه کوه ووترا به "شبتای" : تولاڼی ټوه لی ټوهی که حه زده تی مه سیحی ، دهی فهرموو بزانی (معجزة) ت چی یه ، ئیمه جله کانی بهرت لانه بین و به نیشانه ټه تنیینه وه و چهند پیاوکی تیر هاویتی دهست راستی خو مان دینین و ټه گهر ټه و تیرانه لهشی تویان نه بری ټوه سولتان بانگه شه کت لی وهر ټه گریټ و (برهات پی ټه کات) ، " شبتای" له شته که حالی بوو بویه نکولی له هه موو ټه و شتانه کرد که دراونه ته پالی ووتی : (ټه وانه درویان به دهموه کردوه ^۱ ، قازی باسی ئیسلام (موسلمان بوونی) بو کرد ، (شبتای) موسلمانیتی خوی پاگه یاندو ناوی خوی نا (محمد عزیز ی ټه فندی) ^۲ و داوای له دهسه لاتی عوسمانی کرد که پېښه ی بدن با جوله که کان بانگ بکات بو ئیسلام ، پېښه ی پی دراو ټه مه ی کرده هه لیک و دهستی کرده گه ران به ناو جوله که کاند و بهرده وام بانگی ټه کردن بو باوه رهینان و هانی ټه دان پیویسته هه موو کوښنه وه و له پروکه شدا ئیسلام دهر برین و له ناخدا دینی لاهری یه هودییه ته هه لېگرن) ^۳ .

" شبتای " و پشتویانه کانی هر خه ریکی ټوه بوون به په نهانی به شوین دینی موسای یه که ی خویندا برین و کار بو (زایونیزم) بکه نه به دزی یه وه ، و له پروکه شیشدا دلسوزی بو ئیسلام و پیاو چاکی و له خواترسان دهر برین له بهرده م تورکه کاند و ، بهرده وام به شوینکه و ته کانی ټه ووت : ټه وهک موسا پیغه مبه ر وایه که ناچار بوو بو ماوه یه که له کوښکی فیرعه وندا بمینیتته وه ^۴ .

له م هه ل و مرجه و له کاتیکدا که " شبتای " له گه ل کو مه لیک له هه واداران ی که له که نیسه ی (قوری چشمه) که له ناو پرستگا که دا بوو خه ریکی ټاهه نگی ران بوون و سرووده یه هودی یه کانیان ټه خوینده وه و مه شرو باتیان ټه خوارده وه و خوشی جلیکی جوله کانه ی له بهر کردبوو ، ژنانیش چوارده وریان دابوو ، هه روه ها (مه زامیره کانی داود) یان ټه خوینده وه ، ټاله و کاته دا دهستگیر کرا ، و ټومه تی ټه وده شی له سه ر بوو که داوا له موسلمانان ټه کات که

^۱ (یهود الدونمة) مصطفى طوران ، وهرگی رانی : کمال خوجه ، د علی حسون له مه وه گواستوویه تی یه وه ، ص ۲۴۳ .

^۲ (برهات : تاریخ الدولة العثمانية ، د. علی حسن ، ص ۲۴۳ .

^۳ (یهود الدونمة : ص ۳۵ .

^۴ (هه مان سه رچاوه ی پی شوو ، ص ۴۱ .

واز له ئايينهكهيان بښن و بړوا بهو بهښن ، جا نهگه ر شېخولسلام ده خاله تي نه كړدايه نه وه
 نه درا له ملي ، شېخولسلام بۇ له ناو بردنه كهي پڅخه ي نه وه بوو نه يووت : نه م كابر ا فيلباز
 له سډاره بدرېت له ناو خه لكدا نه فسانه يه ك دروست نه بښت و ه واداره كاني نه وه له ناو
 خه لكدا بلاو نه كنه وه گوايه وه ك ه زره تي عيسى (عليه السلام) چووه بۇ ئاسمان)^۱ ، نه وه
 بوو دوور خرايه وه بۇ شارى (دولسجنو) له نه لبانيا ، نه مهش له هاوینی سالی
 ۱۶۷۳ زاینیدا بوو ، دواى پيښج سال دوور خستنه وه مرد ، بيروباوه پرى (شاباتانی)
 له ناو كۆمه لانی (سالونيك) دا هه رمايه وه و شوينكه وته كاني كه وتنه داهينانی چهندان فرت
 و فيل وده مارگيرى و خو دارنين له پرنسيپه كان و له په وشته بهرزه كان)^۲ .

(شباتى زيفى) بيروباوه پرى دۆنمه ي له (هه ژده) مادده دا داريژاوه ، و له راستيدا ماده ي
 شازده و هه قده) به گرنگترين سه روسيمای دۆنمه كان دا نه نرى ، مادده ي (۱۶) ناماژه
 به وه نه دات : ((پيويسته نه ريته كاني تورك زور به ووردى جى به جى بكرى تا چاويان
 به سه رتانه وه نه ميښى ، وه پيويسته هيچ ه واداريكمان بيژارى له پوژووى په مه زان و
 قورباني كردن دهر نه برېت و نه وانهش نه م كارانه نه كهن نه بښت به ديار چاوى خه لكه وه
 بيكه ن و له قه په باله غيدا بښت)^۳ وه ماده ي (۱۷) ش ناماژه به وه نه دات كه : (ژن و
 ژنخوازي له گه لياندا (واته له گه ل موسلماناندا) به هه مووشيويه ك قه ده غه يه)^۴ .

(شبتاي) به يه كه مين كه سيكي جوله كه دائه نريت كه مژده ي نه وه ي دابى كه (بنى ئيسرائيل
) نه گه پښنه وه بۇ قه له ستين ، له راستيشدا بزوتنه وه ي (زيفى) بزوتنه وه يه كى سياسى بوو
 دژ به ده ولته تي عوسمانى زياد له وه ي بزوتنه وه يه كى ئاييښى بښت)^۵ .

نه م تاقمه پۆلى زوريان بينى بۇ پوو خاندنى به ها ئيسلامى يه كان له ناو جامعە ي
 عوسمانيدا ، كاريان بۇ نه وه نه كرد كه بيروپاي پوژه لآت و بيدينى (ئيلحاد) و ماسونيه ت
 بلاو بښته وه و بانگه شه ي دراندنى حجابى ئافره تانى موسلمانانى نه دا به گوئى خه لكدا و

^۱ (يهود الدونمة ، ص ۴۲ .

^۲ (بړوانه : هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۴۳ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۴۵ .

^۴ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۴۵ .

^۵ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۴۶ .

داواى تىكەلۈى پياو ژنيان ئەكرد بەتايىبەتى لە قوتابخانەكاندا ، زۆرىك لە پياوانى كۆمەلەى (ئىتحد و تەرەقى) بەشدارى بۇ نەوئاھەنگەكانيان ئەكردن .

جولەكەكانى دۆنمە پۇلىكى كاريگەريان ھە بوو لەسەرخستنى ئەو ھىزانەدا كە دژايەتى (سولتان عبدالحميد) يان ئەكرد ، ئەو ھىزانەى كە لە (سلايك) ھە دەستيان دايە جولە و بزوت بۇ ئەوہى لەسەر كارلاى بەرن ، ھەر ئەوانە بوون پاشان بىروپاى ئەفسەرگەنجەكانيان ژەھراوى كردو تا كاتى ئەمپۇشمان ھەر خەريكن ، و پۇژنامەو خانەى بلاوكردنەوہيان ھەيە و چوونەتە ناو پەگ و پيشەى ئابورى عوسمانى و ھەموو بوارەكانى ژيان لەناو دەولەتى عوسمانيدا)^۱ .

ئەمانە توانيان كاريگەرى خۇيان لەسەر كۆمەلەى ((ئىتحد و تەرەقى)) دابنىن و (سولتان عبدالحميدى دووہەم)يش باش ئاگادارى راستى دۆنمە بوو ، (جەنرال جواد رفعت اتلخان) ئەم راستى يە دوپات ئەكاتەوہ و لەم بارەيەوہ ئەلى : ((ئەو تاكە كەسەى كە لە ھەموو ميژووى توركيدا ، راستى زايۇنيزم و شەبەتائىيە و زيانەكانى لەسەر تورك و ئيسلام زانيبى و ترسناكى يەكانيانى دەرەك پى كردبى و خەباتى دژيان بووبىت بۇ ماوہيەكى دوورودريژ بە جدى تا سنوور بۇ خراپە كارى يەكانيان دابنى ، تەنيا سولتانە گەورەكەى تورك بوو ، (واتە سولتان عبدالحميدى دووہم) ، خەباتى تەواوى ئەم پىكخراوہ ترسناكانەى وەك پالەوان كرد بۇ ماوہى (سى و سى سال) زۆر زيرەكانە و ورەبەرزانە بە شيوہيەك خەلك سەرسام ئەبىت لى^۲ .

لە راستيدا ، (سولتان عبدالحميد) گرنكى بە ئەوہ ئەدا كە ئەم " دۆنمە " يانە ھەر لە ھەريمى "سالونىك" دا بىمىننەوہ نەيەلىت بىنە " آستانە " ، بۇ ئەوہى ھەر لەژىر كۆتەرۇلدا بن و دوور نەبىت لە چالاكى يەكانيان ، ئەنجامى ئەم ھەلويستە توندەى (عبدالحميد) لە تاقمى دۆنمە واى كرد كە ستراتيجىكى دژ بە سولتان بگرنەبەر ، ئەوہ بوو دەستيان دايە دژايەتى كردنى سولتان لەسەر ئاستى پاى گشتى عوسمانى و (ھىزەكانى) سوپا^۳ .

^۱ (بروانە : تاريخ الدولة العثمانية ، د. على حسون ، ص ٤٦ .

^۲ (بروانە : السلطان عبدالحميد والخلافة الاسلامية " ي (الجندي) ، ص ١٠٧ .

^۳ (بروانە : يهود الدونمة ، ص ٨١ .

دوره نجامی ئەم ھەلۆیستانە (عبدالحمید) لە دۆنمە ، ئەو ھەو جۆلەکانی دۆنمە بە ھاوکاری لەگەڵ (کۆرەکانی ماسۆنەت) دا کەوتنەئیش کردن بۆ لابردنی ، ئەمانە ھەندێ دروشمی دیاری کراویان بەرزکردووە وەک ئازادی و دیموکراسیەت و لابردنی تاکرەوی (عبدالحمید) ، لەسەر ئەم بناغەیە ھەستان بە دروست کردنی یاخی بوون و دووبەرەکی لەناو ھێزەکانی سوپادا ، وە مەبەستیش بەمە ھێنانەدی پرۆژەی نیشتمانی جێ کردنی زایۆنیزمەکان بوو لە فەلەستیندا ، جۆلەکانی دۆنمە بەردی یەکەمیان پێک دەھێنا بۆ جێ بەجێ بوونی نەخشەکانی جۆلەکە (جیھانی) ^۱ .

دووھم / (سولتان عبدالحمید) و (ھرتزل) ی گەورە جۆلەکانی دۆنیا .

(تیورد (ھرتزل)) کە پێبەری بزوتنەوێ جیھانی جۆلەکە و زایۆنیزمەکان بوو توانی پشتیوانی ئەوروپا بۆ پرسی جۆلەکە بە دەست بەیئێت لە ھەریەک لە (ئەلمانی) و (بەریتانی) و (فەرەنس) دا ، توانی ئەم دەولەتانە بکاتە کارتی فشار بەسەر دەولەتی عوسمانیەو و سەرەتایەک ھەلبچنی بۆ ئەوێ چاوپێکەوتنێک بکات لەگەڵ (سولتان عبدالحمید) دا و داوای فەلەستینی لێ بکات ، ئەو کاتەش دەولەتی عوسمانی بە دەست جۆرەھا گزفتی دارایی یەو ئەینالاند ، ھەل و مەرجی ئابوری لە وولاتدا گەیشتبوو و پلەیک لە خراپیدا ، ئەو دەولەتە ئەوروپانەیی کە قەرزێان داوویە دەولەتی عوسمانی ناچار بوون تیممکی دارایان ناردە تورکیای عوسمانی بۆ ئەوێ سەرپەرشتی بارودۆخە ئابوری یەکان بکات تا قەرزەکانی خۆیان دەستە بەریکاتەو ، ئەم حالەتە وای لە (سولتان عبدالحمیدی دووھم) کرد ھەرچی کردوو چارەسەریک بۆ ئەم گزفتە گەورە بەدۆزیتەو .

ئەم کەلێنە تاکەرپێگەیک بوو (ھرتزل) ((لێوێ بچیتە ژوورەو ، وکار لەسیاسەتی (عبدالحمیدی دووھم) بکات بەرامبەر بەجۆلەکە ، لەم پووەو ((ھرتزل))) لە ((یاداشتەکانیدا)) ئەلێت : ((ئێمە ھەلەدەستین بیست ملیۆن لیرە تورکی ئەدەین بۆ چاککردنی بارودۆخی دارایی لە تورکیا ، دوو ملیۆنی لەجیاتی نرخێ فەلەستین و ئەوێ تری بۆئەوێ تورکیا پزگاری ببێت لەقەرزو قەرزەکانی بداتەو و سەرەتایەک بێت بۆ ئەوێش

¹ (بڕوانە ((الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا)) ی محمد مصطفى ،

تیمة ئه‌وروپیی یه‌که برۆنه‌وه‌و تورکیا به‌جی بهیژن و پاش ئه‌مانه‌ش سولتان داوای هه‌ر قهرزیکێ تازه‌مان ئی بکات پی ی هه‌له‌ستین ^۱.

(ه‌رتزل) په‌یوه‌ندی یه‌کی زۆری کرد به‌ به‌رپرسه‌کانی ناو (ئه‌لمانیا) و (نه‌مسا) و (پوسیا) و (ئیتالیا) و (ئینگلته‌را) و مه‌به‌ستی سه‌ره‌کیشی له‌م هه‌مووه‌ په‌یوه‌ندیکردنه‌ هه‌ر ئه‌وه‌ بوو که دانیشتنیکێ له‌گه‌ل (عبدالحمیدی دوهم) دا بو‌ دروست بکه‌ن ، له‌م پوه‌وه‌ (لاندو) که هاوپییه‌کی یه‌هوودی (ه‌رتزل) خۆی بوو له‌ ۲۱/شباط / ۱۸۹۶ز ئامۆژگاری کرد که به‌بۆنه‌ی (نیو لنسکی) هاوپییه‌وه‌ که سه‌روکی راپه‌راندنی پوژنامه‌ی (برید الشرق) بوو ، ئه‌م کاره‌ بکات.

، له‌م بواره‌دا یه (ه‌رتزل) ئه‌ل: (ئه‌گه‌ر ئیمة فه‌له‌ستینمان ده‌ست بکه‌وێت ، ئاماده‌ین زۆر شت بده‌ین به‌ تورکیا ، یان هه‌رکه‌سیک بکه‌وێته‌ نێوانمان ئاماده‌ین خه‌لاتیکێ زۆری بده‌ینی ، و به‌ به‌رامبه‌ر ئه‌م کاره‌شه‌وه‌ ، ئیمة ئاماده‌ین هه‌موو کاروباره‌ دارایی یه‌کانی تورکیا پرێک بکه‌ینه‌وه‌ ، ئیمة دیین هه‌موو ئه‌و زه‌وی یانه‌ی که‌ هی سولتان خۆیه‌تی له‌ پوه‌ی یاسامه‌ده‌نیه‌که‌نه‌وه‌ لی وهرده‌گرین ، له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا هه‌له‌نگه‌ری که‌هیچ جیاوازی یه‌که‌ نه‌ییت له‌ نێوان ده‌سه‌لاتی مولکایه‌تی و مولکه‌ تایبه‌تی یه‌کاندا) ^۲.

(ه‌رتزل) سه‌ردانیکی (قسطنطنیه) ی کرد له‌ حوزه‌یرانی ساڵی ۱۸۹۶ ه‌ زانییدا و له‌م سه‌ردانه‌یدا (نیولنسکی) هاویری ی بوو ، که په‌یوه‌ندی یه‌کی خۆشه‌ویستی له‌گه‌ل (سولتان عبدالحمید) دا هه‌بوو ، له‌ ئه‌نجامی ئه‌مه‌دا ئه‌م (نیولنسکی) یه‌ توانی (بیروپای (ه‌رتزل)) بکه‌یه‌نێته‌ کۆشکی (یلدن) و حیواریک که‌وته‌ نێوان (نیولنسکی) و (سولتان عبدالحمید) وه‌ ، سولتان پی ی ووت : جوله‌که‌ ته‌وانن له‌ پارچه‌ زه‌وی یه‌کی تر دا نیشه‌ جی ببن جگه‌ له‌ فه‌له‌ستین ؟ نیولنسکی وه‌لامی دایه‌وه‌ و ووتی : (فه‌له‌ستین به‌ لانه‌کی یه‌که‌می جوله‌که‌ دانه‌ری ، بۆیه‌ جوله‌که‌کان چه‌زیا ن له‌وه‌یه‌ که‌ بکه‌رینه‌وه‌ بۆ ئه‌وی) سولتان وه‌لامی دایه‌وه‌ و ووتی : ((فه‌له‌ستین لانه‌کی جوله‌که‌ نی یه‌ به‌ ته‌نها به‌ لکوو به‌ لانه‌کی

۱) بپروانه: اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۱۶.

۲) بپروانه : هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو ، ص ۱۱۷.

هه موو ئايينه كانى تريش دانه نرى)) نيولنسكى ووتى : نه گهر جوله كه فهله ستينيان دهست نهكه ويته وه نه وه نه وان هه ول نه دهن زور به ئاسانى خويان بگه يه ننه ((نه رجه تتين)^۱ .
(سولتان عبدالحميد) نامه يه كى به ريگه ي (نيولنسكى) هاوپريدا نارد بو (هرتزل) ، لهو نامه يه دا هاتووہ :

((ئاموزگارى " (هرتزل) " ي هاوپريت بكه ، با ههنگاوى تازه ي تر نه نيت دهر باره ي نهو بابته ، چونكه من ناتوانم دهست ههلبگرم ته نانهت له يهك بست خاكى نهو زهوى يه پيروزانه ، چونكه نهو مولكى من نين ، بهلكوو مولكى گهلهكه مه ، باوبا پيرانى من له پيناو نهو زهوى يانه دا تيگوشاون و به خويى خويان تير ئاويان كردووہ ، با جولهكه (مهلايينه كان)ى خويان بپاريژن .. نه گهر (كارگه ييه نهو هوى دهوله تهكه ي من لهت و پته كرا ، نهوكاته له وانه يه بهبى هيچ بهرامبه ريك نه وان فهله ستينيان دهست بكه ويث ، نهو هوش وا نه خوازى كه سهرتا دهست به دراندنى جه نازه كه مان بكات به لام نهو بيهوى ههر به زينوووى له شم هه لدرى و پارچه پارچه ي بكات نهو به گومان ريگه ي نادم !!^۲ .
(سولتان عبدالحميد) له ((ياداشته كانيدا)) له م باره ي وه نه لثيت :

(جيگه ي خويه تى ئيمه هه ستين به به پر كردنه وهو بهر كارهيئانى زهوى يه چوله كانى دهولهت ، نه مهش يانى له پرووى يهكى تره وه ئهركى نهو ده مان نهكه ويته سهر سياسه تى كوچپيكردى تايبته بگريه بهر ، به لام كوچكردن به جولهكه به هيچ شيويهك جيگه ي خوى نى يه ، چونكه مه به ستى ئيمه نيشته جيكردى كه سانئيكه كه هه مان ئايين و نهرىتى باوبا پيرانى ئيمه يان هه بيث ، بو نهو هوى نهوك دهسه لات پهيدا بكن و پهشمه ي كاروباره كانى دهوله تيان بكه ويته دهست)^۳ . دواى نهو هوى هه وله كانى (هرتزل) شكستيان هيئا له ريگه ي (نيولنسكى) يه وه ، پرووى كرده كووشكى (وليمى دوهم) كه ئيمپراتورى ئه لمانيا بوو ، چونكه نه ميش هاوپرى ي (عبدالحميد) بوو ، زياد له مهش نهو " وليمى دووه مه " تا كه

^۱ (بروهانه : هه مان سهرچاوه ي پيشوو ، ص ۱۲۰ .

^۲ (بروهانه : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۲۰ .

^۳ (بروهانه : هه مان سهرچاوه ي پيشوو ، ص ۱۲۰ .

هاوپه یمانی عوسمانیه کان بوو له ئه وروپادا ^۱ ، به لام ههوله کانیشتی له م قۆله وه دیسان سهرکه وتنی به دهست نه هیئا .

(نظام الدین نظیف) که میژوو نویکی تورکی یه له کتیبی (اعلان الحریه والسلطان عبدالحمید الثاني) دا نه لئ : (... کاتیکی که په دی شانده ده که ی جوله که ی دایه وه که به پالشتی (ئیمپراتور ولیم) هاتبوونه لای ، بو ئه وه ی نیشتمانیکیان دهست بکه وی ، واته که (هرتزل) له م ههوله چنراوه شیدا بی ئومید بوو ، رقی داگیرسا له دژی (یلدن) ، (سولتان عبدالحمید) چاوه پروانی ئه مه ی ئه کرد ، چونکه جوله که له چینی کاردا شاره زایی باشیان هه یه ، هیزی زور شک ئه بهن بو ئه وه ی هه ره ولئیکیان دا تییدا سهرکه وتوو بن ، دارایی بی شوماریان هه یه و دهستیان گرتوه به سهر په یوه ندی یه بازرگانی یه نیوده وه له تی یه کاند ، پوژنامه کانی ئه وروپا له ژیر چنگیاندا بوو ، ئه یانتوانی که ی بیان وه ی گه رده لولی رای گشتی هه لکه ن ...) ^۲ .

ئهم میژوو نوسه ئه لئیت :

((سهره تا دهستیان کرده جولاندنی پوژنامه گهری جیهانی ، پاشان دهستیان دایه کوکردنه وه ی دوژمنه کانی (عبدالحمید) ، ئه وانیه له و کۆمه لگه عوسمانیه هه مه چه شنه دا پی گه ییبوو ، ئه مان بینی که شوین که وته کانی (مهرجداریتی = المشروطیه) ^۳ شیوه یه کی ریخراوی و په لامارده ریان گرته خو یان له گه ل ئه وه دا که له وه وپیش پهرش بلاوو به بی ریخخستن و هه ماههنگی کاریان ئه کرد ، (له راستیدا) یه ک خستن و کوکردنه وه ی دوژمنانی (عبدالحمید) کاریکی گران نه بوو ، نه خوازه لا له کۆمه لگه یه کی تیکه ل و پیکه لئ عوسمانی ئه وپوژده دا ، (المشرق الاعظم) که دامه زراوه یه کی ماسوونی یه کی ئیتالی بوو ئه رکی ئه وه ی خسته سهرشانی که ریخخستن و هه ماههنگی دروستکردنی کاری ئه و بیت ،

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پيشوو ، ص ۱۲۱ .

^۲ (پروانه : السلطان عبدالحمید الثاني حیاته واحداث عصره ، محمد اورخان ، ص ۲۸۱ ، ۲۸۲ .

^۳ (مشروطیه) واته ئه وانیه ی داوای دیموکراتیه تیان ئه کرد له ناو دهوله تی عوسمانیدا و بانگه شه ی دهستورو دهسه لاتئ نازادی ته وایان ئه کرد و گو ییان به ئاین و نه ریته کان نه ئه دا (وهرگیر . ن .) .

چونكه ئەم نزيكتىن مەلەبەندى ماسۆنىيەتە لە ئىمپىراتورىيەتى عوسمانى يەو ، كۆرە ئىتالى يەكان و بەتايىبەتى كۆپى (رىزوتا) لە سلانىك دا پۆلىكى بەرچاوى بىنى لەم بوارەدا ...)^۱ .
 (كە لە ھەولەكانىدا سەرکەوتنى بەدەست نەھىنا) (ھرتزل) بېرىارى دا چەند پىگەيەكى تر بگىرتە بەر بۆ راکىشانی (سولتان عبدالحمىدى دووم) بەلای خۆیدا ، ئەو بوو جارىكى تر لە پىگەى (نيولنسكى) يەو ئامادەى دەربىرى ئەو كىشەى ئەرمەنى يەكان چارەسەر بکات و لە خزمەت سولتاندايە)^۲ .

(ھرتزل) لەم بارەيەو ئەلى : (سولتان داواى ئەوئى کرد خزمەتێك ھەيە بىكەم بەرامبەرى ، ئەوئى ئەوئە كار بکەم سەر پۆژنامە ئەوروپايى يەكان و وایان لى بکەم كە بەزمانىكى دوژمندارانەى كەمتر بەرامبەر تورکيا لەسەر كىشەى ئەرمەنى يەكان بنووسن ، منیش بە (نيولنسكى) م ھاگەياند كە ھەريئىستا بەو ئەرکە ھەلدەستم ، بەلام ئەوئە دوپات کردووە با بىرۆكەيەكى تەواوم لەسەر ئەرمەنى يەكان پى بدەن : كىن ئەو كەسانەى لە (لندەن) دا دائەنىشن و پىويستە من بچم ئەم بىروپايان بۆ دروست بکەم و ئەو پۆژنامانە کامانەن كە پىويستە بەلای خۆماندا رايان بکىشين و جگە لە مانەش ھەندى زانىارى تىرش)^۳ .

لەسەر ئەم بناغەيە ديبلۆماسيەتى زايۆنىزم كەوتنە چالاكى كردن بۆ ئەوئە ئەرمەنەكان بىنە سەرئەو بپوايەى واز لە شۆرش كردن بەيئن لە ئەنجامى ئەمەشدا " (ھرتزل) " پەيوەندى کرد بە (سالزبورى) و بەرپرسەكانى ترى ئىنگليزەو بۆ ئەوئە فشار بخەنە سەر ئەرمەنى يەكان ، ھەروەھا جوولەكە لە شارەكانى ترى ئەوروپاشدا وەك " فەرەنسا " بۆ ھەمان مەبەست دەستيان داھە چالاكى ، بەلام ئەم ديبلۆماسى يەتەى " (ھرتزل) " شكستى ھىنا و ھۆكەشى ئەو بوو كە بەرىتانيا دل گەرم نە بوو بۆ مەسەلەكە ، چونكە ئەوئەيانى

^۱ (السلطان عبدالحميد الثاني ، حياىة واحداث عصره ، محمد اورخان ،

ص ۲۸۲ .

^۲ (بروانە : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۳۲ .

^۳ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ، ص ۱۳۷ .

ئەۋەى پىشتىۋانى لە سىياسەتى (عبدالحميد) بىكرى ، وئەۋەش كارىك بوو سەرى بۇ ئەۋە ئەكىشا كە پاي گىشتى بەرىتانی دژ بە حكومەتى بەرىتانيا بوروژىنى^۱ .

" (هەرتزل) " هەۋلىدا جارىكى تر (عبدالحميدى دوۋەم) بىيىنى ، بەتايىبەت لە كاتى سەردانى دوۋەم جارى (ئىمپىراتورۋىمى دوۋەم) بۇ (قىسطنطينىيە) بەلام فەرمانبەرەكانى كۆشكى "ىلدز " رىگەى ئەمەيان لىگرت و نەيان ھىلا ، (هەرتزل) بەردەوام لە ھەۋلىدا بوو بۇ ئەم مەبەستە تا ئەۋە بوو دۋاى دووسال (۱۸۹۹ - ۱۹۰۱ ز) ھەۋلىەكانى سەرەكەوتن و بە بۆنەى ئەۋە ھەموۋە تىكەلىيەى لەگەل فەرمانبەرەگەرەكانى (ىلدز) دا توانى چاۋى بە (سولتان عبدالحميد) بىكەۋى و بۇ ماۋەى دووسەعات لەگەلىدا دابنىشى ، (هەرتزل) پىشنىيازى ئەۋەى كرد بۇ (سولتان عبدالحميد) كە بانكە يەھوۋدى يە دەۋلەمەندەكانى ئەۋروپا ھاۋكارى دەۋلەتى عوسمانى بىكەن لە بەرامبەر ئەۋەدا كە رىگە بدات لە فەلەستىندا نىشتە جى بىن ، زىاد لەمەش پەيمانى بە (عبدالحميد) دا كە قەرەزە گىشتى يەكانى دەۋلەتى عوسمانى سوك بىكەن ئەمەش لە سالى (۱۸۸۱ ز) ى يەۋە ئەبىت و (هەرتزل) پەيمانى ئەۋەشى دا بە (عبدالحميد) كە پارىژكارى لەم گىتفوگۋىيەى نىۋانىان بىكات^۲ .

(سولتان عبدالحميد) لەم دانىشتەدا زۆرتەر گۈى ى ئەگرت نەك قىسە بىكات ، پەتى شىكردبوو بۇ (هەرتزل) تا چى لەناخ و خەيالىدا ھەيە لە بىروپا و پرۇسە و داۋاكارى ھەموۋى ھەلپىژىت ، ئەم گۈيگرتەنى (عبدالحميد) بىروايەكى بۇ(هەرتزل) دروست كرد گۈايە لە كارەكانىدا سەرەكەوتنى بەدەست ھىناۋە ، بەلام لە كۇتايى كارەكەدا بۇى دەرەكەوت كە دۇراندۋىيەتى و كەم كەم لەگەل (عبدالحميد) دا بەرەۋ رىگەيەكى بىنبەست ئەپوات^۳ .

دۋاى ئەۋەى ھەۋلىەكانى(هەرتزل) لەگەل (عبدالحميد) دا سەرەكەوتتوۋ نە بوو ، (هەرتزل) ئەلىت : ((لەۋ ھالەتەدا كە سولتان فەلەستىنمان بداتى ، ئەركى سەرشانمان ئەۋە ئەبىت كە كاروبارە دارايى يەكان رىك و پىك بىكەين ، بەلام لە كىشۋەرى ئەۋروپادا قەلەيەكى قايم دروست ئەكەين دژ بە ئاسيا ، ئەۋ كاتە دەست بە دامەزاندنى شارستانىيەتىك ئەكەين دژ بە

¹ (ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۱۳۷ .

² (بىروانە : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۴۱ .

³ (بىروانە : ھەمان سەرچاۋەى پىشۋو ، ص ۱۴۳ .

دوا كهوتن و له هه مان كاتدا بهردهوام لهناو نهوړوپادا نه ميښينهوه بؤ نهوهی بوونمان دهسته بهرکهين .

لهراستيدا (عبدالجميد) پای و ابوو زور پيوسته ريگه له جووله که بگريټ بيڼه فهلهستين و نيشتته جي بن تييدا و بؤ نهوهی پاريزگاری له پهگهزی عه ره بی بکری و بهو زورينه سروشتی يهی خويان بميننهوه .. لهم بارهيهوه نهليت : ((... بهلام ئيمه ژمارهيهکی تهواوی جووله کهمان ههيه ، جا نهگهر بمانهوی که پهگهزی عه ره بی به زورينه بميننهوه نهوه نهبی واز لهو بيروکيه بهينن کهکوچهری تر له فهلهستيندا نيشتته جي بکهين ، نهگهر نا نهوه گهر جووله که نيشتته جي ی هر خاکيک بين زورنابا دهست نهگرن بهسهر هرچی ووزه و توانای نهو شويندها ههيه ، جا نهگهر ئيمه وا بکهين نهوه بریاری مردنيکی بی گومانمان داوه بهسهر نهو برايانه ماندا که هاو دينن لهگهلماندا)^۱ .

دهولهتی عوسمانی زور جار ههولی نهوهی نهدا که يههوديه عوسمانيه کانیش له بيروپاکانی (هرتزل) و بزوتنهوهی زايونيزم دووربخاتهوه ، ههندي جاريش زمانی ههپرهشهی بهکار دهيننا لهگهلياندا ، لهم بارهيهوه (علی فروخ بگ) له دهنگاکانی پاگهيانده بيانی يهکاندا نه مه پوون نهکاتهوه و بهبی پرده نهليت : (نهوه زور ناراسته که زايونيزم ههستن به دروستکردنی گيروگرفت بؤ دهولهتی عوسمانی ، تا ملی پی کهچ بکهن بؤ بهدهست خستنی بهرژهوهندی يهکانيان ، چونکه نه م گيروگرفت دروست کردنانه له کوتايی دا سر بؤ نهوه نهکيشی کهخويان تووشی سر ئيشه بکهن و ناشتی و کامه رانی خويان لهناو دهولهتی عوسمانيدا له دهست بدن ... نه م خاله زور پوونه سهبارت به پهيوهندی عوسمانی يهکان لهگهل هاولاتی يه نهرمهنی يهکاندا ، چونکه ژمارهيهکی کهم ياخی بوونيکیان بهرپا کردو دهستيان دايه کاری بی عهقلانه و نادرست پشت نهستور بهرينمای يهکانی (ميکا قیلی) ، نهوه بوو له کوتايی دا هه موو په شيمانیش بوونهوه لهو کارانهی کردبوويان ، بهبی نهوهی بگه نه هيچ نهجاميک .

لهگهل نهو شکستهی^۲ بهسهر ههولهکانی هرتزلدا هات لهگهل (عبدالحميد) دا که چی نهنوسی : ((پيوسته بيينه خاوهنی زهوی و له ريگهی خه لکی جووله کهشهوه به شيوهيهکی

^۱ (بېروانه : هه مان سهرچاوهی پيشوو ، ص ۱۴۶ .

^۲ (بېروانه : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۴۶ .

پله پله بى ئەۋەدى پەنا بۇ بەكارھېنانى توند و تىژى بەرىن ، ھەول ئەدەين ھانى دانىشتوانە
رەسەنە ھەژارەكان بدەين باربەكەن بۇ وولاتەكانى دەوروبەرو لە ویدا كاریان بۇ مسوگەر
بەكەين و (ئەۋەش ئەبىت بزەنن) كە ئىش كەردن پىيان لە وولاتى خۇماندا كاریكى ترسناكە
، دەست گرتن بەسەر زەويدا لە پىگەى بەكرى گىراۋە نەينى يەكانى خۇمانەۋە ئەبىت كە
كۇمپانیا يەھودى يەكان دواى ئەۋە كارى زەۋى فروشتىيان بەجۈلەكە ئەكەۋىتە دەست ،
لەسەروو ئەمەشەۋە كۇمپانیا يەھودى يەكان سەرپەرشتى بازىرگانى كەردن بە كپرىن و
فروشتىنى زەۋى يەۋە ئەكەن ، بەو مەرجهى كەتەنھا بە خەلكى جۈولەكەى بفرۆشیت^۱ .

(ھەرتزل) ھەرۋەھا ئەنوسىت : ((دان بەۋەدا ئەنیم لەژىر پۇشنایى ئەو قسانەمدا
لەگەل (سولتان عبدالحمیدى دووم) دا كەرد من كە ئىمە ناتوانىن سوود لە تورکیا ۋەربگرین
كاتىك نەبىت كە بارودۇخى سیاسى گۇرانی بەسەردا دىت یان لە ۋ پىگەىەۋە كە تورکیا
بخىتە ناۋ شەپىكەۋە ۋ لەو شەپەردا بشكىت ، یان لە ۋ پىگەىەۋە بىخەینە ناۋ كۆمەللى
گىروگرفتى نیۋەدەۋلەتى يەۋە یان لە ھەر دوو پىگەكەۋە لە يەك كاتدا^۲ .

(سولتان عبدالحمید) ئامانجەكانى جۈولەكەى ئەزانى ، ئەۋەتا لە یاداشتە سیاسى يەكانیدا
ئەلپت : ((ھەرتزلى سەرۋكى زایۋنیزم ناتوانى قەناعەتم پى بەینى بە يىرۋراكانى خۇى ،
لەۋانەيە ئەۋ قەسەيەى راست بىت لای خۇى كە ئەللى : گىروگرفتى جۈولەكە كاتىك چارەسەر
ئەبىت كە توانای ئەۋەى ھەبىت خۇى گاسنەكەى خۇى بگرىتە دەست ، بۆیە ھەول ئەدات
زەۋى بۇ برا يەھودى يەكانى دەستەبەر بكات ، بەلام ئەۋەى لەبىرنى يە كە زىرەكى بەس نى
يە بۇ چارەسەر كەردنى ھەموو گىروگرفتەكان .. جۈولەكە بەۋەۋە ناۋەستن خەرىكى كاری
كشتوكال بن لە فەلەستیندا ، بەلكو ئىشى تریان ھەيە ۋەك دروست كەردنى حكومەت و
ھەلپزاردنى نوینەران ، من باش لەۋە گەیشتووم جۈولەكە چەند چاۋ چنۇكن ، بەلام جۈولەكە
پروكەش ئەبىنن ، ۋا گومان ئەبەن من مل بۆھەۋلەكانیان ئەدەم . من چۆن ئەۋ خزمەتانەى
ھاۋولاتى يە جۈولەكەكانى خۇمان ئەنرخىنم كە بەرامبەر (باب العالى) كەردوویانە“ ناۋاش

^۱ (ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۱۴۸ .

^۲ (ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ، ص ۱۴۷ .

دژ بهو ئاوات و چاوپرېناڼه يان ئه وه ستم كه برېويانه ته فه له ستين ^۱ (عبدالحميدى دووم) دهر باره ي (قودس) يش نه لى :

((بۇچى واز له قودس بهينين ... " قدس " خاكى ئيمه يه له هه موو كاتيكددا و له هه موو سه رده ميكددا و تا دونياش دونيايه هه ر ئاوا ئه مي ني ته وه .. ((قدس)) يه كي كه له شاره پيروزه كانى ئيمه ، و ئه كه وي ته خاكي كي ئيسلامى يه وه و ئه بيت هه رواش بميني ته وه)) ^۲ .
(سولتان عبدالحميد) (ئه و ماوه زوره) گوئى بۇ (تيودور هرتزل) گرت مه به ستيشى ئه وه بوو ئه م شتانه بزاني :

۱- راستى نه خشه كانى جووله كه .

۲- زانينى هيژه جيهانى يه كانى جووله كه و پاده ي به هي زيان .

۳- پزگار كردنى ده ول ته عوسمانى له ترسناكى يه كانى جووله كه ^۳ .

(سولتان عبدالحميد) هه موو ده زگاكانى هه والگري ده ره وه و ناوه وه ي ئاگادار كرد كه وورد چاوديري جووله كه بكه ن و راپورتي (وورد) بنوسن بوى دهر باره يان ، و دوو فره مانى ده ركرد : يه كه ميان له ۲۸ ي يوبيو / ۱۸۹۰ زدا و دووه ميان له ۷ يوليوى / ۱۸۹۰ زدا ، له يه كه مياندا بريارى ئه وه دراوه كه (هيچ جووله كه يه ك وه رئاگيري ت له ميرن شينه ه شاه ستانى يه كاندا) و له دووه مياندا هاتوه (ئه ركى ئه نجومه نى وه زيран ئه وه يه ليكولينه وه يه ك بكات له سه ر لق و پۆپه كانى ئه م پرسه و بريارى جدى و كو تا يى تي دا بدات ^۴ .
(سولتان عبدالحميد) هه موو ريگه يه كي گرته به ر بۇ ئه وه ي زه وي نه فرو شري ت به جوو له كه له فه له ستيندا ، له پيناو ئه مه شدا كارى زورى بۇ ئه وه ئه كرد كه هيچ جوړه (امتياز) يك نه دري ته جوو له كه و بيكه نه بيانوو بۇ ده سه لات پهيدا كردن له سه ر خاكى فه له ستيندا ، كه كار گه يشته ئه مه پيوست بوو چى ري كخراوى زايونيزمى هه يه سه ر بكه ن به يه كدا بۇ ئه وه ي (سولتان عبدالحميدى دووم) له ده سه لات دوور بخه نه وه ، ئه وي پشتى ئه م قسه يه راست ئه كاته وه ئه و قسه ي " (هرتزل) " ه كه ئه ليت ((من هيچ ئوميدى كم نه ماوه به وه ي ئاواته كانى

¹ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۱۴۸ .

² (بروانه : العثمانينيون في التاريخ والحضارة ، ص ۵۷ .

³ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو ، ص ۵۶ .

⁴ (بروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۸۸ .

جوولهكه له فهلهستيندا بئنه دى ، و جوولهكه ناتوانن بچنه نهو خاكهئى (خوا وادهئى پى داون) ^۱ تا (سولتان عبدالحميد) لهسهر كورسى دهسلات بئت ، و بهردهوام بئت تئيدا ^۲ .
 زايونيزمى جيهانى كهوتنه جووله ، بو پشتيوانى كردنى له دوژمنانى (سولتان عبدالحميدى دوهم) ، كه نهوانهش ، ياخى بووه نهرمهئى يهكان و ناسيونالسيستهكانى ناو بهلقان و بزوتنهوهئى كوومهلهئى ((ئيتحاد وتهرهقى)) بوون ، (بپرياراندا) كهله پشت ههموو بزوتنهوهئيهكى جوداخوازى يهوه بوهستن كه ئهيانهوييت له دهولهئى عوسمانى جياابينهوه ^۳ .

باسى چوارم

(سولتان عبدالحميد) و كوومهلهئى ئيتيحادوتهرهقى

ئهكرى بى دوودلى بپريارى نهوه بدهئى كه كهسيك ههيه له توانيدا ههيه كاريك بكات يان له توانيدا نى يه ، بهلام ناتوانى بپريارى نهوه بدهئى كه به فلان شيوه كاركه نهكات ، نهگهر " كمال بك " بئنيته بهرچاوى خوٽ ، چونكه نهو خوٽى خوئى نانسيت ، نهتوانى بلئى ئهوه يهكيكه له كهسايهتى يه دهگمهنهكان ، نهوانهئى كه به دوو شيوهئى جياواز نهژين، ئهم ژيانهئيان به پى ئههزهكانى زور جياوازه له ژيانهكهئى ترى ، نهوانهئى له نزيكهوه ئهيناسن ، نهزانن .. كاتيئ كه لهگهٽ (سراى) دا ريئ وبى كيٽشه بوو كتيبى (التاريخ العثمانى)) دانا ، و كهئهم پهبههئى يهشى خراپ بوو ، نهزانن هات سهري نهژديهكهئى قرتاند بهوهئى ووتى : ((سهگه ئهوه كهسهئى بى ترس له خزمهت راوكهريكى بيويژداندا بئت)) ، نهوكابرايه پياويكى حول حولىه ، لهوانيه پياويكى زور دلسوز بئت ، نهتوانى لهماوهئى چهند كاترميژكدا وائى لى بكهيت وهك تو بير بكاتهوه ، بهلام ناتوانى نهوه بزاني چهند كاترميژى تريان چهند پوژى تر لهسهر نهو بيروپايه ئهمينيتهوه ^۴ .

پاش نهوهئى (سولتان عبدالحميد) بوئى دهركهوت كه (كوومهلهئى عوسمانى يه تازهكان) و بهسهركردايهئى (مدحت پاشا) بهردهوام كارتى فشار بهكاردينن بو نهوهئى بيروپاكانى

¹ (ئهوى ناو كهوانهكهمان بو ((الارض الموعودة)) بهكارهيناهوه (وهريگر. ن.) .

² (بروانه : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۵۸ .

³ (بروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۲۳۴ .

⁴ (مذكرات السلطان عبدالحميد ، ص ۴۷ .

ئەوان وەربگریت ، و ناچاریشیان کرد شەپرى عوسمانى پوسى بکات ، سولتان كەوتە كار كىردن بۇ ئەوئە ئەندامانى ئەم كۆمەلەيە بلأوه پى بکات ، سەرتا گەورەكەيان كە (صەدرى ئەعظەم) یش بوو (واتە مدحت پاشا) ى دوورخستەوہ ، دواى ئەم راستەو خو دووپىلان دژى سولتان راست بوویەوہ بۆلابردنى لەسەرکار ، یەکیکیان : بەسەرکردایەتى (على سەواى) بوو كە ئەندامى كۆمەلەكە بوو ، ئەوى تریان : پىلانئىكى ماسۆنى بوو كۆمەلەى)) كلاتنى سكالیری عزیر)) پى ى هەستا .

هەردوو پلانەكە ئینگلتەرا پىشتیوانى لىکرد ، بەلام هەردووکیان نشوستیان هیئا ، و سولتانیشى وا لىکرد كە چاودیرى توند بخاتە سەر ئەو بیروپا هاوردانە و هەموو ئەوانەش كە كەوتوونەتە ژىركارىگەرى یانەوہ ، لەم سەرو بەندەدا بوو خانەيەكى نەینى لە قوتابیانى قوتابخانەى جەنگى لە ئەستنبول كە هەوادارى ئەو بیروپا تازەيە بوون ، قوت بوونەوہ و ئامانجیان ئەوہ بوو كە دژایەتى (سولتان عبدالحمید) بكەن ، ئەوہ بوو یەكێك لە ئەندامانى كۆمەلەى (كلانى _ عزیزىگ) ى ماسۆنى كە (على شفقطنى بگ) بوو توانى هەلبىت و بچىتە (نابولى) و لەویۆه بۆ جنىف ، و لەویدا لە نیوان سالانى (۱۸۷۹ _ ۱۸۸۱) پۆژنامەيەكى دژ بە دەسلەلاتى عوسمانى دەر بکات بە ناوئىشانى (استقبال) واتە : داهاوو . لە سالى ۱۸۸۹ زدا لە قوتابخانەى سەربازى تەندروستى دا لەئەستەنبول ، پىكخراویكى قوتابیان دامەزرا ، چونكە هەندى مامۆستا لەویدا بە شیۆهيك زیاتر قوتابیانان هان ئەدا نەياری دەسلەلات بكەن ، و بیروپاى عوسمانى یە تازەكان بلأو بكەونەوہ ، دامەزىنەرى ئەم پىكخراوہ ((ابراهیم تیمور پۆمانى)) بوو كە لەژىر كاریگەرى كۆپە ئىتالى یەكانى ماسۆنیەتدا بوو ، ئەم پىكخراوہى ناونا ((یەكیتى عوسمانى)) و یادی سەد سالەى شۆپشى فەپرسى یان كرده پۆژى ئاھەنگیپان و میژوو بۆ پىكخراوہكەیان و لە ناو ئەنجامەكانیدا : (دژایەتى كردنى فەرمانپرهوايى (سولتان عبدالحمید) ، دامەزراندنى دەولەتیك كە گونجاو بیئ لەگەل بیروپا سیاسى یەكانى سەردەمدا ، كە ئەزمونى دەولەتە پۆژئاواى یەكان بکاتە نمونە بۆ خوئى ، وەك _ ئینگلتەرا و فەپرسا و ئەلمانیا و بانگەشە كردن بۆ دەستوور و ئازادى و دیموکراتى) هە بوون ..)^۱

^۱ (پروانە : السلطان عبدالحمید الثانى ، ص ۲۷۹ .

لەم قوتابخانەى سەربازى تەندروستى يەو ، بىرپراكانى كۆمەلەى (يەككىتى عوسمانى)
 تەشەنەى كرد بۇ ھەمووقوتابخانە بالاکانى تر ، گشت خانەكانى ئەم كۆمەلەى يەككىتى يە
 خانەى نەينى بوون لەسەر سىستىمى كۆمەلەى (كاربۇنارى) ئىتالى كارىيان دەكرد .
 ئەم كۆمەلەى پەلەپەلى ئەئەكرد ، نە لە بانگەشە بۇ بىرپراكانى ، نە لە چالاكى و جوولاندا
 دژ بە سولتان ، تەنانەت (احمد رضاىگ) تا پەلەى بەرپۆبەرى بەرپۆبەرايەتى مەعارىف
 لەناوچەى(بۆصە) ش چوو ، پاشان لە سالى ۱۸۸۹ زدا سەردانىكى پارىسى كرد بە بيانوى
 ئەوئى كە بۇ پيشەنگايەكى نيو دەولەتى ئەچىت لە پارىس ، كە گەيشتە ئەوئى راي
 گەياندىتر ناگەرپتەو بۇ وولاتەكەى ، و لە فەرەنسادا نزيكەى شەش سال مایەو ،
 جولەيەكى نەيارى وای لى دەرەكەوت شايەن بە تۆماركردن بىت ، تا سالى ۱۸۹۸ ز كە
 پۆژنامەى (مشورات) ى دەرکرد .

دامەزرىنەرى كۆمەلەى يەككىتى _ ابراهيم تيمور _ باسى ئەو ئەكات كە زۆربەى
 كاتەكانى لە دەرەو بەسەرئەبرد تا سالى ۱۸۹۴ ز _ و ھەر لەھەولئى ئەودا بوو ئەندامى
 تازەپەيدا بكات بۇ رېكخراوہەكەيان و پەرورەدەيەكى شۆرشگىرپانەيان بكات و كۆبونەوئى
 نەينى بكات و چالاكى يە پۆشنىبرى و ئەدەبىيەكان بخويىنئەو كە لە لاين ئەندامانى
 كۆمەلەى عوسمانى يە تازەكانەو ئەنووسران ، وەك _ نامق كمال و ضياء پاشا ، ھەرەوھا
 بلاوكراوہەكانى (على شفقلى بگ) كەپراى كرد بوو بۇ ئەوروپا و ئەندامى (كلانتى ماسۆنى)
 بوو (۲) . لە ئەنجامى نامە گوپىنەوئى نەينى نيوان ئەندامانى كۆمەلەى يەككىتى عوسمانى
 لە دەرەو و لە ناوہو ، لەسەر ئەو رېكەوتن كە كارى سەربازى و مەدەنيان دژ بە سولتان
 يەك بخەن ، ناوى (كۆمەلەى ئىتىحادو تەرەقى) بنين لە خويان وەك (رېكخراويك) بۇ
 يەكگرتنى ھەردوو بالى (سەربازى و مەدەنى) كە لە بازنەى يەككىتى يەكدا كارىيان ئەكرد .

ناوى كۆمەلەكە لە ناوہندە سەربازى يەكاندا برىتى بوو لە (يەككىتى عوسمانى) ، (احمد
 رضا بگ) نوينەرى بالائى مەدەنى بوو ، لەژىر كارىگەرى بىرپراكانى (اوغست كانت) ى
 فەيلەسوفدا بوو ، دەستورى ئەم فەيلەسوفە ئەو بوو : ((رېكخستن و گەشەكردن)) ، (احمد
 رضا) ووشەى ((گەشەكردن)) ى لە دەستورى (كانت) ەو ەرگرت ، بالە سەربازيەكەش

¹ (بڕوانە : مذكرات ابراهيم تيمو ، ص ۹ .

دهستيان گرت به ناوی ((يه کيټی)) يه که وه ، هه موو له سر نه وه پيکه وتن که ناوی کومه له که يان ((يه کيټی و گه شه کردن)) بښت^۱ .

خانه کانی (يه کيټی و گه شه کردن) (*) به ناو يه که کانی سوپا و فرمانبره کانی ده ولت له دهنکا مه دهنه کاند ا بلاؤ بوويه وه ، نه م دوو باله له (پارسيدا) يه کيان گرت له يه ک کاردا به هر دوو باله مه دهنی و سهربازی يه که يه وه بو نه وه ی به شيويه کی پراکتیک دژ به (سولتان عبدالحميد) بکه ونه کار ، نه م کومه له توانی سولتان له ۲۴ / يوليوي ۱۹۰۸ زدا ناچار بکات ده ستور پابگه يه نيټ که له وه و پيش و له سالی ۱۸۷۷ زدا بریاری ئيش راگرتن به ده ستور دا بوو^۲ .

بری سیاسی کومه له ی ((ئيتيحادو ته رهی)) پی ی له سر چه مه که کانی طورانی دانه گرت له سر هه ردوو ناستی ناوه وه و دهره وه ، " طورانیه ت " ناویکه ناماژه بو نيشتمانی ره سه نی تورک نه کات ، و نه م ناوه نه دريټه پال کيوی " گوران " که نه که ويټه ناوچه ی باکوری پوژهلآت له ئيراندا^۳ .

له ناو بزوتنه وه ی ((ئيتيحادو ته رهی)) دا ره وتيکی به هيژ هه بوو پی ی له سر نه وه دا نه گرت که تورک کونترين ميلله تانی سهرزه وی يه و له هه موو ميلله تانی دنيا ره سه تتره و پيش هه مووان شارستانيتی ناسيوه ، نه مان و ره گه زی (مه غولی) له بنه رتدا يه کن و نه بښت ببنه وه به يه ک ، و نه مه ناو نه نين ((کومه له ی طورانی)) و نه مه يان ته نيا قورغ نه نه کرده وه له و تورکانه دا که له (سيبريا) و تورکستان و صين و فارس و قه وقاز و نه ناضول و روسيادا هه بوون ، دروشميان گوی نه دان بوو به ئايين و پشتگوي خستنی جامعیه ی ئيسلامی بوو ، کاتيک نه بښت که خزمه ت به ناسيوناليزمی طورانی بکات ، نه وکاته نه بښت ((که ره سه)) نه ک ((مه به ست)) ! نه مه ش واتای نه وه نه گه يه نی که نه م ناراسته يه بانگه شه بو زيندوکرده وه ی بيروباوه ره بته ره ستیه کانی کونی تورک نه کات وه (بتی کونی تورک بوز قورت) يان گورکی

^۱ (بروانه : السلطان عبدالحميد الثاني ، ص ۲۸۱ ، ۲۸۰ .

(*) ئيمه له م نوسينه دازياتر (ئيتيحادو ته رهی) مان به کارهي ناوه ته ((يه کيه تی و گه شه کردن)) (وه رگير: ن .

(۳) هه مان سهرچاوه ی پيشوو ، ص ۲۸۱ .

^۳ (بروانه : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۸۳ .

سپى _ رەش كە وئىنەكانيان خىستىنە سەر(پولى پۈستە)و سىرووديان پىدا ھەئەدان و سوپايان بەو ئەركە باركرد كە ئە بوو ھەموو پىش خۇر ئاوا بوونىك پىزبەستىن و ئەو سىروودە بلىن ، وەك ئەوھى سلاو كردن لە (گورگ) لە برى نوئىژ دانرايىت ، ئەمەش وەك زىادەرەوى يەك بۇ ئەوھى ھەستە ناسىۋناليزمەكە بچىتە جىگەى ھەستە ئايىنى يەكە ، ئەم كەسانە (ئەتلاو طغرک ، جەنگىزخان و تىمورى لەنگ) بە پالەوان و قارەمانى خۇيان ئەزانن و نمونەيان پى دىننەوھ .

ئەم ئاراستەيە لەناو (طورانيە ت)دا ئەوھندە توند رەوى كرد گەيشتە ئەوھ بلىن : ((ئىمە توركىن و كەبەى ئىمە طورانە) ، ئەمانە بەردەوام گۇرانى بە بالائى (جەنگىن)دا ئەلەين و زۆر بەسەرسامىيەوھ باس لە فتوحاتەكانى مەغۇل ئەكەن و نكۇلى لە ھىچ كاريكىيان ناكەن و سىرووديان بۇ ھەموو پووداۋەكانى جەنگىزخان داناۋە بۇ ئەوھى ھەموو كەس سەرسام بىت پىيان و دەرونيان بچىتە ئەو ئاستەى پىبەرەكەى ئەمانى پى گەى ، ھەموو ئەمانە نوئىنەرايەتى ئەو ئاراستەيان ئەكرد : (فياكوك الب)^۱ و يوسف اقشور و جلال ساهر و يحيى كمال و حمدالله صبجى و محمد امين بەگى شاعىر و زۆرىك لە ئەدىبان و زۆربەى ترى قوتابيان و ئەوھى نوئى .

كاريگەرى جوولەكە لەسەر (طورانيە ت) شتىكى ئاشكرايە ، لەم پوۋەوھ (نيازى برەكس) لە كىتبى " ھاۋچەرخى لە توركىيا " دا ئەلئى : ((جوولەكەكانى ئەوروپا و جوولەكە خۇ جىئى يەكانىش لەھەردووسەدەى نۆزدەھەم و بىستەم دا پۇلى گەورەيان بىنى لە دامەزراندنى ناسۋناليزمى گورانيەتدا لەناو دەولەتى عوسمانىدا لە ھەردوو سەدەى نۆزدەھەم و بىستەمدا ، زانا جوولەكەكان لە پۇژئاۋادا وەك (لومالى داقيد و ليون كاھون و ئەرمىنيوس نامىرى) دەستيان دايە نوسىن لەسەر بىنچىنەكانى بىرى ناسۋناليزمى طورانى ، ھەر وەك جوولەكە خۇجى يەكانى دەولەتى عوسمانى وەك كراسوا (قەرەصو) و موئىز كوھىن و ئابراھام غالانتى ، پشكى گەورەيان ھەبوولە كۆمەلەى (يەكىتى و پىگەيشتن) دا ، ھەرئەوھندەى ئەم كۆمەلە سەركەوتنىان بەدەست ھىنا و حوكمى (عبدالحميد)يان لابرەد و دەستيان بەسەر

^۱ (بىروانە : اليهودو الدولة العثمانية ، ص ۱۶۵ .

دەسلەتدا گرت خېرا زايۇنيزم داواي لە يەكيتى يەكان كرد كه كۆمەلە دان بەوهدا بنيت كه فەلەستين نيشتمانىكى نەتەوھىي جوولەكەيە ..)^۱ .

((نيازى برکس)) لەو كتيبەي راپورد" ناوى " موئىزكوھين " ي جوولەكە دىنى ، كه ((رىنيە بيلو)) بەم شيوھىە باسى ئەو كابرايە دەكات و دەلئيت :

۱- بە دلئايىي يەوھ ((كوھين)) يەكيكە لەدامەزىنەرانى بىرى ناسيۇنالىزىمى طورانى لەناو دەولەتى عوسمانيدا .

۲- كتيبەكەي ((موئىزكوھين)) برىتى بوو لە (كتيبى پىرۆز) بۇ سياستەتەكانى طورانيە ت)^۲ .

ئەم موئىز كوھينى جوولەكە (مەزھەبە) زۆر چالاکانە پىناسەي ((بزوتنەوھى يەكيتى وگەشەکردن)) ي لە پۆژنامەكانى ئەوروپادا ئەکرد ، چونكە لەگەل زانىنى زمانى عىبرانى و توركىشدا چەند زمانى ئەوروپىشى ئەزانى بە وتاريك دەستى پى كرد كه بە زمانى فەرەنسى نوسىبووى بە ناوى (توركەكان بە داوى گيانىكى ناسيۇنالىزىمى دا ئەگەرپىن)^۳ .

موئىز كوھين پشكى گەورەي ھە بوو لە دارشتنى سياستەتە پەرگەزپەرستى يەكەي طورانيەت دا ، ئەو سياستەتەي كه كۆمەلەي (ئيتىحادو تەرەقى) لەسەرى ئەپۇيشتن و ئەو سياستەتەش بوويە ھۆي ليكترازاندنى گەلەكانى ناو دەولەتى عوسمانى و كردنى بە پەرقيبى يەكترى .

ئەم كابرا جوولەكەيە نەماندوبون و نە بى تاقەتى ئەئەزانى لەكارکردندا بۇ بلاوکردنەوھى بىرى ناسيۇنالىزىمى (توركى) بۇ ئەوھى دەولەتى عوسمانى لەت و پەت بکات ، سى كتيبى نوسى كه داويى بوويە ميتۆد بۇ يەكيتى يەكان كه ئەمانەن : (ماذا يمكن ان يكسب الاتراك من هذه الحرب) و (الطوران) و (سياستە التريك) .. ئەم نوسەرە يەھودىە نوسىنى لەسەر بىرى كەمالىەتەش ھەيە ھەك (الكمالىە) و كتيبى تريسشى بەناوى (الروح التركى) ھەيە كه تىيدا ميژووى گەشەسەندنى " پەرگەزى توركى " ي باس كردووھ^۴ .

¹ (بېروانە : العثمانيون في التاريخ والحضارة ، ص ۱۱۹ .

² (ھەمان سەرچاھى پيشوو ، ص ۱۱۹ .

³ (ھەمان سەرچاھى پيشوو ، ص ۱۲۰ .

⁴ (بېروانە : العثمانيون في التاريخ والحضارة ، ص ۱۲۲ .

كۆمەلەي (يەككىتى و گەشەسەندىن) كارى بۇ ئەو ئەكرد ھەستى ناسىئوناليزمى لاي توركەكان بوروژىت لەژىرخەونى طورانىيەتدا ، چەند چەمكىكى تازەي خستە ناو وەك (نىشتمان) و (دەستور) و (ئازادى) كە ئەم چەمكەنە شتى نامۇ بوون لە ناو عوسمانى يەكاندا و كۆمەلىك لاي پۇشنىرى تورك لە پىزەكانياندا ھە بوون جگە لە جوولەكەكانى دۆنمە ، و مەبەستى سەرەكشىيان ئەو بوو كە حوكمى (سولتان عبدالحمىدى دووم) نەھيئەن^۱ .

(باس چىنچەم)

(دەست گرتەن بەسەر فەرمانرەوايى سولتانى عبد الحمىدى دوومدا)

سولتان عبدالحمىدى دووم زۆر بەناگا و بەھەزەر بوو لە كۆمەلەي (ئىتىھاد و تەرەققى) پالېشت كراو بە جولەكەو دەستە و تاقمە ماسۇنى و دەولەتە پۇژئاوايى يەكان . دەزگاي زانيارى سولتان عبدالحمىدى دووم توانى كە شارەزايى لەسەر ئەو بزوتنەوئەيە بەدەست بخت و زانيارى يەكانى لەبارەو كۆيكاتەو ، بەلام بزوتنەوئەكە بەھىز بوو ، چاودىرى عبدالحمىدىش لەسەر ئەندامانى ئەو بزوتنەوئەيە لە كاتىكى دواتر و درەنگ دا بوو ، بەوئەي خەلكيان پال پىوئە نا بۇ چەندخۇپىشاندىكى پىر ھەراو ھوريا لە (سلايك) و (مناستە) و (ئىسكوب) و (سوسن) و داواي پىداچونەوئەي دەستورىان دەكرد . زياد لەوئەيەش خۇپىشاندەران ھەرەشەي كشان بەسەر قوستەنتىنيەيان دەكرد . ئەو كارەي واىكرد سولتان ملبەتات بۇ داواكارى خۇپىشاندەران و ھەستا بەراگەياندىنى دەستور و زىندووكردنەوئەي پەرلەمان ، ئەوئەيەش لە ۲۴ى تەمووزى ۱۹۰۸ دا بوو . لىرەدا چەند ھۆكارىك واي لە (ئىتىھاد و تەرەققى) كرد كە لەو ماوئەيەدا سولتان عبدالحمىدى دووم لەسەر كورسى دەسلەت بىمىنىتەوئە ، لەوانە :

۱- (ئىتىھاد و تەرەققى) ھىزى تەواو پىويستى نەبوو بۇ لاوردنى سولتان لە سالى ۱۹۰۸ ز . دا

۲- سولتان عبدالحمىدى دووم سىياسەتى نەرمى لەگەلدا نواندن ، بەلئىنى جىبەجىكردنى خواستەكانيان كە ھىنانەوئەي دەستور بوو .

۳- ھۆگرى عوسمانى يەكان بۇ خودى سولتان عبدالحمىد . ئەم خالەيش پوون و ديارە ، چونكە لىژنەي ئىتىھاد و تەرەققى زاتى تەواو و پىويستى نەبوو لەسەر بلاوكردنەوئەي

^۱ (بىروانە : اليهود والدولة العثمانية ، ص ۱۶۸ .

بانگه شه‌کانی دژ به سولتان عبدالحمیدی دووم له نیو سهربازه‌کانیدا چونکه نهو خه‌لکه
پیزی سولتانیان ده‌گرت و به‌گه‌وره‌یان دادنا^۱.

به‌راستی زایونیزی جیهانی به‌وه‌وه نه‌وه‌ستاکه کوده‌تای ده‌ستوری له سالی ۱۹۰۸ز
دا بکات . به‌لکوو له‌گه‌ل کۆمه‌له‌ی ئیتیحاد و ته‌ره‌قیدا هاوکاری کرد له پیناو به‌ده‌سته‌یه‌نانی
ده‌سته‌کوت گه‌لیکی زیاتر له نیو فه‌له‌ستیندا . بۆ ئه‌مه‌ش وا پێویست بوو به‌یه‌ک‌کاری
پزگاری بێت له سولتان عبد الحمیدی دووم . بۆیه نه‌خشه‌ی پرووداوه‌کانی ۳۱ی ئه‌بریلی
۱۹۰۹ی نیو ئه‌سته‌نبولی سازدا . که له ئه‌نجامه‌که‌یدا پیک‌دادانیکی گه‌وره‌ پویدا و تیدا
هه‌ندی سهربازی کۆمه‌له‌ی ئیتیحاد و ته‌ره‌ققی کوژدان که له میژوودا به‌ناوی (پوداوی
۳۱ی مارت) ناسراوه .

نهو پیک‌دادانه‌ گه‌وره‌یه به‌ پلانیکی ئه‌وروپی جوله‌کانه له‌گه‌ل پیاوانی ئیتیحاد و
ته‌ره‌ققی له پایته‌ختدا پویدا . له ئه‌نجامدا سهربازانی (ئیتیحاد و ته‌ره‌قی) له سلانیکه‌وه
که‌وته‌ن پێ و چوونه ئه‌ستانبول ، به‌مه سولتان عبدالحمیدی دووم له هه‌موو ده‌سه‌لاتی
شارستانی و ئایینی یه‌کان دا‌نرا ، پاشان کۆمه‌له‌ی (ئیتیحاد و ته‌ره‌قی) ئه‌م تۆمه‌تانه‌یان
دایه پال :

۱- ئه‌نجامدانی پوداوی ۳۱ی مارت .

۲- سوتاندنی قورئانه‌کان .

۳- زیاده‌پۆیی کردن .

۴- سه‌تمکاری و خوین‌پشتن^۲ .

له‌گه‌ل نه‌وه‌ی کۆمه‌له‌ی (ئیتیحاد و ته‌ره‌ققی) کاری به‌ بیرۆکه‌ پوژئاوایی یه‌کانی دژ به
ئیسلاام و بیرى ئیسلاامی نه‌کرد ، به‌لام له‌کاتی قسه‌کردن له‌گه‌ل خه‌لکدا ئایینیان به‌کارنه‌هینا
بۆ کاریگه‌ری کردنه سه‌ر خه‌لکه‌که‌و به‌ده‌سته‌یه‌نانی پشتیوانان بۆ خویان دژ به سولتان
عبدالحمیدی دووم . له و کاره‌شیاندا سه‌رکه‌وتوو بوون . کۆمه‌له‌که له به‌یانه‌که‌یاندا بۆ
عوسمانی یه‌کان ده‌یانوت : (ئه‌ی عوسمانی یه‌کان : مه‌به‌ستی ئیمه سه‌لامه‌تی ده‌وله‌ت و
خه‌لافه‌ته و هیچ که‌سیش نی یه له‌وه بێ ئاگا بێت) . (پشت به‌خواو هیممه‌تی بریان) و

^۱ (اليهود و الدولة العثمانية ص ۱۶۸)

^۲ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۵۰)

ئەي مۇسلمانان : بەسە ئىتر ھەرۈك تەماشاكەرىك سەيرى سولتانىكى خۇسەپپىن و بىياۋەركەين كە قورئان لە ژىرپىكانىدا دەشلىت ، ھەرۈھا وىژدان و ئىمانىش ئەخاتە ژىر پى) و (پاجلەكەين ئەي ئوممەتى محمد) و (دلىرى دلىرى ئەي مۇسلمانان ! دلىرى لە ئىمەۋەو يارمەتى لە خواۋە ، نصر من الله وفتح قريب) و (ئەي مۇسلمانى يەكتاپەرست ! بەناۋى پەرۋەردگار تەۋە بخوئىنە) و (ئەي مۇسلمانى يەكتاپەرست پاپەرۋە ئايىن و ئىمانەكەت لە دەست ستمەكاران پزگار بكة و بەۋەش خۆت پزگار بكة ! چونكە لىرەدا شەيتانىكى خۇسەپپىن و زۆردار ھەيە كە تاجىكى لەسەرسەرى دانائە و ئايىن و ئىمانەكەت لە دەستى ئەۋ دايە . جا ئەي يەكتاپەرست ئايىن و ئىمانەكەت لە دەستى ئەۋ پزگار بكة) و (ئەي مۇسلمانان : سولتان عبدالحميد - بە پىشى شەرىع - سولتان و خەلىفە نى يە ! ھەركەسىش باۋەر بەۋ قەسەيەمان ناكات : با بىروانىتە قورئان و فەرمۇدەكانى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) . بەراستى كۆمەلەكەمان بە ئايەتە قورئانى و فەرمۇدەكانى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) و فرمانەكانى خواۋ فرمانەكانى پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) سەرى ھەلدائە كە ئاراستەى حكومەت و خەلك كراۋن . بەلام سولتان عبدالحميد خۇى دوور گرتوۋە لە فرمانەكانى خواۋ پىغەمبەر (صلى الله عليه وسلم) لەمەۋە : ستمەكارى يەكەى چەسپاۋ و سەلمىتراۋە شەرمى رەخنەگرتن لە خوا تىدا نى يە ، بۆيە پىۋىستە لەسەر گەلەكەمان پەنا بەرن بۇ چەك لە دژى . ئەگەر گەل ئەۋە نەكات ، ئەۋكات دەبىت تاۋانەكانى سولتان عبدالحميد ۋەك ستمەكارىك لە ئەستۇ بگريت)^۱ .

بەراستى بىرى جولىنەرى نىۋ ئاراستەكانى كۆمەلەى ئىتىحاد و تەرەقى برىتى بوۋ لە بىرواپارى :

(ماسۇنىيەت) كە دان نانېت بە ھىچ ئاينىكدا وكاربە فەلسەفە دانراۋەكان (عەقلانىيەت ، كە ئايىن رەت ئەكاتەۋە) و عەلمانىيەت (كە ئايىن لە ژيان دوور دەخاتەۋە) دەكات . لەگەل ئەمەيشدا شۆرشگىرە ئىتىحادى يەكان ئايىنيان بەكار دەھىنا بۇ دژايەتى كردنى سولتان عبدالحميدى دوۋەم و بەناۋى ئايىنەۋە قەسيان بۇ ھەلدەبەست^۲ ئەۋ تۆمەتانەى ئاراستەى سولتان عبدالحميدى دوۋەم كرانشەۋە ، لە بەردەم لىكۆلىنەۋەى زانستى دا دەرەكەۋت كە

(۱) السلطان عبدالحميد الثاني ص ۲۸۲ ، ۲۸۳ .

(۲) ھەمان سەرچاۋەى پىشوو ص ۲۸۳ .

خۇيان ناگرن ھەروەك لەبەردەم ئەو بەلگانەدا خۇيان ناگرن كە شاھەتن لەسەر دوورە پەریزی تەواوی سولتان لەوانەى دراوئەتە پالى ، بە بەلگەكان بى ئاگای سولتان ھەر ئاگاداری پوداوى ۳۱ى مارت نەبوو ، ھەروەك (شتیكى مەحائە كە سولتان عبدالحمید قورئان بسوتینین ، چونكە ئەو سولتانىكى ناسراو بوو بە لە خوا ترسى ، و نوێژنەکردن و تەمبەلى کردن لە پەرستشی لێنە بینراو ، ھەروەك ئەو بە زیدەپووى نەکردن ناسراو ، چونكە ئەو زیدەپووى نەزانیو بەوہى ھەمیشە مال و سامانى لەلا كۆبووئەتەو . ئەو لە مالى تایبەتى خوى چەندین بارى گرانی لە سەرشانى دەولەت لابردوو) . لەمەر ستم و خوین ریژیشەو ، سولتان عبدالحمید شتى واى لى نەبینراو ، خوین پشتنیش ھىچكات لەنیو سیاسەتى ئەودا نەبوو .^۱

ئەو لە بیروخولیای كودەتاكەران وون نەدەبوو كە فشاربەرن بۆ موختى ئیسلام محمد ضیاءالدین تا فەتواى لابردن لەسەر كارى خەلیفە دەربكات ، جا لەپوژى سى شەممە ۲۷ى مانگی نیسانی سالى ۱۹۰۹ ز د ۲۴۰ ئەندامى ئەنجومەنى ناوداران لە كۆبوونەوہیەكى ھاوبەشدا كۆبونەوہ بەیەك دەنگ بریاری لابردنى سولتان عبدالحمیدیان دا نوێنەر (ھەمدى ئەفەندى مالى) پەشنوسى فەتواكەى شیخی نوسى ، بەلام ئەمینى فەتوا (نوری ئەفەندى) كە بانگ كرابوو بۆ كۆبونەوہكە ، ئەو پەشنوسەى پەت كەردوہ و ھەرەشەى دەست لە كاركیشانەوہى لە پۆستەكەى خوى كەرد ئەگەر گۆپانكارى بەسەردا نەھینریت ، ژمارەيەك لە پشتمانەكانى لە نوێنەران لەو گۆپانكارى یە دا پشتمانیان كەرد . بۆیە بەشى كۆتایی گۆپەردا بەوہى ئەنجومەنى (مبعوثان) بریاری ئەوہى دا سولتان خوى وازبێنى یان لەكورسى دەسلەتلا بدريت .

ئەمەیش دەقى فەتواكەى : (ئیمزا كراو لەسەرى لەلایەن شەيخو ئیسلام محمد فیساءالدین ئەفەندى یەوہ و ئەنجومەنى (مبعوثان) بەكۆى دەنگ لەسەرى رێكەوتوون كە :) ئەگەر پششەواى موسلمانان (زەیدناویك) خوو بگریت بەوہو كەباس و خواسە گرنكە شەرى یەكانى نیو كتیبە شەرى یەكان پشتمگوى بختات و كتیبە باسكراو خراپەكان كۆبكاتەوہو زیدەپووى لە بەیتولمانى موسولماناندا بكات و رێككەوتنى پشچەوانەى بەلگە شەرى یەكان ئیمزا بكات و كوشتن و گرتن و ئاوارەكردنى تاكى كۆمەلگە بەبى ھۆكارى

¹ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۵۰ .

شهرعی دهست بداتی و هه موو سته مکاری یه کانی تربکات ، پاشان سویند بخوات که واز بهینن و که چی سوینده که ی بشکینن و بگه ریته وه سه پرده وشته کانی جارانی و ، سوربیت له سهر پروودانی فتنه و ئاژاوه تاکوو به ته وای باری موسلمان تووشی بشیوی بکات و . له لایه ن موسلمانانه وه له هه مو به شه ئیسلامی یه کانه وه به دووباره و یه کپرای ناپازی به رزبیتته وه و وا هه ست بکری که (ئهم زهید) ه له سهر کار لابراره و له مانه ویدا تییینی زیانیکی دیار بکری و له لابرده نیشیدا خیر ببینری . ئایا له سهر ئه هلی (حل و عه قد) و کار به دهستان پیویست ئه بیت که دابه زین له خیلافه ت و ده سه لاتبخه نه به رده ستی زهیدی ناوبراودا یان له لایه ن خویانه وه لایه ن ؟ وه لامه که ی ئه وه یه : به ئی پیویسته) .¹

ئو فه توایه له کۆبونه وه ی هاوبه شی ئه نجومه نه ی نه ته وایه تیدا خویند رایه وه و نوینه ره ئیتیجادی یه کان هاواریان کرد : ده مانه ویت لایه رین ، پاش قسه گۆرینه وه یه که ده نگ بوو له سه ر لابرده نی سولتان عبدالحمیدی دووم .²

به داخوازی یه کی کۆمه له ی (ئیتیحاد و ته ره ققی) لیژنه یه کی راگه یاندنی خه لیفه ی موسلمانان و سولتانی ده ولته ی عوسمانی عبدالحمیدی دووم پیکهینرا بو بریاری لابرده نی . ئو لیژنه یه پیکهاتوو له :

۱- ئیمانویل قراسو : که جوله که یه کی ئیسپانی بوو ، له که سه یه که مه کانه ن که به شدار بووه له (بزوتنه وه ی تورکیای گه نجان) دا و له به رامبه ر کۆمه له ی ئیتیحاد و ته ره ققیدا به رپرسی نانه وه ی ئاژاوه گیر و هاندان بوو دژ به سولتان عبدالحمیدی دووم و نهینن پاریزی زانیاری وه رگرتنی نیوان سلانیک و ئه ستانبول بوو له و بوارانه ی په یوه ند بوون به په یوه ندی یه کانی بزوتنه وه که وه ، ئهم قراسوه یه پاریزه ر بوو کۆمه له ی (ئیتیحاد و ته ره ققی) به سه رکه و تووی نیشانیان کرد بو دامه زراندنی له ئه نجومه نی نوینه رانی عوسمانیدا ، جاریک نوینه ری سلانیک و دوو جار نوینه ری ئه ستانبول بوو . سه رچاوه ئینگلیزی یه کان وا باس و وه سفی ده که ن که یه کی ک بووه له سه ر کرده کانی ئیتیحاد و ته ره ققی بوو . له کاتی جه نگ دا وه ک موفه تیشی بوژاندنه وه (ئیعاشه) کاری کردوو ، له کاتی ئو پایه یه دا توانی

¹ (صحوة الرجل المریض ص ۴۱۰ .

² (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ص ۴۱۰ .

مال و دارایی یهکی زۆر کۆبکاتهوه بۆ حسابی تایبهتی خۆی ، له داگیرکاری ئیتالیا بۆ لیبیا پۆلیکی گرنگی بینی که ئیتالیا مال و دهستکهوتیکی بیۆینهی پێدا .

له ئەنجامی ناپاکی له دهولهتدا ناچار بوو پابکات بۆ ئیتالیا ومافی هاوولاتی بوونی ئیتالی بهدهست بهیڤیت و له (تریسنا) نیشته جی بوو ولهسالی ۱۹۳۴ز دا مرد . لهکاتی بوونی له نیۆ دهولهتی عوسمانیدا ، گهوره مامۆستای کۆپی مقدونیا یزولتای ماسۆنی بوو .

۲- ئارام : ئهرمهنی بوو ئەندامی نیۆ ئەنجومهنی ناودارانى عوسمانی بوو .

۳- ئەسعد طوبطانی : ئەلبانی بوو ، له ئەنجومهنی نوێنهراندا جیگری ناوچهی دراج بوو .

۴- عارف حیکمهت : که فهریقی دهريایی و ئەندامی ئەنجومهنی ناوداران بوو ، که خه‌لکی که‌رهجی عێراق بوو ^۱

سولتان عبدالحمید له یاده‌وه‌ری یه‌کانیدا درێژهی ئەو پوداوه ده‌گیرێته‌وه ده‌لیت : (ئەوه‌ی دل‌گرانم ده‌کات دوورکه‌وتنه‌وه له ده‌سه‌لات نی یه ، به‌ل‌کوو ئەو هه‌لسوکه‌وته بی‌پێزانه بوو که ئەسعد پاشا دوا‌ی چه‌ند قسه‌یه‌ک ئەنجامیدا ، که له هه‌موو سنو‌ریکی په‌وشت چووبوه ده‌روه ، کاتی‌ک پێم ووتن : من سه‌رم بۆ شه‌ریعه‌ت و ب‌ریاری ئەنجومه‌نی مه‌بعوثان داده‌نه‌وینم ، ئەوه‌یش ب‌ریاری خوا‌یه ، به‌لام ئەوه‌نده‌یه من دو‌پاتی ده‌که‌مه‌وه نه له دو‌ورو نه له نزیکه‌وه ب‌چو‌کت‌ترین په‌یوه‌ندیم نی یه به‌و پ‌وودا‌وانه‌ی له ۳۱ی مارت دا ته‌قینه‌وه ، پاشان به‌ دوا‌یدا ووتی : ئەو به‌رپ‌رس‌یاریه‌ته‌ی له ئەست‌وتان گ‌رت‌وووه زۆر قورسه) . پاشان عبدالحمید ئاما‌ژه‌ی کرد بۆ ق‌راسو و ووتی : ئەم جوله‌که‌یه له پێگه‌ی خه‌لافه‌تدا چی ده‌کات ^۲ و به‌چ مه‌به‌ستی‌ک ئەم که‌سه‌تان هی‌ناوه بۆ به‌رده‌مم ؟ ^۳ .

به‌راستی جوله‌که و ماسۆنی یه‌کان ئەو پ‌و‌ژه‌یان به‌ جه‌ژنی خ‌ویان ده‌ر‌ب‌ری و پ‌یی دل‌خ‌ۆش بوون و هه‌ستان به‌ پ‌ی‌پ‌ی‌وانی‌کی گه‌وره له شاری سلانیکدا ، ماسۆنی یه‌کان به‌مه‌وه نه‌وه‌ستان به‌ل‌کوو وینه‌ی ئەو پ‌ی‌پ‌ی‌وانه‌یان له چه‌ند کارتی‌کی نامه‌یدا چاپ کرد تا بۆ ماوه‌یه‌کی دو‌ورو درێژ له بازا‌ره‌کانی تورکیای عوسمانیدا بف‌رو‌شریت . به‌راستی ئیتی‌حادی یه‌کان هه‌میشه شانازی یان به‌وه‌وه ده‌کرد که ماسۆنین . په‌فیق مانیا‌سی زاده چه‌ند

^۱ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۵۱ .

^۲ (اليهود الدولة العثمانية ص ۲۱۹ .

^۳ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پ‌ی‌شوو ص ۲۲۰ .

په ياميكی بۇ پوژنامەى (تيمس) ى فەرهنسى خسته پوو له دواى سهركهوتنى كوده تاكهى بزوتنه وهى (ئيتيحاد و تهرقى) كه تيايدا هاتبوو (له راستى دا له يارمهتى يه ماددى و مهنهوى يانه دا كه له كۆمهلهى ماسۆنى يه تى ئيتالى يه وه وهرمان نهگرت كه يارمهتى و پالېشتى يهكى گه وره يان نه كردين ، له بهر نه وهى په يوه ندى به هيزو پته ومان له گه لياندا)^۱ .

سولتان عبدالحميد له نامه يه كيدا كه ئاراستهى شيخ محمود نه بو الشاماتى كرد بوو (كه مامۆستاي بوو له رېبازى له شانه ليدا له دواى لابردين ، نهو په يوه ندىه نيوان سه هيوئيهت و ماسۆنى يهتى پوون كرد بوويه وه ، نه مهيش له سالى ۱۳۲۹ ك دا بوو^۲ كه تيايدا هاتبوو :) نهو ئيتيحادى يانه سوربوون له سهر كه من دان بنيم به دامه زراندى نيشتمانىكى نه ته وهى بۇ جوله كه له خاكى پيرۆزى فهلهستيندا ، له گه ل نهو زور كردنه ياندا به هيچ جورىك نهو داخوازى يه م قبول نه كرد ، له كۆتاييدا به لىنى پيشكهش كردنى ۱۵۰ مليون ليرهى ئالتونى ئينگليزى يان دا ، دووباره به هه مو شيويه كه نهو داخوازى يه م بهرپه رچ دايه وه و به م وهلامى يه كلايى يه وه وهلام دان وه (ئيوه نه گه ر پر به هه موو دنيا ئالتونم بدهنى ، به هيچ جورىك نهو داخوازى يه تان قبول ناكه م ، به راستى زياتر له ۳۰ ساله خزمهتى ميللهتى ئيسلامى و ئوممهتى موحه ممه د ده كه م ، ئىستا نهو لاپه رانهى موسلمانان ناشورمه وه) .

پاش نهو وهلامه م يه كدهنگ بوون له سهر لابردين ، و وايان پېراگه ياندم : كه نهوان به زووى دوورم دهخه نه وه بۇ سلانيك ، جا نهو كۆتا داخوازى يه يانم قبول كرد ، نه مه و سوپاسى خوام كرد و نه يكه م كه قبولى نه وه م نه كرد ، نهو شهرمه زارى يه هه ميشه يى يه م نه هينا به سهر جيهانى ئيسلاميدا كه دامه زراندى دهوله تىكى جوله كه بوو له خاكه پيرۆزه كانى فهلهستيندا)^۳ .

له نوسراويكدا كه له پوژنامەى (بويرك ضوغو) ى توركيذا له ۲ى مايۆى سالى ۱۹۴۷ ز ژماره ۶۱ دا محرم فوزى طوغاى له ژيئر ناو نيشانى (فهلهستين وكيشهى جوله كه) دا ده لىت :

^۱ (هه مان سهرچاوهى پيشوول ۲۲۱ .

^۲ (هه مان سهرچاوهى پيشوول ۲۲۳ .

^۳ (هه مان سهرچاوهى پيشوول ۲۲۳ .

(سولتان عبد الحميد پيگري كرد له به ديهيناني ئامانجى دامه‌زاندنى ده‌وله‌تيكى جوله‌كه‌يى له فه‌له‌ستيندا ، ئه‌و پيگري يه‌ى سولتان عبدالحميدى زور له‌سه‌رى كه‌وت و بويه هوى ئه‌وه‌ى كورسى ده‌سه‌لاته‌كه‌ى له‌ده‌ست بدات وئوه‌ش بوه هوى دارمانى هه‌موو ده‌وله‌تى عوسمانى له‌پاشاندا) . له‌گه‌ل ئه‌وه‌يدا كه ئه‌و (وهك نيزامه‌ددين لبه‌دخلىي ئوغلو له ليكولينه‌وه‌كه‌ى له‌سه‌ر پولى جوله‌كه له دارمانى ده‌وله‌تى عوسمانى دا ده‌ليت ، ئه‌يزانى كه) جوله‌كه خاوه‌ن هيژيكي زورن كه ده‌توانن له كارى پيخراوه‌يدا سه‌ركه‌وتوو بين ، چونكه ئه‌وان مال و سامانيان له لايه ، په‌يوه‌ندى يه‌ بازرگاني و نيو ده‌وله‌تى يه‌كانيش له نيو ده‌ستياندايه ، هه‌روهك ئه‌يزانى خاوه‌نى پوژنامه‌گه‌رى ئه‌وروپى وكوپ ماسوونى يه‌كانن) ^١ .

هه‌ندى له‌سه‌راني بزوتنه‌وه‌ى (ئيتيحاد و ته‌په‌ققى) دواتر بويان ده‌ركه‌وت چوون كه‌وتنه ژيئر كاريگه‌رى ماسوونى و زايونيزمه‌وه ، ئه‌وه تا (ئه‌نوه‌ر پاشا) كه پولىيكي گه‌وره‌ى بينى له كوده‌تاكه‌ى سالى ١٩٠٨ ز دا ، له قسه‌يه‌كدا له‌گه‌ل (جه‌مال پاشاى) دا يه‌كيكه له‌كوئه‌كه‌كاني كوومه‌له‌ى (ئيتيحاد و ته‌په‌ققى) ده‌ليت (ئه‌ى جه‌مال ئه‌زاني تاواني ئيمه‌ چى يه ؟ پاش ئاه هه‌لكيشانيكى قول ئه‌لى) ئيمه سولتان عبدالحميدمان نه‌ده‌ناسى ، به‌مه‌ بووينه ئاميريكي ده‌ستى زايونيزمه‌ كان و ماسوونى يه‌تى جيهاني چاك به‌كارى هينايين . ئيمه هه‌رچى بوو له خزمه‌ت زايونيزمدا بوو ئاه‌وه تاوانه راسته‌قينه‌كه‌ى ئيمه‌يه) ^٢ .

هه‌ر له مانايه‌دا ئه‌يوب سه‌به‌رى سه‌ركرده‌ى سه‌ربازى ئيتيحادي يه‌كان ده‌ليت : (به‌راستى كه‌وتينه نيو داوى جوله‌كه‌وه كاتيک له ريگه‌ى ماسوونى يه‌كانه‌وه وله پيناو دوو پارچه‌ى ئالتونى دا ، خواسته‌كاني جوله‌كه‌مان جيبه‌جى كرد ، له كاتيكددا جوله‌كه ٣٠ مليون ليره‌ى ئالتونى به‌رده‌م سولتان عبدالحميد بو جيبه جيكردى داواكارى يه‌كانيان ، كه‌چى ئه‌و قبولى نه‌كرد) ^٣ .

هه‌رله‌وباره‌يه‌وه (برنارد لويس) ده‌ليت (به‌راستى براياني ماسوونى و جوله‌كه‌به‌شيوه‌يه‌كى نه‌ينى ده‌ستيان كرد به‌يه‌كدا بو لابردي سولتان عبدالحميد ، چونكه ئه‌و نه‌يارىكي به‌هيژى

^١ (السلطان عبدالحميد الثاني ص ٨٨ .

^٢ (اليهود والدولة العثمانية ص ٢٢٨ .

^٣ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ى پيشوو ص ٢٢٩ .

جوله كه بوو، زور به توندی به پهرچى شه وهى دايه وه كه ئاماده نى يه بستيك له خاكى
فهله ستين بدات به جوله كه)^۱ .

نه جمه ددين ئه ربه كانى موجهيدى گه وه سهركردهى حيزبى ره فای له تورکيا له سهر شه
بابه ته ليدوانيكى دا و ووتى : (بزوتنه وهى ماسونى هه ولئيكى زورى دا بۆ لابردينى سولتان
عبدالحميد ، له هه وله كه يشيدا سهر كه وتوو بوو ، يه كه م كۆپيكى ماسونى كه له تورکياى
عوسمانيدا كرايه وه له سهرده ستى) ئه ميل قره صوه (دا بوو كه كابرايه كى زايونى بوو
ئه وه بوو كه سهر له شكره كانى ناوچهى سالونيكاش دايانه پالى)^۲ .

پاش دوورخستنه وهى عبدالحميد له دهسه لات ، پۆژنامه جوله كه يى يه كانى نيو سلانك
دلخوشى خويان دهرده بپرى له پزگار بوون له (چه وسينه رى ئيسرائيل) به و جوړه ي كه شه
پۆژنامه وه سفیان ده كرد ، له و باره يه وه (لۆشه ر) ده لیت : (پاش دوورخستنه وهى
عبدالحميد له دهسه لات ، پۆژنامه جوله كه يى يه كان له سلانكدا دلخوشى خويان دهرده بپرى
و موژده كانيان بلاو ده كرده وه به پزگار بوون له (چه وسينه رى ئيسرائيل) شه كه سه ي كه
دوو جار به رپهرچى داواكاره كانى (هرتزلى) دايه وه . شه كه سه ي كه پاسپورتى سوورى
دانا كه وهك ياساى بيگانه كان) ه لای ئيمه)^۳ .

هیرشه ريکخراوه راگه ياندنى يه كان به رده وام بانگه شه يه كى بلاوى له مهر سولتان
عبدالحميدى دووم بلاو ده كرده وه ، دوژمنانى ئيسلام له م هيرشانه ياندا ئامانجيان بریتى
بوو له :

۱- به رگرى كردنى له ئەندامانى (ئيتيحاد و ته ره ققى) ، پاساو هينانه وه بۆ هه لسو كه وتيان
له كوتايى پيكه ينانى دهسه لاتى سولتان عبدالحميد دا گوايه بۆ شه وه بووه تا ده ولت پيگه ي
خوى بگيرتته وه .

۲- سهرينه وهى شكستى (ئيتيحاد و ته ره ققى) له حوكمى ده ولتدا ، چونكه پياوانى
ئيتيحاد و ته ره ققى په نايان برد بۆ هيزو چه وساندنه وه و ناكوکى يان له نيو دانىشتوانى
وولاته كه دا نايه وه .

¹ (هه مان سهرچاوه ي پيشوول ۲۲۹ .

² (هه مان سهرچاوه ي پيشوول ۲۲۹ .

³ (هه مان سهرچاوه ي پيشوول ۲۳۰ .

۳- نیشاندانی وینه‌یه‌کی پرشنگذار بۆ سهرده‌می سهرکه‌شی و مولحید (مصطفی کمال اتاتورك) و هاوکاره‌کانی وپاسا و هیئانه‌وه بۆ هه‌لسوکه‌وتی به‌کری گه‌راوه‌کانی جوله‌که‌و ئینگلیز و ده‌وله‌ته‌ پوژئاوایی یه‌کان له هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی خه‌لافه‌ت و ده‌سه‌لات و راگه‌یاندنی کۆماری تورکیادا .

۴- خواستی زایونیزمه‌کان له‌شیواندنی ژیا‌نی سولتان عبدالحمید دا وه‌ک تۆله‌ لیکردنه‌وه‌ی له‌مه‌ر سیاسه‌ته‌ دژایه‌تی یه‌که‌ی ئامانجه‌کانیان له‌ فه‌له‌ستین دا ^۱ .

پاستی باسه‌که‌ نه‌وه‌یه‌ که‌ نه‌گه‌ر په‌سه‌نایه‌تی و ریشه‌داری و بلندی ده‌وله‌تی عوسمانی نه‌بوايه ، نه‌وه هه‌ر له‌سه‌ده‌ی ۱۸ یان ۱۹ نه‌ بونه‌ تۆزی به‌ر بادووه‌ لاپه‌ره‌کانی ده‌پیچرایه‌وه ، به‌لام زیاتر له‌ دوو سه‌ده به‌رگه‌ی سه‌خته‌یه‌کانی رۆژگاری گرت و له‌ نه‌نجامی هێرشێ داگیرکاری و فرت و فیلی جوله‌که‌و خۆره‌کانی له‌ نه‌نجامی نه‌مانه‌دا ماسۆنی و نه‌و لاوازی و یه‌ تونده‌ی که‌ ده‌وله‌ت به‌سه‌ریدا ها‌تبوو لاوازی یه‌که‌ که‌ سولتان عبدالحمید لی‌ به‌رپرس نه‌ بوو ، شمه‌که‌کانی ده‌وله‌ت بوویه‌ تالانی به‌ده‌ست ده‌وله‌ته‌ داگیرکه‌ری یه‌ نه‌وروپی یه‌که‌نه‌وه که‌ له‌ دێر زه‌مانه‌وه‌ پیلانی دا‌ده‌نا بۆ له‌ ناوبردنی نه‌م ده‌وله‌ته‌ ^۲ .

(باسی شه‌شم)

(فه‌رمانه‌روایی ئیتیحادی یه‌کان و کۆتایی ده‌وله‌تی عوسمانی)

له‌دوای سولتان عبدالحمیدی دووهم ، محمد په‌شادی برای ده‌سه‌لات و خه‌لافه‌تی گرتنه‌ ده‌ست به‌لام له‌ راستیدا هه‌یج ده‌سه‌لاتیکی کرداری له‌ ده‌ستدا نه‌بوو ، به‌لکوو ده‌سه‌لات که‌وتبووه‌ ده‌ست کۆمه‌له‌ی (ئیتیحاد و ته‌ره‌قی) که‌ حوکمه‌تی عوسمانی له‌ نیوه‌پۆکه‌که‌یدا تورکی و له‌ دهرمارگیریدا نه‌ته‌وه‌یی بوو ، له‌کاتی‌که‌دا پیشت‌ر له‌ نیوه‌پۆکه‌که‌یدا عوسمانی و له‌ په‌یه‌وه‌ندیدا ئیسلامی بوو . جا نه‌و کۆمه‌له‌یه‌ کاریگه‌ری هێزی نه‌و بیروکه‌ نه‌ته‌وه‌یی یه‌ تورانی یانه‌ بوو بوو که‌ بانگه‌وازیان ده‌کرد بۆ پرزگاری هه‌موو تورک لای نه‌وه‌یان لی‌ نه‌دا که‌ گه‌لانی ئیسلامی له‌ نه‌نادۆل و ئاسیای ناوه‌راستدا هه‌موویه‌ک گه‌ل پیکده‌هینن ، نه‌مه‌ نه‌و

¹ (الدولة العثمانية - د. الشناوی (۲ / ۱۰۱۸ - ۱۰۲۳) .

² (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پیشوول (۲ / ۱۰۶۱) . ص ۵۱۴

بیرۆکه‌یه بوو که له پاشاندا به هه‌وله دراوه‌کانی هه‌ندی له نوسه‌ره‌کانی کۆمه‌له‌که و له‌سه‌روو هه‌موویانه‌وه (مونیز کوهین) ی جوله‌که و نوسه‌ری ناوداری تورکی (ضیاکوک ئالب) گه‌شه‌ی زیاتری پی‌ درا ، نه‌وه بوو حوکمه‌ت ده‌ستی دایه سیاسه‌تی به تورک کردن (ته‌تریک) . نه‌وه‌یش به کردنی زمانی تورکی به تاکه زمانی ره‌سمی ، که پیشتر زمانی عه‌ره‌بیش له پالیدا راوه‌ستیا‌بوو . بۆیه بزوتنه‌وه‌ی بانگه‌شه‌ بۆ نه‌ته‌وايه‌تی عه‌ره‌بی له به‌رامبه‌ر بزوتنه‌وه‌ی به تورک کردندا کلێه‌ی سه‌ند .

عه‌ره‌ب (حیزبی لامه‌رکه‌زی) پیکه‌ینا ، به‌و واتایه‌ی ویلايه‌ته ناتورکی یه‌کان سه‌ربه‌خۆی یه‌کی خۆیی وه‌ریگری‌ت و ده‌ره‌وه‌ش هه‌ر به ملکه‌چی ئیستانبول بمی‌نیه‌وه . هه‌روه‌ک چه‌ند کۆمه‌له‌یه‌کی نه‌ینی یان دامه‌زراند وه‌ک (کۆمه‌له‌ی قه‌حتانی) به‌سه‌رکردایه‌تی (عبدالکریم خه‌لیل) و (عه‌زیزی عه‌لی میسری) نه‌فسه‌رو (کۆمه‌له‌ی عه‌ره‌بی گه‌نجان) که له پاریس و له سالی ۱۳۲۹ ک دا له‌سه‌ر به‌رنامه‌ی کۆمه‌له‌ی تورکیای گه‌نجان ده‌مه‌زا ، له لایه‌ن چه‌ند خویندکاری‌که‌وه که له‌وی وانه‌یان ده‌خویند و به بیرۆکه‌ پۆژئاوایی یه‌کان تیر بووبوون به‌تایبه‌ت بنه‌ماکانی ده‌مارگیری نه‌ته‌وه‌یی ، هه‌ندیکیان زاراوه ماسۆنی یه‌کانیان به‌کاره‌ینا ، که ئامانجیان : سه‌ربه‌خۆیی ته‌واوی عه‌ره‌ب بوو ، پیکه‌یشیان له پاریسه‌وه گواسته‌وه بۆ به‌یروت و پاشان بۆ دیمه‌شق که‌ژماره‌ی نه‌ندامه‌کانیان به تایبه‌ت له‌مه‌سیحی یه عه‌ره‌به‌کان زیادی کرد .

کۆمه‌له‌ی چاکسازی له به‌یروت له سالی ۱۳۳۱ ک پیکه‌ات و له‌گه‌ل کۆمه‌له‌ی راپه‌رینی لوبناندا له تاراوکه هه‌وییان کرد به‌یه‌کداو دا و له سالی ۱۳۳۱ ک دا نامه‌یه‌کی هاوبه‌شیان پیشکه‌ش کرد به حوکمه‌تی فه‌ره‌نساو تیايدا داوای داگیرکردنی سووریاو لوبنانیان کرد ، له کاتی‌که‌دا هه‌ندی له پۆشنه‌یرانی عێراق به‌ره‌و پووی ئینگلیز چوون ، که پشتیوانیان له وه نه‌کرد که به‌ریتانیا سه‌ره‌په‌رشته‌ی به‌رنامه‌ی چاکسازی بکات ، به‌لکوو ته‌نانه‌ت پشتیوانیشیان له‌وه نه‌کرد که به‌ریتانیا ده‌ست بگری به‌سه‌ر وولاته‌که‌یاندا !!^۱

کاتیک ئیتیحادی یه‌کان به‌ره‌و پووی نه‌ندامانی کۆمه‌له‌ی عه‌ره‌بی بوونه‌وه ، گه‌نجان یه‌ره‌بی هه‌ستان به به‌ستنی کۆنگره‌یه‌کی عه‌ره‌بی له پاریس له سالی ۱۳۳۲ ک / ۱۹۱۳ ز دا .

^۱ (تاریخ الدولة العثمانية - د . علي حسون ص ۲۴۹ .

فەرەنسەي يەكان شوپىنى لەباريان ئامادەكرد بۇ بەستنى كۆبۈنەۋەكە و ئەندامانى كۆنگرە
بېريارى ئەمانەيان دا :

۱- پيويستى جىبەجىكردنى چاكسازى بەپەلە .

۲- بەشدارى عەرەب لە كارگىزى مەرگەزىدا .

۳- كردنى زمانى عەرەبى بە زمانى پەرسى لە ھەموو ويلايەتە عەرەبى يەكاندا .

۴- خزمەتى سەربازى لەمەر عەرەبەۋە ناۋچەيى بىت تەنھا لە كاتى پيويستدا نەبىت .

۵- سۆزدارى و نەرمونيانى نواندن لەگەل داخۋازى يەكانى ئەرماندا .

ئەندامان ئەۋەيان دۇپاتكردەۋە كە بزوتنەۋەكە يان (ئائىيىنى يە) و ژمارەي مە سىحى
يەكان لەگەل ژمارەي مۇسلمانەكانا ھاۋسەنگ بوۋە وبەسەر كىردايەتى عبدالحمىدى
زەھراۋى كۆنگرەكە بەستراۋە ^۱ .

فەرەنسە چەندىن ھىۋاي گەۋرەي بەست بەم كۆنگرەۋە كە ژمارە يەكى زۆر پىشتۋانى خۇيى
لە ناۋكۆنگرەكەدا ھەبوو ، پاشان ھەستا بە بلاۋكردنەۋەي بېريارەكانى كۆنگرە .

كاتىك جەنگى جىھانى يەكەم (۱۳۳۳ - ۱۳۳۷ ك / ۱۹۱۴ - ۱۹۱۸ ز) بەرپابوو ، توركيە
لە پال دەۋلەتە نىۋەندەكاندا (ئەلمانىا و نەمسا) چوۋە نىۋ جەنگەۋە لە كاتىكدا ئىنگلىز لە
رېگەي نامەكانى (حسين مكمائۇن) ھەۋە عەرەبى راكىشا بۇ لاي ھاۋپەيمانى (بەرىتانىا ،
فەرەنسە ، روسىا) بەمە يىرۋەكەي نەتەۋەگەرى عەرەبى قەلەمپەۋى گرتە دەست و پىكدادان
لە نىۋان عەرەب و تورك دا دەستى پى كرد ^۲ .

توركيە پاش شىكستەينانى لە جەنگەكەدا كەوت و ھاۋپەيمانان و يۇنان بە شىكىيان داگىر
كرد و (ئاستانە) كەۋتنە ژىر قەلەمپەۋى ئىنگلىزو خەلىفە تيايدا ۋەك دىلى لىھات .

لابردنى سولتان عبدالحمىد و بەرپابونى كۆمەلەي (ئىتىھاد و تەرەقى) لە
فەرمانپەرۋايىدا ، پىلاننىكى بنەرەتى بوو بۇ بە دىھىنانى ئەۋ نەخشەيەي كە لە كاتى جەنگ و
دۋاي جەنگدا لە چەند قۇناغىكدا تەۋاۋ بوو كە لە مانە دا پوختى دەكەينەۋە :

۱- رېكەۋتنى ھاۋپەيمانان لەسەردابەشكردنى جىھانى ئىسلامى ژىردەستى دەۋلەتى
عوسمانى لە نىۋان ھاۋپەيماناندا ، كە ئەۋەيش لە پەيمانامەي نەينى سايكس بىكۇدا لە

¹ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۰۹) .

² (ھەمان سەرچاۋەي پىشوو : ل (۱ / ۱۱۰) .

سالى ۱۳۳۴ك / ۱۹۱۶ ز دا به پوونى دهرکهوت لهو کاته دا که پهيمانى سهر به خويى درابوو به عهره ب ، گرنگترينى نهو برگاهنه ي نهو پهيمان نامه يه له خوي گرتبوو بریتى بوون له :
* باشورى عيراق بۇ بهريتانيا و کهنارى باکورى سوريا (لوبنان و کهنارى باکورى سوريا)
بۇ فهره نسا بيټ .

* - دوو دهوله تى عهره بى له باکورى عيراق و نيوهندى باشورى شامدا دابمه زرينن که له يه کهمدا که باکورى سوريا و پۇرژه لاتی ئوردونه بالادهستى بۇ بهريتانيا و له دووهمدا که ناوهراستى سوريا ودورگه ي فوراتى يه بالادهستى بۇ فهره نسا بيټ .
* - فهلهستين وولاتيکى نيو دهوله تى بيټ .

* - ناستانه و تهنگاوه کان (گهروه کانى) (بسفور و دهردهنيل) بۇ روسيا بن ^۱ .
۲ - پهيمانى بلفور که بهريتانيا له ۲ / ۱۱ / ۱۹۱۷ ز (موچه پرهمى ۱۳۲۶ك) دا دهرى کرد بۇ زايونيزم بهوى فهلهستين ببيته نيشتمان يکى نه ته وه يى بۇ جوله کهه .

۳ - به دهسته وه دانى تورکيا به دهرنده ترين بزوتنه وه ي (به پۇرژاوايى کردن) و کاولکردنى ئاکاره ئيسلامى يه کان به گواستنه وه ي له دهوله تيکى خاوهن مۆرکى ئيسلامى يه وه بۇ دهوله تيکى مۆرکى پۇرژاوايى ، بۇيه دهکريت بوتريت که نهو ماويه يه که له تورکيادا سولتان عبدالحميد لبراو ئيتيحادى يه کان دهسه لاتیان گرتنه دهست ، نهو ماويه خواستى فرمانبرهوا و داگيرکه ران يه کى گرت له سهر پاکتاوکردنى دهوله تى عوسمانى و نيشاندانى مۆرکى کۆمه لگه ي تورانى و گه يشتنى پهيوه ندی تورک و عهره ب به تونترين و رهقترين نهو قۇناغانه ي که ئاسانکارى کرد بۇ ئاوابوونى دهوله ت و پهلامارى پۇرژاوا بۇ به شه عهره بى يه کان و پيدانى نهو پهيمانى بلفور به جوله که که مافى بهرپاکردنى دهوله تى فهلهستينى پيدهدان ^۲ .

ئيتيحادى يه کان ههستان به ئاراسته کردن دهوله ت بۇ ئاراسته يه کى نه ته وه يى نا ئايينى ، کاتيکيش ئينگليز نهستانبول يان گرت (استانه) و خهليفه بوو به نيمچه ديليک

^۱ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو .

^۲ (هه مان سه رچاوه ي پيشوو (۱ / ۱۱۰) .

له‌بهرده‌ستی‌اندا و مه‌ندوبی سامی به‌ریتانی و جه‌نرال هازنجوت (سه‌رکرده‌ی گشتی هیژه هاوپه‌ی‌مانه‌کان له ئه‌ستانبولدا) بوونه‌خواه‌نده‌سه‌لاتی کرداری ^۱.

فیئلی جیهانی بو له‌ناوبردنی یه‌کجاره‌کی خیلافه‌تی عوسمانی وای ئه‌خواست که بانگه‌شه بو دروست کردنی پالنه‌وانیک بکه‌ن که له‌بهرده‌میدا سوپا بی‌شوماره‌که‌ی هاوپه‌ی‌مانان به‌زینیت میلیه‌تی بی هیوای ئیسلامی ، هیوای گه‌وره و خه‌ونی چهند ساله‌ی به‌و پالنه‌وانه به‌یئیته‌دی و جا له‌و لوتکه‌ی گه‌وره‌یی و لی‌هاتوه‌یدا کو‌تا هه‌ناسه‌کانی ژییانی نی‌و جه‌سته‌ی ئومه‌ت به‌ریت و قه‌پی پیا بکات و گیانی بکی‌شی ، ئه‌وه‌یش باشت‌ترین شتی‌که به‌بی دوو دلی له‌و : (سه‌د پرۆژه‌یه بو دابه‌شکردنی تورکیا) و دارومانی ئیسلام که هه‌بوو ^۲.

به‌هۆی هه‌والگری ئینگلیزی یه‌وه به‌سه‌رکه‌وتوه‌یه‌کی نایاب دروست کردنی پالنه‌وانه‌که ته‌واو بوو ، (مصطفی کمال) له‌پردا ده‌رکه‌وت به‌ناوی پزگاره‌ری شه‌ره‌فی ده‌وله‌ت له‌هاوپه‌ی‌مانان و یۆنان پاک‌کردنه‌وه‌ی له‌ئه‌وانه‌ی به‌پشتیوانی به‌ریتانیا له‌سالی ۱۳۳۸ ز دا ئه‌زمیریان داگیرکرد و له‌پق و کینه‌ی داپۆشراوی خاچه‌رستی له‌ئه‌نادۆل دا پۆچوون ، مصطفی کمال هه‌ستا به‌هاندان و وروژاندنی پۆحی جیهاد له‌نی‌و تورکه‌کاندا و قورئانی یۆنانی یه‌کانی پاشه‌کشه‌پی کردو هیژه‌کانی هاوپه‌ی‌مانانیش به‌بی ئه‌وه‌ی چه‌کی خۆیان به‌کاربه‌یئن . کشانه‌وه‌و شوینه‌کانیان له‌بهرده‌م دا چۆل کردو (مصطفی کمال) یش پله‌به‌پله ئه‌که‌وته به‌رچاو جیهانی ئیسلامی دلخۆش بوون و نازناوی غه‌زاکه‌ریان لی‌نا و شاعیران شعریان به‌سه‌ردا ئه‌وت و وتار بیژان پیا‌یاندا هه‌نده‌دا ، ئه‌حمه‌د شه‌وقی له‌یه‌که‌م دی‌ری قه‌سیده‌به‌ناوبانگه‌که‌یدا ده‌یخاته‌پال خالیدی کو‌ری وه‌لید ^۳.

الله اکبر کم فی الفتح من عجب یا خالد الترك جدد خالد العرب

پاشان ده‌یخاته‌ریزی سه‌لاحه‌ددینی ئه‌یوبی که ده‌لیت :

حذوت حرب الصلاحیین فی زمن فیہ القتال بلا شرع ولا ادب

سه‌رکه‌وته‌نه‌که‌یشی به‌سه‌رکه‌وته‌نی به‌در چواند و ده‌لیت :

یوم کبدر فخیل الحق راقصة علی الصعید وخیل الله فی السحب

^۱ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۱۱) .

^۲ (العلمانية ، د . سفر الحوالي ص ۵۶۹ .

^۳ حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۱۱) .

تهیئة ایها الغازی وتهنئةبایة الفتح تبقى آية الحقب

جا که خه لکی خه بات و تی کو شانی (مصطفی کمال) ی زال و سه رکه وتویان به راورد نه کرد به بوده لهی (خلیفه و صید الدین محمدی شه شه م) که له ناستانه دا خوئی مت کردبوو ، به و هموو زه لیلی یه پازی بوو که به سه ریدا هاتبوو ، تا نه هات لای خه لک مصغفی کمال گه وره تر نه بوو خه لیفه ش سوکتر نه بوو ، نه وهی زیاتر خه لکی پرکرد له خه لیفه نه وه بوو که پرژنامه کان هه والی نه وه یان بلا و کرده وه که خه لیفه بریاری کوشتنی "مصغفی کمال" ی دهر کردووه و ناوی ناوه (بیگوئی یاخی) ! له بهرچا ویشیاندان مصطفی کمال پاله وانیکو خو به ختکرو رهنجدره بوو ، که له پیئاو گه راندنه وهی شکو داری خه یلافه تدا گیانی خوئی به خت ده کات ، وا خرابووه خه یالیان که خه لیفه له ژیر پیی سوپا داگیر که ره کاندان له نیو خو لدا گه وزاوه . به لام زوری نه خایاند که راستی (مصطفی کمال) دهر که وت که دروست کراوی دوزمنانی ئیسلامه له جوله که وه مه سیحی یه کان به تاییهت ئینگلته را که بینی له کارخستنی خیلافهت کاریکی ئاسان نی یه ، نه وه یش نا کریت مه گه به دروست کردنی پاله وانیک نه بیئت که وینه یه کی گه وره پیی بدریت و ده وری بدریت به خه رمانه یه ک و خه لک وای و نیشان بدریت بناسیت که ، که رامه ته کان له سه ر دهستی نه ودا پروئه دهن ، نه و کاته نه کری به نه و خه نجه ریک بدریت له موسلمانان بی نه وهی هه ست به ئیشه که ی بکه ن چونکه سه رکه وتنه دروینه کان ، که هه سته کانی سرکردووه ! هاوپه یمانان خو یان نه هاتن بشیویان دروست دهر کردو داوای دامرکاندنه وه یان یان له سولتان دهر کرد . ناوی مصطفی کمالیشیان پیشنیار نه کرد بو نه و کاره گرنگه ببیته جیگه ی هیواکانی خه لک و جیگه ی پرزگرتنی سه رله شکره کان ، ئیدی پیگه و سام و شکوی نه و سه رده که وت و پرزو شکوی خه لیفه ش نه هاته خواره وه له چاوی خه لکدا سه نته ری خیلافهت کزده بوو، فرت و فیله کانی ئینگلیزیش به ئاسانی ههستی پی نا کری^۱ .

به راستی ده زگای هه والگری ئینگلیز توانی نه وهی به شوینیدا نه گه را له که سییتی (مصطفی کمال) دا بیدوژیته وه ، نه و په یوه ندی نیوان هه والگری یه کانی ئینگلیز و مصطفی کمال له ریگه ی (ارمسترونج) ی پیواوی هه والگری ئینگلیزه وه بوو که له فهله ستین و سوریا

^۱ (تاریخ الدولة العثمانية ص ۲۷۷ .

دا پەيوەندى لەگەل دا بەھيژ کرد لەو کاتەدا کە مصطفى کمال لەوئ سەرکردەيەکی نيو سوپای عوسمانی بوو .

دەبينين (ارمسترنج) لەو کتێبەيدا لەسەر (مصطفى کمال) نووسيووەتى بەپاشاکاوانە پەنجەي دادەنيت لەسەر سەرتای گريتي دەروني يەکانی (مصطفى کمال) و ناماژە دەکات بۆ شووکردنی دووهمی دايکی لەگەل يەکیک لە رۆدیسسی يە دەولەمەندەکاندا و پچپانی پەيوەندى لەگەل دايکی دا و پەنا بردن بۆ ئەو هاوێلە پوھبانە مەكدونیانەي کە بە ھەليان گرت و بنەماکانی زمانی فەرەنسیان فيژکرد لەگەل ھاوپيیەکی مەكدونییدا کە ناوی (فتحي) بوو . ئیدی ھەردوکیان کتێبەکانی (فولتير) و (پۆسو) و دانراوەکانی (ھۆبر) و (جون ستیورات ميل) و چەندین کتێبی تری قەدەغەیان کرد بە قورگیاندا ، لە کاتی تەواو خویندەنەوھەیدا لە کۆلیژی سەربازیدا وتاری دەدا و باسی گەندەلی سولتانی بۆ دەکردن پيش ئەوھي تەمەنی لە ۲۰ سال تییەپر بیٹ . پاشان گواستییەو بۆ ئەستانبول و لە نیو شوینە ناپەرەواکانیدا پۆچوو و دەخواردەوھو قوماری دەکرد و خەریکی دلداری کردن بوو . لە پيش ئەوھي بە ھۆي پەيوەندى کردنی بە (کۆمەلەي نیشتمانی يەوہ) بگريٹ^۱ .

(ارمسترونج) لە پيشەکی ميژووەکەيدا بۆ ژيانی (مصطفى کمال) شایەتی پەيوەندى (ئيتيحاد و تەرەقی) دەدات بە (دۆنمە) و جۆلەکەوہ . جا باس دەکات چۆن (بانگراوہ بۆ يەکیک لە کۆبونەوھەکانی لە مألەکانی ھەندی لە جۆلەکە خاوەن رەگەز نامە ئيتالیی يەکان و سەر بە کۆمەلە ماسۆنی يە ئيتالیی يە کان . ئەو رەگەزنامەيەيان بە ھۆي گريبەست و پەيماننامە و مافە بیانی يەکانەوہ دەپاراستن ، بەراستی ئيتيحادی يەکان تیکۆشان و ھەليان دا بۆ پاريزگاری کردن لە قەلای جۆلەکە و ئەوان لە مالی جۆلەکەکاندا بە دلداریی و بەبێ مەترسی کۆدەبونەوہ و ھەندیکیان وەک (فەتحي مەكدونی) ھاوپي کۆنی (کمال) دایانە پال کۆمەلەي ماسۆن (بنیاد سازە ئازادەکان) ئەوھيش دەگريپتەوہ کە چۆن بۆ پیکھینان و ریکخستنی کۆمەلە شوپشگيری يەکەيانا پشتیان بەستوہ بە ئەوريساو شيوازی ريخراوہ ماسۆنی يەکان لەسەری دەپويشتن ، و وایان ليھات لە چەند لای جیاوازەوہ پالپشتی و ھاوکاری ماددی یان بوون پیدەگەيشت و پەيوەندى یان دەکرد بەو پەنابەرە سیاسي یانەوہ کە سولتان دووری خستبوونەوہ (نەفی کردبوون) بۆ دەرەوھي وولات .

^۱ (صحوة الرجل المریض ص ۲۶۵-۲۶۶ .

(ارمسترونج) ئه‌وه به دهر ده‌خات كه چوُن بۆ جيبه‌جيبكردنى كۆتا هه‌نگاوى نه‌خشى به‌ريتانىا خواست كه‌وتۆته سهر خودى مصطفى كمال و نه‌كه‌وته سهر كه‌س له‌ هاوړيكانى ، ئه‌وه‌تا ده‌لييت : سروشتى وابوو كه‌ حه‌زى ده‌كرد ببيت هه‌رمانكه‌ر و نه‌هى كه‌ر و هيچ پيژيكي بۆ سهركرده ئيتيحادى يه‌كان نيشان نه‌ده‌دا و له‌ دواييدا كيّشه‌ى بۆ دروست بوو له‌گه‌ل هه‌ريه‌ك له‌ (انور) و (جمال) و (جاويدى به‌رچه‌له‌ك جوله‌كه‌) و (نيازى به‌رچه‌له‌ك ئه‌لمانى) كه‌پياويكى دپنده‌ و (گلعت) كه‌ ورچه‌كه‌وره‌ى پى ئه‌وترا و كارمه‌نديكى بچوكى پۆسته بوو .

پاش ئه‌وه‌ى مصطفى كمال له‌ ته‌نها ئه‌فسه‌ريكى ياخى بچوكه‌وه گۆڤا بۆ سهركرده‌يه‌كى سه‌ربازى و بۆيه‌ حاوه‌نى چه‌ندىن سه‌روه‌رى و سه‌ركه‌وتن ، نازناوى (الغازى =غه‌زاكه‌ر) ى ليئرا به‌ هۆى ده‌ستپويى و قه‌له‌مه‌ره‌وى ده‌زگاي هه‌واڠرى يه‌كانى به‌ريتانىاوه . (ارمسترونج) باسى لاپه‌ره‌يه‌كى نوڤى ژيانى تايبه‌تى ده‌كات له‌ پاش به‌ ديار خستنى و ئه‌هليه‌تى بۆ پروخاندنى خيلافه‌تى ئيسلامى ، به‌ره‌لايى و هه‌رامكارى يه‌كانى جا باسى ئه‌و ژن هيئانه ئه‌فسانه‌يى يه‌ى (كمال اتاتورك) ئه‌كات كه‌ (لطفيه) ئه‌هيئت _ ئه‌و كچه‌ميره‌ ده‌وله‌مه‌نده‌ى كه‌ زۆر نه‌بوو له‌ پاريسه‌وه گه‌رابوو يه‌وه تا ئه‌زمونه ئيدارى و پۆشنبيرى يه‌ هاوچه‌رخه‌كانى و زمانزانينه‌كه‌ى كه‌ هه‌شت زمانى ئه‌زانى بخاته خزمه‌ت غازى مصطفى كمال ئه‌مه‌ جگه له‌وه‌ى ژنييتى و جوانى و كۆشكه گه‌وره‌كه‌ى باوكى له‌ ئه‌زميردا به‌ ديارى پى به‌خشى !به‌و شيوه‌يه (غازى مصطفى) خسته دواى خۆيه‌وه و (فكريه) ى پى له‌ ناوبرد كه‌ بۆ چاره‌سه‌رى نه‌خۆشى ناردبووى بۆ (ميونخ) ئه‌و نه‌خۆشيه‌ى كه‌ له‌ ئه‌وه‌وه بوى گوازارابوو يه‌وه ، پاشان ئه‌وه بوو نه‌خشى خۆكوشتنى "فكريه" شى دانا . هه‌روه‌ها وازى له‌ " صالحه " ى ژنيشى هيئا و له‌ پريكد و پاش ئه‌وه‌ى ژيانى (سعادت) و ده‌يان كچ و ژن وميرد مندالى ترى شيواند هات و (لطفيه) ى ماره‌كرد .. ئه‌و ديكۆمينتانه‌ش كه‌ له‌ يه‌كيك له‌ ئه‌فسه‌ره‌كانى هاوړيپه‌وه به‌ جيماوه هه‌موو ئه‌مانه دووپات ئه‌كه‌نه‌وه ¹.

خودى " لگفيه " ش له‌ پاشاندا بوويه قوربانيه‌كى تر له‌ قوربانيه‌كانى ئه‌م (غازى) يه ، ئه‌وه بوو به‌ بريارىكى وه‌زارى ته‌لاقى دا و بوويه نيچيرى ده‌ستى نه‌خۆشى و نازار و هه‌ره‌شه‌ى ئه‌وه‌شى لى كرد كه‌ ئه‌بييت بيده‌نگ بيت و له‌ هيچ شويئيك باسى (شذوذى

¹ (صحوة الرجل المريض ص ٢٦٧ .

جنسى) ئەم نەكات ، كەس لەگەڵیدا نەمايەو (عفت) خانم نەبىت كە ئەو ھونەرمەندەى كە مامۇستا و ميژوو نووسيشى بوو ، ئەم (عفت) ە توانى جەلەوى ئەم دېندەيە بە پى ى دەربېرىنى خۆى _ بگريّت و مىلى پى كەچ بكات و بىيكاتە كۆيلەى خۆى .

بەلام (لەتيفە) ھانم ئەشاكى . پيۋەريك بوو كە ياساى پارىزگارى مصطفى كمال پيگري ھىچ ھىرش يان پەخنەيەكى لىنە دەگرت لە ماستاو چىتى نيو دىپرە يادەوهرى يەكانى كە پۇژنامەى (الحرية) ئازادى توركى لە حوزەيران (يونيو) ى سالى ۱۹۷۳ زدا بلاوى كردۈتەو كە چەند تيشكىكى خستۈتە سەر ژيانى تايبەتى ئەتاتورك و زيادەپۇيى لە خواردنەو ھەولنى بەرپرسى خستەسەر ھاورى و ەك (قلىچ ەلى) و (نورى جنكر) و پەجەب مدى) كە بەدەست ئەنقەست كاتى ئەتاتوركىان بە فيرۇدەدا ، ئەوانە كۆمەللىكى بكوژو سەر كەشى ناوداربوون كە ئەتاتورك لە چواردەورو بۇ پاسەوانى خۆى دابوينە پال خۆى ، ھەندىكيان تيچوون و خەرجيان تا دوورتىن سنور بەرزەكردەو پاشنەو ەى چەندىن كارو تاوانى گەورەيان ئەنجامدا بۇ كەمال ئەتاتورك كە بەھوى ئەمانەو لە چەندان نەيارى خۆى پزگارى بوو .^۱

بەپراستى ئەو ئاكارە گەنيوانەى كە مصطفى كمال ناوى پيۋەركردبوو ، سەيرنى يەبۇ كەسيكى ەكو ئەو كە لە بنەرەتدالە جولەكەكانى دەونەمەيە .

لە (دائىرەتولمەعاريف) ى جولەكە دا ھاتووە كە : (بەپراستى زۇرىك لە جولەكەكانى سلانك دووپاتيان كردەو كە كەمال ئەتاتورك بەرەچەلەك لە جولەكەكانى دۆنمەيە ، ئەو ەيش راى ئيسلامى يە نەيارەكانى كەمال ئەتاتوركە . بەلام حكومت بەرپرچى ئەو ەداتەو ە)^۲.

(توينبى) قسە دەكات لەسەر بنەچەى مصطفى كمال و دەليّت : (خوينىكى جولەكە بەنيو دەمارەكانى بنەمالەى كەماليدا ھاتوچۆدەكات . چونكە بەپراستى سلانك پيگەى جولەكە بوو كاتى ليقەومانەكەيان ، بيروباو ەكانى خويشيان ئەپراست بەبۇنەى ئەو ەو ە

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو .

^۲ (يهود الدونمة - د. النعيمى ص ۸۷-۸۹ .

به‌دهم ئيسلامييان راگه‌ياند بوو، به‌لام سروشتی که مال ئەتاتورك وږه‌نگی چاوی و پینکه‌ته‌ی جه‌سته‌یی له‌وه دووری ده‌خاته‌وه که به‌ خوینیکی جوله‌که کاریگه‌ر بوو بیټ)^۱.

(ئوسامه عه‌ینای) ده‌لټیت : (دۆنمه‌کان زۆر شانازی ده‌که‌ن به‌ ئەتاتورکه‌وه و بیروباوه‌پێکی چه‌سپاویان هه‌یه که : ئەو له‌وانه، به‌لگه‌شیان یان ئەوه‌یه که که کمال ئەتاتورك کاتی فرمان‌په‌روایی گرتە دەست په‌رده له‌سه‌ر نیاز خراپه‌کانی دژ به‌ ئیسلاام لادا)^۲

به‌راستی کرداره‌کانی مصطفی کمال له‌ دواتردا به‌لگه‌ بوون له‌سه‌ر پق و کینه‌ی له ئیسلاام ، جا له‌سالی ۱۳۳۷ ک دا کاتیك له‌ ئەنقه‌ره دا زال‌بوو به‌سه‌ر یۆناندا ، له‌به‌رده‌م گه‌لدا رایگه‌یاند (هه‌موو ئەو دا‌ب‌ب‌نا‌کا‌ری یانه‌ی ده‌خ‌ری‌ته کار جگه‌له پارێزگاری کردنله ده‌سه‌لات و خ‌ی‌لافه‌ت وږزگارکردنی سولتان و وولات له‌ کۆیلايه‌تی بیانی ه‌یچ ئاما‌نج‌ی‌کی تری‌له پشته‌وه نی یه)^۳. ده‌بینین پاش ئەوه‌ی له‌ سالی ۱۳۴۱ک / ۱۹۲۳ ز دا ده‌ستی گرت به‌سه‌ر خه‌لك و وولات دا (کۆمه‌له‌ی نیشتمانی تورکی) به‌سه‌رکردایه‌تی ئەو به‌رپا‌بوونی کۆماری تورکی‌ای راگه‌یاند و مصطفی که‌مالی به‌ یه‌که‌م سه‌رۆکی هه‌لبژارد و بۆماوه‌یه‌کی کاتی پارێزگاری کردن له‌ خ‌ی‌لافه‌تی داوا ئەکرد و عبدالمجیدی کۆری سولتان عبدالعزیزی له‌ جیاتی محمدي شه‌شم هه‌لبژارد که به‌سه‌ر که‌شتی یه‌کی جه‌نگی به‌ریتانی یه‌وه به‌ره‌و مائه‌ وولاتی به‌جیه‌یشت و سولتان عبدالمجیدش ه‌یچ ده‌سه‌لاتی‌کی فرمان‌په‌روایی له‌ده‌ستدا نه‌ بوو^۴.

خه‌لیفه عبدالمجید پیاویکی به‌ره‌وشت و پۆشن‌بیر بوو که‌شایه‌نی بنه‌مائه و نه‌وه‌ی عوسمان بوو ، له‌ پوانگه‌ی تورکه‌کانه‌وه عبدالمجید هه‌لقه‌ی په‌یوه‌ندی زیندووی بوو به‌ که‌لتورو میژووی عوسمانی ئیسلامی یه‌وه ، جه‌ماوه‌ری ئەستانبول هه‌موو هه‌ینی یه‌که به‌عه‌رزه‌تی بینین وسلأو لی‌کردن و پ‌ز‌لی‌گ‌رت‌نی‌کی بوون . کاتیك ئەپ‌ر‌یشت بۆ نو‌یژ‌ی فه‌رزی جومعه . خه‌لیفه به‌ته‌واوی هه‌ستی به‌گه‌وره‌ی پایه‌خ‌ی‌لافه‌ت وږه‌سه‌نی ئەو بنه‌مائه‌ی ئەکرده‌که

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پ‌ی‌ش‌وو ل ۹۰ .

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پ‌ی‌ش‌وو ل ۹۴ .

^۳ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۱۲) .

^۴ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پ‌ی‌ش‌وو .

که دهچیتته وه سه ری ، بۆیه جارێک میژهره که ی محمدي فاتحی نه کرده سهر و جارێکیش شمشیره که ی سوله یمانی قانونی نه به ست له هاتنه دهره ودا .

مصطفی که مال له تووریدا ناگری تیبه ر بوو ، توانای نه وه ی نه بوو که خوشه ویستی خه لک و وابه ستیه یی یان به ئالی عوسمان و خیلافه ت و ده سه لات وه ببینی ت یان ببیستی . بۆیه ریگری کرد له خه لیفه که بچیت یۆ نویژ ، پاشان دهرماله ی تایبه ته مند ی و مافه کانی دابه زاند بۆ نیوه ، مصطفی که مال به ناگرو ئاسن فه رمان په وای ی وولات ی نه کرد و پالپشتی ده وله ته گه وه رکهانی بۆ سیاسه ته تونده ر وه ی یه که ی خۆی دابین کرد بوو . مصطفی کمال کۆمه له ی دامه زین نه ری له ۳ ی ئازار / مارس ی ۱۹۲۴ ز دا بانگ کرد بۆ کۆبوونه وه یه ک متمانه ی یه کی ته وای هه بوو که هیه چ یه کی که له نیو کۆمه له ی دامه زین نه ردا – که جگه له ناوه که ی خۆی هیه چی تری تی دا نه مابوو و نی یه که نه یاری بکات . بریاری له کارخستنی خیلافه ته ی خسته به رده م کۆمه له که که نه و ناوی نابوو (دوومه لئ سهده کانی ناوه راس ت)^۱ . نه و بریاره ی که دوورخستنه وه ی خه لیفه ی له وولات له خوگرته بوو له پوژی داهاتوودا به بی قسه و لی دوان هه موارکراو له سه رده ستی (مصطفی کمال) نه ومه شخه لی خیلافه ته کوژایه وه که موسلمانان به دریزایی نه و هه مووه هیما ی یه کپیزی و به رده وای قه واره ی خو یانیان لی وه رده گرت .

به راس تی (مصطفی کمال) نه خشه یه کی بۆ کی شراوی نیو نه و په یمان نامه ی جیه جی ده کرد که له گه ل ده وله ته پوژئاوای یه کاندا به ستر ، جا په یمان نامه ی لوزان له سالی ۱۳۴۰ ک / ۱۹۲۳ ز به سه ر تورکیادا سه پینراو نه ویش مه رجه کانی ری که که وتنی قبول کرد که به چوارمه رجه که ی کروژن ناسراو (که سه رکرده ی وه فده که ی ئینگلیز بوو له کو نگره ی لوزاندا) ی قبول کرد که بریتین له :

۱- برینی هه موو په یوه ندی یه کی تورکیا به ئیسلامه وه .

۲- له کارخستنی ته وای خه لافه تی ئیسلامی .

۳- دهرکردنی خه لیفه و پشتیوانانی خه لافه ت و ئیسلام له وولاتدا و ده ستگرتن به سه ر مال و سامانی خه لیفه دا .

^۱ (التاریخ العثماني في شعر احمد شوقي – محمد أبو غدة ص ۱۱۰ .

۴- دانانی دەستورئىكى شارستانى لە جىياتى دەستورى كۆنى توركىيا ^۱.

بى ئومىدى يەكى زۆر جىيەنى ئىسلامى داپۇشى ، ئەو (ئەحمەد شەوقى) يەى پىشتىر
وەسفى (كمالئەتاتورك) كردبوو ، گرىا بۇ خىلافەت و ووتى :

پاشان شەوقى سەرزەنشەت و پەخنەى توند ئاراستەى ئەو ئەتاتوركە كرد كە دەيوست بە
نوكە پىنوس يان بە ئاگرو ئاسن توركەكان خۇشيان بىت و ترشيان بىت لە ئاسياوہ
بگويىتەوہ بۇ ئەوروپا لە وپىشەدارىيەنەوہ لە ئاسيادا ھەيانە بيانبات بۇ چاوەروانى لە
بەردەرگاى پۇژئاوادا ^۲.

شەوقى وازى لەوہ نەھىنا كەھوى دەرکەوتنى ئەو خۇ سەپىنانە بۇ نەزانى گەلان
وخۇدانىان بەدەستى سەرکەشە چەوسىنەرەكان پوونىكاتەوہ و دەلەت ^۳ :

بەپراستى مصطفى كمال بەتەواوہتى نەخشەكەى جىبەجى كردو دوركەوتەوہ لە ھىلە
ئىسلامى يەكان و توركىا چووە نىو چەند چالاكى يەكى ترسناكى بەپۇژئاوايى كردن ، جا
لەسالى ۱۳۴۳ك / ۱۹۲۴زدا وەزارەتى ئەوقاف لەكارخرا و وەزارەتى مەعارىف كاروبارەكانى
گرتە ئەستۆ ، و لە سالى ۱۳۴۴ك / ۱۹۲۵زدا مزگەوتەكان داخران و حوكمەت زۆر بى
بەزەپيانە ھەمووپەوتىكى ئايىنى لەناو بردو ھەموو پەخنەيەكى ئايىنى بەتوندى سەرکوت
ئەكرد ، و لەسالى (۱۳۵۰-۱۳۵۱ك / ۱۹۳۱-۱۹۳۲ز) دا ژمارەى مزگەوتەكان ديارى كراو
پىگە تەنيا بە مزگەوتىك ئەدرا لە ھەريەكەيەكى بەريوہبردندا كە پووبەرى زەوى يەكەى
بگاتە ۵۰۰ مەتر ، رايشى گەياندا كە پۇجى ئىسلامى پىگە لە پىشكەوتن دەگرەت .

(مصطفى كمال) لە ھىرشكردنى دا بۇ سەر مزگەوتەكان بەردەوام بوو ، ژمارەى ئەو
ئامۇژگارى كەرانە (واعىزەكان) كەم كەردوہ (ئەوانەى كە دەولەت موچەى بۇ دابىن دەكردن
(بۇ ۳۰۰ سى سەد ئامۇژگارى كەر ، فرمانيشى پىكردن كە لە وتارى ھەينىدا بوارى فراوان
بكەنەوہ بۇ قسە كردن لە سەر كاروبارى كشتوكالى و پىشەسازى و سياسەتى دەولەت و
وەسف كردنى زۆرى ئەو . ھەروہا ناودارتىن دوو مزگەوتى گەورەى ئەستانبولى داخستى

^۱ (تاريخ الدولة العثمانية د . على حسون ص ۲۸۷ .

^۲ (تاريخ العثماني في شعر احمد شوقي ص ۱۱۲ .

^۳ (الشوقيات ، ديوان احمد شوقي (۱ / ۱۱۲) .

و يهكه ميان كه مزگه وتى (ئاياصوفيا) بوو گۆږى بۇ مۇزەخانه ، دوهميش كه مزگه وتى (نه لفاتيج) بوو گۆږى بۇنە مباروگه نجينه يهك .

شهرىعتى ئىسلاميش گۆږا و ياسايهكى مهدهنى شوينى گرته وه كه حكومهتى توركيه له ياساى سويسرى له سالى ۱۳۴۵ ك / ۱۹۲۶ ز دا وهرى گرت ، پۇژ ژميرى كۆچيشى گۆږى و پۇژ ژميرى (گريگورى) پۇژئاوايى دانا جا سالى ۱۳۴۲ كۆچى له ههموو بهشهكانى توركيه دا له كارخرا و سالى ۱۹۲۶ زايىنى شوينى گرته وه .

* له دهستورى سالى ۱۳۴۷ ك / ۱۹۲۸ ز دا له دهستوردا باس له وه نهكرا كه توركيه) دهوله تىكى ئىسلامى (يه دهقى سويندى ياساى كه پياوانى دهولهت له كاتى گرتنه دهستى كارهكانيدا سوينديان پى دهخوارد گۆږا سوينديان بهشهرهفى خويان دهخوارد له جياتى نه وهى سويند به خوا بخون كه وهك چون پيشتر وابوو .

* له سالى ۱۹۳۵ ز دا حكومت پشوى رهسمى گۆږى و ههينى تيدا نهما ، بهلكوو پۇژى يهكشه ممه بوو به پشوى رهسمى و پشوى كوتايى ههفته له دواى نيوه پۇژى شهممه وه دهستى پيده كرد و تاكوو بهيانى پۇژى دووشه ممه بهردهوام بوو .

* حكومت به تهواوهتى فيركردنى ئايىنى له خويندنگه تايبهتى يهكاندا پشتگوئى خست ، پاشان ههلى وهشاندوه ، نهك ههر نهمه بهلكوو كۆليژى شهرىعت له زانكوى ئىستانبول تا نههاث ژمارهيهكى كه متر خوينكارى وهنه گرت تا له ۱۳۵۲ ك / ۱۹۳۳ ز دا به تهواوى داخرا .

* حكومهتهكهى مصطفى كمال له بزوتنه وهى به پۇژئاوايى كردندا به تهواوهتى پۇچوو ، نه وهبوو ، بريارىكى دهر كرد بۇ ياساغ كردنى (طربوش) كردنه سهر و فرمانى كرد دا شهبه بگريته سهر وهك دهولهته نهوروى يهكان ^۱ . و له سالى ۱۳۴۸ ك / ۱۹۲۹ ز دا حكومت دهستى كرد سهپاندنى بهكارهينانى پيته لاتينى يهكان له نوسينى زمانى توركى دا له برى پيته عهره بى يهكان . ئيدى پۇژنامه و كتيب بهكان به پيته لاتينى يهكان دهردهچون و له كۆليژهكاندا فيربوونى زمانى عهره بى و فارسى لبرا . ههروهها بهكارهينانى پيته عهره بى يهكان بۇ چاپكردنى نوسينه توركى يهكان قهدهغهكرا . نهو كتيبانهيش كه پيشتر له چاپخانه كانى نهستانبول له سهردهمهكانى پيشوودا چاپيان كردبوون ، نيذران بۇ ميسرو

¹ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۱۵) .

فارس و هیند ، بهم جوړه حکومتی تورکیا په یوه نډی له نیوان تورکیا و پابردووی
نیسلامیدا له لایه که وله نیوان خوئی و موسلمانانی هموو وولاته عهره بی و نیسلامیه کانداه له
لایه کی ترهوه دابرا .^۱

* (ئه تاتورك) پوځی نه ته وه پهرستی ده كړد به گه لی توركیدا ، نه وه یشی به هل قوسته وه كه
هه نډی له میژوونوسه كان بانگه شه یان بو ده كړد كه زمانی سو مری یه كان خاوه ن
شارستانی ه تی كو ن له وولاتی نیوان دوو پووبار دا په یوه نډی هیه له گه ل زمانی توركیدا ،
بو یه ئه یوت : توركه كان خاوه نی كو ټترین شارستانی یه تن له جیهاندا ئه مهش بو ئه وه ئه یوت
تاقه په بوی ئه وه مووه به ها بالانه ی له ده ستیدا داوا بكاته وه بو یان ، پاش ئه وه ی د ژایه تی
هموو چالاکی یه کی نیسلامی ده ست دایه . جا (مصطفى كمال) ناوی (ئه تاتورك) ی
دابری به سهر خویدا كه به واتای (باوکی توركه كان) دیت .^۲

* حكومه ته كه ی (ئه تاتورك) ئیشی ئه وه بوو كه گرنگی به هموو ئه وشتانه بدات كه
ئو وروپی بیټ ، ئیدی بواره كانی هونه رگه شه یان سهند و له هموو مهیدانه كانی
شاره گه وړه كانداه په یكه ری ئه تاتورك راست ئه كرایه وه ، و گرنگی دان به وینه و موسیقا
زیادی كړد و ژماره یه کی گه وری هونه رهنندان وهك وهفد هاتن بو تورکیا كه زوړینه یان له
فه رنساو نه مساوه هات بوون .^۳

* حكومه ته كه ی (ئه تاتورك) ئیشی ئه كړد له سهر ئه وه ی كه بالاپوځی ئافره ت (حجاب)
نه هیلیت و فرمانی كړد به سفوری (قوامه) و بهر پر سیاریتی پیاو به سهر ئافره تدا نه هیشت و
به ناوی ئازادی و یه كسانی یه وه جلوه ی بو ئافره ت بهرداو دهستی كړده پشتیوانی كړدن له
ناهه نكه كانی سه ما كړدن شانؤ ټیكه له كان .

* له هاوسه رگریشدا له گه ل (له تیغه هانی) دا كه كچی یه كیك له ده وله مهنده كانی نه زمیربوو
په یوه نډی یه کی پته ویان هه بوو به جوله كه كانی دانیشتووی ئه زمیر ، ناهه نگی
ژنگواستنه وه كه ی له سهر شیوازی پوژئاوایی به پړوه برد هانی دهسته لگرتن له خوونه ریته
نیسلامی یه كان بدات و به كه ناری شاردا گه راندی كه هه موگیانی به دهره وه بوو ، له گه ل

^۱ (هه مان سهرچاوه ی پیښوو .

^۲ (هه مان سهرچاوه ی پیښوو .

^۳ (المسألة الشرقية — الاسوقی ص ۴۲۸-۴۳۲ .

پياواندا تېكەل دېبوو و پېشكه وتووترين جلوبه رگى له بهر نه كړد كه يارمه تى بدات بو
پيشاندانى جوانيه كانى ^۱.

* فرمانى كړد به وەرگيرانى قورئان بو زمانى توركى . به مه هموو واتاو نيوه پوكه كانى له
دهستدا ، فرمانيشى كړد كه بانگ به زمانى توركى بيت ^۲.

* ئيشى كړد له سهر گوپينى بهرنامه كانى خویندن و له پیناو به ديار خستنى رابردوى
نه ته وهىي توركيدا نوسينه وهى ميژوى دووباره كړده وه و كه و ته پاك تاو كړدى زمانى
توركى له ووشه ي عهره بى و فارسى و گوپى بو ووشه گه ليكى نه وروپى يان كو نه لاتينى .

* نه وروپا سوروبونى له سهرچوون به ئاراسته ي نه وروپا راگه ياند و له جيهانى ئيسلامى و
عهره بى دابراو حكومه ته كه ي به په له پشتى كړده ئيسلام ته نانه ت به توندى د ژايه تى هر
هوليكى كړد كه هاويشته ي بهرو زيندووكړدنه وهى

ريپازه ئيسلامى يه كان بوايه ^۳.

نه و ههنگاوانه ي مصطفى كمال كاريگه رى دوريان هه بوو له سهر ميسر و نه فغانستان و
ئيران و هيندى ئيسلامى و توركستان و له هموو شوينيكى جيهانى ئيسلامى ، نه گهر هل
بره خسايه بو بانگخوازه به پوژئاوايى كه ره كان و خزمه تگوزارانى پوژنبيرى ئيمپرياليزمى
كه تا نه و په رى توانست جيپه جيى بكه ن و له بواري پيشكه وتن و پاپه پينى بانگشه كراودا
توركيا به نمونه بهيننه وه . جا پوژنامه ميسرى يه كانى وهك (- الأهرام) ، (الساسة)
المقطم) كه ئاراسته يه كى ئيسلاميان هه بوو و له لايه ن دهسه لاتى پوژئاوايى و سه نته ره كانى
جوله كه و ماسونى يه وه پالپشتى نه كران كه وتن به پيا هه لدانى كه مال نه تاتورك .

نه و پوژنامانه هه لسوكه وته كانى كمال نه تاتوركيان به بيانوو دهينايه وه و له گه ل
نه وه دابوون كه نه و دايهيناو چه ندين قسه يان له باره وه بلاوده كړده وه بو نمونه (توركياى
نوى هيچ په يوه ندى يه كى به ئايينه وه نى يه) و مصطفى كمال (پوژيك قورئانيكى
به دهسته وه و ووتى : به راستى پيشكه وتنى گه له كان ناگونجيت به كومه له ياساو بنه مايه ك
جيپه جيى بكريت كه له سهر دمه كونه كاندا دانراوه) .

^۱ (حاضر العالم الاسلامي) (۱ / ۱۱۶) .

^۲ (هه مان سهرچاوه ي پيشوو .

^۳ (الإتجاهات الوطنية) (۲ / ۱۰۰) .

بەپراستی حكومهتى عەلمانى كەمالى توركييا - وەك ئەمىر شەكىب ئەرسەلان وەسفى كەردوۋە حكومەتتىكى ئايىنى نەبوۋە لە شىۋەى فەرەنسا و ئىنگلىتەرادا ، بەلكو دەۋلەتتىكى (ئائىنى) بوو ، وەك شۆپشى بەسشەفى بوو لە پوسىادا - چونكە ئەو ھەموو حكومەتە لە پوژئاۋادا بە شۆپشە ئاۋدارەكانىيە دەستى نەخستە نىۋ پىتەكانى ئىنجىل و جۇرى بەرگى پىاۋانى ئايىنى و پىۋرەسمە تايىبەتى يەكانىيان و كەنىسەكانى لە كار نەخستى ^۱.

پاگەياندىنى جولەكەيش پۇلىكى گەۋرەى ھەبوۋ لە نرخ پىدەنى ئەو ھەلگەپرانەۋىيە دا . ھەرەك پۇلى دىيارىشى ھەبوۋ لە ھاندەنى ئەتاتورك لەسەر دژايەتى كەردنى ھەر ئۇپۇزسىۋنىكى ئىسلامى ، ھەرۋەھا ئەو كارانەى بۇ جوان و پاراۋە دەكرد كە لەسەر بىرىنى دىرندەنى دژ بە مۇۋ پىي ھەلدەسا ۋاى ئەناساند جگەلە چەند جەنگىكى پالەۋانىتى ھىچى تر نى يە ، ھەرەك مىنبەرىك بوو بۇ ھەموو بانگە خۇ چۈينەرەكان بە پوژئاۋاى خاچەرەستى و بانگەۋاز بۇ ئازادى لە سنور دەرچوۋ بۇ ئافرەتى توركى و نرخدان بە ھونەرەكانى پوۋخاندنى پەۋشت ۋاى دەرئەپرى كە خۋاردنەۋى مەى و قومارو زىنا جگەلە دىاردەى شارستانىتى و ژيارى بوون ھىچى تر نى يە ^۲.

پراستى تال ئەۋەيە : مصطفى كمال بوو بە نمونەيەكى زەق بۇ فەرمانەرەۋاكانى جىھانى ئىسلامى و شىۋان چەۋسىنەرى يە بىۋىنەكەى كارىگەرى ھەبوۋ لە سىياسەتى ئەۋانەى دواتردا . ھەرۋەھا بىانۋى پىۋىستى دا بە دەستئىمپىريالىزىمى پوژئاۋاۋە تا ئىسلام لەناۋ بەرىت ، بۇ نمونە فەرەنسا ئەۋەى ئەكرد بە بىانۋو كاتىك خەرىكى بە نەصارنى كەردنى كىشۋەرى ئەفرىقا بوو ، بە ھەموو شىۋەيەك ئەۋىست لە ئايىن و عەقىدە و ئىسلامەكەيان دوورىان بختەۋە ، ئەيوت ، خۇ ئىمە لە توركە مۇسلمانەكان سوور ترىن بۇ پاراستنى ئىسلام ^۳.

بەپراستى مصطفى كمال بوو بوو بەسەر كەردەيەكى دىار بۇ زۇرىك لەۋ فەرمانەرەۋاكانەى كە دوا پۇژى خۇيان فرۇشت بۇ دىنەيەكى بەسەر چوۋ .

¹ (العثمانية - د . سفر الحوالي ص ۵۷۳ .

² (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۱۷) .

³ (العثمانية - د . سفر الحوالي ص ۵۷۳ .

موسلمانان چەندىن شوپشى چەكدارى يان دژ بە حوكمى عەلمانى توركى (كە دوژمن بوو بە ئىسلام) بەرپا كرد . گىرنگىزىن شوپشەكانىش لە ناوچەى باشورى پوژھەلاتەوہ بوو لە سالى ١٣٤٤ ك . دا . پاشان لە سالى ١٣٤٩ ك . دا لە منىمىن . كە كەمالى يەكان بەتوندو تىژى يەكى بېويىنە سەركوتيان كرد و ژمارەيەكى زۆرى زانايان بوونە قوربانى و ناوچەكە لە پووى ئابوورى و زانستى يەوہ پشتگوئى خرا .

بزوتنەوہى نور بەسەر كىرايەتى (شىخى بەديعوز زەمان سەعیدى نورسى) و خویندكارەكانى دواى خوئى بەرپا بوو، و ژمارەى يەكى زۆرى پەيامى ئىسلامى بلأوكردەوہ لە ژىر ناوئىشانى (پەيامەكانى نور) دا لە پىناودروست كردنى ھۆشيارى ئىسلامى و بەرەنگارى كردنى ئىسلامى و بىروپراكانى كەمالى و عەلمانى يەكان . بزوتنەوہكەى ئەو پىشتى بە ھەلگرتنى چەك نەبەست و بەلكو بە جىھادكردنى زمانەوہ وەستا . ئەتاتورك ھەولیدا بۆ لاى خوئى راكىشىت و موناقلەشەى زۆرى لەگەلدا كرد گوايە ئەو خەلكى بۆ نوئىژ بانگ دەكات و ئەو بانگەشە يەى ئەويش دويەركى و ناكوئى دەنيئەوہ لەنيو ئەندامانى ئەنجومەنەكەدا ، ئەويش وەلامى دايەوہ و فەرموى (گەورەترىن راستى يەك كە لە دواى ئىسلام ئە درەوشيتەوہ لە نوئىژدايە ، ھەركەسيش كە نوئىژ ناكات ناپاكە . فەرمانرەوايى ناپاكىش رەت ئەكرىتەوہ)^١.

كەمال ئەتاتوركىش گرتى و پاشان پاش ئەوہى بە پىلانى ھەلگەپاندنەوہى نىزامى حوكم تۆمەت بارى كرد دوورى خستەوہ (نەفى كرد) بەلأم بانگەوازەكەى بە نەيىنى لە نيو پىزى لاوانى زانكو و سەربازەكانى سوپا و دامودەزگاكانى دەولەتدا بەردەوام لە بلأوبوونەوہ دابوو ، جارىكى تر بە تۆمەتباركردنى ئەتاتورك بە دەجال پووبە دادگايى كردن بوويەوہ . ئەويش لەبەردەم دادگا پراوہستا و ووتى : (من سەرم زۆر سوپ دەميئىت كە چۆن خەلكانىك كە لە نيو خوياندا قورئان و واتا و موعجىزەكانى ئالوگۆر پىدەكەن تۆمەتباردەكرىن بەوہى خەريكى سياست و دروستكردنى كۆمەلە نەيىنى يەكان ، لە كاتىكدا ھەق ئەدرى بە خەلكانى ياخى زۆرىيەشەرمانە و بەردەوام درۆ بەدەم قورئان و راستى يەكانەوہ بكن ! پاشان ئەوہدەكرىتە كارىكى پىروژ ! چونكە ئەوہ ئازادى يە ، بەلأم ئەو پوئىشايى قورئانەى كە لە نيو دلى مليۆنەھا موسلمانى وابەستە بە دەستورەكەيداى جىگەى مەترسى يەوئەبيت

^١ (حاضر العالم الاسلامي (١ / ١١٧) .

هموو زاراهو خراپو پيسى يه كانى ناو و سياست ههيه برژينرئيت به سهريدا . گوى بگرن ئهئى ئهوانهئى ئايينه كه تان فروشتوو به دنيا و ئاوه ژووى نيئو (بئى باوه پرى تهواو) بوون من به وپه پرى ئه و هيزهئى كه خوا پيئى داوم ده ليم : چى له توانا تاندا ههيه بيكه ن ، ئه وپه پرى ئامانجى ئيمه كه ده يخوازين ئه وهيه سه رمان بگه ينه قوربانى بچوكترين راستى له راستى يه كانى ئيسلام)¹.

ئينجا گه پرينرايه وه بو ده ست به سهريه كهئى و تا سالى ١٣٦٧ ك مايه وه ئه و كاتهئى حكومت ناچار بوو ده ستبكات به وه لامدانه وهئى داواكارى يه كسانى گه لى موسلمان تايبه ت به چالاكى ئاييني².

به راستى سياسته ته علمانى يه كهئى ئه تاتورك به پوونى له ناو به رنامه ئى حيزبه كه ئيدا (حيزبى كوئمارى گه ل) ده ركه وت له سالى ١٣٤٩ : دا جاريك و سالى ١٣٥٥ ك يش بو جارى دووم . كه ده ستورى توركى نوسيه وه . ئه ويش ئه و شه ش بنه مايه بوون كه به شيوه ئى شه ش تير له سه ر ئالا ئى حيزبه كه ئى كيئش را بوون كه هيما بوون بو : نه ته وا يه تى ، كوئمارى گه ليئى ، عه لمانى يه ت ، شوپش ، ده سه لائى ده و له ت³ . ئه تاتورك له گه ل نا پارازي بوونى موسلماناندا عه لمانى يه تى توركيائى هه سه رخست و له سالى ١٣٥٦ ك دا مردو دونيائى به جئى هيشت !! به ديه ئنا . به راستى مصطفى كمال به دوو سال پيش مردنى تووشى نه خووشى يه كى سه خت بوو له گو رچيله كانيدا كه كه س ليئى تيئه ده گه يشت ، تووشى چه ند نه خووشى يه كى دريژ خايه ن بوو بوو كه به رگه ئى نه ده گرت ، هو كه يشى سه ركر د نه خوارد نه وه ئى مه ئى بوو ، كه بووه هو ئى په ككه وتنى جگه ر و هه لئاوسانى ده مار ه كانى ده ست و قاچى و پاشان تووشى حا له تى خه مو كى و دلته نگى و گو شه گيرى بوو ، له به شه سه ره كى يه كانى ميئشكيشيدا تووشى داوه رين و دا پمان بوو . بو ئيه ئه م ديكتاتوره نمونه يه كى ناوازه بوو له دلره قى و زوردارى و خوويستى كا و لكه ري دا⁴.

¹ (حاضر العالم الاسلامي (١٢٢/١) .

² (هه مان سه رچاوه ئى پيشوو (١٢٢/١) .

³ (هه مان سه رچاوه ئى پيشوو (١١٦ /١) .

⁴ (المسألة الشرقية — محمد ثابت الشاذلي ص ٢٤٢ .

(باسما جىتەم)

(چەند موژدەيەكى ئىسلامى لە توركيای عەلمانیدا)

پاش مردنى ئەتاتورك لە سالى ۱۳۵۶ ك دا (عيسمەت ئىنونو) ى ھاوپىي لەسەر ھەمان پىپرەوى عەلمانى سەرۆكايەتى گرتە دەست و لەسەرھەمان سىياسەتى ئەتاتورك دەچوو ، لە كاتى ھەلگرسانى جەنگى دووھى جىھانى دا توركييا پابەندى بىلايەنى بوو كەچى شەپكە دەستى پىكرد دايە پال ھاوپەيمانان و چوويە نىو جەنگەكەوھ ، پاش كۆتاي پىپھاتنى جەنگى دووھى جىھانى ، توركييا لە ولايەتە يەكگرتووەكان نزيك بوويەوھ و لەگەلیدا چووھ نىو چەند پەيماننامەيەكەوھ ، ئەمريكا لەسەر خاكە توركى يەكان چەن بىنكەيەكى سەربازى دانا و چەندىن قەيرانى توندى ئابوورى سەرى ھەلدا كە پوژ لە دواى پوژ مەترسى يەكەى زيادى دەكرد و ھەلئاوساوى ماددى زيادى كرد .

دەولەت رىخۆشكەرى كرد بۆ دامەزراندنى چەند حيزبىيىكى نوئي عەلمانى ، جا حيزبى ديموكراتى لە سالى ۱۳۶۶ ك دا لە دوو بەرەكى نىو خودى ريزەكانى حيزبى كۆمارى گەلدا گەشەي سەند . لە بە ختوكەدانى ھەستى خەلكى لە ھەلبژاردنەكانىشدا سەركەوتنى بەدەست ھىناو دەستيان دايە پىپرەوى كردنى سىياسەتەكانى ئەمريكا و (جلال بايار) كە سەرۆكى حيزبەكە بوو ، بوويە سەرۆك كۆمار لە سالى (۱۳۷۴ ك) دا و پاىەى سەرۆك ھەزيران ئەوكاتە لە گرنكى دا دەيدا بەسەر پاىەى سەرۆك كۆماردا .

قەيران و كارەساتە ئابوورىەكان درىژەيان كيشا و پەرخنەيەكى زۆريش پووى كردە حيزبى فەرمانرەوا ، حيزبى ناسيوناليزمى كە لە سالى (۱۳۶۸ ك) دا دروست بوو بوو ، فەرمانى ھەلۆشاندنەوھى بۆ دەرگرا بە بيانووى ئەوھى كە دژايەتى پرنسبە كەمالىەكان ئەكات ، بەلام ئەم حيزبە بەناويىكى ترەوھ دامەزرايەوھ و ناوى خۆى نا (حيزبى نەتەوايەتى كۆمارى) و باجىكى زۆرو سەختى خستە سەر ئەو پوژنامە نوسانەى كە لە پىزى حكومەتيان دادەبەزاند ، ھەرەھا بە شيۆەيەكى گشتى فشارى خستە سەر مامۇستايانى زانكۆكان و دادوهران و كارمەندە مەدەنى يەكان ، لە سالى ۱۳۷۶ ك يشدا چەند مەرجىيى سەپاند بەسەر كۆبونەوھكاندا . حيزبى ديموكراتى تۆمەتى ئاراستەى زۆريك لە بىتاوانەكان كرد بە بەشداری كردن لەوھدا كە بە (پىلانى ئەفسەرەكە ناسرا بوو كە تۆمەتيارى كردبوون بە ھەلگەرانەوھ لە رىبازەكانى عەلمانى يەت ولادانەوھ بەرەو رىكخراوھەكانى ئايىنى ئىسلامى

، له راستیدا هندی چاو پيدا خشاندهوه کړا دهریاره ی هندی هلویتستی دژ بهرامبه به
نیسلامبهوئی نهوفشاره نیسلامی یه ی که دروست بوو بوو^۱.

تهنانه ت حیزبی گهلی کوماری دهستی کرد به گوزان له ناراسته عهلمانی یهکه یه وهله و
کاته وه که بریاری گواستنه وه بو فره حیزبی له ولاتدا دا ، نه وه بوو حیزبه که کوك بوو
له سهر کردنه وه ی نیلاهیات و په یمانگه ی زانسته نیسلامی یه کان له نه نقره .

حیزبی دیموکراتی له هه لېژاردنه کانی ۱۴ ی ئایاری ۱۹۵۰ ز دا پشتی به کومه له
نیسلامی یه کان نه به ست که هوکاریکي سهرکی بوو بو بردنه وه ی له حیزبی گهلی کوماری .
به هوئی نه مه وه حیزبه کانی تریش پشتیان به ست به و کومه لانه ی باسکران . وه ک حیزبی
عه دالت له ماوه ی نیوان ۱۹۶۱-۱۹۸۰ ز دا . حیزبی ریگه ی راستیش له هه شتاکاندا هیزی
خوی له پای گشتی نیسلامی یه وه وهرده گرت . حیزبی کاری نه ته وایه تی به سهر کردایه تی (
نه لب نه رسه لان تورکش) له گهل ره وته نیسلامیه که دا که وته پړی و گوزانی له چه مکی
عه لمانیه تدا دروست کردو و دهستی کرد به نزیك بوونه وه له پای گشتی نیسلامی و له
هه لېژاردنه کانی سالی ۱۹۸۷ ز دا دروشمی نه م حیزبه بریتی بوو له (پړی نیشاندهرمان
قورئانه و ئامانجمان طورانه)^۲.

به لام کاری نیسلامی به شیوه یه کی ریخراوه ی وله نیو نه و شه پوله عه لمانی یه یه که له
دوای یه کدا به پرونی دوای دهرکه وت و ریگه ی دهرکه وتنی (حیزبی ناشتی نیشتمانی) (
حزب السلامة الوطني) دهرکه وت و که وته ریگه برین .

• بزوتنه وه ی نیسلامی له تورکیا دا پښ دهرکه وتنی حیزبی ناشتی نیشتمانی پیکهاتبوو له :
* نرمله کانی سو فیزم که دژایه تی بزوتنه وه ی "که مالیه ت " یان نه کرد : نه مانه به پیی
چه مکی تایبه تی خو یان پاریگاری یان دهرکه له که لتوری نیسلامی و به نه ینی قورئانیان له
به رده کرد ، ئامانجی نه م بزوتنه وه یه بریتی بوو له پاریزگاری کردن له په رستشه نیسلامی
یه کان له دهروونی پای گشتی تورکیدا ، له و بواره شدا هه ستان به پیکه ینانی چه ند
کومه له یه که بو هاوکاریکردنی مادی خویندکارانی خویندنگه کان تایبه ت به نیمام وتار بیژان
تابه رده وام پرو له زیاد بوون بکه ن ، و قهره بووی نه و که م بوونه وه یه بکه ن له کاردیری

^۱ (حاضر العالم الاسلامي (۱ / ۱۲۰) .

^۲ (الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا _ د . احمد النعيمي ص ۱۸۴ - ۱۸۷ .

ئىسلامىدا كە لە ئەنجامى خۇشاردەنەۋى بانگخاۋزە ئىسلامى يەكانەدا دروست بوو بوو كاتىك حىزبى كەمالى پۈۋبەپۈۋبۈۋە لەگەلئاندا .

* بزوتنەۋەى پېشەۋى گەرە چاكساز (سەئىدىنورسى) كە بە (بزوتنەۋەى نور) دەناسرى و ھەولەكانىئەم بزوتنەۋەى چەرئەبىتەۋە لەسەر بانگەۋازكردن بۇ ئيمان بە خواو پۇژى دواىسى و بەرەنگارىكردنى ماترىئاليزمى و بىباۋەرى (ئىلحاد) و گرنگىدان بە پەرۋەردەى نەۋەكانى داھاتوو . زۆرىك لە شوين كەوتوانىئەم بزوتنەۋەى بە لە سىياسەت دوركەۋتەۋە ^۱ .

كە تۈركىيا جۇرىك لە ئازادى بەدەست ھىئا ، ئەو ئىسلامىيەنى باۋەيان بە گرنگى مەملەنى سىياسى ھەبۈو پېشەرەۋى يان كەرد بۇ دامەزئاندى (پارتى پۇژمى نىشتەمانى) لە كانونى دوۋەمى سالى ۱۹۷۰ ز دا كە (يونس عارف) ھەستا بە دامەزئاندى . ھاۋكارى و پالپشتى ئەم حىزبە بەشىۋەيەكى سەرەكى لەلايەن بازىرگانە بچۈكەكان و پېشە گەرە پىاۋانى ئاين ويستى نىۋ ئەنادۆلۋە بوو . حىزبەكە لە ماۋەيەكى تەۋاۋ كەمدا فراۋان بوو . ئىدى ھەرەشە يەكى ترسناكى پىك دەھىئا لەسەر حىزبە عەلمانى يەكان . لە دەقى بەيەنى دامەزئانەكەيدا ئەمە ھاتوو : ((ئەمۇ : ئومەتە گەرەكە ئىمە كە درىژە پىدەرى ئەو پالەۋانە ئازاد خاۋزانەيە كە پىش ھەزار سال سۈپا خاچەرستەكانيان تىكشكاند و پىش ۵۰۰ سال فەتى ئەستانبوليان كەرد ، ئەۋانەى پىش ۴۰۰ سال لە دەرگاكانى (قىننا) يان داۋ پىش ۵۰ سال جەنگى سەر بەخۋىي يان بەرپا كەرد . ئەو ئومەت پەسەنە ئەمۇ ھەول دەدات كە لە گەلان راست بېتەۋە و ھىزو پەيمانەكانى لەگەل پارتە پەسەنەكەى (پارتى پۇژمى نىشتەمانى) نوى بكاتەۋە . پارتى پۇژمى نىشتەمانى پەيمان ئەدات كە پلەو پايدەدارى بەرز دەگەرپتەۋە بۇ ئومەتەكەمان ، ئەو ئومەتەى پىشكىكى گەرەۋەى لە پەۋشت و فەزلى ھەيە زىياد لە پىشكە مېژۋى يەكەى و ئەو پىشكەى ئىستاشى كە برىتى يە لە ئەو ھەموۋە گەنجە تىگەيشتۈۋەى كە باۋەرى بە باس و خواستى خۋى و نىشتەمانەكەى ھەيە) ^۲

^۱ (المعالم الرئيسية التاريخية والفكرية لحزب السلامة ص ۴۳۵ .

^۲ (الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۲۶ .

* پارتی پڙيم بهرنامه‌ی نيشکړندنی له دوو توؤی ى چهندين بيروپا (ى گشتيدا) نه خاته
پوکه دهکړت لهم خالاندا پوختی بکهينهوه :

۱- ههمو دامه‌زراوه گرنه‌کانی نیو تورکیا له دهسیکی پوژناوایی نانیشتمانی دایه ،
باری سروشتی و پیویستی نه‌تو‌هیش داوای نهوه دهکن که نهو دامه‌زراوانه بکه‌پینه‌وه بو
خاوه‌نه‌کانیان .

۲- خهک (۴۰) سال ژیاو هیزه دهرکی یه کاریگرکانیش هه‌ولی دوورخستنه‌وه‌یان ددهن
له‌تو‌هری راست و دروستی خو‌یا‌نه‌وه بو‌تو‌هریکی نامو ، بویه خهک که‌وتو‌نه‌ته نیو
ته‌نگه‌به‌ری و چهرمه‌سه‌ری تونده‌وه ، پیویسته خهک بکه‌پینه‌وه بو‌باری سروشتی و
تو‌هری په‌سه‌نی یان (سروشته خوا دابی به‌کری) تا کاروو باریان راست بیته‌وه و له بیرو
باوه‌په‌نامو‌کانیان پزگاریان بیت .

۳- نه‌م ناوه تازانه‌ی سه‌رده‌م وه‌ک راست و چه‌پ و ناوه‌راست . نه‌مانه له داهینانی ماسونی
وزایون‌من که ههمو‌ویان چهند دامه‌زراوه یه‌کی شوینکه‌وته‌ی یه‌ک نامانجن . نه‌ویش نه‌ویه
که تورکیا له‌و هیله شارستانی یه‌ی لادبات که ته‌مه‌نی هه‌زار ساله . جا پزگار بوون له‌و
ناوانه‌و گه‌پانه‌وه بو‌نه‌و هیله په‌سه‌نه که رابردووی پرسه‌روهری سبه‌ینئی پرسنگدار
ده‌گه‌یه‌نیت .

۴- پارتی پڙیمی نیشتمانی وه‌ک هیچ حیزیکی تر نابیت . ههمو حیزبه‌کان له‌سه‌ر بنه‌مای
ده‌سه‌لات گرته ده‌ست و ثاره‌زووی فه‌رمان‌په‌وایی به‌ریا دهن ، به‌لام نیمه له‌سه‌ر بنه‌مایه‌کی
نوی‌هه‌لده‌ستین که‌پازی یکردنی خواو کارکردنه له پیناو نیشتماندا .

۵- سیسم فی‌رکردن له تورکیا گه‌نده‌له و که‌مینیه‌کی کینه له دل‌ه خاچه‌رست و جووله‌که به
شیوه‌یه‌ک دایان‌ناوه که له‌گه‌ل نه‌م نوممه‌ته‌دا شیاو و‌گون‌جاو نی یه ، نه‌و سیستمه ههمو
نرخیکی نایینی یان په‌وشتی له ریشه‌وه دهره‌پناوه نامانجی جیا‌کردنه‌وی تورکیا یه له
پا‌بردووی نیسلا‌می و سرپینه‌وه‌ی له نایین و) به‌هابالاکانی وته‌نیا به‌م ریگه یه ده‌توانن
نه‌وه‌کان له ناوبه‌رن و ولات کاول بکه‌ن ، به‌راستی وا ۵۰ سال تیپه‌ری و نیمه هر
ده‌بیستین تورکیا به‌شیکه له نه‌وروپا و پیویسته پاپه‌رین له سه‌ر که‌لاکی نایین ده‌ستپی
بکات چو‌ن له پوژناو‌ادا پرویدا ، که‌چی‌نه‌وه‌یان بیر چووه‌ته‌وه که : نیسلا‌م جیا‌وازه له
که‌نیه‌سو ده‌وله‌تی‌قه‌شه‌و پیاو‌انی نایینی .

۶- له و کاته دا که تیايدا ده ولته ريگري دابه شکردني کتيب دهکات به سهر پهيمانگه بالا ئيسلامي يه کاندا و هه ولي داخستني پهيمانگه کاني پيشنويزو وتا بيژان و خویندگه کاني فيرکردني قورئان ده دات ، يارمه تي مادي مليونه ها شانؤ و هونه مه ند ده دات . له گه ل پاره بو ئه و خواردنه وانه ي له نيو بالويزخانه کاندا دابه ش ده کريت . له و کاته دا که ده ولته ريگري دهکات له و کچه خویندکاره که مده سانه ي که له چک ده دن به سهر ياندا ، له هه موو شوينک به بي چاو دي ري يان فشاريک کتيب ه کاني لاهوت ده وتريت ه وه . ئه مه يش واتاي نه وه يه که پارتي رژيمي نيشتماني هه قيه تي دووپاتي گه رانه وه دهکات بو ئيسلامي راست و دروست ^۱ .

جوله که و عه لماني يه کان له تورکيادا له پروي نه و دهنگه گه نجانده خويان نه ده گرت که به زينوويي و چالاكي يه وه درده په ري و سهر ي هه لده داو ئيمان يکي قول ي به ئيسلام و گرنگي گه رانه وه ي گه لي تورکي بو ئيسلام له باس و خواسه کاني دا دهيجولاند . بو يه سوپاي تورکي له نازاري ۱۹۷۱ زدا به هو ي چالاكي پارتي کر يکارانه وه که وته ريو جولاو باس و خواسي پارتي رژيمي نيشتماني گه يانده دادگاي ده ستوري که له ۲۱ ي مارسي ۱۹۷۱ زدا برياريکي زوردارانه ي ده رکرد به هه لوه شانده وه ي پارته که ^۲ .

* له برياري دادگاي بالاي ناسايشي ده ولته دا نه مه هاتبوو :

۱- نه وبنه مايه ي که پارته که ي له سهر به رپا بووه له گه ل هه لسوکه ته کاني شي دا پيچه وانه ي ده ستوري تورکين .

۲- ئيش کردن بو له کارخستني عه لماني يه ت له وولات دا و به رپا کردني حوکمه تيکي ئيسلامي .

۳- هه لوه شانده وه ي هه موو نه و دامه زراوه ئابووري و کو مه لايه تي و ياسايي يانه ي که وولاتي له سهر راوه ستا وه .

۴- ئيش کردن دژ به بنه ما کاني نه تا تورک .

۵- هه ستان به هه ندي خو پيشانداني ئاييني .

^۱ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۲۷ .

^۲ (هه مان سهر چاوه ي پيشوو ل ۱۲۸ .

ههروهه ها له برپاری دادگاکه دا هاتبوو : هیچ که سیڅ له که سایه تی یه کانی پارتکه که بوی نی یه له چوارچیوهی هیچ پارتیکی تری سیاسیدا نیش بکات و بۆشیان نی یه حیزبیکی نوی دامه زینن و پښگهش نادری خویان بۆ هیچ ههلبژاردنیکى تر پپالیون نهگه ر بۆ ماوهی پینج سال بابنه ناوی سهریه خو شه وه بیټ . نه مهیش واتای نه وه یه که نیوانی سهره لدان و داخستنی حیزبه که ته نها ده مانگ بووه ^۱ .

له نیو نه م پرووداوه گه رمو گوپو ته واو توندو تیژهی یه ی نیوان نیسلام و عه لمانی یه ت له تورکیادا ، موجهیدی گه وره (نه جمه ددین نه ربه کان) ده رکه وت و جهنگیکی فیکری له گه ل عه لمانی یه کاندایه رپاکرد ، جا له ۲۱ ئابی ۱۹۷۲ ز و پینج دامه زراندا نی حیزبی ناشتی نیشتمانیدا (نه ربه کان) له نه نجومه نی نیشتمانیدا قسه ی کردو و وتی : (پامان وایه که پونکردنه وهی گرنگی زیاترو له بار بدهین بۆ کردنی ده ستور به ده ستوریکى دیموکراتی ، پیویسته شته لیڤه دا چه ند ماده یه کی له باری ده ستور هه بن بۆ ناساندنی بزوتنه وه کان و مافه کانی فیکرو بیرو باوه پ . ههروهه ها ده گریت که شیک بره خسینریت بۆ جیبه جیکردنه کانی نیستا که له گه ل بنه ما بنه رته ی یه کانی ده ستوردا نه یارن ، خه لک پیویسته سهره تا قسه له بناغه کانی (بیرى ئازاد) و (ئازادی بیرو باوه پ) بکات . ده ولته که یشمان به رده وام له و کاره دایه و گه شه ده سینیت وله داهاتوودا شوینی خو ی وهرده گریت له نیو جومسه ره شارستانی یه کانی جیهاندا) ^۲ .

(نه ربه کان) وای ده بینى که سیسته می دیموکراتی به دیموکراتی ناژمیڤیت به بی دیاری کردنی مافه کان و ئازادی بیرو باوه پ ، له پشت نه مه یشه وه ئامانجی نه وه بوو ئازادی ته واو ده سته به ر بکاتبو بلاوکردنه وهی بیروپا نیسلامی یه کان ، هه ر دوو پوژنامه ی (جمهوریه ت) و (ملیه ت) ی عه لمانی لیڤوان و قسه کانی نه ربه کانیا ن به وه لیڤدایه وه که ریڤه بۆ نه وه خو ش ده کات که ئایین به کار به ینی بۆ ئامانجگه لیکی سیاسی ^۳ .

به پراستی (نه جمه ددین نه ربه کان) هیڤشی زوری کرده سهر عه لمانی یه ت و سودی له کونوکه له به ره کانی نیو ده ستوری تورکی بینى ، وه لامی هیڤشه کانی راگه یاندنی عه لمانی یه

^۱ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ل ۱۲۸ .

^۲ الحركة الإسلامية في تركيا - د. النعیمی ل ۱۲۸ .

^۳ (هه مان سهرچاوهی پیڤشوو : ل ۲۸ .

ناحەزەکانی که دژ به پڕۆژەکانی ئەو بوون بەو دایەو، ووتی : (بەراستی چەمکەکانی نەتەوایەتی و دیموکراتی و عەلمانی یەت و کۆمەڵایەتی که کهسییتی دەولەتی لەسەر بەندە بە پێی ماددەى دووهمى دەستور ، ئەمە دەکرێت بەو پوون بکەینەو که ئەو ماددەى پێگەى ئەو نادات ،هێزى ئۆپۆزىسیۆن تەفسىرو بەکارهێنانى خۆى پەپەرەوبکات ، لەم بوارەیشدا بەشیوەیەکی تایبەت چەمکی نەتەوایەتی پێویستی بە پوونکردنەو هەیه ، ئەمەیش واتە پێویستە وا دەستنیشان بکریت ریزگرتنى هەموو ئاکارە پووحى یەکانى نەتەوایەتیمان بگریته خۆى چ وەك سەروریه میژووى یەکانمان وچ وەك نەریتهکانمان)^۱ .

نەجمەددین (ئەویشی زیاد کردو ووتی : (ئاین بیرۆباوەریکی بنەرەتی و سیستەمیە بۆ بیرکردنەو هەمووتاکیك ، ئەویش واتە داننان بە مافى ئازادى و بوون و مافە بیروباوەرى یەکانى تاکدا ، بەراستی بیبەش کردنى تاک لە بنەمایانە دژ بەپووح پرنسبە بنەرەتی یەکانى دەستورە بە تایبەت بپگەى یەکی ماددەى نۆژدە و بیستی (۱۹ ، ۲۰) دەستور)^۲ .

پاش هێور بوونەو هەشى توندو تیژی و پاراپایى سیاسى لە نێو سیاسەتى ناوخۆیى تورکیدا بە پێی یاسا (عورفى) یەکان ، ئەربەکان هەستا بە کۆکردنەو هە کادیری ئەندامانى پارتى رژیمنى نیشتمانى و حیزبىکی نوێى لى دامەزراندن و ناوى نا (حیزبى ناشتى نیشتمانى) .

(حیزبى ناشتى نیشتمانى) لە ماوەیەکی کەمدا که لە (۸ ی) مانگ تێنەپەرى توانى لە ۱۷ پارێزگادا بنکەکانى ریکبختات و نەجمەددین ئەربەکان پایگەیاندا که سەرکەوتنى حیزبەکەى لەو ماوەیدا دەگەرێتەو بۆ ئەو سۆزە گشتى یەى لەگەڵ ئەو حیزبەدا هەیه که بانگەواز بۆ گرنگیدان بە پەوشتە ئایینى و هەلوێستە مەعنەوى یەکان دەکات ، لەسەر ئەو بنەمایەیش حیزبى ناشتى نیشتمانى لەبەر نامەکانیدا ئەمەى دووپات دەکردهو :

(بەرەرارکردنى ریکخراویك که لەسەر پەوشت و کارى چاک دائەمەزریت و بەهای مەعنەوى بە مڕۆف دەبەخشیت هەرەك ماددەى دەو چواردەى دەستور نوسیویەتى و دوپاتى دەکاتەو که بەهای مەعنەوى مڕۆف لەسەر بناغەى پەوشت و کارى چاک پائەوہستیت)^۳ .

^۱ (هەمان سەرچاوەى پێشوو ل ۱۲۸ .

^۲ (المعالم الرئيسية للأسس التاريخية لحزب السلامة الوطني ص ۴۳۵ .

^۳ (الحركة الإسلامية الحديثة ص ۱۳۰ .

* گرنگترین کاره‌کانی حیزبی ناشتی :

کاتیک حیزبی ناشتی (سه‌لامهت) هه‌ستی به به‌هیزی خوی کرد و بوو به به شیک له
ژیانی سیاسی نیو تورکیا ، ناودارانی حیزبه‌که هه‌ستان به به‌ریاکردنی هی‌رشیکی
راگه‌یاندنی پیکخراو بۆ سه‌ر بنه‌ما عه‌لمانی یه‌کان نیو تورکیا و بۆ خه‌لکیان پوونکرده‌وه که
چوارچیوهی سیاسی بۆ تورکیای نوی دژ به‌بنه‌ما سیاسیه‌کانی ئیسلامه و ئیسلام بریاری
یه‌کخستنی ده‌سه‌لاته سیاسی و ئایینی یه‌کان له ژیر ده‌سه‌لات ئاییندا ده‌دات ، به‌م
واتیه‌یش عه‌لمانی یه‌ت و پژی‌می عه‌لمانی دژی ئیسلام و شه‌ریعه‌ت و ئایینه به‌تایبه‌ت
جیبه‌جیکردنی له تورکیادا چونکه ئه‌و بۆ دابیناکردنی زنده‌قه نه‌خشهی بۆ کی‌شراوه ^۱.

به‌دوای ئه‌م قسانه‌دا ئه‌لین: (ته‌نیا ناپاک و درۆزنه‌کان ده‌لین ئاین و سیاسه‌ت
دووشتی له‌یه‌ک جیان . چونکه موسلمانان کاروباری دنیا له کاروباری ئاسمان جیا ناکه‌نه‌وه
به پوونی‌ئه‌وه دیاره که مافی مرقۆنی یه ((شه‌رع)) دابنیت ، به‌لام ئه‌گه‌ر ده‌ستی کرده
یاسادانان یان لافی ئه‌وه‌ی لی ئه‌دا که ئه‌توانی یاسا دابنی . ئه‌وا ئه‌و زاسته‌ی به‌ه‌له‌و
تاوان داده‌نریت . دروستکه‌ری یاسا ئیسلامی یه‌کان خودی دروستکه‌ری مرقۆه ، به‌پراستی
خوا مرقۆی‌گونجاو به‌ ئه‌و یاسایانه دروست کردوه ، به‌پراستی یاسا مرقۆکرده‌کان له‌گه‌ل
سروشتی مرقۆدا ناگونجین ، ئیسلام پژی‌میکه بۆ هه‌موو سه‌رده‌میک ده‌گونجیت ، ئه‌و هه‌م
ئاین و هه‌م ده‌وله‌تیش له‌ خو ده‌گریت . قورئان بۆ ئه‌وه دانه‌به‌زیوه تا له‌ گوپه‌کاندا
بخوینریت یان له‌ شوینه‌کانی په‌رستشدا کلیل بدریت . به‌پراستی خوا قورئانی دابه‌زاندوه
حوکم بکات) ^۲.

موجاهیدی گه‌وره (نه‌جمه‌ددین ئه‌ربه‌کان) له‌ پی‌گه‌ی دژایه‌تی کردنی عه‌لمانی یه‌تدا
زه‌حمه‌تی زۆری بوو که ململانی‌ی به‌ه‌لگه و پپۆژه له‌گه‌لدا ئه‌کردن پی‌گه‌ی خوی بپری ، له
کاتی لیدوانه‌کانیشی له‌گه‌ل (ضیائولحه‌ققی) فه‌رمانپه‌وای پيشووی پاکستاندا - خوا
په‌حمی پینکات - به‌پاشکاوانه‌ پراکانی خوی دهرده‌بپری به‌ جه‌خت کردنه وه له‌سه‌ر ئه‌وه‌ی :
به‌شداری ئیسلام له‌ هه‌موو بواره‌کانی ژياندا تاکه مه‌رجی به‌ریابوونی ده‌وله‌تی ئیسلامی یه

^۱ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پيشوو ل ۱۳۱ .

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پيشوو .

، لەم بوارەیشدا (نەجمەددین ئەر بەکان) دەلیت (پێش ھەموو شتێک پێویستە دەولەت ئیسلامی بیت ، ئەگەر وانەبێت ، ئەوا ئایینی ئیسلام لە مەترسیدا یە)^۱ .

حیزبی ئاشتی نیشتمانی لە ھەلبژاردنەکانی سالی ۱۹۷۳زدا ھەولی نەدەدا کە راستەوخۆ ھەلویستی ھێرش بردن بگێڕێتەبەر بەرامبەر دیموکراتی یەت ، بەلام لە سالی ۱۹۸۰ زدا ھەستی پراستەقینەیی خۆیان دەربەری کاتیکی دەستیان کرد بە پەخنە گرتن لە دیموکراتی یەت بە دوپات کردنەوێ ئەوێ دیموکراتی یەت لەگەڵ بنەماکانی ئیسلامدا ناگونجیت^۲ . لەم بوارەیشدا حیزبی ئاشتی دووپاتی کردەوێ کە : (دیموکراتی یەت پیلانیکی پۆژئاوایی یە بۆ سەرکردایەتی کردنی نەزنانەکان بە پێی شیوازی ئاکارە پۆژئاوایی و مەسیحی یەکان ، بەراستی ئەوێ سەرکەوتنی مەسیحیەتە دژ بە ئیسلام ، بۆیە پێویستە یاسا خوایی یەکان جێبەجێ بکری ، چونکە مەرووف ناتوانیت یاسا گەلیک دابنیت کە بتوانریت جێبەجێ بکری)^۳

دەکریت دیدی پوانینی حیزبی ئاشتی نیشتمانی لەمەر سەرمایەداری و ھاوبەشەکی لە نوسراویکی (نەجیب (فازل) دا پوخت بکەینەوێ کە تیایدا ھاتوو : (ئیمە پێگەیی پزگار بوون دابەش دەکەین بۆ دوو کۆمەلە :

یەکە میان پێگەیی ئیسلامە لە پزگاریبووندا . دووھمیش دەکریت وەک پێکخستنێکی بۆماوھیی پزبەندی بکەین کە ناتگەینێتە پزگار بوون ، کۆمەلەیی دووھم پشت بە پزینمایی یە خودایی یەکان نا بەستیت و دژایەتی خودی خۆی ئەکات بە پشت بەستنی بە یاسا گەلیکی کە دروست کراوی مەرووف ، وەک : کۆمونیستی ، سەرمایەداری ، سۆسیالیزی ، دیموکراتی ، بەراستی ئەوێ دووپات کراوەتەوێ کە خوا فەرمانمان پێ دەکات بەوێ بە پێی پزینمای یەکانی قورئانی پێرۆزحوکمرانی بکەین نەوێ بە پێی پا تایبەتی یەکانی خۆمان . ئەگەر بە پێی نزامی دەنگدان فەرمانزەوایی یان کرد ، ئەوا پێویستی یان بە قسەیی خوانی

^۱ (ھەمان سەرچاوەیی پێشوول ۱۳۲ .

^۲ ھەمان سەرچاوەیی پێشوول ۱۳۵ .

^۳ (الحركة الإسلامية الحديثة ص ۱۳۵ .

یہ . لہ کوّمہ لگہ یه کیشدا کہ هه موو باس و خواسه کان به پیی دهن گدان چاره سهر بکریّن ، ئیسلام بلاو نابیته وه)^۱ .

سه بارهت به په یوه ندى حیزب به ویلايه ته یه کگرتووه کانه وه ، حیزبی ناشتی نه یاری بوونی ئه مریکی بوو له خاکه تورکی یه کاند ، ههروه ها نه یاری به کارهینانی زهوی یه تورکی یه کان بوو له لایه ن ئه مریکا وه دژ به دهوله ته کان ی پوژ ه لاتی ناوه راست . له ئه نجامی ئه مه یشدا حیزب له کوّتایی یه کان ی سالی ۱۹۷۹ زدا به هوّی زیاده چالاکی سهر بازی ئه مریکی له تورکیا ره خنه ی (توندی) گرت له حوکمه ته که ی (دیمریل) ، به وه ی داوا یه کی پیشکش کرد به ئه نجومه نی نوینه رانی تورکی که تیایدا داوا ی لیپرسینه وه ی له حوکمه ته که ی دیمریلی ده کرد به هوّی ئه و چالاکی یه ئه مریکی یانه وه . به لگه ی له مه شدا ئه وه بوو دوو فروکه له فروکه خانه ی مالقا که ۱۸۰ سهر بازیان تیدا بووه نیشتبوونه وه له گه ل نویترین ناماده سازی جه نگیدا ، حیزب ئه وه ی دووپا تکرده وه که ئه وه هه ره شه له ئاسایشی ناوچه که ده کات .

له راستیشدا حیزبی ناشتی توانی رایه کی گشتی دژ به پوژئاوا و ویلايه ته یه کگرتووه کان ی ئه مریکا پیک بهینیت له ریگه ی کیشه ی قوبرصی یه وه . ئه ربه کان هه ستا به پوّلکی سهره کی له رازی کردنی سهر کرده سهر بازی یه کان بوّ ئه وه ی سوپا کانیان ببه نه دوورگه که . جا له کاتی ناماده نه بوونی ئه جوید که له سهر دانی هه ندی ولاتی ئه وروپای باکوردا بوو ئه ربه کان سهر کردایه تی گرت ه دست .

حیزبی ناشتی به سهر کردایه تی ئه ربه کان ئیشی ئه کرد بوّ له کارخستنی هه موو نه خشه و پوژه یونانی یه کان له ده ریای ئیجه دا . له و بواره دا ئه ربه کان ده لیت (به پیی بنه ماکانی دادپه روه ری و ماف و راستی ده جولینه وه نه وه ک به پیی ئه و بنه مایانه ی که جه مسهره گه وره ئه وروپی یه کان ده سنیشانی ده که ن)^۲ .

له و باره شه وه که په یوه ندى به بازاری هاوبه شی ئه وروپا وه هه یه ئه ربه کان ده لیت : (پیویسته تورکیا له نیو بازاری هاوبه شی ئه وروپای ده وله ته پوژئاوا یی یه کاند نه بیت ، به لکوو ئه بیت له بازاری هاوبه شی ده وله ته پوژ ه لاتی هه کاند ابیت ، چونکه تورکیا له ناوولات

^۱ (هه مان سهر چا وه ی پییشوو .

^۲ (الاحزاب السیاسیه فی ترکیا ص ۱۹۲ .

پۆژئاوایی یه كاندا دواكه وتوو ، به لآم له لای ولآت پۆژهه لآتی یه كان پێشكه وتوو ، ئه گهر تورکیا چوو نۆ بازارپی هاوبهشی بارودۆخه قه له مړه به دهسته كانی ئه مړوو ئه وا ده بیته جیگه ی ته ماحی ولآتی ئیمپریالیزمه كان)^۱ .

به راستی حیزبی ناشتی کاریگه ری گه وری هه بوو له سه ر شه قامی تورکیدا و کاری کرد له سه ر گه راندنه وه ی پێناسی ئیسلامی و به بورهان و به لگه كانی ئیسلام ململانی ی ئه کرد له گه ل پڑیমে سوسیالیزمی و سه رمایه داری یه كان دا . نه جمه ددینی سه رکرده ی حیزبه کهش هاوپی له گه ل عیزه تی ئیسلامی دا قسه ی ده کرد و مه ترسی لادان له مه نه جی خوای بۆ گه ل تورکی پوون ئه کرده وه و موشه که كانی ئا راسته ی دوژمنانی ئیسلام ده کرد . له م بواره یشتا (نه جمه ددین ئه ربه كان) هه ر دوو پڑیمی سوسیالیزمی و سه رمایه داری مان بۆ هه لده سه نگینیت و له باره ی ئه وه ی په یوه ندی به یه که مه وه هیه ده لیت (سوسیالیزمی بیروکه یه که هه ر شه یه بۆ سه ر ئازادی یه كان و زیان له قه واره ی نه ته وه یی ده دات و جه خت له سه ر سه رچاوه بیانی یه كان ده کاته وه)^۲ له مه ر ئه وه ییش په یوه ندی به دوه مه وه هیه ده لیت (بیری سه رمایه داری بیروکه له سه ر) وه ستاوه و سه رچاوه کهشی سه رچاوه یه کی بیانی یه ، حیزبی ناشتیش به به رزکردنه وه ی ئالای ره وشت و په سه نایه تی ریگه ی خو ی ئه بریت و پڑیمی سه رمایه داری و پڑیمی سوسیالیزمیش ته نیا په یوه ند نین به مه یدان ی ئابوریه وه ، به لکو کاریگه ری یانه گاته هه ردوو مه یدانه که ی کۆمه لایه تی و مه عنه ویش . هه رچه ند هه ردوو پڑیمه که له پوکه شدا له یه ک جیان ، به لآم هه ردووکیان ماددین و هه ردووکیان کار له سه ر راپه رینی ماددی ئه که ن له به رامبه ر پماندنی ره وشت و مه عنه وی بیاتدا ، هه ردووکیشیان له گه ل داپومانی پۆشنبری و ره وشتدا به رزبوونه وه ی ماددی یان زیاده کات)^۳ .

به راستی ئامانجی حیزبی ناشتی گه یشتن بوو به تیگه یشتنی (تورکیای گه وره) و سوربوون له سه ر ئه وه ی ده ست بگرن به رابردوی شکۆداری عوسمانی یه وه ، گرنگی پابه ندبوون به ئیسلامیشی بۆ خه لک پوون کرده وه و سیاسه تیکی گرت هه ر که له مه ودا یه کی

^۱ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۳۷ .

^۲ یقظة الاسلام في تركيا ص ۲۹-۳۰ .

^۳ (هه مان سه رچاوه ل ۳۰ .

دووردا دەبیته ھۆی لەناو بردنی بنەما عەلمانی یەکانی ئەتاتۆرک ، لە ھەمان کاتیشدا بانگەوازی دەکرد بۆ ھەماھەنگی نەکردن لەگەڵ پەرگەزە نائیسلامی یەکانی نیو تورکیا . لە ھەمان کاتیشدا بەتوندی بەرەنگاری شیوعیەت بوویەو و دووپاتی ئەوێ دەکردووە کە چاکترین پێگەی بۆ بوونەوێ پێبازە ئیسلامی یەکان بریتی یە لە داوین کردنی ژبانی ئازاد بۆ ھەموو ھاوولاتی یەکی تورکی . ئەربەکان بانگەوازی ئەکرد بۆ پێویستی گەشە و برەو دان بە پەییوەندی یەکانی تورکیا لەگەڵ جیھانی ئیسلامیدا لە ھەموو بوارەکاندا ، بۆ نمونە دەلیت : (با ئەو پەییوەندی یانە بە وینەیی نەمیئیتەو ، بەلکوو پێویستە ببە پەییوەندی کرداری گەشەسەندوو ، بەوێ لە جیھاندا نزیکە ۵۰ دەولەتی ئیسلامی ھەن کە ژمارە دانیشتوانی دەگاتە یەک ملیار کەس ، ئەو دەولەتە ئیسلامی یانەیش بازاریکی سروشتی بەھیزن بۆ بەرھەمەکانمان)^۱ لەسەر ئەو بنەمایە ، (ئەربەکان) بە توندی پەخنی لە زایوونیزی و ماسوونی یەت ئەگرت و^۲ بەوێ لە و بوارەدا دەلیت (بەراستی زایوونیزی و ماسوونی یەت کاتی خۆی ھەولێ ھەزڵکردنی تورکیایان لە جیھانی ئیسلامی داو و پیلانەکانیشیان بەردەوامە ، جا جەنگی نیوان ئیسلام و زایوونیزم لە تورکیا دا چەندین شیوێ وەرگرتوو و جەنگی درێژخایەنە و ماوێ پینج سەدەییە بەردەوامە ، ھەر لە کاتی فەتھکردنی قوستەنتیووە لەسەردەستی سولتان محمدی فاتیحدا وکارکردنی بۆ فەتھ کردنی (روما) ش . بەلام ئەو مەملانییە لەسەد سالی کۆتاییدا شیوێ یەکی نەخشە بۆ کیشراوی پیشوہختی لە خوگرت ، بۆیە لە سالی ۱۸۳۹ زدا ھەندی لە ھیزەکان توانی یان کاربکەنە سەر فیکری دەولەت و بە ھۆی ریکخراوێ ماسوونی یە جولەکەکانووە چەندین یاسای دانراوی دوور لە ئیسلام بخەنە ناوی یەو .

کاری جولەکەیی لە تورکیا دا بەش کرا بۆ سی قوناغ کە ماوێ ۳۰ سال بخایەنیەت کە ئاماژەییە بۆ جیبەجیکردنی بیرۆکەکە (لیتویود و ھرتزل) بۆ پووچاندنی دەولەتی ئیسلامی لە تورکیادا ، قوناغی دووھمیش ۲۰ سال بەردەوام بوو کە بۆ دوورخستنەوێ تورکیا بوو لە ئیسلام . پاشان حیزبی (ئیتیحاد و تەرەقی) گەشەیی سەند کە پەییوەندی بە جولەکە و ماسوونی یەتەو ھەبوو ، پاشان توانی (سولتان عبدالحمید) بخات و دەستی کرد

^۱ (ھەمان سەرچاوە .

^۲ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ص ۱۴۱ .

به دورخستنه وهی تورکیا له پېړه وهی ئیسلامی وهولدان به چه ندین پښه بؤ به پوژناوای کردنی نه وولاته ، گرنگترینان نه و علمانی یه تهیه که به شیوه یه کی دهست نیشان کراو له تورکیادا مه بهست پی ی چه وساندنه وهی موسلمانان بوو^۱ .

حیزبی ناشتی نیشتمانی به شداری هه لېژاردنه گشتی یه کانی سالی ۱۹۷۳ ز کردو تیایدا ۱۱/۹٪ ی دهنگه کانی به دهست هینا ، واته ۲۴ / ۱ ملیونی دهنگی دهنگدهران ، له نهجامی نه مه یشدا له نهجمه نی نیشتمانی تورکی دا به ۴۵ کورسی خوی نواند^۲ .

نهر به کان له نیوارهی هه لېژاردنه کانی ۱۹۷۳ زدا رایگه یاند : (نیمه بهم زوانه سهرده می) پیغه مبه (صلی الله علیه وسلم) دهگپینه وه . هه روهک پاش هه لېژاردنه کان رایگه یاند که دروشمی حیزبه که ی نهو _ کلپله _ نهویش کردنه وهی پښه کی داخراوی به ردهم حیزبه که ی دابین دهکات و دهیته کلپلی هه موو حکومه تیکی (ئینتلافی) ترله مه و دوا^۳ .

له نهجامی نه مه دا یه کهم حکومه تی ئینتلافی پښکها ت که حیزبی کواماری گهل و حیزبی ناشتی نیشتمانی له خوگرت ، نهویش له ۲۵ ی کانونی دووه می ۱۹۷۴ زدا بوو کاتیک و وزارت ۱۸ وهزیری نه دامانی حیزبی کواماری گهل و ههوت نه دامی حیزبی ناشتی له خوگرت .

به فه زلی خواو دواتر به هه وله کانی حیزبی ناشتی نیشتمانی به سهر کردایه تی نهر به کان ، بؤ یه کهم جار له نازاری ۱۹۷۴ ز دا تورکیا له کوڼگرهی بالای ئیسلامیدا به شداری کرد و وهزیری ناوخوی تورکی (که له حیزبی ناشتی نیشتمانی بوو) له و کوڼگره یه دا هه لېژاردرا .

به راستی چالاکی حیزبی ناشتی نیشتمانی له ماوه ی هه فتاکاندا بووه هوی شپرو شیواو بوونی دیارده علمانی یه کانی نیو تورکیا به وهی که چه ند دیارده یه کی ئیسلامی بلاو بوویه وه که پښه کی درا به پښه یاندن و راهینانی پښنوږ و ناموژگاری که ره کان ، نهو خوښدنگانه نزیکه ی ۱۰٪ ی زانست خوازانی نیو خوښدنگه ناوهندی یه کانی دهوته وه که ۵۰۰۰۰ رهگه زی نافره تی نیو تورکیای تیدا بوو ، له راستی دا دهنگدانی ئیسلامی گه یشته

^۱ (الصحوۃ الاسلامیة منطلق الاصالۃ و إعادة بناء الأمة ص ۱۱۷ .

^۲ (الحركات الاسلامیة الحدیثة فی ترکیا ص ۱۴۲ .

^۳ هه مان سهرچاوه ی پښشوو ل ۱۴۳ .

نیوان ۱۰٪ بۇ ۱۵٪ ، عەلمانی یەکانیش ئەو پېژەنەیان بە مەترسی زانی بۇ سەر شارستانی تورکی^۱.

بەکاریگەری حیزبی ناشتی نیشتمانی و خویندکارەکانی نور لە تورکیا دا زنجیرە (ھەزار کتیب) ھاتە بوون کە وەزارەتی پەرورەدە ھاوکاری دەکرد ، ئەم زنجیرە پۆشنیری تورکی بە پیوهریکی ئیسلامی ئەخویندەو ھات ، حیزبی ناشتیش لە کۆنگرە گەرە نیشتمانی تورکی دا چەمکە ئیسلامی یەکانی قول دەکردەو ن پۆژنامە ئیسلامی یەکانی نیو تورکیا ھێرشیان ئەکردە سەر کمال ئەتاتورک و ناوی (دەجال) یان بەسەردا بپری ، حیزبی ناشتی نیشتمانی فشاری خستەسەر سەرۆکایەتی کاروباری ئایینی ئەو بوو لە حوزەیرانی ۱۹۷۳ دا بەیانیکی دەرکرد کە تێیایدا جەختی کردەو لەسەر ئەو ھە ئەفرەتی تورکی ھانبدات بۇ بالاً پۆشی (حجاب کردن) .

کاتی ئەربەکان لە سالی ۱۹۷۴ ز دا گەشتیکی کرد بۇ سعودیە - لە کاتی کدا جیگری سەرۆک وەزیران بوو - سەردانەکی بە زیارەتی کەعبە دەست پیکرد ، لە و نامەیدا کە بۇ مەلیک فەیسەلی - ی نوسی (بەرەحمەت بیّت) تیایدا ئەمە ی باس کرد بوو (ئاگاداری گەل و حاجی یەکان لەو پەرژانە ی لە ناوچەکانی پۆژەلات و باشوری پۆژئاوایی تورکیادا پوو دەدات بەھۆی ئەو قەرزانە ی دەیدەن بە تورکیا ئەو یەکیکن لە کارە گرنگەکان ، بەراستی پالپشتی و ھاوکاری ئیو ھەلویستی من لە تورکیا دا قۇناغیکی نوێ دەکاتەو بۇ تورکیا لە جیھانی ئیسلامی دا ، یارمەتی ئیو ھیش بۇ ئیمە لەو بوارەدا دواتر پالپشتی و دەستگرویی ئەو قۇناغیە)^۲.

(ئەربەکان) توانی لە پەرلەماندا یاسایەک پەیرەو بکات کە بەھۆیەو ماو بە تورکەکان بدات بۇ گەشتی و شکانی بۇ حەج کە ئەو پیشتەر قەدەغە بوو^۳.

بە راستی ھەنگاوەکانی حیزبی ناشتی نیشتمانی لە کۆمەلگە ی تورکیدا دلیرانە بوو ، بۆیە سوپای تورکی خزمەتگوزاری عەلمانیەت لە تورکیادا بەرگە ی ئەو کردارە سوپاسگوزاری یانە ی نەگرت ، ئەو بوو سوپا کودەتای کردو فرە لایەنێو ئازادی سیاسی

^۱ (ھەمان سەرچاوە ی پیشوو ل ۱۴۵ .

^۲ (الحركات الإسلامية الحديثة في تركيا ز دز محمد مصطفى ص ۲۰۷ .

^۳ (الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا - د . النعمي ص ۱۴۷ .

لەناو برد لە ١٢ی ئەیلوولی ١٩٨٠ ز د ، لە پێش ئەو کودەتایە لە پۆژی ٦ی ئەیلوولدا لە شاری قونیا چەند پڕیپۆوانیکی گەورە کراو پڕیپۆوان کەرەن هاواری دامەزراندنی دەولەتییکی ئیسلامی یان دەکرد . پشٹیوانانی حیزبی ناشتی دەستیان کرد بە گالته کردن بە دامو دەزگا سەربازی یەکان و هەموو ئەو شتەنە ی کە ئەتاتۆرک برۆای پێیان هەبوو ، ئەوانە ی کە لە هەموو بەشەکانی وولاتەوه هاتبوون بە دروشمە ئایینی یەکان هوتافیان دەداو داوای بە کارخستنی شەریعەتی ئیسلامیان دەکرد لە هەلسوکەوتی سیاسی ناوخرییدا و پڕیگەیان نەدا سرودی نیشتمانی بووتریت ^١ .

خرپیشاندەرەن ناپەرەزایی خرپانیان بو داگیرکردنی (قدس) دەربرپی و بانگەوازیان دەکرد بو برینی پەيوەندی یەکان لەگەل ئیسرائیل دا و بانگکردنی ئیسرائیل بو ئەوێ کە قودس نازاد بیت ، هەروەک ئەریەکان لە پڕیپۆواندا بانگەوازی دەکرد بو دەست کردن بە ململانی بو کوتایی هیئەن بە عەقڵیەتی درۆینە ی پۆژئاوایی کە فەرمانرەوایی تورکیا دەکات . خرپیشاندەرەن دروشمەکانیان بە زمانی عەرەبی نوسی بوو ، هەروەها هەستان بە سووتاندنی ئالای قەواری زایونی و ئەمریکا و سۆقیەت ، خرپیشاندەرەن بە دروشمی (مردن بو جولهکە) هاواریان دەرکەر بە تاییبەت کە شاری قونیا ژمارەیک لە تاییفە ی جولهکە ی لە خر دەرگرت کە ژمارەیان دەگەیشته ٢٠٠٠٠ هەزار جولهکە ، هەروەها خرپیشاندەرەن بانگیان دەکرد (پۆلی یاسای ئایینی هات و جەنگەلی بوون تەواو بوو ، شەریعەت یان مردن ... دەولەتی بیباوەری پیویستە لە ناو بجیت ... قورئان دەستورمانە ... دەولەتییکی ئیسلامیمان دەویت بە بی سنور و چینایەتی) ^٢ .

جەماوەری حیزبی ناشتی نیشتمانی بەردەوام زیادی ئەکرد چونکە ئەو بەراشکاوانە پابەندی باس و خواستە ئیسلامی یەکان بوو ، بە تاییبەت لە دوو سالی ١٩٧٩ز - ١٩٨٠ ز . حیزبی کۆماری و حیزبی عەدلەتیش ناچار بوون حیزبی ناشتی نیشتمانی رازی بکەن و چەند سازشکاریان کرد بو پەرەوتی ئیسلامی ، بەهیوای یارمەتی یە ماددی یەکانی ولاتە ئیسلامی یەکان و پیویستی زۆر بە پەتڕۆلەکیان .

^١ (هەمان سەرچاوە ی پێشوو ل ١٥١ .)

^٢ (هەمان سەرچاوە ی پێشوو .)

سەرکردایەتی سوپای تورکی پاش کودەتا سەربازی یەکان شەرمیان لەوێ نەکرد بۆ ئێستە : ھۆی دەستیوەردانیان لە پێنا پەرگرتنی ھەڵکشانی ئیسلامی دا .

کودەتایی یەکان بێزاربێکیان دا کە ھەموو حیزبێکی سیاسی یاساغە و پێویستە سەرکردەکانیان دەستبەسەر بکەن و بدرێنە دادگا ، ئاسایی و سروشتی بوو کە حیزبی ئاشتی نیشتمانی بە دادگایی بکەن و تۆمەت ئاراستە بکەن بۆ یەکان و ھەموو مۆجافیھەکانی بکەن . تۆمەتەکان ھەموو بە دەوری مەکوپی حیزبی ئاشتی لە سەر گێڕانەوەی دەوڵەتی ئیسلام لە تورکیا و پەرگار بوون لە بێرۆکە ھەڵمانی یەکان و پێبازە کە مالی یەکاندا دەسوپایەو . ھەڵمانی یەکان تورکە لوتبەرەکان بە ھەموو بێشەرمی یەکەو و لە سەرزمانی (جەنەرال ئیفرنی) سەرۆک ئەركانی سوپای تورکی پەرگەیاندا کە ئەو ئەوێندە سوپای ھەییە دەتوانێت زمانی ھەموو کەسانە بکەن کە ھێرش دەکەنە سەر ئەتا تورک^١ .

بەپراستی حیزبی ئاشتی نیشتمانی توانی ھەندێ گۆرانکاری بکات لە ئاکاری سیاسی ناو خۆیی تورکیادا ، لەوانە : بە دیھێنانی بانگ لە مەزگەوتەکاندا و بە زمانی ھەری و سەپاندنی خۆی قورئان لە ویستگەکانی پادێو تەلەفزیوئندا . کە ئەمانە لەو پەرژەوێ گەندەل و خراپە کاری گەرە (مصطفی کمال) ھاتە سەر کورسی فەرمانرەوایی ھەمووی قەدەغە کرد .

بەپراستی ئەربەکان لەگەڵ حیزبە مۆجافیھەکاندا بوو بە مەشخەڵێک لە مەشخەڵەکانی بزوتنەوێ ھاوچەرخی ئیسلامی لە تورکیا دا و حیزبی ئیسلامی کاری کردە سەر نیوێندە ئیسلامی و پێبازەکانی سۆفیزم و تەکیە و خانەقاکان و لە نیو پەرۆتە ئیسلامی یە گشتی یەکەدا کەسانێکی دیتەو کە سەری بخەن و لە پالیدا بوەستن و پالپشتی بکەن . لە سالی ١٩٨٣ زدا دادگای ستەمکاری سەربازی بێزاری بەندینخانە بۆ ماوەی ٤ سال دەرکرد بۆ ئەربەکانی مۆجافیھ و ٢٢ کەس لە ئەندامانی حیزبی ئاشتی نیشتمانی بۆ ماوەی سێ سال و نیو کرانە بەندینخانە^٢ .

سوپای تورکی ھەستا بە دەرکردنی ھەموو ئەو کەسانە کە بۆنێکی ئیسلامی لێو بێت ، (ئیفرنی) لەو ھێرشەیدا کە ئامانجی لێدانی ئیسلامی یەکانی نیو ھیزی چەکدار بوو ووتی

^١ (الحركة الإسلامية الحديثة في تركيا ص ١٥٠) .

^٢ (ھەمان سەرچاوەی پێشوول ١٥٦) .

ئەو موسلمانانە (ئامانجيان گەيشتنە بە پلە بەرزەکانى نىو ھىزە چەكدارەكان ، چى پوودەدات ئەگەر ئەوان جەلەوى سوپا بگرنە دەست ؟)^۱ .

ئىنجا دەلىت (پىدەچى وولات بگۆرن بۆ ھەر جۆرە پزىمىك كە دەيانەوئىت ، ئايا ئەمە چالاكى ئايىنى يە يان ناپاكي يە ؟)^۲ .

سەرکردايەتى سەربازى لە توركيادا دەستى كەردبە گەپان بەدواي چارەسەرى گەرفتە سىياسى يەكانى و پازى

كەردنى فشارە ئەروپى يەكان كە توركيای بە پىشیلکاری مافە كانى مروڤ تۆمەتباركەردو لەسەرى پىويست كەرد سەرلەنوى ديموكراتى يەت بگىرپتەوہ بۆ وولات ، بۆ ئەمەش چەند لىژنەيەكى نووى پىكەينابۆ دروستكەردنى دەستورىك بۆ وولات بەجۆرىك مافى سەپاندنى بارى نا سەروشتى و ھەلۆەشاندنەوہى پەرلەمان و بانگەواز بۆ ھەلېژاردنىكى نووى بدات بەسەرۆكى توركى ، بەمە توانى مافى ئەوہ بدات بە عەلمانى يەكان كە پىگە بگرن لە ھەولە بەردەوامە كانى ئىسلامى يەكان بۆ لەناوبردنى دەستورى عەلمانى . ياساكان گۆرانيان تىدا كرا بە جۆرىك كە سەرکردايەتى سەربازى مافى ئەوہى ھەبىت كە ھەندىدەسەلاتى بە سەر ژيانى سىياسى نىو توركييا بىيىت .

پاشا راگەياندى دەستورى نووى لە سالە ۱۹۸۲ زدا چەندىن حىزبى سىياسى پىكەتات و (حىزبى رەفاه) يش دەرکەوت كە ئەویش درېژە پىدەرى حىزبى ئاشتى نىشتمانى بوو ، خەلكە ئىسلامى يەكان بە كۆمەل دەچوون بۆ لای ئەو حىزبە نووى يە ، ئەو حىزبەى دووچارى بەرەنگارى سوپا و فشار خستەنە سەر بووتا رىگەى چوونى بۆ نىو ھەلېژاردنەكانى سالى ۱۹۸۳ زلى بگرن . بەلام ئەو چووہ نىو ھەلېژاردنەكان و پىژەى ۵٪ ي دەنگەكانى بە دەست ھىنا^۳ .

زىاد لەوہيش ، حىزبى رەفاه لە ھەلېژاردنەكانى تشرىنى يەكەمى سالى ۱۹۸۷ زدا بەشداری كەرد و بە ۷/۶٪ ي دەنگەكانى بەدەست ھىنا^۴ .

¹ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ل ۱۶۵ .

² (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ل ۱۶۵ .

³ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو ل ۱۷۹ .

⁴ ھەمان سەرچاوەى پيشوو .

کۆمەلە ئىسلامى يەكان بە دەورى (حىزبى رەفا) دا كۆدەبوونەو و (حىزبى رەفا) دەستى كرد بە سەرکردايەتى كردنى بزوتنەو ئىسلامى يەكان لە ھەموو شارە توركى يەكاندا ، تەنەت لە پارىژگا گەورەو گوندە دوورەكانىشدا . بزوتنەو ئىسلامى لە گەل گرتنە دەستى دەسلەتتى (ئەوزال) بوژايەو ، ئەو لە گەل ئىسلام لە توركيادا بە سۆز بوو بە تايبەت كە ژمارەيەكى گەورەى سەرکردايەتى حىزبەكەى _ حىزبى نىشتمانى دايك _ لە بەر ناودارە ئىسلامى يەكانى نيو توركيادا بوون ، چەندىن كادريى گرنگى سەرکردايەتى لە حىزبى ھەلۆشاوئى ناشتى چوونە نيو حىزبى نىشتمانى دايكەو كە لە ھەلېژاردنەكانى سالى ١٩٨٣ زدا بە زۆرىنە يەكى گەورە سەرگەوت ، حكومەتەكەى (ئەوزال) ھانى چالاكى مزگەوت و خويندنگە ئايىنى يەكانى دا و (كاظم اكصوى) كە وەزىرى دەولەت و سەرپەرشتىارى كاروبارى ئايىنى بوو گرنگى دا بە كردنەوئى چەند خولىكى فيركردنى قورئانى پيروز كە لە سەرھەتاي ھەشتاكاندا ٢٠٠ خولى پەرمى بوو و لە سالى ١٩٨٧ زدا گەيشتە ٣٠٠ خول ، پىبازە ئايىنى يەكان چالاك بوون و (كاظم اكصوى) ھەستا بە دامەزراندنى چەند دامەزراو و بانكى ئايىنى وەك (بانكى ئەوقاف) كە لە گرنگترىن ئەو مەلەبەندانە بوو كە لە توركيادا پشتيوانى لە بزوتنەوئى ئىسلامى دەكرد .^١

(حىزبى رەفا) لە جىھادى ئاشتىيانە و پوچوونى تەواو بە قولايى يەكانى گەلى موسلمانى توركيادا بەردەوام بووئەو گەلەى كە بەردەوام كارەكانى حىزبى ناشتى لە بىرەوئى و وىژدانىدا حەزرىان ھە بوو ، توانى ئامادەيى ئىسلامى بگيرتتەو بۆ كۆمەلگەى توركى . (حىزبى رەفا) كە درىژە پىدەرى حىزبى ناشتى بوو . توانى لە مارسى سالى ١٩٩٤ زدا گرنگترىن و گەورەترىن شارەوانى يەكانى نيو توركيادا بە دەست بەيئىت و لە ھەلېژاردنەكانى دىسەمبەرى سالى ١٩٩٥ زدا وەك گەورەترىن حىزبى نيو وولات سەرگەوتن بە دەست بەيئىت و لە ئەنجامىدا لە سالى ١٩٩٦ ز دەسلەتتى لە ئىنتەلافىكى حكومىدا لە گەل حىزبى رىگەى راست دا گرتە دەست .^٢

موجاھىدى گەورە (نەجمەددىن ئەرەبەكان) بوو بە سەرۆك وەزىران و ھەستا بە چەند چاكسازى يەكى زۆر چاكى ئابورى و لە ماوە يەكى كورتدا موچەى بەرزكردەو و وەك تىر

^١ (ھەمان سەرچاوەى پيشوول ١٨٣ .)

^٢ (تحديات السياسية تواجه الحركات الإسلامية ص ١١٨ .)

بەرەو بانگەشە کردن بۆ بنیاد نانی بازارپێکی هاوبەشی ئیسلامی بەرەو پێشەوێ دەپۆشت و پەرفزی چۆنە ناوێوەی تورکیا بۆ بازارپێکی هاوبەشی ئەوروپی دەکرد ، جا ئەو بانگەواز بوو بۆ بەرپاڤوونی میلیلەتانی یەگەرتووی ئیسلامی و کۆنگرەکی هاوبەشی ئیسلامی و نوێنەرانی حیزبی پەفاه لە شارەوانی یەکان و لەسەر ئاستی دەولەت بە جۆانترین نمونەکی پاکێتی و دەستپاکی و توانی نەخشەکیشان بوون بە پێشەنگ ، دامەزراوەکانی حیزب گرنگیان بە پێش خستن و چاککردنی پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری یەکان ئەدا بە هاوولاتیان . گەلی تورکیش سۆزیان هەبوو لەگەڵ (حیزبی پەفاه) دا تەنانەت زۆریک لە دامەزراوەکان دەنگەکانی خۆیان دا بە حیزبی پەفاه کە کاری دەکرد بۆ بە دیهینانی هەلی کارکردنی شەرف مەندانە بۆیان و لابردنی خانەکانی لەشفرۆشی گەندەلی و کارکردن بۆ گەپانەوہ بۆلای خوا تا لییان خۆش ببێت .

بەپراستی نوێنەری پەفاه کە شارەوانی ئەستانبولی گرتە دەست بە هەموو دلیری یەکەوہ کیشەکانی پایتەختی چارەسەر کرد و بودجەکی دووقات دووقات کردەوہ دوای ئەوہی بودجەکی شارەوانی هەمیشە کەمی ئەهینا بە هۆی ئەو دزی یەوہ .

جولەکە و عەلمانی یەکان بە و دەستکەوتە گەورانە پازکی نەبوو کە بزوتنەوہی ئیسلامی لە تورکیادا بە دی هینا ، بۆیە سەرکردەکی سوپایان پال پێوہنا تا فشارببات بۆ سەر حیزبەکان ئەوہ بوو نوشوستیان هینا بەسەر هاوپەیمانی نیوان (حیزبی رێگەکی پاست) و (حیزبی پەفادا) . حیزبیکی توندپەرہوکی پالپشت کراو بە هیزی سەربازی و پیاوہ عەلمانی یە دەولەمەندەکان پێشپەرہوکی کردو (حیزبی پەفاه) ی دایە دادگای دەستوری و دادگاش لە سالکی ١٩٩٧ ز دا بریاری هەلوہشاندنەوہی (حیزبی پەفاه) ی دا و دەستی گرت بەسەر مائو سامانەکانیدا .

هیشتا ئیسلامی یەکان لە تورکیادا بە هەموو دلیری و نەترسی و ژیری یەکەوہ ململانێکی خۆیان لەگەڵ جولەکە و عەلمانی یەکان و دوژمنانی ئیسلام بەپێوہ دەبن ، منیش بە و پەری دلنیاکی و بێ دوودلی ئەلیم بزوتنەوہی ئیسلامی لە تورکیا بەزووی دەگات بە فەرمانپەرہوایی و بە ویستی خوا شەریعی خوا جیبەجی دەگات ، چونکە هەموو ئاماژەو سونەتەکان وا دەلین .

بەم گفتوگۆیەکی ماموستا و موحامیدی گەورە (پروفیسور نجمە الدین ئەربەکان) کۆتایی بە ئەزموونی ئیسلامی نیو تورکیا دینم کە پایەکانی عەلمانی یەتی لە تورکیادا

توشی کرمۆلی کرد (*) پۆژنامه وانیکى موسلمانى ناودار بهم شیوهیه پرسىارى لیکرد : (هندی موسلمان پای وایه) به شداریکردن له چالاکی ههلبژاردندا له ئیسلامدا کاریکه له لایهنى شهرعییه وه دروست نی یه ، چونکه نهو به شداری یه پڕژمه نه زانه کان به هیژ نه کات چونکه نهوان پشت به و پریو شوینانه ده به ستن ئه به کان وه لآمی دایه وه : نه ی چی بکهین ؟ ئایا ده توانین نهو هه مووه ده سته که وته گه ورانه له سه ر ئاستی نازادی یه شه خصی و گشتی یه کان به دی بهینین ... و نهو سه دان خویندنگه ئیسلامی یانه دابمه زینین ... و له په رله ماندا دهنگمان به رزبکه یه نه وه بو گوپینی نهو ماده ده ستوری یانه ی که سنوور بو نازادی یه ئایینی یه کان ده ست نیشان ده کات و نه توانین بو خه لکی بپروابوون به خو و ئایینیان بگپینه وه و هه موو جوړه خراپه یه که گه مارو بدیهین که خه ریکه له ولآتدا قیزه ون نه بیته به بی نهو هوکارانه ی که ئاستی خزمه تی هه موو تاک و کوومه له یه که به رزده کاته وه و پال به هه مووانه وه نه نیته تا بچه ژیر باری به رپسیار یه تی له دووباره بنیادنانه وه ی (کوومه لگه کانیا ندا)¹.

په وتی ئیسلامی له تورکیادا به رده وام له گه شه سه ندنیکى به رز دایه له گه ل گه وه و قه به یی نه خشه گه مارو دهره کانی دوژمندا و له گه ل ترسناکی نهو پیلاناندا که به شیوه یه کی یه کسان له راست و چه په وه دا نه پڕژریت ، به لآم ئیمه هه ر چاوه پری به دیه اتنی به لینی خواين که نه فه رمویت : ﴿ فاما الزید فیذهب جفاء واما ما ینفع الناس فیمکث فی الارض ﴾ (الرعد : ۱۷) و ﴿ ان الله لا یصلح عمل المفسدین ﴾ (یونس : ۸) و ﴿ و یأبی الله الا ان یتم نوره و او کره الکافرون ﴾ (التوبة : ۳۲) . (مانای ئایه ته کان یه که له دوا ی یه که : (به لآم نه وه ی که فی سه رده ریایه نه پوات و نه وه شی که لکی نه گریت له زه ویدا نه مینیتته وه)) ، (خوا ی گه وه به دنیای یه وه کاری خراپه کاران پیکوپیک ناکات) !! (خوا ی گه وه ه یچ قه بول ناکات نه وه نه بیته که نووری خو ی تیرو ته واوبکات با کافرانش پینان ناخوش بیت .))

¹ (هه مان سه رچاوه ی پینشو و ل ۸۷ .

(باسی جەشتەم)

(ھۆکارەکانی نشوستی ھینانی دەولەتی عوسمانی)

پېخۆشکەری : ھۆکارەکانی نشوستی ھینانی دەولەتی عوسمانی زۆرن ، کۆی ھەموویان دوورکەوتنەوہیان بوو لە ھۆکمرەدن بە شەریعی خوا کە ھەرچی سەختی و چەرمەسەری و دلتەنگی دونیاھەییە ھینای بەسەر تاک و ئوممەت دا ، شوینەوارەکانی دوورکەوتنەوہ لە شەریعەتی خوایش لە ژياندا لە ھەموو ئاستەکانی کۆمەلایەتی و سیاسی ئابووری دا دەرەکەویت .

فیتنەکان بەردەوام دین بەسەر خەڵکدا و ھەموو کاروبارەکانی ژيانیان دەگریتەوہ ، خوا دەفەرمویت ﴿ فليحذر الذين يخالفون عن امره ان تصيبهم فتنة او يصيبهم عذاب اليم ﴾ (النور : ٦٣) .

بەراستی دوورکەوتنەوہی سولتانیە دوایینەکانی دەولەتی عوسمانی لە شەریعی خوا کاریگەری (خراپی زۆری) ھەبوو لە سەر ئوممەتی ئیسلامی ، تۆ دەبینیت مرقۇی پۆچوو لە نیو ژيانی ماددە و نەزانی دا توشی پارایی و واق و پومان ترس و سام دەبیٹ و ھەموو شتیک بە مەترسی دەزانیت بۆ سەر خۆی . لە مەسیحی یەکان دەترسیت ناتوانیت بە عیززەت و شکۆداری و سەربلندی یەوہ لە بەردەمی یاندا بوەستیت ، ئەگەر لە جەنگیک لە جەنگەکانیشدا وورە بداتە بەر خۆی ، کەچی لە ئەنجامی تاوانەکانی نیو دلیدا لە بەرامبەر دوژمندا لاواز دەبیٹ و لە ژيانیک دلتەنگی و ناخۆشی دا دەبیٹ ﴿ ومن اعرض عن ذكرى فان له معيشة ضنكا ﴾ .

لە راستیشدا گەلە ئیسلامی یەکان لە کۆتا قۇناغەکانی دەولەتی عوسمانیدا توشی گەوجی ولە دەستدانی ھەست کردن بە خۆ و لاواز بوونی ویژدان بوون ، ئیدی فرمان بە چاکە و نەھی لە خراپە بە ھیچ جۆریک نەما ، ئەوہی توشی (بەنی ئیسرائیل) بوو کاتیک کە فرمان بە چاکە و نەھی لە خراپە یان وازھینا توشی ئەوانیش ھات ، خوا دەفەرمویت ﴿ لعن الذين كفروا من بنى إسرائيل على لسان داود وعيسى بن مريم ذلك بما عصوا وكانوا يعتدون ، كانوا لا يتناهون عن منكر فعلوه لبئس ماكانوا يفعلون ﴾ (المائدة ٧٨ ، ٧٩) .

جا ھەر ئوممەتیك شەریعی خوا چ فرمانەکان وچ نەھی یەکان بەرز پانەگریٹ ھەروەك (بەنی ئیسرائیل) چۆن لە ناو چوون و کەوتن ئەوانیش دەکەون و نامینن . پیغەمبەر (ص) دەفەرمویت (نەبەخوا ، یان فرمان بە چاکە و نەھی لە خراپە دەکەن و دەدەن بە دەستی

۲- ناشوكرى كردنى نعمة ته كان سوك سهير كردنيان و خراپه و داپوشيني پاستى و خه لك خه له تاندن و ستم كردن له هه ژاران و خوشه وهىستى به هيژان و زياده پويى له ده رچوون و لادان و سهركه شى بوون به ده وله مه ندى و سامان . نه مانه هه موويان ناشوكرى نعمة ته كانى خوايه و به كار هيئانيه تى له پييه كدا كه خوا پيى پازى نى يه وهك پيگه ي دوور له سودى خه لك و داد په روهرى گشتى .

جوړى دووهمى تاوانه كان نه وه بوو كه كوټا سولتان و كار به ده سه ته كانى ده وله تى عوسمانى په پيره وى يان كرد ^۱.

ده وله تى عوسمانى له سهر تايدا له هه موو بچوك و گه وړه يه كدا له سهر شهرعى خوا ده چوو و پابه ندى مه نه جى نه هلى سوننه بوو له پيكرده ي بانگه وازى و جيهادى خويدا و مهرج و هوكاره كانى ده سه لا تدارى كه له قورئانى پيروز و سوننه تى شهره فمه ندانه ي پيغه مبه ردا هاتوو به جيده گه ياند ، به لام له كوټا سهرده مه كهيدا لايدا له مهرجه كانى ده سه لا تدارى و دووركه وته وه له هوكاره ماددى و مه عنه وى يه كان ، خواى گه وړه ده فهرمويت ﴿ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِن قَبْلِهِمْ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِي ارْتَضَى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُم مِّن بَعْدِ خَوْفِهِمْ أَمْنًا يَعْبُدُونَنِي لَا يُشْرِكُونَ بِي شَيْئًا وَمَن كَفَرَ بَعْدَ ذَلِكَ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ، وَاقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ وَاطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴾ (النور ۵۵ و ۵۶) .

جا ده وله تى ئيسلامى عوسمانى له سهر تايدا له و مهرجانه تيگه شتبوو ، به لام له كوټايى يه كانى سهرده مه كهيدا نه و مهرجانه تووشى لاريبونى چه مكه بنه په تى يه كانى بوون ، بوئومونه :

يه كه م : له پيويستى يه كانى ئيمانى پاست و دروست هوگرى و دوور په ريژى يه واته (ولاء) و (براء) ۵ :

ده وله ته كه له سهرده مه سهره تاكانيدا به م فه رمايش تانه ي خوا ئيشى ده كرد ﴿ لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ وَمَنْ يَفْعَلْ ذَلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللَّهِ فِي شَيْءٍ إِلَّا أَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقَاةً وَيُحَذِّرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ ، وَإِلَى اللَّهِ الْمَصِيرُ ﴾ (آل عمران ۲۸) و ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا

^۱ (دولة الموحدين _ د. على محمد الصلابي ص ۱۷۰ .

لاتتخذوا اليهود والنصرى اولياء بعضهم اولياء بعض ومن يتولهم منكم فانه منهم ان الله لا يهدي القوم الظالمين ﴿ (مائدة ٥١) .

پيغمبهريش (ﷺ) دهفرمويٓت (اوثق عرى الايمان الموالاة في الله و المعاداة في الله والحب في الله و البغض في الله)^١ واته : به هيٓزترين ههلقهي نيمان هاوده مي و هوگري يه له پيناو خوادا و دوزمنايه تي كردنه له پيناو خوادا و خوشه ويستي له پيناو خوادا و پق و كينه بوون له پيناو خوادا) .

به لام له كوتا سهردهمه كانيدا و به تاييهت له دوسه ده ي ١٣ و ١٤ ي كوچيدا ، چه مي (ولاء) و (براء) تووشي لادان بوو به هو ي نه و نه زاني يه چروپره ي كه بالي كيٓشا بوو به سهر زورينه ي هه ريٓمه كاني ده وله تي عوسماني و وولاته ئيسلامي يه كاندا له نه نجامي نه بووني نه و زانا خواويستانه ي كه ريٓگه ي ئوممهت پوٓشن نه كه نه وه و جلّه وي پويشتن به رو ريٓگه ي راست و ده گرنه ده ست ، فهرمانره واو سولٓتانه كانيش موحامه له ي دوزمنياني له بيٓباوه ريان ده كرد له جياتي موسلمانان ده يانكردنه هاوده مي خو يان ، له كاتيٓكدا نه و بيٓباوه رانه له لايه نيكي گهره ي هيٓزي مادي دا بوون و ته واو به پيٓچه وانه وه موسلمانان له به رامبه ردا له لاوازي دابوون جا نه و بارو دوخه ناخوش و سه خته ي كه موسلمانان تيٓدا ده ژيا يارمه تي نه وه ي دا نه و بيروباوه ره ئيسلامي له رزه ي تي بكه ويٓت^٢ .

بو نمونه نه و بارودوخه ي كه پرېبوو له هه موو شيوه كاني تياچوون وه كه هه ژاري و لاوازي و نه زاني و نه خوٓشي و نه فسانه له به رامبه ر بارودوخه ي (واقعي) نه وروپيدا ، هو يه كه بوو له لاوازيووني بيروباوه رې (ولاء) و (براء) ، له گه ل نه وه يشدا هه رگيز دروست ني يه بو مان كه به واقعي بيٓباوه ران بيانوو بدهينه ده ست نه وانه ي پيٓيان سه رسام بوون . چونكه نه گهر نيمانه كه يان راست و بيروباوه ريان چه سپاو بوايه ، نه وا ئاره زوي ده رووني بيٓباوه ران رايٓنه ده مالين و شه پوله كاني مادي و هيٓز فرٓي نه ده دان ، وه كه چوٓن باري سه ره ي يه كه م _ ره زاي خويان ليٓبي _ به ئايين و بيروباوه ره كه يان زال بوون به سهر بيٓباوه ران و لووتبه رزياندا ، ته نانه ت له كاتي شكست و ساتي سه رنه كه وتنيشدا ، وه كه خوي گهره ده فره رمويٓت ﴿ ولاتهنوا ولا تحزنوا وانتم الاعلون ان كنتم مؤمنين ﴾ (آل عمران ١٣٩) .

^١ (صحيح الجامع الصغير (٣٤٣/٢ / ج ٢٥٣٦) .

^٢ (الانحرافات العقديّة والعلمية (١ / ١٤٢) .

له گهل ئه وه يشدا ئه و بىروباوه پره له سهر ئاستى گهلانى ئوممه تى ئىسلامى له نىو دهرونه كاندا كپه ي سه ندوو و له نىو عه قله كاندا سه قامگير بوو . جا موسلمان له باكورى ئه فريقى يه وه برايه كى موسلمانى خو ي له شامدا خوش دهويست و دراوسى مه سىحى يه (داگيركه ره) كه ي پق لىبوو ، به مجوره يش له هه موو كونج و لاو هه ريمه كاندا وابوو . موسلمان له هه موو شوينيكه وه هه ستى به براكانى ئه كرد و هه ستى به و دوژمنايه تى و ليقه ومانانه ش ئه كرد كه تووشى ئايينه كه ي بوو بوو، هه نديكيان له جيهادى ده سترينژكه ران و ده رچوون له پى خوادا له گهل براكانيدا به شدار يان ده كرد ، تاراده يه كى زور به و شيويه بوون كه پيغه مبه ر (ﷺ) وه سفيان ده كات (كالجسد الواحد اذا اشتكى منه عضو ، تداعى له سائر الجسد بالسهر والحمى) رواه البخاري . سه رخستنى موسلمانانى حيجازو لىبيمان بو براكانيان پو شن كرده وه له كاتيكا له سالى ١٢١٣ك / ١٧٩٨ ز دا فهرنسى يه كان داگيرىان كرد . وه چو ن موسلمانان له گهل بانگه وازه كه ي (سولتان عبدالحميدى دوهم) دا جولانه وه بو يروكه ي جامع ه ئىسلامى و بانگه وازى بو يه كي تى موسلمانان له به رامبه ر ده سه لاتگيرى و خو سه پاندنى ئه وروپى و روسى و لايه نانى تر دا . ئه و بانگه وازه يش تا ئاستيكى گه وره به ره مى هه بوو و موسلمانان له هه موو لايه كه وه به جياوازي زمان و په نگ و وولاتيان وه له گهلدا بوون ، به لگه ي له وه گه وره تر نى يه كه چو ن موسلمانان له هه موو لاكانى جيهانه وه ده ستيان دايه مال به خشين بو دارشتنى هئلى ئاسنينى نىوان به غداد و حيجاز كه سى يه كى تيچوونى هئله كه يان خسته ئه سئوى خو يان . له گهل ئه و لاپيئونانه ي كه به شبه شه كى و دابه شبونى موسلمانانى ليكه و ته وه وه ك مه زه به كه لامى و فيقه ي و ريبازه سو فيزمه كان . هه ستكردن به په يوه ندى ئايينى نىوان موسلمانان به هيزتر بوو ، (ولاء) و (براء) يش تا ئاستيكى گه وره له نىو دهرونى هه مواندا ساغ و سه لامه ت بوو ، بو يه له سهر دوژمنانى ئىسلام وه ك جوله كه و مه سىحى يه كان سه خت بوو كه له و بىروباوه پرده دا ديوارى كى پته و و به ربه ستيكى به هيز بينن له به رامبه ر پيلان و هه وله كانى بو له ناو بردنى موسلمانان و ئايينه كه ياندا راوه ستيت ، بو يه كه و تنه كار كردن له سهر پوخاندنى ئه و ديواره و تواندنه وه ي ئه و به ربه سته ي له ريگه ي هه لقه له گو ي و به كرى گيراوه كانى خو يانه وه له جيهانى ئىسلامى و نىو ده و له تى عوسمانيش به تايبه ت ئه وانه يان كه كاروباريان له ده سته دايه وه ك سولتان و پاشاكان . وه ك له گهل سولتاني عوسمانى محمودى دوهمى كوچكردوى سالى ١٨٣٩ زدا پويدا كه سه ركردايه تى بزوتنه وه ي چاكسازى خو چو ينه ر

به‌مه‌نه‌جی ئه‌وروپی ده‌کرد . ئه‌وه بوو هه‌ستا به کارکردن بۆ دامالینی بیروباه‌پری (ولاء) و (براء) و هه‌ولێ سپینه‌وه‌ی دا له‌ ده‌رونه‌کاندا ، ئه‌و ئاراسته‌ مه‌ترسی داره‌یش له‌ خودی قسه‌ی سولتاندا ده‌رده‌که‌ویت : (من ئه‌مه‌ویت _ له‌ ئیستاوه‌ به‌دوا _ موسلمانان ته‌نها له‌ مزگه‌وت و مه‌سیحی یه‌کان ته‌نها له‌ که‌نیسه‌ و جوله‌که‌کان ته‌نها له‌ په‌رستگاکاندا جیا‌بکړینه‌وه ، من ده‌مه‌ویت هه‌موان یه‌کشپوه‌ به‌‌پریزه‌وه ئارسته‌ بگرن و هه‌موان به‌یه‌کسانی ماف و پارێزگاری باوکایه‌تی یه‌وه به‌ خو‌شی بی‌گوزهری‌نن ، ئه‌وه بوو مه‌سیحی یه‌کان و جگه‌ له‌وانیش له‌و سه‌رده‌مه‌دا نازادیه‌کی به‌‌فراوانیان ده‌ست که‌وت ^۱ .

له‌و سه‌رده‌مه‌یشدا خو‌ی‌ندگه‌ یۆنانی و ئه‌رمه‌نی و کاسۆلیکی یه‌کان به‌ فراوانی بلا‌وبوونه‌وه به‌ هۆی سه‌ره‌رشتی و هاندانی سولتانه‌وه ^۲ .

پیاوانی یه‌کیک له‌ سه‌ربازگه‌کانی عوسمانی شو‌پ‌شیکیان به‌‌پاکرد له‌به‌ر ئه‌و گریمانه‌ی که‌ گزایه‌ زۆریان لی ئه‌کریت ئه‌بێ دو‌پ‌شتوونی یه‌ک‌ترپ _ که‌ شیوه‌ی (خاچ) بدات وه‌ک (نه‌مساوی یه‌کان) _ به‌سه‌ر سنگیانه‌وه‌ دابنێن ، شو‌پ‌شگێرپه‌کان هه‌ستان و ئه‌و (پاشا) ش که‌ سولتان په‌وانه‌ی ئه‌وی ی کرد بوو ، ده‌ریان کرد و ناردیانه‌وه ^۳ .

هه‌روه‌ها سولتان پێگه‌ی دا به‌ ها‌ولاتی یه‌ مه‌سیحی یه‌کانی ژێر چنگی خو‌ی تا تی‌ری‌بوش بکه‌نه‌ سه‌ر له‌ جیات‌ی (کل‌اوه‌ کۆنه‌کانیان) ، به‌مه‌یش له‌ هی‌مای تایبه‌ت به‌وان پزگاری کردن ، ئه‌مه‌یش خو‌شی یه‌کی زۆری لای ئه‌وان دروست کرد ، هه‌ولێ فه‌‌پزکردنی ته‌‌پ‌بوشی سو‌پ‌یشی دا به‌سه‌ر زانایاندا له‌ جیات‌ی می‌زه‌ر ، جا کاتی‌ک له‌ دژی پاوه‌ستان له‌سه‌ر ئه‌وکاره‌ی پاشگه‌ز بوویه‌وه و ئه‌و هه‌‌لۆیسته‌ی به‌‌راگه‌یان‌دنی جیهاد دژ به‌‌پوسیا دا‌پۆشی ^۴ . له‌ ویش خراپ‌تر ئه‌وه‌یه‌ که‌ ده‌‌وله‌تی عوسمانی دا‌وای ها‌وکاری له‌ سه‌رله‌شک‌ره‌کانی (داتوا) کرد پێش‌تر (ولاء) یان بۆ‌پوسیا . ده‌‌وله‌ت له‌و راستی یه‌ بی‌ئاگا

^۱ (حركة الإصلاح في عصر السلطان محمود الثاني ص ۲۱۴ .

^۲ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێش‌وو ل ۲۱۴ .

^۳ هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێش‌وو ل ۲۵۸ .

^۴ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێش‌وو ل ۲۶۱ .

و ثقافته) ، (ئىمە كە چووبىنە ھەر وولاتىكى ئىسلامى يەو . زەوى يەكە مان ھەلدەكەندەو
تا شارستانىيەتى پىش ئىسلام بدۆزىنەو ، ئىمە بە سروشتى حال تەماعى ئەو مان نەبوو
كە ھىچ مۇسلمانىك ھەلگەرىتەو بۇ يىروباو ھېرى پىش ئىسلام . بەلكوئەو مان بەس بوو كە
دلە پاوكى و پارايسى بۇ دروست بىيىت لە پىشتىوانى كردنى نىوان ئىسلام و ئەو
شارستانىيە تانە)^۱ .

لە ژىرپوشنايى ئەو ئامانجانەي پىشودا دەتوانىن گرنى دانى ئەو مەسىحى يانە واژە
بەكەين بە لەت و پەرتەوازە كردنى وولات بە درىژى و پانى يەو و پىدانى دارايسى يەكى زۆر و
زەبەندە لە دۆزىنەو شويىنەوارەكان و داماللىنى وولاتەكە بە دەست پىشخەرى فەرنسى
يەكان و دواتر ئەو ئىنگلىزانەي كە لەجىبەجىكردنى ئەو ئامانجە پىسانەياندا لەسەر يەك
ھىل دەچوون^۲ .

مامۇستا (محمد قطب) دەلىت (بەلام ئەو پلان و نەخشە پىسەي كە خاچپەرستەكان
لەگەل خۇياندا ھەليان گرتبوو و بە ئەمسەرو ئەوسەرى وولاتدا دەگەپان و برىتى بوو لە
ھەلدانەو ھاكى ئىسلامى بۇ دەرھىنانى شارستانىيەتەكان تا بىكەنە سەرەتايەك بۇ
بەيەكجارى دابېرىن لە پىشتىوانى كردنى ئىسلام)^۳ .

(محمد ەلى) بە لىدانى ئاراستەي ئىسلامى سەلەفى لە دوورگەي ەەرەبىدا خزمەتتىكى
پىشكەش بە پلان و نەخشەكانى دوژمن كرد بە پووكەش گويزايەلى كردنى بوو بۇ سولتانى
عوسمانى كە دەسلەلاتى و قەلەمپەرى بەسەر دوو ەەرەمى پىرۆزدا لە دەستدا بوو ، لەمەيش
پەردەيەكى پىكەيىنا بۇ داپوشىنى پىلانەكانى بەرىتانىا و فەرنسا كە ەەردووكيان وايان
دەيىنى بوونى سعودى مەترسى پىكدەھىيىن بۇ سەر بەرژەو ەندى يەكانيان بە تايبەت لە
كەنداوى ەەرەبى و دەرياي سۇردا^۴ . ئەو سوپاينەش كە (محمد ەلى) ئاراستەي كرد بوون
زۆرىك لە سەركرەدەكانيان ئەفسەرى فەرنەسى و ەندى مەسىحى بوون^۵ .

^۱ (واقعنا المعاصر ص ۲۰۲ .

^۲ (الانحرافات العقديّة و العلميّة (۱ / ۱۷۱) .

^۳ (واقعنا المعاصر ص ۲۰۲ .

^۴ (قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ص ۱۸۹ .

^۵ (ھەمان سەرچاوەي پىشوو ل ۱۸۷ .

فەرەنسا و ھەروەھا بەریتانیایش بەو کارە جەنگی یە کاولکەرە دڵخۆش بوون و فەرەنسا لە ڕێگەی کونسولی خۆیەوە لە قاھیرە بە محمد عەلی ڕاگەیاند کە ئەو زۆر سوپاسی (محمد عەلی) ئەکات بەھۆی ئەو بەھیزی یەیی لە بلاوکردنەوەی پوختساری شارستانییتی لە وولاتە پۆژھەلاتی یەکاندا دەری بێی .^۱

(محمد عەلی پاشا) فشاری خستە سەر زانا و فیقھناس و پیاوھ ئەزھەری یەکان لە تیکەیی ژیاندا ، و دەستی گرت بەسەر ھەموو ئەوقافەکانی سەر بە ئەزھەردا و دایە پال دەولەت و دواتر خۆی زاکرد بەسەر زانا کاربەدەستەکانی فیڕکردن لە پیاوانی ئەزھەر .^۲ تەنانەت ئەو دەستەو کۆمەلانەیی نەوھ تازە پیشکەوتووھەکانی موسلمانان کە قورئان زانستە سەرھتایی یەکانیان فیڕ دەبوون ، لەو سەرکەشی یەیی محمد عەلی پزگاریان نەبوو ، جا (جەبرەتی) _ پەحمەتی خوای لیبیّت _ باس لەوھ دەکات کە زۆریەیی خویندنگاکان بەھۆی لەکار کەوتنی وەقفەکان و دەستگرتنی (محمد عەلی) بەسەریاندا داخرا .^۳

(شیخ محمد عەبدە) باس دەکات کە ئەوھیی (محمد عەلی) لە وەقفەکانی ئەزھەرو وەقفەکانی تری ھیشتبوویە وە ، ھیندەیی یەک لە ھەزاری داھاتەکانی نەدەبوو ، ئەو لە وەقفەکانی مزگەوتی ئەزھەر تا ئەمڕۆ (لەسەر دەمی شیخ محمد عەبدە) ئەو تالانی یەیی لە نیو ملیۆن جونیە لە سالیکیدا کەمتر نی یە ، دەبێرد ، بۆ ئەزھەریش لە سالیکیدا پزژەیی ٤ ھەزار جونیەیی بێرێار داوو ، لە کاتیکیدا دەبینین بەرھو پۆژئاوایی بوون و ناردنی دەستەکان چوو وەک لە لیکوئینەوھەدا باسماں کرد . ئەو سیاسەتە کاولکەرەیی کە (محمد عەلی) گرتیە بەر و کردنی بەمەنھەج و بەناچاری بەسەر موسلماناندا سەپینرا ، جیبەجیکردنی پلانی خاچەرستی بوو کە ھیرشی فەرەنسی بەھۆی ناچاربوونی بە کۆچ کردن و بەجیھیشتن نەیتوانی جیبەجیی بکات . ئەوھیش شتیکی کە (ئەرنۆلد توینی) میژونوسی ئینگلیزی لە قسەکەیدا دووپاتی دەکاتەوھ "محمد عەلی" دیکتاتۆریک بوو کە توانی (بیرو پاکانی ناپلیۆن) بگۆریت بۆ چەند راستی یەکی کارا لە میسردا) .^۴

^۱ (الانحرافات العقديّة والعلمية) (١٧٤/١) .

^۲ (قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ص ١٧٩) .

^۳ (عجائب الآثار) (٤٧٨ / ٣) .

^۴ (قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين ص ١٨٢) .

به بى بىگومان (محمد عەلى پاشا) دروستكراوىك له دروستكراوهكانى پوژئاواو به كرى گيراوىك بوو له به كرىگيراوهكان ، ئىدى ئهوه يه كسانه كه گهيشتنى به پايه ده سەلات له ئه نجامى نه خشه يه كى خاچپهرستى دابيت به تايبهت نه خشه يه كى فهره نسى ، يان له ئه نجامى ليها تووى و فيل و پوژشنىرى (محمد عەلى) خو به بوو بيت . يان ههردوو هوكاره كه پيكه وه بوو بيت ، چونكه هه مو ئه مه هيچ له باره كه ناگوپيت و ئه وه به رپه رچ ناداته وه كه (محمد عەلى) ده له ته پوژئاوايى يه كان چوارده وريان دابوو له گه ل كاروانه كى خو ياندا ئه يانرد به تايبهت كه چهند رهوش و سيفه تيكي تيدا بوو كه هه ميشه هيژه ئيمپرياليزمه كان به دوايدا ئه گه پان ، وه ك شيتى گه وره يى (جنون العظمة) و دلره قى و توپره يى و دين ناسكى يان بى دينى .

(محمد عەلى) به دريژايى ساله كانى فهرمانره واى ئيشى كرد بو له و نابردنى بيروباوه رى (ولاء) و (براء) و سياسه تى توندو تيرژى و توقاندى و چهوسانده وه له به شه كانى ده سه لاته كهيدا ، تا ئه و بيروباوه ر له دلى موسلماناندا دارمينيت و به يه كجارى نه هيليت ¹ . له گه ل ئه و خهرمانه زوره ي كه (محمد عەلى) پى گه مارو درابوو له لايه ن پوژه لاتناسان و ئه و ميژو نوسه نه ته وه يى و عه لمانى يانه شه وه كه به شوين ئه واندا ئه رويشتن وبه بالاي ئه و چاكسازى يانه دا هه ليان ئه دا كه له زوريك له بواره زانستى و ئابورى و سه ربازى يه كاندا پيى هه ستا . به لام ئه وه له ميژووى ژيانى (محمد عەلى) دا چه سپاوه كه ئه و زور رقى له موسلمانانى ميسر بووه و ئه و په رى پى كردوون سوكا يه تى و ناپاستى ته واوى له پرودا كردون ، به لگه ترين شتيش له سه ر ئه وه قسه كه ي خو به تى (متمانەتان هه بيت كه بريارى من له سوزيكي ئايينى يه وه سه رچاوه ناگريت ، جا ئيوه ده مناسن و ده زانن كه من پزگار بووم له و ئامارو ده رپرينانه كه گه له كه م پي وه ي كو و به نده _ له وانه يه بلين كه هاو نيشتمانى يه كانى من (كه ر) و (گان) ! ده ي ئه وه يش پاستى يه كه كه خو م ده يزانم) ² .

(محمد عەلى پاشا) له گه ل فهره نسى يه كاندا له كاتى داگير كردنى جه زائيردا ريكه وت ، ته نانه ت پاش ئه وه ي له ئاغاكانيه وه فهرمانى بو هات _ خهريك بوو خو ي هه ستيت به داگير كردنى جه زائير وه ك خزمه تي ك بو فهره نسى يه كان و كاريك بو حسابى تايبه تى يان .

¹ (الانحرافات العقديّة والعلمية) (١٨١/١) .

² (هه مان سه رچاوه ي پيشوو) (١٨٨/١) .

به لأم ناغاكانی ئەو بیروكەیان پەفزكردەوہ چونكە موسلمانەكانی دەروژاند و كریگرتەیی بەكری گیراوەكەیان بە دیار دەرکەوت. بۆیە كەوتنە لە كارخستنی ئەو بیریارە و (محمد عەلی (كاری تینیا ئەوہ بوو كە دانەوێڵە بنیری بۆ فەرەنسی یەكان لە جەزائیردا !!^۱ .

دكتۆر (سولەیمان غەننام) بۆ ئەو رایە دەچیت كە بەریتانیا كاتیك بە بیریارو نیازی محمد عەلی زانی لە دژی راپەرپی و ھەرەشەیی ژێر ناوخستنی كەشتی گەلەكەیی لێكرد ئەگەر بیر لەوہ بكاتەوہ .

ئەوہ ھەلۆیستەییەكە لەگەڵ پاشایەك لە پاشاكانی دەولەتی عوسمانیدا كە كاری دەكرد لەسەر لاواز كردنی بیروباوەرپی (ولاء) و (براء) لەلای ئوممەتی ئیسلامی بەشیوہییەكی راستەوخۆ ، كە لەسیاسەتی توندو تیژی و توقاندن دا خۆی دەنواند . بەشیوہییەكی ناراستەوخۆیش پۆژئاوایی كرد بە پێباز بۆ خۆی . بەراستی (محمد عەلی) شیاری ئەوہ بوو كە ببیتە رابەری (پۆژئاوایی كردن) لە جیھانی ئیسلامی عەرەبی دا كە سەر بە دەولەتی عوسمانی بوو . كۆپو نەوہكانیشی لەدوای خۆی لەسەر ھەمان سیاسەتی ئەو چوون ، ئەوانیش بەردەوام پەیمانی چاندنی پۆژئاوایی كردن و عەلمانی یەتیان دەدا و بە ھەمان پێگەدا دەپوشتن و بۆ دەست خستنی ھۆگری پۆژئاوا و خوازیاری خۆشەویستی ئەو پێشبركی یان دەكرد^۲ . دەستەییەك لە سولتان و پاشاكانی دەولەتی عوسمانی پۆچوون لە دۆستایەتیكردنی بیباوەراند و خۆشەویستی یان پێبەخشین و دایانە پالیان و لە جیی موسلمانان بە دۆستیان گرتن و کاریان كرد لە سەر لاواز كردنی بیروباوەرپی (ولاء) و (براء) لە ئوممەتی ئیسلامیدا و لە ریشە وە کاریان تی كرد ، بەمەیش كەسیتی و پیناسی دەولەتی عوسمانی توابەوہ و دیارترین پێكھاتە و پایەكانی لە دەستدا و دوای ئەوہ لەسەر دۆژمنەكانی ئاسان بوو كە چواردەوری بدن و دواتر بە خراپترین شیوہ لەت و پەتیان كرد .

دووم : قۆرخبوونەوہی چەمکی پەرستش :

ئەو مەرجانەیی كە دەسەلاتداری عوسمانی یەكان پێی ھەلدەستان بریتی بوو لە بەدیھینانی چەمکی گشتگیری پەرستش بەو جۆرەیی كە لە قورئانی پیروژو سوننەتی

^۱ (الشرق الاسلامي ، حسين مؤنس ص ۳۱۱ .

^۲ (الانحرافات العقيدية والعلمية (۱ / ۱۸۹) .

پیغهمبرهوه (ﷺ) لیئی تیگه‌یشتببون و له‌سه‌له‌فی صاله‌حه‌وه (په‌زای خوای لیبیت) وهریان گرتببو .

جا تیگه‌شیت بوون که ئاین هه‌مووی په‌رستشه ، بویه په‌رستش به‌چه‌مکه فراوانه‌که‌ی نه‌و مه‌به‌سته راستی یه‌یه که خوای گه‌وره دروستکراوی له‌پیناودا دروست کردوه . وه‌ک خوا ده‌فرمویت ﴿ وما خلقت الجن والانس الا ليعبدون ﴾ (الذاریات : ۵۶) . نه‌وه‌ش بانگه‌وازی هه‌موو پیغهمبران بووه هه‌ر له‌نوح (علیه السلام) هوه تاکوو پیغهمبرمان محمد (ﷺ) بۆ گه‌له‌کانیان ﴿ یا قوم اعبدوا الله مالکم من الله غیره ﴾ (الانحراف : ۵۹، ۶۵ ، ۷۲، ۸۵) . هه‌روه‌ها ده‌فرمویت ﴿ ولقد بعثنا فی کل امة رسولا ان اعبدوا الله واجتنبوا الطاغوت ﴾ (النحل : ۳۶) و ﴿ ما ارسلنا من قبلك من رسول الا نوحی الیه انه لا اله الا انا فاعبدون ﴾ (الانبیاء : ۲۵) .

به‌راستی عوسمانی یه‌پیشینه‌کان به‌و جوهری خوا ده‌یویست له‌چه‌مکی گشتگیری په‌رستش گه‌یشتبون نه‌ویش نه‌وه‌یه که هه‌موو چالاکی یه‌کی نیو ژیانی مروؤ بگریته‌وه ﴿ قل ان صلاتی و نسکی و محیای و مماتی لله رب العلمین ، لا شریک له و بذلك امرت و انا اول المسلمین ﴾ (الانعام ۱۶۲ و ۱۶۳) .

بویه ژیانیان پرپووله‌کاری گه‌وره ، وه‌ک به‌هیزکردنی ده‌وله‌تی عوسمانی و په‌روه‌ده‌کردنی به‌رده‌وامی ژێرده‌سته‌کانی و فی‌رکردنی قورئان و زانست و جیهادکردنی بی‌باور و دوو پوه‌کان و هه‌ستان به‌کاراوباری موسلمانان و جیبه‌جیکردنی ئامانجه‌کانی ده‌سه‌لاتداری ، بویه ده‌بینین (شیخ ئاق شه‌مه‌سه‌ددین) رۆلی له‌ئاپراسته‌کردن و فی‌رکردنی ئوممه‌ت و به‌کاره‌ینانی زانستی دارودرخت و پزیشکی و صه‌یده‌لی پیکه‌وه‌کو‌ده‌کاته‌وه بۆ به‌رژه‌وه‌ندی موسلمانان . به‌راستی نه‌و شیخه‌به‌ زانستی ئاینی و دنیاوی خوای گه‌وره‌ی ده‌په‌رست ، چه‌ند لیکۆلینه‌وه‌یه کیشی له‌زانستی دارو درخت (پوه‌ک) و چاره‌سه‌ری (نه‌خۆشی ساریه‌کان) دا هه‌بوو ، له‌م باره‌یشه‌وه‌کتی‌بیکی دانا ، هه‌روه‌ها گرنگی زۆری دا به‌چاره‌سه‌ری نه‌خۆشی شیرپه‌نجه ، له‌پیزه‌کانی سوپای (محمدی فاتیح) یشدا موجه‌یدی‌ک بوو ، په‌روه‌رشیاریک بوو بۆ هه‌موو عوسمانی یه‌کان له‌سه‌ر گوپراه‌لی خواو گرنگی ده‌دا به‌ (ته‌زکیه) پاک کردنه‌وه‌یان له‌تاوان و هه‌له ، فرمانی نه‌کرد به‌چاکه و نه‌هی نه‌کرد له‌خرابه ، به‌راستی په‌روه‌رشیاریکو دلسۆزیکي چاک بوو بۆ (محمدی فاتیح) ، جا دواي نه‌وه‌ی (قوسته‌نتینه) فه‌تح کرا ، (محمدی فاتح) هاته‌لای شیخ که له‌خه‌وه‌تدابوو ، (شیخ

شەمسەددىن (پىڭرى ئەۋەى لىڭىرد و بە محمدى فاتحى ووت : (تۆ ئەگەر بېچىتە خەلۋەتەۋە ، چىڭزىكى ۋاى لىۋەر دەگىرىت حوكمەو دەسەلەتتە لەبەر چاۋ ئەكەۋىت و ئەۋكات كاروبارى دەۋلەت تىڭدە چىت و خۋايش لىمان عادز ئەبىت و ، مەبەستىش لە خەلۋەتەكردن بە دەستەيىنانى دادپەرۋەرى يە ، جا بۇيە ئەركى سەرشانتە ئەمەۋ ئەۋەبەكى و ، چەند ئامۇڭگارى يەكى بۇ باس كىرد) .

ئەم تىڭەيشتەنەجون بۇ (عىبادەت) ئەۋرېيازە بوۋكە دەۋلتى عوسمانى لەسەرى دەپۇيشتەن ، ئەۋكاتەكە زاناينى خواناس خەلۋى ئاراستە كىردن ئامۇڭگارى و فىكرەنيان لەدەست دابوو ، بۇيە ئەۋەمۇپىشكەۋتنە ھەمەلەيەنە لەسەردەمى محمد فاتح دا پرويداۋ ھەموو بوۋارەكانى ژيانى (پەرۋەردەمى و سىياسى و ئابۋورى و سەربازى و كۆمەلەيتى و زانستى) یشى گرتەۋە ، ھەموۋئەۋپىشكەۋتنە لەۋ تىڭەيشتەنەۋە ھاتبۋوكە ھەيانبۋىۋ "پەرسىتەش" كەلە شەرىعتى پاكى ئىسلامەۋە ۋەريان گرتبۋو ، ھەرلەبەرئەۋەبوۋكە دەۋلتى عوسمانى لەسەردەمى سەرۋەرى و ھىزىدا پىشپەرۋەتى يەكى لەبوۋارى زانستىەكاندا بەخۇيەۋەبىنى ، بۇ نمونە : لەجوگرافىادا ناۋى (رىس بىرى) لەھەردو سەردەمى (سەلىمى يەكەم) و (سولەيمانى قانۋنى) دا زورئەبىرەت ، (رىس بىرى) سەركردەى ھىزى دەرياي عوسمانى بوو ، زاناىەكى جوگرافىاناسى گەۋرەش بوو ، لە سالى (۱۶۶۵ ز) دا لە دايك بوە و لە سالى (۱۵۵۴ ز) كۆچى دوايى كىردوۋە ،

ئەۋ زانا جوگرافى يە پىشەنگىك بوۋلەۋپىشەنگەكانى نەخشەسازى لە ئەدەبى جوگرافى عوسمانىدا . لە و بوۋارەشدا دوو نەخشەى گىرنگى ھەيە ، يەكەميان بۇ ئىسپانىا و پۇرژاۋاى ئەفرىقا و زەرياي ئەتلەسى و كەنارە پۇژھەلەتى يەكانى ھەردوۋ ئەمىرىكا _ ئەمەيشى لە سالى ۱۵۱۷ ز لە مىسردا پىشكەشى سولتان سەلىمى يەكەم كىرد ، ئىستائىش لە مۇزەخانەى (توبقبو) لە (ئەستان بول) دا ھەيە (۶۰ × ۸۵ سم) ئىمزاى رىس) یشى لەسەرە ، ئەۋى تىريان بۇ كەنارە زەريايى يەكان لە گىرىلانەۋە تا فلورىدا (۶۸ × ۶۹ سم) كە ئەمەيش ئىستا لە مۇزەخانەى (توبقبو) لە (ئەستانبول) دا ھەيە . ئەۋەى شىۋاى باسە ئەۋەيە كە ئەۋ نەخشەيەى (رىس بىرى) بۇ ئەمىرىكاى كىشاۋە كۆتەرىن نەخشەيە بۇ ئەمىرىكا كىشرايىت !!

لە ۲۶ ئوغۇستى سالى ۱۹۵۶ زدا لە ويلايەتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا لە زانكۆى جۇرج تاۋن دا كۆبۈنەۋەيەكى پادىۋىي كىرا بۇ نەخشەكانى (رىس بىرى) ، تىايدا ھەموو

جوگرافیناسه به شداربووه کان یه کدهنگ بوون له سهر شهوهی نه خشهکانی (پيس بیرى) بو
 نه مریکا (دۆزینه وهیهکی نائاسایی یه) له توانیستی ئاسایی مرقدا نی یه (خارق للعادة).
 (پيس بیرى) پیش دۆزینه وهی نه مریکا شارهزای بوونی نه مریکا بوو و له کتیبی (البحریه)
 دا ده ریایی دا ده لیت (ده ریای پوژئاوا _ مه بهستی زه ریای نه تله سی یه _ ده ریایه کی
 گه وره یه ، به پانی ۲۰۰۰ میل له بوغاز سه به ته وه به ره و پوژئاوا دريژ ده بیته وه و له
 کناره کانى نه و ده ریا گه وره یه دا کیشوهریک هه یه که کیشوهری (نه نتیلیا) یه .
 ده سته واژهی کیشوهری (نه نتیلیا) دنیا یان نه مریکا نه گه یه نیت . (پيس) شهوشی نویسه
 که نه و کیشوهره له سالی ۸۷۰ ک / ۱۶۶۵ ز دا دوزراوته وه واته نزیکه ی ۲۷ سال پیش
 دۆزینه وه که ی (کۆلومبس) بو نه مریکا ^۱ .

به راستی (پيس بیرى) له هیزی ده ریایی دا کتیبیکی به جی هیشتووه نه و زانیاری و
 نه خشه و ردا نه ی که تیایدا یه ، زانا جوگرافی یه هاوچه رخهکانی نه وروپا و نه مریکای
 توشی پامان کرد ، زانیاری و نه خشه گه لیک که جیهانی سه رده م راستی نه وانه ی
 سه لماندوه .

پراهیبی جزویتی (لاین هام) ی به پروه به ری مه لبه ندی (ارساد) له (ویستن) باس له وه
 ده کات که به لگه یه له سهر لیها توپی (پيس بیرى) سه رکرده ی عوسمانی له زانستی
 جوگرافیدا نه و ته ده لیت : (نه خشهکانی) ره یس بیرى) راستیان له پله یه کدایه که عه قل
 سه رسام ده کات ، به تایبه ت که نه و به پرونی چهند شوینیک له سهر نه خشه که دیاری ده کات
 که تا سه رده می خویشی له سه ده ی ۱۶ ی زاینیدا نه دوزرا بونه وه ، لایه نی هه ژینه ری پیگه ی)
 ره یس بیرى) نه و وینه کیشانه یه تی بو شاخهکانی نه نتارکتیکا به دوورودریژی که له چهند
 نه خشه یه کدا کیشاویه تی ، له گه ل شه وهی نه و شاخانه که س نه یه توانیوه بیان دۆزیته وه تا
 سالی ۱۹۵۲ ز واته له نیوه ی دووه می سه ده ی ۲۰ زاینیدا . چو ن ؟ پاش به کارهینانی
 ده زگای پیشکه وتووی ده نگه ره وه ، به لام پیش سه رکرده ی عوسمانی ره یس بیرى واته تا
 سه ده ی ۱۶ ی زاینی _ هیه که س نه یه زانی که (نه نتارکتیکا) هیه که به دريژایی
 پاخهکانی میژوو به به فر داپوشرا بوو) ^۲ .

^۱ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۳۸۲ .

^۲ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو ل ۳۸۳ .

دیاره که ئەنتارکتیکا کیشوهری شه‌شه‌مه و ده‌که‌وێته نیوهی باکوری زه‌وی یه‌وه ، ته‌نها پراهیڤ لاین هام سه‌رسام نه‌بووه ، به‌لک‌وو ئه‌وه زۆربه‌ی زانا و نوسه‌ره‌کانی ده‌سته‌و سان کردووه ، به‌راستی هه‌ندی له زانایان وێنه‌ی زه‌وی که‌وێنه‌ی گرتنی له که‌شتی هه‌واوه گیراوه له سه‌ده‌ی (۲ دا) له‌گه‌ل ئه‌و نه‌خشانه‌دا به‌راورد کرد که سه‌رکرده‌ی ده‌ریایی عوسمانی په‌یس بیری له سه‌رتا‌کانی سه‌ده‌ی ۱۶ دا کیشا بوونی ، لی‌ک‌چوونیک‌ی سه‌رسوپه‌ینه‌رانه‌ی نیوان وێنه گیراوه ئاسمانی یه‌کان و نیوان نه‌خشه‌کانی په‌یس بیری دا هه‌بوو ^۱.

پا‌ه‌پ‌رین له ده‌وله‌تی عوسمانی له‌سه‌رده‌مه دیارو پ‌و‌ونا‌که‌کانیدا له هه‌موو ئاسته زانستی و جه‌ما‌وه‌ری و حکومی و سه‌ربازی یه‌کاندا بوو ، بزوتنه‌وه‌ی ده‌وله‌ت و گه‌ل‌یش ده‌رب‌ر‌ین‌یک‌ی راست بوو بۆ چه‌م‌کی گ‌شت‌گیر‌ی په‌ر‌ست‌ش . به‌لام له ک‌و‌تا سه‌رده‌مه‌کانی ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، چه‌م‌کی په‌ر‌ست‌ش له چه‌ند وێنه‌یه‌کی په‌ر‌ست‌شی عه‌شایه‌ریدا ق‌و‌رخ‌بو‌ویه‌وه و وای لی‌هات بووه نه‌ر‌یت‌یک‌ی ج‌یم‌ا‌وه‌یی که ه‌ی‌چ کار‌ی‌گه‌ری یه‌کی له ژ‌یانی په‌پ‌ره‌وه‌که‌رانیدا نه‌بوو . مه‌گه‌ر له سه‌رده‌می‌ک‌دا پ‌و‌چ‌وو بن له ج‌ی‌به‌ج‌ی‌کرد‌ن‌یدا (لا‌برد‌نی په‌ر‌ست‌ش له به‌شه‌کانی تری ئیسلامدا کرا تا وای لی‌ک‌را وه‌ک ب‌ل‌ی ئیسلام ته‌نیا بریتی یه له‌وانه و شتی تر له ئیسلامدا نی یه ، بۆ نمونه (ج‌یه‌اد) و ح‌و‌که‌مه‌کانی ک‌ر‌پ‌ن و ف‌ر‌و‌شت‌ن و په‌یوه‌ندی یه‌ دارایی یه‌کان . له‌گه‌ل ئه‌وه‌دا که زۆربه‌ی خه‌ل‌ک نه‌گه‌ر نه‌ل‌ین هه‌موویان ، ده‌یان‌زانی که ئیسلام ته‌نها په‌ر‌ست‌شه‌ ف‌ه‌ر‌زه‌کان نی یه و به‌س ، چون‌که ئه‌وان لایه‌نه‌کانی تریان واز لی‌ه‌ینا بوو، و چاویان لی‌دا خ‌ست‌بوو، پایه‌یان دا‌به‌زاند بوو ، ده‌سته‌یه‌ک له وه‌عز خو‌ین و مور‌ش‌یده‌کان دا‌وای ئه‌وه‌یان نه‌کرد‌که‌خه‌ل‌کی واز به‌ی‌نی له ج‌گه له‌و په‌ر‌ست‌شانه . جا ج‌یه‌اد و نک‌و‌لی کردن له خ‌را‌په و به‌ر‌په‌ر‌چ‌دانه‌وه‌ی سه‌ر‌که‌شی و ئی‌م‌پ‌ری‌الیزم و به‌ره‌نگاری ستم و کارکردن له هه‌موو ئه‌و بواره‌کانه دا که له کاروباره گ‌شتی یه‌کان و سود به‌موس‌ل‌مانان ب‌گه‌یه‌ن‌یت ، هه‌موو ئه‌وانه له به‌ر‌چا‌وی ئه‌و ده‌سته‌یه‌ی خه‌ل‌ک‌دا _ که له سه‌رده‌مه‌کانی دوا‌که‌وت‌و‌ی‌یدا زۆر زۆرن _ چه‌ند شتی‌کی زیاده که له خوا و عیباده‌ت دووریان ده‌خاته‌وه له کاتی‌ک‌دا که پ‌ی‌وه‌ر له ئیسلام دا له بۆ (چاکه) و (خواناسی) گ‌شت‌گیره هه‌موو ئه‌و واجیباتانه نه‌گ‌ر‌یت‌ه‌وه که ئیسلام بریاری دا‌ون وه‌ک ج‌یه‌اد و زانست و داد‌په‌روه‌ری و نیشی به‌سود بۆ خه‌ل‌ک وته‌پ‌سان له هه‌ل‌سو‌که‌وت و چاکه‌دا هه‌موو ئه‌و کارانه ها‌و‌پ‌ر‌ین له‌گه‌ل)

^۱ (هه‌مان سه‌ر‌چا‌وه‌ی پ‌ی‌ش‌وو ل ۳۸۴ .

یەکتاپەرستی) و (دڵسۆزی نواندن بۆ یەکتا پەرستی) ، کەچی پێوهر وای لیهات . جا پێوانهکانی له خوا ترسان له نیو قۆرخ بوویهوه لهو عیبادەتانهدا ^۱ .

بەم شیویه ئه‌و بیروکەیهی که پەرستشی له به‌شەکانی تری پژیمی گشتگیری ئیسلام لابرد بویه هۆی لاوازی له هۆشیاری سیاسی و کۆمه‌لاتی و پرەشتیدا .

ئەم قۆرخکردنە ی چەمکی پەرستشی بووبه هۆی چەند خراپەیه‌ک (سلبیات) که له

گرنگترینان ئەمانەن :

* دروشمه‌کانی عیبادەت به‌ شیویه‌کی ته‌قلیدی بی سود و بی کاریگه‌ری ئەنجام ئەدران کاتیك واز له به‌شه‌کانی تری ئیسلام هینرا . جا ئەو دروشمانه له ژيانی مرو‌فایه‌تیدا پۆلی خۆی نه‌ده‌بینی ، هه‌روه‌ها له بواره‌کانی تری پەرستش دا‌ب‌را . جا نوێژك خوا له باره‌یه‌وه ده‌فه‌رمویت ﴿ إن الصلوة تنهى عن الفحشاء والمنكر ﴾ (العنكبوت : ۴۵) وای لیهات هیچ کاریگه‌ری یه‌کی دیاری له نیو ژيانی جیبه‌جیكه‌رانی له خه‌لكدا نه‌بوو ، به‌ جوړك كه له خراپه و داوین پیسی دووری نه‌ده‌خستنه‌وه . نه‌یشده‌ بوو كه ئەو کاریگه‌ری یه‌ی هه‌بی‌ت كه پەرستش له ته‌نها به‌جیگه‌یان‌دنی دروشمه‌ ته‌قلیدی یه‌كاندا قۆرخ بكریته‌وه .

___ خه‌لكی ته‌مه‌ل بوون له لایه‌نه‌کانی تری عیبادەتدا . چونكه له دیدی خه‌لكدا ئەو شتانه‌ی تر " عیبادەت " نین

کاتیك ده‌بینین له نیو موس‌لماناندا هه‌یه كه نوێژه‌ فه‌رزه‌کانی به‌کۆمه‌ل له مزگه‌وتدا ده‌کات . پاشان ده‌چیته‌ ده‌ری و به‌ درۆ له‌سه‌ر حسابی مزگه‌وت سویند ده‌خوات و له‌ کپین و فروشتندا فرت و فیل (پیا) ده‌خوات به‌ چەند قات ! و دەم ئەخاته ناموسی خه‌لكه‌وه و می‌شیکیش میوانی نی یه و ویزدانی ئاسوده‌یه و خه‌یالی‌ی پرا‌حه‌ته و ئازاره‌کانی ویزدانی و سه‌رزه‌نشتی ده‌رونی به‌هۆی ئەو چەند پکاته‌ نوێژانه‌وه‌ بی‌ده‌نگ کردووه .

* پش‌ت به‌ستن به‌ لایه‌نی تاکی شه‌خسی و پش‌تگویی خستنی لایه‌نه‌ کۆمه‌لایه‌تی یه‌کان ، ده‌بینین كه موس‌لمانان (گرنگی یان زیاتر داوه به‌ ئا‌کاره‌ تاکی و وابه‌سته‌ به‌خودی مرو‌قه‌کان تا ئا‌کاره‌ کۆمه‌لاتی یه‌ وابه‌سته‌کان به‌ خه‌لكانی تر ، هه‌ندی جار موس‌لمان له‌ خودی خۆیدا پاکه ، به‌لام گویی لی نی یه شه‌خه‌لیك له‌ ریگه‌ی موس‌لماناندا لا‌ببات ، ئەوه‌ی له‌بیرچووه‌ كه (اماطة الاذی عن الطریق من شعب الایمان)) واته : (لابردنی نا‌په‌حه‌تی و

¹ (الانحرافات العقدية والعلمية) (۱ / ۱۰۰) .

نازار دهرېك له سهر پېگه له لقه كاني ئيمانې (وهك له فهرموده) (صحيح) دا هاتووه ^۱
 هندی جار موسلمان دهرېت چاودېرى ياساكاني پاكي و مهرجه كاني پاكيزه يي نيو خو
 بيت ، به لام گوئي لي ني يه پېگه خهك و شويني دانيشتيان پيس بكات و نهو ناكار و
 رهوشته كومه لايه تي يانه نهكات كه ئيسلام فرماني پيكردوه) ^۲.

له نهجامي نهوهي چه مكي پرستش تنها له دروشمه كاندا مايه وه و هموو كاره كاني
 تري لي دابرا خه لكی هاتن كه وتنه گرنگي يان به كاروباري تايبه تي خويان و كاروباري
 گشتي يان پشتگوي خست و پوحي تاكه گه رايي له سهر حسابي پوحي كومه لايه تي گه شه ي
 سه ند .

* پرستش كردن له جياتي كار كردن دانرا و دهست گرتن به پيوړه سم و دروشمه كانيه وه كه
 چه ندان بيدعشي تيكه لكرا بوو به به كارهي ناني هوكاره كانه وه تيډا پوودا . كرايه هموو
 شت و دهستبه ردرا له هوكاره مادديه كان .

(خویندن و خویندنه) قورئان به زارچوويه جيگه ي كار كردن كه چه ندين له نايه تي
 جيهاد و پوانين بو بونه وهر و بيركردنه وه له خولقاوه كاني خوا و بهرپا كردني دادپه روهري و
 تهرارزو به يه كساني و حوكم كردن به وه ي خوا دايبه زانددوه و بهرهمه ي ناني نهو
 به خششانه ي خوا كه له بونه وهردا هن له گهل نه وهدا كه نه مانه هموي پرستش .

هروا پيغه مبر (ﷺ) بهو جوړه ي خوا فرماني كرد بوو به ته واه تي خو ي بو كوشتاري
 بيباوه ران ناماده دهرود له خوا دهپارايه وه و پرستشي دهرود تاكوو سهري بخت . كه چي
 له م سهرده مه كوتاييانه دا موسلمانان نويزو نزي ليو به جيماو و داهينه رو بيدع يان له
 جي هوكاره كان داناوداوي . پوزي و شيفا و سهركه وتنيان له و نه وه نه كرد نه كله و پېگه
 شهري يه كانه وه كه خوا كردوني به هوكار و بو دستخستني نهو نامانجانو دستخستني
 نهو شتانه دا نه ينا ، چند نزيه كي تايبه ت كه تنها نه وانه يان دهخويند . بجاري واهه بوو
 دوعا و نوشته و زياره تگه ليكيان بو دستخستني نهو شتانه دا نه ينا و چه ندين ويرديان
 تايبه ت نه كرد بو ي) ^۳.

^۱ (پروانه : (صحيح مسلم) ، باب بيان عدد شعب الايمان ، (۶۳/۱) .

^۲ (المجتمع الاسلامي المعاصر ص ۶۶ .

^۳ (هه مان سهرچاوه ي پيشوو ل ۶۹ .

له ئەنجامی ئەم تۆرخکردنە مەترسیدارەى چەمكى پەرستەدا ھەموو کارەکانى تر لە بازى پەرستش چوونە دەرى . جا کارى سیاسى كە چاودىرى ئوممەت لەسەر کارەکانى فەرمانرەوا و پىشكەش كەردنى ئامۆزگارى بۆى و شەونخونى كىشان بۆ جىبەجىكەردنى شەرىعەت و بەجىگەيانەدى دادپەرەوى لە نىوژيانى خەلكى لەبازنەى عىبادەت چوونە دەرەو ، ئەو قسە چەند جوانە كە (سید قطب) لە پوون كەردنەوێ بۆ پراستى پەرستش و سەرزنەشتى ئەوێ كە لە دروشمە پەرستشى يەكاندا كورتى دەكاتەو و دەلێت : (پراستى ئەوێ كە ئەگەر عىبادەتى پراستەقینە تەنھا دروشمە پەرستشى يەكان بوونایە ئەو ئەو كاروانە پىرۆزەى پەيامبەر و ئەو ھەموو پەيامانەى ، ئەو ھەموو ھەولە ماندوكرانەيشى شىاو نە بوو كە پىغەمبەرەن (علیہ السلام) بە خەرجیان دەدا ، ئەو ھەموو سزا و ئازارەيشى شىاو نە بوو كە بانگخوازن و موسلمانان بە درىژايى كات بەرەو پووى بوونەوتەو ! بەپراستى ئەو بەھا قورس و گرانە تەنھا شىاوى ئەوێ كە مەوقايەتى بەيەكجار لە ئايندارى بەندەو دەرپهينيت و بيانگيريتەو بۆ ئايندارى بە تەنھا بۆ خوا لە ھەموو كاروبارى ژيانداو بۆ مەنھەجى ژيانى دنيا و دوا پۆژياندا بەيەكسانى)^۱ .

ئەو ھيش واتاى ئەو پەرستشە گشتگىرەى كە عوسمانى يە پىشەنەكان ھۆشيان لاى بوو لە ژياندا جىبەجىيان دەكرد و لە واقىعى سەر زەويدا كاريان پىكرد ، بۆيە مىرنشەنەكان گشتيان سەريان بۆ دانەواندن و سەرکەشەكان لەبەردەمياندا ملان كەچ كەرد و خواى گەورە لە زەويدا دەسەلاتى پىدان و جىگىرى كەردن و بە بەسەر ھەرىمە فراوانەكانى دونياو ئەلای ئىسلاميان بەرزكردەو ، ئەو پۆژيش كە ئەو چەمكە گۆرا و لە بازى دەروشمەكاندا قۆرخ كرايەو ، ھىمەتەكان كول بوون و پىيارو نيازەكان لاواز بوون بۆ ئەنجامدانى تەواوى كاروبارى ئىسلام پاشان بپهيزى و پاشان نشوستى پوویدا .

ئەو شەكستە سەربازى وقەيرانە ئابورى و لادانە پەوشتى و لىقەومانە كۆمەلایەتى و گەندەلبوونى بىر و وشكى لە پۆحدا و دواكەوتن لە قەيرانە شارستانى يەتدا يەكەى كە تووشى دەولەتى عوسمانى بوو ، ھەموو ھۆكانى برىتى بوون لە بەتال كەردنى ئىسلام لە پىكەتە بنەپەتى يەكەى و لە دەستدانى چەمكى گشتگىرى پەرستش .

^۱ (في ظلال القرآن (۴ / ۱۹۳۸) .

((ئەو پۇژەي كە ﴿ واعدوا لهم ما استطعتم من قوة ﴾ (انفال : ٦٠) پەرستش بوو .
ھېچ كەس سامى داگىركردنى خاكەكانى موسلمانان و بردنى خىرو بىرى نە بوو . پۇژىكىش
كە (طلب العلم فريضة) بوو . لەویدا لادانىكى زانستى نە بوو ، بەلكو ئوممەتى موسلمان
ئوممەتى زانستىك بوو كە ئەوروپا لە خویندنگە و زانكۆكانى ئەمدا فىرى بوون !

پۇژىك كە ﴿ فامشوا في مناكبها وكلوا من رزقه ﴾ (الملك : ١٥) پەرستش بوو . كۆمەلگە
ئىسلامى يەكان دەولەمەندترىن كۆمەلگەكانى زەوى بوون . پۇژىك كە (كلکم راع وكلکم
مسؤل عن رعيته) پەرستش بوو ، كاربەدەست و بەرپرسىار ھەستى بەو دەکرد كە ئەو
بەرپرسە لە ژىردەستەكەي و لە كۆمەلگەي ئىسلاميدا كىشەيەك بەناوى كىشەي ھەژارانەو
نەبوو ، چونكە چارەسەرى خوايى بۇ كىشەي ھەژارى لە كۆمەلگەي ئىسلاميدا ەك
پەرستش بۇ خوا جىبەجى دەكرا .

پۇژىك ﴿ عاشروهن بالمعروف ﴾ پەرستش بوو ، ئافرەت كىشەيەكى نە بوو ، چونكە
ھەموو ئەو ماف و دابىنكارى يانەي كە خوا فەرمانى پىكردبوون ەك گويپايەلى و پەرستش
بۇ خوا جىبەجى دەكران)^١ .

بەراستى لادان لە چەمكى گشتگىرى پەرستش لە سەردەمە كۆتايى يەكانى دەولەتى
عوسمانى دا ھۆكارىك بوو بۇ بلاوبوونەو ەي مەزھەبى عەلمانى و زالبوونى دروشمە عەلمانى
يەكانلە زۆرىك لە ھەرىمەكانى سەر بەدەولەتى عوسمانى دا .

سى يەم : بلاوبوونەو ەي دياردەكانى ((شيرك)) و بىدعە و ئەفسانە :

دەولەتى عوسمانى لە دووسەدەي كۆتايدا پۇچو بوو نىو زۆرىك لە دياردەكانى (شيرك) و
بىدعە و ئەفسانە ولاپىبونىكى ترسناك لە يەكتاپەرستى پەرودەگاريدا پويىدا و شەپۇلىكى
گومپايى و تاريكى لە راستى ئاينيدا لە لايان پۇيدا و پۇشنايى يەكتاپەرستى سەركوت كرا
و لە رىگە راستەكەيان لاياندا^٢ .

پۇژىك كەدەولەتى عوسمانى بە دىھىنەرى يەكتاپەرستى بوو و چەمكى پەرستشى
گشتگىرى پەپرە دەکرد و دژايەتى (شيرك) ى دەکرد لە و پەپرى دەسەلاتدارى و عىززەت و
سەركەوتندا بوو كە خوا بۇي ئەناردن ، ئەو ەتا (سولتان مورادى يەكەم) پاش ئەو ەي

^١ (مفاهيم يجب ان تصحيح ص ٢٤٩ .

^٢ (الانحرافات العقدية والعلمية) (١ / ٢٧١) .

سەربازىكى صىرىي خەنجەرىكى لىيدا ، لەسەرە مەرگىدا بە چەند واتايەكى قولى
يەكتاپەرستى وچەند وشەيەكى پەر لە يەكتاپەرستى و دژ بە ((شىرك)) مائىئاوایی لە دنیا
دەكات و دەلىت (لە كاتى مائىئاواییدا جگە لە سوپاسى خوا هىچى ترم پىناكرىت ، ئەو
ئاگادارى تەواوى نەزانراوەكانە و گىراكەرى نزاى هەژارانە ، (اشهد ان لا اله الا الله) ، جگە
لەو هيش كەس شىاوى سوپاس و سوپاس گوزارى نى يە ، بەراستى

ژيانم لە كۆتايى نزيك بوەتەو و سەرکەوتنى سەربازى ئىسلامم بىنى ، گوپرايەلى يەزىدى
كوپم بن و دىلەكان سزا و ئازار و ئەشكەنجە مەدەن ، لەم كاتەو مائىئاوایی لەئىو و
سوپاسەرکەوتووەكەشمان دەدەمە دەست پەحمەتى خوا ، چونكە هەر خوا دەولەتەكەمان لە
هەموو خراپەيەك دەپارىزىت)^۱.

سولتان مورادى دوو هەميش وەسىيەتەكەى خۆى وا بەجىهيشت (پۆژىك دىت خەلك
تىايدا خۆلەكەم دەبينن)^۲. ئەو لەو پەرا بوو كە دەترسا لە گوپرىكى گەورەدا بنىژىت و
دەيوست هىچ لەسەر گوپرەكەى بنىاد نەئىت . بەراستى سولتانە پىشەوكان و اتاكانى
يەكتاپەرستى لە قەسەكانياندا هەلەدەقولا و لە كارەكانياندا پەنگى دابوويەو . ئەو
چەمكەنىش لە هەموو گەلى عوسمانىدا بلاو بوو بوونەو . بەلام لە كۆتا سەردەمەكاندا بارەكە
گوپرا و لەگەل كە لەكەبوون و يەك بەدواى يەك بەلگەكان و پرونى نەهى كردن لەو پىگە
يانەى كە سەر بو ((شىرك)) ئەكىشن و وريايى دانى پىغەمبەر (ﷺ) و سوربوونى لەو هەدا
لە پىش مردنى وەك لە هەر دوو صەحىحەكەدا هاتوو (لعن الله اليهود و النصارى اتخذوا
قبور انبيائهم مساجد) مسلم واتە (نەفرىنى خوا لە جولهكە و مەسىحى يەكان كە گوپرى
پىغەمبەرەكانيان كردە مزگەوت) لەو وريايى دەدا كە وەك ئەوان بكەن .

دايكمان (عائىشە) "پەزاي خواى لىبىت " دەفرمويت (ئەگەر وا نەبوايە ئەوا بە دلىيى
يەوە گوپرەكەى (پىغەمبەر صلى الله عليه وسلم) بەرزئەكرايەو بەلام ، پىناخۆشى دەبرىو
لەو هەى كە بكرىت بە مزگەوت . و تەى پىغەمبەرىش (صلى الله عليه وسلم) (لعن الله زائرت
القبور و المتخذين عليها المساجد والسرج) الترمذى .

^۱ (الفتوح الاسلامية ص ۳۹۱ .

^۲ (العثمانيون في التاريخ والحضارة ص ۳۴۶ .

پېغه مېر (صلى الله عليه وسلم) پېنج پوژ بهرله وهى بمريټ فرمووى (له پيش نيوه ميلله تانيك هه بوون كه گوږه كانيان ده كرده مزگهوت وريابن نيوه گوږه كان نه كهن به مزگهوت به دلنيايى يه وه من بهرگرى نه وتان ليده كه) رواه مسلم .

هه روه ها ده فرمويت (خوايه گوږه كه م نه كه يته بت و بپه رستيت ، توږه يى خوا له سهر گه ليك توند بووه كه گوږى پېغه مېره كانيان ده كهنه مزگهوت) رواه مالك . و (له سهر گوږه كان دامه نيشن و نوږڙيان بو مه كهن) رواه مسلم .

كاتيك هه ندى له ئافره ته كانى باسى نهو كه نيسه يان بو كرد كه له خاكى حه به شه ديتبويان و وينه ي تيدا دانرا بوو ، پېغه مېر (صلى الله عليه وسلم) فرمووى (نه وانه نه گهر پياوى چاك تياياندا بمردايه له سهر گوږه كه ي مزگهوت يكيان بنياد دنا و پاشان نهو وينه و په يكه رانه يان بو ده كيشا . نه وانه له لاي خوا خراپ ترينى دروستكراوه كانن) رواه البخارى .

پېغه مېر (صلى الله عليه وسلم) نه يى كردووه له وهى كه گوږه چكارى بكرىټ و له سهرى دابنيشت و له سهرى (بينا) بكرىټ ، له گيژانه وهيه كى تر دا دووره په ريزى له نوسين له سهر گوږه كان كراوه . الترمذي . له كوټايى يه كانى ده ولته عوسمانيشدا به شيوه يه كى ناياسايى دانانى گومه ز و بنيادنانى گلكو و دانانى ديمه ن و نوى كردنه وهى مه زارگه كان زيادى كرد تا نه وهى وهك نهو ده قانه هاتن و فرمانى بكهن به بنيادنان له سهر گوږه كان و باسى فه زليان بكهن و هانى نه وه بدن .

باره كه زياتر پرووى له خراپه كرد : كه هه ندى له فيقه ناسه كان فه تووى دروستى گومه زى دانان له سهر گوږه كانيان دا نه گهر مردووه كه پياو باش بوويټ ، به لگه يشيان بو نه وه برىتى بوو له وهى كه هه ندى له پيشينان (سلف) نه وويان به باش زانيوه ، قوره كه به وه زياتر خهست بوويه وه كه نه وان نه وراو بوچونه گهنده لانه يان له (كتيب و) دانراوه كانياندا به جيپيشت كه خويندكاره كان له خويندنيدا پيوه وابهسته نه بوون^١ .

نهو دهرده گه ورهيه گوازيه وه و كه وته بنه بركردنى ده ولته عوسمانى و خراپه كه ي زيادى كرد و نهوشيركه گه ورهيه ي كه پېغه مېر (ﷺ) وريايى ليده دا پويدا .

^١ (الانحرافات العقدية والعلمية) (١ / ٢٧٢ و ٢٧٣) .

دياردەو ھۆكارەكانى ((شيرك)) ۋە ماۋەيەدا لەم شىۋانەدا زال بوو :

__ بنيادناني مزگەوت و گومەزى و ديمەنە كان لەسەر گلكۆو گۆپەكان لە ھەريمەكانى دەولەتدا ، بەلكو ئەو لە ھەمو جىھانى ئىسلامىدا بىلابوويەو ، بەداخىكى زۆرەو لە كۆتا سەدەكاندا دەولەتى عوسمانى دا دەبينىن كە ھانى ئەو ديمەن و گلكۆبىلوانەى نىو جىھانى ئىسلامى دەدا ، بۇ نمونە دەولەت لە خەلكى بەسرە بوورا پىوپەسم و ئەرکەكانى ، لەسەر ھەلگرتن وەك پىزىك بۆ (زوبەيرى كوپى عەووام) ((پەزەى خواى لىبىت)) . عوسمانى يەكان لەسەر گلكۆكەيشى مزگەوتىكيان بنياد نا و دايكى (سولتان عبدالعزيز) ھەستا بە چاكسازى گومەزى و گەورەكردى مزگەوتەكە ، لەسالى ۱۲۹۳ : يشدا بىريارىك لە (سولتان عبدالحميدى دووم) ھەو دەرچوو بە بنيادنەوھى ئەو مەزارگە پىرۆزانە بە چاودىرى والى بەسرە (ناسر پاشاى سەعدون) .

پاشان لە سالى ۱۵۰۳ ز دا دووبارە (سولتان عبدالحميد) بىريارى سىپى كردنەوھى گومەزى يەكەو بنيادنەوھى مزگەوتەكەى داو دووبارە بىريارى دا بە دووبەرگ بۆ گۆپى (زوبەير و عوتبەى كوپى غەزان) بە ئاورشمى سورى جوان نەخشىنراو بە زىو ، ھەروھا فەرمانى كرد بە دانانى چەند بوخردان و گولۆدانىكى زىوى لە لای ھەردوو گۆپى پىرۆزياندا . ھەموو ھەريمە ئىسلامى يەكان و لە حىجاز و يەمەن و ئەفريقا و مىسر و پۆژئاواى عەرەبى و عىراق و شام و توركيya و ئىران و ئەودىو پوبار و ھىند و شويىنەكانى تردا پىشپركىيان لە بنيادناني گلكۆو گومەزىدا دەكرد و كىبەركىيان دەكرد لە گەورە كردن و پازاندنەوھىدا ، چونكە بنياد نان لەسەر گۆپەكان بەزمىك بوو كە خەلكى ئەو سەردەمە لەسەرى بوون و ئەو پايەبەرزى يەك بوو كە زۆرىنە بەدەورىدا دەسوپانەوھ . بەراستى عوسمانى يەكان لە كۆتايى سەردەمەكانىاندا راھاتبوون لە ھەموو شتىكدا كە خەلكى ئەو سەردەمە بە گەورەيان دەزانى ئىدى ئەوشتە يان شويىنەوارى پىغەمبەران يان ھەرشتىكى تربووبىت و بەگەورە دابىرايە . ئەو دياردەو گلكۆيانە بوون بە شويىنى پارانەوھ و پشت بەستن بەمردووەكان و چەند بىروباوەرپىكى (شيرك) ى بىلابوونەوھ وەك سەربىرەن بۆ جگە لە خوا و نەزىر بۆ گۆپەكان و داواى شىفا كردن و داواى چاكە لە گۆپەكان و پشت بەستن پىيان . ئىدى گۆپو گلكۆكان دەستيان گرت بەسەر ژيانى خەلكىيدا ، ئەو گلكۆيانە پزانە ناو ژيانى

¹ (الانحرافات العقديّة والعلمية) (۱ / ۲۴۹) .

خه لکيو ده ستیان کیشا به سهر کاروباری خه لکدا و سهر قال کړد بوون و له دلیاندا به رزترین پینگه ی گرتبوو ، ده سته پاری نه م ده سه لاتی گوږو گوږستانانه به ده وری شیرک و زیاده پره ویدا نه سو پرایه وه ، و خه لکیان وابهسته نه کړد پیان وه جگه له خوا ، ئیدی هیچ کاریکی بچوک و گه وری ژیانیان نه ما پرس به مردو وه کان نه کهن تییدا و پراویژیان پی نه کهن و لییان نه پارینه وه که نه وانه هیچ سود و زیانیکیان بؤ خویشیان نه بوو ، ئیدی چؤن بؤ جگه له خویمان نه یان بیئت ، زانا کانیش (به داخیکی زوره وه) پییش جه ماوهر ده که و تن و سوننه تی خراپی به گه وره کړدی گلکو و پایه کان و خوو پیوه گرتنیان فیری خه لک ده کړد و پیی هه لده ستان سامیکی گه وریان له ده رونیاندا ده چاند . خه لک له (شیرک) و (گومپایی) پوچوون وچوونه ناو ژیان ی بته پرستی و دژایه تی کړدی یه کتا په رستی خه لکه که به وه شه وه نه وه ستان په نا بؤ مردووی قه برسان و زیندو وه کان به رن ، به لکو ده ستیان دایه " شیرک " به هوی دار به رده وه و کار گه یشته نه وه ی که بیرو باوه ری جه ماوهری نیو به غداد له توبخانه یه کی کوئی نیو مه دانی پاشماوه ی چه کی سولتان مورادی عوسمانی که له جهنگی دژ به فارسه کانداه کاری هیئا بوو بؤ ده رکردنیان له به غداد . نه زریان بؤ ده کړدن و خوازیاری کړد نه وه ی زمانی منداله کانیان لیده کړدو لای نه وان ناسرا بوو به (طوب نه بی خوزاعه) که وای له زانا محمد شوکری نالوسی کړد به ریگرتن له وه خه یلاته شهرمه زاری یه به نویسی نامه یه که که سه رزه نشتی نه و زانانه ی پیده کړد که ناوی نا (القول الانفع فی الردع عن زیادة المدفع)^۱ .

له کو تایی یه کانی ده ولته تی عوسمانیدا خه لک خوویان به وه وه گرت که سویند به جگه له خوا بخون له دروستکراوه کان ، سویندی به دروی ده ست نه نقهستی به ناوی خویان لانا سان بوو ، به لام هه رگیز زاتیان نه بوو سویند به و دروستکراوانه بخون که به گه وریان داده نان مه گهر به راستی نه بیئت) .

__ بلاو بوونه وه ی بیدعه و خه یالات :

سولتانه یه که مه کانی نیو ده ولته تی عوسمانی له بیدعه و خاوه ن بیدعه کان پایانده کړدو دژایه تی یان ده کړد ، جا نه و سولتان محمدی فاتحه که له وه سه ته کهیدا بؤ نه وانه ی دوا ی خوی ده لیئت (دووریکه وه له بیدعه و خه لکی بییدعه و له وانه دووریکه روه که هانت ده دهن

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پییشوو (۱ / ۳۷۶) .

له سهري) . به لام له كوتا چاغه كاني دهوله تي عوسمانيدا زور به پريشه يي بیدعه كان بلاوبوونه وه و تیکه ل بوو به ژياني ژيړدهسته كاني دهوله تي عوسمانی . نهوان كه م پرستش يان كاريان بواړيك له بواره كاني ژياني ليښه درېوو ئیدی له مردوو ناشتن و ماته مینی و ناههنگی هاوسهري و ميوانداری و وهليمه و بیدعه كاني له دايك بوون بيت له لای سوفی يه لارېبوه كان . بهو جوړه بیدعه كان له هه موو شويښكدا دهبينران و خهريك بوو ژياني خه لکی دادهگرت و نه زانه كان كاريان پیده کرد و زاناکان پشتگیری يان دهکردن سوننهت بوو به بیدعه و بیدعه بوو به سوننهت ^۱ . و چه مکی ئايين و زانست له مهنه جيکی تهواو و گشتگیری هه موو بواره كاني ژيانه وه گوړا بو چه ند پړوپه سمیكي نامو و تهسكاو كه خويان پيوه هه لده واسی و وایان دهزانی پړنمونی كراون . صهحيحي بوخاريش كه مهنه جي پيغه مبهري (ﷺ) ی له خوگرتبوو گوړا بو چه واشه كاری يه کی نهسكاوی نه گوړ كه له نه زمه كاندا دهوتراو له جهنگه كانيشدا دهخويندرا بو داوی سهر كه وتن و تيگشكاندنی دوزمن ^۲ .

له وموه يه دا سوننهت تهواو نامو بووبوو پاش نه وهی لافاوی گه وړه ي بیدعه كان پايما لي و خه لك دايان خو هه لواسين بهو بیدعه نه ی له پوخی ئاييندان و به راشكاوانه كه مته رخه می يان تيډا نه ده کرد ، له كاتيگدا له زوريك له ياسا كاني ئيسلام دا كه مته رخه می يان ده کرد و له پيناويدا قورياني يان ددها و له سهري پړكه وتن و وایان دهزانی خزمه تيان به ئايين كرده و سوديان به موسلمانان گه ياندوه ^۳ .

__ بلاوبوونه وهی خه يالات : له كوتايی يه كاني دهوله تي عوسمانيدا خه يالات و نه فسانه كان به شيوه يه کی بيويښه له نيو كوومه لي موسلماناندا بلاوبوونه وه و وهك چه ند راستی يه کی به ديهينراوی ليها ت كه به هيچ جوړی گفتوگوي نه ويټ . ته نها نه وه يش نا ، به لكوو لای زوريك له وانه چه ند كاريكيان لاپيرؤز بوو رهوا نه بوو سو كايه تي يان پيېكريټ نه وهك گومان بكه ويټه نيو راستی يه كه يه وه . لهو خه يالاتانه ی له ناستانه داباو بوو نه وه بوو مزگه وتی خواجه مسته فا پاشا به زنجيريکی به ستراو به دره ختيکی كونی چناره وه چوارده ور درا بوو ، نهو زنجيره خه يالاتيکی هه بوو كه نه زانه كان دهيانگواسته وه بهو شيوه ی كه هه ر كه س شتيکی

^۱ (مشكلات الجبل في ضوء الاسلام ص ۳۷۳ .

^۲ (الانحرافات العقيدية والعلمية (۳۸۰/۱) .

^۳ (هه مان سهرچاوه ی پيشوو (۴۲۸/۱) .

پراستی ئىنكارىيات و لە ژيړ ئەو درەختە دا دابنیشيت ئەوا زنجيرەكە دەكەويت بەسەريدا ، ئەگەر لە و ئىنكارى يەيشيدا پراستگۆ بوو ئەوا زنجيرەكە ناجوليت^۱ . بەپراستی ئوممەت لە وماوەيەدا بەتەواوەتى كەوتبوونە پەرستشى گۆرەكان و پشت بەستن بەجگە لە خواچەندين دياردەى هاوڵ دانان و زيادە پۆيى و بيدە و خەيالآت پويدا كە ژيانى ئوممەتى پىركردبوو وە و كاتەكانى سەرقال كىردبوو و وزەكانى كوشتبوو و هەولەكانى لە پىگە پراستەكەى خۆيەو گۆرى بوو ، ئىدى ئوممەت نەيەتوانى لەو هەلخيسكانەى پاپەپىتەو و چارەسەرى ھۆكارەكانى كەوتنى بكات و لە بەردەم سوپاكانى دۆژمندا شكستى خوارد و لە بەرگرى پىلان و نەخشەكانياندا دەستەوسان وەستا كە ئەنجامەكەى لەدەستدانى دەولەتى عوسمانى بوو .

چوارەم : سۆفiehەتى لادەر :

گەرەتريى لادانيك كە لە ميژووى ئوممەتى ئىسلاميدا پويدا بيت دەرکەوتنى سۆفiehەتى دەرەوەك هيزيكى ريكخراوى نيو كۆمەلگەى ئىسلامى كە چەند يىروباوەر و بىرۆكە و پەرستشيكى دوور لە قورئان و سوننەتى هەلگرتبوو ، سۆفiehەتى لادەر بە هيزبوو و لە كۆتايى يەكانى سەردەمى عوسمانيدا بە ھۆى چەند ھۆكارىكى جۆراوجۆرە وە سام و شكۆى زيادى كرد . لەوھۆكارانە :

۱- ئەو بارودۆخە خراپەى كە ئوممەتى ئىسلامى تيدا دەژيا و ئەو بارە ناخۆشەى كە موسلمانان لە و ماوەيەدا تيبدا دەژيان لە بلۆبوونەوہى لادان و ستەم و سەرکەشى و ھەژارى و نەخۆشى و نەزانى و ھەمووھۆكارىك وای كرد خەلك خويان بەدن بە لای سۆفiehەتى لادەردا كە زياتر ھەلنەدەسابە دوورەپەريزى لى كردن و وريايى يان بداتى و وايان لىبكات لە باريك ببالەوبارەدا بژين كە رايان كردوو لەدەستى .

۲- پىكدادان و نەھيشتنى ئارامى مۆركىك بوو لە موركەكانى كۆتا سەردەمەكان بەوہى پۆجەكان بە ھۆكارگەليكى بى بايەخەوہ لە ناو دەچوون . بەلكوو ھەندى جار بە بى ھۆكار و لە و كەش و ھەوا تاريك و بارو دۆخە ئالۆزەدا سەرۆك تەسەوفەكان ژيانىكى ھيدى يان زيندو دەكردەوہ كە دوور بوو لە و چەرمەسەرى و ئازاوانەى خەلكيان لە ناو دەبرد . خەلكى

¹ (ھەمان سەرچاوەى پيشوو (۱ / ۴۳۲) .

هه ژار زیاتر دلخوښ و دلنارام بوون له له جوتیاره کانی نیو کیلگه کانیان و بارزرگانه کان له شویڼی بازرگانی یه کانیان و پیشه گهران له کاره کانیاندا بوون ، نه وانه به هوۍ جیبه جیکردنی یاساکانه وه له نارامشدا بوون دوربوون له دیاترین ماوه کانی سته می کاولکهران له هه موو نهو خراپانه دا . چونکه سهربازان دترسان له خراپه زیان و دسه لاتۍ پوڅی یان و باوه پریان هه بوو به په یوه ندی یان به خواوه ، بویه ملکه چیان ده بوون و داوای رهمه ندی یان لیده کړدن ، هندی کیش پازی بوون بچنه سهر پریگه که نه مهیش پالنه ری که دواتر له سایه ی تایبه تمه ندی یه کانیاندا دلنیا یی و سه قامگیری بارو دوخ دهیگریته وه)^۱ .

۳- زیاده پویۍ له ژیانی سهرؤک دسه کاند (هه ژاران له سهر و فشاری ژیانی نهو پوژوه وه ، هه ولۍ خوۍ یان ددها بو کاریک که به هوۍ وه ژیانیان دابین بکه ن ، به لکوو له کونجه کاند دهریان و نان و پوڅاکیان له سهر به خششی نهو چاکه کارو ساماندارانه بوو که بانگه شوی یه کلای بونه وه بو زیکر و خو دابران بو شه ونخونی و یه کلا بونه وه بو خوا یان ده کړد . له خه نانتترین دیمه نه کانی نهو سهر دمه نهو یه که نهو دنیا نهو یستانه ی بانگه شویان ده کړد بو دست کورتی و پازی بوون به که میک له کاروباری ژیاندا زیاتر له جوتیارو بازرگان و خاوه ن پیشه کان به رزترین و دهوله مندترین ژیانیان له جوتیارو بازرگان و خاوه ن پیشه کان هه بوو^۲ .

۴- خوشه ویستی عوسمانی یه تورکه کان بو دهر ویش و ته سه و ف (تورکه کان ته سه و فیان خوش ده ویست و خوازیاری پیروز کړدنۍ داروده سته ی ئیمان بوون به بوونی دوستایه تی راست و دروستیان)^۳ .

(سوفیه ت له کومه لگه ی عه بباسیدا بلاوده بوویه وه ، به لام پایه یه کی که نار گیر له کومه لگه بوو ، به لام له ژیر سیبهری دهوله تی عوسمانی و له خودی تورکیادا ، گوږا بو نهو کومه لگه و ئایینه و به شیوه یه کی تایبه ت له دوو سده ی کؤتاییدا نهو قسه لؤکه سهر سور هینه ره بلاو

^۱ (التصوف في مصر ابان العصر العثماني ص ۱۵۳ ، ۱۵۴ .

^۲ (هه مان سهر چاوه ی پیښوول ۱۵۴ .

^۳ (هه مان سهر چاوه ی پیښوول ۱۵۴ .

بویه وه که (هه رکهس شیخی نه بیټ ، ئەوا شه یقان شیخ یه تی ! به شیوه یه کی گشتیش له ئاست هه موواندا خه لکی به و جوړه چوونه ناو ئایین و بواری په پیره وکردنی ئایینیان گوڤا)^۱ .

زۆریک له سولتانه عوسمانی یه کان هه لدهستان به چاودیږی سۆفیه تی و سۆز و مهری خویان به سهردا ده پرشت . تا ئەوهی سولتان عبدالحمید له بارودوخیکی تهنگه ژدها هاته سهر دهسه لات کاتی پیلانه کان ئوممه تیان داگیرکرد بوو و کاره سات و چه رمه سهری یه کان له هه موو لاره گه مارویان دابوو . بانگه وازه نه ته وهی یه کانیش له هه موو ولاته کانه وه بانگه وازی خویان بلاوده کردوه ، ئەویش بانگه وازی کرد بو جامعیه ی ئیسلامی و په یوه ندی ئایینی ، سۆفیه تیش به هه موو دهسته ورپه گه کانی یه وه قورسای یه کی پیکده هیئا له بانگه واز کردن بو جامعیه ی اسلامی .

ئهو سهرده مه ، سهرده می سۆفی یه تیگ بوو که به سهر جیهانی ئیسلامیدا چه سپا هه له خواره وه تا سهره وهی ، هیچ شارو گوندیک نه مابوو سۆفیه تی نه چووبیته ناوه وه ، مه گه ر ئەوهی به فریا خوازی و هاوشیوه یه کی ئەوهی هه بویه^۲ .

له و ماوه یه دا سۆفیه تی لادهر زال بوو به سهر جیهانی ئیسلامیدا و جه ماوه ریکی موسلمان که وتنه دیلی یه وه و له و دووسه ده یه دا دهسه لات ی سۆفی گه ران زیاد بوو و گه یشته پله یه کی به رز ، ئەگه ر له هیزو ده سپه ویدا نه بویه ئەوا له هه موو پانی و دریشی وولاتدا زال بووونی خو ی به سهر جه ماوه ردا بسه پاندایه بهس بوو . جا ئیدی چۆن بیټ ئەگه ر ده ولت دهستی پیوه بگریټ و فرمانه رواکان سهری بخه ن^۳ .

دید ی ته سه و فگه ری لادهر ریزی بیکاری ده گرت و سوال کردنی په وا ده کرد و تهنگه به ری ده سازاند و هه ول ی لایه نی زه لیلی ده دا ، پییان وابوو ده بی هۆکاره ته واو لادهره کان بگریته بهر (جا ئەو بازرگانه ی کاتی خو ی له بازرگانی دا به خه رج ده دا و جوتیاران که هه ول ی خویان له کوشتو کاله کانیاندا به خه رج ده دا و پیشه گه ران که چالاکی یان له پیشه گه ری یه کاندایه به خه رج ده دا ، بیه یوا ده بوون هه ر که سیشیان بو پۆزی به ده سخستن یان خواستیکی مال سهر ف یان بکر دایه ئەوا شکستی ده هیئا ، چونکه پۆزی له داخوازی

^۱ (واقعا المعاصر ص ۱۵۵ .

^۲ (الانحرافات العقیدية والعلمية (۱ / ۴۴۷) .

^۳ (هه مان سهرچاوه ی پیشوو (۱ / ۴۴۸) .

خاوه نه كهيدا باز نه يى يه كه سى پۆزى دراويش له خواستى پۆزى يه كهيدا به جۆشه ، به وه ستانى يه كيكيان ئهوى تريان ده جوليّت (....) .

لاى زۆريك له سوڤى يه كان بىروباوه پى قهزا وقه ده ر تىكچووبوو و بووبووبه بىروباوه پىكى له خشته بهرى سيلبى ، يهك له پۆژه له اتناسه ئه لمانى يه كان كه بارى موسلمانان له كۆتا سه رده مه كاندا ده گيريتوه ده ليّت (سروشتى موسلمان خو به دهسته وه دانه بو خواستى خوا و رازى بوون به قهزاو قه ده رى و به هه رچى شتيكى كه هه يه تى ملى بو خواى تاكى به ده سه لات كه چ بكات . له و گوپرايه ئى يه دا دوو شوينه وارى جياواز هه بوو : له سه رده مى يه كه مى ئيسلاميدا له جه نكه كاندا پۆليكى گه وره ي بينى به وه ي سه ركه و تنيكي به رده وامى به ديده هينا . چونكه پالى ده نا پۆحى فيداكارى له سه ربازا ، له كۆتا سه رده مه كانيشدا هوكارىك بوو بو ئه و به ستوى و ناكارايى يه ي كه خوڤى دا به سه ر جيهانى ئيسلاميدا و به ره و كه وتن و نه مانى برى دوورى خسته وه له ته ياره كانى پروداوه جيهانى يه كان)¹ .

ئه و پياوه كه بيا وه ريشه هه ستى به و راستى يه كردوه : راستى جياوازي نيوان باوه ر به قهزا و قه ده ر به و شيوه ي كه پيشينه لى تىگه يشتوون و نيوان باوه رپى كه دواى يه كان به كارى گه رى يان به سوڤى گه ران دايان هينا بوو . جا تاوان تاوانى بىروباوه ر كه نه بوو ، به لكوو تاوانى باوه ردارانى بوو . شاعيرى ئيسلاميش محمد اقبال به شعريك ئه وه ي دا پشتووه :

و بالقرآن قد ملكوا الشريا

وكان زماعهم قدرا خفيا

فما كرهوه صارلهم رضيا²

من القرآن قد تركوا المساعي

إلى التقدير ردوا كل سعي

تبدلت الضمائر في إسار

ناپليوون پونا په رتيش ئه و بىرۆكه لاده رى قهزاو قه ده رى قوسته وه كاتيىك سوپا خاچپه رستى يه كان خاكى ميسريان داگير كرد ، ئه و بلاكراوه ي بلاوده كردوه و بىرى موسلمانانى خسته وه كه كه ئه و داگيركارى و دىلى يه ي پويداوه بۆيان به قه ده رى خوا بووه

¹ (الاسلام قوة الغد العلمية ص ٧٨ .

² (العلمانية _ د. سفر الحوالي ص ٥١٩ .

، بۇيە ئەۋەدى ھەول بىدات لە پۈۋى ئەۋەدا پارابوۋەستىت كە پۈۋىداۋە ۋەك ئەۋە وايە پەرخنە لە قەزا و قەدەر بىگىرىت و لە پۈۋىدا پارابوۋەستىت^۱ .

لە راستى دا چەمكەكانى سۆڧىگەرى لادەر لە نىۋەكانى دەۋلەتى عوسمانىدا جىيىنى دادەكوتا و جىھانى خاچپەرستىش لە بۈۋارەكانى زانست و مەيدانەكانى مەعريفى دا بەرەو گىرتنە بەرى ھۆكارەكانى ھىزو پىشكەۋتن و چارەسەر دەرپۇشت و پىلان و دەسكىسە دادەنا بۇ لە ناۋبەردى دەۋلەتى عوسمانى و دواتر زال بوون و خۆسەپاندىن بەسەر جىھانى ئىسلامىدا .

سۆڧىگەرە لاپىبوۋەكان كەۋتنە گۈنگىرتن لە گالتەجارى مۇسىقا و فىرى مۇسىقا دەبون و كۆرەكانىيان پىرپوۋ لە تەپل و نەى و دروشم و فىركاران . زۆربەى پىگە لادەربوۋەكانىشىيان بازىنەكانى زىكرىيان خالى نە بوون لە دەف . تا ئەۋەدى ئەبو لەھۋاى صەيىيادى كە لە كەسانى تايىبەتى سولتان عبدالحمىدى دوۋەم و لە پشتىوانانى جامىعەى ئىسلامى يە دەلىت :

لاى زۆرىنەى سۆڧى گەرەكان (سەماع) پىگەيەكى گەرەى ھەبو ، ئەبۇلەھۋاى صەيىيادى دەلىت (ھەركەسىك) سەماع) نەيجولنىت ئەۋا كەموكورتە و لايداۋە لەسۆزى نىۋەندبوون ، دوۋرە لە پۇشنايى پۇحانى يەت و پۇچوۋەنە لىۋ مۆركى توند تىژ و تۈرپى ، بەلكوۋ لە بى گىيان و بالندە گىيانداران زىاتر دلەرەقترو بى ھەست ، چۈنكە ھەموۋىيان بە ئاۋازە كىشى يەكان كاريگەر دەبن ، بەگشتى سەماع لە دلدا بارىك بەرھەم دەھىنىت كە بە (ۋەجد) ناۋدەبرىت ، ۋەجدىش بزۋانى لايەكان بەرھەم دىنىت ، يان بە جولەيەكى بى كىش كە بە پىكدادان ناۋ دەبرىت يان بە جولەيەكى كىشدار كە بە چەپلە و سەما ناۋدەبرىت .

خۆزگە ئەۋ سۆڧى گەرەنە تەنھا خوۋىيان بە ئامىرى ژەندىن و گۆرانى يەۋە بىگرتايە ، بەلام ئەۋان ئەۋەيان كىردە ھۆى نىزىكربوۋەۋەى خوا و بە گۈيزايەلى يەكى خۋايان دادەنا كە دلەكان پىنى نەرم و پۇجەكان پىنى پاراۋ دەبن . چەند ئەۋە جوانە كە زاناي (حافظ) ئىبن قەيىمى جەۋزى لە بارەى ئەۋ سۆڧىگەرەنەۋە دەلىت (ئەگەر لە كاتى مۇسىقا ژەنىن دا دەنگيان بىدەنگ دەبىت و جولەيان ھىۋر دەبىتەۋە و دلان بە تەۋاۋى حۋوى پىۋەگىردەى و بەيەكجارى دەند بە لايدا و ۋەك شەيىدايى سەرخۇشان لى دى لە جولە و سەمادەبرىن ، ئايا دىۋتە ژنانى و نامەردان و سەرخۇشان بشكىن ؟ ئەۋەيشيان شىاۋە . شەرابى دەروۋنەكان

¹ (الانحرافات العقديّة والعلمية (١/٤٦٧) .

تیکه‌ل بوون و گه‌وره‌ترین شت تیایدا پروی دها که دهیکات بو که‌سی جگه‌له خوا ، به‌لکوو بو شه‌یتان ، دلانیك که لی‌رهدا تیکده‌شله‌ژین و جلانیك له جگه له گویرایه‌لی خوادا ده‌بخشن تا ئه‌وه‌ی سه‌رخوشیی کاری خو‌ی ده‌کات و شه‌یتان ئارامیش و هیوای خو‌ی تیدا ده‌دوژیته‌وه و به ده‌نگ و فیلی خو‌ی هه‌لیان ده‌خه‌له‌تینی و به‌پی و سواری خو‌ی پای کی‌شان و له دلیاندا پی‌ی داکوتا و به‌تون‌دی ده‌یان‌دات به‌زه‌ویدا ، هه‌مان کات به‌ده‌وری بازنه‌یه‌کدا ده‌یان‌کاته وه‌ک و شتر و جارانیکیش وه‌ک می‌ش له نیوه‌ندی مال‌دا سه‌ما ده‌که‌ن . ده‌ی ره‌حمه‌ت له سه‌قف و زه‌وی که پی‌یان بشکینن . شه‌رمه‌زاریش بو هاوشیوه‌کانی و شتر و ئاژهل . جنیویش شی‌او‌ی دوژمنانی ئیسلامه ، ئه‌وانه‌ی بانگه‌شه‌ی ئه‌وه ده‌که‌ن که ئه‌وان تایبه‌تمه‌ندانی ئیسلامن و ژیانیان له چیژو رابواردندا به‌سه‌ر ده‌به‌ن و ئایینه که‌یان کردوه‌ته ئاره‌زوبازی و گالته‌جاری ، ده‌نگی ده‌هول‌ی شه‌یتان له لایه‌ن خو‌شتره له گوینگرتن له سو‌ره‌ته‌کانی قورئان ، ئه‌گه‌ر یه‌کی‌کیان له‌سه‌ره‌تای قورئانه‌وه تاکو‌تایی یه‌که‌ی ببیستیت هیچ ناجولیت و بی‌زاری دانیشتن نی یه و هیچ کاریکی تیناکات و هه‌ستی شه‌یدابوونی خ‌وای بو په‌یدا ناب‌ی ، تاکو‌و ئه‌گه‌ر قورئانی شه‌یتانی به‌سه‌ردا بخوینریت و گو‌یی له خو‌رپه‌ی ده‌نگه‌که‌ی بیت . پلمه‌کانی شه‌یدایی نیو دلی له‌سه‌ر هه‌ردوو چاوی ده‌ته‌قنه‌وه و له‌سه‌ر پیکانی سه‌ما ده‌کات و له‌سه‌ر ده‌سته‌کانی چه‌پله ده‌کو‌تیت و له‌سه‌ر هه‌موو به‌شه‌کانی له‌شی ده‌له‌ریته‌وه و ده‌بزو‌یت و له‌سه‌ر هه‌ناسه‌کانی هه‌ناسه ته‌نگ ده‌بیت و ئاگری شه‌یدایی لی داده‌گرسیت شاعیریش جوان ده‌ل‌یت ^۱.

به‌مجۆره ژبانی سو‌فیگه‌ره لاری‌بووه‌کان بووه گالته‌و گه‌پ و پ‌یسوایی و کات و ته‌مه‌نیان له کو‌په‌کانی زی‌کر و بیستن و گالته‌جاریدا به‌فی‌رو دهاو ژیانیان وای لی‌هات له‌سه‌ره‌تایه‌وه تاکو‌و کو‌تایی یه‌که‌ی ده‌سو‌رایه‌وه به‌ده‌وری زی‌کرده‌ ئه‌ویش له شی‌وه لاری‌بووه‌که‌یدا و په‌رستشی نیو هه‌ول‌ی سه‌ختی یه‌کانی دنیا و دا‌وای پۆزی و جیهاد و زانست و بلا‌وکردنه‌وه‌ی زانست و فرمانی به‌چاکه و نه‌می له خراپه‌نه‌مان ، ئه‌وانه هه‌موویان کارگه‌لیک بوون که له زی‌کر سه‌رقالیان ده‌کردیت و ری‌ی لی‌ده‌گرتی . پاشان له‌سه‌ر موس‌لمانان پی‌ویست بوو سه‌رقال نه‌بن به‌وانه‌وه و ژیانیان به‌زی‌کر به‌رنه سه‌ر که گوینگرتن له گورانی و سه‌ما کردنه .

^۱ (الانحرافات العقدية والعلمية) (۵۰۶/۱) .

پىرۆزكردنى كەسە مردوو و زىندوۋەكانى سۆڧىگەرەكان چوۋە نىۋ جىھانى سۆڧىگەرى لاپىبۋوۋە ۋە نازناۋى سەرو توانست و كەرەمەتلىك دايە پالايان و لە ئەفسانە ۋىيەن خەلكدا دەرڧيان و خەلكى توشى ۋەھن و يىتۋاناي و داكەۋتن بوون و پىناسى لاسارى و كەۋتن بلاۋبۋوۋە ، ئەۋرۋپاي خاچەرستىش بەردەۋام لە بەرزبۋنەۋەى باشتىن شارستىنى يەتى ماددى دا بوو و سوپاكانى ئامادەبوون تا بكيشن بەرەۋ جىھانى ئىسلامى كە ئەۋكات پۆچۋوبۋوۋە نىۋ دىيەى خەيال و ئەفسانەكانى پشت بەستۋ بەسەرۋتوانست و كەرەمەتەۋە . لەۋ كاتەدا كە ئۈمەت بەتۈندى بەدەست لاۋازى و كەۋتنەۋە دەينالاند و پىلانەكانى دۈژمنان گەمارۋى دابوون و دەسكيسەكان چاۋيان تىرېبۋو ، زۆرىك لە زاناكان بە خواستى شىخەكانى نىۋ سۆڧىگەرى لادەر پازى بوون ، ئەۋانەى گىيانى زەلىلى و سەرشۋپى نىۋ ئۈمەت و خۆبەدەستەۋە دانايان بلاۋكردەۋە لەگەل چەندىن نەخۋشى ترى لادەردا . زۆرىك لە پىگە لادەربۋوۋە سۆڧى يەكان جىھادى بەگژدا چوۋنى دۈژمنانيان ۋاز لىھىناۋو و لە نەرىتى خەلكدا ئەۋلياكان بوون بە پاكىشەرۋ سەرپەرشت كەرۋ شىتۋكە كەر . گومانىش نى يە لە نىۋانياندا چەندىن دەجال و فىلېباز ھەبوون كە ئەۋ پاكىشەرى يە دەرۋنى يەى خەلكيان لە پاىيەكى پىرۆزەۋە بەھەند ۋەرگرت و دەستيان خستە پىزەكانيانەۋە تاكوۋ دەست بخەنە پەيۋەندى ئەۋلياكانەۋە ئەۋانەى كە لۆمەۋ سەرزەنشتيان لەسەرنى يە ، ھەرچەندە توشى گوناھە گەرەكانىش بوۋىن و داۋىن پىسى و خراپەيان بە ئاشكرا كىرديت . زۆرىك لەۋانەيش لەگەل جىۋكەدا ھەلسۈكەۋتيان ھە بوو . ئىدى ئاسايى بوو تىرەكانى دۈژمن كارى خۋيان بكن و نەخشەكانيان سەربىگىرت و سوپاكانيان خاكمان داگىر بكن و نىشتىمانمان بكنەۋتە بەردەستيان . سۆڧى يەكان دەريايەكى پىرلە بىرۋاۋەرە لادەربۋو و گومپرايى يانەكانيان گرتە بەر ، پىدەچى كۆتا بىرۋاۋەرپىك كە زۆرىك لە سۆڧىگەرە لاپىبۋوۋەكان باۋەرپان پىھىناۋى . بىرۋاۋەرپى يەكۋنى بوون و حلۋل بوۋى ، سۆڧىگەرە لادەربۋوۋەكان ئەۋ بىرۋاۋەرپانەيان گرتە خۋ و كەۋتنە بلاكردنەۋەى و لە پىناۋىدا چەندىن نوسراۋيان نوسى و بەراستى يەكان دادەنا كە نەينى يەكەيان بۆدەر كەۋتۋوۋە و لە خەلكى تر شارۋەتەۋە .

خویندنى دوو كىتېبى (فصوص الحكم) و (الفتوحات المكية) ى ئىبن عەرەبى و ئەۋ كىتېبانەى ترى سۆڧىگەرەكان كە بىرۋاۋەرپى (وحدة الوجود والحلول) ى دەگرتەۋە ، دروشمى گەرەى زاناكانى نىۋ سۆڧىگەرايى و ئەۋانى تر بوو ، ئەۋەيش ئەۋ پىگە زانستى

یهیه که کس پیی ناگات جگه له تایبه تمه ندانی خویمان نه و ئاسته زانستی یهیشه که جگه له زاناکان کس پیی ناگات ^۱.

نه و بیروباوه په لادهریوانه هه پمینیکی (رواج) فراوانی نیو سو فیگه ره لادهریوانه کانی گرتیه وه له و ماوه ناکاوه دا که ئوممه تی ئیسلامی پییدا تیده په پی . زوریکیان بریایان به بیروباوه پی یه کبونی بوون هه بوو که له سایه یدا ژیان خراپ و گهنده ل نه ده بوو و هه مو جیهانی ده گرتیه وه و هه مو ئایینه کانی تری پووچهل ده رکرده وه ، ئیدی هیچ ئایین و جیهاد و دژایه تی یه کی نیوان موسلمان و بیباوه پی جودا نه ده رکرده وه ، هه مان یه ک بوون و بوونیش یه که ، نه گهر چی دیارده کانیش فره جوړن . داوای سه لامه تی نیو ئایین له خوا ده که یین . نه وان که وتبوونه شاردنه وه یه کی زوری دروشمه کان نه رکه کانیاں لادهریوان یان نه یان ده هیشت سوکایه تی یان ده رکرد به فرمان و نه هی یه کانی ئایین له ژیرناو نیشتانی ویلایه ت و حیزب و پراکیشن و . به راستیش واقعی سو فیگه ری به لگه یه کی به هیز بوو که بزوتنه وه کانی به پوژئاوایی کردن کردیانه به لگه ی ده ستیان . نه وان ه ی ده وله تی عوسمانی یان دارماند .

پینجه م : چالاکی دهسته لادهریوانه کان :

وه ک قادیانی و به هائی و دهسته و تاقمه کانی ترکه له سه ر ئیسلام حسابده کران . به راستی نه و ده سه لات و تاقمانه کاروباریان گرنگ بوو به تایبه ت له گهل هاتنی نه و ئیستعمار خاچه رستی یه ی که ئوممه تی ئیسلامی گه مارو دا بوو ، نه وان هه میشه له سه ر نه ریتی خویمان بوو بوونه یارمه تی ده ری دوژمنانی ئیسلام و سه ربازیکی دلسوزی ژیر سه رکردایه تی یان .

له رابوردودا گه وره ترین یاریده ده ری ته تار و خاچه رسته کان بوون دژ به موسلمانان . نه وه تا هه مووی له سه ر هه مان مه نه جی ناپاکی و پیلان گیرانی خویمان له سه ر حیسابی دوژمنانی ئوممه ت . له م کتیبه یشدا پوئی سه فه وی یه تی (اثنا عشری) ده بینین له دژایه تی کردنی ده وله تی عوسمانی دا به تیپه ربوونی سه رده مه کان ، کاتیکیش فه رهنسی یه کان سوریا یان داگیرکرد و بزوتنه وه جیهادی یه کان له دژی هه ستان ، نه ندامانی هه ندی له

^۱ (الانحرافات العقدية والعلمية) (۵۵۶/۱) .

دهسته و تاقمه گومپراکان دهست به دهست له گهل فەرهنسی یه کاندای دهجەنگان وهک ئه وهی له گهل موحامید (ابراهیم هنانو) و موحامیده هاوده مه کانیای کردیان ^۱.

ئه میر به شیریی شه هابی کوچکردووی سالی ۱۲۶۶ ک له کاتی داگیرکردنی شام دا به سهربازەکانی یه وه له پال سوپای محمد عه لیدا وهستا که بوویه هوئی ئاسانکردنی شکستپهینانی سوپای عوسمانی بو محمد عه لی له حمیص دا به دریزایی شاخه کانی تورۆس و سوپاکانی له نیوهندی ولاتی تورکدا داکه وتن . له کاتی داگیرکاری فەرهنسی یه کان بو عه ککا چەند ها توچویه کی په یوهندی هه بوون له نیوان ناپلیۆن و دهستهی شه هابیدا ^۲.

به هائی یه کان له سالی ۱۲۶۰ ک / ۱۸۴۴ز له ژیرچاودییری ئیستعماری پوسی و جوله که ی جیهانی و ئیستعماری ئینگلیزیدا به ئامانجی گەندەل کردنی بیروباوه‌ری ئیسلامی و تیکدانی یه کرپزی موسلمانان و گیرانه وه یان له باس و خواسه سه ره کی یه کان گه شه یان سه ند ، به هاء بانگه شه ی مه هدی بوون و دواتر پیغه مبه رایه تی و دواتر خوایه تی و په روه ردگاریه تی ده کرد ^۳.

له راستی دا ئه وهی جیی داخه بریتی یه له گوئی نه دانی ده ولته ی عوسمانی به له ناو بردنی ئه و ره گه زه پیسه داو جیه جیکردنی حوکم و شهرعی خوا به سه ر هاوشیوه ی ئه وانه دا . قادیانی ره گه زیکن که ده درینه وه پال (غولام ئه حمه دی قادیانی) ده درینه وه پال گوندی قادیان له هه ریمی بنجاب له هیند (کوچکردووی سالی ۱۳۲۶ ک) که بریتی یه له (بزوتنه وه یه ک که به پلانیکی ئیستعماری ئینگایزی له کیشوهری هیندیدا گه شه ی سه ند به مه به سستی دوور خستنه وه ی موسلمانان له ئایینه که یان و له جیهاد به شیوه یه کی تایبه تی گه شه ی سه ند تا کوو به ناوی ئیسلامه وه به ره و پروی ئیستعمار گه نه بنه وه) ^۴.

قادیانی بانگه وازی پیغه مبه رایه تی و دواتر خوایه تی ده کرد ، له دیارترین پروانگه کانی (غولام ئه حمه دی قادیانی) (ئاره زومه ندی بووه بو ئینگایز و خزمه تکردنی ئامانجه کانیان

^۱ (الاعلام) (۴۲/۱) .

^۲ (الانحرافات العقیدية والعلمية) (۵۷۷/۱) .

^۳ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو) (۵۸۹/۱) .

^۴ (الموسوعة المیسرة للادیان ص ۳۸۹) .

له ولاتى هيند و پوچهل كردنه وهى بيروباوه پى جيهادى بۆيان و سوپاس كردنيان و سوربوني شوينكه وتوانى له سهر خستنى ئينگليز له هه موو شوينيكدا (....) ¹.

قاديانى دهلييت (لای من دروست نى يه ژيړ دهسته كانى هيند پړى موسلمانان سهركه شهكان بگرن و شمشيره كانيان له پرووى نهو دهوله ته چاكه دا هه لگرن ، يان له م كاره دا كه سيك دهست نيشان بكن . و له سهر شتيك به قسه يان كردار يان ئاماژه يان مال و سامان يان بيركردنه وه گهنده لى يه كان يه كيك له لادهران دهست نيشان بكرىت ، به لكوو نه وانه به يه كجاره كى حهرامن . ههركه سيش نه وهى بويت نهوا له خوا و پيغه مبه ره كى ياخى بووه و به پرونى گومرا بووه) ².

به راستى نهو دهسته و تاقمانه سهرچاوه يه كى شيواندن و نانه وهى پارايى و ئاژاوه و پرودانى گيره شيوينى بوون له نيو خوى دهوله تى عوسمانى وته نانه ت له كووبونه وه كانى موسلمانان له هيند و شوينه كانى تريشدا . نهو دهسته و تاقمانه يش بيزارنه ده بوون له پيلان گيپرى به رده واميان له گهل دوزمنانى ئيسلام و ناپاكي كردن له موسلمانان له ناكواترين كاته كان و ناسكترين بارودوخه كاندا ، ئوممه ت دوچارى خراپه و زيانى نهو دهسته و تاقمانه بووبوو كاتيك بيروباوه پى نه هلى سوننه له كيانى دهوله تى سوفنه و دهرونى ژيړدهسته كانى نه هلى سوننه دا لاواز بوو بوو .

شه شه م : ئاماده نه بوونى سهركردياه تى له خواترس :

سهركردياه تى له خواترس هوكارى كه بو راپه پرين و دهسته لاتدارى ئوممه ته ، چونكه سهركرده كانى ئوممه ت كرؤكى ژيان و وهك سهرى جهستى ئوممه تن ، جا نه گهر سهركرده چاك بوو ئوممه تيش چاكه نه گهر يش سهركرده خراپ بوو ، نهو خراپه يه له ئوممه تيشدا پروودهات ، به راستى دوزمنانى ئيسلام ههستيان به گرنگى سهركردياه تى له خواترس ده كرد له نيو ئوممه تدا ، بۆيه به ته واوه تى سور بوون له سهر نه وهى سهركردياه تى يه له خواترسه كان كاروباره گرنگه كان و حوكمه دياره كانى نيو ئوممه تى ئيسلامى نه گرنه دهست . وهك له پلانكه كى لويىسى نۆيه مدا وهسيه تى به وه كردوه كه (دهسته لاتدار نه بوونى ولاته

¹ (عقيدة ختم النبوة ص ٢٠٩ .

² (عقيدة ختم النبوة بالنبوة المحمدية ص ٢٥٥ .

ئىسلامى و غەربى يەكان تا فەرمانرەوايەكى باش حوكميان نەكات) . ھەرۈك ۋەسىيەتى كىردۈۋە بە (كار كىردن بۆگەندەل كىردنى پىكىخستەنەكانى فەرمانرەوايى لى ۋولاتە ئىسلامى يەكاندا لى پىگەي پەشۈۋە و گەندەلى و ئافرەتەۋە تاكوۋ جەماۋەر دابىرپىت لى سەرۋە)^۱ . سەر كىردى پۆژھەلاتناسى بەرىتانى (مونىجۈمى وات) لى (پۆژنامەي تايمىزى لى نەندەنى دا) بە ئاشكرا دەلىت : (ئەگەر سەر كىردىيەكى لى بار ھەبىت كە بەقسەي لى بار لى مەر ئىسلامەۋە قىسە بىكات ، ئەۋا پىدەچۈۋ ئەۋ ئايىنە جارىكى ترۈك يەكىك لى ھىزە گەۋرە سىياسى يەكانى نىۋ جىھان دەرەكەۋىتەۋە)^۲ .

پۆژھەلاتناسى سەھىۋىنى (بىرات لوىس) لى ژىر ناۋنىشانى (گەپانەۋى ئىسلام) لى لىكۈلىنەۋەيەكدا كە لى سالى ۱۹۷۶ زدا بلاۋى كىردەۋە ، دەلىت : (ئامادەنەبۈۋى سەر كىردىيەتى پۆشتىبىرى سەر كىردىيەتى يەك كە بىكەۋىتە خىزمەت كىردنى ئىسلام بەۋ جۆرى كە زانىستى ئەمىر داۋاى دىكات ، ئامادە نەبۈۋى ئەۋ سەر كىردىيەتى يەي بىزۈتنەۋى ئىسلامى ھىزىكى سەر كەۋتوۋ كۆت دىكات و پىگىرى نە بۈۋى ئەۋ سەر كىردىيەتى يانەي بىزۈتنەۋە ئىسلامى يەكان دىكات تا نەبىتە پىكەبەرىكى مەترسىدارى سەر دەسەلاتى جىھانى ئىسلامى ، بەلام ئەۋ بىزۈتنەۋانە دىكرىت بىگۈپدەرىن بۆ ھىزى لى بارى سىياسى ئەگەر بىت و ئەۋ جۆرى سەر كىردىيەتى يەيان بۆ ئامادە بىكرىت)^۳ .

لىكۈلەرى مىژۋى دەۋلەتى عوسمانى دەبىنىت كە لى سەردەمە يەكەمەكانىدا و بەتايىبەت لى كاتى فەتى قۈستەتىنەدا سەر كىردىيەتى لى خۋا ترس ھەبۈۋ . جا لى بۋارى جىھادى و شارستانى دا سەر كىردە لى خۋاتىرسەكان دەبىنىن و پەچاۋى سىفەتە ھاۋبەشەكانى نىۋانىان دىكەين ، ۋەك سەلامەتى بىرۋاۋەر و زانىستى شەرى و مەمانە بۈۋن بە خۋا و پىشەنگى و پارسىت گۈيى و لىھاتۈۋىي و دىلىرى و پىاۋەتى و دۈنيا نەپەرسىتى و خۋشەۋىستى بۆ قۈربانى دان و چاك ھەلبىزاردنى يارىدەدەرەكان و نەۋاش و قۈربانى دان قىبۇل كىردن و لىسەرخۋىي و خۋپاگرى و ۋەبەرزى و تايىبەتەندى پۇج سۈكى و پوخۋشى و دىلىرى و

^۱ (قادة الغرب يقولون ص ۶۳ .

^۲ (ھەمان سەرچاۋەي پىشۈۋ ل ۲۵ .

^۳ (التمكن للامة الاسلامية ص ۱۸۵ .

خواستی بههیزو دادپهروهی و پیزی هاوبه رانبهرو توانای چاره سهری کی شهکان و وانه ووتنه وه و ناماده سازی سهرکردایه تی و سیفه تی تریش .

به پراستی محمدی فاتح له سهرده می خویدا وهك سهرکرده یه کی له خواترس سهرکردایه تی ئوممه تی ده کردو ئیمان له دل و ده ماریداهاتوو چۆی ده کرد و به ره مه کانی له جه ستهیدا پهنگیان دابوو یه وه و له ههستان و دانیشتنیدا سیفه تهکانی له خواترسان هه لده قولان و گهل و ده ولته کهیشی به ره و چهند نامانجیکی دیاری کراوی پلان بو دانراوی نه گوژ ده برد ، سهرکرده له خواترسهکان خودی دلی سهرکردایه تی و عقلی بیریری ده ولته تن ، بویه ئوممهت و ده ولته تی عوسمانیش له سهرچاوپروونی و پینمونی و زانست ده پویشتن ^۱ . به لام له کوئا سهرده مه کاندایکۆله ر لادانیکی پر مه ترسی نیو سهرکردایه تی عوسمانی ده بینیت له ئاستی سهر بازی و زانستی دا . بو نمونه مه دحهت پاشای ماسونی گهیشته پایهی صدری گه وره و زانا و فیه ناسهکان محمد علی پاشایان کرده والی میسر پیاو سهری سوپر ده مینیت زانایان چۆن پیاویکی وهك (محمد علی پاشا) یان هه لبرژارد تاکوو کاروباریان بگریته ده ست ئه و زانایانه چۆن سوربون له سهر نه وهی ئه و کهسه فه رمانه وایی بگریته ده ست ، هه رکامیان له وان زۆر باشت بوو له کهسیکی سهر بازی نه زانی سهر کهش که بیته والی ، وا درده که ویت زانایان متمانه ی نیو زانسته که یان له ده ست داییت و سامی دابه زینه نیو مه یدان و گرته نه ستۆی به پر سپاریتی یه گه وره کانیان نه ماییت ، چونکه ئه وانه پایه یان بو بازنه زانستی یه کان داده پرشت و کتیبیان داده نا و نه یان ده توانی جگه له وکاره ههستن به ئه رک و به پر سپاریتی یه کانی تر .

له و بارو دۆخه دلته زینه ی که له نیوان زاناکاندا پرووی ده دا ، پوودانی کی به رکی و کینه ی نیوانیان و پشت به ستنی هه ندیکیان بوو به فه رمانه واکان و داوی دژایه تی ده سه لات بوو بو سهر ئه وانی تر ، هه رکات ئه وه پویدا ئه و هه ل بو سهر که شهکان هه لده که ویت تاگورزه پر نازاره کانیان بوه شینن بو تیکشکاندن پیزی زانایان . وهك ئه و ناکۆکی یه ی له نیوان (شیخ عبدالله شه رقاوی) شیخی ئه زه ره وه ندی له شیخه کانی تر دا پوویدا که به دوا ی ئه و ناکۆکی یه دا در چوونی فه رمانه که ی محمد علی پاشای لی که وته وه له پرووی شیخی شه رقاوی دا که فه رمانی پیکرد بجیته وه مالی خوی ته نانهت بو نویژی هه ینیش نه چیته در . هۆکاری

^۱ (فقه النصر والتکمین فی القرآن الکریم ص ۳۲۸ .

ئەمەيش ۋەك جېرتى دەلّيت : (چەند بوارو كىنەو كىبەركى يەكى نيوان ئەو و براكانى بوو ،
بۆيە پاشا لىيان ھەلتوقى و ئەۋەى پىكرد كە باس كرا . كارەكە ۋاى لىھات و ئەۋەيش ھىچ
سەرخرىكى بەدى نەدەكرد بۆيە و بوارەكەى پشت گوى خست)^۱ .

شىنخ مستەفا سەبرى بارى ئەو زاناianeمان بۆ ۋەسف دەكات كە لە كاروبارى فەرمانپرواىيى
و ئامۆزگارى كردنى فەرمانپرواكان دووركەوتبونەۋە ۋاوكات پروانين عەلمانى يەكان بۆ
زانايان چى يە كە دەلّين : (ئەۋانەى لە ۋلاتەكانماندا ئايينيان لەسياسەت پامالى ئەۋانە
خويان و براكانيان سەرقالبونى زانايانى ئايين يان بە سياسەتەۋە بەرپروا نەدەبينى بەو
بەلگەيەى ئەۋە شياۋى ئەۋان نى يە پىزيان كەم دەكاتەۋە . (ئامنجيشيان سنورداركردن و
گەمارۋدانى سياسەت بوو بۆ خويان و فيلّ كردن لە زانايان بە دابەزاندنيان بۆ پلەى بى
دەسلەلتى . ئەۋان دەستى زانايانيان ماچ دەكرد و وايان بۆ نيشان دەدان كە ئەۋانە زانايان
لە لايان پىزدان پاشان چى يان بويستايە بۆ ئايين و دونياى خەلك ، دەيانركردو لە و
ئىحتمالە پىزگاريان دەبوو كە فەرمان بە چاكە و نەهى لە خراپە لە كويۋە لە لاى زانايانەۋە
ديت مەگەر لەسەرزمان و لە دوورە ۋە يان لەدلدا خوي مەلاس بدايە ئەۋەيش لاوازترينى
ئيمانە .

زانا دوورە پەريزەكان لە سياسەت ، ۋەك ئەۋەى لەگەل ھەموو سياسەتمەدارە چاك و
ستەمكارەكاندا يەكرا بووبن كە كاروبار بەدەستى ئەۋانەۋە بىت و موچەى بەخشش و
پىزگرتنيان لە لاين ئەۋانەۋە ھەبىت ھەروەك خەليفەيەكى لە دەسلەلت و ھەموو
دەستپروەيىكى سياسى لا برد)^۲ .

بەراستى زانايان لە كۆتايى يەكانى دەۋلەتى عوسمانيدا بوونە دنيا ويستى يەكجارى و
شوين ئارەزوەكانيان كەۋتن و كەۋتنەلاۋازى لە ھەستان يان بە كارەكانيان . بەمە بوونە
پيشەنگىكى خراپ بۆ ئەو جەماۋەرەى كە لە نزىكەۋە چاودىريان دەكردن و چاويان لى زيت
دەكردنەۋە ، زۆرىكيشيان لەخۆشگوزەرانى دونيادا خنكان و تىيدا پۆچوون و زمانيان بەبى
شمشير يان قامچى يەك داخرا . بەلكوو بە ديارى پىبەخشينيان لەلاين پاشا و

¹ (عجائب الآثار ص (۱۳۴ / ۳) .

² (الاتجاهات الوطنية في الادب المعاصر (۸۴ / ۲) .

فهرمانپر واکانهوه و دانانیان له پایه بهرزه خاوهن پله نایابهکان و تایبه تمهندی یه گه ورهکان که ئه مانه زامنی بیدهنگ کردنیان و کپ کردنهوهی شوپش و په خنهکانیان بوو¹.

(بهراستی زانایانی ئایین هه میشه له میژووی ئهم ئوممه ته دا سهرکرده و ئاراسته کهری ئوممهت بون، ههروهها ئه گهر باریک له کاتی ترس و سامدا گرتبنی یهوه ئهوان په ناگه و جی په نای ئوممهت بون خه لکی چوونه ته لای ئهوا تا کوو زانستی ئایینی یان لیوهر بگریښ و له کاره گرنگه کاندراویژیان پیبکه و ئه گهر سته میکی فهرمانپر و والی یهکان پرویداییت له پرویاندرا ئهوا ده چونه لای زانایان تا کوو هه ولی لابرندی ستهم بدهن له سهریان به بیرخستنهوهی ئه و فهرمانپر و والی یانه به خوای خویمان و فهرمان پیکردنیان به چاکه و نه می کردنیان له خراپه . هه ندی جار زانایان له لایهن سولتانه کانهوه ئازار دهران و ده خرا نه به ندیخانه و به جهسته و مال ئازار دهران ، به لام ئهوان خوڤاگرڼ بوون وهک پریزگرتنی بهرپرسیاریتی یان له بهردهم خوا دا .

ههروهک زانایان له کاروباره سیاسی و کۆمه لایه تی و ئابوری و پوخی یه کاندرا سهرکرده و پریبهری ئوممهتن ، ههروهها ئهوان هه رکات دژایه تی یهک پرویدات بو ئوممهت ، ده بنه بانگخوازی ئوممهت بو جیهاد و بیرى خوا و پوژى دوا یی و ئه و به هه شته یان ده خه نه وه که موجاهیده راستگۆکان چاوه ریی ده کهن و خویمان له جیهاددا به شداری ده کهن ، به لکوو له هه ندی کاتدا خویمان سهرکرده تی سوپا ده کهن .

ئه مه گرنگی و ئهرکی زانایانی ئایین بوو ، ئایینیش له دهروونیاندا زیندووه ... له میژویشدا چه ندین نمونه هه یه که خوای خویمان پازی کردووه و ئهرکی خویمان جیبه جی کردووه و به و په ری راستی یه وه جیهادی ریی خویان کردووه هه رچی یه کیش له ریی خوا دا توشیان بوویت ، خویمان پاگرتووه . بویه لاواز و بیده سه لات نه بوون ، ئه ی له و ماوه یه دا که ئیمه له میژوودا به دوایدا ده گه ریښ کوان ؟

ئایا له شوین ئه و سهرکرده تی یه دان که ئوممهت بو ماوه یه کی دوورد ریژ په یوه ندی پیوه کردوون ، ئایا ئه وانه پاریزه ری ئوممهت بوون ، له دوژمن و له و سته مه ی که له لایهن سولتانه وه لییان ده کرا !

¹ (الانحرافات العقیدية والعلمية (٦٠٥/١) .

ئايا ئەوانە بوون كەداواى مافەسىياسى و كۆمەلایەتى و ئابورى يەكانى ئوممەتيان دەکرد ؟ ئايا ئەوانەن كە فەرمان بە چاكە و نەهى لە خراپە دەكەن و لەبەردەم پيشه‌واى سته‌مكاردا رادەوستن و فەرمانى پي‌دەكەن و نەهى لي‌دەكەن ، ئيدى بيان كوژي‌ت يان نەيان كوژي‌ت ؟ يا خود زوري‌كيان خويان كردبووه بەندەى سولتان و بەرپرەوى ئەودا دەچوون و ماستاو چي‌تى يان بۆ دەکردن و سته‌مەكانيان بە پي‌رۆز دادەنا و لەسەرکەشى و لادەريدا بەردەوام بوون ، لە كاتي‌دا زانا چاكەكانيان تريان لە ماله‌كانياندا كەناريان گرت يان لە وانەو كتي‌بدا پۆچوون و ايان دەزانی ئەگەر زانست بەخەلكدا بلي‌نەوه ئەوا ئەرك و گرنكى يەكەى تەواو بووه . نامانەوي‌ت سته‌ميان لي‌بەكەين ، بي‌گومان تياياندا هە بووه وشەى راستى دەربري‌ ، يان كاتي‌ك هەستى بكردايە دەكري‌تە كۆيلەى سولتان يان لە وشەى حەق پي‌گري‌ لى‌ دەكات ، پلەو پايەى دەخستە ژي‌ر پي‌كاني ، بەلام ئەوانە كەمينە يەكى كەم بوون لە نيو زوري‌نەيەكى زالدا كە لە پشت خوشى يەكى دنيايى دا دەميان داچەقاند بوو . يان لە نيو وانە و كتي‌بدا خويان كەنار دا بوو بەو كەمتەرخەمىيەوه كە تياياندا بوو ...)^۱

ئاساييش بوو كە لەو ماوەيەدا زانسته‌ ئايىنى يەكان توشى بەستوى وناكارايى ببن ، لە ئەنجامى چەند هۆكاري‌ك كە بە پي‌ى سەدە يەك بەدواى يەك هاتوكاندا كاري‌گەرى خويان نواند ، لە و هۆكارانەيش بري‌تين لە :

۱- گرنكى دان بە كورتكردنەوه‌كان :

هەندى‌ لە زاناکان هەستان بە كورتكردنەوه‌ى دانراوه‌ دووردي‌ژەكان لە پي‌نا و ئاسانكردنى لەبەرکردنى بۆ زانست خوازان كاتي‌ك كە لەبەرکردن بوو بە نامانچ لەلای زانست خوازو زانايان كاتي‌ك توانستى تي‌گەشي‌تن و لي‌دەرهي‌نان (ئيستنباط) لەلايان لاواز بوو) ئيدى في‌قه‌ناسان قسەكاني پي‌ش خويان نەقل‌ دەكرت و دانراوه‌كانيان لە چەند دەقي‌كى كورت و پوختدا كورت دەكردەوه‌ و ئەو قسانەيان بە تەنها و بە بى‌ بەلگەكاني قورئان و سوننەت وەردەگرت و بەو هي‌ندە بۆ هاو‌ه‌لانيان دەوستان^۲ و وازيان دەهي‌نا .

شي‌خ عبدالحميدى كوپى باديس بەرەخنەگرتن لەپي‌گەى وانە ووتنەوه‌ى في‌قه‌ دەلي‌ت : (بەبى‌ روانين خوي‌ندنى لقە في‌قهى يەكانمان بە موجه‌رەدى كورت دەكردەوه‌ و وشك و بى‌ حي‌كمەت

^۱ (واقعنا المعاصر ص ۳۲۷ .

^۲ (المحتتمع الاسلامى المعاصر ص ۵۶ .

دەبوون و لەودىو شورای نىو دەرپرینه کورتهکانهوه پيش گەيشتن بە بيناکان لەناو دەچوون^۱.

پيشهوا شەوکانى باسى گرنگى دانى خەلکى ئەو سەرەدەمە دەکات بەو کورتکراوانە و ئەو مەترسى يانەى که لیى دەکەوتنەوه و دەلیت (بەپراستی ئامانجى مەبەستى زانستیان کردبووه کورتهیهکی ئەو کورتکردنەوه فیهی يانەى که زانستى پراو گیرانەوه و پرای زال تریان پیکهینابوو ، جگە لەویش هیچ گرنگى یەکیان نەدەدا بە هیچ جوړه زانستیکى تر ، بۆیه بوونە بیناگا ونەشارەزای قورئان و سوننەت و فیری نەزانی یەکی تەواوبوون ، چونکە ئەو لای ئەوان چەسپا و بوو که حوکمی شەریعت لەو کورتکراوێهەدا تەسکاو و گەمارۆ (منحصر) دراوه و جگە لەویش پاتال و نەویستراوه ، بۆیه تەواو کەوتنە پێوه شلوقبوون و پەلاماردانى تەواو لە زانستەکانى تر دوور دەکەوتنەوه)^۲.

۲- شەرح و پەراویزو بەیاننامەکان : شەوکانى - پەحمەتى خواى لیبت - که زۆریکی ئەو شەرح و پەراویزانەى لە هەمە جوړه زانستە ئایینی و زمانى یەکاندا خویندووه و وتۆتەوه بەرەخنە گرتن لیى دەلیت : (لەگەل ئەوى که زۆر شتى تیدایه که پیویست نى یه بەلکوو زۆرینهى وایه ، بەتایبەت ئەو لیوردبونانەوى که لە شەرح و پەراویزەکانیدا هەیه ، چونکە ئەو دووره لە زانستى قورئان و سوننەت)^۳.

بەپراستى دانراوهکان بەزۆرى شەرح و پەراویزەکانى و چەندین زیاده‌پۆیى تر که عەقلی که لەپچە دەکردو دەبووه هوى بەستوویى و ناکارایى زانستەکان بە درێژایى چەندین سەدە بەردەوام بوون . چەند پەراویزو شەرحیکی بەسودى هەبوون ، بەلام هیندە نەبوو که باس بکریت . مەنەجى فیکرکردنیش لەو ماوه‌یه‌دا بەتەواوەتى دوور لە مەنەجى ئەهلى سوننەت و جەماعەت بوو هەموو پەیمانگا ئیسلامى یەکانیش بە هیندیک دوور بوون لە مەنەجى بنەره‌تى ئیسلامى .

بۆ نمونه ئەزھەر که پەیمانگەیه‌کى گەورەى ئیسلامى و زانکۆیه‌کى کۆن بوو . مەلەبەندیک بوو بۆ ئەو زانستانەى که دوور لە پۆح و پێبازى ئیسلام قسەیان دەکرد ، یەکیک لە وانە

^۱ (ابن باديس _ حياته والآثار (۱ / ۱۰۸) .

^۲ (ادب الطلب ص ۵۹ .

^۳ (البدر الطالع بمحاسن ما بعد القرن السابع (۱ / ۸۶) .

بیزانی نیو ئەزھەر لە بارەى زانستى كەلامەو دەلیت : (بە پەهاىى لەو زانستانەى كە لە زانكۆى ئەزھەردا سودم لە خویندنى نەبینیو زانستى كەلامە ، بەپراستى چەند سال لە ئەزھەردا وتومەتەو ، بەلام هیچى لەبارەى خواوہ لیوہ فیرنە بووم ، بەلكو تەنھا لە چەند زاراوہیەكدا پۆچووم كە شلۆقى و پێكدادانى بیرمى زیاد كرد تا ئەوہى خوازیارى ئیمانى نەخویندەوارى بووم)^١.

بەپراستى مەنھەجە ئىسلامى یەكان لەو ماوہیەدا بە زیاد لە ناكارایى و بەستوویى یان توشى شەپۆلیكى ووشكى بون كاتێك (سەردەمە دواینەكان تەواو دوور كەوتنەو لە پۆحى و ئىسلام و گرنگیان دا بەجەستەو ماددە تا ئەوہى خویندنى ئىسلامى یەكان بووہ خویندنىك كە ژيان و پۆحيان تیدا نەبیئت دەردى ئەو خویندنانەیش چوو بووہ ھەموو بەشەكانى فiqھە تاكوو ئەو بەشانەیش كە پێویست بوو خویندنى پۆح گرنگترین پەگەز بیئت تیاياندا وا نەمابوون)^٢.

٣- مۆلەتەكان : یەكێ لە ھۆكارەكانى دارمانى ژيانى زانستى لەو ماوہیەدا ئاسانكارى بوو لە پیدانى مۆلەتەكاندا ، جا لەماوہى كۆتایى دەولەتى عوسمانیدا چاوپۆشى یەك دەكرا كە ھیندە بەس بوو زانستخواز سەرەتاكانى كتیبێك یان دوو كتیب بخوینیت كە مامۆستاكەى دەیوتەو تاكوو مۆلەتى ھەموو گیرانەوہكانى بەدەست بخات ، زۆریك لەو مۆلەتانەیش لەریگەى (موراسەلە) وە دەبەخشرایە ئەوانەى كە لە ولاتە دوورەكانەوہ خوازیارى بوون . جا زانایەك لە قاھیرەوہ مۆلەتى دەنارد بۆ خویندكارێكى نیو مەككە بە بى ئەوہى بینیبیئتى یان تاقى كرديتەوہ^٣ . جا ئەو ئاسانكارى یەى كاروبارانە موسلمانانى بێناگا كرد لە بەدەست خستنى زانست بەو جۆرەى كە پێویستە ، ھەرەھا ئاسانكارى لە بەخشینی مۆلەتەكاندا ھۆكارێكى گرنگ بوو لە ھۆكارەكانى دارمانى ئاستى زانستى و لاوازی زانستە شەرى یەكان بەوہى ئامانجى زۆریك لە وانەى خویان دابووہ پال زانست بەپراشكاوانە بلین

^١ (الانحرافات العقيدية والعلمية (٢/ ٤٢ و ٤٣) .

^٢ (المجتمع الإسلامى المعاصر ص ٢١٠ .

^٣ (الانحرافات العقيدية والعلمية (٢/ ٥٩) .

به دهست خستنی زیاترین نه و مؤله ته وینهیی یانهی بوون که له راستیدا زورجار هیچ
نرخیکیان نه بوو^۱.

۴- میراتگری پایهی زانستی : له کۆتایی یهکانی دهولهتی عوسمانیدا پایه زانستی یهکان له
کاروباره زانستی یه گرنه گهکانی وهک وانه ووتنه وه و فهتوا و ئیمامهت و تهنا نهت
دادوهریشدا بوو به میراتگری ، به راستی نه و پایانه وایان لیها ت به مردنی کاربه دهسته که ی
به ته وای ده بوو به میراتگری وهک پۆل له دهستدان و مال و سامانیش به میرات دهکیرا ، جا
زور جار واپوویداوه مامۆستایهک که وانهی دهوته وه ده مرد ، پیش نه وهی بخریته گۆپه وه
پایه و کورسی یه که ی ده گوازیه وه بۆ کوپیان برایان یهک له نزیکه گانی ، هه ندی جاریش
میراتگره که کهم تیگه یشتوو بیئاگا بوو له زانست ، به لام بۆ سه رکرا دیه تی و وانه ووتنه وه
کورسی چۆل نه ده کرد که هه ندی جار که سیکی بیگانه ی که سوکاری مردو وه که له شوینیدا
داده نیشت نه گهر شیاوی جیگرایه تی نه و پایه بوا یه که کۆچ کردو وه که به جیی هیشتبوو^۲.

میژوونوسی تورکی نه حمه د جه وده ت که له سالی ۱۳۱۲ک دا مردو وه^۳ له باسی نه و
دیارد خراپه ی نیو دهوله تی عوسمانی دا ده لیت : (نه وهی ده سه لات دارو دادوهران که
هیشتا تازه پیگه یشتوو مندا ل بوون ، نه رکه گانیان ده گرت ده ست و بۆ نه مه ییش له
نه رکه گاندا سه رده که وتن تا نه وهی ده چوون بۆ پله ی (مه وله ی) له دادگای عوسمانیدا
دوای پله ی دادوهرو سه ربازی دووهم پله بووه) سه ره ی ده هات که چی هیشتا سمیلی
نه هاتبوو و زولفی زه رد نه بوو بوو ، هه روه ها هه موو خاوه ن پوو و ناوداریک پایه ی وانه
وتنه وه ی ده گرت ده ست . تا نه وهی پله و پایه زانستی یهکان به میرات وهرده گیران ، ئیدی
وه زیره کان و پیاوانی ده ولت رییان بۆ ئاسان بوو که نه و پایانه بده ن به نه وه گانیان و
که سانی تریش . ئیدی ژاوه ژاو ده وله تی گرت وه و نه زانه کان ده یاندا به سه ر یه کدا و کاروبار
ته وای تیگچوو و ته وای خراپ بوو)^۴.

^۱ (هه مان سه رچاوه ی پیشوو (۶۴/۲) .

^۲ (الانحرافات العقديّة والعلمية (۶۴/۲) .

^۳ (وه زیریکی نیو کۆشکی عوسمانی بوو و له ۱۲ ی بهرگدا میژووی
نوسیوه ته وه .

^۴ (الانحرافات العقديّة والعلمية (۶۸/۲) .

(محمد كرد عهلى) له باره‌ى بارودۆخى زانستى نىو شام و دواكهوتنى له سه‌رده‌مى عوسمانيدا ده‌لێت : (له‌و سه‌رده‌مه‌دا بنكه‌ى چاكه‌ى باوك بۆ كو‌پ به‌هێز بوو و (ئه‌بوسعود) ى مو‌فتى كه‌ يه‌كۆ بوو له‌ شىخه‌كانى ئىسلام بوو له‌ ئاستانه ، يه‌كه‌م كه‌س بوو كه‌ ئه‌وه‌ى دا‌هێنا و بۆ خه‌لكى هێنايه مه‌يدان ، ئىدى وانه وتنه‌وه و بوون به‌ والى و وتار بێژى و پيشنوێژى و پێگه‌ ئايىنى يه‌كانى تىرش ده‌درابه ده‌ست نه‌زانانه‌وه به‌و بانگه‌شه‌يه‌ى كه‌ باوباپىرانيان زانا بوون و پيوسته ئه‌وان ئه‌رك و پايه‌كانيان به‌ ميراث بگرن هه‌رچه‌نده نه‌زانيش بن ، هه‌روه‌ك چۆن فرۆشگه‌ و بىنا و فهرش و كتىبه‌كانيشيان به‌ ميراث ده‌گرتن ، به‌لكو‌و بارى ده‌وله‌ت گه‌يشته ئه‌وه‌ى نه‌خوينده‌واره‌كان دادوه‌رى يان ده‌گرتنه‌ ده‌ست ، چا چەند نه‌خوينده‌وار له‌ ديمه‌شق و حه‌لب و قودس و به‌يروتدا پايه‌ى دادوه‌رى دادوه‌ره‌كانيان گرتنه‌ ده‌ست چا له‌ هه‌رىمه‌كاندا پي‌ده‌چي‌ت نه‌خوينده‌واران زياتر جگه‌ له‌ خويان بووبن ...)^١ .

به‌راستى ئه‌و نه‌ريته خراپه‌ چەندین شوێنه‌وارى ته‌واو خراپى به‌جۆ هيشته وه‌ك دابه‌زىنى ئاستى فيزىکردن و لاواز بوونى ژيانى زانستى لای موسلمانان ، ئه‌ويش به‌ به‌ميراتگري ئه‌و پايه‌ ئايىنى يانه‌وه و قورخ كردنى له‌ نيو بنه‌ماله‌ يه‌كى ده‌ست نيشان كراودا ، دواتريش ئه‌و نه‌ريته كاري كرده سهر هينانه دى چەندین زانای له‌ خوا ترسى خو يه‌ك لاکه‌روه‌و بۆ ئايىنى خوا كه‌ مون بريتى بوو له‌ هينانه دى دادپه‌روه‌رى و سه‌رخستنى سته‌م ليكرا و سه‌ربلندکردنى ئايين .

حه‌وته‌م : ره‌فزکردنى ده‌رگای ئىجتهااد : له‌ كو‌تايى يه‌كانى ده‌وله‌تى عوسمانيدا بانگه‌شه‌ بۆ كرده‌وه‌ى ده‌رگای ئىجتهااد بوو به‌ تۆمه‌تيكى گه‌وره‌ كه‌ ده‌گه‌يشته تۆمه‌تباربوون به‌ گونا‌هه گه‌وره‌كان . لای هه‌ندى له‌ لاسايى كه‌روه‌و و ناكارا و كه‌سه‌ چه‌ق به‌ستوه‌كانيش ده‌گه‌يشته ئايستى بيباوه‌رى ، له‌ و تۆمه‌تانه‌ى كه‌ نه‌يارانى بانگه‌وا‌زى سه‌له‌فيه‌ت بۆ زاناكانيان ده‌كرد بانگه‌شه‌ى ئىجتهااد بوو كه‌ له‌و كاته‌دا تۆمه‌تيكى توند و گه‌وره‌ بوو ، له‌گه‌ل ئه‌وه‌يشدا كه‌ هه‌يچ كاميان ئه‌وه‌ى نه‌وتبوو ، بانگه‌واز بۆ قوفلكردنى ده‌رگای ئىجتهااديش به‌ دريژايى سه‌رده‌مه‌كان ميراتى ده‌مارگيره‌كان بووه ، له‌ كو‌تايى يه‌كانى ده‌وله‌تى عوسمانيشدا سوربو‌نيان به‌ ئاشكرا ده‌ركه‌وت و له‌ پي‌ناو نه‌كرانه‌وه‌ى ئه‌و ده‌رگايه‌ و به‌رنگارى هه‌موو كه‌سي‌كدا كه‌ بچي‌ت به‌ پالي‌دا ته‌شه‌نه‌يان سه‌ندو بلا‌بو‌نه‌وه‌ كه‌ به‌ پوژئاوايى كه‌ره‌كاني

^١ (خطط الشام (٧٠/٣) .

هاندان بۇ ھەلۋىدەنى بېچان بۇ گېرپانە ھەي پېيازو پېكخستەنەكانى ئەورۇپا . دوابەدۋاى ئەم داخستەنى دەرگای ئىجتەھادەشدا چەند شۈيۈنەوارىكى تەواو مەترسى دار ھاتنە ئارا كە ھىشتا زىانەكانى لە ژيانى مۇسلماناندا تا ئەمپۇى ئىمەيش كۈن و كەلەبەر دروست دەكات . جا كاتىك ئىجتەھاد لەگەل بوونى بانگەوان كەرو خوازىارەكانىدا بۈستىت ئىدى چى پروودەدات ؟

يەككى لەم دوو بۈارە پروودەدات : يان ژيان دەيبەستىت و لەگەشەسەندن دەۋەستىت ، چونكە ئەو بەچەند قالىبك بەستراۋتەۋە كە فراوان و لەبارى ناكات . يان لەو قالبە ھەبس كراۋەدا دەرەچىت . لە ھەمان كاتىشدا لەسېبەرى شەرەتدا دەچىتە دەرى ، چونكە ئەو سېبەرە درىژەى ئىجتەھادى نە بووە تاكوو بىبەخشىت . ھەردو بۈارەكە پېكەۋە پروياندا و يەك لە دۋاى يەك ھاتن ، يەكە مجار بەستوۋىي و پاشان پاش ئەۋە دەرچوون لە بازنەى شەرىعت ^۱ .

بەراستى ئوممەت بە دەست قوفلەكردنى دەرگای ئىجتەھادەۋە دەيانالاند و دەۋلەتى عوسمانىش لە كۆتايى يەكانى سەردەمى خۇيدا مافى ئەو دەرگايەى نەدا . پېرەى ژيانىش بە پەلە ترو بەھىز تر بوو لەو بەست و كۆتکراۋانەى كە بەرپەرچى ھەموو شتىكى نوئى يان دايەۋەو كارەكە لە دەستيان دەرچوو (بەو جۆرەيش بزوتنەۋەى عەقلى لای مۇسلمانان وەستا كە لە بەردەم ھەموو نوئى گەرى يەكدا وەستا كە ژيان دەيھىنايە دونياۋە ، ژيانىش دايھىنەرە و ھەرگىز لە لەدايك بوون و دايھىنانى خۇى ناۋەستىت ، ئەو پۇژانە شتى نوئى دەبىت كە مۇوقايەتى پىشتەر نەيناسىۋە . بۇ ئەمەيش خەلكى _ جگە لە مۇسلمانان _ لەگەل ھەموو نوئىگەرى يەك دا دەرچوون و ھەلسوكەوتيان لەگەلدا دەرکردو نوئى گەرى يەكيان لى بەرھەم دەھىنا ، بەو جۆرەيش خەلكى _ جگە لە مۇسلمانان _ لە ژياندا ھەنگاۋىكيان دەنا و مۇسلمانان راۋەستا بوون بەۋەى ئەو شۈيۈنەى خۇيان بەجىنە دەھىشت كە باۋاپىرائيان لە چەند سەدەيەكدا لەسەرى بوون) ^۲ .

دەمارگىرى مەزھەبى بەردەوام بوو لە لاۋازكردنى ئاستى زانىيارى و داخستنى زانستەكان و بەستوۋىي و كەلەپچەكردنى عەقل و تىگەيشتنەكان و ناكارا كەردنىدا زىاد

^۱ (واقعنا المعصر _ محمد قطب ص ۱۵۹ .

^۲ (سدباب الاجتهاد وما ترتب عليه ص ۱۴۴ .

له وهی که بووه هۆی دووبه رهکی قسهی موسلمانان و خراپ کردنی نیوانیان و چاندنی دژایه تی و دووبه رهکی نیوان تاک و کۆمه لی موسلمانان . پاش ئه وهی بوونه چهند دهسته و کۆمه لیك ، هه موو دهسته یه که مه زه بهی خۆی سه رده خست و له پینا ویدا دژایه تی مه زه به به کانی تری ده کرد ، له و کاته دا ئه و ده مارگیری خراپ تر بوو و به شه ئیسلامی یه کانی گرته وه و هیچ به ش و ولاتیکی لی ده رنه چوو جا زانکۆی ئه زه ه مهیدانیکی پیشوازی که ری ئه و ململانی مه زه به بیانه بوو به تایبه ت له نیوان شافعی و حه نه فی یه کاندایه مه ییش له پینا و کیبه رکۆی ی توند له سه ر بوون به شیخی ئه زه ه ^۱ .

ده مارگیری مه زه بهی له کۆتا سه ده کاندایه چهن دین به ره به سستی چڕو پڕی له نیوان موسلماناندا هینا یه دی ، که ته واو هه سستی لاواز کردن به رامبه ر به یه کبوونی ئیسلامی یان له بواری کۆمه لایه تی و سیاسیدا ، له نیوانیشیاندا چهن دین دژایه تی به جیه ییش ت که بینا گای کردن له هه موو جوړه دوژمنانیکی ئیسلام و مه ترسی یه کینه له دلانه یان بۆ ئیسلام و موسلمانان ^۲ . به راستی ده مارگیری مه زه بهی له مه نه ه جی خوا دا کاریکی لاده ره ، ئه و لادانه ییش قو لی له کارخستنی عه قل و به ستووی زانسته کان و تیك و پیکشکاندن پیزی ئیسلامی زیاد ده کات که گه وه ره ترین کاریگه ری هه بوو له لاوازی و کۆت بوونی ده وله تی عوسمانی و سه رقال بوونیدا به کیشه ناوخۆیی یه کانی یه وه ، له کاتی کدا پیلانه کان گه مارۆیان دا بوو و خا چه رستان ده ستیان کرد بوو به خۆ ئاماده سازی بۆ سه رپیا وه نه خۆ شه که .

هه شته م : بلا و یونه وهی سته م له ده وله تدا :

سته م له ده وله تدا وه که نه خۆشی وایه له مرو فدا ، پاش ئه وهی ما وهی دیاری کراوی ته واو بوو وه ره نه خۆش بوو ئه وا مه رگ پیش ده خات و به کۆتایی هاتنی ئه و ما وهی کاتی مه رگی دی ت ، به هه مان شی وه سته مییش له ده وله تدا له ناو چوونی پیش ده خات به وهی چهن دین کاریگه ری کاولکه ری تی دا پوده دات که ده بیته هۆی له ناو چوون و شپۆل بوونی له ما وهی یه کی دیاری کراودا که خوا ده یزانی ت ئه وه ییش ئه جه لی ده ستنیشا نکراویه تی ، واته ئه وهی خوا

^۱ (عجائب الآثار (۲/۲۴۲) .

^۲ (الانحرافات العقیدية والعلمية (۲/۸۶) .

بۆی داناوه به پئی ئه سوننه ته گشتی یه که بۆمه رگی ئوممه ته کانی داناوه به پئی
هۆکاره کانی مانه وه که تیايدايه وه که دادپهروه ری یان هۆکاره کانی له ناوچوون وه که
سته مکاری که کاریگه ری یه که ی به دهر ده که ویت ، ئه ویش له ناوچونیه تی پاش تیپه پهبونی
ماوه یه کی ده ستنیشان کراو که خوا ده یزانیت ^۱ . خوا ده فره مویت

﴿ وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ فَإِذَا جَاءَ أَجْلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴾ (اعراف ۳۴) .

ئالوسی له ته فسیریدا

بۆ ئه م نایه ته ده لیت ﴿ وَلِكُلِّ أُمَّةٍ أَجَلٌ ﴾ واته بۆ هه موو ئوممه تی که له ئوممه ته له ناوچووه کان
ئه جه لیک هیه . واته کاتیکی دیاری کراو ده ستنیشان کراوی پریشه کیش کردنیان ^۲ . له
ناوچونی ئوممه ته کان هه رچهنده شتیکی دووپات کراوه یه به لام کاتی هاتنی نادیاره لای ئیمه
واته ئیمه به دلنای یه وه ده زانی که ئوممه تی سته مکار به به هۆی سته مه که یه وه له
ناوده چییت به پئی سوننه تی خوا بۆ سته م و سته مکاران ، به لام ئیمه به ته واوه تی کاتی له
ناوچوونی نازانی ، جا که س ناتوانیت پۆژان یان سالانی که ده ستنیشان بکات ، ئه وهیش له
لای خوا ده ستنیشان کراوه ^۳ .

سوننه تی خوا له له ناوچونی ئوممه ته سته مکاره کاندایه ده وای یه که دادیت ، خوا ده فره مویت

﴿ ذَٰلِكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْقُرَىٰ نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَائِمٌ وَحَصِيدٌ ﴾ وَمَا

ظَلَمْنَاهُمْ وَلَكِنْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَمَا أَغْنَتْ عَنْهُمْ ءَالِهِمُ الَّتِي يَدْعُونَ

مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جَاءَ أَمْرُ رَبِّكَ وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ ﴿۱۱﴾

﴿ . ئه م نایه ته پیروژه پهبونی ده کاته وه : سزای خوا ته نها بۆ که له سته مکاره کانی پهبوونی
یه ، به لکوو سوننه تی خوا له گرتنی هه موو سته مکاراندا یه که سوننه ته . جا نا کریت که سی که
وا بزانیته وه له ناوچوونه ته نها بۆ ئه و سته مکاره پهبوانه یه ، به لکوو خوی که وره کاتی که

^۱ (السنن الالهية ص ۱۲۱) .

^۲ (تفسیر الالوسی (۱۱۲/۸) .

^۳ (السنن الالهية ص ۱۲۱) .

باريان دهگيرښته وه د فهرمويت ﴿ وكذلك اخذ ربك اذا اخذ القرى و هي ظالمة ﴾ . جا خواى گه وره نه وه به ديار دهخات كه هر كهس له كارى نه وانه ي پيشودا به شدارى بكات كه بوو به هوى له ناوچونيان ، نه وا ده بښت له و گرتنه سهخته تونده يشدا به شداريان بښت ، نايه ته كه ناگادارى ناسازى و زيان به خشى سته ممان ده كاته وه . هه ندى جار ده ولته تى بښاوهر دادپه رور ده بښت به و اتا يايه ي كه فهرانره واکانى سته م له خه لکى نه كهن و خه لکيش له نيو خو ياندا سته م نه كهن ، جا نه وده ولته ته له گهل بښاوهر پيشدا ده ميښته وه ، چونكه سوننه تى خوا ته نها به بښاوهر بوونيان نايته هوى له ناو بر دنى ده ولته ، به لكوو نه گهر سته مى فهرانره واکان بو ژيړده سته (رعيه ت) دايه پال بښاوهر پى يه كه ي و خه لك له نيو خو ياندا سته ميان كرد ^۱ . خواى گه وره د فهرمويت ﴿ وما كان ربك ليهلك القرى بظلم واهلها مصلحون ﴾ (هود ۱۱۷) .

ثيمامى پازى له ته فسیره كيدا ده لښت : (مه به ست له سته م له م نايه ته دا هاو هل دانانه . واته : خواى گه وره ته نها به بښاوهر بوونى خه لكك له ناو يان نابات ، نه گهر هه لسوكه وتى نيوان خو يان چاك بښت و ، له گهل يه كتر دا به چاكى و خراپه نه كردن هه لسوكه وت بكن) ^۲ .

له ته فسيري قورتوبيشدا ﴿ بظلم ﴾ واته به هاو هل دانان و بښاوهر پى ﴿ واهلها مصلحون ﴾ واته له نيوان خو ياندا له به خشينى مافه كاندا . واته نايه ته كه يش نه وديه كه : خواى گه وره ته نها به بښاوهر بوونيان له ناويان نايات تاكوو خراپه ي بو زياد نه بښت ، وه ك گهل شو عيبي به هوى سو كى كي ش و ته رازو و گولى لوتى به هوى ني ربازى يه وه له ناو بردن ^۳ . ثين ته يميه له له ناوچوونى ده ولته تى سته مكاردا نه گهر يش موسلمان بښت ده لښت (كاروبارى خه لك له گهل دادپه روريدا سه قامگير ده بښت با هه ندى جوړى خراپه يشى تيدايښت زياتر له وهى له گهل سته م له مافه كاندا سه قامگير ده بښت نه گهر له خراپه يه كيشدا به شدار بښت . بو نه ميش و تراه : خواى گه وره ده ولته تى دادپه رور سه قامگير ده كات نه گهر بښاوهر پيش بښت ، ده ولته تى سته مكاريش سه قامگير ناكات گهر چى موسلمان يش بښت . ده يشوتري ت) دنيا له گهل دادپه رور و بښاوهر پيدا به رده وام ده بښت وله گهل سته م و ئيسلامدا به رده وام

^۱ (هه مان سه رچاوه ص ۱۲۲) .

^۲ (تفسير الرازي (۱۶/۱۸) .

^۳ (تفسير القرطبي (۱۱۴/۹) .

نابیت . ئەوھیش ئەوھىيە كە دادپەرەھرى نىزامى ھەموو شتېكە ، جا ئەگەر كاروبارى دنيا بە دادپەرەھرى بەرپا بوو ، ئەوا بەرپا بوو ، ئەگەرېش بە دادپەرەھرىش بەرپا نەبوو ، ئەوا ئەوھيش بەرپا نابیت ، ئەگەرچى خاوەنەكەيشى ئىمانى ھەبیت كە لە پۇژى دوايى دا پاداشتى پێوەردەگریت)^۱ .

ھەندى پاشا ھەستان بەچەند كارىكى ناشيرين و كەوتنە خوین پشتن و دەستيان دەگرت بە سەرماڵ و ساماندا ، جا ئەو ەبراھىم پاشاى ناسراو بە (بدلى) يەكى ەزىرى سولتان موراى سى يەمەو ئەمىرى ئەمىرەكانى ديار بەكربوو ، كەوتە كاوكارى لە شارەكەدا و ستمى لە خەلكەكەى كرد و چەندىن تالان كردنى مال و سامان و كارى لاسارى زۆرى ئەنجادان ، كاتى ەوال گەيشتە سولتان: ئەنجومەنى دادوھرى بەست ئەوھيش خەلكى ترسان كە شاھىتى لەسەر بەدن ، دادوھر نەيتوانى لە سكالاکەيدا وردبونەوہ بكات ، چونكە خوشكەكەى جىي پەزنامەندى سولتان بوو ، نەيارەكانىشى پاشگەز بوو نەوہ و سولتان لە دياربەكردا داينايەوہ ، ئەوھيش چوو بۆ ئەوئى بۆ لە ناوېردنى ئەوانەى سكالايان لەسەرنوسىبوو و لەژىر سزادا زۆرىكى لى لەناوېردن . ئىنجا لەقەلادا خۆى توند و تۆل كردو بە تۆپەكان تۆپارانى خەلكى شارەكەى دەكرد تاكوو زۆرىكى لىكوشتن)^۲ .

ئەوستەمەھيش كە پاشا محمد ەلى پىي ەستا لە پووى خەلكى مىسر و شام و حىجازدا شتېكى پوون و ئاشكرايە ، لەم كتيبەيشدا باسما ن كردوہ ، ستمى توركەكانىش بۆ ەرب و كورد و ئەلبەكان لەگەل ەاتنى ئىتتىحاد تەرەققى بۆ سەر حوكم توندبويەوہ ، بەلكو ئەو جەنكەرانە كەوتە ستم كردن لە خەلك لەنيو توركيادەرەوہيشدا ئەو ستم و توندو تىژى و خراپەيانەيشيانمان باسكرد كە سولتان عبدالحمىدى دووہم بەرەو پووى بويەوہ ، جا ئەو سوننەتەى خوا كە ناگۆرېت تياياندا پويدا و تۆلەى لە ستمكاران سەندەوہو خراپەى خويانى خستە نيو خويانەوہو دەولەتى عوسمانى لە بوونەوہ ئاوابوو .

^۱ (رسالة الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر _ ابن تيمية ص ٤٠ .

^۲ (المختار المصون من اعلام القرون (٢ / ٩١٦ ، ٩١٧) .

نۆپەم : زېده پۇیى دنیایی و پۆچوون له نیو ئارەزووه کاندە:

خو ده فەرموئیت ﴿ فلولا كان من القرون من قبلكم اولوا بقية ينهون عن الفساد في الارض الا قليلا ممن انجينا منهم واتبع الذين ظلموا ما اترفوا فيه وكانوا مجرمين ﴾ . (سوره تى هود نایه تى ۱۱۶) . کاتى ده فەرموئیت ﴿ واتبع الذين ظلموا ما اترفوا فيه ﴾ مەبەستى له (ظلموا) بریتى یه له : وازهینه رانى له نه هی کردن له خراپه کان واته گرنگى به و کاره نادهن که پایه یه کی گه وره یه له پایه کانى ئایین که فەرمان به چاکه ونه هی له خراپه یه . به لکوو گرنگى یان داوه به خوشگوزهرانى و زېده پۇیى دنیایی و پۆچوون له ئارەزووه کان و هه ولئى به دهستخستنى سه رکردایه تى و پاراستنى دا و هه ولدان بو ئه و مەبەسته و خواستى هوکاره کانى ژيانى خوش و کامهران ^۱ .

سوننه تى خو بو سزا دان و هیلاکى ئه و دنیا په رستانه ی که به خششى دنیایی سه رکه شى کردبوون و له شه رعى خو دوورکه وتبوونه وه هاته دى . خو ده فەرموئیت ﴿ وکم قصمنا من قرية کانت ظالمة و انشاننا بعدها قوما ءاخرين ، فلما احسوا باسنا اذا هم منها یرکضون ، لاترکضوا وارجعوا الى ما اترقمتم فيه ومسکنکم لعلکم تسئلون ﴾ (انبیاء ۱۱ و ۱۲ و ۱۳) . یه کى له سوننه ته کانى خو به هیلاکدا بردنى ئوممه ته به هوئى (فسق) ی دنیا په رسته کانیه وه . خو ده فەرموئیت ﴿ و اذا اردنا ان نهلك قرية امرنا مترفوها ففسقوا فيها فحق علیها القول فدمرناها تدمیرا ﴾ (اسرا ۱۶) . له ته فسیره که یدا هاتوو که (کاتیک کاتى له ناوچونیان هات ، فرمانى گوپراهه لیماندا به سه ر دنیا په رسته کانى دا واته خوشگوزهران و خوشه پین و پاشاکانى دا . ئه وانیش لیى ده رچوون ، بویه چى یان پى و تاربوو هاته دى له ناومان بردن . خوائى گه وره ته نها باسى دنیا په رسته کانى کردوو له گه ل فرمان کردن به گوپراهه لیش بو هه موان ، چونکه ئه وان پيشه واکانى ده رچوون و سه رکرده کانى گوپرايين . هه ر خراپه یه کیشیان توش بیئت ، ئه و توشى شوینکه وته و فريودراوه کانیشیان ده بیئت ، بویه ئاراسته کردنى فرمانه که به پووى ئه واند دویات ده کریته وه) ^۲

له سه رده مى سولتان محمدى کوپى ابراهيم دا پوویدا که (کوشكى خيلافهت سى پوژ پارێنرايه وه و سولتان محمد که له شارى سلستره بوو له روم ئیلی ، نامه یه کی نوسی بو)

^۱ (السنن الالهية ص ۱۸۶ .

^۲ (تفسير الالوسي (۴۲/۱۵) .

عبدی پاشای نیشانی (قائمقامی وزیر له قوسته‌نینه که دهیوت : ئەو دەیه‌وێت بێت بۆ دارو لمەملەکه . ئەو لەماوەی تەمەنیدا دیمەنێکی جوانی پێوه نەدیوه و فرمانی کرد بانگەوازی بکریت بۆ ئامادەسازی جوانکاری یەکی تر ئەگەر هات بۆیه پێش ٤٠ پوژ له هاتنی سولتان بانگەواز کرا و خەلکی کەوتنە جوانکاریان ، پاشان سولتان هات و دەستیان کرد بە رازاندنەوه و هەولەکەکانیان لەو پوچوون و جوانکاری یەدا خستەگەر ، خەلکی ئەو سەردەمە لەسەر ئەو کۆک بوون که له هیچ سەردەمی کدا جوانکاری له و شیوه پووینه‌داوه ، منی هەزار که له قوسته‌نینه بووم و بینیم . هیچ جوهر هۆکاریکی خوشحالی و شادمانی نەما بوو که هەول و تەقەلای تیدا به خەرج نەدرابی نێردراوه‌کان بەرهو لای چوون خەلکیش له چیژو کامەرانی دا پوچووبوون و هەموو جوهر ئامیزه‌کانی چالاکي و خوشگوزەرائی یان گرتبووه بەرو ناپه‌وایی یەکان بلأوبوونه‌وه . ژیرەکان زانی یان که ئەو کاره هەله‌ بووه و توشبونی تاوانیکی گه‌وره یه ، ئەمەشیان به تاکو تایی دەسلالت و دەرگای بەختەوه‌ری و به خشداری و دانا ، پاشان هەلوه‌شاندنەوه‌ی کتوپر پوویدا و که موکورتی خۆی نواند و دواي ئەوه بردنەوه و خوشی یه دۆراندن و چەرەسەری شوینی گرتەوه ...)^١.

له سالی ٩٩٠ ک دا سولتان مورا دی دووم به بۆنه‌ی خەته‌نه کردنی سولتان محمدی کوریه‌وه ئاهه‌نگی گیراو بۆنه‌مه خوشی یه‌کی گیرا که له سەردەمی هیچکام له خەلیفه و پاشاکاندا پووینه‌داوه . هه‌روه‌ها وه‌لیمه و خوشی و پابواردن و خوشحالی ماوه‌ی ٤٥ پوژ به‌ردهوام بوو ، سولتان له مائی ابراهیم پاشادا له ناوچه‌ی ئات مه‌یدان دانیششت بۆ سه‌یرکردن و که‌وته به‌خشی گه‌وره و دابه‌شی ده‌کردن له میژووی (کبری) دا بینومه که چەند به‌رده‌ ئه‌ستی یه‌کی بجوکی له زیوو و زیر دروست کردوو و زیری به‌زیوو زیوی به زیر پرکردوو ، و داویه‌تی به‌ خاوه‌ن (پابواردنگه) کان^٢. ئەوه لادانیکی ترسناک بوو له‌ مه‌نه‌جه‌ی که ده‌ولەت له‌سەردەمی به‌هیزی و چه‌سپاوی و ده‌سه‌لاتداریدا له‌سەری ده‌پویششت . له وه‌سیه‌ته‌کانی محمدی فاتیح بۆ جیگره‌که‌ی بریتی بوو له‌وه‌ی (پاسه‌وانی مال و سامانی به‌یتومال بکه له‌وه‌ی که به‌فیرۆبجیت) (مال و سامانی ده‌ولەت له‌ پابواردن و گالته‌جاریدا به‌ خەرج مه‌ده‌و زۆر به‌ هیندەوه‌ پابه‌ند به ، چونکه ئەو له‌گه‌وره‌ترین هۆکاری له

^١ (المختار المصون (٢/ ١١٦٣، ١١٦٤) .

^٢ (هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو (٢/ ١١٥٥، ١١٥٤) .

ناوچوونە) . بۇيە ئاسايى يە دواى ئەو لادانە گەورە و پۇچوونەى نىو گالتەجارى و رابواردن و ئارەزوانە دەولەت پاش نەمانى جىيى وەستاوەکانى مانەوہى (مقومات البقاء) ی بروخيت و نەمىنيت .

دەيەم : ئاکۆكى و دووبەرەكى :

سوننەتى بەردەوامى خوا لە نيوگەل و ئوممەتەکاندا ئاگوڤيٲ و لە خوۆە چاک نابيت . خواى گەورەيش ئاکۆكى کردۆتە يەك لە ھۆکارىكى لە ناوچوونى ئوممەتان ، پيغەمبەريش (ﷺ) دەفرمويت (فان من كان قبلکم اختلافوا ، فھلکوا) يان (فاهلکوا)^١ . واتە : ئەوانەى پيش ئيوە ئاکۆكى يان تيکەوت و لەناوچوون يان لەناوبران) . ئيين حبان و حاکم لە ئيين مەسعودەو دەگيرنەوہ بە (فانما اھلک من کان قبلکم الاختلاف) واتە : بەراستى ئاکۆكى ئەوانەى پيش ئيوەى لەناو برد .

ئيين حەجەرى عەسقەلانى دەليٲ : لەو فەرمودەيە و ئەوہى پيش ئەويشدا سوربوون لەسەر کۆمەلبون و يەکانگىرى و ئاگادار بوون لە دووبەرەكى و ئاکۆكى ھەيە^٢ .

ئيين تەيمىيە (پرەحمەتى خواى ليبيت) دەليٲ (خواى گەورە فەرمانى پيکردوين بە کۆمەلبون و ھاو بەرەيى و نەھى ليکردوين لە دووبەرەكى و ئاکۆكى)^٣ .

ئاکۆكى لە ناو بەرەى ئوممەتيش دا ھەمان ئاکۆكى زەم کراوہ (ناپەسەند) کە دەبيٲتە ھۆى دوو بەرەكى بوون و بەش بەش بوونى ئوممەت و پيگىرى سەرکەوتن بەوہى لەنيو ئاکۆكى کەراندە ھەر لايەنيک باوہرى بە پوچەلى ئەوہيە کە لەلاى لايەنى دووہمە تا ئەوہى بارەکە دەگاتە پرەواکردنى کوشتنى يەکتى^٤ .

بەراستى ئاکۆكى ھۆکارىكى لە ناوچوونى ئوممەتانە وەك لە فەرمودەکەى پيغەمبەردا (صلى الله عليه وسلم) ھات . چونکە ئەو ئاکۆكى يانە بە ناپەسەندى (زەم کراوہ) ى ھەندى و ھەسەکانيان باس کرد ، ئوممەت دەبيٲتە چەند دەستەيەكى جيا کە ئوممەت لاواز دەکات

^١ (صحيح البخاري بشرح العسقلاني (١٠٢/٩ ، ١٠١) .

^٢ (ھەمان سەرچاوہى پيشوو (١٠٢/٩) .

^٣ (مجموعة الفتاوى

^٤ (السنن الالهية ص ١٣٩ .

، چونكه هیزى ئوممەت لەو كاتەدا كه يەكن گەورەترە لەو هیزەى كه دووبەرەكن ، ئەو لاوازی يە گشتى يەيش كه بە گشتى توشى ئوممەت دەبیّت ، دژمن زال دەكات بەسەرىدا و تەماعى ھەمووى دەیگریت و خاكەكانى داگیر دەكات و خۆى دەسەپینیت بەسەرىدا و دەيكات بە كۆیلە و كەسایەتى يەكەى دەسپیتەو ، ئیدی ھەلۆەشانەو و لیكترازان و لە ناوچوونى لە مەدايە^۱ .

وانە گرنگەكانى نیو ئەم لیكۆلینەو مێژوویى يە ئەوێهە كه : پێگى و خۆپارستن لە لەناوچوون بە پێگى و خۆپاراستنە لە ناكۆكى ناپەسەند ، چونكه ناكۆكى ھۆكارىك بوو لە ھۆكارەكانى ئاوا بوون و لەناوچوون و پوكانەوێ دەولەتى عوسمانى ، مەترسیدارترین ئەو شتەيش كه ئیستا پێوێ دەنالینین ، ناكۆكى نیو پیزەكانى ئەو ئیسلاامى يانەيە كه ھەستاوان بە ئەركى بانگەواز بۆ خۆى گەورە ، ئەو ناكۆكى يە دەبیّتە ھۆى لاوازی ئوممەت ئەگەر بیّت و پێگەى خۆپاراستن لێى نەگیرتە بەر . شیخ عبدالكريم زەیدان دەلیّت (ناكۆكى وەك چۆن ئوممەت لاواز دەكات و لەناوى دەبات . ئەو موسلمانەيش لاواز دەكات كه ھەلەدەستى بە ئەركى بانگەواز بۆ خۆى و دواتر لە ناویان دەبات . بۆیە خراپترین شتێك كه كۆمەلى موسلمانى پێوێ توش دەبیّت ، پودانى ناكۆكى ناپەسەند و زەم كراو لە نیوانیاندا ، بە جۆرىك دەیانكات بە چەند دەستەيەكەوێ تا ئەوێ ھەموو دەستەيەك وادەزانیت ئەو راستەو كارەكەى پێكاوێ و ئەوانى تر لەسەر وجگە لەو ھەلە و گومپاین . ھەموو دەستەيەكیش باوەریان وا دەبیّت كه ئەو ئەوێهە كه لە بەرژەوێدى بانگەوازا كار دەكات . ھاوار ئەگەر دووبەرەكى و دەستەگەرایى و ناكۆكى ناپەسەند لە بەرژەوێدى بانگەوازا بیّت ، يان بەرژەوێدى بانگەواز لە پێگەى دوو بەرەكى يەوێ بیّت . بەلام شەیتانەكە دەستگەرایى و دووبەرەكى لە چاوى دووبەرەكى كەرو ناكۆكى كەرەكاندا جوان دەكات و وایان لیدەكات باوەریان وابیّت كه ناكۆكى و دووبەرەكى يان لە بەرژەوێدى بانگەوازا يە ناكۆكى نیو كۆمەل كارىگەرى يەكەى لە سنورى لاوازکردنى كۆمەلدا ناوەستیت ، بەلكو كارىگەرى يەكەى خەلك لاواز دەكات و دەستبەرداران والیدەكات پای پوچەلى خویان لە نیو خەلكدا دابەزینن و بلین : كۆمەلێكى خراپ فرمان بە خەلك بكەن بە یاساكانى ئیسلاام و ئیسلاامیش بانگەواز بۆ يەكانگىرى و كۆبونەوێ دەكات و نەھى دەكات لەناكۆكى ، كەچى ئەو كۆمەلە

^۱ (ھەمان سەرچاوەى پێشوو ل ۱۳۹ .

ناكۆكى دەبىت چونكى ئەو لە نىۋ خۇيدا دوو بەركى و ناكۆكەو ھەر دەستىيەك ئەوى تر لەكە داردەكات و بانگەشە دەكات كە تەنھا ئەو لەسەر پاستى يە ، پاشان بارەكە دەگاتە تەنگەبەرى (انحسار) كاريگەرى كۆمەلەكە لە نىۋ كۆمەلگادا و پاشان لاواز و شېرۆل و لە ناوچونى و بەرپا بوونى چەند كۆمەللىكى نۆى لە شوينى دا كە دەستەى جىابووەوى ئەون . پووداوە دوور و نزيكەكانى ميژوويش پيشتگىرى ئەو دەكەن و وا دەللىن)^۱ .

بەپراستى دەولەتى عوسمانى بەتايبەت لە كۆتايى يەكانى سەردەمەكەيدا توشى ناكۆكى و دووبەركى نىۋان سەركردەو سولتانەكانى بوويەو ، جا ھەندى لە فەرمانپەرەوا ناوچەى يەكان ھەولئى سەربەخۇبوونيان دەدا لە حكومەتى مەركەزى بۆ دريژە پيدانى ماوہى فەرمانپەرەوايى يان و ھەولئى دەمەزراندنى بنەمالە گەللىكى ناوچەى (مەمالىك لە عىراق) ئالى گەورە لە سوريا ، موەننى و شىھابى يەكان لە لبنان ، محمد عەلى لە مىسر ، ظاھر و لعەر لە فەلەستين ، ئەحمەدى جەززار لە عەككا ، عەلى بەگى گەورە لە مىسر قراملى يەكان لە لىبىيا)^۲ . ئەو ململانئىيەى نىۋان فەرمانپەرەوا ناوچەى يەكان و دەولەتى عوسمانى ھۆكاريكى لاوازكردنى دەولەت و دواتر ئاوابوون و كەوتنى بوو . ھەندى لە ميژوونسانىش چەند ھۆكاريكى كەوتنە كە باس دەكەن و دوچارى تىكەلكردنىكى نىۋان ھۆكارەكانى كەوتن و نىۋان شوينەوارە بەجىماوہەكانى دووركەوتنەو لە شەرى خوا بوون) . قسەكردن لەسەر لاوازى سياسى و جەنگى و ئابورى و زانستى و پەوشتى و كۆمەلەيەتى و چۆنىتى نەھىشتنى ئەو لاوازى يەدا و قسەكردن لەمەر ئىستعمار و شالەوى فەكرى و سەرخستن و چۆنىتى بەرنگاربوونەوى ھىچ ھەوللىكى لەناو بردنى ئەو دياردە بىزراوانە زىاد ناكات ، بەلام ھەرگىز ناتوانرئىت ئوممەتلىك پاپەرپىن بكات كە توشى برسئىتى بىروباوہى بوون ، تاكوو جەنگان دژ بە ھۆكارە پاستى يەكان و زالبوون بەسەريدا پوونەدات ، ئەوا بە جۆرىك لە جۆرەكان ناتوانرئىت بەسەر ئەو شوينەوارە مەترسیدارانەدا زال بئىت . شوينەوارەكان پىكدادراو نىوخوىى بوون و ھەريەك لەوانە كاريگەرى يەكى وئىنە دانەوہى ھەبوو بۆ ئەوى تر ، جا بۆ نمونە لاوازى سياسى كارى دەكردە لاوازى ئابورى و پىلى كاريگەر دەبوو و بەو جۆرە نۆرىك لەو ھەولانەى لە جىھانى ئىسلاميدا لە پىناوى دوبارە گىرەنەوى دەولەتى

¹ (السنن الالهية ص ۱۴۰، ۱۴۱ .

² (العلم العربي في التاريخ الحديث ص ۹۴ .

ئىسلام و عىززەت و ھىزەكەيدا بەگەر خران . جەختى لەسەر شوينەوارەكان دەكردەو و ھۆكارە پاستى يەكانى چارەسەر نەدەكرد كە لە پشت لەناوچوونى دەولەتى عوسمانى و لاوازى و گەمارۆدرانى ئوممەتدا بوون .

ھەولەكانى مەسىحى و جولەكە و عەلمانى يەكان كاريگەرى يان لە دەولەتى عوسمانيدا نە بوو تا دواى ئەوھى دەولەت لە شەرى خوا لايدا و مەرجهكانى دەسەلاتدارى لە دەستدا و ھۆكارى ماددى و مەعنەوى يەكانى پشت گوى خست ﴿لقد كان في قصصهم عبرة لأولئالباب ما كان حديثا يفترى ولكن تصديق الذي بين يديه و تفصيل كل شيء وهدى ورحمة لقوم يؤمنون﴾ (سورە يوسف ۱۱۱) .

ئەنجامەكانى لىكۆلنەوھەكە :

۱- مېژووى عوسمانى بەرەو پووى ھىرشەكانى شيواندن و تەزويركردن و گومان دروست كردن بۆتەوھ لە لاين جولەكە و مەسىحى و عەلمانى يەكانەوھ .

۲- مېژوونوسە عەرب و توركەكان لەسەر ئاراستەى دژايەتى كردنى سەردەمى خىلافەتى عوسمانى چون .

۳- ھىزە ئەوروپى يەكان داينى ئاراستە پاپەپنەكانى دژ بە خەلافەتيان كردوھ و ھەستان بە دەسگرووى مېژوونوسەكانى نيو مىسر و شام لە پيناو چەسپاندن و قولكردنەوھى چوارچيۆھى نەتەوھىي ھەك بوستانى و يازەجى و جورجى زەيدان و ئەديب ئيسحاق و سەليم نەققاش و شېلى شەمىل و سەلامە موسا و كەسانى تر .

۴- تاقمە ماسوونى يەكان توانى يان زال بىن بەسەر عەقلى سەركردەكانى ئاراستەى نەتەوھىي نيو گەلە ئىسلامى يەكان ، ئەو سەركردانەيش زياتر لە نەوازىش و سەردانەواندنيان بۆ داواكارى يەكانى گەلەكانيان بەتايبەت لە ھەلوئىستيان لەمەر ئايينى ئىسلام ، زياتر سەريان بۆ ئاراستە و ئامازەى تاقمە ماسوونى يەكان دانەواند .

۵- ئەو مېژوو نوسانەى كاريان كوردبۆ شيواندن دەولەتى عوسمانى ، پشتيان بەست بە تەزويركردنى پاستى يەكان و درۆ و قسە ھەلواسين و گومان خستەنە دلەوھ و دوو دلى . بەپاستيش مۆركى رىق و كينەى كویرانە و ھاندەرى لاپېبوو (منحرف) ى بە دوور لە ھەموو مەزەوغيەتيك زالبوو بەسەر ئەو كتيب و لىكۆلنەوانەدا .

٦- کۆمەلیک له زانایانی میژووی عوسمانی له نهوکانی ئوممهتی ئیسلامی ههستان به بهرپرچدانهوهی ئهو تۆمهتانه و بهرگری کردن لهدهولهتی عوسمانی . له گرنگترین و دیارترینان ئهو نوسینهیه که دکتۆر عبدالعزیزی شینناوی له سی بهرگی گهورهدا له ژێر ناویشانی (الدولة العثمانية دولة مفترى عليها) پیی ههستا . ههروهها ئهو کتیبه گرنگانهی که د. محمد حرب پیشکەشی کرد وهک (العثمانيون في التاريخ والحضارة) و (السلطان محمد الفاتح فاتح القسطنطينيه وقاهر الروم) ههروهها لهگهڵ ئهو کتیبهیهی که دکتۆر موفق بهنی لمورجه نوسی (صحوة الرجل المريض) .

٧- رهچهلهکی تورکهکان دهگهڕێتهوه بۆ ناوچهی ئهو دیو پوبار که ئهمڕۆ به تورکستان ناو دهبریت و له بانی مهغولیا و باکوری چینهوه له پۆژههلاتهوه درێژدهبیتهوه بۆ دهریای قهزوین له پۆژئاواوه . وه له بیابانهکانی سیریا له باکورهوه بۆ نیمچه دورگهی هیندی و فارس له بارشورهوه _ درێژدهبیتهوه _ ، که هۆز و تیره گهورهکانی غهز لهو ناوچانهدا نیشته جی بوون که بهتورک یان تورکهکان ناسران .

٨- تورکهکان لهسهردهمی عوسمانی کورپی عفان (رضي الله عنه) لهسال ٢٢٢ک دا هاتنه نیو ئیسلامهوه .

٩- هۆزه تورکهکان پاش چونیان بۆ نیو ئیسلام بوونه بهشیک له ژێردهستهو ئەندامانی (رعیه) دهولهتی عوسمانی ، ژمارهیان له کۆشکی خهلیفه و سهركرده عهباسی یهکاندا زیادی کردو دهستیان کرد به گرتنه دهستی پایه سهركردایهتی و کارگیریی یهکانی نیو دهولهت ، و سهربازو سهركردهو نوسهریان تیدا بوو .

١٠- سههلقوی یهکان که تورکن توانی یان ههستن به دامهزاندنی دهولهتیکی گهورهی تورکی که خوراسان و ئهودیو پوبارو ئیран و عیراق و ولاتی شلم و ئاسیای بچوکی له خۆدهگرت .

١١- سههلقوی یهکان پالپشتی خیلافهتی عهباسی یان کرد له بهغداد و مهزههبی سوننی (که مهزههبی دهولهتی عهباسی بوو) یان سهرخست پاش ئهوهی خهریکبوو له نیوان دهستپهروی بوهیهی شیعی نیو ئیран و عیراق و دهستپهروی عهبیدی فاتیمی نیو میسرو شامدا داروخیت . جا سههلقوی یهکان به تهواوی زالبون بهسهر دهستپهرو (قهلهمهرو) ی بوهیهیدا و پێگهیان له خیلافهتی عهبیدی فاتیمی گرت .

۱۲- توغروڭ بەگى سەرکردەى سەلجۇقى تۋانى لە سالى ۴۴۷زدا لە بەغداد دەولەتى بۈيەيى يەكان بخت و زالبىت بەسەر ئاژاۋەكاندا و ھەرچى قسەۋتن بوو بە ھاۋەلان لەسەر دەرگای مزگەوتەكاندا لايىبەرئىت و ئەبو عبدالله الجلالى پيششەۋاى پافىزەكان بەھۋى پۈچۈۋنى لە رەفزا بكوژئىت .

۱۳- ئەلب ئەرسەلان پاش مردنى توغروڭ بەگى مامى سەرکردايەتى گرتە دەست . ئەو سەرکردەيەكى ليھاتوو لەسەر پى بوو ، ئەو بوو كە لە جەنگى ملازگردى سال ۴۶۳ ك دا سەرگەوت بەسەر سوپاكانى ئىمپراتورى پۇمدا . ئەو سەرگەوتنە خالى گۆپانى مېژۋى ئىسلامى بوو ، چونكە قەلەمپەۋى پۇمى لە زۆربەى بەشەكانى ئاسىيى بچوكدا لاواز كرد ، ئەوييش ئەو ناۋچە گرنگانە بوون كە ئىمپراتورىيەتى بيزەنتى جەختى لەسەر دەكردەۋە .

۱۴- پاش مردنى ئەلب ئەرسەلان مەلىك شاي كوپى سەرکردايەتى سەلجۇقى يەكانى گرتە دەست ، لەسەر دەمى ئەودا دەولەتى سەلجۇقى فراۋانبوو تاكوو گەيشتە ئەۋپەرى درىژبونەۋى لە ئەفغانستان لە پۇژئاۋاۋە بۇ ئاسىيى بچوك لە پۇژھەلاتەۋە و وولاتى شام لە باشورەۋە .

۱۵- نيزاموالمولك بە گەۋرەترىن ۋەزىرە سەلجۇقى يەكان دادەنرئىت ، و ناۋدارە بە رېكخستنى كاروبارى دەولەت و خۇشويستنى زانست و زانايان و زۆربەخشىن و كارەكانى لە چاكە و خىروبنيادنانى خويندنگەكاندا بۇ فيركردنى موسلمانان .

۱۶- چەند ھۇكاريكى زۆر ھەبوون بۇ كەۋتنى دەسەلاتى سەلجۇقى كە بە و ھۈيەۋە كەۋتنى خىلافەتى عەبباسى ئاسان كرد . لەۋانە مەملانىي نىۋ بىنەمالەى سەلجۇقى و دەستىۋەردانى ئافرەتان لە كاروبارى فەرمانرەۋايى دا و لاۋازى خەلىفە عەبباسى يەكان و ئەو فيلەى باتىنى يەكان كە لە تيرۈكردنى سولتان و پيششەۋاۋ سەرکردە سەلجۇقى يەكاندا خۇى دەنۋاند .

۱۷- دەولەتى سەلجۇقى چەند كاريكى بەرزو شكۆدارى پيشكەش كرد بە ئىسلام ، لەۋانە : پۇلىيان ھە بوو لە دواخستنى ئاۋابوۋنى دەولەتى عەبباسى دا بۇ ماۋەى دوو سەدە . رېگىرى دەولەتى عەببىدى نىۋ مىسرى كرد لە بەدىيەننانى ئامانجە فراۋانخۋازى يەكانيدا . ھەولەكانى سەلجۇقى يەكان رېخۇشكەر بوون بۇ يەكخستنى پۇژھەلاتى ئىسلامى . كەلە سەردەستى صەلاخەددىنى ئەيۋبىدا لە ژىر ئالائى خەلافەتى عەبباسى سۈننى دا ھاتە دى . ھەستان بە بلاۋكردنەۋەى زانست و ئارامى و سەقامگىرى لە ۋەرىمانەدا كەلە ژىر قەلەمپەۋياندا بوون . لە پۈۋى جۈلە و بزاۋتنە خاچپەرستى يەكانى ئىمپراتورى بيزەنتى دا ۋەستان تا

ئاستىكى ديار و ھەۋلى پىگىرى مەترسى مەغۇلىيان دا و لە پلەو پاىەى مەزھەبى سوننى و زاناكانى (ئەو مەزھەبەيان) بەزىكرەدەو .

۱۸- عوسمانى يەكان دەرىنەو پال تىرەيەكى توركىمانى كەلە كوردستاندا دەريان و پيشەى شوانىتى يان دەكرد .

۱۹- سولەيمانى باپىرى عوسمان لە سالى ۶۱۷ك دا لەگەل تىرەكەيدا لە كوردستانەو چوون بەرەو وولاتى ئەنادۆلو لە شارى ئەخلاى پۇژھەلاتى توركىاي ئەمۇدا سەقامگىر بوون .

۲۰- لە دواى مردنى سولەيمان ئورتوغرى كوپى سەركردايەتى تىرەى سولەيمانى گرتە دەست و جولەو بزواتى بەرەو باكورى پۇژئاوايى ئەنادۆل درىژە پىدا . لە پىگەكەيدا ململانى يەكى چەكدارى لە نىوان سەلجوقى يە موسلمانەكان و پۇمە مەسىحى يەكاندا پرويدا . ئىنجا دايانە پال موسلمانەكان . ھاتنە نىو ئىسلاميان لەكاتى پىويست و لەباردا ھۇكارىك بوو لەبەدىھىنانى سەركەوتنى سەلجوقى يەكاندا .

۲۱- سەركردەى ئىسلامى سەلجوقى پارچە زەوى يەكى سەر سنورى پۇژئاوايى ئەنادۆلى لەپال سنورى پۇمدا بىرى يەوە بۇ ئورتوغرى و كۆمەلەكەى و ھەلى فراوان خوازى پىدان لەسەر حىسابى پۇم .

۲۲- عوسمانى يەكەم سەركردايەتى گەلەكەى لەدواى مردنى باوكى گرتە دەست و لە فراوانخوازى خاكەكانى پۇمدا لەسەر بەرنامەى سياسەتى پىششوى باوكى دەچوو .

۲۳- عوسمانى يەكەم خاوەنى چەند سيفەتىكى بەرزو بلىد بوو ، لەوانە : دلیری و دانایی و نیازپاکی و خۇپاگرى و وابەستەيى ئىمانى و دادپەرەرى و وفادارى و خۇ يەك لاكرەنەو بۇ خوا لە فتوحاتەكانى دا و خۇشەويستى بۇ زانست و زانايان .

۲۴- ژيانى عوسمانى يەكەمى دامەزىنەرى دەولەتى عوسمانى بىرىتى بوو لە جىھادكردن و بانگەواز لە پىتى خوادا . زانايانى ئايىنىش چواردەورىيان دا بوو و سەرپەرشتى پلان و نەخشەى كارگىرى و جىبەجىكارى شەرىى يان دەكرد لە پىشەوايەتى يەكەيدا . مىژوويش وەسىتەكەى عوسمان بۇ ئورخانى كووپى بۇ پاراستوين لە وكاتەدا كە لەسەرچىگەى مەرگدايە . لەو وەسىتەدا بەلگەى شارستانى و مەنھەجى بوونى شەرىى تىدايە كە دواتر دەولەتى عوسمانى لەسەرى دەپۇيشت .

۲۵- سولتان ئورخان لە سالى ۷۲۶ك دا پاش مردنى باوكى فەرمانپروايى گردە دەست و لە فەرمانپروايى و فتوحاتەكاندا لەسەر ھەمان سياسەتى باوكى دەچوو سوريش بوو لەسەر

به‌ديهينانی موزدهی پيغه‌مبه‌ر (صلی الله عليه وسلم) له فه‌تکردنی قوسته‌تتینی یه‌دا .
پلانیکی ستراتیژی دانا که ئامانجی گه‌مارۆدانی پایته‌ختی بیزنتی بوو له‌پۆژئاوا و
پۆژه‌لاته‌وه له یه‌ک کاتدا .

۲۶- گرنگترین ئه‌و کارانه‌ی په‌یوه‌ندیان هه‌یه به ژییانی سولتان ئورخانه‌وه ، دامه‌زراندنی
سوپای ئیسلامی و سوربوونی یه‌تی له‌سه‌ر هیڤانی نیزامیکی تایبه‌ت به سوپا . بۆیه هه‌ستا
به دابه‌شکردنی سوپا بۆ چه‌ند یه‌که‌یه‌ک که هه‌ریه‌که‌یه‌ک له ۱۰ یان ۱۰۰ یان ۱۰۰۰ که‌س
پیکهاتبوو ، یه‌ک پینجی ده‌ستکه‌وته‌کانیشی دانا بۆ دابه‌شکردن له‌وه‌یش بریکی به‌سه‌ر
سوپادا . له‌پاش ئه‌وه‌یش که پيشتر سوپا ته‌نها له کاتی جه‌نگدا کو‌ده‌بوویه‌وه . کردی به
سوپایه‌کی هه‌میشه‌یی و چه‌ند مه‌لبه‌ندیکی تایبه‌تی بۆ کردنه‌وه که تیایدا مه‌شقیان ده‌کرد .
۲۷- ئورخان گرنگی دا به‌پته‌وکردنی پایه‌کانی ده‌وله‌ته‌که‌ی ، جا چه‌ند کاریکی چاکسازی
و بینا سازی گرتە خو‌و کاروباری کارگی‌پری ریک‌خست و سوپای به‌هیز کردو مزگه‌وته‌کانی
بنیاد نان و په‌یمانگا زانستی یه‌کانی دامه‌زراندو چاکترین زانا و مامۆستا‌کانی کرده
سه‌ره‌رشتیاری ، که له ده‌وله‌تدا به‌پژیه‌یه‌کی زۆر به‌رچاو پ‌یزیان لیده‌گی‌را .

۲۸- دوا‌ی ئورخان ، له‌سالی ۷۶۱ک دا سولتان مورادی یه‌که‌م فه‌رمان‌په‌روایی گرتە ده‌ست ،
مورادی یه‌که‌م دلپ‌رو موجه‌یدو به‌پ‌یز و دیندار بوو ، نیزامی خو‌ش ده‌ویست و پ‌یوه‌ی
پابه‌ند بوو ، له‌گه‌ل ژیرده‌سته‌و سه‌ربازه‌کانیدا دادپه‌روه‌ر بوو ، سه‌رقالی غه‌زاو مزگه‌وتو
خویندنگه‌و په‌ناگه‌کان بوو . له‌ پالیدا کو‌مه‌لێک له‌ چاکترین سه‌رکرده‌ی به‌ ئه‌زمون و
سه‌ربازی هه‌بوون که ئه‌نجومه‌نیکی لپ‌یکه‌هینان بۆ پ‌اویژ پ‌یکردنیان . له‌ یه‌ک کاتیشدا له
ئاسیای بچوک و له‌ ئه‌وروپايشدا فراوانخو‌ازی ده‌کرد .

۲۹- مورادی یه‌که‌م توانی له‌سالی ۷۶۲ک دا ئه‌درنه‌ فه‌تج بکات و ئه‌و شاره‌ له‌سالی ۷۶۲ک
دا بکاته پایته‌ختی ده‌وله‌تی عوسمانی ، به‌مه پایته‌خت له‌ ئوربه‌وه گوازیه‌وه و ئه‌درنه‌ بوو
به پایته‌ختیکی ئیسلامی .

۳۰- سولتان مورادی یه‌که‌م ده‌یزانی له‌ رینگه‌ی خو‌اداجه‌نگ ده‌کات و سه‌رکه‌وتنیش لای
خوایه ، بۆیه زۆر نزای ده‌کردو لای خوا سکالای ده‌کردو خو‌ی له‌ پ‌وودا که‌م ده‌نواند و
پشتی پ‌ی ده‌به‌ست ، له‌ نزاکه‌یشیدا به‌لگه‌ی ناسینی خوا له‌لایه‌ن سولتان موراده‌وه و
به‌ديهينانی واتاکانی په‌رستش به‌ده‌سته‌ده‌خه‌ین . له‌ جه‌نگی قوصوه‌ دا که دژ به‌ صرب بوو
شه‌هید بوو .

۳۱- سولتان موراڊ ماوهی ۳۰ سال به هه موو دانایی و لیها تویی یه که وه که هیچ کام له سیاسه تمه دارانی سهرده مه که ی پئی نه که یشتب وون ، سهر کردایه تی گه لی عوسمانی ده کرد .

۳۲- بایه زید له سالی ۷۹۱ کۆچی پاش مردنی باوکی فه رمانه وایی گرتنه ده ست ، نه و دلیرو نه به ردو به ریز و گهرم و گوڤ بوو بۆ فتوحاته ئیسلامی یه کان ، بۆیه گرنگی یه کی زۆری دا به کاروباره سهر بازی یه کان و ههریمه مه سیحی یه کانی نیو نه نادۆلی کرده جی نامانج و له ماوهی سالی کدا نه و ناوچانه بووه به پاشکۆی ده ولته تی عوسمانی . بایه زید له بزاونته کهیدا له نیوان دوو به ره ی به لقانی و نه نادۆلی دا وه ک بروسکه وابوو ، بۆیه نازناوی (هه وره بروسکه) یان لینا .

۳۳- بایه زید به هو ی راکه راک و په له کردن و چاک هه لنه بژاردنی نه و شوینه دا که سوپای تیدا داده به زاند له به رامبه ر سوپاکانی ته یموری له نگدا شکستی خوارد .

۳۴- ده ولته تی عوسمانی به ره و پرو ی مه ترسی یه ناو خویی یه کانی بوویه وه و جهنگی نه هلی له نیو ده ولته ده دا له نیوان کوپه کانی بایه زید دا هه لگرسا له سه ر کورسی ده سه لات ، نه و جهنگه ده سال به رده وام بوو ، نه و قوناغه له میژووی ده ولته تی عوسمانیدا به قوناغی تاقی کردنه وه و توشبون داده نریت که پیش ده سه لاتداری کارای وه ک فه تی قوسته ننتینییه که وت .

۳۵- سولتان محمد چه له بی توانی به هو ی نه و ژیری و وردی و دوربینی یه ی که هه یه تی زال بیت به سه ر جهنگی نه هلیدا و یه که له دوا ی یه که به سه ر براکانیدا زال بیت تا نه وه ی هه موو کاره که ی که وته ده ست و به سولتانی به ته نها مایه وه ، ماوه ی فه رمانه وایی عوسمانی برده سه ر به بنیادنانه وه ی ده ولته و پته وکردنی پایه کانی . هه ندی له میژوو نوسان به دامه زینه ری دووه می ده ولته تی عوسمانی داده نین .

۳۶- سولتان محمد چه له بی توانی زال بیت به سه ر نه و بزوتنه وه یه ی شیخ بدرالدین دا که بانگه شه ی یه کسان ی مال و سامان و شمه ک و ئایینه کانی ده کرد و جیاوازی نه ده کرد له نیوان موسلمانان و ناموسلمان ، له بواری بیروباوه ردا .

۳۷- سولتان محمد چه له بی شعرو نه دهب و هونه ره کانی خو ش ده ویست . ده وتریت نه و یه که م سولتانی عوسمانی بووه دیاری سالانه ی ناردووه بۆ نه میری مه که که .

۳۸- له سالی ۸۲۴ك دا مورادی دووهم کاروباری دهسه لاتی له دواي مردنی محمد چهله بی باوکی گرتنه دهست ، ئه وهیش جیهاد و بانگه وازی پئی خوی خوشده ویست و شاعیر بوو و زانا و شاعیره کانی خوش ده ویستن .

۳۹- محمدی فاتیح له دواي مردنی باوکی له سالی ۸۵۵ك دا فرمانبره وایی دهوله تی عوسمانی گرتنه دهست و که له و کاته دا ته مه نی ۲۲ سال بوو . ئه و خاوه ن که سایه تی یه کی که م وینه بوو ، که هیژو دادپهروه ری پیکه وه کو کردبویه وه . ههروه ک هه ره له سه رتای پیگه یشتنه وه زوړیک له و زانسته انه ی خسته هوشی خو یه وه که له خویندنگه ی نه میره کانه دا وه ری گرتبوو به تایبه ت شاره زایی له زوړیک له زمانه کانی سه رده می خو ی و خواستی زوړی بو لیکنۆلینه وه ی کتیبه میژوویی یه کان .

۴۰- له گرنگترین کاره کانی سولتان محمدی دووهم فه تحکردنی قوسته نتینییه بوو ، ئه و فه تحکردنه کاریگه ری یه کی گه و ره ی هه بوو له سه ر جیهانی ئیسلامی و ئه وروپی ، فه تحکردنی قوسته نتینییه چه ند هو کاریکی مادی و مه عنه وی و چه ند مه رجیکی هه بوون که به جیگه یه نران .

۴۱- عوسمانی یه کان سوربون له سه ر فرمانبره وایی پیکردنی شه رعی خوا ، کاریگه ری دنیا یی و دوا پوژنی یه کانیشی به سه ر کو مه لگه ی عوسمانیدا ده رکه وتن ، له وانه : خیلافه ت کردن و ده سه لاتی داری و ئاسایش و سه قامگیری و سه رکه وتن و فه تح و عیززه ت و شه رف و بلا و بوونه وه ی فزل و بلندی یه کان و لایردنی سوکی و نزمی یه کان و چه ندین کاریگه ری تر .

۴۲- له گرنگترین سیفه ته سه رکر دایه تی یه کانی نیو که سایه تی محمدی فاتیح : نه به ردی و دلیری و ژیری و سوربوون و جه خت کردنه وه و دادپهروه ری و سه رکه ش نه بوون به هیژی خو ی و زوړی سه ربازو فراوانی سولتانی و نیاز پاکی و زانسته بوو .

۴۳- له کاره شارستانی یه کانی محمدی فاتیح : کردنه وه ی خویندنگه و په یمانگه و گرنگی دانی بوو به زانا و شاعیر و نه دیبه کان و وه رگیزان و بیناسازی و بنیادنان و نه خوشخانه و گرنگی دانی به بازرگانی و پیشه سازی و پیکه خسته کارگیری و سوپایی و ده ریایی یه کان و دادپهروه ری .

۴۴- محمدی فاتیح وه سیه تیکی به جیه یشت که پاسترین ئامازه یه به مه نه هج و ئاکارو ئامانجه کانی له ژیاندا که به وای پیه ینا بوو .

۴۵- هەردوو مامۇستا محمدى كوپى حەمزەى ناسراو بە (ئاق شەمسەددىن) و احمدى گۆرانى لەو زانايانە دادەنرێن كە كاريگەرى يان هەبوو . لەسەر محمدى فاتىح .

۴۶- دواى مردنى سولتان محمدى فاتىح لە ساڵى ۸۸۶ ك دا بايەزىدى كوپى حوكمى گرتە دەست . ئەو سولتانىكى پوووخۆش و نەرمونيان بوو . بە خۆشەويستى ئەدەب پيگەشت و شارەزاي زانستەكانى شەرىعەتى ئىسلامى بوو و سەرقال و شەيداي زانستى گەردوونناسى بوو .

۴۷- سولتان بايەزىد چووە نيو مەملانى يەك لەگەل جەمى برايدا ، لەسەر سنورى شاميش لەگەل مەمالىك لە چەند شەرىكدا پيكياندا . هەوليشتى دا يارمەتى مۇسلمانانەكانى ئەندەلوس بدات لەو چەرمەسەرى يە سەختەدا كە دوچارىان بوو بوو .

۴۸- لە دواى بايەزىدى دووهم ، سولتان سەلىمى يەكەم فەرمانرەوايى گرتە دەست ، ئەو ئەدەب و شعەرى فارسى و ميژووى خۆش دەويست . لەگەل دۆرەقىدا ئەو حەزى بە هاودەمى كەسانى خاوەن زانست دەكرد و هاودەمى ميژوونوس و شاعيرەكانى دەكرد لە مەيدانى جەنگدا تاكوو گەشەسەندنى جەنگەكان تۆماربەكەن و ئەو قەسیدانە بەهۆنەو كە سەربەندى رابردو دەگيرنەو .

۴۹- لە لاوازکردنى قەلەمەرى شىعە لە عىراق و وولاتى فارسدا دواى خوا فەزەلەكە دەگەرپیتەو بۆ سولتان سەلىمى يەكەم . كە سەركەوتنىكى گەورەى لە جەنگى چالديراندا بەدەست هینا بەسەر سەفەوى يە شىعە رافیزەكاندا .

۵۰- ئەنجامى مەملانىي نيوان دەولەتى عوسمانى و دەولەتى سەفەوى ، دانە پالى باكورى عىراق و دياربەكر بوو بۆلاى دەولەتى عوسمانى . كە عوسمانى يەكان سنورى پۆژەلاتى دەولەتەكەيان و زالبوونى مەزەبى سوننى يان لە ئاسياى بچوك هیناىە دى و مە ترسى يان نەما پاش ئەوەى زال بوون بەسەر شوینەكەوتە و پالپشتانى ئىسماعىلى سەفەويدا .

۵۱- پورتوگالى يەكان سوديان وەرگرت لە مەملانىي عوسمانى يەكان ، لەگەل سەفەوى يەكاندا و هەولياندا گەمارۆيەكى گشتى بسەپینن بەسەر هەموو پيگە كۆنەكانى پۆژەلات و پۆژئاوا لە دەريا پۆژەلاتى يەكاندا .

۵۲- بەهوى مەملانىي نيوان عوسمانى و ئەوروپايى يەكانەو ، خۆشى و كامەرانى چووە نيو ئەوروپى يەكانەو . و ئەوروپى يەكان هەولياندا لەگەل شىعەى سەفەويدا دژ بە

دهوله‌تی عوسمانی راوه‌ستن به‌لکوو شپروشیواوی بکه‌ن هه‌تا نه‌توانیت له‌ئه‌وروپادا دريژه به‌کشانه‌که‌ی بدات .

۵۳- عوسمانی یه‌کان توانی یان سه‌رکه‌وتنیکی یه‌کلاکه‌ره‌وه به‌سه‌ر مه‌مالیکه‌کاندا به‌ینن له‌جه‌نگی غه‌ززه و پاشان جه‌نگی ریدانیه‌ دا و پاش ئه‌وه ده‌وله‌تی مه‌مالیکیان سپری یه‌وه و نه‌یان‌ه‌یشت .

۵۴- پاش کوژرانی سولتانی غوری و طومان بای جیگری ، شهریفی مه‌که‌که (به‌ره‌کاتی کوپی محمد) به‌په‌له‌ گوپراه‌لی خو‌ی پیشکه‌ش به‌سولتان کرد و کلیله‌کانی که‌عبه‌ی پیدا . به‌مه‌ سولتان سه‌لیم بوو به‌ خزمه‌تگوزاری دوو حه‌رمه‌ پی‌روژه‌که .

۵۵- دوا‌ی که‌وتنی ده‌وله‌تی مه‌مالیک ، یه‌مه‌ن چووه ژیر قه‌له‌مه‌ره‌وی عوسمانی یه‌وه . که‌خاوه‌ن کیانیکی ستراتیژی بوو ، و به‌کلیلی ده‌ریای سور داده‌نرا ، له‌سه‌لامه‌تیشدا جیی سه‌لامه‌تی پی‌گه‌و شوینه‌ پی‌روژه‌کانی نیو حیجاز بوو ، عوسمانی یه‌کان سودیان بینی له‌بونیان له‌یه‌مه‌ندا ، وه‌که‌هه‌ستان به‌چه‌ند ه‌یرشیکی ده‌ریایی بو‌که‌ندا و به‌مه‌به‌ستی پزگاربوونیان له‌فشاری ئیسپانی .

۵۶- پاش ئه‌وه‌ی عوسمانی یه‌کان وولاتی مسیرو شامیان گرته‌ خو‌و ولاته‌ عه‌ره‌بی یه‌کان چوونه ژیر چوارچی‌وه‌ی حوکه‌می عوسمانی یه‌وه ، ده‌وله‌تی عوسمانی به‌دایری یه‌کی که‌م وینه‌وه به‌رنگاری پورتوگالی یه‌کان بوویه‌وه و توانی هه‌ندی پی‌گه‌ی ئیسلامی که‌نار ده‌ریای سور بگیریته‌وه وه‌که‌مصوع ، زه‌یاع ، هه‌وره‌که‌ توانی ه‌یزیکی ده‌ریایی به‌سه‌رکرده‌یه‌تی میر عه‌لی به‌گ بنی‌ریت بو‌که‌ناری ئه‌فریقی و مه‌قدیشو و ممبسه‌ پزگار بکه‌ن و سوپا پورتوگالی یه‌کانیش توشی چه‌ندین زیانی گه‌وره‌ بوون .

۵۷- له‌سه‌رده‌می سولتان سوله‌یمانی قانونیدا (۹۲۷_۹۷۴ک) ده‌وله‌تی عوسمانی توانی پورتوگالی یه‌کان له‌ ده‌ریایی سور دوور بخاته‌وه و له‌و مه‌له‌به‌ندانه‌ دا ه‌یرشیان بکاته‌ سه‌ر که‌له‌ که‌نداوی عه‌ره‌بیدا تیايدا سه‌قامگیر بوون .

۵۸- عوسمانی یه‌کان توانی یان ریگری پورتوگالی یه‌کان بکه‌ن به‌ دوور له‌ مه‌مله‌که‌ته‌ ئیسلامی یه‌کان رایان وه‌ستینن و سنور بو‌ چالاکی یان دابنن . ده‌وله‌تی عوسمانی توانی مه‌ترسی سه‌ر ده‌ریای سور نه‌ه‌یلت و پاریزگاری شوینه‌ پی‌روژه‌کان بکات له‌ فراوانخوازی پورتوگالی که‌ بنیاد نرا بوو له‌سه‌ر ئامانجه‌ داگیرکاری و ئامانجی سوک و هه‌وله‌کانیان بو‌ کارکردنه‌ سه‌ر ئیسلام و موسلمانان به‌هه‌موو جو‌ره‌ ریگه‌یه‌که .

٥٩- ئەنجامی ململانێی عوسمانی پورتوگالی ئەو بوو کە عوسمانی یەکان پارێزگاری شۆینە پیروژەکان و ڕێگەی حەجیان کرد لەگەڵ پاراستنی سنووری وشکانی لە هێرشە پورتوگالی یەکان بە درێژایی سەدەی ١٦ و بەردەوامی ئەو ڕێگە باززگانی یانەی بەسترا بونەو بە هیند و ئەندونیزیسیا لەپۆژەلاتی دوورەو بە هۆی کەنداوی عەرەب و دەریای سورەو .

٦٠- له سه رده می سولتان سوله یمانی قانونیدا پؤدس فەتح کرا و سوله یمان توانی څیه نا ئابلوکه بدات و له گه ل فەرهنسادا چوو ه نڼو سیاسه تی لیکنزیکبونه وه .

۶۱- ده‌لته‌تی عوسمانی گرنگی دا به‌باکوری ئه‌فریقی و له‌گه‌ل بوزتنه‌وه‌ی جیهادی ده‌ریاسدا راوه‌ستا و هه‌موو خزمه‌تگوزاری یه‌ماددی و مه‌عه‌وه‌ی یه‌کانی پیشکesh کردن .

٦٢- له سهرده می سولتان سه لیمی یه که مدا جه زائیر چوو ژیر قه له مپره وی ده وله تی عوسمانی یه وه و دوو سهر کرده ی گه وره ی مهیدانی جیهادی باکوری ئه فریقی دهر که وتن که هه ردوو برا : عروج و خهیره ددین بریروس بوون .

٦٣- خهیره د دین سه رکه وتوانه چهن دین پالپشتی پیشکesh کرد به دهوله تیکی گهنجی نیو جه زائیر ، یارمه تی یه عوسمانی یه کانیش به بهرده وام له لایهن سولتان سوله یمانی قانونی یه وه پیی دهگه یشتن ، خهیره د دین توانی گورزه کانی ئاراسته ی که ناره کانی ئیسپانیا بکات . ههوله کانیشی یو رزگار کردنی هه زاران موسلمان له دهست ئیسپانیا بهرهمدار بوون .

۶۴- بوونی عوسمانی له جهزائیدا کاریگه‌ری هه بوو له‌سه‌ر هه‌لویستی پاشای پورتوگالی له مه‌غریدا ، که وازی هه‌نا له هه‌ستان به‌چهند چالاکی یه‌کی سه‌ربازی له مه‌غریدا .

٦٥- پاش ئه‌وه‌ی خه‌یره‌ددین بربروسه‌ بوو به‌ سه‌رکرده‌ی که‌شتی گه‌لی عوسمانی ، گرنگی دا به‌ چه‌وزی پۆژه‌ه‌لاتی ده‌ریای ناوه‌راست و سه‌رکرده‌ ناغا طوشی فه‌رمانه‌وایی جه‌زائیری گرتنه‌ ده‌ست که‌ ته‌واو که‌وتبووه‌زیاد کردنی ئارامش و دانانی چه‌ند بنه‌مایه‌ک بو کارگیری سه‌قامگیر ، هه‌روه‌ها هه‌ولنی کۆکردنه‌وه‌ی چواره‌دووری وولاته‌که‌ی دا به‌ دووری ده‌سه‌لاتی مه‌رکه‌زی جه‌زائیریدا .

٦٦- هه‌سه‌ن ئا‌غای طو‌شی تو‌انی سو‌یا خا‌چه‌رسته‌کان به سه‌رکردایه‌تی شار‌لی پێنج‌ه‌م له‌ خا‌که‌کانی جه‌زائیردا شک‌ست پێهێن‌ی. ئه‌م شک‌سته‌ کاریگه‌ری خو‌ی هه‌بوو له‌سه‌ر ئه‌میراتو‌ری یه‌تی ئیسه‌پانی و شار‌له‌گانی پا‌شای و ئاس‌تی رو‌و داوه‌ جیهانی یه‌کان .

٦٧- هه‌وله‌كانى شكستى شارله‌گان وه‌ك هه‌وره‌بره‌سكه دابه‌زینه سه‌ر ئه‌وروپا و پروداوه‌كان له‌سه‌ر ئاستى ئه‌وروپى به‌په‌له‌ گه‌شه‌يان سه‌ند .

٦٨- شارلى پینجه‌م توانای بیرکردنه‌وه‌ی هی‌رشیکى تری نه‌ بوو دژ به‌ جه‌زائیر ، هه‌روه‌ها سی‌به‌رى خه‌یره‌ددین و حه‌سه‌ن ئاغایش زāl بوو به‌سه‌ر هه‌مواندا .

٦٩- له‌ باکورى ئه‌فریقیدا چه‌ند سه‌رکرده‌یه‌کى گه‌وره‌ ده‌رکه‌وتن که به‌شداری جیهادی دژ به‌ نیسپانیا و مه‌سیحی یان ده‌کرد له‌ ده‌ریای ناوه‌راستدا ، له‌ به‌ناو بانگترینیان : حه‌سه‌ن خه‌یره‌ددین بربروسه ، و صالح رایین ، و قلج عه‌لى .

٧٠- ده‌وله‌تى عوسمانى هه‌ولئى دا په‌یوه‌ندى یه‌کى ستراتیژی له‌گه‌ل ده‌وله‌تى سه‌عیددا پیکه‌یه‌یت ، به‌لام له‌ هه‌ندى جاردا سه‌رى نه‌ ده‌گرت به‌تایبه‌ت له‌سه‌رده‌مى سولتان محمدى شیخی سعدى و محمد المتوکلدا .

٧١- له‌و کاره‌ گه‌ورانەى که ده‌وله‌تى سه‌عدى له‌سه‌رده‌مى سولتان عبدالملك دا پى هه‌ستا ، سه‌رکه‌وته‌ن هه‌لکه‌وته‌ و گه‌وره‌که‌یان بوو له‌ جه‌نگى سى‌یه‌مى پاشاکاندا که به‌سه‌ر مه‌سیحی یه‌ پورتوگالی یه‌کان داسه‌رکه‌وتن . له‌ کتیه‌که‌کانى میژودا به‌ جه‌نگى (القصر الکبیر) (کۆشکى گه‌وره) یان جه‌نگى (وادى المخازن) ناسراوه .

٧٢- سه‌رکه‌وته‌نى مه‌غریبى یه‌کان له‌ جه‌نگى وادى المخازن دا به‌ هو‌ی چه‌ند شتیکه‌وه‌ بوو له‌وانه : ئه‌و سه‌رکرده‌یه‌تى یه‌ دانایى یه‌ی که له‌سه‌رکرده‌یه‌تى سولتان عبدالملك و ئه‌بوله‌ باسى برایدا خو‌ی ده‌نواند ، وکۆبونه‌وه‌ و گردبونه‌وه‌ی خه‌لک به‌ده‌ورى سه‌رکرده‌یه‌تى یه‌که‌یدا . خواستى موسلمانەکانیش بۆ پارێزگارى ئایین و بیروباوه‌رو ئابرویان ، و کارکردن بۆ برینپێچکردنى برینه‌کان به‌ هو‌ی که‌وته‌نى غرناطه‌ و له‌ده‌ستدانى ئه‌نده‌لوسه‌وه‌ . هه‌روه‌ها به‌شداری چه‌ند خاوه‌ن ئه‌زمونیکى عوسمانى یه‌کان ، که به‌ لی‌هاتوویى وه‌شاندى توپ تايبه‌تمه‌ند بوون ئه‌مه‌ وایکرد توپه‌ مه‌غریبى یه‌کان زāl بن به‌سه‌ر توپه‌ پۆژئاوایی یه‌ مه‌سیحی یه‌کاندا .

٧٣- سولتان ئه‌حمه‌دى مه‌نسور له‌ دوای شه‌هید بوونی عبدالملکی برای له‌ جه‌نگى وادى المخازندا فه‌رمانه‌روایی ده‌وله‌تى سه‌عدى گرتە ده‌ست .

٧٤- به‌ مردنى قلج عه‌لى له‌ جه‌زائیر ، نیزامى به‌یله‌ر به‌گى کۆتایی پیه‌ات که چه‌ندین پاشای ده‌سه‌لات و قه‌له‌مه‌ره‌ و فراوانى نی‌و فه‌رمانه‌رواکانى جه‌زائیری په‌یدا کرد . به‌ نیزامى پاشایه‌تیش شوینی گیرایه‌وه‌ که له‌ تونس و ته‌رابلوس دا جیه‌جیه‌ه‌کرا .

۷۵- دەرولەتی عوسمانی بەھۆی دەرکەوتنی جەزائیر لە ھەولەکەکانیدا بۆ گرتنە خۆی پوژناوا ی دوورنەیتوانی پوژناوا ی دوور لە خۆبگیریت .

۷۶- عوسمانی یەکان خواستیکی سگەرەیان ھە بوو لە گەراندنەوہی ئەندەلوسدا ، بەلام نەیانیتوانی ئامانجە خواراوەکە یان بەدی بەینن بە ھۆی ھولێستی دەرولەتی سەعدی لە لایەک و ھەلسوکەوتی ھەندی ئینکشاری لە لایەکی ترەو و بەرەکانی پوژناوا لە لای سێ یەمەوہ .

۷۷- میژوونوسان یەکدەنگن لەسەر ئەوہی گەرەبی دەرولەتی عوسمانی بەمەردنی سولتان سلیمانی قانونی عوسمانی لە سالی ۹۷۴ کردا کۆتایی ھات ، پێشەکی یەکانی لاوازی دەرولەت لەسەر دەمی سولتان سولەیماندا بەدیارکەوتن .

۷۸- سەلیمی دووہم پاش سولەیمانانی قانونی فەرمانپەرھوایی گرتە دەست کە ئامادەہی پاراستنی فتوحاتەکانی سولتان سولەیمانانی باوکی نە بوو . ئەگەر بوونی وەزیری نایاب و موحامەیدی گەرە و سیاسی لیھاتوو محمد پاشا ی صوقلی نەبوا یە ئەوا دەرولەت دا دەرخوا ، ئەمەیش فەزلی خوا یە بەسەر ئوممەتەوہ .

۷۹- لەجەنگی لیبانۆ لەسالی ۹۷۹ک / ۱۵۷۱زدا عوسمانی یەکان شکستیان ھینا . ئەنجامی ئەو جەنگە لەناو بردنی ھیواکانی عوسمانی یەکان بوو . بەمەترسی سەرکردایەتی عوسمانی لەدەریای ناوہراستدا نەما ، ئەو شکستە خالی گوپان بوو بەرەو وەستانی ماوہی سەردەمی گەشەسەندنی ھیزی دەریایی دەرولەت .

۸۰- جەنگی لبانتو ھەلیکی لەبارو پیویست بوو بۆ دەرکەوتنی چاوچنۆکی فەرەنسە بەرەو پوژناوا ی ئیسلامی ، کەتەنھا بە بلایونەوہی ھەوالی دەرمانی کەشتیگەلی عوسمانی لەو جەنگەدا . پاشای فەرەنسە شارلی نۆیەم پرۆژە یەکی پێشکەش کرد بە سولتانانی عوسمانی ، ئەمەیش لە پێگە ی بالۆیزەکە یەوہ لە ئەستانبول ، کە خواستی پێدانی ھەلی لە خۆ دەگرت بۆ حکومەتەکە ی بۆ فراوانکردنی قەلەمپەرەکە ی بەسەر جەزائیر دا بەبانگەشە ی پارێزگارکردن لە کیانی ئیسلام و موسلمانان بەو ھۆیەوہ .

۸۱- سولتان سەلیمی دووہم کەوتە ھەولی پزگارکردنی تونس لە دەستپۆیی و زالبوونی ئیسپانیا . عوسمانی یەکان بەسەرکردایەتی قلچ عەلی و سنان پاشا توانی یان لە سالی ۹۸۲ کدا فەتھی تونس بکەن .

۸۲- ئىسپانيا كە تونسى لە دەستدا ھىواكانى لە ئەفرىقىدا لەناو چوون . پلە بە پلەيشدەسلاتى لاواز بوو تائەۋەى تەنھا چەند پىگەيەكى لە دەستدا ما وەك : مليلە ، وەھران ، مرسى گەورە ، خەيالى ئىسپانىش بەرەو بنىادنانى دەۋلەتلىكى ئىسپانى لە باكورى ئەفرىقىدا تىكشكاو چوۋە ژىر لەمەو .

۸۳- سولتان سەلىمى يەكەم ھىرشىكى گەورەى نارد بۇ يەمەن و توانى عەدەن و سە نعاء لە دەست بەسەرا گرتەن و دەستۆيى موزايەدە كەران پزگار بكات .

۸۴- پاش جەنگى لىبانتو لە ۹۷۹ك دا سياسەتى دەۋلەتى عوسمانى واى لى ھات مافى يەكەمىتى ھەبىت لە پاراستنى شوينە پىروژە ئىسلامى يەكان دا يەكەمجارو دواتر دەرياي سور و كەنداۋى عەرەبى وەك پشتوئىنكى پارىزگارى بەدەورى ئەو شوينانەدا . ئەۋەيش داۋاي كەشتى گەلىكى بەھىزى دەكرد بۇ بەرەنگار بوونەۋەى پورتوگالى يەكان .

۸۵- دەۋلەتى عوسمانى توانى قەلغانىكى بەھىز بنىاد بنىت كە پارىزگارى شوينە پىروژە ئىسلامى يەكان بكات لە ھىرشە مەسىحى يەكان ، تەنھا لەگەل ئەم قەلغانەدا . سولتان بەپاسەۋانلىكى تايبەت پارىزگارى لە مەككەى پىروژو مەدىنەى پىرشنگذارو يەنبەع دەكرد .

۸۶- پاش مردنى سەلىمى دوۋەم ، مورادى سى يەمى كوپرى فەرمانرەۋايى گرتە دەست كە گرنگى دەدا بە ھونەرەكانى زانست و ئەدەب و شعر ، بە سى زمانى توركى و عەرەبى و فارسى قسەى دەكرد ، ھەۋلى قەدەغەكردنى مەى دا بەلام ئىنكشارى يەكان ناچارىان كەرد بە لابردنى فەرمانەكەى ، ئەۋەيش بەلگەيە لەسەر دەرەكەۋتنى لاۋازى دەۋلەت .

۸۷- لە دۋاي مورادى سى يەم ، محمدى سى يەم فەرمانرەۋايى گرتە دەست ، لەگەل ئەو بارە لاۋازى و داخورانەى كە دەستى كەرد بوو بەلەكەداركردنى دەۋلەت ، بەلام ئالاي جىھاد ھەر بەرزو بلند بوو ، سولتان خۆى چوۋە نىۋ مەيدانەكانى جەنگەۋە . شىخ سەعدەددىن ئەفەندى لەۋانە بوو كە ھانىيان دا خۆى بچىت بۇ سەركردايەتى سوپاكان و بە سولتانى وت : (من لەگەلتدا دىم و ھەنگاۋ دەنىم تاكوو دەرۋونم لە تاۋان پاك بكەمەۋە ، چونكە من بەۋەۋە ھەنگاۋ دەنىم .

۸۸- لەدۋاي محمدى سى يەم ئەحمەدى يەكەمىكوپرى فەرمانرەۋايى گرتە دەست كە تەمەنى ۱۴سال بوو ، ھىچ كام لە سولتانە عوسمانى يەكانى پيش ئەو لەو تەمەنەدا لەسەر كورسى دەسلەت دانەنىشتبوون ، بارودۇخى دەۋلەت بەتەۋاۋى شەق و شوپبوو بەھۋى سەرقال بوونى بە جەنگەكانى نەمسا لە ئەۋروپا و جەنگى ئىران وشوېرشە نىۋ خوۋى

یەکانی نیو ئاسیاو . احمد کەوتە ئەو ئامادەسازی یەکی کە باوکی دەستی پێکردبوو ، کە ئامانجی لە خواترسان بوو ، ئەو کەسیکی کۆل نەدەر بوو لەسەر گوێپرایەلی یەکان و خۆی بەشداری راستەو خۆی کاروباری دەولەتی دەکرد ، لە جل و بەرگیشدا نەوازشی هەبوو ، زۆر راویژی بە ئەهلی زانست و دانا و سەرکردایەتی دەکردو زۆر پیغمبەری (ﷺ) خوش دەویست .

۸۹- پاش مردنی سولتان ئەحمەدی یەکەم ، چەند سولتانیک لایان فەرمانرەوای یان گرتە دەست ، لەوانە : مستەفای یەکەم ، عوسمانی یەکەم ، مورادی چوارەم ، ابراهیمی کۆری ئەحمەد ، محمدی چوارەم ، سولهیمانی دووهم ، ئەحمەدی دووهم ، مستەفای دووهم ، ئەحمەدی سێ یەم ، محمودی یەکەم ، عوسمانی سێ یەم ، مستەفای سێ یەم ، عبدالحمیدی یەکەم .

۹۰- سولتان سەلیمی سێ یەم پاش مردنی عبدالحمیدی یەکەمی مامی لە سالی ۱۲۰۳ زدا فەرمانرەوایی گرتە دەست کە قونایکی نوێ لە قونایەکانی جەنگی نیوان دەولەتی عوسمانی و دۆژمنەکانی دەستی پێکرد ، سولتان سەلیم دەستی کرد بە زیندووکردنەوی پوچی مەعنەوی لەدەروونی سەربازەکانیدا .

۹۱- سوپا پرسی و نەمساوی یەکان توانی یان سوپای عوسمان شکست پێبھێن ، ئەو جەنگە چەند شوینەواریکی هە بوو لەسەر دەولەتی عوسمانی . ئیدی شکستەکان یەک بەدوای یەک دەهاتن بەسەر عوسمانی یەکاندا و هیزی عوسمانی یەکان بەرەو دواوە بە ئاراستە پۆژەلاتی دانوب پاشەکشییان کردکە ئەمە هەلی دا بە نەمساوی یەکان بۆ هەلۆشانەوێ گەمارویی بەلگرا و کردنەوی رینگا بۆ هیژە هاوپەیمانی یەکان و دەرکردنی عوسمانی یەکان لە ئەوروپادا .

۹۲- پاش هیوربۆنەوێ جەنگەکە ، سەلیمی سێ یەم پاشەکشیی کرد بۆ چاکسازی یە نیو خویی یەکان ، ئیدی دەستی کرد بە ریکخستەوێ سوپا بۆ پزگا بوون لەو ئینکشاری یانەکی کە بوو بوونە هۆی هەموو ئاژاوەیەک ، ئینجا کەوتەخۆچواندن بە ئەورپا ، بەلام لەدەسلات دەرکراو لابرا .

۹۳- فەرەنسی یەکان و ئەمان لاوازی دەولەتی عوسمانی یان راشلەژاند ، و بەسەرکردایەتی سەرکردەکان ناوێن پۆناپەرت هیژە ناوێنەکیان نارد ، ئەو هیژە دەنگدانەوێکی شوێشی فەرەنسی بوو و کاریگەر بوو بە بیروکە شوێشگێری یەکانی .

۹۴- پياوانى ھېرشى فەرنسى ھەولى شلەژاندنى ئايىنيان دا لە دەروونى مامۇستا و زانا و نەخويندەوارانى موسلماناندا بە خستنه پروى چەند نمونەيەكى شارستانيتى پوژئاوايى بەرووياندا .

۹۵- فەرنسى يەكان سەرکەوتوانە توانى يان رەگەزە قىبىتى يە مەسىحى يەكان بجوولينن بۇ پالپشتى ھېرشەكە بە ھەموو جوړە ھۆكاريك .

۹۶- ھېرشى فەرنسى بۇ سەر مىسر بەيەكەم ھېرشى خاچپەرستى دادەنريت لە ميژووى نويدا بۇ سەر ھەريميكى عەرەبى لە ھەريمەكانى دەولەتى عوسمانى ، يەكسەر سولتان سەليمى سى يەم جىھادى دژ بە فەرنسى يە خاچپەرستەكان راگەياندا ، موسلمانانيش لە حىجازو شام و باكورى ئەفريقاوە چوون بە دەم بانەگەوازەكەيەو

۹۷- بەريتانيا زۆر بە وردى شوين پيى چاوچنووكى يە فەرنسى يەكانى لەمسىرو شوينانى تردا بسپريتەو ، كاتيك ھېرشە فەرنسى يەكە جولاًو گەيشتە مىسر ، بەريتانيا كەشتى گەليكى بەسەركردايەتى اميرال نياسون نارد بۇ بە دواواچوونى ھېرشە فەرنسى يەكە . كەشتى گەلى ئىنگليزى توانى لە جەنگى ئەبى قيرى دەريايى دا كەشتى گەلى فەرنسى تيك بشكىنيت .

۹۸- شكىستى كەشتى گەلى فەرنسى لە ناوچەى ئەبى قيرى دەريايى دا دەولەتى عوسمانى ھاندا بۇ ھېرش كەردنە سەر ھېرشە فەرنسى يەكە لە مىسردا . جا سولتان سەليمى سى يەم جەنگى راگەياندا دژ بە فەرنسا و فەرمانى دەرکرد بە گرتنى ھەلسوپنەرى كاروبارى بالويزى فەرنسى و ھەموو ژيەر دەستەكانى فەرنسا لە ئەستانبولدا و خستيانە نيو بەنديخانەو .

۹۹- ھېرشى فەرنسى ناچار بوو بە ھۆى ئەو ھېرشە ھاوبەشەى كە ئىنگليزو عوسمانى يەكان پيى ھەستان بۇ سەر فەرنسا ، مىسر بەجى بهيلن ، چەند ھۆكاريك سەريان ھەلدا كە لە كۇتايى دا داگيركەرە فەرنسى يەكانى ناچار كەردبچنە دەرى لە مىسر . لەوانە : تيكشكاندن و كاولكردى كەشتى گەلەكەيان لەجەنگى دەريايى ئەبى قيردا ، زالبوونى دەريايى ئىنگليز لە دەريايى ناوەرەستدا و توندكردنەو ھى گەمارزيان بۇ سەر كەنارە مسيرى يەكان كەحكومەتى فەرنسى بى دەسەلات كەرد لە ناردنى فرياكەوتن و فريادپەرسى يەكانى بۇ فەرنسا لەميسردا .

۱۰۰ - هیژشه‌که‌ی فەرپه‌نسا کاریگه‌ری گه‌وره‌ی هه‌بوو له‌سه‌ر میسر به‌تایبه‌تی و پۆژه‌ه‌لات به‌گشتی که تاقمه ماسۆنی یه جوله‌که فەرپه‌نسی یه‌کان توانی یان هه‌نگاو بنیڤ بۆ تانه‌و ته‌شه‌ر دان له ئیسلام به‌خه‌نجه‌ره ژه‌ه‌راوی یه‌که‌یان . فەرپه‌نسی یه‌کانیش توانی یان بیروکه‌کانیان بچینن و له‌ناوچه‌که‌دا چه‌ندین به‌کری گیراویان بۆ په‌یدا ببیت ، که پاش چوونه دهره‌وه‌ی سه‌ربازی یان سودیان له‌و پۆله مه‌ترسیداره وهرگرت که دواتر محمد عه‌لی پاشای فەرمانپه‌روایی میسر پیتی هه‌ستا .

۱۰۱ - سولتان محمودی دووهم له‌ سالی ۱۲۲۲ک دا فەرمانپه‌روایی گرت هه‌ست و توانی پزگاری ببیت له ئینکشاری یه‌و لایبردن ، له‌ دوا‌ی ئه‌وه له‌گه‌شه‌پێدانی سوپاکه‌یدا سه‌ربه‌ست بوو و نه‌خشه‌ی شارستانی پۆژئاوا‌ی کیشاو ته‌په‌ووشی پۆمی گوپی به‌ میزه‌رو تزیای گوپی به‌ زیی ئه‌وروپی ، و فرمانی کرد که ئه‌و زیی یه‌ په‌سمی یه‌ بۆ هه‌موو کارمه‌ندانی ده‌وله‌ت بیت .

۱۰۲ - له‌م باره ته‌نگاوه‌ی میژووی عوسمانیدا ، تاقمه ماسۆنی یه‌کان له‌ میسر و شام و تورکیادا بلا‌وبوونه‌وه و به‌ شه‌و و پۆژ له‌ پیناو له‌ ناو‌بردن و لاوا‌زکردنی ده‌وله‌تی عوسمانیدا پشت ئه‌ستور به‌ کاره خراپ و گه‌نیوه‌کانیان که کۆلنه‌دان و ماندوو نه‌بون و بی هیوا نه‌ده‌بون و کاریان ده‌کرد .

۱۰۳ - تاقمه ماسۆنی یه‌کان پالپشت کردنی محمد عه‌لیان به‌باش ده‌زانی تاکوو چاوچنۆکی یه‌ داها‌تووی یه‌کانیان به‌دیبه‌یڤیت که پارستن و به‌هیزکردن و وزه‌ پێدانی تاقمه ماسۆنی یه‌کان و لاوا‌زکردنی ده‌وله‌تی شکۆرداری عوسمانی و چاندنی خه‌نجه‌ر ژه‌ه‌راوی یه‌که‌یه‌تی له‌ دلی ده‌وله‌تی عوسمانیدا ، بۆیه که‌شتی گه‌لیکی پێشکه‌وتووی گه‌شه سه‌ندووی ده‌ریایی و پینگه‌یه‌کی ده‌ریایی یان له‌ دمیاط بۆ دامه‌زراند .

۱۰۴ - محمد عه‌لی هه‌ستا به‌ پۆلیکی گوماناو‌ی که گواسته‌نه‌وه‌ی ئاراسته‌ی ئیسلامی بوو بۆ شتیکی تر که‌له‌ کۆتایی دا ده‌گه‌یشته دهرچوون له‌ شه‌ریعه‌تی خوا ، ئه‌وه‌نه‌مونه‌ی محمد عه‌لی پێشه‌نگی‌ک بوو بۆ ئه‌وانه‌ی دوا‌ی ئه‌و وه‌ک مسته‌فا که‌مال ئه‌تاتۆرک .

۱۰۵ - محمد عه‌لی له‌ جیاتی فەرپه‌نسا و به‌ری‌تانی و پۆسیا و نه‌مسا و ده‌وله‌ته‌کانی تره‌ه‌ستا به‌ وه‌شاندنی چه‌ند گورزیکی توند به‌پرووی ئاراسته‌ی ئیسلامی له‌ هه‌موو میسر و دوورگه‌ی عه‌ره‌بی و شام و خیلافه‌تی عوسمانی دا که کاریگه‌ری هه‌بوو له‌ ئاماده‌ سازی جیهانی ئیسلامی بۆ چاوچنۆکی یه‌کانی پۆژئاوا .

۱۰۶- محمد عهلی چنگول وهشین و خهنجهریکی ژههرایو بوو که دوزمنان له جیبه جیکردنی پلانه کانیا ندا به کاریان دهینا ، بویه له پاپه پینه زانستی و ئابوری و سهربازی یه که ییدا له گه لیدا پاره و هستان له پاش ئه وهی دلتیا بوون له لاوازی لایه نی بیرو باوه پیی شارستانییه که ی خویی و پالپشت و سهربازه کانی .

۱۰۷- دوا ی پۆلی محمد عهلی له ناوچه که دا ، واریدا که دهوله ته ئه وروپی یه کان خویان له و باسه به دور گرت له گه ل ئه و لاوازی یه ی که دهوله تی عوسمانی توشی بوو بوو . پاشان ئاماده سازی یان کرد بو دابه شکردنی خاکه کانی دهوله تی عوسمانی له هر کاتی که دا بارودخی سیاسی گونجاو له بار بیئت .

۱۰۸- له دوا ی مردنی سولتان محمودی دوهم ، عبدالمجیدی یه که می کوپی فرمانره وایی دهوله تی گرت دهست که له شیکی لاوازی هه بوو ، بیرتیژو واقع بین و میهره بان بوو له به هیژترین سولتانه کاتنی بنه ماله ی عوسمانی بوو .

۱۰۹- سولتان عبدالمجید ملکه چی کاریگه ری رهشید پاشای وهزیری بوو که له پۆژئاوا دا و فلهسه فه ی له ماسۆنی یه ت دا که م وینه بوو . رهشید پاشا ئه و که سه بوو که چینی داهاتووی وه زیرو پیوانی دهوله تی ئاماده کرد و به یارمه تی ئه و ئه و دهستانه به شداریان کرد له پال پیوه نانی عهره بانه ی ئه و به پۆژئاوایی کردنه ی که دهستی پیکرد بوو .

۱۱۰- بزوتنه وه ی چاکسازی و نویگه راییی به دهوری سی خالی گرنگدا ده سوپایه وه : خوچواندن به پۆژئاوا له و بواره دا که په یوه ندی به ریکخستنی سوپا وه هیه ، خو پپر چه ک کردن له ریکخستنی حوکم و کارگیریدا . ئاراسته کردنی کۆمه لگه ی عوسمانی به ره و پیکهاته یه کی عه لمانی و ئاراسته کردن به ره و مه رکه زی بوونی ده سه لات له ئه ستانبول و هه ریمه کاندا .

۱۱۱- به فرمانی مه دحه ت پاشا له سالی ۱۸۷۶ زدا و دووه یلی گوله خانه و هوما یون کیشران و بۆ یه که م جار له میژووی ئیسلام و دهوله ته کانیدا به پیی ده ستوریکی وه رگیراو له ده ستوری فه رهنسی و به لجیکی سویسری کاروبار ده چوو به پیوه ده برا که ئه وانه چه ند ده ستوریکی دانراوی عه لمانی بوون .

۱۱۲- بزوتنه وه ی ریکخستنه کانی دهوله تی عوسمانی به ره سمی له کۆتایی پیگه ی دا وه ک دهوله تیکی ئیسلامی گو پدرا و یاساکان بوون به عه لمانی و چه ند دامه زرا وه یه ک دانران که به یاسا گه لیکی دانراو ئیشیان ده کردو له بواره کانی بازرگانی و سیاسه ت و ئابوریدا له

تەشرىعى ئىسلامى دور كە وتبۇنەۋە . بەپراستى پەۋا بوۋنى دەۋلەتى عوسمانى لەبەر چاۋى
موسلمانان داۋە .

۱۱۳- بەپراستى ئەۋ پوانىنە پىشكىنەنى نىۋ مىژۋى ئوممەتەكان و خويندەۋەى
باردۇخيان بۇ مان پۈۈن دەكاتەۋە كە : بە لىكچواندى نىۋان ئوممەت و ئوممەتلىكى ترو
نىۋان گەلىك و گەلىكى تر . ھاۋشىۋەى و كارلىك و لىكتوانەۋەىك پۈۋدەدات كە تايبەتمەند
ى و سەرپەخۋى لە نىۋ گەلە لىكچۈينەرەكاندا لاۋاز دەكات و دەيكاتە كەسىتى يەكى شلۇق
و داشلەۋاۋ .

۱۱۴- سۈننەتى خوا لە دروست كراۋەكانىدا بەپۈۋە دەچۈۈ : كە گەلى لاۋاز ژىركەۋتوۋ
سەرسامى گەلى بەھىزى خاۋەن سام و شكۇ سەر كەۋتوۋ دەبىت و پاشان خۋى پىۋەى
دەچۈينىت و پەۋشت و ئاكارو شىۋەى ژيانى بەدەست دەخات تاكوۋ دەگاتە خۇ پىۋە
چۈۋاندى لە بىروباۋەپرو بىرۈكەۋ پۇشنىبرى و ئەدەب و ھۈنەرىشدا بەمە گەلى خۇ چۈينەر (
مقومات) پالپىشتى يە تايبەتى يەكانى خۋى و شارستانىتى يەكەى _ ئەگەر خاۋەن
شارستانىتى بىت _ لەدەست دەدات و لەسەر بارى خەلكى تر دەژىت .

۱۱۵- لە دەۋلەتى عوسمانىدا سۇلتان عبدالعزىزى كۈپى محمودى دورەم لە سالى ۱۲۷۷زدا
فەرمانپەۋەىيى گرتە دەست . دەۋلەتە ئەۋروپايى يەكانىش سور بوۈن لەسەر فشارخستەنە
سەرھكومەتى عوسمانى بۇ بەردەۋامبوۋنى لە نەخشەكانى چاكسازى و پاپەپىنى بانگەشە
بۇ كراۋى بەرنامە بىرۈكە ئەۋروپى و پىبازە عەلمانى يەكان . سۇلتان عبدالعزىزىش
بەرپەرچى ئەۋ دەستورە پۇژئاۋىي و خوۋنەرىتانهى دايەۋە كە دورن لە پەۋشتى ئىسلامى
. ھاۋكات ھەۋلى پاپەپىنى دا بە كۇمەلگەى ئىسلامى عوسمانى . جا لە پىگەى كونسول و
نۈينەرانى دەۋلەتە ئەۋروپى يەكان لە پايتەختداپىلانلىك دانرا بۇ كۈشتىنى عبدالعزىز و
ھەستان بە جىبەجىكردنى لە پىگەى ئەۋ بەكرى گىراۋانىانەۋە كە لە پىۋانى دەۋلەت بوۈن و
بىرۈكەكانىيان نۇش كرد بوۈ . لەسەرۋو ھەموۋىشىانەۋە دروست كەرى مسۈنى يەتى
تۆمەتبار مەدەت پاشا .

۱۱۶- لە دۋاى سۇلتان عبدالعزىز ، مورادى پىنجەمى برازاي فەرمانپەۋەىيى گرتە دەست كە
لە ئاكارە ماسۈنى يەكاندا پۇچۈۋ بوۈ . و تامەزۋىي دەستور و لىپرالىيەت و عەلمانى يەت
بوۈ ، بزۈتنەۋەى ماسۈنى يەت بوۈ كە پالى بە مورادى پىنجەمەۋە نا بۇ دەستەلات ، بەلام
پاش ئەۋەى تۈشى گەشكە و ترس بوۈ بەۋى كۈژرانى مامى يەۋە تۈشى پىكدادانىكى

عهقلی بوو . چەند پیکدادانیکی عهقلی لیوه دهرکهوت که کاری کرده سەر دەرگای هەست کردنی و تەندروستی له داپرومانیکی بەردەوامدا بوو ، جا هەر دەبوو لابرایه . ئەوهیش له لایەن شەيخول ئیسلامهوه راگهیەندرا .

١١٧- له دواى مورادى پینجەم ، سولتان عبدالحمیدى دووم له سالى ١٢٩٣ ك دا فەرمانپرهوايى دهولهتى گرتە دەست و له لایەن مەدحەت پاشاوه فشارى خرایه سەر . ئینجا دەستورى راگهیاند ، وهزیرهكان زۆرداری خۆیان په پیرهو دهکردو سیاسهته به پوژئاواى که ره کهیان به سەرکردهیهتى کۆمهلى نویگهره عوسمانى یه کان توند بوویهوه که چینی هه لێژاردەى پۆشنیبرانی له خو دهگرت که به پوژئاوا کاریگەر بوو بوون . کاتیك هه ل په خسا بۆ سولتان عبدالحمید دەستورى هه لوه شاندهوه و سەرکردهکانى به پوژئاوايى کردنى راوه دونا و کهوته کارکردن له سەر لاوازکردنى دەسه لاتیان ، و دەستى کرد به چاکسازی دهولهت به پینى رینمای یه ئیسلامى یه کان و سور بوو له سەر جیبه جییکردنى شه ریه تی ئیسلامى .

١١٨- سولتان عبدالحمید کهوته هه ولئى پیکهینانى دەرگایه کى به هیزی هه والگری بۆ پارێزگارى کردنى دهولهت له ناوخۆدا ، و زانیارى کۆکردهوه له سەر دوزمنهکانى له دهرهوه دا و شوپشهکانى له بهلقان و هه لگه پانهوه ناوخوئى یهکانى دامرکاندهوه . دەرگای زانیارى له و هۆکاره گرنگانهیه که لای سولتان بۆ زالبوون به سەر هه لگه پانهوه ناو خوئى یهکانى ئەو کاتهى خوئى دا به کارى دهبرد .

١١٩- دهولهتى عوسمانى چووه نیو جهنگیكى ویران که رهوه له گه ل پوسیادا و له بهرامبهرى دا شکستى خوار دو ناچارى به ستنى په یماننامه ی سان ستفانو بوو له گه لیدا . پاشان له دواى ئەوه چووه کۆنگره ی بهرلین له ئەلمانیدا .

١٢٠- بیروکەى جامعەى ئیسلامى له نیوهندى سیاسهتدا له سەردهمى سولتان عبدالحمیدا به دیار کهوت که له پیناو پالپشتى برایه تی نیوان موسلمانان دا کارى دهکرد و له هه موو شوینیکدا گرنگى بهو بیروکەیه درا . تاکوو ئوممەت بتوانیئت دژ به چاوچنوکی یه خاچپهرستى یه کان رابوه ستیئت .

١٢١- سولتان عبدالحمید دەستى کرد به جیبه جییکردنى نه خشه کهى بۆ گه شتن به جامعەى ئیسلامى به هۆى چەند هۆکاریکی جیاوازه وه له وانه : په یوهندى کردن به بانگخوازان هوه و ریکخستنى رینگه سوڤى یه کان و کارکردن له سەر به عهره ب کردنى دهولهت و بهرپاکردنى

خوښدنگه ی عه شیرته کان و بهرپاکردنی هیلی سکه ی ناسنینی حیجازو پوچه لکړدنه وهی پیلانه کانی دوژمن .

۱۲۲- سولتان عبدالحمید هه ولی ته نگه تاوکردنی جوله که ی ده ونه مه ی دا کاتیک هیزو پیلانه کانیانی بۆ ده رکه وتن دژ به نیسلام . بویه جوله که ی ده ونه مه هه ستان به دانانی پیلانیککی ستراتیژی دژ به نهو ، به وهی له سر ناستی رای گشتی عوسمانی و سوپادا له دژ جولا نه وه و هه ستان به پالپشتی و ده ستگیرویی تاقمه ماسوونی یه کان بۆ ده سته به ردا گرتنی ، و دروشمه کانی نازادی و دیموکراتی و قسه سه پاندنیان به کارهینا . له سر نهو بڼه مایه هه ستان به بلاوکردنه وهی دو به رکه ی و هه لگه رانه وه له نیوده ولت و نیو ریزه کانی سوپادا ، جوله که ی ده ونه مه ده سته ی یه که میان پیکده هینا بۆ جیبه جیکردنی پلان و نه خشه جیهانی یه جوله کانه کان ، ده که و ته هه ولی به دیهینانی پرورژی به نیشتان کردنی صه هیونی له فه له ستیندا .

۱۲۳- سولتان عبدالحمید کو سپی به هیزی به رده م پیلانه کانی فرمانرپه واکانی صه هیون بو ، بویه نه وانیش که و تنه هه ولی هه لڅه له تاندنی و دلخوش کردنی به سامان ، به لام نه یان توانی ، سولتان دابینکاری یه پیویستی یه کانی داده نا له پیناو نه فروشتنی خاکه کانی نیو فه له ستین به جوله که ، و له شانو شکوی خوی هیچ پایه و پله یه کی نه ده دا به جوله که تا نه بیته هو ی زالبونی جوله که به سر زهوی یه کانی فه له ستیندا .

۱۲۴- صه هیونی جیهانی که و ته جولان بۆ پالپشتی کردنی دوژمنانی سولتان عبدالحمید که نه وانیش هه لگه راوه کانی نه رمن و نه ته وهی یه کانی به لقان و بزوتنه وهی ئیتیحاد و ته په ققی بوون ، هه روه ها نه وان و له گه ل هه موو بزوتنه وه یه کی جیاخوازی له ده ولته ی عوسمانیدا ده وه ستان و پالپشتی یان ده کرد .

۱۲۵- کو مه له ی ئیتیحاد و ته په ققی توانی سولتان عبدالحمیدی دووه له سر حوکم لابه ریت که به راستی نهو کو مه له یه له پالپشتی چهند ده ولته تیکی نه وروپی و جوله که و تاقمه ماسوونی یه کانه وه به ره م هات بۆ گه یشتن به و ئامانجه (ئامانجی دژایه تی سولتان و سه رخستنی جووله که) . بۆ نهو ئامانجه به ده ست که و ت .

۱۲۶- کو مه لی ئیتیحاد و ته په ققی پاش شکست هینانی له جه نگی جیهانی دووه م دا نه ی توانی به رنگاری هاوپه یمانان بیته وه و سه رکرده کانیان ناچار بوون پابکن بۆ نه لمانیا و پوسیا .

۱۲۷- ئینگلیزو جولهکه توانی یان پال بنین به مستهفا که ماله وه تا سه رکردایه تی دهوله تی عوسمانی بگریته دهست ، ئه ویش ههستا به جیبه جیکردنی نهخشه یه کی کیشرا و که به وه مه رجه کانی کرزونی چوارهم هاتنه دی که بریتی یه له برینی هه موو په یوه ندی یه کی تورکیا به ئیسلامه وه ، له کارخستنی خیلافه تی ئیسلام به ته واوه تی ، دهرکردنی خهلیفه و پشتیوانانی خیلافهت و ئیسلام له ولات و دهست به سه راگرتنی مال و سامانی خهلیفه و دانانی دهستوریکی شارستانی له جیی دهستوری کوئی تورکیا .

۱۲۸- مستهفا کمال که وته هه ولی شوژدنه وه و سرپینه وهی تورکیا له بیروباوه و ئیسلامه که ی و جهنگ و دژایه تی ئایین داری و تهنگه به ری خستنه بهر بانگخووانی و بانگه شهی دهرکرد بو سفوری و تیکه لی ، به لام له تورکیادا دهنگی راستی به توندی به رنگاری عهلمانی یهت بوویه وه و بزوتنه وهی سه عیدی نه وره سی و حیزبی سه لامهت به دیارکه وتن که دواتر ئه و حیزبه بوو به حیزبی ره فاه . هیشتا ململانی نیوان راستی و پوچه لی و پینمونی و گومرایی و سه ره رزی و رسوایی به توندترین شیوه له تورکیادا هه یه .

۱۲۹- هوکاره کانی که وتنی دهوله تی عوسمانی زۆرن ، که کوئی هه موویان دوورکه وتن وه بوو له فه رمانه وایی پیکردنی شه ریعه تی خوا که سه ختی و دلگرانی و ناخوشی ژبانی پاکیشکرد بو تاکه کان و ئوممه تیش ، کاریگه ری دوورکه وتن وه له شه رع ی خوایش له لایه نه ئایینی و کومه لاتی و سیاسی و ئابوری یه کانیدا دهرکه وتن .

۱۳۰- لادانی کوئا سولتانه کانی دهوله تی عوسمانی له شه رع ی خوا و شلکردنه وهی گه له ئیسلامی یه کانی ژیرده ستیان له فه رمان کردن به چاکه و به ره ره چی خراپه دا کاریگه ری له نیو ئه و گه لانه دا هه بوو و دوژمنکاری یه نیو خوئی یه کانی نیوان خه لک زیاد بوون و دهر وونه کان پووبه پوی به هیلاکدا چوون و ماله کان پووبه پوی تالانکردن و زهوی یه کان پووبه پوی دهستبه سه رداگرتن بوونه وه به هوئی له کارخستنی هوکموکانی خوا له نیوانیاندا . ئیدی جهنگ و ئاژاوه و به لاکان هه لگیرسان که له و ئه نه جامهیدا دوژمنایه تی و بق و کینه یه ک هاته بوون که تا دوا ی ئاوابونیشیان هه ر تیا یاندا مایه وه .

۱۳۱- له و سوننه ته خوایی یانه ی له میژوداپوو دهن ئه وه یه : ئه گه ر خه لک سه رکه ش بن له وکه سانه ی که خوا ده ناسن ، ئه و خوا که سانی ک زال ده کات به سه ریاندا که نایناسن ، بویه مه سیحی یه کانی زال کرد به سه ر موسلمان هکاندا و سه رکه وتنی ئوممهت دیار نه ما و بیبه ش

بوون له دهسته لاتدرای و کهوتنه نیو ترس و بیمه وه و به دوایدا چه رمه سه ری یه کان به سه ریاندا هاتن و شاره کان فهوتان و بیباوه پان زال بوون .

۱۳۲- به راستی نوممه ت توشی لادانیکی توند بوو بوو له چه مکه کانی ئایینه کهیدا ، وهک بیروباوه پی هوگری و نهویستن (الواء والبراء) و چه مکی په رستش . هه روه ها دیارده کانی هاوهل دانان و بیدعه و نه فسانه کان بلاو بوو بوونه وه .

۱۳۳- له گه روترین نه لادانانه می له میژووی نوممه تی ئیسلامیدا پروویاندا ، ده رکه وتنی سو فیه تی لادهر بوو وهک هیژیک ی ریخ خراوی نیو کو مه لگه ی ئیسلامی که چه ندین بیروباوه پی بیروکه و په رستشی دور له قورئان و سوننه تی پیغه مبه ر (ﷺ) ی هه لگرت بوو ، جا سو فیه تی لادهر به هیژبوو و له کو تایی یه کانی سه رده می عوسمانیدا سام و شکوی زور زیادی کرد بوو .

۱۳۴- زوریك له زانایان بوون به یاری دهستی فه رمان په روا زورداره کان و له سه ر به ده ستخستنی پیشه و پلان پیش برکییان ده کردو نه و پوله ی لییان داواکرا بوو نه یانما ، ئیدی شتیکی ئاسایی بوو که له کو تایی ده ولته تی عوسمانی دا زانسته ئایینی یه کان توشی چه ق به ستویی و به به رد بوون بن . هه روه ها زانایان گرنگی یاندا به کورت کردنه وه ی شرح و په راویز و ته قیرره کان و دور که وتنه وه له پوچی راستی ئیسلام که له قورئان و سوننه تی پیغه مبه ر وه (ﷺ) دریژبوته وه . زوریك له زانایانیش کردنه وه ی ده رگای ئیجتیهادیان داخست ، و بانگه وازکردن بو کردنه وه ی ده رگای ئیجتیهاد بوو به تو مه تیکی گه وره که ده گیشته دانانی له تاوانه گه وره کان و لای هندی له خو چوینه رو که سه به ستوه کاندا ده گیشته ئاستی کوفر .

۱۳۵- سته مکاریی له ده ولته تی عوسمانی دا بلاو بوو یه وه ، سته میش وهک نه خو ش وایه له نیو مرو فدا که پاش نه وه ی ماوه ی توانستی تی په راند و هه ر نه خو ش بوو . نه وا مه رگی پیش ده خات . ده ئا وایش سته م له نوممه تدا هیلاکی و له ناو بردنی پیش ده خات که تیایدا چه ند کاریگه ری یه کی کاو لکه ر پرو ده دات که ده بیته هو ی به چه رمه سه ردا بردنی و شلو ق بوونیدا له ماوه یه کی دیاری کراودا که خوا ی بالادهستی توانادار دهیزانیئت ، بویه ده ولته تی عوسمانی له بوونیدا ئاوا بوو و هه روایش نه وه ی ئاوا بوونی ده ولته ته کان پیش ده خات ، پوچونیه تی له نیو ئاره زوه کان و دنیا په رستی و زور ناکوکی و دوو به ره کیدا .

۱۳۶- به دواى دهرکه وتنه وهى ئوممه تيش له بهرنامه کهى په روهردگارى چهند شوينه واريكى مه ترسيدار هاتن وهک لاوازي سياسي و جهنگى و ئابورى و پرهوشتى و کومه لاتى ، ئوممه تيش تواناکانى بهرنگارى و زالېوون به سهر دوژمنانى له دهست داو تووشى ئيستعمار بوو و شالوى فيکرى له پرودا بهرپا کړا له نه نجامى له دهستدانى مهرجهکانى دهسه لاتدارى و دوورکه وتنه وهى له هوکاره ماددى و مه عنه وى يهکان و نه زانى و بيناگايى له سونه تهکانى خوا له مهرپا پهرين وکه وتنى ئوممه تهکاندا . خوا دهفرمويټ ﴿ ولو ان اهل القرى ءامنوا و اتقوا لفتحنا عليهم بركت من السماء والارض ولكن كذبوا فآخذنهم بما كانوا يكسبون ﴾ (اعراف / ۹۶) .

۱۳۷- نه وهولوى که دراوه نه وازشى يه و شياوى پرخنه و ناراسته و پينمايى يه . نه مه تهنها هوليکى نه وازشى يه که نامانجى نيشاندانى هوکارهکانى راپهرين و که وتنى ئوممه ته ، نيوانى من و پرخنه گريش قسهى شاعيره :

إن تجد عيبا فسد الخلا جل من لا عيب فيه وعلا

له خوا دهپارېمه وه که نه وهولوى به چاکترين شيوه قبول بکات و بهرکه تى تى بخت و بيخاته سهر نه و کاره چاکانه م که پيى نزيک دهخاته وه له خوى . نه و برايانه يشم له پاداشت بېبېش نهکات که له ته و او کردنيدا يارمه تيان دام ، نه م کتيبېه يش به فرمايشتى خوا کوټايى پي دېنم ﴿ ربنا اغفر لنا و لاخواننا الذين سبقونا بالايمان ولا تجعل في قلوبنا غلا للذين امنوا ربنا انك رؤوف رحيم ﴾ (الحشر : ۱۰) .

شاعريش دهليټ :

انا الفقير إلى رب البريان _____ انا المسكين في مجموع حالاتي

انا الظلوم لنفسى وهى ظالمتي _____ والخير إن يأتنا من عنده يأتني

لا استطيع لنفسى جلب منفعة _____ ولا عن النفس لي دفع المفسرات

والفقير لي وصف ذات لازم أبدا _____ كما الغني أبدا وصف له ذاتي

وهذا الحال حال الخلق اجمعهم _____ وكلهم عنده عبد له آتي

(سبحانك اللهم وبحمدك ، اشهد أن لا إله إلا أنت ، استغفرک و اتوب إليك) .

جهنگاوه ره فه تحكه ره كان ليكرا له كاتيكد ا كه سولتان جهنگي له گهل سه فهوي شيعه ي رافيزي دا ده كرد له وولاتي فارس^۱.

دهيمه : گه پانه وه ي خه يره دين بو جه زائير : خه يره دين له دواي شكاني له تونسدا گه پايه وه بو جه زائير و يه كه م جار له قوسته نتيينه دا جيگير بوو ، لي ره وه خوي ناماده كرد بو بهر پاكردني جيهاد دژ به ئيسپانيا له و برانه وه كه ده ست نيشاني ده كردن و به خه يره دينه وه په يوه ست بوون ، به كاتي له شاري جه زائيردا جيگير بوو له بهر ئه و پابه ند بوونانه ي كه نه خشه نوييه كه به سه ري دا ده چه سپاند ، وه ك قبودان پاشا بو كه شتيگه لي ئيسلامي عوسماني كه شالي پينجه م هه ستي به بووني ده كرد تا بهر په رچي ئه و لي دانه ي تونس بداته وه به لي دانيكي هاوشيوه . بو يه هه ستا به هيرش كردن بو سهر دورگه ي ئيسپانيه كاني بلبار و كه ناره كاني باشوري تاگه يشته گه روي جبل تاريق ، عه ننان خوي هه ستا به هيرش بردنه سهر كه شتیه ئيسپاني و پورتوگاليه گه راوه كان له زه ويه كاني ئه مريكا وه كه هه لگري زيرو زيو بوون ، ئه م پرووداوانه هه موو نيوه نده كاني مه سيحيه تي هه ژاند و شارل دودلي و پارايي تي كه وت له كاتيكد ا كه واي ده زاني كه خه يره دين هه رگيز خوي به هيژ ناكاته وه پاش پرووداوي پيشووي تونس له ۹۴۲ك ، ۱۵۳۵ز دا^۲.

له لايه كي تره وه ده و له تي عومساني چووه نيو هاوپه يمانيتيه كي ره سمى له گهل فه رهنسادا له سالي ۹۴۳ك ، ۱۵۳۶ز كه ئه مه يش به دژه هه لويستيك داده نريت به سه ر ئه و هيرشه دژايه تيه ي كه ئيسپانيان پي هه ستا بو سه ر تونس^۳.

^۱ فتح العثمانيين عدن / ۱۳۰ .

^۲ حرب الثلاثمائة عام / ۲۲۷ ، ۲۳۶ ، ۲۴۱ ، ۲۴۲ .

^۳ جهود العثمانيين / ۳۲۳ .

بۆيە واھاتە پيىش و دەرکەوت كە ئىمىراتۆيەتى پيىۋىزى پۇمانى لەلايەن نەيار
 فەرەنسائو عوسمانىيەكانەوہ گەمارۇ دراوہ ، كە بوويە ھۆى سەرلەنۆى
 سەرھەلداۋەى جەنگەكانى نىۋانىيان ، ھەرۈك ئامانجەكانى ئىسپانيا و
 پورتوغال بووبەيەك ، ئەمەيش لە داگير كردنى مەلئەندەكانى پۇژئاۋادا لەگەل
 بوونى ترسيان لە پيىشپەرەى عوسمانىيەكان بو نيمچە دورگەى ئيبيرى .

ديبلۇماسىيەتى پورتوگالى و ھەلۋەشاندىنەوہى يەكپىزى لە باكورى ئەفريقادا :
 ئەحمەد وەطاس توشى شكست بوو لە ۱۹۴۳ك ، ۱۵۲۶ز لە پرووى سەعدىيەكاندا لە
 ناۋچەى (بىرەقبە) لەنزىك (وادى العبيد) . پىشپوى لە ھەموو سوپادا بلأو
 بوويەوہ ، بەھۆى ئەو شكستەوہ ئەحمەدى وەطاسى لە پورتوگال نزيك بوويەوہ
 ، ئەمەيش لە ئەنجامى ھەستكردنى بە سەرقال بوونى عوسمانىيەكان لە
 جەنگەكانياندا دژ بە ئىسپانيا ، بۆيە لە گەلئاندا گريبەستىكى بەست بۇ ماوہى
 ۱۱سال كە بارودۇخى پۇژئاۋاييە نىشتەجىكانى ناۋچەكانى ئەھىلا و طنجة و (
 القصر الصغير) ى دەخستە ژيىر دەسەلاتى قەلئەمپەرەى پاشاى فاس ، ھەرۈك بۇ
 ژيىردەستە بازىرگانە دەريايىيەكانى پاشاى وەطاسى ھەبوو كە بچنە ئەو ناۋچانەوہ
 بە مەرجى نەبونى بازىرگانى چەك و شەمەكە مەترسىدارەكان .

ئەگەر پاپۇرە عوسمانى يان فەرەنسى يان شويىنكەوتوہكانى مەسىحيەكانى جگە
 لە ئىسپانيا و پورتوگالىيەكان ھاتن بۇ خاكى پورتوگالىيەكان بە شەمەكەوہ ، ئەوا
 پۇژئاۋاييەكان ھىچيان لىئاكپن ، ھەرۈھا لەمەر پۇژئاۋاييەكانىش دەبيىت شەمەك
 لە عوسمانىيەكان نەكرن تادەست بەسەر دەستكەوتەكاندا بگيرىت و ئەملاو لايان
 پى بكرى تا ھىزەكانى دوژمن ھەلى ھيىرش كردنە سەريان بۇ نەپرەخسىت^۱ .

ھەرۈھا پورتوگالىيەكان ھەولى بەستنى گريبەستى كاتيان دا لەگەل
 سەعدىيەكاندا ، بۆيە وەفدىكىيان نارد بۇ مەراكىش بۇ دانۇستان لەگەل مەولا

¹ جهود العثمانيين / ۳۲۳ .

ئەحمەدى ئەعرەجدا كە ئامادەبوو ، چونكە ئەو پيويستى بە رېكخستنى كاروبارى دەولەتە تازە پېگەيشتەوئەكەى ھەبوو بەتايبەت پاش ئەو سەرکەوتنانەى كە نەيارە وەطاسىيەكانى بەدەستيان ھيئا لە ناوچەى بىر لەدواى ۱۹۴۳ك ، ۱۵۳۶ز . پورتوگالىيەكان لەگەل سەعدىيەكاندا رېككەوتن بۆ بەستنى گريبەستى كاتى لە نيوانياندا لە ۲۵ى ذى القعدة ۱۹۴۴ك ، ۲۵ى ئەپرىلى ۱۵۳۷ز بۆ ماوئەى سى سال لەگەل ئالوگوپيكردى بازىرگانى نيوان ژيىردەستەكانى ھەردولا دا گريبەستەكە بەسترا ^۱ .

ئامانجى پورتوگالىيەكان لە نزيكبونەوئە لە وەطاسىيەكان و سەعدىيەكان ھەسانەوئەكەى كاتى بوو بەبى بونى يارمەتەكەى دروستى نيوان عوسمانىيەكان لە لايەك و وەطاسى و سەعدىيەكان لە لايەكەى ترەوئە ، چونكە ھەرھاوكارىيەك لە لايەن ئەوانەوئە واتاى ھەرەشەيە بۆ سەر بەرژەوئەندىيەكانى نيمچە دورگەى ئىبىريە لە پوژئاوادا . گرنگتر لەوئە ترسى ئىسپانياو پورتوگال بوو لە پيشرەوى كردنى دەولەتى عوسمانى بۆ نيو نيمچە دورگەى ئىبىريەو ھيئانەدى ئامانجەكانى لە گەراندنەوئەى ئەندەلوس دا ^۲ .

باسى پيىنجەم

موجاھىدى گەرە ھەسەن ئاغاي طوشى

خەيرەدين بىروسە سەرقال بوو بە ھوكمكردنى پاىيەكەى قبودان پاشا وئەكە كاركردن بوون لە كەشتىگەلى عوسمانىدا ، چالاكى لە ھەوزى پوژئەلاتى دەرياي ناوھەراستەوئە دەستى پيىكرد . لە كاتىكدا ھەسەن ئاغاي طوشى بەردەوام بوو لەو پاىيە دەسەلاتەيدا كە بە جيىگرى بيلريك دانرابوو ئيشى دەكرد بۆرا وەدوونانى جەرە ئەوروپىيەكان . لەم پيئاوئەشدا ھەر پيىگەيەكەى چاكى گرتەبەر ،

^۱ جهود العثمانيين / ۳۲۴ .

^۲ جهود العثمانيين / ۳۲۴ .

که سیټی ټو له جه زائیدا نمونه یه کی دیاری پالنه وانیتي و قوربانیدانی ئیسلامی بووله پیناو بهرگری کردن له ولاتانی ئیسلام له باکوری نه فریقیدا . به مه جه زائیر شکوډاری و بلندیه کی به ده ست هیټاو وای کرد گهلانی مه سیحی راکه راکه یان بیټ (په له بکه نه له پوشتن) بو لای شاهه نشاهی گه وهر یان ئیمبراتور شارلی پینجه م تادا وای پرزگاری و فریا که وتنی لیبکه نه ، به هوئی ده سه لاتنه که یه وه و بچنه ژیر نالای ټو وه وه له نیو ټو نه وانه شدا پاپا پولی سییه م بوو .

شارلی پینجه م له ۹۶۶ ک ، ۱۵۳۹ زدا هه ولیدا ریکه وتنی کی کاتی به ستیټ له گهل خهیره دین بروسه ، به لام هیواکه ی سهری نه گرت ^۱ .

ههروهک چوټن له هه ولی یه که میدا سه رنه که وت کاتی که به نه یینی دانی ناب به خهیره دیندا وهک فه رمانډه وای باکوری نه فریقیا له به رامبه ر سه رانه یه کی که مدا . شارلی پینجه م که هه ستا به هاوپه یمانیه تی ئیسپانی جه زائیری، هیوای وابوو سه نگه رگیری هاوپه یمانیټی فه رهنسی عوسمانی پیبکات و ئیش بکات له سه ر جیا کردنه وه ی باکوری نه فریقیا له ټو ستانبول به و هیوایه ی ټه گه ر ټه وه ی هیټایه دی ئیدی باکوری نه فریقی هه رگیز ناتوانیټ ده ست بکات به بهرگریه کی به هیټ ، به وهش که وتنی ئاسان ده بیټ ^۲ .

حه سه ن ناغا طوشی ته و او که وته پته وکردنی ئاسایش و دانانی بنه پرته کانی بهرپوه بردنی کی جیگرو هه ولی کو کردنه وه ی لایه نه کانی ولاتی دا به ده وری ده سه لاتنی مه رکه زی جه زائیریدا ^۳ .

^۱ تاریخ الجزائر العام : ۶۲، ۶۳/۳ .

^۲ تاریخ الجزائر الحديث / ۳۵ .

^۳ حرب الثلاثمائة سنة / ۲۷۹ .

جا شاری موسته غانمی ملکه چی دهوله ته که ی کرد ، پاشان به ره و باشوری
پۆژه لآت پېشپره وی کردو دهستی گرت به سه ر پایته ختی (زاب به کره) و
دهور به ریدا ، له ویدا قه لایه کی پته وی دروست کرد و پاریزه ری بۆ دانا .

له مانگی جه مادی یه که می ۹۶۹ک ، سیبته مبه ری ۱۵۳۹ز دا سوپای عوسمانی
چووه وه نیو ده ریا که نزیکه ی ۱۳۰۰ پیاو بوون له نیو ۱۳که شتیدا و به هوییه وه
به ره و ئیسپانیا به ریکه وتن . حه سه ن ئاغاو سوپاکه ی له وشکانیدا دابه زین و
شاره که یان داگیر کردو تیایدا سه قامگیر بوون و هه رچی خێرو داهات و پۆزی و
دهستکه وتی بوو دهستی گرت به سه ریدا بۆ موسلمانان ، ههروه ها چووه نیو
به رهکانی که ناری باشوری ئیسپانی و ئه و مال و سامان و شمه که ی ئیسپانیا
کرده دهسکه وت که که وته ژێردهستی یه وه . له نیوانیاندا دهسته یه که له دیل و (
سه بایا) کانێ هه لېژارد تا له شاره پۆژئاوا ییهکانی باکورد به تایبته له ته طراندا
بیانفرۆشیته و دواتر بگه ریتته وه بۆ مهیدان ، کاتی که ویستی بگه ریتته وه بۆ جه زائیر
پیکه یه کی بنیادی ئیسپانی به ژماره یه کی زۆره وه به رهنگاری بوونه وه و جهنگ له
نیوان هه ردوو هیژدا پوویدا که زۆر پشیوو توندو سهخت بوو بویه هوی چونه
ژێرئاوی ژماره یه که له که شتیهکانی هه ردولا ، له گه ل ئه وه دا زیانهکانی ئیسپانی
له وجهنگه دا زۆر گه وره تر بووه ^۱ .

شارلی پینجه م سوربوو له سه ر ئه وه ی ههستی به هیرشیکێ سه ربازی که
ئامانجی زالبوون بوو به سه ر بزوتنه وه ی جیهادی ئیسلامیدا له هه وزی
پۆژه لآتێ ده ریای ناوه رپاست . پێش ئه وه ی دهست بکات به جیه جیکردنی
هیوریه کی نیمچه یی کیشوه ری ئه وروپی گرتبوویه وه به هوی به ستنی ریکه وتن
کاتی (نیس) له موچه ره می ۹۶۸ک هاوکاتی ۱۵ی مانگی ئوکتۆبه ری ۱۵۴۱ز
هه و کاتی که حه سه ن ئاغا ی طوشی بینی شارل نیازی چیه ، له دیوانه کهیدا له گه ل

¹ حرب الثلاثمائة سنة / ۲۸۰ .

ناوداران و گه وره پياواني دهوله تدا كۆبوييه وه و هانی دهدان له سه ر جيهاد و بهرگري كرده له ئيسلام و نيشتمان به و وتهيهی : (... بهراستی دوژمن گه يشتوه پیتان تا كوړو كچه كانتان بفرینیت . جا له پیناو ئهم ئایینه پاكه دا خو تان شهید بكن ... ئهو زه ویا نه به هیزی شمشیر فته تح كراون و پیویسته بپاریزین ، پشت به خوا سهركه وتن هاوده ممانه ، ئیمه ئه هلی راستی و حه قین ...) موسولمانانیش دوعایان بۆكرد و پشتگیریان كرد بۆ جيهاد كردن دژی دوژمن ، پاشان حه سه ن ئاغای طوشی دهستی كرد به ئاماده سازی سوپاكانی و سازدانیان بۆ جهنگ ^۱ .

له لایه کی تره وه ئیسپانیا دهستی كرد به ئاماده کردنی ریزه کاریان ، شارلی پینجه م سه ری سوړما له ئاماده سازیه کانی حه سه ن ئاغاو دهیویست گالته ی پیبكات ، بویه فرهانی كرد به نوسه ره كه ی تا دهقیك ئاماده بكات بۆ حه سه ن ئاغا كه تیايدا هاتبوو : (... تۆ ده مناسیت كه من سولتانم ، هه موو میلله تی مه سیحیه كان له ژیر دهستمدايه ، ئه گه ر ده ته ویت به ره وپووم بیته وه ، ئه وا راسته وخۆ قه لاکه م بۆ بده به دهسته وه ، خۆت له دهستم پزگار بکه ، گه رنا فره مان ده که م به رده کانی قه لاکه بخه مه نیو ده ریاکان و نه گه وره یی و نه قه لاکه و نه تورکه کانت بۆ نه میننه وه ، هه موو شاره کانی ش کاو له ده که م ...) . ئهو ده قه گه يشته حه سه ن ئاغا ، ئه ویش وه لآمی دایه وه : (.... من خزمه تگوزاری سولتان سوله یمانم ... وه ره قه لاکه وه ربگره ، به لآم ئهم وولاته خو و نه ریتیکیان هه یه كه ئه گه ر دوژمن هات بۆیان جگه له مردن هیچی تر نابه خشن) ^۲ .

له گیرانه وه یه کی تر دا : (ئیسپانیا جاریك له سه رده می عوړوجدا جهنگی كرد له گه ل جه زائیر ، له سه رده می خیره دینیشدا جاریك به لآم ، هیچی به ده ست

^۱ جهود العثمانيين / ۲۲۶ .

^۲ جهود العثمانيين / ۲۲۶ .

نەكەوت ، بەلكو مال و سامانى لە دەست چوو و سەربازەكانى لەناوچوون ،
 بەويستى خوا جارى سىيەميش تۆيش ھەرئەو بە دەست دەھىنيت)^۱ .
 لەوشەو دا نوينەريكى والى جەزائىر گەيشتە سەربازگەى شارلەگان و داواى لى
 كرد پىگە بدات بە ئازادى چوونى ھەركەسى لە خەلكى دورگەكە كە دەيانەوييت
 بپۆن ، بەتايبەت ئافرەتان و مندالەكانى بە چوونەدەرى لەشارەكە لە پىگەى (
 باب الوادى) يەو . شارلەگان زانى پارىژەرى جەزائىر سوورە لەسەر بەرگرى
 كردنى بەردەوام ، و مەحالە جەزائىر داگير بكات مەگەر بە تەواوى وىرانى بكات ،
 ئىمبراتۆرىش تائەو كاتە تۆپى گەمارۆدانى بەكار نەھىنابوو ، بەمەيش
 نەيدەتوانى بە تۆپ جەزائىر تۆپ باران بكات ، لە ھەمان كاتدا موحاھىدەكان لە
 ھەموو شوينىكەو گورزە كوشندەكانيان ئاراستەى ھىژە ئىسپانىيەكان دەكرد . تا
 يەك لەسوارەكانى مالطە لە قسەكانيدا لە بارەى جەنگەكەو ھوتى : (بەپراستى
 ئەو پىگەيەى جەنگ داى ھەژاندين ، چونكە ئىمە پىشتەر نەماندەزانى و شارەزاي
 نەبووين)^۲ .

ژمارەى موحاھىدەكان بەردەوام زىادى دەكرد بەو ھۆيەى كە تەنھا بە بىستنى
 دابەزىنى ھىژە ئىسپانىيەكان جەنگاوەرەكانيان لە ھەموو لاو دەردەپەرين ،
 موحاھىدەكان سوديان دەبينى لە وەشاندىنى گورزەكانياندا بەھوى شارەزايى
 وردو تەواويان بەخاكەكە و بەكارھىنانيان بە ھوى تايبەتمەندييان بە شىوہيەكى
 باش . خواى گەورە باران و پەشەباو شەپۆلەكانى بۆ سەربازانى ئىسلام دابىن
 دەكرد (لەبەرژەوہنديان) پەشەباى گەردەلوليەك چەند پۆژيەك بەردەوام بوو و
 چادەرەكانى سەربازانى ھىرشبەرى پىچانەو ھەشتيەكان ھەنديكيان دەياندا
 بەھەنديكى ترياندا كە بوو ھوى چوونەژيژئاوى زۆريكيان . شەپۆلە دەنگ

¹ خيرالدين بربروسة / ۱۰۸ .

² خيرالدين بربروسة / ۱۰۸ .

ترسینه کانیس هندی له کهشتیه کانیان بهرو کهناری دهریاکه فری دهاو بهرگریکه ره موسولمانه کانیس هیرشیان دهرکردنه سهر و دهستیان دهگرت به سهر ئامیرو خهزینه کانیدا . بارانیس باروته کهیانی له کار دهخست ، له نیوهندی ئه کاره ساتانه دا ، ئیمبراتور ههولی هیرش کردنه سهر شاری جهزائیری دا ، بهلام هه موو ههوله کانی شکستیان خوارد)^۱ .

پالهوانیه تیهکی بیۆینه له سهرکرده (الحاج الکبیر) هوه دهرکهوت که توانی به سهر بازه کانیه وه مه سیحیه کان به دلیرییه کی سهرکهوتوانه و نه بهردیه کی که موینه و پالهوانی تیهکی بیۆینه وه پاکتاو بکات . بهراستی سهرکردایه تی سهر بازی جهزائیری توانی سود له و باره که مارودراوهی مه سیحیه کان وهر بگریت و سهر بازه کانی به پرێگهیه کی تایبه تی (کر و فر) ئاراسته بکات که به شیکی گه وره ی دوزمنه کانی له ناو برد و ئیمبراتوری ناچار کرد به پاشه کشه کردن له گهل ئه و سهر بازانه ی تری دا به و بره کهشتیانه ی که بۆیان مابوونه وه و به کهشتیگه له کهیه وه له جیاتی ئیسپانیا برۆن بهرو ئیتالیا .

ئه و هۆکارانه ی بوونه یارمه تی ده ری شکست هیئانی ئیمبراتور ، سهرکردایه تی پیگه یشتوانه و کۆبوونه وه ی گه لی جهزائیری بوو به ده وریدا له گهل ده رپه رینی پیاوانی هۆزه کان بهرو مه یدانی جهنگ به داخوازی شه هید بوون له پرێگه ی خواو پارێزگاری کردن له ئیسلام و موسولمانان . خه لکی دورگه که ئه و شکانه یان به وینه ی شکانی یارانی فیل چواند که له قورئاند هاتوو ، جا له نامه یه کدا که ئاراسته ی سولتان سوله یمانیان کردوو ده لێن : (خوای گه وره شارلی پینجه م و سهر بازه کانی به تۆله ی یارانی فیل تۆله لی کرده وه و فروفیلیانی کرده گو مپرای و ره شه بایه کی گه رده لولی و شه پولیکی تیکشکینه ری بو ناردن که خستنه

¹ الدولة العثمانية ، دولة إسلامية : ۹۱۹ / ۲ .

که نارەکانی دەریا بە شیوەی دیلی یان کوژراوی ، جگە لە کەمێکیان نەبێت
هەموو خنکان)^۱ .

دانیشتوانی جەزائیر - ئایا خەڵکانی سەرەکی و پەڕچەلەکی هەریمە کە بن یان ئەو
موسولمانە ئەندەلوسیابن کە بە ئایینە کەیانەو بەرەو جەزائیر رایان کردبوو -
هەستان بە ناردنی نامەیکە لە مانگی داها توودا بوو سولتان سولهیمان لە مەر
شکانی شارلی پێنجەم . ئەو نامەیکە ئەو بارودۆخە نالەبارو لەناکاوەی پوون
دەکردووە کە گەمارۆی ئەو موسولمانانە دابو کە پارێزگاریان لە ئایینە کەیان
دەکرد لە ئیسپانیادا پاش ئەوەی لاپەرەیی حوکمی ئیسلامی لە ئەندەلوس
پێچرایەو ، لە گەڵ پووبەرەو بوونەووەی ستەمی دەسلەتە مەسیحیەکان و
دادگاگانی دیوانی بەدواداچوون - دادگاگانی پشکنین - و سوتاندنیان ، نامە کە
باس لەو خزمەتگوزاریە بەرزو بەنرخانە دەکات کە خەیرەدین پاشای موحامەیدی
پێی خوا و سەرخری ئایین و شمشیری خوایی دژ بە بیباوەران بەجێی
گەیانددوون لە پێناو ئیسلام دا) .

هەروەها نامە کە دەیوت : خەڵکی ئەندەلوس پێشتر داوای فریاکەوتنیان
لێکردووە ، ئەویش چوو بە دەمیانەو (کە بوویە ھۆکاریک بوو پزگاربوونی زۆریک
لە موسولمانان لە دەست بیباوەرە ھەلگەراوەکان و گواستنەوێان بوو خاکی
ئیسلام) بە مەبوونە ژێردەستە دڵسۆزی دەولەتی عوسمانی . نامە کە دوو
داواکاری سەرەکی دەستنیشان کردبوو :

۱. ناردنی فریاگوزاری یە سەربازەیی یەکان (بوو سەرخستنی جەزائیر ،
چونکە دیواری ئەھلی ئیسلام بوو ، سزاو سەرقالی ئەھلی بیباوەری و
سەرکەشیش بوو ، کە بەناوی پیرۆزتەنەو لە ژێر قەڵەمەرەوی پایەیی بڵندی

^۱ الدولة العثمانية ، دولة إسلامية : ۹۲۰/۲ .

ئىۋەدا مۇر كرا كە دله شكاۋەكان پىي عىززەتمەند دەبن و ژىر دەستە
هەمەجۇرەكانىش تەۋاۋ ھۆگرى دەبن)^۱ .

۲. گەراندنەۋەى خەيرەدىن پاشا بۇ پاىەكەى پىشۋوى - بەگلەربەگى
جەزائىر - (چونكە جىبە جىكارى فەرمانەكانى گەرەمانە چونكە ئەۋ ئەم
ۋولاتەى زىندوو كىردەۋە و دلى بىباۋەرانى تۇقاند و مالى ھەلگەرپاۋە
ھەلھاتۋانى كاۋل كىرد ، ئەۋ سەرخەرىكى چاك بوۋ بۇ ئەم ۋلاتە و ھەموو
ھاۋەلدانەران لىي دەترسان و دەتۇقان)^۲ .

خەيرەدىن بىرروسە گەيشتە شارى جەزائىر بۇ بەشدارىكىردن لە بەرگرى لىكىردنى
ئەۋ ناۋچەيە تا بەتەۋفىقى خوا بۇ موسولمانان و پەيمان پىدانى موسلمانان
سەرکەۋىت كە بەسەرکەشتىگەلى ئىسپانىا دا . بەۋ لەدەست دانى كاروبارى
بەگلەربەگىۋە ۋەستائو ئاگادارى بەرپۋەچۈنى كارەكانى بوۋ ، پاشان بە
كەشتىگەلەكەيۋە بەرەۋ ۋولاتى ئىسپانىا چۈۋ تا سزايەكى سەخت و دەردناكى
توش بىكات . سولتان سولەيمان پلەى پاشايەتى بەخشى بە ھەسەن ئاغاي
طوشى بە ھۆى پۇلى كارىگەرى لە سەرکەۋتن و چۆلكىردنى دەرياي ناۋەرپاست لە
كەشتىگەلى ئىسپانى كە بىرەنەكەى دەپپىچايەۋە ھەۋلى گىپرانەۋەى ھىزەكەى
دەدا ، جا كەشتىە عوسمانىيەكان بەرەۋ كەنارە ئىسپانى و ئىتالىيەكان دەرچۈۋن
ۋ لەۋى چەند جەنگىك بە دۋاى يەكدا پروياندا . ترس و بىم ئەۋ ناۋچانەى
گرتەۋە كە بەرۋى عوسمانىيەكاندا بەكراۋەيى مابوۋنەۋەۋ لەۋى شەپۇليان
دەھاۋىشتە ناۋى و ئەۋەى تىايدا بوۋ بە دەستكەۋتيان دەگرت^۳ .

^۱ الدولة العثمانية ، دولة إسلامية : ۹۲۱/۲ .

^۲ الدولة العثمانية ، دولة إسلامية : ۹۲۱/۲ .

^۳ حرب الثلاثمائة سنة / ۲۱۳ .

هەرودەك دەولەتە ئەوروپىيەكان حىسابىيىكان بۇ عوسمانىيەكان دەكرد ، بەمە مەلەبەندى ئىسپانيا لە وەھران و ناوچەكانى ترى ژيەر قەلەمپرەويان لە باكورى ئەفريقيدا ھەژاند و كەوتە لەرزىن ^۱.

لە لايەكى ترەوہ سەعدىيەكان سەرکەوتنىكى گەرەويان بە دىھيئا بەسەر پورتوگالىيەكانداو قەلای سانتاكرۇزيان فەتەح كەرد ، كە جاني سىيەم پاشاي پورتوگالي ئەم ھەوالەي بىست يەكسەر فەرمانى بە پارىژەراني ئاسفى و ئەزمور كەرد كە بەجىي بەيلىن . لەم بارەدا پاشا جاني سىيەم بالويىزى خۆي نارد بۇ مەدرىد بە نامەيەكى تۆمارى ميژوويى لە ۲۲ يەرمەزاني ۹۴۸ك ، ديسەمبەرى ۱۵۴۱زدا كە تيايدا شارلى پىنجەمى ئىمبراتۆرى ئىسپاني ئاگادار دەرگىتەوہ بەوہى باسى ئو ھۆكارانە دەكات كە پورتوگالي ناچار كەرد بە برىارى بەجىيشتنى دوو بنكەي ئاسفى و ئەزمور . بە زياد لە بارى نالەبارى ئەوي ، ھىزەكانى سەعدىيەكان بەھۆي يارمەتيە عوسمانىيەكانەوہ زياديان كەرد و فەرمانپەرەوای سەعدى بويە خواھنى تۆپى عوسمانى و ئامىرە جەمگىيەكان كە چەندىن سەربازى مەشق پىكرەوى لەگەلدا بوون ، ئەم يارمەتيانە لەكاتى ئابلوقەدانى سانتاكرۇزدا دەرگەوتن كە پارىژگارى كەردىن ئەودو مەلەبەندەي كەردە كاريكى سەخت و گران ، پاشان بەجىيشتنى ئاسفى و ئەزمور بە واتاي بەجىيشتنى پوژئاوا نەبوو ، چونكە فەرمان بۆلە دەرچوو بتەوكردى مازكان ئەويش بە ھۆي ئاسانى بەكارھيئانى بەندەرەكەي بە دريژايى پوژئانى سال ^۲.

لەمەوہ ماوہى گرنگيدانى دەولەتى عوسمانى دەرەكەويىت بە پيشكەشكەردنى يارمەتى ھىزە ئىسلامىيەكان لە پوژئاوا دادژ بە مەسيحيەكانى ئەوي ، ئەوہيش چونكە دەولەت دەيوست پشەتەوہى بى خەم و دلنيا بكات تا ھەلى ھىرشى بۇ

^۱ المغرب العربي الكبير / ۹ .

^۲ جهود العثمانيين / ۳۲۸ .

هەلکەوئى ، لىرەدا دەولەت خوازیارى یارمەتى سەعدىەکان بوو تا کۆتایى بەبوونى پورتوگالى بهیئن لە مەلبەندە باشوریەکانى پوژئاوادا و دواتر تیپەربىن بۆ ئەندەلوس ، چونکە پوژئاوا نزیکترین خالى تیپەربوونى دەنواند^۱ .

سەرەنجامى شارلەگان : شکستى شارلەگان (شارلى پینجەم) لە هیرشەکەیدا بۆ سەر جەزائىر ، کاریگەریەکی قوولى هەبوو نەوێک تەنها بۆ سەر ئیمبراتۆریەتى ئیسپانى و پاشایى شارلەگان ، بەلکو لەسەر ئاستى پروداوێ جیهانیەکاندا . شیعرى عەرەبى ئەو پروداوێ تۆمار دەکات کە لە بارەىوێ ووتراوێ :سلوا شارلکان

کم رأى من جنودنا فلیس له الا هم من زواجر

فجهز أسطو لاجیشا عرمرما ولکنه قد اب اوبه خاسر

هەوالەکانى شکست وێک هەورە بروسکە دابەزینە نیو ئەوروپا ، لەویدا پروداوێکان بەپەلە گەشەیان سەند ، هیچ هاوپیەمانیک نەمايەوێ بۆ ئیمبراتۆر جگە لە هنرى سییەم پاشای ئینگلتەرا کە دایە پال پاشای فەرەنسا دۆق دى کلیف و پاشای دانیمارک و پاشای ئیسکەندنافیا ، فەرەنسیەکان زۆر دلخۆش بوون ، چونکە شکست و کەوتنى جەزائىر دەبویە هۆى بى هیوایی پوخان و کەوتنى فەرەنسا ، فرانسوای یەکەم کە پاشای بوو ، کەوتە بەستنى چەند گریبەستیک لەگەڵ سولتانی عوسمانیدا ، هەروەها ئەم کارەیش چەند ئەنجامیكى مەعنهوئى (دەرونى) هەبوو لە نیوخوئى باکورى ئەفریقادا ، لەئەوروپاییش (ترسى موسولمانەکان لە دلى خەلکى ئەوروپادا بۆ ماوێەکی درىژ مایەوێ) .

شارلى پینجەم نەیتوانى بیر بکاتەوێ لە هیرشیکى تر دژ بە جەزائىر ، سامى خەیرەدین و حەسەن ئاغا زالبوو بەسەر هەموو گشتى و تاکی خەلکدا تائەوێ خەلک ئەگەر لە دوورەوێ کالانیکیان بدیبایە دەیاندايە پال خەیرەدین و هاوار

¹ جهود العثمانين / ۳۲۸ .

بەرز دەبوویەو قیژەو گریانیان زیادی دەکرد و دانیشتون لە مال و کێلگەو
 پیگە بازرگانیەکانیاندا رایان دەکرد ، ئەگەر پەشەبا کەشتیەکی لەناوبردایە ،
 خەلکی دەترسان و وایان دەزانی خەیرەدین بربروسە بوو کە دەریای ھەژاندوو
 وروژاندویەتی و بەرھەو ژێر ئاوخستنی کەشتیەکانی بردوو . ترس
 لەسەر کردەکانی جەزائیر گەیشتە ئەوپەر تا خەلکی ئیسپانیا و ئیتالیا ئەگەر
 تاوان یان دزی یان ناپاکی و خراپە یان کاولکاری یان نەخۆشی یان دەرد یان
 نەھاتی پووی بدایە دەیانووت : خەیرەدین و ھاوڵەکانی ھۆکاری ئەوەن^۱ . لە
 پرمەیی گریانیاندا دەیانووت :

بربروسە	بربروسە
انت صاحب	کل شرّ
ما کان من	الم ، او عمل
مؤذن و جهنمي	مدمر
الا والسبب	فیه

*مردنی ھەسەن ئاغای طوشی : ھەسەن ئاغای طوشی بەردەوام بوو لە ھەستان
 بە ئەرکی پیروزی تاکاتی مردنی لە ۹۵۱ ک ، ۱۵۴۴ زدا ، خەلکی دیوانیش لە
 جەزائیردا کۆبوونەو ھەوێ دانا ھەوێ بکیر لە شوینیدا ، ھەروەھا بابی عالی لە
 ئەستانبول ھەرمانەرەوایی نوێی دەستنیشان کرد کە ھەسەنی کوپی خەیرەدینی
 دەستنیشان کرد و لەھەمان سالددا چوویە شوینەکە^۲ .

باسی شەشەم

*موجاہید ھەسەنی کوپی خەیرەدین بربروسە

ھەسەنی کوپی خەیرەدین لە گەل گەیشتنیدا دەستی کرد بە خۆئامادەکردن بۆ
 جیھاد و بەرھەنگار بوونەو ھەوێ مەسیحیەکان ، بۆیە کەوتە پتەوکردن و بەھیزکردنی

^۱ خیرالدین بربروسە / ۲۰۰ .

^۲ تاریخ عام الجزائر : ۸۴ / ۳ .

شارى جەزائىر ، ئەو ھەيش لەو ناوچانەدا كە ھېرشى شارلى يەكەم لاوازى نواند بوو ، ھەروەك كەوتە پتەو كەردن و چەسپاندىنى نىزام لە جەزائىر و نىو رېزەكانى سوپادا .

پاشان كىشايەو ھە بۆ چارەسەرى كىشەى تلمسان كە بۆى دەر كەوت مانەو ھى بنەمالەى زىانى و بونى ئىسپانىا لە ۋەھران چارەسەرى كىشەكە پەك دەخەن^۱ .

فەرمانرەواى تلمسان (أبو زيان) ئەحمەدى دوو ھەم فەرمانرەواى گرتە دەست بە پالېشتى عوسمانىيەكان ، بەلام ئەو ھەبوو مىلى كەچ كەرد بۆ پلانە دەرەكەكان و كەوتنە شوین دەستەكەيان و لە ئىسپانىا نەزىك دەبوو ھەو كە بوو ھەو ھۆى ناپرەزايى خەلكەكە لىى ، و بېريارىندا لەسەر كورسى دەسەلاتەكەى لايبەرن و بەيەت بەدن يەك لە براكانى ھەسەن . بۆيە {ئەبووزىيان} بەرەو ۋەھران چوو بۆ داواى پالېشتى لە ئىسپانىا و پەيمان پىدانىيان بەو ھى وابەستەى ھۆگربوونىيان بىت ، بۆيە فەرمانرەواى ۋەھران بېريارى قۆستەنەو ھى ئەو ھەلەى داو سوپايەكى ئامادە كەرد و ھەموو ملكەچانى ئىسپانىايش لە بەنوعامر و فليتە و بەنو راشيد و لەسەر ھەموويانەو ھەركەردە مەنصورى كوپرى بوغنام دايانە پالى و بەرەو تلمسان پىشەرەويان كەرد بۆ دوورخستەنەو ھى ھەسەن و دووبارە دانانەو ھى ئەبو زيان لەسەر كورسى دەسەلاتى شارەكە . كە ھەسەنى كوپرى خەيرەدين بە بزاوتنى ھىزى ئىسپانى زانى ، سەر كەردايەتى سوپاي ئىسلامى كەرد لە تلمسان تاكوو رېگىرى ئىسپانىا بكات بۆ گەيشتن بە ئامانجيان . ھەسەن لەمەدا سەر كەوت ، بەلى ئەو كەسەى كە بە دەسەلاتى دەولەتى عوسمانى دەناسرا پالېشتى پاشا ھەسەنى ھاوپەيمانى كەرد لە تلمسان دا^۲ .

^۱ تاريخ الجزائر الحديث / ۳۸ ، ۳۹ .

^۲ الجزائر والحملات الصليبية / ۲۱ ، ۲۲ .

هينان به حوكمى عوسمانى تيايدا ، كاتيڭك عوسمانيه كان ههستيان بهو
چاوچنوكيانه و لادانى شهريف سهعدى كرد له ئامانجى ئيسلامى ، چهند
هيرشيكيان نارد سهر تاكوو بگهريته وه بۆ ولاتى خو^۱ .

موجاهيده كان له باشورى ئه فرىقيدا هه ره شهى ئاسايشى پوژئاواى دهرياي
ناوه پراستيان ده كرد ، ههستان به چهند هيرشيكي بازرگاني و كهشتيه
باره لگره كانى نيوان ئيسپانيا و ئيتاليايان بيزار كرد ، موجاهيده كانى خه لكى
باكورى ئه فريقى به شيك له دهرياي ناهه پراستيان داپوشى له نيوان سه ردينياو
كه نارى ئه فرىقيدا ، به مه كهشتيه مه سيحيه كان ناچار بوون ريگه يه كى زياتر له
بارو ئارام بگره بهر له نزيك دووسه رى كورسيكاوه ، به لام داگيركه رى فه رهنسى
ئهوئى به يارمه تى عوسمانيه كان له وييش كه وتنه خه ژه شه كردن له په يوه نديه كانى
نيوان ئيسپانياو ، لي ره دا هه ليك بۆ شارلى پينجهم نه مايه وه بۆ به رگرى كردن له
ريگه ده رياهه كان دژى قوسته نتينيه كه هه ر له سالانى منداليه وه خه ون و خه يالى
بوو ، هه روه ك نه يتوانى به رژه وه نديه راسته وخوكانى ئيسپانيا سه ربخات^۲ .

يه كه م : كو تا پوژه كانى خه يره دين بربروسه : خه يره دين به رده وام بوو
له سه ركردايه تى كه شتيگه لى عوسمانيدا و چهند سه ركه وتنيكى گرنگ و ديارى
به ديهيئا كه هه موو ئه وروپاي داهه ژاند . پاش ئه وهى ده ولته تى عوسمانى له گه ل
فه رهنسادا هاوپه يمانى به ست ، خه يره دين له شارى (مارسيليا) دا بنكه يه كى
دانا بۆ سه ركردايه تى خوئى و پيگه يه كيشى دانا بۆ كه شتيگه له كه ي ، لي ره دا –
له مه رسيليا – خه يره دين و پياوانى كه شتيگه له كه ي ئه و ده سته كه وتانه يان فروشت
كه له كاتى جهنگ كردن له گه ل ئيسپانيايان د ه ليان گرتبوو ، هه وره ك تيايدا
پياوان و ئافره تانى ئيسپانيايان فروشت . به مه له ده ستي خه لكدا ده ست

¹ جهود العثمانيين / ۳۳۰ .

² جهود العثمانيين / ۳۵۶ .

بەدەستیان پێدەکرا ، فەرەنسیەکان بە داھاتیکی بیۆینە کرینیان . پاشان بە پشکی درێژخایەن دەیانفرۆشتن بە جۆلەکەى ئیتالی (لیفورنو) . ئەمان بە پۆلى خوێیان بە نرخىکى خەيالى فروشتنى دیلە ھەلکەوتەکانیان بە ئیمبراتۆر شارلەگان دەفرۆشتەو .

کەشتیگەلى فەرەنسى بە فەرمانى پاشای فەرەنسا دایە پال کەشتیگەلى عوسمانى ، سەرکردەى کەشتیگەلى فەرەنسى (ئەمیر فرانسوا دېوبوربون) ھیزەکانى خستە ژێر دەستى سەرکردایەتى خەیرەدینەو ، بەوہى ئەو کاتە سەرکردەى گشتى ھیزە ھاوپەیمانەکان (عوسمانى — فەرەنسى) بوو ، یەکەم کار خەیرەدین پێى ھەستا ، سەرکردایەتى کردنى ھیزەکان بوو بۆ ھێرشکردنە سەر (نیس) و دەرکردنى فەرمانرەواکەى (دوق سافوا) و دارماندنى لە فەرمانرەوايى ئیسپانى و گەراندنەوہى بۆ پاشای فەرەنسا .

پاشان خەیرەدین بە کەشتیگەلەکەى ھەوہ لە شارى (طولون) جیگیربوو و کردیە بئەکەى بە بۆ سوپا و کەشتیگەلى ئیسلامى پاش ئەوہى زۆربەى دانیشتوانەکانى بە فەرمانى پاشای فەرەنسا چۆلیان کرد و لە نیو دەستى موسوڵماناندا بە جییان ھێشت . ھەلچوونى ھەموو مەسیحیەکان دژ بەو ھەلسوکەوتە فەرەنسیە راپەڕى و بانگەشەى دژ بە موسوڵمانان بە ھەموو بەشەکانى ئەوروپادا بلۆ بوویەو کە ئیسپانیو خاچ لەملەکان ھەلیاندەگرت و ئەیانگەیاندا ئەوپەڕى سنور . لەوانە دەیانوت : (خەیرەدین زەنگى کەنيسەکانى لەبن ھەلکیشاوە و لە طولوندا جگە لە بانگى بانگبێژان ھىچى تر نابیسترت) خەیرەدین و سەربازانى ئیسلامى لە شارى طولوندا مانەوہ تاسالى ١٥٤٤ ز لەوکاتەدا شارلەگان ھێرشى کردە سەر باکورى پۆژھەلاتى فەرەنسا و لەژێر دیوارى (شاتوتییری) دا شکستى خوارد ^١.

^١ خیرالدین بربروسە / ١٦٦ .

پاشان ناچار بوو بچیت بهر و ئه لمانيا له کاتيکدا بزوتنه وهی هه لگه پانه وهی پروتستانی به شیوه یه کی گشتی دژ به کاسۆلیکیه کان و به شیوه یه کی تایبه تی دژ به ئه و - چه ند بواریکی مه ترسیداری گرته وه ، ئه وه یش دوا ی ئه وه ی ئه ستیره که ی که وته خواری ده سته که وه که ی پوکایه وه - له ئه نجامی نه گبه تیه که ی له به رامبه ر جه زائیدا - ئه مه ناچاری کرد هه ستیت به به ستنی گریبه ستیک له گه ل پاشای فه رهنسا له پوژی ۱۸ ی ئه یلولی ۱۵۴۴ ز له شاری (کریسبی دی قالوا) دا ئه نجامی ئه م گریبه سته لا بردی خهیره دین و سوپاکه ی له شاری طولون و گه پانه وه بو ئه ستانبولی پایته ختی لیکه وته وه . جهنگی نیوان ئیسپانیا و موسو لمانه کان نه وه ستا و خهیره دین به رده وام بوو له به جیهیانی کاره جهنگیه کان له کاتی ریگه ی گه پانه وه یدا ، له لای شاری جه نه ودا وه ستا و ئه نجومه نی پیرانه ی ئه و شاره پییان خوشبوو کو مه لیک دیاری گرانبه هایان بو نارد له به رامبه ر توشنه بوونی شاره که به ناخوشی و زیان . خهیره دین ریگه که ی خو ی گرته به ر تا کوو گه یشته دورگه ی (البا) که له ژیر فه رمانره وایی ئیسپانیا دا بوو - ئه وه ی له دواتردا بوو مه نفای ناپلیون پونا پارت - چی تی دا بوو به ده سته که وتی گرت ، ههروه که هه ندی له شاره که ناریه کانی داگیرکرد له وانه شاری (لیباری) خهیره دین ، به که شتی قورسه ده سته که وتیه کانی وه گه پرایه وه بو پایته خت و به چاکترین شیوه که دایک پیشوازی له منداله چاکه کانی دهکات پیشوازی لیکرا .

خهیره دین دوا ی ئه وه زور ته مه نی نه کرد و گه پرایه وه بو لای پهروه ردگاری ، که ها وه له جیهادی یه که ی هه سه ن ناغای طوشی له سالی ۱۵۴۴ ز دا پیشی که وتبوو (پیش ئه و مرد) .

به مردنی خهیره دین ئه ستیره یه ک دیار نه ما که به رده وام ئاسمانی موسو لمانان له وشکانی و ده ریادا پیی دهره وشایه وه ، به ئاماده نه بوونی خهیره دین لا په ریه کی

ديار له لاپه‌ره‌كاني جيهادي پيگاي خوا پيچرايه‌وه تا لاپه‌ره‌يه‌كي نوي دست پيښكات .

به‌راستي خه‌يره‌دين جه‌نگه‌كاني باوه‌ري سهر‌كرديه‌تي ده‌كرد و سهر‌كه‌وتنيكي گه‌وره‌ي به‌ديه‌ينا و خاوه‌ن وه‌فاو پاكي و خوشه‌ويستي و ئاماده‌يي به‌رده‌وام بوو بو قوربانيدان و راستي و دليري به‌هه‌موو شيوه‌كانيه‌وه ، ميژوو وه‌لامى ئه‌ومان بو ده‌پاريژيت به‌رامبه‌ر شارله‌گان كاتيک پيى وت : (پيويسته له‌بیرت نه‌چيت ئيسپانيا له‌ جه‌نگي‌كدا شكستيان نه‌خواردوو و دوبراكه‌ي ئيلياس و عوروجيان كوشتوو و ئه‌وه‌يش له‌سهر‌يه‌تي دريژ ده‌كيشييت و سهر‌ي دووبراكه‌ي خوي هه‌لده‌گرييت ، چونكه سهره‌نجامي ئه‌ويش وه‌ك سهره‌نجامي دووبراكه‌يه‌تي) خه‌يره‌دينيش وه‌لامى دايه‌وه (به‌ياني ده‌بينين ، به‌يانيش دوورنيه ، كه سهر‌بازه‌كانت پارچه‌كانيان (اشلاء) ده‌چن به‌ ئاسماندا و كه‌شتيه‌كانت ده‌چنه ژيړ ئاو و سهر‌كرده‌كانت به‌ داماي و شهرمه‌زاري شكستخواردنه‌وه ده‌گه‌رينه‌وه بو لات) كاتيک شارله‌گان له‌ دواي مردني عروج بربروسه ئابلوقه‌ي جه‌زائيري دا خه‌يره‌دين هات و سووربوني خوي نواند و ئه‌م ئايه‌ته‌ي به‌سهر هه‌موو سهر‌كرده‌و سهر‌بازه‌كانيدا خوينده‌وه ﴿ إِن تَنْصُرُوا اللَّهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ ﴾ محمد : ۷ ، دواتر له‌گه‌ل پياوه‌كانيدا به‌ره‌و مه‌يدان پيشه‌ره‌وي كرد ، پيى ووتن : (موسولمانان له‌ پوژه‌ه‌لات و پوژئاواوه دؤعا و نزاى ته‌وفيق ده‌كهن بو ئيوه ، چونكه سهر‌كه‌وتني ئيوه سهر‌كه‌وتني ئه‌وانه ، تيکشكاندني ئه‌و سهر‌بازه خاچه‌رستانه له‌ شكوي موسولمانان و ئيسلام به‌رزده‌كاته‌وه)^۱ .

(بويه هاوريان كرد : الله اكبر ، و هيرشيان كرده‌سهر ئيسپانيا و هه‌موويان له‌ناو بردن)^۲ .

^۱ خير الدين بربروسه / ۱۷۰، ۱۷۱ .

^۲ خير الدين بربروسه / ۱۷۱ .

ئەم وئىنەيە ھەرگىز نە لە شيۋو ۋە نە لە واتايدا جىياوازى لە وئىنەيە ئەو سەركردە
موجاھىدانەي رېڭەي خوا ۋە وانەدا نىيە كە لە دورگەكەياندا دەرچوون و پەيامى
ئىسلاميان بۇ جىهان ھەلگرت .

جگەلەۋەي ھەلۋىستى گىشتى لەسەردەمى خەيرەدىندا ھاوشىۋەي پۇژانى فەتھ
نەبوو ، چونكە لاوازى بەرودلى موسولمانانى گرتبوو ، ئەوان پىشتەر لە ژىر
سەركردايەتتە كەدەبوون كە رېڭەي بە ئاشكرا ھاتنەناۋى دوزمىيان نەدەدا يان بە
پەپرەكردنى پۇلىيان لە كاريگەرى خستىنە سەر تەياري گىشتى ، لە كاتىكدا
ئەوان پۇلىيان ھەبوو لە ئاراستەكردنى پوداۋەكاندا ، مەترسیدارتىن كار
ئەۋەبوو ئەوان مەلەندەسەركردەيەكانيان داگىركرد كە بۇيان دەلوا پەپرەۋى
پۇلىكى ترسناك كەن دژ بە ھاۋلاتيان و برا ھاۋئايىنەكانيان .

شتىكى مەھال بوو سەركەۋتن لەۋجۆرە چالاكەيەنەدا بەدى بەيىنىت ئەگەر
لېھاتوۋىيەكى سەركردايەتى بەرز نەيەتەدى ، تا بەرپوۋەبردنى جەنگ لە ھەموو
قۇناغىك لە قۇناغەسەختەكانىدا بگىرىتە ئەستۇ .

سى ھۆكارەكەي سەركەۋتن ھاتنەدى ، گەلىكى موجاھىدى رېڭاي خوا ،
جىبەجىكارىيەكى بەرزى بىروباۋەرى ئىسلامى جەنگى ، سەركردەيەك لە پلەيەكى
بەرزى لېھاتوۋىيدا .

بەمە گەلى جەزائىر و خەيرەدىن سەركەۋتن و گەلى جەزائىر و خەيرەدىن لەژىر
قەلەمەرەۋى دەۋلەتى عوسمانىدا چىرۆكى شكۇدارى جىھاد و موجاھىدەكانيان
نوسىيەۋە .

خەيرەدىن نەيدەتۋانى ئەۋە بەدى بەيىنىت كە دەيوست ئەگەر گەلى موجاھىدى
جەزائىر پىي ھەلنەسايە ، گەلى جەزائىرىش بە ئامانجەكەي نەدەگەيشت ئەگەر
سەركردەيەكى لە بار نەبۋايە ، خەيرەدىن پۇلى خۇي لە بەدەيىنانىدا جىبەجى
كردو لە ئاستى پوداۋەكاندا دايىنا .

خهیره دین گه پرایه وه بۆ لای خوای خوئی به پره زامه ندى خوئی و لیپزای بوونی
ئوممه تی ئیسلامی . به دریژایی سالان . ئه وه له ئویسته پالنه وانیتیانه ده گیرنه وه
که بیرو باوه پرو پربازه کانی جیهاد و ئاکاره کانی پێگای خوا دروستی کرد .

* دووهم : لابر دنی حه سه نی کوپی خهیره دین له سه ره جه زائیر : حه سه نی کوپی
خهیره دین بربروسه پاش ئه وهی شکستی یه سه عدییه کان هیئا له تلمسان و
پالپشتیه کانی حوکمی عوسمانی تیادا به هیژ کرد له ۹۵۹ ک ، ۱۱۵۱ ز به ره و
پربازی سیاسه تیکی دژ به هه موو ده ولته به یانییه کان چوو به وهی فره نسای
تیدا بوو که به په یوه ندیگه لیکی ره سمی ته و او توندو باشی هه بوو ، که یارمه تی
فره نسیه کانی دا سودمه ند ببن له ئیمتیازاتی ئابوری که له گهل ئه ستانبولدا
بۆلوا ، که هه موو هه ریمه کانی ده ولته تی عوسمانی گرته وه ، به لام حه سه نی کوپی
خهیره دین به وه وه پابه ند نه بوو و دوژمنایه تی خوئی له چه ند بۆنه یه کدا بۆ
فره نسا راگه یاند ، فره نسایش بالوویزی باوه پپیکراوی خوئی له ئیستانبوله وه
نارد بۆ جه زائیر ، به ئامانجی زانیی ئه و ماوه یه ی که حه سه نی کوپی خهیره دین
پیی که وتۆته دژایه تی فره نسا ، ئایا ئه و دوژمنایه تییه ش کاریگه ری هه یه
له سه ره په یوه ندیه ئابوریه کانی نیوان فره نسا و به گله ربه گی جه زائیر؟

بالوویزی فره نسا له گهل به گله ربه گ حه سه نی کوپی خهیره دیندا کۆبوویه وه و
پیشکه شکردنی یارمه تییه سه ربازییه کانی بۆ خسته پرو له مه رچیه جیکردنی
پروژه ی ده ولته تی عوسمانی له هیژرش کردنه سه ره ئیسپانیا و پرگارکردنی
موسولمانانی ئه ندهلوس ، به لام حه سه ن به ره رچی دایه وه به هوئی شاره زایی له
هه لویسته پیشیه کانی فره نسا له خودی ده ولته تی عوسمانیدا ، به راشکاوی
پراگه یاند : باس و خواسی جیهاد باس و خواسیکی تایبه ت به موسولمانانه و
پرونیکرده وه که به دوژمن به سه ره دوژمندا سه رناکه ویّت ، بالوویزی فره نسی
گه پرایه وه بۆ ئه ستانبول سه دری بابی عالی توو په بوو وتی : (به راستی ئه و
ده سه لاته فراوانه راشکاوانه ی حه سه نی کوپی خهیره دین بربروسه پیاده ی

دەكەت ، ھەولە فراوانخوازی مەملەكەتەكى يەكپىزى دەولەتى عوسمانى تىك دەشكىنىت و ھەپەشەى دابەشبوونى كىيانى دەكەت)^۱ . بە تايبەت كە داىكى لە گىراو ھەزائىرىيە ناسراو ھەكان بوو .

دەولەتى عوسمانى بىنى پىويستە سىياسەتى خۆى لە ناوچەكەدا بگۆپىت بە تايبەت دواى ئەو ھى پۆژئاوا بوو ھەپەشەىمەنىكى بەھىزى ئىسپانىا كە بوو ھى پاستەوخو ھەلگەپانەو ھى پىوانە ستراتىژىيەكان بەرەو پشەو ھە . سولتان چەند بىر كەردنەو ھى كەرد بوو پەپەو بوونەو ھى بارى نوئى ، لەو ھە سولتان سولەيمان قانونى بەگلەربەگى ھەزائىر ھەسەنى كۆپى خەيرەدىنى لەكار خست بە بانگەشەى خراپەكارى لە چاك سنورى لەگەل پۆژئاوا ، ھەروەك بانگەشەى بوو ھەكبونى ئىسلامى و چاك سنورى و دراوسىيەتى كەرد^۲ .

دەولەتى عوسمانى بەگلەربەگى ھەزائىرى دايە پال صالح پارس لە سەفەرى ۱۹۶۰ ك ، یناير ۱۵۵۲ ز لە جياتى ھەسەنى كۆپى خەيرەدىن^۳ .

*سىيەم : نامەى سولتان سەلىمى قانونى بوو فەرمانرەواى فاس محمدى سەعدى :

(... ئەمە ئامار ھى پىرۆزى بەرزى سولتانى و دەقى بەرزو بلىدى سامى خاقانىيە ، بەردەوام جىبەجىكەر و گوپراپەلە پشت بەخوا ، پارىزگارى ھەمىشەى كە لە ھەنابى بالاي ئەمىرى گەورەى بەپىزى شكۆدارى تەواو دادپەرورەى خەمخۆرى بلىدى سەرخەرى خەزىنەدارى بەشى پىژەى پەچەلەكى بنەمالەى ھاشمىيە ، لقى درەختى پاكى پىغەمبەرەىيەتى ، پىبازى مېزەرى پىچراو ھى ەلەوى بەلەيەنە تۆزاو ھەكان بە ھەستەكانى پاشاي خوپاگر ، فەرمانرەواى ويلەيتى فاسى ئەمپۆژە پاىەدارى بەپىز محمد ھەمىشە سەربلىند بىت و شكۆى زىاد بكەت ، ئەم

¹ الجزائر والحملات الصليبية / ۳۰-۳۲ .

² بداية الحكم المغربي للسودان الغربي / ۹۰ ، ۹۱ .

³ المغرب العربي في عهد السعديين / ۷۹ .

وینە بەرزو بلندو بەرپرزه مان ده کرد بۆ جه نابی بالا که به سه لامی پر خوشه ویستی
 بهرپزی پاک راده گرین ، وه به بونی خوشی خویه وه دوپاتی په یوه ندیه هوگری و
 سۆزاویه کان ده کهین له گهل سه لامی پاک و زولال دا ، پاشان خوی گه وره توانای
 بهرز و بلند و خواستی بهرزه له و کاته وهی له دهوله تیکی گهروه و دیاردا جیگیری
 کردین تا سواری ئه سپهکانی بووین و بهخششیکی درپرژخایه نی پیداین که
 بهرده وام ده کشیت ، وه قهله مروه یه کی پایه داری وه ک خور و بهر به یانی
 بهخته وهریه کی هول بۆ دراوی وه ک مانگی به دوا دا هات ، ههروه ها خه لافه تیکی
 شکواری پی تایبه تمه ند کردین که کهسی سه رخراو ئیمانی پی بههیز ده بییت ،
 ده سه لاتیکی پی بهخشین که ئیسه لامی پی سه ربلند ده کات ، جا بیگومان پیویسته
 و له گه ردنمانه سوپاسی ئه و میهره گه وره و چاکه گشتیه بکهین ﴿ ذلک فضل الله
 یؤتیه من یشاء والله ذو الفضل العظیم ﴾ الجمعة : ٤ ، هه میسه سروشتمان
 گرنگیدانه به به جیگه یاندنی شه رعی پوون و دیارو جیبه جیکردنی سوننه تی
 پیشوان (پیغه مبه ر "صلی الله علیه وسلم") و هه ستان به کورژاندنه وهی ناگری
 بیباوه پی و سه رکه شی و پیچانه وهی سته م و دژایه تی و بلاو کردنه وهی
 دادپهروهی و چاکه ، کاتیک بیستمان ئه میری پیشووی ئه میره کان له ویلیه تی
 جه زائیر هه سه ن پاشا چاک هاوسنوری له گهل دراوسی که یدا نه کرد و دایه پال
 لایه نی توندو تیژی و له پشت ئه وه وه ده سته بر داری پرگهکانی پرککه وتن و
 یه کگرتن بوو ، ده رگای یه کبونی نیوان مواهیدانی پاریزه ری ئایینی داخست
 بویه گوژیمان بۆ که سیکی تر ، جا ویلیه تی جه زائیرمان به خشیه پاشای
 ژیردهستی پاشای بهرپرمان . په مزی خزمهت گوزاری .

المصادر والمراجع

(حرف الالف)

- ١- اخبار الامراء والملوك السلجوقية ، د. محمد نورالدين
- ٢- ايعيد التاريخ نفسه، محمد عبده، المنتدى الاسلامي، طبعة ١٤١١هـ .
- ٣- اعلام الموقعين عن رب العالمين، الامام ابن قيم ،مراجعة وتعليق طه عبد الرؤوف سعد ،دار الجيل، بيروت - لبنان .
- ٤- اوروبا في العصور الوسطى، سعيد عاشور، الطبعة السادسة ، الانجلو المصرية ١٩٧٥م .
- ٥- اقتصاديات الحرب في الاسلام ،د.غازي التمام، مكتبة الرشد الرياض، الطبعة الاولى ١٤١١ هـ - ١٩٩١م.
- ٦- اطوار العلاقات المغربية العثمانية، ابراهيم شحاتة، منشأة المعارف، الاسكندرية، الطبعة الاولى ١٩٨٠م.
- ٧- امام التوحيد محمد بن عبد الوهاب ، احمد القطان، مكتبة السندس الكويت، الطبعة الثانية ١٤٠٩هـ، ١٩٨٨م.
- ٨- استمرارية الدعوة، محمد السيد الوكيل، دار المجتمع المدينة، السعودية، الطبعة الاولى ١٤١٤ هـ ، ١٩٩٤م.
- ٩- اضواء البيان في ايضاح القرآن بالقران، لمحمد الامين الشنقيطي، مطبعة المدني ، الطبعة الاولى عام ١٣٨٤ هـ.
- ١٠- اقتضاء الصراط المستقيم مخالفة اصحاب الجحيم لابن تيمية، تحقيق محمد حامد الفقي، الطبعة الثانية عام ١٣٦٩هـ، مطبعة السنة المحمدية.
- ١١- ابن باديس حياته وآثاره ، د . عمار الطالبي ، دار الغرب الاسلامي، بيروت الطبعة الثانية ١٤٠٣ هـ - ١٩٨٣م.

(حرف الباء)

- ١٢- البداية والنهاية ، ابو الفداء الحافظ ابن كثير الدمشقي، دار الريان ، الطبعة الاولى ، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م.
- ١٣- البطولة والفداء عند الصوفية ، اسعد الخطيب، دار الفكر ، سورية - دمشق .
- ١٤- البدر الطالع بمحاسن من بعد القرن السابع، لمحمد بن علي الشوكاني ، دار المعرفة، بيروت.
- ١٥- بدر التمام في اختصار الاعتصام، اختصره ابو عبد الفتاح محمد السعيد الجزائري ، دار الحنان الاسلامية، الطبعة الاولى ١٤١١هـ ، ١٩٩١م، الامارات العربية المتحدة .
- ١٦- بدائع الزهور في وقائع الدهور ، محمد بن احمد بن اياس، القاهرة، مطبع الشعب ١٩٦٠م.
- ١٧- بداية الحكم المغربي من السودان الغربي، محمد الغربي ، الدار الوطنية للتوزيع والنشر، طبعة عام ١٩٨٢م.
- ١٨- البرق اليماني في الفتح العثماني، دار اليمامة، الرياض، قطب الدين محمد بن احمد المكي، الطبعة الاولى ١٣٨٧هـ - ١٩٦٧م.
- ١٩- البلاد العربية والدولة العثمانية ، ساطع الحصري، بيروت ١٩٦٠م.
- (حرف التاء)
- ٢٠- تاريخ الترك في آسيا الوسطى، بارتولد ترجمة احمد السعيد القاهرة، مطبعة الانجلو المصرية ١٣٧٨هـ - ١٩٥٨م.
- ٢١- تاريخ الامم والملوك ، محمد بن جرير الطبري، دمشق، دار الفكر ١٣٩٩هـ - ١٩٧٩م.
- ٢٢- تاريخ الدولة العلية العثمانية ، محمد فريد بك، تحقيق الدكتور احسان حقي ، دار النفائس ، الطبعة السادسة، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م.

- ٢٣- تاريخ الاسلام ، شمس الدين محمد بن احمد الذهبي ، دار الكتاب العربي، الطبعة الثانية ، ١٤١١هـ - ١٩٩١م.
- ٢٤- تاريخ دولة آل سلجوق ، لمحمد الاصبھاني، القاهرة ، دار الآفاق الجديدة، بيروت الطبعة الثانية ١٩٧٨م.
- ٢٥- تاريخ سلاطين آل عثمان ،تحقيق باسم الجابي، تاليف يوسف آصاف ، دار البصائر ، الطبعة الثالثة ١٤٩٥هـ - ١٩٨٥م.
- ٢٦- تاريخ العرب الحديث ، رافت الشيخ ، عين للدراسات والبحوث الانسانية والاجتماعية .
- ٢٧- تاريخ العرب الحديث ،تاليف د .جميل بيفون، د. شحادة الناظور، الاستاذ عكاشة، الطبعة الاولى ١٤١٢هـ - ١٩٩٢م، دار الامل للنشر والتوزيع.
- ٢٨- التقليد والتبعية واثرها في كيان الامة الاسلامية ، ناصر العقل، دار المسلم، الطبعة الثانية ١٤١٤هـ.
- ٢٩- تاريخ الدولة العثمانية ، د. علي حسون ، المكتب الاسلامي ، الطبعة الثالثة ١٤١٥هـ - ١٩٩٤م.
- ٣٠- التاريخ العثماني في شعر احمد شوقي بقلم محمد زاهد عبد الفتاح ابو غدة، دار رائد كندا ، الطبعة الاولى ١٤١٧هـ - ١٩٩٦م.
- ٣١- تاريخ سلاطين آل عثمان ، للقرماني، الطبعة الاولى ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م، دار البصائر ، دمشق - سوريا.
- ٣٢- تاريخ المشرق العربي ، عمر عبد العزيز عمر، دار المعرفة الجامعية، الاسكندرية.
- ٣٣- تجربة محمد علي الكبير، دروس في تغيير والنهوض، منير شفيق، دار الفلاح للنشر ، الطبعة الاولى، ١٩٩٧م - ١٤١٨هـ ، بيروت - لبنان.
- ٣٤- التراجع الحضاري في العالم الاسلامي، د. علي عبد الحليم، دار الوفاء، ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م.

- ٣٥- تفسير المنار ،محمد رشيد رضا، دار المعرفة، الطبعة الثانية، بيروت.
- ٣٦- تفسير القرآن العظيم ، ابن كثير ابو الفداء اسماعيل، تحقيق :عبد العزيز غنيم، وحمد احمد عاشور، ومحمد ابراهيم البناء، مطبعة الشعب، القاهرة - مصر.
- ٣٧- تفسير الطبري المسمى جامع البيان عن تاويل القرآن، لأبن جرير الطبري، دار الفكر ، بيروت- لبنان، ١٤٠٥هـ.
- ٣٨- تفسير السعدي ، المسمى تيسير الكريم الرحمن في تفسير كلام المنان، للشيوخ عبد الرحمن بن ناصر السعدي، المؤسسة السعدية بالرياض ١٩٧٧م.
- ٣٩- تركيا والسياسة العربية ، امين شاكر و سعيد العريان و محمد عطا .
- ٤٠- تفسير القرطبي ،لأبي عبد الله القرطبي.
- ٤١- تفسير النفسي مدراك التنزيل و حقائق التاويل، للأمام ابي البركات عبد الله بن احمد بن محمود النفسي.
- ٤٢- تاريخ الدولة العثمانية ،يلماز اوزنتونا ، ترجمة الى العربية عدنان محمود سلمان ،د.محمود الانصاري، المجلد الاول- منشورات مؤسسة فيصل للتمويل، تركيا- اسطنبول ١٩٨٨م.
- ٤٣- تطبيق الشريعة الاسلامية، د. عبد الله الطريقي، مؤسسة الرسالة ، الطبعة الاولى ١٤١٥هـ- ١٩٩٥م،بيروت- لبنان.
- ٤٤- التيارات السياسية في الخليج العربي ، صلاح العقاد، المطبعة الفنية الحديثة ، ١٩٧٤م.
- ٤٥- تاريخ الجزائر الحديث، محمد خير فارس ، دار الشروق، الطبعة الثانية ، ١٩٧٩م.
- ٤٦- الأتراك العثمانيون في افريقيا ،عزيز سامح ،دار النهضة العربية، ترجمة محمود عامر، الطبعة الاولى ١٤٠٩هـ- ١٩٨٩م.

٤٧- تاريخ الجزائر العام ،عبد الرحمن الجيلالي، دار الثقافة ، الطبعة الرابعة ١٩٨٠م.

٤٨- تاريخ افريقيا الشمالية ، شارل اندري جوليان، محمد المزالي، الدار التونسية للنشر، ١٩٧٨م، تونس.

٤٩- تاريخ المغرب، لمحمد عبود ، دار الطباعة المغربية الثانية.
٥٠- تاريخ الفكر المصري الحديث، لويس عوض، الطبعة الاولى، ١٩٧٩م ، القاهرة - مصر.

٥١- التيارات السياسية الاجتماعية بين المجددين و المحافظين ، د.زكريا سليمان موسى، دراسة فكر الشيخ محمد عبده، ١٩٨٣م، القاهرة- مصر .
٥٢- تاريخ الأحساء السياسي ، د.محمد عرابي، منشورات ذات السلاسل الكويت، ١٤٠٠هـ - ١٩٨٠م.

٥٣- التحفة الحليمية في تاريخ الدولة العلية، ابراهيم حلمي بك.
٥٤- الاتجاهات الوطنية، لمحمد حسين، ١٩٧٢م، بيروت - لبنان .
٥٥- التصوف في مصر ابان العصر العثماني ، د.توفيق الطويل، مطبعة الاعتماد، ١٣٦٥هـ - ١٩٤٦م، مصر.

(حرف الجيم)

٥٦- جوانب مضيئة في تاريخ العثمانيين، زيادة ابوغنيمه ، دار الفرقان، الطبعة الاولى ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م.

٥٧- جمال الدين الأفغاني المصلح المفترى عليه، د. محسن عبد الحميد، مؤسسة الرسالة، الطبعة الاولى ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م، بيروت - لبنان.

٥٨- جهود العثمانيون لا نقاذ الأندلس في مطلع العصر الحديث، د. نبيل عبد الحي رضوان، مكتبة الطالب الجامعي. الطبعة الاولى ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م.

٥٩- الجبرتي و الفرنسيين، د. صلاح العقاد، ندوة الجبرتي، ١٩٧٦م، القاهرة- مصر.

(حرف الحاء)

٦٠- حاضر العالم الاسلامي، د. جميل عبد الله محمد المصري، جامعة المدينة المنورة.

٦١- حروب البلقان و الحركة العربية في المشرق العربي العثماني، د. عايض بن خزام الروقي، ١٤١٦هـ - ١٩٩٦م.

٦٢- حروب محمد بن علي في الشام و أثرها في شبه الجزيرة العربية، د. عايض بن خزام الروقي، ١٤١٤هـ، مركز بحوث الدراسات الاسلامية، مكة المكرمة.

٦٣- حركة الجامعة الاسلامية، احمد فهد بركات، مكتبة المنار، الأردن، الطبعة الاولى، ١٤٠٤هـ - ١٩٨٤م، الأردن.

٦٤- الحكم و التحاكم في خطاب الوحي، عبد العزيز مصطفى كامل، دار طيبة، الطبعة الاولى ١٤٠٤هـ - ١٩٩٥م.

٦٥- الحكومة الاسلامية للمودودي، ترجمة احمد ادريس ، نشر المختار الاسلامي، للطباعة والنشر، الطبعة الاولى ١٤١٥هـ - ١٩٧٧م، القاهرة - مصر.

٦٦- الحسبة في العصر المملوكي، د.حيدر الصافح، دار الاعلام الدولي، الطبعة الاولى ١٤١٤هـ - ١٩٩٣م، القاهرة.

٦٧- حرب الثلاثمائة سنة بين الجزائر و اسبانيا، احمد توفيق مدني، الطبعة الثانية، ١٩٨٤م.

٦٨- حقائق الأخبار عن الدول البحار، اسماعيل سرهنك، المطبعة الأميرية، ببولاقي، الطبعة الاولى ١٣١٢هـ، مصر.

٦٩- الحروب الصليبية في المشرق و المغرب، محمد العمروسي، دار الغرب الاسلامي، الطبعة الثانية، ١٩٨٢م، بيروت - لبنان.

٧٠- حقيقة الماسونية، محمد الزعبي، دار العربية، ١٩٧٤م، بيروت - لبنان.

٧١- الحركة الاسلامية الحديثة في تركيا، د. احمد النعيمي، دار البشير، الطبعة الاولى ١٤١٣هـ - ١٩٩٣م، عمان - الأردن.

٧٢- حركة الاصلاح في عصر السلطان محمود الثاني، د. البحراوي، دار التراث، الطبعة الاولى ١٣٩٨هـ - ١٩٧٨م، القاهرة - مصر.

(حرف الخاء)

٧٣- خراسان، محمود شاكر، الطبعة الاولى ، المكتب الاسلامي، ١٣٩٨هـ - ١٩٧٨م، بيروت - لبنان

٧٤- خير الدين بربروسه، بسام العسلي، دار النفائس الطبعة الثالثة ١٤٠٦هـ - ١٩٨٦م.

٧٥- الخلافة و الملك للمودودي، تعريب احمد ادريس، دار القلم، الطبعة الاولى ١٣٩٨هـ - ١٩٧٨م.

٧٦- خليفة بن خياط، تاريخه، تحقيق د. اكرم ضياء العمري، الطبعة الثانية و دار القلم ، و مؤسسة الرسالة ١٣٩٧هـ - ١٩٧٧م، بيروت - لبنان.

٧٧- خلاصة تاريخ الأندلس، دار مكتبة الحياة، شكيب ارسلان، بيروت.

٧٨- خطط الشام ، محمد كرد علي ، دار العلم للملايين، ١٣٩٠هـ ، بيروت.

(حرف الدال)

٧٩- الدولة العثمانية و الشرق العربي، محمد أنيس ، مكتبة الأنجلو المصرية، القاهرة.

٨٠- دور الكنيسة في في هدم الدولة العثمانية، تأليف ثريا شاهين، ترجمة الدكتور محمد حرب، دار المنار للنشر والتوزيع ، الطبعة الاولى ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م.

٨١- دعوة جمال الدين الأفغاني في ميزان الاسلام، مصطفى فوزي عبد اللطيف غزال، دار طيبة، الطبعة الاولى ١٤٠٣هـ - ١٩٨٣م.

٨٢- الدولة العثمانية، دولة اسلامية مفترى عليها، د. عبد العزيز الشناوي، مكتبة الانجلو المصرية، مطابع جامعة القاهرة عام ١٩٨٠م.

٨٣- الدولة العثمانية في التاريخ الاسلامي الحديث، د. اسماعيل احمد، مكتبة العبيكان، الطبعة الاولى ١٤١٦هـ - ١٩٩٦م.

٨٤- الدولة العثمانية قراءة جديدة لعوامل الانحطاط، قيس جواد العزاوي، مركز دراسات الاسلام و العالم، الطبعة الاولى ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م.

٨٥- الدولة العثمانية، اخطاء يجب ان تصحح في التاريخ، د. جمال عبد الهادي، د. وفاء محمد رفعت جمعة، علي احمد لبن، دار الوفاء، الطبعة الاولى، ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م.

٨٦- دراسات متميزة في العلاقات بين المشرق و المغرب على مر العصور، يوسف الثقفي، دار الثقة، الطبعة الثانية، ١٤١١هـ.

٨٧- دراسات في التاريخ المصري، احمد سيد، د. ا. ج. والسيد رجب حراز، دار النهضة، ١٩٧٦م، القاهرة - مصر.

٨٨- الدولة السعودية الاولى، عبد الرحيم عبد الرحمن.

٨٩- دولة الموحدين، علي محمد الصلابي، دار البيارق، الطبعة الاولى، ١٩٩٨م، عمان - الأردن.

(حرف الرء)

٩٠- الرسالة الخالدة، عبد الرحمن عزام، القاهرة ١٩٤٦م.

٩١- رسائل البنا، حسن البنا، دار الأندلس.

٩٢- رياضة الأسماع في احكام الذكر والسماع، محمد ابو الهدى الصيادي، مطبعة التمدن ١٩٠٣م، مصر.

(حرف الزاي)

٩٣- زاد المعاد في هدي خير العباد، لأبن قيم الجوزية.

(حرف السين)

- ٩٤- السلوك، احمد بن علي المقرئزي، الطبعة الثانية، ١٣٧٦هـ - ١٩٥٦م، القاهرة - مصر .
- ٩٥- السلاطين في المشرق العربي، د. عصام محمد شبارو، طبعة ١٩٩٤م، دار النهضة العربية ، بيروت - لبنان.
- ٩٦- سير اعلام النبلاء، الذهبي، مؤسسة الرسالة ، الطبعة السابعة ، ١٤١٠هـ - ١٩٩٠م، بيروت - لبنان.
- ٩٧- السلطان عبد الحميد الثاني ، د. محمد حرب، دار القلم ، الطبعة الاولى، ١٤١٠هـ - ١٩٩٠م، دمشق.
- ٩٨- الاسلام في آسيا منذ الغزو المغولي، د. محمد نصر مهنا، الطبعة الاولى، ١٩٩٠ - ١٩٩١م، دمشق.
- ٩٩- السلطان محمد الفاتح ، فاتح القسطنطينية وقاهر الروم، عبد السلام عبد العزيز فهمي ، دار القلم ، الطبعة الرابعة ، ١٤٠٧هـ - ١٩٨٧م، دمشق.
- ١٠٠- السلاطين العثمانيون، كتاب مصور، طبع في تونس .
- ١٠١- الاسلام واوضاعنا القانونية، عبد القادر عودة ، الناشر المختار الاسلامي ، الطبعة الخامسة ١٣٩٧هـ، مصر .
- ١٠٢- سنن ابي داود، سليمان بن الأشعث، تحقيق : عزت عبيد الدعاس، حمص الناشر : محمد السيد .
- ١٠٣- سنن الترمذي، لأبي عيسى الترمذي، تحقيق : احمد شاكر ، مطبعة مصطفى الحلبي، القاهرة - مصر.
- ١٠٤- الاسلام في مواجهة التحديات ، ابو الأعلى المودودي، الطبعة الاولى ١٣٩١هـ ، دار القلم .
- ١٠٥- سد باب الاجتهاد وما ترتب عليه ، عبد الكريم الخطيب ، دار الاصاله الطبعة الاولى، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٤م.

١٠٦- السنن الالهية في الامم والجماعات والافراد، عبد الكريم زيدان.

(حرف الشين)

١٠٧- الشعوب الاسلامية الاتراك العثمانيون، الفرس ، مسلمو الهند ، د. عبد العزيز سليمان نوار ، دار النهضة العربية ، طبعة ١٤١١هـ - ١٩٩١م.

١٠٨- شذرات الذهب في اخبار من ذهب، لأبن عماد الحنبلي، دار الآفاق الجديدة ، بيروت.

١٠٩- الشرق الاسلامي في العصر الحديث، حسين مؤنس، مطبعة حجازي، الطبعة الثانية، ١٩٣٨م ، القاهرة - مصر .

١١٠- الشوقيات ، ديوان احمد شوقي ، دار العودة ، ١٩٨٦، بيروت - لبنان.

(حرف الصاد)

١١١- صحوة الرجل المريضو د. موفق بني مرجه، دار البيارق، الطبعة الثامنة، ١٤١٧هـ - ١٩٩٦م.

١١٢- صحيح البخاري، للأمام محمد بن اسماعيل البخاري .

١١٣- صحيح مسلم، للأمام ابي الحسين مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، دار الحديث ، الطبعة الاولى ١٤١٢هـ - ١٩٩١م، القاهرة - مصر.

١١٤- صراع المسلمين مع البرتغال في البحر الأحمر، غسان علي الرمال، دار العلم، ١٤٠٦هـ ، جدة - المملكة العربية السعودية .

١١٥- الصراع الفكري بين اجيال العصور الوسطى والعصر الحديث كما صورته الجبرتي، د. احمد العدوي، ابحاث ندوة الجبرتي ، ١٩٧٦م، القاهرة - مصر .

(حرف الطاء)

١١٦- طبقات الشافعية الكبرى، لتاج الدين ابي نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي ، تحقيق: عبد الفتاح محمد ، محمود محمد الطناحي، دار احياء الكتب العربية .

(حرف العين)

- ١١٧- العثمانيون في التاريخ والحضارة ، د. محمد حرب ، دار القلم ، دمشق، الطبعة الاولى ١٤٠٩هـ - ١٩٨٩م.
- ١١٨- العالم العربي في التاريخ الحديث ، د. اسماعيل احمد ياغي ، مكتبة العبيكان ، ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م .
- ١١٩- العلمانية نشأتها وتطورها وآثارها في الحياة الاسلامية المعاصرة ، سفر عبد الرحمن الحوالي، طبعة ١٤٠٨هـ - ١٩٨٧م.
- ١٢٠- العثمانيون والفرس، د . علي حسون ، المكتب الاسلامي، الطبعة الاولى ، ١٠٢هـ - ١٩٨٢م.
- ١٢١- العبر وديوان المبتدأ والخبر، عبد الرحمن ابن خلدون .
- ١٢٢- علاقات بين الشرق والغرب بين القرنين الحادي عشر والخامس عشر، المكتبة العصرية ، ١٩٦٩م. عبد القادر احمد يوسف ، صيدا - لبنان .
- ١٢٣- علاقة ساحل عمان ببريطانيا ، دراسة وثائقية ، عبد العزيز عبد الغني ابراهيم ، مطبوعات دار الملك عبد العزيز ، ١٤٠٢هـ - ١٩٨٢م، الرياض.
- ١٢٤- عجائب الآثار في التراجم والأخبار ، عبد الرحمن الجبرتي، دار فارس، بيروت - لبنان .
- ١٢٥- عقيدة ختم النبوة المحمدية ، د. احمد سعدان حمدان ، دار طيبة، الطبعة الاولى ، ١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م، الرياض - المملكة العربية السعودية.

١٢٦- عقيدة ختم النبوة بالنبوة المحمدية، د. عثمان عبد المنعم ، مكتبة الأزهر ١٩٧٨م.

(حرف الفاء)

١٢٧- فتوح البلدان ، احمد يحيى البلاذري.

١٢٨- الفتوح الاسلامية عبر العصور، د. عبد العزيز العمري ، دار اشبيلية، الطبعة الاولى، ١٤١٨هـ - ١٩٩٧م، الرياض المملكة العربية السعودية .

١٢٩- الأفعى اليهودية في معاقل الاسلام ، عبد الله التل ، المكتب الاسلامي.

١٣٠- في اصول التاريخ العثماني ، احمد عبد الرحيم مصطفى ،دار الشروق، الطبعة الثانية، ١٤٠٦هـ - ١٩٨٦م.

١٣١- في ظلال القرآن الكريم ،سيد قطب ، دار الشروق.

١٣٢- الفوائد لأبن القيم.

١٣٣- فتح القسطنطينية وسيرة السلطان محمد الفاتح، محمد مصطفى .

١٣٤- فتح القسطنطينية وسيرة السلطان محمد الفاتح ، محمد صفوات، منشورات الفاخرية، الرياض، دار الكتاب العربي ، بيروت بدون تاريخ.

١٣٥- فقه التمكن في القرآن الكريم ، لعلي محمد الصلابي ، رسالة دكتوراه لم تطبع بعد.

١٣٦- فقه التمكن عند دولة المرابطين، علي محمد الصلابي، دار البيارق طبعة الاولى ١٩٩٨م، عمان - بيروت .

١٣٧- فتح العثمانيون عدن وانتقال التوازن الدولي من البر الى البحر، محمد عبد اللطيف البحراوي، دار التراث، الطبعة الاولى، ١٩٧٩م، القاهرة - مصر.

١٣٨- فلسفة التاريخ العثماني، محمد جميل بيهم.

(حرف القاف)

- ١٣٩- قراءة جديدة في تاريخ العثمانيين، د. زكريا سليمان بيومي ، الطبعة الاولى، ١٤١١هـ - ١٩٩١م، عالم المعرفة.
- ١٤٠- قيام الدولة العثمانية ، د. عبد اللطيف عبد الله دهيش، الطبعة الثانية، ١٤١٦هـ - ١٩٩٥م، مكتبة و مطبعة النهضة الحديثة، مكة المكرمة - المملكة العربية السعودية.

(حرف الكاف)

- ١٤١- الكامل في التاريخ، علي بن محمد بن ابي الكرم بن عبد الكريم، القاهرة
- ١٤٢- الكشف الجغرافية البرتغالية والأسبانية، مقالة في الصراع بين العرب والاستعمار، شوقي عبد الله الجمل، القاهرة ، ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م.
- (حرف اللام)
- ١٤٣- ليبيا بين الماضي والحاضر، حسن سليمان محمود ، مؤسسة سجل العرب، ١٩٦٢م، القاهرة.
- ١٤٤- ليبيا منذ الفتح العثماني، أتوري، روسي، تعريب خليفة التليسي، دار الثقافة، الطبعة الاولى ١٩٧٤م.

(حرف الميم)

- ١٤٥- معركة نهاوند، شوقي ابو خليل.
- ١٤٦- مرآة الزمان لبسط ابن الجوزي.
- ١٤٧- الموسوعة العامة لتاريخ المغرب والأندلس، نجيب زيبب ، دار الأمير، الطبعة الاولى، ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م.
- ١٤٨- مذكرات السلطان عبد الحميد ، تقديم د. محمد حرب، دار القلم، الطبعة الثالثة، ١٤١٢هـ - ١٩٩١م.

- ١٤٩- موقف الدولة العثمانية من الحركة الصهيونية، د. حسان علي حلاق، دار الجامعة ، الطبعة الثالثة، ١٩٨٥م.
- ١٥٠- موقف اوروبا من الدولة العثمانية، د. يوسف علي الثقفي، الطبعة الاولى، ١٤١٧هـ.
- ١٥١- المختار المصون اعلام القرون، محمد بن حسن بن عقيل موسى ، دار الأندلس الخضراء للنشر والتوزيع ، الطبعة الاولى، ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م، جدة - المملكة العربية السعودية.
- ١٥٢- المسألة الشرعية، دراسة وثائقية عن الخلافة العثمانية، محمود ثابت الشاذلي، مكتبة وهبة، الطبعة الاولى ١٤٠٩هـ - ١٩٩٨م.
- ١٥٣- محمد الفاتح ، د. سالم الرشيدى، الارشاد، الطبعة الثالثة ١٤١٠هـ - ١٩٨٩م، جدة - المملكة العربية السعودية.
- ١٥٤- معجم المؤلفين، تراجم مصنفى الكتب العربية، تأليف عمر رضا كحالة، الاحياء التراث العربي.
- ١٥٥- المشرق العربي والمغرب د. عبد العزيز قائد المسعودي ، جامعة صنعاء، دار الكتب الثقافية ، الطبعة الاولى ١٩٩٣م، صنعاء.
- ١٥٦- مجموع الفتاوى، للشيخ الأسلام ابن تيمية، جمع وترتيب عبد الرحمن القاسم .
- ١٥٧- الامر بالمعروف والنهي عن المنكر ، خالد السبت ، المنتدى الاسلامي .
- ١٥٨- معارج القبول شرح سلم الوصول الى علم الأصول في التوجيه، تأليف الشيخ الحافظ احمد حكي (رحمه الله)، تعليق عمر محمود ، دار ابن القيم للنشر والتوزيع، الطبعة الاولى ١٤١٠هـ - ١٩٩٠م.
- ١٥٩- مسند الامام احمد ، المكتب الاسلامي ، ١٤١٠هـ - ١٩٨٥م، بيروت .

- ١٦٠- المجتمع المدني في عهد النبوة ، الجهاد ضد المشركين، الطبعة الاولى ١٤٠٤هـ .
- ١٦١- مواقف حاسمة ، محمد عبد الله عنان.
- ١٦٢- منهج الرسول في غرس الروح الجهادية في نفوس الصحابة، د. السيد محمد السيد نوح، الطبعة الاولى ١٤١١هـ - ١٩٩٠م ، نشرته جامعة الامارات العربية .
- ١٦٣- المغرب العربي في بداية العصور الحديثة ، صباح العقاد ، مكتبة الأنجلو المصرية ، الطبعة الثالثة ، ١٩٦٩م، القاهرة .
- ١٦٤- المغرب العربي الكبير، شوقي عطا الله الجمل ، طبعة الاولى، ١٩٧٧م، مكتبة الأنجلو المصرية ، القاهرة.
- ١٦٥- المجتمع الإسلامي المعاصر ، محمد المبارك، دار الفكر ١٣٩٠هـ - ١٩٧١م، بيروت .
- ١٦٦- مشكلات الجيل في ضوء الإسلام ، محمد المجذوب ط ١٣٩٠هـ.
- ١٦٧- المغرب في عهد الدولة السعدية ، عبد الكريم كريم ، شركة الطبع والنشر ، ١٩٧٧م، الدار البيضاء ، المغرب .
- ١٦٨- المغرب العربي الكبير، جلال يحيى .
- ١٦٩- محنة المورسيكس في اسبانية ، لمحمد قشتيلو ، مطبعة الشويخ ، تطوان، ١٩٨٠م.
- ١٧٠- الموسوعة الميسرة في الأديان ، لندوة الشباب العالمي، جدة .
- ١٧١- المسلمون وظاهرة الهزيمة النفسية، عبد الله بن حمد الشبانه، دارطيبة ، الطبعة الثالثة ١٤١٧هـ - ١٩٩٧م.
- ١٧٢- مصر في مطلع القرن التاسع عشر ، د. محمد فؤاد شكري ، ١٩٥٨م، القاهرة .

- ١٧٣- الماسونية وموقف الإسلام منها ، د. حمود احمد الرحيلي، دار العاصمة . السعودية ، الطبعة الاولى ١٤١٥ هـ .
- ١٧٤- من اخبار الحجاز ونجد في تاريخ الجبرتي ، محمد اديب غالب ، دار اليمامة ، الطبعة الاولى ، ١٩٧٥ م ، السعودية .
- ١٧٥- المعالم الرئيسية للأسس التاريخية والفكرية لحزب السلامة ، محمد عبد الحميد حرب ، ندوة اتجاهات الفكر الاسلامي المعاصر البحرين .
- ١٧٦- مفاهيم يجب ان تصحح، لمحمد قطب ، دار الشروق ، الطبعة السابعة ، ١٤١٢ هـ - ١٩٩٢ م، القاهرة .
- ١٧٧- المجتمع الإسلامي المعاصر، محمد المبارك ، دار الفكر ، ١٣٩٠ هـ - ١٩٧١ م، بيروت - لبنان.

(حرف النون)

- ١٧٨- الانحرافات العقيدية والعلمية في القرنين الثالث عشر والرابع عشر الهجريين وآثارهما في حياة الأمة ، تأليف علي بن نجيب الزهراني، دار طيبة مكة ، دار آل عمار ، الطبعة الثانية ، ١٤١٨ هـ ١٩٩٨ م، الشارقة .
- ١٧٩- النظام السياسي في الاسلام د. محمد أبو فارس ، دار الفرقان ، عمان ، الأردن ، الطبعة الثانية ، ١٤٠٧ هـ - ١٩٨٦ م.
- ١٨٠- النجوم الزاهرة ، لجمال الدين أبي المحاسن يوسف بن تغري ، الهيئة المصرية العامة للتأليف والنشر ١٣٩١ هـ - ١٩٧١ م.
- ١٨١- النفوذ البرتغالي في الخليج العربي، نوال صيرفي، مطبوعات دار الملك عبد العزيز ، ١٤٩٣ هـ - ١٩٨٣ م، الرياض - المملكة العربية السعودية .
- ١٨٢- نشوة المدام في العودة الى المدينة السلام : أبو الثناء الألوسي - مطبعة ولاية بغداد ، ١٢٩٣ هـ.

(حرف الواو)

- ١٨٣- واقعنا المعاصر ، الشيخ محمد قطب ، الطبعة الثانية ، ١٤٠٨هـ - ١٩٨٨م ، مؤسسة المدينة المنورة .
- ١٨٤- الولاء والبراء في الاسلام ، محمد سعيد القحطاني ، دار طيبة الطبعة السادسة ، ١٤١٣هـ ، مكة - الرياض .
- ١٨٥- وادي المخازن ، شوقي أبو خليل .
- ١٨٦- وحي القلم ، مصطفى صادق الرفاعي ، دار الكتاب العربي ، الطبعة الثانية .
- ١٨٧- والدي السلطان عبد الحميد ، مذكرات الأميرة العائشة ، دار البشير ، الطبعة الاولى ، ١٤١١هـ - ١٩٩١م .

(حرف الياء)

- ١٨٨- اليهودية والماسونية ، عبد الرحمن الدوسري ، دار السنة ، الطبعة الاولى ، ١٤١٤هـ - ١٩٩٤م .
- ١٨٩- اليهود والدولة العثمانية ، د. احمد نوري النعيمي ، مؤسسة الرسالة دار البشير ، الطبعة الاولى ١٤١٧هـ - ١٩٩٧م .
- ١٩٠- يهود الدونمة ، دراسة في الاصول والعقائد والموافق د. احمد نوري النعيمي ، مؤسسة الرسالة ، الطبعة الاولى ، ١٤١٥هـ - ١٩٩٥م .

ناوہ پوک

- ۴ ئیمہ ی وەرگپریش قسە یە کمان ھە یە
- ۸ پێشکەش
- ۹ پێشەکی
- ۲۱ دەروازە
- ۳۳ بەشی یە کەم : ڕەگ و ڕیشە و ڕەچەلەکی تورکەکان
- ۳۳ باسی یە کەم : ڕەچەلەک و نشینگە ی تورکەکان
- ۳۷ باسی دوو ھەم : ھەستانی دەولەتی سەلجوقی
- ۵۸ باسی سییەم : کوۆتایی دەولەتی سەلجوقی
- بەشی دوو ھەم : بەر قەرار بوونی دەولەتی عوسمانی و جەنگە ئازادیخوازەکان
- ۶۳ باسی یە کەم : عوسمانی دامەزڕینەری دەولەتی عوسمانی
- ۷۵ باسی دوو ھەم : سولتان ئۆرخانی کوپی عوسمان
- ۸۶ باسی سی یەم : سولتان مواردی یە کەم
- ۹۷ باسی چوار ھەم : سولتان بایەزیدی یە کەم
- ۱۱۰ باسی پینجەم : سولتان محمدی یە کەم
- ۱۱۸ باسی شەشەم : مواردی دوو ھەم
- ۱۲۹ بەشی سییەم : محمدی فاتح و فەتح کردنی قوستەنتینیە
- ۱۳۱ فەتح کردنی قوستەنتینیە
- ۱۳۷ ئامادەسازی بۆ فەتح کردن
- ۱۴۵ دانیشتنەکانی نیوان محمد فاتح و قوستەنتین
- ۱۴۶ لە کار لادانی سەرکردە ی کەشتیوانی عوسمانی و دلیری محمد فاتح
- ۱۴۹ لیھاتوویەکی جەنگی ناوازو
- ۱۵۲ کوۆبوونەوی نیوان پاشای قوستەنتینیە و یاریدەدەرەکان

- جەنگى دەروونى عوسمانى ۱۵۳.
- پەلامارى لەناكاوى عوسمانىيەكان ۱۵۷.
- دانىشتنە كۆتايەكانى نىۋان محمدى فاتح و قوستەنتىن ۱۵۹.
- سولتان محمد فاتح و كۆبوونەوھىيەك بۆ راۋيژ ۱۶۱.
- محمدى فاتح و پىنمايىيەكانى ئاراستە دەكات ۱۶۴.
- نصر من الله وفتح قريب ۱۶۸.
- ھەلّس و كەوتى محمد فاتح لە گەلّ مەسىحيە بەسەر زالبووەكاندا ۱۷۲.
- باسى دووھم : فاتحى مەعنەوى قوستەنتىنيە (شيخ ئاق شەمسەدين) ۱۷۵.
- باسى سىيىھم : كاريگەرى فەتھى قوستەنتىنيە لە سەر جىھانى ئەوروپى
ئىسلامى ۱۸۳.
- ھەندىك لە نامەكانى فاتح بۆ سولتانى مىصر ۱۸۹.
- نامەى سولتان محمدى فاتح بۆ شەرىفى مەككە ۱۹۱.
- باسى چوارەم : ھۆكارەكانى فەتھ كردنى قوستەنتىنيە ۱۹۳.
- كاريگەرى حوكم كردن بە شەرى خوا لە سەر دەولەتى عوسمانى لە سەردەمى
محمدى فاتح ۱۹۹.
- باسى پىنجەم ھەندى سىفەتى رىبەرى محمد فاتح ۲۰۹.
- باسى شەشەم : شتىك لە كارە ژيارىيەكانى ۲۱۴.
- باسى حەوتەم : ھەسىيەتەكەى سولتان محمد بۆ كۆپرەكەى ۲۳۱.
- مردنى محمد فاتح و كاريگەرى لەسەر رۆژاۋو رۆژھەلات ۲۴۷.
- بەشى چوارەم : ۲۵۲.
- سولتانە بەھىزەكانى دواى محمد فاتح ۲۵۲.
- باسى يەكەم : سولتان بايەزىدى دووھم ۲۵۲.
- باسى دووھم : سولتان سەلىمى يەكەم ۲۶۸.
- روودانى پىكدادانەكە ۲۸۸.

- سولتان ئەحمەدى سېھەم ٤٠٣
- سولتانى مەحمودى يەكەم ٤٠٧
- سولتان عوسمانى سېھەم ٤٠٩
- سولتان موستەفای سېھەم ٤٠٩
- سولتان عبدالحمیدى يەكەم ٤١٤
- بەشى شەشەم : سولتان سەلىمى سېھەم ٤٢٠
- سووربوونى لەسەر جىھادکردن ٤٢١
- تېكشكانى سوپای عوسمانى ٤٢٢
- هەلۆیستى دەولەتە ئەوروپایەکان لەم رێکەوتننامانە ٤٢٣
- چاکسازی ناوخواى ئۆپۆزسىۆن ٤٢٧
- شەرى فەرەنسى خاچپەرست دژ بە دەولەتى عوسمانى لە مىصردا ٤٢٨
- باسى حەوتەم ٤٢٩
- سولتان سەلىمى سېھەم جىھاد دژ بە فەرەنسا رادەگەیه نیت ٤٣٤
- عوسمانیەکان و سیاسەتە نۆو دەولەتیەکانیان ٤٣٩
- کاریگەرى پەلامارى فەرەنسا لە سەر میللەتى ئىسلامى ٤٤٤
- باسى هەشتەم : سولتان مەحمودى دووهم ٤٤٦
- هەلۆەشانەنەوہى ئىنکشاریەکان ٤٤٨
- محمد على و ماسۆنیەت ٤٥٢
- محمد على و لیدانى ئىسلام لە مىصردا ٤٦٠
- بزووتنەوہى ئىسلامى شیخ محمد عبدالوہاب و ململانىیى
- لەگەل دەولەتى عوسمانى ٤٦٣
- ھاوپەیمانى بەستن لەگەل محمد بن سعود ٤٦٤
- پیلان دژى بزووتنەوہى شیخ محمد عبدالوہز ٤٦٧
- راستى ئەم پەلاماردانەى محمد على بۆ سەر حىجاز و نجد ٤٧١

۴۷۹.....	شۆرشى يۇنان
۴۸۵.....	محمد على پاشا و يۇنان
۴۸۸.....	محمد على پاشا دەست بە سەر شام دا ئەگرىت
۴۹۷.....	باسى نۆيەم : سولتان عبدالحميدى يەكەم
۵۰۸.....	سوود وەرگرتن لە شارستانىتى كافرانى رۇژاوا
۵۲۱.....	باسى دەيەم : سولتان عبدالعزيز
۵۲۳.....	لابردنى سولتان عبدالعزيز لە سەر كارەكانى
۵۲۴.....	ھۆى كوشتنى سولتان عبدالعزيز
۵۲۵.....	باسى يازدەھەم : سولتان مورادى پىنجەم
۵۲۷.....	بەشى شەشەم : سەردەمى سولتان عبدالحميد
۵۳۰.....	بەيەت وەرگرتن بۇ خىلافەت
۵۳۹.....	ياخىبوونەكان و شۆرشەكانى بەلقان
۵۴۲.....	شەرى نىوان رووسيا و عوسمانىكان
۵۴۶.....	پەيمان سان ستقانوۆ
۵۴۸.....	كۆنگرەى بەرلین
۵۵۱.....	باسى دووہم : جاميەى ئىسلامى
۵۵۵.....	جمال الدين افغانى و سولتان عبدالحميد
۵۶۰.....	پىبازەكانى سۆفیزم
۵۶۲.....	بەعەرب كردنى دەولەت
۵۶۴.....	چاودىرى كردنى سولتان بۇ قوتابانەكان
۵۶۷.....	قوتابخانەى خىلەكان
۵۷۰.....	ھىلى ئاسنىنى حىجاز
۵۷۷.....	سولتان عبدالحميد نەخشە دوژمانان ھەلدەوہ شىنىتەوہ
۵۷۸.....	چاوبرسىتتەكانى ئىتالىا لە لىبىيا

۵۸۱.....	باسى سىيەم : سولتان عبدالحميد و جولهكه
۵۸۳.....	جولهكهى دۆنمه
۵۸۹.....	سولتان عبدالحميد و ھرتزل گەورەى جولهكهكانى دونيا
	باسى چوارەم سولتان عبدالحميد و كۆمەلەى ئيتيحاد
۵۹۸.....	و تەرەقى
	باسى پىنجەم : دەست گرتن بە سەر فەرمانرەوايى
۶۰۴.....	سولتان عبدالحميدى دووھدا
	باسى شەشەم : فەرمانرەوايى ئيتيحادىيەكان و كۆتايى دەولەتى
۶۱۳.....	عوسمانى
	باسى ھەوتەم : چەند موژدەيەكى ئىسلامى لە توركيای
۶۳۱.....	عەلمانيدا
	باسى ھەشتەم : ھۆكارەكانى نشوستى ھىنانى دەولەتى
۶۵۱.....	عوسمانى
۶۶۹.....	بلاۋبوونەۋەى دياردەى شيرك و بیدعە و ئەفسانە
۶۷۵.....	سۆقىيەتى لادەر
۶۸۴.....	ئامادەنەبوونى سەركردايەتى لە خوا تر
۶۹۵.....	بلاۋبوونەۋەى ستەم لە دەولەتدا
۶۹۹.....	زىدە پۆيى دونيايى
۷۰۱.....	ناكۆكى و دووبەرەكى
۷۰۴.....	ئەنجامەكانى ليكۆلینەۋەكه
۷۲۹.....	موجاھىدى گەورە ھەسەن ئاغاي طوشي
۷۳۹.....	موجاھىد ھەسەنى كۆرى خىرالدين بربروسة
۷۵۰.....	المصادر والمراجع :
۷۶۷.....	ناوەرۆك

كتیبخانەى نارین

هەولێر - فلکەى شیخ مەحمود - باڵەخانەى سید بەاءالدین - بازارى

زانست بۆ کتیب

پۆستى ئەلیکترۆنى: nareen_1@yahoo.com:

faiqmuhammed@gmail.com